

ISSN 1015-1818 | e-ISSN 2619-9505

2023 / 3

Sayı: 81

Tarih Dergisi

Turkish Journal
of History

Cumhuriyet'in İlanının 100. Yılı
Centenary of the Proclamation of the Republic

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI)

TUBİTAK ULAKBİM TR-Dizin

EBSCO Historical Abstracts

EBSCO Historical Abstracts with Full Text

Eriş Plus

DOAJ

SOBİAD

Kapak Resmi / Cover Photo

Mustafa Kemal Atatürk I. Meclis Binası Kürsüsünde

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Sevtap KADIOĞLU
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Türkiye

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Prof. Dr. Arzu TERZİ
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Türkiye

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Ordu Cad. No: 6, Laleli, Fatih 34459, İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 455 57 00 / 15882
E-mail: tjh@istanbul.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu,
İstanbul, Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 51632

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.
The publication languages of the journal are Turkish and English.

Şubat, Haziran ve Ekim aylarında, yılda üç sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published triannually in February, June and October.

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– terzi@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief

Dr. Öğr. Üyesi Sinem SERİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– sinemser@istanbul.edu.tr

Sayı Editörü / Guest Editor

Prof. Dr. Fatih M. SANCAKTAR

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– sancaktar@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Prof. Dr. Mahmut AK

Yükseköğretim Kurulu Yürütme Kurulu Üyesi, Ankara, Türkiye – mak@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Fatih M. SANCAKTAR

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– fatihsancaktar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– cezmi.eraslan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mahir AYDIN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– mahir@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İdris BOSTAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– idbos@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Ebru ALTAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – efaaltan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– hcsahin@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Dinçer KOÇ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – dincerkoc@istanbul.edu.tr

Etik Editörü/Ethic Editor

Prof. Dr. Ebru ALTAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – ealtan@istanbul.edu.tr

Editoryal İlişkiler Yöneticisi / Editorial Relations Manager

Araş. Gör. Dr. Armağan TAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye – armagantan@istanbul.edu.tr

Tanıtım Yöneticisi / Publicity Manager

Araş. Gör. Aslı TUNA

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– asli.tuna@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Elizabeth Mary EARL

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – alan.newson@istanbul.edu.tr

Rachel Elana KRISS

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – rachel.kriss@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – [aозcan@fsm.edu.tr](mailto:aozcan@fsm.edu.tr)

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN

29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - azmiozcan@gmail.com

Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – fbasar@fsm.edu.tr

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye – ftizlak@akdeniz.edu.tr

Prof. Dr. Gábor ÁGOSTON

Georgetown Üniversitesi, Tarih Bölümü, Washington, ABD - agostong@georgetown.edu

Prof. Dr. Géza DÁVID

Eötvös Loránd Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doktora Programı, Budapeşte, Macaristan – david.geza@btk.elte.hu

Prof. Dr. Giampiero BELLINGERI

Venedik Ca' Foscari Üniversitesi, Asya, Akdeniz ve Afrika Araştırmaları Bölümü, Venedik, İtalya – giambell@unive.it

Prof. Dr. Gregory C. MCINTOSH

Arader Galleries, San Francisco, ABD – gregorymcintosh@yahoo.com

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye – develi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hikari EGAWA

Meiji Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kyoto, Japonya – egawahi@meiji.ac.jp

Doç. Dr. Kenneth WEISBRODE

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye – weisbrode@bilkent.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ

İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye, – mipsirli@medipol.edu.tr

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – mhsayar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Oğuz TEKİN

Koç Üniversitesi, Suna & İnan Kırarç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Direktörü, İstanbul, Türkiye – ogtekin@ku.edu.tr

Pál FODOR

Macaristan Bilim Akademisi, Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi Genel Müdürü, Budapeşte, Macaristan – Fodor.Pal@btk.mta.hu

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR

Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye – dr@philipp-amour.ch

Dr. Rhoads MURPHEY

Birmingham Üniversitesi, Tarih Bölümü, Birmingham, İngiltere – r.murphey@bham.ac.uk

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – sbeyoglu@marmara.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- İtalyan Kaynaklarında Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa Hakkında İlk Haberler
The First News About the National Struggle and Mustafa Kemal Pasha in Italian Sources
Mevlüt Çelebi.....1
- Türkiye'nin Yakın Tarihine Dair Bir Propaganda: Prens Sabahattin Millî Mücadele Taraftarı mıydı?
Propaganda on Türkiye's Recent History: Was Prince Sabahattin a Supporter of the Turkish National Struggle
Ramazan Erhan Güllü 33
- Cumhuriyet Gazetesine Göre Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Kâğıt Paralarının Basım Serüveni
Story of The Printing of The First Banknotes of the Turkish Republic According to The Daily Cumhuriyet
Melek Öksüz 63

Değerlendirme Makaleleri / Review Articles

- Türkiye Cumhuriyeti'nin Yüzüncü Yılında: Cumhuriyet Tarihi ve Cumhuriyet Tarihçiliği Üzerine Notlar
On the Centennial Anniversary of the Turkish Republic: Notes on the History and Historiography of the Republic
Cezmi Eraslan..... 121
- Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'de Yapılan Çalışmalar (2008-2023)
Studies Conducted in Türkiye Against Armenian Claims
Recep Karacakaya..... 147
- Cumhuriyet'in 100. Yılında İlmiye Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme
An Evaluation on İlmiye Studies in the 100th Anniversary of the Republic
Mehmet İpşirli 195
- Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Elçileri ve Elçilikleri Üzerine Yapılan Çalışmalar
Studies on Ottoman Ambassadors and Embassies in the Republican Era
Hacer Topaktaş Üstüner 227
- Cumhuriyetin İlk 100 Yılında Türkiye'de Bizans Tarihi Çalışmalarında İstanbul Üniversitesi'nin Yeri ve Önemi (1923-2023)
Istanbul University's Role and Significance Regarding Byzantine History Studies in Türkiye During the First 100 Years of the Republic (1923-2023)
Ebru Altan 287
- Türk Tarih Yazımında Haçlı Seferleri
The Crusades in Turkish Historical Writing
Aydın Usta..... 309

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Cumhuriyetimizin 100. Yılında Türkiye’de Selçuklu Tarihi Çalışmaları <i>Studies on Seljuk History on the 100th Anniversary of Republic of Turkey</i> Muharrem Kesik	337
Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye’de Ortaçağ Türk ve İslâm Denizcilik Tarihi Çalışmaları <i>Studies on Medieval Turkish and Islamic Naval History in Türkiye on the 100th Anniversary of The Turkish Republic</i> Murat Öztürk	367
Hun, Gök Türk, Uygur Araştırmalarının Tarihi Gelişimi <i>Historical Development of Hun, Gok Turk, and Uyghur Studies</i> Ahmet Taşağıl	413
Türkiye Cumhuriyeti’nin Yüzüncü Yılı Anısına Cumhuriyet Dönemi Genel Türk Tarihi Araştırmaları: Orta ve Batı Asya 13-16. Asırlar Sınırlar, Şahıslar, Temalar <i>In Memory of the Centennial Anniversary of the Republic of Türkiye, Research on “General Turkish History”: Studies from the Republican Period on 13th through 16th Century Borders, Persons, and Themes in Central and West Asia</i> Hayrunnisa Alan	441
Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye’de Doğu Avrupa Türk Tarihi Çalışmaları <i>On the Centennial of the Republic: Turkish Studies on Eastern European Turkish History in Türkiye</i> Muallâ Uydu Yücel	465
15-20. Yüzyıllar Arasında Kuzey Türkistan Tarihi Üzerine Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmalara Dair Kısa Bir Değerlendirme <i>A Brief Overview of Academic Studies on “The History of North Turkestan Between the 15th And 20th Centuries” in Turkey</i> Dinçer Koç	493
Türkiye’de Moğol Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair Bir Değerlendirme <i>An Evaluation of Studies on Mongolian History in Türkiye</i> Kürşat Yıldırım	525
Türkiye’de Moğol Tarihi Çalışmalarının Gelişimi (Cengiz Han ve Ardılları Zamanında Büyük Hanlık ile Altın Orda Hanlığı) <i>The Development of the Mongol History Studies in Türkiye (Genghis Khand and his Successors in the Time of the Mongol Great Khanate and the Golden Horde Khanate</i> Altay Tayfun Özcan	597

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Tarih-Edebiyat İlişkileri Bağlamında Yeni Türk Edebiyatında Tarih Temi (Şiir ve Roman) <i>In The Context of History-Literature Relations The Theme of History In New Turkish Literature (Poetry and Novel)</i>	
Mehmet Samsakçı	667
Türkiye’de Tarihi Coğrafyanın 100 Yılı <i>100 Years of Historical Geography in Turkey</i>	
Mehmet Bayartan	695

İtalyan Kaynaklarında Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa Hakkında İlk Haberler*

The First News About the National Struggle and Mustafa Kemal Pasha in Italian Sources

Mevlüt Çelebi**

*Bu makale, İtalya'da yapılan araştırmaları TÜBİTAK tarafından desteklenen "İtalyan Kamuoyunda Türk İstiklal Savaşı" başlıklı projemizden hazırlanmıştır.

**Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bornova, İzmir

ORCID: M.Ç. 0000-0001-8244-661X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mevlüt Çelebi,

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bornova, İzmir

E-posta/E-mail: mevlutcelebi@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 18.08.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

17.10.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

22.10.2023

Kabul/Accepted: 27.10.2023

Atıf/Citation:

Celebi, Mevlüt. "İtalyan Kaynaklarında Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa Hakkında İlk Haberler." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 1-31.

<https://doi.org/10.26650/iutd.20238101>

Öz

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türk milletinin Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde işgalcilere karşı verdiği bağımsızlık savaşı evrensel bir harekettir. Bu savaş, çeşitli nedenlerle dünyanın pek çok yerinde ilgiyle takip edilmiştir. Bu savaş, galiplerin kurmak istedikleri düzene karşı bir isyandır. Dolayısıyla savaşın seyri ve sonucu Türkler kadar diğer ulusları da ilgilendirmiştir. Millî Mücadele hareketini yakından takip eden ülkelerden birisi de İtalya'dır. Anadolu'da geniş bir bölgeyi işgal ettiği için savaş, aynı zamanda İtalyanlara karşı da yapılmaktaydı. Bu bile başlı başına konunun İtalya ile ilgisini göstermeye yeterlidir. İtalyanların Anadolu hareketi hakkındaki haber ve değerlendirmeleri iki şekilde olmuştur. Anadolu'da bulunan İtalyan asker ve sivil görevlilerinin Roma'ya gönderdikleri rapor ve diğer yazılarla İtalyan basınındaki haberlerdir.

Dünya tarihinde özel bir yere sahip olan bu mücadelenin Türk kaynaklarıyla olduğu kadar yabancı kaynaklarla da incelenerek bütün yönleriyle ortaya konulması gereklidir. Biz bu yazıda Millî Mücadele hareketi ve lideri Mustafa Kemal Paşa hakkında İtalyan arşivlerinde ve gazetelerinde rastladığımız ilk haberleri inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, İtalya, İtalyan Kamuoyu ve Millî Mücadele, İtalyan Basını, Atatürk

ABSTRACT

After World War I, the Turkish nation's war of independence was a universal movement under the leadership of Mustafa Kemal Pasha against the invaders in Anatolia. This war was followed with interest in many parts of the world for various reasons. It was a rebellion against the order the Allies wanted to establish. Therefore, the course and outcome of the war concerned other nations as well as Turks.

One of the countries that closely followed the National Struggle Movement was Italy. Because Italy occupied a large area in Anatolia, the war was also fought against the Italians. This in itself was enough to show the relevance of the issue to Italy. The Italian news and evaluations about the Anatolian movement took two forms: the reports sent to Rome by Italian soldiers and civil servants in Anatolia and the news in the Italian press. This struggle has a

special place in the history of the world and should be examined through foreign as well as Turkish sources to reveal all its aspects. This article examines the first news about the National Struggle Movement and its leader, Mustafa Kemal Pasha, that are found in Italian archives and newspapers.

Keywords: National Struggle, Italy, Italian public opinion, Italian Press, Atatürk

Extended Abstract

After World War I, the Turkish nation's war of independence under the leadership of Mustafa Kemal Pasha was a universal movement against the invaders in Anatolia. This war was followed with interest in many parts of the world for various reasons. It was a rebellion against the order the Allies wanted to establish, and thus the course and outcome of the war concerned other nations as well as Türkiye.

One of the countries that closely followed the National Struggle Movement was Italy, and because Italy occupied a large area in Anatolia, the war was also fought against the Italians. This in itself is enough to show the relevance the issue has to Italy. The Italian news and evaluations about the Anatolian movement took two forms: the reports sent to Rome by Italian soldiers and civil servants in Anatolia and the news in the Italian press. This struggle has a special place in the history of the world and should be examined through foreign sources as well as Turkish sources to revealed all its aspects. This article will examine the first news about the National Struggle Movement and its leader, Mustafa Kemal Pasha, that occurred in Italian archives and newspapers.

Italy had entered World War I with high hopes and was treated as if it had been practically defeated at the Peace Conference held in Paris after the war. At least that's how the Italians felt and thought. Once Italy had entered the war, England, Russia, and France signed the secret London Treaty on April 26, 1915. Article 9 of this treaty promised Italy a large region in Anatolia. After the war ended, England claimed the treaty to have been invalid, after which Italians established good relations with the Turks regarding settling in Anatolia. At the same time, Italians had occupied places in Anatolia such as Antalya, Konya, Muğla, Kuşadası, Marmaris, Söke, and Kuşadası.

On May 15, 1919, the Turks started a war of independence under the leadership of Mustafa Kemal Pasha against the Greeks who occupied İzmir. However, this war was fought not only against the Greeks but also against the Italians, who followed this war closely in Anatolia. Italians felt the need to follow the developments in Anatolia from two perspectives. The first directly concerned how the struggle against the Greeks, their biggest rivals in Anatolia, would progress and whether it would be successful or not. The second forced the Italians to follow the War of Independence closely, as the the Turkish-Greek conflict was taking

place right next to the areas they themselves occupied. The *Kuvayımilliye* [National Forces] fighting against the Greeks used the Italian occupation zone, and the Italians preferred to remain silent about this.

According to the Italians, the development that had forced the Turks to wage a war of independence was the Greek occupation of Izmir. According to official documents, “The occupation of Izmir has activated the Turks’ sense of defense of their homeland.” Again, according to this document, “The Turks’ war is a reaction to Greece’s occupation of Izmir.” *L’Epoca* newspaper stated, “The Turkish rebellion movement” started a few days after the occupation of Izmir. Of course, the “rebellion” mentioned here was not an armed rebellion. However, it did point out the outrage caused by the unjust and bloody occupation of Izmir in the Turkish public.

According to Italian military authorities, the Turkish war against the Greeks started immediately after the occupation of Izmir. General Giuseppe Battistoni, Commander of the Eastern Mediterranean Expeditionary Forces in Rhodes, recorded important information in the telegram he sent to the Commander-in-Chief on May 24, 1919: “According to rumors, the Turks are forming gangs in Milas, Muğla, and Aydın to defend their homeland against the Greek occupation.” This is the first document this study encountered in the Italian archives about National Forces, although the name is not directly mentioned. The Italian Representative of the Inter-Allied Police Control, Colonel Balduino Caprini, wrote in his telegram sent to the Commander-in-Chief on June 16, 1919 that the Muslims’ responses to the occupation of Izmir were increasing daily and that they had agreed to form national organizations to defend their country. Toward the end of June, Italians were seen to have gone beyond naming the Turkish troops resisting the Greeks in Anatolia as “*bande*” [gangs] and to have begun using expressions closer to the Turkish terminology. As a matter of fact, the date of the first document in which the expression “*Kuvayımilliye*” appears in the Italian archives is dated June 22, 1919. Chief of Staff of the Naval Command, Augusto Capon, gave information about the events in Bergama and Menemen in the letter he sent to the Prime Ministry, the Ministries of Foreign Affairs and War, and the Commander-in-Chief, dated June 22, 1919. After stating “The Turks swore on the Qur’an that they would not allow the invasion of the Greeks,” he also shared remarkable information about the *Kuvayımilliye*. He explained that preparations were made for a resistance organization called “*Forza Nazionale Turca* [Turkish National Forces] by Turkish officers along the Salihli, Alaşehir, Uşak, Afyonkarahisar, Akhisar, Soma, and Balıkesir front. According to the Italian documents, “The primary purpose of the National Forces troops that had emerged due to the Greek oppression of the civilian population is to liberate the regions occupied by Greece.”

Italian newspapers had also referred to the Turks fighting against the Greeks as Turkish gangs. The first newspaper to write about this was *La Tribuna* on June 3, 1919. In the news

article “Turks Against Greeks in Aydın Province,” the newspaper referred to National Forces as “*bande turche*” [Turkish gangs] and reported that they had attacked the railway bridge in Aydın. In late June and early July 1919, Italian newspapers are seen to have talked about the Turks starting a war against the Greek occupations in Anatolia. The article written in Istanbul on June 26 about the situation in Izmir stated that a war had started against the Greeks occupying a wide region from Ayvalık to Aydın, and the Turkish “*difesa nazionale*” [national defense] units had started a war against the Greeks. Official military documents and newspapers also provided various information about the number of these Turkish forces. The number given in June 1919 was 25,000, while the figure given in July 1920 was approximately 100,000. However, according to Turkish sources, these numbers are exaggerated. The information provided by the Italian press and some of the archive documents about the Turkish forces fighting against the Greeks is incorrect.

The only name mentioned in official documents and in the press regarding the commander of the Turkish troops fighting against the Greeks was Mustafa Kemal Pasha. The date of the document that mentions Mustafa Kemal Pasha for the first time is June 1, 1919. General Pietro Badoglio, Deputy Chief of General Staff of Italy, gave information about Mustafa Kemal Pasha in the telegram he sent from Abano to the Italian delegation at the Peace Conference on June 1, 1919. The first news article encountered about Mustafa Kemal Pasha in the Italian press appeared in the *Corriere della Sera* newspaper on August 10, 1919. His name was mistakenly written as “Kamil” and that Mustafa Kemal Pasha had rebelled against the government.

Italians wanted to communicate with the movement that had started under the leadership of Mustafa Kemal Pasha in Anatolia. The first relationship was established in Sivas in November 1919. Lieutenant Luigi Villari, representing Italy in Sivas, met with Mustafa Kemal Pasha. In general, Italians sympathized with and supported the War of Independence, but they also knew the war opposed them. In 1921, they started to evacuate the places they had occupied.

Giriş

I. Dünya Savaşı'na büyük umutlarla giren İtalya, savaştan sonra Paris'te toplanan Barış Konferansı'nda, neredeyse mağlup muamelesine tâbi tutuldu. En azından İtalyanlar, böyle hissettiler, böyle düşündüler. Aslına bakılacak olursa çok da haksız olmadıkları görülecektir. İngiltere ve Fransa ile savaşa girerken imzaladığı 26 Nisan 1915 tarihli gizli Londra ve savaş devam ederken yine adı geçen ülkelerle 8 Ağustos 1917'de imzaladıkları Saint Jean de Maurienne (San Giovanni di Moriana) antlaşmasıyla İtalyan emperyalizmi iki kentle özdeşleşmiş ve aynı zamanda sembolleşmiştir: Fiume ve İzmir. Gizli antlaşmalarla iki kent de savaş sonunda İtalya'ya verilmek üzere vaat edilmişti. Barış konferansında, Fiume konusunda Amerika Birleşik Devletleri'nin ve İzmir konusunda da İngiltere'nin engellemeleriyle karşılaşan İtalya, büyük bir hayâl kırıklığı yaşadı ve öfkeye kapıldı.

Konferansta yaşananlar İtalyanları yeni siyasetler üretmeye ve yeni stratejiler geliştirmeye yöneltti. Bunun Türkiye'yi ilgilendiren kısmını şöylece özetlemek mümkündür: İtalya, Türkiye siyasetini müttefiklerinden bağımsız hale getirdi. Hedeflerine ulaşmak için Mondros Mütarekesi'nden sonra Türklerle yakın iş birliğine yöneldi. Aynı zamanda gizli antlaşmalarla kendisine vaat edilen Anadolu topraklarında işgallere başladı. 28 Mart 1919'da Antalya ile başlayan İtalyan işgalleri, barış konferansının İtalya'yı tatmin etmeyen kararlarına ve daha önemlisi İzmir'in Yunan birlikleri tarafından işgal edilmesine karar verilmesinden (6 Mayıs 1919) sonra artarak devam etti. Böylece Müttefiklerine karşı inisiyatif kullanan İtalya, gizli antlaşmalarla kendilerine vaat edilen Anadolu topraklarına yerleşmeye çalıştı. Gerçekten de İzmir'in Yunan birlikleri tarafından işgali İtalya açısından kabul edilemez bir gelişmeydi. Bunun uzun vadede İtalya'yı Türklere yaklaştıran sonuçları oldu.

İtalyanlar, bir yandan barış konferansında gizli antlaşmalarla kendilerine yapılan vaatleri “haklar” haline getirmeye çalışırken, diğer yandan da Türklerle ilişkilerinde, müttefiklerine göre farklı bir söylem geliştirdiler: Türklerin dostu oldukları ve onların haklarını uluslararası platformlarda savundukları. Bunun için, İngilizlere ve Fransızlara karşı olduklarını düşündükleri Türklerle dostane ilişkiler kurmaya özen gösterdiler. Türklerin dostu oldukları propagandası her ne kadar bazı Türkleri etkilediyse de, bu söylem bile başlı başına kendi içinde çelişkiler barındırıyordu. Çünkü Antalya'dan Selçuk'a kadar geniş bir bölgeyi kendilerinin, İzmir ile başlayan geniş bir coğrafyayı Yunanların işgal ettiği dönemde Türkler, İstiklal Savaşı başlattılar. İtalyanlar Anadolu'daki bu fiili duruma seyirci kalamadılar, hatta kendi menfaatlerine faydalanmaya çalıştılar. Ne var ki, “istiklâl-i tam” hedefiyle yapılan bu savaş, aynı zamanda Anadolu'nun geniş bir bölgesini işgali altında bulunduran İtalyanları da hedef alıyordu.

İtalyan kamuoyu, Anadolu'daki gelişmeleri iki açıdan takip etme gereği duydu. İlki, Anadolu'da en büyük rakipleri olan Yunanlara karşı verilen mücadelenin nasıl bir seyir takip

edeceği ve başarılı olup olmayacağını doğrudan kendilerini de ilgilendiriyor olmasıydı. Şimdilik şu kadarını belirtebiliriz ki, İtalyan kamuoyu, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde verilen savaşı sempatiyle izledi. Bu savaşın nihayetinde kendileriyle de karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz olmasına rağmen, Yunanlara ve onları Anadolu'ya çıkartan İngiltere'ye karşı yapılmakta olduğu için başarılı olması arzu edildi. Öte yandan, bu savaşın başarılı olması halinde, kendilerinin de Anadolu'da barınmasının mümkün olmadığı gerçeği, belirsizlik ve gelgitler yarattı. Bu gerçek, İstiklal Savaşı boyunca İtalya'nın bir açmazı olarak varlığını sürdürdü.

İtalyanları Millî Mücadele'yi yakından takip etmeye zorlayan ikinci sebep de, Türk-Yunan çatışmasının kendi işgal sahalarının hemen yanında cereyan ediyor oluşudur. Yunanlara karşı vurkaç taktiğiyle savaşan Kuvayımillîye birliklerinin İtalyan işgal bölgesini kullanması da İtalyanları bu mücadelenin, dolaylı taraflarından biri yapmıştır. İtalya Dışişleri Bakanı Tommaso Tittoni ile Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos arasında 29 Temmuz 1919'da imzalanan gizli anlaşmayla Anadolu'daki Yunan ve İtalyan işgal bölgelerini Menderes nehrinin ayırmasına karar verilmiş, nehrin güneyi İtalyan, kuzeyi de Yunan işgal sahası olarak tespit edilmiştir¹.

Türk-Yunan savaşı Anadolu'daki İtalyan makamları tarafından yukarıda belirttiğimiz nedenlerden ötürü zorunlu olarak takip edilmiştir. Sivil ve askerî makamların Roma'ya gönderdikleri ve kamuoylarıyla yaptıkları paylaşımlar, İtalyan kamuoyunun bu savaşa bakış açısını etkilemiştir. Bunun yanı sıra İtalyan gazeteleri, kendi muhabirlerinden aldığı bilgilerle veya Avrupa gazetelerindeki haberlerden faydalanarak, Türklerin mücadelesini bütün yönleriyle okuyucularına iletmışlerdir. İtalyan kaynaklarının ve kamuoyunun Anadolu'daki bu savaş hakkında tatmin edici bilgiler elde ettikleri ve sağlıklı değerlendirmeler yaptıkları görülmektedir. Millî Mücadele hareketine İtalyan kamuoyunun ve Anadolu'daki İtalyanların bakış açıları paraleldir. İtalyan kamuoyunun savaşa yaklaşımı Anadolu'daki İtalyanları, Anadolu'daki İtalyanların savaşa karşı tutumları da İtalyan kamuoyunu etkilemiştir. İtalyan kamuoyunun Anadolu Türkleri lehindeki tutumlarının, bazı eleştirilere rağmen resmî İtalyan politikasından etkilendiği de muhakkaktır.

I- Kuvayımillîye Hakkında İlk Haberler

İtalyan makamları Türkiye'deki gelişmeleri Mondros Mütarekesi'nden itibaren yakından takip etmiştir. Türkiye'deki askerî ve sivil görevlilerin Roma'ya gönderdikleri yazılarda işaret ettikleri ilk nokta, Mütarekeden sonra Müttefiklerin stratejik yerleri işgal etmelerinin, Türklerin tepkisine yol açtığıdır². Ancak, resmi belgelerde, gazetelerde ve savaş hakkında yorum yapılan yazılarda dile getirilen ortak görüş; Türk direnişinin, Yunanların İzmir'i

1 *Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito (USSME)*, E3-8/1.

2 *USSME*, E3-8/4.

işgalleriyle başladığıdır. İşgalden kısa bir süre sonra bir İtalyan gazetesinde “Türkler, İzmir’de Yunanlara Karşı” başlıklı haberde, herhangi bir silahlı direniş haberine yer vermeksizin, Türklerin durumdan duydukları rahatsızlık dile getirilmiştir³. Oysa resmi bir belge durumu daha net ifade etmiştir: “İzmir’in işgali Türklerde vatanlarını savunma duygusunu harekete geçirmiştir” tespiti yapılan bu belgeye göre, “Türklerin savaşı, Yunanistan’ın İzmir’i işgaline bir tepkidir.”⁴ *L’Epoca* gazetesi, “Türkler Yunanlara karşı” başlıklı haberinde, “Türk isyan hareketinin”, İzmir’in işgalinden birkaç gün sonra başladığı⁵ tespitini dile getirmiştir. Elbette burada dile getirilen “isyan” silahlı bir isyan değildir. Ancak, İzmir’in haksız ve kanlı bir şekilde işgalinin Türk kamuoyunda yarattığı infiale işaret edilmiştir.

1920 Haziran’ında Ankara’ya giderek Mustafa Kemal Paşa ile de görüşecek olan Yüzbaşı Vincenzo Fago, 31 Ağustos 1919 tarihinde İstanbul-İzmir’de kaleme aldığı “Türkiye’de Durum” başlıklı raporunda önemli tespitler yapmıştır. İleride yine söz edeceğimiz bu raporunda Fago, “Türklerin yaptığı savaşın, İzmir’in, Yunanistan tarafından işgalinden sonra başladığına”⁶ vurgu yapmıştır.

Konuyu dağıtmamak için İzmir’in işgali üzerinde uzun uzadıya bilgi vermek niyetinde değiliz. Ancak, İtalyan basınının işgali, bazı Türk gazetelerinden daha ayrıntılı bir şekilde okurlarına ilettikleri görülmektedir. İşgali ilk olarak duyuran *Corriere della Sera*, İzmir’in Müttefiklerin izniyle işgal edildiğini bildirdikten sonra İzmir’in, “halkı asayişsizlik ve katliamlardan korumak amacıyla” Yunan birlikleri tarafından işgal edildiğini duyuran resmi açıklamaya yer vermiştir⁷. *L’Epoca*, İzmir’in işgalini duyururken, “Türkler, İzmir’in Yunanlar tarafından işgaline isyan ediyorlar”⁸ başlığını atmıştır. *Il Messaggero*, “İzmir’de Türklerle Yunanlar Arasında Kanlı Çatışmalar” başlıklı haberinde İzmir’in işgali günü yaşanan çatışmalarda Türklerden 300, Yunan askerî ve Rumlardan 100 kişinin öldüğünü haber vermiştir. Yunanlara karşı ilk direnişin, Gümrük civarında meydana geldiği ve Yunan birliklerinin yoğun bir ateşle karşılaştığı ilave edilmiştir. İşgalde Yunanların sivil halka karşı da silah kullandığı bilgisi verilirken, kentteki yerli Rumların ve askerlerin yağma yaptıklarına dikkat çekilmiştir. Yunan askerlerinin, yerli Rumların yardımıyla çok sayıda Türkü tutukladığı ve Yunanların işgal esnasında uyguladıkları şiddetin kentin önde gelenleri tarafından konsoloslar nezdinde protesto edildiği bilgisine de yer verilmiştir⁹. “İzmir’de Büyük Çatışmalar” başlıklı haberinde yukarıdaki haberleri tekrarlayan *L’Idea Nazionale* gazetesi, Türklerin, İzmir’in Yunanlar tarafından işgaline karşı olduklarını, sayıları giderek

3 *La Tribuna*, 28 Maggio 1919.

4 *USSME*, E3-8/4.

5 *L’Epoca*, 30 Giugno 1919.

6 *USSME*, E3-8/4.

7 *Corriere della Sera*, 17 Maggio 1919.

8 *L’Epoca*, 20 Maggio 1919.

9 *Il Messaggero*, 19 Maggio 1919.

artmakta olan işgal karşıtı tepkilerin genişleyerek devam etmekte olduğunu belirtmiştir¹⁰.

Gazeteler, genişleyen Yunan işgali ve Türklerin işgale gösterdikleri tepkiyi yakından takip ettiler. Yunanların Anadolu'da Aydın ve Manisa'yı da işgal ettiklerini büyük puntolarla duyuran *L'Idée Nazionale*, Ayvalık'ın da işgal edildiğini ilave etti¹¹. Rodos'taki Doğu Akdeniz Seferi Kuvvetler Komutanı General Giuseppe Battistoni, Başkomutanlığa 24 Mayıs 1919'da gönderdiği telgrafta, önemli bir bilgiyi kaydetti: "Söylentilere göre Türkler, Yunan işgaline karşı memleketlerini savunmak için Milas, Muğla ve Aydın'da çeteler kuruyormuş."¹²

COMANDO SUPREMO UFFICIO AFFARI GENERALI		COMANDO SUPREMO UFFICIO OPERAZIONI N. di Prot. 278/19 Sezione	
DEGRATO da Fed. Boemi	8.5.19	19	Sezione Cifra
registrato al N. 41802	Il Segretario TELEGRAMMA IN ARRIVO		
Provenienza <i>Costantinopoli</i>	Data di spedizione <i>24.5.19</i>	ore <i>4,30</i>	
Data di consegna alla Sezione Cifra <i>24 Maggio 1919</i>	ore <i>13,30</i>		
Finito di decifrare <i>25.5.19</i>	ore <i>9,20</i>	Finito di copiare <i>9,40</i>	
Indirizzo	COMANDO SUPREMO		
TESTO	234.		
PER COMPETENZA	Corre voce che turchi organizzino bande a Milas, Muğla, Aidin (?) ecc. per opporsi colla forza greci e difendere propri territori in genere.		
PER CONOSCENZA	Turchi che alle prime notizie sbarco greci avevano sperato nel nostro appoggio, ora date spiegazioni sono diffidenti avendo saputo che sbarco greci è avvenuto col consenso degli alleati e sospettando quindi convenienti.		
PER INFORMAZIONI	Essendo prevedibile prossimo contatto truppe nostre con greci e forte tensione potrebbe dar luogo incidenti di portata politica eccezionale, domando precise istruzioni sembrandomi ambigua nostra situazione (?) fra turchi e greci mentre nostri deboli (1) sbarco in grado di imporsi colla forza.		
	Generale BATTISTONI		

Resim 1: General Battistoni'nin Türklerin, Vatanlarını Savunmak İçin Çeteler Kurduğunu Bildiren 24 Mayıs 1919 Tarihli Telgraftı (USSME, E3-3/8)

Bu, İtalyan arşivlerinde Kuvayımillîye hakkında, doğrudan isim zikredilmemekle birlikte rastladığımız ilk belgedir. Bundan birkaç gün sonra 27 Mayıs'ta basında yer alan bir haber yukarıdaki bilgileri destekler mahiyettedir. İngiliz *Morning Post*'tan aldığı İstanbul kaynaklı bir haberi sütunlarına taşıyan *Corriere della Sera*, İzmir'in Yunanlar tarafından işgalinin Türkiye'de yarattığı etkiyi incelemiştir. Bazı yanlış bilgilere de yer verilen haberde, Türklerin

10 *L'Idée Nazionale*, 20 Maggio 1919.

11 *L'Idée Nazionale*, 1 Giugno 1919.

12 USSME, E3-3/8.

İzmir vilayetinde düzensiz birlikler halinde çeteler kurma niyetlerinin sır olmadığından bahsedilmiştir. Binlerce Türkün katıldığı bu “Millî Kurtuluş Ordusu”nun düzenli orduya bağlı subayların idaresinde olduğu bilgisini vermiştir. İtalyan gazetesi bu haberlerin dışında kaynağı belirsiz ve gerçekliği tartışmalı bazı bilgiler daha vermiştir. İtalyan gazetesine göre: “Anadolu’da eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey’in damadının kumandası altında sayıları yaklaşık 400 bini bulan Türk askerinin katıldığı bir direniş ordusu daha kurulmuştur.”¹³ Bu ifade birkaç açıdan sorunlu ve eleştiriye açık bir iddiadır. Dahiliye Nazırı Mehmet Ali (Gerede) Bey’in damadının kimliği ve ismi hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. 1874 doğumlu Mehmet Ali Bey’in damadı Ali Fuat Cebesoy’un ağabeyi Yüzbaşı Mehmet Ali Cebesoy’dur. Mehmet Ali Bey’in kızı Leyla Makbule hanımla 1919’da evlenmiştir¹⁴. 1919’da yüzbaşı rütbesinde olan Mehmet Ali Cebesoy’un 400 bin kişilik bir kuvvete kumanda edecek rütbede olup olmadığı da ortadadır. Kaldı ki, İtalyan gazetesinin haberinin yer aldığı dönem bir yana, Türk ordusunun Büyük Taarruza başladığı dönemde bile 400 bin kişilik bir mevcudu yoktur. Haberin kaynağının bir İngiliz gazetesi olduğunu biliyoruz. Anadolu’da kendi kuvvetleri de bulunan bir İtalyan gazetesinin bu haberi herhangi bir eleştiri süzgecinden geçirmeden kullanması, beraberinde bir takım yanlış bilgilerin daha geniş kitlelere aktarılması gibi bir sonuç doğuracaktır. *Corriere della Sera*’nın bunun farkında olarak yayın yapması ve bu bilgi ve rakamı sorgulaması beklenirdi.

Resim 2: *Corriere della Sera*’nın “Yunanlar İzmir’i İşgal Ettiği İçin Türkiye’de Büyük Bir Heyecan Yaşanıyor” Başlıklı Haberi (27 Mayıs 1919)

13 *Corriere della Sera*, 27 Maggio 1919.

14 Şaduman Halıcı, “Damat Ferit’in Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey’in Millî Mücadele ve Sürgün Yılları”, *Atatürk Dergisi*, VIII/2 (2019), s. 120, dn. 5.

İncelediğimiz İtalyan gazeteleri içerisinde Kuvayımilliyelerden, “Türk çeteleri” şeklinde ilk olarak söz eden gazete 3 Haziran 1919 tarihli *La Tribuna*’dır. Gazete, “Türkler, Aydın Vilayetinde Yunanlara Karşı” haberinde, Kuvayımilliyelerden “Türk çeteleri” (*bande turche*) olarak söz etmiş ve Aydın’da demiryolu köprüsüne saldırdıkları bilgisini vermiştir¹⁵.

Resim 3: *La Tribuna*’nın “Aydın Vilayetinde Türkler Yunanlara Karşı” Başlıklı Haberi (3 Haziran 1919)

Sonraki günlerde Türk-Yunan savaşı ve Yunan işgalleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilmeye başlandığı görülmektedir. Bu bilgilerde Türklerin Ödemiş’te Yunanlara karşı gösterdikleri direnişten sitayişle söz edilmektedir. Yunanların Ödemiş’i işgal ettiklerini duyuran gazeteler, “Türklerin çok güçlü bir direniş gösterdiklerini ve iki taraftan çok sayıda kayıp olduğunu”¹⁶ ilave etmişlerdir. *Il Tempo* gazetesinde Eridano imzasıyla İzmir’de 3 Haziranda kaleme alınan bir yazıda İzmir’den sonra Yunan birliklerinin, hinterlandın önemli merkezleri olan Menemen, Torbalı, Aydın, Tire, Ödemiş ve Ayvalık kıyılarını işgal ettiği duyuruldu. İşgallerin Yunan askerleri ve yerli Rumların katliam ve yağmaları arasında yapıldığına dikkat çekildi¹⁷.

Anadolu’da yaşananlara İtalyan basınından daha fazla ilgi askerler tarafından gösterilmiştir. Türkiye’de görevli askerler de İzmir’in işgalinin Türklerde yarattığı üzüntü ve öfkeyle birlikte direnme ve örgütlenme azmine de işaret etmişlerdir. General Battistoni’den

15 *La Tribuna*, 3 Giugno 1919.

16 *L’Idea Nazionale*, 6 Giugno 1919; *La Tribuna*, 6 Giugno 1919; *Il Tempo*, 13 Giugno 1919.

17 *Il Tempo*, 13 Giugno 1919.

Başkomutanlığa 11 Haziranda gönderilen telgrafta, teftiş gezisi için Menteşe sancağında bulunan Osmanlı Jandarma Teşkilatı Bölge Müfettişi Binbaşı Arturo Carossini'den Milas-Muğla bölgesinde Yunanlara taarruz etmek üzere çeteler kurulduğu bilgisini aldığını yazmıştır. Kendisine de Türk subayları tarafından çeteler kurulduğu haberi geldiğini eklemiştir. İtalyan generali kendi düşüncesini bildirirken, “bu çetelerin hükümetlerinin emriyle veya yerel makamlarıyla uyum içinde hareket ediyor gibi görünmedikleri” tespitini kaydetmiştir. “İşgal sahamızda çeteler kurulması için cesaretlendirilmemesi yönünde emirler verdim” diye ekleyen Battistoni, “çetelerin diğer müttefikler tarafından protesto edilecek eylemlerinin kendilerine de zarar vereceği”¹⁸ fikrindeydi. General Battistoni'nin Kuvayımilliyeye hakkında yazdıklarının şahsi fikri olduğunu belirtmeliyiz. İtalyan siyasetinin tam aksine, müttefikleri tarafından eleştirildikleri her durumda inkâr etmelerine rağmen, Türklerin direnişine destek verdiklerini biliyoruz. İtalyanlarla Kuvayımilliyeye arasındaki ilişki başka bir düzlemde geliştiği için şimdilik burada kesiyoruz. Müttefiklerarası Polis Kontrolü İtalyan Temsilcisi, Albay Balduino Caprini, Başkomutanlığa 16 Haziran günü gönderdiği telgrafta, Müslümanların İzmir'in işgaline karşı tepkilerinin her geçen gün artmakta olduğunu ve ülkelerini savunmak için millî teşkilatlar meydana getirmek için anlaştıklarını yazmıştır¹⁹.

Haziranın sonuna doğru İtalyanların Anadolu'da Yunanlara karşı direnişe geçen Türk birliklerini “çeteler” (*bande*) olarak isimlendirmenin ötesine geçip Türk terminolojisine yakın ifadeler kullanmaya başladığını görüyoruz. Nitekim İtalyan arşivlerinde rastladığımız “Kuvayımilliyeye” ifadesinin geçtiği ilk belgenin tarihi 22 Haziran 1919'dur. Donanma Komutanlığı Kurmay Başkanı Augusto Capon, Başbakanlığa, Dışişleri ve Savaş Bakanlıkları ile Başkomutanlığa gönderdiği 22 Haziran 1919 tarihli yazıda Bergama ve Menemen'de yaşananlar hakkında bilgi verdi. “Türklerin, Yunanların işgallerine izin vermeyeceklerine Kuran üzerine yemin ettikleri” belirtildikten sonra Kuvayımilliyeye hakkında da dikkat çekici bilgiler paylaşıldı. Salihli-Alaşehir-Uşak-Afyonkarahisar-Akhisar-Soma-Balıkesir hattında Türk subayları tarafından “Türk Millî Kuvvetleri-Kuvayımilliyeye-” (*Forza Nazionale Turca*) olarak isimlendirilen bir direniş örgütlenmesinin hazırlıklarının yapıldığı²⁰ anlatıldı.

General Battistoni, “gizli” koduyla Başkomutanlığa 23 Haziran 1919'da gönderdiği telgrafta son gelişmeler hakkında bilgi verirken, Türklerle Yunanlar arasında yaşanan çatışmalardan da söz etti. General, Bergama'da Türkler tarafından pusuya düşürülen Yunan kuvvetlerinin ağır kayıplar verdiklerini ve neredeyse bir taburu kaybederek Menemen'e doğru kaçtıklarını yazdı. Devamında Menemen'e kaçan Yunan kuvvetlerinin yağmaladıkları

18 USSME, E3-4/3.

19 USSME, E3-4/3.

20 USSME, E3-4/3. Paris'teki İtalyan heyetinden Albay Pellicelli'den Başkomutanlığa gönderilen yazıda, Türklerin, Yunanların işgallerine izin vermeyeceklerine Kuran üzerine yemin ettikleri belirtildikten sonra Kuvayımilliyeye hakkında da dikkat çekici bilgiler paylaşıldı. Salihli-Alaşehir-Uşak-Afyonkarahisar-Akhisar-Soma-Balıkesir hattında Türk subayları tarafından “Türk Millî Kuvvetleri” (*Forza Nazionale Turca*) olarak isimlendirilen bir direniş örgütlenmesi hazırlıklarının yapıldığı anlatıldı. USSME, E3-4/4.

kasabada Türklerin evlerini yaktıkları ve üç yüzden fazla Türkü katlettikleri bilgisi verildi. Söz konusu yazının sonunda Türklerin, Refet Paşa ve Nurettin Paşa komutasında olarak Bergama-Soma-Akhisar-Salihli-Alaşehir-Sarayköy-Denizli-Çine hattındaki 25 bin kişiden fazla kuvvetle bir direniş meydana getirdikleri belirtildi²¹.

General Battistoni'nin verdiği bilgilerin bir kısmının izaha muhtaç olduğu görülmektedir. 12 Haziran 1919 günü Bergama'yı işgal eden Yunan kuvvetleri 800 kadar mevcudu olan bir piyade taburu, 130 mevcutlu bir süvari bölüğü ve bir miktar nakliye erinden ibaretti²². Türk kaynakları 15 Haziran günü karşı taarruza geçen Kuvayımilliyeye birliklerinin Bergama'da Yunan taburuna 400'den fazla kayıp verdirdiğini kaydeder²³. Türk ve İtalyan kaynakları arasında Yunan kayıpları konusunda farklı bilgiler verdiği anlaşılmaktadır. Ancak Refet ve Nurettin Paşalar hakkındaki bilgiler gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Mondros Mütarekesi'nden sonra Aydın Valiliği ve XVII. Kolordu Komutanlığı yapan Nurettin Paşa, İzmir'de milli hareketlerin örgütlenmesine yardım ettiği için İtilaf Devletleri ve azınlıkların şikayetleri üzerine İstanbul hükümeti tarafından 22 Mart 1919'da görevinden alındı. İstanbul'dan ayrılarak Haziran 1920'den itibaren Milli Mücadele hareketine katıldı²⁴. Dolayısıyla General Battistoni'nin telgrafının yazıldığı dönemde Nurettin Paşa'nın böyle bir faaliyette bulunması söz konusu değildir. Aynı şekilde Refet (Bele) Paşa hakkında verilen bilgi de sorunludur. Mondros Mütarekesi'nden sonra bir süre Jandarma Genel Komutanlığı yapan Refet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın da etkisiyle 3. Kolordu Komutanlığı'na tayin edildi. Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Samsun'a geçen Refet Paşa, Amasya Genelgesini imzalayanlardan birisidir. İtalyan generalin yazısında kendisinden söz ettiği tarihte Amasya'da bulunmaktaydı²⁵. Belgede geçen bölgede direnişi örgütleyen Türk subayları, Albay Bekir Sami, Albay Kazım Özalp, Albay Ali Çetinkaya gibi isimlerdir.

General Battistoni'nin yazısının sonunda verdiği rakam da sağlıklı değildir. Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan *Türk İstiklal Harbi* kitabında 25 Haziran 1919 itibarıyla Bergama-Soma-Akhisar-Salihli-Denizli-Balıkesir hattında Türk kuvvetlerinin mevcudu 5.600 kadardı²⁶.

Askerler ve basın, Türklerin Yunan işgaline karşı direnmek için teşkilatlar kurdukları hakkında bilgiler vermeye devam ettiler. *Il Tempo*, "Türkler İsyana Organize Ediyorlar" başlıklı haberinde, Yunanların, stratejik ve politik açıdan önemli Ayvalık ve Manisa ile Aydın'ı işgal

21 USSME, E3-4/3.

22 *Türk İstiklal Harbi*, II/1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 132.

23 *Türk İstiklal Harbi*, s. 135.

24 Necati Fahri Taş, "Nurettin Paşa (Sakallı) (1873- 1932)", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nurettin-pasa-sakalli-1873-1932/> (Erişim Tarihi: 20.10.2023).

25 Derya Genç Acar, "Refet Paşa (Bele) (1881-1963)", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/refet-pasa-bele-1881-1963/> (Erişim Tarihi: 20.10.2023).

26 *Türk İstiklal Harbi*, s. 120.

ettiklerini bildirdikten sonra önemli ayrıntılara değinmiştir. Başlangıçta işgallere karşı sessiz kalan Türk halkı arasında yavaş yavaş Yunan işgaline karşı çıkma fikrinin yayıldığını bildiren gazete, direniş fikri propagandasının İttihat ve Terakki mensupları tarafından yapıldığını ileri sürmüştür. İtalyan gazetesi, bu fikrin destek bulmasıyla Türklerin farklı yerlerde düzensiz çeteler ve askerî birlikler halinde kuvvetler oluşturduklarını ve bu askerî örgütlenmenin merkezlerinin Bursa ve Soma olduğunu belirtmiştir²⁷. Başka bir İtalyan gazetesi *Il Messaggero*, Aydın bölgesinde, Türklerin işgal kuvvetlerine gösterdikleri direnişin, Yunanları çok zor durumda bıraktığı ve insan ve malzeme kaybetmelerine yol açtığı bilgisini vermiştir²⁸.

Haziran sonu-Temmuz 1919 başında İtalyan gazetelerinin Anadolu'daki Yunan işgallerine karşı Türklerin bir "savaş" başlattıklarından bahsettiklerini görüyoruz. İzmir'deki durum hakkında İstanbul'da 26 Haziranda kaleme alınan yazıda; Ayvalık'tan Aydın'a kadar geniş bir bölgeyi işgali altında tutan Yunanlara karşı Türklerin "millî savunma" (*difesa nazionale*) birlikleriyle bir savaş başlattıkları ifade edilmiştir²⁹. Aydın'ın Yunan birlikleri tarafından tahliyesi duyurulurken, "Yunanlar Türkler tarafından pataklandı"³⁰ şeklinde başlıklar atılmıştır. Yunan işgal kuvvetlerine gösterilen direnişten daha öteye geçip, "Yunanistan ile Türkiye arasında savaş mı?"³¹ şeklinde başlık atan İtalyan gazetelerine de rastlamak mümkündür.

Yunanistan'da da artık işgal kuvvetlerine karşı bir direnişin hızla örgütlendiği ve geliştiğinin kabul edildiği anlaşılmaktadır. Atina'da eski bir milletvekiliyle yaptığı görüşmeyi anlatan G. M. Alberti, İzmir ve bölgedeki durumdan da söz etmiştir. "Osmanlıların İsyanı" (*rivolta degli Ottomani*) ifadesini kullanan yazar, Lloyd George ve Georges Clemenceau'nun, "emrivaki" yaparak "aptalca" bir kararla İzmir'i Yunanlara işgal ettirdiklerini hatırlatmıştır. Bu karar nedeniyle Türklerin Aydın vilayetinde "düzensiz çeteler" (*bande irregolari*) kurarak daha önceden de bilinen "Ulusal Kurtuluş Ordusu" (*esercito per la salvezza nazionale*) oluşturduklarını yazmıştır³².

Yunanların Bergama'yı tahliye ettiklerini duyuran gazeteler, Türklerin saldırısı karşısında tutunamayan bin kişilik Yunan birliğinin kasabadan ayrıldığını bildirdiler. Gazeteler, Bergama'dan çekilen Yunan askerlerinin Menemen'de aralarında kaymakamın da bulunduğu

27 *Il Tempo*, 29 Giugno 1919. İzmir'den Deniz Kuvvetleri Komutanlığına gönderilen 6 Temmuz 1919 tarihli yazıda, Yunan birliklerinin herhangi bir direnişle karşılaşmadan Aydın'a yeniden girdikleri bildirildi. Yazının devamında, Türk birliklerinin Manisa'nın kuzeyinde organize oldukları yazıldı. *Archivio Centrale dello Stato*-Presidenza del Consiglio dei Ministri (ACS-PCM), Guerra Europea 1919, 457-Busta (Bu.), 214-19-29-17.

28 *Il Messaggero*, 3 Luglio 1919.

29 *Il Tempo*, 4 Luglio 1919.

30 *La Tribuna*, 4 Luglio 1919. Aynı gazete, Aydın'ın tahliyesi hakkında başka bir haberinde de, üç gündür taarruz halinde olan kalabalık piyade ve süvarilerden oluşan Türk birliklerinin 30 Haziranda Aydın'ı kurtardıklarını yazdı. *La Tribuna*, 6 Luglio 1919.

31 *Il Giornale d'Italia*, 8 Luglio 1919.

32 G.M. Alberti, "Entusiasmi... Comandati per Smirne", *L'Idea Nazionale*, 4 Luglio 1919.

en az yüz Türkü öldürdüklerini eklediler³³. Basından bir haber daha vereceğiz. Bu haber, aynı zamanda Osmanlı hükümetinin durumu hakkında da bilgi vermektedir. Anadolu'nun bazı bölgelerinde Osmanlı hükümetinin otoritesinin tanınmadığını yazan *La Tribuna*, İttihatçılardan oluşan “Askerî Parti”nin memleketteki yabancıları zorla atmak için Kuvayımillîye (*milizia nazionale*) organizasyonu yaptıklarını yazdı³⁴. Bu haberin asıl önemli yönü, Kuvayımillîye ifadesine en yakın İtalyanca karşılığının kullanılmış olmasıdır. Şu ana kadar Yunan işgaline karşı savaşıyan Türk birlikleri için çoğunlukla “çete” ifadesinin kullanıldığını gördük. Oysa bu haberde “millî milislerden” söz edilmiştir ki, bundan anlaşılması gereken Kuvayımillîye'dir.

Corriere della Sera, “Düzenli Bir Ordu Tarafından Desteklenen Anadolu'daki Milliyetçi İsyân” başlıklı haberinde önemli bilgiler verdi. Anadolu'da mücadele eden “Türk çeteleri”nin, düzenli orduya bağlı subaylar tarafından silah, cephane ve diğer bakımlardan gerçek “millî kuvvetler” (*forza nazionale*) şeklinde teşkilatlandırıldığını yazdı. Gazete, Kuvayımillîye'ye karşı harekete başlamak isteyen İngiliz kumandanlığının Trabzon'a çok sayıda mühimmat çıkardıysa da, çıkan bir yangının depoyu mahvettiğini bildirdi. İtalyan gazetesi, Mustafa Kemal Paşa'nın benzer eylemi denedikleri her seferde yangınların tekrarlanacağı konusunda İngilizleri bilgilendirdiğini de ilave etti³⁵.

İtalyan basınının dışında Anadolu'daki İtalyan askerî makamları da, tahmin edileceği üzere, Anadolu'daki Yunan işgali ve Türklerin direnişinden söz etmişlerdir. İtalyan belgelerine göre; “Sivil halka yapılan Yunan zulmü”³⁶ nedeniyle ortaya çıkan “Kuvayımillîye birliklerinin öncelikli amacı, Yunanistan tarafından işgal edilen bölgeleri kurtarmaktır.”³⁷ Anadolu'daki İtalyan askerî makamları, Kuvayımillîye hakkında doğru bir tespitte bulunarak, “Osmanlı Hükümetinin Anadolu'daki çeteleri zapt edecek hiç bir güce sahip olmadığını”³⁸ belirtmişlerdir. İstanbul İtalya Yüksek Komiserliğinden Roma'ya Temmuz 1920 başlarında gönderilen bir yazıya göre, “çete olarak nitelenen Kuvayımillîye birlikleri yaklaşık 100 bin kişidir ve Mustafa Kemal Paşa tarafından örgütlenmektedir.”³⁹ Başka bir arşiv belgesine göre “bu tepki, meşru otorite olan İstanbul hükümetinin ve Sultan'ın rızası dışında ortaya çıkmıştır”⁴⁰. İtilâf Devletleri'ne ve İstanbul hükümetine bir tepki olan silahlı ve milliyetçi direnişin, bir isyan karakterinde olduğu⁴¹ İtalyan askerî makamları tarafından dile getirilen başka bir tespittir.

İtalyan kaynaklarında Kuvayımillî'ye hareketi hakkında sonraki yıl da bilgiler verilmeye devam edilmiştir. İtalyan kaynaklarında Kuvayımillîye birlikleri için çoğunlukla “Türk

33 *Corriere d'Italia*, 6 Luglio 1919; *Il Messaggero*, 6 Luglio 1919.

34 *La Tribuna*, 6 Luglio 1919.

35 *Corriere della Sera*, 9 Settembre 1919.

36 *USSME*, E3-3/6.

37 *USSME*, E3-7/3.

38 *USSME*, E3-2/6.

39 *USSME*, E3-11/2.

40 *USSME*, E3-12/4.

41 *USSME*, E3-11/2.

Çeteleri“ (*le bande turche*) deyimini kullanılmışsa da, yer yer “Milliyetçi Çeteler” (*le bande nazionaliste*) de kullanılmıştır. Bunların yanı sıra, “Mustafa Kemal’in Kuvvetleri” (*Forze di Mustafa Kemal*) ve ”Düzensiz Çeteler” (*bande irregolari*) ve “Gönüllüler” (*volontari*) tabirlerine de rastlanmaktadır.

II- Mustafa Kemal Paşa Hakkında İlk Haberler

Resmi Belgelerde

İzmir ile başlayıp Anadolu içlerine doğru ilerlemekte olan Yunan işgaline karşı Türk milletinin gösterdiği silahlı direniş hakkında bilgi verdik. Bütünü itibarıyla Türk İstiklal Savaşı'nın sadece Batı Anadolu'da Yunan işgal kuvvetlerine karşı verilmediğini, Türkiye'de işgalci olarak bulunan İngiltere, Fransa, İtalya gibi devletlere karşı da yapıldığını biliyoruz. İtalyan kaynakları bu süreci ve savaşı kendi terminolojileriyle isimlendirmişlerdir. “il Movimento Nazionalista”, (Milliyetçi Hareket) “il Movimento Nazionale”, (Millî Hareket) “il Movimento di Mustafa Kemal”, (Mustafa Kemal Hareketi) “la Resistenza Nazionalista”, (Milliyetçi Direniş) gibi terimlerle isimlendirilmiştir. Bu mücadeleye yandaş olan veya katılanlar da “i Kemalisti” (Kemalistler), “i nazionalisti” (Milliyetçiler) veya “i nazionalisti turchi”, (Türk Milliyetçileri) olarak adlandırılmıştır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti; “il partito nazionalista”, (Milliyetçi Parti) “il partito della Difesa Nazionale”, (Millî Müdafaa Partisi) ya da “Comitato di difesa nazionale”, (Millî Müdafaa Heyeti) “difesa nazionale” (Millî Müdafaa) olarak isimlendirilmiştir.

İtalyan kaynaklarında doğal olarak bu mücadelenin lideri ve yanındakiler hakkında da çeşitli bilgiler verilmiş ve yorumlar yapılmıştır. Birazdan örnekleyeceğimiz gibi, başka isimler de geçmekle birlikte; hem İtalyan askerî makamları hem de İtalyan basını, Anadolu'daki hareketin liderinin Mustafa Kemal Paşa olduğunda fikir birliğindedir. Şu kadarı var ki, Anadolu'daki İtalyan askerî makamları Millî Mücadele hareketinin liderinin Mustafa Kemal Paşa olduğunu İtalyan basınından önce tespit etmiş ve bunu ilgili birimlerle paylaşmıştır. İstanbul İtalya Yüksek Komiserliğinin ifadesiyle, Anadolu'daki bağımsızlık savaşının lideri, “çok akıllı birisi olan Mustafa Kemal Paşa'dır.”⁴² Anadolu'daki sivil ve askerî makamlar, Roma'ya gönderdikleri yazılarda Anadolu hareketinin “gerçek ve tek liderinin”⁴³ ve “Başbuğunun”⁴⁴ Mustafa Kemal Paşa olduğunu vurgulamışlardır.

Daha önce çalıştığımız İtalyan arşivlerinde Millî Mücadele hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa hakkında rastladığımız ilk belge, 24 Haziran 1919 tarihini taşımaktaydı. İstanbul'da Askerî Ataşe ve Müttefik Komiserlikler Arası İrtibat Subayı olarak görev yapan

42 *Archivio Storico Diplomatico Ministero degli Affari Esteri-Affari Politici (ASDMAE-AP)*, 1919-1930, Bu. 1743-7737, Yüksek Komiserlikten Dışişleri Bakanlığına, 1 Ekim 1919.

43 *ASDMAE-AP*, 1919-1930, Bu. 1642-7736.

44 *ACS-PCM*, Guerra Europea 1919, 457-Bu.214. 19-29-17.

Yarbay Serafino Vitelli imzasıyla Başkomutanlığa gönderilen oradan da Başbakanlık, Dışişleri ve Savaş Bakanlıkları ile Paris Barış Konferansı'ndaki İtalyan Heyetine ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na da iletilen bu telgraf şöyledir: "Anadolu'daki Türk birliklerinin müfettişi olan Mustafa Kemal, İstanbul'a dönmeyi reddettiği için hükümet tarafından görevinden uzaklaştırılmıştır. Kendisi halen Anadolu'da bulunmaktadır."⁴⁵ İtalya Kara Kuvvetleri Kurmay Başkanlığı Arşivi'nde (*Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito*) yaptığımız son araştırmalarda kendisinin "İzmir vilayetinde bulunduğu" gibi bazı yanlış ifadeler de geçmekle birlikte, Mustafa Kemal Paşa'dan söz eden daha eski tarihli belgeleri tespit ettik. *Şu anki tespitlerimize göre Mustafa Kemal Paşa'dan ilk kez söz eden belgenin tarihi 1 Haziran 1919'dur.* İtalya Genelkurmay Başkanı Yardımcısı General Pietro Badoglio, Abano'dan Barış Konferansındaki İtalyan heyetine 1 Haziran 1919 günü gönderdiği telgrafta Ayvalık'a çıkartma yapan Yunan birliklerine halkın da yardım ettiği, jandarmanın taarruz ettiği ve Fransızların Osmanlı sadrazamı ve dahiliye nazırının Fransız dostu bir dernek kurmalarına yardımcı oldukları gibi çeşitli bilgiler verilmiştir. Söz konusu telgrafın başında Mustafa Kemal Paşa hakkında verilen bilgi şöyledir: "İstanbul'dan, aralarında şimdi kendisi İzmir vilayetinde bulunan Kemal Paşa'nın da olduğu sekseni kurmay, yaklaşık 300 subayın çeteye katıldığı haberi geliyor."⁴⁶

DECRETATO	FOTOGRAFIA TELEGRAMMA IN ARRIVO	
di	Provenienza ABANO	Data di spedizione li 1/6/19 ore
Regolato al No 7764 Sp.	Data di consegna alla Sezione Cifra li	ore
	Finito di decifrare li 2/6/19	ore 22,36 inizio di copiare ore
Annotationi eventuali	Indirizzo : DELEGAZIONE ITALIANA PER LA PACE Sezione Militare	
	TESTO	
	N. 1956 A. proviene Comando Supremo - Servizio Informazioni - stop Giunge notizia da Costantinopoli che sono passati alla banda circa 300 ufficiali cui 80 S.M. et che Kemal Pascià est ora Villet Smirne stop Elementi 15 ^a Divisione, passati banda, con aiuto popolazione armata et gendarmi attaccarono greci sbar- cati Atvali, iniziando così cruenta reazione che preven- desi possa estendersi stop Autorità francesi aiutate da Gran Visir et ministro dell'interno francofilo oc- stituirebbero partito francofilo malgrado avversione musulmani che temono nella politica francese una copertura per penetrazione greca stop Autorità ingle- si avrebbero già speso 43 (manca un gruppo) sterline per partito anglofilo stop Diminuiscono invece simpatie americane stop Serge abbastanza forte partito amico Italia ma con poche risorse stop Occorrerebbe aiuto nostra azione politico-militare sfruttando altresì comunanza nemico greco et affinità interessi con popo- lazione musulmana stop A Salonicco trovati riserva medicinali et si propone servirsi con medico come mezzo penetrazione pacifica stop Preghiera comunicare Presidente del Consiglio et Ministro degli Affari Esteri si stop Generale BADOGGIO.	
v	L'Ufficiale Addetto	

Resim 4: Mustafa Kemal Paşa'nın Adının İlk Kez Geçtiği 1 Haziran 1919 Tarihli Belge.
(USSME, E-8-87/22)

45 ASDMAE-AP, 1919-1930, Bu. 1641-7733; USSME, E3-4/3.

46 USSME, E-8-87/22.

Bu yazıdan sonra Anadolu'da görevli İtalyan asker ve sivil makamlar tarafından Roma'ya gönderilen yazılarda Mustafa Kemal Paşa'nın adı daha çok zikredilmeye başlandı. Bunda Anadolu'daki gelişmelerin etkili olduğu şüphesizdir. Albay Caprini'den Başkomutanlığa 15 Haziran 1919 günü gönderilen telgrafın ilgili kısmı şöyledir: “Bir Türk kaynağı beni, General Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Harbiye Nezareti'nin telgraf emriyle Samsun'dan İstanbul'a çağrıldığına temin ediyor. Nezaret tarafından Müslüman halkı silahlandırmak ve çeteler kurmakla suçlanıyor.”⁴⁷ Albay Caprini'nin verdiği bilgi Yarbay Vitelli tarafından da teyit edildi. İtalyan subay Başkomutanlığa 16 Haziranda, “söylentilere göre, Anadolu'daki birliklerin müfettişi Mustafa Beyin, Türk bakanlığı tarafından geri çağırılacağını ve çeteler kurmakla suçlanacağını”⁴⁸ yazdı. Süreç İtalyan görevlilerin gelişmeleri doğru takip ettiklerini ve isabetli tespitlerde bulduklarını göstermektedir.

İtalyan Ege İşgal Kuvvetleri Komutanı General Giuseppe Battistoni'den Başkomutanlığa 26 Haziranda gönderilen telgrafta da yukarıdaki bilgiler verilirken, “Mustafa Kemal Paşa'nın padişaha bağlı olduğunu bildirdiği”⁴⁹ eklenmiştir. Ancak aynı günlere ait başka belgeler, Mustafa Kemal Paşa'nın niyetinin ve hareketinin mahiyetinin İtalyanlar tarafından daha iyi anlaşıldığını göstermektedir. Albay Caprini, 26 Haziranda Başkomutanlığa gönderdiği “Anadolu Ulusal Silahlı Ordusunun Yeniden Kurulması” başlıklı yazıda konu hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur: “Mustafa Kemal Paşa, Padişah'a telgraf çekerek, amirlerinin tavrını protesto etmiş, yalnızca onun emirlerine uyacağını beyan ederek, devlet otoritesini hiçe saymıştır. Ancak padişah onu İstanbul'a geri çağırırsa, itiraz ederek itaat etmeyeceğine inanılıyor. Yüksek Komiser, Mustafa Kemal Paşa ile temasın gerekli olup olmadığını sordu, ben de olumlu yanıt verdim. Ancak faaliyete geçebilmesi için postamızın Trabzon'dan çok Türk teşkilat merkezi olan Samsun'da bulunması gerekirdi.”⁵⁰

Bu belgenin son kısmındaki bilgi İtalya'nın Türkiye siyasetine paralel ifadeler taşımaktadır: Mustafa Kemal Paşa ile irtibat kurulması. Mondros Mütarekesi'nden sonra İtalya'nın Türkiye siyasetinde durumdan memnun olmayan Türklerle ilişki kurulması önemli bir yer tutuyordu. Bu siyasetin mimarı olan Carlo Sforza, İstanbul'da bu yönde yaptığı çalışmalar bağlamında Mustafa Kemal Paşa ile de görüşmüştü. Bu görüşmeden bir sonuç çıkmamakla birlikte, İtalyanların Türkiye'de İtilaf Devletleri'ne ve Yunanistan'a karşı olan oluşumlarla ilgilerinin devam ettiğini göstermektedir. Bu ilgi sonuç da vermiştir. Hemen değilse de, az sonra ele alacağımız gibi Kasım ayında İtalyanlarla Mustafa Kemal Paşa arasında ilk temas kurulmuştur.

İfade ettiğimiz gibi Anadolu hareketinin mahiyeti ve lideri Mustafa Kemal Paşa hakkındaki belgeler artmıştır. 3 Temmuz 1919 tarihli bir belgede, “*Mustafa Kemal Paşa'nın*,

47 USSME, E-8-84/17.

48 USSME, E3-4/3.

49 USSME, E3-4/3.

50 USSME, E-8-84/14.

*Osmanlı hükümetine isyan ettiği ve Anadolu'daki çeteleri örgütlediği*⁵¹ yazılmıştır. Yüksek Komiserlik görevini yürütmekte olan Mario Arlotta da 3 Temmuz 1919'da Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta Anadolu hareketi hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Hükümet ve Müttefik çevrelerinde, Çanakkale müdafii ve geçenlerde İstanbul tarafından Anadolu'ya 9. Ordu Müfettişi olarak gönderilen Mustafa Kemal Paşa tarafından organize edilen milliyetçi hareketin Sivas'ı merkez olarak seçmesinin alarm etkisi yarattığını belirtmiştir. İtalyan diplomat, “Kemal'in hareketinin İstanbul hükümetine isyan eden ihtilalci bir hareket karakteri gösterdiği” kanaatindedir. Ona göre Mustafa Kemal Paşa tarafından idare edilen düzenli ordu birlikleriyle çetelerin sayısı 100 bine ulaşmıştır⁵².

11 Temmuz tarihli bir yazıya göre, “Anadolu'da ortaya çıkan ve hızla isyan haline dönüşen milliyetçi direniş, Çanakkale savunmalarında ön plana çıkan Mustafa Kemal tarafından örgütlenmiş”⁵³ ve “devrimci bir harekettir.”⁵⁴ Anadolu'daki İtalyan askerî makamlarına göre: “Bütün Türkiye, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte ve Türkiye'nin birliği için savaşıyorlar.”⁵⁵ İtalyan askerî belgelerinde, Mustafa Kemal Paşa ile Kuvayimillîye arasında da organik bir bağın olduğu belirtilmiştir. “Anadolu'da Yunanlara karşı savaşan güçler, Mustafa Kemal Paşa'nın bir ordu haline getirmeye çalıştığı düzensiz birliklerdir”⁵⁶ tespiti de yine Anadolu'daki İtalyan askerî yetkilileri tarafından yapılmıştır.

İtalyan belgelerinde, Anadolu'daki savaşın gelişimine ve Mustafa Kemal Paşa'nın güçlenmesine paralel olarak, Millî Hareket hakkında doğru tespitlerde bulunulmuştur. 3 Temmuz tarihli bir belgede, “İstanbul Hükümeti zayıf ve kendisini Mustafa Kemal'e kabul ettirecek güçte değildir”⁵⁷ diye yazılırken, Yarbay Vitelli 12 Temmuz'da, “Mustafa Kemal'in ordu kumandanlığından uzaklaştırılmasına rağmen güçlenmeye devam ettiğini”⁵⁸ bildirmiştir. İtalyan askerî makamları, Mustafa Kemal Paşa'nın hareketleriyle birlikte kongreleri de yakından takip etmişlerdir. Askerî Ataşe Albay Umberto Vitale, 8 Ağustos'ta İstanbul'dan Başkomutanlığa gönderdiği telgrafta, “Erzurum'dan, Trabzon'daki İngiliz askerî temsilcisine bir adamını gönderen Mustafa Kemal'in, Doğu Anadolu vilayetlerinin yaptığı toplantının, İstanbul hükümetinden bağımsız olduğunu söylediğini”⁵⁹ yazmıştır.

Rodos'taki Doğu Akdeniz Seferi Kuvvetler Komutanı General Vittorio Elia, Dışişleri ve Savaş Bakanlıkları ile Başkomutanlık, Paris'teki İtalyan Heyeti ve İstanbul'daki Yüksek

51 USSME, E3-11/2.

52 USSME, E-8-84/17.

53 USSME, E3-11/2.

54 USSME, E3-14/4.

55 USSME, E3-8/4.

56 USSME, E3-8/4.

57 USSME, E3-11/2.

58 USSME, E3-11/2. İstanbul'daki İtalyan askerî ataşesi Albay Vitale de, 2 Ağustos'ta Başkomutanlığa gönderdiği yazıda, “Hükümetin, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanmalarını emrettiğini” bildirmiştir. USSME, E3-10/1.

59 USSME, E3-10/1.

Komiserliğe, 9 Ağustos 1919'da gönderdiği telgrafta, “Antalya’daki temsilcilerinin, gelen haberlere göre yakın zamanda Mustafa Kemal’in Nazilli’den geçmiş olacağını belirttiklerini yazdı. Aynı kaynaklara göre, gelecek hafta Denizli’de, Afyonkarahisar, Konya, Kütahya, Ankara ve Antalya ile Aydın’ın belli başlı yerlerinden katılacak delegelerle, Yunanların işgalleri hakkında önemli askeri ve siyasi kararların alınacağı bir toplantı yapılacaktı⁶⁰. Mustafa Kemal Paşa’nın Nazilli’den geçmiş olabileceği hakkındaki bilgi yanlış bir istihbarattır. Paşa o tarihte Erzurum’da bulunuyordu. Bu haberde görüldüğü gibi İtalyan kaynaklarında bazı yanlış bilgilere rastlamak mümkündür.

Anadolu Seferi Kuvvetler Komutanı General Luigi Bongiovanni, Başbakanlık, Başkomutanlık ve Savaş ve Denizcilik Bakanlığına gönderdiği 10 Ağustos 1919 tarihli telgrafında, İtalyan işgal bölgesine yaptığı seyahat hakkında bilgi verdi. Anadolu’da işgalleri altında bulunan yerlerde yönetici ve halkla tatmin edici ilişkiler içerisinde olduklarını yazan general, Türklere, kendilerine karşı sempati beslediklerini belirtti. General, Mustafa Kemal Paşa’nın halk arasındaki itibarının her geçen gün artmakta olduğunu ve “çete” hareketlerinin Aydın’ın doğu ve kuzeyinde yoğunlaştığı gözlemini de üst makamlarla paylaştı⁶¹.

Albay Vitale, Başkomutanlığa 23 Ağustos 1919’da “Mustafa Kemal’in partisi güçleniyor” başlıklı bir yazı daha gönderdi. “Kendisi, Kafkas kolordularının bazı kalıntılarıyla bazı yeni askerleri bir araya getirerek güçlü bir silahlı kuvvetler meydana getirdi. Doğu Anadolu’daki gücünün en az 40 bin kişi olduğunu hesaplanıyor, tabii bütün ordunun açıktan veya gizlice onun emrinde olduğunu hesaba katmadan. İzmir’den beslenen çekirdek kadro, Rauf Bey’in emriyle ona bağlıdır. İyi bir organizatör olmasının yanı sıra iyi bir politikacı olduğunu da kanıtıyor. İtilaf Devletleri, hareketini ilgiyle takip ediyor ve neredeyse Türkiye’nin tek gücü olarak onu kabul ediyorlar.”⁶² İtalyan ataşe, Başkomutanlığa 26 Ağustos 1919’da Anadolu’daki oluşumlar ve bunlar arasındaki bilgileri paylaştığı bir telgraf gönderdi. İki aydan beri Albay Gebzeli Arif Bey ve pek çok Türk subayının gizli bir ihtilal komitesi kurduklarını yazdı. Komitenin, İttihat ve Terakki lehinde propaganda yapmak için 200 bin liralık bir bütçe oluşturduğunun sanıldığını ekledi. Komitenin Mustafa Kemal Paşa’nın partisiyle de ilişkisi olduğunu belirten Vitale, komite üyelerinin Yunan ve Fransızlara düşman, ancak İngilizlere sempaticileri olduğunu iddia etti⁶³.

Vincenzo Fago, daha önce zikrettiğimiz 31 Ağustos 1919 tarihli raporunda, Millî Mücadele hareketi hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. “Türklerin yaptığı savaşın, İzmir’in, Yunanistan tarafından işgalinden sonra başladığına” dikkat çekilen raporda, “Türkiye’nin, idarî ve toprak bütünlüğü bakımından başkent İstanbul ile Anadolu’da yaşayan Türkler arasında bölündüğü

60 USSME, E3-8/4.

61 ACS-PCM, Guerra Europea 1919, 457-Bu.214-19-29-17.

62 USSME, E-3-10/1.

63 USSME, E-3-10/1.

ve birliğin olmadığı” belirtilmiştir. Anadolu’daki hareketin Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey tarafından yönetildiği vurgulandıktan sonra, “Amasya, Erzurum, Balıkesir, Uşak gibi yerlerde yapılan pek çok toplantıda Türklerin, niçin savaştıklarının açıklandığı” yazılmıştır. Fago, Sivas’ta bütün Anadolu vilayetlerinin temsilcilerinin katılacağı bir kongre yapılacağı bilgisine de yer vermiştir. “Gözü pek Mustafa Kemal’in etkinliğinin giderek arttığına” dikkat çekildikten sonra, “savaşın dış boyutunun temelini Wilson ilkelerinin on ikincisi oluşturuyor” denilmiştir. Hükümet başkanı Damat Ferid’in “Devrimci” ve “Âsi” Mustafa Kemal’i dikkate almak zorunda olduğuna değinilen raporda, Mustafa Kemal kuvvetlerinin, “Anadolu’yu kurtarmak için savaştıkları”⁶⁴ eklenmiştir.

Rodos’taki Doğu Akdeniz Seferi Kuvvetler Komutanlığından Savaş Bakanlığı ile Başkomutanlığa gönderilen 9 Eylül 1919 tarihli yazıya göre: “8 Eylül günü Aydın-Denizli demiryolu üzerindeki Ömerli’de iki Yunan bölüğünü kuşatan Türk çeteleri, 120 Yunan askerini öldürürken kalanları da esir aldılar.”⁶⁵ Aynı kumandanlıktan Savaş Bakanlığı ve Donanma Bakanlığına gönderilen 24 Kasım tarihli yazıda da Kuvayımillie ile Yunan kuvvetleri arasındaki çatışma hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre 18 Kasım günü Bayındır ve Ödemiş arasında yaşanan çatışmada 30 ölü veren Yunanlar çok sayıda da esir vermişlerdir⁶⁶.

Albay Vitale’den Başkomutanlığa 1 Ekimde gönderilen telgrafta, “Kemal’in Anadolu’daki çeteleri hiç bir otorite tanımıyorlar. İstanbul hükümetinin de Anadolu’da etkisi yok”⁶⁷ denilerek bir gerçeğe dikkat çekilmiştir. Öte yandan Başkomutanlıktan Dışişleri ve Savaş bakanlıklarına 5 Ekim günü gönderilen yazıda “Mustafa Kemal tarafından yönetilen Müdafaa-i Hukuk hareketiyle, Anadolu’nun devlet içinde devlet durumunda olduğuna”⁶⁸ işaret edilmiştir. Benzer düşünceleri destekleyen bir yazar, gelen son haberlerin Anadolu’da durumun her geçen gün daha karmaşık hale geldiğini bildirdiğine işaret ederek sözü Anadolu’ya getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İttihatçı komite tarafından meydana getirilen hareketin, Anadolu’daki bütün güçleri bir araya getirdikleri izlenimi verdiği ifade etmiştir⁶⁹.

Anadolu’daki İtalyan makamlarının Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa hakkında yazdıklarına, aynı tarihi taşıyan iki yazıyla son vereceğiz. Bunlardan ilki, Yüksek Komiserlikten Roma ve Rodos’a 14 Kasım 1919’da gönderilen uzun bir rapordur. İstiklal Savaşı’nın nasıl başladığı ve geliştiği anlatıldıktan sonra, “Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya Damat Ferid tarafından karışıklıkları önlemesi için gönderildiği” belirtilmiştir. Raporun devamında, “Anadolu’daki Mustafa Kemal ile İstanbul’da sultanın yanındaki Damat

64 USSME, E3-8/4.

65 USSME, E3-8/4.

66 USSME, E3-8/4.

67 USSME, E3-12/4.

68 ASDMAE-AP, 1919-1930, Bu. 1641-7734.

69 Costante Zarian, “Situazione Minacciosa in Turchia. La Gravità del Movimento di Ribellione in Anatolia”, *Il Messaggero*, 10 Ottobre 1919.

Ferid arasında bir mücadelenin yaşandığı” ancak, “Mustafa Kemal önderliğindeki Anadolu hareketinin zorlamalarına dayanamayan Damat Ferid’in istifa ederek yerine Ali Rıza Paşa hükümetinin kurulduğu” anlatılmıştır. Yazının sonunda; Ali Rıza Paşa’nın Müdafaa-i Hukuk hareketine karşı ılımlı davrandığı belirtilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile Ali Rıza Paşa hükümeti arasında Amasya’da imzalanan protokolün maddeleri yazılarak yeni hükümetin, seçimlerin yapılacağını açıkladığı bilgisine yer verilmiştir⁷⁰. Sözünu edeceğimiz ikinci rapor, Askerî Ataşe Albay Vitale’den Roma’ya 14 Kasım’da gönderilen yazıdır. “Mustafa Kemal hareketinin, Türklerin büyük çoğunluğu tarafından desteklendiği ve ordunun da tamamen onun yanında yer aldığı” tespiti dile getirilmiştir. Erzurum ve Sivas’ta alınan kararlarla Türklerin, vatanlarından herhangi bir parçasını Ermeni ve Yunanlara verilmesini kabul etmeyeceklerini ilan ettikleri ve “Türkiye Türklerindir” parolasıyla savaştıkları yazılmıştır. “Milliyetçi hareketin başı olan Mustafa Kemal, iyi bir asker ve iyi bir politikacıdır” denilen raporda, onun, “padişaha karşı olmadığını, fakat Müttefiklere ve İstanbul hükümetine karşı olduğunu açıkladığı”⁷¹ anlatılmıştır.

İtalyan Basınında

İncelediğimiz İtalyan gazetelerinde tespitimize göre Mustafa Kemal Paşa’nın adı ilk olarak 10 Ağustos 1919 tarihli *Corriere della Sera* gazetesinde geçmiştir. İtalyan meslektaşımız Prof. Dr. Fabio L. Grassi’nin de daha önce işaret ettiği gibi Mustafa Kemal Paşa’nın ismi yanlışlıkla Kamil Paşa olarak yazılmıştır⁷².

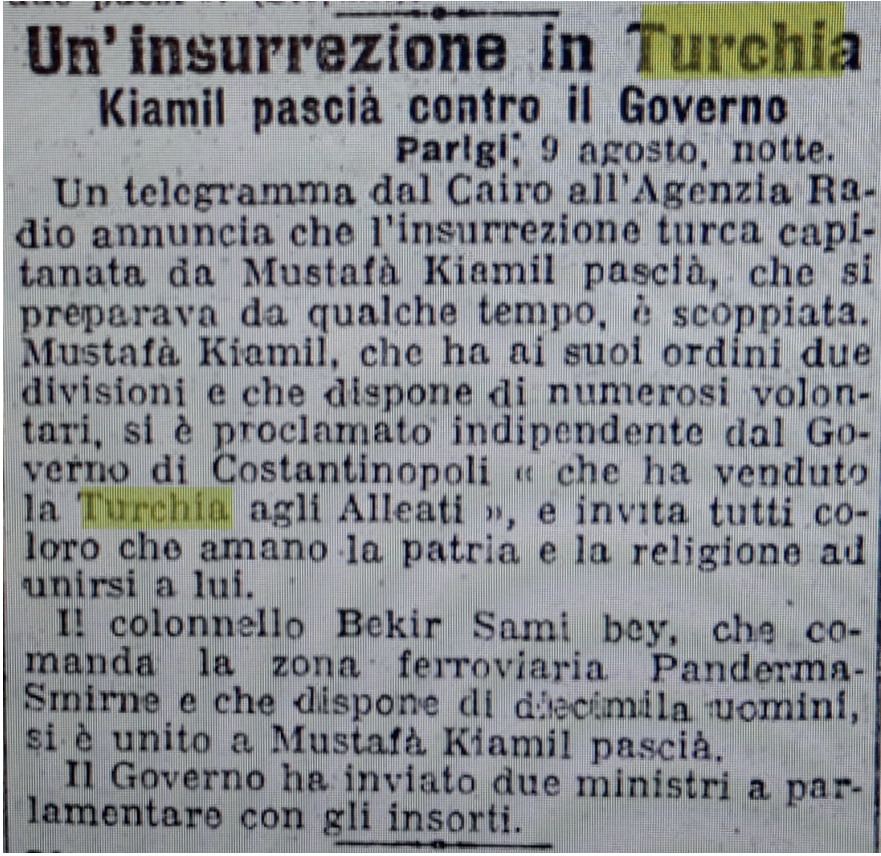
*“Türkiye’de Bir İsyân: Kamil Paşa Hükümete Karşı.” Paris kaynaklı haber şöyledir: “Kahire’den gönderilen bir telgrafta, bir süredir hazırlık yapan Mustafa Kamil’in idaresinde bir isyanın patlak verdiği duyuruldu. Mustafa Kamil, emrindeki iki tümen ve çok sayıdaki gönüllüyle, Türkiye’yi müttefiklere satan İstanbul hükümetinden bağımsız olduğunu ilan etti ve dinini ve vatanını seven herkesi kendisiyle birlik olmaya davet etti. Bandırma-İzmir demiryolu bölgesinin komutanı Albay Bekir Sami, emrindeki on bin kişiyle Mustafa Kamil’e katıldı. Hükümet iki temsilcisini isyancılara gönderdi.”*⁷³

70 USSME, E3-8/4.

71 USSME, E3-8/4.

72 Fabio L. Grassi, *L’Italia e la questione turca (1919-1923)*, Opinione pubblica e politica estera, ed. Silvio Zamorani, Torino 1996, s. 49, dn. 57.

73 *Corriere della Sera*, 10 Agosto 1919.

Resim 5: Millî Mücadele Döneminde İtalyan Basınında Mustafa Kemal Paşa'nın Adının İlk Kez Geçtiği *Corriere della Sera* Gazetesi. (10 Ağustos 1919)

Mücadelenin gelişmesi, genişlemesi ve güçlenmesine paralel olarak İtalyan kaynakları mücadele ve lideri hakkında daha çok haber vermeye başladılar. Eylül 1919, İtalyan kaynaklarının Anadolu hareketi hakkında çok sık haber yaptığı ay olmuştur. Bunlardan örnekler vereceğiz. *Il Tempo*, Mustafa Kemal Paşa'nın ismini ilk olarak 24 Eylül 1919'da zikretmiştir. Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in Anadolu'da bir hareket başlattıklarından söz edilip, sadrazamın, Anadolu içlerinde ortaya çıkan "anarşiye" karşı önlemler alacaklarını açıkladığı ilave edilmiştir⁷⁴. Ertesi gün, başka bir İtalyan gazetesinde çıkan uzun makale Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa hakkında sağlıklı bilgiler ve değerlendirmeler içermektedir. Renato La Valle, savaş biteli bir yıl olmasına ve insanlığın barışı arzu etmesine rağmen, henüz barışın kurulmadığından yakınlıkta sorumluluğu Paris Barış Konferansı'nın Yüksek Komiseri'ne yükledi. Sözü Türkiye'ye getirerek, Anadolu'da ortaya çıkan Türk milliyetçisi

74 *Il Tempo*, 24 Settembre 1919.

ayaklanmanın önemine dikkat çekti ve yabancı basının bunu “çete” ve “milliyetçi çete” gibi sözlerle yorumladığına işaret ederek bunun büyük bir hata olduğunu dile getirdi. Renato La Valle, Yunanlara karşı mücadele eden güçlerin çete olmadığını, düzenli ve subaylar tarafından yönetilen bir hareket olduğunu belirterek, I. Dünya Savaşı’nda, önce Çanakkale’de, sonra Filistin’de en önemli komutan olarak sivrilen General Mustafa Kemal’in bu birliklerin lideri olduğunu bildirdi. La Valle, Mustafa Kemal Paşa hakkında da bilgi vererek, iyi bir subay ve popüler bir şahsiyet olan Mustafa Kemal’in ordu müfettişi olarak gönderildiği Samsun’da isyan bayrağını açtığını anlattı. Erzurum ve Sivas bölgesinde başlattığı Millî Hareketin, Balıkesir civarında da geliştiği ve eski Bahriye Nazırı Rauf Bey ve ordu komutanları Ali Fuat ve Refet Paşalar tarafından da desteklendiği bilgisi verildi. Benzer organizasyonun Batı Anadolu’da Albay Kel Ali ve Yüzbaşı Şükrü tarafından da yapıldığı ilave edildi. Mustafa Kemal Paşa’nın diplomatik ilişkilerinden de söz eden yazar, Erzurum’da Araplarla İngilizlere karşı bir antlaşma yaptığını ileri sürdü⁷⁵.

Kasım 1919’da artık Mustafa Kemal Paşa, İtalyan kamuoyunda daha yakından tanınan bir şahsiyettir. Bazı gazeteciler tarafından, gönüllüleriyle birlikte 12 Eylül 1919’da, savaşta girerken İtalya’ya vaat edildiği halde Paris Barış Konferansı’nda İtalya’ya verilmeyen Adriyatik kenti Fiume’yi işgal eden ve İtalyan kamuoyunda büyük itibar kazanan Gabriele d’Annunzio ile Mustafa Kemal Paşa arasında benzerlikler kuruluyordu⁷⁶.

III- Diğer Haberler

İtalyan makamları ve basını, 1919 yazından itibaren Türkiye’deki gelişmeleri daha yakından ve daha önemlisi, bilhassa basın açısından söyleyebiliriz, kendi kaynaklarıyla takip etmeye başladılar. Millî Mücadele’nin dönüm noktaları ve aşamaları hakkında daha sağlıklı yorum ve değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. İtalyan kaynakları Anadolu hareketinin teşkilatlanma ve merkezileşme sürecinde çok önemli bir yere sahip olan Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) hakkında fazla bilgi vermemiştir. Daha çok Sivas Kongresi ya da iki kongreden birlikte söz etmişlerdir. Yalnızca Türkiye’deki İtalyan askerî ve sivil yetkililerinin değil, kamuoylarının da dikkatlerinin Anadolu’ya çevrildiği olay, Sivas Kongresi’dir. 4-11 Eylül 1919’da toplanan kongrede alınan kararları “çok önemli” notuyla Dışişleri Bakanı’na gönderen Yüksek Komiser Felice Maissa, Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Sivas’ta, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti (*Associazione della Difesa dei Diritti dell’Anatolia e della Rumelia*) haline getirildiğini de eklemiştir⁷⁷. 12 Eylül tarihli başka bir belgede, Sivas Kongresi’nde genişletilen Heyet-i Temsiliye’den söz edilmiştir. “Milliyetçi hareketi idare eden bu kurulun üyelerinin müdafaa-i

75 Renato La Valle, “La Politica Elettorale di Wilson. Da Fiume a Costantinopoli. La Turchia Insorge”, *Il Giornale d’Italia*, 25 Settembre 1919.

76 Arturo Baldi, “La ‘Roulette’ sulle Rive del Bosforo”, *L’Idea Nazionale*, 2 Novembre 1919.

77 *ASDMAE-AP*, 1919-1930, Bu. 1643-7737.

hukuk cemiyetlerinin üyeleri oldukları ve alt birimlerinin bütün Anadolu’da örgütlendiği” anlatılarak, İtalyan işgalinde bulunan Çine, Milas, Marmaris, Fethiye, Kaş ve Antalya’da da kurulduğu belirtilmiştir⁷⁸.

Bu noktada bir İtalyan yazarın dikkat çekici bir tespitine yer vereceğiz. 1913’te ve 1919’da Anadolu’ya birkaç kez gelen ve Antalya’nın işgal edildiği dönemde şehirde bulunan Prof. Biagio Pace, ülkesine döndükten sonra, Anadolu’daki İtalyanların durumu hakkında bir makale yazmıştır. Şubat 1920’de yayınlanan bu makalede Pace, Sivas Kongresini, “*Eylül Devrimi*” (*La rivoluzione del settembre*)⁷⁹ olarak değerlendirmiştir.

Albay Vitale, 22 Eylül 1919’da Başbakanlık ile Dışişleri ve Savaş Bakanlıklarına gönderdiği yazıda, Mustafa Kemal Paşa’nın, Sivas Kongresi’nden birkaç gün sonra Sultana bir telgraf göndererek mevcut hükümetin, milletin menfaatlerine karşı olduğunu yazdığını bildirdi⁸⁰. Bununla birlikte bazı gazetelerde, “Mustafa Kemal’in Otoritesi”ne özel başlık açıp, otoritesinin sadece askerî olmayıp aynı zamanda sivil idare üzerinde de olduğu hatırlatıldı⁸¹. Albay Vitale, 26 Eylülde gönderdiği başka bir telgrafta, görüştüğü İngiliz generali George Milne’in, kendisinin, Mustafa Kemal’in partisinin arkasında Türk halkının güçlü bir desteği olduğu fikrini teyit ettiğini⁸² yazdı. 1 Ekim 1919’da İstanbul’dan Roma’ya gönderilen telgrafta, “Anadolu’da Mustafa Kemal’in millî müdafaa adıyla hareket eden çeteleri, hükümet yetkililerinin yerini alıyolar”⁸³ tespitine de dikkat çekmek isteriz.

Bu arada bazı gazetelerde kongreler süreci hakkında önemli haberler ve yazılar yayınlandı. Costante Zarian, *Il Messaggero*’da, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Erzurum’dan sonra Sivas’ta bir kongre daha topladıklarını hatırlattıktan sonra, çoğunluğunu eski parlamentonun üyelerinin oluşturduğu bir danışma kurulu (Heyet-i Temsiliye) meydana getirdiklerini belirtti⁸⁴. “Anadolu’da Milliyetçi Çeteler” başlıklı haberde *Il Tempo*, Anadolu’daki Millî Hareketin (*movimento nazionale*) iki kongre düzenlediği bilgisini verdi. Erzurum’dakinin kısmi, Sivas’takinin genel kongreler olduğuna dikkat çekildikten sonra Mustafa Kemal’in organizasyonunun çok titiz ve millî bir karaktere sahip bir organizasyon olduğu anlatıldı. Yazıda, İbrahim Süreyya ve Rauf Bey’in de yer aldığı bu harekette Şerife ve Ayşe isimli kadınların da görev aldığı bilgisi verildi. İki yüz bin kişinin bir işaret beklemeden organize olduğu eklendi⁸⁵.

İtalyan kaynakları Mustafa Kemal Paşa’nın idaresi altında olduğunu belirttikleri Kuvayimillîye birliklerinin sayısı hakkında da bilgiler vermiştir. Mario Arlotta tarafından

78 USSME, E3-14/4.

79 Biagio Pace, “Per la nostra posizione in Asia Minore”, *Rivista Coloniale*, XV (Febbraio 1920), s. 69.

80 ACS-PCM, Guerra Europea 1919, 457-Bu.214-19-29-17.

81 *Il Tempo*, 17 Ottobre 1919.

82 USSME, E-8-87/16.

83 USSME, E-8-87/16.

84 Costante Zarian, “Il Grave Moto Insurrezionale Ottomano in Asia Minore”, *Il Messaggero*, 3 Ottobre 1919.

85 *Il Tempo*, 11 Novembre 1919.

yazılan 6 Temmuz 1919 tarihli bir raporda verilen sayı 100 bindir⁸⁶. İzmir’de 30 Eylül-8 Ekim 1919 tarihleri arasında yazılan Türkiye’nin askerî ve siyasi durumu hakkındaki raporda “Mustafa Kemal’in ordusu”nun 125 bin kişiden az olmadığı ve iyi örgütlenmiş bu ordunun askerlerinin vatanseverlik duygularıyla savaştıkları yazıldı⁸⁷. Gazetelerde de farklı sayılara rastlanmaktadır. *La Tribuna* 7 Ekimde milliyetçi birliklerin sayısının 200 veya 300 bin olduğunu⁸⁸ yazmıştır. 15 Ekim 1919 tarihli *La Tribuna*, “Anadolu’da Millî Hareket” başlıklı yazısında, “Mustafa Kemal’in savaşçıların” sayısını 150 bin olarak vermiştir⁸⁹. Aynı tarihli *Corriere della Sera* da, 150 bin sayısını vermiştir⁹⁰. Bu rakamların da abartı olduğunu söylemeye gerek yoktur. Daha önceki sayılar bağlamında da belirtmiştik. 1919 sonunda Anadolu’da Yunan işgalcilerine karşı mücadele eden Türk kuvvetlerinin sayısı, diğer rakamlar bir yana 100 bin bile değildir. Orduların terhis edildiği, Millî Mücadele’nin teşkilatlanma aşamasında olduğu dönemde bu sayıda kuvveti bir araya getirmek çok kolay değildir. Resmî bir kaynağa göre Eylül 1919 itibarıyla Türk kara kuvvetlerinin toplam mevcudu 50 bini geçmemekteydi⁹¹. Bunun tamamının Yunanlara karşı savaşmakta olduğunu düşünmek de yanlıcıdır. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa’nın komutasında savaşanların 100 ila 300 bin arasında olması söz konusu değildir.

İtalyan kaynaklarının üzerinde durdukları önemli bir gelişme de Amasya görüşmeleri ve alınan seçim kararıdır. *Corriere della Sera* “Anadolu’daki Milliyetçi İsyân” başlıklı haberinde, hükümetin karşı önlemlerine rağmen Anadolu’daki milliyetçi isyanın yayılma eğiliminde olduğunu yazdı. Gazete, Sadrazamın, Millî Hareketin liderleriyle görüşmeyi deneyeceğinin söylendiğini de ekledi⁹². Hükümetin seçim kararını ele alan Arturo Baldi, 12 Kasım’da İstanbul’da yazdığı yazıya, üç gün önce Osmanlı başkentinin, seçim haberiyle uyandığını ifade ederek başladı ve “pek çok kişi bunu, başkent İstanbul’dan Anadolu’ya taşınması trendi olarak görüyor” yorumunu yaptı. Kararın geçmişinden söz eden gazeteci, Bahriye Nazırı Salih Paşa’nın “milliyetçi hareketin lideri Mustafa Kemal Paşa ile Amasya’da buluştuklarını” hatırlattı. Görüşmeden sonra içeriği hakkında yavaş yavaş haberler alınmaya başladığını ve kabinenin de saatler süren gizli bir görüşme yaptığını ifade etti. Yazısını Anadolu halkının, Millî Hareketin, memleketin bağımsızlığı hedefiyle yapıldığına ikna olduğunu belirterek tamamladı⁹³. Seçim sürecinden bahseden gazetelerden *Il Tempo*’da Anadolu’daki durumun ele alındığı yazıda seçimlerin yapılmakta olduğundan söz edildi. Aynı yazıda Anadolu hareketi ve Mustafa Kemal Paşa hakkında da bilgi verildi. Güvenilir

86 USSME, E3-84/17.

87 USSME, E3-84/14.

88 *La Tribuna*, 7 Ottobre 1919.

89 *La Tribuna*, 15 Ottobre 1919.

90 *Corriere della Sera*, 15 Ottobre 1919.

91 *Türk İstiklal Harbi*, II/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 31.

92 *Corriere della Sera*, 24 Settembre 1919.

93 Arturo Baldi, “La ‘Questione Turca’”, *L’Idea Nazionale*, 15 Novembre 1919.

kaynakların Anadolu'daki milliyetçi hareketin kafa karıştırıcı olduğunu belirttikleri dile getirilerek Mustafa Kemal'in aksini iddia etmesine rağmen hareketin birlik olma konusunda eksiklikleri olduğu savunuldu⁹⁴. Seçimleri ele alan *L'Idée Nazionale*, çeşitli partiler arasında ajitasyon ve çatışmanın her geçen gün arttığına dikkat çekerek açılacak meclisin İttihatçı bir karakterinin olacağını iddia etti⁹⁵.

Yazımızın sonunda Millî Mücadele hareketini yürütenlerle İtalyanları karşı karşıya getiren bir olaya değinmek istiyoruz. Mütarekeden sonra Sivas'a, İtalya da, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa gibi bir temsilci göndermiştir. Sivas'a İtalya temsilcisi olarak gönderilen Teğmen Luigi Villari'nin ikamet ettiği binaya İtalyan bayrağı asmasına Mustafa Kemal Paşa ve mahallî yetkililerin engel olması sorun yaratmıştır. Teğmen Villari, Sivas'ta yaşanan bayrak meselesini, İstanbul'daki Yüksek Komiserliğe 11 Kasım 1919'da gönderdiği telgrafla bildirmiştir. Teğmen Villari, geldiği Sivas'ta mahallî yetkililer tarafından samimi bir şekilde karşılanmış ve İngiliz, Fransız ve Amerikan temsilcileri gibi ikametgâhına ülkelerinin bayrağını asmıştır. Ancak vali, İtalyan bayrağının halk üzerinde kötü bir etki yapacağı için indirilmesini rica etmiştir. Teğmen Villari, valiye, İstanbul'daki temsilciliklerinden emir almadan indirmeyeceğini söylemiştir⁹⁶.

Temsilci Villari, ikametgâhına İtalyan bayrağı asabilmek için Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye üyelerini devreye sokmaya çalışırken, Yüksek Komiser Maissa da, İstanbul hükümeti nezdinde girişime geçti. Konu, 13 Kasım günü Heyet-i Temsiliye'nin gündemine getirildi ve bayrak ininceye kadar Heyet-i Temsiliye'nin Villari ile temas etmemesine, görüşme talebinin kabul edilmemesine karar verildi⁹⁷.

Teğmen Villari'nin yazdıklarından anlaşıldığına göre; Heyet-i Temsiliye'nin bayrak indirilene kadar İtalyan temsilci ile görüşmeme kararına rağmen, Mustafa Kemal Paşa ve Bekir Sâmî Bey görüşmüşlerdir. 14 Kasımda Maissa'ya gönderdiği bir telgrafta, "mahallî yetkililer ve Mustafa Kemal, devamlı olarak sizin kararınızı soruyorlar"⁹⁸ diye yazmasına rağmen Villari, Mustafa Kemal Paşa'dan beklediği yardımı görememiştir. Mustafa Kemal Paşa, Villari'ye, "İstanbul'daki Yüksek Komiserden cevap gelmesini tercih ettiğini" söylemiştir. Villari ile görüşen Bekir Sami Bey ise, "Anadolu'daki yabancılara karşı halkın iyi gözle bakmadığını fakat buna rağmen dostluklarını gördükleri İtalyanların temsilcisi olarak ikametgâha bayraklarını, pazar günleri ve millî ve dinî bayramlarda çekebileceğini"⁹⁹ bildirmiştir.

94 *Il Tempo*, 6 Dicembre 1919.

95 *L'Idée Nazionale*, 22 Dicembre 1919.

96 *ASDMAE-AP*, 1919-1930, Bu. 1641-7733.

97 Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yayını, Ankara 1974, s. 55.

98 *ASDMAE-AP*, 1919-1930, Bu. 1641-7733.

99 *ASDMAE-AP*, 1919-1930, Bu. 1641-7733. Sivas'tan İstanbul'a, 16 Kasım 1919.

Villari'nin Maissa'dan beklediği cevap 16 Kasımda gelmiştir. Yüksek Komiser telgrafında, “Sivas'ta İngiliz, Fransız ve Amerikan bayrakları dalgalanırken İtalyan bayrağının dalgalanmamasını kendisine açıklayamadığını” yazmıştır. Maissa, “Mustafa Kemal'in küstahlığının, Türkiye'nin şu anda en iyi dostu olan İtalyanların kalbini kırdığını ve izzetinefsini yaraladığını” ileri sürmüştür. İtalyan diplomat, görüştüğü Osmanlı Hâriciye Nâzırı'nın, “Valiye, İtalyan bayrağının da dalgalanmasına izin vermesi yönünde talimat vereceği konusunda kendisine söz verdiğini”¹⁰⁰ eklemiştir. İtalyanlar da; Müttefikleri gibi, Anadolu milliyetçileriyle yaşadıkları problemleri İstanbul hükümetine baskı yaparak çözmeyi tercih etmişlerdir.

Yeri gelmişken Teğmen Villari'nin Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa hakkındaki düşüncelerini ele almakta yarar görüyoruz. Teğmen Villari'nin, Sivas'tan 1 Aralık'ta Yüksek Komiserliğe gönderdiği telgrafta, “Mustafa Kemal'in Sivas'tan ayrılmasıyla kendisinin de oradaki ikamet amacının ortadan kalkacağını, bu nedenle, komiserliğin başka bir emri yoksa 8 Aralık'ta Sivas'tan ayrılacağını”¹⁰¹ bildirmesi, İtalya'nın onu Sivas'a, Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele hareketini izlemesi için gönderdiğini göstermektedir. Gerçekten de İtalyan temsilci orada bulunduğu zaman zarfında, Mustafa Kemal Paşa ile bir kaç kere görüşmüş, Millî Mücadele'nin karakteri ve amacı hakkında İstanbul'a yazılar göndermiştir. Teğmen Villari'ye göre; “Mustafa Kemal Paşa, panislamist bir harekete sempati beslemiyordu. Amacı, tek bir ırka dayanan birleşik ve tek bir Türkiye meydana getirmektir.”¹⁰² Villari, 15 Kasımda Yüksek Komiserliğe gönderdiği raporda Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey hakkındaki görüşlerini anlatmıştır:

“Mustafa Kemal, Rauf Bey ve Millî Hareketin diğer liderleri, Sivas Kongresi'nde açıkladıkları Türkiye'nin toprak bütünlüğü tezlerinde ısrar ediyorlar. Kast ettikleri toprak bütünlüğü, mütarekenin imzalanmasından sonra işgal edilen toprakları kapsamaktadır. Mustafa Kemal, her türlü manda fikrini reddediyor. Büyük Güçlerin, özellikle İngiltere ve Fransa'nın Türkiye hakkındaki niyetleri konusunda karamsarlık gösteriyor. İngiliz ve Fransız birliklerinin mütarekeden sonra Antep, Maraş, Urfa ve Kilikya bölgesinde yaptıkları haksızlıklar onda kötü iz bırakmış. Mustafa Kemal, ‘İngilizleri sevmiyorum’ demişti. İngilizlerin, sömürgeleri altındaki Müslümanları kontrol altında tutmak ve bağımsızlıklarını önlemek için, halifeyi baskı altında tutarak, bütün Türkiye'de bir himaye kurmalarından korkuyor. Ona göre, Millî Harekete karşı olan İngilizler; Adapazarı, Bursa ve Konya bölgelerinde halkı, mücadelesi aleyhine kışkırtıyorlar. Mustafa Kemal'e göre İngilizler, Millî Mücadele'nin düşmanları olan Damat Ferid, Ali Kemal ve Dr. Frew ile İstanbul'da antitürk propaganda yaparak etki altına aldıkları padişahı Millî Mücadele aleyhine yönlendiriyorlar. İzmir konusunda Müttefiklerin, Yunanları desteklemeye devam ettiklerini ve işgalin daimi olmasına niyetli olduklarına inanıyor. İtalya hakkında çok

100 ASDMAE-AP, 1919-1930, Bu. 1641-7733.

101 ASDMAE-AP, 1919-1930, Bu. 1641-7733.

102 Luigi Villari, “Da Mustafa Kemal a Kemal Atatürk”, *Nuova Antologia*, Anno: 73, Fas. 1601 (1 Dicembre 1938), s. 332.

samimi duygular ifade etti ve dostluğumuzu takdir ettiğini ve değerini bildiğini söyledi. Ancak, Anadolu'daki işgallerimizden endişe ediyor."¹⁰³

İtalyanlar, Heyet-i Temsiliye, Sivas'tan ayrıldıktan sonra da Millî Mücadele hareketini izlemeye devam etmişlerdir. İtalyanların en çok ilgilendiği konu, meclisin yeniden açılacak olmasıdır. Konu hakkında Yüksek Komiser Maissa, Dışişleri Bakanlığı'na ve Paris'teki temsilciliklerine 19 Aralık'ta gönderdiği telgrafta "Mustafa Kemal'in amacının, yeni milletvekillerini İstanbul dışında Anadolu'nun herhangi bir kentinde toplamak" olduğunu yazmıştır. Müttefiklerin kontrolünde olduğu için meclisin yeterince serbest çalışamayacağından ve milletvekillerine karşı şiddet kullanılmasından çekindiği için Anadolu'da bir yerde toplanmasını istediğini" iletmıştır. "Anadolu'daki şehirlerin bir kısmı Yunan işgalinde olduğu için toplanamayacağını" belirten Maissa, "diğer kentlerin de önemli şehircilik problemleriyle karşı karşıya olduğuna" dikkat çekmiştir. "En uygun yerler olan Sivas ve Ankara'nın da ordunun idaresi için zorluklar yarattığını"¹⁰⁴ ileri sürmüştür. Dışişleri Bakanlığı'ndan Paris'teki heyete, Londra ve Atina'daki temsilciliklerine ve Rodos'taki Komutanlığa 31 Aralık 1919'da gönderilen "Türkiye'nin durumu" başlıklı raporda Mustafa Kemal Paşa'nın İngiliz ve Fransızlara düşman olduğu yazılmıştır. "Bize karşı sempatisi de yeterince soğuk. Anadolu'yu boşaltana kadar bize dostluğundan dem vuruyor"¹⁰⁵ görüşü dile getirilmiştir.

Sonuç

Tarih boyunca, başka coğrafyaların ve halkların hakkında karar verme yetkisini kendinde gören devletler olmuştur. Bunu, inandırıcı olmasa da, o dönemin değerleriyle izah etmeye çalıştıkları görülmektedir. Genellikle güçlü imparatorluklar tarafından izlenen bu buyurgan siyaset, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında ittifaklar halinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Coğrafyaları ve halkları dizayn etme anlayışının en çelişik ve inkârcı siyasetinin I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında izlendiğini düşünüyoruz. Self determinasyon, hak, hukuk, eşitlik gibi kavramların arkasına gizlenenler, kendi menfaatleri uğruna bu değerleri kullanmaktan, istismar etmekten çekinmemişlerdir. Savaşın galipleri olarak İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve İtalya, Avrupa ve Yakın Doğu'yu ve bizi daha çok ilgilendiren kısmıyla Anadolu'yu kendilerince şekillendirmek istediler.

Bu açıdan bakıldığında, düvel-i muazzamanın hakkında verdiği haksız karara isyan eden Anadolu halkının mücadelesi her türlü araştırmayı hak ediyor. Bu mücadelenin bütün yönleriyle ortaya konulmasında Türk kaynakları kadar, başta adı geçen ülkelerin kaynakları olmak üzere, ilgili her ülkenin kaynaklarından faydalanmak gerekir. Dünya tarihinin bu

103 USSME, E3-16/2.

104 ASDMAE-AP, 1919-1930, Bu. 1643-7737.

105 USSME, E3-16/2.

en şanlı direnişinin aydınlatılması, anlaşılması ve gelecek nesillere aktarılmasında katkı sağlayacak her bilgi ve belgenin önemli olduğu gerçeğinden hareketle yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ve Yakın Doğu'nun şekillendirilmesinde İtalya, galip bir devlet olmasına rağmen, müttefikleri kadar etkili değildir. Ancak, böyle olmakla birlikte, İtalya'nın İstiklal Savaşı açısından müttefiklerinden farklı bazı özellikleri dikkat çekmektedir. İtalya, sebepleri çok önemli olmaksızın, Yunanların Anadolu'ya çıkarılmalarına baştan beri itiraz etmiştir. İtirazlarına rağmen İzmir'den başlayıp üç koldan Anadolu içlerine ilerleyen Yunan askerlerinin yaptığı mezalim, aynı zamanda kendi işgal sahalarına sınır bölgede cereyan ettiği için İtalyanları, olayları daha yakından takip etmeye ve kayıt altına almaya sevk etmiştir. Yunanların Anadolu'daki her başarısızlığı ve yaptıkları her kötülük, İtalyanların itirazlarında haklı oldukları fikrini pekiştirmiştir. İtalyanlar, Yunanların her hareketini izlerken, işgal ettikleri yerlerde halkın tavrını, Yunan işgaline karşı başlatılan silahlı mücadeleyi ve bu mücadelenin seyrini de yakından takip etme gereği duydular. İtalyanlar açısından Yunanların başarısızlıklarını dilemek demek, karşısındaki gücün, yani Türklerin başarılı olmalarını dilemek anlamına geliyordu ki, bunu ifade etmekten çekinmemişlerdir. Ancak bu noktada İtalyanlar açısından şöyle bir açmaz söz konusudur: Anadolu hareketinin başarılı olması, aynı zamanda İtalyanların beklentilerinin de sona ermesi demektir. Bu durumda Londra Antlaşması'nın ve Üçlü Antlaşma'nın hiçbir kıymetinin kalmaması demektir. Dolayısıyla İtalyanlar Türk İstiklal Savaşı'nı duygularıyla mantıkları arasında sıkışmış olarak izlemişlerdir¹⁰⁶.

Ana hatlarını çizdiğimiz bu tabloda İtalyan kamuoyunun Türk İstiklal Savaşı'nı yakından takip ettiğini çok kolaylıkla söyleyebiliriz. Burada İtalyan kamuoyundan, Anadolu'daki askerî ve sivil makamlarıyla İtalya'daki resmi makamları ve basını kast ettiğimizi ifade etmeliyiz. Her iki kesimin temsilcilerinin Millî Mücadele hakkında yaptığı değerlendirme ve yorumlarda paralellik görülmektedir. Şu kadarı var ki, Anadolu'daki İtalyan makamları doğal olarak savaşı daha yakından takip edip fikirlerini ilgili birimlerle paylaşmışlardır. Bu noktada şöyle bir farktan söz etmemiz gerekir: Anadolu'dan Roma'ya gönderilen belgeler askerî ve sivil makamların kendi kaynaklarından elde ettikleri bilgilerden oluşurken, İtalyan basını, kendi kaynaklarının yanı sıra Avrupa gazetelerinin haberlerinden de faydalanmıştır. Bir genelleme hatasına düşmeden, İtalyan basınına incelemenin, dolaylı olarak bazı Avrupa gazetelerini de incelemek anlamına geleceğini ekleyebiliriz. Bununla birlikte İtalyan kaynaklarında da abartı ve gerçeği yansıtmayan haber ve sayılarla da karşılaşmaktadır. Hata payını azaltmak için bu kaynakların da diğer bilgi ve belgelerle karşılaştırarak kullanılması gereklidir. Anadolu'da başlayan bağımsızlık mücadelesini hazırlayan gelişmeler, amacı ve

106 Millî Mücadele dönemindeki Türk-İtalyan ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüt Çelebi, *Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2002.

önder kadrosu hakkında gerçekçi tespitler yapılmıştır. Ancak bazı isimler ve sayılar hakkında doğru olmayan haberlere de rastlanmaktadır.

Tahmin edileceği gibi İtalyan kaynaklarının Türkiye'deki gelişmeleri haber yapmasında İzmir'in işgali dönüm noktası olmuştur. Bunda, İzmir'in gizli antlaşmalarla İtalya'ya vaat edilmiş olmasına rağmen Yunanistan'a verilmiş olmasının getirdiği duygusal bir ilginin olduğunu kabul edebiliriz. Ancak, diğer yönüyle, Yunan birliklerinin işgal ettiği yerlerde, özellikle sivil halka karşı uyguladığı şiddet ve mezalim öylesine bir aşamaya geldi ki, onları Anadolu'ya gönderenler de sessiz kalamadılar. Dolayısıyla İzmir'in işgali sonraki süreç, bütün Avrupa gibi İtalyan kamuoyunun da dikkatlerini buraya toplamasına yol açtı. İtalyan kaynakları, Anadolu'daki direniş hareketinin İzmir'in işgaline bir tepki olduğu konusunda fikir birliğindedir.

İtalyan kaynaklarının isabetle tespit ettikleri bunlardan ibaret değildir. Türklerin direnişinin sadece Yunan işgaline karşı olmayıp, Anadolu'da işgalci olarak bulunan bütün ülkelere karşı olduğu bu isabetli tespitlerden birisidir¹⁰⁷. Türklerle ilişkilerinin iyi olmasına güvenerek kendilerine ayrı bir yer açmakla birlikte, Anadolu'da yaşanan sorunların kaynağının Paris Barış Konferansı ve İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yanlış siyaset ve tercihlerinin sonucu olduğunda da İtalyan kamuoyu fikir birliğindedir. İtalyan kaynakları, Anadolu'da ortaya çıkan direniş hareketinin İstanbul hükümetinin rızasında ortaya çıkmış bir "isyan" hareketi olduğunun altını da çizmişlerdir. Kaynaklar bakımından bu "isyan"ın liderinin kimliği konusunda da hiç şüphe yoktur: Mustafa Kemal Paşa.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşivler Kaynakları

Archivio Centrale dello Stato (ACS).

107 *Il Tempo* gazetesi, istisnai bir haber yaparak, birkaç yüz bin kişinin mücadele ettiği Türk milliyetçi hareketinin, doğrudan Müttefiklere karşı olmadığını yazdı. *Il Tempo*, 12 Dicembre 1919. Oysa bu haberden kısa bir süre önce Albay Vitale'den Başkomutanlığa gönderilen 20 Kasım 1919 tarihli yazıya göre, Mustafa Kemal Paşa, yabancı müdahalelerine karşı Adana halkını direnişe davet eden bir bildiri yayınladı. İtalyan subay, halkın bu daveti coşkuyla karşıladığı yorumunda bulunuyor. *ACS-PCM, Guerra Europea 1919, 457-Bu.214-19-29-17*.

Archivio Storico Diplomatico Ministero degli Affari Esteri (ASDMAE).

Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito (USSME).

Sürelî Yayınlar

Corriere d'Italia

Corriere della Sera

Il Messaggero

Il Tempo

L'Epoca

L'Idea Nazionale

La Tribuna

Kitap ve Makaleler

Acar, Derya Genç, "Refet Paşa (Bele) (1881-1963)", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/refet-pasa-bele-1881-1963/> (Erişim Tarihi: 20.10.2023).

Alberti, G. M., "Entusiasmi... Comandati per Smirne", *L'Idea Nazionale*, 4 Luglio 1919.

Baldi, Arturo, "La 'Questione Turca", *L'Idea Nazionale*, 15 Novembre 1919.

_____, "La 'Roulette' sulle Rive del Bosforo", *L'Idea Nazionale*, 2 Novembre 1919.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yayını, Ankara 1974.

Çelebi, Mevlüt, *Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2002.

Grassi, Fabio L., *L'Italia e la questione turca (1919-1923)*, Opinione pubblica e politica estera, ed. Silvio Zamorani, Torino 1996.

Halıcı, Şaduman, "Damat Ferit'in Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in Millî Mücadele ve Sürgün Yılları", *Atatürk Dergisi*, VIII/2 (2019), s. 117-159.

La Valle, Renato, "La Politica Elettorale di Wilson. Da Fiume a Costantinopoli. La Turchia Insorge", *Il Giornale d'Italia*, 25 Settembre 1919.

Pace, Biagio, "Per la nostra posizione in Asia Minore", *Rivista Coloniale*, XV (Febbraio 1920), s. 68-75

Taş, Necati Fahri, "Nurettin Paşa (Sakallı) (1873-1932)", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nurettin-pasa-sakalli-1873-1932/> (Erişim Tarihi: 20.10.2023).

Türk İstiklal Harbi, II/1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994; II/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.

Villari, Luigi, "Da Mustafa Kemal a Kemal Atatürk", *Nuova Antologia*, Annol: 73, Fas. 1601 (1 Dicembre 1938), s. 326-334.

Zarian, Costante, "Il Grave Moto Insurrezionale Ottomano in Asia Minore", *Il Messaggero*, 3 Ottobre 1919.

_____, "Situazione Minacciosa in Turchia. La Gravità del Movimento di Ribellione in Anatolia", *Il Messaggero*, 10 Ottobre 1919.

Türkiye'nin Yakın Tarihine Dair Bir Propaganda: Prens Sabahattin Millî Mücadele Taraftarı mıydı?

Propaganda on Türkiye's Recent History: Was Prince Sabahattin a Supporter of the Turkish National Struggle

Ramazan Erhan Güllü*

*Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: R.E.G. 0000-0002-6819-4003

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ramazan Erhan GÜLLÜ,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İstanbul/Türkiye

E-posta/E-mail: ramazan.gullu@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 23.08..2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
13.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
21.09.2023

Kabul/Accepted: 22.09.2023

Atıf/Citation:

Güllü, Ramazan Erhan, "Türkiye'nin Yakın Tarihine
Dair Bir Propaganda: Prens Sabahattin Millî
Mücadele Taraftarı mıydı?," *Tarih Dergisi - Turkish
Journal of History*, 81 (2023): 33-61.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238102>

öz

Mondros Mütarekesi imzalandığı dönemde Prens Sabahattin, 1913 yılından beri ikamet ettiği İsviçre'de bulunmaktaydı. Hem Sultan II. Abdülhamit'e hem de İttihat ve Terakki'ye sert muhalefeti ile tanınan Prens, İttihat ve Terakki'nin savaş suçlusuz sayıldığı mütareke döneminde etkin olması beklenen siyasi figürlerdendi. 1919 yılı sonlarında Türkiye'ye dönen Prens Sabahattin'in taraftarları, kendisinin baştan itibaren Millî Mücadele yanlısı olduğunu iddia etmektedirler. Ancak dönemin birincil kaynakları ve Prens'in o dönemki beyanları bu iddiayı doğrulamamaktadır. Bu çalışmada Prens Sabahattin'in Millî Mücadele hareketine karşı tavır ve faaliyetleriyle Mustafa Kemal Paşa ile ilişkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mondros Mütarekesi, Millî Mücadele, Prens Sabahattin, Mustafa Kemal Paşa

ABSTRACT

At the time the Armistice of Mudros was signed, Prince Sabahattin was in Switzerland, where he had been resident since 1913. Known for his fierce opposition to both Sultan Abdulhamid II and the Committee of Union and Progress, Sabahattin was one of the political figures expected to be active during the armistice period when the members of the Union and Progress were considered war criminals. The supporters of Prince Sabahattin, who returned to Turkey at the end of 1919, claim that he was actually a supporter of the National Struggle from the beginning. However, the primary sources of the period and the statements of the Prince at that time do not confirm this claim. In this study, the attitudes and activities of Prince Sabahattin against the National Struggle movement and his relations with Mustafa Kemal Pasha will be examined.

Keywords: Armistice of Mudros, Turkish National Struggle, Prince Sabahattin, Mustafa Kemal Pasha

Extended Abstract

Prince Sabahattin, the son of Seniha Sultan, who was the sister of Sultan Abdulhamid II, is known as one of the leading figures of the Young Turks opposition. Together with his father Mahmud Celaleddin Pasha and his brother Prince Lütfullah, he went to Europe in 1899 and joined the opposition against Abdulhamid II. Although he was attached to the dynasty on his mother's side, Sabahattin, who preferred to use "Prince," the title of the heirs of the dynasty claiming the throne in Europe, became one of the leaders of the opposition in Europe. However, his relations with the other important element of the opposition, the Committee of Union and Progress, were gradually disintegrating. In particular, the Prince's advocacy of foreign intervention against the Ottoman State and the view of administrative autonomy meant dissolving the Ottoman State for the Committee.

The re-declaration of the Constitutional Monarchy in 1908 could not end the disintegration within the opposition. On the contrary, the new political conjuncture led to a fierce political struggle between the two groups. There was a political competition in the constitutional system as to which group's political and social views would dominate. The Unionists continued to carry their old criticisms and concerns about Prince Sabahattin. The fact that the Committee of Union and Progress became more active in the political arena led Prince Sabahattin and his group into fierce opposition against the Committee of Union and Progress, just as they did against Abdülhamit II. Indeed, during the Second Constitutional Monarchy, Prince Sabahattin had to leave the Ottoman State twice and flee abroad. The Prince and his supporters were always suspects in the March 31 Revolt, the coup attempt against the Union and Progress in 1913, and the murder of Grand Vizier Mahmut Şevket Pasha in the same year. The Prince fled abroad during the investigations of the coup attempt, and he was sentenced to death in absentia for the assassination of Mahmut Şevket Pasha. Consequently, Prince Sabahattin lived in Switzerland for about six years, from 1913 until he returned home at the end of 1919 after the signing of the Armistice of Mudros. During this period, he continued his opposition from abroad and expressed his criticisms of the Committee of Union and Progress in his writings.

The Ottoman State's defeat in the First World War and the signing of the Armistice of Mudros were considered by Prince Sabahattin and his supporters to be a vindication of their ideas. They had opposed the Committee of Union and Progress from the beginning of the Second Constitutional Era. It was the Unionists who were responsible for the entry of the State into the war and the subsequent defeat. They thought that this situation alone justified the views of Prince Sabahattin. There was also sympathy for Prince Sabahattin in the political arena. However, this sympathy stemmed not from the vindication of the Prince's views, but from his pro-British policy. Sultan Vahdettin saw a political discourse that did not

conflict with Britain as a way of establishing close relations with Britain after the armistice. Prince Sabahattin, who was known for his pro-British political line, could have contributed to the establishment of the desired closeness with Britain if he held a State office in this period. For this reason, Sultan Vahdettin sent word to Prince Sabahattin through his close friends, immediately after the armistice, to return to Istanbul. The Prince was expected to become Grand Vizier or represent Turkey at the Paris Peace Conference. He even convened a congress in Switzerland with his supporters at the invitation of the Sultan and presented a memorandum containing Turkey's rights and demands to the peace conference. However, in March 1919, when Damat Ferit Pasha was appointed as the Grand Vizier, the Prince gave up on returning to Turkey. Sultan Vahdettin wanted to implement his policy of closeness with Britain not with Prince Sabahattin, but with another pro-British statesman, Damat Ferit Pasha. Prince Sabahattin was against Damat Ferit Pasha as well. There had been ongoing political and personal animosities between the two. For this reason, Prince Sabahattin returned to the country only after Damat Ferit gave up the Grand Viziership in September 1919.

He came to Istanbul in December 1919. On his return to the country, the National Struggle movement was institutionalized and entered into a political struggle with the Istanbul Government. The supporters of the Prince held to a historical narrative stating that he supported the National Struggle since his arrival. It is stated that as soon as the Prince arrived in Istanbul, he made statements in favor of the National Struggle, saw the military struggle as justified, and always took the side of Mustafa Kemal Pasha. The entry of this narrative into the literature was especially marked in the works of Ahmed Bedevi Kuran and Nezahet Nurettin Ege, who were close to Prince Sabahattin.

However, Prince Sabahattin did not have a political stance in support of the National Struggle after he arrived in Istanbul. Although he did not openly take an oppositional stance, he did not have an attitude or activity that we can describe as pro-National Struggle either. Indeed, he had a "happy medium" attitude, trying to be close to both the Istanbul Government and Sultan Vahdettin and the Representative Committee. He was expecting to be brought to the Grand Viziership, and to realize this expectation, he aimed to meet his own political goal by keeping in touch with both parties, but the developing political and military events did not enable the Prince to fulfill his expectations. During the official occupation of Istanbul on March 16, 1920, Prince Sabahattin took a harsh stance against the National Struggle. He repeated the classic oppositional discourse, which saw the military movements in Anatolia as responsible for the occupation, and thought that he would be appointed as the Grand Vizier due to his pro-British political stance and that the Anatolian movement would become ineffective. However, the opening of the Grand National Assembly in Ankara and the continuation of the military successes of the National Struggle once again revealed the Prince's lack of foresight. In this process, the Prince, who tried to get closer to Ankara again,

congratulated Mustafa Kemal Pasha with various telegrams and sent messages praising the National Struggle, but he could not achieve any rapprochement with Ankara. After the proclamation of the Republic, he was expelled from Turkey once again during the exile of the dynasty in 1924 and lived in Switzerland again until he died in 1948.

The works of Prince Sabahattin's supporters are generally memoirs, written after the proclamation of the Republic, and they see the exile of the Prince with the dynasty as wrong. In their works, they emphasize insistently that Prince Sabahattin was a supporter of the National Struggle, and indeed, they try to seek evidence for the unfairness of the exile decision. In this study, the relations of the Prince with Mustafa Kemal Pasha and the National Struggle movement will be examined, along with the claims of his supporters. Archival documents and the press of the period provide enough data to enable us to understand the political attitudes and activities of Prince Sabahattin in this period.

Giriş

Sultan II. Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın oğlu olan Prens Sabahattin, Jön Türk muhalefetine öncü isimlerinden birisi olarak bilinmektedir. Babası Mahmud Celâleddin Paşa ve kardeşi Prens Lütfullah ile birlikte 1899 yılında Avrupa'ya giderek II. Abdülhamit karşıtı muhalefete dâhil olmuşlardı¹. Hanedana anne tarafından bağlı olmasına rağmen, Avrupa'da taht iddiasındaki hanedan varislerinin ünvanı olan "Prens"i kullanmayı tercih eden Sabahattin², Avrupa'da muhalefetin liderlerinden birisi haline gelmişti. Ahmed Rıza Bey önderliğindeki Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezîyetçi ve dış müdahaleye karşı çıkan muhalefet anlayışını kabul etmeyerek, muhalefet içerisinde yeni bir grup kurmuştu. Özellikle Prens'in Osmanlı Devleti'ne karşı bir dış müdahaleyi savunması ve idari özerklik görüşü, İttihat ve Terakki için Osmanlı Devleti'ni dağıtmak anlamına gelmekteydi. Prens ise "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti"³ adıyla kurumsal bir yapıya dönüştürmeye çalıştığı kendi görüşleri çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak vilayetlerinin idari bir özerklik ile yönetilmesini savunuyordu. Bu fikri "adem-i merkezîyet" olarak ifadelendirmişti. "Teşebbüs-i şahsi" fikri ile de bireysel girişimciliğin artırılması ve özendirilmesi politikasını kastediyordu. Doğu toplumlarında ve dolayısıyla Osmanlı'da toplumcu bir anlayışın hâkim olduğunu, bu anlayışın da bireylerin sosyal ve ekonomik gelişmelerini engellediğini iddia ediyordu⁴. Bu görüşler temelde Fransa'da etkili olan ve Anglo-Sakson milletleri dünyadaki en gelişmiş medeniyetin temsilcileri olarak gören Science Sociale ekolünün görüşleriydi. Bu ekolü tamamen benimseyen Prens, toplumsal olarak Anglo-Sakson medeniyeti savunucusu olduğu gibi siyasi olarak da açık bir İngiltere taraftarıydı. Kadrosuyla birlikte İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne askerî müdahalesi dâhil olmak üzere her şekliyle İngiltere yanlısı tavırlarını göstermekteydiler⁵.

Prens'e göre öncelikle II. Abdülhamit tahttan indirilerek "istibdat" idaresinden kurtulup özgürlükçü bir anayasal düzene geçilmeli, ardından da Osmanlı toplumsal yapısını, kendi savunduğu görüşler çerçevesinde değiştirip düzeltmek için çalışılmalıydı. Bu temel siyasi ve toplumsal görüşleri çerçevesinde de Sultan II. Abdülhamit'e karşı sert bir muhalefet yürütmüştü. Ancak muhalefetin diğer önemli unsuru İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arası giderek açılmıştı. 1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi muhalefet içerisindeki

- 1 Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1954, s. 17-21; Nezahet Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, Güneş Neşriyat, İstanbul 1977, s. 3-10.
- 2 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 396.
- 3 Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 365-370; ayn.yzr., *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 211-214.
- 4 Toplumsal görüşlerini detaylı olarak izah ettiği kendi çalışması için bkz. Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimâî ve Programı*, Kader Matbaası, İstanbul 1334 (1918).
- 5 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 217-218.

ayrışmayı sonlandıramamıştı. Aksine bir an önce II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesini savunan Prens Sabahattin ve kadrosuna karşı İttihatçıların Sultan'ı tahttan indirmek için hamle yapmamaları aradaki çatışmayı körüklemişti⁶.

Yeni siyasi konjonktür iki grup arasında sert bir siyasi mücadele yaşanmasına neden olmuştu. Anayasal sistemde hangi grubun siyasi ve toplumsal görüşlerinin egemen olacağı şeklinde bir siyasi rekabet söz konusuydu. İttihatçılar Prens Sabahattin'e karşı önceki eleştiri ve endişelerini taşımaya devam ediyorlardı. Siyasi alanda İttihat ve Terakki'nin daha etkin hale gelmesi de Prens Sabahattin ve grubunu tıpkı II. Abdülhamit'e karşı olduğu gibi İttihat ve Terakki'ye karşı da sert bir muhalefete sürüklemişti. O derece ki Meşrutiyet döneminde Prens Sabahattin iki defa Türkiye'yi terk ederek yine yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştı. "31 Mart İsyanı"nda yer aldığı iddiasıyla⁷ sorgulanmış ve ardından yurt dışına çıkarak 1912 yılına kadar Türkiye'ye dönmemişti. 1913 yılında İttihat ve Terakki'ye karşı düzenlenen darbe teşebbüsünde⁸ ve aynı yıl Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayında Prens ve taraftarları hep zanlı durumundaydılar⁹. Prens, darbe teşebbüsüyle ilgili soruşturmalar sırasında tekrar yurt dışına kaçtığı gibi, Mahmut Şevket Paşa suikastı nedeniyle de hakkında gıyaben idam cezası verilmişti¹⁰.

Böylece 1913 yılından, Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sonrası 1919 yılı sonlarındaki tekrar dönüşüne kadar Prens Sabahattin, yaklaşık altı yıl yeniden İsviçre'de yaşamıştı. Bu dönemde de yurt dışından muhalefetini sürdürmüş, yazdığı yazılarla İttihat ve Terakki'ye karşı eleştirilerini dile getirmişti. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında hükümetin uyguladığı politikaları tamamen yanlış buluyordu. Dönemin güç dengeleri içerisinde bir "zorunluluk" politikasıyla Almanya ile ittifak yaparak savaşa dâhil olan Osmanlı Hükümeti'nin, mutlak bir surette İngiltere ve Fransa ile uzlaşmasını ve savaşa onların safında katılmasını savunuyordu¹¹. Görüşlerini, Sultan V. Mehmed Reşad'a ve Talat Paşa'ya çektiği uzun telgraflarla anlatmıştı. Savaş devam ederken de Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinden ayrı olarak İngiltere ve Fransa ile ayrı bir barış yaparak savaştan ayrılmasını

6 Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet – Yarıda Kalan İhtilâl – Tehcirin İç Yüzü – Nizamiye Kapısı -Prens Sabahattin ve Taklib-i Hükümet*, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 190-200.

7 Cemal Paşa, *Haturalar: İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı Anıları*, yay. haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 30.

8 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 595-603; ayn.yzr., *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 394-400.

9 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 605; ayn.yzr., *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 417-418.

10 Nevzat Artuç, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 12 (Isparta 2005), s. 73-102.

11 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 637-643; Nevzat Artuç, "Prens Sabahaddin Bey'in, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın Yanında Birinci Dünya Savaşı'na Girişini Engelleme Çabaları", *Belleten*, LXXXI/291 (Ankara Ağustos 2017), s. 619-642.

istemişti¹². Ancak bunlar sadece Prens'in kişisel görüşleri olarak kalmış, hükümet kendisiyle bir temas kurmadığı gibi fikirlerini de dikkate almamıştı¹³.

Mondros Mütarekesi'nin İmzalanması Sonrası Prens Sabahattin

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılarak Mondros Mütarekesi'ni imzalaması, Prens Sabahattin ve taraftarlarınca kendi fikirlerinin haklı çıkması olarak değerlendirilmişti. Meşrutiyet dönemi başlarından itibaren İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmişlerdi. Onlara göre devletin savaşa girmesinin ve savaştaki yenilgisinin sorumlusu İttihatçılardı. Bu durumun tek başına Prens Sabahattin'in görüşlerini haklı çıkardığını düşünüyorlardı¹⁴. Siyasi alanda da Prens Sabahattin'e karşı bir sempati vardı. Ancak bu sempati, Prens'in görüşlerinin haklı çıkmasından değil, onun İngiltere yanlısı siyasetinden kaynaklanıyordu. Öncelikle çıkarılan "Afv-ı Umûmî Kararnâmesi"yle, Mahmut Şevket Paşa suikastinden dolayı idama mahkûm edilmiş olanlar affedilmişlerdi¹⁵. Prens Sabahattin de bunlardan biriydi. Ülkeye dönmesi için hukuki bir engel bulunmamaktaydı. Sultan Vahdettin, mütareke sonrası İngiltere ile yakın ilişkiler kurabilmenin yolu olarak İngiltere ile çatışmayan bir siyasi söylemi zorunlu görüyordu. İngiltere yanlısı siyasi çizgisi bilinen Prens Sabahattin'in bu dönemde bir devlet görevinde bulunması İngiltere ile istenen yakınlığın tesisine katkı sağlayabilirdi. Bu yüzden Sultan Vahdettin, mütarekenin hemen ardından Prens Sabahattin'in İstanbul'a dönmesi için kendisine yakın arkadaşları aracılığıyla haber göndermişti. Prens'le teması yakın arkadaşı ve bir dönem hususi kâtibi de olan Satvet Lütfi (Tozan)¹⁶ sağlamaktaydı¹⁷. Satvet Lütfi Bey'e bu talep Sadrazam Tevfik Paşa tarafından iletilmişti ve kamuoyuna da Tevfik Paşa'nın bir siyasi hamlesi olarak yansımıştı. Ancak aslında Prens'i davet eden bizzat Sultan Vahdettin'di¹⁸. Prens Sabahattin talebe olumlu yaklaşmıştı ve İstanbul'a dönmeyi kabul etmişti. Türkiye'ye geldiğinde Sadrazam olması veya Paris Barış Konferansı'nda Türkiye'yi temsil etmesi bekleniyordu. Kendisi zaten

12 Muhammed Sarı, "I. Dünya Harbi Öncesi İngiltere'de Kurulan Türkoofil Bir Dernek: The Anglo-Ottoman Society", *Bellekten*, LXXXIII/298 (Ankara Aralık 2019), s. 1065.

13 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 673-674.

14 "Prens Sabahaddin Bey", *İçtihaat*, nr. 128, 1 Kasım 1918, s. 2765-2766; Necati Kemal, "Prens Sabahaddin Bey", *Yeni İstanbul*, nr. 11, 19 Kasım 1918, s. 1.

15 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: III – İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Hüriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 557; Sina Akşın, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele – I: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 117.

16 Satvet Lütfi ile Prens Sabahattin dostluğu, II. Abdülhamit dönemindeki Jön Türk muhalefeti yıllarına dayanmaktaydı. Yakınlıkları zamanla artarak Prens'in "sır küpü" haline gelen Satvet Lütfi, bir dönem hususi kâtipliğini de yaptığı Prens Sabahattin'in ülke içindeki siyasi faaliyetlerini organize eden ekibin de her zaman başında yer almıştı. Prens'in Avrupa'daki çalışmalarından Türkiye'deki siyasi faaliyetlerine, taraftarı olarak kurulan cemiyet ve fırkalara varıncaya kadar her teşebbüsünün içinde Tozan mutlaka bulunmaktadır. Rifat N. Bali, *Satvet Lütfi Tozan: Büyük Bir Maceraperest, Koleksiyoner, Hayırsever*, Libra Kitap, İstanbul 2018, s. 42-70.

17 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, İstanbul 2012, s. 739; ayn.yz., *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 452-453.

18 Amiral Webb'den İngiliz Dışişlerine 13 Aralık 1918 tarihli telgraf; TNA, FO, nr. 371/3419 No: 157.

Avrupa'da bulunan arkadaşlarıyla bazı çalışmalar yapmaya başlamıştı. Sultan'ın daveti sonrası taraftarlarıyla İsviçre'de bir kongre toplamış¹⁹ ve barış konferansına Türkiye'nin hak ve taleplerini içeren bir muhtıra sunmuştu. Muhtırada, özet olarak Wilson prensiplerinin 12. maddesine dayanılarak Türklerin çoğunluk oluşturduğu bölgelerde bağımsız Türk Devleti'nin varlığının tanınması isteniyordu. Konferansta, İstanbul'un Türkiye'ye bırakılıp bırakılmayacağına dair yaşanan tartışmalara atıf yapılarak²⁰ da İstanbul'un Türkiye'den koparılamayacağı vurgulanıyordu²¹.

Ancak 1919 yılı Mart ayında Damat Ferit Paşa'nın Sadaret'e getirilmesi üzerine Prens, konferans nezdinde yürüttüğü faaliyetleri durdurduğu gibi Türkiye'ye dönmekten de vazgeçmişti. Sultan Vahdettin, kendisi İstanbul'a davet etmiş olmasına rağmen, İngiltere ile yakınlık politikasını Prens Sabahattin ile değil de diğer bir İngiltere yanlısı devlet adamı Damat Ferit Paşa ile uygulamak istemişti. Prens Sabahattin, Damat Ferit Paşa'ya da muhalifti. İkili arasında önceden beri devam eden siyasi ve şahsi husumetler bulunmaktaydı. Prens Sabahattin bu atama üzerine Türkiye'ye dönmemişti. Sultan'ın, Prens'in bu atama ile ülkeye dönmek istemeyeceğini bilerek böyle bir hamlede bulunduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Mütarekenin hemen ertesinde hızlı bir kararla böyle bir davette bulunan Sultan'ın, Damat Ferit ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın telkinleriyle de kararında bir değişikliğe gitmiş olması muhtemeldir. Zira Sultan Vahdettin için, kardeşi II. Abdülhamit'e karşı sert muhalefetiyle bilinen ve Meşrutiyet döneminde adı darbe ve suikastlere karışmış olan yeğeni Prens Sabahattin iç siyaset açısından pek güven telkin eden bir figür değildi. Bununla birlikte İngilizlerin de Prens Sabahattin'in Sadaret gibi bir göreve getirilmesi konusunda çok istekli olmadıkları anlaşılmaktaydı. Sultan'ın karar değişikliğinde İngilizlerin tavrını sezmiş olmasının da etkisi olması muhtemeldir. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği yetkilileri İngiliz Dış İşleri'ne verdikleri bilgilerde, açıkça Prens Sabahattin'e bir İngiltere desteği varmış gibi davranılmasını doğru bulmadıklarını yazıyorlardı. Komiserliğe göre, Türkiye'nin kendi haline bırakılması ya da yönetime tamamen el konulması en doğru

19 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 694; ayn.yzr., *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 445-446.

20 Paris Barış Konferansı'na Ermeni ve Rum patrikhaneleri ortak bir muhtırayla müracaat etmişler, Ermeni ve Rum milletleri adına Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia etmişlerdi. Muhtırada İstanbul'un Rumlara ait olduğu ifade ediliyor, Rumlara bırakılacak şehrin Yunanistan'la birleşmesi isteniyordu. Her iki milletin konferanstaki temsilcisi de Venizelos olacaktı. Venizelos İstanbul hakkında konferansta taleplerde bulunmuştu. Müttefikler Venizelos'un taleplerini onaylamasa da İstanbul'un tarafsız bir şehir haline getirilmesi ve şehirde uluslararası bir yönetim kurulması gibi seçeneklerin de konuşulduğu iddia ediliyordu. Türk kamuoyu ve siyaseti, bu dönemde bu iddialara karşı çıkarak, İstanbul'un bir Türk şehri olduğunu vurgulamıştı. Kamuoyunda bu hususta yaşanan tartışmalar hakkında bkz. Ramazan Erhan Güllü, *İstanbul Türklüğünün Muhafazası: İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2021, s. 50-68.

21 Cenevre'de Türk Liberaller Kongresi tarafından Barış Konferansı'na sunulan muhtıra; TNA, FO, nr. 608/110/2, E. 390. Muhtıraya ek olarak İstanbul ve Anadolu'nun nüfus istatistikleri de sunulmuş, Türkiye'nin taleplerinin hukuki şartlara uygun olduğu vurgulanmıştı. TNA, FO, nr. 608/110/2, E. 387.

politika olacaktı. İngiltere destekli bir hükümet kurulmasına yardım gibi politikalar yanlıştı²². Fiilî işgalle İstanbul'da istedikleri baskı mekanizmasına sahip olan ve Osmanlı Hükümeti'ni etkisizleştiren İngilizlerin²³, Prens Sabahattin gibi ülkede ciddi bir siyasi ve toplumsal karşılığı ya da idari mekanizma üzerinde etkisi olmayan bir figürü alenen desteklemek istemediği anlaşılmaktaydı. Sultan Vahdettin muhtemelen bu tavrı sezmiş ve onun yerine İngiltere ile daha yakın politikalar üretebileceğini düşündüğü Damat Ferit'i atamıştı.

Bu arada, Damat Ferit'in Sadaret'e atandığı günlerde, Cenevre'de yayımlanan *Tribune de Genève* gazetesinde Prens'in bir söyleşi yayımlanmıştı. Önceden yapıldığı anlaşılan ve Türkiye'ye dönerek Sadaret görevinin kendisine verileceğinden oldukça umutlu olan Prens söyleşide, İngiltere'nin "manevi" desteğiyle siyasi programını hayata geçireceği beklentisi içerisindeydi. Ayrıca Arapların Osmanlı'dan tamamen ayrılışını onaylamakta, Ermenilerin arzularına karşı çıkmayı ve Türk idaresinde devam etmelerini istemeyi adil bulmamakta, yayımlacı amaçlar taşımadığı sürece Rumların taleplerini destekleyeceğini belirtmekteydi. Oldukça geniş olan röportajında, kapitülasyonların kaldırılması hususunda dahi net bir şey söylememekte, sadece önceki haliyle kapitülasyonların devamının doğru olmayacağını ifade etmekteydi²⁴. Buradaki görüşlerinden de anlaşılacağı üzere Prens Sabahattin, -bu söyleşiden birkaç ay sonra başlayacak olan- Millî Mücadele hareketi ile ülkenin geleceği hakkında temel anlayış olarak aynı fikirde değildi. Ermenilerin arzularına karşı çıkmayı doğru bulmadığını ifade etmesi dahi Millî Mücadele hareketinin Doğu Anadolu'daki mücadelesiyle çelişmekteydi. Prens, kendi kabinesini kurarak, idari bir özerklik içerisinde İstanbul merkezli liberal bir siyaset uygulamak istemekteydi. Bununla birlikte mütareke dönemi şartlarında liberal ve "adem-i merkeziyetçi" bir siyaset konjonktürel olarak bütünleştirici bir söyleme sahip görünse de Millî Mücadele taraftarlarının baktığı pencereden tam aksi bir anlam ifade ediyordu. Bu bakış pek haksız da değildi. Paris Barış Konferansı'nda gayrimüslim unsurların bağımsızlık talepleriyle birlikte Kürtler ve Araplar gibi bazı Müslüman unsurların içinden de Osmanlı Devleti'nden ayrılma talepleri gündeme gelmişti. Konferansa giden çeşitli temsilciler bu konularda talepler iletilmişlerdi. Bu konjonktürde, "adem-i merkeziyet" savunusu sadece Osmanlı topraklarının dağıtılması anlamına gelecekti. Damat Ferit Paşa dahi, bazı Osmanlı unsurlarının temsilcileri tarafından konferansa sunulan taleplere karşılık olarak kendisinin konferansa hitaben sunduğu bir muhtıradan, Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında sahip olduğu sınırların korunmasını istemişti²⁵.

Dolayısıyla Prens Sabahattin'in fikirlerinin karşılık bulabileceği bir siyasi ortam söz konusu değildi. Prens Sabahattin'in kendi söylemleri yanında mütarekeden sonra İstanbul'da

22 Amiral Webb'den İngiliz Dışişlerine 15 Aralık 1918 tarihli telgraf; TNA, FO, nr. 371/3417.

23 Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 79-81.

24 *Prens Sabahattin: Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne – Bütün Eserleri*, haz. Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 464-467.

25 Mustafa Budak, "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar", *Tarih Dergisi*, sayı 71 (2020/1), s. 445-472.

destekçileri tarafından kurulan fırkalar da benzer görüşleri savunmaktaydılar. Mütareke sonrası Prens Sabahattin yanlısı olarak kurulan ilk fırka, Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası idi. Mütareke sonrası ortaya çıkan cemiyetleşme ve fırkalaşma hareketleri içerisinde kurulan Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti ile Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nın birleşmesinden oluşan Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası, Prens Sabahattin taraftarlarınca kurulmuş olmakla birlikte fırka içerisinde farklı gruplar da bulunmaktaydı²⁶. Millî Mücadele lehine açık bir tavrı olmayan fırkada Prens Sabahattin yanlıları ile diğer gruplar arasında yaşanan çeşitli problemler dolayısıyla ayrışma yaşanmıştı. Bunun üzerine Prens Sabahattin taraftarları Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'ndan ayrılarak, farklı bir grupla birlikte Millî Ahrar Fırkası'nı kurmuşlardı. Millî Ahrar da Millî Mücadele yanlısı bir çizgiye sahip olmadığı gibi liberal-milliyetçi söylemleriyle Millî Mücadele hareketini İstanbul'a bağlamaya çalışan bir siyaset yürütmekteydi. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa her iki fırkaya karşı da olumsuz bir görüşe sahipti²⁷.

İstanbul'da taraftarları aktif siyasi hayat içerisinde yer alırken Prens Sabahattin, Damat Ferit'in Sadaret'i sonrası Türkiye'ye dönmediği gibi Paris Barış Konferansı nezdinde yürüttüğü çalışmaları da durdurmuştu. Avrupa'daki kadrosuyla birlikte Türkiye lehine çalışmalarını sürdürmemiş, 1919 yılı yaz aylarında tekrar bazı girişimleri görülmeye başlanmıştı. Damat Ferit'in Sadaret'e gelmesi sonrası Prens, Avrupa'daki çalışmalarını da durdurmuştu. Ne Barış Konferansı'na ne de kamuoyuna yönelik siyasi faaliyetlerde bulunmamıştı. Haziran ayından itibaren Damat Ferit'in Sadaret'ten ayrılacağına dair söylentiler çıkmaya başlayınca Prens Sabahattin de yeniden siyasi faaliyetleriyle ortaya çıkmıştı. Damat Ferit'in Sadaret'ten ayrılacağı beklentisine neden olan gelişmeler ise Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin istediği neticeleri alamaması ve Anadolu'da gelişen Kuva-yı Milliye hareketi karşısında hükümetin giderek etkisiz hale gelmesiydi. Neticede beklenen olacak ve Sivas Kongresi'nin toplandığı dönemde Damat Ferit, Sadaret'ten azledilecekti. Bu süreçte Amerikalı ve Avrupalı liderlere yolladığı muhtıralarla Prens yeniden barış konferansında Türkiye'nin haklarını Wilson prensipleri çerçevesinde gündeme getirmeye başlamıştı. Fransa Cumhurbaşkanı Raymond Poincaré'e²⁸ ve Amerikan Başkanı Wilson'a yolladığı muhtıralarla Türkiye'nin bağımsızlığının sağlanmasının uluslararası hukuk ilkelerinin gerekliliği olduğunu vurgulamıştı²⁹.

Prens, Türkiye'nin haklarını alması için uluslararası alanda siyasi çalışmaları artırması gerektiğini düşünüyordu. Kendisi Türkiye'ye dönmeden önce Hususi Kâtabi Satvet Lütfi'nin

26 Ramazan Erhan Güllü, "Mütareke Döneminde Prens Sabahattin Yanlısı Bir Siyasi Oluşum: Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası", *Türkiyat Mecmuası*, XXXII/1 (İstanbul 2022), s. 381-403.

27 Ramazan Erhan Güllü, "Millî Ahrar Fırkası ve Mütareke İstanbul'unda Liberal Milliyetçilik", *Prof. Dr. Hikmet Öksüz'e Armağan*, ed. Ahmet Köksal - Veynel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2022, s. 265-278.

28 "Prens Sabahattin Bey'in Muhtırası Hakkında", *Yeni Gazete*, nr. 1765-201, 21 Haziran 1919, s. 1.

29 "Sabahattin Bey'den Wilson'a Açık Mektub", *Alemdar*, nr. 163-1473, 5 Haziran 1919, s. 1-2.

basına verdiği bilgilere göre, Damat Ferit Paşa'nın Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtıraların ve Avrupa seyahatinin olumlu olduğunu düşünen Sabahattin Bey, Damat Ferit Paşa'dan ziyade kabinenin genelinin başarısız olduğu görüşündeydi. Avrupa'da daha etkili propaganda yapılabilecekken Ferit Paşa bunu başaramamıştı. Bu söylemlerde İngiliz politikalarına uygun hareket edilmesi konusunda Damat Ferit'in yetersizliği ve kendisinin bu politikaları hayata geçirebilecek kişi olduğu iması dikkat çekmektedir. Mütarekenin imzalanmasından beri, İngiltere'nin etkin konumda olduğu bir süreçte devletin siyasi faaliyetlerini kendisinin yürütmesi gerektiği beklentisinde olan Prens Sabahattin, Damat Ferit'in başarısızlıklarını yine kendisinin haklılığının kanıtı olarak değerlendiriyordu. Basının kendisine yönelik ilgisinden ve Türkiye'ye dönmesi beklentisinden memnun olan Sabahattin Bey, iç siyaset ve Anadolu'daki gelişmeler hakkında ise İstanbul'da hükümeti güçlendirmek gerektiğini düşünüyor, Anadolu'da başlayan Kuva-yı Milliye hareketini doğru bulmadığını ise "muvaffakiyet silahla değil ancak siyasetle olabilecektir" diyerek dile getiriyordu. Avrupa'ya güven veren bir siyaset takibiyle Türkiye'nin kurtulması sağlanabilirdi!.. Sınırları belirlenmemiş bir Türkiye'nin haklarını bu şekilde savunması beklenemezdi³⁰.

İstanbul'a Dönüşü ve İlk Beyanlatları

Damat Ferit Sadaret'ten ayrıldıktan üç ay sonra, 8 Aralık 1919'da İstanbul'a dönen Prens Sabahattin, taraftarlarına göre dönüşünden itibaren açıkça Millî Mücadele'yi destekleyen bir siyasi duruşa sahipti. Bu anlatıların en yaygını -yine bir dönem Prens'in hususi kâtipliğini yapmış olan- yakın adamlarından Ahmed Bedevî Kuran'a aittir. Prens'in Türkiye'ye döndüğü günlerde, kendisi de Avrupa'da Prens'in yanında bulunan ve çalışmalarını birlikte sürdürdükleri Kuran, Türkiye'nin yakın tarihine dair kaleme aldığı yazı ve eserlerin neredeyse tamamını Prens Sabahattin'in mücadelesinin haklılığını vurgulamaya ayırmıştır³¹. Kuran'la birlikte Nezahet Nurettin Ege'nin de naklettiği benzer anlatılar, literatürdeki birçok çalışmada Prens Sabahattin'in Millî Mücadele yanlısı bir siyasi figür olarak anlatılmasına neden olmuştur³². Hatta Ege'nin yazdıkları, Prens Sabahattin taraftarlarının Mütareke sonrası başlayan direniş hareketlerinde yer aldıkları gibi, hatta bazı yerlerde direnişi örgütlediklerini ima edecek bir anlatıya sahiptir³³.

Kuran, Prens Sabahattin'in bazı özel talimatlarını yerine getirmek üzere, kendisinin Prens'ten önce İstanbul'a geldiğini belirtir. Daha sonra yola çıkan Prens Sabahattin Bey ise

30 "Prens Sabahaddin Bey Efendi Hakkında Kâtib-i Husûsîsi Satvet Lütfî Bey'in Beyânâtı", *İkdam*, nr. 8073, 1 Ağustos 1919, s. 1.

31 Kuran'ın biyografisi ve tarihçiliği hakkında ayrıca bkz. Ali Birinci, "Ahmet Bedevî Kuran: Jön Türklüğün Tarihçisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (Konya 2002), s. 1-37.

32 *Prens Sabahaddin: Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, s. 11; Burak Koçak, *Prens Sabahaddin: Siyasi, Toplumsal ve İktisadi Fikirleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019, s. 95-97. Abdullah Uçman, ihtiyatlı bir üslupla Prens'in 1919 yılından sonra "Millî Mücadele hareketini destekler bir tavır" sergilediğini söylerken haklı bir çekinceye bulunmaktadır. Abdullah Uçman, "Prens Sabahaddin (1878-1948)", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 341-342.

33 Ege, *a.g.e.*, s. 381-389, 413-415.

vapura henüz binmişken Türk gazetecileri ile sohbet etmiş ve Türkiye'deki millî hareket hakkında da görüşlerini dile getirmiştir. Kuran, Prens'in 8 Aralık 1919 günü İstanbul'a ulaştığı yolculuğa başladığında, vapurda gazetecilerin mülâkat talebini kabul ederek verdiği beyanatında Millî Mücadele'yi haklı ve zorunlu gördüğünü belirttiğini ifade etmektedir. Kuran'a göre bu görüşler İttihat ve Terakki muhalifi olarak bilinen çevreleri ve hatta Sultan'ı dahi rahatsız etmiştir. Kuran'ın cümleleriyle, Prens'in yola çıkışı ve ifade ettiği görüşler şöyledir:

“Sabahaddin Bey'den aldığım bazı hususî talimatın icrası için kendilerinden evvel İstanbul'a gelmiştim. On beş gün sonra gelen Sabahaddin Bey, (8 Kanun-ı Evvel (Aralık) 1919) daha vapurda gazetecilerin mülâkat talepleriyle karşılaştı. Tabii bu talepleri reddedemezdi; memleket onu da dinlemek istiyordu. Sabahaddin Bey'in gazetecilere verdiği beyânat, “İstilaya maruz kalan bir memleket, müdafaa-i nefis için silaha sarılmak mecburiyetindedir” tarzında idi. Sabahaddin Bey, bu beyanatıyla Anadolu'da taazzuv etmek üzere bulunan kıyam hareketini tasvip ettiğini âlenen izhar etmiş oluyordu. Bu açık sözler, İstanbul muhitinde memnuluk uyandırmış, yalnız İttihat ve Terakki hükümetine muhalefetle iştihar etmiş rüesa üzerinde fena bir tesir yapmıştı. Aynı his saray erkânına ve hattâ hükümdara da sirayet etmişti”³⁴

Gazetelerde, Kuran'ın belirttiği tarihlerde Prens Sabahattin ile yapılmış herhangi bir röportaj yer almamaktadır. Öncesinde de benzer şekilde röportaj veya beyanatu yoktur. Dönüşünden birkaç ay önce, sadece bazı gazetelerde, Damat Ferit Paşa'nın iktidardan düşmesiyle Prens'in artık Türkiye'ye döneceğini ve dönüşü sonrası da Millî Mücadele'yi desteklemesinin “ümit edildiği”ni belirten haberlere rastlanmaktadır³⁵. Ayrıca basında sık sık Prens Sabahattin'in dönüşüyle ilgili haberler çıkmakta ve özellikle fikren kendisine yakın görülen gazeteler ve yazarlar, Prens'in dönüşünün öneminden bahsetmekteydiler³⁶. Prens Sabahattin ne İstanbul'a dönüş yolundaki beyanlarında ne de gelişi sonrası yaptığı açıklamalar ve verdiği röportajlarda açıkça Millî Mücadele tarafında olduğunu belirtmiş değildir. Hatta Satvet Lüfti'nin *İkdam*'da yayımlanan röportajında vurguladığı üzere ilk dönemler açıkça silahlı bir mücadeleyi yanlış bulduğunu ifade etmiştir. Sonradan verdiği beyanatlarda ise sadece yaşanan işgaller ve Türkiye'nin paylaşılması talepleri karşısında Türkler'in de bu tür taleplere itiraz ederek mücadele yoluna girmelerinin doğal olduğunu dile getirmiştir. İstanbul'a geldiğinde kendisini karşılayan gazetecilere de benzer bir cevap vermiştir. *Tasvir-i Efkâr*'ın naklettiği şekliyle İstanbul'a geldiğinde “harekât-ı millîye” hakkındaki görüşünün sorulduğu suale verdiği cevap gazeteye şöyle yansımıştır:

34 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 740; ayn.yzr., *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 454.

35 Damat Ferit'in Sadaret'ten ayrılışına atfen Prens'in gelmesi için bir engel kalmadığını düşünen *Tasvir-i Efkâr*'ın bir haberindeki yorumu şöyleydi: “Mâni' zâ'il olduğu cihetle bu günlerde şehrimize avdetine intizâr edilmekte olan Sabahaddin Bey'in avdetini ta'cîl ederek sahib-i dirâyet ve ehliyet evlâdının hizmetlerine arz-ı ihtiyâc eden vatan ve millet halâsı uğrunda mesâî'-yi millîyeye iştirâk eyleyeceğini kaviyen ümid ve temenni ediyoruz.”, “Sultân-zâde Sabahaddin Bey”, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2865, 9 Ekim 1919, s. 1.

36 “Prens Sabahaddin Bey”, *Vakit*, nr. 740, 27 Kasım 1919, s. 2.

“Esâs i'tibâriyle müdâfaâ-i hukûkun meşrû' bir emel olduğunu ve her milletin kendi hukûkuna riâyet edildiğini görmek arzûsunu perverde etmesi tabii bulunduğunu söylemekle iktifâ etmiştir.”³⁷

Prens Sabahattin'in sözlerinden de açıkça görüldüğü üzere kendisi İstanbul'a geldiğinde alenen Millî Mücadele taraftarı bir tavra sahip değildir. Aksine, “her milletin kendi hukukuna riayet” sözlerinin gerisinde Ermeniler ve Rumlarla ilgili barış konferansında yaşanan tartışmalar ve kendisinin adem-i merkezîyetçi görüşleri dikkate alınırca, Millî Mücadele'nin söylemlerine tamamen aykırı anlamlar da gizlidir. Sultan Vahdettin'in Prens'i İstanbul'a çağırmasının arkasında İngiltere ile yakınlık politikası kurma amacı düşünüldüğünde Prens'in Millî Mücadele lehine bir tavır göstermesinin zaten mümkün olmadığı da bellidir. Hatta Haziran ayı içerisinde basına yansıyan ve “husûsî ve fakat emîn” kaynaklara dayandığı rivayet edilen bazı haberlere göre Prens, eskiden beri savunduğu Türk-Rum dayanışmasının devamlılığını sağlayacağını düşünerek Venizelos'a barış antlaşmasının imzalanması sonrası bir “Türk-Yunan ittifakı teklif etmişti.”³⁸ Yine *İkdam*'dan Ahmed İhsan Bey'in daha önce Cenevre'yi ziyaretinde kendisiyle görüşmesi esnasında, Yunanların Mayıs ayında İzmir'in işgaliyle ilgili görüşlerini sorması üzerine de Prens işgali Türklerle Rumlar arasında yeniden derin bir ayrılık meydana getiren bir hadise olarak yorumlamış ve kendisini ümitsizliğe sevk ettiğini belirtmişti³⁹. Prens, işgali Türkiye'nin haksız bir saldırıya maruz kalmasından ziyade Türklerle Rumların ortak yaşamına zarar veren bir olay şeklinde değerlendiriyordu. Prens'e göre Meşrutiyet'ten itibaren kendisinin politikaları uygulansa Türkiye mütarekeden sonra maruz kaldığı bu olumsuz şartlarla karşılaşmayacaktı⁴⁰.

Mebus Adaylığı ve Sadaret'e Geçme Beklentisi

Prens Sabahattin'in İngilizlere yakınlığı ve Damat Ferit'in Sadaret'i esnasında ne Sultan ne de İngilizler için beklenen politikaları hayata geçirememiş olması, Prens'in Sadaret'e getirilmesi beklentisini artırmıştı. Paris Barış Konferansı'ndan Türkiye'nin geleceğiyle ilgili olumlu kararların çıkmayacağına dair alınan haberler Sultan'ın Prens'e yakınlışmasına sebep olmaktadır. Bu durumla ilgili haberler Türk kamuoyu kadar İngilizlerin kendi aralarındaki yazışmalar ve yabancı basında da görülmekteydi. Bunlara göre, Damat Ferit ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan beklediğini bulamayan Sultan Vahdettin, Prens Sabahattin ile Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'na yönelmeyi düşünüyordu. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın, Prens Sabahattin'in Sadaret'e getirilmesine itiraz ettiği de söylenmekteydi⁴¹.

37 “Sultân-zâde Sabahaddin Bey'in Muvâsalâtı”, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2926, 9 Aralık 1919, s. 1.

38 “Prens Sabahaddin ve Venizelos”, *Memleket*, nr. 136, 25 Haziran 1919, s. 2.; “Sabahaddin Bey ve Venizelos”, *Yeni Gazete*, nr. 1769-205, 25 Haziran 1919, s. 1.

39 Ahmed İhsan, “Sabahaddin Bey Efendi Hakkında”, *İkdam*, nr. 8194, 4 Aralık 1919, s. 1.

40 “Sabahaddin Bey Efendi'nin Avdeti”, *İkdam*, nr. 8199, 9 Aralık 1919, s. 1.

41 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele – II: Son Meşrutiyet (1919-1920)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 107-108.

İstanbul'da döndüğü tarihlerde yapılan mebus seçimleri için Prens, taraftarlarınca önceden aday gösterilmişti. *Alemdar*⁴², *Vakit*⁴³ ve *Tercüman-ı Hakikat*⁴⁴ gibi kendi taraftarı gazeteler tarafından desteklenen Prens Sabahattin, kendi kadrosu büyük oranda fırkadan ayrılmış olmakla birlikte Sulh ve Selâmet-i Osmâniye Fırkası'nın ve kendi ekibince yönetilen Millî Ahrar Fırkası'nın aday listelerinde de yer alıyordu. Hatta Prens Sabahattin'in mebusluğunun, Heyet-i Temsiliye'ye de teklif edildiği anlaşılmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Paşa'ya çektiği bir telgrafta, Kuva-yı Milliye taraftarı olan Prens Sabahattin'in mebusluğu hakkında kendisiyle görüşüldüğünü ifade etmekteydi⁴⁵. Ancak Heyet-i Temsiliye bu hususta bir tavır almamıştı. Millî Mücadele taraftarı basın ise genel olarak Prens'in adaylığına baştan muhalefet etmişti. *Yeni Gün* gazetesi Prens Sabahattin'in daha önce *Tribune de Genève* gazetesinde yer alan mülâkatında söylediklerine atıf yaparak, adaylığına itiraz ediyordu. *Yeni Gün*'e göre "Ermenistan hükûku nâmıyla vasi' bir sahâ kabulünde tereddüde mahâl (görmediği gibi)" böyle bir sahayı kabule taraftar olan ve kapitülasyonların kaldırılmasına karşı çıkan birisinin İstanbul'dan mebus aday olması kabul edilemezdi⁴⁶.

"... Bilmek istiyoruz ki acaba namzedler mutlaka haklarında hâsıl olan ma'lûmât-ı kâmile ve kana'ât-ı kaviiyeye binâen mi ileriye sürülüyorlar, yoksa isimlerinin tanınmasına kapılmak üzere geliş güzel mi?"

Bu suâli vaz' etmekden maksadımız daha ziyâde ikinci şıkka ihtimâl vermekde olduğumuzdandır. Meselâ Sabahaddin Bey Efendi, şimdiye kadar meslek-i siyâsîsi sûret-i vazihâda anlaşılmanmış zevâtındandır. Hiç olmazsa bu bizce böyledir. Sabahaddin Bey'in adem-i merkezîyetçiliği ma'lûm idi. Fakat son zamanlarda İsviçre gazetelerinden birine verdiği mülâkatı hayretle okuduk. Sabahaddin Bey bu mülâkatda Ermenistan hükûku nâmıyla vasi' bir sahâ kabulünde tereddüde mahâl görmedikten sonra pek kolaylıkla taraf-dârılık ediyor, ve kapitülasyonların adem-i ilgasını iltizâm ediyordu. Kendisi bu fikir ve meslekde bir adam olabilir. Fakat faraza İstanbul müntehibleri bu fikr ve meslekde bir adamı kendilerine meb'ûs olarak intihâb ederler mi, hatta Millî Kongre meslek-i siyâsîsi böyle olan bir zâtı İstanbul meb'ûs namzedi olarak ileriye sürerler mi? İşte meçhûl olan nokta burasıdır."

Prens Sabahattin taraftarları *Yeni Gün*'deki görüşlere itiraz ettikleri gibi, Prens'e karşı bu görüşlerin asıl sahibinin -gazetenin de sahibi ve başyazarı olan- Yunus Nadi olduğu düşüncesindeydiler. Prens Sabahattin adına Yunus Nadi'ye cevap veren Doktor Hüseyin ve Doktor Safvet, Yunus Nadi'yi "İttihatçılıkla" ve İttihatçıların "ahlaksızlıklarını" devam ettirmekle suçlamışlardı⁴⁷.

42 "İstanbul'dan Kimleri Meb'ûs Çıkaralım?", *Alemdar*, nr. 367-2667, 18 Aralık 1919, s. 1.

43 "Müntehib-i Sânilere Sırf Memleket Nokta-i Nazarından Tavsiye Etdiğimiz Namzed Listesi", *Vakit*, nr. 760, 18 Aralık 1919, s. 1.

44 "Belli Başlı Namzedlere Bir Nazar", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 13924, 17 Aralık 1919, s. 1.

45 Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 299.

46 "İstanbul Meb'ûsları Kimler Olacak?", *Yeni Gün*, nr. 236, 12 Aralık 1919, s. 1.

47 *Alemdar*, nr. 333-2633, 13 Kasım 1919, s. 1; Sabahaddin Bey Meslek-i İçtimâisi Müntesiblerinden Doktor Safvet, "Prens Sabahaddin Bey Hakkında Bir Cevâb – Yunus Nadi Bey'e:", *Alemdar*, nr. 336-2636, 16 Kasım 1919, s. 3; Doktor Hüseyin- Doktor Safvet, "Yunus Nadi Bey'e Açık Mektubumuz", *Peyâm*, nr. 346-104, 16 Kasım 1919, s. 3; *Alemdar*, nr. 246-2646, 27 Kasım 1919, s. 3.

Bu tartışmalarla gidilen seçimde neticede Prens Sabahattin başarı elde edememiş ve seçimi kazanamamıştı⁴⁸. İki türlü yapılan seçimlerde, ikinci seçmenlerden yeterli sayıda oy alamayan Prens Sabahattin, Heyet-i Temsiliye tarafından desteklenmediği gibi tabanda siyasi bir karşılık da bulamamıştı. Seçim, Müdafaa-i Hukuk taraftarlarının zaferiyle sonuçlanmıştı. Bu yüzden muhaliflerin çoğu seçimi protesto ederek, Meclis'in "İttihatçı" bir yapılanma haline geldiğini iddia etmişlerdi. Örneğin Ref'i Cevad seçimi "İttihatçıların istedikleri gibi at oynattıkları bir oyun" olarak tanımlamıştı. Ona göre bu bir seçim değil "bu intihâbât İttihat ve Terakki'nin kongre intihâbâtı"ydı⁴⁹.

Mustafa Kemal Paşa ve Prens Sabahattin Arasındaki İlişkiler

Seçimler ve Müdafaa-i Hukuk destekli mebus adaylarının büyük oranda seçimleri kazanması, Millî Mücadele hareketinin elini güçlendirmişti. Paris Barış Konferansı'nda İstanbul'un dahi Türklerden alınmak istendiğine dair haberler duyulması kamuoyunu Millî Mücadele'ye daha fazla yönlendirmişti. Heyet-i Temsiliye, Ali Rıza Paşa Hükümeti ile de temas halindeydi. Prens Sabahattin çekimser tavrıyla bu denklemin dışında kalmıştı. Prens'in mebus adaylığı konusunda Heyet-i Temsiliye ile temasa geçilmiş olmasına rağmen, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Millî Mücadele taraftarlarının Prens Sabahattin'e karşı görüşleri olumlu değildi. Mustafa Kemal Paşa'nın 1927 tarihli Büyük Nutku'nda, Prens Sabahattin'in ismi sadece bir yerde geçer. Prens Sabahattin henüz İstanbul'a dönmeden önce, Meclis-i Mebusan'ın açılması ve seçimlerin yapılması hususunda Heyet-i Temsiliye ile İstanbul Hükümeti'nin anlaştığı "Amasya Görüşmeleri/Mülakatı" yapılmıştı. Sadaret'te o sırada Ali Rıza Paşa bulunmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, mevcut kabineyi pek de güvenilir bulmamaktaydı. "Aciz ve Sultan'dan mevki kapmak derdinde olanlardan oluşan bir heyet" olarak gördüğü kabinenin "Harekât-ı Milliye'ye kısmen lehdar kısmen de aleyhdâr olduğunu" düşünüyordu. Ancak Sultan Vahdettin, Heyet-i Temsiliye ile uzlaşan bu kabineye dahi tahammül gösteremeyerek ilk fırsatta kabine değişikliğine giderek istibdadı sürdürecektir yeni bir kabine teşkil edebilirdi. Bu yüzden Heyet-i Temsiliye, Meclis-i Millî açılana kadar Ali Rıza Paşa kabinesinin muhafaza edilmesi kararı almıştı. Ancak Sultan Vahdettin'in tahmin edildiği gibi kabineyi değiştirmeye yönelik hamlelerinin olduğuna dair bazı emareler görülmüştü. İstanbul'daki Kuva-yı Milliye teşkilatı mensuplarının 31 Ekim 1919 tarihinde Heyet-i Temsiliye'ye ilettikleri bilgilere göre kabine değişimi için hazırlıklar yapılmaktaydı:

"İki günden beri, Kiraz Hamdi Paşa Mabeyn'e gidiyor, iki üç saat huzurda kalıyor ve şu karar tesbit olunuyor. Müşir Zeki Paşa taht-ı riyâsetinde bir kabine teşkil edilecek, Hamdi Paşa Harbiye Nazırı, Prens Sabahaddin Bey Hariciye Nazırı, Tevfik Hamdi Bey Dâhiliye, Eşref, Mahir Said ve sâire diğer nezâretleri alacaktır. Bunlardan Sabahaddin ve Mahir

48 "Dün İstanbul Meb'ûslarını İntihâb Etdi", *Alemdar*, nr. 368-2668, 19 Aralık 1919, s. 1; "İhrâz-ı Ekseriyet Edemeyen Namzedler", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 13926, 19 Aralık 1919, s. 2; "Dün İstanbul Meb'ûsları Ta'ayyün Etdi", *Vakit*, nr. 761, 19 Aralık 1919, s. 1.

49 Ref'i Cevad, "Milleti Tebri'e Etdirmek Lâzım", *Alemdar*, nr. 368-2668, 19 Aralık 1919, s. 1.

Said'e henüz teklifat olmamışdır. Zât-ı Şâhâne, Ali Rıza Paşa'ya, vakt-i münâsibinde belki bu günlerde, istifa teklif edecektir ...”

Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye tarafından Ali Rıza Paşa'ya böyle bir değişiklik durumunda görevini asla terk etmemesi, kabine değişikliğinde bütün memleketin İstanbul ile alakasını keseceği bildirilmişti⁵⁰. Herhangi bir kabine değişikliği de yaşanmamıştı. Ancak Heyet-i Temsiliye'ye İstanbul'dan iletilen bilgilerde adının geçtiği şekliyle Prens Sabahattin “istibdadın devamını sağlayacak” bir heyetin içinde zikredilmekteydi ve üslubundan da çok net anlaşıldığı üzere bu durum Mustafa Kemal Paşa açısından Prens'e karşı son derece olumsuz bir bakışa neden olmuştu.

Buna karşılık Prens Sabahattin'in İstanbul'a dönüş sürecinde, İstanbul'da Kuva-yı Milliye teşkilatı olarak çalışan, Kara Vasıf Bey'in kurduğu İttihatçı bir yapılanma olarak da bilinen Mütareke döneminin ilk millî örgütü Karakol Cemiyeti'nin Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği bazı bilgiler Prens'e karşı genel olarak Kuva-yı Milliye temsilcileriyle Mustafa Kemal Paşa'nın bakışını yumuşatmıştı. Kabineyle ilgili tartışmalardan birkaç hafta önce Karakol Cemiyeti'nin İstanbul'dan Sivas'a verdiği bilgilerde Prens'in dönüşünden bahsedilmişti. Galatalı Şevket Bey imzasıyla Heyet-i Temsiliye'ye Prens'le ilgili olarak iletilen ilk bilgide, “Prens Sabahaddin İstanbul'a gelecek ve Millî Ahrar'a girecektir” denilmekteydi⁵¹.

Karakol Cemiyeti'nin Prens'in gelişinden birkaç gün önce, Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmek üzere çektiği bir şifre telgrafta da Prens'le teşrik-i mesaiyi olumlu gördükleri, onun prensipleriyle Kuva-yı Milliye'nin prensiplerini birleştirme imkânı olabileceği ve Prens'in Sivas'a giderek Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinin uygun olacağı düşünülüyor ifade edilerek Mustafa Kemal Paşa'nın fikri sorulmaktaydı. Farklı bilgilerin de verildiği telgrafta Prens'le ilgili kısım şöyleydi:

Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'na
Nuh Bey'e⁵²

“Prens Sabahaddin İstanbul'a gelmek üzeredir. Müşarünileyhin şahsiyetinin mühim olduğu ve idâre ve takib edilmesi lâzım gelen siyâset-i memleket hususunda kendilerine mahsus pek iyi prensipleri bulunduğu şüphesizdir. İşbu prensipleri bizimkilerle tevhid eylemek

50 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Türk Tayyare Cemiyeti Yayını, Ankara 1927, s. 160-161.

51 İstanbul'dan, Çanakkale Mevki'-i Müstahkem Kumandanı Miralay Şevket'den Sivas'ta Üçüncü Kolordu Kumandanı Selahaddin Bey'e 17 Ekim 1919 tarihli şifre; BOA, MSB, ATA.ZB, Kurum: 110-9-1-11., Yer Bilgisi: 5-0-92.

52 “Nuh Bey”, Karakol Cemiyeti içerisinde Mustafa Kemal Paşa'nın kullandığı takma isimdir. Aslıhan Kılınc, “Osmanlı İstihbaratı Karakol Cemiyeti'nde Kod Adı Kullanımına Örnekler: Nuh/Mustafa Kemal Paşa, Musa/ Ali Fuat Cebesoy, İsa/Miralay Şevket Bey, Cengiz/Kara Vasıf”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, XL/70 (Ankara 2021), s. 252-275.

imkân olduğu hâlde teşrîk-i mesâiyi ve bunun için de kendilerinin bizzat Sivas'a giderek heyet-i muhtemeleriyle şifâhen görüşmesini muvâfık görmekteyiz. Mütalaâlarının inbâsını ricâ ederiz.”

Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafa cevabı ise sadece “gelsin” olmuştu⁵³.

Ancak Prens'in Sivas'a gitmesi gibi bir durum söz konusu olmamıştı. İstanbul'a geldikten sonra muhtemelen Kuva-yı Milliye temsilcileri olarak Karakol Cemiyeti'nden birileriyle görüşmüştü. Mustafa Kemal Paşa ile ise doğrudan bir görüşmesi olmamıştı. Bununla birlikte Prens'in Mustafa Kemal Paşa ile bir itilaf sağlamak düşüncesinde olduğu kamuoyunda da gündeme gelmişti. Dönüşünden birkaç hafta sonra, 1919 yılı Aralık ayı sonlarında, Hususi Kâtibi Satvet Lütfi Bey'i Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere Anadolu'ya yolladığına dair rivayetler dolaştığı iddia edilmekle birlikte basında bu haberler tekzip edilmişti⁵⁴.

Anlaşıldığı kadarıyla Prens Sabahattin Karakol Cemiyeti'nin önerisi ve Mustafa Kemal Paşa'nın olumlu cevabına karşılık Sivas'a gitmek istememişti. Siyasi hayatında genel olarak yaptığı gibi kendi adına Paşa'yla görüşmek için Satvet Lütfi Bey'i göndermek istemiş ve yine muhtemeldir ki bu şekilde bir aracı ile görüşmeyi de Mustafa Kemal Paşa kabul etmemişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın, Prens Sabahattin'in -belki hanedan mensubu olmasının etkisiyle- kişisel olarak Kuva-yı Milliye'ye olumlu yaklaşımını önemseydiği anlaşılmaktaydı. Sabahattin Bey veya arkadaşları ile Mustafa Kemal Paşa arasında bu dönemde özel bir görüşme gerçekleşme de İstanbul'da Karakol Cemiyeti Prens'le temasa devam etmekteydi. Cemiyetin verdiği bilgilere göre kendileriyle Prens arasında irtibatı sağlayan kişi İstanbul'da “Dava Vekili Reşad Bey” idi. Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya geçişinden sonra, Karakol Cemiyeti'nin temsilcisi Şevket Bey'e çektiği bir telgrafta, Reşad Bey'le görüşmesini ve Prens Sabahattin hakkında ondan alacağı malumatı kendisine iletmesini istemişti⁵⁵. Şevket Bey'in bir haftadan fazla bir süre sonra (11 Ocak 1920) Reşad Bey'le görüşerek verdiği bilgilere göre Sabahattin Bey mebus değil doğrudan Sadrazam olmak arzusundaydı. Ankara'ya gitmeyi de istiyordu:

“Reşad Bey'le görüşdüm. Sabahaddin Bey mebus olmak arzusunda değildir. Fikri Sadrazam olmaktadır. Ankara'ya gitmek dahi istiyor.”⁵⁶

Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Sabahattin Bey hakkında farklı yerlerden de bilgiler aldığı anlaşılıyor. Paşa, Şevket Bey'in telgrafından iki gün sonra, 13 Ocak 1920 tarihinde,

53 Şevket Bey'in 3 Aralık 1919 tarihli telgrafi ve aynı gün kendisine çekilen cevâbi telgraf; MSB, ATA.ZB, Kurum: 110-9-1-11., Yer Bilgisi: 6-0-13.

54 “Prens Sabahaddin Bey ve Mustafa Kemal Paşa”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 13938, 31 Aralık 1919, s. 2.

55 Mustafa Kemal Paşa'nın “Nuh” imzasıyla Dersaadet'de, Çanakkale Mevki'-i Müstahdem Kumandanı Şevket Bey Efendi'ye 3 Ocak 1920 tarihli şifre telgrafi; MSB, ATA.ZB, Kurum: 110-9-1-11., Yer Bilgisi: 23-0-83, leaf 1.

56 Çanakkale Mevki'-i Müstahdem Kumandanı Şevket Bey'in, Ankara'da Nuh Bey'e 11 Ocak 1920 tarihli şifre telgrafi; MSB, ATA.ZB, Kurum: 110-9-1-11., Yer Bilgisi: 23-0-83, leaf 3.

Fahreddin Altay ile Cafer Tayyar Paşalara gönderdiği bir telgrafta, Prens Sabahattin'in İstanbul'daki durumu ve Kuva-yı Milliye hakkındaki görüşleri hakkında bilgi vermektedir. Paşa telgrafında, Şevket Bey'den aldığı telgraftaki bilgilerin aksine Prens'in mebus olmak arzusundan da vazgeçmediğini belirtiyordu. Diğer hususlardaki bilgiler farklı olmamakla birlikte daha detaylıydı ve Paşa'nın Prens'e dair görüşleri de olumluydu. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Sabahattin Bey mebus seçilmek arzusunda olmakla birlikte Sultan Vahdetin'in Meclis'e sıcak bakmadığının farkındaydı. Ayrıca herhangi bir nazırlıktan ziyade Sadaret'e geçerek kendisi bir kabine teşkil etmeyi umuyordu. Kuva-yı Milliye taraftarıydı ve Kuva-yı Milliye temsilcileriyle İstanbul'da birlikte çalışmaya hazırdı. Bu sırada Sadaret'te Ali Rıza Paşa bulunmaktaydı ve hükümet faaliyetlerini sürdürmekteydi. Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafından, Sadaret'te bir değişiklik olup, Sabahattin Bey'in İstanbul'da herhangi bir görev alması durumunda Kuva-yı Milliye ile yakın ilişki ve irtibat kurma ihtimalini önemli gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Prens'in dönüşü sonrası Kuva-yı Milliyet temsilcileriyle görüşmelerinde Millî Mücadele lehine söylemlerde bulunmasını gerçekçi bulmaktaydı. Telgrafın tam metni şöyledir⁵⁷:

“Dersaadet'te Prens Sabahaddin Beyle görüşülmüştür. Müşarünileyh, mebus olmak arzusunda ise de; Padişahın Meclis-i Mebusan'ı arzu etmediğini, hattâ geçenlerde huzura kabul olunduğu zaman, iki defa; “namuslu adam, bu meclise girmez” dediğini söylemiştir. Prens'in sözleri ve umumi ahvali, bir nezaret kabulünden ziyade, bir kabine teşkiline mütemayil görünmektedir. Müşarünileyh, Kuvvayi Milliye'nin fevkalâde lehदारıdır. İzmir harekâtını pek meşru telâkki etmektedir. Kuvvayi Milliye rüesasiyle Dersaadet'te teşrik-i mesaiye âmadedir.”

Heyet-i Temsiliye Adına

Mustafa Kemal

13/1/1336 (1920)

Mustafa Kemal Paşa ile doğrudan bir münasebeti olmasa da Prens Sabahattin İstanbul'da Kuva-yı Milliye temsilcileriyle (Karakol Cemiyeti'yle) bu görüşmelerden sonra da irtibatını sürdürmüştü. Ancak Prens Sabahattin, Millî Mücadele lehine görüşlere sahip olduğunu hâlâ sadece Kuva-yı Milliye temsilcileriyle paylaşıyordu. Kamuoyunda bu yönde bir değerlendirmesi bulunmamaktaydı. 3 Şubat 1920 tarihinde “Vicdân-ı Millî'ye Hitâb” başlığıyla kamuoyuyla paylaştığı görüşleri içerisinde de böyle bir beyan veya imada bulunmuyor, Kuva-yı Milliye lehine görüş beyan etmek bir yana ülkedeki Yunan işgalinden dahi bahsetmiyordu. Buna karşılık bir siyasetçi olarak Venizelos'u övüyor, Girit'in zamanında savaşırsız bir şekilde Yunanistan'a terk edilmemiş olmasını İttihatçıların “Ya Girit Ya Ölüm” sloganlarıyla sürdürdükleri “şoven” politikalarına bağlıyordu⁵⁸.

57 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 741.

58 “Sabahaddin Bey Efendi'nin Beyannâmeleri”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 13967, 5 Şubat 1920, s. 1; “Prens Sabahaddin Bey Efendi Hazretlerinin Muhtıraları”, *Alemdar*, nr. 416-2716, 6 Şubat 1920, s. 1-2; “Prens Sabahaddin Bey'in Muhtırası”, *İkdam*, nr. 8257, 6 Şubat 1920, s. 1-2; “Sabahaddin Bey'in Vicdân-ı Millî'ye Hitâbı”, *Vakit*, nr. 808, 6 Şubat 1920, s. 1-2.

Prens'in dönüşünden sonra bu şekilde devam eden politik tavrı neticesinde Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine karşı olumlu görüşleri de giderek farklılaşmıştı. Mart ayı başlarında Sadaret'te değişim yapılacağı kesinleşmiş gibiydi. Heyet-i Temsiliye de İstanbul'daki temsilcileri aracılığıyla sürece müdahil olmaya çalışarak Millî Mücadele'ye olumlu yaklaşan bir ismin Sadrazam olmasını sağlamak istiyordu. İstanbul'dan alınan bilgilere göre Sultan Vahdettin yeniden Damat Ferit'i Sadaret'e getirmek niyetindeydi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası da bunu sağlamak için çalışıyordu. İngiltere'nin maddi ve siyasi desteğinden emin olan Hürriyet ve İtilaf ile Damat Ferit, Yunanlarla bir itilaf yapıp Kuva-yı Milliye'yi ortadan kaldırmayı hedefliyorlardı. İstanbul'da Kuva-yı Milliye'ye olumlu yaklaşan birçok kişi tutuklanacak ve sürgün edilecekti. Bu tehlike karşısında "muhalafet içerisinde erbâb-ı hâmiyet ve sâhib-i vicdân olanlar" Damat Ferit Paşa'nın siyasetine karşı tavrı olarak yeni bir politika ortaya koymak arzusundaydılar. Bu grubun başında da Prens Sabahattin vardı. Prens, Sadaret'e kendisi geçmek için Sultan Vahdettin'i zorlayacak adımlar atmaya niyetindeydi. Bunun için Heyet-i Temsiliye'nin de ağızdan desteğini almak istiyordu:

"Bi't-temâs istihsâl edilen ma'lûmâta nazaran Prens Sabahaddin ve mütefekkir dostlarının şu fikirde oldukları anlaşılıştır: Kin ve gazez taraf-dârlığı memleketi izmihlâle, Kuva-yı Milliye'nin de dağıtılması veya tel'in edilmesi vatanın esbâb-ı müdafaâsını mahva en müessir vâsıta olacağı ecilden sezâ-yı tel'indir. Tamamıyla İttihad ve Terakki'ye muâriz ve muhalafetle meşhur fakat namuslu ve vatanperver eşhâdan mürekkeb bir kabine teşekkül etmeli ve fakat bu kabineye bir antant ile Kuva-yı Milliye müzaheretini vaad eylemelidir."

Bu hususta İstanbul'daki Kuva-yı Milliye temsilcileriyle irtibata geçen Prens, kurmak istediği kabine için Heyet-i Temsiliye'den "onay" ve destek istemekteydi. Uygulamak istediği siyaseti de şu şekilde özetliyordu: Hükümetle Kuva-yı Milliye işgallere karşı ortak itirazlarını açıklayacaklar, Ankara'nın onayıyla hükümet bazı vali ve askerî kumandanları görevden alacak ve bu sayede hükümetin Anadolu üzerindeki nüfuzu herkese gösterilmiş olacaktı. İzmir ve Trakya'nın Rumlaştırılmasına karşı olduklarını, Yunanlar dışında müttefik hükümetlerin hiçbirine düşmanca muamelede bulunmayacaklarını, Hristiyan vatandaşların Yunan işgaline direndikleri ve Türklere karşı bir harekete girişmedikleri sürece tüm Osmanlı tebeasıyla aynı muameleye tâbi olmaya devam edeceklerini ilan edeceklerdi. Müttefik devletlere de "Türkiye'yi Türklere bıraktıkça" barış şartlarının kabul edileceği ancak İzmir ve Trakya gibi ülkenin iki önemli uzvundan da vazgeçilmeyeceği açıklanacaktı. Prens, bu sayede hükümetin de Kuva-yı Milliye'nin de hedeflerine ulaşacağını düşünüyordu. Prens'e göre Sultan Vahdettin, Damat Ferit'i sadece İngiliz kuvvetine dayanmak için Sadaret'e getirecekti. Ancak kendisi tarafından bir kabine teşkili önerilir, Damat Ferit ile Hürriyet ve İtilaf haricindeki muhaliflerin de Kuva-yı Milliye ile birlikte kendisini desteklediği görülür ve ne Saltanat ne de Hilafet makamlarına bir zarar gelmeyeceğinden emin olursa Sultan, Damat Ferit yerine kendisini Sadaret'e getirmekten çekilmeyecekti. Zaten İngiltere'nin de böyle bir durumu destekleyeceğinden şüphe yoktu. Prens, Sadaret'e getirilip göreve başladığında, eğer

İstanbul'da Kuva-yı Milliye aleyhine tazyikler ve “siyâset-i hâin-ânelerin tatbîkine devam edilirse” bütün kabinesi ve erkânıyla birlikte “Anadolu'ya ve Kuva-yı Milliye'ye iltihak etmeyi vaat etmekte”ydi. Kabinesi şu isimlerden oluşacaktı: “Sadaret ve Hariciye Prens, Dâhiliye Hakkı Halid Bey, Maliye'ye Mahir Said Bey, Nafia Midhat Kemal Bey, Ticaret ve Ziraat Abdullah Cevdet Bey, Meşihat'a ulemâdan Cevdet Efendi, Adliye Gümülcineli İsmail Hakkı, Evkaf Said-i Kürdi, Şura-yı Devlet'e Ayan'dan Abdülkadir Efendi, Harbiye'ye Kara Said Paşa veya diğer bir muhalif Paşa.” Heyet-i Temsiliye'den bu kabinenin kabul edililmeyeceği konusunda bilgi istemekteydi⁵⁹.

Mustafa Kemal Paşa cevabî bir telgrafla bu tekliflerin doğrudan Prens tarafından mı yapıldığını yoksa bir aracı ile mi iletildiğini sormuştu. Verilen cevaba göre Prens'le irtibat sağlayan kişi Topçu Binbaşı İhsan Bey'di. İhsan Bey bu bilgileri bizzat Prens'le görüşerek kaleme almış ve Heyet-i Temsiliye'ye iletilmek üzere İstanbul'daki teşkilatın temsilcilerine vermişti⁶⁰.

Heyet-i Temsiliye'nin bu teklife ne cevap verdiğini bilemesek de sonraki gelişmeler cevabın olumlu olmadığını göstermektedir. Öncelikle önerilen kabinedeki isimlerin birçoğu Ankara'nın kabul edebileceği kişiler değillerdi. Ayrıca Prens'in üslubundan, Meşrutiyet dönemindeki siyasi faaliyetlerine benzer şekilde Kuva-yı Milliye'nin de desteğiyle Sultan Vahdettin'i kendisini Sadaret'e ataması için “zorlama” hedefi anlaşılmaktadır. Fiilen işgal altındaki İstanbul'da bu defa belki bir darbe için imkân yoktu -ki öyle olsa Prens'in bunu denemek isteyeceği şüphesizdir- ama Kuva-yı Milliye'nin askerî gücünü Sultan'a karşı bir tehdit olarak kullanma arzusu da açıktı. Diğer taraftan barış şartları olarak kendince öne sürdüğü hususlarla İstanbul Hükümeti merkezli bir çözüm hedeflediği ve Kuva-yı Milliye'yi İstanbul'a bağlı bir oluşum şekline çevirerek, istediği barışın bir parçası yapmak istediği de anlaşılıyordu. Bunlar Kuva-yı Milliye'nin kabul edebileceği şeyler değildi. Tüm bunlarla birlikte Kuva-yı Milliye'nin kendisiyle temas halinde olunursa tavrını Ankara lehine göstereceği beklentisinde olduğu, Sadaret'e gelmesi konusunda en azından İstanbul'daki temsilcilerin olumlu bir tavır benimsedikleri ve kendisi de İstanbul'da Millî Mücadele aleyhine saldırılar olursa Ankara'ya iltihak etmeyi vaat eden Prens Sabahattin'in o ana kadar doğrudan Kuva-yı Milliye lehine bir faaliyeti görülmemiştir. Bundan sonra da görülmediği gibi aksine sadece birkaç hafta sonra Kuva-yı Milliye aleyhine aleni söylemlerde bulunmuştu.

İstanbul'un Resmen İşgali Sonrası Prens Sabahattin'in Tavrı

Sadaret'te beklenen değişiklik olmuş ancak ne Prens Sabahattin ne de Damat Ferit atanmıştı. Yeni Sadrazam Salih Paşa olmuştu. Prens Sabahattin'in Sadaret beklentisi bir

59 “Zafer” imzasıyla Heyet-i Temsiliye'ye çekilen 4/5 Mart 1920 tarihli şifre telgraf; MSB, ATA.ZB, Kurum: 110-9-1-11., Yer Bilgisi: 29-0-104, lef 4-12.

60 MSB, ATA.ZB, Kurum: 110-9-1-11., Yer Bilgisi: 29-0-104, lef 14-15.

kere daha boşa çıkmıştı. 8 Mart'ta Sadaret'e atanan Salih Paşa'nın göreve başlamasından sekiz gün sonra, İstanbul'un resmen işgal edilmesinin ardından Prens'in basında Kuva-yı Milliye ve Millî Mücadele aleyhtarı beyanâtları yayımlanmıştı. Salih Paşa daha önce Heyet-i Temsiliye ile gerçekleştirilen Amasya Görüşmeleri'ne Ali Rıza Paşa Hükümeti adına katılan dönemin Bahriye Nazırı'ydı. İşgal üzerine, Sultan Vahdettin tarafından yeni kurulan hükümet etkisiz görülmüş ve Sadaret'te kısa süre içerisinde yeniden bir değişiklik yapılması gündeme gelmişti. Prens Sabahattin'in ismi de yine Sadaret için zikredilmeye başlanmıştı. Sultan Vahdettin'in yeniden İngiltere ile yakın görünen birini Sadaret'e getireceği bekleniyordu. O günkü şartlarda bu duruma uygun olarak akla gelen iki isim de -önceden de olduğu gibi- Damat Ferit ile Prens Sabahattin'di. *Alemdar*'ın *Moniteur Oriental*'den naklettiği bir haberde, yaşanan hadiseler üzerine Sadaret'te değişime gidileceği ve bu ortamda uygun ismin de Prens Sabahattin olduğunun düşünüldüğü bildirilmekteydi. Ancak gazete Prens'in bu durumda Sadaret görevini kabul etmeyeceği kanaatindeydi⁶¹.

Sadaret'teki değişim haberleri doğru çıkmış ancak Sultan Vahdettin, İngiltere ve müttefiklerle ilişkileri düzenleme konusunda yine Damat Ferit Paşa'dan yana bir tutum sergileyerek Sadaret'e tekrar Damat Ferit'i getirmişti. Yaşanan işgal sebebiyle Salih Paşa sadece yirmi sekiz gün Sadaret'te kalmış, yerine tekrar Damat Ferit Paşa kabinesi kurulmuştu. Resmî işgal sonrası yaşanan bu karmaşa sırasında ve Salih Paşa'nın istifasını verdiği günlerde basına yansıyan sözlerine göre Prens Sabahattin, Salih Paşa'yı "Kuva-yı Milliye ile münâsebetde bulunduğu" için, devletin vaziyetini düzeltebilecek salâhiyet ve iktidarda görmüyordu. Prens'e göre, yöneticiler en azından kati bir samimiyet göstermeliydiler ve Türkiye maziyi tamamen unutmak istediğine dünyayı inandırmalıydı. Açıkça ifade etmese de Prens Sabahattin'in sözlerinden, eskiden beri kavgalı olduğu Damat Ferit'in Sadaret'e gelmesini Salih Paşa'ya göre daha olumlu gördüğü anlaşılmaktaydı:

"Türkiye, tarih-i hayâtının en vahim safhâsını geçiriyor. Binâen aleyh vaz'iyette bir salâh husûle getirmek için pek cezrî tedâbire lüzum ve ihtiyaç vardır.

Salih Paşa, Kuvâ-yı Milliye ile münâsebetde bulunduğu cihetle bu buhrânı ref' eylemek için en az salâhiyet-dâr ve muktedir olanıdır. Her şeyden evvel zimamdârân-ı umûr tarafından kat'î bir fa'âliyet ve samimiyet gösterilmesine lüzûm vardır. Yeni vaz'iyetimizi müdrîk olduğumuzu ve bütün felâketlerimizin menbâ'ı olan mâzîyi adem-âbâd nisyâne annak emelinde bulunduğumuzu isbât etmeliyiz."⁶²

Prens'in "kat'î bir fa'âliyet ve samimiyet gösterilmesi"nden kastının barış için müttefiklerle ilişki ve Kuva-yı Milliye'ye karşı tavır olduğu açıktır. Beyanatı yayımlayan *Alemdar* gazetesinin manşeti de Damat Ferit'in kabinesini kurduğunu müjdelerken Kuva-yı Milliye'yi "asi" ilan etmekteydi⁶³.

61 "Prens Sabahaddin Bey", *Alemdar*, nr. 459-2759, 21 Mart 1920, s. 1.

62 "Sabahaddin Bey'in Beyanâtı", *Alemdar*, nr. 475-2775, 6 Nisan 1920, s. 1.

63 "Ferid Paşa Kabinesi Kat'iyen Teşekkül Etdi - Kuvâ-yı Milliye Âsîdir", *Alemdar*, nr. 475-2775, 6 Nisan 1920, s. 1.

Kendisi de birkaç hafta önce, o anda eleştirdiği Salih Paşa ile aynı tavrı göstererek Kuva-yı Milliye destekli bir kabine kurmaya çalışan Prens'in, İstanbul'un resmen işgali üzerine tavrı tamamen değişmişti. Muhtemelen Prens, İstanbul'u resmen işgali altına alan İngiltere'nin Millî Mücadele hareketini askerî olarak da sonlandırabileceği kanaatindeydi. Prens Sabahattin'in bu süreçte -iktidarda olan Damat Ferit ve hükümetinin yanında- Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile de önceki soğukluklarını ortadan kaldırarak yeniden birlikte hareket etme çabasında olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına giden süreçte bu yakınlığın giderek artırıldığı ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile temasta olan Prens Sabahattin'in, Osmanlı Devleti'nin imzalayacağı barış antlaşması sonrası (Sevr Antlaşması) firkanın programının "demokrasi" esaslarına göre düzenlenmesi çalışmalarına destek vereceğine dair haberler yayımlanmıştı⁶⁴. Hürriyet ve İtilaf'ın geçişecek hükümette Sadrazam adayı olarak Prens Sabahattin'i önerdiğine dair *Times*'da bir haber çıktığı gibi, birkaç ay sonra -Damat Ferit Hükümeti'nin sonlanmasının ardından- Prens'e Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başkanlığının önerildiği de iddia edilmişti. Prens bu teklife karşı bazı koşullar öne sürmüştü ve fırka bu koşulları inceleyeceği cevabı vermişti⁶⁵. Prens'in zaten resmen bir fırka liderliği yapmak istememesi eskiden beri sürdürdüğü temel politikalarından olduğundan, bu tür görüşmelerin kendisi için sadece aralarındaki soğukluğu giderme çabası olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Prens Sabahattin, Yunanistan ve Venizelos lehine söylemlerine de hâlen devam etmekteydi. Yunanistan Başbakanı Venizelos'a karşı girişilen suikast sonrası Yunan Mümessiliği'ne giderek geçmiş olsun dileklerini ileten ve "kartvizitini bırakan" Prens⁶⁶, Atina kaynaklı kimi habere göre de görüştüğü bazı Rum ve Yunan siyasilere hâlâ "Türk-Yunan i'tilâfı" sağlanmasından bahsediyordu. Bu görüşü birçok Türk diplomat ve yazarın da desteklediğini ifade ediyordu. Venizelos'tan, "Yunanistan'ı eski şevket ve azâmetine" kavuşturan lider olarak bahsederken Millî Mücadele veya Mustafa Kemal Paşa'dan hiç bahsetmiyordu. Türk-Yunan itilafını da en iyi kendisinin sağlayacağını söyleyerek yakında Atina'yı ziyaret etmek istediğini belirtiyordu. Prens'in beyanâtının Türkçe tercümesi şöyleydi⁶⁷:

"Bugünden i'tibâren Türkiye için yeni bir ufuk tulû' ediyor. Her ne sûretle olursa olsun Yunanistan ile i'tilâf-ı dostâneyi ta'kîb etmeliyiz. Bu i'tilâfdan pek kıymet-dâr menâfi' te'mîn edilecektir. Yunanistan, zamânımızın büyük diplomatlarından olan Mösyo

64 "Hürriyet ve İ'tilâf Programının Ta'dili", *Dersaadet*, nr. 17, 24 Temmuz 1920, s. 4.

65 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele – III: İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 240.

66 *Dersaadet* gazetesi muhbirine, Yunan Mümessilliği'ne gidış gerekçesini Prens Sabahattin şöyle açıklamıştı: "Mösyo Venizelos'u on seneden beri tanırım. Husûsî dostluk ile kana'ât-i siyâsiyye mes'eleleri birbirinden pek ayrı şeylerdir. Kavâid-i insâniyye nokta-i nazarından Venizelos'un ma'rûz kaldığı böyle bir mes'eledede benim bigâne kalmaklığım doğru olamaz idi. Buna binâendir ki mümessillîğe gittim ve kartdöviziyetimi bırakmak sûretiyle adâb-ı muâşereteye riâyet etmiş oldum." "Prens Sabahattin Bey Efendi'nin Kartviziti", *Dersaadet*, nr. 39, 17 Ağustos 1920, s. 1.

67 "Türkiye – Yunan İ'tilâfına Dâir Prens Sabahattin Bey'in Fikri", *İleri*, nr. 970, 30 Eylül 1920, s. 1.

Venizelos'un iktidâr ve meziyyeti sâyesinde eski şevket ve azâmetini kazanmışdır. Mösyö Venizelos'a en büyük i'timâdi ben beslerim. Kendisiyle dostâne münâsebetim vardır. Türk-Yunan i'tilâfını müzâkere etmek ve kendisiyle mülâki olmak üzere yakında Atina'ya azîmet edeceğimi ümid ederim.”

Mart 1920'den itibaren 1921 yılı ortalarına kadar Prens Sabahattin'in ne basında ne de hususi görüşmelerinde Millî Mücadele'ye dair olumlu bir görüşü, desteği ya da bu yönde bir tavır görülmemiştir. Elbette resmî işgalle birlikte İstanbul'da yaşanan tutuklamalar ve artan baskı politikası içinde açıktan bir Millî Mücadele taraftarlığı yapması söz konusu olamazdı. Ancak dönüşü sonrası yaptığı gibi perde arkasından böyle bir tavır sergilediği ya da destekçisi olan basın üzerinden böyle bir politikayı ima edecek yayın yaptırdığı da görülmemiştir. Taraftarları da eserlerinde bu dönemden hiç bahsetmezler. Millî Mücadele taraftarı basına göre ise Prens, Millî Mücadele aleyhine tavrını sürdürmekteydi. 1921 yılı Ocak ayında, Yunus Nadi'nin *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinde⁶⁸ yayımlanan bir haberde, Prens Sabahattin'in bir beyanatında “Türkiye için Sevr'in tasdikinden başka çare olmadığını” söylediği belirtilerek, “Venizelos'un eski dostu bunu acaba hangi ilimden çıkarıyor” diye soruluyordu. İstanbul siyasetinden ve Saray üzerinden iş yapmaya çalışmakla suçlayıp, “Arnavutköy Asilzâdesi” diye tanımladığı ve “kraldan ziyade kralcı” olarak tarif ettiği Prens Sabahattin'in Sevr'i kabul söylemini gazete şöyle haberleştirmişti⁶⁹:

“Dünya bir taraftan Türk sülhünün maskaralaşmış bir siyaset oyunu olduğunu anlayarak gâlibler aralarında kendileri için uğursuz oyunun devâmına imkân kalmadığını hissederken İstanbul'da hayatı kitaplar arasından görmeye alıştığını iddia eden bir adam, hani şu zamân âlimi, politikacı, Edmond Demolins tarîkinin post-nişni olan Sabahaddin Bey (!) de dünya diplomatları siyasetden ve Şark işlerinden dem vururken bizim işlerden bahsediyor. Uzun zamanlar ilmi kanâ'atlere müstenîd idare sistemi kurmak isteyen Sabahaddin artık bu sefer “adem-i merkezîyet ve teşebbüs-i şahsî” düstûrlarının birer kukla olduğunu yavaş yavaş hissetmiş olacak ki, bunlarla bir güzergâh yapmadan, doğrudan doğruya memleketi kurtaracak yolun başlangıcını ve nihâbetini gösteriyor: Sevr sülhünü kabul! ... Kim bilir, belki bir gün İstanbul'da “Science Sociale”i “Sevr muâhedesinin memlekete tatbik fâideleri ilmi diye işiteceğiz! ...

İstanbul'da bir nev' mantık vardır ki, memleket hudûdunu sarayın duvarlarında nihayet bulur zanneder, onun için bazen hudûd Viyana önlerine kadar bile gitdi, fakat sınır sarayın

68 *Anadolu'da Yeni Gün*, Yunus Nadi'nin 2 Eylül 1918 tarihinde İstanbul'da yayımlamaya başladığı *Yeni Gün* gazetesinin, İstanbul'un resmen işgali sonrası 13 Nisan 1920 tarihinde yayınına son vermesi üzerine 9 Ağustos 1920 tarihinden itibaren Ankara'da yayımlanmaya başlamasıyla kurulmuştur. *Yeni Gün* gazetesinin Anadolu'ya nakledilmiş hali gibi dursa da *Anadolu'da Yeni Gün* nitelik ve nicelik olarak büyük oranda farklıydı. Ankara'da yayımlanmasının da verdiği güç ve etkiyle gazete çok daha net olarak Millî Mücadele yanlısı, kimi zaman sözcüsü ve Meclis içinden verdiği bilgilerle de Ankara'daki gelişmeler için çok önemli bir kaynak mahiyetindeydi. Uygur Kocabaşoğlu, “Millî Mücadelenin Sözcülerinden: Anadolu'da Yenigün”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi – Atatürk Özel Sayısı*, XXXVI/1 (Ankara 1981), s. 179-202.; Uygur Kocabaşoğlu - Aysun Akan, *Mütareke ve Millî Mücadele Basını: Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve “Maşer”in 100 Atlısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s. 162-166.

69 “Kraldan Ziyâde Kral Taraf-dârları”, *Anadolu'da Yeni Gün*, nr. 517-137, 21 Ocak 1921, s. 1.

duvarları idi! Bugün de İstanbul'da aynı şeyleri âlim, filozof, diplomat geçinen bir ağızdan işitiyoruz ...”

Millî Mücadele'nin Askerî Başarıları Sonrası Tavrı

Prens'in resmî işgal sonrası tavrı çok açık olmakla birlikte başta Ahmed Bedevî Kuran ve Nezahet Nurettin Ege olmak üzere Prens Sabahattin taraftarları ise Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis-i Mebusan'ın açıldığı dönemde Sabahattin Bey hakkında Fahreddin Altay ve Cafer Tayyar Paşalara çektiği telgrafıyla, bundan yaklaşık bir buçuk yıl sonra, 1921 yılı yazında yaşanan Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sonrası Prens Sabahattin'in Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgrafını zikrederek, Prens'in Millî Mücadele yanlısı tavrını ortaya koyduğunu iddia ederler. Kuran ve Ege'nin zikrettikleri haricinde, muharebeler devam ederken, 18 Temmuz 1921 tarihinde Prens Sabahattin'in Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği başka bir telgraf basında da zikredilmiştir. Devam eden muharebelerde ordunun direnişini öven Prens Sabahattin'in telgrafi şöyledir:

“Metâlib-i meşru'âmız için mücâdele eden zât-ı âlînizi ve kahraman-âne harb eden Türk ordusunu tebrik ediyorum. Düşmanın her türlü vesâit-i maddiyyeden istifâde etmesine rağmen ibrâz eylediğiniz kahramanlık cidden şâyân-ı iftihârdır. Muvaffakiyet-i kat'iyenizi bekliyoruz.”⁷⁰

Muharebelerin Türk ordusunun yenilgisiyle sonuçlanması ve ordunun Sakarya Nehri'nin doğusuna doğru çekilmesi sonrası ise Büyük Millet Meclisi Riyâseti'ne bir telgraf daha çeken Prens Sabahattin, ordunun meşru müdafaasını samimiyetle tebrik ettiğini bir kez daha belirtmiştir. Kuran, “Kuva-yı Milliye ve Prens Sabahaddin” başlığı altında bu telgrafi ve Kuva-yı Milliye'nin faaliyetlerini anlatırken Prens Sabahattin bu örgütlenmenin bir parçasıymış gibi bir üslup kullanır:

“Millî mukavemet fikri az zamanda memleketin her tarafına yayılmış ve ilk Kuva-yı Milliye teşekkülleri yavaş yavaş Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar tarafından muntazam kıt'alar haline ifrağ edilmiş, Yunan istilasına karşı müdafaâ hatları kurulmuştu. Bursa ve Kütahya'nın ziyana rağmen, Türk kumanda heyetinde en ufak bir zaâf göze çarpmıyor, Türk dilâverleri kavi bir iman ve istikbalen emin bir kanaatle, canla, başla çarpışıyorlardı. İstanbul'da bile, hükümet tarafdarları haricinde, âti hakkında telâşa kapılanlar azdı. Avrupalıların tehdidine ve Yunanlıların mütemediyen asker sevkine rağmen millî hükümet sonuna kadar müdafaada sebat edilmesini kararlaştırmıştı. Maamafih ahval nâzik bir durumda idi. Anadolu kahramanları silâh tedarikinden ve diğer yardımlardan mahrum bulunuyorlardı. Malî vaziyetleri de endişeden hali değildi. Bununla beraber talihin bu ümitsiz belirtisi hilâfına Türk askerlerinin inancı ve Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılıkları kavi idi.”⁷¹

70 “Sabahaddin Bey, Mustafa Kemal Paşa'yı Tebrik Ediyor”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 46-3074, 20 Temmuz 1921, s. 1.

71 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 783-784.

Ayrıca Kuran yine telgrafı naklederken, yukarıda anlattığı Millî Mücadele yanlılığı ve Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılığın Prens Sabahattin için de geçerli olduğunu vurgulamak için, “O günkü hâli az çok tazvih ettiği için Kütahya'nın sükutu üzerine Prens Sabahaddin Bey'in Ankara'ya, Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne çektiği bir telgrafı aynen bu satırlar arasına alıyorum” der. Telgrafın tam metni şöyledir⁷²:

“Düşmanlarımız da dâhil olduğu halde cihan-ı insaniyetin menfaat-i müşterekesini adalet ve muhabbetten ayrılmamakta gören bir Türk ve Osmanlı sifatiyle mâruz olduğumuz şu en haksız tecavüz-i askerîye karşı müdafaa-i meşruanızı derin bir samimiyetle tebrik eder ve mütecevizlerin müstefid olageldikleri vesâit-i fâika-i maddiyyeye mukabil İlâhi kudretin mazhar-ı lütuf ve muaveneti olmağınızı temenni eylerim.”

Sabahaddin

Kuran'a göre bu telgraf, samimi İttihat ve Terakki muhaliflerinin Millî Mücadele yanlısı olduklarının ve -o sırada Sadaret'te olmayan- Damat Ferit'e kıymet vermediklerinin göstergesidir. Ancak yaklaşık bir yıl önce Sadaret'ten ayrılmış olan Damat Ferit ile ilişkilerinin olmadığını vurgulama ihtiyacı dahi, Kuran'ın anlatısındaki abartıyı gösterdiği gibi, Prens Sabahattin'in önceki dönemde Damat Ferit ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile yeniden ilişkilerini düzenleme çabasını da kapatma arzusunu hissettirmektedir:

“Bu telgrafın çekilişi Yunanlıların Kütahya'yı işgali tarihine ve gayyur İstiklâl müdafilerinin en zayıf sayıldığı bir ana müsadiftir. Yani yukarıki satırlar riya ve tabasbustan âri bir vatan duygusunun mahsulüdür. Şunu da işaret etmek isterim ki, bu telgraf işgal altında bulunan İstanbul'dan çekilmiş ve hattâ birer sureti, benim vasıtamla, bütün matbuata da verilmişti. Görülüyor ki İttihat ve Terakki idaresiyle uzun müddet mücadele eden samimî muhalifler, Anadolu harekâtına tarafdarlık gösteriyor ve bunu izhardan çekinmiyorlardı. Ferid Paşa Hükûmeti'ne ise hiçbir kıymet atfetmiyorlardı.”⁷³

Aynı tarihlerde, Millî Mücadele yanlısı basında, Prens Sabahattin'e yönelik eleştiriler devam etmekteydi. Prens'in hâlen “adem-i merkezîyet” lehine söylemlerde bulunması ağır eleştirilerin hedefindeydi. *Süngü* gazetesi bir haberinde, “31 Mart komplosu Hariciye Nazırı” ve “salon adem-i merkezîyetçisi” şeklinde bahsettiği Prens Sabahattin'in *Tan* gazetesine verdiği bir beyanatta İttihatçıların mevcut durumlarından bahsederken idarede “adem-i merkezîyeti” gündeme getirdiğini ifade ediyor ve bu durumu “insafsızlık” ve “izansızlık” olarak tanımlıyordu⁷⁴.

72 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 784.; Ege, *a.g.e.*, s. 417. Telgraf, *İkdam* gazetesinde de yayımlanmıştır. “Milletin İttihâdı – Prens Sabahaddin Bey'in Telgraf-nâmesi”, *İkdam*, nr. 8746, 20 Temmuz 1921, s. 2.

73 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 784.

74 “Prensimiz Ne Diyor?”, *Süngü*, nr. 13, 12 Mayıs 1921, s. 2.

Millî Mücadele taraftarı basında Prens Sabahattin hakkında çıkan haberlerin Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi haricinde olduğunu düşünmek pek doğru olmayacaktır. Dolayısıyla aslında Ankara'yı destekleyen basında çıkan haberler bir anlamda Prens Sabahattin'e karşı Ankara Hükümeti'nin bakışını göstermektedir. Bununla birlikte Prens Sabahattin, Millî Mücadele'nin ve Ankara Hükümeti'nin başarıları arttıkça Millî Mücadele lehine daha açık söylemlerde bulunmaya başlamıştı. Mudanya Mütarekesi'nden Lozan Konferansı'ndaki görüşmelere ve dönemde yaşanan birçok gelişmede, hükümetin ve ordunun bütün başarılarını tebrik eden, Mustafa Kemal Paşa ve Büyük Millet Meclisi'ne sürekli telgraflar çeken Prens Sabahattin'e ne Meclis'ten ne de Mustafa Kemal Paşa'dan karşılık verilmekteydi. Prens'in tavrının samimi bulunmadığı ve kendisine karşı olumlu bir düşüncenin de olmadığı bu tavidan da açıkça görülmekteydi. Prens, çelişkili söylemleriyle birlikte Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele lehine aleni ve fiilî bir tavır da almamıştı. Muhtemelen İngiltere yanlısı politikalarını sürdürmesi Prens'i böyle bir tavidan alıkoymuş, çelişkili faaliyetleriyle mevcut güç dengesinde yerini belirleme çabasına girerken Millî Mücadele hareketini karşısına almış ve başarısız olmuştu⁷⁵.

Sonuç

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması ve Cumhuriyet'in ilanının ardından, 1924 yılında hanedanın sürgünü sırasında Prens Sabahattin de hanedanla birlikte Türkiye'den çıkarılmıştı. 1948 yılında vefatına kadar da yine İsviçre'de yaşamıştı. Kuran ve Ege gibi Prens Sabahattin taraftarları, Millî Mücadele başarıya ulaştıktan sonra kaleme aldıkları eserlerinde ısrarla Prens Sabahattin'in Türkiye'ye gelişinden itibaren Millî Mücadele yanlısı olduğunu vurgulayarak, Cumhuriyet'in ilanı sonrası da Prens'in önceki yıllarda yaşadıklarına benzer bir mağduriyet yaşadığını ima etmektedirler ki bu doğru bir değerlendirme değildir.

Sabahattin Bey'in söylemleri ve tavrı açıkça göstermektedir ki baştan itibaren Millî Mücadele karşısındaki tutumu “orta yolcu”dur. İstanbul'un resmen işgaline kadar olan dönemde, Millî Mücadele'nin başarılı olma ihtimalini yok saymamış ve açıktan olmasa da Kuva-yı Milliye ile temas kurmuştu. Bu tavır kendisine karşı olumlu bir tavra da dönmüştü. Ancak Millî Mücadele tarafında olduğunu gösterecek bir hamlede bulunmamıştı.

Ülkenin kurtuluşu ve geleceğinin belirlenmesinde Millî Mücadele hareketi ile fikir birliği içerisinde olmadığı kesindir. Ankara destekli bir hükümet kurma teşebbüsünde dahi kabine için belirlediği isimler, her iki tarafın fikir ayrılığının göstergesidir. Aslında Prens'in İstanbul'a döndüğü tarih, Millî Mücadele hareketi ile ilişki açısından mütareke döneminin en uygun zamanlarıydı. Damat Ferit Paşa Sadaret'ten alınmış ve yerine Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştu. Yeni hükümet ile Heyet-i Temsiliye arasındaki yakınlaşma 1919 seçimlerinin yapılmasına zemin hazırlamıştı. Seçimleri de ağırlıklı olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i

75 Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele – III*, s. 347.

Hukuk Cemiyeti destekli adaylar kazanmıştı. Paris Barış Konferansı'ndan İstanbul'un Türklerden alınacağına dair karar çıkacağı söylentileri ülke genelinde Millî Mücadele lehine bir hava oluşmasını sağlamıştı.

Buna rağmen Prens ne Ankara ile ne de İstanbul'da Kuva-yı Milliye'nin temsilcileri olan Karakol Cemiyeti ile organik bir bağ ve ittifak kurmamıştı. Temsilcilerle yaptığı görüşmelerden çıkan sonuç, hedefinin aslında kendisinin Sadaret'e geçerek bir kabine teşkili olduğunu gösteriyordu. Bu politikasının başarılı olmasıyla Millî Mücadele hareketiyle ilişkilerinde nasıl bir tavır alacağı da belirsizdi. Saltanat kurumunda Prens'e karşı var olan güvensizlik, Mustafa Kemal Paşa ve Ankara yönetimi için de aynı şekilde geçerli hale gelmişti ve bu güvensizlik ciddi temellere dayanıyordu. Prens, dönüşünden itibaren açıkça Millî Mücadele savunucusu bir tavır sergilememişti. Öncesinde Kuva-yı Milliye karşıtı sözleri bilinmekteydi. İstanbul'un resmen işgaline giden süreçte ve işgal sonrasında ise risk alarak "millî" bir karşı duruş sergilemiş de değildi. İstanbul ve Anadolu denklemine, Millî Mücadele hareketini güçlü gördüğü dönemde oradan destek almaya çalışmakta tereddüt etmezken, İstanbul'un resmen işgaliyle İngiltere'nin Millî Mücadele'yi yok edeceği düşüncesiyle sert bir Millî Mücadele muhalifine dönüşebilmişti.

Ülkedeki farklı unsurlara dair beyanları ve "her milletin kendi kaderini tayin etme mücadelesini" destekleyen söylemleri, Rumlarla ilgili düşünce ve yaklaşımları da dikkate alınırsa Millî Mücadele'yi yürüten kadro ile hiçbir zaman aynı anlayışla hareket etmediği görülecektir. Elbette Millî Mücadele'nin başarıları ve en sonunda kazandığı zaferle Sabahattin Bey'in tavrı değişmiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın ve Ankara Hükümeti'nin bu son söylemleri samimi bulmamalarının ve kendisiyle bir yakınlık kurmamalarının da haksız bir durum olmadığı görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Millî Savunma Bakanlığı (MSB) Arşivi, Atatürk Koleksiyonu – Ziraat Bankası'ndan Gelen Evrak (ATA.ZB),

Kurum: 110-9-1-11., Yer Bilgisi: 5-0-92; Kurum: 110-9-1-11., Yer Bilgisi: 6-0-13; Kurum: 110-9-1-11., Yer Bilgisi: 23-0-83; Kurum: 110-9-1-11., Yer Bilgisi: 29-0-104.

The National Archives (TNA)

Foreign Office (FO.), nr. 371/3417; 371/3419; 608/110/2.

Sürelî Yayınlar

Alemdar

Dersaadet

İçtihad

İkdam

İleri

Memleket

Peyâm

Süngü

Tasvir-i Efkâr / Tevhid-i Efkâr

Tercüman-ı Hakikat

Vakit

Yeni Gazete

Yeni Gün – Anadolu'da Yeni Gün

Yeni İstanbul

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele – I: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

_____, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele – II: Son Meşrutiyet (1919-1920)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010

_____, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele – III: İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

_____, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2011.

Artaç, Nevzat, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 12 (Isparta 2005), s. 73-102.

_____, "Prens Sabahaddin Bey'in, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın Yanında Birinci Dünya Savaşı'na Girişini Engelleme Çabaları", *Belleten*, LXXXI/ 291 (Ankara Ağustos 2017), s. 619-642.

Balı, Rıfat N., *Satvet Lütfi Tozan: Büyük Bir Maceraperest, Koleksiyoner, Hayırsever*, Libra Kitap, İstanbul 2018.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Birinci, Ali, "Ahmet Bedevî Kuran: Jön Türklüğün Tarihçisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*

- Dergisi*, sayı 12 (Konya 2002), s. 1-37.
- Bozkurt, Abdurrahman, *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.
- Budak, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar", *Tarih Dergisi*, sayı 71 (2020/1), s. 445-472.
- Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı Anıları*, yay. haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Ege, Nezahet Nurettin, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, Güneş Neşriyat, İstanbul 1977.
- Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Türk Tayyare Cemiyeti Yayını, Ankara 1927.
- Güllü, Ramazan Erhan, *İstanbul Türklüğünün Muhafazası: İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2021.
- _____, "Millî Ahrar Fırkası ve Mütareke İstanbul'unda Liberal Milliyetçilik", *Prof. Dr. Hikmet Öksüz'e Armağan*, ed. Ahmet Köksal - Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2022, s. 265-278.
- _____, "Mütareke Döneminde Prens Sabahattin Yanlısı Bir Siyasi Oluşum: Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası", *Türkiyat Mecmuası*, XXXII/1 (İstanbul 2022), s. 381-403.
- Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet – Yarıda Kalan İhtilâl – Tehcirin İç Yüzü – Nizamiye Kapısı -Prens Sabahattin ve Taklib-i Hükümet*, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2013.
- Karaca, Taha Niyazi, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Kılınç, Aslıhan, "Osmanlı İstihbaratı Karakol Cemiyeti'nde Kod Adı Kullanımına Örnekler: Nuh/Mustafa Kemal Paşa, Musa/Alî Fuat Cebesoy, İsa/Miralay Şevket Bey, Cengiz/Kara Vasıf", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, XL/70 (Ankara 2021), s. 252-275.
- Kocabaşoğlu, Uygur, "Millî Mücadelenin Sözcülerinden: Anadolu'da Yenigün", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi – Atatürk Özel Sayısı*, XXXVI/1 (Ankara 1981), s. 179-202.
- _____- Aysun Akan, *Mütareke ve Millî Mücadele Basını: Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve "Mahşer" in 100 Atlısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Koçak, Burak, *Prens Sabahaddin: Siyasi, Toplumsal ve İktisadi Fikirleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimâî ve Programı*, Kader Matbaası, İstanbul 1334 (1918).
- Prens Sabahaddin: Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne – Bütün Eserleri*, haz. Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Sarı, Muhammed, "I. Dünya Harbi Öncesi İngiltere'de Kurulan Türkofil Bir Dernek: The Anglo-Ottoman Society", *Bellefen*, LXXXIII/298 (Ankara Aralık 2019), s. 1033-1080.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: III – İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Tütengil, Cavit Orhan, *Prens Sabahattin*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1954.
- Uçman, Abdullah, "Prens Sabahaddin (1878-1948)", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 341-342.

Cumhuriyet Gazetesine Göre Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Kâğıt Paralarının Basım Serüveni

Story of The Printing of The First Banknotes of the Turkish Republic According to The Daily Cumhuriyet

Melek Öksüz*

*Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü, Trabzon, Türkiye

ORCID: M.Ö. 0000-0002-0307-7076

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Melek Öksüz,

Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Trabzon, Türkiye

E-posta/E-mail: moksuz@ktu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 29.08.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
14.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
1.10.2023

Kabul/Accepted: 1.10.2023

Atıf/Citation:

Oksuz, Melek. "Cumhuriyet Gazetesine Göre
Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Kâğıt Paralarının
Basım Serüveni." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of
History*, 81 (2023): 63-120.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238103>

öz

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğunda bir süre Osmanlı Devleti'nin evrak-ı nakdiyeleri kullanılmış ancak kendi kâğıt parasının basımı için de hazırlıklara başlanmıştır. Atatürk'ün her konuda işaret ettiği "muasır medeniyet seviyesini yakalama" hedefi para konusunda da gerçekleştirilmek istenmiştir. Bu doğrultuda Mustafa Abdülhalik Bey'in başkanlığında Evrak-ı Nakdiye Komisyonu oluşturulmuştur. Paraların üzerindeki resimler ressam Ali Sami Bey tarafından çizilmiştir. Cumhuriyetin ilk kâğıt paraları 5 Aralık 1927'de tedavüle çıkmıştır. Aynı günlerde hem Ali Sami Bey yargılanmış hem de eski Osmanlı paralarının sahteleri piyasaya sürülmüştür.

Bu konular Türk basını tarafından dikkatle takip edilmiş ve gelişmeler okuyucularla paylaşılmıştır. Bu çalışmada, Cumhuriyetin ilk kâğıt paralarının basım serüveninin Cumhuriyet gazetesi sayfalarına nasıl yansıdığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi, Evrak-ı Nakdiye Komisyonu, Cumhuriyet Gazetesi, Mustafa Abdülhalik(Renda), Ressam Ali Sami (Boyar)

ABSTRACT

When the Turkish Republic was founded the new state continued using Ottoman banknotes (evrak-ı nakdiye) for some time while preparing to print its own banknotes. In printing its own banknotes, the new state was motivated by Atatürk's all-purpose motto of "catching up with the modern civilization level" in the realization of its goal. To this end, the Banknote Commission (Evrak-ı Nakdiye Komisyonu) was established under the direction of Mustafa Abdulhalik Bey. The illustrations on the banknotes were drawn by Ali Sami Bey. The first banknotes of the Republic of Turkey went into circulation on December 5, 1927. Following the circulation of the new banknotes, old counterfeit banknotes were found to be being circulated and Ali Sami Bey was put on trial.

These issues were followed closely by the Turkish press which shared the developments with their readers. This study aims to describe how the Turkish daily Cumhuriyet reflected the stories revolving around the printing of the first banknotes of the Turkish Republic.

Keywords: Republican banknotes (Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi), the Banknote Commission (Evrak-ı Nakdiye Komisyonu), the daily *Cumhuriyet*, Mustafa Abdülhalik (Renda), Painter/Artist Ali Sami (Boyar)

Extended Abstract

With the founding of the Turkish Republic, the Turkish state strove to follow an independent economic policy based on Mustafa Kemal's belief that "full political independence cannot be achieved without economic independence". During this early stage of laying the institutional foundations, one of the main instruments of the new "national economic policy" that the Turkish decision-makers aimed to cement was a new monetary policy. They believed that strong policymaking could only be possible with a stable monetary policy. Moreover, banknotes are one of the main indicators of independence; therefore, the new state needed to have its own national money. When the Turkish Republic was founded, however, it had neither its own paper money nor coins. In 1924, the first Republican coins were minted but because the economic situation was not suitable for printing new banknotes Ottoman banknotes remained in use for some time. While other steps were being taken for economic independence the printing of new banknotes came onto the agenda of the new Republic. After waiting so long for independence, the printing of new banknotes was expected to be perfect and without any problems. The all-purpose motto of Atatürk, stressed in almost every issue, the goal of catching up with the modern civilization level was leading on the issue of paper money, too. Therefore, the new banknotes had to be printed using the modern techniques to prevent counterfeit banknotes and the symbols and pictures to be used on the banknotes should be selected according to the founding principles and ideology of the newly established Turkish state. The banknote Law No. 701 was promulgated on December 30, 1925. According to this 153.748.563 liras worth of banknotes (corresponding to the Ottoman banknotes in circulation) was to be issued and when the new banknotes went into circulation they would replace Ottoman banknotes. Based on the same law, a Banknote Commission (Evrak-ı Nakdiye Komisyonu) was to be established under a director who would be assigned from the Ministry of Finance to execute the operations concerning the new banknotes. To this end, the preparations began under Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey who chaired the new commission including the representatives from the banks in Turkey to supervise the process. The Banknote Commission first met on February 27, 1926 and after intense work and discussions they determined the technical and design issues about the new banknotes. On this note, they first tried to decide upon the units to be printed and 1, 5, 10, 50, 100, 500, and 1000 liras were set to be new units for the banknotes. The illustrations on the banknotes would be drawn by Ali Sami Bey who also illustrated the first postage stamps of the Republic of Turkey. The illustrations included the portrait of Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), the building of the Turkish National Assembly, the greyhound, the city of Ankara, the plowing peasants and some other pictures which symbolized the new state ideology. Also, the Commission decided that the banknotes were to be printed in London with the most advanced and reliable "taydus" method in England and a contract was signed with the Thomas de la Rue Company in London.

In the following stage, the first samples of the new banknotes arrived at the Banknote Commission on September 20, 1926. As the first samples began to arrive in Turkey, a delegation was sent to London to monitor the printing process, as stated in the by-law and the contract. The delegation comprised the Head of the Accounting Council Fuad Bey and Director of the Clerks Cemal Bey from the Ministry of Finance; Gümüşhane Parliament Member Cemal Hüsni Bey representing the Ziraat Bank and Monsieur Peşi representing the Ottoman Bank from the Banknote Commission, and the head of the delegation was Fuad Bey. Later, two more people (the Secretary of the Banknote Commission Adil Bey and the Principal Clerk of the Prime Ministry Necmeddin Sahir Bey representing the Cabinet) were included in the delegation because of the heavy workload. While samples of the banknotes were coming and going between London and Istanbul beginning in September 1926, some corrections were demanded by the Turkish Government and the Banknote Commission protested to the Company on the pretext that the banknotes were not printed as they wished. This situation led to the printing process being extended and the Commission felt uneasy. As of March 1927, the crisis ensued between the two parties. The Thomas de la Rue Company sent Mr. Rapkin to Istanbul to negotiate with the Commission members. The negotiations led to a peaceful resolution by agreeing that the Company should continue the printing process.

After the samples were accepted at the Commission the directive was given to the Company to restart printing the banknotes. Once the procedures for the samples had been completed, the new banknotes began to be sent to Turkey. Previously, the parties had agreed on how the banknotes were to be sent to Turkey, where they would be kept, and what procedures should be applied afterwards. According to this agreement, the new banknotes would be shipped to Istanbul in different cargoes in standard and safe sealed chests as they were being printed and the banknotes would be deposited and protected in the Ottoman Bank. The banknotes were to be sent to Istanbul after being checked by the Turkish delegation in London. The Turkish Government decided that the counting process of the new banknotes was to start on September 1, 1927. A special office (Evrak-ı Nakdiye Tasnif ve Mübadele Dairesi) in the building of the General Debts Organization (Duyun-ı Umumiye) was reserved for the counting and exchange operations of the new banknotes. The operation was to be supervised by one of the directors of the Ottoman Bank, Monsieur Amon. After the counting process was completed in November 1927, the exchange process of the new banknotes with the old Ottoman banknotes was to begin. According to Law No. 701, the Ottoman banknotes could remain in circulation for six months following the beginning of the circulation of the new banknotes. However, as the exchange process could not be completed in the desired amount of time, a three month extension was granted. Thus, after a long and thorough preparation process the printing stage was completed and the first banknotes of the new Republic went into circulation on December 5, 1927.

In the following days, there occurred two important developments took place in Turkey concerning money. The first event revolved around Ali Sami Bey who made the illustrations for the banknotes. He was put on trial because of a newspaper article he wrote concerning the possible counterfeit attempts after the banknotes went into circulation. Not surprisingly, as the new banknotes went into circulation, counterfeit Ottoman banknotes were disseminated in the money market to make quick profits in exchanging them for the new banknotes. This development confirmed both Ali Sami Bey's concerns and the sensitivity of the Turkish Government. Without a doubt, these sensitive issues were followed carefully by the Turkish press which shared the news with their readers. One of the leading daily newspapers of Turkey, Cumhuriyet covered every aspect of the printing process of the Republic's first banknotes and published the details of this critical issue for the Turkish nation. The newspaper also informed its readers almost every day about the new banknotes from when the decision to print new banknotes was made. This study aims to investigate how the story of the printing of the first banknotes of the Turkish Republic was reflected on the pages of the daily Cumhuriyet and shed light on the monetary policies of the early Republican period.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde ilk kâğıt para tecrübesi Tanzimat reformlarının finansmanını sağlamak düşüncesiyle 1840 yılında gerçekleştirilmişti; ancak bu girişim tedavül aracı olmaktan ziyade tamamen malî bir tedbir olarak düşünülmüştü¹. Bundan sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın masraflarını karşılamak amacıyla ikinci kez piyasaya sürüldü². Kâğıt para uygulamasının üçüncü ve son halkası ise Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirilmişti. Savaş öncesindeki askerî harcamaların ortaya çıkardığı bütçe açığına³ savaşın getirdiği malî yük de eklenince finansman aracı olarak kâğıt para alternatifine başvuruldu. Dolayısıyla tıpkı diğer uygulamalarda olduğu gibi bu defa da kâğıt para, tedavül aracı olmaktan ziyade iç borç ve finansman aracı olarak kullanılmıştı⁴.

Osmanlı Devleti'nde kâğıt para basma imtiyazı Osmanlı Bankası'na verilmişti; ancak Birinci Dünya Savaşı çıkınca İngiltere ve Fransa, bankanın kullanılmasına izin vermemiş⁵, bu yüzden emisyon bankası işlevi geçici olarak Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne devredilmişti⁶. 12 Nisan 1915 tarihli geçici yasayla, Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne tamamı altın cinsinden 150 milyon franklık bir meblağ ödenerek, karşılığında 6.583.094 liralık kâğıt para çıkarılması kararlaştırılmıştı⁷.

Kurtuluş Savaşı süresince, mevcut para sistemine karşı halkta güvensizlik oluşturabilecek herhangi bir müdahalede bulunulmadı. Bu tercih Lozan Anlaşması'nın sonuna kadar sürdürülmüş, savaş kazanılmasına rağmen Ankara Hükümeti yeni para basma yoluna

- 1 Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 28-32, 87; Süleyman Sudi, *Usûl-i Meskûkât-ı Osmanîyye ve Ecnebiyye*, yay. haz. İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, Enderun Yayınları, İstanbul 1982, s. 104-105; Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi, 1600-1850", *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserleri-I*, çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 133-146. Ayrıca bkz. Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para (Kaime)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, s. 1-14.
- 2 Akyıldız, *a.g.e.*, s. 94-99; Süleyman Sudi, *a.g.e.*, s. 128.
- 3 Tevfik Güran, "Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*; haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, 1, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 72.
- 4 Akyıldız, *a.g.e.*, s. 249. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin para politikası hakkında bkz. Melek Öksüz, "Amerikan Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Para Politikası ve Bu Doğrultuda Yapılan Düzenlemeler", *Türkiyat Mecmuası*, XXVII/1 (2016), s. 233-266.
- 5 Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Bertkay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 301-304.
- 6 Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, Ankara 1981, s. 209.
- 7 Niyazi Asım, *1336 Sene-i Maliyesi Darbiyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1337, s. 163; Hasan Ferid, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi, Evrak-ı Nakdiye*, II, haz. Mehmet Hakan Sağlam, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008, s. 142; Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 419-420.

gitmemiştir⁸. Lozan Anlaşması ile karşılıksız kalan kâğıt paraların sorumluluğunu yüklenmek yeni Türk devletine kalmıştı. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin, biraz da zorunlu olarak, Osmanlı Devleti'nden devraldığı hususlardan birisi de kâğıt para meselesi olmuştu⁹.

1924 yılına gelindiğinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kullandığı kâğıt paralar iki ayrı grupta toplanmaktaydı. Bunlardan ilki, Birinci Dünya Savaşı sırasında yedi tertipte tedavüle çıkarılan Osmanlı Devleti evrâk-ı nakdiyeleri ki bunların üzerlerinde taşıdıkları değerler 5 kuruş, 20 kuruş, ¼, ½, 1, 2 ½, 5, 10, 25, 50, 100, 500, 1000 lira idi. Gündelik alış veriş bu kâğıt ve madenî paralarla yapılıyordu. İkinci grup paralar ise Osmanlı Devleti ile Osmanlı Bankası arasında imzalanan antlaşmaya dayanılarak çıkarılan Osmanlı Bankası banknotlarıydı¹⁰.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğunda, kendine ait ne madenî ne de kâğıt parası vardı. Bu yüzden yeni devletin ele aldığı ilk hususlardan birisi şüphesiz para meselesi olmuştu. Çünkü para Türk ve İslam geleneğinde en önemli hâkimiyet alâmetlerinden ve bağımsızlık sembollerinden biriydi. Dolayısıyla yeni devlet kendi parasını bastırarak hâkimiyetini ve halk arasındaki meşruiyetini pekiştirmek istiyordu¹¹. Bu doğrultuda 1924 yılında Cumhuriyetin ilk madenî parası bastırılmış¹² ve bundan sonra kâğıt para meselesi ele alınmıştır¹³.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde kâğıt paralarla ilgili yapılan ilk yasal düzenleme, 30 Aralık 1925 tarih ve 701 sayılı "*Mevcut Evrâk-ı Nakdiyenin Yenileriyle İstibdaline Dair Kanun*"dur. Birinci maddesinde belirtildiği üzere daha önce çıkarılan çeşitli kanunlarla Osmanlı Devleti, 7 tertip halinde toplam 161.018.663,60 liralık evrak-ı nakdiye çıkarmıştı. Bunun 7.270.100 liralık kısmı çeşitli tarihlerde imha edilmişti. Dolayısıyla geriye 153.748.563,60 lira kalmıştı. Buna dayanılarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu miktarda

8 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1997, s. 205, 211-212.

9 Güçlü Kayral, "Cumhuriyet Kâğıt Paraları", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, ed. Bülent Arı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yayınları, Ankara 2011, s. 275-276.

10 Cüneyt Ölçer, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kâğıt Paraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983, s. 9-10. Maliye Vekâleti ile Osmanlı Bankası arasında 10 Mart 1924 tarihinde yapılan anlaşma ile piyasada bulunan 891.475 liralık Osmanlı Bankası banknotlarının tedavüle kalmasına müsaade edilmişti. Nezihi Aykut, *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Devredilen Kaimeler ve Osmanlı Bankası Banknotları*, Nümismatik Yayınları, İstanbul 1979, s. 32.

11 Akyıldız, a.g.e., s. 206.

12 3 Ağustos'ta 10 kuruşluk bronz, 1 Eylül'de 5 kuruşluk ve 14 Ekim'de 100 paralık bronz sikkeler basılmıştı. Bkz. Niyazi Asım, *Türkiye Cumhuriyeti Darphane-i Milli Müdürü Tarafından 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Vekâlet-i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925, s. 27.

13 1924 yılında Corc Cof (?) imzasıyla Atatürk'e gönderilen bir mektupta "*Türkiye'de kâğıt para tesisine imkân olup olmadığı*" sorulmaktaydı. Mektup, görüş bildirmesi için Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey'e gönderilmiş, o da "*Türkiye Cumhuriyetinde mevcut evrak-ı nakdiyenin peyderpey mevki-i tedavülden ref'ine çalışılmakta bulunduğu halen kâğıt para ihracına bir sebep görülmediği*" şeklinde görüş bildirmişti. *BCA*, 30.10.0/137.981.3/12.03.1924, Dosya Ek: 129.

yeni kâğıt para bastırarak ve paralar tedavüle çıkınca eskileri ile değiştirilecekti¹⁴. İkinci maddeye göre; “*evrak-ı nakdiyenin şekil ve suret-i tab'ını ve her türlü evsaf-ı umumiye ve şera'it-i mübadelesini tayin ve bu hususata aid muamelatı idare etmek*” üzere Maliye Vekâleti'nden tayin edilecek bir kişinin başkanlığında çeşitli banka temsilcilerinden bir komisyon oluşturulacak, bunun vazifesi de ilan edilecek bir talimatname ile belirlenecekti¹⁵. Bu doğrultuda kanunun uygulanması ile ilgili ayrıntılar 17 Ocak 1926 tarih ve 3036 sayılı talimatname ile duyuruldu¹⁶. Toplam 25 maddeden oluşan talimatnamenin ilk 11 maddesi evrak-ı nakdiyenin şeklinin belirlenmesi, diğer maddeler ise mübadele işlemleri ile ilgiliydi¹⁷.

Bu talimatname, Cumhuriyet Gazetesi'nin¹⁸ 12 Şubat 1926 tarihli nüshasında “*Mevcut Evrak-ı Nakdiyenin Yenileriyle İstibdaline Dair Kanuna Ait Talimatname*” ismiyle yayımlanmıştı. Söz konusu talimatnamenin maddeleri gazetede şu şekilde verilmiştir¹⁹:

“*Madde 1: 30 Kanun-ı Evvel 341 tarih ve 701 numaralı kanun mucibince mevcut evrak-ı nakdiye ile istibdal edilmek üzere kanun-ı mezkûrun birinci maddesinde muharrer miktarda tab' ve eskilerle tebdil edilecek evrak-ı nakdiye muamelatını tedvir için kanunun ikinci maddesine tevfiken teşkil edilecek komisyon Maliye Vekâletinden tayin edilecek bir zatın taht-ı riyasetinde Ziraat, Osmanlı, İtibar-ı Milli, İş, Akhisar Tütüncüler, Akşehir, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Credit Lyonnais, Bank-ı Roma, Amerika, Felemenk Bahr-i Sefid ve Rus bankalarının bir mümessilinden mürekkebirdir*”²⁰.

Madde 2: Tab olunacak 153.748.563 liralık evrak-ı nakdiye ½, 1, 2 ½, 5, 10, 20, 25, 50,

-
- 14 *Resmi Gazete*, No: 269, 12 Kanun-ı Sani 1926, s. 1; *Düstur*, III. Tertip, C. 7, Ankara 1944, Devlet Matbaası, s. 160-162. Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip eden ABD, İstanbul'daki temsilcileri aracılığıyla para ile ilgili gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Bu doğrultuda ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen “Türkiye Yeni Banknot Basacak” başlıklı raporda TBMM'nin 153.748.563 Türk Lirası yekûnunda yeni banknot basılmasına onay veren bir yasayı kabul ettiği belirtiliyordu. Ayrıca bu yeni kâğıt paranın, Türkiye Cumhuriyeti tarafından basılacak ilk kâğıt para olacağı ve banknotların savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından yapılan yedi hazine tahvilinin yerine dolaşıma sokulacağı ifade edilmekteydi. Bkz. Melek Öksüz, “Amerikan Belgelerine Göre Mondros Mütarekesi'nden 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na Kadar Türkiye'de Para Politikası”, *Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 58 (Bahar 2016), s. 226-227.
- 15 *Resmi Gazete*, No: 269, 12 Kanun-ı Sani 1926, s. 1; *Düstur*, III. Tertip, C. 7, Ankara 1944, Devlet Matbaası, s. 160-162.
- 16 BCA, 30.18.1.1/17.85.10/17.01.1926; “Mevcut Evrak-ı Nakdiyenin İstibdaline Dair Olan Kanunun Suret-i Tatbiki Hakkındaki Talimatname”, *Düstur*, III. Tertip, C. 7, Ankara 1944, Devlet Matbaası, s. 188-192.
- 17 *Düstur*, III. Tertip, C. 7, Ankara 1944, Devlet Matbaası, s. 188-192. Söz konusu talimatnameye ek olarak 7 Mart 1926 tarih ve 3284 sayılı talimatname çıkarılmıştır. İlk talimatnamenin bazı maddelerinde küçük değişiklikler yapılmıştır. *Düstur*, III. Tertip, C. 7, s. 642-646.
- 18 Cumhuriyet Gazetesi 7 Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'da Yunus Nadi (Abaloğlu) tarafından çıkarılmış olup günümüzde de yayın hayatına devam etmektedir. 1930'lu yıllara kadar Zekeriya Sertel, Nebizade Hamdi gazetesinin diğer ortaklarıydı. Bkz. Aysun Köktener, *Bir Gazetenin Tarihi: Cumhuriyet*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 13-71; Tevfik Çavdar, *İz Birakan Gazeteler ve Gazeteciler*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 124-125.
- 19 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 628, 5 Şubat 1926, s. 2; “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 635, 12 Şubat 1926, s. 5.
- 20 14 Şubat 1926 tarih ve 3171 sayılı kararname ile talimatnamenin birinci maddesinde değişiklik yapılarak burada zikredilen bankalar arasına Sanayi ve Maadin, Selanik, Bahr-i Sefid ve Ahali Bankaları da dâhil edilmişti. *Düstur*, III. Tertip, C. 7, Devlet Matbaası, Ankara 1944, s. 231.

100, 500 ve 1000 liralık olmak üzere 11 nev' olacaktır.

Madde 3: Bunların her nev'inden kaç milyon liralık tab' olunacağına tespiti komisyona aittir.

Madde 4: Bunların her birinin şekli komisyonca muvafık görülen şekil ve tarzda ihzar ve Hükümetçe tasdik buyrulmak üzere Maliye Vekâletine takdim edilecektir.

Madde 5: Tab' olunacak evrak-ı nakdiyenin her nev'inin kâğıdı aynı olacak, bunların cinsi nefis ve mukavemetli olmak üzere kezalik komisyon tarafından tespit olunacaktır.

Madde 6: Evrak-ı mezkurenin esnay-ı tab'ında nezaret eylemek için masarîfi Hükümete aid olmak üzere Maliye Vekâleti tarafından 2 ve komisyon tarafından 2-ki ceman 4 zat-memur edilecektir.

Madde 7: Tab' olunacak evrak-ı nakdiyenin ihtiyatlarının tayin miktarı komisyona tevdi edilmiştir.

Madde 8: Esna-yı tab'da Maliye Vekilinin imzası, tayin olunacak memurlar tarafından istimal edilmiş olacaktır.

Madde 9: Maliye Vekilinin imzasını havi olmayan evrak-ı nakdiyenin kıymeti yoktur.

Madde 10: İhtiyat olarak tab' olunacak evrak-ı nakdiye mübadele edilmek suretiyle mevki-i tedavüle vaz olunacak aynı nev' evrak-ı nakdiyenin numrularını haiz olacaktır.

Madde 11: Mezkûr ihtiyat, evrak-ı nakdiyenin fersudeleriyle mübadele olunacaktır. Bu suretle mübadele edilecek fersude evrak-ı nakdiye imha olunacaktır. Komisyonun tab'ına lüzum göstereceği ihtiyat evrak-ı nakdiyesi tamamen bu komisyonun emri altında kalacak ve hangi bankalar vasıtasıyla fersudelerinin mübadelesi iktiza edeceği ve mübadelenin hangi müessesat vasıtasıyla olacağı ve bu hususta bankalarla nasıl muamele yapılacağı komisyonca tayin olunacak ve Maliye Vekâletinin ayrıca muvafakatı alınacaktır."

Görüldüğü üzere talimatnamede, 701 sayılı kanunun ikinci maddesine atıfta bulunularak, basılacak yeni kâğıt paraların basım ve tasarımı ile değişim işlemlerinin, Maliye Vekâleti'nden tayin edilecek bir kişinin başkanlığında banka temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından gerçekleştirileceği belirtilmekteydi²¹. Ayrıca, para çeşitlerinden hangisinden ne kadar basılacağına karar vermek, paraların şeklini ve ihtiyatlarını tespit etmek komisyonun göreviydi. Yeni paraların değişiminin hangi bankalar vasıtasıyla ve nasıl yapılacağı hususu da yine komisyonun tasarrufunda olacaktı²².

1) Evrak-ı Nakdiye Komisyonu ve Çalışmaları

a) Paraların Şekil ve Tasarım Özelliklerinin Belirlenmesi

1926 yılı Şubat ayından itibaren Cumhuriyet Gazetesi'nin sayfalarında Evrak-ı Nakdiye Komisyonu'nun çalışmalarına dair pek çok haber yayımlanmıştır. Bu haberlerden komisyon

21 *Resmi Gazete*, No: 269, 12 Kanun-ı Sani 1926, s. 1.

22 "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi", *Cumhuriyet*, Sayı: 635, 12 Şubat 1926, s. 5; *Düstur*, III. Tertip, C. 7, s. 188-192; *Düstur*, III. Tertip, C. 7, s. 642-646.

başkanı olarak Çankırı mebusu Mustafa Abdülhalik Bey'in²³ görevlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır²⁴. Abdülhalik Bey, günlüğünde kendisine 8 Şubat'ta Evrak-ı Nakdiye Komisyonu başkanlığının teklif edildiğini yazmaktadır²⁵.

21 Şubat tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan “*Yeni Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Bir Haftaya Kadar İşe Başlıyor*” başlıklı yazıda, Hükümetin tebligatı üzerine bankaların, komisyona gönderecekleri temsilcileri belirleyerek Maliye Vekâleti'ne bildirdikleri ve bir haftaya kadar da komisyonun çalışmalarına başlayacağı duyurulmaktaydı²⁶.

“*Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Dün Toplandı*”, başlığıyla yayınlanan başka bir yazıda, yeni basılacak olan kâğıt paraların basım işlerini yürütmek üzere Evrak-ı Nakdiye Komisyonu'nun oluşturulduğu bilgisi yer almaktaydı. Yazının içeriğinde, komisyon başkanı olarak Maliye Vekâleti tarafından tayin edilen Çankırı mebusu Mustafa Abdülhalik Bey'in görevlendirildiği ve komisyonun ayrıca çeşitli banka temsilcilerinden oluştuğu yazılmaktaydı. Ayrıntıya girilen yazıda komisyondaki banka temsilcilerinin isimleri verilmekteydi. Bunlar; Akşehir Bankası müessili Konya mebusu Hacı Bekir Bey, Amerikan Bankası müdürü Mr. Vatman, İtibar-ı Milli Bankası genel müdürü İtalo Rossi, İş Bankası müdürü Safvet Bey, Roma Bankası müdürü Mösyö Salfati, Deutsche Bank müdürü Hörherman, Deutsche Orient Bank müdürü Mösyö Pos, Ziraat Bankası temsilcisi Gümüşhane mebusu Cemal Hüsnü Bey, Osmanlı Bankası genel müdür yardımcısı Mösyö Rid, Felemenk Bahr-i Sefid Bankası müdürü Mösyö Gaster, Credit Lyonnais Bankası müdürü Jan Moren ve Rus Bankası müdürü Mösyö Edgar Nahom ve Akhisar Tütüncüler Bankası temsilcisi Halil Hilmi Bey'den mürekkep bir gruptu.²⁷

701 sayılı kanunun altıncı maddesinde evrak-ı nakdiyenin basım masrafları ile istihdam olunacak memurlar için, komisyonun emrine, peşin olarak ödenmek üzere, 500 bin lira

23 Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957), Osmanlı'nın son döneminde kaymakamlık, mutasarrıflık ve valilik görevlerinde bulunmuş, 1923 yılında TBMM'ye Çankırı milletvekili olarak girmiştir. Ayrıca Maliye Bakanlığı ve TBMM Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Atlı, “Türk Siyasi Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdülhalik Renda”, *History Studies*, VI/5 (September 2014), s. 31-50; Gönül Türkan Demir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957)*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 2012, s. 10-116; *TBMM Albümü (1920-2010)*, C. I, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, s. 236; Mustafa Abdülhalik Bey, görev yaptığı süreçte birtakım mali ve iktisadi meseleleri araştırmak için Avrupa'ya gönderilmiştir. BCA, 30.18.1.1/4.51.4/05.03.1922, Dosya Ek: 71-65, s. 1; BCA, 30.18.1.1/4.54.5/16.04.1922, Dosya Ek: 71-67, s. 1; BCA, 30.18.1.1/25.42.2/06.07.1927, Dosya Ek: 238-70.

24 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 648, 25 Şubat 1926, s. 1.

25 Mustafa Abdülhalik Renda, *Günlükler 1920-1950*, yay. haz. Aytaç Demirci-Sabri Sayarı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 315.

26 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 627, 4 Şubat 1926, s. 2; “Yeni Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Bir Haftaya Kadar İşe Başlıyor”, *Cumhuriyet*, Sayı: 644, 21 Şubat 1926, s. 2.

27 “Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Dün Toplandı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 651, 28 Şubat 1926, s. 3; “Evrak-ı Nakdiye Komisyonunun Dünkü İçtimai”, *Cumhuriyet*, Sayı: 653, 2 Mart 1926, s. 4.

tahsis edileceği yazılıydı²⁸. 3036 sayılı talimatnamenin 25. maddesine göre ise bu miktar Osmanlı Bankası tarafından komisyon başkanı adına açılan hesaba yatırılacaktı²⁹. Komisyon başkanı paraların nereye harcandığına dair hazırladığı belgeyi komisyonun vazifesinin bitiminden sonra iki ay içinde Maliye Vekâleti'ne verecekti³⁰. İlerleyen tarihlerde evrak-ı nakdiye masrafları için bu para yeterli olmayınca bütçeden 500 bin lira ek ödenek verilmesi kararlaştırıldı³¹.

Talimatnamenin ilgili maddesine göre; Evrak-ı Nakdiye Komisyonu çalışmalarını İstanbul'da yürütecekti³². Gazetede yer alan haberlerde toplantıların İstanbul Galata'da bulunan Osmanlı Bankası bitişiğindeki Reji binasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Mustafa Abdülhalik Bey çalışmalara nezaret etmek üzere 24 Şubat'ta İstanbul'a gelmiştir³³. Komisyon, ilk toplantısını 27 Şubat 1926 Cumartesi günü Mustafa Abdülhalik Bey başkanlığında saat 12.30'da yukarıda belirtilen banka temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirmiştir³⁴. 27 Şubat'tan 10 Mayıs'a kadar geçen süreçte komisyon üyeleri sık aralıklarla bir araya gelmiş ve 11 toplantı gerçekleştirmiştir³⁵. Mayıs'tan sonraki toplantılar ise daha seyrek yapıldı. Her toplantıda bir sonraki toplantının ne zaman ve saat kaçta yapılacağı belirleniyordu. Bu toplantılarda hangi değerdeki paralardan ne kadar basılacağı, paranın şekli ve basılacağı fabrika ile üzerlerindeki resimleri kimin yapacağı görüşülerek kararlaştırılmaktaydı. Bundan sonra paraların basım süreci ve değişimi ile ilgili işlemler yürütülmüştür.

Gazetede yer alan haberlerden anlaşıldığı üzere Evrak-ı Nakdiye Komisyonu'nun alt birimi olarak çalışan bir de "tali komisyon" bulunmaktaydı, bazı konular önce burada görüşülmekte ve sunulan öneriler doğrultusunda ana komisyonda kararlar alınmaktaydı. Mesela Evrak-ı Nakdiye Komisyonu'nun 1 Mart'ta gerçekleştirdiği ikinci toplantısında, tali komisyonun tespit ettiği projenin bazı maddeleri değiştirilirken bazıları aynen kabul edilmişti.

28 *Düster*, III. Tertip, C. 7, s. 161.

29 Abdülhalik Bey, günlüğünde 9 Haziran'da evrak-ı nakdiye parasının tamamen bankaya verildiğini ifade etmekteydi. Renda, *a.g.e.*, s. 325.

30 *Düster*, III. Tertip, C. 7, s. 192, 645-656.

31 Bu miktar da aynı şekilde komisyona peşin olarak ödenecekti. Kanun tasarısı için bkz. BCA, 30-18-1-1/19-32-14/11.05.1926. 26 Mayıs 1926 tarihli ve 856 numaralı kanun için bkz. *Düster*, III. Tertip, C. 7, Devlet Matbaası, Ankara 1944, s. 1192. Yeni evrak-ı nakdiyeler tedavüle çıktıktan sonra 12.08.1928 tarihli kararname ile kâğıt para basımında hizmeti geççenlere ikramiye verilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre komisyondaki banka temsilcileri ile Hükümet tarafından belirlenen kişilere hizmetleri karşılığında her toplantı için evrak-ı nakdiyenin her çeşidinden birer tanesinin ikramiye olarak verilmesi kararlaştırılmıştır. BCA, 30.18.1.1/30.51.5/12.08.1928, Dosya Ek: 122-28.

32 *Düster*, III. Tertip, C. 7, s. 192, 645.

33 "Yeni Evrak-ı Nakdiye", *Cumhuriyet*, Sayı: 648, 25 Şubat 1926, s. 1. Abdülhalik Bey, aynı gün komisyon üyelerini Cumartesi yapılacak toplantıya davet etmişti. Renda, *a.g.e.*, s. 316.

34 "Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Dün Toplandı", *Cumhuriyet*, Sayı: 651, 28 Şubat 1926, s. 3; Renda, *a.g.e.*, s. 316. Akhisar Tütüncüler Bankası temsilcisi Halil Hilmi Bey ikinci toplantıdan itibaren çalışmalara katılmıştır. "Evrak-ı Nakdiye Komisyonunun Dünkü İçtimal", *Cumhuriyet*, Sayı: 653, 2 Mart 1926, s. 4.

35 Komisyon bu toplantıları 1926 yılında 27 Şubat, 1 Mart, 4 Mart, 15 Mart, 18 Mart, 29 Mart, 3 Nisan, 17 Nisan, 21 Nisan, 8 Mayıs ve 10 Mayıs tarihlerinde gerçekleştirmiştir.

Bu doğrultuda 2½, 20 ve 25 liralık evrak-ı nakdiyenin basılmaması kararlaştırılarak Bakanlar Kurulu'na sunulmuştu³⁶.

Görüldüğü üzere komisyonda, ilk olarak hangi değerdeki paraların basılacağı meselesi karara bağlanmaya çalışılmıştı. Toplantıda görüşülen konularla ilgili olarak ilerleyen günlerde de gazetede yazılar ve değerlendirmeler yapılmıştır. “*Yeni Evrak-ı Nakdiye*” başlıklı bir yazıda toplantıda hangi çeşit paraların basılacağı konusunda nihai kararın verildiği belirtilmekteydi. Kabul edilen esasa göre, 50 kuruş, 2½ ve 25 lira basılmayacak, yalnız 1, 5, 10, 50, 100, 500, 1000 liralık evrak-ı nakdiye basılacaktı³⁷. Komisyonda alınan kararlara bakıldığında başlangıçta 11 değerde basılması düşünülen paraların 7 çeşit olarak belirlenmesi, Hükümet tarafından yayımlanan talimatnamedeki maddelerin bazılarında komisyon tarafından değişiklik yapıldığını göstermektedir.

Hangi paraların basılacağı kararlaştırıldıktan sonra evrak-ı nakdiyenin üzerindeki resim konusunu görüşmek üzere Mustafa Abdülhalik başkanlığında gerçekleştirilen 4 Mart'taki toplantı, saat 10'dan 12.30'a kadar sürmüştü. Cumhuriyet Gazetesi'nin “*Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Ne Şekilde Olacak?*” başlıklı haberinde, komisyonda paraların resim ve çerçevelerinin, açılacak bir yarışma ile belirlenmesine karar verildiği yazılıydı. Ayrıca paranın üzerindeki resimler hakkında Maliye Vekâleti'nin görüşü doğrultusunda “*Banknotların resim ve çerçevelerini Türk ressamı yapacak!*” şeklinde cevap verildiği aktarılmaktaydı³⁸. Bu açıklamadan yaklaşık iki hafta sonra yapılan toplantıda komisyon aldığı kararla evrak-ı nakdiyenin resim ve çerçevelerinin yapım işini yarışma açılmaksızın Cumhuriyet döneminin ilk pullarını resimleyen ressam Ali Sami (Boyar) Bey'e³⁹ verdi. Ancak gazetede belirtildiğine göre, yarışma yapılmaması Türk sanatkârları arasında memnuniyetsizlikle karşılandı⁴⁰.

Cumhuriyet'in 10 Mart 1926 tarihli ve “*Yeni Evrak-ı Nakdiye*” başlıklı yazısında belirtildiğine göre; komisyonda görüşülen konulardan biri de yeni evrak-ı nakdiyeler üzerinde Latin harflerinin kullanılıp kullanılmayacağı meselesiydi. Kamuoyunda da bu

36 “Evrak-ı Nakdiye Komisyonunun Dünkü İhtimai”, *Cumhuriyet*, Sayı: 653, 2 Mart 1926, s. 4. Benzer şekilde 18 Nisan tarihli gazetede “*Tali komisyonun tespit edeceği kararlar ve şartlar Çarşamba günü saat 14.30'da toplantısı olan genel komisyonda görüşülerek kesin bir karar verilecektir*” ibaresi de tali komisyonun çalışması hakkında bilgi verilmekteydi. “Evrak-ı Nakdiye Komisyonu”, *Cumhuriyet*, Sayı: 698, 18 Nisan 1926, s. 2.

37 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 660, 9 Mart 1926, s. 2.

38 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Ne Şekilde Olacak?”, *Cumhuriyet*, Sayı: 656, 5 Mart 1926, s. 1.

39 Ali Sami (Boyar), 1880 yılında İstanbul'da doğdu. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminin önemli ressamlarından. Askeri okuldayken resim yeteneği fark edilmişti. 1902'de girdiği Sanayi-i Nefise Mektebi'ni bitirdikten sonra Paris'te resim eğitimi almıştır. 1914'te İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşunda rol almıştır. Müzecilikte de başarılı olan Ali Sami Bey, Bahriye Müzesi, Evkaf Müzesi ve Ayasofya Müzesi Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. Cumhuriyet dönemi ilk pulları ve ilk kâğıt paralarının üzerindeki resimleri yapmıştır. Mustafa Mutlu, “Bahriyeli Ressam Ali Sami Boyar'ın Hayatı ve Faaliyetleri(1880-1967)”, *Selçuk Türkiyat*, sayı 52 (Ağustos 2021), s. 283-307; Hacer Banu Paşaloğlu, *İnas Sanayi-i Nefise Mektebi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s. 22, 23, 31, 53, 54, 56.

40 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 670, 19 Mart 1926, s. 2.

husus merak edilmekteydi. Nitekim komisyonun önceki toplantılarından birinde bu konu gündeme gelmiş, bunun üzerine Abdülhalik Bey, “*Bu işe biz ön ayak olmayalım, nasıl olsa kendi kendine gelecektir*” şeklinde cevap vererek meseleyi geçiştirmişti. Dolayısıyla, gazete bu konuda henüz verilmiş bir kararın olmadığını belirtilmekle yetindi. Kamuoyunun merak ettiği diğer bir konu da, Abdülhalik Bey’in, Ziraat Bankası Genel Müdürlüğüne tayin edilmesi dolayısıyla komisyon başkanlığı görevini bırakıp bırakmayacağı meselesiydi. Ancak bu hususta kamuoyuna bir açıklama yapılmamıştır⁴¹. Abdülhalik Bey, görevi ile ilgili olarak ilerleyen günlerde yaptığı açıklamada; Ziraat Bankası meclis-i idare azası olması dolayısıyla Bankanın genel müdürlüğü vazifesine baktığını o nedenle İstanbul’da bulunmadığı zamanlarda Reji genel müdürü Seyfi Bey’in komisyon başkanlığına vekâlet edeceğini ve kendisinin de ayda bir kez İstanbul’a geleceğini söylemiştir⁴². Bu dönemde netleşen konulardan biri Evrak-ı Nakdiye Komisyonu’nun “*bank-ı depoziter*” olarak Osmanlı Bankası teklifinin, Maliye Vekâleti tarafından kabul edilmesiydi. Buna göre yeni paralar Osmanlı Bankası’nda muhafaza edilecekti⁴³.

16 Mart 1926 tarih ve 3322 sayılı kararname ile yeni evrak-ı nakdiyeler üzerinde yer alacak ibare ve şekiller ilan edildi⁴⁴. Kararnamede belirtilen hususlar gazetenin “*Evrak-ı Nakdiyemizin Şekilleri Tesbit Edildi*” başlıklı yazısında değerlendirilmekteydi. Yazıda Bakanlar Kurulunun evrak-ı nakdiyenin şeklini tespit ederek kararını Evrak-ı Nakdiye Komisyonuna tebliğ ettiği belirtiliyordu. Bu karara göre: “*50, 100, 500, 1000 liralık evrak-ı nakdiyede Gazi'nin resmi; 1, 5, 10 liralıklarda Cumhuriyeti musavver bir timsal konulacak ve bütün paralarda (Türkiye Cumhuriyeti 30 Kanun-ı Evvel 1925 tarihli ve 701 numaralı kanun mucibince ihraç edilmiştir)ibaresi bulunacaktır. Varakanın kıymetini gösterecek yazı ile rakamlar Türkçe ve Fransızca olan iki daire içine konulacaktır. Evrak-ı nakdiyenin dört köşesinde numru serileri bulunacaktır. Paraların zahrına 50 ve 1000 liralıklar için Ankara'nın muhtelif menazırı, diğerleri için Anadolu şehirlerinden birinin manzarası konulacaktır. Evrak-ı nakdiyenin tertibat ve tersimatı her iki nev'de bir değişecek, yazılar okunaklı ve sanatkârane olacaktır.*”⁴⁵

Yeni paraların hangi özelliklerde olacağı konusunda alınan kararlarla ilgili olarak “*Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Tab'ına Doğru*” başlığıyla gazetede yayımlanan başka bir yazıya göre;

41 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 661, 10 Mart 1926, s. 2.

42 “Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Tab'ına Doğru”, *Cumhuriyet*, Sayı: 667, 16 Mart 1926, s. 2. Nitekim 26 Ekim tarihine kadar yapılan toplantılara Abdülhalik Bey başkanlık ederken bu tarihten itibaren yerine Seyfi Bey’in vekâlet ettiği anlaşılmaktadır. Abdülhalik Bey ayrıca, Gaz İnhisarı ile alakası olmadığını, Gaz İnhisarı Meclis-i İdare riyasetinden çekildiğini de söylemişti. “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 886, 26 Teşrin-i Evvel 1926, s. 3.

43 “Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Tab'ına Doğru”, *Cumhuriyet*, Sayı: 667, 16 Mart 1926, s. 2.

44 “Yeniden Tab' Edilecek Evrak-ı Nakdiyenin Üzerine Yazılacak İbarat ve Eşkâl Hakkında Kararname”, *Düstur*, III. Tertip, C. 7, s. 659-660.

45 “Evrak-ı Nakdiyemizin Şekilleri Tesbit Edildi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 684, 4 Nisan 1926, s. 1.

tali komisyonca daha evvelki toplantıda tespit edilen paraların ebadı Hükümet tarafından kabul edilmişti. Ancak yarım liralık evrak-ı nakdiyenin yeniden basılmayarak onun miktarının 1 ve 5 liralıklara ilave edilmesi kararlaştırıldı⁴⁶.

Lira	Uzunluk	Genişlik (milimetre)
1	165	90
5	170	94,5
10	175	99,5
50	185,5	108,5
100	190,5	113,5
500	195 ⁴⁸	119
1000	201	123,5

b) Paranın Basılacağı Fabrikanın Belirlenmesi

Komisyon hangi değerdeki paraların basılacağına ve şekillerinin nasıl olacağına dair yapılan toplantılarda yoğun bir mesai harcamıştı. Görüşülen önemli konulardan biri de paraların nerede ve hangi teknikle basılacağı meselesiydi. 4 Mart'taki toplantıda alınan karara göre, evrak-ı nakdiye basımı için belirlenen fabrikalar komisyona teklif verecek ve komisyon bunlardan en başarılısını seçerek onunla temasa geçecekti. Cumhuriyet Gazetesi'nin "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Ne Şekilde Olacak?" başlıklı haberinde, paranın basımı için Amerika, İngiltere, Hollanda, İsviçre, Fransa ve Avusturya gibi birçok Avrupa ve Amerika müesseselerinin komisyona başvurdukları, ancak tekliflerin incelendiği ve henüz bir karara varılmadığı yazılıydı⁴⁹.

15 Mart'taki toplantı sonrası Abdülhalik Bey gazetecilere verdiği beyanatta, para basımı ile ilgili olarak; "Tab' meselesini Türk matbaacıları bizden de sorun demişti. Kendilerini davet edeceğiz. Gelsinler ve bize ne istediklerini söylesinler" demiştir⁵⁰. Bu doğrultuda 18 Mart'ta gerçekleşen toplantıda, komisyona müracaat eden Türk ve yabancı matbaacılar ile de görüşüldü. Türk matbaacılar, Alaaddin Ömer Çinkografi Fabrika ve Matbaası müdürü Alaaddin Bey, Hüsn-i Tabiat Matbaası sahibi Halil Lütfi Bey, Hilal Matbaası sahibi Nazir Bey'lerden; yabancı fabrika temsilcileri ise İngiliz şirketi Brad&Bury adına Suphi Ziya

46 "Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Tab'ına Doğru", *Cumhuriyet*, Sayı: 667, 16 Mart 1926, s. 2.

47 "Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Tab'ına Doğru", *Cumhuriyet*, Sayı: 667, 16 Mart 1926, s. 2.

48 Bu sayı Amerikan belgelerinde 196 olarak verilmiştir. Öksüz, "Amerikan Belgelerine Göre Mondros Mütarekesi'nden 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na Kadar Türkiye'de Para Politikası", s. 233.

49 "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Ne Şekilde Olacak?", *Cumhuriyet*, Sayı: 656, 5 Mart 1926, s. 1.

50 "Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Tab'ına Doğru", *Cumhuriyet*, Sayı: 667, 16 Mart 1926, s. 2.

Bey ile Mösyö Hebbes, Amerikan Banknot şirketi adına kaptan Fortney⁵¹, Waterlow İngiliz şirketi adına Mösyö Sütuk, Fransız şirketi Biriyo Dobova(?) adına Feridun Bey, Hollanda şirketi Anterosa adına Dürri Mazhar Bey, İngiliz şirketi Harison adına da Ahmed Mürüvvet Bey'den oluşmaktaydı. Bu temsilciler fabrikaları adına evrak-ı nakdiyenin basımı konusunda komisyona izahat vermişlerdi. Amerikan Banknot müessesesi temsilcisi, “taydus” usulüyle basılan paraların basım aşamalarını numuneleri ile gösterdi⁵². Türk matbaacıları adına da matbaacılık ve çinkografik alanında ülkede pek çok yenilikler yapan Alaaddin Bey açıklama yaptı. Hatta kendi fabrikasında imal ettiği birçok kıymetli aksiyon (esham/hisse senedi) ve pul numuneleri ile özel olarak imal ettirdiği 50 liralık banknot numunelerini de komisyona sundu. Bu numuneler komisyon üzerinde çok iyi tesir yaptı ve takdirle karşılandı. Ancak komisyon, paraların “taydus”⁵³ usulüyle basılmasını arzu etmekteydi. Oysa bu yöntem ülkede mevcut değildi. Hatta o günün gelişmiş ülkeleri olan Almanya, Fransa, Avusturya ve İtalya gibi ülkelerde dahi kullanılmamaktaydı. Sadece İngiltere ve Amerika’da uygulanmaktaydı⁵⁴.

Komisyona görüş bildiren Türk matbaacılarından biri Cumhuriyet Gazetesi muhabirine konu ile ilgili olarak şu değerlendirmelerde bulundu: “*Evrak-ı Nakdiye Komisyonu, Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesini “taydus” usulü ile tab’ ettirmek fikrindedir. Hâlbuki bu usul, değil memleketimizde bizden çok müterakki olan Almanya, Fransa, İtalya müesseselerinde bile mevcut değildir. Onun için bu paraları bizim tab’ etmemize şimdilik imkân yoktur. Biz kendi mahdud sermayemiz ile elyevm kullandığımız evrak-ı nakdiye tarzında bunları tab’ edebileceğimizi söyledik.*”⁵⁵

51 Amerikan Banknot Şirketi'nin temsilcisi Yüzbaşı W. A. Courtney, Şubat ayının ikinci yarısında İstanbul'a gelmişti. Amerika'nın İstanbul'daki temsilciliğinin yönlendirmesiyle Evrak-ı Nakdiye Komisyon başkanı ve üyeleri ile görüşmüştü. Temsilcilik, onun ihaleye katılımında avantaj sağlayacak girişimlerde bulunmuştu. Öksüz, “Amerikan Belgelerine Göre Mondros Mütarekesi'nden 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na Kadar Türkiye'de Para Politikası”, s. 230.

52 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 670, 19 Mart 1926, s. 1. Amerikan Banknot Şirketi'nin temsilcisi Yüzbaşı Courtney sunduğu numunelerle, çelik baskı ve filigran kâğıda basma, sahtekârlık ve tahrifatı önleme, küçük banknot dizaynı gibi hususlarda komisyonu etkilemişti. Bu yüzden ABD Yüksek Komiseri Amiral Mark L. Bristol tarafından ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 20 Mart 1926 tarihli raporda ihaleye katılan şirketler arasında en iyi şansa sahip şirketin Amerikan Banknot Şirketi olduğu yazılıydı. Öksüz, “Amerikan Belgelerine Göre Mondros Mütarekesi'nden 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na Kadar Türkiye'de Para Politikası”, s. 230.

53 Ali Sami Bey, taydus usulü hakkında 8 Aralık 1927 tarihli gazetede bir yazı kaleme almıştı. Yazısında, pul ve para basımı konusunda isminin sıkça geçmesine rağmen bu tekniğin detayının Türk matbaacıları arasında pek bilinmediğini belirterek ayrıntılı bilgi vermektedir. Taydusun bir basım tekniği olduğu ve bu yöntemle Türkçe'de “çelik hakkı tab'ı” denilebileceğini, oldukça pahalı ve yorucu bir usul olması sebebiyle de daha çok pul, evrak-ı nakdiye ve hisse senetlerinde kullanıldığını ifade etmiştir. Yazının devamında taydus usulünün ayrıntılarını anlatırken özellikle neden bu usulle sahte para yapılamadığını açıklamaktadır. Londra'da bu usulle para ve pul basan 5-6 tane müessese olduğunu, hepsinin de basım usullerinin farklılık arz ettiğini, bu yüzden her müessesenin kendi sırrını “*esrar-ı askeriye*” gibi sakladıklarını belirterek “*biz de esrarı muhafaza etmeyi taahhüt ettiğimizden makalemde hiçbir fabrikanın hususiyetinden bahsetmedim*” ifadelerini kullanmıştır. Ressam Ali Sami Bey, “Evrak-ı Nakdiyemiz Nasıl Yapıldı, “Taydus” Nedir?”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1287, 8 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

54 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 670, 19 Mart 1926, s. 1.

55 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 670, 19 Mart 1926, s. 2.

Türk matbaacıları paraların basımını Hükümetten hiçbir yardım talep etmeden kendi sermayeleri ile gerçekleştirebileceklerini, ancak bunun eski usul yöntemle ve 1,5 senede tamamlanabileceğini komisyona bildirdi. Ayrıca paraların resimleri el ile çizileceğinden 6 renk ve 7 çeşit olan evrak-ı nakdiye için 42 tane resim yapmak gerektiğini belirttiler. Her bir resim 10 günde yapıldığına göre toplamda 420 gün sadece resimlerin hazırlanmasını tutacağını oysa Avrupa’da bunun makinelerle gerçekleştirildiği için daha kısa sürede yapıldığını ifade ettiler. Komisyon hem bu süreyi uzun bulmuş hem de “taydus” usulünü tercih etmişti. Bunun üzerine Türk matbaacıları, paraları kendileri yapmayacaksa bile hiç değilse içlerinden birisinin, Avrupa’da para basımı işine nezaret ederek orada gördüklerinin ülkede uygulanmasını talep ettiler. Devamında “*İstikbalde bu gibi hususatda yüzbinlerce liramızın harice gitmemesini temin için buna lüzum vardır. Bunların tab’ını bilfil gören bir Türk matbaacı, orada elde edeceği malumat ve müktesebatı belki istikbalde memleketimizde de tatbik eder. Bu suretle her vakit Avrupa müessesatına arz-ı iftikar etmekten kurtuluruz*” sözleriyle bunun yapılmasının gelecekteki faydalarına işaret edildi⁵⁶.

İfade edildiği üzere komisyon, paraların “taydus” usulü ile basılması arzusundaydı. Çünkü bu usul ile paraların taklidini yapmak mümkün değildi. Bu yüzden paraların yabancı matbaacılar tarafından basılmasına karar verilmiş, ancak ihalenin hangi ülkeye verileceği kararlaştırılmamıştı. Bu doğrultuda 3 Nisan günü 14.30’dan 18’e kadar devam eden toplantının ana gündem maddesi Avrupa ve Amerika şirketlerinin numunelerini incelemektir. Karşı taraf evrak-ı nakdiyenin kendi fabrikalarında “taydus” yöntemi ile basılabileceğini ancak bu usulün oldukça pahalı olduğunu belirtti. Bunun üzerine şirketlerden 15 gün içinde basım şartları ve kâğıt çeşitleri ile fiyatlarını ayrıntılı bir şekilde komisyona bildirmeleri istendi. Çünkü basım maliyeti kâğıtların cinsine, dayanıklılığına ve rengine göre değişmekteydi. Özellikle “tifdruk” ve “taydus” usullerinde fiyat tamamen farklılaşmaktaydı⁵⁷. Avrupa ve Amerika müesseseleri baskı ve kâğıt numunelerinin fiyat ve şartlarını içeren tekliflerini 17 Nisan’daki toplantıda komisyona sundular (Ek 1). Bunları incelemek üzere tali komisyon Mustafa Abdülhalik Bey’in başkanlığında 19 ve 20 Nisan tarihlerinde Osmanlı Bankasında toplandı⁵⁸.

Tali komisyonun tespit ettiği şartlar doğrultusunda 21 Nisan’daki Evrak-ı Nakdiye Komisyonu’nun toplantısında yeni paraların basım işi Londra’daki Thomas de Rue şirketine 88 bin İngiliz Lirasına (Sterlin) ihale edildi. Bu şirketin teklifi diğerlerine göre daha uygundu. Buna göre; paralar, “taydus” denilen kabartma usul ile basılacak ve hepsi de filigranlı olacaktır. Şartnameye göre; “*yeni Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesi Londra’da*

56 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 670, 19 Mart 1926, s. 1-2.

57 “Evrak-ı Nakdiyemizin Şekilleri Tesbit Edildi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 684, 4 Nisan 1926, s. 1, 2.

58 “Evrak-ı Nakdiye Komisyonu”, *Cumhuriyet*, Sayı: 698, 18 Nisan 1926, s. 2. Abdülhalik Renda, geç vakte kadar devam eden toplantı sonrasında en uygun şartları Thomas de la Rue şirketinin verdiğini ifade etmişti. Renda, *a.g.e.*, s. 321.

basılacak ve birinci provaların İstanbul'a gönderilerek komisyonda son şeklinin kabulüyle Londra'ya iadesinden sonra en fazla 7 ay zarfında tamamlanarak teslim edilecekti."⁵⁹ Evrak-ı nakdiye basım bedelinin nasıl ödeneceği hususu da sözleşmede belirtildiği üzere taksitler halinde olacaktır. 10 Mayıs tarihindeki toplantıda komisyon ile Thomas de Rue şirketi arasında yapılan sözleşme ve şartnameler okunarak taraflarca kabul ve tasdik edilmek üzere Mustafa Abdülhalik Bey ile Thomas de la Rue şirketi temsilcisi Mösyö Vestel'e takdim edildi. Abdülhalik Bey bu konuda "*Thomas de la Rue müessesesi ile yapılan mukavele parafe edilmiştir. Bu mukavele birkaç gün sonra tarafeynce imza edilecektir*" sözleriyle gelinen aşamayı kamuoyu ile paylaştı⁶⁰.

Ressam Ali Sami Bey, İngilizlerle yapılan sözleşmede paranın teknik özellikleri hakkında şu değerlendirmeleri yapmıştır: "*Mukavelede paralarımızın taklit ve sahtekârlığa meydan verilmeyecek surette tanzimini temin edecek maddeleri tespit ettik. Mesela şimdiye kadar taklit edilemeyen İngiliz evrak-ı nakdiyesinin ve İngiliz bankalarının banknotlarını yapan fabrika aynı kâğıdı bizim paralara da kullanacaktır. Yalnız bizim paraların kâğıdı biraz kalın olacaktır. Buna da sebep 2 bin defa bükülmeğe mukavim olması içindir. Paralar mevcut paraların büyüklüğünde olacak, müteaddid emniyet renklerine ve filigranlarla, resimler ve yazılarla tersim olunacaktır. 1000, 500, 100, 50 liralıkların bir tarafında Gazi'nin portresi, diğer tarafında Cumhuriyet yazısı ve Anadolu'dan bir manzara ve alaim-i sema filigranı olacaktır. 10, 5 ve 1 liralıkların bir tarafında bir tablo bir tarafında Anadolu'nun bir manzarası olacak, bu evrak-ı nakdiyenin kâğıtlarındaki filigran Gazi'nin portresini gösterecektir. Yarım ve 2,5 liralıklar ise kalkacaktır.*"⁶¹

Bu süreçte yapılan toplantılarda evrak-ı nakdiyenin adet ve ihtiyatları da belirlenmişti.

59 "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Bir İngiliz Müessesesine İhale Edildi", *Cumhuriyet*, Sayı: 703, 23 Nisan 1926, s. 3.

60 "Evrak-ı Nakdiye Komisyonunun Dünkü İçtimalı", *Cumhuriyet*, Sayı: 721, 11 Mayıs 1926, s. 2; Renda, *a.g.e.*, s. 323.

61 "Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz", *Cumhuriyet*, Sayı: 723, 13 Mayıs 1926, s. 3. Gazetede yazıda, yarım liralıkların basılmaması, taydus usulünün pahalı olmasıyla izah edilmişti. Hatta 1 liralıkların da sadece bir tarafının bu usulle basıldığı ifade edilmekteydi. "Bir Liralık Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Geliyor", *Cumhuriyet*, Sayı: 962, 11 Kanun-ı Sani 1927, s. 3.

Evrak-ı Nakdiye	Adet	İhtiyatı
1	20.563.000	20.563.000
5	5.222.800	4.279.840
10	2.306.200	1.844.960
50	6.15.000	307.500
100	307.500	153.750
500	30.750	30.750
1000	7.687	7.687

Komisyounun toplantılarında görüşülen hususlardan biri, Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesinin üzerinde yer alacak olan Maliye vekilinin imzasının, İstanbul’da mı yoksa paraların basılacağı fabrikanın bulunduğu Londra’da mı yapılacağı meselesiydi. Bu konuda gazetelerde farklı görüşler dile getirilmekle beraber neticede imzanın, paranın basılacağı fabrikada ve Maliye memurlarının huzurunda yapılması kararlaştırılmıştı⁶³. Abdülhalik Bey Ankara’ya gitmek üzere Haydar Paşa İstasyonunda bulunduğu sırada Cumhuriyet Gazetesi muhabinine verdiği beyanatta; Londra’da basılacak evrak-ı nakdiyeyi imzalamak üzere bizzat Londra’ya gideceği yönünde gazetelerde yapılan haberlerin düzeltilmeye muhtaç olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Londra’ya gitmeyeceğini, imzanın klişe halinde gönderileceğini ve orada para üzerine uygulanacağını söylemiştir. Ayrıca “*imza için benim tekrar İstanbul’a gelmekliğim muhtemel olduğu gibi Ankara’da da imza etmem muhtemeldir*”⁶⁴ sözleriyle sürecin nasıl işleyeceği hususuna açıklık getirmiştir.

Paraların resimlerinden sorumlu olan ressam Ali Sami Bey, Mayıs ayında 1 ve 5 liralıkların resimlerini tespit ederek komisyona bildirdi⁶⁵. 1926 senesi Temmuz ayında tamamlanan resimlerin komisyonda uygun görülmesinden sonra Londra’daki basımevine paraların baskı hazırlıklarına geçilmesi emri verilmiştir⁶⁶.

Evrak-ı nakdiyenin Londra’da basılması esnasında mahallinde hazır bulunmak ve “*fenn-i muamelat ile meşgul olmak üzere*” ressam Ali Sami Bey ve Darphane-i Millî hakkâki sanatkâr

62 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 670, 19 Mart 1926, s. 1; Gazetenin başka bir sayısında bu rakamlar verilmiş ancak 5 liralığın ihtiyatı 4.279.850 olarak yazılmıştır. “Cumhuriyet Paraları”, *Cumhuriyet*, Sayı: 872, 12 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1. Amerikan belgelerinde tablodaki 1 ve 5 liralıkların adet ve ihtiyat rakamları farklıdır. Çünkü sonradan yarım liralıkların basımından vazgeçilince o miktar 1 ve 5 liralıklara aktarılmıştı. Amerikan belgelerinde ise muhtemelen söz konusu değişiklik yapılmadan önceki rakamlar kullanılmıştır. Karşılaştırma için bkz. Öksüz, “Amerikan Belgelerine Göre Mondros Mütarekesi’nden 1929 Dünya Ekonomik Buhranı’na Kadar Türkiye’de Para Politikası”, s. 233.

63 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 719, 9 Mayıs 1926, s. 2. Abdülhalik Bey bu dönemde Maliye Vekili değildir. Maliye Vekili olarak görev yaptığı dönemler şunlardır: 2 Ocak 1924-21 Mayıs 1924, 22 Kasım 1924-3 Mart 1925, 13 Temmuz 1926-1 Kasım 1927, 25 Aralık 1930-3 Şubat 1934. *TBMM Albümü (1920-2010)*, I, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, s. 236.

64 “Evrak-ı Nakdiye Komisyonunun Dünkü İctimai”, *Cumhuriyet*, Sayı: 721, 11 Mayıs 1926, s. 2.

65 “Evrak-ı Nakdiye Komisyonunun Dünkü İctimai”, *Cumhuriyet*, Sayı: 721, 11 Mayıs 1926, s. 2.

66 Ölçer, *a.g.e.*, s. 12.

İsmail Haşim Bey görevlendirilmiştir. Paranın üzerinde yer alacak olan Maliye Vekilinin imzasını İsmail Haşim Bey yapacaktı. 2 Temmuz'da Londra'ya hareket eden Ali Sami ve İsmail Haşim Beyler evrak-ı nakdiyenin basımı tamamlanıncaya kadar orada kalacaklardı (Ek 2)⁶⁷.

c) Paraların Londra'daki Basım İşlemleri

Evrak-ı Nakdiye Komisyonu, paraların teknik özelliklerinin, basılacağı fabrikanın ve üzerindeki resimlerin yapılması meselesini belirledikten sonra basım işlemlerine geçilmiştir. Komisyon ile İngiliz şirketi arasında yapılan sözleşmeye göre, yeni evrak-ı nakdiyenin klişe ve provaları 2 ay içinde hazırlanarak Eylül ortasına doğru komisyona teslim edilecek, uygun görülmesi halinde de paranın basımına başlanacaktı⁶⁸.

Bu doğrultuda paraların ilk numuneleri 20 Eylül'de Evrak-ı Nakdiye Komisyonuna geldi. Paraların kalıplarıyla 1 liralıklardan birer numunenin, yapılacak ilk toplantıda görüşülmesi kararlaştırıldı⁶⁹. Bu amaçla 25 Eylül günü Ankara'dan gelen Maliye Vekili Abdülhalik Bey, Haydar Paşa istasyonunda gazetecilerin sorduğu sorulara cevaben: “*Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesinin komisyona gelen 1 liralık numunesini görmeğe geldim. Numuneleri görüp bu hafta içinde avdet edeceğim*” sözleriyle toplanacak komisyonun gündeminin ne olacağına işaret etmiştir⁷⁰.

27 Eylül Salı günü Abdülhalik Bey başkanlığındaki toplantıda 1 liralığın numunesi incelendikten sonra üzerinde bazı düzeltmeler yapılması kararlaştırıldı. Ancak yapılacak olan tadilatın esaslarını tespit etmek için komisyonun toplantısı ileri bir tarihe ertelenmiş ve istenilen düzeltmeler belirlendikten sonra numuneler Londra'ya gönderilmiştir⁷¹.

Paraların numuneleri ülkeye gelmeye başladığı için gerek talimatnamede gerekse sözleşmede işaret edilen “*basıma nezaret edecek heyetin*” oluşturulması gerekmişti. Yeni paraların basımı ile ilgili talimatnamenin altıncı maddesine göre; İngiltere'de basılacak olan evrak-ı nakdiyenin basımına nezaret etmek için masrafları Hükümete ait olmak üzere ikisi Maliyeden, ikisi de Evrak-ı Nakdiye Komisyonundan olmak üzere 4 kişilik bir heyet görevlendirilecekti. Şirket ile yapılan sözleşmeye göre de basıma nezaret edecek heyetin 15 Ekim'de Londra'da bulunması gerekmektedir. Çünkü Ekim ayının 16'sında 1 liralıkların basımına başlanacak ve 2 ay sonra ilk parti gönderilecekti. İstanbul'daki komisyon, kalıplarla numunelere onay verirse nezarete memur heyet belirlenecek ve derhal Londra'ya hareket

67 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 772, 4 Temmuz 1926, s. 3; “Evrak-ı Nakdiye Heyeti”, *Cumhuriyet*, Sayı: 878, 18 Teşrin-i Evvel 1926, s. 3; “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 884, 24 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.

68 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 772, 4 Temmuz 1926, s. 3.

69 “Maliye Vekili Yarın Şehrimize Geliyor”, *Cumhuriyet*, Sayı: 854, 24 Eylül 1926, s. 1.

70 “Maliye Vekili Dün Şehrimize Geldi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 856, 26 Eylül 1926, s. 1-2.

71 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 858, 28 Eylül 1926, s. 1; Renda, a.g.e., s. 331.

edilecekti⁷². Bu doğrultuda öncelikle heyette kimlerin yer alacağı belirlenmişti. Söz konusu heyete Maliyeden Divan-ı Muhasebat Reisi Fuad Bey⁷³ ile Maliye Vekâleti Memurinin Müdürü Cemal Bey⁷⁴; Komisyondan ise Ziraat Bankasını temsilen Gümüşhane Mebusu Cemal Hüsnü Bey ile Osmanlı Bankasını temsilen Mösyö Peşi görevlendirilmiş⁷⁵ ve heyete Fuad Bey başkanlık etmişti⁷⁶.

Cumhuriyet Gazetesi'ndeki "Evrak-ı Nakdiye Heyeti" başlıklı yazıda, Fuad Bey ile Cemal Bey'in 18 Ekim'de Simplon Ekspresi ile İstanbul'dan Londra'ya hareket ettiği yazılmaktaydı⁷⁷. Fuad Bey, hareket etmeden önce gazetecilere verdiği beyanatta "yeni evrak-ı nakdiyemizin tab'i esnasında mahallinde hazır bulunmak, lazım gelen murakabeyi ifa etmek üzere" Londra'ya gideceklerini ve paraların basımı tamamlanana kadar da orada kalacaklarını söyledi. Ayrıca paraların ne zaman tedavüle çıkacağı sorusuna cevap olarak da; sözleşmeye göre paraların basımına başladıktan 1 ay sonra haftada 2 milyon adet olmak üzere muhtelif cinsten evrak-ı nakdiye tesliminin gerçekleşeceğini ve paraların basımının 7 ayda tamamlanacağını ifade etti⁷⁸. Fuad ve Cemal Beyler, evrak-ı nakdiye üzerine konulacak olan Maliye Vekilinin imzasının suretini de götürerek Londra'da imzanın klişesini hazırlayacaklar ve para numunelerini göndereceklerdi. Daha evvel Türkiye'ye gönderilen para numunelerinde yapılması istenilen değişikliklerin Londra'da yapılmasından sonra Evrak-ı Nakdiye Komisyonunun uygun görmesi halinde Cemal Hüsnü Bey ve Mösyö Peşi de Londra'ya gideceklerdi⁷⁹.

İkinci parti numuneler 5 liralıklara aitti ve bunlar 24 Ekim akşamı İstanbul'a ulaşmıştı⁸⁰. 26 Ekim'de yapılan toplantıya Abdülhalik Bey, vekâlet işlerinin yoğunluğu sebebiyle katılamamış, onun yerine toplantıya Tütün İhisarı Genel Müdürü Seyfi Bey başkanlık

72 "Maliye Vekili Yarın Şehrimize Geliyor", *Cumhuriyet*, Sayı: 854, 24 Eylül 1926, s. 1; "Maliye Vekili Dün Şehrimize Geldi", *Cumhuriyet*, Sayı: 856, 26 Eylül 1926, s. 1-2.

73 Divan-ı Muhasebat, Meclise bağlı olduğu için Meclis başkanının onayı alındıktan sonra ancak Fuad Bey'in görevi kesinleşmişti. "Maliye Vekili Dün Şehrimize Geldi", *Cumhuriyet*, Sayı: 856, 26 Eylül 1926, s. 2.

74 "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Bir İngiliz Müessesesine İhale Edildi", *Cumhuriyet*, Sayı: 703, 23 Nisan 1926, s. 3.

75 "Cumhuriyet Paraları", *Cumhuriyet*, Sayı: 872, 12 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.

76 "Evrak-ı Nakdiye Heyeti", *Cumhuriyet*, Sayı: 878, 18 Teşrin-i Evvel 1926, s. 3. Konu ile ilgili diğer haberlerde de heyet başkanı olarak Fuad Bey gösterilmekle birlikte sadece 12 Teşrin-i Evvel tarihli gazetede Cemal Bey gösterilmiştir. "Cumhuriyet Paraları", *Cumhuriyet*, Sayı: 872, 12 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.

77 "Evrak-ı Nakdiye Heyeti", *Cumhuriyet*, Sayı: 878, 18 Teşrin-i Evvel 1926, s. 3. 24 Ekim tarihli gazetede Fuad ve Cemal Beylerin Londra'ya ulaştığı bilgisi verilmekteydi. "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi", *Cumhuriyet*, Sayı: 884, 24 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.

78 "Evrak-ı Nakdiye Heyeti", *Cumhuriyet*, Sayı: 878, 18 Teşrin-i Evvel 1926, s. 3.

79 "Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz", *Cumhuriyet*, Sayı: 870, 10 Teşrin-i Evvel 1926, s. 2; "Cumhuriyet Paraları", *Cumhuriyet*, Sayı: 872, 12 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1; "Evrak-ı Nakdiye Heyeti", *Cumhuriyet*, Sayı: 878, 18 Teşrin-i Evvel 1926, s. 3; "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi", *Cumhuriyet*, Sayı: 884, 24 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.

80 5 liralık numune üstünde; "Ankara'nın zehrında Afyonkarahisar dağları üzerinden tulu eden güneşle ileriyeye atılan bozkurt resmi vardır. Reis-i Cumhur Gazi Paşa hazretlerinin de filigran olarak büstleri" görülmekteydi. "Yeni Evrak-ı Nakdiye", *Cumhuriyet*, Sayı: 886, 26 Teşrin-i Evvel 1926, s. 3.

etmişti⁸¹. Toplantıda 5 liralık evrak-ı nakdiye numunesi incelenmiş, ancak herhangi bir karar verilmemişti⁸². Çünkü komisyon, 5 liralıkla 1 liralığın renklerinde benzerlik olduğu düşüncesindeydi. Bu nedenle 1 liralığın düzeltilmiş şeklinin gelmesini bekleyip her ikisi birlikte incelendikten sonra nihai karar verilecekti⁸³.

Cumhuriyet'in "*Yeni Evrak-ı Nakdiye Numuneleri*" başlıklı yazısında belirtildiğine göre 1 Kasım'da 5 liralık evrak-ı nakdiye ile 1 liralığın düzeltilmiş şekli komisyona gelmişti⁸⁴. Benzer şekilde "*Gazi'nin Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesine Konacak Resimleri*" başlıklı başka bir yazıda ise 2 Kasım günü yapılan toplantıda komisyona gelen bu paraların incelendiği yazılıydı. Yapılan değerlendirme neticesinde Londra'dan gönderilen 1 liralığın düzeltilmiş şekli komisyon tarafından kabul edildi ve basımına başlanabileceği Londra'da bulunan Fuad Bey'e bildirildi⁸⁵. 5 liralıklar hakkında komisyon yaptığı incelemede, rengi 1 liralığa benzer olduğundan onun yerine daha açık filizi renkte olan (S) serisini kabul etti⁸⁶.

Komisyonun onay verdiği 1 liralığın basımına 16 Kasım'da Londra'da başlanacağı için daha evvel kararlaştırıldığı üzere Gümüşhane mebusu Cemal Hüsnü Bey ve Osmanlı Bankası temsilcisi Mösyö Peşi, Londra'da bulunan Fuad ve Cemal Beylere katılmak üzere hareket etti. Ancak Cemal Hüsnü Bey, iki ay sonra geri dönmüş ve yerine Isparta mebusu Mükerrer Bey gönderilmiştir⁸⁷.

Üzerinde düzeltme yapılması için Londra'ya iade edilen 5 liralık evrak-ı nakdiye ile 10 liralığın numunesi 7 Aralık'ta komisyona ulaştı⁸⁸. 8 Aralık'ta Seyfi Bey'in başkanlığındaki toplantıda bu numuneler ve 5 liralık numune aynen kabul edildi. 10 liralık numuneler (A), (B), (S) olmak üzere 3 çeşitti ve bunlardan (B) serisi istenildiği gibi olduğu için kabul edilmişti. Kabul edilen 5 ve 10 liralık numuneler incelenmek üzere Maliye Vekiline gönderildi⁸⁹.

81 "Yeni Evrak-ı Nakdiye", *Cumhuriyet*, Sayı: 886, 26 Teşrin-i Evvel 1926, s. 3.

82 "Cumhuriyet Paraları", *Cumhuriyet*, Sayı: 887, 27 Teşrin-i Evvel 1926, s. 2.

83 "Yeni Evrak-ı Nakdiye", *Cumhuriyet*, Sayı: 888, 28 Teşrin-i Evvel 1926, s. 2.

84 "Yeni Evrak-ı Nakdiye Numuneleri", *Cumhuriyet*, Sayı: 892, 2 Teşrin-i Sani 1926, s. 3.

85 Kabul edilen 1 liralık şu şekildeydi: "*Kağıdın bir tarafında en üstünde ve ortasında sülüs yazı ile "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi ve bu ibarenin tam altındaki daire içinde Meclis binası ve binanın önünde de genç bir çiftçinin bir çift öküz ile çift sürdüğü, diğer tarafında yine Türkiye Cumhuriyeti ibaresi ve yeni inşa edilen Büyük Millet Meclisi ve Gazi Paşa hazretlerinin sivil ve profil filigranları görülmektedir.*" "Gazi'nin Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesine Konacak Resimleri", *Cumhuriyet*, Sayı: 893, 3 Teşrin-i Sani 1926, s. 1.

86 Gazetede 5 liralık numune şu şekilde tarif edilmekteydi: "*Kağıdın en üst kısmında ve ortasında "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi, sağındaki daire içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi binası, ortasındaki dairede ay yıldız ve içinde bozkurt ve Ankara kalesi, altında Maliye vekilinin imza mahalli, soldaki dairede Gazi Paşa hazretlerinin sivil ve profil olarak filigranları, kağıdın arka tarafında Ankara köprüsü ve Ankara şehri, köprüünün altındaki dereye ördekler, sağdaki dairede Gazi Paşa hazretlerinin aynı filigranları ve soldaki dairede de kufi olarak Türkiye Cumhuriyeti ibaresi bulunmaktaydı.*" "Gazi'nin Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesine Konacak Resimleri", *Cumhuriyet*, Sayı: 893, 3 Teşrin-i Sani 1926, s. 1-2.

87 "Yeni Evrak-ı Nakdiye", *Cumhuriyet*, Sayı: 906, 16 Teşrin-i Sani 1926, s. 3.

88 "Yeni Evrak-ı Nakdiye", *Cumhuriyet*, Sayı: 928, 8 Kanun-ı Evvel 1926, s. 3.

89 "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi", *Cumhuriyet*, Sayı: 929, 9 Kanun-ı Evvel 1926, s. 1.

Cumhuriyet Gazetesi'nin ilerleyen sayılarındaki bir yazıda, Londra'da paraların basımının nasıl yapıldığı hakkında şu şekilde bilgi verilmekteydi: “*Büyük sayfalar halinde ve her rengi ayrı ayrı basılmakta ve bütün renklerin tab'ı hitam bulduktan sonra numruları vaz ve Maliye vekilinin imzası basılmaktadır. Pafta(?) halinde bulunan bu evrak-ı nakdiye bilahare para ebadı üzerine kesilmektedir.*” İlave olarak Londra'ya gönderilen ekibin çalışma sistemi ile ilgili de değerlendirmeler yapılmaktaydı. Belirtildiğine göre; “*Paraların basımına nezaret etmek üzere Londra'da bulunan memurlar tab' esnası boyunca üzerlerinde iş gömlekleri olduğu halde makine başından bir saniye bile ayrılmadan paranın basılmasına nezaret etmekteydiler. Her parayı teker teker ve en ince ayrıntısına kadar tetkik etmekteydiler. Her gün basılan evrak-ı nakdiye klişeleri akşamları özel kasalara konulmakta ve ertesi güne kadar burada muhafaza edilmekteydi. Paraların bütün basım işlemleri fabrikada tamamlanacağı için bu kadar özen gösterildiği halde yine de suiistimal olması ihtimali söz konusuydu.*”⁹⁰

Yazının devamında Londra'da basım işlerine nezaret eden heyetin, paraların basımı sırasında en ince teferruata dahi dikkat ettikleri ve bunun için günde 22 saat çalışmak zorunda kaldıkları belirtiliyordu. Bu yüzden yapılan değerlendirme sonucunda 4 kişilik heyete 2 kişinin daha katılmasına karar verildi. Bu doğrultuda komisyon adına üçüncü memur olarak, Evrak-ı Nakdiye Komisyon Kâtibi Adil Bey⁹¹, Hükümet adına ise Başbakanlık Özel Kalem Müdürü Necmeddin Sahir Bey görevlendirildi⁹² ve heyetteki azalara verildiği gibi kendisine de 8 İngiliz lirası yevmiye ödenmesi kararlaştırıldı⁹³. Gazetede Adil ve Necmeddin Sahir Beylerin 31 Ocak'ta İstanbul'dan hareket edecekleri yazılıydı⁹⁴.

Ocak ayına kadar 1, 5, 10 liralıkların numuneleri kabul edilmiş olduğundan bunların Londra'da basımları devam ederken İstanbul'daki komisyon diğer paraların numunelerini

90 “Bir Liralık Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Geliyor”, *Cumhuriyet*, Sayı: 962, 11 Kanun-ı Sani 1927, s. 3.

91 “Bir Liralık Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Geliyor”, *Cumhuriyet*, Sayı: 962, 11 Kanun-ı Sani 1927, s. 3. Gazetenin 9 Kanun-ı Evvel 1926 tarihli sayısında, Adil Bey'in görevi, Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Kâtibi Umumi ve Tütün İhisar Şirketi Mamulat-ı Umumiye ve Takibat Şubesi Müdürü olarak belirtilmekteydi. “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 929, 9 Kanun-ı Evvel 1926, s. 1.

92 “Bir Liralık Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Geliyor”, *Cumhuriyet*, Sayı: 962, 11 Kanun-ı Sani 1927, s. 3; “Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Dün İçtima Ederek Elli Liralık Numuneyi Tetkik Etmiş ve Beğenmiştir”, *Cumhuriyet*, Sayı: 976, 25 Kanun-ı Sani 1927, s. 1. Gazeteci, şair ve bürokrat olan 1896 doğumlu Necmeddin Sahir (Sılan), aslen Trabzonlu Hacı Ali Molla-zade ailesindedir. İstanbul'da Mebusan ve Ayan Meclislerinde zabıt kâtipliği yapmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'ya geçerek Mustafa Kemal'in emrinde çalışmıştır. TBMM Evrak ve Tahrirat Kalem Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. 1910 yılından itibaren Tercüman-ı Hakikat, Tasvir-i Efkâr, Tanin, Yenigün, Hâkimiyet-i Milliye gibi İstanbul ve Ankara'daki dergi ve gazetelerde yazıları ve şiirleri yayımlanmıştır. Ayrıca Türk Dil Kurumu ilk üyeleri arasında yer almıştır. Onur Belli, *Necmeddin Sahir Silan'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2021, s. 12-22. Necmeddin Sahir (Sılan), Milli Mücadele dönemindeki hizmetlerinden dolayı İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir. BCA, 30.10.0/195.337.21/24.05.1926, Dosya Ek: 232.

93 Ayrıca beraberinde götüreceği eşine de siyasi pasaport verilmesi kararlaştırıldı. BCA, 30.18.1.1/22.84.3/23.01.1927.

94 “Yüz Liralıklar”, *Cumhuriyet*, Sayı: 979, 28 Kanun-ı Sani 1927, s. 2. Londra'daki heyetin, aynı zamanda İngiltere'deki Bradbury&Wilkinson matbaasında basılacak olan 85 milyon posta pulunun basılmasına da nezaret etmesi kararlaştırılmıştır. BCA, 30.18.1.1/23.17.9/16.03.1927, Dosya Ek: 166-27.

kontrol etmekteydi. 4 Ocak 1927'de gerçekleşen toplantının gündemi Londra'dan numuneleri gönderilmiş olan 50 liralığı incelemektir. Yapılan toplantıda 50 liralığın renkleri istenildiği gibi olmadığı için daha açık bir renkte basılmak üzere numune fabrikaya iade edildi. Bir müddet sonra fabrika, parayı birkaç şekilde ve farklı renklerde basarak bunlardan birer numune gönderdi⁹⁵. Gazetede “*Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Dün İçtima Ederek Elli Liralık Numuneyi Tetkik Etmiş ve Beğenmiştir*” başlıklı yazıda ifade edildiği üzere; komisyon 24 Ocak'ta, 50 liralığın düzeltilmiş numunesini tetkik etmek için toplanmış ve diğer serilerin rengine göre daha “*cazip ve latif*” olduğu için C-1 serisini kabul etmiştir. Yazının devamında numunenin Maliye Vekâleti'ne gönderileceği, onay alınırsa telgrafla fabrikaya haber verilerek 50 liralıkların da basımına başlanacağı belirtilmektedir⁹⁶.

Cumhuriyet Gazetesi'nin “*Yüz Liralıklar*” başlığıyla yayınlanan haberine göre, 27 Ocak günü yapılan toplantıda komisyona gelen 100 liralık evrak-ı nakdiye incelenmişti. Toplantıda, para üzerinde bulunan Maliye vekilinin imzasının biraz daha sol tarafa alınması ve renklerin daha koyu olarak basılması kararlaştırıldı. Bu tadilat Maliye Vekiline bildirilip onay alındıktan sonra numune fabrikaya gönderilecekti⁹⁷.

7 Şubat'ta 500 liralık evrak-ı nakdiye numunesini tetkik için yeni bir toplantı yapıldı. Toplantının ayrıntısı ve alınan kararlar gazetede “*Yeni Beş Yüz Liralıklar*” başlığıyla haber yapılmıştı. Belirtildiğine göre, komisyonda para üzerinde birçok tadilat yapılması kararlaştırılmıştı. Buna göre, paranın üzerindeki resimlerin yerleri, desenleri değişecek ve para başka bir renkte basılacaktı. Yazıda, 500 liralık evrak-ı nakdiyenin hakiki şekli tayin edilmediğinden resminin alınmasına komisyon tarafından izin verilmediği belirtilmekteydi. Prosedür gereği numune ile birlikte komisyonun yaptığı düzeltme Maliye Vekiline gönderilecek, uygun bulması halinde fabrikaya basım için haber verilecekti⁹⁸.

“*Yeni Bin Liralık*” başlıklı habere göre ise, 5 Nisan'da 1000 liralıkların numuneleri komisyona gelmiş, 6 Nisan'da Seyfi Bey'in başkanlığında yapılan toplantıda bu numuneler incelenmiş ve aynen kabul edilmişti. Ardından basımına başlanması için Londra'ya talimat

95 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz”, *Cumhuriyet*, Sayı: 956, 5 Kanun-ı Sani 1927, s. 2; “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 974, 23 Kanun-ı Sani 1927, s. 3; “Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Dün İçtima Ederek Elli Liralık Numuneyi Tetkik Etmiş ve Beğenmiştir”, *Cumhuriyet*, Sayı: 976, 25 Kanun-ı Sani 1927, s. 1.

96 “Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Dün İçtima Ederek Elli Liralık Numuneyi Tetkik Etmiş ve Beğenmiştir”, *Cumhuriyet*, Sayı: 976, 25 Kanun-ı Sani 1927, s. 1.

97 Para şu şekildeydi: “100 liralık evrak-ı nakdiye 11,5x19 santimetre ebadındadır. Yüz tarafında bir çerçeve içinde Gazi Paşa'nın portresi vardır. Çerçevenin üstünde “Türkiye Cumhuriyeti” ibaresi bulunmaktadır. Sol tarafta divani bir yazı ile “30 Kanun-ı Evvel 341 tarihli ve 701 numaralı kanun mucibince ihrac edilmiştir” cümlesi muharrerdir. Kenarda Türkçe ve Fransızca harflerle 100 rakamı bulunmaktadır. Arka tarafta İnönü köprüsü ve İnönü kasabası görünmektedir. Resmin iki tarafında ikişer sütun üzerinde kubbe bulunmaktadır. Arka tarafta da yine Türkçe ve Fransızca rakamlarla 100 rakamı vardır. 100 liralık, şekil olarak çok zariftir.” “Yüz Liralıklar”, *Cumhuriyet*, Sayı: 979, 28 Kanun-ı Sani 1927, s. 2.

98 “Yeni Beş Yüz Liralıklar”, *Cumhuriyet*, Sayı: 990, 8 Şubat 1927, s. 3.

gönderildi⁹⁹. Böylece gönderilen son numunenin kabulü; diğer paraların düzeltilmiş şekillerinin komisyon tarafından uygun bulunması ve Londra'ya basılmaları yönünde haber verilmesiyle¹⁰⁰ numunelerle ilgili işlemler tamamlanmış oldu.

d) Thomas De La Rue Şirketi ile Yaşanan Kriz

1926 yılı Eylül ayından itibaren paraların numunelerinin Londra-İstanbul arasında gidip geldiği süreçte bazılarında bir takım düzeltmeler talep edilmiş, ancak komisyon paraların istenildiği gibi yapılmadığını gerekçe göstererek şirketi protesto etmişti. Bu durum ister istemez sürecin uzamasına neden olunca komisyon bundan rahatsız olmuş ve Mart ayı itibarıyla iki taraf arasında adeta kriz çıkmıştır. Söz konusu problem İstanbul'daki ABD elçiliğinin de dikkatini çekmiş ve Joseph C. Grew tarafından ABD Dışişleri Bakanlığına gönderilen raporda “*Bana bildirilene göre Türkleri tatmin edecek şekilde banknotlar basılana kadar bu şirketle Türkiye arasında birçok sorun yaşandı*”¹⁰¹ diyerek iki taraf arasındaki problem dile getirilmişti.

1927 yılı Mart ayının ilk haftasında yaşanan krizin ayrıntılarına Cumhuriyet Gazetesi'nin sayfalarında da yer verilmiştir. 3 Mart tarihli ve “*Evrak-ı Nakdiyenin Tab'ı*” başlıklı yazıda belirtildiğine göre; komisyon, sözleşmeye uymadığı gerekçesiyle İngiliz şirketini protesto etmişti. Çünkü komisyon üyeleri paraların şekil ve basımlarına dikkat edilmediğini ve gelişigüzel yapıldığını iddia etmekteydiler. Bu yüzden 1 liralık evrak-ı nakdiyelerin sözleşme gereğince kabul edilmeyeceği ve paraların basımının bir Alman şirketine verileceği uzun bir raporla İngiliz şirketine bildirildi. Bunun üzerine şirket İstanbul'a Mr. Rapkin isminde bir temsilci göndererek komisyon üyeleri ile temasa geçmiştir¹⁰².

5 Mart'ta gerçekleşen toplantıda komisyon üyeleri, şirket temsilcileri müdür Mr. Rapkin ve diğer yetkili Mr. Vestel'i dinledi. Komisyon ile şirket arasındaki anlaşmazlık üç maddeden ibaretti¹⁰³:

- Basılan evrak-ı nakdiye kâğıdının kenarlarında kalan açıklıkların aynı genişlikte olmaması,
- Renklerin açıklık ve koyuluk itibarıyla birbirinden farklı olması,
- Filigran hatlarının birbiriyle müşabih olmaması.

99 Gazetede ki yazıda, para şu şekilde tarif edilmekteydi: “*Açık mor ve pembe renklerin imtızacı ile nefis bir şekilde basılan numunenin yüz tarafında ve sağda zengin ve müzeyyen bir hilal içinde Gazi Paşa hazretlerinin portreleri ve solda filigranlı olarak hatt-ı kufti ile “Türkiye Cumhuriyeti” ibaresi, arka tarafında ise nefis bir çerçeve içinde Sakarya geçidi ve solunda Türkiye Cumhuriyeti ibaresi mevcuttur.*” “Yeni Bin Liralık”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1046, 7 Nisan 1927, s. 2.

100 “Yeni Paralarımız”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1056, 17 Nisan 1927, s. 2.

101 Öksüz, “Amerikan Belgelerine Göre Mondros Mütarekesi'nden 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na Kadar Türkiye'de Para Politikası”, s. 233.

102 “Evrak-ı Nakdiyenin Tab'ı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1013, 3 Mart 1927, s. 3.

103 “Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1016, 6 Mart 1927, s. 1.

Komisyon üyeleri 5-6 saat süren toplantıda bu konuyu ayrıntılı bir şekilde değerlendirdikten sonra evrak-ı nakdiyenin kâğıtlarında kalan açıklıkların 6-3 milimetreden fazla olması durumunda paraların kabul edilmeyeceğini kararlaştırdı. Mr. Rapkin de, toplantı bitiminde konuyla ilgili olarak gazetecilere verdiği demeçte; sorunun “taydus” usulünden kaynaklanan teknik bir mesele olduğuna değinerek şu bilgileri verdi: *“Komisyon ile şirket arasında esas itibariyle şayan-ı ehemmiyet bir ihtilaf mevcut değildir. Şimdiye kadar tab' edilen 1 liralık evrak-ı nakdiyenin bazılarının kenarlarında görülen açıklıkların yekdiğerine müsavi olmaması, filigran hatlarının ve renklerin yekdiğerinden farklı olması nazar-ı dikkat celp etmiş ve bunlara itiraz edilmişti. Bu fenni bir meseledir. Bu farkların taydus usulüyle tarz-ı tab'dan ileri geldiğini ve fennen bunun önüne geçmek kabil olmadığını izah ettik. Hatta şimdiye kadar birçok memleketler için tab' etmiş olduğumuz evrak-ı nakdiyeyi de numune olarak gösterdik. 1 liralık evrak-ı nakdiyede görülen farklar bunlarda da mevcuttur.”* Rapkin, yaptıkları açıklamaların komisyon üyeleri tarafından iyi niyetle dinlendiğini ve bu yüzden aradaki anlaşmazlığın çözülebileceği noktasında ümitli olduklarını sözlerine ilave etmiştir¹⁰⁴.

Evrak-ı Nakdiye Komisyon başkanı Seyfi Bey de benzer bir açıklama yaparak aslında arada büyük bir ihtilaf olmadığını ve klişeleri olduğu gibi kabul ettiklerini belirtmiştir. Bununla birlikte fabrikadan beklentilerini şu şekilde sıralamıştır:

- Filigranlar tamamıyla tahsis olunan noktalara düşsün,
- Evrak-ı nakdiyenin bordürleri birbirine eşit olsun,
- Boyalar hattı bir milimetre dahi sağa, sola, yukarıya ve aşağıya kaymasın.

Seyfi Bey, şirket temsilcileri ile aralarındaki görüşmenin ayrıntılarını da paylaşmıştı. Buna göre, fabrika temsilcileri kendilerinden istenilen şartların teknik olarak mümkün olmadığını ifade etmiş, fakat ısrar edilince konunun tüm detaylarıyla görüşülmesine karar verilmişti. Bu amaçla yapılan toplantıda temsilciler, kendi fabrikalarında filigranlı ve “taydus” usulüyle basılan Amerika ve İngiltere'nin paralarını gösterdiler. Teknik olarak evrak-ı nakdiyenin yaş kâğıda basılmasından dolayı önce yayılıp sonra toplandığı için kâğıdın uzunluğunda ve genişliğinde değişiklik meydana geldiğini ve bunu engellemelerinin de mümkün olmadığını belirttiler. Bununla birlikte fabrika yetkilileri aşağıda belirtilen hususları kabul etti:

- Bordürlerdeki tehalüf şayet 3 milimetreden az ve 6 milimetreden fazla olursa, bu şekildeki evrak-ı nakdiye kabul edilmeyecek.
- Filigranda sağa, sola, yukarıya ve aşağıya 5 milimetreden fazla tehalüf olursa, onlar da kabul edilmeyecek.

104 “Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1016, 6 Mart 1927, s. 1.

Ayrıca toplantıda varılan uzlaşma neticesinde, o ana kadar basılmış 1 liralıklar içinde bu şekilde olanlar ayrılacak ve bir heyet huzurunda iptalinden sonra yenileri basılacaktı¹⁰⁵.

5 Mart'ta yapılan ilk toplantıda fabrika yetkilileri yaşanan aksaklıkları teknik sebeplere bağlamıştı. Oysa komisyon üyeleri, bedeli ödendikten sonra evrak-ı nakdiyelerin anlaşmada belirlendiği şekilde hazırlanması noktasında ısrarcıydı. Dolayısıyla problemin çözümü için 7 Mart'ta 2.30'dan 7.30'a kadar süren ikinci bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantının ayrıntıları Cumhuriyet'teki "*İhtilaf Hal Edildi*" başlıklı yazıda ele alınmıştır. Gazetede yapılan değerlendirmede söz konusu toplantıda, daha önce fabrika temsilcileri ile ele alınan ve halledilemeyen konular görüşülmüştü. Toplantı sonunda Seyfi Bey bir açıklamada bulunarak aradaki sorunun çözümlendiğini ve fabrika temsilcilerinin tüm talepleri kabul ettiğini söylemiştir. Ayrıca 100, 500 ve 1000 liralık evrak-ı nakdiye klişelerini incelediklerini ve üzerlerinde bazı düzeltmeler yaptıklarını belirtmiştir. Buna göre yapılacak düzeltmeler şu şekilde olacaktı: "*bazı yazıların ve desenlerin yeri değiştirilecek. Öte yandan bordürlerdeki tehalüf 3 mm'den az ve 6 mm'den fazla olursa; filigranda sağa, sola, aşağıya ve yukarıya 5 mm'den fazla olursa paralar kabul edilmeyecek. Basılmış paraların içinde bu şartları taşımayan paralar da imha edilecek ve yenisi basılacaktır.*"

Yazının devamında aktarıldığına göre, yapılan iki toplantı sonucunda karşılıklı görüşmelerle problem çözülmüş ve uzlaşma sağlanmıştı. Ancak iki taraf arasında 15-20 gün devam eden ihtilaftan dolayı paraların basım işi durmuştu. Bu yüzden sorunun çözülmesinin ardından 8 Mart'ta para basımına başlanması için fabrikaya haber verilerek sürecin yeniden işlemesi kararlaştırılmıştır. Ancak basıma ara verilen sürenin, paranın teslim tarihini etkilemeyeceği ve sözleşmede taahhüt edilen tarihte paraların teslim edileceği özellikle belirtildi¹⁰⁶.

e) Basılan Paraların Türkiye'ye Gönderilmesi

Paraların numuneleri ile ilgili işlemler tamamlandıktan sonra yeni evrak-ı nakdiyeler Türkiye'ye gönderilmeye başlandı. Sözleşmeye göre Thomas de la Rue şirketi başlangıçta 10 Mart'a kadar paraların basım ve teslimini gerçekleştirmesi gerekirken bu tarih 10 Ağustos'a ertelenmiş ve bu durum Türk Hükümetini 250 bin lira zarara uğratmıştı. Çünkü 5 aylık gecikme yüzünden Londra'da paranın basımına nezaret eden heyetteki görevlilere 250 bin lira fazladan ödeme yapılmak zorunda kalınmıştı. Cumhuriyet Gazetesi'nde konu ile ilgili yapılan haberde Thomas de la Rue şirketinin İstanbul'daki kefilinin "*İnkişaf-ı İktisadi*" (Türkiye ve Şark Memleketleri İnkişaf-ı İktisadi A.Ş.) isimli bir şirket olduğu bilgisi yer almakta¹⁰⁷ bu konuda şirketin devreye sokulmaya çalışıldığından bahsedilmekteydi. Bu

105 "Yeni Evrak-ı Nakdiye", *Cumhuriyet*, Sayı: 1017, 7 Mart 1927, s. 2.

106 "İhtilaf Hal Edildi", *Cumhuriyet*, Sayı: 1018, 8 Mart 1927, s. 2.

107 "Yeni Paralarımız", *Cumhuriyet*, Sayı: 1056, 17 Nisan 1927, s. 2.

etkilerle birlikte gelinen noktada, yeni paraların basımı 10 Ağustos 1927 tarihine kadar tamamlanarak İstanbul'a gönderilmiş olacaktı¹⁰⁸. Ancak ilerleyen günlerde gazeteye yansıyan haberlerden anlaşıldığına göre paraların teslimi sürekli ileri bir tarihe ertelenmekteydi¹⁰⁹.

Daha önce kabul edilen karar gereği Londra'da basılan paraların nasıl gönderileceği, nerede muhafaza edileceği ve bundan sonra uygulanacak prosedür de belirlenmişti. Buna göre, yeni paralar basıldııkça peyderpey muntazam ve mahfuz sandıklar içinde ağızları mühürlü olarak İstanbul'a gelecek ve bu paraların depoziteri olan Osmanlı Bankası'nda muhafaza edilecekti. Paralar, basımı tamamlanıp Londra'da bulunan heyet tarafından kontrol edildikten sonra İstanbul'a gönderilecek ve Evrak-ı Nakdiye Komisyonu azaları ile Hükümet temsilcileri huzurunda tekrar sayılarak numaraları kontrol edilecekti¹¹⁰.

Belirlenen bu ilkeler doğrultusunda, paralar 1927 yılı Mayıs ayı itibarıyla ülkeye gelmeye başladı. Bu bilgi Cumhuriyet'in "*Evrak-ı Nakdiyemiz Geldi*" başlıklı haberiyle okuyuculara duyurulmuştu. Yazıda belirtildiğine göre, paraların ilk partisi 5 Mayıs'ta Bulgarya vapuruyla Londra'dan İstanbul'a gelmişti. 30 sandık içinde bulunan evrak-ı nakdiye vapurdan çıkarılarak Osmanlı Bankası'na teslim edildi¹¹¹. Bu paraların hepsi 5'er liralıktı ve 1,5 milyon adetti. Bu sırada 1'er liralıktan oluşan 80 sandık para da yola çıkmış bulunmaktaydı¹¹².

Belirtilen tertipten paraların ülkeye ulaşmasıyla birlikte bundan sonra sürecin nasıl işleyeceği meselesi gündeme gelmişti. Nitekim Cumhuriyet'teki "*Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Bugün Yeni Paralarımızı Tetkik Edecek*" başlıklı yazıda, komisyonun Seyfi Bey'in başkanlığında toplanarak gelen paraları inceleyeceği bilgisi yer almaktaydı¹¹³. Belirlendiği üzere komisyon 10 Mayıs günü toplanmış ve şehre gelen evrak-ı nakdiye ile ilgili işlemler hakkında aşağıdaki kararlar alınmıştı:

"1- Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesi mevki-i tedavüle vaz edildiği zaman melhuz olan taklitlerinin tedavülüne mani olmak için bilimum bankalar, müessesat-ı maliye ve Hükümet veznelerine paralarımızın her nev'inden birer numuneyi havi bir tablo verilecektir.

2- Gelen paraların tadadıyla muayene ve suret-i teslimi Ziraat ve İş Bankalarıyla Bank-ı Belj Pur Letranje bankalarına havale edilmiştir. Bu bankalar birer delegelerini memur edeceklerdir. Ancak tadad meselesi doğrudan doğruya Osmanlı Bankasını alakadar ettiğiinden bu delegeler tadattan mesul olmayacaklardır.

108 "Yeni Bin Liralık", *Cumhuriyet*, Sayı: 1046, 7 Nisan 1927, s. 2.

109 "Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz", *Cumhuriyet*, Sayı: 1050, 11 Nisan 1927, s. 2; "Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz Geliyor", *Cumhuriyet*, Sayı: 1074, 5 Mayıs 1927, s. 2; "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi", *Cumhuriyet*, Sayı: 1080, 11 Mayıs 1927, s. 3; "Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz", *Cumhuriyet*, Sayı: 902, 12 Teşrin-i Sani 1926, s. 2.

110 "Bir Liralık Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Geliyor", *Cumhuriyet*, Sayı: 962, 11 Kanun-ı Sani 1927, s. 3; "Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz Geliyor", *Cumhuriyet*, Sayı: 1074, 5 Mayıs 1927, s. 2.

111 "Evrak-ı Nakdiyemiz Geldi", *Cumhuriyet*, Sayı: 1075, 6 Mayıs 1927, s. 3.

112 "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi", *Cumhuriyet*, Sayı: 1080, 11 Mayıs 1927, s. 3.

113 "Evrak-ı Nakdiye Komisyonu Bugün Yeni Paralarımızı Tetkik Edecek", *Cumhuriyet*, Sayı: 1079, 10 Mayıs 1927, s. 4.

3- İhtiyatlarıyla beraber 55.017.550 adetten mürekkebe olan Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesi yegan yegan tadad edilecek ve Osmanlı Bankasında hıfz olunacaktır.

Teslim ve muayene için bankalar tarafından intihab edilecek olan delegeler Maliye Vekâletine bildirecek ve vekâletin tasvibine iktiran ettikten sonra vazifelerine başlayacaklardır.”¹¹⁴

Paraların peyderpey ülkeye gönderildiği bu dönemde, Gümrük İdaresi'nin İstanbul'a gelen evrak-ı nakdiyeden vergi talep ederek para sandıklarının incelemek istemesi Evrak-ı Nakdiye Komisyonunu rahatsız etmiş ve durumdan Maliye Vekâleti haberdar edilmişti. Bunun üzerine Vekâlet, konu hakkında karar netleşene kadar paraların gelişine engel olunmamasını Rüşumat İdaresine bildirdi¹¹⁵. Sorunun bu şekilde çözümlenmesiyle basımı tamamlanan 1 ve 5 liralıkların ülkeye gönderilmesi devam etti. Nitekim gazetede “*Yeni Paralarımız Geldi*” başlıklı habere göre, paraların ikinci partisi 28 Mayıs 1927 günü İstanbul'a gelmişti. Evrak-ı nakdiyeler, Osmanlı Bankası ile Hükümet adına görevlendirilmiş olan birer memur tarafından vapurdan çıkarılarak Duyun-ı Umumiye binasında hazırlanmış olan kasalara konuldu. Yazının devamında, evrak-ı nakdiyelerin üçüncü partisinin Londra'dan vapura yüklenerek İstanbul'a sevk edildiği ve bunların ancak bir aya kadar İstanbul'a ulaşacağı bilgisi paylaşılmaktaydı¹¹⁶. 40 milyon adet basılacak olan 1 liralıkların miktarı diğerlerine göre daha fazla olduğu için Türkiye'ye ulaştırılmasının gecikme durumu fabrika tarafından daha evvel komisyona bildirilmişti¹¹⁷.

Yukarıda belirtildiği üzere, paraların basımına nezaret etmek üzere Londra'ya gönderilmiş olan 6 kişilik heyet ile ressam Ali Sami ve hakkâk İsmail Hâşim Beyler, paraların basım işlemleri tamamlandıktan sonra ülkeye döneceklerdi. Ancak heyetten Isparta mebusu Mükerrerem Bey sağlık durumu iyi olmadığı için 1927 yılı Mayıs ayı içinde Türkiye'ye dönmek zorunda kaldı. Onun yerine birisi gönderilmemiş ve İngiltere'de bulunan diğer görevliler vazifelerine devam etmişti. Ali Sami Bey de “*provaların tasdiki hitam bulunduğu*” için Mükerrerem Bey ile birlikte dönmüştü¹¹⁸. Haziran ayı itibarıyla 1 ve 5 liralıkların basımının tamamlanması dolayısıyla Londra'da bulunan heyetin tamamının orada bulunmasına lüzum kalmamış ve Cemal Bey 27 Haziran'da, ardından da Fuad ve Necmeddin Sahir Beyler deniz yoluyla İstanbul'a dönmüşlerdi. Böylece Londra'da sadece Adil Bey ve Mösyö Kamp kalmıştı¹¹⁹.

Evrak-ı Nakdiye Komisyonu'nun 21 Temmuz'daki toplantısından sonra “komisyon fen müşaviri” sıfatıyla ressam Ali Sami Bey gazetecilere verdiği demeçte, basılan 1 liralık

114 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1080, 11 Mayıs 1927, s. 3.

115 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1080, 11 Mayıs 1927, s. 3.

116 “Yeni Paralarımız Geldi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1098, 29 Mayıs 1927, s. 2.

117 “Yeni Paralarımız”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1056, 17 Nisan 1927, s. 2.

118 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1080, 11 Mayıs 1927, s. 3.

119 “Cumhuriyet Paraları”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1125, 28 Haziran 1927, s. 3. Gazetede bu konuda bir bilgiye rastlanılmamakla birlikte muhtemelen Mösyö Kamp, süreç içerisinde Mösyö Peşi'nin yerine görevlendirilmiş olabilir.

evrak-ı nakdiyenin incelendiğini ve 40 milyon adet olan bu paranın yüzde onuna tekabül eden 4 milyonun kusurlu görülerek imha edildiğini söylemiştir. Bu yüzden evrak-ı nakdiyenin tedavüle çıkarılmasının ertelendiğini; ancak Eylül'de tamamıyla tedavüle çıkarılabileceğini sözlerine ilave etmiştir. Ali Sami Bey, paraların kâğıdının özellikleri ve Londra'daki heyetin bu konudaki çalışmaları hakkında da şu değerlendirmelerde bulunmuştu: *“Evrak-ı nakdiyemizin hamuru tamamıyla İngiliz evrak-ı nakdiyesinin hamurunun aynısıdır. Fakat bizimkiler biraz daha kalıncadır. Çünkü İngilizler evrak-ı nakdiyelerini 6 ayda bir kere tecdid ederler. Heyetimiz kâğıtçılık konusunda fazla ihtisas sahibi olmadığından evrak-ı nakdiyemizin sağlamlığını tetkik için dünyada en meşhur kâğıt fabrikası olan Conson fabrikası müdürü Mr. Conson'a rica etmiş ve müdür bu vazifeyi heyetimize bir cemile olarak ifa eylemiştir. Evrak-ı nakdiyemizin çekiliş kabiliyeti, patlama ve kırılma kuvveti tamamıyla tecrübe edilmiş ve resmi bir raporla ispat edilmiştir. Evrak-ı nakdiyenin tecrübesinde bir tanesinin kırılması tecrübe edilmiş ve bir tanesinin 1500 defa kırılmasına rağmen kopmadığı görülmüştür.”*¹²⁰

Yukarıda bahsedildiği üzere, gelen paralar sözleşme gereği depoziter olan Osmanlı Bankası'na teslim edilmişti. Ancak Osmanlı Bankası kasaları bu paralar için yeterli olmayınca¹²¹, *“Duyun-ı Umumiye Kasaları”* başlıklı yazıda ifade edildiğine göre, Duyun-ı Umumiye binasındaki kasalar kiralanmış ve yeni evrak-ı nakdiyeler oraya konulmuştu¹²².

Gazetenin ilerleyen sayılarındaki haberlerden anlaşıldığı üzere, basılan paraların geri kalanlarının da İstanbul'a gönderilmesi devam etmişti¹²³. Tamamı 1.200 sandık olan yeni paralardan 1927 yılı Ağustos sonuna kadar 6 parti halinde 500 sandık evrak-ı nakdiye gelmişti. Diğerlerinin de Ekim ortalarına doğru tamamen ulaşılmış olacağı belirtilmekteydi¹²⁴. Son parti paranın ülkeye ulaşması, ancak Kasım ayında gerçekleşebildi¹²⁵. Paralar peyderpey Türkiye'ye geldiği için hepsinin gönderilmesini beklemeden sayım ve inceleme işlemlerine geçilmek istenmiştir. Bu sebeple Eylül'ün birinci gününden itibaren paraların sayımına başlanması ve diğerleri geldikçe sürece devam edilmesi kararlaştırılmıştır¹²⁶.

f) Paraların İnceleme ve Sayım İşlemleri

Paraların Eylül'ün birinci gününden itibaren Duyun-ı Umumiye binasında sayılmasına karar verildikten sonra Evrak-ı Nakdiye Komisyonu azalarına ve Thomas de la Rue şirketinin

120 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1149, 22 Temmuz 1927, s. 2.

121 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1031, 21 Mart 1927, s. 3.

122 “Duyun-ı Umumiye Kasaları”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1160, 2 Ağustos 1927, s. 2.

123 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1169, 11 Ağustos 1927, s. 3; “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1182, 24 Ağustos 1927, s. 2.

124 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1182, 24 Ağustos 1927, s. 2; “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1184, 26 Ağustos 1927, s. 2.

125 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1259, 10 Teşrin-i Sani 1927, s. 2.

126 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1184, 26 Ağustos 1927, s. 2.

İstanbul'daki temsilcilerine davetiye gönderildi¹²⁷. Osmanlı Bankası ise daha önce Duyun-ı Umumiye'de çalışıp da sonradan açığa çıkarılan memurların bir listesini istemişti. Çünkü paraların sayımını yapacak görevlilerin daha önce bu işlerde tecrübesi olanlardan seçilmesi daha akıllıca idi¹²⁸.

Paraların sayım ve değişim işlemleri Duyun-ı Umumiye binasında yapılacağı için burada özel bir daire (Evrak-ı Nakdiye Tasnif ve Mübadele Dairesi) bu iş için ayrılmış ve Ağustos ayı içinde paraların sayım ve muayenesini gerçekleştirecek olan memur kadrosu da oluşturulmuştu. Yeni paralara ait işlemlerin düzenlenmesi için Bank-ı Osmani müdürlerinden Mösyo Amon görevlendirilmişti¹²⁹. Ayrıca Duyun-ı Umumiye ve Osmanlı Bankası'yla diğer malî müesseselerden bu konuda tecrübeli kişiler tayin edilmişti. Memur, müstahdem ve hamallar da dâhil olmak üzere oluşturulan kadro iki yüzü geçmekteydi¹³⁰. Paraların inceleme ve sayım muamelesinde, Evrak-ı Nakdiye Tasnif ve Mübadele Dairesi müdürü Mösyo Amon ile Osmanlı Bankası müdürlerinden bazıları ve Evrak-ı Nakdiye Komisyonu'nun temsilcilerinden olan Ziraat, İş ve Belçika bankaları veznedarları da hazır bulunmuşlardı. Ayrıca Thomas de la Rue şirketi temsilcilerinden İbrahim Necmi ve Doktor Hikmet Beyler de tetkik ve sayım muamelesine nezaret etmişlerdi¹³¹.

Cumhuriyet Gazetesi'ndeki “*Yeni Evrak-ı Nakdiyemizin Tadadına Başlandı*” başlıklı yazı ile paraların inceleme ve sayım işlemlerinin başladığı kamuoyuna duyurulmuştu. Yazıda belirtildiğine göre, gelen paraların tetkik ve sayım işlemlerine 1 Eylül günü Duyun-ı Umumiye binasında saat 10'dan itibaren başlanmıştı. Bu işlemler için Duyun-ı Umumiye'nin alt katında özel odalar hazırlanmış ve öğleden önce, büyük çelik kasalar içinde muhafaza edilen evrak-ı nakdiye sandıkları Evrak-ı Nakdiye Komisyonu'ndan seçilen azaların huzurunda açılmıştı. İlk gün (1 Eylül) yalnız 5 sandık açılmış ve paraların sayımı geç vakte kadar devam etmiştir. Bu işle görevli memurlar, yeni paraları şekil, renk, numara ve filigranları bakımından incelemişlerdi. Aynı yazının devamında, Duyun-ı Umumiye'deki özel dairede 500 sandık evrak-ı nakdiye bulunduğu ve tamamı 1.200 sandık olan paralardan 700 sandığın daha Londra'dan geleceği belirtilmekteydi. Ayrıca paraların inceleme ve sayım işlemlerinin 2-3 aya kadar tamamlanarak sonuçlanacağı, ondan sonra değişim işlemlerinin başlayacağı bilgisi de yer almaktaydı (Ek 3)¹³².

Bu süreçte Londra'dan evrak-ı nakdiye gelmeye devam ederken inceleme işlemleri de eş zamanlı olarak gerçekleştirilmekteydi. 6 Ekim tarihli gazetede habere göre, paraların büyük bir kısmının sayım işlemleri bitmişti. Paraların son tertibinin de İstanbul'a

127 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1182, 24 Ağustos 1927, s. 2.

128 “Duyun-ı Umumiye Kasaları”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1160, 2 Ağustos 1927, s. 2.

129 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1169, 11 Ağustos 1927, s. 3.

130 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1184, 26 Ağustos 1927, s. 2.

131 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemizin Tadadına Başlandı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1191, 2 Eylül 1927, s. 2.

132 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemizin Tadadına Başlandı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1191, 2 Eylül 1927, s. 1-2.

gelmesinden sonra işlemlerin Ekim ayı sonuna kadar tamamlanacağı ve yeni paraların bir ay sonra Osmanlı Bankası aracılığıyla tedavüle çıkarılacağı bildirilmekteydi. Haberde paralarla ilgili işlemlerde acele edilmesinin gerekçesi şu şekilde açıklanmıştı: “*Duyun-ı Umumiye, yıpranmış evrak-ı nakdiyeyi epey zamandan beri tebdil etmediği için piyasada pek çok fersude para bulunmaktadır ve bunlar her gün biraz daha yıpranmaktadır. Bu nedenle yeni evrak-ı nakdiyenin değişimine bir an önce başlamak ve bitirmek lazımdır.*”¹³³ Ancak paraların zamanında İstanbul’a gönderilememesi sayım ve inceleme işlemlerini geciktirmekteydi. Ekim ayı sonunda, Osmanlı Bankası direktörü, Maliye Vekili ile görüşmüş ve paraların ancak Aralık ayı başında tedavüle çıkacağını bildirmişti¹³⁴.

Londra’dan İstanbul’a son tertip olarak gelen 80 sandık para, 9 Kasım günü Duyun-ı Umumiye İdaresi’nde evrak-ı nakdiye sayımında görevli memurlar ile Evrak-ı Nakdiye Komisyonu’nda bulunan banka temsilcilerinin huzurunda açılmış ve sayım işlemine geçilmişti. Kasım ayı boyunca devam eden sayım işlemleri tamamlandıktan sonra paraların mübadelesine başlanması kararlaştırılmıştı¹³⁵.

g) Paraların Tedavüle Çıkması ve Mübadele İşlemleri

Yeni evrak-ı nakdiyelerin eskileriyle değişim işlemlerinin nasıl yapılacağı ile ilgili hususlar daha evvel yayımlanan talimatnamede ilan edilmişti. Konunun ayrıntıları ise paraların sayım ve inceleme işlemlerinden önce gazetelerde gündeme getirilmişti. Bu doğrultuda Cumhuriyet Gazetesi’nin 26 Ağustos 1927 tarihli ve “*Yeni Evrak-ı Nakdiye*” başlıklı yazısında ifade edildiği üzere; mübadeleye önce İş, Ziraat ve Osmanlı Bankaları gişelerinden başlanması kararlaştırılmıştı. Daha sonra bu konudaki tecrübesine istinaden bu iş sadece Osmanlı Bankası’na bırakılmıştı. Diğer bankalar ise ellerindeki paraları Osmanlı Bankası’nın Duyun-ı Umumiye şubesinden toptan değiştirebilecekler ve kendi gişelerinden halka yeni evrak-ı nakdiye verebileceklerdi. Aynı zamanda Osmanlı Bankası’nın Duyun-ı Umumiye şubesi sırf halka mahsus olmak üzere hususi bir gişe de tahsis edecekti¹³⁶.

Ağustos ayı itibariyle gazetelerde, değişim işlemlerine Ekim sonlarında başlanacağı yazılmaktaydı¹³⁷. Ancak Ekim ayına gelindiğinde bu tarihin Kasım ayı sonlarına ertelendiği duyuruldu¹³⁸. Bu duruma muhtemelen paraların ülkeye gelişinin gecikmesi ve buna bağlı olarak da sayım işlemlerinin uzaması neden olmuştu. Bundan dolayı, sayım ve inceleme işlemleri tamamlandıktan sonra paraların 5 Aralık 1927’den itibaren mübadelesine karar

133 “Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1225, 6 Teşrin-i Evvel 1927, s. 2.

134 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1249, 31 Teşrin-i Evvel 1927, s. 3.

135 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1259, 10 Teşrin-i Sani 1927, s. 2; “Yeni Evrak-ı Nakdiye Ancak Piyasadaki Miktarı Göre Tebdil Edilecek”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1262, 13 Teşrin-i Sani 1927, s. 2.

136 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1184, 26 Ağustos 1927, s. 2.

137 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1184, 26 Ağustos 1927, s. 2.

138 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1234, 15 Teşrin-i Evvel 1927, s. 2.

verildi. Paraların değişimi konusu, Evrak-ı Nakdiye Komisyonu'nda gündeme gelmiş ve bu doğrultuda bazı kararlar alınmıştı. Buna göre; “*yeni paraların sayım ve teslim işlemleri son bulduğu zaman bütün maliye şubelerine, bankalara ve mal sandıklarına dağıtılacak ve bu müesseseler aracılığıyla halkın elindeki paranın değişimi gerçekleşecektir.*” Fakat süreç böyle yürümedi. Osmanlı Bankası, paraların bu şekilde değişimi esnasında birtakım yolsuzlukların olabileceği ihtimaliyle komisyonun bu kararına itiraz etti. Osmanlı Bankası yeni paraların tamamının kendi gişelerinde değişiminde ısrar edince bu konu komisyonda önemli tartışmalara neden oldu. İlgili makamlar, paraların sadece Osmanlı Bankası gişelerinde değiştirilmesinin çok uzun süreceği ve bunun da halkın aleyhine olacağı görüşündeydiler. Bu nedenle paraların ilgili bankalara bölüştürülerek muhtelif mahallerde ve aynı zamanda değişimine başlanması gerektiğini savunuyorlardı. Hatta yeni evrak-ı nakdiye hakkındaki kanunun ilgili maddesindeki “*değişim işlemlerinin 6 ay zarfında gerçekleştirilmesi gerektiği*” hususu hatırlatılarak aksi takdirde söz konusu işlemlerin belirtilen tarihte tamamlanamayacağını iddia etmişlerdi. Buna karşılık Osmanlı Bankası, bütün vilayetlerde ve birçok kaza merkezinde şubelerinin olması dolayısıyla mübadele işlemlerinin seri bir şekilde yapılabileceğinde ısrarlıydı. Bunun üzerine soruna çözüm bulmak amacıyla Maliye Vekili Abdülhalik Bey, hemen İstanbul'a gelerek komisyonu kendi başkanlığında toplantıya davet etti¹³⁹.

Sorunun nasıl çözüme kavuşturulduğu 17 Kasım tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nin “*Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Tebdili İçün Bir Şekil Bulundu*” başlıklı yazısında değerlendirilmekteydi. Yazıda ifade edildiğine göre, bu konuda Osmanlı Bankası ile Maliye Vekâleti arasındaki görüşmeler neticesinde mübadelenin esas ve ayrıntıları şu şekilde belirlenmişti: “*Paralar, Duyun-ı Umumiye vasıtasıyla İstanbul'daki bütün bankalara, müessesat-ı maliyeye, mal sandıklarına, maliye şubelerine getirecekleri eski paralara karşılık tevzi edilecek bir müessese tarafından piyasaya çıkarılacaktır. Değişim işlemleri 6 ay devam edecektir. Bu müddet zarfında hem Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesi hem de Osmanlı parası piyasada tedavül edebilecektir. Bu sürenin sonunda Osmanlı parası tedavülden kalkacaktır. Duyun-ı Umumiye'de toplanacak olan eski paralar, yenileri ile değiştirilir değiştirilmez zımbalanacak ve mübadelenin bitiminde birer birer sayılmak suretiyle Maliye Vekâletine teslim edilecektir. Vekâlet bundan sonra bunları imha edecektir.*”¹⁴⁰

Paraların tedavüle çıkarılması ve değişimi meselesinin esaslarının tartışıldığı bir dönemde başka sorunlar da gündeme gelmeye başlamıştı. Bunlardan biri yeni paraların değişimi yapılırken halkın elinde bulunan yıpranmış ve numaraları farklı ya da eksik olan paraların nasıl değiştirileceği meselesiydi. Bu hususta, söz konusu paraların yenileri ile

139 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1259, 10 Teşrin-i Sani 1927, s. 2.

140 “Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Tebdili İçün Bir Şekil Bulundu”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1266, 17 Teşrin-i Sani 1927, s. 2.

değiştirilebilmesi için özel bir komisyon oluşturulacağı ve şüpheli paraların mübadeleden önce komisyona gönderilerek inceleneceği yönünde bir açıklama yapılmıştı¹⁴¹.

Diğer bir mesele ise piyasada “*ufak para/ufaklık buhranı*” yaşanabileceği endişesiydi. Nitekim yeni evrak-ı nakdiyelerde yarım liralıklar olmadığından piyasadakiler tedavülden kaldırıldığında yerine 1 liralıklar kullanılmaya başlanacaktı. Tedavülde olan yarım liralıkların miktarı 7-8 milyon kadardı ve tedavülden bu kadar ufak para kaldırılmış olacaktı. Bu konu Evrak-ı Nakdiye Komisyonu'nun daha evvelki bir toplantısında görüşülmüş ve yarım liralıklar tedavülden kaldırıldığında ufak para buhranının ortaya çıkacağı hususuna Hükümetin dikkati çekilmişti. Maliye Vekâleti ise böyle bir buhranın önüne geçmek için gerekli tedbirlerin alınacağı hususunda kamuoyunu bilgilendirmişti. Söz konusu tedbir, “*1 liralık evrak-ı nakdiyeden bir miktarını tedavülden kaldırarak yerine aynı miktarda 25 kuruşluk nikel para bastırmak*” şeklindeydi¹⁴². 21 Kasım tarihli gazetede haberde, Maliye Vekâleti tarafından 10 milyon lira kıymetinde 25 kuruşluk para basılması için bir kanun layihası hazırlanmakta olduğu ve hızlı bir şekilde Meclisten çıkarılacağı yazılmaktaydı¹⁴³. Hatta Darphanede her türlü tertibat alındığı için beklenti Kasım ayının son haftasında paranın basımının gerçekleşmesi yönündeydi. Ayrıca ufaklık buhranına mani olmak için Maliye Vekâleti'nin ihtiyatta bulundurduğu fazla miktarda bronz parayı da piyasaya arz edeceği bildirilmekteydi¹⁴⁴. Öte yandan 11 Aralık 1927'de kabul edilen bir kanunla, söz konusu ihtiyacı gidermeye yönelik olarak 25, 10 ve 5 kuruşluk olmak üzere 5 milyon liralık üç çeşit bronz nikel para basılması kararlaştırılmıştı¹⁴⁵.

Tartışılan başka bir sorun, tedavüle çıkarılacak yeni Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesinin miktarının tedavülde bulunan para miktarıyla örtüşmemesi hususuydu. Bu konu gazetede “*Yeni Evrak-ı Nakdiye Ancak Piyasadaki Miktarı Göre Tebdil Edilecek*” başlığıyla gündeme getirilmişti. Yazıda verilen bilgilere göre, tedavülde olan 157 milyon liralık evrak-ı nakdiyenin gerek işgal esnasında ve gerekse muhtelif sebeplerden dolayı yaklaşık 40 milyonu mahvolmuş ve tedavülden kalkmıştı. Bu yüzden tedavülde bulunan mevcut paranın miktarı azalmıştı. Oysa yeni basılan evrak-ı nakdiye, tedavülde bulunması gereken 157 milyona göre 40 milyon

141 “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1259, 10 Teşrin-i Sani 1927, s. 2.

142 “Yeni Evrak-ı Nakdiye Ancak Piyasadaki Miktarı Göre Tebdil Edilecek”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1262, 13 Teşrin-i Sani 1927, s. 2.

143 “Yeni Paralarımız”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1270, 21 Teşrin-i Sani 1927, s. 2. Daha evvel 16 Nisan 1925'te “Yeniden Üç Milyon Liralık Madeni Ufaklık Meskûkât Darbı Hakkında Kanun” kabul edilmişti. Bu kanunun birinci maddesine göre, 12 Şubat 1924 tarihli kanunda 2 milyonluk para basma yetkisi 5 milyon liraya çıkarılıyordu. *Resmi Gazete*, No: 96, 23 Nisan 1925, s. 111. 11 Aralık 1927'de “Yeniden 5 Milyon Liralık Madeni Ufaklık Meskûkât Darbı Hakkında Kanun Layihası” sunulmuştu. BCA, 30.18.1.1/26.68.14/11.12.1927. Söz konusu layiha kanunlaşmıştır. 4 Şubat 1928 tarih ve 1207 sayılı “Yeniden Beş Milyon Madeni Ufaklık Meskûkât Darb ve İhracı Mezuniyetine Dair Kanun”, *Düstur*; III. Tertip, C. 9, Ankara 1948, Devlet Matbaası, s. 102.

144 “Yeni Paralarımız”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1270, 21 Teşrin-i Sani 1927, s. 2.

145 Ayrıca bu paraların basımı için gerekli görülen pulların “Müzayede Münakasa ve İhale Kanununun” 18. maddesinin “z” fıkrası doğrultusunda pazarlık suretiyle satın alınması kararlaştırılmıştı. BCA, 30.18.1.1/26.68.3/11.12.1927.

civarında fazla idi. Yazının devamında, konu hakkında yapılan görüşmeler neticesinde, yeni evrak-ı nakdiyeden sadece, piyasada mevcut olan evrak-ı nakdiye miktarının tedavüle çıkarılması ve geri kalanının ise ihtiyat olarak muhafazasının kararlaştırıldığı yazılmaktaydı. Bu husus ile ilgili olarak Borsa Komiseri Kemaleddin Bey, Cumhuriyet Gazetesi muhbirine bir açıklama yaparak, “*tedavüle çıkarılacak yeni Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesinin miktarının hali hazırda tedavülde bulunan para adedi kadar olacağını*” belirtti¹⁴⁶.

Konu hakkında gazetenin “*Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Tebdili İçün Bir Şekil Bulundu*”, başlıklı yazısında “*Duyun-ı Umumiye, kendisine ne kadar eski para getirilirse o miktarda yeni para vereceğine göre Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesinden geriye kalanlar ihtiyat olarak muhafaza edilmek üzere Vekâlete gönderilecektir*” şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır. Yazının devamında paranın değişiminin ayrıntıları da ele alınmaktaydı. Bu doğrultuda İstanbul dışındaki eski paraların değişiminin nasıl olacağı hakkında bilgi veriliyordu. Kararlaştırıldığı üzere, yabancı ülkelerde özellikle Balkan ülkelerinde bulunan evrak-ı nakdiye oradaki bankalar vasıtasıyla İstanbul’a getirilecek ve buradan yenisi alınacaktı. Mübadele işlemleri Anadolu’da da aynen İstanbul’daki gibi gerçekleşecek, mahalli mal sandıkları eski parayı İstanbul’a göndererek yenisini alacaklardı. Şayet tespit edilen bu şekil, paraların süratle mübadelesine kâfi gelmezse o vakit özel kurumlar da doğrudan doğruya Duyun-ı Umumiye’de para değişimine girişebilecekleri¹⁴⁷.

Maliye Vekâleti’nin, tedavüle çıkarılacak yeni paralar hakkında yayımladığı ilanda şu esaslar belirtiliyordu: “*5 Aralık Pazartesi gününden itibaren İstanbul’da Duyun-ı Umumiye binasında, mübadele komisyonu gişelerinde şimdilik ilk günlere mahsus olmak üzere sadece mal sandıklarıyla bankalara ait evrak-ı nakdiye yeni evrak-ı nakdiye ile değiştirilecektir. 6 ay içinde paraların değişimi mecburidir, bundan sonra değişim yasaktır. İstanbul’da mal sandıklarıyla tüm bankalar 5 Aralık’tan itibaren tüm ödemeleri diğer evrak ile icra ederek eski evrak-ı nakdiyeyi tedavüle vaz etmeyeceklerdir. Mübadeleye başlama tarihleri ayrı ayrı icab eden yerlerde ilan olunacaktır. İstanbul’dan sonra Ankara, İzmir, Adana ve Samsun’da birer ikişer gün ara ile mübadele muamelesine başlanacaktır.*”¹⁴⁸

Cumhuriyet Gazetesi’nin “*Evrak-ı Nakdiyenin Mübadelesine Yarın Başlanıyor*” başlıklı yazısında, bankalar ve maliye müesseseleri tarafından getirilen paraların Aralık ayının 5’inden 15’ine kadar değişiminin gerçekleştirileceği bildiriliyordu. Buna dayanarak İstanbul’daki bazı bankalar 3 Aralık’tan itibaren eski paraları Duyun-ı Umumiye İdaresi’ne getirmeye başlamışlardı¹⁴⁹.

146 “Yeni Evrak-ı Nakdiye Ancak Piyasadaki Miktarı Göre Tebdil Edilecek”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1262, 13 Teşrin-i Sani 1927, s. 2.

147 “Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Tebdili İçün Bir Şekil Bulundu”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1266, 17 Teşrin-i Sani 1927, s. 2.

148 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1279, 30 Teşrin-i Sani 1927, s. 2; “Maliye Vekâletinden”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1280, 1 Kanun-ı Evvel 1927, s. 6.

149 “Evrak-ı Nakdiyenin Mübadelesine Yarın Başlanıyor”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1283, 4 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

Cumhuriyet paralarının tedavüle çıkarılması hususu, gazetede ki “*Yeni Paralarımız Piyasaya Çıktı*” başlıklı yazıyla kamuoyuna duyurulmuştu. Alınan karar doğrultusunda Cumhuriyet evrak-ı nakdiesinin değiştirilmesine 5 Aralık 1927 günü sabah itibariyle başlanmıştı. Piyasaya 20 milyon para çıkarılmış ve bunun 7 milyonu Ziraat Bankası’na verilmişti. Mübadele Komisyonu’nun belirlediği sıraya göre bankalar sabah 9’dan itibaren yeni paraları almışlar ve değişim işlemlerini bunlarla yapmışlardı. Yazıda belirtildiğine göre, yeni paralar halk arasında büyük ilgi görmüştü ve pek çok kişi aldıkları Cumhuriyet evrak-ı nakdieslerini birbirlerine göstererek sevincini paylaşıyordu. Osmanlı Bankası, Defterdarlık, Ziraat ve İş Bankası’na yeni paralar 4 Aralık akşamı itibariyle verilmişti. Defterdarlık, 5 Aralık günü, yeni parayı Vali Bey’in istihkak bordrosunu ödemek suretiyle piyasaya çıkarmıştı. Duyun-ı Umumiye’de 150 kişilik bir heyet, değiştirilecek paraları saymak için görevlendirilmişti. Halkın elindeki yırtık ve numaraları farklı paraların muayenesi ve değişimi için de ayrıca bir komisyon oluşturulmuştu. Bu tür paralar komisyona gönderilecek, duruma göre ya değiştirilecek veya reddedilecekti¹⁵⁰.

Maliye Vekâleti’ne 4 Aralık’ta gönderilen 2 milyon tutarındaki yeni para 6 Aralık’ta Ankara’ya ulaşmış ve 7 Aralık’tan itibaren maaşların yeni para ile ödeneceği bildirilmişti¹⁵¹. 15-20 gün sonra da yeni paraların Türkiye’nin her tarafında tedavüle çıkmış olacağı belirtiliyordu¹⁵². Gazetede yer alan bilgilere göre, paraların piyasaya çıkarılmasının ardından özellikle bazı sahtekârların Anadolu köylüsünü 10 liralıkları 50; 5 liralıkları da 10 lira diye göstererek kandırmaya çalışacaklarına dair endişe vardı¹⁵³. Bu yüzden 6 Aralık tarihli gazetelerde yeni paraların resimleri yayımlanmış ertesi gün de yeni paraların ayrıntılı tanıtımı şu şekilde yapılmıştı (Ek 4):

“1 liralıklar: *Yüz tarafında ortada ziraatı temsil eden bir resim vardır. Bu resimde genç Türk köylüsünün çift sürdüğü görülüyor. İkinci planda görülen dağ, eski Ankara’yı, Meclis binası da yeni Ankara’yı remz eder. Bunun bordürü hatt-ı kufi olarak “1 Türk lirası” ibaresinin tekrarı ile teşkil edilmiştir. 1 liralığın arkasındaki bina Maliye vekâleti binasıdır. Çerçeveyi teşkil eden motifler çok eski Türk sanayi-i tezyinesi bakayasından iktibas edilmiştir. Filigran, Gazinin portresidir.*

5 liralıklar: *Yüz tarafındaki ve ortadaki resim bozkurt timsalidir. Bu mevzuun terkindeki mana şudur: Türk’ün çok eski bir remzi olan hilalin ortasından yeni bir sıçrayışla şahlanan bozkurdu Ankara’dan doğan parlak bir güneş, altın ışıklarıyla takdis ediyor. Sağ tarafındaki*

150 “Yeni Paralarımız Piyasaya Çıktı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1285, 6 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1-2.

151 “Yeni Paralarımız Piyasaya Çıktı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1285, 6 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1-2.

152 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz Hakkında Müfid Malumat”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1286, 7 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1. Nitekim ilerleyen günlerde yeni evrak-ı nakdieseler, posta ile gönderilmesi zaman alacağından Ankara’dan uçak ile Diyarbakır, Elazığ ve Van’a gönderilmişti. “Yeni Evrak-ı Nakdiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1301, 22 Kanun-ı Evvel 1927, s. 4.

153 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz Hakkında Müfid Malumat”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1286, 7 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

küçük dairenin içinde ilk meclis binası vardır. Arkasındaki resim Ankara Bend deresini ve köprüsünü gösteren şirin bir manzaradır.

10 liralıklar: 10 liralıklar iki mütenazır çerçeveden müteşekkildir. Soldaki beyzanın içinde Gazi'nin filigran olarak portresi, soldakinin içinde 5 liralıklardaki bozkurt timsalinin küçük mikyasa bir numunesi vardır. Arkasında dört köşe çerçeve dâhilindeki resim Ankara Debbağhane köprüsü cihetinden eski kalenin görünüşüdür. Çerçevenin üstünde kufi olarak "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi vardır.

50 liralıklar: 10 liralıklara hiç benzemeyen bir şekilde iki taraflı bir çerçeveden terekkiüp eder. Etrafındaki bordür "üç iplik Rumi" denilen çok eski bir Türk tezyinatıdır. Bunların zemin rengini teşkil eden şekil birbiri içinden çıkmış serbest hututdan müteşekkil bir resimdir. Bu hutut el ile hakk edilmiş olduğundan aynı serbestiyi muhafaza etmek şartıyla kopyası adimü'l imkândır. Sağ ve soldaki çerçevelerden birinde Gazi'nin portreleri, mukabil çerçevede filigran olarak kufi hutut ile "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi vardır. 50 liralıkların arkasındaki resim Afyonkarahisar'ın umumi manzarasıdır.

100 liralıklar: 100 liralıkların hususi bir tarzda tertip edilmiş olan çerçevenin ortasında Gazi hazretlerinin portresi ve filigran, 50 liralıktakinin aynıdır. Arka tarafına gelince; bunun şekli eski Türk mimarisini temsilen yapılmıştır. Bu şekil tamamen orijinaldir. Bu iki kubbenin arasındaki balkondan görünen manzara, Debbağhane köprüsü tarafından Ankara'nın umumi manzarasıdır.

500 liralıklar: Bu para kufi hatları temsilen yapılmış tezyini bir tertip üzerine bir tarafta Gazi hazretlerinin portresi, diğer tarafta da çok eski Türk asarının bir şaheseri olan Sivas'taki (Gök medrese)nin resmi vardır. Arka tarafına yine aynı usluba muvafık olarak yapılmış bir çerçeve içinde Sivas'ın umumi manzarası vardır. Bu kıymetli tezyinatı hemen kufi hatları takliden yapılmış denilebilir. Londra'da en çok beğenilen paramız budur.

1000 liralıklar: 1000 liralıklarda ay şeklinde bir çerçeve içinde Gazi hazretlerinin portresi vardır. Ayın içindeki tezyinat çelik hakkı olduğu halde muhtelif renk derecelerine ayrılmıştır. Portrenin etrafından çıkan bir güneş her tarafı hususiyle "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresini parlatmaktadır. Arkasındaki resim Sakarya'nın umumi manzarasıdır. Etrafındaki çerçeve tamamen çelik hakkı ile yapılmış hutut-ı hendesiyedir. Zemini Türk tezyin sanatına muvafık bir tarzda parmaklı şeklinde yapılmış ve her murabbaın ortasında mikroskobik bir yazı ile "bin lira" yazılıdır.¹⁵⁴

Paraların tedavüle çıkmasıyla birlikte değişimi gerçekleştirilen evrak-ı nakdiye miktarı ile ilgili bilgiler de gazetelerde yer almıştı. Cumhuriyet Gazetesi'nin "Ne Kadar Para Mübadele

154 "Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz Hakkında Müfid Malumat", *Cumhuriyet*, Sayı: 1286, 7 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

Edildi” başlıklı yazısında Evrak-ı Nakdiye Mübadele Dairesinden alınan bilgiye göre 5, 6 ve 7 Aralık'ta 15.871.592 liralık evrak-ı nakdiyenin mübadele edildiği belirtiliyordu¹⁵⁵. Dairenin yayımladığı tebliğde bu miktarın 10 Aralık akşamı 16.893.143 liraya¹⁵⁶, 13 Aralık akşamı itibarıyla de 18.967.943 liraya ulaştığı bildirilmekteydi¹⁵⁷.

Cumhuriyet Gazetesi'nin daha evvelki sayılarında halkın elindeki paraları 15 Aralık'tan itibaren değiştirebilecekleri duyurulmuşsa da¹⁵⁸ 15 Aralık tarihli ve “*Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Mübadelesi*” başlıklı yazıda ahalinin elindeki paraların mübadelesine 2 Ocak 1928 günü başlanacağı yazılmaktaydı. Eski paraları değiştirmek isteyenler cuma ve diğer tatil günleri hariç her gün saat 2'den 5'e kadar İstanbul'da Duyun-ı Umumiye binasındaki Mübadele Dairesi veznesine müracaat edebileceklerdi¹⁵⁹. Mübadele işlemlerinin nasıl gerçekleştirileceği yayımlanan talimatname ile belirlenmiş olsa da ilerleyen günlerde bu konuda bir takım sorunlar ortaya çıkmıştır. Bazı kişiler tarafından eski evrak-ı nakdiyelerin vilayetlerden noksan kıymette alınıp İstanbul'da değiştirmek suretiyle ihtikâra sebebiyet verdiği yönünde şikâyetler ortaya çıktı. Bu yüzden ihtikârî önlemek amacıyla 19 Şubat 1928 tarihinde “Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Eskileriyle Mübadelesine Dair Talimatname”nin ilgili maddesinde değişiklik yapılması kararlaştırıldı¹⁶⁰.

Yeni paraların tedavüle çıkmasıyla birlikte 701 sayılı kanun gereği Osmanlı paralarının 6 ay kullanımında kalmasına imkân tanınmıştı. Ancak değişim işlemleri zamanında tamamlanamayınca bu süre 23 Mayıs 1928 tarihinde kabul edilen 1317 sayılı kanunla 3 ay daha uzatıldı¹⁶¹. Konu ile ilgili ayrıntılar 4 Eylül 1928 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nin “*Evrak-ı Nakdiyenin Tebdili Bugün Nihayet Buluyor*” başlıklı yazısında değerlendirildi. Yazıda, 153 milyon liralık evrak-ı nakdiyeden o tarihe kadar ancak 146.758.806 milyonun değiştirildiği belirtiliyordu. Bununla birlikte henüz taşra mal sandıklarındaki evrak-ı nakdiyeler gönderilmediğinden bu farkın değişebileceği de ifade edilmekteydi. Yazının devamında evrak-ı nakdiyenin tebdil muamelesine 4 Eylül günü saat 5 itibarıyla her yerde son verileceğinden para değiştirmek için gelenlerin oldukça kalabalık olduğuna da vurgu yapılmıştı¹⁶².

155 “Ne Kadar Para Mübadele Edildi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1288, 9 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

156 “Evrak-ı Nakdiye Mübadele Dairesinin Tebliği”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1291, 12 Kanun-ı Evvel 1927, s. 3.

157 “Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Mübadelesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1294, 15 Kanun-ı Evvel 1927, s. 4.

158 “Evrak-ı Nakdiyenin Mübadelesine Yarın Başlanıyor”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1283, 4 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1; “Yeni Paralarımız Piyasaya Çıktı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1285, 6 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

159 “Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Mübadelesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1294, 15 Kanun-ı Evvel 1927, s. 4.

160 BCA, 30.18.1.1/27.82.6/19.02.1928, Dosya Ek: 129-21. 19 Şubat 1928 tarih ve 6211 sayılı “Yeni Evrak-ı Nakdiyenin Eskileriyle Mübadelesine Dair Olan Talimatnamenin On İkinci Maddesinin Tadili Hakkında Kararname”, *Düstur*, III. Tertip, C. 9, Ankara 1948, Devlet Matbaası, s. 108-110.

161 23 Mayıs 1928 tarih ve 1317 sayılı “Mevcut Evrak-ı Nakdiyenin Yenileriyle İstipdiline Dair Olan Kanunun Üçüncü Maddesinde Muayyen Müddetin Temdidine Dair Kanun”, *Düstur*, III. Tertip, C. 9, Ankara 1948, Devlet Matbaası, s. 687.

162 “Evrak-ı Nakdiyenin Tebdili Bugün Son Buluyor”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1553, 4 Eylül 1928, s. 2.

Cumhuriyet Gazetesi'nin “*Eski Paraların Tebdili Muamelesi Dün Nihayet Buldu*” başlıklı yazısında paraların değişim süresinin sona ermesine rağmen 4 Eylül günü mesai sonrası hâlâ Duyun-ı Umumiye İdaresi önünde paraları değiştirmek için gelen vatandaşların olduğu belirtilmekteydi. Hatta yaşanan bir olayın ayrıntılarına da gazetede yer verilmişti. Yazıda, Eyüp Sultan’da oturan yaşlı ve fakir bir kadının bahçesinde bir küp içinde biriktirdiği paraları komşularına göstermeden çıkarıp getirdiği; ancak mübadele işlemleri son bulduğu için paraları değiştiremediği, bundan dolayı da ağlayarak herkese yalvardığı anlatılmaktaydı¹⁶³. “*Elde Kalan Paraların Değiştirilmesine İmkân Yok*” başlıklı yazıda ise ertesi gün de paraların değişimi için pek çok kişinin Duyun-ı Umumiye İdaresi’ne müracaat ettiği yazılıydı. Bu kişilere bu zamana kadar neden gelmedikleri sorulduğunda bir kısmı süreçten haberdar olmadığını söylerken; bir kısmı “*eski para*” ifadesinden kirlî ve yıpranmış parayı anladıklarını, diğer bir kısmı ise eski paranın üzerinde “*altın ile mübadele edilecektir*” kaydı olduğu için eski paraları getirmediklerini ifade etmişlerdi. Ayrıca hemen hepsi ellerindeki paraları “*cenaze masrafları (kefen parası)*” için sakladıklarını söyleyerek görevlileri ikna etmeye çalışmışlardı. Defterdar Şefik Bey bu konuya açıklık getirmek amacıyla gazetecilere verdiği beyanatta, eski paraların değişimi için yeterince süre tanındığını, ancak bundan sonra bir şey yapılamayacağını kesin bir dille ifade etmişti¹⁶⁴. Buna rağmen yine de vatandaşların ellerindeki eski paraları değiştirmekte ısrarcı oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim yazıda Trabzon’dan da örnek verilmek suretiyle benzer olayların pek çok taşra şehrinde yaşandığına işaret edilmekteydi¹⁶⁵.

Bankalar, şirketler, maliye müesseseleri ve maliye tahsil şubeleri ile taşrada mal sandıkları 4 Eylül akşamı itibarıyla ellerindeki paranın miktarını liste halinde Mübadele Komisyonu’na teslim etti. Mübadele Komisyonu bu listelerin muhtevasını 5 Eylül akşamına kadar Maliye Vekâleti’ne bildirmek zorundaydı. Tasfiye işlemleri için de Tütün İhisar İdaresi’nde bir komisyon oluşturulmuştu¹⁶⁶. 5 Eylül’e kadar 146 milyon lira mübadele edilmişti. Bu miktara sadece Eylül’ün birine kadar taşrada mübadele edilen ile ayın dördüne kadar İstanbul’da mübadele edilen dâhildi. Ayın birinden dördüncü günü akşamına kadar taşrada mübadele edilen miktar belli değildi. O nedenle geri kalan miktarın bu dört gün zarfında değiştirilmiş olması muhtemeldi¹⁶⁷.

Öte yandan piyasadan toplanan eski paraların düzenli olarak bu konuda görevlendirilmiş olan komisyona gönderilerek onların denetiminde imha edilmesi söz konusuydu. Bu paraların

163 “Eski Paraların Tebdili Muamelesi Dün Nihayet Buldu”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1554, 5 Eylül 1928, s. 1.

164 “Elde Kalan Paraların Değiştirilmesine İmkân Yok”, *Cumhuriyet*, Sayı:1555, 6 Eylül 1928, s. 2.

165 “Evrak-ı Nakdiye Mübadelesi”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1556, 7 Eylül 1928, s. 2.

166 “Eski Paraların Tebdili Muamelesi Dün Nihayet Buldu”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1554, 5 Eylül 1928, s. 3.

167 “Elde Kalan Paraların Değiştirilmesine İmkân Yok”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1555, 6 Eylül 1928, s. 2.

cins ve miktarları gazetelerde halka ilan edilecekti¹⁶⁸. Ayrıca Hükümet imha edilen evrak-ı nakdiyenin miktarını tespit etmek için bir takım düzenlemeler de yapmıştı¹⁶⁹.

h) Yeni Paraların Kullanımında Dikkat Edilecek Hususlar

Paraların tedavüle çıkmasıyla birlikte gazetede yazılarda gündeme getirilen konulardan biri yeni paraların kullanılmasında dikkat edilecek hususlardı. Çünkü paralar çok büyük bir emek ve çalışmanın sonucunda basılmış ve dolaşıma sokulmuştu. Bundan dolayı nasıl kullanılacağı önemliydi. Yeni paraların ülkeye gelmeye başladığı günlerden itibaren gazete sayfalarında Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesinin özellikleri ile ilgili bir takım tespitler yapıldığı görülmektedir. Bu değerlendirmelerde “dünyanın en büyük ve son sistem tab’ müessesesi” olan Thomas de la Rue’de, “taydus” usulü ile basılan evrak-ı nakdiyelerin, kullanılmakta olan paralarla kıyaslanamayacak derecede zarif ve sağlam olduğu belirtiliyordu. Öyle ki, her bir evrak-ı nakdiye iki bin defa katlanmaya dayanıklıydı, bu nedenle kısa zamanda eskimeyecekti. Paraların ebadı ise tedavüldeki paralardan daha küçük olduğu için hem daha zarif hem de cüzdana girebilecek mahiyeteydi¹⁷⁰.

Başka bir değerlendirmede yeni paralarla eskilerinin karşılaştırılması şu şekilde yapılmaktaydı: “*eski evrak-ı nakdiye gayr-i melhuz bir badire neticesinde mevki-i tedavüle çıkarıldığı için kâğıtları mükemmel olmadığı gibi tab’ları da nefis değildi. Fakat yeni evrak-ı nakdiyemiz vesait-i mübadelede aranan bütün evsafı camidir.*” Ancak yeni paraların bütün bu güzellik ve özelliklerinin yanında tek kusurunun üzerine fazla tazyik yapıldığı zaman boyasının iz bırakıyor olmasıydı. Ancak uzmanlar bunun zamanla kaybolacağını ifade etmişlerdi¹⁷¹.

Cumhuriyet Gazetesi’nin “*Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz Hakkında Müfid Malumat*” başlığı ile yayımlanan yazısında, paraların üzerindeki resim ve şekillerin diğer hükümetlerin paralarındakilere benzememesine dikkat edildiği; hatta yeni paraların her birinin diğerine benzememesi için de ayrı şekiller kullanılmasına özen gösterildiği belirtilmekteydi. Paraların yazılarının hattat Ahmet Bey tarafından yazıldığı ve her kıymette rika, divani, sülüs, nesih, talik olmak üzere yazının şeklinin değiştirildiği belirtilmekteydi. Ayrıca paraların sayılmasında kolaylık olması için her köşesine kıymetleri Türkçe ve Fransızca olarak yazılmış ve seri numaraları da dört köşesine konulmuştu¹⁷².

168 Akyıldız, a.g.e., s. 209.

169 BCA, 30.18.1.2/1.12.33/16.01.1929. Ayrıca bu konuda 23 Mart 1929 tarih ve 1408 sayılı “İmha Edilen Evrak-ı Nakdiye Miktarının Tesbitine Dair Kanun”, *Düstur*, III. Tertip, C. 10, Ankara 1953, Başvekâlet Devlet Matbaası, s. 292-293.

170 “Bir Liralık Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Geliyor”, *Cumhuriyet*, Sayı: 962, 11 Kanun-ı Sani 1927, s. 3.

171 “Yeni Paralarımız Piyasaya Çıktı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1285, 6 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

172 “Yeni Evrak-ı Nakdiyemiz Hakkında Müfid Malumat”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1286, 7 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2. İkinci sayfada aynı yazının başlığı “Yeni Paralarımız Hakkında Müfid Malumat” olarak verilmiştir.

Görüldüğü üzere en modern teknoloji ile basılan paraların ayırt edici özelliklere sahip olması ister istemez onların kullanılması meselesini de önemli hale getirmişti. Daha paralar piyasaya çıkmadan, gazetede halkı bilinçlendirmek adına yayımlanan pek çok yazının içeriğinde bu bahse yer verilmişti. Cumhuriyet Gazetesi'nin "*Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi*" başlıklı yazısının içeriğinde paraların kullanılmasında yapılan yanlışlıklara ilişkin şu değerlendirme yapılmaktaydı: "*Bazı kimselerde manasız ve lüzumsuz ve hatta muzırr bir huy var. Eline geçen kâğıt para üzerine hesap yapar, imza atar hatta koskoca bir de mühür basar.*" Yazıda, bu tarz hareketlerin çirkin olduğu kadar evrak-ı nakdiyenin pek çabuk yırtılmasına, eskimesine, kirlenmesine sebep olduğuna dikkat çekilerek bu hususta okuyuculara, herkesin menfaati için paraların "*hüsn-i muhafaza edilmesi ve temiz tutulması*" yönünde tavsiyede bulunulmaktaydı. Yazının devamında eski Osmanlı Bankası müdürlerinden Berç Keresteciyan Efendi'nin konu ile ilgili olarak yaptığı değerlendirmesine de şu şekilde yer verilmişti: "*1915 senesi ortasında madenî paraların mevki-i tedavülden çekilmesi ve yerine evrak-ı nakdiyenin kaim olması Türkiye ahalisi için bir (nouveau) yenilik idi. Vaki bundan evvel Osmanlı Bankasının banknotları piyasaya çıkarılmış idi ise de bunların miktarı ancak 2 milyon liraya baliğ olduğundan bunlar yalnız İstanbul'da mütedavil olup, Anadolu halkı nezdinde pek cüzi miktarda mevcut idi. Şimdi ise ahz ve ita muamelaatının yalnız evrak-ı nakdiye ile vaki bulması dolayısıyla bunların hüsn-i istimaline çok dikkat etmek lazımdır.*"¹⁷³

Aynı yazıda Avrupa'nın hemen her memleketinde ve Amerika'da halkın evrak-ı nakdiyeyi veyahut banknotları cebinde nasıl muhafaza edeceğini bildiği hatırlatılarak, Türkiye'deki mevcut paraların yırtık ve kirli olmasının ortaya çıkardığı sorunlara işaret edilmekteydi. Ayrıca İngiltere bankasına giren böyle bir banknotun hemen imha edilip yerine yeni banknot basıldığı; ancak Türkiye'de böyle bir usulün mümkün olmadığı belirtilmekteydi. Bu noktada şu tespit ve tavsiyeler yapılmaktaydı: "*Hükümet-i cumhuriyemizin himmetiyle ve mühim bir meblağ sarfiyle tab'ettirilen gayet zarif ve sevimli Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesinin yakında meydan-ı tedavüle çıkarılması ne kadar şayan-ı şükran ise böyle yeni evrak-ı nakdiyenin sık sık piyasaya ihracı o kadar müşküldür. Binaenaleyh vatandaşlarımıza yeniden meydan-ı tedavüle çıkacak olan kâğıt paraları kirlenmelerini, üzerlerine yazı yazmamalarını hatırlatmak, tavsiye etmek hatta icab ederse bu mühür basmak ve imza atmak âdetini bir kanunla men eylemek lazımdır.*"¹⁷⁴

Yeni paraların piyasaya çıkmasıyla beraber gazetede yazılarda bu doğrultuda değerlendirmelere devam edildiği görülmektedir. "*Yeni Paralarımız Piyasaya Çıktı*" başlıklı yazıda "*yeni paraların Amerikan dolarlarının matbu olduğu evrak cinsinden metin kâğıtlara bastırıldığından pek çabuk fersudeleşmeyeceğiz*" belirtilmekteydi. Ancak paraların

173 "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi", *Cumhuriyet*, Sayı: 1251, 2 Teşrin-i Sani 1927, s. 3.

174 "Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi", *Cumhuriyet*, Sayı: 1251, 2 Teşrin-i Sani 1927, s. 3.

kullanımına dikkat edilmediği takdirde yıpranabileceği vurgulanıyordu. Devamında avuç içinde buruşturulan, gelişigüzel eğilip bükülen paraların bir müddet sonra ele alınamayacak vaziyete gelebileceğine dikkat çekiliyordu. Bu nedenle yeni paralar tedavüle çıkarılırken “*bunların tul-ı müddet istimalini temin eyleyecek kuralların*” da koyulması gerektiğine vurgu yapılıyordu. Bu konuda Bulgaristan örneği verilmişti. Nitekim Bulgaristan’da 1-2 yıl önce para değiştirilirken kullanımı ile ilgili de birtakım kuralların koyulduğu hatırlatılmaktaydı. Bu doğrultuda Bulgar Hükümetinin belirlediği kurallara göre; paralar yalnız bir kere katlanabilirdi, birden fazla katlanmış paralar geçerli olmayacağı gibi bu tür paraları elinde bulunduranlar sorumluluğu üstlenmiş olacaktı. İşte bunun gibi Türkiye’de de benzer tedbirlerin alınması tavsiye ediliyordu. Öte yandan paraların sahip olduğu niteliklerden dolayı özenli kullanılmasının gerekli olduğu şu şekilde ifade edilmekteydi: “*Yeni evrak-ı nakdiyemizdeki resimler ve tezyinat birer şaheser sanattır ki bunları en muktedir ressamlarımızdan Ali Sami Bey vücuda getirmiştir. Hiçbir şey olmasa bile insan, bu kadar güzel yapılmış ve en güzel kâğıtlara gayet nefis olarak tab’ edilmiş bu evraki nasıl olur da adi bir kâğıt parçası gibi buruşturur. Güzelliğe olsun hürmet etmeli değil miyiz?*”¹⁷⁵

Cumhuriyet Gazetesi’nin 7 Aralık 1927 tarihli sayısında “*Şaka Değil Ciddi*” uyarısıyla birlikte “*Yeni Cumhuriyet Paralarını Üç Günde Kirletmeyelim!*” başlıklı yazı, bir karikatürle birlikte verilerek aynı hususa dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Yazıda, yeni paralar piyasaya çıktıktan 6 ay sonra tedavülden kalkacak olan Osmanlı paralarının son zamanlarda çok kirlenmiş olduğu; hatta bir iki parayı saydıktan sonra ellerin yıkanacak hale geldiği belirtiliyordu. Eski paraların ne denli kirli olduğuna şu cümleler ile dikkat çekilmişti: “*Para çantalarımız mikrop yuvasıdır. Ya o eski evrak-ı nakdiyenin kokuları..! Bu paralar balık, et, yağ, turşu, peynir, gaz, pastırma, yemek, ter ve daha ne kadar ağır koku varsa hepsinden birer miktar kokardı.*” Karikatürün altında yazılı olan “*Balıkçı, “hey bereket” deyip kanlı ve balık kokulu elleriyle yeni varaka-i nakdiyeyi yakalayıp yağlı ve kirli kasketinin içine atarsa bu güzelim ve tertemiz paralar da üç günde kirlenir*” ifadesiyle de yeni paraların böyle bir durumda aynı akıbete uğrayabileceği anlatılmak istenmişti (Ek 5)¹⁷⁶.

2) Ressam Ali Sami Bey Davası

Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesinin tedavüle çıkmasına sayılı günler kala, paraların üzerindeki resimleri yapan ve Londra’da basıma nezaret eden, aynı zamanda Evrak-ı Nakdiye Komisyonu fen danışmanı olan Ali Sami Bey, süreç ile ilgili bir yazı kaleme almıştı. 4 Aralık 1927 tarih ve “*Evrak-ı Nakdiye Nasıl Değiştirilmeli?*” başlıklı yazısında Ali Sami Bey, yeni paraların tedavüle çıkacağı günlerde sadece paraların ne zaman ve nerede değişiminin yapılacağı konusunun tartışıldığını; oysa değişimin nasıl yapılacağı meselesinin de son derece önemli olduğunu dikkatlere sunmak istedi. Yazıda, Osmanlı döneminde evrak-ı nakdiyelerin çeşitli

175 “Yeni Paralarımız Piyasaya Çıktı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1285, 6 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

176 “Yeni Cumhuriyet Paralarını Üç Günde Kirletmeyelim!”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1286, 7 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

şekillerde kesilip yapıştırılmak suretiyle sahtelerinin yapılarak piyasaya sürüldüğü ve bundan dolayı devletin zarara uğratıldığı gerçeği de dile getirilmiştir. Benzer olayların yeni evrak-1 nakdiyelerin değişimi sırasında yaşanmaması için oldukça dikkatli olunması gerektiğinin de altı çizilmekteydi. Yazının devamında sahte paraların asıllarından ayırt edilemeyecek kadar profesyonel yapıldığını söyleyen Ali Sami Bey, hâlâ piyasada sahte para bulunabileceğini, bu yüzden de yeni paraların tedavülü sırasında bazı tedbirlerin alınması gerektiğini belirtmişti. Bu amaçla Ali Sami Bey, ilk olarak “taydus” usulüyle paraların sahtesini yapmanın mümkün olmadığını hatırlatarak yeni evrak-1 nakdiyelerin tedavüle çıktığı zaman tüm özelliklerinin resimleriyle birlikte tanıtılması tavsiyesinde bulunmuştu. İkinci olarak, değişim işlemleri başladıktan sonra herhangi bir sahtekârlık hadisesinin ortaya çıkması durumunda sahte para ile yeni paraların arasındaki farkın teknik olarak ortaya konulmasını önermişti. Son olarak, tedavül işlemleri sırasında ya da sonrasında yırtılan paraların sahte olup olmadığına dikkat edilerek yapıştırılmış olan eski paraların yenileriyle değişiminin kesinlikle yapılmaması gerektiğini vurgulamıştır.

Ali Sami Bey yazısında, “taydus” usulüyle sahte para yapmanın hem teknik hem de maddiyat açısından mümkün olmadığına dikkat çekmekteydi. Hatta yıllardır banknot kullanan İngiltere’nin bile daha yeni bu usulle para basmaya karar verdiğini ve aynı fabrikaya bu işi yaptırdığını, ancak yeni paraların henüz tedavüle çıkmadığını ifade etmiştir. Yazısında son olarak evrak-1 nakdiyenin değişim işlemlerinin sıkı kontrol edilmesi gerektiğinin altını çizerek, Duyun-ı Umumiye İdaresi’nde eski paraları çok iyi tanıyan görevliler olduğunu dolayısıyla mübadele sırasında tespit edilen şüpheli paraların bu heyet tarafından incelenmesini de tavsiye etmişti¹⁷⁷.

Görüldüğü üzere Ali Sami Bey yeni paraların basılması sürecine katkı sağlayan bir uzman olarak bu konudaki tecrübelerine istinaden yazdığı makalesiyle kamuoyunu bilgilendirmek istemiştir. Öte yandan “taydus” usulüyle yeni paraların sahtelerinin yapılmasının mümkün olmaması dolayısıyla mübadele sırasında kötü niyetli insanların eski paralar üzerinden yapabileceği olası bir sahtekârlığa karşı hükümeti teyakkuzda olmaya davet etmişti. Nihayetinde bunun acı tecrübesi geçmişte, Osmanlı döneminde yaşanmıştı. Bu sebeple süreç ile ilgili olarak alınacak tedbirleri tavsiye babında yazısında aktarmıştı. Cumhuriyet Gazetesi idaresi de sürecin başından beri yaptığı gibi bu yazıya gazete sayfalarında yer vererek kamuoyunu bilgilendirme noktasında hizmet sunmak istemiştir.

Ancak bu yazının yayımlanmasından hemen sonra Maliye Vekâleti’nden gazeteye “*müstecel*” kaydı ile bir telgraf gönderilmiştir. Telgrafta, söz konusu yazıdan dolayı hem Ali Sami Bey hem de Cumhuriyet Gazetesi yönetimi hakkında dava açıldığı bildirilmekteydi. Ayrıca telgrafın gazetede yayımlanması ve yazının da tekzip edilmesi istenmekteydi. Bunun

177 “Evrak-1 Nakdiye Nasıl Değiştirilmeli?”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1283, 4 Kanun-ı Evvel 1927, s. 4.

üzerine 7 Aralık'ta gazetede konu ile ilgili olarak “*Garip Bir Telgraf Aldık*” duyurusuyla birlikte “*Eski Evrak-ı Nakdiyenin Sahteleri Yok mu idi?*” başlıklı bir yazı kaleme alındı. Gazetede, Maliye Vekâleti'nden gönderilen ve Ali Sami Bey'in söz konusu yazısından dolayı kanuni bir takibatın başladığını bildiren telgraf yayınlandı. Telgrafta, Ali Sami Bey'in verdiği bilgilerin eski evrak-ı nakdiyenin değerini düşürerek halkın bu paralara itimadını zedelediğinden ve bu durumun hazineyi zarara uğratma ihtimalinden bahsedilmekteydi. Bundan dolayı makalenin “*teşviş-i efkâr ve eski evrak-ı nakdiyenin tenkis-i kıymetine sebep olacağı*” gerekçesiyle hem Ali Sami Bey hem de gazete yönetimi mahkemeye verilmiştir.

Gazetede yer alan telgrafın arkasında Cumhuriyet Gazetesi yönetimi tarafından yazılan cevabi bir yazı yer almıştı. Burada, makalenin sıradan bir kişi tarafından değil, Maliye Vekâleti tarafından yeni Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesinin basımı için mütehasıs sıfatıyla Londra'ya gönderilen ve orada aylarca evrak-ı nakdiyenin “*tertip, tersim, tezyin-i hakk ve tab'ına nezaretle*” görevlendirilen bir sanatkâr tarafından kaleme alındığının altı çizilmekteydi. Ali Sami Bey'in makalesinde, eski evrak-ı nakdiyelerin sahtekârlar tarafından muhtelif suretlerle ve usullerle kesilip yapııştırıldıktan sonra Duyun-ı Umumiye İdaresi'nden yenileriyle değiştirildiği uyarısı ile ilgili olarak, “*Bu iddia doğru ve varid değil midir? Acaba hangimizin eline böyle evrak-ı nakdiye geçmemiştir?*” soruları yöneltilmekteydi. Yakın zamanda gazetenin idarehanesine de bu şekilde sahte bir paranın getirilmiş olduğundan hareketle “*O halde bunların mevcudiyetinden bahs etmek neden teşviş-i efkârı mucib olsun?*” denilerek durumla ilgili hayret dile getirilmiştir. Öte yandan önceki dönemlerde yeni para tedavüle çıktığında aynı uyarıların bizzat Maliye Nezareti tarafından yapıldığı hatırlatılarak Ali Sami Bey'in “*aman mübadele esnasında sahte paralara dikkat ediniz*” içerikli yazısının “*fikirleri teşviş ediyor*” olarak yorumlanması çifte standart olarak değerlendirilmekteydi. Söz konusu makalenin ne “*teşviş-i efkârı ve ne de eski evrak-ı nakdiyenin tenkis-i kıymetini mucib olmadığına*”, makalenin yayımlanmasından itibaren para piyasası ve borsada herhangi bir hareketliliğin olmadığına değinilerek konuya nokta konulmaya çalışılmıştır¹⁷⁸.

Bu iddiayı kanıtlamak amacıyla Cumhuriyet gazetesinden bir muhabir makalenin piyasaya ve borsaya etkisini araştırmış ve bulgularını “*İddia Gayr-i Variddir, Paramızın Kıymeti Düşmemiştir*” başlıklı bir yazıda değerlendirmiştir. Söz konusu iddiaya Borsa meclis azasından Firuz Bey, “*katiyen kıymet üzerinde tesiri falan görülmiş değildir. Piyasa ve borsada vaziyetin tabi olduğunu serbestçe yazabilirsiniz*” şeklinde cevap verirken, eski Borsa Meclis azasından Fehimi İsmail Bey de makalenin borsaya zerrece tesiri olmadığını söylemiştir. Nitekim ona göre makale, eski evrak-ı nakdiye üzerinde etki edecek olsaydı bu durum borsada da hissedilirdi, oysa fiyatlarda istikrar söz konusuydu. Diğer taraftan ismini vermek istemeyen bir piyasa taciri konuyla ilgili olarak, Ali Sami Bey'in makalesinin çok kıymetli ve hazinenin menfaatine olduğuna işaret ederek; ticari piyasada eski paraların

178 “Eski Evrak-ı Nakdiyenin Sahteleri Yok mu idi?”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1286, 7 Kanun-ı Evvel 1927, s. 4.

kıymetini muhafaza ettiğini, eski paraların taklitleri ile kasten kesilip yapıştırılmış şekillerinin bulunduğunu bilmeyenin kalmadığını da sözlerine ilave etti¹⁷⁹.

Cumhuriyet'in aynı sayısında, gazetenin kurucusu ve başyazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu) de köşesinde Ali Sami Bey davasını tahlil eden “*Mahalsiz Bir Tekzib*” başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Yunus Nadi yazısına, söz konusu davanın nasıl ve neden açıldığı meselesini özetleyerek başlamıştır. Hiçbir sebep ve mecburiyet olmadığı halde Maliye Vekili Şükrü Bey'in hatırı için telgrafın gazetede yayımlandığını belirten Yunus Nadi, devamında “*Cumhuriyetin neşriyatında idareten tekzib ve kanunen takip edilebilecek bir durumun*” olmadığını dile getirmiştir. Para meselesindeki nezaketin Maliye Vekâleti kadar Cumhuriyet Gazetesi'nin de malumu olduğu, hatta onun için bu yazının kaleme alındığını ifade ederek olaya bu açıdan bakılması gerektiğini belirtmiştir. “*Eğer iyi, dikkatli, sağlam iş görülsün demek bir hata ise Cumhuriyet dahi o neşriyatında muhti olmağı kabul eder*” sözleriyle de yazının iyi niyetle yazıldığına vurgu yapmıştır. Yunus Nadi, Maliye Vekili Şükrü Saracoğlu'nun bizzat makaleyi okuyarak böyle bir suçlamada bulunmasının mümkün olmadığını; onu birilerinin yönlendirmiş olabileceğini, dolayısıyla asıl suçluların onlar olduğunu iddia etmiştir. Yazının devamında “*Cumhuriyetin neşriyatı dikkatli bir şekilde okunacak olursa evvela orada kanunen takip edilecek bir şey olmadığı, aynı şekilde tekzip olunacak bir mevzu bulunmadığı ve son olarak da böyle bir telgrafla ortalığı velveleye verecek hiçbir sebep olmadığı*” vurgularıyla söz konusu makale hakkındaki iddiaları kesin bir dille reddetmiştir. Yunus Nadi'ye göre, Ali Sami Bey, yazısında, eski evrak-ı nakdiye üzerinde muhtelif suiistimler yapılma ihtimaline karşı mübadele sırasında dikkatli olunmasını, yeni paraların özelliği ve şekli hakkında halkın bilinçlendirilmesini istemiştir. Dolayısıyla “*bunları istemek suç olmamalı*” diyerek yapılan hatalı işlemde herkesten önce Maliye Vekilinin dönmesi gerektiğini ifade ederek, Maliye Vekilinin yazıyı dikkatli bir şekilde okumasını tavsiye etmiştir¹⁸⁰.

Konu ile ilgili değerlendirmeler bu şekilde yapılırken gazetede yayımlanan bir duyuruda, Maliye Bakanlığı'na bağlı Defterdarlık Muhakemat Müdüriyeti'nin 11 Aralık'ta Müdde-i Umumiliğe (Savcılığa) yaptığı müracaat sonucunda Ali Sami Bey ve Cumhuriyet Gazetesi yönetimine dava açılmasına karar verildiği ve bu doğrultuda davanın 1 hafta içinde görüleceği bilgisi yer almaktaydı. Dava gerekçesi “*eski evrak-ı nakdiyenin tenkis-ı kıymetini mucib tarzda neşriyatta bulunmak*” şeklinde gösterilmişti¹⁸¹.

14 Aralık günü gazetede yer alan “*Davamız Cumartesiye*” başlıklı haberde, söz konusu dava gündemdeyken Yunanistan'da basılan sahte evrak-ı nakdiyelerin 13 Aralık'ta İstanbul'da yakalandığı ve bu olayın “*intak-ı hak*” kabilinden Ali Sami Bey'i haklı çıkardığı ifade ediliyordu. Bu yüzden Maliye Vekâleti'nin davadan vazgeçmesi yönünde bir beklentiye

179 “İddia Gayr-i Variddir, Paramızın Kıymeti Düşmemiştir”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1288, 9 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

180 Yunus Nadi, “Mahalsiz Bir Tekzib”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1288, 9 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

181 “Maliye Vekâleti'nin Davası”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1291, 12 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

girildi. Oysa aynı gün hem Ali Sami Bey'e hem de gazetenin sorumlu müdürü Ağâh Bey'e mahkemeden gelen celpde, duruşmanın 17 Aralık saat 13:30'da İstanbul Asliye Mahkemesi 3. Ceza Dairesi'nde yapılacağı bildirilmekteydi. Gazetede yazıda yer alan “o makaleyi yazmakla “teşviş-i efkâr”a değil bilakis “tenvir-i efkâr”a hizmet ettiğimize kani olduğumuz için huzur-ı adalete alınımız açık ve başımız yüksek olarak çıkacağız” şeklindeki ifadeler davalıların mahkemede haklılıklarını ispat edeceklerine olan inançlarını yansıtmaktaydı¹⁸².

Davanın 17 Aralık'ta görüleceği, gazetede “Bugün Huzur-ı Adalette Hesap Vereceğiz” başlıklı haberde de ilan edilmişti. Yazıda, o günlerde yakalanan sahte paraların Ali Sami Bey'in makalesinin içeriğinin isabetine ve suç teşkil etmediğine en büyük delil olarak gösteriliyordu. Aynı zamanda evrak-ı nakdiye üzerinde muhtelif suiistimaller yapıldığının Hükümetin de bilgisi dâhilinde olduğu halde söz konusu yazıda yer alan “aman Hükümet yeni evrak-ı nakdiye mübadelesinde çok dikkat etsin çünkü eski Osmanlı evrak-ı nakdiyesinin birçok eşkâlde sahteleri vardır, buna dikkat ve itina edilmezse devlet hazinesi çok zarar eder” sözleriyle ikaz ve irşat vazifesinin yerine getirilmiş olduğuna dikkat çekilmekteydi. Dolayısıyla bu uyarıların, İstanbul zabıtasının evrak-ı nakdiye sahtekârlarını ortaya çıkarmasıyla ne kadar yerinde olduğunun anlaşılması gerektiği ifade edilmekteydi. Yazının devamında “biz hak ve hakikat bildiğimiz her meseleyi memleketin, devletin, milletin menfaati için faydalı gördüğümüz her mütalaayı memnuniyetle neşrederiz” sözleriyle gazete yönetimi olarak görev bilincine vurgu yapılmıştı. Bu nedenle mahkemenin “hak ve hakikati temyiz ve adaleti izhar ve tenfiz” edeceğinden kesinlikle emindiler¹⁸³.

Dava belirtilen tarihte, yani 17 Aralık'ta İstanbul Asliye Mahkemesi 3. Ceza Dairesi'nde görüldü. Davanın ayrıntılarını gazetede yer alan “Cumhuriyet Hâkimleri Hak ve Hakikati Tecelli Ettirdiler” başlıklı yazının içeriğinden takip etmek mümkündür. Buna göre mahkemede davacı olarak Hazine Vekili Refet Bey, davalı olarak da Cumhuriyet Gazetesi sorumlu müdürü Ağâh Bey ile Ali Sami Bey hazır bulunmuşlardı. Ağâh Bey'i avukat Haydar Refet Bey, Ali Sami Bey'i de avukat Hüsameddin Bey savunmuşlardı (Ek 6).

Refet Bey, iddiasını dile getirirken söz konusu makalenin ilk etapta insana “dikkate davet” hissi veriyor olsa da ayrıntılı okunduğunda yazıda, tedavülde olan eski evrak-ı nakdiyenin kıymetini düşürmeye sebep olacak birçok husus bulunduğunu belirtmişti. Refet Bey, eski paralar 6 ay daha tedavülde kalacağı için halkın bu paralara itimat etmesi gerektiğini; oysa makalenin paralara karşı güveni sarstığını iddia etmiştir. Refet Bey'e göre, özellikle 50 liralık evrak-ı nakdiyeye karşı herkes şüphe ile bakmaktaydı. Ayrıca Ali Sami Bey'in süreçte yetkili bir kişi olması konuyu daha hassas hale getirmekteydi. Hazine vekili, sözlerinin devamında yazıdan üç pasaj okuyarak bu tür ifadelerin maliyeyi olumsuz yönde etkileyeceğini, bu

182 “Davamız Cumartesiye”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1293, 14 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

183 “Bugün Huzur-ı Adalette Hesap Vereceğiz”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1296, 17 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1-2.

nedenle hem Ali Sami Bey hem de Agâh Bey'in gerekli cezalara çarptırılmalarını talep etti¹⁸⁴.

Ali Sami Bey bu iddialara karşılık olarak verdiği ifadesinde şunları söylemiştir: “*Makale hüsn-i niyetle ve halkın aldatılmaması için yazılmıştır. Ben bu maksatla memlekete hizmet olsun diye yazdım. Makalem tenkit değil baştan nihayete kadar bir temenni namedir. Ben Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesi fen müşaviri olduğum için memlekete son bir hizmetim olsun diye bunu yazdım. Sahte paralara dikkat edelim dedim. Son hadisat da bunu teyit etti. Maksadım halkın itimadını selb değil onları teyakkuzda davet ve sahtekârlık şekillerinin malum olduğunu söyleyerek sahtekârların gözünü korkutmak idi.*” Bu sözlerine karşılık Ali Sami Bey’e; “*iyi ama sahte evrak-ı nakdiyenin tefriki müşküldür. Bunu banka memurları bile tefrik edemez*” diye yazmışsınız. *Bunu okuyan halk banka memuru anlayamazsa ben nasıl anlarım? diye şüpheye düşmez mi?*” şeklinde bir soru yöneltildi. Ali Sami Bey bunun üzerine, maalesef durumun ifade edildiği gibi olduğu ve banka veznedarlarının dahi sahte paraları ayırt edemediğini ve bu yüzden Duyun-ı Umumiye İdaresi’nde sahte paraları tetkik için bir komisyon kurulduğunu söyledi. Kendisine, “*neden bu hususu daha evvel Hükümete bildirmediniz?*” şeklinde bir soru yöneltince bu defa; 1,5 yıl önce Maliye Vekâleti tarafından Cumhuriyet evrak-ı nakdiyesi fen müşaviri olarak Londra’ya gönderildiğini ve o zaman bu husustaki görüşlerini bir raporla Hükümete bildirdiğini; şimdi ise herhangi bir resmi görevi bulunmadığı için düşüncelerini gazetede yazdığını söylemiştir.

Agâh Bey ise ifadesinde, makaleyi gazetede yayımlamadan önce baştan sona kadar okuduğunu ve daha önce ellerine ulaşmış olsaydı Hükümetin gerekli tedbirleri alması için Ankara’ya göndermeyi dahi düşündüğünü özgüvenli bir şekilde dile getirdi. Hatta yazıyı yayımlayabilmek için arkadaşlarıyla konuşup gazeteyi o gün 6 sayfa yerine 8 sayfa olarak çıkardıklarını belirtmiştir. Agâh Bey ifadesinde bütün mesuliyetin kendisinde olduğunu ve Ali Sami Bey’e herhangi bir ceza verilmemesini istedi. Devamında ise “*memleketimizde maatteessüf zaten pek az bulunan âlimler, mütehasıslar herhangi bir mesele hakkında bir makale ile ilmi fikir ve mütalaalarını efkâr-ı umumiyeye arz etmekten çekinecekler, ne olur ne olmaz huzur-ı hâkime sevk edilirim diye bihakk elbette mazur görülecekler*” sözleriyle fikir özgürlüğünün kıymetine vurgu yaptı.

İfadelerin dinlenmesinden sonra Haydar Refet Bey yaptığı karşı savunmasında, makalede sahte paraların varlığına işaret edildiğini belirterek meydana gelen son sahte para hadisesinin bunu teyit ettiğini; hatta Duyun-ı Umumiye’de bu amaçla bir komisyon oluşturulduğunu buna kanıt olarak gösterdi. Sahte paraların yeni paralarla değiştirilmesi durumunda hazineden karşılıksız para çıkışının olacağını ve hazinenin zarar edeceğini belirtti. Bu durumun ise milletin zararına olduğunu şu cümlelerle dile getirdi: “*Hazine kimin? Bizim, yani milletin değil mi? Şu halde efrad-ı milletten birinin sahte paralara dikkat ediniz! demesinden Maliye*

184 “Cumhuriyet Hâkimleri Hak ve Hakikati Tecelli Ettirdiler”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1297, 18 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

Vekâleti nasıl kuşkulandır? Bu yazıdan endişe edecek Maliye Vekâleti değil, sahtekârlardır. Vekâlet memnun olmalıdır.” Refet Bey ayrıca, makalenin yayımlandığı tarihten itibaren İngiliz lirasının yükselmediğini, aksine düştüğünü de sözlerine ilave ederek savunmasını sonlandırdı.

Ali Sami Bey'in avukatı Hüsameddin Bey ise Refet Bey'in savunmasında söylediklerine katıldığını ifade ederek Hakim Bey'e: *“Biz yalnız doğruyu söyledik. Doğruyu söyleyen bir adamın mevkii burası olursa memlekette doğruyu kim söyleyecektir? Müvekkilimin mevkii burası değildir, biz neyi müdafaa edeceğimizi bile bilmiyoruz. Biz burada kendimizi müdafaa etmiyoruz, bizi buraya sevk eden zihniyetle mücadele ediyoruz”* diyerek müvekkilinin haklı olduğunu yinelemiştir.

Hâkim; tüm bu iddia, ifade ve savunmaları değerlendirdikten sonra, yazıda fikir karışıklığına ve eski paranın değer kaybına neden olacak bir husus görülmediği, aksine halkı dikkatli olmaya davet ettiği için ressam Ali Sami ve Mehmed Ağâh Beylerin beraatları yönünde karar verildiğini açıklayarak davayı sonlandırmıştır¹⁸⁵.

Görüldüğü üzere evrak-ı nakdiyenin hem resimlerini yapan hem de basım aşamasına nezaret eden Ali Sami Bey gazetede yazısı ile yeni evrak-ı nakdiyelerin tedavülü sırasında olabilecek sahte para hadisesine dikkat çekmek istemişti. Uzmanlık alanı ile ilgili olarak yetkililere alınacak tedbirler noktasında yardımcı olmaya çalışırken; hem Hükümeti hem de halkı aslında uyanık olmaya davet ediyordu. Yazının yayımlandığı Cumhuriyet Gazetesi yönetimi ise böyle bir makaleyi sayfalarına taşıyarak sürece katkı sağlamıştı. Keza evrak-ı nakdiyenin basımına karar verildiği andan itibaren hemen her gün gazetede yayımlanan yazı ve haberlerle kamuoyu yeni paralar hakkında bilinçlendirilmeye çalışılmıştı. Sonuçta hâkim bu davada adaleti gözeterik karar vermiş, Ali Sami ve Ağâh Beyler beraat etmiş ve erken Cumhuriyet döneminde toplumsal vicdan yara almamış; adaletin mülkün temeli olduğu ispatlanmıştır.

3) Sahte Osmanlı Evrak-ı Nakdiyeleri

Cumhuriyet'in yeni paralarının tedavüle çıktığı Aralık ayında gazetede sahte paraların piyasaya sürüldüğüne dair çeşitli haberler yayımlanmıştı. Daha yeni paraların piyasaya çıkışının sevinci yaşanmadan bu haberlerin duyulması kamuoyunda oldukça endişe yaratmıştı. Cumhuriyet Gazetesi de Ali Sami Bey'in haklılığını göstermesi bakımından da önemli olan bu konunun ayrıntılarına girme ihtiyacı hissetmiştir.

Bu konuyla ilgili ilk bilgiler 13 Aralık 1927 tarih ve *“Sahte Evrak-ı Nakdiye Yapan Bir Kumpanya Cürm-i Meşhud Halinde Yakalandı”* başlıklı yazıyla kamuoyuna duyuruldu.

185 “Cumhuriyet Hâkimleri Hak ve Hakikati Tecelli Ettirdiler”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1297, 18 Kanun-ı Evvel 1927, s. 3.

Yazıda zabitanın sahte evrak-ı nakdiye imal eden 15 kişilik mühim bir sahtekâr kumpanyasını 12 Aralık günü yakaladığı yazılıydı. Bu olayın, yukarıda ifade edildiği üzere sahte evrak-ı nakdiyeye dikkat çektiği için Ali Sami Bey'e davanın açıldığı günlere denk gelmesi de ilginç bir tesadüf olmuştur. Bu yüzden olsa gerek gazetede yazıda “*sahte evrak-ı nakdiyeye dikkat edelim diyen Ali Sami Bey'in yerden göğe kadar hakkı varmı*” üst başlığı ile davaya göndermede bulunuluyordu¹⁸⁶.

Hem bu yazıda hem de 14 Aralık tarihli “*Sahte Para Yapanların İsticvabına Başlandı*” başlıklı yazıda olayın ne zaman ve nasıl gerçekleştiğine dair ayrıntılara yer veriliyordu. Yazıda açıklandığına göre kalpazan kumpanyasının sahte para hadisesi aslında yeni değildi. Bu durum üç, üç buçuk ay öncesine dayanan bir meseleydi. Nitekim zabıta bu olaydan 3 ay kadar evvel Osmanlı evrak-ı nakdiyesinin Yunanistan'da sahtesinin yapılıp Bulgaristan üzerinden ülkeye getirileceğinden haberdar edilmişti. Bundan bir müddet sonra Eminönü Polis Merkezi, sahte 50 liralıklardan iki tane ele geçirmiş ve o günden itibaren bunların nereden geldiğini araştırmaya başlamıştı. Fakat meseleyi yeterince incelemek için o zaman konu kamuoyundan saklanmıştı. Zabıta bu süre zarfında meseleyi tüm ayrıntılarıyla araştırarak ortaya çıkarmaya çalışmıştı¹⁸⁷.

Yazıda sahte paraların nasıl yapıldığı şu şekilde anlatılmaktaydı: Türkiye'den Yunanistan'a firar eden bazı Rum ve Ermeniler, Cumhuriyet paralarının Londra'da basılmakta olduğunu haber alınca yeni paraların değişimi esnasında sahte Osmanlı evrak-ı nakdiyesi imal ederek piyasaya sürmek istemişlerdi. Fakat bunu Yunanistan'da gerçekleştiremeyeceklerini anlayınca İstanbul'da yapmaya karar vermişler ve buradaki bazı kişilerle temasa geçmişlerdi. Sahte Osmanlı evrak-ı nakdiyesinin imali için gerekli klişeler Yunanistan'dan tedarik edilmiş, yazı ve diğer hususlar ise İstanbul'da temin edildikten sonra Yunanistan'a gönderilmişti¹⁸⁸. Bu arada sahte paraların piyasaya çıkarılması için formüller üretildi. Paralar ya İstanbul'da piyasaya çıkarılacak ve oradan Anadolu'ya gönderilecekti ya da yeni paralar tedavüle çıkınca onlarla değiştirilecekti. Bu seçeneklerden, daha kolay olacağı için ikincisi tercih edilmişti¹⁸⁹.

Bu şebeke, Cumhuriyet paralarının mübadelesine başlanacağı zamana kadar her türlü hazırlıklarını büyük bir maharetle tamamlamış; tam mübadele işlemleri başlayacağı esnada paraları sevke başlamıştı. Bu sırada zabıta, Yunanistan'da sahte para yapıldığını ve ülkeye sevk edildiğini haber almış, fakat bunların İstanbul'a nasıl gönderildiğini ve kimler vasıtasıyla piyasaya sürüldüğünü tespit edememişti. Bunun üzerine zabıta sıkı bir takibe başlamış ve gelen her vapuru ciddi bir kontrolden geçirmiş ve sarrafları sürekli gözetim

186 “Sahte Evrak-ı Nakdiye Yapan Bir Kumpanya Cürm-i Meşhud Halinde Yakalandı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1292, 13 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

187 “Sahte Para Yapanların İsticvabına Başlandı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1293, 14 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

188 “Sahte Evrak-ı Nakdiye Yapan Bir Kumpanya Cürm-i Meşhud Halinde Yakalandı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1292, 13 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

189 “Sahte Para Yapanların İsticvabına Başlandı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1293, 14 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

altında tutmuştu. Ayrıca durum Hükümete haber verilmiş ve Emniyet-i Umumiye şube müdürlerinden Feyzi Bey de sahtekârların takibine yardımcı olmak için İstanbul'a gelmişti. Bu takibatın sonucunda sahtekârlardan biri yakalanmış ve onun vasıtasıyla diğerleri de tespit edilmişti. Bu kişiler Ömer Abed Hanı'nın Rıhtım Caddesi üzerindeki kapısında tütüncülük ve sarraflık yapan Ermeni Yordan ile Galata'da merkez Rıhtım Hanı karşısında Lloyd Triestino Acentesi bitişiğindeki dükkânda tütüncülük ve sarraflık yapan Mayot'du. Sahte paralara Mayot, depoziterlik yapmaktaydı ve kumpanyanın sürücüleri ona müracaat ederek eski para karşılığında yeni parayı alarak bu işlemi günde birkaç defa tekrar etmekteydiler. Zabıta, bunların önceden işleri iyi gitmezken paraları piyasaya çıkardıktan sonra işlerinin bir anda düzeldiğini ve her gün bir araya gelerek görüşmeye başladıklarını, sürekli birbirlerinin dükkânına giderek durum değerlendirmesi yaptıklarını gözlemledi. Bundan sonra zabıta bu kalpazan kumpanyası etrafındaki çemberi daraltmaya başladı. Çete her gün birçok sahte parayı piyasaya sürüyordu. Zabıta, sahte para sürücülerinin Yordan ve Mayot olduğunu kesinleştirdikten sonra onları suçüstü yakalamak amacıyla 10 Aralık Cumartesi günü tertibat almış, ancak o gün Kadıköy'den gelecek sahte paraların ulaşmaması operasyonun gecikmesine neden olmuştu. 12 Aralık günü saat 13'te her türlü önlem alındıktan sonra Galata, Beyoğlu, Taksim, Eminönü merkezlerine kumpanya efradının derdest edilerek zabıt tutulması emri verildi. Bunun üzerine memurların bir kısmı belirlenen dükkânlara gidip tütün ve kibrit alış verişini yaparken diğer memurlar gelerek bu sahtekârları suçüstü yakalamış ve Galata polis merkezine sevk etmişlerdi. Burada sahtekârların parmak izleri, ifadeleri ve fotoğrafları alınmış ve saat 6 buçuğa kadar süren işlemlerin ardından otomobille polis müdürlüğüne gönderilmişlerdi. Sahtekârların derdestleri esnasında polis müdürü Şerif Bey'le Emniyet-i Umumiye Müdürlerinden Feyzi Bey ve bazı polisler eşlik etmişlerdi. Şehrin en kalabalık yerinde olan bu dükkânların basıldığını gören halk da oraya toplanmıştı. Yordan ve Mayot suçlarını itiraf etmişler, hatta konuyla ilgili bazı kişilerin isimlerini de vermişlerdi¹⁹⁰.

Ardından dükkânlar aranmış ve Yordan'ın dükkânında 800, Mayot'un dükkânında 1000 liraya yakın sahte para bulunmuştur. Tamamı 25 ve 50 liralardan oluşan sahte paralar zabıta tarafından mühürlenmiş ve polis müdürlüğüne getirilmiştir. Bu kişiler özellikle adetçe az, fakat kıymetçe fazla olan paraları tercih ediyorlardı. Nitekim hiç sahte ufak para yakalanmamıştı. Sahte paralar çok muntazam bir surette yapılmıştı. Öyle ki, paralar Deutsche Bank direktörüne gösterildiği zaman bu kişi: *"Bunlar aslından o kadar farksız ki bana da verseler hakiki para diye alardım"*¹⁹¹ diyerek hayretini gizleyememiştir. Bu paralar Osmanlı Bankası memurları tarafından da kontrol edildi. Piyasaya ne kadar sahte para sürüldüğü bilinmemekle birlikte

190 "Sahte Evrak-ı Nakdiye Yapan Bir Kumpanya Cürm-i Meşhud Halinde Yakalandı", *Cumhuriyet*, Sayı: 1292, 13 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1-2; "Sahte Para Yapanların İsticvabına Başlandı", *Cumhuriyet*, Sayı: 1293, 14 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

191 "Sahte Evrak-ı Nakdiye Yapan Bir Kumpanya Cürm-i Meşhud Halinde Yakalandı", *Cumhuriyet*, Sayı: 1292, 13 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2. Gazetenin 1 gün sonraki sayısında Doçe Bank müdürünün bu sözü söylemediğine dair tashih yazısı yayımlanmıştı. "Bir Tashih", *Cumhuriyet*, Sayı: 1293, 14 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

yeni paraların tedavüle çıktığı günden beri bu işlemin yapıldığı kabul edilirse piyasada oldukça fazla miktarda sahte para olduğu tahmin edilmekteydi. Yakalananlar 15 kişiydi ve bunlar Rum ve Ermenilerden oluşmaktaydı. Operasyonun yapıldığı gün sahte paraların ve sahtekârların yakalandığı Dâhiliye Nezareti'ne de ayrıntılı bir şekilde bildirilmiştir. Gazetelerde toplumsal bilinç yaratmak için 50 liralık sahte paranın resmi de yayınlanmıştı (Ek 7)¹⁹².

14 Aralık tarihli Cumhuriyet Gazetesi'ndeki bir yazıda; piyasaya sahte para süren kalpazan kumpanyasından 40'dan fazla kişinin yakalandığı ve içlerinde 4 tane de kadının bulunduğu belirtiliyordu. Ayrıca kalpazan kumpanyasıyla yakından alakadar olan ve sahte paraların piyasaya sürülmesini temin edenlerin isimleri de yayınlanmıştı: Komisyoncu Niko veledi Yorgi, Katip Andon veledi Suturi, tütüncü Yorgo veledi Hristo, garson Sergis veledi Banuy, kahveci Vangel veledi Hristo, döşemeci Françesko veledi Dominiko, kuyumcu Zenub veledi Surupe, hanende Baltazar veledi Kigork, tüccar nezdinde müstahdem Sükerat veledi Aristidi, süpürgeci Panayot veledi Hristo, lambacı Dimitri veledi Nikola, Tayyare Cemiyeti piyango bayii Veled Hazaroz, tütüncü Apostol veledi Yorgi, Vapur Acentesi İstavri veledi Hıralambo (Ek 8).

Zabıta, kumpanyanın geniş bir ağa sahip olması dolayısıyla ele geçirilenlerden daha fazlasının olduğunu düşünerek meselenin kaynağını bulmaya çalışıyordu. Bunun için 13 Aralık günü Kadıköy'de, Beyoğlu'nda ve Galata'da bazı yerler aranmış, ancak somut bir şey elde edilememişti. Bu arada tutuklanan kalpazanların parmak izleri ile resimleri zabıta tarafından tespit edildi. Gazetede yazıldığına göre, bu veriler aynı zamanda yabancı devlet zabıtalarına da gönderilecekti. Çünkü onlar da bu şekilde sahtekârların parmak izleri ile resimlerini ayrıca da taklit ettikleri para numunelerini öteden beri Türkiye'ye göndermekteydiler.

Polis müdürlüğünde 13 Aralık itibariyle zanlılar sorguya çekilmeye başlandı. Bunların bazıları kesinlikle bu işle alakalı olmadıklarını söylediler. Bir polis yöntemi olarak zanlılar ayrı ayrı sorguya çekilmiş ve farklı yerlerde tutulmuşlardı. Polis müdürü Şerif Bey gazetecilere verdiği demeçte, "*kumpanyanın birinci derecede sorumlularının yakalandığını ve ikinci derece sorumluların da yakalanması için araştırmaların sürdüğünü*" söylemişti. Bu arada Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyesi Mübadele Komisyonu'na, ellerine sahte para gelip gelmediği sorulmuştu. Onlar da henüz bankaların para değiştirme işlemleri devam ettiği için böyle bir şeyin olmadığını bildirmişlerdi. 15 Aralık'tan itibaren halkın elindeki paranın değişimi başlayacağından Mübadele Dairesi, özellikle sahtesi yapılan 25 ve 50 liralıkların değişimi esnasında büyük bir titizlik gösterileceğini açıkladı¹⁹³.

192 "Sahte Evrak-ı Nakdiye Yapan Bir Kumpanya Cürm-i Meşhud Halinde Yakalandı", *Cumhuriyet*, Sayı: 1292, 13 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

193 "Sahte Para Yapanların İsticvabına Başlandı", *Cumhuriyet*, Sayı: 1293, 14 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1-2.

Sahte para operasyonu devam ederken yeni tutuklamaların gerçekleştirildiği ve aralarında yine kadınların da olduğu Cumhuriyet Gazetesi'nin “*Evvelki Gece ve Dün Yeni Tevkifat Yapıldı*” başlıklı haberiyle kamuoyuna duyurulmaktaydı. Belirtildiğine göre, tutuklananların ifadeleri alınırken hepsi de “*bilmiyoruz*” diyerek bu işle ilgilerinin olmadığını söylüyorlardı. Zabıta bu süreçte içlerinde Mayot'un evinin de olduğu pek çok adrese baskın düzenlemişti. Ancak zabıta eve gelene kadar Mayot'un kız kardeşi ve annesi paraları sobaya atıp yakmışlardı; dolayısıyla orada sadece bir yığın banknot külü bulunmuştu¹⁹⁴.

Gazetede tutukluların sorgu süreçlerine dair şu değerlendirmeler yapılmaktaydı: Tutuklular kadın erkek ayrı yerlerde bulunduruluyorlar, yakınlarının onları görmesine müsaade edilmiyor. Tutuklulardan bazıları kefalet-i şahsiye ve kefalet-i nakdiye vermek suretiyle serbest kalmayı teklif etmişlerdi; ancak soruşturmanın sonuna kadar buna da izin verilmedi. Bu süreçte, 13 Aralık'ta tutuklanan kadınlar şunlardı: Karlo'nun metresi Şarke, Apostol'un validesi Katine ve zevcesi Arni¹⁹⁵.

Zabıta her geçen gün bu şebekeden birilerini yakalıyordu. Nitekim “*Sahte Paralar*” başlığı ile yayınlanan yazıda, öteden beri piyasaya sahte para sürücüsü olmakla tanınan İzodor isimli bir kalpazanın 15 Aralık'ta Galata'da yakalandığı belirtiliyordu. Nitekim sicilinde pek çok kalpazanlık sabıkası mevcut olmakla birlikte; sorgusunda bu yeni kalpazan kumpanyası ile ilgisinin olmadığını, bu sahte para işi ile alakadar olmadığını söylemişse de bu işte mühim bir rol oynadığı düşünülmekteydi. Bu sürece giren kişiler korkudan bütün sahte kâğıt paraları yakmışlardı. Tutuklanan kişilerin ifadeleri sadece “*bilmiyoruz*”, “*malumatımız yoktur*” şeklindeydi. Bu arada polis Kadıköy ve Galata'da şüphelendiği bazı yerlere baskın düzenlemiş, ancak buralarda sadece yakılmış sahte paralar bulmuşlardı. Yazıda son olarak, tahkikatın seyrine bakılarak bu meselenin 3-4 güne kadar biteceği ve ondan sonra zanlıların mahkemeye sevk edilecekleri bilgisi yer almaktaydı¹⁹⁶.

Şüphesiz sahte para korkusu Osmanlı döneminden itibaren kâğıt paraya karşı birçok rezervi olan halkı tedirgin etmesinin yanı sıra devletin hayata geçirdiği para politikasının etkinliğine de zarar verebilirdi. Çünkü devletin ekonomisinin ve maliyesinin gücü, paranın güveni ile doğrudan alakalıydı. Sahte paraların tedavülde olduğu bir piyasada parasal istikrarın olumsuz yönde etkilenmesi kaçınılmazdı. Dolayısıyla bu mesele o günün şartlarında yeni parasına kavuşan Türkiye Cumhuriyeti'nin üzerinde titizlikle durduğu bir konu olmuştu. Hükümet ilerleyen tarihlerde bu tür suiistimallerin yaşanmaması için bir takım ilave düzenlemeler yapmıştır¹⁹⁷.

194 “Evvelki Gece ve Dün Yeni Tevkifat Yapıldı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1294, 15 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

195 “Evvelki Gece ve Dün Yeni Tevkifat Yapıldı”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1294, 15 Kanun-ı Evvel 1927, s. 3.

196 “Sahte Paralar”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1295, 16 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.

197 “Evrak-ı Nakdiyenin İhtiyatlarıyla Değiştirilmesi Hakkında Kanun” ile eskimiş ve yıpranmış evrak-ı nakdiyelerin hangi şartlar dâhilinde ihtiyatlarıyla değiştirilebileceği ilan edilmişti. Bkz. *Düstur*; III. Tertip, C. 10, s. 895.

Sonuç

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Gazi Mustafa Kemal'in “*ekonomik bağımsızlık olmadan siyasi bağımsızlığın gerçekleşemeyeceği*” anlayışı çerçevesinde bir politika takip edilerek ekonomiye yön verilmişti. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsallaştığı ve temel düzeninin oluşturulduğu bir dönemde gerçekleştirilmek istenen “*milli ekonomi politikasının*” önemli araçlarından biri de elbette ki, para politikasıydı. Devletin güçlü bir siyaset yapma yeteneğine sahip olabilmesi istikrarlı bir para politikasıyla mümkündü. Öte yandan para, bağımsızlığın göstergesi olduğu için devletin kendi millî parasına sahip olması son derece önemliydi. Oysaki Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğunda kendine ait parası mevcut değildi. Bu doğrultuda ilk aşamada 1924 yılında Cumhuriyet'in ilk madeni parası basılmıştı. Ancak o tarihlerdeki ekonomik şartlar kâğıt para çıkarılmasına imkân vermediği için bir müddet beklenmiş ve bu süreçte Osmanlı evrak-ı nakdiyeleri kullanılmıştı. Cumhuriyet Hükümeti kendi kâğıt paralarını çıkarmak için ilk hamleyi 1925 yılında çıkarılan kanun ile gerçekleştirmişti. Sonraki aşamada para basma sürecini yönetmek üzere Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey başkanlığında Evrak-ı Nakdiye Komisyonu oluşturuldu. Yeni kâğıt paralar ile ilgili her husus oldukça titiz bir çalışma sonucunda belirlendi. Dönemin önemli basın organı Cumhuriyet Gazetesi de böyle millî bir meselenin her aşamasına tüm ayrıntılarıyla sayfalarında yer vermiştir. Dolayısıyla gazetede konu ile ilgili olarak yayımlanan çeşitli haberler ve yazılar halkı bilgilendirme noktasında sürece önemli katkılar sağladı.

Yeni kâğıt paralarla ilgili olarak üzerinde durulan en önemli konu paraların sahtelerinin yapılmaması olmuştur. Bunun için paraların basım işi o dönemin en modern tekniği olan “*taydus*” usulü ile yapılmak üzere bir İngiliz şirketine verilmiştir. Bununla birlikte paranın basımına nezaret etmek üzere bir heyet de Londra'ya gönderilmiştir. Öte yandan paranın üzerindeki resimler Cumhuriyet'in ilk pullarının ressamı Ali Sami (Boyar) Bey'e yaptırılmış ve bunlar özenle seçilmiştir. Paraların üzerinde yer alan, başta Mustafa Kemal Paşa'nın resmi olmak üzere, Meclis binası, bozkurt, Ankara şehri ve çift süren köylü ile diğer tüm resimlerin yeni devletin ideolojisini temsil eden semboller olduğu dikkati çekmektedir.

Paraların tasarımından basımına kadar titizlikle yürütülen bir çalışmanın sonucunda Cumhuriyetin ilk kâğıt parası 5 Aralık 1927'de tedavüle çıkmıştır. Sürece önemli katkı sağlayan Ali Sami Bey'in paraların dolaşıma çıkmasıyla olası sahtekârlıklara dikkat çekmek amacıyla kaleme aldığı yazısından dolayı hakkında dava açılmış olması hem Ali Sami Bey'i hem de yazının yayımlandığı Cumhuriyet Gazetesi yönetimini hayli rencide etmişti. Ancak dönemin hâkimleri iddia edildiği gibi bir suç unsuru görmeyerek suçlanan kişiler hakkında beraat kararı vererek bir hukuk normu oluşturmuştur. Bu da fikir özgürlüğüdür. Bu dava ile ilgili olarak Cumhuriyet Gazetesi'nin sorumlu müdürü Agâh Bey'in savunmasında, sanatkarların yazdıklarından dolayı cezalandırılmalarının bilim üretmeyi engelleyerek

ülkenin geleceği için en büyük tehlikeye yol açacağına özel vurgu yapması o günün koşulları göz önüne alındığında hayli manidardır. Öte yandan aynı günlerde eski Osmanlı evrak-ı nakdiyelerinin sahtelerinin yapılarak yeni paralarla değiştirilmeye çalışılması Ali Sami Bey'in haklılığını göstermesinin yanı sıra Cumhuriyet yönetiminin yeni paraları "taydus" usulüyle bastırma konusundaki ısrarında ne kadar ileri görüşlü olduğunu ortaya koyması açısından da önemlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30.18.1.1/4.51.4/05.03.1922, Dosya Ek: 71-65, s. 1; 30.18.1.1/4.54.5/16.04.1922, Dosya Ek: 71-67, s. 1; 30.18.1.1/25.42.2/06.07.1927, Dosya Ek: 238-70; 30.10.0.0/137.981.3/12.03.1924, Dosya Ek: 129; 30.18.1.1/17.85.10/17.01.1926; 30-18-1-1/19-32-14/11.05.1926; 30.18.1.1/30.51.5/12.08.1928, Dosya Ek: 122-28; 30.18.1.1/23.17.9/16.03.1927, Dosya Ek: 166-27; 30.10.0.0/195.337.21/24.05.1926, Dosya Ek: 232; 30.18.1.1/22.84.3/23.01.1927; 30.18.1.2/1.12.33/16.01.1929; 30.18.1.1/26.68.14/11.12.1927; 30.18.1.1/26.68.3/11.12.1927; 30.18.1.1/27.82.6/19.02.1928, Dosya Ek: 129-21.

Sürelî Yayınlar

Düstur

Resmî Gazete

Cumhuriyet

Diğer Kaynaklar

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

Atlı, Cengiz, "Türk Siyasi Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdulhalik Renda", *History Studies*, VI/5 (September 2014), s. 31-50.

Aykut, Nezihi, *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Devredilen Kaimeler ve Osmanlı Bankası Banknotları*, Nümismatik Yayınları, İstanbul 1979.

Belli, Onur, *Necmeddin Sahir Silan'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal

- Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2021.
- Çavdar, Tevfik, *İz Brakan Gazeteler ve Gazeteciler*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.
- Demir, Gönül Türkan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957)*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 2012.
- Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Erol, Mine, *Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para (Kaime)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970.
- Güran, Tevfik, "Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918", *Osmanlı Maliyesi Kurumları ve Bütçeleri*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, 1, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 65-93.
- Hasan Ferid, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi, Evrak-ı Nakdiye*, II, haz. Mehmet Hakan Sağlam, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008.
- Kayral, Güçlü, "Cumhuriyet Kâğıt Paraları", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, ed. Bülent Arı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yayınları, Ankara 2011, s. 272-297.
- Köktener, Aysun, *Bir Gazetenin Tarihi: Cumhuriyet*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- Niyazi Asım, *1336 Sene-i Maliyesi Darbiyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1337.
- _____, *Türkiye Cumhuriyeti Darphane-i Milli Müdürü Tarafından 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Vekâlet-i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925.
- Mutlu, Mustafa, "Bahriyeli Ressam Ali Sami Boyar'ın Hayatı ve Faaliyetleri (1880-1967)", *Selçuk Türkiyat*, sayı 52 (Ağustos 2021), s. 283-307.
- Ölçer, Cüneyt, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kâğıt Paraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.
- Öksüz, Melek, "Amerikan Belgelerine Göre Mondros Mütarekesi'nden 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na Kadar Türkiye'de Para Politikası", *Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 58 (Bahar 2016), s. 195-244.
- _____, "Amerikan Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Para Politikası ve Bu Doğrultuda Yapılan Düzenlemeler", *Türkiyat Mecmuası*, XXVI/1 (2016), s. 233-266.
- Pamuk, Şevket, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi, 1600-1850", *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserleri-I*, çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 133-146.
- Paşalıoğlu, Hacer Banu, *İnas Sanayi-i Nefise Mektebi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- Renda, Mustafa Abdülhalik, *Günlükler 1920-1950*, yay. haz. Aytaç Demirci- Sabri Sayarı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- Ressam Ali Sami Bey, "Evrak-ı Nakdiyemiz Nasıl Yapıldı, "Taydus" Nedir?", *Cumhuriyet*, Sayı: 1287, 8 Kanun-ı Evvel 1927, s. 2.
- Süleyman Sudi, *Usûl-i Meskûkât-ı Osmaniyye ve Ecnebiyye*, yay. haz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.
- TBMM Albümü (1920-2010)*, I, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.
- Tekeli, İlhan- Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1997.

Toprak, Zafer, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, Ankara 1981, s. 205-238.

_____, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

Yunus Nadi, "Mahalsiz Bir Tekzib", *Cumhuriyet*, Sayı: 1288, 9 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

EKLER

Ek 1: Evrak-ı Nakdiye Komisyonuna Kendi Numunelerini Arz Eden Muhtelif Şirket Mümessilleri

Kaynak: *Cumhuriyet*, Sayı: 686, 4 Nisan 1926, s. 1.

Ek 2: Ali Sami Bey, Londra’da Yeni Paralarımızı İhzar Ederken

Kaynak: *Cumhuriyet*, Sayı: 1286, 7 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

Ek 3: Evrak-ı Nakdiyenin Sayımına Memur Edilen Heyet Paraları Sayarken

Kaynak: *Cumhuriyet*, Sayı: 1191, 2 Eylül 1927, s. 1.

Ek 4: Tedavüle Çıkan Cumhuriyet Evrak-ı Nakdiyeleri

Kaynak: *Cumhuriyet*, Sayı: 1285, 6 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

Ek 5: “Yeni Cumhuriyet Paralarını Üç Günde Kirletmeyelim” Başlıklı Karikatür

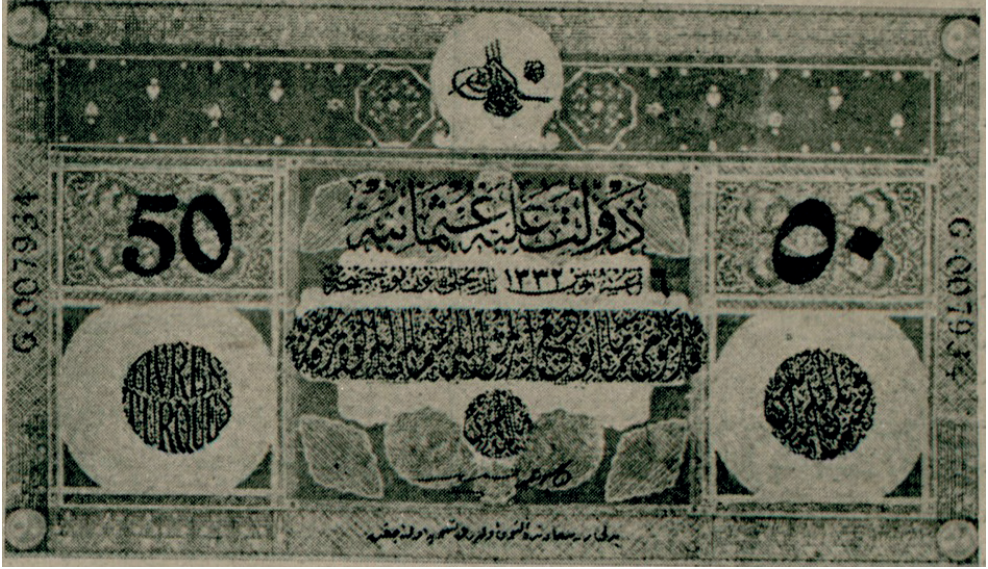
Kaynak: *Cumhuriyet*, Sayı: 1286, 7 Aralık 1927, s. 1.

Ek 6: Ali Sami Bey, Cumhuriyet Gazetesinin Sorumlu Müdürü Mehmed Agâh Bey, Avukatları Hüsameddin ve Haydar Refet Beyler Mahkemede

Kaynak: *Cumhuriyet*, Sayı: 1297, 18 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

Ek 7: Sahte 50 Liralık Osmanlı Evrak-ı Nakdiyesi

Kaynak: *Cumhuriyet*, Sayı: 1292, 13 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

Ek 8: Sahte Para Sürdükleri Gerekçesiyle Suçüstü Yakalanan Kalpazanlardan Bir Grup

Kaynak: *Cumhuriyet*, Sayı: 1293, 14 Kanun-ı Evvel 1927, s. 1.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Yüzüncü Yılında: Cumhuriyet Tarihi ve Cumhuriyet Tarihçiliği Üzerine Notlar

On the Centennial Anniversary of the Turkish Republic: Notes on the History and Historiography of the Republic

Cezmi Eraslan*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: C.E. 0000-0003-3475-310X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Cezmi Eraslan,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: cezmi.eraslan@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 19.09.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
25.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
06.11.2023

Kabul/Accepted: 07.11.2023

Atıf/Citation:

Eraslan, Cezmi. "Türkiye Cumhuriyeti'nin Yüzüncü Yılında: Cumhuriyet Tarihi Ve Cumhuriyet Tarihçiliği Üzerine Notlar" *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 121-146.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238104>

öz

Bu çalışma Cumhuriyetin ve tarihinin anlaşılması ve yazılmasında etkili olan unsurlara işaretlerle gelinen akademik seviyeyi değerlendirmeyi hedeflemektedir. Makalede cumhuriyetin kurulmasından yirmi birinci yüzyıla kadar olan tarihi-siyasi-kültürel gelişmeleri ve tarihçiliğin bu konudaki değerlendirmelerini ana hatları ile vermeye çalışacağız. Son yüzyılda tartışılan yenilik konuları Cumhuriyet döneminde radikal uygulamalarla hayata geçirilmiştir. Cumhuriyet, Osmanlı Devleti'nin üç asır süren reform, yenileşme, çağdaşlaşma çabalarının en tekemmül etmiş, olgun hali olarak tanımlanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti bir asırlık hayatında tek parti idaresinden çok partili siyasi hayata barış içinde geçmeyi başarmıştır. Osmanlı İmparatorluğundan Cumhuriyete geçiş sürecine yönelik değerlendirmeler de buna paralel olarak değişim göstermiştir.

Anahtar kelimeler: Atatürk, radikalizm, muhafazakârlık toplumsal barış, kamplaşma, Hümanizma, Türk-İslam sentezi

ABSTRACT

This study aims to evaluate the academic level reached by pointing out the factors that are effective in understanding and writing the Turkish Republic and its history. In this article, we will try to outline the historical-political-cultural developments and the evaluations of historians from the establishment of the republic to the 21st century. Reform issues discussed in the last century of the Empire were implemented with radical practices during the Republic period. The Republic is defined as the most perfected and mature state of the Ottoman Empire's three-century-long reform, innovation, and modernization efforts. The Republic of Turkey has managed to peacefully transition from single-party rule to multi-party political life in its century-long life. Evaluations regarding the transition process from the Ottoman Empire to the Republic have changed accordingly.

Keywords: Atatürk, radicalism, conservatism, social peace, humanism, Turkish-Islamic synthesis

Extended Abstract

It is a common acceptance of native and foreign historians that the reforms which were applicable in the first fifteen years of the Republic that was founded in the first quarter of the 20th century, nationalized the state and put on the way of modernizing the society.

We can say that the discomfort caused by the aforementioned revolutions in the conservative part of society manifested itself when it had the opportunity starting from 1925. The conservatives have demonstrated their will and power by changing the government party in the first free election of the multiparty era supporting the parties declaring their loyalty to the traditional values.

The republic declared by Mustafa Kemal Pasha with the help of a staged government crisis exposed a great reaction rooted in the platonic loyalty of a closed entourage and press toward the sultan-caliph. The establishment of the first opposition party and the subsequent emergence of an uprising that disguised its ethnic overtures behind religious demands supported the idea of the need for radical change in Turkey. In order not to return to the old system rapid and radical changing efforts were evaluated as necessary. Emerging the need for radical changings bothered traditional society. In order to explain the necessity of changings, the government benefited from the Turkish Hearths (Türk Ocakları) first and later on the people houses.

The Institutions of History and Language were mobilized to prove the contributions of the Turkish nation towards human beings and its civilization in the 1930s. These institutions were accepted as the main tools for erasing pacifist thoughts of people about being unable to succeed or about need the tutelage of a big state. They taught the people that in order to become stronger and independent working hard and be united will be enough. Coherently, the aims of history books prepared by the Turkish Historical Society demonstrate that one of the first civilizations was created by Turks in Asia and then was carried out to the West by immigration from various ways. Today it is commonly accepted that these institutions and their publications contributed to the emerging modern scientific tradition in Turkey. But all these do not extinguish the fact that the State used the science of language and history to support her policy.

The period after Atatürk's death is full of samples of radicalized religious and cultural practices under the shadow of the Second World War and proved that the hope that the bureaucratic cadre derived from the Ottoman Empire, could serve the Republic and ideal of national sovereignty was a mistake. The Soviet menace that was imposed after the Second World War, directed Turkey toward the Western alliance, on the other hand, bringing the multi-party system accompanied that was the main aim of Atatürk's era.

During the 1950-1960 period, while the expectations of the conservative part of society were largely met, issues such as the Law on Crimes Committed Against Atatürk, the use of religion in politics, and the deconstruction of parties were realized together. The visibility of the founding leader Atatürk in the elements symbolizing the state, such as the presence of his picture on coins and government offices, has been made permanent in this period.

At the end of the ten-year multi-party system, the politicians divided the society into two camps that accused each other continuously. Politicians' failure to solve the separation and conflict of society in terms of religion and ethnicity which is an indirect effect of the problems in foreign policy has been accepted as the reason for the coups. When the discussion such as religious/laic, reactionist/progressivist, and rightist/leftist turned into armed attack the legal basis of the coup was becoming ready.

The years between 1939 and 1980 were called the humanism period. With the idea that humanist thought is the origin of Western civilization, its classics have been translated into Turkish. In this period, in order to be Westernized and modern, Greek and Roman history and Anatolian civilizations were taught rather than Turkish history.

The nationalist approach pioneered by İbrahim Kafesoğlu, the great scholar of Turkish cultural history, became influential in textbooks and universities after 1978. The 1990s provided the opportunity to bring a document-based explanation to history by strengthening the expert staff of the Ottoman Archives. In parallel with the opening of Turkish Republic History departments in universities, one of the most basic materials the documents for objective historiography came into service.

Studies on the history of the Republic were previously devoted to Atatürk and his principles and the national struggle. As time goes by, studies are getting closer to the present day in parallel with more and recent documents being made available to researchers.

Giriş

Çok uluslu imparatorluklardan sonra kurulan ve büyük oranda Fransız ihtilalinden esinlenen ulus devletlerin yeni bir toplum, yeni bir sosyete oluşturmak için tarih ilmini ve eğitimini kullandıklarını biliyoruz. Türkiye Cumhuriyeti de bundan hâli kalmamıştır. Yeni yapılanmanın temel adımlarının atılmasından iç iktidar çekişmelerinin durulmasına kadar olan zaman diliminde Osmanlı döneminin mirası kullanıldıktan sonra sosyal ve kültürel alanda atılan adımların kurumsallaşması ile Cumhuriyetin anlatılması ve anlaşılması hususunda tarihin rolü belirginleşmeye başlayacaktır. Bu çerçevede 1930'a kadar Türk Ocaklarının, sonrasında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin ve Halkevlerinin rehberliğinde, oluşturulmaya çalışılan Türk tarih tezi doğrultusunda milli kültür politikalarında tarihin rolü belirleyici olmuştur. Atatürk'ün vefatından 1940'a tarihlenebilecek olan kültür politikalarının değişimi ile 1970'lerin ikinci yarısına kadar sürecek Antik Grek-Latin kültürünün benimsenmesi ve tercüme hareketlerine paralel olarak Türk-İslam tarihinin neredeyse yok sayıldığı bir dönem söz konusudur¹. Gerçekten de 1970'lerin ikinci yarısındaki "Milliyetçi Cephe" hükümetleri döneminde İslam öncesi Türk tarih ve kültürü hakkında bilgilerin lise ders kitaplarında anlamlı bir yer tuttuğu görülmüştür².

Türkiye'de, Cumhuriyet tarihi üzerine yapılan çalışmaların bilhassa yükseköğretimde 12 Eylül 1980 darbesinden sonra şekillendiği ve yoğunluk kazandığı bir realitedir. YÖK kanunu ve 1982 Anayasası'nın ilgili maddeleri gereği yapılan düzenlemeler neticesinde tarih eğitimi ve öğretimi konusunda ciddi bir farklılaşma yaşanacaktır.

20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başlangıcı Türk tarihi adına büyük ümitlerin yeşerdiği, bir Türkiye yüzyılı yaşanacağı beklentisinin devletin en üst yetkilileri tarafından dile getirildiği bir dönem olmuştur³. Gerçekten de son on yılda yaşananlar Türkiye ve Türk dünyası için yeni başlangıçlar, işbirlikleri ve kültürel bütünlüğü sağlama adına büyük beklentilerin mümkün olacağını düşündürmüştür. Türkiye Cumhuriyeti 20. yüzyılın son on yılında önce Cumhurbaşkanı düzeyinde Osmanlı tarihi ile barışmayı gündemine almıştır. Turgut Özal'ın ani ölümünden sonra yine aynı seviyede "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası" konuşulmaya başlanmıştır. Bir bakıma Atatürk'ün 10. yıl kutlamaları sırasında sorulan bir soruya karşı ifade ettiği öngörü -Sovyetler Birliği'nin dağılması, Türkistan coğrafyasında

1 Söz konusu sürecin dönemlendirilmesi için bkz. Refik Turan, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Tarih Öğretim Sisteminin Dönemlendirilmesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası 24 Kasım Başöğretmen Eğitim ve Yenilikçi Bilimler Sempozyumu*, İksad Yayınevi, Ankara 2019, s. 626-641.

2 İbrahim Kafesoğlu, Altan Deliorman ve Yılmaz Öztuna taraflarından hazırlanan ders kitaplarında Türk tarih ve kültürü hakkındaki müfredatın büyük orandaki değişimi hakkında bkz. Turan, a.g.m., s. 633.

3 Mehmet Barlas, *Turgut Özal'ın Anıları*, Birey Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 354. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Hükümeti'nin günümüzdeki en kapsamlı programının da "Türkiye Yüzyılı" adını taşıyor olması devlette devamlılığın bir göstergesi olarak kıymetlidir.

yeni Türk Cumhuriyetlerinin kurulması- gerçekleşmişti⁴. Türkiye Cumhuriyeti Devleti de Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) ile bölgeye dönük insani, sosyal ve kültürel çalışmaları hemen başlatmıştı⁵.

Bununla birlikte yirmi birinci asrın ilk on yılında bu hedefe ulaşmanın en etkili yolu olan tarihe bakışta bir ayrışma, rekabet yaratma hali ortaya çıkmıştır. Bir tarafta Türk milleti için iyi, güzel ve doğru olan her şeyin 1923'te Cumhuriyetin kuruluşuyla başladığı, ondan öncesinin altı yüz yıllık karanlık olduğu söylemi görülmüş, diğer yandan Türkiye Cumhuriyeti dönemini “90 yıllık karanlık”, “imparatorluğun reklam arası” olarak tanımlayan söylemler kamuoyuna yansımıştır. Bu söylemlerin arkasında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi inşa edilirken Osmanlı dönemine bakışın elbette belirleyici bir etkisi vardır. Dolayısıyla tarihe bakış, etkilediği zihinler üzerinden günümüzü ve geleceği şekillendiren bir mahiyete sahiptir. Bu çalışmada, Cumhuriyet tarihinin anlaşılması ve yazılmasında etkili olan unsurlara işaretle geline nokta değerlendirilmekte hedeflenmektedir. Bunun için de başlangıcından itibaren sürecin köşe taşlarını oluşturduğunu düşündüğümüz gelişmelere yer vermek gerekli görülmüştür.

Atatürk Döneminde Türkiye Cumhuriyeti ve Tarihine Bakış

Türkiye Cumhuriyeti, bizzat kurucusunun ifadesiyle Osmanlı Devleti'nin üç asır süren reform, yenileşme, çağdaşlaşma çabalarının en tekmül etmiş, olgun halidir. Devlet, yeni hükümet şeklinin ikinci, devlet şeklinin birinci yılında, etnik ve dinî renkli bir isyanla karşı karşıya kalarak ordu birliklerinin müdahalesine ihtiyaç duymuştu. Ayaklanmayı yönlendirenler 3 Mart 1924 kararlarını ve hedeflerini vesile ve propaganda vasıtası etmişlerdi. Cumhurbaşkanı'nın askeri mücadele esnasındaki yakın çalışma arkadaşlarının kurulan ilk siyasi muhalefet partisi de dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle kapatılmıştı. Bu olayların gölgesinde yaptığı konuşmada Cumhurbaşkanı, Osmanlı modernleşmesinin karşılaştığı engellere vurgu yapmakta ve bunu kalıcı bir şekilde aşmak için toplumu bir arada tutan ortak değerlerde ve hukuk sisteminde köklü değişikliğe gitmeyi, “bütünü yeri kanunlar vücuda getirerek eski esasât-ı hukukiyeyi temelinden kal'etmek teşebbüsünü” bir zaruret olarak takdim etmekteydi⁶. Türk milletinin bağımsızlığını kazanmak için harcadığı emeğin kaybolmaması için zaruri görülen; zaman içinde gelenek ve görenekle karışım haline gelmiş dini anlayışın yerine dünyevi bir idare anlayışını hayat şartı olarak belirlemek

4 Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 212-213.

5 TİKA'dan sonra Yunus Emre Enstitüsü ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) gibi kuruluşların tarihi ve kültürel miras bağlantısı olan coğrafyaya dönük çalışmaları günümüzde de devam etmektedir.

6 “Milletin idame-i mevcudiyet için efradı arasında düşündüğü rabitai müstereke, asırlardan beri gelen şekil ve mahiyetini tebdil etmiş, yani millet, dini ve mezhebi irtibat yerine, Türk milliyeti rabitasıyla efradını toplamıştır” Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in Ankara Hukuk Mektebinin açılışında yaptığı 5 Kasım 1925 konuşma, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 249-250 (ASD).

isteği, uzun süreli toplumsal tereddütleri ve muhalefeti destekleyen bir unsur olarak varlığını devam ettirecektir⁷. O günün şartları içerisinde anlamlandırılabilir bu kararın hayata geçirilmesi için gereken bilinçli ve adanmış bir kadronun olmayışı devletin halka ulaşma ve Cumhuriyet kazanımlarını kalıcı hale getirmedeki başarısızlığın temel sebeplerinden biri olarak tartışılmalıdır.

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in, 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında CHP İkinci Kongresi'nde okuduğu "Büyük Nutuk"⁸ 1919-1926 arası dönemin devlet başkanı tarafından nasıl görüldüğünü ve değerlendirildiğini ortaya koymakla birlikte takip eden süreçte dönemin tarih yazımını ister istemez ipotek altına alacak bir mahiyet kazanacaktır⁹.

İkinci Meşrutiyet devrinin entelektüel sivil toplum örgütü olan Türk Ocaklarını Halk Fırkası'nın kültür kolu sıfatıyla gören ve destekleyen Cumhurbaşkanı, 10-15 yıllık bir süreçte temel bütün değişimleri yaparak yeni rejimi yerleştirdikten sonra toplumun hassasiyetlerini dikkate alacağını söylemekteydi¹⁰. Ancak birbiri ardına gelen; şapka giyilmesi hakkında kanun, tekke ve zaviyelerin kapatılması, beynelmilel erkamin ve medeni kanunun kabulü, anayasadan devletin dini maddesinin çıkarılması, alfabe değişimi, ölçü ve tartıda Avrupa'yı esas alan değişimler "Takrir-i Sükûn Kanunu" gölgesinde yapılmıştı. Mücadelenin bu aşamasının Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale ve sonrasındaki Türk İstiklal Harbi sırasındaki mücadelesinden daha zor ve tehlikeli olduğu yabancı gözlemcilerin de kanaatidir¹¹. Geleneksel toplum yapısına sahip Türkiye Cumhuriyeti'nde inkılapların amacı milli bir devlet kurmaktır.

7 ASD II, s. 249. Söz konusu devamlılığın toplumun kimi kesimlerinde günümüzde de olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Bu durumun "İlkeler olaylara intikal etmekten çok, olaylardan ilkeler çıkarılmıştır, ama olaylar projeleri ortadan kaldırmamıştır" şeklinde değerlendirilmesi için bkz. Yumni Sezen, *Hümanizm ve Atatürk Devrimleri*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1997, s. 209.

8 Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı işler hakkında millete ayrıntılı izahat verme anlayışı ve nutkun değerlendirilmesi için bkz. Cezmi Eraslan, "Nutuk", *DİA*, XXXIII, s. 276-278.

9 Fahih Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul 1968, s. 550. Buna mukabil bilhassa 1923-1926 yılları arasındaki çeşitli gerginliklerin de etkisiyle kitapta ön plana çıkarılmayan, eleştirilen, suçlanan kişilerin de karşı cevapları söz konusu olacaktır. Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Halide Edip Adivar gibi isimlerin cevapları ve hatıraları da dönemin anlaşılmasında dikkate alınması gereken kaynaklar olarak görülmelidir. Bu tartışmalar için bkz. Bilal Şimşir, *Atatürk'ün Büyük Nutku Üzerine Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

10 *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Hatıraları*, yay. haz. Mustafa Baydar, Menteş Kitabevi, İstanbul 1968, s. 172.

11 24 Ekim 1932 tarihli The Daily Telegraph'da H.C. Armstrong'un "The Grey Wolf- An Intimate Study of a Dictator" kitabı hakkında yazan Campbell Dixon, "Modern Türkiye'nin Diktatörü" başlığı atmıştır. Yazısında, Çanakkale hakkında General Aspinall-Oglander'in yazdığı "The Official History of the Gallipoli Campaign"e işaretler "O'nun İngilizlerin Çanakkale'deki başarısızlığında diğer bütün komutanlardan çok rolü olduğunu hatırlatmıştır. 1919'da Küçük Asya'ya bir ışık olarak gidip ümitsiz insanlara Türkiye'nin geleceği hakkındaki inancını aşıladığını belirtmiştir. Mustafa Kemal'in yeryüzündeki en muhafazakâr irkin modernizasyonuna giriştiğini belirterek bu işin savaştan daha tehlikeli olduğuna dair "it was likely to prove more dangerous than war" değerlendirmesini yapmıştır. Salahi R. Sonyel, *Atatürk-The Founder of Modern Turkey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 163-164. İngiltere'nin Türkiye Elçisi olarak görev yapan Sir Percy Loraine'de 25 Kasım 1938'de Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazısında "korkarım gelecek nesillerce diktatör olarak anılacak. Ancak bu yanlış bir isimlendirmedir. Evet savaşta ve barışta büyük bir liderdir. Ancak gerçek bir diktatör değildi." diyerek Hitler veya Mussolini ile karşılaştırılmayacağını altını çizecekti. Sonyel, *a.g.e.*, s. 209.

“Milli devlet meydana getirmek için başlıca engel Müslümanlık” (o günlerde toplumun din anlayışı olmalı) ve dini ve milliyetçiliği aynı zamanda geliştirmeye çalışmak mümkün değildi. Karpat’a göre toplumu kuşkulandıran laiklik uygulamaları “Müslümanlığı bırakıp başka bir din kabul etmeyi hedeflemiyordu”¹².

Ekonomik sıkıntıların derinden sarstığı toplumun geleneksel kesimleri başarısız 1930 Serbest Fırka deneyimini, hallerini devlete arz etmek için verilmiş bir fırsat olarak gördüler. Akabinde yaşanan Menemen hadisesi ise devlet yönetimini, inkılabı iç ve dış tehlikelerden korumak için maddi ve manevi kuvvetleri bir araya toplamaya sevk etti¹³. Almanya ve İtalya’nın revizyon talepleri Avrupa barışını tehdit eder noktaya gelince gelişmelerin kontrolünü elinden kaçırmak istemeyen devletin partiyi de “siyasi ve içtimai hayatta takip ettiği yüksek hedeflere ulaşmak için” devlet kontrolüne aldığı bir dönem yaşanmıştır¹⁴. Cumhurbaşkanı, daha 1935 yılı ortalarında yakın gelecekte bir savaş tehlikesi görüp görmediği sorusuna “yakın atiden bahsetmemeli, harp tehlikesi (içinde) bulunduğumuz zamanda da vardır” diyordu¹⁵. Yaklaşık bir yıl sonraki 18 Haziran 1936 tarihli bu düzenleme ise ideal olarak ifade edilen ve gösterilen hedefler ile uygulamada karşılaşılan resmin çok farklı tezahür ettiğini göstermektedir.

Bu dönemin dönüm noktasında 1930’un ikinci yarısında yaşananlar belirleyici olmuştur. Cumhuriyetin ve kazanımlarının zihinleri etkileyecek şekilde halka ulaşmadığını gösteren olaylar üzerine tamamen iktidar partisinin kontrolünde olacak şekilde kurgulanan Halkevleri ile tarih, etnografya, dil, halk edebiyatı, folklor, güzel sanatlar alanındaki orijinal malzemeye ulaşım muhafaza etme ve milli kültür değerlerinin geliştirilmesine katkı yapmak hedeflenmiştir. Kurumun dil-edebiyat, tarih, müzecilik, güzel sanatlar gibi şubelerinin çalışmaları¹⁶, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin çevresinde oluşturulmaya çalışılan Türk tarih tezine destek olmuştur. Birinci Türk Tarih Kongresi’nde şekillenen ve 1937 yılındaki ikinci kongrede nispeten daha rafine hale getirilen anlayış, Batı dünyasının Türk milleti karşıtlığıyla onu ikinci sınıf bir ırk olarak görmek ve geldiği Asya bozkırlarına geri

12 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul 1967, s. 56-57. Karpat, Cumhuriyetin islah edilmiş modern ve Türk olan bir İslam dini istediğini belirtmektedir. Gerçekten de Cumhuriyet Hükümeti, toplumun inandığı dinin temel kutsal kaynaklarını anlamasını sağlamak için tercüme ve meal faaliyetlerinde bulunmuştu.

13 Türk Ocakları Hakkında Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’ne verilen 25 Mart 1931 tarihli demeç, *ASD III*, s. 130.

14 Başbakan İsmet İnönü’nün 18 Haziran 1936 tarihli genelgesi ve uygulanmasına yönelik talimatname için bkz. *BCA*, 490-1-0-0/3-13-3, (03.07.1936), lef 10.

15 Gladys Baker’a verilen 21 Haziran 1935 tarihli demeç, *ASD III*, s. 137.

16 Halkevlerinin faaliyetleri için bkz. Anıl Çeçen, *Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990; Cezmi Eraslan, *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2003.

göndermek idealine karşı tarih ve arkeoloji ilminin yardımıyla karşı koymak amacındaydı¹⁷. Türk Tarihi Tetkik ve Türk Dili Tetkik Cemiyetlerinin çalışmalarından çok şey bekleyen Atatürk, Meclis açılışlarında yaptığı konuşmalarda; üzerine gönüllerinin titredığı “kültür işlerinin başında Türk tarihini, doğru temelleri üstüne kurmak; öz Türk diline, değeri olan genişliği vermek için candan çalışılmakta”¹⁸ olduğunu paylaşıyordu. Kurumların “her gün yeni hakikat ufukları açan, ciddi ve devamlı mesaisini takdirle yad eden” Atatürk, bu iki ulusal kurumun “tarihimizin ve dilimizin karanlıklar içinde unutulmuş derinliklerini, dünya kültüründeki analıklarını, reddolunamaz ilmi belgelerle ortaya koydukça, yalnız Türk milleti için değil ve fakat bütün ilim âlemi için, dikkat ve intibahı çeken kutsal bir vazife yapmakta olduklarına”¹⁹ inandığını dile getiriyordu. Kurumun Alacahöyük’te yaptığı kazılarda meydana çıkardığı “beş bin beş yüz senelik maddi Türk tarih belgeleri” diyerek nitelendiren Atatürk, bunların “cihan kültür tarihini yeni baştan incelemeyi gerektirecek mahiyette” olduklarını iddia ediyordu²⁰. Son yapılan araştırmalar söz konusu kurumların ve yaptıkları süreli ve ilmi neşriyatın “Türkiye’de çağdaş sosyal bilimlerin temellerinin atılmasına vesile olduğu” tespitini yapmaktadır²¹.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin Türk tarih tezini yansıtan dört ciltlik *Tarih* isimli kitabı 1931 yılında yayınlanmış ve liselerde ders kitabı olarak kullanılmak üzere okullara dağıtılmıştır. Dördüncü kitap Türkiye Cumhuriyeti’ne ayrılmıştır. Birinci kitabın girişinde yazılma sebebi izah edilerek 1000 yıllık din kavgalarının sonucu oluşan düşmanlık duygusu ile Batılı tarihçilerin “bu davalarda asırlarca İslam’ın piştarlığını (öncülüğünü) yapan Türklerin tarihini kan ve ateş maceralarından ibaret göstermeğe” çalıştıkları ifade edilmiştir. Türk ve İslam tarihçilerinin de “Türklüğü ve Türk medeniyetini İslamlık ve İslam medeniyeti ile kaynaştırdıkları” Türklerin İslam’ı kabulünden önceki binlerce yıla ait devreleri unutturmaya “Ümmetçilik siyasetinin icabı ve din gayreti vecibesi” bildikleri değerlendirmesi yapılmıştır. Son olarak Tanzimat dönemiyle başlayan Osmanlılık cereyanıyla “Türk adının anılmaması, milli tarihin yalnız ihmal değil, hatta yazılmış olduğu sayfalardan kazınıp silinmesi yolunda” üçüncü bir etken olduğu suçlaması yapılmıştır. Bütün bunların sonucu olarak “Türklüğün,

17 Gazi Mustafa Kemal, milliyetçi olmakla birlikte Batı yolunda olabilmek için bütün ihtiyacı yine Batı’dan almayı lüzumlu görmesinde bir tenakuz görmediğini Vossische Zeitung muhabirine verdiği 30 Kasım 1929 tarihli demeçte, “Türkler medeniyette asıldır. Yunandan evvel İzmir taraflarında sâkin eski bir millet olduğumuzu ilmi bir surette ispat etmeye çalışıyoruz” diyerek bu yaklaşımını ortaya koymuştur. *ASD III*, s. 128.

18 Dördüncü dönem, dördüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşma, *ASD I*, s. 395.

19 Beşinci dönem, ikinci toplanma yılını açarken yaptığı 1 Kasım 1936 tarihli konuşma, *ASD I*, s. 405-406.

20 Türklerin Anadolu’ya Malazgirt’ten çok daha önce geldikleri ve uygarlıklar kurdukları düşüncesi çeşitli çevrelerde uzun zaman bir fantezi olarak görülmekle birlikte son yapılan kazılar neticesinde milattan önce de Türk boylarının Anadolu coğrafyasında yaşadıklarını ispat eden bulgular görülmektedir. Prof. Dr. Şevket Dönmez’in Amasya Oluz höyük kazılarında ulaştığı sonuçlar bu yaklaşımı desteklemektedir.

21 Tarih ve Dil Kurumu, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ve Yücel’in “Klasikler”inin Cumhuriyetin inşa sürecinde aydınlanmanın yapı taşlarını oluşturduğu tespiti için bkz. Zafer Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 189-190.

çadır, aşiret, at, silah ve muharebe” kavramlarıyla eşanlamlı olduğu kanısının okul kitaplarına girmesinden şikâyet edilmiştir²². Buna mukabil “Türk tarihinin, inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini bütün hakikatleriyle meydana çıkarabilmek için çalışmakta olan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, bir kısım azasını tarih tedrisatındaki bu boşluğu doldurabilecek bir kitap hazırlamağa memur” etmişti. Bu büyük amaçla pek de uyuşmayacak bir acelenin var olduğunun farkında olan kurum, kitabın “ihtiyaca tam ve mükemmel şekilde tekabül edeceği iddia olunamayacağı(m)dan, noksanların, ilerde, yeni basılışlarda tamamlanacağını” duyurma ihtiyacı hissetmiştir²³. Kurum, daha ayrıntılı bilgi isteyenlerin *Türk Tarihinin Ana Hatları*, *Methal* kitabına müracaatını da tavsiye etmiştir. Türk milleti için milli bir tarih yazmak yolundaki ilk adım olarak görülen kitabın amacı ise “milletimizin yaratıcı kabiliyetinin derinliklerine giden yolu açmak, Türk deha ve seciyesinin esrarını meydana çıkarmak, Türkün hususiyet ve kuvvetini kendine göstermek ve millî inkişafımızın derin ırkî köklere bağlı olduğunu anlatmak” isteği olarak belirtilmiştir. Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti üyelerinin kaleme aldığı kitabın uzmanlarına hitap etmek üzere 100 adet basıldığı belirtilmektedir²⁴. Kitapların ana fikri Türklerin anayurdu Asya’da büyük medeniyetler kurduğu, iklim koşullarının zorlamasıyla büyük çoğunluğu batı yönünde olmak üzere göç eden Türklerin gittikleri yere medeniyetlerini de taşıdıkları yolundadır. Böylece Türklerin insanlığa ve medeniyete katkı sunan bir millet olduğu dünyaya gösterilmek istenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti tarihine ayrılan dördüncü kitap ise 1931 yılına kadar olan gelişmelerin ayrıntılı işlendiği bir çalışmadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu, iç ve dış siyaseti, ekonomik, sosyal-kültürel politikaları ve inkılapların işlendiği kitapta, Mustafa Kemal Paşa’nın tahsilinden barış dönemi hizmetlerine, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı’ndaki kahramanlıklarına yer verilmiştir. Mondros Mütarekesi süreci anlatılırken “31 Teşrin-i Evvel 1918 de Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı’na geçti. Artık Osmanlı ordusunun ve Türk milletinin ümit bağlayıp kurtuluş yolunun açılmasını kendisinden beklediği tek bir adam vardı: Mustafa Kemal”²⁵ tanımlamasıyla sürecin bundan sonra nasıl anlatılacağına ipuçlarını vermektedir. Türkiye Cumhuriyeti tarihi hakkında ilk çalışmalardan biri olan Enver Ziya Karal’ın da 1944 yılında kaleme aldığı *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1944)* kitabı bunu göstermektedir. Kitap, “Birinci Cihan Harbi’nin Sonunda Osmanlı Devleti’nin Durumu” ile başlamıştır. Bölümde, azınlıkların çalışmaları, Türklük için zararlı cemiyetler, Osmanlı Hükümeti’nin görüşü ve milli cemiyetlerin kurulması ele alınarak

22 *Tarih I, Tarihtenevelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 5.

23 *Tarih I*, s. 6. Kitap, Türklerin ilk anayurdu, medeniyetleri, göçleri, Anadolu, İtalya, Afrika gibi coğrafyalarda kurulan devletlerin tarihiyle, Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu konularından sonra Hunlara kadar bilgiler içermektedir. Bununla birlikte kitabın “Beşer Tarihine Giriş” kısmında kâinat, tabiat ilişkisi insanın ataları gibi konularda toplumda yerleşik inançların dışında açıklamaların yer almış olduğunu, toplumun geleneksel, muhafazakâr kesimlerinin buna günümüze kadar uzanan bir tepki gösterdiklerini belirtmeliyiz.

24 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

25 *Tarih IV, Türkiye Cumhuriyeti*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 26.

bölgesel kurtuluş çabalarına işaret edilmiştir. Bölüm, “Fakat hür, müstakil ve büyük Türkiye, başka bir tabirle Türk mucizesi bu cemiyetlerin dağınık çalışmalarından doğamazdı. Ancak müşterek duygu ve müşterek hedeften doğabilirdi. Böyle bir doğuş ta her şeyden önce bir şefin etrafında toplanmak ve onunla beraber çalışmakla mümkündü. Türk milleti içinde bu şefliği liyakat ve iradesiyle yapacak adam Mustafa Kemal'di”²⁶ hükmü ile bitmektedir.

Bununla birlikte Atatürk, Çanakkale Cephesi'nden 1938 yılındaki vefatına kadar sürecin hep merkezinde yer aldığı için Türkiye Cumhuriyeti Tarihi yazılırken kendisinin hakkında yazılanları ayrı tutmanın mümkün olmadığı da belirtilmelidir.

İnkılabın Tarihini Yazacak Kurumlar: İnkılap Tarihi Enstitüleri

Atatürk, “Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir, yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanı şaşırtacak bir mahiyet alır”²⁷ anlayışına sahipti. Daha 1924'te Yunus Nadi Bey'e verdiği mülakatta İstanbul'dan ayrıldığı günden itibaren yaşanan gelişmeleri “vakayii mazbut ve mahfuz olan vesaikini tasnif etmek suretiyle” yazmak niyetini ifade etmişti. Türk milletinin henüz doğru bir tarihinin yazılmayışının sebebini “hakiki kârielerin vesaika istinat etmekten ziyade, ya birtakım meddahların veya birtakım hodgamların hakikat ve mantıktan âri sözlerinden başka memba bulamamak bedbahtlığı” olarak niteliyordu²⁸. Gâzi, kendisinin birinci etken olarak bulunduğu süreci yazarak millet ve gelecek nesiller için dikkat ve takip edilecek hususları gösteren temel bir kaynak bırakma görevini yaptığı kanaatindeydi²⁹.

Cumhuriyetin 10. yılı kutlamalarında yaptığı konuşmasının sonunu “beni hatırlayınız” öngörüsü/sitemi, temennisi, vasiyeti ile bitiren Gâzi, kendisinden sonraki dönemin gelişmeleri içinde Türk milleti tarihinde önemli bir dönüm noktası olan Cumhuriyetin kurulması ve yerleştirilmesi sürecinin unutulması/unutturulması gibi bir keyfiyetle karşılaşabileceğini öngörmüş olmalıdır. Nitekim Millî Mücadele'yi yapan ve inkılapları gerçekleştirenler henüz hayatta iken tarihi yapanların üniversite gençliğine bizzat/doğrudan anlatmalarını sağlamayı önemli görmüştür. Bu maksatla, “üniversitelerin son sınıflarında Türk inkılabını ve anlayışını diğer milletlerin devrim hareketleri ve çağdaş siyasi akımları ile karşılaştırmalı bir şekilde” ele alacak inkılap tarihi dersinin verilmesi ihtiyacını dile getirmişti. Bu iş için 20 Haziran 1933 tarihinde İstanbul Üniversitesi bünyesinde Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü kurularak talimatnamesi tamamlanmış, ders verecekler belirlenmiştir.

26 Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1944)*, Maarif Vekâleti, Ankara 1944, s. 1-7. Karal'ın ilk inkılap tarihi derslerinin verilmesi sırasında siyasi tarih kısmının hocası Yusuf Hikmet Bayur'un yardımcısı ve kitabın yayınladığı sırada ise İnkılap Tarihi Enstitüsü müdürü olduğunu hatırlatalım.

27 Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıra ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984, s. 280.

28 7 Mayıs 1924 tarihli mülakat için bkz. *ASD III*, s. 99.

29 Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 596.

İnkılabın gerçekleştirilmesinde aktif rol alanların ders vermelerinin daha gerçekçi olacağı düşüncesinden hareketle 4 Mart 1934'teki ilk ders Yusuf Hikmet Bayur tarafından verilmiştir. Dört hoca ve dört yardımcının görevlendirildiği ilk aşamada:

Türk inkılabının siyasi tarihini Yusuf Hikmet Bayur ve yardımcısı Doçent Enver Ziya Karal,

Türk inkılabının dünyadaki diğer devrimler ile karşılaştırılmasını ve yerini Mahmut Esat Bozkurt ve yardımcısı Doçent Yavuz Abadan,

Dünyadaki siyasal parti sistemleriyle CHP'nin bunlar arasındaki yeri ve özelliklerini Recep Peker ve Hıfzı Veldet Velidedeoğlu,

Ekonomik konuları, Yusuf Kemal Tengirşenk ve Rüçhan Naci ve daha sonra Ömer Lütfi Barkan birlikte vermişlerdir.

Görüldüğü üzere dersi vermek ile görevlendirilen kişiler Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşları olarak inkılabın yapılışında yer alan, eseri gelecek nesillere aktarmak durumunda olan kimselerdir. Dönem ruhunun da etkisiyle eser ve liderine saygı ve sevgi ile bağlı bir kesimin yetişmesine katkıda bulunmuşlardır. Maarif Vekâleti, İstanbul'daki girişimin ardından 9 Mart 1934'te Ankara Hukuk Mektebi'nde de bir inkılap kürsüsü açılmasını kararlaştırmıştır. Ankara'daki dersler 20 Mart'ta Başbakan İsmet İnönü'nün verdiği konferans ile başlamıştır. İnönü; inkılabın yalnız siyasi sonuçlarının değil sosyal ve ahlaki sahadaki anlamının da incelenmesinin zorunluluğuna dikkat çekerek İnkılap tarihi kürsüsünün bunu yapması gerektiğini belirtmiştir.

İnkılap derslerinin okutulmasıyla ilgili en önemli adımlardan birisi 15 Nisan 1942 tarih ve 4204 sayılı kanunla Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ne bağlı "Türk İnkılabı Tarihi Enstitüsü"nü kurulması ve Türkiye Cumhuriyeti rejimi dersi müfredatının yayınlanması olmuştur. İstiklal Harbi ve Türk inkılabı ile Türkiye Cumhuriyeti rejimi şeklinde iki ana bölümden oluşan ders, yükseköğrenim gençliğine zorunlu hale getirilmiştir. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in son derece ilmî bakış açısıyla; evvela derslere esas olacak malzemelerin toplanması ihtiyacı görülmüş, bunun için "istiklal savaşının, inkılabın ve cumhuriyet devrinin en küçük vesikalarına kadar toplamak, madde, yazı hatta söz olarak neler varsa bunları bir araya getirmek ve tarih ilmi usulleriyle bunları tetkik etmek, neşredilmesi lazım gelenleri neşredip yaymak ve inkılap tarihine ait, istiklal savaşına ait dersleri bu toplanmış maddelere dayandırmak" vazifesi enstitüye verilmiştir. Bu kısmının herhangi bir itiraza mahal vermeyecek kadar iyi niyetli ve ilmî olduğu açıktır³⁰.

30 Türkiye'de çok partili siyasi hayat sürecinde yaşanan askeri darbelerden, bilhassa 12 Eylül 1980 darbesinden sonra Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi konularında darbeyi yapanların anlayışı çerçevesinde bir Kemalist ideoloji dayatmasının görüldüğü ifade edilmelidir.

Enstitü ve kürsülerin kurulmasından sonra Cumhuriyet devrini içeren ilk ciddi araştırmalar kaleme alınmaya başlanmıştır. Y. Hikmet Bayur'un *Türk İnkılap Tarihi*, *Yeni Türk Devleti'nin Harici Siyaseti*, *Atatürk Hayatı ve Eseri* gibi çalışmaları M. Esat Bozkurt'un *Atatürk İhtilali*, A. Afetinan ve Tevfik Bıyıklıoğlu'nun eserleri bu meyanda sayılmalıdır. Atatürk'ün vefatından sonraki süreçte kültür politikalarında yaşanan köklü değişimin neticesi olarak bu çalışmalar büyük oranda durmuştur. Tarih Kurumu, 1950'li yıllarda Atatürk ve Millî Mücadele konularında araştırma ve hatıra kitapları yayınlamak faaliyetini sürdürmüştür³¹. Yusuf Hikmet Bayur'un 1963 yılında hazırladığı *Atatürk, Hayatı-Eseri* kitabının önsözündeki: "Bu eser bir Atatürkçünün eseridir, ancak objektif olmaya elden geldiğince çalışılmıştır. Bazen uzun tartışmalardan sonra da olsa Atatürk'le anlaşamadığım nokta pek kalmamış gibidir. Onun bu gibi tartışmalara yol açması ve bunları araması büyüklük ve dehâsının ayrıca bir belirtisidir" şeklindeki değerlendirmesi yakın çevrenin yazdıklarını değerlendirirken dikkate alınması gereken temel bir husustur³². Türk İstiklal Harbi sırasında birlikte çalıştığı, ancak Cumhuriyetin ilanı sonrasında siyasi bir yol ayrımına gittiği Rauf Orbay, Halide Edip Adivar gibi asker ve sivil şahsiyetlerin Atatürk'ün şahsına ve kurduğu idareye yönelik sert eleştirileri vardır. Yurt dışında yayınlanan Atatürk değerlendirmelerinin neredeyse tek istisnası H. C. Armstrong'un yazdığı *Bozkurt* kitabıdır. Mustafa Kemal Paşa'yı içgüdüsel bir komitacı ve mutlak diktatör olarak tanımlayan kitabın Türkiye'ye girmesi hükümet tarafından yasaklanmıştır³³.

Atatürk'ten Sonra Türkiye Cumhuriyeti ve Tarihine Genel Bir Bakış

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Sovyetlerin 1925 antlaşmasını yenilememesi ve savaşın sonlarında, 19 Mart 1945'te Doğu Anadolu'dan toprak ve boğazlarda üs talep etmesi üzerine Batı eksenine yönelmek zorunda kalmıştır. İsmet İnönü, dünyada büyük yıkıma sebep olan savaşa muhataplarının bütün ısrarlarına karşın girmemeyi başararak

31 Tarih Kurumu, Tevfik Bıyıklıoğlu'nun "Trakya'da Millî Mücadele" kitabını 1955'te, Mazhar Müfit Kansu'nun "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber" kitabını 1966'da basmıştır. Kazım Özalp'ın "Millî Mücadele Tarihi" 1971, Yaveri Şükrü Tezer'den temin edilen "Atatürk'ün Hatıra Defteri" 1972 tarihlidir. Uluğ İğdemir'in yayınladığı Atatürk'ün Anafatılar ve Arıburnu muharebelerine dair çalışmaları ise 1960'lı yıllardadır. Afetinan'ın 1959 yılında Türkiye İş Bankası Kültür yayınlarından çıkan *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* kitabı Atatürk biyografisi ve yazarın şahsi hatıralarını, tuttuğu notları içermek bakımından önemli bir kaynak olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'ne giden yolu döşeyen gelişmelerin kronolojisi: "Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi" 1970'de, "Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi" ise 1983 yılında yayımlanmıştır.

32 11 Kasım 1938 günlü dünya gazetelerinin onun için, "Türkiye'yi Özgürleştiren Adam", "Modern Türkiye'nin Kurucusu", "Yeni Türkiye'nin Yaratıcısı", "Dahi Devlet Adamı" sıfatlarını kullanmaları döneminde dünyada önemsendiğini gösteren deliller olarak sayılabilir. Geniş bilgi için bkz. *Dünya Basınında Atatürk*, haz. Nuri Çolakoğlu, Doğan Kitap, İstanbul 2018.

33 H.C. Armstrong, *Bozkurt, Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, çev. Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul 1996. Kitap hakkında "Adamcağız yaptığımız sefahati eksik yazmış, bu eksiklikleri ben ikmal edeyim de kitaba müsaade edilsin ve memlekette okunsun diye latife ettiğim!" Kılıç Ali'nin hatıralarında kendine yer bulmuştur. Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Sel Yayıncılık, İstanbul 1955.

Türkiye'yi yıkımdan kurtarmak şerefine layık görülmüştür. Aynı İnönü'nün, kurulan yeni dünya düzeninde yer alabilmek, savaşa girmemesine karşın Türkiye'nin Amerikan yardım programına dâhil olmasını sağlamak için kalkınma planı önceliklerini tamamen değiştirmesinin etkileri dikkat çekici mahiyettedir. Batı dünyasının önceliklerine uymak için çok partili siyasi hayatı başlatıp yerleşmesini sağlamak başarısının sahibi de İnönü olmuştur. 1939-1944 yılları arasında kendisine en yakın gazetecinin ifadesiyle adeta ağzından çıkan söz kanun hükmünde olan³⁴ İsmet İnönü'nün yakın mesai arkadaşı ile -partinin grup başkan vekili ve sözcüsü Faik Ahmet Barutçu- yaptığı sohbetlerde Atatürk için adeta “diktatör” tanımlamasında bulunması ilginçtir³⁵. İsmet İnönü, Atatürk'ün vefatından hemen sonra laiklik konusunda radikal uygulamalara gidip başta Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi olmak üzere muhafazakâr kesimlerin büyük tepkisini çekmiştir³⁶. Aynı İnönü, çok partili hayatın başlangıç sürecinde bilhassa Müslüman vatandaşların beklentilerinin karşılanması gereğini görüp 1947 Kongresi'nden sonra din dersleri, imam-hatipler ve İlahiyat Fakültesi açılmasının gereğini takdir ederek radikal laiklik uygulamalarından vazgeçmeyi bilmiş ve etrafındakileri de yönlendirmiştir³⁷. Bütün bu hamlelere karşın 14 Mayıs seçimlerinde iktidar değişikliği olmuştur. Yeni hükümetin ilk icraatlarından birinin ezan konusunda olması dikkat çekicidir³⁸. Başbakan Menderes'in ezanın Arapça okunmasına verilen cezayı kaldırmasının toplumun muhafazakâr kesiminin vicdanında bulduğu müspet karşılığın siyasetçiler için paha biçilemez olduğunu belirtmeliyiz. Bu minnettarlığın günümüze kadar sürmesi, toplumun meşruiyet kaynaklarında büyük bir değişimin olmadığını göstermektedir.

Diğer taraftan kurucu liderin büstleri ve manevi hatrasına dönük fiili saldırıların artması üzerine yeni hükümetin girişimi ile çıkarılan 5816 sayılı kanunla³⁹ Atatürk'ü koruma ihtiyacının hissedilmesi geçen sürede toplumun belli kesimlerinin istismarcı

34 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları, Tek Parti'den Çok Parti'ye 1944-1950*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 21-26.

35 Faik Ahmet Barutçu Trabzon'da Aralık 1918'de çıkmaya başlayan ve 1925'te Tahrir-i Sükun Kanunu'yla kapatılan gazetesinin sahibidir ve Atatürk'ün ölümüne kadar siyasete girememiş eski bir ittihatçıdır. Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar II*, yay. haz. Mustafa Everdi, 21.Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001, s. 784, 868-890.

36 1939 Kasım ayında Cuma ve Teravih namazlarının camiler dışında diyanetin belirlediği yerlerde cemaatle kılınmasına Ankara valiliğinin mâni olması üzerine diyanet işleri başkanının 15 yıldır yaptıkları uygulamanın neden değiştirildiğini sorma ihtiyacı hissetmesi aslında neyin değiştiğini göstermektedir. Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin şikâyeti üzerine Başvekâletin isteğiyle Vali Tandoğan'ın açıklamaları için bkz. *BCA*, 30-10-0-0/26-151-14.

37 Muhterem kızları Özden İnönü ile 2011 yılında, vefatının 35. yılında Malatya Üniversitesi'nde gerçekleştirdiğimiz anma paneli sırasında yaptığımız görüşmede merhum babasının dışarda din ile ilgili katı tutumuna karşın eve geldiğinde namazlarını kıldığını, Ramazan'da orucunu tuttuğunu aktarmıştı. Özden Toker'in genel hatlarıyla aynı şeyleri panelde de söylemesi, İnönü neslinin laiklik konusunda bazı şeyleri yanlış anladığını düşündürmektedir. Bkz. <https://www.atam.gov.tr/duyurular/pasa-kizi-dedi-ki>. (Erişim Tarihi: 10.09.2023).

38 02/06/1941 tarihli 4055 sayılı kanunun şapka, ezan ve kamet hakkındaki cezai hükümlerinin kaldırılmasına yönelik 17/06/1950 tarihli düzeltme için bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7535.pdf>. (Erişim Tarihi: 10.09.2023).

39 <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.5816.pdf> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).

tutumunu göstermektedir. Bu kanunun günümüzde de zaman zaman tartışma konusu olması muhafazakâr kesimde yarattığı rahatsızlığın geçmediğini göstermektedir. Bu, aynı zamanda kuruluş sürecinde yapılanların topluma anlatılmadığı, benimsetilemediği gerçeğinin de ifadesi durumundadır. Çok partili dönemin yöneticilerinin demokrasiye kendi iktidarları döneminde istediklerini yapmak, muhalefeti dikkate almamak, onların da iktidar olurlarsa aynı şeyi yapmaları anlamını yüklemelerinden kaynaklanan ve ekonomik sıkıntılardan beslenen hoşnutsuzluklar on yıllık dönemin son çeyreğinde toplumsal ayrışmayı zirveye çıkarmıştır. Askerin, rejimi muhafaza gerekçeli müdahalesinin akabinde Atatürk ilke ve inkılaplarına sahip çıkarak geniş toplum kesimlerinin beklentilerini karşılayacak sosyal reformlar yapmak söylemi, probleme kalıcı bir çözüm getirecek boyuta erememiştir. Siyaset yapıcıların askeri darbeleri takiben toplumdaki farklı eğilimleri aynı şemsiye altında birleştirme sloganı ile iktidarı almaları ve sonrasında safları sık tutmak anlayışı ile toplumu yeniden farklı kamplara bölmeleri ordu müdahalelerini 10 yılda bir tekrarlanan alışkanlık haline getirmiştir. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki çoğulcu demokrasi idealinin gittikçe uzaklaştığını düşündürmektedir. 1980'li yıllarda buhrandan çıkışın yolu olarak Atatürk düşüncesi, ilke ve inkılaplarına sahip çıkmak ve toplumun Müslüman kimliğinin öne çıkarılmasını harmanlayan bir sentez ortaya konulmuştur.

Tarihi sürecin kısa bir değerlendirmesinin ardından tarih eğitimi konusuna geri dönülecek olursa 1942 yılının, bu alanda yeni bir dönemi işaret ettiği görülmektedir. Batılı olabilmek için Batı kültürünün temelini oluşturan Antik Yunan ve Latin düşüncesinin, insanı hayatın merkezine koyan ürünlerinin çevrilerek eğitimde kullanılması olarak tanımlayabileceğimiz hümanizma dönemi, 1940'lardan 1970'lerin sonlarına kadar devam edecek ve hem tarih yazımını hem kültür politikalarını derinden etkileyecektir. Bu anlayışla bu dillerdeki ve batı dillerindeki klasiklerin tercümesi hareketi başlatılmıştır⁴⁰. Sürecin lideri konumundaki Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in *Klasikler* dizisinin her kitabının başında yer alan ifadesiyle: "Bir milletin diğer milletler edebiyatını kendi dilinde, daha doğrusu kendi idrakinde tekrar etmesi, zekâ ve anlama kudretini o eserler nispetinde artırması, canlandırması ve yeniden yaratmasıdır". Bu bakımdan tercüme faaliyetinin medeniyet davası için etkili olduğuna inanan Yücel, "hangi milletin kütüphanesi bu yönden zenginse o millet, medeniyet âleminde daha yüksek bir idrak seviyesinde demektir" kanaatinde. Tercüme hareketini sistemli ve dikkatli bir şekilde yönetmenin "Türk irfanının en önemli bir cephelerini kuvvetlendirmek,

40 Hümanizma kavramının tarihi arka planı, etimolojisi ve Türkiye özelinde yaşanan tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Işıl Çakan Hacıbrahimoglu, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

onun genişlemesine ilerlemesine hizmet etmek” olduğunu belirtmektedir⁴¹.

Bu anlayışın tarih ders kitaplarına yansımaları uzun süreli ve kapsamlı olmuştur. 1952 yılına kadar okutulan kitaplarda Türk tarih ve medeniyetine ayrılan kısmın yarıya düşürüldüğü (%4,4), Anadolu medeniyetleri bahsinin yerini (%9) korurken Yunan tarih ve medeniyetinin %18’den %31’e, Roma tarih ve medeniyetine ayrılan hacmin de %22,1’den %30,2’ye çıkarıldığı anlaşılmıştır⁴². Niyazi Akşit ve Emin Oktay tarafından yazılarak 1952 yılından itibaren bu ders kitaplarının yerine okutulmaya başlanan ders kitabında ise Türk tarihi ve uygarlığına %9,9, Antik Yunan tarihi ve uygarlığına %24,2, Roma tarihi ve uygarlığına ise %23,6 oranında yer ayrıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu kitabın 1989 tarihli baskısında; 1982 yılındaki köklü değişikliklere karşın Türk tarihiyle ilgili konuların ağırlığı %3,7’ye düşürülürken, Anadolu medeniyetlerine %10,2, Yunan tarihi ve medeniyetine %23,3, Roma tarihi ve medeniyetine ise %27,8 oranında yer verilmiş olması bu anlayışın gücünü göstermek bakımından dile getirilmektedir⁴³. Buna mukabil 1975-1977 yıllarında işbaşında olan I. Milliyetçi Cephe Hükümetleri sırasında, Türk kültür tarihinin en önemli uzmanlarından biri olan İbrahim Kafesoğlu’nun, öğrencisi Altan Deliorman ile kaleme aldıkları tarih kitaplarıyla lise öğrencilerinin uzun bir aradan sonra ilk defa İslam öncesi Türk tarihi ağırlıklı, milli bir müfredatla karşılaştıklarını söyleyebiliriz. Bu kitapların ilkinde Türk tarihi ve medeniyeti bahisleri %65 gibi bir yoğunluğa ulaşırken⁴⁴ ikinci kitapta İslam tarihi ve Türk-İslam devletleri ağırlıklı yer tutmuştur. İnönü döneminde sadece sosyal ve kültürel politikalarda değil, dış politikada da Atatürk döneminden farklı uygulamalar söz konusu olmuştur.

12 Eylül/Yüksek Öğretim Kurulu Dönemi

20 Temmuz 1974 tarihli Kıbrıs Barış Harekâtı’ndan sonra ABD ile olan ilişkilerin kötüleşmesi, askeri ve mali kısıtlamalara paralel olarak yaşanan ekonomik sıkıntıların tetiklediği toplumsal rahatsızlıklar, arabesk kültürü desteklerken yükseköğrenim gençliği arasında fikir tartışmalarından silahlı çatışmalara geçilmesi de toplumsal barışı ortadan kaldırmıştır. Öğrenciler, işçi, memur, öğretmen polis gibi grupların kendi arasında devrimci/milliyetçi ayırımına gidip çatışma durumuna gelmesi can ve mal güvenliğini ortadan kaldıracak boyutlara ulaştığı sırada yapılan müdahale sonrası yeni bir devre açılmıştır.

41 Çocukluğu Yenikapı Mevlevihanesi’nde geçen Yücel’in Atatürk ile temasları ve Mevlevi kültürünün şekillendirdiği gönül adamlığı ile Türkiye’nin meselelerini eleştirel akılla çözecek olan aksiyon insanını içinde birleştirip farklı bir tip oluşturduğu değerlendirmesi için bkz. Ahmed Güner Sayar, *Hasan Ali Yücel’in Tasavvufi Dünyası ve Mevleviliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 92-105. Bununla birlikte dönemin lider ve şef eksenli siyaset ortamından soyutlanmadan Batı medeniyeti dairesine Latin ve Grek klasikleri üzerinden gitmeyi en emin yol olarak gören bir noktaya geldiğini de belirtmek gerekecektir. Tercüme faaliyetlerinde %90 Batı, %10 Şark klasiklerinin tercih edilmiş olması da bu noktayı doğrular mahiyettedir.

42 Turan, a.g.m., s. 631.

43 Turan, a.g.m., s. 632.

44 Turan, a.g.m., s. 633.

12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrası süreçte üniversitelerde koordinasyonu sağlamak için kurulan Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) kanunu, gerçekleştirilen teşkilat, amaç ve ilke değişiklikleriyle Atatürk ve milli tarih eksenine yeniden dönüş arzusunu göstermiştir. Amaç, “Öğrencileri Atatürk inkılapları ve ilkeleri doğrultusunda Atatürk milliyetçiliğine bağlı, Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini taşıyan, Türk olmanın şeref ve mutluluğunu duyan kişiler olarak yetiştirmek”⁴⁵ olarak belirlenmiştir.

Buna paralel olarak “Milli kültürümüz, örf ve adetlerimize bağlı, kendimize has şekil ve özellikleri ile evrensel kültür içinde korunarak geliştirilir ve öğrencilere, milli birlik ve beraberliği kuvvetlendirici ruh ve irade gücü kazandırılır”⁴⁶ temel kazanımı doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılarak Yakınçağ tarihi kürsülerine Türkiye Cumhuriyeti adı ilave edilmiştir. Tarih bölümünde normalde Birinci Meşrutiyet’e kadar olan devrenin anlatılmasıyla yetinilen müfredata Birinci Dünya Savaşı’na kadar olan kimi gelişmeler de ilave edilme ihtiyacı hissedilmiştir⁴⁷.

Aynı süreçte milletin büyük çoğunluğunun oyu ile kabul edilen 1982 Anayasası’nın 134. maddesi uyarınca: “Atatürkçü düşüncüyü, Atatürk ilke ve inkılaplarını, Türk kültürünü,

45 10. Yıl Nutkunu “Ne mutlu Türk’üm diyene” sözüyle bitiren, milletçe başarılan büyük işlerin en önemlisi olarak temeli Türk milli kültürü olan Türkiye Cumhuriyeti’ni gösteren, Milli Mücadele’nin başından itibaren hareketin kendi ismiyle anılmasına tepki gösteren Atatürk’ün yeni bir milliyetçilik yaratmış gibi gösterilerek bir aşırılığa gidildiğine işaret etmeliyiz.

46 Yüksek Öğretim Kanunu, İKİNCİ BÖLÜM Genel Hükümler Amaç: Madde 4 – Yükseköğretimin amacı: a) Öğrencilerini; (1) ATATÜRK İnkılapları ve ilkeleri doğrultusunda ATATÜRK milliyetçiliğine bağlı, (2) Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini taşıyan, Türk olmanın şeref ve mutluluğunu duyan, (3) Toplum yararını kişisel çıkarının üstünde tutan, aile, ülke ve millet sevgisi ile dolu, (4) Türkiye Cumhuriyeti Devletine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getiren, (5) Hür ve bilimsel düşünce gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, (6) Beden, zihin, ruh, ahlak ve duyu bakımından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş, (7) İlgı ve yetenekleri yönünde yurt kalkınmasına ve ihtiyaçlarına cevap verecek, aynı zamanda kendi geçim ve mutluluğunu sağlayacak bir mesleğin bilgi, beceri, davranış ve genel kültürüne sahip, vatandaşlar olarak yetiştirmek, b) Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olarak, refah ve mutluluğunu artırmak amacıyla; ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmasına katkıda bulunacak ve hızlandıracak programlar uygulayarak, çağdaş uygarlığın yapıcı, yaratıcı ve seçkin bir ortağı haline gelmesini sağlamak, c) Yükseköğretim kurumları olarak yüksek düzeyde bilimsel çalışma ve araştırma yapmak, bilgi ve teknoloji üretmek, bilim verilerini yaymak, ulusal alanda gelişme ve kalkınmaya destek olmak, yurt içi ve yurt dışı kurumlarla işbirliği yapmak suretiyle bilim dünyasının seçkin bir üyesi haline gelmek, evrensel ve çağdaş gelişmeye katkıda bulunmaktadır. Ana ilkeler: Madde 5 – Yükseköğretim, aşağıdaki “Ana ilkeler” doğrultusunda planlanır, programlanır ve düzenlenir: a) Öğrencilere, ATATÜRK inkılapları ve ilkeleri doğrultusunda ATATÜRK milliyetçiliğine bağlı hizmet bilincinin kazandırılması sağlanır. b) Milli Kültürümüz, örf ve adetlerimize bağlı, kendimize has şekil ve özellikleri ile evrensel kültür içinde korunarak geliştirilir ve öğrencilere, milli birlik ve beraberliği kuvvetlendirici ruh ve irade gücü kazandırılır. c) Yükseköğretim kurumlarının özellikleri, eğitim-öğretim dalları ile amaçları gözetilerek eğitim-öğretimde birlik ilkesi sağlanır. d) Eğitim-öğretim plan ve programları, bilimsel ve teknolojik esaslara, ülke ve yöre ihtiyaçlarına göre kısa ve uzun vadeli olarak hazırlanıp sürekli olarak geliştirilir. e) Yükseköğretimde imkân ve fırsat eşitliğini sağlayacak önlemler alınır. (YÜKSEKÖĞRETİM KANUNU Kanun Numarası: 2547 Kabul Tarihi: 04.11.1981) *Resmî Gazete*, S. 17506, (06.11.1981); *Düster*, Tertip: 5, C. 21, s. 3.

47 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi kürsüsü başkanı Nejat Göyünç’ün girişimiyle Prof. Dr. Salih Tuğ tarafından Türk-Arap İlişkileri dersinin verildiğini hatırlamaktayız.

Türk tarihini ve Türk dilini bilimsel yoldan araştırmak, tanıtmak ve yaymak ve yayınlar yapmak amacıyla; Atatürk'ün manevi himayelerinde, Cumhurbaşkanının gözetim ve desteğinde” kurulan Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Cumhuriyet tarihi hakkındaki araştırmaların yeni bir safhasının başladığı söylenebilir⁴⁸. Kurumun bünyesinde Atatürk tarafından kurulan Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun yanı sıra yeni oluşturulan Atatürk Araştırma ve Atatürk Kültür Merkezleri bu yeni dönemin resmî ve ilmî altyapısını oluşturmak üzere teşkilatlandırılmışlardır. Yine 1982 Anayasası'nın 174. maddesinde yer alan ve Atatürk döneminde kabul edilen “İnkılap Kanunlarının Korunması” hakkındaki madde ile Cumhuriyetin ilk yıllarında değişimin kalıcılığını ve şumulünü gösteren kararların sahiplenilmesi, yeni dönemin parametrelerinin nasıl şekillendirileceğini göstermektedir⁴⁹.

“Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük” dersi eğitimi ortaokul son sınıftan üniversitelerin son sınıfına kadar mecburi hale getirilmiştir. Lise tarih birinci sınıf ders kitaplarında ise içeriğin büyük oranda Türk tarihinin ana hatlarından esinlendiğini; ancak ağırlığın Türk ve İslam devletleri tarihine ayrıldığını söylemek mümkün görünmektedir⁵⁰. Türkiye Cumhuriyeti tarihi alanındaki araştırmaların zeminini başlangıçta öncelikle Atatürk, ilkeleri ve Türk İstiklal Harbi konuları oluşturmuştur. Bu dönemde Ankara Üniversitesi Türk

48 Kanun Numarası: 2709 Kabul Tarihi: 18.10.1982. *Resmî Gazete*, S. 17863 (Mükerrer), (09.11.1982); *Düster*, Tertip: 5, C. 22, s. 3.

49 1982 Anayasası BEŞİNCİ KISIM ÇEŞİTLİ HÜKÜMLER I. İnkılap kanunlarının korunması Madde 174 – Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyetinin laiklik niteliğini koruma amacını güden, aşağıda gösterilen inkılap kanunlarının, Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz: 1. 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu; 2. 25 Teşrinisani 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanun; 3. 30 Teşrinisani 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun; 4. 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenisiyle kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medeni nikâh esasını aynı kanunun 110 uncu maddesi hükmü; 5. 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun; 6. 1 Teşrinisani 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki hakkında Kanun; 7. 26 Teşrinisani 1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına dair Kanun; 8. 3 Kânunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun, Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri Sened-i İttifak'tan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s. 312.

50 Birinci sınıfların kitabı, tarihin tanımı, devirleri, takvim ve Türk takvimleri, Türklerin anayurdu ve göçler, Asya, Mısır, Ege, Roma ve Anadolu medeniyetleri, İslamiyet'ten önce kurulan Türk devletleri, kültür ve medeniyetleri ve İslam tarihi başlıkları altında 7 ünite halindedir. Bkz. Faruk Sümer, Yüksel Turhal, *Tarih Lise 1*, İstanbul 1986; Hakkı Dursun Yıldız-Coşkun Alptekin-İlhan Şahin-İdris Bostan, *Tarih Lise 1*, Servet Yayın Dağıtım, İstanbul 1989. İkinci sınıflarda ise önce kavimler göçünden Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar olan dönem, Selçuklu, İslam tarihi ağırlıklı yer alırken (bkz. Niyazi Akşit, *Tarih Lise 2*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986), sonraları Osmanlı Tarihi ve Avrupa Tarihi ağırlıklı olarak yer alan konular olmuştur (Erdogan Merçil-İsmet Miroğlu-Yusuf Halaçoğlu, *Lise Tarih II*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1993). Lise son sınıfların tarih ders kitaplarında ise ağırlıklı olarak Osmanlı tarih ve medeniyeti ile devrindeki Avrupa gelişmeleri işlenmiştir. İmparatorluğun dağılması, Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı özet mahiyetinde gösterilirken, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi bir alt başlık olarak ele alınmamıştır. Bkz. İsmet Miroğlu-Yusuf Halaçoğlu, *Lise İçin Tarih III*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1989; Hakkı Dursun Yıldız-Coşkun Alptekin-İlhan Şahin-İdris Bostan, *Tarih Lise 3*, Servet Yayın Dağıtım, İstanbul 1991.

İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün yüksek lisans ve doktora programlarının mezunları Cumhuriyet tarihi çalışmaları için büyük bir araştırmacı kaynağı olmuştur⁵¹.

1982 düzenlemesinde İstanbul, Ankara, İzmir ve Erzurum'da dört yeni Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü kurulmuştur. Lisans düzeyinde inkılap tarihi dersleri vermek, alanda araştırma yapmak ve lisansüstü çalışmalar yürütmek üzere görevlendirilmişlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dallarında Millî Mücadele, Cumhuriyetin kuruluşu, Cumhuriyet dönemi eğitim ve iktisat politikaları, Atatürkçü düşünce sistemi, Türk demokrasi tarihi ve Türkiye'nin dış politikası bilimsel yöntemlerle araştırılmakta ve bu konularda dersler verilmektedir. Büyük önder Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyeti işlerken, O'nun Türk dünyası hakkındaki düşünceleri ile demokratikleşme alanındaki çabaları araştırmalara ve derslere konu olmuştur.

1990'lı yıllar, Atatürk, Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi konularındaki çalışma ve yayınların büyük bir ivme kazandığına şahit olmuştur. Gerek Atatürk Araştırma Merkezi, gerekse üniversitelerde anabilim dalı olarak yaygınlık kazanan kürsülerin mensupları tezler, araştırma eserleri hazırlamakta ve yayınlamaktadırlar. Atatürk Araştırma Merkezi: *Nutuk* (1989), *Atatürkçü Düşünce* (1992), *Söylev ve Demeçler I-III* (1997), *Doğumundan Ölümüne Kaynakçalı Atatürk Günlüğü* (1999) gibi temel kitapların yanı sıra Atatürk, Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti'nin çeşitli konuları hakkında başta üniversitelerde yapılmış ihtisas tezleri olmak üzere araştırmalar yayınlamakta, dört yılda bir Uluslararası Atatürk Kongresi düzenlemektedir.

Atatürk Araştırma Merkezi'nin 2000-2003 senelerinde Durmuş Yalçın editörlüğünde yayınladığı iki ciltlik *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* kitabı, bilhassa üniversitelerin tarih bölümlerinde yakın dönem gelişmelerini öğrenmeye duyulan ihtiyacı büyük ölçüde karşılamıştır⁵². Tecrübeli bir devlet adamı olan editörün yönetiminde çeşitli üniversitelerde görev yapan bir grup yazar (bu satırların yazarı da dâhil) resmî-gayriresmî görüş çerçevesinde herhangi bir yönlendirme ve dayatma ile karşılaşmadan bölümleri kaleme almışlardır. Bu kitap, Osmanlı Devleti ile Cumhuriyet arasındaki devamlılığı göstererek öncekini yok saymayan, sonrakinin neyi niçin yaptığını izah etmeye çalışan ilmi bir çalışma olarak kabul görmüştür diyebiliriz.

Bu devrede üniversitelerde Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi dersleri bütün bölümlere verilmeğe başlayarak umumileşmiştir. Hemen her üniversitede, ilgili birimde görev yapan

51 Bilhassa 1983-1987 döneminde müdürlük yapan Prof. Aydın Taneri ve Prof. Dr. Mustafa Kafalı'nın yönetiminde, Türk tarihinin her dönemi ile barışık akademisyen adayları yetiştirilmeye odaklanıldığını söylemeliyiz.

52 İki ciltlik kitap, yirminci yüzyılın başlarından itibaren dünyadaki gelişmeler ve Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişi ile başlayıp, Atatürk sonrasında Türkiye'yi 1980'lere kadar inceleyen, 2000'li yıllara kadar olan gelişmeler hakkında bilgi vermektedir. Üniversitelerin pek çoğunda ders kitabı olarak da okutulmuştur.

hocaların yazdığı içerikleri büyük oranda benzer konuları içeren inkılap tarihi kitapları dolayısıyla küçük de olsa bir maddi getiri alanı ortaya çıkmıştır⁵³.

İnkılabın ve ilkelerin Türk tarihindeki izlerini ilmî olarak izah eden ilk çalışma İbrahim Kafesoğlu ve Mehmet Saray tarafından kaleme alınmıştır⁵⁴. Kafesoğlu, ilkeleri tek tek ele alırken anlayış ve uygulama bakımından izlerini Türk tarihinin en eski devirlerinden; Asya Hunlarının yaşantılarından başlayarak Osmanlı son döneminde görülen örneklerine bağlamıştır. Çalışmanın amacını; “Aziz Atatürk’ün, Türk Milleti’nin muasır medeniyet seviyesine ulaşması için ortaya koyduğu ilkelerinin ne kadar Türk tarihinin temellerine dayandığını, bunun ise milli birliğimiz ve kültür bütünlüğümüz için ne derece isabetli ve müsait bir ortam hazırladığını izah etmeye çalıştık” şeklinde açıklamıştır. Kafesoğlu, 40 sayfalık bölümünde Türk devlet ve toplum hayatındaki kültürel devamlılığın altını çizmiş, ortaya çıkmış olan farklılıkları göstermiştir⁵⁵.

1990 sonrası döneminin öne çıkan başlıklarını akademik çalışmalar açısından birkaç başlık altında değerlendirmek mümkün görünüyor. Türkiye’nin Yakınçağı nerede bitip Cumhuriyet nerede başlamıştır, Mütareke döneminde Osmanlı yönetimi nasıl tanımlanmalıdır. Cumhuriyet ve inkılapların genel karakteri ne kadar Osmanlıdır. Devamlılık hangi alanda ne ölçüdedir? Başlangıçta Atatürk’ün büyük Nutuk’u ana kaynak olarak kullanılmaktayken, 1987-1990 döneminde devlet arşivlerine yapılan nitelikli uzman kadro takviyesinin etkisiyle birbiri ardına açılan tasnifler Cumhuriyet tarihi başta olmak üzere araştırmacılara büyük kaynak sağlamıştır⁵⁶.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin kuruluşunun nereden başlaması gerektiği konusundaki tartışmalar günümüzde de mevcuttur. Gerek inkılap tarihi kitapları gerekse Cumhuriyet tarihi alanında çalışanlar, Tanzimat, Islahat, Meşrutiyet dönemleri ve bu süreçteki fikir hareketleriyle süreci başlatmaktaydılar. Avrupa tarihine göre belirlenmiş çağ ayırımlarına göre yetişen kimi akademisyenler Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş süreci anlatılırken Yeni Osmanlıların Cumhuriyet tartışmalarına değinilmesine: alan ihlali yapıyor gerekçesiyle olumlu bakmamışlardır. Ancak 2000’li yıllar itibarıyla onların da Cumhuriyet Tarihi doçentlik jürilerinde yer almaya başlamaları tartışmanın geldiği noktayı göstermektedir. Her şeyden önce 1870’li yıllarla sınırlanan Yakınçağ Tarihi dersleri ve çalışmalarının Türkiye

53 Bu durumun yarattığı sıkıntıları gidermek amacıyla dönemin YÖK başkanı tek bir inkılap tarihi kitabı hazırlatarak bunu bütün üniversitelere tavsiye etme kararını bu satırların yazarına bildirmişti. Ancak bu çalışma şimdiye kadar sonuçlanmadı.

54 Milliyetçi kimliğinin yanı sıra İslam öncesi Türk/kültür tarihi konularının en yetkin ismi olan Kafesoğlu, “Türk İslam Sentezi” başlıklı çalışmasını tamamladıktan hemen sonra (1984) vefat etmiştir. Kitap, Aydınlar Ocağı tarafından 1985 senesinde yayımlanmıştır.

55 İbrahim Kafesoğlu-Mehmet Saray, *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1983.

56 1987-1990 döneminde İsmet Miroğlu, 1990-1992 yılları arasında Yusuf Halaçoğlu’nun idaresinde, Osmanlı arşiv belgelerinin tasnif ve araştırmacılara açılması konusunda büyük mesafe alındığını belirtmeliyiz.

Cumhuriyeti'nin kuruluş yılına kadar getirilir olmasının akademik farkındalık bakımından bir kazanç olduğuna işaret etmeliyiz. Tarih çalışmalarında Türkiye'de görülen dönemlere ayırma uygulaması başlangıçta örnek alınan kaynağa sadakat düşüncesiyle birlikte dokunulmaz bir hareket/araştırma alanına sahip olma lüksünden kaynaklanmaktaysa da son dönemde ideolojik etkinin daha ön planda yer aldığı tespiti yapılmaktadır⁵⁷.

1990'lı yılların başında üniversitelerde başlayan akademik çalışmalar Cumhuriyetin kuruluşunu 1914-1924 periyodunda ele almıştı. 1994 yılından itibaren süreci Cumhuriyet kavramının tartışılmaya başlandığı Birinci Meşrutiyet öncesinden başlatmayı yeğleyen bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu çalışılırken; kurucu neslin içine doğduğu dönemin sosyal ortamı, eğitim, iç ve dış siyaset, din, kültür ve ekonomik şartların, imkânların yapılan işler ve alınan kararlarda en temel belirleyici olduğu gerçeğinden hareket edilmektedir. Cumhuriyetin kuruluşu süreci anlatılırken on dokuzuncu asrın son çeyreğinden başlamak ihtiyacının ilmi ve anlaşılır bir hareket noktası olduğu kanaatindeyiz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün de TBMM'de yaptığı son dönem açılış toplantısı konuşmasında belirttiği üzere: ülke, toplum ve tarihî yaşamışlıkların ışığında belirlenen politikalar, atılan adımlar, verilen mücadeleler devlet ve millet tarihini oluşturmuştur⁵⁸. Bu dönemde yaşayan neslin aldığı eğitim, kültürel tartışmalar, uygulamalar, maruz kaldığı ekonomik sıkıntılar, katılmak zorunda kaldığı savaşlar neticesinde ortaya koyduğu netice olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 29 Ekim 1923'ten itibaren hayata geçirdiği politikaların mahiyetini, şiddetini belirleyen en temel etken olmuştur. Türk inkılap tarihi için ise yine Atatürk'ün yaklaşımını akli ve mantıklı buluyoruz. 1925 yılında, Osmanlı çağdaşlaşma sürecine ve neticesi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde yeni bir hukuk anlayışı ve hukuk erbabı oluşturmak için giriştiği inkılabı izah ederken bu noktaya parmak basmıştır. “Türk milletinin muasır medeniyetin vasıflarından ve feyizlerinden müstefid olmak için lâakal üç yüz seneden beri sarf ettiği gayretlerin ne kadar elemli ve ıstıraplı mevani karşısında heba olduğunu kemal-i teessür ve intibahla göz önüne alarak söylüyorum”⁵⁹. Atatürk'ün, Osmanlı çağdaşlaşma çabaları için işaret ettiği başlangıç noktası on yedinci asrın ilk çeyreğine tekabül etmektedir. Dolayısıyla Sultan II. Osman'ın girişimlerinden itibaren başlayan ve faaliyet alanları askeri, kültürel, idari, sosyal, ekonomik ve nihayet siyasi düzenlemelerin Türk inkılabı, modernleşme/çağdaşlaşma mücadelesinde ele alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Bu bakış açısını değerli kılan bir başka boyut ise Türkiye Cumhuriyeti'nde uygulanacak inkılap politikalarının alanlarını, yöntemlerini ve uygulama tarzlarını izah etmekteki

57 Umur Karabulut, “Cumhuriyet Tarihçiliğinin Düşündükleri”, *Belgi*, II/18 (2019), s. 1475-1485.

58 “Bizim yolumuzu çizen, içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk milleti ve bir de milletler tarihinin bin bir facia ve ızdırıp kaydeden yapraklarından çıkardığımız neticelerdir”, Beşinci dönem üçüncü toplantı yılı açarken 1 Kasım 1937 tarihli konuşma, *ASD I*, s. 423.

59 Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışında yaptığı konuşmanın tamamı için bkz. *ASD II*, s. 250.

katkısıdır. İnkılap alanları, konu başlıkları Osmanlı tecrübesinde yaşananlarla büyük oranda benzer olduğu açıktır. Cumhuriyetin politikaları imparatorluğun son yarım asrında büyük oranda aydınların konuştuğu, tartıştığı ve yazdığı alanlarla örtüştüğüne göre fark nerededir? Sorusuna veya Cumhuriyetin ilanı dâhil inkılaplardaki radikal uygulamanın sebeplerine dair fikir sahibi olmak için de Osmanlı uygulamasına bakma ihtiyacı vardır. Burada İnkılap tarihi için 17. yüzyıldaki reform arayışları ve ortamından başlamak gereğine, Cumhuriyet tarihi için ise kurucu neslin yaşadığı dönemin ortam ve şartlarına bakarak başlamanın gerçekçi ve ilmî bir ihtiyaç olduğuna işaret etmeliyiz.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Çalışmanın Zorlukları

Yeni kurulan rejimlerin ve göreve gelen idarelerin kendi icraatlarını öne çıkarmak, anlayışlarını yerleştirmek, her şeyi kendilerinin başardığı, eski yönetimin enkaz bıraktığı şeklinde eskiye dönük söylemlerde bulunması genelde görülen ve anlaşılabilen psikolojik bir tavrıdır. Ancak daima iki uçta bulunmak, itidali asla aramamak gibi bir toplumsal haslet dolayısıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında eski rejime yönelik eleştirel söylemde de süre ve doz ölçüsünün kaçırılmış olması yukarıda ifade etmeye çalıştığımız zihinsel engelin temel sebepleri arasındadır. Buradaki sıkıntı, değişimi gerçekleştiren kadronun belli bir süre sonra -sistemlerini yerleştirme konusunda mesafe aldıkça- eskiye dönük eleştirilerini hafifletmelerine karşın sonradan gelen kadroların eskiye dönük eleştirileri daha da artırmalarıdır. Kraldan fazla kralcı olarak tanımlayabileceğimiz bu tavrın toplumun hemen her kesiminde görüldüğü, tepki olarak yapılan olumlu işleri de görmemek gibi bir aşırılığa yönelttiği açıktır⁶⁰.

Türkiye Cumhuriyeti tarihi ve Atatürk hakkında bilhassa ders kitabı yazmanın Talim ve Terbiye Kurulu'nun dersin ünite ve konu kazanımlarına ilişkin yaptığı yönlendirmeyle son derece ustalık gerektiren bir beceri haline geldiğine işaret etmeliyiz. Her üniteye Atatürk veya Atatürkçülük bakımından kazanımların yer almasını şart koşmanın yazarları sıkıntıya soktuğu gibi, kitabı okuyacak öğrenciler açısından da sevdirmekten çok bıktırma noktasına getirme mahzurunun beraberinde taşıdığına işaret etmeliyiz.

Cumhuriyet tarihi hakkında yazmanın zorlukları arasında yer alan bir diğer konu Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yaşananlara aittir. Toplum hayatına yansıyan, gökkuşağını iki renkten siyah-beyaz ibaret görme hastalığı, kişileri hain-kahraman nitelmesi dışında insan olarak görememe zaafı dolayısıyla bu dönemi araştırıp yazarların belli önyargıların eleştirisi oklarına hedef olması sık rastlanılan bir durumdur. Bu anlayışın önceki dönemde Osmanlı Devleti, son zamanları ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi hakkında yazılanları ne ölçüde etkileyebileceğini dikkatten kaçırmamak gerektiğinin altını çizmek ihtiyacındayız.

60 Bu değerlendirmeye örnek olmak üzere bkz. Mustafa Budak, "Modernleşme Açısından Atatürk'ün Osmanlı Tarihi ve İslahatlarının Eleştirisi", *İlmî Araştırmalar IV*, İstanbul 1997, s. 55-66.

Millî Mücadele döneminde Osmanlı hanedanı, ordu, Mustafa Kemal Paşa ve halk ilişkisi Türkiye Cumhuriyeti tarihçiliğinin olmasa da toplumun deva bulmaz bir derdi olarak görülmektedir. Paşa'nın ne için görevlendirildiği, nasıl gittiği, gönderilirken ne kadar ödenek aldığı toplumun büyük bir kesiminde hâlâ tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bu noktada Türkiye'de yakın tarih çalışmanın bir diğer zorluğuna işaret etmek ihtiyacındayız. Toplumun büyük bir kesimi girişte işaret edilen hususlar dolayısıyla Atatürkçü ve muhafazakâr kesim olmak üzere iki büyük kampa ayrılmış durumda görünmektedir. Öncelikle bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün ısrarlı söylemlerine karşın her şeyi tek bir adamın/liderin yaptığına adeta iman eden bir kesimin varlığını tespit etmeliyiz. Atatürk, gerek Nutuk'ta, gerekse Cumhuriyetin ilanına kadar toplum karşısında yaptığı sohbet ve konuşmalarında İstanbul'dan ayrılma sürecinde yaptıkları, Osmanlı Genelkurmayındaki bağlantıları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşmalarında o süreçte yaşananları birinci elden ifade etmişti. Bunlara ilaveten Doğumunun 100. yılına atfen yayınlanan arşiv belgeleriyle⁶¹ devlet arşivlerindeki ilgili belgelerin fotokopileri ve okunuşlarının yayınlanmış⁶² olmasına karşın tartışmaların devamının iki temel sebebi olduğu kanaatindeyiz. 1- "Harf İnkılabı dolayısıyla okuyamıyoruz" şikâyetini ortadan kaldıran bu yayınlara mukabil insanımızın okumayı sevmemesi ve kulaktan dolma söylemlere itibar etmesi, ezberini bozmak istememesi. 2- Lehte ve aleyhte söylemlerinin alıcısını kaybetmek istemeyen popüler kalem sahiplerinin varlığı. Okumak ve düşünmek erdemlerini hayatın merkezine koyan bir toplum olunamadığı sürece bu istismarın devam edeceğini öngörmek kehanet sayılmamalıdır.

Netice

Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılında, kurucu liderin vefatının üzerinden 85 yıl geçmiş olduğu halde şahsı, mücadelesi ve eseri hakkında yurt içinde ve dışında yayınlar yapılmakta ve yıkılan bir imparatorluğun ve esareti kabul eden bir idarenin yerine bağımsız, çağdaş bir devlet kurma başarısından övgüyle bahsedilmektedir. Osmanlı bakiyesinin yeni devletler ve o dönemin sömürge Müslümanlarına örnek olan bir mücadele ortaya koyduğu kabul edilmektedir. Tarih ilminin ana nesnesinin insan olduğu gerçeğinden hareketle yanlışları olabileceği de açık bir şeydir. Bu başarının, 20. yüzyılın başından itibaren yaşanan dört savaş sonunda üç kıtadan Anadolu yarımadasına sıkıştırılan hanedanın, devlet ricalinin, bir kısım aydınının manda ve himaye arayışını normal kabul ettiği bir vasatta kazanıldığı unutulmamalıdır.

Türkiye Cumhuriyeti, belgelenebilen Türk tarihinin en önemli kırılma noktalarından sonuncusunu oluşturmaktadır. Hanedan ve kul geleneğinden Cumhuriyet ve birey anlayışına

61 *Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasında Ait 106 Belge)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1982.

62 *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003; *Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

geçişin çok kolay olmayacağı açıktır. Ancak Cumhuriyeti, millet egemenliği kavramını getirenler son nesil Osmanlılar olarak aynı geleneği takip edip millete böyle iddialı bir değişimi adeta ihsan edercesine sundular. Geleneksel toplum yapısı ve anlayışına “meydan okurcasına” birbiri ardınca gerçekleştirilen inkılapların kısa sürede içselleştirilmesi elbette beklenmiyordu. Atatürk milletin bağımsız yaşama azmine güvenerek, eskiye bir daha dönmek üzere her alanda radikal değişimleri hayata geçirmek suretiyle bütün dünyada gıpta ile karşılanan değişime imza atmıştı. Tek parti döneminde görülen ayaklanma ve muhalefet partilerine verilen destek üzerinden okuyabileceğimiz toplumsal muhalefetin geleneksel, mecburi-şeriat, ulu’l-emre itaat anlayışıyla kabullenildiğinin güçlü işaretlerini çok partili hayata geçtikten hemen sonra görmek şaşırtıcı olmamıştır.

Askeri müdahalelerin on yıllık periyoda bağlandığı 1960-2000 döneminin sonunda yaşanan 28 Şubat süreci, Kemal Karpat’ın deyiimiyle toplumun dinci/muhafazakâr-yenilikçi/ laik kesimleri arasındaki çekişmeyi yeniden alevlendirmiştir⁶³.

Tarihçilerin kutbu Halil İnalçık, 2011 yılında yayınladığı *Rönesans Avrupası–Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci* kitabında Cumhuriyet döneminde Batılılaşmayı incelerken Atatürk devrimleri ile kesinlikle bitmiş olanlar kısmında bilhassa egemenlik kavramı üzerinde durup “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir” ilkesiyle Osmanlı siyasi sistemi kökünden yıkılmıştır” kanaatini belirtmişti⁶⁴. İnalçık, “devletin dini din-i İslam’dır” diyen Osmanlı Anayasası’nın Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile taban tabana zıt oluşundan hareketle yeni Türkiye’nin eski Türkiye ile hiçbir ilgisinin kalmadığı tespiti yapmaktadır⁶⁵. Osmanlı Hükümeti’nin tarihe geçtiğini belirtmektedir. Millet egemenliğinin “küreselleşme çerçevesinde bir dizi uluslararası anlaşmaya imzasını atarak mutlak irade ve egemenliğini sınırlandırdığına” dikkat çeken İnalçık, değişen egemenlik kavramının yalnızca Batılı büyük güçler tarafından kullanıldığının altını çizmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi hakkında en son ve hacimli çalışma, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığınca Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. Yılına Armağan olarak bugünlerde e-kitap olarak erişime ve paylaşımına açılmıştır⁶⁶.

Türkiye Cumhuriyeti, tarihi, kültürel, jeopolitik ve jeostratejik konumu dolayısıyla kuruluş döneminden bugüne kadar tarihinin hemen her devrinde varlık mücadelesi vermek zorunda kalmıştır. Böylesi bir zeminde devleti ve milleti ile önemsiz hususlarda ayrılığa

63 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s. 34-71.

64 Halil İnalçık, *Rönesans Avrupası- Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 363.

65 İnalçık, *a.g.e.*, s. 364

66 İşaret edilen çalışma üç cilt halinde toplamda yaklaşık dört bin sayfa halinde e-kitap olarak yayımlanmıştır. Nizam-ı Cedit reformları ile başlatılan çalışma 2000 yılına kadar olan gelişmeleri çeşitli yönlerden ele almaktadır. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, atam.gov.tr. Ankara 2023.

gidip zaman, enerji ve mesai harcamak yerine asgari müştereklerde birleşmek hayati önem taşımaktadır. Küresel güçlerin menfaat gördüğü her bölgede giriştiği fırsatçı, ilkesiz, sadece kendi çıkarlarını esas alan politikalarının her adımda görüldüğü bu coğrafyada asırlarca bağımsız olarak devlet yaşatmak çok büyük bir başarıdır. Bu başarının anahtarı ise ilmin haysiyetini esas alan bilim insanlarının adanmışlığıyla gerçekleştirilebilecek olan vatan, millet, devlet-i ebed müddet şuurudur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
490-1-0-0/3-13-3, (03.07.1936), lef 10; 30-10-0-0/26-151-14.

Resmî Yayınlar

Düstur

Resmî Gazete

Kitap ve Makaleler

Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıra ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984.

Akşit, Niyazi, *Tarih Lise 2*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.

Armstrong, H. C., *Bozkurt, Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, çev. Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul 1996.

Atatürk, Kemal, *Nutuk (1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.

Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1982.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Barlas, Mehmet, *Turgut Özal'ın Anıları*, Birey Yayıncılık, İstanbul 2001.

Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Hatıralar II*, yay. haz. Mustafa Everdi, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003.

Budak, Mustafa, "Modernleşme Açısından Atatürk'ün Osmanlı Tarihi ve Islahatlarının Eleştirisi", *İlmi Araştırmalar*; IV (İstanbul 1997), s. 55-66.

Çakan Hacıbrahimoğlu, Işıl, *Cumhuriyet ve Humanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

2012.

Çeçen, Anıl, *Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990.

Dünya Basınında Atatürk, haz. Nuri Çolakoğlu, Doğan Kitap, İstanbul 2018.

Eraslan, Cezmi, *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2003.

_____, “Nutuk”, *DİA*, XXXIII, s. 276-278.

Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Hatıraları, yay. haz. Mustafa Baydar, Mentş Kitabevi, İstanbul 1968.

İnalçık, Halil, *Rönesans Avrupası – Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Kafesoğlu, İbrahim-Mehmet Saray, *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1983.

Karabulut, Umut, “Cumhuriyet Tarihçiliğinin Düşündürdükleri”, *Belgi*, II/18 (2019), s. 1475-1485.

Karal, Enver Ziya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1944)*, Maarif Vekâleti, Ankara 1944.

Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul 1967.

_____, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.

Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Sel Yayıncılık, İstanbul 1955.

Kili, Suna-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri Sened-i İttifak'tan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.

Merçil, Erdoğan-İsmet Miroğlu-Yusuf Halaçoğlu, *Lise Tarih II*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1993.

Miroğlu, İsmet-Yusuf Halaçoğlu, *Lise İçin Tarih III*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1989.

Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

Saray, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Sayar, Ahmed Güner, *Hasan Âli Yücel'in Tasavvufi Dünyası ve Mevleviliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002.

Sezen, Yumni, *Hümanizm ve Atatürk Devrimleri*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1997.

Sonyel, Salahi R., *Atatürk-The Founder of Modern Turkey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Sümer, Faruk-Yüksel Turhal, *Tarih Lise I*, İstanbul 1986.

Şimşir, Bilal, *Atatürk'ün Büyük Nutku Üzerine Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Tarih I, Tarihtenevki Zamanlar ve Eski Zamanlar, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

Tarih IV, Türkiye Cumhuriyeti, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları, Tek Parti'den Çok Parti'ye 1944-1950*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

Toprak, Zafer, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Turan, Refik, “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Tarih Öğretim Sisteminin Dönemlendirilmesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası 24 Kasım Başöğretmen Eğitim ve Yenilikçi Bilimler Sempozyumu*, İksad Yayınevi, Ankara 2019, s. 626-641.

Türk Tarihinin Ana Hatları, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

Yıldız, Hakkı Dursun-Coşkun Alptekin-İlhan Şahin-İdris Bostan, *Tarih Lise I*, Servet Yayın Dağıtım, İstanbul 1989.

_____, *Tarih Lise 3*, Servet Yayın Dağıtım, İstanbul 1991.

İnternet Kaynakları

<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.5816.pdf> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).

<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7535.pdf>. (Erişim Tarihi: 10.09.2023).

<https://www.atam.gov.tr/duyurular/pasa-kizi-dedi-ki>. (Erişim Tarihi: 10.09.2023).

Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye’de Yapılan Çalışmalar (2008-2023)

Studies Conducted in Türkiye Against Armenian Claims

Recep Karacakaya*

*Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: R.K. 0000-0003-1640-7596

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Recep Karacakaya,
İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: recepkaracakaya@gmail.com

Başvuru/Submitted: 02.10.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
10.10.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
19.10.2023

Kabul/Accepted: 03.11.2023

Atıf/Citation:

Karacakaya, Recep. "Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye’de Yapılan Çalışmalar (2008-2023)," *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 147-194.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238105>

Öz

Ermeniler, 1920’lerden günümüze kadar yoğun bir şekilde soykırıma uğramış olduklarını kanıtlamak için büyük bir propaganda faaliyetine girişmişler, birçok kitap yazmışlar, bilimsel dergilerde çok sayıda makale yayınlamışlar ve yayınlamaya devam etmektedirler. Konuyla ilgili olarak başlarda Ermeniler yayın yaparken, son senelerde dünyanın birçok ülkesinden araştırmacıların yazmaya başladıkları gözlemlenmektedir.

Türkiye’nin Ermeni iddiaları karşısındaki birikimi azdır ve yapılan çalışmalar yeterli değildir. Ermeni araştırmalarıyla ilgili, dünyada çalışan merkez ve enstitülerin sayısıyla, çıkarılan süreli yayınları, Türkiye’deki merkez ve enstitülerle, çıkarılan süreli yayınlarla karşılaştığımızda durum bütün netliğiyle ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de 2000’li yılların başlarına kadar artarak devam eden çalışmaların, 2008’lerden itibaren yerinde saydığı, sadece 2015’lerde görece bir artış olduğu, sonrasında ise azalmaya başladığı yapılan yayınlardan anlaşılmaktadır.

Türkiye’nin Ermeni iddialarına karşı birikimini inceleyen bu makalede 2008 yılından 2022 yılına kadar olan çalışmalar ele alınmıştır. Konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalarda Türkiye’nin 2008 yılına kadar birikimi oldukça ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuş; fakat o çalışmalarda Türkiye üniversitelerinde yapılan lisansüstü tezler yer almamıştır. Bu makalede, Türkiye’deki üniversitelerde yapılan lisansüstü tezler de değerlendirilmiştir. Ayrıca Türkiye’nin birikimine katkıda bulunan çalışmalar dikkate alınmış, Ermeni iddialarını destekleyen, soykırım tezini savunan çalışmalar dahil edilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, diaspora, Türkiye, Enstitü, Araştırma merkezi

ABSTRACT

Armenians have taken on great propaganda activities since the 1920s to prove that they have been subjected to a genocide. They have written many books, published many articles in scientific journals, and continue to do so. While only Armenians initially produced works on the subject, researchers from many different countries around the world are seen to have recently begun writing on the subject.

The number of studies carried out in Türkiye against Armenian claims are insufficiently low. The situation becomes clear when comparing the number of centers and institutes working on the subject in the world to those in Türkiye. Also a large gap exist between the number of the publications on the

matter in and outside of Türkiye. Although in Türkiye the number of the publications had continued to increase until the early 2000s, then stagnated in 2008 with a relative increase in 2015 until starting to decrease again.

This article examines the publications in Türkiye from 2008-2023 against Armenian claims. Previous studies on the subject, reveal Works in great detail until 2008. However, these do not include postgraduate dissertations conducted in Turkish universities. This article, subjects these dissertations to a general evaluation. In addition, studies that contribute to countering the Armenian claims are also taken into account, while studies that support Armenian claims have been disregarded.

Keywords: Armenian diaspora, Türkiye, Institutes, Research centers

Extended Abstract

Armenians have taken on great propaganda activities since the 1920s to prove that they have been subjected to a genocide. They have written many books, published many articles in scientific journals, and continue to do so. On the contrary, the number of studies made in Türkiye about this subject is very low. According to Hikmet Özdemir the number of the studies was just under 600 at the end of 2007. As a result, libraries have many more materials written by Armenians or from the Armenian perspective.

Studies made in Türkiye against Armenian claims have a long history going back to the years these claims were made. In response to the Armenian claims, the Ottoman State issued some publications based on documents and statistics about the incidents that had occurred between Turks and Armenians during World War I and translated them into foreign languages. This trend continued during both the Armistice and War of Independence periods. Although the years between the Lausanne Peace Treaty and the 1970s can be seen as an era of relief, especially during the Atatürk and İnönü periods, Türkiye remained oversensitive about these claims accusing Turks of genocide.

During the 1950s and 1960s publications against Türkiye grew significantly in the United States and Europe. Turkish officials, thinking the Armenian question to no longer be an issue, attached no importance to these developments. Between 1973-1984, the Republic of Türkiye realized the situation once Armenian terrorists targeted Turkish diplomats with assassination attempts. The motive of the terrorists was to take revenge for the incidents that had supposedly occurred during World War I and to attract the attention of the world to the Armenian claims.

After the coup on 12 September 1980, Türkiye started to give more importance to the Armenian claims. Many scientific studies about World War I and the Armenian claims thus began to appear to so as to reveal the truth countering the Armenian accusations. Symposiums, conferences, and workshops were organized. Turkish universities also opened a new perspective to the subject by allowing students to write their postgraduate dissertations

about matters involving the Armenian question.

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) [The Eurasia Investigation Center] was the most consistent and hardworking institution against the Armenian claims in Türkiye between 2008-2022. AVİM published books and reports to point out the nonsense of the Armenian accusations based on documents and genuine studies. The conferences and workshops AVİM organized became places where international researchers could share their studies regarding the Armenian question. At the same time, AVİM published and continues to publish two journals: *Ermeni Araştırmaları [Armenian Research]* and *Review of Armenian Studies*. These two journals are the only ones in Türkiye to adress the Armenian question.

Between 2008-2022, Turkish universities organized symposiums and conferences about the Armenian question and published the submitted papers as books. The Turkish Historical Society and Atatürk Research Center in particular directly supported these initiatives. The organized symposiums, conferences, and workshops peaked in 2015, with the number of activities dropping significantly after 2015.

The greatest contribution to studies against Armenian question in Türkiye have come from postgraduate dissertations. Studies from Turkish-Armenian Relationship Research Centers in Erzurum Atatürk University and Sakarya University should be mentioned in this regard. These postgraduate dissertations cover very different aspects of the Armenian question.

Official publications have also occurred during this period. The Directorate of State Archives published two new books between 2008-2010, as well as the book *Tehcire Giden Yol [The Road to Deportation]* has been published in 2016. In 2022, the book *Ermeni Sevk ve İskanının Yasal Dayanakları (1876-1935) [The Legal Basis of the Armenian Deportation and Resettlement]* was published by the same institution.

The reason for the low number of publications about the Armenian question by the Directorate of State Archives may have been due to the normalization process between Armenia and Türkiye that began in 2008.

The Turkish Historical Society's activeness in organizing symposiums and conferences and in publishing books about the Armenian question between 2008-2022 is important to note. Even though their "Armenian question desk" was closed and academic staff had been dismissed in 2008, a new initiative began in 2013. With the purpose of preparing for the centenary of the 1915 incidents, scholars from different universities formed a new Armenian question desk. Professor İbrahim Ethem Atnur, Professor Musa Şaşmaz, Professor Taha Niyazi Karaca, Professor Mustafa Çolak and Assoc. Prof. Recep Karacakaya worked for nearly a year on the Armenian question.

A positive development in Türkiye's position toward the Armenian question is the attitude of the Directorate of Communications. The Directorate has become very active in recent years over the Armenian question. They should put more weight on this subject and become the institution that plans the activities that need to be done.

Türkiye's policy changes regarding the Armenian question between 2008-2022 directly affected the number of studies on the subject. Since 2002 Türkiye has changed its position on the Armenian question with the idea that normalizing the Armenian diaspora and Armenian relations could solve the problem. Türkiye's attempts at normalizing remained unanswered and also negatively affected relations between Türkiye and Azerbaijan.

Despite all the attempts by Türkiye at normalization, the centenary of the 1915 incidents was used by the Armenian Diaspora and Armenia to defame Türkiye and Turks. The difference between the perspectives of the both sides is so great that there is little to no hope exists that reconciliation could happen in the short term.

Giriş

Ermeniler, 1920'lerden günümüze kadar yoğun bir şekilde Birinci Dünya Savaşı yıllarında soykırımı uğramış olduklarını kanıtlamak için büyük bir propaganda faaliyetine girişmişler, genelde bilimsel görünüşlü birçok kitap yazmışlar, bilimsel dergilerde çok sayıda makale yayınlamışlar ve yayınlamaya devam etmektedirler. Dünyanın birçok ülkesinden araştırmacılar konuyla ilgili yazılar yazmaya başlamışlardır. Ayrıca "soykırım" hakkında gazete ve günlük dergilerde yazılar yayınlamışlardır. Diğer yandan, hedef olarak seçilen bazı ülkelerde "soykırım" konusunda birçok konferans, panel vb. toplantılar düzenlenmektedir. Soykırım konusu edebiyat alanında da, romanlarda, şiir kitaplarında ve piyeslerde işlenmektedir. Bu konuda yazarların hemen hepsi Ermeni kökenlidir. Çok sayıda "belgesel" film mevcuttur.

Buna karşılık, konuyla ilgili olarak Türkiye'de yapılan çalışmaların sayısı azdır. Hikmet Özdemir, 2007 yılı sonu itibarıyla 600 civarında yayın olduğunu yazmıştır. 1915 yılında ne olduğunu öğrenmek isteyen araştırmacılar kütüphanelere girdiklerinde karşılarında, büyük bir kısmı Ermeniler ve onların tezlerini destekleyenler tarafından hazırlanan eserler çıkmaktadır. Böyle önemli bir konuda Türkiye'de yapılan çalışmaların, Ermenilerin yaptıklarıyla kıyaslandığında, niçin bu kadar az olduğu sorusu akla gelmektedir. Özdemir, bunun psiko-sosyal gerekçeleri olduğunu, Türk milletinin tarihî gelenekleri ve duruşuyla doğrudan ilgili bulunduğunu yazmıştır¹.

1. Başlangıçtan 2008 Yılına Kadar Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi

Birinci Dünya Savaşı esnasında Türklerle Ermeniler arasında meydana gelen olaylar ile ilgili Osmanlı Devleti tarafından yapılan ilk yayın, *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-i İhtilâliyyesi* adlı eserdir. Bu kitap Ermeni propagandalarının iç yüzünü göstermesi açısından önemlidir. Fransızcaya da çevrilen kitap kısa sürede birkaç baskı da yapmıştır².

1917 yılında yayınlanan *Documents sur les Atrocites Armeno-Russes* adlı eserde, Ermenilerin Ruslarla birlikte Müslüman halka yaptıkları zulümlerle ilgili olayı gören şahitlerin verdikleri bilgiler yer almaktadır.

1918'de Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmet Bey'in (İnönü) başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanan *İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâike Müstenid Mâlumât* adlı kitapta, Müslüman halkın maruz kaldığı mezalim işlenmiştir. Eser, 1919 senesinde hem Türkçe hem de Fransızca yeniden yayınlanmıştır.

1 Hikmet Özdemir, *Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2008, s. 1-2.

2 *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-i İhtilâliyyesi İlanı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332. Bkz. Özdemir, *a.g.e.*, s. 16-18.

Ayrıca Bir Rus yarbayın konuya dair raporları da 1919’da Rusçadan tercüme edilmiştir. Avrupa’da yapılan yayınlar da, Cenevre’de okuyan Şükrü Saraçoğlu, Numan Menemencioglu, Nurullah Ataç, Mahmut Esad gibi Türk öğrencilerce kurulan bir cemiyet tarafından hazırlanmıştır³.

Mondros Mütarekesi sonrasında Kazım Karabekir gibi askerler de konuyla ilgili yayın faaliyetleri yürütmüştür. Yazılan eserlerin önemli bir kısmı Fransızcaya çevrilmiş, birçoğu da Cumhuriyet döneminde yeni harflerle neşredilmiştir. Özellikle Mütareke sonrasında oluşan Türkiye’yi paylaşım tasarılarına karşı, Türk tezlerini savunan, Ermeni katliamlarını anlatan, Türk halkının menfaatini müdafaa eden çalışmaların sayısı çoğalmıştır.

1920-1922 arasında çalışmalar artmaya devam etmiş, Almanya’ya giden Talat Paşa ve Cemal Paşa hatıralarını yazmıştır. Cemal Paşa’nın hatıraları 1922’de basılmıştır⁴.

Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasından 1970’lere kadar olan zaman dilimi Türkiye için bir rahatlama dönemi olmasına rağmen, Atatürk ve İnönü dönemlerinde Türkleri itham eden yaklaşımlara karşı aşırı hassasiyet gösterilmiştir⁵.

Bin dokuz yüz ellili ve altmışlı yıllarda Amerika’da ve Avrupa’da Birinci Dünya Savaşı’nda meydana gelen olaylarla ilgili Türkiye aleyhindeki faaliyetler hızlı bir şekilde artmıştır. Ermeni meselesinin artık kapandığını düşünen Türk yetkililer, konuyla ilgilenmemiş, zaman zaman Ermeni faaliyetleri ile ilgili gelen bilgileri ciddiye almamışlar, dolayısıyla Türkiye yurt dışındaki Ermenilerin faaliyetlerini fark edememiştir.

1965 yılı, sevk ve iskanın ellinci yılı olması münasebetiyle Ermeniler için önemli bir dönemeç olmuştur. Milliyetçilik, Ermeniler arasında güçlü bir akım haline gelmiş, dünyadaki bütün Ermenileri etkisi altına almaya başlamıştır. 24 Nisan 1965’te dünyanın birçok yerinde ve Beyrut’ta gösteriler yapılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen olaylar ve Türklere karşı duydukları nefret Ermeni milliyetçiliğini yeniden ayağa kaldırmıştır. Türkiye’de ise devletin üst kademelerinin duyarsızlığı ve Ermeni meselesi “Lozan’la

3 Özdemir, *a.g.e.*, s. 18-23.

4 Özdemir, *a.g.e.*, s. 23-38.

5 Venezuelalı Subay Rafeal de Nogales, 1925 senesinde *de Osmanlı Ordusunda Dört Yıl, 1915-1919* adlı muhtelif dillere çevrilen bir kitap yazmıştır. Ancak kitapta özellikle Ermeni meselesine dair yer alan yanlış bilgiler Türk subayların tepkisini çekmiştir. Bu metne eleştiri, Kaymakam Hakkı Bey tarafından Erkan-ı Harbiye Riyaseti bünyesinde basılmıştır. Özdemir, *a.g.e.*, s. 41-43; 1933 senesinde Franz Werfel’in *Musa Dağında Kırk Gün* adlı eseri Atatürk ve yönetim nezdinde tepkiyle karşılanmış, oluşan tepkiler üzerine Ermeniler İstanbul’da toplanıp kitabı yakma töreni gerçekleştirmiştir. Ayrıca kitap üzerinden yürütülen faaliyetlerin önüne geçmek adına da bizzat Atatürk, girişimlerde bulunulmasını istemiştir. 1930’lu yıllar boyunca bu tip girişimler olmuş ve kitabın yaygınlaşmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Özdemir, *a.g.e.*, s. 45-48; 1949 senesinde topçu Yüzbaşı Atıf Erçikan’ın, *Tarihte Türk Ermeni Münasebetleri* adlı eseri hem Osmanlı dönemi Ermenilerinin hem de 1940’larda diasporanın faaliyetlerine dair kıymetli bilgiler içermektedir. Esat Uras da 1950 senesinde *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* adlı eseri yazmıştır. Özdemir, *a.g.e.*, s. 50-54.

halledilmiştir” tavrı sürmeye devam etmiştir⁶. Bu da, yıllardır sistematik olarak yürütülen Ermeni katliamı propagandasının, dünyanın birçok ülkesinde anlayış görmesine ve gerçek olarak kabul edilmeye başlamasına yol açmıştır.

1973-1984 yılları arasında, Ermeni teröristler yurt dışındaki Türk temsilcilerine suikastlar yapmışlardır. Katiller, bu cinayetleri Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen olayların öcünü almak için işlediklerini ve bütün dünya devletlerinin dikkatini çekmek istediklerini söylemişlerdir⁷.

12 Eylül darbesi sonrası, konu Milli Güvenlik Kurulu’nda ele alınmış, Ermeni meselesi konusunda ilmi ve belgesel bir kitap hazırlanmasına, meselenin kamuoyuna sağlıklı bir biçimde anlatılmasına ve kamuoyunun Türkiye lehine döndürülmesi için lobi oluşturulmasına karar verilmiştir. Yapılan toplantılardan sonra Türkiye’nin bu konuda elinin çok zayıf olduğu ortaya çıkmıştır. Bundan sonra çalışmalar başlamış, arşivlerin açılması için hazırlıklar yapılmış, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı olan Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* adlı kitabı yazmıştır. 1980’li yıllarda akademik toplantılar da yapılmaya başlamış, 1983-2007 yılları arasında Türk üniversiteleri Ermeni meselesini konu alan konferanslar, sempozyumlar düzenlemiş, çalıştaylar yapmış, bu konferansların metinleri kitap olarak basılmıştır⁸.

Türk Tarih Kurumu (TTK) da Ermenilerle ilgili 1982 yılından itibaren çalışmaya başlamıştır. TTK’nın bu tip toplantıları 90’lı yıllarda da devam etmiş, 10. Türk Tarih Kongresinde Ermeni sorunu konuşulmuştur. Toplantıya, Ermeni bilim adamları da katılmıştır. 2002 senesinde de TTK bünyesinde Ermeni Masası oluşturulmuş, 2002-2007 arasında Kemal Çiçek, Hikmet Özdemir, Ömer Turan, Ramazan Çalık gibi isimler bu masada görev yapmışlardır. Farklı ülkelerde araştırma yapan bu akademisyenler, 2004 senesinde *Ermeniler: Sürgün ve Göç* adlı kitabı yayınlamıştır. İlk kez yabancı arşivlerde bulunan konuyla ilgili belgeler Türk akademisyenler tarafından bu kitapla incelenmiştir⁹.

2001 senesinde Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi’ne bağlı, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü kurulmuştur. Bu kurumun amacı, Ermeni sorununu tüm boyutları ile ortaya koymak olmuştur. Enstitü, yılda dört kere iki akademik dergi de yayınlamıştır. Bunlar *Ermeni Araştırmaları* ve *Review of Armenian Studies* adlı dergilerdir. Enstitü başkanı Ömer E. Lütem, dergilerin editörlüğünü üstlenmiştir. Enstitü, 2001-2007 yılları arasında Ermeni meselesini çalışan bilim adamlarını bir araya getirdiği iki kongre düzenlemiştir.

6 Özdemir, *a.g.e.*, s. 58-60.

7 Saldırılarla ilgili bkz. Ercan Karakoç, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009; Ercan Çitlioğlu, *Yedekteki Taşeron: Asala PKK*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1998.

8 İstanbul Üniversitesi’nin 24-25 Mayıs 2001’de düzenlediği Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu bu örneklerden sadece bir tanesidir. Bkz. *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001*, ed. Selçuk Erez-Mehmet Saray, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

9 Özdemir, *a.g.e.*, s. 64-78.

Kongre bildirimleri kitap olarak da basılmıştır. Enstitü sürekli olarak farklı dillerde yayınlar üretmiştir¹⁰. Devlet kurumlarının arşiv belgesi yayınlaması faaliyeti de ivme kazanmış, Şinasi Orel koordinatörlüğünde, Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu bu konuda faaliyetler yürütmüştür¹¹. Başbakanlık Devlet Arşivleri 1994 yılından itibaren Ermenilere dair farklı temalara sahip belgeleri yayınlamaya başlamıştır.

ATASE Arşivi de vesika yayınlama işine girmiş, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*’nde Ermeni meselesine dair çok sayıda belge farklı dillerde yayınlanmış, Ermeni meselesi özel sayıları yapılmıştır. 2005-2007 yılları arasında ATESE Arşivi, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri* başlığıyla 8 ciltlik bir eser yayınlamıştır. Yayımlanan metinler İngilizceye de çevrilmiştir. Kurumsal çabalar kadar bireysel çabalar da mevcuttur. Bilal Şimşir ve Hasan Dilan Berke gibi araştırmacılar İngiliz ve Fransız devletlerinin arşivlerinden Türk-Ermeni ihtilafına dair belgeleri yayınlamışlardır¹².

2. Ermenilerin Birikimi

Türkiye’nin Ermeni birikimini değerlendirmeden önce bu konuda ana hatlarıyla Ermenilerin neler yaptığına bakmak ve karşılaştırmak daha gerçekçi olacaktır.

Ermeniler 1950’li yıllardan itibaren soykırım iddialarını konferanslarla, kitaplarla gündeme taşımaya başlamıştır. Bu dönemde yürütülen siyasi ve akademik faaliyetler, Ermeni soykırım iddialarını yeni bir araştırma alanı olarak ortaya çıkarmıştır.

Özellikle 1965 yılında, soykırım iddialarının 50. yıldönümü vesilesiyle yapılan anma etkinlikleri ve siyasi faaliyetler sonrasında, ABD’de Ermeni çalışmaları üniversitelerde bir çalışma alanı haline gelmiş, soykırım araştırmaları üzerine yoğunlaşarak günümüze kadar ulaşmıştır. Kaliforniya ve Michigan’daki üniversiteler başta olmak üzere ABD’deki birçok üniversitede Ermeni araştırmaları merkezleri kurulmuştur. Kurulan bu araştırma merkezleri, Ermenilere yapıldığı iddia edilen soykırım başta olmak üzere, insan hakları, diaspora-Ermenistan ilişkileri vb. meselelere dair araştırmacı ve uzmanlara akademik çalışmalar yaptırmakta, onları teşvik ederek, destekleyerek soykırım odaklı çalışmalarını sürdürmektedirler. Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni araştırmaları merkezlerinin sayısı 29’dur. Dünyanın diğer ülkelerine bakıldığında, Başta Almanya olmak üzere, Fransa, İngiltere, Rusya, Lübnan gibi ülkelerde toplam 28 tane Ermeni araştırmaları merkezi faaliyet göstermektedir. Arjantin, Avusturya, Belçika, Brezilya, Bulgaristan, Gürcistan, İran, İsrail, İsviçre, İtalya, Kanada, Kıbrıs, Mısır, Polonya, Romanya, Ukrayna gibi ülkelerde de toplam 28 araştırma merkezi çalışmaktadır¹³.

10 Özdemir, *a.g.e.*, s. 79-81.

11 Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu’nun faaliyetleri için bkz. Umut Soysal, “Ermeni Sorunu Hakkında Devlet Arşivleri Başkanlığı’na Yapılan Çalışmalar (Tarihçe)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, XIX/38 (2019-Bahar/Spring), s. 302-307.

12 Özdemir, *a.g.e.*, s. 81-89.

13 *Geçmişten Günümüze Ermeni Araştırmaları*, Hrnt Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2017, s. 50-59.

Bugün dünyada Ermenistan dışında yayımlanan Ermeni araştırmaları dergilerinin sayısı 10'dur. Ermenistan'da ise 14 Ermeni araştırmaları dergisi yayımlanmaktadır. Ayrıca 9 tane Periyodik Bilimsel Derleme bulunmaktadır¹⁴.

2000'li yılların başlarından itibaren Türkiye'den bir kısım öğrencinin, hem yurt içinde hem yurt yurtdışına giderek özellikle Ermeni araştırmaları üzerine çalışan üniversitelerde tarih, sosyoloji, soykırım tarihi, 1915 olayları, Ermeni tarihi gibi alanlarda yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapmaları, Türkiye'de 1915 olaylarını "soykırım" olarak niteleyen bir kesimin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmaların başlangıcı 1990'lı yılların başlarına kadar gitmektedir. 1990'lı yıllarda çalışmalarını ülke dışında yürüten bilim insanlarının liderliğinde, Birinci Dünya Savaşı'nda meydana gelen olaylarla ilgili Osmanlı Devleti'ni suçlayan, hatta 1915 olaylarını soykırım olarak değerlendiren bir tarih yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Amerika'da, soykırım araştırmaları çerçevesinde çalışan Ermeni akademisyenlerle birlikte hareket eden Türk akademisyenler Ermeni soykırım iddialarının Türkiye'de taban bulmasında önemli rol oynamıştır.

Türkiye'de de 1990'lı yıllarda Ermeni meselesinin soykırım olduğuna yönelik yayınlar yaygınlaşmaya başlamıştır. Başta 1977'de kurulan Belge Yayınları, sonrasında 1984'te kurulan İletişim Yayınları, 1990'lardan başlayarak, Birinci Dünya Savaşı'nda Türklerle Ermeniler arasında meydana gelen olayların soykırım olduğunu iddia eden, yurt içinde ve yurt dışında yazılıp Türkçeye çevrilen kitapları yayınlamaya başlamışlardır¹⁵.

3. 2008-2022 Yılları Arasında Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi

a. Ermeni Araştırmaları Enstitüsü'nün Çalışmaları

Türkiye'de ilk defa Ermeni Sorununu, bütün yönleriyle ele alıp, çalışmalar yapmak üzere 2000 yılı sonunda kurulan Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2008'de ana sponsorun desteğini kesmesinden sonra kapanmıştır. 2 Ocak 2009 tarihinde Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) kurulmuş, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü'nün tüm görevlerini üzerine almıştır¹⁶. Ermeni meselesi AVİM'in özellikle üzerinde durduğu bir konu olmuştur.

AVİM, halen Ermeni meselesiyle ilgili olarak özgün araştırmalara dayanan kitap ve raporları, konferans kitaplarını basılı ve elektronik formatta yayınlamaya, ulusal ve uluslararası konferans ve çalıştaylar düzenlemeye devam etmektedir.

AVİM aynı zamanda, *Ermeni Araştırmaları* ve *Review of Armenian Studies* adlı iki

14 *Ermeni Araştırmaları*, s. 46, 47.

15 *Ermeni Araştırmaları*, s. 37, 39.

16 <https://www.turkmenelivakfi.org/hakkimizda/>.

hakemli dergiyi yayınlamayı sürdürmektedir. Bu dergiler Ermeni sorununu inceleyenlerin çalışmalarını yayınlayabilmelerine olanak sağlamaktadır. 2022 yılı itibarıyla *Ermeni Araştırmaları* dergisi 72. sayısını yayınlamıştır. Bu süre içinde *Ermeni Araştırmaları*, yorumlar ve kitap tanıtımlarının dışında, 456 araştırma makalesi yayınlamış ve bunların toplam sayfa sayısı 14.677 olmuştur. *Review of Armenian Studies Dergisi* ise 2022 yılı itibarıyla 46 sayı çıkarmış, toplam yorumlar ve kitap tanıtımlarının dışında, 248 özgün araştırma makalesi yayınlamış ve bunların toplam sayfa sayısı 7.495 olmuştur.

Türkiye’de günümüzde Ermeni sorunu konusunda yayını sürdürülen süreli yayınlar arasında yer alan bu dergiler, toplam 22.172 sayfanın üzerinde yayın yapmakla Ermeni meselesinin tüm yönleriyle ilgili önemli bir bilgi bankası olma yolunda ilerlemektedirler.

AVİM 2015’de ikisi uluslararası olan toplamda 10 toplantı organize etmiştir. Bu toplantılar Türk-Ermeni ilişkileri ve Ermenistan Devleti ile münasebetler konularındadır.

AVİM, 2016’da Başkent Üniversitesi ile birlikte “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Perinçek İçtihadının Hukuksal Etkileri ve Sonuçları”; Haziran 2016’da ise, Dokuz Eylül Üniversitesi ile birlikte “Mülkiyet Hukuku” başlıklı toplantılar düzenlemiştir. Ayrıca Özyeğin Üniversitesi ile birlikte İstanbul’da 17-18 Kasım 2016 tarihlerinde “Ardıl Devlet Devam Eden Devlet ve Uluslararası Tazminat” toplantısını yapmış, 2017’de ise, “Muhtemel Girişimler ve Karşı Önlemler” başlıklı bir toplantıyı İnönü Üniversitesi’nde gerçekleştirmiştir.

AVİM’in Ermeni Meselesiyle İlgili Yayınları

AVİM, 2016 ve 2017 yıllarında “Ermeni Konferansları” adıyla düzenlediği etkinlikleri kitaplaştırmıştır. 2018 yılında AVİM’in kurucusu Ömer Engin Lütem’in vefat etmesinden sonra bu konferanslar devam etmiş, onun adına izafeten “Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları” adı verilerek, yıl içinde verilen konferansların kitap haline getirilmesi de sürdürülmüştür. 2022 yılı itibarıyla 7 konferans kitabı yayınlanmıştır¹⁷.

AVİM ayrıca Türkiye’nin birikimine katkı sağlayacak müstakil kitaplar da neşretmektedir. Neşredilen kitapların listesi aşağıdadır.

1- Turgut Kerem Tuncel, *Armenian Diaspora: Diaspora, State And The Imagination Of The Republic Of Armenia*, Ankara 2014.

2- Tolga Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923)*, Ankara 2018.

3- Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, *Anastas Mikoyan: Confessions Of An Armenian Bolshevik*, Ankara 2020.

17 <https://avim.org.tr/tr/Kitaplar>.

4- Iver Torikian, *Japonya'dan Bir Mektup Stratejik Suskunluk: Ermenilerin Sessizliği*, Ankara 2021.

5- Ahmet Can Öktem, *Ermeni Propagandası ve Sahte Resimler*, Ankara 2022

6- *International Scholars On The Events Of 1915*, Ankara 2022¹⁸.

b. Üniversitelerin Faaliyetleri

Akademik Toplantılar (2008-2022)

2008-2022 yılları arasında Türk üniversiteleri Ermeni meselesini konu alan sempozyum ve kongreler düzenlemiş, bu tebliğlerin metinleri kitap olarak basılmıştır. Özellikle Türk Tarih Kurumu ve Atatürk Araştırma Merkezi'nin bizzat düzenledikleri veya katkı verdikleri üniversitelerle düzenledikleri bu etkinlikler 2015 yılında zirveye ulaşmış, sonrasında hızlı bir şekilde azalmıştır. Aşağıdaki tabloda tespit edebildiğimiz toplantıların bir listesi vardır.

Tablo 2008-2022 Yılları Arasında Düzenlenen Akademik Toplantılar			
	Tarih	Toplantının Adı	Yer
1	16 Mart 2009	<i>1909 Adana Olayları ve Milli Mücadele Döneminde Adana Sempozyumu</i>	Adana
2	2-4 Mayıs 2012	<i>Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu</i>	Erzurum, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü
3	23 Ocak 2014	<i>Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)</i>	Türk Tarih Kurumu, Ankara
4	8-10 Mayıs 2014	<i>Uluslararası Tarih Boyunca Türk İdaresinde Ermeniler Sempozyumu</i>	Kars, Kafkas Üniversitesi
5	24-25 Nisan 2014	<i>I. Dünya Savaşında Ermeniler</i>	Türk Tarih Kurumu, Van
6	16-18 Aralık 2014	<i>Techirin100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyamlar</i>	Türk Tarih Kurumu, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Sosyal Araştırma Merkezi
7	24-25 Aralık 2014	<i>Tarihi Belgeler Işığında Ermeni Olayları Ulusal Sempozyumu</i>	İstanbul Aydın Üniversitesi
8	5-6 Ocak 2015	<i>19-20. yy.da Türk-Ermeni İlişkileri Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Sempozyumu</i>	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü ve Türk Ocakları İstanbul Şubesi
9	08-11 Nisan 2015	<i>Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu: Toplumsal Bellek, Önyargılar, Gerçekler</i>	Akdeniz Üniversitesi, Antalya

18 <https://avim.org.tr/tr/Kitaplar>.

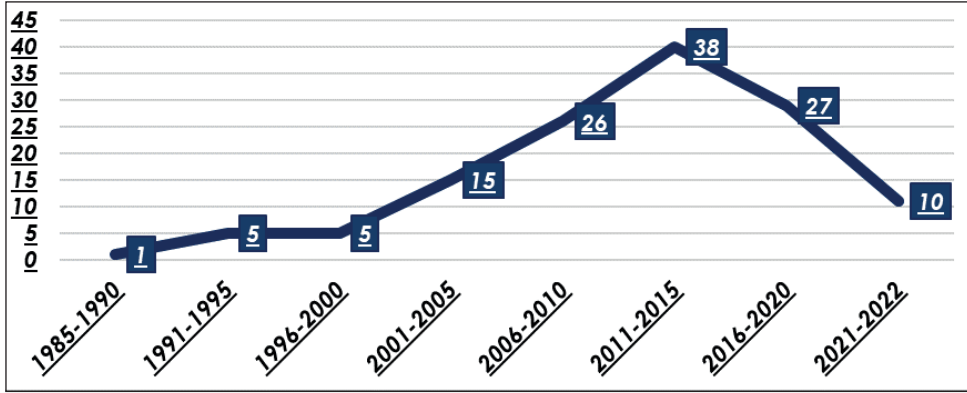
10	8-12 Nisan 2015	<i>Azerbaycan’da ve Doğu Anadolu’da Türk Müslüman Nüfusa Karşı Soykırımlar (1914-1920) Uluslararası Kongresi</i>	Guba, AZERBAIJAN
11	19 Nisan 2015	<i>Emperyalizm ve Ermeni Meselesi</i>	Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM)
12	27-28 Nisan 2015	<i>Tarihi Belgeler Işığında Ermeni Olayları Uluslararası Sempozyum</i>	İstanbul Aydın Üniversitesi
13	28 Nisan 2015	<i>1915 Olaylarının 100. Yılında Türkiye - Ermenistan İlişkileri</i>	Bursa, Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Topluluğu
14	30 Nisan 2015	<i>Prospects for the TurkishArmenian Relations (Türk-Ermeni İlişkileri İçin Olasılıklar)</i>	Ankara, AVİM
15	5-8 Mayıs 2015	<i>II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu</i>	Erzurum, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü
16	8 Mayıs 2015	<i>Tarihsel Veriler Temelinde 100. Yılında 1915 Olaylarına Hukukî Bakış Uluslararası Sempozyumu</i>	Ankara, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
17	14-15 Mayıs 2015	<i>1915 Olaylarının Yüzcü Yılında Türk-Ermeni İlişkilerinin Yarını -Adil Hafıza ve Normalleşme</i>	İstanbul, Marmara Üniversitesi
18	12-14 Mayıs 2016	<i>Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze)</i>	Bitlis, Bitlis Eren Üniversitesi
19	27 Nisan 2017	<i>Yol Ayrımının 100. Yılında Türk Ermeni İlişkileri</i>	Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
20	26-27 Şubat 2018	<i>Tarih, Siyaset ve Uluslararası Hukuk Bağlamında 26. Yılında Uluslararası Hocalı Sempozyumu</i>	Ankara, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
21	16-18 Ekim 2019	<i>20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri</i>	Iğdır, Iğdır Üniversitesi
22	22-23 Mayıs 2021	<i>Ermeni Meselesini Birlikte Konuşabilmek</i>	İstanbul, Sabahattin Zaim Üniversitesi
23	28 Nisan 2022	<i>Tarih ve Siyaset Arasında Ermeni Sorunu</i>	Ankara, Başkent Üniversitesi
24	20 Nisan 2022	<i>Uluslararası Hukuk ve Tarih Perspektifinden 1915 Olayları</i>	Ankara, T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı
25	26-27 Mayıs 2022	<i>Van’da Katliam, Yıkım ve İşgal: Tehcire Giden Yol</i>	Van, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi

Lisansüstü Tezler (1985-2022)

Ermeni iddialarıyla ilgili Türkiye’nin birikimine en büyük katkı, Türkiye’deki üniversitelerde yürütülen yüksek lisans ve doktora tezleri ile olmuştur. Ayrıca Erzurum Atatürk Üniversitesi ve Sakarya Üniversitesi bünyelerinde Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezleri de bütün imkansızlıklara rağmen alana katkıda bulunmaya çalışmaktadırlar. Türkiye’deki üniversitelerde, Ermeni meselesinin birçok yönünü ele alan Yüksek Lisans ve Doktora tezleri yazılmıştır.

Doktora Tezleri

Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezinde yapılan incelemelerde kayıtlı ilk tezin 1985 yılına ait bir doktora tezi olduğu görülmektedir. 1985 yılından 2022 yılı sonuna kadar kayıtlı 127 doktora tezi vardır.1985 yılından 2007 yılına kadar konuyla ilgili 35 adet doktora tezi yazılmışken, bizim değerlendirdiğimiz 2008 yılından 2022 yılına kadar Türkiye'nin birikimine katkı veren ise 92 tez kaleme alınmıştır¹⁹.

Grafik 1

1985-2022 Yılları Arası Yayınlanmış Doktora Tezlerinin Yıllara Göre Dağılımı

Doktora tezlerinin sayılarının en yoğun olduğu dönem 2014 ve 2015 yıllarıdır. Ermeni sevk ve iskanının yüzüncü yılı yaklaşırken bu dönemdeki yapılan doktora tezlerinin sayısının arttığı müşahade edilmektedir. 2014 yılında 10 ve 2015 yılında 11 doktora tezi kabul edilmiştir.

1985-2022 Yılları Arası Yayınlanmış Doktora Tezlerinin Yapıldığı Bilim Dallarına Göre Dağılımı

Doktora tezleri 21 farklı bilim dalında yazılmıştır. 75 teze Tarih bölümleri en başta yer alırken, Tarih bölümlerinden sonra Uluslararası İlişkiler ve Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde 8'er tezin kaleme alındığı görülmektedir. Siyasal Bilimlerde 7, Sosyolojide 6, Din alanında 5, Dil Bilim alanında 5, Kamu Yönetimi ve Gazetecilik alanında ise 3 tez kabul edilmiştir. Müzik 2, Eğitim ve Öğretim 2, Sanat Tarihi, Radyo Televizyon, Psikoloji, Karşılaştırmalı Edebiyat, İletişim Bilimleri, Hukuk, Halkla İlişkiler, Halk Bilimi (Folklor), Fransız Dili ve Edebiyatı, Batı Dilleri ve Edebiyatı alanlarında 1'er doktora tezi yazılmıştır.

Doktora tezleri incelendiğinde ana hatlarıyla aşağıdaki konularda yazıldığı görülmektedir. Türk-Ermeni ilişkileri, Türkiye Selçukluları, on altıncı yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin durumu, vilayetlerdeki Türk-Ermeni, Kürt-Çerkez ve Ermeni ilişkileri, Eçmiyazin

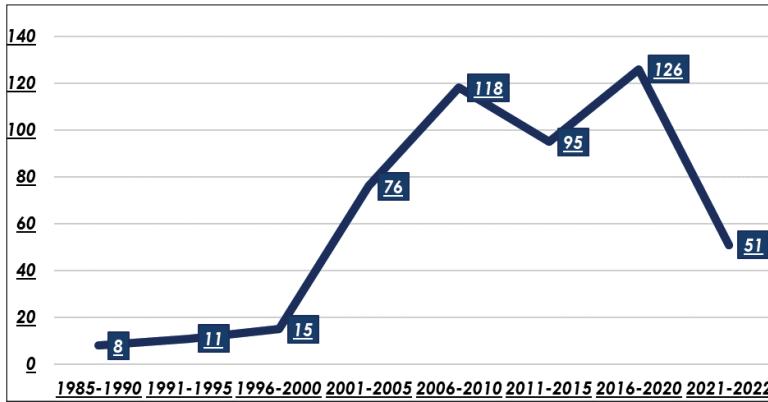
19 Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>.

Katoğikosluğu, Ermeni Patrikhanesi, İstanbul ve vilayetlerdeki Ermeni isyanları, yerli ve yabancı basında Ermeni meselesi, Amerikalı misyonerler ve faaliyetleri, Ermenilerin yabancı devletlerle ilişkileri (Fransa, Rusya, Amerika, İngiltere, İran, Almanya, Bulgaristan), Ermeni sevk ve iskânı uygulaması, Ermeni sevk ve iskânı ile ilgili mahkemeler, emval-i metruke meselesi, Ermenilerin göçleri, Rus işgali ve Ermeni mezalimi, Mondros Mütarekesi sonrasında gelişmeler, Cumhuriyet döneminde Türk-Ermeni ilişkileri, Türkiye’deki Ermeni okulları, Türk dış politikası açısından Ermeni sorunu, Zürih protokolleri, diaspora, lobcilik, Lübnan Ermenileri, soykırım iddiaları, hukuki açıdan Ermeni meselesi, Ermeni terörü, Azeri-Ermeni ilişkileri, Karabağ problemi, Ermenistan’ın dış politikası, ders kitapları üzerine yapılan analizler, Edebiyat alanında yapılan tezler (Türk romanında Ermeniler, Ermeni harfli Türkçe romanlar, Ermeni ve Rum edebi eserler, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi üzerine incelemeler, Ermeni çevirmenler), müzik, üzerlerinde çalışma yapılan belli başlı konular olmuştur.

Gerçekten araştırma ürünü olan ve bilime katkı veren, bir boşluğu dolduran doktora tezlerinin birçoğu farklı yayınevleri tarafından kitap olarak yayınlanmıştır.

Yüksek Lisans Tezleri

Ermeni meselesiyle ilgili ilk tezin kaleme alındığı 1985 yılından 2022 yılına kadar 501 adet yüksek lisans tezi yazılmıştır. 1985 yılından 2007 yılı sonuna kadar 166 yüksek lisans tezi kayıtlara girmiştir. 2007 yılından 2022 yılına kadar ise 334 yüksek lisans tezi görülmektedir. Bu demektir ki ilk tezin yapıldığı 1985’ten 2007 yılının sonuna kadar geçen 22 yıllık sürede yazılan yüksek lisans tezinin yaklaşık iki katı tez üretilmiştir. En çok tezin yazıldığı yıl 2019 yılıdır ve 39 tez bitirilmiştir. Sonrasında 2007 yılı dikkat çekmektedir. Bu yılda da 30 tez yazılmıştır.

Grafik 2

1985-2022 Yılları Arası Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezlerinin Yıllara Göre Dağılımı

1985-2022 yılları arası yayınlanmış yüksek lisans tezlerinin yapıldığı bilim dallarına göre dağılımı şöyledir:

Yapılan tezler incelendiğinde 38 farklı bilim alanında çalışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. En yoğun tez çalışmaları Tarih alanında olmuş ve 277 Yüksek lisans tezi üretilmiştir. Sonrasında 95 tez ile Uluslararası İlişkiler gelmektedir. Sosyoloji 34, Siyasal Bilimler 22, Mimarlık 16, Hukuk 13, Türk Dili ve Edebiyatı 13, Eğitim ve Öğretim 10, Halkla İlişkiler 9, Sanat Tarihi 9, Din 8, Gazetecilik 8, Kamu Yönetimi 8, Sanat Tarihi 9, Antropoloji 7, Psikoloji 8, Müzik 7, Dilbilim 8, Batı Dilleri ve Edebiyatı, Arkeoloji, Beslenme ve Diyetetik, Bilgi ve Belge Yönetimi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı, Fransız Dili ve Edebiyatı, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, Genetik, Halk Bilimi, İç Mimari ve Dekorasyon, Nükleer Mühendislik, Radyo-Televizyon, Sahne ve Görüntü Sanatları, Spor, Tekstil ve Tekstil Mühendisliği alanlarında ise 1'er tez kaleme alınmıştır.

Ağırlıklı olarak; Türk-Ermeni münasebetleri, Ortaçağ ve Yeniçağda Ermenilerin diğer milletlerle ilişkileri (Moğollar ve Papalık ilişkileri), Ermenilerin büyük devletlerle ilişkileri, II. Abdülhamid ve Ermeniler, Ermeni isyanları, Taşnak ve Hınçak komitelerinin faaliyetleri, Ermeni-Kürt ilişkileri, Ermeni Katagikosluğu, Patrikhane ve patrikler, Ermeni kiliseleri, misyonerler ve faaliyetleri, Ermeni okulları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermenilerle ilişkileri, II. Meşrutiyet dönemi Türk-Ermeni ilişkileri, Doğu Anadolu Islahatı, Birinci Dünya Savaşında Ermeni meselesi, sevk ve iskan uygulamasının bütün ayrıntıları, gönüllü Ermeni birlikleri, Ermeni zulümleri, Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Ermeni münasebetleri, Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu, Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Ermenilerin durumu, yerli ve yabancı gazetelerde Ermeni faaliyetlerinin incelenmesi, Ermeni Edebiyatı, Ermeni Harfli Türkçe Metinler, Ermeniler ve müzik, Azeri-Ermeni münasebetleri, Karabağ Sorunu, Lobicilik Faaliyetleri, Soykırım İddiaları, Ermeni Diasporası, Ermeni terörü, Ermenistan'ın Dış Politikası, Ders Kitaplarındaki Türk-Ermeni ilişkileri gibi konular çalışılmıştır.

Yüksek Lisans tezleri doktora tezlerine nazaran kaynak çeşitliliği ve bu kaynakların metodolojik olarak kullanımı açısından daha zayıftır. Birçok tezde konular birbirinin tekrarı niteliğindedir. Tezler benzer konular üzerine yazılmıştır, özgün çalışma azdır.

Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi

Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi 27 Ekim 2001 tarihinde kurulmuştur. Araştırma Merkezi yönetimi ve koordineli olarak çalışan araştırmacılar, Ermeni Sorunu ile ilgili 20 civarında kitap ve kitap bölümü hazırlamış, uluslararası indekslerde taranan dergilerde 30 makale yayınlamış, Uluslararası bilimsel toplantılarda 40 civarında bildiriyle iştirak etmişlerdir. Merkezle koordineli olarak çalışan öğretim üyelerinin söz konusu faaliyetlerinin toplamı 100'den fazladır. Merkez, Türk Tarih Kurumu, Avrasya

İncelemeleri Merkezi ve Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi ile işbirliği içerisinde²⁰.

Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi

Atatürk Üniversitesi’nde, Rektörlüğe bağlı olarak alanında ilmi araştırmalar yapmak üzere “Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi Müdürlüğü” kurulmuştur. Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi’nin faaliyetleriyle ilgili merkezin internet sitesi yenilendiği için ayrıntılı bilgiye rastlanılmamıştır.

c. Devlet Arşivleri Başkanlığının Çalışmaları²¹

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Ermeni iddialarının asılsızlığını ortaya koyacak birincil kaynaklara sahip olması hasebiyle, bu iddiaların gerçeği yansıtmadığını göstermek amacıyla 1990’lardan günümüze kadar, Ermenilerin gerçekleştirdiği katliamlar, giriştikleri isyanlar, İngiltere, Rusya, Fransa ve Amerika ile kurduğu ilişkiler, sevk ve iskanın nasıl gerçekleştiğine dair farklı temalara sahip konularla ilgili akademik çalışmalar yapmış, ciltler halinde yayınlamıştır²².

Devlet Arşivleri Başkanlığı’nın yayına hazırladığı eserlerin büyük çoğunluğu 2008 öncesidir. 2008’den 2010’a kadar, öncekilerin devamı olan toplam 2 yayın daha yapılmıştır²³. Bu tarihten 2016 yılına kadar konuyla ilgili yayın yoktur. 2016 yılında *Tehcire Giden Yol* adlı eser yayımlanmıştır²⁴. Gerçekten Ermeni iddialarını çürütecek, sevk ve iskanın niçin yapıldığını, bunun Osmanlı Devleti için bir zorunluluk olduğunu, Ermenilerin, Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na girmesinden önceki ve sonraki faaliyetlerini çok ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan belgeler neşredilmiştir.

Bu eserin basılmasının ardından yaklaşık 6 yıl sonra, 2022 yılında Devlet Arşivleri Başkanlığı *Ermeni Sevk ve İskanının Yasal Dayanakları 1876-1935*²⁵, adlı yeni bir eser yayınlamıştır.

20 Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi’nin faaliyetleri ile ilgili bilgi veren merkezin şimdiki Başkanı Doç. Dr. Zeynep İskefiyeli ile bir önceki başkanı Doç. Dr. Fikrettin Yavuz’a teşekkür ederim.

21 1984 yılından beri Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü olarak faaliyet gösteren kurum 2018 yılında T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı olarak yeniden teşkilatlandırılmış, 3056 sayılı Başbakanlık Kararname ile idare edilen arşivlere dair yasal bir düzenleme yapılarak arşiv kanunu çıkarılmıştır.

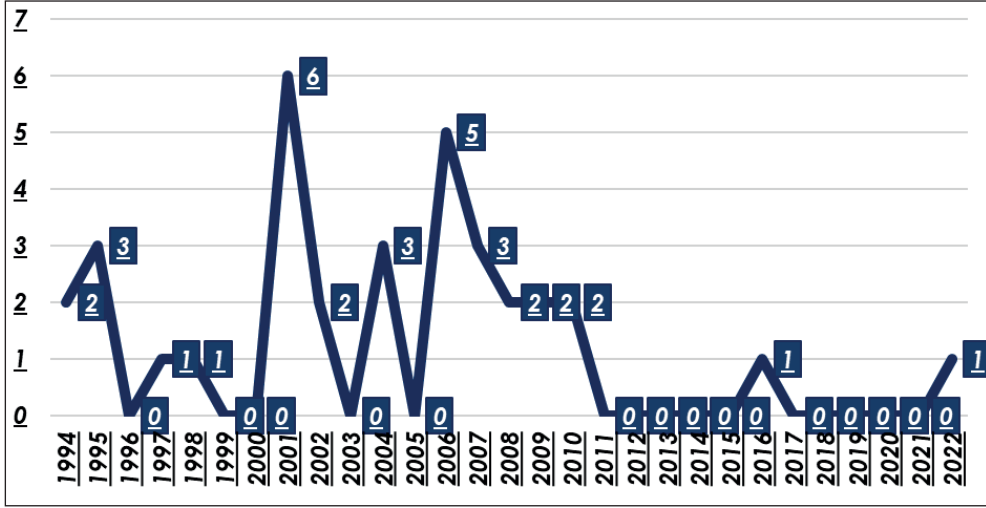
22 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yapılan çalışmaların derin ve ayrıntılı bir analizi için bkz. Umut Soysal, “Ermeni Sorunu Hakkında Devlet Arşivleri Başkanlığı’na Yapılan Çalışmalar (Tarihçe)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, XIX/38 (2019-Bahar/Spring), s. 293-327; Özdemir, *a.g.e.*, s. 81-84.

23 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895)*, I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008; II (1895-1896), Ankara 2008; III (1896-1909), Ankara 2009; IV (1909-1916), Ankara 2009; *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, I-II, Ankara 2010.

24 *Tehcire Giden Yol*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016.

25 *Ermeni Sevk ve İskanının Yasal Dayanakları 1876-1935*, Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022.

Devlet Arşivlerinin bu suskunluğu Türkiye'nin 2008'lerden itibaren takip ettiği Ermenilerle ilişkileri normalleştirme politikalarının bir sonucu olsa gerektir. Çünkü Ermeni meselesinin dışındaki birçok konuda yayın yapmaya devam etmektedir. Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın konuyla ilgili bir boşluk dolduracak, Ermeni iddialarına cevap olacak konularla ilgili belgesel yayınlar yapması, Ermeni meselesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin elini kuvvetlendirecektir.

Grafik 3

Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın Ermeni Meselesi Hakkında Yayınladığı Kitaplar (1994-2022)

d. Soykırım ve İnsanlığa Karşı Suç Enstitüsü'nün Faaliyetleri

Uluslararası Soykırım ve İnsanlığa Karşı İşlenen Suçlar Enstitüsü, İstanbul Üniversitesine bağlı olarak kurulmuştur ve alanındaki tek enstitüdür. Enstitüsü, 2022 yılında 3'ü çevrimiçi olmak üzere toplam 6 bilimsel toplantı gerçekleştirmiştir²⁶. Bu toplantıların 4 tanesi Ermeni meselesiyile ilgilidir.

1- Uluslararası Soykırım Kurbanlarını Anma Günü Programı - 27 Ocak 2022.

2- 30. Yılında Hocalı Katliamı ve Düşündürdükleri Paneli - (25 Şubat 2022).

3- Uluslararası Soykırım ve İnsanlığa Karşı İşlenen Suçlar Enstitüsü Olarak Neler Yapılmalı?

4- Sözde Ermeni Soykırımı İddiaları Gölgesinde Türk-Amerikan İlişkileri Paneli 25 Nisan 2022²⁷.

26 Ayrıntılı bilgi için bkz. https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=uluslar-arasi-soykirim-ve-insanliga-karsi-islenmis-suclar-enstitusu-bulten-2022-2_638100644616199956.pdf.

27 *Resmi Gazete*, tarih: 15.07.2021, sayı: 31542; <https://usise.istanbul.edu.tr/tr/content/enstitu/hakkimizda>.

e. Türk Tarih Kurumunun Çalışmaları

Türk Tarih Kurumu (TTK) önceki dönemde olduğu gibi 2008 yılından sonra da bilimsel toplantılar yapmaya devam etmiştir. TTK’nın düzenlediği kongrelerde Ermeni sorunu konuşulmuştur.

Bu dönemde TTK’da görev yapan Ermeni Masası kapatılmış, öğretim üyelerinin görevine 2008 yılında son verilmiştir. 2013 senesinde TTK bünyesinde -2015 yılına hazırlık çerçevesinde- yeniden Ermeni Masası oluşturulmuş, farklı üniversitelerden gelen hocalar bir yıla yakın burada çalışmışlardır. Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur, Prof. Dr. Musa Şaşmaz, Prof. Dr. Taha Niyazi Karaca, Prof. Dr. Mustafa Çolak, Doç. Dr. Recep Karacakaya gibi isimler bu masada görev yapmışlardır. Fakat bu çalışma grubu da yaklaşık bir yıl çalıştıktan sonra görevlendirilen hocaların bir kısmının üniversitelerine dönmesiyle dağılmıştır.

Türk Tarih Kurumu, Ankara’da 23 Ocak 2014’te *Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu*’nu; 24-25 Nisan 2014 tarihlerinde ise Van’da *I. Dünya Savaşında Ermeniler* sempozyumunu düzenlemiştir.

TTK’nın bu dönemde konuyla ilgili yayınladığı kitaplar Ek-2’de yer almaktadır.

Türk Tarih Kurumu, 2018 yılında, “*Ermenilerin Osmanlı Devletine İsyanı, Terör ve Propaganda*”larıyla ilgili olarak yedi bölümlük bir de belgesel hazırlanmıştır²⁸.

f. YÖK Bünyesinde 100/2000 Doktora Projesi

2017 senesinde de YÖK bünyesinde 100/2000 Doktora Projesi başlatılmıştır. Projenin amacı 100 tematik alanda 2000 doktoralı yetiştirmektir. Yakın zamanda “Ermeni Çalışmaları” adıyla Ermeni meselesi de öncelikli doktora alanı olarak yerini almıştır²⁹.

Doktora seviyesinde konuyla ilgili çalışacak öğrenci bulmak zordur. Bu tarz projelerin devam ettirilmesi şarttır. Bu proje kapsamında Ermeni meselesi üzerine çalışmalar geliştirilebilir, alanında uzmanlar yetiştirilebilir. Öğrencileri teşvik edecek böyle projeler devam ettirilmeli, burslar artırılmalı ve sürekli olmalıdır. Ancak “Ermeni Çalışmalarını” da barındıran proje atıl haldedir. Öğrencileri burslarını artırarak bu proje çerçevesinde Ermeni Meselesi çalışmaya teşvik etmek, Türkiye’nin kazancı olacak, Ermeni meselesinde

28 Bu belgeseller yerli ve yabancı kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla Türkçe’nin dışında İngilizce, Almanca, Fransızca ve İspanyolca hazırlanmıştır.

1. Bölüm: 1915 Terör ve İsyan
2. Bölüm: 1915 Tehcir ve İskân
3. Bölüm: Diaspora, Diplomasi ve Propaganda
4. Bölüm: Asala: Ateş ve Kan
5. Bölüm: Sahte Belgeler ve Gerçekler
6. Bölüm: Tarihsiz Diplomasi
7. Bölüm: İlk Ateş: 1915 Müslüman Ahaliye Mezalim

29 <https://yuzikibinbursu.yok.gov.tr/hangi-alanlarda> Erişim Tarihi [31.07.2023].

Türkiye'nin yumuşak karnı olabilecek konularda (Emval-i Metruke, Hayat Sigortaları, Vakıf arazileri vb.) eksiklerimiz tamamlanacaktır.

g. İletişim Başkanlığının Faaliyetleri

Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Ermeni teröristlerin şehit ettiği Türk diplomatlarının arasına, İstanbul'da ve Los Angeles'ta 2021 yılının 24 Nisan'ında iki sergi açmıştır.

İletişim Başkanlığı, 20 Nisan 2021 tarihinde çevrimiçi olarak "1915 Olayları Uluslararası Konferansı"; 20 Nisan 2022'de de "Uluslararası Hukuk ve Tarih Perspektifinden 1915 Olayları Konferansı" düzenlemiştir.

İletişim Başkanlığı bu konularla daha çok ilgilenmeli, sadece Nisan aylarında konferans, sempozyum düzenlemekten ileriye giderek, yapılması gerekenleri planlayan, organize eden çatı kurum haline gelmelidir.

4. Türkiye'nin Ermeni Meselesi Konusunda İzlediği Politikada Meydana Gelen Değişikliklerin Ermeni Birikimine Etkisi

Türkiye 2002 yılından sonra Ermeni meselesiyle ilgili yaklaşımlarını değiştirmiş, Ermenistan ve Diaspora ile iyi ilişkiler kurarak Türk-Ermeni münasebetlerini normalleştirebileceğini düşünmüştür.

Türkiye ile Ermenistan arasında münasebetlerin düzeltilmesi amacıyla farklı zamanlarda girişimler başlatılmasına rağmen bir sonuç çıkmamıştır. İlk Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan Türkiye ile münasebetleri normalleştirmek üzere bazı açılımlarda bulunmak istemiş, ancak bu durum diaspora ve Ermenistan'daki aşırı uçların tepkisine yol açmış, Petrosyan görevini bırakmak zorunda kalmıştır. Türkiye 2000'li yılların başlarından itibaren Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirme çabalarına devam etmiş, Erivan ile ikili ilişkileri geliştirmeye yönelik bir politika takip etmiştir. Levon Ter-Petrosyan'dan sonra 1998 yılında Ermenistan Devlet Başkanı olan Robert Koçaryan döneminde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi için yapılan girişimlerden birisi Türk-Ermeni Uzlaşma Komisyonu'nun kurulmasıdır. Komisyon, 9 Temmuz 2001 tarihinde İsviçre'nin Cenevre şehrinde kurulmuş, toplumlar arası diyalogu sağlamaya çalışmış, 11 Aralık 2001'de, Ermeni soykırım iddialarının komisyonun gündemine taşınması sonucu çıkan görüş ayrılıkları neticesinde, Ermeni temsilcilerin komisyondan ayrılmalarıyla dağılmıştır³⁰.

Türkiye 2005 yılında, Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a "ortak tarihçiler komisyonu" kurulması ile ilgili yeni bir teklif yapmıştır. Koçaryan ise sadece soykırım iddialarının değil iki ülke arasındaki tüm problemlerin tartışılacağı komisyonlar kurulmasını karşı teklif olarak sunmuş, Türkiye'nin önerisi ile ilgili bir girişimde bulunmamıştır³¹.

30 Kamer Kasım, "Türk-Ermeni Barışma Komisyonu: Kaçırılan Fırsat", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 4 (Aralık 2001/Ocak-Şubat 2002), s. 256-273.

31 Ömer Engin Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 50 (2015), s. 242.

Bu arada Türkiye’de Ağustos 2007’de Abdullah Gül Cumhurbaşkanı olmuş, onun döneminde Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesi yönünde atılan adımlar hızlandırılmıştır³². Şubat 2008’de Ermenistan Cumhurbaşkanı seçilen Sarkisyan, Türkiye’nin ilişkileri normalleştirmek için yaptığı girişimlere cevap vermiştir. Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan’ın, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ü Ermenistan ve Türkiye milli futbol takımlarının maçını seyretmek üzere Erivan’a davet etmesi, Gül’ün de Erivan’a gitmesiyle başlayan süreç, rövanş maçını seyretmek için Sarkisyan’ın Bursa’ya gelmesiyle devam etmiştir. Bu dönemde izlenen dış politikanın yansımaları Türk kamuoyunda da görülmüş, iki taraf arasında “karşılıklı buzların eridiği” ve “psikolojik duvarların yıkıldığı” yorumları yapılmış, “tarihimize barışmak”, “özür dilemek” gibi kavramlar yaygın bir şekilde tartışılmıştır³³.

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Obama’nın 2009 Nisan ayında ziyaret ettiği Türkiye’de yaptığı konuşmada, Türkiye’nin tarihi ile yüzleşmesini ve kapalı olan sınır kapılarını Ermenistan’a açması gerektiğini söylemesi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi çabalarını hızlandırmıştır. Türk ve Ermeniler arasında gözlerden uzak olarak 2008 yılı boyunca yapılan görüşmeler, ABD, AB ve İsviçre’nin de araya girmesiyle Türkiye ile Ermenistan arasında protokollerin imzalanmasıyla neticelenmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği’nin katkılarıyla düzeltilmeye çalışılan Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gelişmeler, Azerbaycan’ın Türkiye ile olan ilişkilerinde soğumaya yol açmış, Azerbaycan Türkiye’ye daha temkinli ve mesafeli durmaya başlamıştır³⁴.

Türkiye, protokolleri onaylanması için Meclis’e, Ermenistan ise protokolleri incelenmek üzere Anayasa Mahkemesi’ne göndermiştir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi, protokollerin diplomatik ilişkilerin kurulması ve ortak sınırın açılması durumunda yürürlüğe gireceğine, kurulacak uluslararası komisyonun ise Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan olayları ele almayacağına, soykırımın tartışmaya açılmayacağına karar vermiştir.

Türkiye, Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin verdiği kararı sıkıntılı bir karar olarak görmüş ve kabul edilemez bulmuştur. Ermenistan, protokolleri 23 Nisan 2010 tarihinde askıya almıştır. Böylece ilişkilerin düzeltilerek geliştirilmesi ve sınırların tanınması için iki ülke arasında imzalanan protokoller düşünülen sonuçlar alınmadan askıya alınmıştır.

Türkiye, bundan sonra da Ermenistan ile iyi ilişkilerin kurulması ve normalleşmenin sürmesi için adımlar atmaya devam etmiş, soykırım tasarılarını kabul eden ülkelerle ilişkilerini düzeltmeye başlamış, o ülkelerin yetkililerini ülkeye davet etmiştir. Bu dönemde

32 Türkiye, Van’da bulunan ve Ermenilerin en eski ruhani merkezlerinden biri olan Akdamar Kilisesi’nin onarılmasına izin vermiş ve 2010’da burada Ermenilerin dini merasim yapmasını onaylamıştır.

33 Ali Asker, “Protokoller, “Soykırım Tasarısı” ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, *Türk Yurdu*, yıl 99, sayı 272 (Nisan 2010), s. 43-45.

34 Yelda Demirağ, “2015’e Bir Kala Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, *Ermeni Araştırmaları*, sayı 47 (2014), s. 75.

önce Suriyeli Ermenilerin Ermenistan'a Türkiye üzerinden geçişine müsaade edilmiştir. Ermenistan'daki seçimler sonrası cumhurbaşkanı olan Sarkisyan'ı ilk tebrik edenlerden biri de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül olmuştur. Bu dönemde Van'dan Erivan'a uçuşlara izin verilmiş, Ermeni okulları için Ermenice kitaplar hazırlanarak ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Diyarbakır'daki Surp Giragos Ermeni Kilisesi, onarım ve restorasyonun tamamlanmasından sonra 2012'de ibadete açılmıştır³⁵. Türkiye ilişkilerin normalleştirilmesi için çabalarına devam etmiş, Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Aralık 2013'te Erivan'a giderken gazetecilere, "kendisinin tehciri ve o dönemde yaşananları tamamıyla yanlış bir uygulama olarak gördüğünü, İttihatçıların yaptığının doğru olmadığını, gayri insani olduğunu ve tehciri hiçbir zaman benimsemediklerini" söylemiştir³⁶. Bu sözler, Davutoğlu'nun meseleye bakışını özetlemektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Dışişleri Bakanı, şimdiye kadar hiç bir Türk Devlet adamının 1915 olaylarıyla ilgili söylemediklerini telaffuz etmekten çekinmemiş ve bunu devlet politikası haline getirmeye çalışmıştır. Ancak Türk Dışişleri Bakanının söylemi Erivan'da karşılık bulmamıştır³⁷. Ahmet Davutoğlu'nun yukarıdaki sözleri, Türkiye'nin "Ermeni açılımını" sürdürmekte kararlı olduğunu ortaya koymuştur.

Cumhurbaşkanı Erdoğan, 2014 yılının Nisan ayında, Birinci Dünya Savaşı esnasında hayatlarını kaybeden Ermenilerin yakınları için bir taziye mesajı yayınlamış, 2015 yılında, Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan'ı, Çanakkale Savaşları'nın yüzüncü yıldönümü anma etkinliklerine davet etmiştir.

Türkiye'nin ilişkileri düzeltmek ve normalleşmeyi sağlamak için gösterdiği bütün çabalarına rağmen, 1915'in yüzüncü yılı nedeniyle Ermenistan'da ve Diasporada Türkiye'yi hedef alan faaliyetler artarak devam etmiş, iki ülke arasında gerilim iyice artmıştır. Diaspora Ermenileri ve Ermenistan, Birinci Dünya Savaşı yıllarında meydana gelen olayları soykırım olarak değerlendirmekte, dünyadaki diğer ülkelere ve uluslararası kuruluşlarca da soykırım olarak tanımlanmasını ve Türkiye'nin de bu iddiayı kabul etmesini ve sonuçlarını karşılmasını istemektedirler. Fakat Türkiye gerçeklikle bir alakası olmayan bu iddiaları kabul etmemektedir. İki ülke arasındaki görüş ayrılığı o kadar fazladır ki soykırım konusunda ortak bir noktada buluşulmadıkça iki ülke arasında bir uzlaşma veya barışma olması ihtimali çok zordur. Bunun kısa vadede gerçekleşmesi zor görünmektedir³⁸.

35 Demirağ, "2015'e Bir Kala Türkiye-Ermenistan İlişkileri", s. 78.

36 1 Mayıs 2009 tarihinde Dışişleri Bakanı olarak atanan Ahmet Davutoğlu tarafından ortaya atılan "adil hafıza" söylemi Türkiye'nin meseleye bakış açısını ortaya koymaktadır. Davutoğlu: "Ermenilerin karşısında '1915'te hiçbir şey olmamıştır' diyen bir Dışişleri Bakanı yok. Ben yaşananlara soykırım demem ama diyenin kendi tercihi. Bu konuda yeni bir dil geliştirmemiz lazım. Sizin acınızı reddetmiyoruz, anlıyoruz, ne yapılması gerekirse beraber yapalım. Ama tek taraflı bir suç deklarasyonu değil" demektedir. Ahmet Davutoğlu'nun; "adil hafıza" söyleminin arka planında "Ermeni iddialarını kabul edebiliriz ancak onlar da bizim acımızı anlasınlar" mantığı yatmaktadır. Demirağ, "2015'e Bir Kala Türkiye-Ermenistan İlişkileri", s. 71-84.

37 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 47 (2014), s. 9.

38 Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu", s. 242.

Bundan dolayı Türkiye’nin problemleri konularında çalışmalarını devam ettirmesi, alan uzmanları yetiştirmesi ve bunlara sahip çıkması gerekmektedir. 2008-2022 yılları arasında farklı alanlarda Türkiye’nin Ermeni iddiaları karşısındaki birikiminin önceki döneme göre azaldığı tespit edilmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden birisinin Türkiye’nin Ermeni meselesi, diaspora ve Ermenistan ile ilişkilerde takip etmeye başladığı yeni politikalarıdır.

Sonuç

Ermeniler bütün dünyada yoğun bir şekilde çalışarak, başkalarını da çalıştırarak, iddialarını Türkiye’ye kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. Son yıllarda Diaspora Ermenileri ve Ermenistan amaçlarını gerçekleştirmek için faaliyetlerini yoğunlaştırırken, Türkiye’de sanki her şey bitmiş, Ermeniler iddialarından vazgeçmiş, iki ülke arasındaki ilişkiler normalleşmiş gibi hareket edilmekte, konuyla ilgili çalışan enstitü kapanmakta, konuyla ilgili çalışma yapan masalar dağılmaktadır. Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmeye çalışılması başka bir şey, konuyla ilgili problemleri noktalarda araştırma yaparak Türkiye’nin elini kuvvetlendirmek başka bir şeydir. Tartışmalı konularla ilgili birkaç kitap ve makale yazıp, bu sorunun çözüldüğünü ve başka çalışma yapmaya gerek olmadığını ileri sürmek doğru değildir. Oluşturulan hafıza, bilgi birikimi çöpe atılmaktadır. Konuyla ilgili bir devlet politikası ve süreklilik yoktur. Ermeni iddialarına karşı yapılan, bir planı ve stratejisi olan çalışmalar aradan biraz zaman geçtikten sonra bitirilmektedir.

Ermeniler, dünyada 50’den fazla araştırma merkeziyle hedeflerine ulaşmak için çalışmalarına devam ederken, Türkiye’nin mevcut bir enstitüyü ayakta tutamaması düşündürücüdür. Ermeni araştırmalarıyla ilgili dünyada çalışan merkez ve enstitülerin sayısı, çıkarılan süreli yayınlarını, Türkiye’deki merkez ve enstitülerle çıkarılan süreli yayınlarla karşılaştırdığımızda durum bütün netliğiyle ortaya çıkmaktadır.

İncelenen dönemde AVİM düzenli olarak faaliyetlerine devam etmiş, kesintisiz olarak çalıştay, konferans, sempozyum düzenlemiş, süreli yayınlar çıkarmıştır. Üniversiteler de bu konuda üzerine düşeni yapmaya çalışmış, lisansüstü tezlerde üretim devam etmiş olsa da sayısal olarak bir düşüş yaşanmıştır. Fakat bazı kurumlarda Ermeni iddialarıyla ilgili yayın faaliyetleri neredeyse tamamen durmuştur.

Türkiye hiç vakit kaybetmeden, elindeki belgelerle yabancı ülkelerde yayınlar yapmalı, uluslararası konferanslar düzenlemeli, bilimsel araştırmalara ara vermeden devam etmelidir. Tarihçilerin, Türkiye’ye ileride sıkıntı verecek konularda çalışmalar yapmayı sürdürmesi elzemdir. Devletin ve ilgili sivil toplum kuruluşlarının yoğun bir şekilde çalışmaların içinde yer alması gerekmektedir. Aksi takdirde Türkiye haklı olduğu bir konuda Ermeni iddialarını kabul etmek gibi bir felaketle karşılaşabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Asker, Ali, "Protokoller, "Soykırım Tasarısı" ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri", *Türk Yurdu*, yıl 99, sayı 272 (Nisan 2010), s. 43-45.

Çitlioğlu, Ercan, *Yedekteki Taşeron: Asala PKK*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1998.

Demirağ, Yelda, "2015'e Bir Kala Türkiye-Ermenistan İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 47 (2014), s. 71-84.

Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-i İhtilâliyyesi İlamı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

Ermeni Sevk ve İskanının Yasal Dayanakları 1876-1935, Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022.

Geçmişten Günümüze Ermeni Araştırmaları, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2017.

Karakoç, Ercan, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

Kasım,Kamer, "Türk-Ermeni Barışma Komisyonu: Kaçırılan Fırsat", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 4 (Aralık 2001/Ocak-Şubat 2002), s. 256-273.

Lütem, Ömer Engin, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 47 (2014), s. 7-70.

_____, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 50 (2015), s. 242.

Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, I-II, Ankara 2010.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları, I-V, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008, 2009.

Özdemir, Hikmet, *Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2008.

Resmi Gazete, tarih: 15.07.2021, sayı: 31542.

Soysal, Umut, "Ermeni Sorunu Hakkında Devlet Arşivleri Başkanlığı'nca Yapılan Çalışmalar (Tarihçe)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, XIX/38 (2019-Bahar/Spring), s. 293-327.

Tehcire Giden Yol, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016.

Elektronik Kaynaklar

<https://avim.org.tr/tr/Kitaplar>.

https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=uluslar-arasi-soykirim-ve-insanliga-karsi-islenmis-suclar-enstitusu-bulten-2022-2_638100644616199956.pdf.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>.

<https://usise.istanbul.edu.tr/tr/content/enstitu/hakkimizda>.

<https://www.turkmenelivakfi.org/hakkimizda/>.

<https://yuzukibinbursu.yok.gov.tr/hangi-alanlarda> Erişim Tarihi [31.07.2023].

EKLER

Ek 1

Doktora Tezleri (1985-2022)³⁹

	Tarih	Yazar	Tez Adı	Yapıldığı Yer
1	1985	Zafer Özkan	Ermeni Tehciri	Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
2	1993	Erdal İlter	Türkiye’de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri (1890-1923)	Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
3	1993	Muammer Demirel	Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
4	1994	Ramazan Çalık	2. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları Batı Kaynaklarına Dayanarak Yapılan Çalışmalar ve Tarihi Gerçekler	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
5	1995	Yusuf Ziya Bildirici	Ermenilerin Adana’da Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
6	1995	Nurcan Yavuz	Birinci Dünya Harbi’nde Erzincan’da Rus İşgali ve Ermeni Mezalimi	Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
7	1995	Mehmet Ersan	Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu’da Ermeniler	Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
8	1996	Hayrettin Şahin	Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Ermeni Patrikhanesi Dini İlişkileri	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
9	1996	Nesrin Sarıahmetoğlu	Azeri-Ermeni İlişkileri: (1905-1920)	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
10	1997	Davut Kılıç	Osmanlı İdaresindeki Ermeni Toplumları Arasında Meydana Gelen Dini ve Siyasi Mücadeleler	İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
11	1999	Recep Karacakaya	Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)	İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
12	2000	Hamdi Doğan	Sason Ermeni İsyanları	Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
13	2001	Murat Güreşçi	Medya Söylemi ve Yeni Siyasal Politikalar Çerçevesinde Kimlik Algılaması (Ermeni Konferansının Sosyo-Politik İncelemesi)	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
14	2002	Erdal Çetintaş	Osmanlı Reform Çağında Ermeni Milleti (1808-1876), Hacettepe Üniversitesi	Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
	2002	Turgay Söylemez	Cumhuriyet Dönemine Kadar Türk-Ermeni Meselesi	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
15	2003	Feridun Ata	Divan-ı Harb-i Örfiler ve Ermeni Tehciri Yargılamaları	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

39 Tez adında Ermeni kelimesi geçen tezler esas alınmıştır.

16	2003	Şenol Kantarcı	Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Toplumu ve Türkiye’ye Yönelik Lobi Faaliyetleri	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
17	2003	Ahmet Kolbaşı	1892-1893 Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
18	2003	Bülent Bakar	Ermeni Tehciri ve Uygulaması	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
19	2003	Hicabettin Sarı	Fransız Basımı ve Türk-Ermeni Meselesi	İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
20	2004	Nuran Savaşkan Durak	Gayri Müslim Azınlıklar ve Türk Ulusal Kimliği: Ermeni ve Rum Edebi Eserleri Üzerinden Bir Araştırma	Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
21	2004	Emin Şihaliyev	Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerine Rusya ve İran Faktörü (1828-2000)	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
22	2004	Hüseyin Çakıllıkoyak	Diaspora’da Ermeni Kimliği: Paris ve Halep Örnekleri	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
23	2004	Soner Karagül	Türk Dış Politikası Açısından Ermeni Sorununa Güncel Yaklaşım	Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
24	2005	Mehmet Alparslan Küçük	Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler: Türkiye Örneği	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
25	2005	Abdullah Kehale	Amerika’daki Etnik Lobiler ve Ermeni Lobisi	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
26	2005	Cafer Ulu	Cumhuriyet Döneminde Sosyo-Kültürel Açından Türk-Ermeni İlişkileri	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
27	2006	Mahir Garibov	I. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
28	2006	Tolga Başak	İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)	Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
29	2006	Ahmet Akter	Tehcir Öncesi Vilayet-ı Sitteden Amerika’ya Ermeni Göçü	Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
30	2006	Berna Türkoğan	Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze)	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
31	2007	Nejla Günay	Maraş Ermenileri (XIX Yüzyıl)	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
32	2007	Adalet İbadov	Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Önerileri	Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
33	2007	Canan Seyfeli	Ecmiatzin Katoğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki Yeri	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
34	2007	Dilşen İnce Erdoğan	Osmanlı Devleti’nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı(1896)	Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
35	2007	Ramil Mustafayev	Avrupa Konseyi ve Yeni Bağımsızlığını Kazanmış Devletler Arasındaki İlişkilerde İnsan Hakları Kriteri (Azerbaycan-Ermenistan)	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

36	2008	Hatem Cabbarlı	Ermenistan Dış Politikası (1991-2005)	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
37	2008	Yahya Bağçeci	1895 Zeytin Ermeni İsyanı	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
38	2008	Ercan Karakoç	Türk Basınında Ermeni Terörü (1973-1984)	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
39	2008	Zeynep İskefiyeli	Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
40	2009	Yaşar Kop	İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Ermeni Sorunu İle İlgili Görüşleri ve Bilgi Düzeyleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma: İstanbul ve Kars Örnekleri	Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü
41	2009	Beşir Mustafayev	Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)	Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
42	2009	Kamil Necdet Ar	Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)	Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
43	2009	Meral İğci Şengüler	İstanbul Ermenileri ve Müzik Pratikleri	Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü
44	2009	Cahit Külekçi	Sosyo-Kültürel Açından İstanbul'da Ermeni Toplumu (XIX. Yüzyıl)	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
45	2009	Fikretin Yavuz	Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını Örneği	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
46	2010	Nurhan Lezgi Qızı	Aydın Kars ve Çevresinde Ermeni Zoraklığı	Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Yurtdışı Enstitü
47	2010	Halil Ersin Avcı	Türk-İngiliz İlişkilerinde Ermeni Faktörü	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
48	2010	Gökhan Bolat	Ermeni Meselesi'nde İran'ın Rolü ve Osmanlı-İran İlişkilerine Etkileri (1876-1909)	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
49	2010	Aina Askarova	Türk-Rus İlişkilerinde Eçmiyadzın Ermeni Katogikosluğu'nun Yeri (1914-1983)	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
50	2010	Bülent Yıldırım	Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
51	2010	Ertan Engin	Türk Romanında Ermeniler (1874-2010)	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
52	2010	Akın Çelik	Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler	İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
53	2011	Mehmet Fatih Uslu	Melodram ve Komedi: Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice Modern Dramatik Edebiyatlar	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü
54	2011	Mithat Kadri Vural	Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Kamuoyunda Ermeni Sorunu	Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

55	2011	Murat Cankara	İmparatorluk ve Roman: Ermeni Harfli Türkçe Romanları Osmanlı Türk Edebiyat Tarih Yazımında Konumlandırarak	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü
56	2011	Onur Bekiroğlu	Kültürlerarası İletişim Bağlamında Türk Basınında Etnik Kimliklerin Sunumu: Ermenilere İlişkin Haberlerin Nicel ve Nitel Analizi	Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
57	2011	Ahmet Türkan	İstanbul’da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
58	2011	Bahar Senem Çevik Ersaydı	Politik Psikoloji Bağlamında Ermeni Kimliğinin Siyasallaştırılması (Haytoug Dergisi Örneği)	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
59	2011	Cemal Sezer	Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
60	2011	Zelkif Polat	Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Afyonkarahisar’da Ermeniler (1839-1923)	Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
61	2012	Oktay Bozan	Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları: 1878-1920	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
62	2012	Burcu Yıldız	Kültürel Bellek, Kimlik ve Müzik: Türkiye Ermenileri	İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
63	2012	Aytekin Cantekin	İşyan ve Savaş Sırasında Hasım Devlet Desteği: Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkasya Cephesi’nde Ermeni İşyanı Örneği	Kara Harp Okulu Komutanlığı Savunma Bilimleri Enstitüsü
64	2012	Şahin Doğan	Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı’nın Rusya’ya Bağlanması ve Ermeni Eyaleti’nin Kurulması	Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
65	2012	Lülüfer Körükmez	Ulus-Ötesi Göç Ağları ve Sosyal Alanların Oluşumu: Ermenistan’dan Türkiye’ye İşgücü Göçü Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma	Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
66	2012	Melek Sarı Güven	Kürt-Ermeni İlişkileri (1828-1908)	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
67	2013	Mevlüt Yüksel	Vilâyât-I Şarkıyye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
68	2013	Ramazan Erhan Güllü	Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Tutumu (1878-1923)	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
69	2013	Ahmet Geçer	Berlin Antlaşması’ndan (1878) Tehcir Kanunu’na (1915) Hatay’da Ermeniler ve Ermeni Olayları, Erciyes Üniversitesi	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

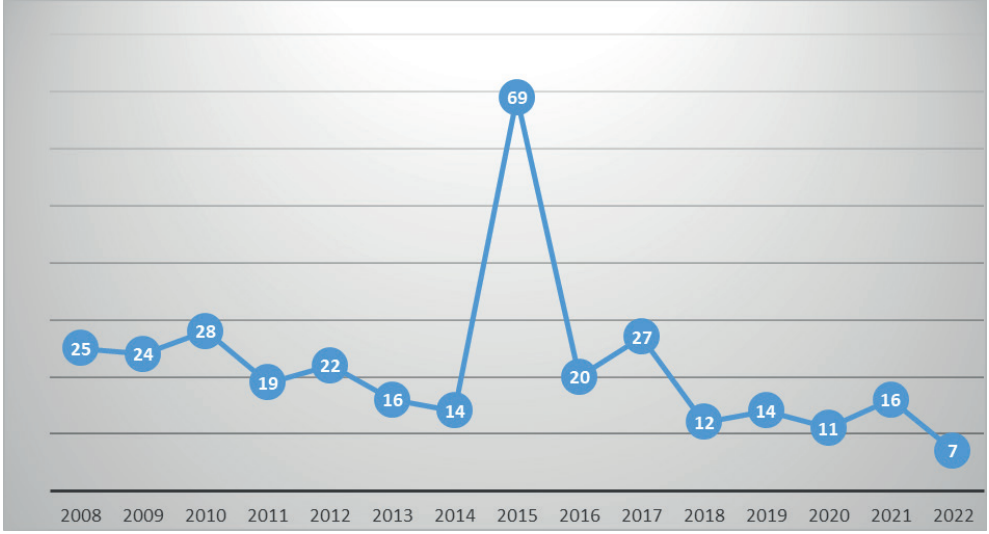
70	2013	Mustafa Çabuk	1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
71	2013	Elçin Yılmaz	19 ve 20.Yüzyıl Dönemecinde Amerika'da Ermeni Sorunu Yansımaları: Türkiye ve Ermeni Mezalimi Kitap Örneği, Dokuz Eylül Üniversitesi	Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
72	2014	Mehmet Bora Perinçek	Sovyet Arşiv Belgelerinin Işığında Türk-Sovyet Askeri İlişkileri: Doğu Cephesi (1919-1922)	İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
73	2014	Firdes Temizgüney	Emval-i Metruke Meselesi (Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923)	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
74	2014	Halil Özşavli	Lübnan Ermenileri(1914-1939)	Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
75	2014	Ömer Lütfi Taşçıoğlu	Belgelere Göre Türk-Ermeni İlişkilerinde Katliam ve Soykırım İddiaları, Gazi Üniversitesi, 392 Sayfa. (Uluslararası İlişkiler Bölümü)	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
76	2014	Ohannes Kılıçdağı	1908 Devrimi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Sosyo-Politik Düşünce ve Beklentileri: Umut ve Umutsuzluk Arasında	Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
77	2014	Asan Sevban Kapdan	Ermeni Harfli Kıpçakça Zebur=Psalter' Adlı Eser İle Memlük Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin' Adlı Eserin Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
78	2014	Pelin Kocapınar	Kavram Sözlükleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
79	2014	Kasım Ertaş	Sosyo-Kültürel Açından 19. Yüzyılda Diyarbakır Ermenileri	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
80	2014	Lütfiye Güvenç	Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
81	2014	Şenay Yanar	Uluslararası Ham İpek Ticaretinde İran'ın Avrupa Bağlantıları ve Culfa Ermenileri (Şah I. Abbas Dönemi)	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
82	2015	Canay Umunç	Yasayla Tanınan Soykırımların İnkârının Cezalandırılmasına İlişkin Yasa Teklifinin Sunumu Ekseninde Fransa'daki Türkiye Karşısı Basın Söyleminin Eleştirel Analizi: Le Monde ve Le Figaro Gazetesi Örneği	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

83	2015	Eray Bayramol	Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikası 1912-1914	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
84	2015	Doğanay Eryılmaz	Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı / Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
85	2015	Hasan Taşkıran	Karamanoğulları Beyliği ve Hristiyan Dünyası (Kilikya Ermeni Krallığı, Kıbrıs Latin Krallığı ve Venedik Cumhuriyeti) İle İlişkileri	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
86	2015	Bülent Cırık	İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
87	2015	Ayşe Günel	Hovhannes Balıkcıyan'ın Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatları Hikayesi İle Hovsep Maruş'un -Bir Sefil Zevce- İsimli Ermeni Harfli Türkçe Romanları (İnceleme-Metin-Dizin)	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
88	2015	Seher Şeylan	Yeni Medyada 2000 Sonrası Türk ve Amerikan Sinemasındaki Belgesel Filmlerde Ermeni Kimliği	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
89	2015	Selda Alp	İstanbul'daki Rum, Ermeni ve Levanten Mezarlıklarında 19.Yüzyıl Figürlü Mezar Anıtları	Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
90	2015	Betül Yazar	İstanbul Apostolik Ermeni Cemaati'nin Dinsel Müzik Uygulamaları'nın Kültürel Analizi	İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
91	2016	Ömer Delikgöz	Tanzimat Dönemi Türk Romanı ve Ermeni Harfli Türkçe Romanda Kimlik	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
92	2016	Musa Salan	Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil Yapımı	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
93	2016	Özgür Kaymak	İstanbul'da Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinin Sosyo-Mekansal İnşası	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
94	2016	Hülya Eraslan	Osmanlı Bankası Baskımının (1896) Osmanlı Ermeni Basımında Ele Alınışı	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
95	2017	Mehmet Çelik	Tarihsel, Kültürel ve Politik Eksende Lübnan Ermeni Diasporası	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
96	2017	Krüger Boran Seda	Almanya, Osmanlı İmparatorluğu ve Ermeni Meselesi	Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
97	2017	Fatma Şenyüz	Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçakçada Ekleme Yoluyla İsim Yapımı	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
98	2018	Hande Seher Demir	Ermeni Meselesinin Hukuki Boyutu	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

99	2018	Bülent Akkuş	Lübnanlı Olmak' İle 'Ermeni Kalmak' Arasında: Kimlik İnşası Sürecinde Lübnan Ermenileri	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
100	2018	Hamzayev Nagif	19. Yüzyıl Sonlarından Günümüze Ermeni Siyasi Düşüncesi ve Siyasi Partiler	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
101	2018	Adem Çalışkan	XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Halep Ermenileri (1800-1850)	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
102	2018	İsmail Yıldız	II. Meşrutiyet Döneminde Ermenilerde Devlet Toplum ve Kimlik Tartışmaları (1908-1914)	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
103	2018	Bayram Ayna	İkinci Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
104	2019	Cansız Demet	II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1915)	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
105	2019	Kurt Hüseyin	1915 Diyarbakir Vilayetinde Ermeni Tehciri	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
106	2019	Tülin Yanıkdağ	Grup İçi Farklılıklar ve Hiyerarşi Dinamikleri: Türkiye'de Ermeniler ve Aleviler	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
107	2019	Asil Sıdkı Tunçer	Ermeni Terörü ve Dış Temsilciliklerimiz (1973-1994)	Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
108	2019	Gülnare Mahmudova	Uluslararası İlişkilerin Diplomatik Söyleme Yansıması: Zürih Protokolleri Örneğinde Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan'ın Eleştirel Söylem Çözümlemesi	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
109	2019	Zeliha Tuğuz	Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde İsimlerin Kavram Alanları	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
110	2019	Ercan Cihan Ulupınar	XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
111	2020	Güzin Çaykırın	Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
112	2020	Öykü Gürpınar	Ermeni Tehcirini Anlatmak: 2015 Yılında Türkiye, Ermenistan, Lübnan ve Fransa'da Okutulan Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
113	2020	Tülay Keskin	II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayetinde İngiliz Konsoloslarının Faaliyetleri	Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
114	2020	Seyran Aktaş Batar	XVI. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
115	2020	Mahmut Turan	Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

116	2020	Ahmet Usta	Memlûk Sultanlığı'nın Bizans İmparatorluğu ve Kilikya Ermeni Krallığı İle Diplomatik ve Ticarî İlişkileri: Doğu Akdeniz Ticareti ve Tüccarlarına Yeni Bir Yaklaşım (1260-1291)	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
117	2020	Rezzan Alagöz	Ötekinin İnşa Edilmesinde Sınırların İşlevleri: Ermenistan-Türkiye Sınırı	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
118	2021	Ahmet Aslan	Urfa'da Asayiş ve Güvenlik (1913-1918)	İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
119	2021	Ferruh Özder	Bolşevikleşme Sürecinde Ermeni-Gürcü İlişkileri ve Türkiye (1917-1921)	Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
120	2021	Selcan Alperay Eraslan	Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Osmanlı Ermenileri Arasındaki İhtilaflar (1863-1918)	Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
121	2022	Çeken Mehmet Batuhan	İngiliz Hükümetleri ve Ermeni Sorunu 1880-1895	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
122	2022	Kütük Abdurrahman	Ermeni Sorununun Önemli Bir Aktörü Olarak Sis Kategorisizliği	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
123	2022	Fatma Jale Gül Çoruk	Osmanlı Çeviri Geleneğinde Ermeni Çevirmenler ve Çeviri Sorunları	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
124	2022	Fahriye Keskin Karagöl	Güvenlikleştirme Siyaseti ve Çatışma Çözümleri Diplomasisi (2002 Sonrası Türk Dış Politikası'nda İky ve Ermenistan)	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
125	2022	Abdurrahman Latif Dinçaslan	Haçin ve Çevresindeki Ermenilerin Faaliyetleri (1890-1921)	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
126	2022	Taghi Salahshour Hasankohal I	Töre Bitigi Örneğinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Hukuk Terimleri	Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
127	2022	Osman Kamil Çorbacı	Azınlık Örgün Eğitim Kurumlarında Cumhuriyet Sonrası Din Eğitimi ve Müfredatları: İstanbul-Ermeni Okulları Örneği	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ek 2

2008-2022 Arasında Türkiye'nin Ermeni Birikimine Katkı Yapan Kitapların Yıllara Göre Sayıları

Ek 3

2008-2022 Yılları Arasında Türkiye’nin Ermeni Birikimine Katkı Yapan Kitapların Listesi⁴⁰

1	Emel Demir Görür	<i>Ermeni Meselesinin İç Yüzü: İngiliz - Ermeni Cemiyeti</i> , Gazi Kitabevi, Ankara.	2022
2	Erdem Karaca	<i>Son Ermeni İslahatı Projesi / Süreci (1912-1914)</i> , Berikan Yayınevi, Ankara.	2022
3	Fatma Jale Gül Çoruk	<i>Osmanlı Çeviri Geleneğinde Ermeni Çevirmenler ve Çeviri Sorunları</i> , Çizgi Kitabevi, Konya.	2022
4	Ferruh Özder	<i>Bolşevikleşme Sürecinde Ermeni-Gürcü İlişkileri ve Türkiye (1917-1921)</i> , Altınordu Yayınları, Ankara.	2022
5	Talar Nersesoğlu	<i>Ermeni Basınında Yunanistan’ın Batı Anadolu Harekâtı (1920 - 1922)</i> , İkinci Adam Yayınları, İstanbul.	2022
6		<i>Türk-Ermeni İlişkileri: Dünü, Bugünü ve Yarını</i> , ed. Süleyman Beyoğlu-Gürbüz Arslan, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.	2022
7		<i>Türkiye Karşısı Bir Anlatı: 1915 Olayları</i> : Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, İstanbul.	2022
8		<i>1. Uluslararası 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 16-18 Ekim 2019</i> , I-II, Hiper Yayın, İstanbul.	2021
9	Ali Ulvi Özdemir	<i>Ermeni Soykırımı İddialarına Karşı Bir Yanıt Bilimsel Yönteme ve Bilimsel Ahlaka Aykırı</i> , Akıl Fikir Yayınları, İstanbul.	2021
10	Bayram Ayna	<i>II. Meşrutiyet ve Milli Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri</i> , Urzeni Yayınları, İstanbul.	2021
11	Cevat Kulaksız	<i>Fransızların ve Ermenilerin Gaziantep Yöresinde Yaptığı Türk Soykırımı</i> , Platanus Publishing, Ankara.	2021
12	Güzin Çaykırın	<i>Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)</i> , Hece Yayınları, Ankara.	2021
13	Halil Özşavlı	<i>Ermeni Terörizmi: Tehdit-Taktik-Tedhiş: Türk, İngiliz ve CIA Arşiv Belgeleri Işığında 20. Yüzyılın Son Çeyreğinde Türkiye ve Dünyayı Hedef Alan Ermeni Terör Örgütü ASALA ve JCAG</i> , Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara.	2021
14	Mehmet Arif Demirer	<i>Turkish – Armenian Relations (1914 – 1921) FACING all The FACTS</i> , Sonçağ Yayınları, Ankara.	2021
15	Mehmet Arif Demirer	<i>Hadi Gelin Yüzleşelim</i> , Sonçağ Yayınları, Ankara.	2021
16	Ramazan Erhan Güllü	<i>Antep’te Misyonerler, Ermeniler ve Milli Mücadele</i> , Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Gaziantep.	2021
17	Mehmet Çelik	<i>Lübnan Ermeni Diasporası</i> , Berikan Yayınevi, Ankara.	2021
18	Seyran Aktaş Batar	<i>XVI. Yüzyılda Anadolu’da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme</i> , Yeditepe Yayınevi, İstanbul.	2021
19	Sıtkı Yılmaz Kuşkey	<i>Erzurum’da İngiliz Konsolosu Everett’e Ermeni Suikasti</i> , Panama Yayıncılık, Ankara.	2021
20	Tatyana Karameli	<i>Hatıratlarla Ermeni Zulmü (1917-1918)</i> , Payidar Akademi, İstanbul.	2021

40 Kitap adında Ermeni kelimesi geçen kitaplar esas alınmıştır. Ayrıca listenin oluşturulmasında, 2007 yılına kadar yayımlanan kitaplar Hikmet Özdemir’in *Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye’nin Birikimi* adlı eserinde yer aldığı için, 2007 yılı sonrası esas alınmıştır.

21	Telman Nusretoğlu	<i>Osmanlı Haricîyesi'nin Güney Kafkasya Raporları (1852-1914): Şehbenderliklerin Kuruluşu, Ermeni Meselesi, Rusya'yla İlişkilerin Seyri ve Kafkasya Raporları</i> , Berikan Yayınevi, Ankara.	2021
22	Yıldız Deveci Bozkus	<i>Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı ve Türk İmajı</i> , Akademisyen Kitabevi, Ankara.	2021
23	Ahmet Güzel	<i>Yabancı Belgelerle Türk-Ermeni İlişkileri</i> , Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.	2021
24	Demet Cansız	<i>Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1915)</i> , Serander Yayınları, Trabzon.	2020
25	Fatma Sarıkaya-Mehmet Arif Demirer	<i>Khatisian, 1930</i> , Sonçağ Yayınları, Ankara.	2020
26	Hüseyin Kurt	<i>Diyarbakir 1915: Vali Dr. Reşid Bey ve Ermeni Tehciri</i> , Kadim Yayınları, Ankara.	2020
27	İbrahim Polat	<i>Cumhuriyet'in 100. Yılına Doğru Osmanlı'dan Günümüze Türk-Ermeni Meselesi</i> , Elips Kitap, Ankara.	2020
28	Justin Mccarthy	<i>Türkler ve Ermeniler: Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik ve Çatışma</i> , çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2020
29	Mehmet Arif Demirer	<i>Katchaznoui, 1923</i> , Sonçağ Yayınları, Ankara.	2020
30	Mehmet Arif Demirer	<i>İsyanlar İhanet ve İntihar Alman Görgü Tanıklarının Yayınları ve Rus İmparatorluk Arşiv Belgeleri ile Türkiye – 1915</i> , Sonçağ Yayınları, Ankara.	2020
31	Mehmet Arif Demirer	<i>Hadi Gelin Yüzleşelim</i> , Sonçağ Yayınları, Ankara.	2020
32	Mir Möhsün Nevvab	<i>Ermeni-Müslüman Çatışması 1905-1906</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2020
33	Mustafa Kozan	<i>Türk Ermeni İlişkileri ve Soykırım Yalanı</i> , Pagoda Yayınları, İstanbul.	2020
34	Yıldız Deveci Bozkuş	<i>XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller</i> , Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.	2020
35	Musa Qasımlı	<i>Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)</i> , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.	2019
36		<i>1000. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri</i> , ed. Mustafa Sıtkı Bilgin-Yıldız Deveci Bozkuş, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.	2019
37		<i>Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018</i> [Ömer Engin Lütem Konferansları (2018: Ankara)], ed. Alev Kılıç, Terazi Yayıncılık, Ankara.	2019
38	Aytekin Cantekin	<i>İsyan ve Hasım Devlet Desteği: Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinde Ermeni İsyanı Örneği</i> , Gazi Kitabevi, Ankara.	2019
39	Bayram Kodaman	<i>Ermeni Macerası Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme</i> , Yeni Zamanlar Sahaf, Isparta.	2019
40	Birsan Karaca	<i>Ermeni İddiaları ve Tamalgı Sorunu</i> , Tün Kitap, Ankara.	2019
41	Canan Seyfeli	<i>Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)</i> , Çizgi Kitabevi, Konya.	2019
42	Dilşen İnce Erdoğan-Esra Çetin	<i>XIX. Yüzyıl Ermeni Müzisyenlerin Klasik Osmanlı Müziği'ne Katkıları</i> , Gece Kitaplığı/Gece Publishing, Ankara, New York.	2019
43	Erol Kürkcüoğlu-Hakan Özkaya	<i>Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları: (Tarihsel Kökenleri, Gelişimi ve Sonuçları)</i> , Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı.	2019

44	Hazel Kul	<i>Mondoros'dan Gümrü'ye ABD Basınında Ermeni Meselesi (1918-1920)</i> , Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.	2019
45	İsmail Yıldız	<i>II. Meşrutiyet Döneminde Ermenilerde Devlet, Toplum ve Kimlik Tartışmaları (1908-1914)</i> , Yüzde İki Yayınları, Ankara.	2019
46	Kasım Ertaş	<i>Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Ermenileri ve Müslüman-Ermeni İlişkileri</i> , Kitabı Yayınları, İstanbul.	2019
47	Müzehher Yamaç	<i>Fransız Arşiv Belgelerinde Yakın Doğu'da Ermeni Sorunu</i> , Nobel Akademik Yayıncılık, İstanbul.	2019
48	Süleyman İzzet Yalçın	<i>Soy Ağacı Ermeni Evlilikler Gizli Kalmış Yaşamlar</i> , Elhamra Yayınları, İstanbul.	2019
49		<i>Ermeni Konferansları 2017 [Ermeni Konferansları (2017: Ankara)]</i> , derleyen Ömer Engin Lütem, AVİM, Ankara.	2018
50	Elçin Yılmaz	<i>Amerikan Misyonerlik Faaliyetlerinin Türk-Ermeni İlişkilerine Etkisi</i> , GlobeEdit.	2018
51	Ercan Çelebi	<i>Ermeni Terörü & Türk Basınına Göre 1973-1985</i> , Hiper Yayın, İstanbul.	2018
52	Fatma Adile Başer	<i>XIX. Yüzyıl Merkezli Olarak Osmanlı Ermenileri'nde Türk Müziği</i> , Post, İstanbul.	2018
53	Gürsoy Şahin	<i>Osmanlı Devleti'nde Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri</i> , Gökkubbe, İstanbul.	2018
54	Hande Seher Demir	<i>Ermeni Meselesinin Hukuki Boyutu</i> , Adalet Yayınevi, İstanbul.	2018
55	Kolektif	<i>Ders Kitaplarında Ermeni Meselesi</i> , Efe Akademi Yayınları, İstanbul.	2018
56	Kolektif	<i>Ermeni Meselesi</i> , Türk Yurdu Yayınları, Ankara.	2018
57	Mustafa Yahya Metintaş	<i>Ermeni Tehciri Sırasında Sağlık Sorunlarına Karşı Alınan Tedbirler ve Uygulamalar</i> , Kırmızılar Yayıncılık, Eskişehir.	2018
58		<i>Kafkasya'da Ermeni Meselesi 1895-1912: Osmanlı Arşiv Belgeleri</i> , yay. haz. Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Press, İstanbul.	2018
59	Tolga Başak	<i>Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) = British Documents On Armenian Question (1912-1923)</i> , ed. Yavuz Aslan, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara.	2018
60	Yaşar Kop	<i>Hassas ve Tartışmalı Bir Konu 1915 Ermeni Olayları</i> , Kriter Basım Yayın Dağıtım, İstanbul.	2018
61		<i>1915'e Hapsedilen Tarih: Ermeni Meselesi</i> , ed. Ferudun Ata, Palet Yayınları, Konya.	2017
62		<i>Ermeni Konferansları 2016</i> , Şükrü Elekdağ ve dğr., derleyen Ömer Engin Lütem, Terazi Yayıncılık, Ankara.	2017
63		<i>Ermeni Sorununa Disiplinler Arası Bakış: Tarih-Siyaset-Hukuk = An Interdisciplinary Approach To The Armenian Question: History-Politics-Law</i> , ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Bestami S. Bilgiç, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.	2017
64		<i>Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri</i> , ed. İsmail Yaşayanlar-Selçuk Kırılı, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa.	2017

65		<i>19. Yüzyıldan Günümüze Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler [Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu (2016: Bitlis)], yay. haz. Arzu Güvenç Saygın, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.</i>	2017
66		<i>Tarihsel Veriler Temelinde 100. Yılında 1915 Olaylarına Hukuki Bakış, I, ed. Neslihan Karataş Durmuş, Pozitif Matbaacılık, Ankara.</i>	2017
67	Ahmet Fevzi Oker	<i>Musikimize Renk Katanlar: (Ermeni Bestekârlar),</i> Mc2 Yayınevi, İstanbul.	2017
68	Bülent Keçik	<i>Ermeni Tehcirinde Almanya Etkisi,</i> Yayın B, İzmir.	2017
69	Cahit Külekçi	<i>İmtiyazlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul.</i>	2017
70	Fatma Ahsen Turan	<i>Toplumsal Hafızada Ermeni Meselesi, Gazi Kitabevi, Ankara.</i>	2017
71	Firdes Temizgüney	<i>Emval-i Metruke Meselesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara.</i>	2017
72	Gül Akyılmaz	<i>Osmanlı Devleti'ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emvâl-i Metruke), Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara.</i>	2017
73	Halil Özşavlı	<i>Abdülhamid'den Cumhuriyet'e Ermeni Yetimleri: (Sayıları ve Yurt Dışına Taşınmaları), Kesit Yayınları, İstanbul.</i>	2017
74	Hanım Halilova	<i>Soyu Kırılan Kim? Ermeni Meselesi, Töre Devlet Yayınları, İstanbul.</i>	2017
75	Kemal Arı	<i>Ermeni Sorunu (Dün, Bugün, Yarın),</i> Kitapana, İzmir.	2017
76	Mahir Garibov	<i>XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.</i>	2017
77	Miralı Miralakbar oğlu Seyidov	<i>Türk-Ermeni Edebi İlişkileri, Berikan Yayınevi, Ankara.</i>	2017
78	Muhammet Erat	<i>Türk - Ermeni İlişkileri (1918-1923), Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale.</i>	2017
79	Murat Kacıroğlu	<i>Türk Romanında Ermeni Sorunu ve Tehcir, Asitan Kitap, İstanbul.</i>	2017
80	Musa Qasımlı	<i>Ermeni Sorunu ve Büyük Devletler 1724-1920, Astana Yayınları, Ankara.</i>	2017
81	Natalia Chernichenkina-İbrahim Ethem Atnur-Hüsrev Akın	<i>Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu 2: (1912-1917), Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan.</i>	2017
82	Osman Selim Kocahanoğlu	<i>İttihat-Terakki'nin Yüce Divan Sorgulaması: Meclis-i Mebusan Beşinci Şube Tahkikatı 1918: Birinci Dünya Harbine Giriş Teşkilat-ı Mahsusası Ermeni Tehciri Savaş İçindeki Yolsuzluklar, Temel Yayınları, İstanbul.</i>	2017
83	Recep Karacakaya	<i>Ermenilere Yönelik Ermeni Terörü, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.</i>	2017
84	Selami Kılıç	<i>Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleriyle Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.</i>	2017
85	Stanford Shaw	<i>Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu: Ermeniler, çev. Şadi Dinlenç, Türk Tarih Kurumu, Ankara.</i>	2017
86	Tofig Mustafazade	<i>Avrupa Diplomasininin "Ermeni Meselesi" Mi, Türkiye'nin Bölüşürülmesi Planı Mı?, çev. Bahar Güneş, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.</i>	2017

87	Yaşar Kop	<i>Gelecek Neslin Gözüyle 1915 Ermeni Olayları</i> , Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.	2017
88		<i>Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol = The Road to Resettlement in Archival Documents</i> , yay. haz. Ahmet Ergün-Murat Yüzbaşıoğlu, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul.	2016
89		<i>Geçmişten Günümüze Türk - Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu (14 - 15 Mayıs 2015)</i> [Geçmişten Günümüze Türk - Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu (2015: Bayburt)], ed. Cihat Taşkesenlioğlu-Yıldırım Yıldırım, Bayburt Üniversitesi, Bayburt.	2016
90		<i>Revan Türkleri</i> , ed. Okan Yeşilot, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.	2016
91		<i>Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları</i> , ed. İlyas Doğan, Astana Yayınları, Ankara.	2016
92	Ahmet Acar	<i>Musa Dağı'nın Kayıp Ermenileri</i> , Gece Kitaplığı, Ankara.	2016
93	Alaeddin Yalçınkaya	<i>Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Hukuk</i> , Astana Yayınları, Ankara.	2016
94	Alper Yalçın-Sevda Yalçın	<i>Ermenistan Ekonomisi ve Tarihsel Süreci İçerisinde Ermeni Meselesi</i> , Nobel Yayınevi, Ankara.	2016
95	Bülent Cırık	<i>Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri</i> , Yeditepe Yayınevi, İstanbul.	2016
96	Dürdane Ağayeva	<i>Ermeni Zindanında Sekiz Gün</i> , İHH İnsani Yardım Vakfı, İstanbul.	2016
97	Ertan Kiraz	<i>Uluslararası Hukukta Zarar Giderimi ve Ermeni Talepleri</i> , Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara.	2016
98	Habip Hamza Erdem	<i>Fransız Basınında Genç-Türk Devrimi (Ermeni Sorununa Tarihsel Bir Göz Atış)</i> , Kaynak Yayınları, İstanbul.	2016
99	Hasan Güner	<i>Ermenilerin Emval-i Metrukesi: Ermenilerin Geride Bıraktığı Mallar: Arşiv Belgeleri Işığında Mali ve Hukuki Açından İnceleme</i> , Astana Yayınları, Ankara.	2016
100	Kadir Akın	<i>Ermeni Devrimci Paramaz: Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım</i> , Dipnot Yayınları, Ankara.	2016
101	Kemal Çiçek	<i>Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi</i> , Astana Yayınları, Ankara.	2016
102	M. Salih Mercan	<i>Arşiv Belgelerinde Van Ermeni İsyancıları (1896-1916)</i> , Gece Kitaplığı, Ankara.	2016
103	Mevlüt Kaya	<i>Anadolu Yangınları ve Ermeni - Rum Tehciri - Felaketin Mantığı Kitabının Eleştirisi</i> , Arı Sanat Yayınevi, İstanbul.	2016
104	Refet Yinanç	<i>Ermeni Gerçekleri Adlı Kitabın Macerası</i> , Astana Yayınları, Ankara.	2016
105	Sedat Laçiner	<i>Ermeni Sorunu Ayaklanma Tehcir ve İntikam</i> , Karınca Yayınları, Ankara.	2016
106	Ulvi Keser	<i>Kıbrıs'ta Ermeniler (1914-1964)</i> , Tulpars Yayınları, Ankara.	2016
107		<i>Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu (2015: Ankara) = Imperialism And The Armenian Issue International Symposium (2015: Ankara)</i> , yayın danışmanı Atık Ağdağ; yayın yönetmeni Yusuf Yalanız; ed. Mustafa Sıtkı Bilgin-Mehmet Seyfettin Erol-Mustafa Alkan-Bekir Tarık Yiğit, ESAM (Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Merkezi), Ankara.	2015

108		<i>Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu: 23 Ocak 2014</i> , Ankara Bildirileri [Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu], Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2015
109		<i>Ermeni Meselesi ve 1915 Olayları: Tarihi Gerçekler - Siyasi Algılar - Hoşgörü - Uzlaşma Arayışları-: Uluslararası Sempozyum Bildirileri 27-28 Nisan 2015 [Ermeni Meselesi ve 1915 Olayları: Tarihi Gerçekler - Siyasi Algılar - Hoşgörü - Uzlaşma Arayışları- (2015: İstanbul)]</i> , yay. haz. Dinara Duisebayeva, Aydın Üniversitesi, İstanbul.	2015
110		<i>Türkler-Ermeniler ve Avrupa = Les Turcs-Les Armeniens Et l'Europe = Turks-Armenians And Europe</i> , haz. Bayram Kodaman, Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2015
111		<i>Türk-Ermeni İlişkilerinin Yarını</i> , ed. Yüksel Çelik-Cengiz Tomar-Okan Yeşilot, Yeditepe Yayınları, İstanbul.	2015
112		<i>Sevki ve İskanın Yüzyüncü Yılında-5: Bütün Yönleriyle Ermeni Meselesi</i> , İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.	2015
113		<i>Sevki ve İskanın Yüzyüncü Yılında-1: Ermeni Konferansları: Olayların Sebep ve Sonuçları</i> , haz. Yusuf Halaçoğlu-Ali Arslan, ed. Dinara Duisebayeva, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.	2015
114		<i>Sevki ve İskanın Yüzyüncü Yılında-4: Türkler ve Ermeniler: Komşuluk İlişkileri</i> , yay. haz. Dinara Duisebayeva, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.	2015
115		<i>Yüzyüncü Yılında Ermeni Meselesi "İddialar, Yalanlar, Gerçekler"</i> , ed. Hakan Boz, Aygan Yayıncılık, İstanbul.	2015
116	Ahmet Seyrek	<i>Ermeni Meselesi ve Tehcir</i> , Bizim Kitaplar, İstanbul.	2015
117	Ali İpek	<i>Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler: Makaleler</i> , sunuş Hikmet Koçak, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.	2015
118	Canan Seyfeli	<i>Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin</i> , Çizgi Kitabevi, Konya.	2015
119	Canan Seyfeli	<i>Ermeni Kilisesi 'nde Sakramentler</i> , Çizgi Kitabevi, Konya.	2015
120	Cengiz Mutlu	<i>Osmanlı 'da Bir Ermeni Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi</i> , Gündoğan Yayınları, İstanbul.	2015
121	Edward J. Erickson	<i>Osmanlılar ve Ermeniler: Bir İsyanın ve Karşı Harekatin Tarihi</i> , Timaş Yayınları, İstanbul.	2015
122	Emrah Bekçi	<i>Ermeni Yalanları "Çılgılık"</i> , Türkiye Kamu-Sen Genel Merkezi Kültür Sanat Yayınları, Ankara.	2015
123	Faruk Erzenin	<i>Maraş Tarihi ve Ermeni Olayları</i> , İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul.	2015
124	Feridun Eser	<i>Ermeni Örgütleri ve Faaliyetleri</i> , Yason Yayıncılık, Ankara.	2015
125	Fikrettin Yavuz	<i>Osmanlı Devleti 'nde Ermeni Terörü: 1896 Osmanlı Bankası Baskını</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2015
126	Gaffar Çakmaklı Mehdiyev	<i>Ermeni Düşünce Sistemi ve İdeolojileri</i> , Ekim Kitap, İstanbul.	2015
127	Güngör Üçüncüoğlu	<i>Belge ve Canlı Tarihi Tanıklarla Gümüşhane-Bayburt Ermeni Katliamları: Mübadele-Muhacirlik</i> , İstanbul.	2015
128	H. Emre Oktay	<i>Türk Tarihinin Kayıp Yılları 1915 Ermeni Sorunu</i> , Akis Kitap.	2015
129	Hikmet Öksüz	<i>ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Rapor ve Savaş Günlerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)</i> , Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon.	2015

130	Hüseyin Adıgüzel	<i>Yer Değiştirmenin 100. Yılında Ermeniler ve Ermeni Meselesi</i> , Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.	2015
131	Hüseyin Albayrak	<i>Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Trabzon'da Rus-Ermeni-Rum Mezalimi (1914-1918)</i> , Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Trabzon.	2015
132	Hüseyin Tekinoğlu	<i>Ermeni Meselesi 1915</i> , Kamer Yayınları, İstanbul.	2015
133	İbrahim Özbek	<i>100. Yılında Ermeni Sorunu</i> , Murat Sabah Basım Yayın, İskenderun.	2015
134	İbrahim Özbek	<i>Dünden Bugüne Ermeni Saldırganlığı Ve Hocalı Soykırımı</i> , Elm-Tahsil, Bakü.	2015
135	İbrahim Tellioglu	<i>Türk-Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları</i> , Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon.	2015
136	İlker Başbuğ	<i>Ermeni Suçlamaları ve Gerçekler</i> , Remzi Kitabevi, İstanbul.	2015
137	Jeremy Salt	<i>Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri 1878-1896</i> , çev. Kadriye Göksel, Tarih & Kuram Yayınları, İstanbul.	2015
138	Justin Mccarthy	<i>Turks And Armenians: Nationalism And Conflict In The Ottoman Empire</i> , Turko-Tatar Press, Madison.	2015
139	Justin Mccarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkiran, Ömer Turan	<i>1915 Van'da Ermeni İsyanı</i> , Tarih & Kuram Yayınları, İstanbul.	2015
140	Kadir Mısıroğlu	<i>Tarihten Günümüze Ermeni Meselesi ve Zulümler</i> , Sebil Yayınevi, İstanbul.	2015
141	Kasım Ertaş	<i>Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri</i> , Rağbet, İstanbul.	2015
142	Kemal Çiçek	<i>L'Exode Force Des Armeniens 1915-1917</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2015
143	Mehmet Bicik	<i>Ermeni Terörü & Soykırım Yalanı</i> , Tutku Yayınevi, Ankara.	2015
144	Mehmet Mert Çam	<i>Bir Asırlık Kan Davası (1915-2015): Tehcir ve Propaganda: Ermeni Meselesine Dair Bir Gencin Günlüğü</i> , İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2015
145	Mehmet Perinçek	<i>Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan Asala'ya Yeni Belgelerle)</i> , Kaynak Yayınları, İstanbul.	2015
146	Metin Erhan	<i>Türk Ders Kitaplarında "Ermeniler" Cumhuriyet'ten Günümüze</i> , TEPAV Yayınları, Ankara.	2015
147	Muhammed Alexander Russell Webb	<i>Ermeni Meselesinden Kim Sorumlu?</i> , Derin Tarih Kültür Yayınları, İstanbul.	2015
148	Murat Ertaş	<i>Sevk ve İskân Kanunu'nun 100. Yılında Ermeni Meselesi Erzurum Kronolojisi: Ana Hatlarıyla</i> , Şehirder Yayınları, Erzurum.	2015
149	Mustafa Görüryılmaz	<i>Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler 1918</i> , BK Yayınları, İstanbul.	2015
150	Mustafa Serdar Palabıyık	<i>1915 Olaylarını Anlamak: Türkler Ve Ermeniler</i> , Beta Basım Yayın, İstanbul.	2015
151	Mustafa Serdar Palabıyık	<i>Understanding The Turkish-Armenian Controversy Over 1915</i> , Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.	2015
152	Naci Şahin	<i>Osmanlı Ermenileri ve İkinci Meşrutiyet</i> , Çizgi Kitabevi, Konya.	2015
153	Natalia Chernichenkina	<i>Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)</i> , Erzincan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Erzincan.	2015

154	Nazmi Eroğlu	<i>Pierre Loti'nin Mektupları ve Son Kitabı Türkler ve Ermeniler</i> , Bilge Kültür Sanat, İstanbul.	2015
155	Nejla Günay	<i>Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler</i> , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.	2015
156	Nihat Karademir	<i>Korku ve Umut II. Abdülhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri</i> , Çıra Yayınları, İstanbul.	2015
157	Ömer Lütfi Taşcıoğlu	<i>Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Siyasi ve Hukuki Gerçekler</i> , Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.	2015
158	Pierre Loti	<i>Ermenistan'daki Katliamlar ve Türkler</i> , Kaynak Yayınları, İstanbul.	2015
159	Ramazan Demir	<i>Ermeni İsyanı: 1915 Yüz Yaşında</i> , Palme Yayınları, Ankara.	2015
160	Ramazan Erhan Güllü	<i>Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2015
161	Ramazan Tosun	<i>Ermeni Tehcirinde Konya</i> , Palet Yayınları, Konya.	2015
162	Ramiz Mehdiyev	<i>Dağlık Karabağ: Kaynakların Diliyle Tarih</i> , Berikan Yayınevi, Ankara.	2015
163	Raşıit Kısacık	<i>Ermeni Sorunu'nda Çözümün ve Çözumsuzlüğün Adı: 4T</i> , Ozan Yayıncılık, İstanbul.	2015
164	Salih Altınok	<i>Ermeni Tehcirinin 100. Yılında Ermeni Sorunu</i> , Parafiks Yayınevi, İstanbul.	2015
165	Sevil Abbasoğlu İrevanlı	<i>Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgünler: Batı Azerbaycan'da Rus Ve Ermenilerin Yaptığı Soykırım</i> , Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.	2015
166	Seyit Sertçelik	<i>Rus Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu: 1915-1923 Sömürge Savaşı</i> , SRT Yayınları, Ankara.	2015
167	Seyit Sertçelik	<i>Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914</i> , SRT Yayınları, Ankara.	2015
168	Sitare Mirmahmudova	<i>Ermenistan Coğrafyasında Azerbaycan Kökenli Oykonimler ve Onların Ermenileştirilmesi Politikaları</i> , Teas Press Yayınevi, İstanbul.	2015
169	<i>Soyalp Tamçelik</i>	<i>Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum</i> , Gazi Kitabevi, Ankara.	2015
170	Taha Akyol	<i>1914-1915: Felaket Yıllarında Osmanlı ve Ermeniler</i> , Doğan Kitap, İstanbul.	2015
171	Uluç Gürkan	<i>Ermeni Katliamı Suçlaması Yargılama ve Karar Malta 1919-1921</i> , Kaynak Yayınları, İstanbul.	2015
172	Yaşar Aksoy	<i>1915 Genel-Özel Soruda Ermeni Komşum Soykırım İddiası ve Barış Yolu</i> , Etki Yayınları, İzmir.	2015
173	Yunus Emre Deli	<i>Kafası Karışanlar İçin Ermeni Meselesi</i> , Divan Kitap, İstanbul.	2015
174	Yücel Güçlü	<i>Historical Archives And The Historians' Commission To Investigate The Armenian Events Of 1915</i> , University Press Of America, Lanham.	2014
175		<i>1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (2-4 Mayıs 2012-Erzurum/Türkiye) = First International Symposium on Turkish-Armenian Relations and Great Powers (2-4 May 2012 Erzurum/Turkey) [Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (2012: Erzurum)]</i> , ed. Tolga Başak-Mevlüt Yüksel, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.	2014

176		<i>Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri Ve Ermeni Sorunu</i> (Sempozyum Bildirileri) 5 Kasım 2014 [Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri Ve Ermeni Sorunu (2014: İstanbul)], ed. Bekir Günay, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.	2014
177		<i>Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler</i> , ed. Mehmet Metin Hülagü-Musa Şaşmaz-İbrahim Ethem Atnur-Taha Niyazi Karaca-Mustafa Çolak-Recep Karacakaya, Türk Tarih Kurumu, I-X, Ankara.	2014
178	Bülent Yıldırım	<i>Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2014
179	Doğu Perinçek	<i>Ermeni Sorununda Strateji ve Siyaset</i> , Kaynak Yayınları, İstanbul.	2014
180	Haluk Selvi	<i>Sevk ve İskânın 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri</i> , İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul.	2014
181	Hatem Cabbarlı	<i>Ermenistan'ın Harici Siyaseti (1991-2012)</i> , ATSAM (Avrasya Tehlikesizlik ve Strateji Araştırmalar Merkezi), Bakü.	2014
182	İhsan Kurt	<i>Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey: Tarihin Dönek Mahallinde Bir İdam</i> , Akıl Fikir Yayınları, İstanbul.	2014
183	Justin Mccarthy	<i>Sasun: The History Of An 1890s Armenian Revolt</i> , The University Of Utah Press, Salt Lake City.	2014
184	Mehmet Perinçek	<i>Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması</i> , Kaynak Yayınları, İstanbul.	2014
185	Murat Bardakçı	<i>İttihadçı'nın Sandığı: İttihat ve Terakki Liderlerinin Özel Arşivlerindeki Yayınlanmamış Belgeler ile Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ermeni Gayrimenkulleri Konusunda Alınmış Bazı Kararlar</i> , Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.	2014
186	Musa Qasımlı	<i>Kafkaslarda Ermeni Sorunu 1724-1920</i> , İpek Üniversitesi, Ankara.	2014
187	Turgut Kerem Tuncel	<i>Armenian Diaspora</i> , Terazi Publishing, Ankara.	2014
188	Türkkaya Ataöv	<i>Ermeni Önderi Boghos Nubar'ın İtirafı & 1915-1918 Arası Belgeler</i> , Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul.	2013
189		<i>Ermeni Soykırımı İddiaları/Yanlış Hesap Talat'dan Dönünce</i> , derleyen Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara.	2013
190	Ali Nazmı Çora	<i>Sözde Ermeni Soykırımı İddiasının Bugünkü Durumu</i> , Create Space Independent Publishing.	2013
191	Eray Bayramol	<i>Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915</i> , Bilge Kültür Sanat, İstanbul.	2013
192	Galip Kemali Bey	<i>Ermeniler</i> , Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.	2013
193	Gökhan Sarı	<i>Ermeni Meselesi Işığında Süryaniler</i> , Barış Kitap Basım Yayın,	2013
194	Halil Özşavlı	<i>Urfa Ermenileri: (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)</i> , Gazi Kitabevi, Ankara.	2013
195	Kemal Arkun	<i>Ermeni Mezalimine Ağıtlar</i> , Akademisyen Yayıncılık, İstanbul.	2013
196	Levon Panos Dabağyan	<i>Geçmişten Günümüze Millet-i Sadıka-3: İstanbul'da Gündelik Hayat Belde-i Şahane'nin Cumhuriyet Döneminde Ermeniler</i> , Yedirenk Yayınları, İstanbul.	2013
197	Mehmet Fatih Öztarsu	<i>Ama Hangi Türkler ve Ermeniler: Birbirini Tanımayan Düşmanların Hikayesi</i> , Öteki Adam Yayınları, İstanbul.	2013
198	Mihail Bashanov	<i>Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)</i> , çev. İlyas Kemaloğlu (Kamalov), Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2013

199	Musa Şaşmaz	<i>İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)</i> , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.	2013
200	Necati Aydın	<i>Türkler Ermeni Soykırımını Yapmıştır! & Lütfen Bir Daha, Doğru Okuyunuz</i> , Paraf Yayınları, İstanbul.	2013
201	Oktay Bozan	<i>Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)</i> , Çizgi Kitabevi, Konya.	2013
202	Tetsuya Sahara	<i>What Happened In Adana In April 1909?: Conflicting Armenian And Turkish Views</i> , ISIS Press, İstanbul.	2013
203	Yahya Bağçeci	<i>İngiltere'de Ermeni Propagandası (1878-1898)</i> , Yalın Yayıncılık, İstanbul.	2013
204	Yıldız Deveci Bozkuş	<i>Parlamento Kararları ve Yabancı Basında Ermeni Sorunu</i> , Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara.	2012
205	Ahmet Erdoğan	<i>Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcir'e Adana Ermeni Olayları Günlüğü</i> , Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul.	2012
206	Ahmet Türkan	<i>Ermenilerin ve Doğu Hıristiyanlarının Sorunları Çerçevesinde Osmanlı Papalık İlişkileri</i> , Kitabevi Yayınları, İstanbul.	2012
207	Ali Arslan-Halil Bal-Hasan Demirhan	<i>Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi</i> , İdil Yayıncılık, İstanbul.	2012
208	Aygün Attar	<i>Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti</i> , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.	2012
209	Cemal Aydın	<i>Taşa Kazınan İhanet: Ermeni İhanetinin Paris'teki Belgesi</i> , Türk Edebiyatı Vakfı, İstanbul.	2012
210	Davut Kılıç	<i>Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler</i> , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.	2012
211	Dilşen İnce Erdoğan	<i>Anlatmak İçin Anlatmak Ermeni Sorun</i> , Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.	2012
212	Güntekin Necefli	<i>Ermeni Devleti Kurma Teşebbüsleri</i> , IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2012
213	Hakan Erdem	<i>Gerçek İle Kurmaca Arasında: Torosyan'ın Acayip Hikayesi</i> , Doğan Kitap, İstanbul.	2012
214	Hasan Karayığit	<i>Soykırım Yapan Kim: Türkler mi? Ermeniler mi? & Orijinal Belge ve Resimlerle Osmanlı Coğrafyasında Yaşanan Ermeni Sorunu ve Terörü</i> , Karma Kitaplar, İstanbul.	2012
215	İsmail Hakkı Polattimur	<i>Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı-Rus Muharebeleri Ve Bayburt'ta Ermeni Hadiseleri</i> , Bayburt Üniversitesi, Bayburt.	2012
216	Kâmil Veli Nerimanoğlu	<i>Büyük Felaket Ermeni Yalanları ve Hakikatin Özü (Araştırma ve Belgeler)</i> , İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.	2012
217	Kemal Çiçek	<i>Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2012
218	Kolektif	<i>Perinçek-İsviçre Davası & Ermeni Soykırımı Yalanı AİHM'de</i> , Kaynak Yayınları, İstanbul.	2012
219	Levon Panos Dabağyan	<i>Geçmişten Günümüze Millet-i Sadıka Sanat Dünyamızda Ermeniler</i> , Yedirenk, İstanbul.	2012
220	Mehmet Emin Gerger	<i>Belge ve Fotoğraflarla Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti</i> , Gerger Yayınları, İstanbul.	2012
221	Mehmet Perinçek	<i>Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi</i> , Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.	2012

222	Sadi Bayram	<i>Tarihte Merzifon / Amerikan Anatolian Koleji ve Belgeleriyle Ermeni Ayaklanmaları</i> , Yeni Zamanlar Sahaf, Ankara.	2012
223	Xaqani İsmayıl	“ <i>Ermeni Meselesi</i> ” ve <i>Türk Müselman Soykırımı</i> , Nergiz Neşriyyatı, Bakı [Bakü].	2012
224	Yusuf Sarımay	<i>24 Nisan 1915’te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskanının Perde Arkası</i> , İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.	2012
225	Yusuf Sarımay-Recep Karacakaya	<i>1909 Adana Ermeni Olayları</i> , İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.	2012
226	Yücel Güçlü	<i>The Holocaust And The Armenian Case In Comparative Perspective</i> , University Press Of America, Lanham.	2011
227		<i>Adana Olayları Makaleler 1909 = The Adana Incidents Of 1909 Revisited</i> , ed. Kemal Çiçek, Türk Tarih Kurumu, Ankara.	2011
228		<i>Dağlık Karabağ Sorunu Dar Alanda Büyük Oyun</i> , ed. M. Turgut Demirtepe, haz. Kamer Kasım-Turgut Demirtepe-Güner Özkan-Habibe Özdal-Hasan Selim Özertem-Zaur Şiriyev-Gülay Kılıç-Arzu Turgut, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK), Ankara.	2011
229		<i>Osmanlı’dan Günümüze Emperyalizm Kısacasında Ermeni Sorunu</i> , yay. Mustafa Demir, Ozan Yayıncılık, İstanbul.	2011
230		<i>Sadık Tebaa: Türk Devletleri Hizmetindeki Ermeniler</i> , ed. Maxime K. Yevaddian, çev. Tomas Terziyan, Kalust Gülbenkyan Vakfı, İstanbul.	2011
231	Abdülğani Girici	<i>1920 Adana Ermeni Mezalimi Hâtıraları</i> , derleyen Yusuf Turan Günaydın, TTK, Ankara.	2011
232	Abdülkadir Çevik-Bahar Senem Çevik Ersaydı	<i>Psiko-Politik Bir Yaklaşım ile Türk-Ermeni İlişkileri</i> , AKY Yayınları, İstanbul.	2011
233	Ahmet Kolbaşı	<i>1892-1893 Ermeni Yafta Olayları (Merzifon-Yozgat-Kayseri)</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2011
234	Akın Çelik	<i>Osmanlı’nın Ermeni’yle İmtihani: Mütareke Dönemi İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler</i> , Paraf Yayınları, İstanbul.	2011
235	Cemal Güven-Mustafa Zenginbaş,	<i>Ermeni Harekatına Amerikan Basını İlgisi: (The New York Times Gazetesi: Eylül-Aralık 1920)</i> , Eğitim Yayınevi, Konya.	2011
236	Guenther Lewy	<i>1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih</i> , çev. Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul.	2011
237	Haluk Selvi	<i>Millet-i Sadıka’da İsyân - Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923</i> , Timaş Yayınları, İstanbul.	2011
238	Kamil Necdet Ar	<i>Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi: (1918-1923)</i> , Kaynak Yayınları, İstanbul.	2011
239	Murat Gökhan Dalyan	<i>XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı</i> , Öncü Kitap, Ankara.	2011
240	Nesrin Sarıahmetoğlu	<i>Karabağ</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2011
241	Sedat Laçiner	<i>Hangi Ermeni Sorunu?</i> , USAK Yayınları, Ankara.	2011
242	Şenol Kantarcı	<i>Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2011
243	Şeref Ünal	<i>Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu</i> , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.	2011
244	Uluç Gürkan	<i>Ermeni Sorununu Anlamak: Önyargıları Aşmak ve Nefretten Arınmak</i> , Destek Yayınevi, İstanbul.	2010

245	Adem Ölmez	<i>İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler & İstanbul'da Sosyal Barışın Bozulması</i> , Kurtuba Kitap, İstanbul.	2010
246	Ali Arslan	<i>Ermeni Papalığı: Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar</i> , Paraf Yayınları, İstanbul.	2010
247	Behram Öztürk	<i>Tarihin İbret Sayfaları Oluşturulan Ermeni ve Galesi ve Soykırım Yalanı</i> , Kişisel Yayınlar, Ankara	2010
248	Cahit Külekçi	<i>Sosyo-Kültürel Açından Ermeniler ve Türkler: İstanbul Ermenileri</i> , Kayıhan Yayınları, İstanbul.	2010
249	Edward Tashji	<i>Ermeni İddiaları & Gerçekler Açıklanmalıdır</i> , Avcıol Basım Yayın, İstanbul.	2010
250	Erhan Başyurt	<i>Ermeni Evlatlıklar Saklı Kalmış Hayatlar</i> , Karakutu Yayınları, İstanbul.	2010
251	Fahri Parin	<i>Dedelerimizin Ağzından Ermeni Zulmü</i> , Şamil Yayıncılık, İstanbul.	2010
252	Fethi Karaduman	<i>Entrikacı Komplosu Ermeni Sorunu</i> , Günizi Yayıncılık, İstanbul.	2010
253	Halil Ersin Avcı	<i>İngiliz Ermeni İttifakı</i> , Paraf Yayınları, İstanbul.	2010
254	Harika Yamak	<i>Atatürk ve Ermeni Soykırım Yalanı</i> , Yılmaz Basım, İstanbul.	2010
255	Hasan Kuruyazıcı	<i>Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları</i> , Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul.	2010
256	Hikmet Özdemir	<i>Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri</i> , Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul.	2010
257	Hikmet Özdemir	<i>Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)</i> , TTK Basımevi, 2. baskı, Ankara.	2010
258	Hüseyin Gündüz Öklem	<i>Taşeron İsveç ve Ermeni Yalanları</i> , Sergi Yayınevi, İzmir.	2010
259	İnanç Atılğan	<i>Archival Documents Of The Viennese Armenian - Turkish Platform</i> , Diwan İm Wieser Verlag.	2010
260	İsmail Mangaltepe-Recep Karacakaya	<i>Paul Cambon'un İstanbul Büyük Elçiliği ve Ermeni Meselesi</i> , Yeditepe Yayınevi, İstanbul.	2010
261	Levon Panos Dabağyan	<i>Geçmişten Günümüze Millet-i Sadıka Osmanlı Ermenileri: Amiralar - Devlet Adamları - Mimarlar - Hekimler - İlim Adamları</i> , Yedirenk, İstanbul.	2010
262	Levos Panos Dabağyan	<i>Tarihin Işığında Ermeni Meselesi ve 1915 Kaosu</i> , Yedirenk, İstanbul.	2010
263	M. Ferhat Fırat	<i>Abdülhamit Döneminde Ermeniler</i> , Paradoks Yayıncılık, İstanbul.	2010
264	Mehmet Cebeci	<i>Die Deutsch-Türkischen Beziehungen In Der Epoche Abdülhamids II. (1876-1908): Die Rolle Deutschlands in der Türkischen Aussenpolitik Unter Besonderer Berücksichtigung der Bulgarischen Agyptischen und Armenischen Frage</i> , Tectum Verlag, Marburg.	2010
265	Mehmet Saray	<i>Atatürk'ün Konuşma ve Yazışmalarında Ermeni Sorunu</i> , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.	2010
266	Ömer Altıntop	<i>Kıyamet & 1915 Geçmişten Günümüze Ermeni Meselesi</i> , Mykitap, İstanbul.	2010
267	Ramazan Erhan Güllü	<i>Antep Ermenileri (Sosyal Kültürel ve Siyasi Hayat)</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2010
268	Taner Timur	<i>Türkler ve Ermeniler</i> , İmge Kitabevi, Ankara.	2010
269	Yusuf Hikmet Bayur	<i>Armenians</i> , yay. haz. Kemal Çiçek-Pınar Eray, TTK Basımevi, Ankara.	2010

270	Yücel Güçlü	<i>Armenians And The Allies In Cilicia : 1914-1923</i> , The University Of Utah Press, Salt Lake City.	2010
271	Yücel Namal	<i>Macaristan ve Ermeni Meselesi: (1878-1920)</i> , Truva Yayınları, İstanbul.	2010
272	Zekeriya Başkal	<i>Ninelerimizin Komşuları & Türk-Ermeni İlişkilerinin Barışçı Yönleri</i> , Liberte Yayınları, İstanbul.	2009
273		<i>Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)</i> , proje yöneticisi Yusuf Sarımay, proje sorumluları Mustafa Budak-Önder Bayır-Ahmet Zeki İzgöer, yay. haz. Recep Karacakaya [ve dğr.], Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.	2009
274		<i>The Armenian Question Basic Knowledge And Documentation</i> , ed. Ömer Engin Lütem, Terazi Publishing, Ankara.	2009
275	Ahmet Gürel	<i>Türk-Ermeni İlişkileri & Yabancı Belgeler Işığında, Dünyü Bugünü</i> , Şenocak Yayınları, İstanbul.	2009
276	Bülent Bakar	<i>Ermeni Tehciri</i> , Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.	2009
277	Cafer Ulu	<i>Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler</i> , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.	2009
278	Ercan Karakoç	<i>Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2009
279	Gürbüz Evren	<i>Emperyalizmin Oyuncuğu Ermeni Sorunu</i> , Karınca Yayınları, Ankara.	2009
280	Gürsoy Solmaz	<i>Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar, Müverrih Kiragos</i> , Elips Kitap, Ankara.	2009
281	Haluk Selvi	<i>Bir Ermeni Komitecinin İtirafı</i> , Timaş Yayınları, İstanbul	2009
282	Hikmet Özdemir	<i>Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler, 4. Ordu'nun İnsani Yardımları</i> , Remzi Kitabevi, İstanbul.	2009
283	İbrahim Erdal-Ahmet Karaçavuş	<i>Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2009
284	L. M. Bolhovitinov	<i>11 Aralık 1915 Tarihli Resmi Ermeni Raporu</i> , Doğan Kitap, İstanbul.	2009
285	Mahir Aydın	<i>Belgelerle Ermeni Soykırımını Senaryosu</i> , Togan Yayıncılık, İstanbul.	2009
286	Mehmet Deri	<i>Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları & Rum-Yahudi ve Ermeni Cemaatleri</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2009
287	Muhittin Nalbantoğlu	<i>Rus Yarbayın Ağzından Türklere Karşı Ermeni Vahşeti</i> , Toker Yayınları.	2009
288	Mustafa Öztürk	<i>Belgelerle 1915 Ermeni Meselesi</i> , Bilge Karınca Yayınları, İstanbul.	2009
289	Ramazan Demir	<i>Ermeni İsyanı ve Harput Ermenileri: Ararat-Gakkış Diyalogu</i> , Palme Yayınları, Ankara.	2009
290	Recep Cengiz	<i>Ermeni Soykırımını Tartışmaları</i> , E Yazı Yayınları, Samsun.	2009
291	Salahi R Sonyel	<i>Osmanlı Ermenileri - Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları</i> , Türkçesi Ayden Bireddinç, Remzi Kitabevi, İstanbul.	2009
292	Şükrü Server Aya	<i>Soykırım Tacirleri ve Gerçekler: [Türk Aleyhtarı ve Tarafsız Yabancı Belgelerle Diaspora Yalanlarının İyüzü]</i> , Derin Yayınları, İstanbul.	2009
293	Taha Akyol	<i>Ortak Acı, 1915 Türklere ve Ermeniler</i> , Doğan Kitap, İstanbul.	2009

294	Tenzile Rüstemhanlı	<i>Ermeni Mezalimi & Türk Müslüman Soykırımı</i> , Karakutu Yayınları, İstanbul.	2009
295	Tuncay Özkan	<i>Yaraya Tuz Bastım & Ermeni Soykırımı</i> , Detay Yayınları, İstanbul.	2009
296	Ümit Özdağ-Özcan Yeniçeri	<i>Ermeni Psikolojik Savaşı & Talat Paşa'dan Alican Kapısı'nın Açılmasına</i> , Kripto Yayınları, Ankara.	2008
297		<i>Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 = Armenian Activities The Archive Documents 1914-1918</i> , ed. Ahmet Tetik, çev. Yusuf Serdar Demirtaş [ve dğr.], Genelkurmay Başkanlığı, Ankara.	2008
298		<i>Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895)</i> , proje yöneticisi Yusuf Sarımay, proje sorumluları Mustafa Budak-Önder Bayır-Ahmet Zeki İzgöer, yay. haz. Recep Karacakaya [ve dğr.], Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.	2008
299		<i>Öğrenci Gözüyle Ermeni Sorununun Psikolojik Sosyolojik Hukuksal Boyutu Toplumlara Yansımaları ve Alınabilecek Önlemler</i> , ed. Hale Şıvgın-İhsan Burak Birecikli, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara.	2008
300	Abdüllatif Dinçaslan	<i>Zeytin ve Çevresindeki Ermeni İsyanları (1895-1921)</i> , Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş.	2008
301	Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Recep Kara	<i>Sorularla Ermeni Meselesi</i> , Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.	2008
302	Davut Kılıç	<i>Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi</i> , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.	2008
303	Dilşen İnce Erdoğan	<i>Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2008
304	Gülseren S. Aytaş	<i>Ermeni Talepleri ve Türkiye'nin Hakları</i> , Derin Yayınları, İstanbul.	2008
305	Gürbüz Evren	<i>Son Celse & Lütfen Uyanın Türkiye Ermeni Soykırımı Suçlusu İlan Edilecek</i> , Güncel Yayıncılık, İstanbul.	2008
306	Gürsoy Şahin	<i>Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivashı Mihitar ve Mihitaristler (1676-1749)</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2008
307	Hikmet Özdemir	<i>Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi</i> , TBMM Kültür Sanat Yayıncılık, Ankara.	2008
308	Hikmet Özdemir	<i>1915 Tartışılırken Gözden Kaçırılanlar = Issues Missed In The 1915 Armenian Debate</i> , Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Stratejik Araştırma ve Etüt Merkezi (SAREM), Ankara.	2008
309	İhsan Kurt	<i>Kahrolsun Böyle Adalet : "Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey ve İdamı</i> , Kum Saati Yayınları, İstanbul.	2008
310	Jean-Louis Mattei	<i>Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri</i> , Bilgi Yayınevi, Ankara.	2008
311	Kemalettin Kuzucu	<i>İsmail Hakkı Paşa'nın Sivas Valiliği ve İlk Ermeni Olayları (1880-1882)</i> , IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2008
312	Mahir Aydın	<i>Yapay Sorun "Ermeni Meselesi"</i> , İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü, İstanbul.	2008
313	Murat Bardakçı	<i>Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmalar</i> , Everest Yayınları, İstanbul.	2008

314	Nevzat Artuç	<i>Cemal Paşa (1872-1922): Askeri ve Siyasi Hayatı</i> , Merkez Reprö Basım Yayın, Ankara.	2008
315	Sadık Tural	<i>Ermeni Meselesine Dair</i> , Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.	2008
316	Sedat Laçiner	<i>Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası</i> , USAK, Ankara.	2008
317	Şükrü Server Aya	<i>The Genocide of Truth, İstanbul</i> , İstanbul Commerce University Publications, İstanbul.	2008
318	Taha Niyazi Karaca	<i>Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Olayı</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2008
319	Tolga Başak	<i>İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)</i> , IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.	2008
320	Yahya Bacak	<i>Hakkari'den Ermeni Meselesine Bakış Yıllık Çözüm Planı</i> , Gündüz Kitabevi Yayınları, İstanbul.	2008
321	Yusuf Ziya Bildirici	<i>Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri</i> , Adana Valiliği, Adana.	2008

Cumhuriyet'in 100. Yılında İlmîye Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on *İlmîye* Studies in the 100th Anniversary of the Republic

Mehmet İpşirli*

*Prof. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.İ. 0000-0002-1665-1620

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet İpşirli,

İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: mipsirli@medipol.edu.tr

Başvuru/Submitted: 21.09.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

26.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

18.10.2023

Kabul/Accepted: 19.10.2023

Atf/Citation:

İpşirli, Mehmet. "Cumhuriyet'in 100. Yılında İlmîye Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 195-226.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238106>

öz

Osmanlı'da ulemanın temsil ettiği ilmîye, devlet yapısı içerisinde eğitim, yargı ve başlıca dini kurumları, kuruluş ve gelişme dönemlerinde çoğunlukla vezirlik, nişanlılık görevlerini üstlenmiş, önemli ayrıcalıkları olan, devlet teşrifatında ön sıralarda yer alan bir zümredir. Bu önemli ve yetkili kurumla ilgili Cumhuriyet döneminde 1940'lı yıllardan itibaren özellikle eğitim yönü üzerine bazı çalışmalar yapılmış, 1960'lı yıllardan itibaren tarih bölümlerinde ders olarak okutulmaya ve doktora tezleri hazırlanmaya başlanmasıyla ilgi giderek artmıştır. Cumhuriyetin 100. yılındaki duruma bakıldığında ilmîyenin çeşitli konuları üzerine pek çok tez, makale ve kitap yazılmış, sempozyumlar düzenlenmiş olmakla birlikte hala incelenmeyen birçok önemli konunun olduğu ve ilmîye alanında Uzunçarşılı'nın kitabından sonra henüz standart telif bir eserin yazılmadığı gerçeği ile karşılaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti 100. Yılı, Osmanlı Devleti, ilmîye, ulema, medrese

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, the *ilmîye*, represented by the ulema, held educational, judicial, and major religious institutions within the state structure, and in the periods of establishment and development, they mostly held the posts of vizier and minister. The *ilmîye* is a group of people with important privileges and at the forefront of state ceremonies. Studies on this important institution -especially on its educational aspects- began to be conducted in the Republican period, starting in the 1940s. Since the 1960s, interest has gradually increased as the *ilmîye* started to be taught as a course in history departments, and related doctoral theses began to emerge. The situation during the 100th anniversary of the Republic shows that many theses, articles, and books have been written and symposiums have been organized on various topics of *ilmîye*. However, many important topics have not yet been examined, and no standardized work has yet been written in the field of *ilmîye* after Uzunçarşılı's book.

Keywords: 100th anniversary of the Republic of Turkey, Ottoman Empire, ilmîye, ulema, madrasa

Extended Abstract

The Ottoman society mainly comprised two segments, the rulers and the people (*askerî* and *reâyâ*). Among the ruling class consisting of *ilmîye*, *seyfiye*, and *kalemiye*, the *ilmîye* held a prestigious position with important privileges, had a particularly strong organization in the state structure, and was at the highest level in the official protocol.

The Ottoman *ilmîye* class embodied a group of professionals of Muslim and mostly Turkish origin who, after receiving education at the classical Islamic educational institution (*medrese*) and graduating with a certificate (*icâzet*) come to hold various important positions in law, education, the main religious services, and central bureaucracy in the Ottoman state according to their fields of expertise. On the whole, the members of the *ilmîye* successfully managed to maintain their traditions and safeguard their power and privileges. During the history of this institution, four phases can be identified, each with distinct characteristics: establishment, maturity, disorder, and self-criticism and reorganization.

As the intellectuals of their time, the members of the *ilmîye* had always attracted attention, and much was expected of them; different evaluations and criticisms were made about the İlmîye class as early as the sixteenth century. These criticisms can be viewed as prototypes and first examples of the evaluations made about the *ilmîye* class today.

It should be noted that the most intensive research on the subject of *ilmîye* is in the form of master's and doctoral theses, some of which are highly successful studies. Symposiums, seminars, and workshops in the field of *ilmîye* have been organized, and articles published, since the last quarter of the twentieth century. In Turkey, history, turcology, sociology departments, and faculties of theology publish journals in accordance with academic criteria. Among these, especially in the journals of the faculties of theology, articles on Ottoman ulema biographies, madrasa curricula, courses taught in madrasas and Arabic textbooks, as well as commentaries written on classical Arabic books are published.

In the three Encyclopedias of Islam -particularly in the Encyclopedia of Islam (DİA)- hundreds of biographies of Ottoman scholars, organizations, and institutions related to *ilmîye*; courses and textbooks taught in madrasas; famous works written by Ottoman scholars; and well-known fatwa books have been written by academics in separate articles and are available online.

Research has been conducted at various levels both in Turkey and abroad on the organization of the *ilmîye*, namely the sheikhulislamate, kazaskerate, nakibüleşrafship, qadiship, and madrasa. Some Ottoman sheikhulislams have been the subject of symposiums or independent studies. Among these are also prosopographical studies. Sheikhulislam Seyyid Feyzullah Efendi of Erzurum and Sheikhulislam Musa Kazım Efendi of Tortum can be mentioned as examples.

Fatwa, a highly important institution of Islamic law, has produced solutions for society and the state throughout Islamic history. In the Ottoman period, theses and articles were written explaining, with examples, that fatwa produced healthy solutions in the settlement of religious, social, administrative, political, and military issues.

The madrasa, which is the basic institution of the Islamic education system, showed substantial developments in the Ottoman period with its physical conditions, architectural style, program, and the mentality it represents. It became an educational institution that corresponds to high school and university education after the sibyan school and that is attended only by Muslims due to its Islamic identity.

Since the Second Constitutional Monarchy period, valuable efforts have been made to reform the Ottoman madrasas and reorganize them with a curriculum program that would meet the needs of the age. Intellectuals of the period wrote important articles and reports in journals and made suggestions. With their help, regulations and new curricula for madrasas were prepared.

Comparative studies on the Ottoman madrasa system and its organization, administration, education, curricula, teachers, and students are particularly important. These comparisons can be made among the madrasas in the vast Ottoman geography, with the madrasas of other contemporary Muslim states, or with the educational institutions of European states with which the Ottoman Empire had intensive political, military, and economic relations.

An important feature of the Ottoman Empire in the field of madrasa education is that it maintained its rich education by preserving regional and traditional differences. Although it implemented its own system in Anatolia and the Balkans, it did not change the long-standing education system in major Arab cities. Their traditions continued as they preserved their education within the framework of their own foundations and the rules stipulated by their endowments. The Ottoman Empire contributed by inspecting them in case of complaints and assisting them in case of requests. The fact that these issues have not yet been studied is a lacuna in the research.

Many studies on the Ottoman ulema have been conducted and works written by local and foreign historians at various levels, and the reasons for this intense interest are important. In the sources, the ulema are mentioned among the founding elements of the state, and they are considered an important authority for legitimacy with their religious and especially legal identity. Such sources emphasize their relations with various groups and the roles they played in political, military, and diplomatic events. Analyzing the religious, legal, literary, and historical works written by the ulama and investigating their contributions to religion and science will open new horizons for future studies.

It should be noted that Turkey has rich archival and library resources for *ilmîye* research. Within this richness of resources, many studies in the form of theses, articles, and books have been conducted in the last 50 years. However, some important topics in the field of *ilmîye* still need to be studied, and in this context, certain shortcomings and challenges should be mentioned. The lack of a methodology in the studies should be especially noted, along with difficulties and deficiencies in language and concepts and in assimilating and evaluating sources. As a matter of fact, the fact that the textbooks on *tafsir*, *hadith*, *fiqh*, and *kalam*, which are taught as basic disciplines in madrasas, and the commentaries written on them are in Arabic and written with a rich terminology makes it particularly difficult for researchers to study them. In this kind of research, knowledge of the language as well as mastery of the field of study is critical and necessary. Another issue that should be mentioned as a deficiency is that the studies have generally focused on the center and neglected the Ottoman provinces in the studies of the *ilmîye*.

Finally, as in other scientific fields, experienced academics will obtain more efficient and healthier results in the field of *ilmîye* with their planning, by identifying the missing areas in their meetings and determining which subjects should be prioritized and what kind of order to follow. The fact that the interest in the field of *ilmîye* is increasing day by day is a particularly positive sign for future achievements.

Giriş

Osmanlı toplumunun esas itibariyle, yöneticiler ve halk (askerî ve reaya) olarak iki kesimden teşekkül ettiği, ilmiye, seyfiye ve kalemiyeden oluşan yönetici zümre içerisinde ilmiyenin önemli ayrıcalıklarla itibarlı bir konuma ve devlet yapılanmasında çok güçlü bir teşkilata sahip olduğu, devlet protokolunda da en ön sırada yer aldığı bilinmektedir. Osmanlı İlmiye sınıfı, yerleşmiş geleneksel İslamî eğitim kurumu olan medrese müfredatını usulüne uygun şekilde tamamlayarak icazet alıp, belirli süre mülâzemetten sonra, Osmanlı Devleti'nde eğitim, yargı, başlıca dinî hizmetler ve nihayet devlet bürokrasisinin kendi sahalarıyla ilgili önemli bazı makamlarında görev yapan müslümanlardan oluşan bir meslek grubudur. İlmiye mensupları genellikle geleneğini iyi koruyan, yetki ve imtiyazlarına daima sahip çıkan bir zümre olmuştur. Uzun Osmanlı asırları boyunca belirli devrelerin oluştuğu görülmektedir. Mesleğin tarihî seyri içerisinde, teşekkül, olgunluk, karışıklık ve toparlanıp küçülme gibi dönemlerin yaşandığı tesbit edilmektedir¹. Osmanlı Devleti'nde ilmiyenin, daha önceki İslam ve Türk devletlerine kıyasla çok daha geniş ve güçlü konuma, ülke çapında geniş teşkilata ve hizmet çeşitliliğine sahip olması, devlet başkanından sade vatandaşa kadar her kesimle etkili münasebetinin olması önemli bir özelliğini teşkil etmektedir.

İlmiye mensupları yaşadıkları dönemin aydınları ve yetkilileri olarak her zaman dikkat çeken, kendilerinden çok şey beklenen bir sınıf olmuş daha XVI. yüzyıldan itibaren ulema hakkında farklı açılardan değerlendirmeler, eleştiriler yapılmaya başlanmıştır. Lütfi Paşa, Gelibolulu Âlî, Selânikî, Hasan Kâfî ile başlayan bu eleştiriler XVII. yüzyılda Koçi Bey, Katib Çelebi ile artarak devam etmiştir. Genellikle bu tenkitler, beklentiler ve bazı öneriler daha sonra yöneticiler ve halk arasında ulema hakkında yaygın kanaatler haline gelmiştir. Bütün bunları günümüzde ilmiye sınıfı hakkında yapılan değerlendirmelerin prototipi ve ilk örnekleri olarak görmek mümkündür. İlmiye için genel bir dönemlendirme yapıldığı gibi, ilmiyenin temel konuları olan teşkilat, medrese, ilim, ulema vs. için de ayrı ayrı dönemlendirmenin yapılması gerekir.

Geleneksel Osmanlı asırlarından sonra Tanzimat, özellikle de II. Meşrutiyet döneminde ulema ve ilmiye alanında farklı yaklaşımlar, bakış açıları meydana gelmiştir. II. Meşrutiyet'le birlikte ilmiye alanında ileri sürülen fikirler, yapılan tenkitler, uzun süre ihmal edilmiş olan medrese eğitimi için çözüm yolları arama ve çağın gelişmelerine uygun hale getirme çabalarının Türk ilim ve eğitim tarihi açısından önemli faaliyetler olduğunu belirtmek gerekir. Bu yeni yaklaşımın oluşmasında Batılılaşma temayül ve uygulamalarının, bir kurum

1 XIX. yüzyıla kadar "ilmiye" kaynaklarda pek kullanılmayıp bu zümre ulema kavramı ile ifade edilmektedir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren giderek artan bir şekilde ilmiye kavramına resmi ve hususi kaynaklarda rastlanırlı olmuştur. XVI, XVII, XVIII. asırlarda telif edilmiş olan Osmanlı tarihlerinde "ilmiye" geçmemekte, XIX. yüzyıl vekayinamelerinde ise "Tevcihât-ı ilmiyye" başlıkları altında kadı ve müderris tayinlerinin verildiği bahislere sıkça rastlanmaktadır. XIX. asırda seyfiye de artık kullanılmayıp ikiye ayrılarak sivil kesimi için mülkiye, askerî kesimi için ise askerîye denilmeye başlanmıştır.

ve bir zümre olarak çağa ayak uydurma düşüncesinin etkisi büyüktür. Osmanlı toplumunun zihniyet dünyasını, eğitim, hukuk sistemlerini derinden etkileyen bu cereyan ilmiyenin eğitim ve yargı alanındaki tekeline kırmış, rolünü ve gücünü azaltmıştır.

Tarihi Seyir: Cumhuriyet'in başlarında medreseler kapatılıp Tevhid-i Tedrisat benimsenmesiyle yeni bir dönem başlamıştı. Bu ortam içerisinde Osmanlı ilmiyesiyle alakalı olumsuz bir yaklaşım ve değerlendirme ile sınırlı yazıların yazıldığı görülmektedir². Ancak bu bakış açısının yapılan yayınlarla tedricen değiştiği, ilginin arttığı söylenebilir. Nitekim 1930'lu yılların sonunda Osman Nuri Ergin beş ciltlik *Türkiye Maarif Tarihi* adlı meşhur eserini yayınlamış³, Tanzimatın yüzüncü yılı için hazırlanan kitapta Şerefeddin Yaltkaya medreseler üzerine yazdığı kısa makalesinde genel bir değerlendirme yapmış⁴, Ebülula Mardin, Osmanlı'da önemli bir dini ve ilmi kurum olan Huzur dersleri konusunda kıymetli eserini telif etmiştir⁵.

Cumhuriyet döneminde erken bir tarihte ilmiye alanında önemle bahsedilmesi gereken bir faaliyet İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde 1930'lu yılların sonlarından itibaren İ. H. Uzunçarşılı ve Cavid Baysun⁶ Hocaların başlattığı Osmanlı ulema aileleri üzerine yapılan çok başarılı mezuniyet tezleridir. Bu tez çalışmalarında özellikle o zaman hala birçoğu yazma olan Osmanlı vekayinameleri tarih talebesi tarafından kullanılmış, arşiv belgelerinden de yer yer istifade edilmiştir. Daha sonra Münir Aktepe, Bekir Kütükoğlu Hocalar ilmiye ile alakalı mezuniyet tezi çalışmalarını devam ettirmişlerdir. 1940'lı yıllardan itibaren Osmanlı Teşkilat Tarihi serisini yazmaya başlayan Uzunçarşılı'nın bu serinin son eseri olan İlimiye Teşkilatı kitabını⁷ 1965 yılında yayınlaması ilmiye çalışmalarında bir dönüm noktası adeta bir milat olmuştur.

İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde 1961 yılında kurulan Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü'nün kurucu başkanı Prof. Tayyib Gökbilgin 1977 yılında emekli oluncaya kadar Osmanlı İlimiye Teşkilatını müstakil bir ders olarak açmış, bu dersi daha sonra 1999 yılına kadar Mehmet İpşirli, halen de Arzu Terzi devam ettirmiş, böylece yarım asrı aşkın bir süreden beri bu, kesintisiz halde bugüne kadar ulaşmıştır. Birçok üniversitenin Tarih Bölümlerinde Osmanlı Kurumlar Tarihi anabilim dalında İlimiye Teşkilatı bağımsız

2 Bu dönemde yazılan makale, roman ve tiyatro eserlerinde genellikle, Osmanlı ulemasının bilgisiz, bencil, toplumun gerçeklerine duyarız kimseler olarak takdim edildiği dikkati çekmektedir. Musahipzade Celal'in İstanbul Efendisi adlı tiyatro eserinde İstanbul kadısının bu şekilde temsil edilmesi tipik bir örnektir.

3 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul 1939-1943. Eserde özellikle birinci ciltte ağırlıklı olarak medrese ve geleneksel eğitimden bahsedilmektedir.

4 M. Şerefettin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463-467.

5 Ebülula Mardin, *Huzur Dersleri*, I-III, İstanbul 1951, 1966.

6 Cavid Baysun'un ilmiye alanındaki çalışmaları devam etmiş MEB İslam Ansiklopedisi'ne 1950 öncesinde Çivizadeler, Ebussuud Efendi gibi ulema biyografileri ve bilhassa Mescid maddesi içerisinde "Osmanlı Devri Medreseleri" (*İA*, VIII, s. 71-77) kısmını yazmıştır.

7 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1965.

bir ders olarak okutulmaktadır. 1960'lı yılların sonundan itibaren ilmiyenin çeşitli konuları üzerine tezler de yapılmaya başlanmıştır.

Çalışmaların türleri: İlmiye mevzuunda en yoğun araştırmanın Yüksek Lisans ve Doktora tezi türünde olduğu, ilmiyenin farklı alanlarında yapılan bu tezlerin ilmi ve akademik seviyeleri, ele aldığı konuya ne ölçüde katkı sağladığı ayrı bir değerlendirme konusudur. İlmiye ile uğraşan akademisyenlerin yönettiği tezlerin farklı bir derinliği olduğu gibi çalışmayı yapan adayın ilgi ve kapasitesinin de tezin kalitesine yansıdığı fark edilmektedir. Yüksek Öğretim Kurumu'nun Türkiye Üniversitelerinde yapılan tezleri herhangi bir engel olmaksızın Ulusal Tez Merkezi sitesinde yerli ve yabancı araştırmacıların istifadesine açık tutması, pek çok bakımdan takdire şayan bir karar ve uygulamadır. Bu uygulama bilime erişim kolaylığını ve bilimin yaygınlaşmasını sağladığı gibi yapılan çalışmaların seviyesinin herkes tarafından ölçülmesine de imkan vermektedir⁸. Bu tezlerin daha sonra geliştirilerek kitap veya makale halinde yayınlanmaları da ilmi çalışmalara önemli bir katkı sağlamaktadır.

Dergiler: Türkiye'de bazı üniversitelerin Tarih, Türk Dili, Sosyoloji bölümleri, İlahiyat fakülteleri, Sosyal Bilimler Enstitüleri hakemli, akademik kriterli dergiler çıkarmaktadırlar. Bu dergilerde, özellikle çok sayıdaki İlahiyat fakültelerince çıkarılan dergilerde Osmanlı ulema biyografileri, medrese ders programları, medreselerde okutulan dersler ve Arapça ders kitapları, klasik Arapça kitaplara yapılan şerh ve haşiyeler vs. hakkında makaleler yayınlanmaktadır. Bunlar arasında gerçekten akademik seviyesi yüksek makalelerin bulunması, Osmanlı ilmiyesi adına memnuniyet verici bir gelişmedir. Şerh ve haşiyeye çalışmaları hep tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda bir Osmanlı bilgininin çeşitli kitaplara yazmış olduğu şerh ve haşiyeler çalışılıp böylece o âlimin ilmî seviyesi ortaya konur; veya bir klasik kitap üzerine değişik dönemlerde alimlerin yazdığı farklı haşiyeler ve şerhler değerlendirilip o haşiyelerin değeri meydana çıkarılmış olur.

Ansiklopediler: Bilimsel ve akademik bir metot ve anlayış ile telif olarak hazırlanmış olan *Encyclopaedia of Islam (EI2)*⁹, *İslam Ansiklopedisi (İA)*¹⁰ ve *İslam Ansiklopedisi (DİA)* bilhassa zikredilmesi gereken üç önemli çalışma olup Osmanlı ilmiyesi ile alakalı pek çok madde içermektedir. Nitekim *DİA*'da Osmanlı ilmiyesi ile ilgili olarak yüzlerce ulema

8 Tez sahibinin talebi ile bazı tezlere erişim engeli bulunmakta olup, bilimin gelişmesi, ulaşımın kolaylaşması için engelin kaldırılması uygun bir karar olacaktır.

9 *EI2*, 1954-2002 yılları arasında on bir cilt olarak yayınlandı.

10 *MEB İslam Ansiklopedisi (İA)*, 1941-1987 yılları arasında 13 cilt olarak yayınlanmıştır. *İA*, genellikle *Encyclopaedia of Islam (EI)*'den tercüme yoluyla hazırlanmış, bazı maddeleri Türk akademisyenler tarafından telif edilmiştir denilerek biraz hafife alınır. Ancak tamamı 11.600 sayfa olan *İA*'nın 3.500 sayfasının *EI*'den tercüme, 8.000 sayfasının Türk akademisyenler tarafından telif olarak hazırlandığı belirtirse kıymeti daha iyi anlaşılır (Daha geniş bilgi için bk. Vahid Çabuk, *İslam Ansiklopedisi İndeksi*, Ankara 1994, s. XIV vd.).

biyografisi, ilmiyeye ait teşkilat ve kurumlar, medresede okutulan dersler ve ders kitapları¹¹, Osmanlı ulemasının telif ettiği ünlü eserler¹², tanınmış fetva mecmuaları yetkili isimler tarafından müstakil maddeler halinde yazılmıştır. Kırk altı ciltten oluşan bu eser dijital olarak uzaktan erişime açılmış durumdadır. Ayrıca İslam Araştırma Merkezi (İSAM)'nin büyük bir emek mahsulü olarak hazırlayıp doğrudan yerli ve yabancı araştırmacının karşılıksız istifadesine sunduğu dokümantasyon merkezinde on iki Veri Tabanı bulunmakta olup, Osmanlı ilmiyesiyle alakalı pek çok makalenin künyesine ve tam metnine erişim mümkün olmaktadır. Vakfın bu faaliyetleri bilim adına şükranla anılacak hizmetlerdir.

Sempozyumlar: Özellikle XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hemen her konuda olduğu gibi ilmiye alanında sempozyum, seminer ve çalıştayların çoğu kere de ilmiyenin bir konusu, bir bölgesi seçilerek yapılmasının önemli bir gelişme ve bilimsel faaliyet olduğunu belirtmek gerekir. İlmîye alanında yapılan bu bilimsel toplantıları farklı kategoriler halinde değerlendirmek gerekir. Osmanlı'nın kuruluşunun 700. yılı münasebetiyle tarih alanında yurt içinde¹³ ve özellikle Osmanlı'dan sonra Balkanlar, Arap coğrafyası ve Kuzey Afrika'da kurulan devletlerde dikkate değer bilimsel faaliyet ve kongreler yapıldı¹⁴. İlmîye alanında sempozyumlar, süreli yayınlarda özel sayılar¹⁵ ve kitap yayınları oldu. Bu konuda ilk kongrelerden birisi IRCICA tarafından düzenlenen milletlerarası Osmanlı Bilim ve Eğitim kongresidir¹⁶. Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen seri sempozyumlardan Osmanlı Medreseleri¹⁷ ve Osmanlı Düşüncesi¹⁸ konularındaki iki

-
- 11 Osmanlı medreselerindeki tefsir, hadis, fıkıh, kelim, akaid, ahlak, mantık, sarf, nahiv dersleri ve bu derslerde yüzyıllarca okutulan klasik ders kitaplarının herbiri konunun uzmanı akademisyenler tarafından *DİA*'da müstakil maddeler halinde yazılmıştır.
- 12 Taşköprizade'nin iki eseri "*Miftahus-sa'ade*" ve "*eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye*" misal olarak verilebilir.
- 13 Bu münasebetle Hasan Celal Güzel'in girişimleriyle 12 cilt halinde yayınlanan *Osmanlı* bilhassa zikredilmeye değer bir yayın olmuştur, *Osmanlı*, I-XII, editörler Güler Eren-Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999.
- 14 Bu mevzuda çok mühim bir açılım ve gelişme IRCICA'nın girişimleri ve organizasyonu ile gerçekleştirilen *Mısır fî Ahdi'l-Osmani* (Kahire 2007), *Yemen fî Ahdi'l-Osmani* (Sana 2009), *Cezayir fî Ahdi'l-Osmani* (Cezayir 2009), *Kuveyt fî Ahdi'l-Osmani* (Kuveyt 2011), *Sudan fî Ahdi'l-Osmani* (Hartum 2013), *Suriye fî Ahdi'l-Osmani* (Şam 2009) konulu uluslararası kongreleridir. Arap, Türk ve Batılı tarihçilerin katıldığı bu kongrelerde ülkelerin devlet erkânı açılış ve kapanışlarda hazır bulunmuşlardır. Kongrelerde Arap meslektaşlarımızın kendi tarihleriyle hesaplaşma, yüzleşme konusunda çok olumlu bir yaklaşım içerisinde olduklarını, yanlışlığın kendi tarih ders kitaplarındaki gerçek dışı bilgilerden kaynaklandığını söylemeleri, tarih ders kitaplarının bu bağlamda gözden geçirilip yeniden yazılmasının gerektiğini ifade etmeleri fevkalade önemli bir gelişme idi. Bu kongrelerde, Arap aydınlarının eskiden beri dile getirdiği Osmanlı asırları boyunca Arap eyaletlerinde bilim, eğitim ve telif faaliyetlerinin durakladığı, gerilediği iddialarının gerçek dışı propagandan kaynaklandığını ifade eden önemli tebliğler sunuldu, tartışmalar yapıldı.
- 15 Prof. Uriel Heyd anısına tahsis edilen dergide Osmanlı uleması üzerine on makale yazılmıştır: *The Ulemâ in Modern History, Studies in memory of Professor Uriel Heyd, Asian and African Studies*, vo. 7, Special Number, ed. Gabriel Baer, Jerusalem Israil 1971.
- 16 *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri İstanbul 12-15 Nisan 1999*, derleyen Hidayet Yavuz Nuhoğlu, IRCICA, İstanbul 2001.
- 17 *Osmanlı Medreseleri, Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın ve dğr., İstanbul 2019.
- 18 *Osmanlı Düşüncesi, Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammet Yetim, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2019.

sempozyumda alanında uzman akademisyenlerin sunduğu tebliğler bu alanda önemli bir katkı olup iki hacimli cilt halinde yayınlanmıştır.

Zeytinburnu Belediyesi, Başkan Murat Aydın'ın desteğiyle Osmanlı ilim, fikir ve eğitim hayatına dair *Sahn-ı Seman'dan Darülfünun'a* ortak başlığı ile yüzyıllara göre düzenlediği sempozyumlarda alanında uzman isimler tarafından sunulan tebliğleri kitap halinde yayınlamış ayrıca dijital erişime de açılmıştır¹⁹.

2000 yılından sonra önemli bir gelişme olarak Anadolu'daki üniversitelerin çoğunlukla belediyelerle işbirliği içerisinde Anadolu şehirlerindeki medreseler, ilim hayatı, o şehire doğmuş veya o şehre nisbet edilen bilginlerin adıyla düzenledikleri sempozyumlarda adına sempozyum yapılan alimin hayatı, eserleri, talebeleri, topluma ve devlete hizmetleri anlatılarak önemli katkılar yapıldığı gibi, Osmanlı ilmiyesinin şimdiye kadar ihmal edilmiş olan taşradaki yapısı, faaliyeti, merkezle münasebetleri konularının aydınlatılması bakımından bu sempozyumlar önemlidir. Nitekim, Bingöl Üniversitesi²⁰ ve Muş Alparslan Üniversitesi²¹ tarafından Medreseler üzerine 2012'de düzenlenen iki sempozyumun tebliğleri dört büyük cilt halinde yayınlanmıştır. Özellikle Doğu Anadolu geleneksel medreselerinin programı, müderrisleri, ders kitapları, ders takrir usulleri ve medreselerin o dönemdeki ve günümüzdeki bazı eğitim kurumlarıyla mukayesesi hususundaki tebliğler bu sempozyum kitaplarında yer almaktadır. Molla Fenarî, Hocasade, Gümüşhanevi, Zahit Kevseri, Ömer Nasuhi Bilmen, Kadızade Mehmed Ârif Efendi, İbn Kemal Sempozyumları bildiri kitapları bu konuda dikkate değer birkaç örnektir²². Son çeyrek asırda Anadolu şehirleri adına bazen

-
- 19 *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, ed. Ömer Mahir Alper-Mustakim Arıcı, Klasik, İstanbul 2015; *Sahn-ı semân'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVI. Yüzyıl*, ed. Ekrem Demirli ve dğr., Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017; *Sahn-ı semân'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar-Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017; *Sahn-ı semân'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat ve dğr., I-II, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2018; *Sahn-ı semân'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2021.
- 20 *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler Sempozyum Bildirileri*, ed. İsmail Narin, I-II, Bingöl Üniversitesi, Bingöl 2013.
- 21 *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, ed. Fikret Gedikli, I-II, Muş Alparslan Üniversitesi, Muş 2013.
- 22 *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2010; *Uluslararası Hocasâde Sempozyumu Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011; *I. Uluslararası Ahmed Ziyâiddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane 2014; *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*, Düzce Belediyesi-Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Düzce 2007; *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu ve dğr., İstanbul 2017; *Erzurum İspirli Kadızâde Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu Tebliğleri*, Erzurum 2014; *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane 2014; Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemal Araştırma Merkezi'nin tertip ettiği, *Şeyhülislam İbn Kemâl Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1986. Merkez aynı isim altında birkaç sempozyum düzenlemiş olup, tebliğler İbn Kemal ve Tokat Bölgesiyle ilgilidir.

peş peşe birkaç kere düzenlenen şehir kongrelerinde tabakat kitaplarından özellikle de Meşihat Arşivi'ndeki ulema dosyalarından yararlanarak kongrelerin düzenlendiği, şehir kökenli son devir alimlerin tebliğ olarak sunulduğu; ancak etraflı kaynak ve literatür taraması yapılmadan hazırlanan bu çalışmaların büyük çoğunluğunun yetersiz olduğunu belirtmek gerekir.

Kurumlar ve Teşkilat²³: İlmîye Teşkilatını oluşturan şeyhülislamlık, kazaskerlik, nakibüleşraflik, kadılık huzur dersleri vs. kurumlar üzerine yurt içinde ve yurt dışında çeşitli seviyelerde araştırmalar yapılmıştır. Uzunçarşılı, İlmîye alanında dönüm noktası olan kitabında teşkilat olarak medrese, ders programları, okunan kitaplar, mülâzemet, kadılık, padişah hocaları, kazaskerlik, nakibüleşraflik, şeyhülislamlık konularını, ayrıca ilmîye teşkilatının işleyişi, safhaları, ilmîye ilgili kavramları vermektedir. Eserin en kıymetli yönü işlediği konularla ilgili, sıkça zikrettiği arşiv ve vekayiname kaynakları yanında, *Şakaik* ve zeyilleri, kanunnameler, teşrifat mecmuaları, şuaa tezkireleri gibi çok zengin kaynağı çoğu kere yaptığı iktibaslarla birlikte dipnotlarda vermesidir. Bu kıymetli eser, alanında hala müracaat kaynağıdır²⁴.

Şeyhülislamlık kurumu ve şeyhülislam biyografileri üzerine çeşitli seviyelerde ve farklı yaklaşımlarla tezler ve kitap çalışmaları yapılmıştır. İlk kapsamlı çalışma *İlmîye Salnamesi* içerisinde yer almıştır. Burada Ali Emiri Efendi "Meşihat-i İslâmiyye Tarihçesi" başlığı altında (s. 304-320) kısaca kurumun tarihini yazmış, Ahmed Refik "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Ahvâlî" (s. 322-641) başlığı ile şeyhülislam biyografilerini kaleme almış²⁵, eser o sırada Meşihat Müsteşarı olan Ebülulâ Mardin tarafından bütünüyle derlenip tanzim edilmiştir²⁶.

Şeyhülislamlık üzerine ilk tez çalışmasını Oxford Üniversitesi'nde Richard Repp yapmış, kapsamlı bir girişten sonra Ebussuud Efendi'ye kadar ilk on beş şeyhülislamın ayrıntılı biyografisini arşiv dışı kaynak ve literatürü ve bilhassa tabakat kitaplarını büyük bir titizlikle

23 Teşkilatı Tanzimat öncesi ve sonrası olarak ayırmak uygun olup, Tanzimat'tan itibaren devletin temel kurumsal yapısını bunlar arasında ilmîyeyi de her yıl düzenli neşredilen Devlet Salnamelerinden takip etmek mümkündür. 1334/1916 senesinde bir kere yayınlanmış olan *İlmîye Salnamesi* o tarihte ilmîyenin merkez teşkilatını etraflıca vermektedir. Latin alfabesiyle yayını için bk. *İlmîyye Sâlnâmesi Osmanlı İlmîyye Teşkilâtı ve Şeyhülislamlar*, derleyen Seyit Ali Kahraman-Ahmet Neziğ Galitekin, İstanbul 1988.

24 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1965.

25 Ahmed Refik burada Molla Fenari'den Hayri Efendi'ye kadar 124 şeyhülislamın biyografilerini ansiklopedi tekniğiyle herhangi bir tafsilâta ve menkıbeye girmeden, doğum yeri ve tarihi, tahsili, tayin ve azli, ölümü ve mezarı, varsa eserlerinin ismini zikretmiştir. Buradaki biyografilerin asıl önemi, Osmanlı şeyhülislamlarının bizzat kendi imzalarıyla vermiş oldukları bugün birçoğu kaybolmuş 256 fetvanın orijinalini her bir şeyhülislam biyografisinden sonra eklenmiş olmasıdır.

26 *İlmîye Salnamesi*, İstanbul 1334 /1916; Eserin muhtevası için bk. Mehmet İpşirli, "İlmîyye Sâlnâmesi", *DİA*, XXII, s. 145-146.

kullanıp, kontrol ve mukayeseler yaparak yazmıştır. Eser daha sonra yayınlanmıştır²⁷. 1970'li yıllarda Almanya'da Ekrem Kaydu şeyhülislamlık kurumu üzerine²⁸, Fransa'da İhsan Süreyya Sırma II. Abdülhamid dönemi şeyhülislamı üzerine²⁹ doktora tezleri yapmışlardır. Murat Akgündüz, arşiv malzemesi, tabakat ve vekayinameleri inceleyerek, literatürden de istifade ile hazırladığı doktora tezini yayınlamıştır³⁰. Osmanlı şeyhülislamlarının tamamının biyografileri *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde isimleri, nisbe ve lakabları esas alınarak alfabetik sırayla müstakil maddeler halinde yazılmıştır.

Tanzimat dönemi şeyhülislamlık kurumu üzerine Esra Yakut'un arşiv ve kütüphane kaynaklarını ve literatürü kullanarak hazırladığı ve daha sonra yayınladığı doktora tezi ile³¹, İlhami Yurdakul'un Osmanlı Arşivi yanında etkili bir şekilde Meşihat Arşivi'ni kullanarak Meşihat Makamı ve şeyhülislamlık üzerine yaptığı ve daha sonra yayınladığı doktora tezi Tanzimat dönemi için değerli iki mühim araştırmadır³². Şeyhülislam biyografilerini içeren popüler eserler de yazılmıştır³³. Öneme rağmen açık olmadığı için araştırmacılarca bir kısmı kullanılmayan Meşihat Arşivi'nin tasnifi yapılarak önemli açıklamalar ile kataloğunun hazırlanıp yayınlanması ilmiye çalışmaları için önemli bir katkı olmuştur³⁴.

Bazı Osmanlı şeyhülislamı sempozyum veya müstakil çalışma konusu olmuştur. Erzurumlu Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi ve Tortumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Erzurum Atatürk Üniversitesi'nin farklı tarihlerde düzenlediği iki sempozyumda aileleri, hayatları, tahsilleri, eserleri, fikirleri ve muhitleri ile prosopografik olarak tartışılmış, her iki sempozyumun tebliğleri daha sonra yayınlanmıştır³⁵. A. İhsan Karataş, Şeyhülislam

27 Richard Repp, *The Müftü of Istanbul, A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, OUP, Oxford 1986.

28 Ekrem Kaydu, *Die Institution des Scheyh-ul-Islamat im Osmanischen Staat*. Erlangen, Doktora Tezi, 1971; ayn.mlf., "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (1977), s. 201-210.

29 İhsan Süreyya Sırma, *L'Institution et les biographies des sayh al-Islam sous le regne du Sultan Abdülhamid II: (1876-1909)*, Université des Sciences Humaines de Strasbourg, Doktora Tezi, 1973.

30 M. Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

31 Esra Yakut, *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005.

32 İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008; *Şeyhülislam Arzları ve Padişah İradeleri (1845-1878): Tanzimat Devri Şeyhülislamlarının Arzları ve Padişah İradeleri*, haz. İlhami Yurdakul, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2017.

33 Abdülkadir Altunsu, herhangi bir kaynak göstermeksizin 129 şeyhülislam biyografisini yayınlamıştır (*Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972). Serhat Başar, *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*, İstanbul 2017.

34 *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, yay. haz. Bilgin Aydın-İlhami Yurdakul-İsmail Kurt, İSAM, İstanbul 2006. İstanbul Müftülüğü bünyesinde olan bu Arşiv bütünüyle İstanbul'daki Osmanlı Arşivi'ne intikal etmiştir.

35 *Erzurumlu Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2015; *Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2014.

Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin kapsamlı biyografisini³⁶, F. Koca, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin geniş bir biyografisi ile birlikte dinî ve ictimai makalelerini yayınlamışlardır³⁷. Mahir Aydın, Tanzimat döneminin tanınmış âlimi, şeyhülislamı Arif Hikmet Beyefendi'nin hayatı, müfettişliği ve işaret-i aliyyelerine dair özgün belgeleri içeren biyografik eserini yazmıştır³⁸.

Şeyhülislamlığın taşra teşkilatı konumunda olan şehir müftülükleri pek ilgi çekmemiş, yakında tamamlanan Osmanlı'da taşra müftüleri konulu doktora tezi ile Ö. F. Köse bir başlangıç yapmış, burada özellikle Atâ'î'nin *Şakâik zeyli*'ndeki veriler, ayrıca arşiv kaynakları ve bilhassa *Ruus defterleri* kullanılarak başarılı bir çalışma ortaya konulmuştur³⁹.

Fetva: İslam hukukunun mühim bir alanı olan fetva, bir sistem olarak Asr-ı Saadet'ten başlayarak İslam tarihi boyunca toplum için ve özellikle siyasi, idari, askeri sıkıntılarını, problemlerin yaşandığı dönemlerde devlet ve yönetim için çok önemli çözümler, açıklamalar üreten bir uygulama, bir kurum olmuştur⁴⁰. Osmanlı döneminde bu kurumun çok yaygın ve genellikle sağlıklı bir şekilde işletilip nasıl çözümler üretildiğini anlatan tezler yapılmış, makaleler yazılmıştır⁴¹. Zaman zaman kötüye kullanıldığı, istismar edildiği dönemler de şüphesiz olmuştur⁴². Kemalpaşazade, Ebussuud Efendi, Sun'ullah Efendi, Minkarîzade Yahya Efendi, Çatalcalı Ali Efendi, Feyzullah Efendi, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetva mecmuaları üzerine değerlendirmeler yapılmış, fetva mecmuaları yayınlanmıştır⁴³. Fetva kurumu ve bilhassa Osmanlı fetva mecmuaları üzerine sistemli ve mukayeseli araştırma yapan Şükrü Özen'in Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü çalışması fetva mecmuaları çalışmaları için bir rehber niteliğindedir⁴⁴.

36 Ali İhsan Karataş, *Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (Hayatı-Eserleri-Vakıfları)*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2015.

37 Ferhat Koca, *Külliyyât, Dini ve İctimai Makaleler, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.

38 Mahir Aydın, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi, Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*, TTK, Ankara 2013.

39 Ömer Faruk Köse, *Osmanlı Devleti'nde Taşra Müftüleri (1550-1750)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2023.

40 İktisadi, idari, siyasi konularda verilen pek çok fetvaya; vakıf paraların işletilmesi, Kızılbaşlar, Şehzade Bayezid'in katli, Kıbrıs'ın fethi, Matbaanın kurulması konularında verilen fetvalar örnek gösterilebilir.

41 *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya-Yunus Uğur-Mustafa Demiray, Klasik, İstanbul 2018.

42 Osmanlı padişahlarının hal' fetvaları, özellikle Sultan Abdülaziz ve Abdülhamid'in hal' fetvaları manidar örneklerdir.

43 *Şeyhül-İslâm Ebüssu'ud Efendi Fetvâları*, haz. Ahmet Akgündüz, OSAV, İstanbul 2018; Pehlul Düzenli, Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi ve Fetvâları, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya 2007; Şeyhülislam Ebussuud Efendi, *Ma'rûzât*, haz. Pehlul Düzenli, Klasik, İstanbul 2013; Colin Inber, *Şeriatın Kanununa, Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, çev. Murteza Bedir, Tarih Vakfı, İstanbul 2004; Ahmet İnanır, *Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat: Mes'eleler ve Çözümleri (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*, OSAV, İstanbul 2011.

44 Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005), s. 249-378; ayn.mlf., "Fetva Literatürünün Dönem, Coğrafya ve Mezhep Farklılıkları Açısından Mukayesesi", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya-Yunus Uğur-Mustafa Demiray, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 348-378.

Osmanlı İlimiye teşkilatının özellikle XVI. yüzyıl sonlarına kadar en yetkili ve bütünüyle ilmîyenin işleyişinden sorumlu kurumu olan kazaskerlik üzerine arşiv belgeleri, tabakat kitapları ve vekayinamelerden istifade ile Mehmet İpşirli tarafından bir doçentlik tezi hazırlanmış, bu çalışma daha sonra bazı kısımları ihtisar edilerek *Belleten*'de yayınlanmıştır⁴⁵. Yine aynı kurum üzerine mevcutlara ilaveten farklı kaynaklardan özellikle sicillerden yararlanarak XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Kazaskerlik kurumunu Mustafa Şentop doktora tezi olarak hazırlamış ve yayınlamıştır⁴⁶. Kazasker ruznamçeleri üzerine birçok tez yapılarak belirli tarihlerdeki mülâzemet sistemi⁴⁷ ve kadılık teşkilatı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı İlmîyesinin işlev olarak olmasa da itibar ve teşrifat bakımından yüksek bir kurumu olan Nakibüleşraflıkla ilgili defterler ve belgeler büyük önem taşımaktadır⁴⁸. Bu mühim kurum üzerine⁴⁹, Seyyid ve Şerifler üzerine⁵⁰ çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda özgün ve nadir kaynak olan Nakibüleşraf defterlerini esas alarak kurumun tarihi seyrini, işleyişini, yaşanan meseleleri ortaya koyacak çalışmalara ayrıca ihtiyaç vardır.

İlmîyenin teşkilat, işlev, sorumluluk ve ülke çapında örgütlenme açısından en yaygın kurumu olan kadılık müessesesi üzerine çeşitli makaleler, bazı bölgeler seçilerek tez⁵¹ ve kitap çalışmaları yapılmış olmakla birlikte teşkilatı yüzyıllara göre bir bütün halinde ele alan monografilere ihtiyaç olmaktadır⁵². Kadılık listeleri üzerine ilk çalışmayı Muammer Özergin yapmış, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir yazmada yer alan listeyi, eklediği notlarla birlikte yayınlamış⁵³, Osmanlı kaza teşkilatı ve Rumeli, Anadolu ve Mısır kadılık listeleri geniş bir girişle birlikte Levent Kuru ve Ahmet Önal tarafından yayınlanmıştır⁵⁴.

45 M. İpşirli, *XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadıaskerlik Müessesesi*, İ.Ü. Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, Doçentlik Tezi, İstanbul 1982; ayn.mlf., "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *Belleten*, LXI/232 (1997), s. 597-699.

46 Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.

47 Esra Evsen, *Osmanlı İlimiye Teşkilatında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

48 Bilgin Aydın, "Meşihat Arşivi'nde Muhafaza Edilen Nakibüleşraf Defterleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 10 (2001), s. 21-26; Nakibüleşraflarla ilgili 942-1342/1535-1924 tarihlerini kapsayan 39 defter Meşihat Arşivi'nde muhafaza edilmekte iken, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ne nakledilmiştir. Defterlerin listesi için bk. *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislâmlık Arşivi Defter Kataloğu*, yay. haz. Bilgin Aydın-İlhami Yurdakul-İsmail Kurt, İSAM, İstanbul 2006, s. 36-39.

49 Murat Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakibü'l-Eşraflık Müessesesi*, TTK, Ankara 2003; Ş. Tufan Buzpınar, "Nakibüleşraf", *DİA*, XXXII, s. 322-24.

50 Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

51 Ercan Alan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015; Levent Kuru, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2016.

52 İlber Otaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik, İstanbul 2016; ayn.mlf., "Kadı", *DİA*, XXIV, s. 69-73.

53 M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadılıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 251-309.

54 Levent Kuru-Ahmet Önal, *Osmanlı Kaza Teşkilatı (1078/1667-1668 Düzenlemesine Göre)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

Huzur Dersleri: Osmanlılar'da 1759'dan 1924 yılında hilâfetin kaldırılmasına kadar 165 sene ramazan ayında padişahın huzurunda yapılan tefsir dersleri ilmî ve dinî hayat açısından büyük önem taşımaktadır. Bu önemli kurum üzerine E. Mardin'in eserini⁵⁵ temel referans olarak çeşitli seviyelerde çalışmalar yapılmıştır⁵⁶. Bu derslerde takrir edilen derslerle ilgili çoğu yazma olan risalelerin incelenmesi bu konuda yeni açılımlar sağlayacaktır⁵⁷.

Kaynak neşri: XVI. yüzyılın ortalarına kadar İlmîye ve ulema hakkındaki resmi kayıtların çok sınırlı olduğu bilinmektedir. Ruus ve Ruznamçe defterleri öncesine ait özellikle Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan kaynakların bu eksikliği bir ölçüde giderecek mahiyette olduğunu fark ederek, bu dönem ulema ile alakalı bazı defterlerin A. Atçıl ve E. Alan tarafından yayınlanması faydalı olmuştur⁵⁸.

İlmîye, özellikle ulema ve meşayih biyografî çalışmalarında Taşköprizade'nin *eş-Şaka'iku'n-Nu'mâniyye'si*⁵⁹ ve zeyilleri daima ana kaynak olarak kullanılmıştır. Bu kıymetli serinin Abdülkadir Özcan oldukça sağlıklı indekslerini hazırlayarak istifadeyi kolaylaştırmış⁶⁰, daha sonra *Şakâik*'in Atâ'î zeyli *Hadaik'l-hakaik fi tekmile's-Şakaik*, Suat Donuk tarafından⁶¹, Şeyhi Mehmed Efendi Zeyli Ramazan Ekinci tarafından⁶² tenkitli neşirleri hazırlanıp latin harfleriyle Türkiye Yazmalar Kurumu tarafından yayınlanmıştır. XVII. yüzyıl ilmîyesi için çok önemli kaynak olan Muhibbi'nin (ö.1111/1699) *Hulâsatü'l-eser*'inin⁶³, XVIII. yüzyıl için önemli kaynak olan Muradî'nin (1206/1791) *Silkü'd-dürer*'inin⁶⁴ Arapçadan tercüme edilerek üzerinde çalışılması bilhassa Osmanlı dönemi Arap coğrafyasındaki ilim hayatı için önemli fayda sağlayacaktır. Ulema biyografisi serisi içerisinde değerlendirilmesi gereken önemli bir kaynak da Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan Sicill-i Ahvâl Komisyonu programı çerçevesinde hazırlanan ulema biyografileri⁶⁵ ve defterleridir. Bunlar üzerinde

55 Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, I, İstanbul 1956; Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, yay. haz. İsmet Sungurbey, İ.Ü. Hukuk Fakültesi, II-III, İstanbul 1966.

56 Ömer Kara, "İslâm Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, II, İstanbul 2013, s. 299-369; Arzu Atmaca, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Huzur Dersleri (1909-1922)*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

57 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan risale numaraları için bk. İpşirli, "Huzur Dersleri", *DİA*, XVIII, s. 441-444.

58 *Erken Dönem Osmanlı İlmîye Teşkilatı Kaynakları: XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, haz. Ercan Alan-Abdurrahman Atçıl, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.

59 Taşköprülü-zade, *eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye fi ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak., İstanbul 1985/1405. 521 ulema ve meşayih biyografisinin yer aldığı bu Arapça kaynak eser daha sağlıklı olarak başlayarak birkaç kere Türkçeye çevrilmiştir.

60 *eş-Şakaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri*, haz. Abdülkadir Özcan, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

61 Nev'izade Atayî, *Hada'iku'l-Haka'ik fi Tekmileti's-Şaka'ik: Nev'izade Atayî'nin Şaka'ik zeyli*, haz. Suat Donuk, ed. Derya Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, I-II, İstanbul 2017.

62 *19. yy.ın Yarisında Tarik Defterlerine Göre İlmîye Ricali*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

63 Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser fi a'yani'l-karni'l-hadi aşer*, I-IV, Kahire 1284.

64 Muradî, *Silkü'd-dürer fi a'yani'l-karni's-sâni aşer*, I-IV, Beyrut 1988.

65 Hümevra Zerdecî, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi, Y. Lisans Tezi, İstanbul 1998.

uzun süre incelemelerde bulunan Sadık Albayrak çalışmasını beş cilt halinde yayınlamıştır⁶⁶. Meşihat Arşivi Ulema sicillerinden istifade ile Anadolu, Trakya ve Balkan kökenli son devir uleması üzerine birçok yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bu tezlerde Meşihat Arşivi'ndeki belge ve kayıtlardan, ayrıca Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden istifade edilmiştir. Son dönem taşra menşeli ulemanın belirlenmesi, tanınması açısından bu çalışmalar önemli ancak çok eksiktir.

Kazasker Ruznamçeleri: İlmiyenin en sıkıntılı ve sancılı alanı mülazemet ve bunun devamı olarak istihdam konusudur. Medrese tahsilini tamamlamış adayların çokluğu, buna mukabil istihdam alanlarının sınırlı oluşu bu konuyu büyük bir toplumsal ve idari mesele haline getirmiş, daha XVI. yüzyıldan itibaren sürekli gündeme gelen ve yoğun sızlanmaların yaşandığı bir husus olmuştur⁶⁷. Bu konunun ana kaynağı Kazasker Ruznamçe Defterleridir. Toplu olarak İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi'nde⁶⁸ ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde⁶⁹ bulunan bu zengin kaynak serisi ilmiye mesleğinin işleyişi, mülazemet sistemi ve istihdam usulü, uygulamada yaşanan aksaklıkların en sağlıklı olarak takip edileceği kaynaklardır⁷⁰. Bu defterlerden bazılarının transliterasyonu yapılarak mezuniyet tezi, yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır⁷¹. Bu defter serisinden etkili bir şekilde istifade

66 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I-V, İstanbul 1980-1981.

67 1550'lerde padişah emriyle yargıya taşınan bu konu için bk. M. İpşirli, "İlmiye Mesleği İstihdamında Usulsüzlük İddiaları Üzerine Kanuni'nin Emriyle Yapılan Kapsamlı Bir Tahkikat", *Tarih Dergisi*, sayı 80 (2023), s. 55-113.

68 Cahid Baltacı, "Kadıasker Ruznamçelerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, IV/1 (1979), s. 55-100.

69 İsmail Erünsal, "Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI (1981), s. 3-15.

70 Nedim Ceylan, *951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980; Ertuğrul Oral, *993-994 (1585-1586) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980; Süleyman Uzan, *997-998 (1589-1590) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980; Ertuğrul Oral, *1177 (1763-1764) Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kadıaskeri Ruznamçesi*, Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.

71 Halil İnalçık, "The Ruznamçe Registers of The Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives", *Turcica*, XX (1988), s. 251-275. Türkçesi için bkz. Halil İnalçık, "Kazasker Defterine Göre Kadılık", çev. Bülent Arı, *Adalet Kitabı*, Adalet Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 117- 137; Yuriko Matsuo, "The Mülâzemet System in the İlmiye Organization in the Ottoman Empire (1520- 1620): According to Candidate Registers (Rumeli Kazaskerliği Ruznamesi)", *Japan Association for Middle East Studies*, 11 (1996), s. 39-69; İsmail Gündoğdu, *The Ottoman Ulema Group and State of Practicing 'Kaza' Authority During The 18th Century*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009; Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Tarikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadıaskerliği Ruznamçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (XVI. Yüzyıl)*, Ankara Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009; ayn.mlf., *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, TTK, Ankara 2014; Zeynep Ayhün Özbek, *1-2 Nolu Mülâzemet Defteri (Tahlil ve Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006; Hacer Yetim, *1217-1224 Tarihli Mülâzemet Defterleri ve Mülâzemet Sistemi*, Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009; Esra Evsen, *Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

eden Yasemin Beyazıt defterlerdeki verileri istatistiki usulle değerlendirip özellikle XVI. yüzyılda mülâzemet ve istihdam konusunda sağlıklı sonuçlara ulaştığı gibi ayrıca yayınlamış olduğu ruznamçe defterlerinde, defterlerin önemi, düzenlenme şekli ve amacı üzerine değerlendirmeler yapmıştır⁷².

Tarik defterleri: İlmiye mesleğinde XVIII ve XIX. yüzyıllarda⁷³ belli bir yıldaki ilmiye kurumlarını ve istihdamını yansıtan genellikle kütüphane koleksiyonlarında bulunan önemli bir kaynaktır. Arzu Güldöşüren'in geniş bir değerlendirme ve metin olarak hazırladığı Tarik defteri bu konuda önemli bir çalışmadır⁷⁴.

Osmanlı İlmiye teşkilatında şeyhülislamlık, kazaskerlik, İstanbul kadılığı gibi üst makamlarda görev yapanların isimleri, görev süreleri hakkında XVII. yüzyıldan itibaren listeler hazırlanmıştır. Bu konuda erken tarihli bir örnek Kâtib Çelebi'nin *Takvîmü't-tevârih* 'te verdiği listelerdir⁷⁵. XVIII. yüzyılda *Esmârü't-tevârih* şeyhülislam, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, nakibüleşraflar, İstanbul kadılarının hicri tarihle görev süreleriyle birlikte listelerini 1295/1878 tarihine kadar vermiştir. Eser bazı ilavelerle ve sonunda tıpkıbasımıyla birlikte yayınlanmıştır⁷⁶. Osmanlı Şeyhülisamları hakkında en sıhhatli tam liste, görev süreleri, dikkate değer kısa özellikleriyle birlikte İ. H. Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nin sonunda verdiği liste olup araştırmacılar çalışmalarında genellikle bu listeyi esas almaktadırlar⁷⁷.

İlmiye mensuplarının hayat hikayeleriyle ilgili biyografi türü eserlerin zenginliğine

72 Yasemin Beyazıt, *Kadıasker Atama Ruznamçelerinden "Çivizade Mehmed Efendi Ruznamçesi"*, TTK, Ankara 2018; ayn.mlf., *Kadıasker Mülâzım Ruznamçelerinden "Bostanzade Mehmed Efendi Defteri"*, TTK, Ankara 2020; Ayrıca bu defterlerden istifadeyle yapılan ilk sayılabilecek biyografik bir çalışma örneği için bk. F. M. Emecen, "Tarih-i Lebiba'ya Dair", *Tarih Dergisi Fâtih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı*, sayı 33 (1982), s. 234-254.

73 Tarik defterlerinin erken versiyonu olarak değerlendirilen *Tarih-i Silsile-i Ulema* (Süleymaniye Ktp, Esad Ef. Nr. 2142) adlı yazma XVI-XVII. yüzyıla ait olup, bu değerli yazmayı önce Muammer Özergin (*Sultan Kanuni Süleyman Han Çağına Âit Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971), sonra da Mehdiin Çiftçi ("XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Teşkilatı İçin Bir Kaynak: *Tarihi Silsile-i Ulema*", *İSTEM*, X/20 (2012), s. 113-129) yayınlarında değerlendirdi.

74 Arzu Güldöşüren, *19. Yy. 'in Yarısında Tarik Defterlerine Göre İlmiye Ricâli*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

75 Kâtib Çelebi, *Takvîmü't-tevârih*, İndeksli Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2009.

76 Mehmed Şem'î Efendi, *Esmârü't-tevârih*, *Tarihin Meyveleri*, haz. S. Faruk Göncüoğlu-Selâhaddin Alpay, İstanbul t.y.

77 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nin ilk yayımında her cildin sonunda olan devlet ricâli listelerinin ikinci yayımında *Osmanlı Devlet Erkânı* (İstanbul 1971) başlığı ile beşinci cild olarak vermiştir. Şeyhülisamlar listesi s. 109-168'de yer almaktadır.

mukabil, otobiyografi⁷⁸ ve günlük⁷⁹ tarzı eserlerin çok az ve yetersiz olduğu görülmekte, bu durumun İslam toplumunda kişinin kendisini ön plana çıkarmasının hoş karşılanmayışı ile alakalı olduğu yorumu yapılmaktadır.

Medrese: İlmîyenin en önemli ve problemlî konusu olan medrese hemen her dönemde üzerinde durulan bir kurum olmuştur. İslâm eğitim sisteminin temel kurumu olan medrese Osmanlılar döneminde fizikî şartları, mimari özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermiştir. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta ve yüksek öğretime, ayrıca ihtisas eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşır. II. Meşrutiyetten itibaren Osmanlı medreselerinin islahı, çağın ihtiyaçlarına cevap verecek bir müfredat programı ile yeniden düzenlenmesi için çok değerli çalışmalar yapılmıştır. Dönemin aydınlarının o sırada sayıları artmış olan dergilerde yazmış olduğu yazılar, bu yazılardan istifade ile hazırlanmış olan raporlar ve nizamnamelerle ciddi girişimler olmuştur. Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin ve arkasından Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin gayretleriyle uzmanlar tarafından medreselerle ilgili islah programları hazırlanmış, çeşitli ihtisas medreseleri açılmıştır. 1924'te medreselerin kapatılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle kapanan medreseler hakkında menfi bir yaklaşım oluşmuş ve ağır tenkitler yapılmıştır.

1930'lu yılların sonlarına doğru Osman Nuri Ergin, Ş. Yaltkaya, Adnan Adıvar, Süheyl Ünver gibi araştırmacıların çalışmaları, Uzunçarşılı'nın ilmiye üzerine ders notları⁸⁰ ulema aileleri üzerine yaptırdığı tezler, MEB İslam Ansiklopedisi'nde yayınlanan Osmanlı dönemi alimlerinin biyografileri ile ilmiye konusu olumlu bir şekilde gündeme gelmeye başladı. Uzunçarşılı'nın İlmîye Teşkilatı kitabı ile yeni bir dönem başlamış oldu.

İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Mustafa Bilge'nin vakfiyeleri, tabakat kitaplarını ve literatürü değerlendirerek hazırlamış olduğu *İlk Osmanlı Medreseleri* tezi ile⁸¹; Cahid

78 Fikret Sarıcaoğlu, “Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri”, *Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, sayı 37 (2002), s. 297-319; Ahmed Türek-F. Çetin Derin, “Fezullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi”, *Tarih Dergisi*, sayı 23 (1969), s. 205-218; sayı 24 (1970), s. 69-92; biraz farklı olmakla birlikte Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inin 40. Tezkiresi (haz. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991) üç başarılı örnek olarak zikredilebilir.

79 Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü, Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2013; Madeline C. Zilfi, “The Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography”, *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları*, I (1977), s. 157-174; Türkçesi, “Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografisine Yeni Bir Kaynak”, çev. Hamit Er, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (2003), s. 89-99; Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001. Bununla beraber “ben” anlatımları ile ilgili son yapılan bir sempozyumda, bu hususta hayli fazla örnek bulunabileceği tesbiti yapılmıştır: *Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları Çalıştayı*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 15-17 Haziran 2022.

80 Osman Ergin 1939'da yayınladığı *Türk Maarif Tarihi*, medreseler kısmında Uzunçarşılı'nın ders notlarına atıflar yapıyor.

81 Mustafa L. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

Baltacı'nın, *Şakāik-i Numanīyye*'nin Mecdi tercümesini ve bilhassa Atâi'nin *Şakāik* zeylini tarayarak, bu arada diğer arşiv ve kütüphane kaynaklarından ve literatürden istifade ederek hazırladığı tezi⁸² Osmanlı medreseleri üzerine yapılmış ilk başarılı doktora çalışmaları olmuştur. Hüseyin Atay, 1981-82'de yazdığı dört geniş makaleyi⁸³ geliştirerek, ele aldığı konuları sorgulayarak, önemli tahliller yaparak *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* başlığı altında yayınlamıştır⁸⁴.

Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı Medrese geleneği, müfredat programları, akli ilimler ve medrese çalışmalarının tarihi seyri üzerine eleştirel yaklaşımla makaleler ve kitaplar yazarak medrese tarihçiliği konusunda önemli açılımlar sağlamıştır⁸⁵. Mefail Hızlı, Osmanlı eğitim ve medrese sisteminde çok önemli bir açılımla Bursa Şeriye Sicillerini ana kaynak olarak alıp, arşiv ve literatürden de istifadeyle Bursa'nın eğitim ve medrese tarihi, sıbyan mektepleri üzerine kitaplar ve makaleler yazmıştır⁸⁶. Sicilleri esas alması bakımından öncü olan bu çalışmaların aslında Osmanlı dönemine ait zengin sicillere sahip olan Anadolu, Balkan hatta Arap şehirleri için yapılması gerekir. Böylece şimdiye kadar ihmal edilmiş olan Osmanlı şehirlerinin erken dönem eğitim tarihine dair değerli bilgiler ortaya çıkacaktır⁸⁷. Cevat İzgi'nin *Osmanlı Medreselerinde İlim* isimli doktora tezi belirli Osmanlı medreselerinde belirli dönemlerde, doğrudan veya dolaylı şekilde okutulan aritmetik, cebir, geometri, astronomi gibi riyazi ilimler; tıp, fizik, kimya, botanik, coğrafya gibi tabii bilimler üzerine İstanbul kütüphanelerindeki yazma ve matbu eserler kullanarak ayrıca mevcut literatürden de istifa ederek hazırlanmış çok değerli bir çalışmadır⁸⁸. Doğrudan medrese müfredatında yer almayan bu ilimlerin seçmeli dersler olarak okutulması müderrislerin bu ilimlere ilgi duyması, lüzumuna inanması, talebenin de merakı ile alakalı idi.

82 Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilat-Tarih*, İstanbul 1976.

83 Hüseyin Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nameler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 13(Ankara 1981), s. 171-235; ayn.mlf., "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (1981), s. 1-43; ayn.mlf., "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV (1981), s. 15-56; ayn.mlf., "1914'te Medrese Düzeni", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sayı 5 (1982), s. 23-54.

84 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.

85 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965) -Keşif ve Tasarlama Dönemi", *Belleten*, LXIV/240 (2000), s. 541-582; ayn.mlf., *Medreseler Neydi Ne Değildi?: Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi*, Kronik Kitap, İstanbul 2019; ayn.mlf., *Gelibolu Mustafa Ali'nin Kühnü'l-Ahbar 'ında Medrese ve İlimiye: Metin Tesisi, Tahlili ve Tenkidi*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2020.

86 M. Hızlı kitapları, bazı temel makaleleri, Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997; ayn.mlf., *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998.

87 Osmanlı şehirleri üzerine doktora çalışması yapan araştırmacıların tezlerinin bir bölümünde kadı sicillerinden, arşiv ve vekayinamelerden yararlanarak şehrin medrese ve mekteplerinden, şehirdeki ilim hayatından genel olarak bahsettiklerini belirtmek gerekir.

88 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

Osmanlı Medreseleri içerisinde Sahn-ı Seman Medreseleri olarak bilinen Fatih Medreseleri'nin daima imtiyazlı ve ayrıcalıklı bir yeri olmuştur. Bu konuda ilk öncü çalışmayı 1940'lı yıllarda Süheyl Ünver yapmış, o dönemde çok farklı kaynaktan elde ettiği orijinal bilgilerle hem Fatih Medreseleri hem de genel olarak Osmanlı medreseleri için önemli eserini hazırlamıştır⁸⁹. Fahri Unan'ın, Fatih Medreseleri üzerine yapmış olduğu doktora tezi, Süheyl Ünver'in aynı konudaki eserinden sonra yapılmış ikinci önemli çalışma olup medresenin inşası, vakıfları, medrese derecelerinin belirlenmesindeki rolü, bilhassa müderrisleri ve istihdamdaki etkin konumu gibi temel konulara açıklık sağlayan bir çalışma olmuştur⁹⁰. F. Unan Osmanlı medrese sistemi, hoca talebe münasebetleri konularında araştırma mahsulü birçok makale yazmıştır⁹¹. H. Akgündüz'ün, arşiv, kütüphane kaynaklarını ve literatürü etkili bir şekilde kullanarak Osmanlı medreseleri üzerine hazırlamış olduğu doktora tezi alanında değerli bir çalışma olup daha sonra yayınlanmıştır⁹².

Osmanlı medrese hiyerarşisinde en yüksek seviyeyi temsil eden, emeklilik sonrası şeyhülislam ve kadiaskerlerin müderrislik yapmayı itibar addettikleri Süleymaniye Dârülhadisi üzerine doktora çalışması yapan Mehdi Çiftçi, bu medresenin işleyişi, programı hakkında bulabildiği, ulaşabildiği bilgileri verdikten sonra burada müderrislik yapan çok sayıdaki âlimin kapsamlı biyografilerini yazmıştır. *Şakaiku'n-Nu'maniyye* ve zeyillerinden istifade ile hazırlanan bu biyografilerde Süleymaniye Dârülhadisi'nin işleyişi hakkındaki bilgilerin son derece sınırlı olduğu dikkati çekmektedir⁹³. S. Yıldırım ve C. Okuyucu'nun zengin arşiv vesikasını, tabakat kitaplarını ve literatürü kullanarak hazırladıkları İstanbul Dârülhadisleri ve müderrisleri çalışması alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur⁹⁴. T. Zorlu, Süleymaniye Tıp Medresesi üzerine yapmış olduğu tezini geliştirerek iki kapsamlı makale halinde yayınlamıştır⁹⁵. Ancak bütünüyle Süleymaniye Medreseleri üzerine henüz bir çalışma yapılmamış olmasının bir eksiklik olduğunu belirtmek gerekir.

Medrese Müfredat programları: Osmanlı döneminde medrese müfredat programları ve dersleriyle ilgili çeşitli risaleler yazılmıştır. XVII-XVIII. yüzyıllarda medreselerde okutulan konular ve derslerle ilgili nesir ve nazım, yazılmış olan müfredat programları eğitim tarihi açısından önemli bir konu ve gelişmedir. İshak Tokadi'nin (ö.1688) *Manzume-i Tertib-i Ulüm*,

89 Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.

90 Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK, Ankara 2003.

91 Fahri Unan, "Taşköprülü-Zâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın "İlim" ve "Âlim" Anlayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 17 (1997), s. 149-264; ayn.mlf., "Osmanlı İlmiye Tarikinde "Pâye"li Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", *Belleten*, LXII/233 (1998), s. 41-64; ayn.mlf., "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı: Toplum*, V, Ankara 1999, s. 149-160.

92 Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç, Yapı, İşleyiş*, İstanbul 1997.

93 Mehdi Çiftçi, *Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII. asırlar)*, Kitabevi, İstanbul 2013.

94 Selahattin Yıldırım-Cihan Okuyucu, *Osmanlı İlim Geleneğinde İstanbul Dârülhadisleri ve Müderrisleri*, İstanbul 2021; Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim - Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri*, TTK, Ankara 1997.

95 Tuncay Zorlu, "Süleymaniye Tıp Medresesi-I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, III/2 (2002), s. 79-121; ayn.mlf., "Süleymaniye Tıp Medresesi-II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IV/1 (2002), s. 65-96.

Saçaklızâde Muhammed Mar'aşî'nin (ö.1732) çok kapsamlı ve sistemli Arapça *Tertibü'l-ulûm*, Erzurumlu İbrahim Hakki'nın (1703-1780) *Tertib-i Ulûm*, Müderris Ali Uşşakî'nin (ö.1786) *Kasîde fi'l-kütübî'l-meşhûre fi'l-ulûm* ve Fransa'nın talebi üzerine hazırlanan *Kevâkib-i Seb'a* adlı risaleler bu konuda çok önemli kaynaklar olup bunlar üzerinde önemle durulup makale ve kitap çalışmaları yapılmıştır⁹⁶. Bunlar arasında *Kevâkib-i Seb'a*'nın ayrı bir önemi ve hikâyesi vardır. Medrese programları üzerine çalışanlar bu risale üzerinde önemle durmuşlar, daha sonra N. Ü. Karaarslan uzun süre çalışarak eserin tam metnini neşretmiş⁹⁷, son olarak da E. İhsanoğlu *Kevâkib* üzerinde daha kapsamlı bir çalışma yaparak yayınlamıştır⁹⁸.

Osmanlı Devleti'nin medrese eğitimi konusundaki önemli bir özelliği bölge ve gelenek farklılıklarını nazarı dikkate alarak eğitim programı zenginliğini devam ettirmesidir. Yani tek tip eğitim yerine bir taraftan merkezde kendi sistemini geliştirip uygularken diğer taraftan Mekke ve Medine'deki, Kudüs'teki, Kahire, Bağdad, Şam ve Tunus'daki önceden yerleşmiş olan eğitim sistemine dokunmamıştır⁹⁹. Bunların gelenekleri eskiden olduğu gibi devam etmiş; kendi sistemleri içerisinde, kendi vakıfları ve vakfiyelerinin öngördüğü kurallar çerçevesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Devlet sadece bir talep olduğunda onu karşılamak, bir şikâyet halinde teftiş ve tahkik etmek şeklinde bir katkıda bulunmuştur.

Tanzimat ve özellikle Meşrutiyet dönemi medreseleri, programları, ıslahat çalışmaları, ileri sürülen öneriler vs. üzerinde farklı seviyelerde pek çok çalışma yapıldı. Yaşar Sarıkaya¹⁰⁰, Salih Zengin¹⁰¹ çalışmalarında bu dönem eğitim sistemini ve yapılan ıslahat girişimlerini ve programlarını değerlendirmişlerdir. Bu dönem aynı zamanda nizamnameler dönemi olup medreselerin statüsü, teşkilatı, işleyişi için pek çok nizamname hazırlanmış olup, bunları

96 Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002; Şükran Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakki'nın Medrese Ders Müfredatı"; *Dîvân: İlmî Araştırmalar Dergisi*, X/18 (2005), s. 115-173; ayn.mlf., "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, V/1 (2003), s. 97-110; ayn.mlf., "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI/12 [Türk Eğitim Tarihi Sayısı] (2008), s. 593-609.

97 *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiye Dair Bir Eser Kevâkib-i Seb'a Risalesi*, haz. Nasuhi Ünal Karaarslan, TTK, Ankara 2015.

98 *Kevâkib-i Seb'a, Yedi Gezegen, Fransız Aynasında Osmanlı Kültürü*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, TÜBA, Ankara 2022.

99 Batılı devletlerin XIX. yüzyılda Arap coğrafyasına geldikleri zaman kısa sürede nasıl eğitim sistemini, ders kitaplarını kendi çıkarları doğrultusunda hazırlattıkları dikkate alınırsa Osmanlı'nın takip ettiği usulün Arap kimliği ve kültürü açısından kıymeti daha iyi anlaşılacaktır.

100 Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997; ayn.mlf., *Ebu Said el-Hadimi: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008; ayn.mlf., "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Divan*, Meşrutiyet II Özel Sayısı, XIII/25 (2008), s. 37-73.

101 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ, Ankara 2002; ayn.mlf., "II. Meşrutiyet Döneminde İslahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı", *OTAM*, sayı 9 (1998), s. 431-449; ayn.mlf., "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 36 (2016), s. 33-61.

düster serisinden takip etmek mümkündür.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ve XX. yy. başlarında İstanbul Medreseleri üzerine Mübahat S. Kütükoğlu üç önemli çalışma yapmıştır. 1869'da Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin emriyle yapılan teftiş ve tespit 166 faal İstanbul Medresesinin her birindeki talebe ve dersiam sayısı hangi derslerin okutulduğu gibi hususlar açıklanmaktadır¹⁰². Kitap hacmindeki diğer makalesinde ise Darülhilâfe Medreselerinin kuruluşu arifesinde 1916-17'de 185 İstanbul Medresesinin fiziki durumları, talebe ve müderris mevcutları ve müfredat programlarıyla ilgili bilgileri değerlendirmektedir¹⁰³. Bu iki çalışmadan da istifade ederek, özellikle arşiv vesikalarını kullanarak XX. asra erişen İstanbul Medreselerinin kısa tarihlerini, geçirmiş oldukları tamirleri, planları, krokileri ve konumlarını görselleriyle birlikte kalıcı bir çalışma olarak hazırlayıp yayınlamıştır¹⁰⁴.

Osmanlı medrese sistemi, kuruluşu, idaresi, eğitimi, ders programları, hocaları ve talebeleri, gündelik hayat konularında mukayeseli çalışmaların çok önemli gelişmelere, açılımlara vesile olacağına şüphe yoktur. Bu mukayeseler geniş Osmanlı coğrafyasındaki medreseler arasında veya çağdaşı olan diğer Müslüman devletlerin medreseleriyle veya yoğun siyasi, askeri ve ekonomik ilişki içerisinde olduğu Avrupa devletlerinin eğitim kurumları ile olabilir¹⁰⁵.

Osmanlı ulemasının farklı yüzyıllarda devlet ve toplum içerisindeki konumu üzerine yerli ve yabancı tarihçiler tarafından çeşitli seviyelerde pek çok araştırma yapılmış, eserler yazılmıştır. Bu yoğun ilginin önemli sebepleri vardır. Ulema, kaynaklarda devletin kurucu unsurları arasında zikredilmekte, dinî ve bilhassa hukukî kimliği, oluşturduğu geniş ailelerle¹⁰⁶ meşruiyet için önemli bir güç olarak bilinmektedir. Padişah, devlet erkânı ve askeri

102 Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8 (1976/1977), s. 277-392.

103 Mübahat S. Kütükoğlu, "Darü'l-Hilafeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/1-2 (1978), s. 1-212.

104 Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK, Ankara 2000.

105 Murat Çelik, bu konuda bir adım atarak başarılı bir doktora tezi hazırlamış, daha sonra yayınlamıştır. *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri 1450-1600*, Küre Yayınları, İstanbul 2019.

106 Bu konuda dikkate değer bir çalışma için bk. Sadık Tezin, *Osmanlı Devleti'nde Çok Yönlü Bir Ulema Ailesi: Hocazâdeler*, Mimar Sinan Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2022.

yetkililerle münasebeti¹⁰⁷, isyanlarda¹⁰⁸, siyasi, askeri ve diplomatik olaylarda ve kararlarda oynadığı roller üzerine önemli değerlendirmeler yapılmıştır. XIX. yüzyılda, özellikle ıslahat ve Batılılaşma döneminde ulemanın tavrı ve rolü üzerinde çok yönlü olarak durulmuş, tez, makale ve kitap çalışmaları yapılmıştır¹⁰⁹.

Ulemanın telif ettiği dini, hukuki, edebi, tarihi eserlerin incelenmesi, dine ve bilime katkılarının araştırılması, ilmiye çalışmaları için yeni ufuklar açacaktır. Son dönemlerde özellikle İlahiyat Fakültelerinde, Osmanlı medreselerinde temel dersler olarak okutulan Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Arap dili¹¹⁰ üzerine yapılan tezler, ulemanın ve medrese eğitim sisteminin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

İlmiye ve Düşünce Hayatı: Osmanlı ulemasının erken dönem Osmanlı düşünce hayatı üzerine katkıları henüz yeterli derecede araştırılmış değildir. A. Y. Ocak, kuruluş ve yükseliş dönemindeki dini-tasavvufi akımlar, farklı İslam anlayış ve uygulamaları, düşünce ekolleri, özellikle aykırı ve sapkın fikirlerin ortaya çıkışı, bunları savunanlara karşı devletin tutumunu ana kaynakları kullanarak ve mevcut literatürden istifadeyle yazdığı eserlerde önemli değerlendirmelerde bulunmuş¹¹¹, ayrıca bu konularda tez çalışmaları da yaptırmıştır. S. H. Bolay, T. Görgün, Osmanlı düşüncesine fikri ve felsefi yaklaşımla değerlendirmeler yapmışlardır¹¹². Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri düşünce ve entellektüel hayatı da kendine has özellikleri, problemleri ile önemli bir konudur. Bu dönemde medreselilerden ziyade

107 Abdurrahman Atçıl, *Erken Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, terc. Gürzat Kami, Klasik, İstanbul 2019. Ulemanın, kuruluş ve yükseliş dönemleri padişahlarıyla münasebetleri derinlik, renklilik arz eden bir durumdur. Atçıl bu konu üzerine olan çalışmasında kaynaklardaki bilgi ve örnekleri değerlendirerek çok önemli sonuçlar çıkarmıştır.

108 1703 Edirne vakası üzerine, Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı = The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi, Ankara 2011; 1730 İsyanı üzerine, Münir Aktepe, *Patrona İsyanı: 1730*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1958; 1807 Kabakçı isyanı üzerine, Aysel Yıldız, *Crisis and rebellion in the Ottoman Empire: the downfall of a Sultan in the age of revolution*, I.B. Tauris, London 2017. Bu çalışmalar ulemanın konumunu, rolünü ve bölünmüşlüğü göstermektedir.

109 Uriel Heyd'in öncü makalesi, "The Ottoman Ulema and the Westernization in the time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana*, IX (1961), s. 63-96; Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, İstanbul 2004; Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Uleması*, İstanbul 2005; Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid dönemleri için, Arzu Güldöşüren, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı Uleması*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2013; Zeynep Altuntaş, *Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Uleması*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2013 örnek olarak verilebilir.

110 Betül Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2009.

111 Ahmet Yaşar Ocak, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler*, XI, Ankara 2002, s. 15-26; ayn. mlf., "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmi Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 10 (1990), s. 49-58; ayn.mlf., "Dini Bilimler ve Ulema", *Osmanlı Uygarlığı*, I, Ankara 2003, s. 243-265.

112 S. Hayri Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, Akçağ Basım, Ankara 2005; ayn.mlf., "Osmanlılar'da Düşünce Hayatı", *Osmanlı Dönemi Medeniyeti*, İstanbul 2019, s. 587-632; ayn.mlf., "Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı'da Tehafüt Tutkusu", *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayı, VI/33 (2000), s. 11-30; Tahsin Görgün, *Osmanlı Düşüncesi*, İstanbul 2020.

mektepliler ön plana çıkmakta, yetki ve imkân sahibi olmaktadır. Bu konuda farklı yaklaşımlar ve bakış açılarıyla yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından pek çok çalışmalar yapıldı, tezler yazıldı. Hilmi Ziya Ülken, Niyazi Berkes gibi akademisyenler öncü çalışmalar yaptılar. Birinci ve bilhassa İkinci Meşrutiyet döneminde ulemanın ve aydınların düşünce dünyası, yaşanan toplumsal bunalımlara çareler arama, fikri akımlar, İslamcılık hareketinin gelişmesi, hilafet hareketleri¹¹³ konularında uzun yıllardan beri yaptığı araştırmalarla, incelediği temel metinlerle İsmail Kara önemli eserler ortaya koymuştur¹¹⁴.

Kitap ve Kütüphane: Osmanlı ilmiyesinin ve medresesinin mütemmim cüzü olup üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Belli başlı medresede talebe ve müderrisler tarafından kullanılan kütüphane bulunduğu, buralara belirli şartlar ile her dönemde kitapların vakfedildiği kaynaklardan takip edilmektedir. Kitap ve kütüphane mevzuuna Süheyl Ünver daha sonra da Müjgan Cumhur yazmış oldukları makaleler ve konferanslarıyla dikkat çekmişler ve bu konuda bir ilginin uyanmasına öncü olmuşlardır. Osmanlı'da vakıf kütüphaneler, medrese ve kitap, konusunu arşiv kaynakları özellikle Şeriye sicilleri ve literatürü ciddi bir şekilde değerlendirerek ele alan İsmail Erünsal önce vakıf kütüphaneler, medrese kütüphaneleri ve bilhassa tereke kayıtlarından ulemanın kitap koleksiyonları, talebenin okuduğu kitaplar gibi konularda ufuk açıcı makale ve kitaplar yazmıştır¹¹⁵.

Sonuç: Osmanlı İlmiyesi, merkez ve taşra teşkilatı, eğitim ve yargı sistemleri, ulemanın çeşitli zümrelerle münasebetleri vs. ile çok geniş bir yapıyı ve ilişkiler ağını temsil etmektedir. İlmiye aynı zamanda Osmanlı'nın ilim ve düşünce hayatının da başlıca temsilcisi olması itibarıyla de önem taşımaktadır. Bu geniş teşkilat Osmanlı asırları boyunca önemli değişim ve dönüşümler geçirmiş, özellikle mülâzemet ve istihdam konusunda sıkıntılar yaşanmış, her dönemde ıslahat çalışmaları olmuştur. Ayrıcalıklı bir zümre olan ulemanın devlet adamlarıyla, askerle, halk ile münasebetleri çok yönlü incelemeyi gerektiren bir konu olmuştur. Böylesine geniş ve derinlikli sahaya bütün zorluklarına rağmen bilhassa 1970'lerden sonra yerli ve yabancı pek çok araştırmacı ilgi duymuş, ilmiyenin farklı alanlarında çalışmalar yapmışlardır.

Bütün bu araştırmalar için arşiv ve kütüphane olarak kaynak zenginliğinin mevcudiyetini memnuniyetle belirtmek gerekir. Bu kaynak zenginliği içerisinde yapılan bunca araştırmaya ve yazılan monografilere rağmen konunun bütününe vuzuha kavuştuğunu söylemek zordur. Bununla ilgili çeşitli sebepler, mazeretler ileri sürülebilir. Bunların başında bu konudaki

113 *Hilafet Risaleleri: İslam Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: II. Abdülhamit Devri*, haz. İsmail Kara, I-II, Klasik, İstanbul 2002; *Hilafet Risaleleri: İkinci Meşrutiyet Devri*, haz. İsmail Kara, III-IV, Klasik, İstanbul 2003; *Hilafet Risaleleri: Cumhuriyet Devri*, haz. İsmail Kara, V, Klasik, İstanbul 2005; *Hilafet Risaleleri İslam Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Cumhuriyet Devri*, haz. İsmail Kara, VI, Klasik, İstanbul 2014.

114 *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler*, haz. İsmail Kara, I-III, Risale Yayınları, İstanbul 1986.

115 İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020; ayn.mlf., *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaftar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013; ayn.mlf., "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütfi Hakkında Birkaç Not", *Tarih Dergisi*, sayı 33 (1981), s. 57-78.

çalışmalar için sağlam bir metodoloji belirlemedeki eksiklik, ayrıca dil ve kavramlar konusunda ve kaynakları özümseme ve değerlendirme konusunda yaşanan zorluklar gelmektedir. Nitekim medrese programında temel dersler olarak yer alan tefsir, hadis, fıkıh, kelim gibi ders kitapları ve onlar üzerine yazılan şerh ve haşiyelerin Arapça ve zengin bir terminoloji ile yazılmış olması araştırmacıları hayli zorlamakta, gözünü korkutmaktadır. Çünkü bu tür araştırmalarda lisan bilgisi yanında alan hakimiyeti de gerekmektedir. Çalışmaların genellikle merkeze yoğunlaşıp ilmiyenin taşrasının ihmal edilmesi önemli bir eksikliklerdir.

Karamsar görünen bu tabloya mukabil olumlu gelişmelerin olduğunu memnuniyetle belirtmek gerekir. Edebiyat ve İlahiyat fakültelerinde gerek öğretim üyelerinin gerekse yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin giderek bu alana daha fazla alaka duydukları ve araştırmalara yöneltiler dikkati çekmekte olup bu olumlu bir gelişmedir. İlmienin taşra teşkilatı, şehirlerdeki medreseler, buralarda faaliyet göstermiş olan ilim erbabı vs. gibi ihmal edilen bir diğer konuda da faal bir araştırma devresine girildiği söylenebilir. Anadolu şehirlerinde açılan üniversitelerin TTK, TÜBİTAK, TÜBA gibi bilimsel kuruluşlardan aldıkları destekle projeler yürütmeleri, ayrıca buralarda yapılan sempozyumlar, “ilmienin taşradaki görüntüsü” üzerine de takdire şayan çalışmaların ortaya çıkmasına vesile olmuş görünür¹¹⁶.

Son olarak, diğer bilimsel alanlarda olduğu gibi, ilmiye alanında da sahanın uzmanı akademisyenlerin belirli aralıklarla gerçekleştireceği koordinasyon toplantılarıyla resmin bütününe görüp ihmal edilen alanları belirleyerek yüksek lisans ve doktora öğrencilerini kapasite ve donanımlarına göre o alanlara yönlendirmelerinin önemine de işaret edilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Bu makaleyi okuyarak düzeltmeler yapan, bazı tekliflerde bulunan değerli meslektaşlarım Prof. Feridun Emecen, Prof. Arzu Tezi ve Dr. Sinem Serin'e çok teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgements: I would like to thank my dear colleagues Prof. Feridun Emecen, Prof. Arzu Tezi and Dr. Sinem Serin for reading this article, making corrections and some suggestions.

116 Toplu biyografi (Tabakat) türü eserlerin, önemli vekayinamelerin bilimsel neşirlerinin yapılmış olması, BOA'da belge defter tasniflerinin ve belge özetlerinin hazırlanıp online erişime sunulması, Yüksek Öğretim Kurumu'nun tezleri online erişime açması, İSAM'daki veri tabanları bilgiye ulaşımı kolaylaştırmış ve araştırma imkanlarını artırmıştır.

Kaynakça/References

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı = The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi, Ankara 2011.
- Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç, Yapı, İşleyiş*, İstanbul 1997.
- Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.
- Aktepe, Münir, *Patrona İsyanı: 1730*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1958.
- Alan, Ercan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I-V, İstanbul 1980-1981.
- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhüislamı*, Ankara 1972.
- Altuntaş, Zeynep, *Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Uleması*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2013.
- Atay, Hüseyin, "1914'te Medrese Düzeni", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sayı 5 (1982), s. 23-54.
- _____, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nameler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 13 (Ankara 1981), s. 171-235.
- _____, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV (1981), s. 15-56.
- _____, "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (1981), s. 1-43.
- _____, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.
- Atçıl, Abdurrahman, *Erken Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami, Klasik, İstanbul 2019.
- Atmaca, Arzu, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Huzur Dersleri (1909-1922)*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Aydın, Bilgin, "Meşihat Arşivi'nde Muhafaza Edilen Nakibüleşraf Defterleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 10 (2001), s. 21-26.
- Aydın, Mahir, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi, Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*, TTK, Ankara 2013.
- Bâb-ı Meşihat Şeyhülislâmlık Arşivi Defter Kataloğu*, yay. haz. Bilgin Aydın-İlhami Yurdakul-İsmail Kurt, İSAM, İstanbul 2006.
- Baltacı, Cahid, "Kadıasker Ruznamçelerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, IV/1 (1979), s. 55-100.
- _____, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilat-Tarih*, İstanbul 1976.
- Başar, Serhat, *Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhüislamı*, İstanbul 2017.
- Baysun, M. Cavid, "Çivi-zade", *İA*, III, s. 438-439.
- _____, "Ebussuûd Efendi", *İA*, IV, s. 92-99.
- _____, "Mescid-Osmanlı Devri Medreseleri", *İA*, VIII, s. 71-77.
- Beyazıt, Yasemin, *Kadıasker Atama Ruznamçelerinden "Çivizade Mehmed Efendi Ruznamçesi"*, TTK, Ankara 2018.

- _____, *Kadıasker Mülazım Ruznamçelerinden "Bostanzade Mehmed Efendi Defteri"*, TTK, Ankara 2020.
- _____, *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, TTK, Ankara 2014.
- _____, *Osmanlı İlimiye Tarikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadıaskerliği Ruznamçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (XVI. Yüzyıl)*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001.
- Bilge, Mustafa L., *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- Bolay, S. Hayri, "Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı'da Tehafüt Tutkusu", *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayı, VI/33 (2000), s. 11-30.
- _____, "Osmanlılar'da Düşünce Hayatı", *Osmanlı Dönemi Medeniyeti*, İstanbul 2019, s. 587-632.
- _____, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, Akçağ Basım, Ankara 2005.
- Buzpınar, Ş. Tufan, "Nakübüleşraf", *DİA*, XXXII, s. 322-24.
- Can, Betül, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*; 40-Tetimme, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991.
- Ceylan, Nedim, *951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980.
- Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul 2004.
- Çabuk, Vahid, *İslam Ansiklopedisi İndeksi*, Ankara 1994.
- Çelik, Murat, *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri 1450-1600*, Küre Yayınları, İstanbul 2019.
- Çiftçi, Mehdin, "XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Teşkilatı İçin Bir Kaynak: *Tarihi Silsile-i Ulema*", *İSTEM*, X/20 (2012), s. 113-129.
- _____, *Süleymaniye Dârulhadisi (XVI-XVII. asırlar)*, Kitabevi, İstanbul 2013.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V Osmanlı Devlet Erkânı, İstanbul 1971.
- Düzenli, Pehlul, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussüüd Efendi ve Fetvâları*, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya 2007.
- Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, I, İstanbul 1956.
- _____, *Huzur Dersleri*, yay. haz. İsmet Sungurbey, İ.Ü. Hukuk Fakültesi, II-III, İstanbul 1966.
- Emecen, F. M., "Tarih-i Lebiba'ya Dair", *Tarih Dergisi Fâtih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı*, sayı 33 (1982), s. 234-254.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul 1939-1943.
- Erken Dönem Osmanlı İlimiye Teşkilatı Kaynakları: XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, haz. Ercan Alan-Abdurrahman Atçıl, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.
- Erünsal, İsmail E., "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütüfî Hakkında Birkaç Not", *Tarih Dergisi*, sayı 33 (1981), s. 57-78.
- _____, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- _____, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, "Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*,

X-XI (1981), s. 3-15.

Erzurum İspirli Kadizâde Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu Tebliğleri, Erzurum 2014.

Erzurumlu Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu Tebliğleri, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2014.

Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu Tebliğleri, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2015;

Evsen, Esra, *Osmanlı İlimiye Teşkilatında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Fazlıoğlu, Şükran, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, I/1 (2003), s. 97-110;

_____, “Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI/12 [Türk Eğitim Tarihi Sayısı] (2008), s. 593-609.

_____, “Ta’lîm ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar Dergisi*, X/18 (2005), s. 115-173.

Görgün, Tahsin, *Osmanlı Düşüncesi*, İstanbul 2020.

Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim - Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri*, TTK, Ankara 1997.

Güldöşüren, Arzu, *19. Yy. 'ın Yarısında Tarîk Defterlerine Göre İlimiye Ricâli*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

_____, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı Uleması*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Gündoğdu, İsmail, *The Ottoman Ulema Group and State of Practicing 'Kaza' Authority During The 18th Century*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

Heyd, Uriel, “The Ottoman Ulema and the Westernization in the time of Selim III and Mahmud II”, *Scripta Hierosolymitana*, IX (1961), s. 63-96.

Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997.

_____, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998.

Hilafet Risaleleri: İslam Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: II. Abdülhamit Devri, haz. İsmail Kara, I-II, Klasik, İstanbul 2002.

Hilafet Risaleleri: İkinci Meşrutiyet Devri, haz. İsmail Kara, III-IV, Klasik, İstanbul 2003.

Hilafet Risaleleri: Cumhuriyet Devri, haz. İsmail Kara, V, Klasik, İstanbul 2005.

Hilafet Risaleleri İslam Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Cumhuriyet Devri, haz. İsmail Kara, VI, Klasik, İstanbul 2014.

I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane 2014.

Inber, Colin, *Şeriattan Kanuna, Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, çev. Murteza Bedir, Tarih Vakfı, İstanbul 2004.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Medrese Tarihiçiliğinin İlk Safhası (1916-1965) -Keşif ve Tasarlama Dönemi”, *Belleten*, LXIV/240 (2000), s. 541-582.

- _____, *Gelibolu Mustafa Ali'nin Künhü'l-Ahbar'ında Medrese ve İlmîye: Metin Tesisi, Tahlili ve Tenkidi*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2020.
- _____, *Medreseler Neydi Ne Değildi?: Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi*, Kronik, İstanbul 2019.
- İlmîye Salnamesi*, İstanbul 1334/1916.
- İlmîye Sâlnâmesi Osmanlı İlmîye Teşkilâtı ve Şeyhülislâmlar*, derleyen Seyit Ali Kahraman-Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1988.
- İnalçık, Halil, “Kazasker Defterine Göre Kadılık”, çev. Bülent Arı, *Adalet Kitabı*, Adalet Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 117- 137.
- _____, “The Ruznamçe Registers of The Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives”, *Turcica*, XX (1988), s. 251-275.
- İnanır, Ahmet, *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat: Mes'eleler ve Çözümleri (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*, OSAV, İstanbul 2011.
- İpşirli, Mehmet, “İlmîye Mesleği İstihdamında Usulsüzlük İddiaları Üzerine Kanuni'nin Emriyle Yapılan Kapsamlı Bir Tahkikat”, *Tarih Dergisi*, sayı 80 (2023), s. 55-113.
- _____, “Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”, *Belleten*, LXI/232 (1997), s. 597-699.
- _____, *XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadıaskerlik Müessesesi*, İ.Ü., Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, Doçentlik Tezi, İstanbul 1982.
- _____, “Huzur Dersleri”, *DİA*, XVIII, s. 441-444.
- _____, “İlmîye Salnamesi”, *DİA*, XXII, s. 145-146.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Kara, Ömer, “İslâm Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, II, İstanbul 2013, s. 299-369.
- Karahasanoğlu, Selim, *Kadı ve Günlüğü, Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2013.
- Karataş, Ali İhsan, *Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (Hayatı-Eserleri-Vakıfları)*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2015.
- Katib Çelebi, *Takvimü'l-tevârih*, İndeksli Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2009.
- Kaydu, Ekrem, “Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (1977), s. 201-210.
- _____, *Die Institution des Scheyh-ul-Islamat im Osmanisehen Staat*, Erlangen, Doktora Tezi, 1971.
- Kevâkib-i Seb'a, Yedi Gezegen, Fransız Aynasında Osmanlı Kültürü*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, TÜBA, Ankara 2022.
- Kılıç, Rüya, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Koca, Ferhat, *Külliyyât, Dini ve İctimai Makaleler, Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Köse, Ömer Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Taşra Müftüleri (1550-1750)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2023.
- Kuru, Levent, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*,

- Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2016.
- _____, -Ahmet Önal, *Osmanlı Kaza Teşkilatı (1078/1667-1668 Düzenlemesine Göre)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “1869’da Faal İstanbul Medreseleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8 (1976/1977), s. 277-392.
- _____, “Darü’l-Hilafeti’l-‘Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/1-2 (1978), s. 1-212.
- _____, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK, Ankara 2000.
- Matsuo, Yuriko, “The Mülâzemet System in the İlimiye Organization in the Ottoman Empire (1520- 1620): According to Candidate Registers (Rumeli Kazaskerliği Ruznamesi)”, *Japan Association for Middle East Studies*, 11 (1996), s. 39-69.
- Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, ed. Fikret Gedikli, I-II, Muş Alparslan Üniversitesi, Muş 2013.
- Mehmed Şem’î Efendi, *Esmârü’l-tevârih, Tarihin Meyveleri*, haz. S. Faruk Göncüoğlu-Selâhaddin Alpay, İstanbul t.y.
- Muammer Özergin, *Sultan Kanunî Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971.
- Muhibbi, *Hulasatü’l-‘eser fi a’yani’l-karni’l-hadi aşer*, I-IV, Kahire 1284.
- Muradi, *Silkü’l-dürer fi a’yâni’l-karni’s-sânî aşer*, I-IV, Beyrut 1988.
- Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu ve dğr., İstanbul 2017.
- Nev’izâde Atâyi, *Hada’iku’l-Haka’ik fi Tekmileti’s-Şaka’ik: Nev’izade Atayı’nin Şaka’ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, ed. Derya Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, I-II, İstanbul 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Dini Bilimler ve Ulema”, *Osmanlı Uygarlığı*, I, Ankara 2003, s. 243-265.
- _____, “Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmi Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 10 (1990), s. 49-58.
- _____, “Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”, *Türkler*, XI, Ankara 2002, s. 15-26.
- Oral, Ertuğrul, *1177 (1763-1764) Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kadaskeri Ruznamçesi*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.
- _____, *993-994 (1585-1586) Tarihli Rumeli Kadaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980.
- Ortaylı, İlber, “Kadı”, *DİA*, XXIV, s. 69-73.
- _____, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik, İstanbul 2016.
- Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri İstanbul 12-15 Nisan 1999*, derleyen Hidayet Yavuz Nuhoğlu, IRCICA, İstanbul 2001.
- Osmanlı Düşüncesi, Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammet Yetim, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2019.
- Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya-Yunus Uğur-Mustafa Demiray, Klasik, İstanbul 2018.
- Osmanlı Medreseleri, Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın ve dğr., İstanbul 2019.
- Osmanlı*, I-XII, ed. Güler Eren-Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999.
- Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası İstanbul’un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, ed.

- Ömer Mahir Alper-Mustakim Arıcı, *Klasik*, İstanbul 2015.
- Özbek, Zeynep Ayhün, *1-2 Nolu Mülâzemet Defteri (Tahlil ve Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Özen, Şükrü, "Fetva Literatürünün Dönem, Coğrafya ve Mezhep Farklılıkları Açısından Mukayesesi", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya-Yunus Uğur-Mustafa Demiray, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 348-378.
- _____, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005), s. 249-378.
- Özergin, M. Kemal, "Rumeli Kadılıkaları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 251-309.
- Özkuş, Osman, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Uleması*, İstanbul 2005.
- Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002.
- Repp, Richard, *The Müfti of Istanbul, A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, OUP, Oxford 1986.
- Sahn-ı semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVI. Yüzyıl*, ed. Ekrem Demirli ve dğr., Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017.
- Sahn-ı semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar-Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017.
- Sahn-ı semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat ve dğr., I-II, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2018.
- Sahn-ı semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2021.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri", *Tarih Dergisi, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı*, sayı 37 (2002), s. 297-319.
- Sarıcı, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi*, TTK, Ankara 2003.
- Sarıkaya, Yaşar, "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Divan, Meşrutiyet II Özel Sayısı*, XIII/25 (2008), s. 37-73.
- _____, *Ebu Said el-Hadimi: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- _____, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Sırma, İhsan Süreyya, *L'Institution et les biographies des sayh al-Islam sous le regne du Sultan Abdülhamid II: (1876-1909)*, Université des Sciences Humaines de Strasbourg, Doktora Tezi, 1973.
- Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, neşre haz. Abdülkadir Özcan, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Şentop, Mustafa, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.
- Şeyhü'l-İslâm Ebüssu'ûd Efendi Fetvâları*, haz. Ahmet Akgündüz, OSAV, İstanbul 2018;
- Şeyhülislam Arzları ve Padişah İradeleri (1845-1878): Tanzimat Devri Şeyhülislamlarının Arzları ve Padişah İradeleri*, haz. İlhami Yurdakul, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2017.
- Şeyhülislâm Ebüssu'ûd Efendi, *Ma'rûzât*, haz. Pehlul Düzenli, Klasik, İstanbul 2013.
- Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1986.
- Tarih-i Silsile-i Ulema*, Süleymaniye Ktp, Esad Ef. Nr. 2142.

- Taşköprülü-zade, *eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye fî ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak., İstanbul 1985/1405.
- Tezin, Sadık, *Osmanlı Devleti'nde Çok Yönlü Bir Ulema Ailesi: Hocazâdeler*, Mimar Sinan Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2022.
- The Ulemâ in Modern History, Studies in memory of Professor Uriel Heyd, Asian and African Studies*, VII, Special Number, ed. Gabriel Baer, Jerusalem Israil 1971.
- Türek, Ahmed-F. Çetin Derin, “Fezullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi”, *Tarih Dergisi*, sayı 23 (1969), s. 205-218; sayı 24 (1970), s. 69-92.
- Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketleri Sempozyum Tebliğleri*, ed. İsmail Kara-Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2013.
- Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler*, haz. İsmail Kara, I-III, Risale Yayınları, İstanbul 1986.
- Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*, Düzce Belediyesi-Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Düzce 2007.
- Uluslararası Hocazâde Sempozyumu Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011.
- Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane 2014.
- Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler Sempozyum Bildirileri*, ed. İsmail Narin, I-II, Bingöl Üniversitesi, Bingöl 2013.
- Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2010.
- Unan, Fahri, “Osmanlı İlimiye Tarikinde “Pâye”li Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı”, *Bellekten*, LXII/233 (1998), s. 41-64;
- _____, “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, *Osmanlı: Toplum*, V, Ankara 1999, s. 149-160.
- _____, “Taşköprülü-Zâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın “İlim” ve “Âlim” Anlayışı”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 17 (1997), s. 149-264;
- _____, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK, Ankara 2003.
- Uzan, Süleyman, *997-998 (1589-1590) Tarihli Rumeli Kadaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1965.
- Ünver, Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.
- XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiye Dair Bir Eser Kevakib-i Seb'a Risalesi*, haz. Nasuhi Ünal Karaarslan, TTK, Ankara 2015.
- Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005.
- Yaltkaya, M. Şerafettin, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463-467.
- Yetim, Hacer, *1217-1224 Tarihli Mülâzemet Defterleri ve Mülâzemet Sistemi*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- Yıldırım, Selahattin-Cihan Okuyucu, *Osmanlı İlim Geleneğinde İstanbul Dârülhadisleri ve Müderrisleri*, İstanbul 2021.
- Yıldız, Aysel, *Crisis and rebellion in the Ottoman Empire: the downfall of a Sultan in the age of revolution*, I.B. Tauris, London 2017.

- Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Zengin, Zeki Salih, "II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı", *OTAM*, sayı 9 (1998), s. 431-449.
- _____, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 36 (2016), s. 33-61.
- _____, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ, Ankara 2002.
- Zerdeci, Hümeýra, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi, Y. Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- Zilfi, Madeline C., "The Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları*, I (1977), s. 157-174; Türkçesi, "Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografisine Yeni Bir Kaynak", çev. Hamit Er, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (2003), s. 89-99.
- Zorlu, Tuncay, "Süleymaniye Tıp Medresesi-I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, III/2 (2002), s. 79-121.
- _____, "Süleymaniye Tıp Medresesi-II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IV/1 (2002), s. 65-96.

Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Elçileri ve Elçilikleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Studies on Ottoman Ambassadors and Embassies in the Republican Era

Hacer Topaktaş Üstüner*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,
Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul,
Türkiye, TÜBA Genç Akademi Üyesi

ORCID: H.T.Ü. 0000-0002-6292-5282

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hacer Topaktaş Üstüner,

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Slav
Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: hacer.topaktas@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 03.10.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

09.10.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

13.10.2023

Kabul/Accepted: 03.11.2023

Atıf/Citation:

Topaktaş Üstüner, Hacer. "Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Elçileri ve Elçilikleri Üzerine Yapılan Çalışmalar." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 227-285.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238107>

Öz

Cumhuriyet döneminde Osmanlı elçileri ve elçilikleri hakkında yapılan çalışmaları değerlendiren bu makale, bu alanda araştırma yapmanın gereklerini, imkanlarını, sorunlarını ve yayınlanan eserlerin genel durumunu tartışmaktadır. Makale, Osmanlı Devleti'nin uzun tarihi boyunca yabancı devletlerle yürütülen ilişkilerin en önemli aktörleri olan Osmanlı elçileri ve elçilikleri üzerine Cumhuriyet döneminde hatırı sayılır oranda çalışmaların ortaya konulduğunu, ancak hâlâ araştırılmayı bekleyen birçok konunun bulunduğunu savunmaktadır. Özellikle Avrupa bağlamında Osmanlı elçileriyle ilgili kaynak ve yayınların arttığını, bunun da Osmanlı dış politikası ve diplomasisine daha geniş bir perspektiften bakmanın önünü açtığını öne sürmektedir. Aynı zamanda, bu alanın önde gelen çalışmalarına değinerek genel bir literatür listesi sunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, diplomasi, büyükelçi, elçi, elçilik, dış politika, Avrupa

ABSTRACT

This article, which evaluates the studies on Ottoman ambassadors and embassies during the Republic period, discusses the requirements, possibilities, problems of research in this field and the general status of the published works. The article argues that, during the Republican period, a considerable amount of work was carried out on Ottoman ambassadors and embassies, which were the most important actors in the relations with foreign states throughout the long history of the Ottoman Empire, but there are still many topics waiting to be researched. The article suggests that the sources and publications related to the Ottoman ambassadors, especially in the European context, are increasing, and this paves the way for a broader perspective on Ottoman foreign policy and diplomacy. At the same time, the article provides a general literature list by touching on the leading studies in this field.

Keywords: The Ottoman Empire, diplomacy, ambassador, envoy, embassy, foreign policy, Europe

Extended Abstract

Ottoman ambassadors played a significant role in the politics and diplomacy of the Ottoman Empire with other states. In this context, Ottoman diplomacy is structurally divided into two separate periods by the pivotal year of 1793, when permanent embassies were established as part of the radical changes realized in the field of diplomacy under the reign of Selim III (1789–1807). After 1793, the diplomatic representations, which were temporarily established as envoys extraordinary to foreign states in case of necessity in the previous period, were shaped as resident envoys/ambassadors and consulates with a gradually expanding diplomatic network. Envoys extraordinary also existed within this structure when necessary after 1793.

In this framework, the article aims to categorize and analyse studies on Ottoman ambassadors and embassies throughout the Republican period, considering the stated structural context of the Ottoman Empire. It seeks to answer questions such as: What sorts of studies have been conducted on ambassadors and embassies within the context of Ottoman diplomacy and foreign policy over a hundred-year period? What role do they play in Ottoman diplomacy, and to what extent do these studies contribute to our understanding and interpretation of Ottoman history and politics? What are the gaps, and which subjects are still awaiting further study? At this point, the article presents an overview of the studies on Ottoman ambassadors and embassies, highlighting the fact that considerable work has been undertaken on this subject during the Republican period; however, there are still numerous topics waiting to be researched. The article provides a comprehensive list of studies on Ottoman ambassadors and embassies for those interested in this field and analyses some examples.

In fact, studies on Ottoman ambassadors and embassies began to be conducted in the Ottoman Empire at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. The activities of the Tarih-i Osmanî Encümeni and some articles published in its journal (TOEM) can be cited as examples. Similarly, printed editions of numerous ambassadorial accounts were published both in Türkiye and abroad throughout the Ottoman era. The publication of the Foreign Ministry Salnames (Official Yearbooks of the Ottoman Empire) is one of the main studies on Ottoman ambassadors and embassies during the Ottoman period. The text, which was just recently republished in Latin script, contains important information concerning the late Ottoman foreign service and ambassadors. It is also worth mentioning the works of Salih Münir Pasha, who served as an ambassador in the late Ottoman period, on diplomacy, including ambassadors and his memoirs.

When we look at the overall picture of research and studies on Ottoman ambassadors and embassies, it becomes evident that they have been included in secondary sources on

Ottoman diplomacy, foreign policy, and political history, sometimes partially and sometimes more comprehensively, but not always directly. For a deeper understanding and analysis of Ottoman diplomacy, foreign policy, and political history, it is essential to closely investigate the details of Ottoman ambassadors and embassies. In particular, embassy reports and historical records from the countries to which the ambassadors were posted provide insights into the Ottoman Empire's relations with other states. In the Republican period, studies on Ottoman diplomacy, and within this scope, studies on Ottoman ambassadors and embassies, have continued to increase over time. Especially since the second half of the 20th century, there have been more studies and publications in this field.

Studies indicate that Ottoman ambassadorial accounts from their missions are the sources that attract the most attention, both domestically and internationally. The fact that they contain valuable information on the political, military, commercial, diplomatic, and cultural contacts of the Ottomans with the outside world has brought them to the forefront. The vast majority of these accounts, which were generated by embassies dispatched to European countries, helped the Ottoman Empire comprehend Europe better. The most well-known of these works in this context is *Report of Embassy (sefaretname)* to France by Yirmisekiz Chelebi Mehmed Efendi. Similarly, the ambassadorial accounts of Ibrahim Pasha (Vienna, 1719), Dürri Ahmed Efendi (Iran, 1721), Ahmed Resmî Efendi (Vienna, 1757–1758 and Berlin, 1764–1765), Ahmed Vasıf Efendi (1788 Spain, 1788), and Seyyid Mehmed Vahid Efendi (Paris, 1806) are the main ones that garnered interest in Türkiye and Europe in the 19th and 20th centuries. Likewise, it can be noted that among the most popular subjects in the studies are biographies of diplomats and statesmen who held the position of ambassador.

Ottoman envoys produced more comprehensive and meticulously detailed embassy reports, especially in the eighteenth and nineteenth centuries, thereby augmenting the available source material for this period. On the other hand, Ottoman ambassadors and embassies before the 19th century have predominated in the publications so far. While the first resident ambassadors after 1793, when the Ottoman permanent embassies were established, have been examined and are the subject of a limited number of studies, significant lacunae persist regarding resident ambassadors and embassies in the nineteenth and early twentieth centuries.

It is possible to assert that the studies in this field, which are provided with an overall evaluation and a general list in this paper, have proliferated substantially. Nevertheless, a considerable number of ambassadors and embassies remain awaiting exploration by scholars. In this regard, it is expected that additional information regarding Ottoman ambassadors will be forthcoming in the future, and the discovery of numerous ambassadorial accounts is likewise plausible. Such developments have the potential to expand the study of Ottoman diplomacy and political history, enabling the emergence of new findings.

It is essential to utilize the archives and libraries of the countries visited by the ambassadors, and it goes without saying that proficiency in the relevant languages is equally crucial. The available literature indicates that in the last three or four decades during the Republican era, researchers have been trained, and studies have been initiated in this domain. However, it must be acknowledged that, as of yet, Türkiye lacks researchers who possess comprehensive training encompassing every nation with which the Ottoman Empire established diplomatic relations. Therefore, it becomes imperative to expand the scope of studies beyond relations with European countries, which constitute the vast majority of the research. This can only be accomplished by directing young historians toward the spheres of Ottoman diplomacy, ambassadors, and embassies, equipping them for field research, and providing them with the necessary training opportunities.

Giriş

Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle yürüttüğü siyaset ve diplomaside Osmanlı elçilerinin payı büyüktür. Bu bağlamda III. Selim (1789-1807) döneminde diplomasi alanında gerçekleştirilen köklü değişiklikler çerçevesinde daimî elçiliklerin kurulduğu 1793 yılı, Osmanlı diplomasisini yapısal olarak iki ayrı dönem olarak ayırır. Daha önceki süreçte yabancı devletlere gerekli hallerde fevkalade elçi namıyla geçici olarak oluşturulan diplomatik temsilcilikler, 1793 yılı sonrasında gittikçe yaygınlaşan diplomatik bir ağla mukim elçilikler ve şehbenderlikler şeklinde tezahür etti. Elbette 1793 yılı sonrasında ihtiyaç halinde fevkalade elçiler de bu yapının içinde var oldu. Osmanlı Devleti'nde Hariciye Nezareti'nin 1836 yılında teşekkülünden itibaren meslek memurlarına burada istihdam sağlanmakla birlikte Osmanlı bürokratik geleneği dahilinde farklı sahalarda yetişen ve görev yapan devlet adamları yer yer diplomat olarak görevlendirildi.

Bu çerçevede makale, Cumhuriyet döneminde Osmanlı elçileri ve elçilikleri hakkında yapılan çalışmaları Osmanlı Devleti'nin belirtilen yapısal içeriği itibarıyla sınıflandırıp incelemeyi amaçlamaktadır. Yüz yıllık süreçte Osmanlı diplomasisi ve dış politikası bağlamında yapılan çalışmalar dahilinde elçiler ve elçiliklerle alakalı ne gibi çalışmalar yapılmıştır, bunların Osmanlı diplomasisi içerisinde yeri nedir, çalışmalar Osmanlı tarihini ve siyasetini anlamaya ve yorumlamaya ne derece hizmet etmektedir, eksikleri ve hâlâ yapılmayı bekleyen konuları nelerdir gibi soruların cevabı aranmaktadır. Bu noktada makale, Osmanlı elçileri ve elçilikleri üzerine yapılan çalışmaların bir panoramasını sunarken bu konuda Cumhuriyet döneminde hatırı sayılır çalışmalar yapıldığı, bununla birlikte araştırmayı bekleyen birçok konunun da mevcudiyetini merkeze almaktadır. Makale dahilinde Osmanlı elçileri ve elçilikleri ile ilgili yapılan çalışmalar, bazı örnekler üzerinden analizlerle ve alana ilgi gösterenler için genel bir listeyle sunulmaktadır.

Esasen Osmanlı elçileri ve elçilikleri üzerine çalışmalar Osmanlı Devleti döneminde XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyıl başında yapılmaya başlanmıştır. Bu konuda Tarih-i Osmanî Encümeni'nin faaliyetleri ve Mecmuası'nda (TOEM) yayımlanan bazı makaleler buna örnek gösterilebilir¹. Yine birçok sefâretnâmenin matbu baskılarının da gerek Tarih-i Osmanî Encümeni neşriyatı olarak gerekse diğer yayıncılar tarafından Osmanlı Devleti'nin

1 Birkaç örnek için bkz. Ahmet Refik, "Pasarofça Muâhdesi'nden Sonra Viyana'ya Sefir İ'zami", VII/40 (1332), s. 211-227; ayn.mlf., "Moralî Ali Efendi'nin Paris Sefâreti (1797-1802)", III/18 (1328), s. 1120-1138; IV/22 (1329), s. 1378-1390; IV/21 (1329), s. 1333-1343; IV/20 (1329), s. 1246-1259; IV/24 (1329), s. 1548-1560; IV/23 (1329), s. 1458-1466; Abdurrahman Şeref, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", VIII-XI/49-62 (1335-1337), s. 63-74; ayn.mlf., "Manzum Bir Sefâretnâme", III/13 (1328), s. 777-795; İskender Hoçi Yanko, "Sadrazam Said Mehmed Paşa Merhûmun Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn'da İken Stockholm'e Vuku Bulan Sefâreti - Müşârûnileyhin Avdetinde Makâm-ı Sadâret-i Uzmâ'ya Takdim Eylediği Takrîr", II/11 (1327), s. 658-677; Ahmed Tevhid, "Yıldırım Sultan Bayezid Hân-ı Evvel Devrinde Mısır'a Sefâretle Gönderilen Sefer Şah'ın Vefatı", III/16 (1328), s. 1031-1032; *Memurin-i Haricîyenin İntisab ve Tayin ve Terfîlerine Aid Layiha-i Kanuniye*, [İstanbul] 1328.

son döneminde yapıldığı görülmektedir². Aynı şekilde yurt dışında, bilhassa Paris'te Osmanlı sefâretnâmelerinin basımı yapılmıştır. Ayrıca artan oranda matbaa yayımcılığıyla bazı süreli yayınlarda konuya dair makaleler yer bulmuştur³. Bunların yanında Hariciye Salnameleri'nin neşri de Osmanlı elçileri ve elçilikleri üzerine Osmanlı Devleti döneminde yapılan çalışmaların başlıcalarındandır⁴. Yakın dönemde tekrar günümüz harfleriyle neşredilen eser, son dönem Osmanlı hariciyesi ve elçileri ile ilgili önemli malumatları içerir. Yine Osmanlı son döneminde elçilik de yapan Salih Münir Paşa'nın diplomasiye, bunun dahilinde elçilere

- 2 Birkaç örnek için bkz. Mehmed Efendi, *Sefâretnâme-i Fransa*, Matbaa-i İlmiye-i Osmaniyye, İstanbul 1283; Mehmed Emin Nahifî, *Sefâretnâme-i Abdülkerim Paşa*, İkdâm Matbaası, Dersâdet 1316; Ahmed Azmî, *Sefâretnâme*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniye 1303; Ahmed Resmî, *Sefâretnâme-i Ahmed Resmî*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniye 1303; Seyyid Vahid Efendi, *Fransa Sefâretnâmesi*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniye 1304; Ahmed Resmî Efendi, *Viyana Sefâretnâmesi*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniye 1304; Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Paris Sefâretnâmesi*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniye 1306; *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefâreti: (1207-1208)*, haz. Hayreddin Nedim, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1333; Hoca Gıyaseddin en-Nakkaş, *Acaibü'l-Letaif İsmiyle Hitay Sefâretnâmesi*, mütercimi İsmail Asım Efendi, neşreden Ali Emiri, Kader Matbaası, Dersâdet 1331; Morali Seyyid Ali Efendi, *Morali es-Seyyid Ali Efendi Sefâretnâmesi*, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1329.

Diğer matbaaların neşirlerine örnekler: Mehmed Efendi, *1132 (1720) senesinde Fransa'ya giden elçi Mehmed Efendi kullarının takriridir*, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul 1288; Mehmed Sadık Rifat Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr*, Tatyos Divitciyan Basmahanesi, İstanbul 1290; İzzet Fuad Paşa Keçecizade, *Esna-i harpte elçilik: (kaçırılan fırsatlara zeyildir)*, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1325; Said Kemal Paşazade, *Sefirler ve Şehbenderler*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniye 1307; Kâtibzade Mehmed Refî', *İran Sefâretnâmesi 1182*, Hilâl Matbaası, İstanbul 1333; *Morali Esseyyid Ali Efendi'nin Sefâretnâmesi*, Şirket-i Osmaniye Matbaası, İstanbul 1338.

- 3 Misalen bkz. İzzet Fuad, "Esna-yı Harpte Elçilik", *Musavver Muhit*, I/7 (1324), s. 106-108; I/8 (1324), s. 122-123; I/9 (1324), s. 138-140; I/10 (1324), s. 156-158; Mehmed Zeki (Pakalın), "Londra'da İlk Osmanlı Sefiri", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, II/28 (1335), s. 36-41; ayn.mlf., "Beç'de Osmanlı Sefiri", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, II/46 (1336), s. 325-329; ayn.mlf., "Viyana'da Osmanlı Sefiri", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, IV/77 (1336), s. 866-872; Said, "Sadr-ı emîn ve a'yân Reis-i Sâbıkı Said Paşa merhûmun en güzel ve en mükemmel sefâretnâmesi olan Galip Paşa Muhtırası'na mukaddime tarzında Reşad Fuad Bey Efendi'ye hitâben yazmış oldukları gayr-ı münteşir mektubu âtiye derc ediyoruz. Bugüne kadar gayr-ı matbû olan o küçük sefâretnâmenin gelecek nüshamızda başlayacağını tebşir ederiz." *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, I/8 (1335), s. 145-146; "Sefâretnâme-i Âmedi Galip Efendi", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, I/9 (1335), s. 161-163; I/10 (1335), s. 180-181; I/11 (1335), s. 204-206; I/12 (1335), s. 222-223; I/13 (1335), s. 236-239; I/15 (1335), s. 259; "Matbuat-ı İslamiyye: Hedâya-yı Seniyye ve Rusya Müslümanları-Orenburg Müftüsü ve Devlet-i Aliyye", *Sırat-ı Müstakim (Sebilü'r-Reşad)*, IV/84 (1 Nisan 1326), s. 112; "Münasebetsiz Bir Tiyatro ve Washington Sefirimizin Teşebbüsâtı", *Sırat-ı Müstakim (Sebilü'r-Reşad)*, VI/148 (23 Haziran 1327), s. 288; "Acâibü'l-Letaif Nâmiyla Hitay Sefâretnâmesinin Mukaddimesi", *Tarih ve Edebiyat*, I/3 (1334), s. 58-66; M. A. Nüzhet, "Plevne Muharebesinin Tesir-i Siyasiyesi (Osmanlı- Rus) Sefiri Ali Fuad Bey'e", *Musavver Muhit*, I/20 (12 Mart 1325), s. 209-210; Halil Halit, "Hâtrât-ı Tarihiyye, İlk Sefâret", *Servet-i Fünun*, XIII/318 (3 Nisan 1313), s. 85, 87-88.
- 4 *Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye*, I-IV, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1302-1320. Yeni basımı için bkz. *Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı)*, I-IV, haz. A. Nezih Galitekin, İşaret Yay., İstanbul 2003.

ve anlarına dair eserlerini de zikretmek gerekir⁵. Hüseyin Ağâh Bey'in *Sefir ve Şehbenderler Hukuk ve Vezâ'ifi* başlıklı eseri ve Hariciye mensupları için yayımlanan bir talimatname de bu minvalde sayılabilir⁶.

Osmanlı Elçileri ve Elçilikleri Üzerine Yapılan Araştırmaların Genel Durumu

Osmanlı diplomasisi ve dış politikası veya siyasi tarihi alanında kaleme alınmış mevcut yazılı literatürde doğrudan olmasa da bazen kısmî olarak bazen daha geniş boyutta Osmanlı elçileri ve elçilikleri yer bulmuştur. Ancak bu çalışmanın odaklandığı nokta, doğrudan Osmanlı elçileri ve elçiliklerini kapsayan veya büyük oranda Osmanlı elçilerinin veya elçiliklerinin dahil edildiği literatür üzerinden konunun incelenmesi ve tespitlere gidilmesidir. Elbette bu alandaki her bir çalışmaya yer verilmesi bu mütevazî çalışmanın boyutlarını aşacağından belirli örnekler üzerinden konunun değerlendirilmesi tercih edilmiştir.

Osmanlı diplomasisi, dış politikası ve siyasi tarihinin daha derin anlaşılması ve analiz edilmesi açısından Osmanlı elçilerini ve elçiliklerinin detaylarını yakinen bilmek önem taşır. Bilhassa elçilik raporları ve elçilerin gönderildiği ülkelerdeki tarihi kayıtlar Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle olan münasebetlerinin iç yüzünü ve arka planını anlamaya yarar. Bu nedenle Osmanlı Devleti döneminde yurtdışına gönderilen elçiler üzerine yapılacak çalışmalara ihtiyaç vardır. Cumhuriyet döneminde Osmanlı diplomasisi ve bunun dahilinde Osmanlı elçileri ve elçilikleri hakkında yapılan çalışmalar zaman içerisinde artarak devam etmiştir. Bilhassa XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu alanda daha fazla sayıda inceleme ve yayın ortaya konulmuştur. Çalışmalarda elçilerin görevleriyle ilgili hazırladıkları Osmanlı sefâretnâmelerinin yurt içinde ve yurt dışında bu konuda en çok ilgi gören kaynaklar olduğu görülmektedir. Osmanlıların dış dünya ile olan siyasi, askeri, ticari, diplomatik ve kültürel temaslarının incelenmesi mevzuunda değerli bilgileri haiz olması, sefâretnâmeleri ön plana taşımıştır. Büyük çoğunluğu Avrupa ülkelerine gönderilen elçiliklerden doğan sefâretnâmeler, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yı daha fazla anlama ve burada meydana gelen ilerlemeyi anlamlandırması noktasında fayda sağlamıştır. Aynı şekilde elçilik yapan diplomatların ve devlet adamlarının biyografilerinin de yapılan çalışmalar içerisinde öne çıkan konuların başında geldiği söylenebilir. Bu gibi eserler, Osmanlı dış politikası ve diplomasisini daha fazla anlama ve yorumlama imkânı vermektedir.

5 Salih Münir Paşa, *Diplomasi: Almanya*, I-II, Sabah Matbaası, İstanbul 1332; ayn.mlf., *Diplomasi: Malumat-ı Esasiye*, Tevsi-i Tibaat Matbaası, İstanbul 1328. Yakın dönemde eser yayına hazırlanmıştır. Bkz. Salih Münir Paşa, *Diplomasi: Ma'lumat-ı Esasiyye. Bir Son Dönem Osmanlı Elçisinin Kaleminden Diplomasi*, haz. Ahmet Dönmez-Refika Kart, Palet Yay., İstanbul 2018. Salih Münir Paşa'nın bazı yazıları, hatıratı ve biyografisi yayımlanmıştır. Bkz. Salih Münir Çorlu, *Geçmiş Zamanlar: Sultan II. Abdülhamit'in Paris Sefir-i Kebirinin Diplomasi Yazıları ve Hatıraları*, haz. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul 2013; Salih Münir Paşa [Çorlu], *Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*, haz. Ali Birinci-Selma Günaydın, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.

6 Hüseyin Ağâh Bey, *Sefir ve Şehbenderler Hukuk ve Vezâ'ifi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1312; *Daire-i Hariciye Hademesinin Umur ve Vezâ'ifi Hakkında Talimatnamedir*, Hilal Matbaası, Dersaadet 1325.

2000 yılı öncesi dönemlerde kütüphanelere erişimin, araştırma olanaklarının kısıtlı olması dolayısıyla bu konuda yapılan neşriyatın çok daha uzun sürede ve meşakkatli şartlarda yapıldığını söylemek gerekir. Katalog taraması yapmak, yazma eserlere erişim ve kopya edinme, kütüphanelerin kataloglarının günümüzdeki kadar kapsamlı olmaması gibi sebepler daha erken dönemlerde araştırmacılar açısından büyük zorluk oluşturmuştur. Buna rağmen bahsedilen süreçte hatırı sayılır çalışmalar kaleme alınmış ve bilim dünyasına kazandırılmıştır. Yine son 20-30 yıl içerisinde araştırma imkanlarının genişlemesi, ulaşım şartlarının hızlı ve daha kolay hale gelmesi Osmanlı elçileri ve elçilikleri hakkında yapılan çalışmalara da olumlu bir katkı sunmuştur. Mevcut kütüphanelerin kataloglarının daha iyi şartlara erişmesi, her geçen yıl daha fazla arşivin araştırmaya açılması, yurt içinde ve yurt dışına araştırma amaçlı seyahatin daha da kolaylaşması bu olumlu şartlara eklenmiştir.

Esasen son dönemde araştırmaların hızlanıp artış göstermesine etki eden en büyük faktör teknolojik gelişmelerin bilimsel çalışmalara sunduğu imkanlardır. Gerek internet üzerinden katalog tarama ve yer yer kütüphane ve arşivlerde açık erişime müsait ortamların oluşturulması, gerekse hızlı ve kolay seyahat ile yurt dışındaki kütüphane ve arşivlerde araştırma yapma olanaklarının artışı, bu alanda yapılan çalışmalara nicelik yönünden önemli bir katkı sağlamıştır. Bu durumun yayıncılık alanına yansımaları ise daha fazla neşir olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde bilimsel araştırmaların çeşitli kurumlar tarafından finanse edilmesi ve bilim insanlarına daha fazla maddi destek verilmesi de bu konudaki araştırmaların ve paralel olarak yayın sayısını ve niteliğini yükselten bir faktördür. Zira Osmanlı diplomasisi, elçi ve elçilikleri hakkında yapılacak çalışmalar için konuyla ilgili ülkenin arşiv ve kütüphanelerinden istifade edilmesi şarttır. Keza tarih alanında araştırmacı sayısının artması da Osmanlı elçileri ve elçilikleri hakkında yapılan çalışmaların günümüzde ciddi bir orana ulaşmasında önemli paya sahiptir.

Osmanlı elçileri ve elçilikleri üzerine yapılan araştırmalarda önemli faktörlerden birisi de lisan meselesidir. Araştırmacıların Osmanlı Türkçesine hakimiyetinin yanı sıra yabancı dil bilmeleri de yapılan çalışmaların niteliğini etkilemektedir. Konuyla ilgili dillerin bilinmesi, ilgili ülkede yapılacak araştırmalar açısından şarttır, ayrıca edinilen kaynakların okunup analiz edilmesi bakımından da olmazsa olmazdır. Bu bağlamda bahse konu son 20-30 yılda Türkiye’de yabancı dil bilen araştırmacı sayısı artmıştır. Buna paralel olarak diğer ülkelerin arşiv ve kütüphanelerinden de istifade edilmek suretiyle ortaya konan çalışmaların niteliği ve niceliğinde yükseliş görüldü. Diğer taraftan farklı sahalarda olduğu gibi bu alanda da Osmanlı Türkçesini hakıyla okuyup neşre dönüştürme noktasında bazı yayınlarda sorunların ortaya çıkması da yeni jenerasyonun Osmanlı Türkçesine olan hakimiyetinde bazı noktalarda sorunlar olduğuna işaret etmektedir. Osmanlı elçileri ve elçilikleri üzerine araştırmalarda günümüz uluslararası akademik dili olan İngilizce dışında ve ilgili yüzyıla bağlı olarak değişmek kaydıyla başta Fransızca, İtalyanca, Almanca, Latince, Arapça ve Farsça olmak

üzere temel dillere hakimiyet önem kesbeder. Erken dönemler için Latince ve İtalyancanın Avrupalı devletlerle münasebetlerde temel diller olarak öğrenilmesi gerekmektedir, daha sonraki süreçlerde ise Fransızca, Almanca, Rusça gibi diller ilgili konuya göre değişmekle birlikte araştırmacıların edinmeleri gereken bir vasıf olarak durmaktadır. Elbette daha spesifik alanlarda da dil öğrenilmesi, alanında donanım kazanmak açısından şarttır. Osmanlı Devleti'nin üç kıtanın kesiştiği geniş bir coğrafyada hüküm sürmesinin yanı sıra dünya devleti olması bakımından geniş bir temas alanı mevcuttur. Bu nedenle de bahse mevzu diller dışında kalan diğer dillerin de yapılan araştırmaların sahasına göre öğrenilip, yapılacak incelemelerde araç olarak kullanılması son derece ehemmiyet taşır. Bu ise alanda yapılan araştırmalara dahil olmak isteyen genç araştırmacılar açısından tereddüt meselesi olabilir. Dil çeşitliliği ve öğrenmenin zaman alması araştırmacılara bir bariyer gibi görünse de yapılan çalışmalar imkanlar dahilinde dil öğrenilerek yapılmışsa anlam kazanmaktadır. Lisan hakimiyeti, ilgili konunun etraflı bir biçimde incelemesi ve karşılaştırmalı tarih yazımının gereği olarak zaruridir. Yoksa yapılan araştırmalar eksik kalacağı gibi, isabetli olmayan tespitlere de sebep olabilir. Aynı zamanda Türkiye'deki arşivlere veya yazma kaynaklara yansımayan bazı kayıtların diğer ülkenin arşivlerinde veya kayıtlarında bulunması yüksek ihtimaldir. Her iki ülke kaynakları birbirini tamamlar ve örtüşür nitelikte olduğundan yapılacak araştırmaların sağlam bir direk üzerine inşasına zemin hazırlar.

Son noktada aşağıda genel değerlendirmesi yapılacak bu alandaki çalışmaların büyük bir yeküne ulaştığını söylemek mümkündür. Ancak hâlâ araştırılmayı bekleyen birçok elçi ve elçilik, akademisyenleri beklemektedir. Bu doğrultuda ilerleyen süreçte Osmanlı elçileri hakkında daha fazla malumat elde edilmesi mümkün olacağı gibi daha fazla sayıda sefâretnâmenin keşfi de muhtemeldir. Bu ise Osmanlı diplomasisi ve siyasi tarihi çalışmalarına daha fazla katkı sağlayacak, yeni tespitlere imkân verecektir. Yapılan çalışmaların XIX. yüzyıl öncesinde yoğunlaşmış olması bundan sonraki süreçte XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl elçileri ve elçiliklerine daha fazla ağırlık verilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu noktada özellikle Osmanlı Devleti'nin son 150 yılını kapsayan dönemde görev yapmış Osmanlı elçileri ve bunların elçilikleri üzerine yapılacak çalışmaların sayıca daha da artması son dönem Osmanlı diplomasisini yakından tanımaya büyük oranda katkı sağlayacaktır. Zira daimî elçiliklerin kurulması ve gittikçe yaygınlaşması, şebkenderlik ağının büyüyerek dünyanın dört bir yanına kurulması, büyük bir organizma olarak Hariciye teşkilatının daha derinden incelenmesini gerekli kılar.

Osmanlı Elçileri ve Elçilikleri Hakkında Yapılan Önemli Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme

Daha önce de bahsedildiği üzere Osmanlı elçileri ve elçilikleri hakkında yapılan neşriyat çalışmaları Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başlamıştır. Bunun dahilinde Osmanlı elçilerinin görev raporları olan sefâretnâmeler Türkiye kadar Avrupa'da da en çok dikkat

çeken eserler olmuştur. Bazıları Fransızca ve Almanca olarak da basılan bu sefâretnâmeler, özellikle Osmanlıların dış dünyaya bakışı ve onu algılayışı üzerine anlatımlar içermesi bakımından ilgi görmüştür. Sayıları XVIII. yüzyılda daha da artan sefâretnâmeler içerisinde 1720-1721 yıllarında Paris'te fevkalade elçi olarak bulunan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin *Fransa Sefâretnâmesi*, bu gibi eserler arasında en çok ilgi görendir⁷. Yine İbrahim Paşa (1719 Viyana), Dürri Ahmed Efendi (1721 İran), Ahmed Resmî Efendi (1757-1758 Viyana ve 1764-1765 Berlin), Ahmed Vasıf Efendi (1788 İspanya) ve Seyyid Mehmed Vahid Efendi'nin (1806 Paris) sefâretnâmeleri de XIX. ve XX. yüzyılda Türkiye'de ve Avrupa'da ilgi gören sefâretnâmelerin başlıcalarıdır⁸.

Cumhuriyet döneminde de Osmanlı sefâretnâmelerine gösterilen ilgi devam etmiştir. Bu konudaki bazı yayınlar sefâretnâmeleri toplu değerlendiren eserler olup bunlar içerisinde Faik Reşit Unat'ın *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri* adlı eseri ilk derli toplu başvuru kaynağı niteliği taşır⁹. Yine Hadiye Tuncer ve Hüner Tuncer'in bu alandaki çalışması da Osmanlı elçileri ve sefâretnâmelerini değerlendiren bir eserdir¹⁰. Kemal Beydilli'nin “Sefâret ve Sefâretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme” başlıklı makalesi de sefâretnâmeler üzerine yeni bir değerlendirme sunmaktadır¹¹. Baki Asiltürk'ün *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa* başlıklı kitabı da içeriğine sefâretnâmeleri dahil eden çalışmalardandır¹². Bu konuda Osmanlıların Avrupa algısı odaklı olarak sefâretnâmeleri değerlendiren İbrahim Şirin'in doktora tezinden neşri yapılan *Osmanlı İmgeleminde Avrupa* adlı eserini de zikretmek gerekir¹³. Bernard Lewis'in *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi* adlı kitabı Osmanlı elçilerinin

- 7 Mehmed Efendi, *Relation de l'ambassade de Mehemed-Effendi, a la cour de France, en MDCCXXI. Traduit du turc*, Ganeau, Constantinople Paris 1757; Mehmed Efendi'nin *Sefâretnâmesi*, Firmin Didot Frères, Paris 1841; Mehmed Efendi, *Relation de l'Ambassade de Mehmed Efendi en France*, Typographie de Frimin Didot Frères, Paris 1841; Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Sefâretnâme-i Fransa*, Suavi Matbaası, Paris 1288; *Elçi Mehmed Efendi'nin Takriri*, Imprimerie de Victor Groupy, Paris 1889; M. Aubigny d', “Un ambassadeur Turc à Paris sous la Régence. Ambassade de Mehmet- Effendi en France, d'après la relation écrite lui même et des documents inédits”, *Revue d'Histoire Diplomatique*, III/1-2 (1889), s. 78-91, s. 200-235; Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Tacryr ou relation de Mohammed Efendi ambassadeur de la S. porte en France 1720 a Ibrahim Pacha*, edit et accompagne de notes Ali Suavi, Imprimerie de Victor Goupy, Paris 1872.
- 8 İbrâhim Paşa, *Bericht über den Zug des Gross-Botschafters Ibrahim Pascha nach Wien im Jahre 1719*, ed. F. v. Kraelitz- Greifenhorst, Wien Hölder 1908; Dürri Efendi, *Dürri Efendi Sefâretnâmesi*, Imprimerie Lithographique de C. Motte, Paris 1820; *Ahmed Resmî Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefâretnâmeleri*, sad. Bedriye Atsız, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1980; *Des Türkischen Gesandten Resmî Ahmet Efendi Gesandtschaftliche Berichte von Berlin im Jahre 1763*, Repr. of the 1809, Berliner Handpresse, Berlin 1983; Barbier de Maynard, A.C., “Ambassade de l'historien turc Vasıf Efendi en Espagne, 1787-1788”, *Journal Asiatique*, V/19 (1862), s. 505-523; Mehmet Vahid, *Sefâretnâme-i Seyyid Mehmed Vâhid Efendi, Relation de Mohammed Said Wahid Effendi*, Paris 1843.
- 9 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1968.
- 10 Hadiye Tuncer-Hüner Tuncer, *Osmanlı Diplomasisi ve Sefâretnâmeler*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1997.
- 11 Kemal Beydilli, “Sefâret ve Sefâretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXX (2007), s. 9-30.
- 12 Baki Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yay., İstanbul 2000.
- 13 İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınevi, Ankara 2006.

Avrupa algısını oryantalist bir çerçevede inceler¹⁴. Aynı şekilde *Osmanlı Elçilerinin Gözü ile Avrupa* adlı kitap da yazarı Hasan Korkut'un doktora çalışmasına dayalı olarak hazırlanmış konuyu toplu olarak değerlendiren bir eserdir¹⁵. Osmanlı diplomasisi ve bunun dahilinde Osmanlı sefâretnâmeleri hakkında yapılan çalışmalara bir literatür değerlendirmesi yapan M. Alaaddin Yalçinkaya'nın "Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı Diplomasi Tarihi Literatürü" adlı makalesi konuya kapsamlı bir bakış açısı sunar¹⁶. Hasan Korkut'un Osmanlı sefâretnâmeleri üzerine yapılan çalışmaları değerlendirdiği makalesi de bu konu hakkındaki neşriyat arasındadır¹⁷. Belkıs Altuniş Gürsoy'un "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefâretnâmelerin Rolü" başlıklı makalesi Osmanlı elçilerini ve elçiliklerini modernleşme bağlamında inceler¹⁸. Frédéric Hitzel'in sefâretnâmeleri konu aldığı makalesi de bu gibi çalışmalar içerisinde değerlendirilebilir¹⁹. Bahsedilen bu son çalışmalar, yayımlandıkları tarih itibarıyla daha sonraki sürece ait bu sahada neşredilen yeni çalışmaları kapsamaz.

Erhan Afyoncu tarafından hazırlanan *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi* adlı kitap da XIX. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı elçileri ve elçilikleri hakkında yapılan çalışmalara yer veren önemli bir başvuru kaynağıdır²⁰. Dijital ortamda neşredilen Osmanlı elçileri ve elçiliklerini de kapsayan iki bibliyografik çalışmadan burada bahsetmek gerekir. Birincisi Suna Suner'in Don Juan Archiv Vien tarafından hazırlanan XVIII. yüzyıl Osmanlı elçileri ve sefâretnâmeleri ile ilgili geniş listesidir²¹. Bir diğeri ise Caspar Hillebrand'ın hazırladığı hem bir listeyi hem de Osmanlı elçileri ve elçilikleri ile alakalı araştırmacıları ve çalışmaları da kapsayan *A researchers' list and bibliography of Ottoman travel accounts to Europe* adlı kaynakça çalışmadır²². Her iki çalışma da bu bağlamda başvuru kaynağı niteliğindedir. Diğer taraftan yayım yılları itibarıyla son yıllarda yapılan çalışmalar, yeni bulgular ve keşfedilen kaynaklar dahil edilememiştir.

14 Bernard Lewis, *The Muslim discovery of Europe*, Weidenfeld and Nicolson, London 1982; ayn.mlf., *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev. Nimet Yıldırım, Birey Yayıncılık, Erzurum 1997.

15 Hasan Korkut, *Osmanlı Elçileri Gözü ile Avrupa*, Gökkuşbuğu, İstanbul 2007.

16 Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, "Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı Diplomasi Tarihi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2 (2003), s. 423-489.

17 Hasan Korkut, "Osmanlı Sefâretnâmeleri Hakkında Yapılan Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2 (2003), s. 491-512.

18 Belkıs Altuniş Gürsoy, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefâretnâmelerin Rolü", *Bilgi*, sayı 36 (2006), s. 139-165.

19 Frédéric Hitzel, "Sefâretnâme: les ambassadeurs ottomans rendent compte de leurs séjours en Europe", *Etudes Turques et Ottomanes*, IV (1995), s. 51-57.

20 Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006 (8. baskı 2018), s. 108-119.

21 Suna Suner, *Eighteenth century Ottoman envoys & ambassadors (1700-1800) and a register and overview of sefâretnâmes*, Don Juan Archiv Wien, Wien 2013.

22 Caspar Hillebrand, *A researchers' list and bibliography of Ottoman travel accounts to Europe*, Bonn University, 2nd edition, Bonn 2014.

Bilinen 60 kadar Osmanlı sefâretnâmesinin hemen hemen hepsi neşredilmiştir²³. Son 30-40 yıldır sefâretnâmeler hakkında bazı yeni neşirler eklenmiştir. Bunların bir kısmı sadece sefâretnâme neşri içerirken bir kısmı sefâretnâmenin yanında ilgili elçi ve elçiliği de inceler. Bunlardan A. Çağrı Başkurt'un Kara Mehmed Paşa'nın Viyana elçiliğini değerlendirdiği çalışması son yıllarda neşredilen eserlerdendir²⁴. Yine Ebubekir Ratib Efendi'nin *Viyana Sefâretnâmesi* araştırmacıların ilgisine nail olanlardandır²⁵. Abdullah Ay tarafından yayımlanan Abdülkerim Paşa'nın *Rusya Sefâretnâmesi*'ni bunlardan saymak mümkündür. Hakan Karagöz, 1748'de Viyana'ya giden Hattı Efendi hakkında tutulan günlüğü Türkçeye kazandırmıştır. Tarafımızca yayımlanan Zıştovili Hacı Ali Ağa'nın 1755 yılındaki Lehistan elçiliği ve sefâretnâmesini de bu kabilden değerlendirmek gerekir²⁶.

Yeni neşredilen ve hala keşfedilmesi muhtemel sefâretnâmeler de mevcuttur. İbrahim Müteferrika'nın 1736 yılına ait Erhan Afyoncu ve Ahmet Önal'ın neşrettiği *Lehistan Sefâretnâmesi*'ni ve yine Numan Bey'in 1777-1778 yıllarındaki Varşova elçiliğini inceleyen, bunun dahilinde sefâretnâmesinin ve hakkında Varşova'da tutulan günlüğün Türkçeye çevrilerek tarafımızca kitap olarak yayımlandığı *Lehistan Sefâretnâmesi*'ni bu kabilden saymak mümkündür²⁷. Önümüzdeki süreçte daha fazla sayıda sefâretnâmenin varlığının tespiti de muhtemeldir. Yapılan çalışmalarda sefâretnâmelerin bazıları müstakilen basılırken bazıları ilgili elçinin elçiliği kapsamında değerlendirilmiştir. Bunlardan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ve Seyyid Mehmed Vahid Efendi'nin *Fransa Sefâretnâmeleri*, Ebubekir Ratib Efendi'nin *Viyana Sefâretnâmesi*, Ahmed Azmî Efendi'nin *Berlin Sefâretnâmesi* ve

23 Mehmet Alaaddin Yalçınkaya 2018 senesinde bu sayıyı 58 olarak verir. "Osmanlı Sefâretnâmeleri ve Diploması Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı Diploması Tarihi: Kurumları ve Tatbiki*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yay. Ankara 2018, s. 28.

24 A. Çağrı Başkurt, *Vallahi canım, ben Rumeli Beylerbeyiyim!: Avrupa'da İlk Muhteşem ve Mükemmel Elçilik Alayının Hikayesi: Kara Mehmed Paşa ve Viyana Elçiliği (1665)*, Libra Kitap, İstanbul 2020.

25 *Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefâretnâmesi*, yay. haz. Abdullah Uçman, Kitabevi, İstanbul 1999. Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi. Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2011.

26 Abdullah Bay, *Abdülkerim Paşa'nın Rusya Sefâreti ve Sefâretnâmesi (1775-1776)*, Gece Kitaplığı, Ordu 2014; Hakan Karagöz, *Habsburg Gözüyle Bir Osmanlı Elçisi: Mustafa Hattı Efendi'nin Viyana Günleri (1748)*, Kitabevi, İstanbul 2014; Hacer Topaktaş, *Lehistan'da Bir Osmanlı Sefiri Zıştovili Hacı Ali Ağa'nın Lehistan Elçiliği ve Sefâretnâmesi (1755)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.

27 Erhan Afyoncu-Ahmet Önal, "İbrahim Müteferrika'nın Lehistan Elçiliği ve Bilinmeyen Sefâretnâmesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVIII (2016), s. 105-142; Hacer Topaktaş Üstüner, *Lehistan'da Son Osmanlı Elçisi: Numan Bey'in Varşova Elçiliği ve Sefâretnâmesi 1777-1778*, Okurtarih, İstanbul 2020.

Vasıf Efendi'nin *İspanya Sefâretnâmesi* birçok incelemeye konu olanların başında gelir²⁸. Son dönemde neşredilen bir diğer sefâretnâme de Osman Şehdi Efendi'nin 1757-1758 yıllarına tekabül eden *Rusya Sefâretnâmesi*'dir²⁹.

Elçileri konu alan başlıca çalışmalara bakıldığında Ahmed Resmî Efendi üzerine biyografik içeriğiyle Virginia Aksan'ın çalışmasını anmak gerekir³⁰. Ebubekir Ratib Efendi'nin bürokratik yaşamını inceleyen Fatih Yeşil'in *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi. Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)* başlıklı kitabı da elçiler hakkında yapılan eserler arasındadır³¹. Ethan L. Menchinger'in XVIII. yüzyıl diplomat ve devlet adamı Ahmed Vasıf Efendi'yi incelediği ve Türkçeye de çevrilen kitabı da bu gibi çalışmalardandır³².

İlk daimî Osmanlı elçileri ve elçilikleri de araştırmalara konu olmuştur.ERCÜMENT Kuran'ın ilk daimî Osmanlı elçiliklerinin kuruluşunu konu alan *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, başlıklı kitabı önem taşır³³. Aynı konuda daimi elçiliklerin yeniden kurulmasını konu alan Ahmet Dönmez'in "Karşılıklı Diplomasie Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden

-
- 28 Bazıları için bkz. *Le Paradis des Infideles: Relation de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi. Ambassadeur Ottoman en France sous la Regence, traduite de l'Ottoman par Julien Galland*, ed. Gilles Veinstein, La Découverte, Paris 1981; *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi*, haz. Abdullah Uçman, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1976; *Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Paris'te Bir Osmanlı Sefiri: Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*, haz. Şevket Rado, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017; Carter V. Findley, "Ebu Bekir Ratib's Vienna embassy narrative, Discovering Austria or propagandizing for reform in Istanbul?", *WZKM*, 85 (1995), s. 41-80; Fatih Bayram, *Ebubekir Ratib Efendi as an Ottoman envoy of knowledge between the East and the West*, Bilkent University, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000; *Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefâretnâmesi*, yay. haz. Abdullah Uçman, Kitabevi, İstanbul 1999; Cahit Bilim, "Ebubekir Ratib Efendi, Nemçe Sefâretnâmesi", *Belleten*, LIV/209 (1990), s. 261-95; Melek Öksüz, *Türk İspanyol İlişkileri Çerçevesinde Ahmed Vasıf Efendi'nin İspanya Elçiliği: 1787-1788*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1998; Azmi Süslü, *Relations entre l'Empire Ottoman et la France à travers l'ambassade de Vahid Paşa 1806-1807*, Doktora Tezi, Paris 1979; Erol Çağlar, *Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefareti ve İngiltere ile Yapılan Görüşmelere Dair Takriri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, İstanbul 2002.
- 29 Şehdi Osman Efendi, *Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758*, haz. Türkan Polatçı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011.
- 30 Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, ed. Suraiya Faroqhi-Halil İnalcık, E.J. Brill, Leiden 1995. Türkçesi için bkz. Virginia H. Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi 1700-1783*, çev. Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997.
- 31 Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi. Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2011.
- 32 Ethan L. Menchinger, *The First of the Modern Ottomans: the Intellectual History of Ahmed Vasıf*, Cambridge University Press, Cambridge 2017; Türkçesi, *İlk Modern Osmanlı: Ahmed Vasıf'ın Fikri Gelişimi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2022.
- 33 ERCÜMENT Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968.

Tesisi 1832-1841” adlı makalesini de anmak gerekir³⁴. İlk daimî Osmanlı elçisi Yusuf Ağâh Efendi’nin Londra elçiliğini doktora tezine dayalı olarak neşreden M. Alaaddin Yalçınkaya’nın kitabı bu alanda ilk akla gelenlerdendir³⁵. Yine Berlin’e gönderilen ilk daimî elçi Giritli Ali Aziz Efendi’nin Berlin sefreti H. Ahmed Schmiede tarafından incelenmiştir³⁶. Paris’e gönderilen Morali Esseyid Ali Efendi, bir asır öncesinde Fransa’da bir çalışmaya konu olmuş ve yıllar sonra Türkçeye kazandırılmıştır³⁷. Mustafa Aydın’ın Rusya’da Osmanlı elçiliğinin açılması hakkında makalesi de bu alandaki çalışmalardan sayılabilir³⁸.

XIX. yüzyılda görev yapan diplomatlar hakkında da giderek artan sayıda çalışma yapılmış ve yayımlanmıştır. Bunlar içerisinde Sinan Kunalalp’in hazırladığı XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı elçilerini de listeler biçimde tanıtan *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, önemli bir başvuru kaynağıdır³⁹.

Ali Akyıldız’ın Sadullah Paşa (1838-1891) hakkındaki biyografik eseri bu alanda önde gelen çalışmalardandır⁴⁰. Ö. Kürşad Karacagil’in diplomat ve devlet adamı Polonya asıllı Ahmed Rüstem Bey (1862-1934) hakkında hazırladığı biyografi de bu gibi çalışmalar içerisinde yer alır⁴¹. Kasım Hızlı’nın yüksek lisans tezine dayalı olarak yayımladığı Salih Münir Paşa (1859-1939) biyografisi de bu grup çalışmalardandır⁴². Rıdvan Kaşıkçı’nın Osman Nizami Paşa (1856-1939) üzerine hazırladığı doktora çalışmasından neşrettiği eser de son dönemde Osmanlı elçileri kapsamında yapılan çalışmalar arasındadır⁴³. Musurus ailesi ile ilgili Olivier Bouquet ve Sinan Kunalalp’in eseri de XIX. yüzyılın bir diplomat ailesi üzerine evrakların neşrini içerir⁴⁴. Son dönem Osmanlı diplomatlarından Turhan Paşa’nın

34 Ahmet Dönmez, “Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa’da Yeniden Tesisi 1832-1841”, *Fahir Armaoğlu Armağanı*, ed. Ersin Embel, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2008, s. 153-160.

35 M. Alaaddin Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe. The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, ISIS, İstanbul 2010.

36 H. Ahmed Schmiede, *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giritli Ali Aziz Efendi’nin Berlin Sefreti*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.

37 Maurice Herbet, *Une Ambassade Turque sous le Directoire, Morali Esseyit Ali Efendi (1797-1802)*, Librairie Académique Didier, Paris 1902; Türkçesi, *Fransa’da İlk Daimi Türk Elçisi “Morali Esseyit Ali Efendi”*, çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul 1997.

38 Mustafa Aydın, “Osmanlı Devleti’nin Rusya’da Elçilik Açması (1856) ve Elçi Yusuf Rıza Bey’in Faaliyetleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 26 (2012), s. 107-126.

39 Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922). Prosopografik Rehber*, ISIS, İstanbul 2003.

40 Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011.

41 Ö. Kürşad Karacagil, *Ahmet Rüstem Bey: Osmanlı’dan Cumhuriyete Sıra Dışı Bir Diplomat*, Vakıfbank Kültür Sanat Yay., İstanbul 2022.

42 Kasım Hızlı, *Sultanın Sefiri Salih Münir Paşa: II. Abdülhamid, Jön Türkler, Diplomasi*, Timaş Yay., İstanbul 2022.

43 Rıdvan Kaşıkçı, *Osman Nizami Paşa, Asker ve Diplomat 1856-1939*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2023.

44 *Les Musurus - Une famille de diplomats Ottomans. Lettres et documents (1852-1910)*, réunis et présentés par Olivier Bouquet et Sinan Kunalalp, Les Editions ISIS, İstanbul 2015.

(1839-1927) kariyeri üzerine tarafımızca hazırlanan çalışmalar mevcuttur⁴⁵. Diplomat ve devlet adamı Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa (1843-1936) hakkında Orhan Koloğlu, Nurten Çetin ve Necati Çavdar'ın biyografi çalışmaları da bu alandaki yayınlardandır⁴⁶. Mustafa Reşid Paşa'nın diplomatik görevleri de çalışmalarda yer bulmuştur. Bayram Kodaman'ın Fransızca eseri bunlardan ilk akla gelenlerdendir⁴⁷. Yine Fatih Andı'nın yayına hazırladığı Mustafa Sami Efendi'nin 1838 yılı görevini ihtiva eden *Avrupa Risalesi* de XIX. yüzyıl elçilikleri arasında neşredilenlerdendir⁴⁸. Bozoklu Osman Şakir Efendi'nin *Musavver İran Sefâretnâmesi* de 1817 yılında İran'ı resimlerle anlatan kıymetli bir eser olup yakın zamanda yayımlanma şansına erişmiştir⁴⁹. Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi'nin Paris elçiliği ve sefâretnâmesi Bekir Günay tarafından kitap olarak yayımlanan konu dahilindeki mevcut eserlerdendir⁵⁰. Fikret Turan'ın yayımladığı Londra Seyahatnamesi'ni ve 1835 Tarihli Resimli Seyyahnameyi de XIX. yüzyıl diplomatlarının Avrupa'ya bakışını sunmasını açısından önem taşır⁵¹.

XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı fevkalade elçilikleri üzerine de bazı çalışmalar kaleme alınmıştır. Bunlardan Mahir Aydın'ın *Livadya Sefâretnâmeleri*'ni konu edindiği "Livadya Sefâretleri ve Sefâretnameleri" başlıklı makale Rusya İmparatorları'na gönderilen fevkalade Osmanlı elçiliklerini içerir⁵². Livadya fevkalade elçiliklerini konu alan şahsımızın iki çalışması da bu gruptaki yayınlar arasındadır⁵³. II. Abdülhamid döneminde fevkalade elçiliklerde vazife alan ve daha sonra büyükelçilik görevleri yürüten Hüseyin Kâzım Bey'in (1860-1920) diplomatik seyahatnamelerini konu edinen *Sultan II. Abdülhamid ve Diploması*:

-
- 45 Hacer Topaktaş Üstüner, "An Ottoman Talented Diplomat of Albanian Origin: Turhan Pasha (Permeti) and Some New Information on His Diplomatic Career", *Turkey and Kosovo, the Role of Diplomacy in the History of Balkans*, ed. Özgür Oral, Istanbul University, Istanbul 2021, s. 145-161.
- 46 Orhan Koloğlu, *Son Sadrazam: Milli Mücadele Taraftarı Ahmed Tevfik Paşa*, Doğan Kitap, İstanbul 2007; Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015; Necati Çavdar, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.
- 47 Bayram Kodaman, *Les Ambassades de Moustapha Réchid Pacha à Paris*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.
- 48 *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri, Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi*, haz. M. Fatih Andı, Kitabevi, İstanbul 1996.
- 49 Osman Şakir Efendi, *Musavver Sefâretnâme-i İran: Resimli İran Sefâretnâmesi 1817*, haz. Güray Önal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2018; Yakup Öztürk, Bozoklu Osman Şakir'in *Musavver İran Sefâretnâmesi ve Fatih'ten 1914 Kuşâğına Türk Resim Sanatı*, Büyüyenay Yay., İstanbul 2018.
- 50 Bekir Günay, *Paris'te Bir Osmanlı: Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi'nin Paris Sefirliği ve Büyük Sefâretnâmesi*, Kitabevi, İstanbul 2009.
- 51 Fikret Turan, *Seyahatname-i Londra Tanzimat Bürokratının Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2009; Fikret Turan, *İngiltere ile Fransa Arasında Bir Tanzimat Aydını 1835 Tarihli Resimli Seyyahname (Renkli Orijinal resimlerle birlikte)*, (inceleme, çeviri metin), DBY Yay., İstanbul 2023.
- 52 Mahir Aydın, "Livadya Sefâretleri ve Sefâretnameleri", *Belgeler*, XIV/18 (1989), s. 312-357.
- 53 Hacer Topaktaş, "Rus Çarına Livayda'da Hoş-Âmedî: Turhan Paşa'nın II. Nikolay Nezdinde Fevkalade Elçiliği (1898)", *Osmanlı'da Siyaset ve Diploması*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş-Haşim Şahin-Hacer Kılıçarslan, OSARK Yay., Sakarya 2016, s. 241-266; ayn.mlf., "Two extraordinary legations welcoming the Tsar and Kaiser during the reign of Abdulhamid II", *Abdülhamid II and his Legacy, Studies in Honour of F. A. K. Yasamee*, ed. Ş. Tufan Buzpınar-Gökhan Çetinsaya, ISIS, İstanbul 2019, s. 177-192.

Hüseyin Kâzım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887) başlıklı tarafımızca yayımlanan kitap, bu gibi çalışmalardandır⁵⁴.

Son yıllarda Hariciye Nezareti hakkında İstanbul Üniversitesi'nde tamamlanan iki doktora tezinin neşrinden de bu minvalde bahsetmek gerekir. Bunlardan Aydın Çakmak'ın *Türk Dışişleri Teşkilatı'nın Gelişimi: Hariciye Nezareti* başlıklı kitabı, Hariciye Nezareti'nin kuruluşunu ve şekillenişini konu alan bir çalışma olarak Osmanlı elçilerini de kitabına yer yer dahil eder⁵⁵. Diğerine ise II. Abdülhamid dönemi Hariciye teşkilatını ve bunun içerisinde elçileri de konu edinen Zeynep Bostan'ın *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi* adlı kitabıdır⁵⁶. Burada Osmanlı hariciyesinin yurtdışı yapılanması ve elçileri de sistematik bir biçimde anlatılmaktadır.

Daha önce bahsedildiği üzere Osmanlı elçileri ve elçilikleri birçok lisansüstü teze de konu olmuştur. Sefâretnâmelerin bu bağlamda sıkça tezlere konu edinildiğini söylemek mümkündür. Bunlara ekteki listede yer verilmiştir. Elçilerin müstakilen incelendiği lisansüstü tezler de mevcuttur. Bunların bir kısmı kitap olarak yayımlanmışsa da bir kısmı tez halinde kalmıştır.

Son olarak Osmanlı elçileri ve elçiliklerini kapsayan geçtiğimiz süreçte tertiplenen bazı bilimsel toplantılardan da bahsetmek yerinde olur. Birincisi 2022 yılında Konya'da Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde organize edilen *I. Uluslararası Osmanlı ve Türkiye Araştırmaları Kongresi-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Diplomasisine Yön Verenler-* başlıklı kongredir⁵⁷. Burada birçok Osmanlı diplomatına dair yeni bilgiler ve bulguları içeren bildiriler de sunulmuştur. İkincisi ise Dışişleri Bakanlığı'nın 500. kuruluş yıldönümü ile Cumhuriyetin 100. Yıldönümü vesilesiyle İstanbul Üniversitesi ev sahipliğinde yapılan *Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Dışişleri, Asırların Diploması Birikimi Uluslararası Sempozyumu*'dur. Dışişleri Bakanlığı ve Türk Tarihi Kurumu'nun ortaklaşa düzenlediği toplantıda Osmanlı elçileri ve elçilikleri de bildirilere mevzu bahis olmuştur⁵⁸. Aynı şekilde Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul Medeniyet Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlediği *Türk Diplomasisinde Edebiyatın İzleri Sempozyumu*, edebi yönleriyle de diplomasiye damga vuran diplomatlara dair bilimsel bir toplantı olarak anılmalıdır⁵⁹.

54 Hacer Topaktaş, *Sultan II. Abdülhamid ve Diplomasi: Hüseyin Kâzım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887)*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2015.

55 Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatı'nın Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020.

56 Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021.

57 *I. Uluslararası Osmanlı ve Türkiye Araştırmaları Kongresi-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Diplomasisine Yön Verenler*, düz. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya Karatay Üniversitesi, 20-22 Ekim 2022, Konya.

58 *Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Dışişleri, Asırların Diploması Birikimi Uluslararası Sempozyumu*, düz. Dışişleri Bakanlığı, Türk Tarihi Kurumu, İstanbul Üniversitesi, 13-14 Nisan 2023, İstanbul.

59 *Türk Diplomasisinde Edebiyatın İzleri Sempozyumu*, düz. Dışişleri Bakanlığı, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 27 Nisan 2023, İstanbul.

Sonuç

Yüzyılları bulan uzun tarihi boyunca Osmanlı Devleti'nin bir dünya gücü olması, dünyanın dört bir yanında bulunan ülkelerle irtibatını ve diplomatik ilişkiler geliştirmesi lüzumunu ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda dış ilişkilerini Osmanlı başkentine gelen yabancı diplomatlarla yürütürken diğer yandan kendi diplomatlarıyla da diğer devletlere karşılık vermiştir. Yapılacak tarih araştırmalarında Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerini anlama noktasında Osmanlı elçileri ve elçilikleri üzerine yapılan çalışmaların ehemmiyeti ortaya çıkmaktadır.

Cumhuriyet döneminde Osmanlı elçileri ve elçilikleri hakkında ortaya konan çalışmalar, tarih araştırmaları içerisinde büyük bir yer tutar. Bilhassa sefâretnâmeler ve elçi biyografileri bu alanda yapılan çalışmalarda ön plana çıkmıştır. Osmanlı diplomasisinin erken dönemlerine ait kaynaklar daha azdır, ya da günümüze ulaşamamıştır. 1699 Karlofça Antlaşması Osmanlı diplomasisi açısından yeni bir dönemi aralamıştır. Bundan sonra Osmanlı idaresi diplomasiyi daha fazla kullanarak siyaset geliştirmiştir. Bu ise diplomatlar aracılığıyla yapılmıştır. Bundan kaynaklı olarak Osmanlı elçileri ve elçilikleri ile ilgili çalışmalar daha ziyade XVIII. yüzyılı kapsayan süreçte artış gösterir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin bilhassa Avrupa'ya doğuda ise İran'a daha sık elçi göndermesi söz konusudur. Ayrıca bu elçilerin belirtilen yüzyılda elçilik raporlarını daha uzun, daha detaylı bir biçimde kaleme almaları, yani kaynakların artış göstermesi bu alandaki çalışmaların önünü açmıştır. Diğer yandan zaman dilimi olarak XIX. yüzyıl öncesi Osmanlı elçileri ve elçiliklerinin şimdiye dek ortaya konan yayınlar içerisinde ağırlık kazandığı söylenebilir. Osmanlı daimî elçiliklerinin oluşturulduğu 1793 yılı sonrasında ilk mukim elçilerin incelendiği ve birkaç çalışmaya konu olduğu görülürken XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başındaki mukim elçiler ve sefaretlerle alakalı hala önemli boşlukların bulunduğu saptanmıştır.

Yapılan çalışmaların elçilerin gittiği ilgili ülkenin arşiv ve kütüphanelerinden de istifade edilerek ortaya konması lüzumu ve elbette ilgili dilin bilinmesi gereğine bağlı bir gerçeklik söz konusudur. Mevcut literatür Cumhuriyet döneminde son 30-40 yılda bu doğrultuda araştırmacıların yetiştiği ve çalışmalara başlanabildiğini göstermektedir. Ancak hâlâ Türkiye'de Osmanlı Devleti'nin münasebet kurduğu her ülke ile ilgili yetişmiş araştırmacının mevcut olmadığını söylemek gerekir. Son dönemlerde daha fazla tarihçi yabancı dil öğrenmekte ve yurt dışında araştırma yapmaktadır, fakat bunlar istenen düzeye erişememiştir. İskandinav ülkeleri, Uzak Doğu, Merkezi Asya, Afrika ülkeleri bilhassa daha fazla araştırmacıya ihtiyaç duymaktadır. Araştırmaların çoğunluk oluşturduğu Avrupa ülkeleri ile münasebetler üzerine dahi yapılan çalışmalara daha fazlasının eklenmesi zaruridir. Bu ise genç tarihçilerin Osmanlı diplomasisi, elçileri ve elçilikleri konularına daha çok yönlendirilmesi ve alan araştırmasına uygun donanımlar kazanmaları, yetişebilecekleri imkanların tanınması ile mümkün olacaktır.

Son noktada Osmanlı siyasi tarihi incelemeleri içerisinde Osmanlı elçileri ve elçiliklerinin mühim bir yer kapladığı, artan nitelikli araştırmacı sayısının bilim camiasına veri sağlanmasına hizmet ettiği ve böylece Osmanlı siyasetini ve diplomasisini analiz etme ve yorumlama kabiliyetini daha fazla güçlendirerek tarihçilere sunduğu ve ilerleyen süreçte de daha fazla sunacağına vurgulamak gerekir. Gerek yurt içinde gerek yurt dışında bahse konu Osmanlı elçileri ve elçilikleri alanında yetişen birçok araştırmacı tarafından farklı dillerde ve çeşitli konularda yapılan çalışmalarda gittikçe artan bir ivme olduğunun da altı çizilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Osmanlı Elçileri ve Elçilikleri Üzerine Yapılan Çalışmaların Genel Listesi

Kitaplar

Abdülhak Hâmid'in Hatıraları, haz. İnci Enginün, Dergâh Yay., İstanbul 2013.

Ahmed Resmî Efendi, *Eine türkische Botschaft an Friedrich den Großen*, çev. W. B. Bolland, Keil, İstanbul 1903.

Ahmed Resmî Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefâretnâmeleri, sad. Bedriye Atsız, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1980.

Afyoncu, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

_____, *III. Ahmed'in Hatt-ı Hümayûnlarında Sultan ve Diplomasi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.

Aksan, Virginia H., *An Ottoman statesman in war and peace: Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, ed. Suraiya Faroqhi, Halil İnalçık, E.J. Brill, Leiden 1995.

_____, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi 1700-1783*, çev. Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997.

Aktepe, M. Münir, *Mehmed Emni Beyefendi (Paşa) 'nın Rusya Sefâreti ve Sefâretnâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1974.

Akyılmaz, Gül, *Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı*, Tablet Basım Yayın, Konya 2000.

Akyıldız, Ali, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011.

Aracı, Emre, *Yusuf Agâh Efendi. 18. Yüzyıl Londrası 'nda İlk Türk Büyükelçi*, Pera Müzesi Yay., İstanbul 2013.

Asiltürk, Baki, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yay., İstanbul 2000.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Çoşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982.

Bareilles, Bertrand, *Un Turc a Paris 1800-1811 La relation de voyage et de Mission de Mouhib Effendi*, Editions Bassard, Paris 1920.

Başkurt, A. Çağrı, *Vallahi Canım, Ben Rumeli Beylerbeyiyim!: Avrupa'da İlk Muhteşem ve Mükemmel Elçilik Alayının Hikayesi: Kara Mehmed Paşa ve Viyana Elçiliği (1665)*, Libra Kitap, İstanbul 2020.

Bay, Abdullah, *Abdülkerim Paşa 'nın Rusya Sefâreti ve Sefâretnâmesi (1775-1776)*, Gece Kitaplığı, Ordu 2014.

Beydilli, Kemal-İlhan Şahin, *Mahmûd Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri, Türk Yazmalar Nüshası ve 1798 Tarihli Fransızca Tab 'ın Tıpkı Basımı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001.

Bilim, Cahit, *Osmanlı Dış İlişkileri: Sefaratnâmeler, Elçilikler-Anlaşmalar*, Onbir Yay., İstanbul 2019.

Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri -Mustafa Sâmî Efendi ve Avrupa Risalesi, haz. M. Fatih Andı, Kitabevi, İstanbul 2002.

Bolland, Willy-Bey, *Eine Türkische Botschaft an Friedrich den Grossen*, İstanbul 1903.

Bostan, Zeynep, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021.

Çakmak, Aydın, *Türk Dışişleri Teşkilatı 'nın Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020.

Çavdar, Necati, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Teyfik Paşa*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.

Çetin, Nurten, *Son Sadrazam Ahmet Teyfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

Çorlu, Salih Münir, *Geçmiş Zamanlar: Sultan 2. Abdülhamit'in Paris Sefir-i Kebirinin Diploması Yazıları ve Hatıraları*, haz. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul 2013.

_____, *Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*, haz. Ali Birinci-Selma Günaydın, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.

Danışman, H. Basri, *Artçı Diplomat: Son Osmanlı Hariciye Nazırlarından Mustafa Reşit Paşa*, Arba Araştırma Basım Yayın, İstanbul 1998.

Demir, Remzi, *Mustafa Sâmî Efendi Avrupa Risâlesi*, Ankara 1996.

Demir, Uğur, *1768-1774 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2023.

Des Türkischen Gesandten Resmi Ahmet Efendi Gesandtschaftliche Berichte von Berlin im Jahre 1763, Repr. of the 1809, Berliner Handpresse, Berlin 1983.

Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi, yay. haz. Abdullah Uçman, Kitabevi, İstanbul 1999.

Ebû Sehil Nu'man, *Molla und Diplomat. Der Bericht des Ebû Sehil Nu'mân Efendi über die österreichisch-osmanische Grenzziehung nach dem Belgrader Frieden 1740/41*, çev. ve düz. E. Prokosch, Styria, Graz 1972.

_____, *Tedbîrât-ı Pesendîde (Beğenilmiş Tedbirler)*, ed. Ali İbrahim Savaş, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

el Müeyyed, Sadık, *Habeş Seyahatnâmesi 1904*, Kaknüs Yay., İstanbul 2000.

_____, *Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahat*, Çamlıca, İstanbul 2015.

Erol, Mine, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyük Elçisi A. Rüstem Bey*, Bilgi Basımevi, Ankara 1973.

Fliter, Irena, *Ottomans in Eighteenth-Century Prussia. Delegates to Diplomats*, Liverpool University Press, Liverpool 2023.

Girgin, Kemal, *Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol): Osmanlı ve Cumhuriyet*

Dönemleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Günay, Bekir, *Paris'te Bir Osmanlı: Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi'nin Paris Sefirliği ve Büyük Sefâretnâmesi*, Kitabevi, İstanbul 2009.

Göçek, Fatma Müge, *East Encounters West, France and Ottoman Empire in the 18th Century*, Oxford University Press, Washington D.C 1987.

_____, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü, Osmanlının Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yay., İstanbul 1999.

von Hammer-Purgstall, Joseph, “*Gesandtschaftliche Berichte von seinen Gesandtschaften in Wien im Jahre 1757 und Berlin im Jahre 1763*” aus dem Türkischen Originale übersetzt von einem ungenannten Mitarbeiter der Allgemeinen Literatur-Zeitung, Allgemeinen Literatur-Zeitung, Berlin ve Stettin 1809.

Helene, Desmet-Gregoire, *Büyüklü Divan: XVIII. Yüzyıl Fransa'sında Türkler ve Türk Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1991.

Herbette, Maurice, *Une Ambassade Turque sous le Directoire, Morali Esseyit Ali Efendi (1797-1802)*, Librairie Académique Didier, Paris 1902.

_____, *Fransa'da İlk Daimi Türk Elçisi “Morali Esseyit Ali Efendi”*, çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul 1997.

Hızlı, Kasım, *Sultanın Sefiri Salih Münir Paşa: II. Abdülhamid, Jön Türkler, Diplomasi*, Timaş Yay., İstanbul 2022.

Hillebrand, Caspar, *A researchers' list and bibliography of Ottoman travel accounts to Europe*, Bonn University, 2nd edition, Bonn 2014.

History of Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History, Volume 12. Asia, Africa and the Americas (1700-1800), ed. David Thomas-John Chesworth, Brill, Leiden Boston 2018.

İnal, Halimat, *Les Ambassadeurs Français en Turquie et les Ambassadeurs Turcs en France dans la Seconde Moitié du XVIIIe Siècle*, Hilâl, İstanbul 1968.

İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları: I. Türkçe Tarih Yazmaları: İctimai, Siyasi, İdari ve İktisadi Tarih Eserleri: Sefâretnâmeler, haz. kolektif, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1949.

İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Sefâretnâmelerin Tavsifi, haz. Cahit Erencan, y.y.

1939.

Iitzkowitz, Norman-Max Mote, *Mubadele: An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, The University of Chicago Press, Chicago 1970.

Kantarcı, Şenol, *Osmanlı'da "Onurlu" Bir Diplomat ve Milli Mücadelenin "Önemli" Siması Ahmed Rüstem Bey (Alfred Bielinski-Alfred Rüstem Bey)*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Karacagil, Ö. Kürşad, *Ahmet Rüstem Bey: Osmanlı'dan Cumhuriyete Sıra Dışı Bir Diplomat*, Vakıfbank Kültür Sanat Yay., İstanbul 2022.

Karagöz, Hakan, *Habsburg Gözüyle Bir Osmanlı Elçisi: Mustafa Hatti Efendi'nin Viyana Günleri (1748)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2014.

Karal, Enver Ziya, *Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1802-1806)*, Kenan Basımevi, İstanbul 1940.

Karamuk, Gümeç, *Ahmed Azmi Efendis Gesandtschaftsbericht als Zeuge des Osmanischen Machtverfalls und der Beginnenden Reformära unter Selim III*, Lang, Frankfurt 1975.

Kaşıkçı, Rıdvan, *Osman Nizami Paşa, Asker ve Diplomat 1856-1939*, Çizgi Yayınevi, Konya 2023.

Kayaoğlu, Taceddin, *Osmanlı Hariciyesinde Gayr-ı Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

Kayran, Kutlu, *Osmanlı-Meksika Diplomatik İlişkileri (1864-1913): Elçilik Raporlarında Osmanlıların Latin Amerika Siyaseti*, Libra Kitap, İstanbul 2018.

Kınlı, Onur, *Osmanlı'da Modernleşme ve Diplomasi*, İmge Kitabevi, Ankara 2006.

Kızıltoprak, Süleyman, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.

Kara Mustafa vor Wien 1683 aus der Sicht türkischer Quellen, ed. Richard Franz Kreutel-Karl Teply, çev. ve yay. R. F. Kreutel, Styria 1982.

Kodaman, Bayram, *Les Ambassades de Moustapha Réchid Pacha à Paris*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.

Koloğlu, Orhan, *Son Sadrazam: Milli Mücadele Taraftarı Ahmed Tevfik Paşa*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

Kolshorn, Otto Müller, *Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den Preussischen Hof*,

Berlin, 1918.

Korkut, Hasan, *Osmanlı Elçileri Gözü ile Avrupa*, Gökkuşbu, İstanbul 2007.

Kuneralp Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, ISIS, İstanbul 2003.

Kuran, Ercümen, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1968.

Langlès, Luis, *Relation de Dourry Efendi et suite de l'extrait des Voyages de Petit de la Croix, rédigé par lui-meme*, Ferra, Paris 1810.

Les Musurus - Une famille de diplomats ottomans. Lettres et documents (1852-1910), réunis et présentés par Olivier Bouquet et Sinan Kuneralp, Les Editions ISIS, İstanbul 2015.

Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, Weidenfeld and Nicolson, London 1982.

_____, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev. Nimet Yıldırım, Birey Yayıncılık, Erzurum 1997.

Mehmed Efendi, *Le Paradis des Infideles: Relation de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi. Ambassadeur Ottoman en France sous la Regence, Traduite de l'Ottoman par Julien Galland*, ed. Gilles Veinstein, La Découverte, Paris 1981.

Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatin Evrak-ı Siyasisi*, Âlem Matbaası, İstanbul 1306.

Menchinger, Ethan L., *The First of the modern Ottomans: the intellectual history of Ahmed Vasif*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.

_____, *İlk Modern Osmanlı: Ahmed Vasif'in Fikri Gelişimi*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2022.

Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet Tahlil ve Tenkitli Metin*, haz. Ahmet Öğreten, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2002.

Mustafa Sâmî Efendi, *Avrupa Risalesi*, haz. Remzi Demir, Ankara 1996.

Moralı Ali - Abdürrahim Muhibb (Moralı Seyyid Ali Efendi - Seyyid Abdürrahim Muhibb Efendi), *Deux ottomans à Paris sous le Directoire et l'Empire. Relations d'ambassade*, ed. Stefanos Yerasimos, Arles, Sindbad 1998.

Mustafa Hattî Efendi, Viyana Sefâretnâmesi, haz. Ali İbrahim Savaş, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

Müller-Kolshorn, Otto, *Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den Preussischen Hof. Ein Beitrag zur Geschichte der Diplomatischen Beziehungen Preussens zur Hohen Pforte unter Friedrich Wilhelm II*, Mayer & Müller, Berlin 1918.

Nakkaş, Gıyaseddin, *Hitay Sefâretnâmesi*, haz. Betül Mutlu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

Oba, Ali Engin, *Diplomasi ve Tarih: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Diplomasi Tarihi Araştırmaları*, Kitabevi, İstanbul 2021.

Okday, Şefik, *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Teyfik Paşa*, Marsan Matbaacılık, İstanbul 1986.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.

Oruç Bey, *Elçilik Kâtibinin Kaleminden Safeviler: 1560-1604*, çev. Leyla Aksüt Kuzucular, Yurt Kitap Yayın, Ankara 2014.

Osman Şakir Efendi, *Musavver Sefâretnâme-i İran: Resimli İran Sefâretnâmesi 1817*, haz. Güray Önal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2018.

Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi, ed. Mehmet Yaşar Ertaş-Haşim Şahin-Hacer Kılıçaslan, OSARK Yay., İstanbul 2016.

Osmanlı'da Diplomasi, Siyaset ve Savaş, ed. Mehmet Yaşar Ertaş-Hacer Kılıçaslan, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

Ottoman Ambassadors to Persia and to Europe and their reports: text and studies, collected and reprinted by Fuat Sezgin, in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt 2008.

Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question", Egypt: From Ismail Pasha's abdication to Hasan Fehmi Pasha's mission to London 1879-1885, ed. Sinan Kunealp, ISIS, İstanbul 2011.

Osmanlı Diplomasi Tarihi: Kurumları ve Tatbiki, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yay., Ankara 2018.

Osmanlı Devleti'nin Diploması Tarihi: Makaleler-1, ed. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2020.

Osmanlı Devleti'nin Diploması Tarihi: Makaleler-2, ed. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2022.

Özcan, Uğur-Abidin Temizer, *Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

Özen Yılmaz, Güzin, *Elçiyeye Zeval Olmaz: 16. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı'da Yabancı Elçiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014.

Özkan, Selim Hilmi, *Osmanlı Devleti ve Diploması*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

Öztürk, Yakup, *Bozoklu Osman Şakir'in Musavver İran Sefâretnâmesi ve Fatih'ten 1914 Kuşâğına Türk Resim Sanatı*, Büyüyenay Yay., İstanbul 2018.

Paker, Esat Cemal, *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1952.

Paris'te Bir Osmanlı Sefiri: Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa Seyahatnâmesi, haz. Şevket Rado, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017.

Rachieru, Silvana, *Diplomaşi şi supuşe otomani în Vechiul Regat: relaţii otomano-române între anii 1878-1908*, Editura Universităţii, Alexandru Ioan Cuza, Iaşi 2018.

Safî, Muhammet, *Osmanlı Elçilerinin Wikileaks Raporları*, Ural Yayıncılık, İstanbul 2011.

Sanaç, Fuad, *Der Gesandtschaftsbericht Mustafa Efendis über die Gesandtschaftsreise nach Wien im Jahre 1730/31*, Doktora Tezi, Viyana Üniversitesi, Wien 1992.

Sander, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diploması Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1987.

Savaş, Ali İbrahim, *Osmanlı Diplomasısı*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.

Sevinç, Tahir, *Emnî Mehmed Paşa'nın ve Canibi Ali Paşa'nın Rusya ve Avusturya'ya Sefâret Hazırlık ve Yolculukları (1739-1741) (Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2019.

Schmiede, H. Ahmed, *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefâreti*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1990.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitapevi, İstanbul 1939.

_____, *Hariciye Hizmetinde Otuz Yıl - Mutlakiyet - Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başıma Gelenler 1892-1922*, Şaka Matbaası, İstanbul 1949.

_____, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene: 1892-1922*, I, Şaka Matbaası, İstanbul 1950; IV, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

Suner, Suna, *Eighteenth century Ottoman envoys & ambassadors (1700-1800) and a register and overview of sefâretnâmes*, Don Juan Archiv, Wien 2013.

Şehdi Osman Efendi, *Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758*, haz. Türkan Polatçı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011.

Şirin, İbrahim, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınevi, Ankara 2006.

Talbot, Michael, *British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*, The Boydell Press, Woodbridge 2017.

Tanburî Arutin, *Tahmas Kulu Han'ın Tevârîhi: İstanbullu Tanburî Arutin Tarafından Osmanlı Elçisi ile Acemistan Yolculuğunda Yazılmış*, çev. Esat Uras, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1942.

Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi, ed. İrşad Sami Yuca, Hidayet Kara, Kitabevi Yay., İstanbul 2019.

Temaşvarlı Osman Ağa, *Kendi Kalemiyle Temaşvarlı Osman Ağa*, yay. Harun Tolasa, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1986.

Temizer, Abidin-İbrahim Serbestoğlu, *Ambassadors and Consuls of the Ottoman Empire to Serbia*, Livre de Lyon, Lyon 2021.

Topaktaş, Hacer, *Lehistan'da Bir Osmanlı Sefiri: Ziştovili Hacı Ali Ağa'nın Lehistan Elçiliği ve Sefâretnâmesi (1755)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.

_____, *Sultan II. Abdülhamid ve Diplomasi: Hüseyin Kâzım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887)*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2015.

Topaktaş Üstüner, Hacer, *Lehistan'da Son Osmanlı Elçisi: Numan Bey'in Varşova Elçiliği ve Sefâretnâmesi 1777-1778*, Okurtarih, İstanbul 2020.

Tuncer, Hadiye-Hüner Tuncer, *Osmanlı Diplomasisi ve Sefâretnâmeler*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1997.

Turan, Fikret, *Seyahatname-i Londra Tanzimat Bürokratinin Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2009.

_____, *İngiltere ile Fransa Arasında Bir Tanzimat Aydını 1835 Tarihli Resimli Seyyahname (Renkli Orijinal resimlerle birlikte)* (inceleme, çeviri metin), DBY Yay., İstanbul 2023.

Turan, Namık Sinan, *İmparatorluk ve Diplomasi Osmanlı Diplomasinin İzinde*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2014.

Karaçay Türkal, Merve, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Fas İlişkileri*, Çizgi Yayınevi, Konya 2020.

Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.

Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*, yay.haz. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968.

_____, *Şehdi Osman Efendi Sefâretnâmesi*, Maarif Vekaleti, Ankara 1942.

Veinstein, Gilles, *Le Paradis des Infidèles: Relations de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, ambassadeur Ottoman en France sous la Régence*, François Maspero, Paris 1981.

Veinstein, Gilles, *İlk Osmanlı Sefiri 28. Mehmet Çelebi'nin Fransa Anıları "Kafirlerin Cenneti"*, çev. Murat Aykaç Erginöz, Ark Yay., İstanbul 2002.

Viyana Sefiri Ali Galip Yener, haz. Ahmet Bulut, İstanbul 1978.

Voyage d'un Ministre Ottoman, ed. John Seeker, Coulet, Montpellier 1874.

Voyageurs et Diplomates Ottomans (Études turques et ottomanes: documents de travail 4), ed. François Georgeon, EHESS, Paris 1995.

Yasamee, Feroos Abdullah K., *Ottoman Diplomacy. Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, ISIS, İstanbul 1996.

_____, *Abdülhamid'in Dış Politikası, Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Yay., İstanbul 2018.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe. The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, ISIS, İstanbul 2010.

Yazman, M. Şevki, *Viyana Kapılarından Dönüş ve Osman Ağa'nın Çilesi*, Simurg,

İstanbul 1962.

Yeşil, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi. Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2011.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi, haz. Abdullah Uçman, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1976.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi, haz. Beynun Akyavaş, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.

Zülfikar Paşa, *Zülfikâr Paşa'nın Viyana Sefâreti ve Esareti (1099-1103/1688-1692) = Ceride-i Takrîrât-i Zülfikar Efendi der Kal'a-i Beç*, haz. Mustafa Güler, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2007.

_____, *Viyana'da Osmanlı Diplomasisi (Zülfikar Paşa'nın Mükâleme Takrîri) 1688-1692*, haz. Songül Çolak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Makaleler-Bildiriler

Akay Ahmed, Asuman-Emre Çay, “XVIII. Yüzyılda Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa'ya Bakışında Kültürlerarası Değerlendirme”, *Turkish Studies*, VIII/10 (2013), s. 1-16.

Adıyeye, A. Nükhet, “Osmanlı Sefirlerinin Gözüyle Girit Sorunu Karşısında Avrupa Basını ve Kamuoyu”, *Toplumsal Tarih*, XII/67 (1999), s. 25-30.

Afyoncu, Erhan, “Tevcihat Kayıtları-I”, *Belgeler*, sayı 24 (2000), s. 77-155.

_____, “Tevcihat Kayıtları-II”, *Belgeler*, sayı 30 (2005), s. 85-193.

_____-Ahmet Önal, “İbrahim Müteferrika'nın Lehistan Elçiliği ve Bilinmeyen Sefâretnâmesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLVIII (2016), s. 105-142.

Akalın, Şahabeddin, “Mehmed Namık Paşa”, *Tarih Dergisi*, IV/7 (1953), s. 127-147.

Akpınar, Mahmut, “İstefanaki Karatodori'nin Brüksel Elçiliği (1875-1901)”, *Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Tarihi: Makaleler-I*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2020, s. 445-485.

Aktepe, Münir, “Vak'anüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Eşraf Şah Nezdindeki Elçiliği ve Buna Tekaddüm Eden Siyasi Muhabereleler”, *Türkiyat Mecmuası*, XII (1955), s. 155-178.

_____, “Dürri Ahmed Efendi'nin İran Sefareti”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 1 (Ekim 1967), s. 56-60; sayı 2 (Kasım 1967), s. 60-63; sayı 3 (Aralık 1967), s. 64-66; sayı 4

(Ocak 1968), s. 60-62; sayı 5 (Şubat 1968), s. 53-56; sayı 6 (Mart 1968), s. 82-84.

_____, “Mehmed Efendi’nin Lehistan Sefâreti ve Sefâret-nâmesi (1730-1731)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 2 (1971), s. 131-140.

Altundağ, Şinasi, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Efendi’nin Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa ile Londra’ya Gönderilmesi”, *Bellekten*, VI/23-24 (1942), s. 229-251.

_____, “Mehmet Ali İsyanında Yardım Talebinde Bulunmak Üzere 1832 Tarihinde Namık Paşa’nın Hususî Elçi Olarak Londra’ya Gönderilmesi”, *Tarih Vesikaları*, II/12 (1943), s. 441-451; III/14 (1944), s. 127-136, III/15 (1949), s. 200-205.

Altuniş Gürsoy, Belkıs, “Bir XIX. Asır Sefâretnâmesi, Avrupa Risâlesi”, *Türk Yurdu*, sayı 93 (1995), s. 36-41.

_____, “Âmedî Galib Efendi Sefâretnâmesi”, *ERDEM, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, IX/27 (1997), s. 911-941.

_____, “Seyyid Ali Efendi’nin Sefâretnâmesi”, *ERDEM, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, XII/36 (2000), s. 711-845.

_____, “Sefâretnâmeler”, *Yeni Türkiye, Türkler Özel Sayısı*, XXII (2002), s. 582- 591.

_____, “Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefâretnâmelerin Rolü”, *Bilig*, sayı 36 (2006), s. 139-165.

And, Metin, “XVI. Yüzyılda Elçilikler ve Elçiler”, *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 3 (1970), s. 20-24.

Andı, M. Fatih, “Diyar-ı Küfrü Gezdim, Beldeler, Kâşaneler Gördüm”, *İzlenim*, sayı 26 (1995), s. 76-78.

_____, “Frenk-i Bed-renk’in Avrupa’sı ve Osmanlı”, *İzlenim*, sayı 30 (1996), s. 70-71.

Arı, Bülent, “Early Ottoman Diplomacy: Ad hoc Period”, ed. A. Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, Palgrave Macmillan, London 2004, s. 36-65.

Aydın, Mahir, “Livadya Sefâretleri ve Sefâretnâmeleri”, *Belgeler*, XIV/18 (1989), s. 312-357.

Aydın, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nin Rusya’da Elçilik Açması (1856) ve Elçi Yusuf Rıza Bey’in Faaliyetleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 26 (2012), s. 107-126.

Babinger, Franz, “Die Osmanischen Gesandtschaftsberichte des 17. bis 19. Jahrhunderts”, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke Mit einem Anhang: Osmanische Zeitrechnungen von Joachim Mayr (Walchsee)*, Harrassowitz, Leipzig 1927, s. 323- 332.

Balcı, Sezai, “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık”, *Osmanlı Diplomasi Tarihi: Kurumları ve Tatbiki*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yay., Ankara 2018, s. 39-94.

Ballı, Muhammed, “Bir Osmanlı Diplomatı: Mehmed Feridun Bey (1847-1903)”, *History Studies*, XIII/6 (2021), s. 1729-1749.

Bayraktar, Güler, “Tarihte Osmanlı-Fas İlişkileri: Seyyid İsmail Efendi’nin Fas Takriri”, *Türkler*, XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 592-597.

Baysun, M. Cavid, “Cezayir Meselesi ve Reşid Efendi’nin Paris Elçiliği”, *III. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1948, s. 375-379.

_____, “Mustafa Reşid Paşa’nın Paris ve Londra Sefâretleri Esnasındaki Siyasî Yazıları”, *Tarih Vesikaları*, I/1 (1941), s. 30-44; I/4 (1942), s. 283-296; II/9 (1942), s. 208-219.

_____, “Müverrih Raşid Efendi’nin İran Elçiliğine Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, IX (1951), s. 145-150.

_____, “Şirvani-zade Ahmed Hulusi Efendi’nin Afganistan Elçiliğine Aid Vesikalar”, *Tarih Dergisi*, IV/7 (1953), s. 147-158.

Beydilli, Kemal, “Şehzade Elçisi Safiyesultanzâde İshâk Bey”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (1999), s. 73-81.

_____, “Sefâret ve Sefâretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXX (2007), s. 9-30.

_____, “Sefâretnâme (Osmanlılar’da)”, *DİA*, XXXVI, s. 289-294.

_____- İsmail Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs: Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, XXII/26 (2002), s. 1-47.

Bilim, Cahit, “Mehmet Sadık Rıfat Paşa. İtalya Seyahatnâmesi”, *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, II/2 (1989), s. 259-278.

_____, “Mustafa Sami. Avrupa Risalesi 1268”, *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, II/2 (1989), s. 275-281.

_____, “Ebubekir Ratib Efendi, Nemçe Sefâretnâmesi”, *Belleten*, LIV/209 (1990), s. 261-296.

_____, “Mustafa Rasih Efendi'nin Rusya Sefâretnâmesi (30.1.1793-8.2.1794)”, *OTAM*, sayı 7 (1996), s. 15-36.

_____, “XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Sefâretnâmeleri”, *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı*, VII (1999), s. 205-211.

_____, “Elçi, M. Seyid Abdülvahap Efendi, Yazar, Sefâret Tercümanı Bozoklu Osman Şakir Efendi Musavver İran Sefâretnâmesi”, *OTAM*, sayı 13 (2002), s. 261-286.

Boppe, Auguste, “XVIII. Yüzyıl Başlarında Avrupa'da Türk Modası, Türk Elçisi Said Efendi Zamanı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 4 (1979), s. 16-18; sayı 5 (1979), s. 16-18.

Bostan, İdris, “Sadık El-Müeyyed Paşa ve Afrika İzlenimleri”, *Sabah Ülkesi*, sayı 67 (2021), s. 91-97.

Bostan, Zeynep, “Minister of Foreign Affairs Ahmed Tevfik Pasha: His Contribution to Ottoman Diplomacy in a Challenging Era (1895–1909)”, *Perceptions*, XXVIII/1 (2023), s. 83-100.

Bulgaru, M. Alexandrescu-Dersca, “La condition des captifs turcs dans l'Empire des Habsbourg (1688-1689) d'après les mémoires de Osman Aga”, *Studia et Acta Orientalia*, VIII (1971), s. 125-144.

Burçak, Berrak, “The institution of the Ottoman embassy and eighteenth-century Ottoman history, An alternative to Göçek”, ed. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, *Identity and identity formation in the Ottoman world. A volume of essays in honor of Norman Itzkowitz*, University of Wisconsin Press, Madison 2007, s. 147-151.

Can, Mustafa, “Elçi Kara Mehmed Paşa Örneği Üzerinden Osmanlı Diplomasi Teşrifatına Dair Bir Analiz”, *Tarihin İzinde Bir Ömür*, Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan, ed. Necdet Hayta vd., Berikan Yay., Ankara 2019, s. 241-263.

_____, “Osmanlı Devleti'nde Elçi Mübadelesi”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, XII/1 (2020), s. 87-102.

_____-Ayşegül Altınova Şahin, “Osmanlı Elçileri ve Karantina”, *OTAM*, sayı 49 (2021), s. 1-24.

Conermann, Stephan, “Das Eigene und das Fremde. Der Bericht der Gesandtschaft Mustafa Rasih nach St. Petersburg 1792-1794”, *Archivum Ottomanicum*, sayı 17 (1999), s.

249-270.

Cezar, Mustafa, “Osmanlı-Prusya İttifakı ve Azmi Efendi’nin Berlin Elçiliği”, *Resimli Tarih Mecmuası*, VI/71 (1955), s. 4148-4151.

Coşkun, Menderes, “Seyahatnâme ve Sefâretnâmeler”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, ed. Talat S. Halman, II, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2006, s. 327-344.

Çağ, Galip, “Osmanlı Devleti ve Orta Asya Hanlıkları Arasında Diplomatik Faaliyetlerde Bulunan Elçiler ve Karşılıklı Verilen Hediyeler”, *EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler*, XII/35 (2008), s. 127-138.

Çakı, Fahri, “Türk Sosyolojisinde Bir Geleneksel Düşünce Kaynağı Olarak Sefâretnâmeler, Kapıcıbaşı Nişli Mehmed Ağa’nın Rusya Sefâretnâmesi Örnek Olay İncelemesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/2 (2011), s. 15-29.

Çakmak, Aydın, “A Foreign Mission from the National Struggle to the Republic: The Paris Representation”, *Perceptions*, XXVIII/1 (2023), s. 101-127.

Çiftçi, Hilal, “Osmanlı Sefâret Heyetinde Bir Ermeni: Arutin Efendi ve Ermeni Harflerle Türkçe Yazdığı Seyahatnâmesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 46 (2021), s. 130-141.

_____, “Osmanlı Diplomasisinde Tamamlanamamış Bir Sefâret Misyonu Hakkında Kaynak Karşılaştırması”, *Osmanlı Devleti’nin Diplomasi Tarihi: Makaleler-2*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2022, s. 145-176.

Çolak, Songül, “Zülfikâr Paşa’nın Mükâleme Takrîrine Göre Osmanlı Elçilik Heyetinin Komorn ve Pottendorf’ta Hapsedilmesi ve İstanbul’a Dönme Çabaları (3 Belge ile Birlikte)”, *Belleten*, LXX/258 (2006), s. 589-623.

_____, “Avusturya Elçiliği Esnasında (1688-1692) Zülfikâr Paşa’nın Lehistan Vekilleri İle Yaptığı Sulh Müzâkereleri”, *Belleten*, LXXIII/267 (2009), s. 443-463.

Dadan, Ali, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sefirlerinin Avrupa Algısı (Kâfirlerin Cenneti)”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, sayı 6 (2006), s. 269-282.

Deringil, Selim, “Ghazi Ahmed Mukhtar Pasha and the British Occupation of Egypt”, *The Ottomans, The Turks and World Power Politics*, ISIS, İstanbul 2000, s. 35-41.

Doğan, Güner, “Osmanlı İmparatorluğu-İki Sicilya Krallığı İlişkilerinin Başlaması ve İstanbul’dan Napoli’ye Diplomatik Bir Hediye: Sultanın Fili”, *Toplumsal Tarih*, sayı 275 (2016), s. 62-67.

_____, “İstenmeyen Barış Pasarofça’da Osmanlı-Venedik Diplomatları ve Diplomatik Tavırları”, *Harp ve Sulh 300. yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Gültekin Yıldız, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanlığı Merkez Basım ve Yayınevi, İstanbul 2019, s. 110-127.

Dönmez, Ahmet, “Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa’da Yeniden Tesisi 1832-1841”, *Fahir Armaoğlu Armağanı*, ed. Ersin Embel, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2008, s. 153-160.

_____, “Yeniden Tesis Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinde Yazışma Sistemi”, *History Studies*, IX/2 (2017), s. 109-123.

_____, “Ahmed Fethi Paşa’nın Viyana ve Paris Elçilikleri (1835-1840)”, *Osmanlı Devleti’nin Diploması Tarihi: Makaleler-2*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2022, s. 145-176.

_____, “Mustafa Reşid Paşa’nın Paris Elçilikleri (1834-1836)”, *Osmanlı Devleti’nin Diploması Tarihi: Makaleler-2*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2022, s. 145-176.

Ducène, J.-C., “La relation de l’ambassade de Sadık ül-Müeyyed al-‘Azm en Ethiopie (1904)”, *Folia Orientalia*, sayı 44 (2008), s. 163-180.

Dumoret, J., “Relation de l’ambassade du Dervich Mehemmed-Efendi à Pétersbourg, en 1168 de l’hégire (J.-C. 1754), extraite des Annales de l’empire ottoman de Vassif-Efendi”, *Journal Asiatique*, sayı 8 (1826), s. 118-125.

Durmaz, Selahattin, “1842-43 Sırbistan Krizinde Bir Osmanlı Elçisi Mehmet Sadık Rif’at Paşa”, *Toplumsal Tarih*, sayı 67 (1999), s. 21-24.

Duran, Alev, “III. Selim Döneminden İtibaren Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmelerine Dair Bir Değerlendirme”, *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik’e Armağan*, Berikan Yay., Ankara 2019, s. 91-100.

Düzbakar, Ömer, “XV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Elçilik Geleneği ve Elçi İaşelerinin Karşılanmasında Bursa’nın Yeri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/6 (2009), s. 182-194.

Eğecioğlu, Ömer, “Kraliçe Viktorya’nın Taç Giyme Töreni ve Fethi Ahmed Paşa”, *Toplumsal Tarih*, sayı 211 (2011), s. 68-73.

El-Haj, Abou, Rifaat Ali, “Ottoman Diplomacy at Karlowitz”, *JAOS*, sayı 87 (1967), s. 498-512.

_____, “The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe, 1699-1703”, *JAOS*, sayı 89 (1969), s. 467-475.

Ercan, Yavuz, “Seyyid Emin Mehmet Vahit Efendi’nin Fransa Sefâretnâmesi”, *OTAM*, sayı 2 (1991), s. 73-125.

Ercan, Yavuz, “Napoleon İstilâsı Sırasında Bir Türk Diplomatının Gözü ile Viyana Şehri”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 4 (1984), s. 261-280.

_____, “Bir Türk Diplomatının Gözüyle 19. Yüzyıl Başında Üç Avrupa Kenti Viyana, Varşova ve Paris”, *I. Uluslararası Seyahatnâmelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri*, 28. X. -1. XI. 1985, ed. Z. C. Arda, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 1987, s. 208-215.

Ercilasun, Ahmet Bican, “Ahmed Resmî Efendi’nin Türk Yenileşme Tarihindeki Yeri”, ed. E. Güngör-M. N. Hacıeminoğlu-M. Kafalı-O. Sertkaya, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 127-146.

_____, “Mustafa Sami Efendi’nin Türk Yenileşme Tarihindeki Yeri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (1983), s. 71-80.

Erdem, Gülbahar, “Sefâretnâme-i Yirmisekiz Mehmed Çelebi Efendi: eine Liaison der Diplomatie mit der Literatur, Ein Reisebericht als Anfangspunkt eines langen Weges des Osmanischen Reiches in seiner Orientierung an Europa”, *Orientalische Reisende in Europa-europäische Reisende im Nahen Osten, Bilder vom Selbst und Imaginationen des Anderen*, ed. Bekim Agai- Zita A. Pataki, EB-Verlag, Berlin 2010, s. 39-55.

Erünsal, İsmail E., “Seyfullah Ağa’s embassy to Vienna in 1711, The Ottoman version”, *WZKM*, sayı 90 (2000), s. 7-28.

_____, “Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği ve Sefâretnâmesi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 4-8 Ekim 1999. Kongreye Sunulan Bildiriler*, III/1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2002, s. 331-344.

_____, “A report from an Ottoman ambassador to the court of August II, King of Poland”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, ed. Abdülkerim Özyayın vd., Globus Dünya, İstanbul 2008, s. 621-628.

_____, “Lehistan Kralı II. Ogüst’e Gönderilen Bir Elçinin Raporu (1713)”, *Yücel Dağlı Anısına*, “*geldi Yücel, gitti Yücel, bir nefes gibi...*”, ed. Evangelia Balta-Yorgos Dedes-E. Nedret İşli-M. Sabri Koz, Turkuaz, İstanbul 2011, s. 200- 213.

Ercan, Hüseyin Onur, “Rıdvan Ağa’dan Süleyman Bey’e (1634-1774): Osmanlı Elçilik

Heyetlerinin Avusturya Devlet Arşivindeki İzleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 56 (2020), s. 49-96.

Eşel, Gökhan, “Lale Devri Sefaretnamelerinin Osmanlı Modernleşmesindeki Yeri”, *Asya Studies – Akademik Sosyal Araştırmalar*, VI/2 (2022), s. 41-46.

Eyice, Semavi, “Bir Türk Elçisinin Portresi”, *Bellekten*, XLI/163 (1977), s. 555-563.

Faroqhi, Suraiya, “İran’da Bir Osmanlı Sefiri: Dürri Ahmed Efendi ve Safevi İmparatorluğu’nun Yıkılışı (1720-1721)”, *Yeni Bir Hükümdar Aynası*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Kitap, İstanbul 2011, s. 183-208.

Findley, Carter V., “The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, III/4 (1972), s. 388-416.

_____, “Ebu Bekir Ratib’s Vienna embassy narrative, Discovering Austria or propagandizing for reform in Istanbul?”, *WZKM*, sayı 85 (1995), s. 41-80.

_____, “État et droit dans la pensée politique ottoman, Droits de l’homme ou Rechtsstaat? À propos de deux relations d’ambassade”, *Voyageurs et diplomates ottomans*, ed. Français Georgeon, IV (1995), s. 39-50.

_____, “La relation d’ambassade d’Ebu Bekir Ratib: découverte de l’Autriche ou polémique sur les réformes ottomanes”, *Études Turques et Ottomanes. Documents de Travail*, IV (1995), s. 25-38.

Fıkrıkoca, Çağlar, “Bir Osmanlı Gözüyle İngiliz Siyasi Sistemine Bakış”, *Tarih ve Toplum*, sayı 10 (1984), s. 65-67.

Fliter, Irena, “The Diplomats’ Debts: International Financial Disputes between the Ottoman Empire and Prussia at the end of the Eighteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLVIII (2016), s. 399-416.

Gaste, Armand, “Retour à Costantinople de l’Ambassadeur Turc Méhmét Efendi: Journal de Bord du Chevalier de Camilly, Juillet 1721- Mai 1722”, *Mémoires de l’Académie Nationale des Sciences, Arts et Belles-lettres de Caen*, (1902), s. 4-141.

Ghorbal, Shafik, “The Mission of Ali Effendi in Paris and of Sedki Effendi in London 1797-1811, A Contribution to the Study of the Westernisation of the Ottoman Institutions”, *Bulletin of the Faculty of Arts, University of Cairo*, 1 (1933), s. 114-129.

Giz, Hasan Adnan, “Berlin Elçisi Azmi Efendi ve Sefâret Hâtıraları”, *Yedigün*, sayı 190 (1936), s. 19-20.

_____, “Londra’da İlk Türk Elçisi”, *Çınaraltı Mecmuası*, sayı 113 (1943), s. 8-15.

Göyünç, Nejat, “XIX. Yüzyılda Tahran’daki Temsilcilerimiz ve Türk İnan Münasebetlerine Etkileri”, *Atatürk Konferansları 1971-1972*, Ankara 1975, s. 271-280.

Gülmez, Abdurrahman, “Osmanlı ve İnan Arşiv Belgelerinde Mehmet Şemseddin Paşa’nın Hayatı ve Tahran Elçiliği (1855-1917), The Life of Mehmet Şemseddin Pasha and his Tehran Embassy in the Ottoman and Iranian Archive Documents (1855-1917)”, *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, III/2 (2020), s. 195-212.

Güllüoğlu, Abdullah, “Die Wahrnehmung des Anderen in den Berichten des osmanischen Gesandten Ahmed Resmi Efendi (1694/95-1783)”, *Orientalische Reisende in Europa - europäische Reisende im Nahen Osten, Bilder vom Selbst und Imaginationen des Anderen*, ed. Bekin Agai-Zita Á. Pataki, EB Verlag, Berlin 2010, s. 57-85.

_____, “Dämonen, böse Geister und unreine Hunde. Differenzmarkierungen im Gesandtschaftsbericht des Zülfikâr Efendi von 1688-1692”, *Selbstzeugnis und Person, Transkulturelle Perspektiven*, ed. C. Ulbrich-H. Medick-A. Schaser, Böhlau, Köln 2012, s. 295-313.

_____, “The first Ottoman delegation to Prussia in 1763-1764 and its depiction in a costume album from Berlin”, *Fashioning the self in transcultural settings, The uses and significance of dress in self-narratives*, ed. C. Ulbrich-R. Wittmann, Würzburg 2015, s. 223-260.

Gümüş, Musa, “Osmanlı Devleti’nde Sefâretname Geleneği ve Etkileri, Karşılaştırmalı İki Örnek: Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet ve Ebubekir Ratıp Efendiler”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 9 (2007), s. 203-232.

Günce, Şüheda, “Osmanlı Devleti’nde İlk Daimi Elçilikler ve Diplomasiye Olan Etkileri”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, VI/10 (2020), s. 101-114.

Günergun, Feza, “The Ottoman ambassador’s curiosity coffer, Eclipse prediction with de la Hire’s ‘machine’ crafted by Bion of Paris”, *Science between Europe and Asia. Historical studies on the transmission, adoption and adaptation of knowledge*, ed. F. Günergun-D. Raina, Springer Dordrecht 2011, s. 103-123.

Güngör, Selahattin, “III. Selim’in Sefiri Napoleon’u Görmeğe Nasıl Gitti”, *Cumhuriyet*, yıl 18, sayı 6082-6083, 16-17 Temmuz 1941.

_____, “İlk Londra Elçimiz Yusuf Agah Efendi İngiliz Sarayındaki Kabulünü Anlatıyor”, *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı 11 (Kasım 1950), s. 414-418.

Güngördü, Necdet, “Osmanlılarda İlk İkamet Elçilikleri”, *Askeri Tarih Bülteni*, XII/23 (1987), s. 35-42.

Gürsoy, Ülkü, “Sadık Rıfat Paşa ve İtalya Seyahatnâmesi”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XIX/2 (1999), s. 374-395.

Haleva, Beki, “La relation de voyage de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi et son impact”, *Synergies Turquie*, sayı 5 (2012), s. 27-39.

von Hammer-Purgstall, Joseph, “Türkische Gesandtschaftsberichte, Aus den zu Constantinopel gedruckten Geschichten des osmanischen Reiches, übersetzt durch Joseph v. Hammer”, *Ottoman ambassadors to Persia and to Europe and their reports. Texts and studies*, ed. Fuat Sezgin, Institut for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt 2008, s. 197-209.

_____, “Gesandtschaftsbeschreibung des im Jahre 1748 nach Wien geschickten türkischen Internuntius Chatti Efendi, aus der Reichsgeschichte Isi’s”, *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, 1823, s. 14, 27-86; s. 141, 27-28; s. 159, 30-31; s. 265, 50; s. 303-305, 59; s. 418-420, 79/80; s. 446-448, 86.

_____, “Gesandtschaftsbeschreibung des im Jahre 1748 nach Wien geschickten Internuntius Hattî Mustafa Efendi”, *Österreichische Zeitschrift für Geschichts- und Staatskunde*, ed. von J. P. Kaltenback, Wien 1823.

_____, “An Account of the Mission of Yusuf Agha, Ambassador from Turkey to the British Court”, *Transaction of the Royal Asiatic Society*, sayı 8 (1832), s. 496-504.

Hasırcıoğlu, Talât, “Türkiye İle Rusya Arasında İlk Daimî Elçi”, *Resimli Tarih Mecmuası*, VII/2 (1956), s. 637-639.

Herfert, Caroline, “German Poet and Turkish Diplomat’: Murad Efendi, Ottoman Consul in Temeswar, and the Tragedy Selim der Dritte”, *Ottoman Empire and European theatre I the Age of Mozart and Selim III (1756-1808)*, ed. Michael Hüttler-Hans Ernst Weidinger, Hollitzer, Wien 2013, s. 795-820.

Hillebrand, Caspar, “Ottoman travel accounts to Europe. An overview of their historical development and a commented researchers’ list”, *Venturing beyond borders- Reflections on genre, function and boundaries in Middle Eastern travel writing*, ed. B. Agai-O. Akyıldız-C. Hillebrand, Ergon, Würzburg 2013, s. 53-74, 227-262.

Hitzel, Frédéric, “Sefâretnâme, Les ambassadeurs ottomans rendent compte de leurs séjours en Europe”, *Voyageurs et diplomates ottomans, Études turques et ottomanes*:

documents de travail, IV, ed. Français Georgeon, Paris 1995, s. 16-24.

_____, “Sefâretnâme: les ambassadeurs ottomans rendent compte de leurs séjours en Europe”, *Turcs et Turqueries (XVIe-XVIIIe siècles)*, Presses de l’Université Paris-Sorbonne, Paris 2009, s. 97-110.

_____, “Diplomatik Armağanlar: Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Avrupa Ülkeleri Arasında Modern Çağda Yapılan Kültürel Değiş Tokuş”, *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 243-257.

Holm, Bent, “The Staging of the Turk: The Turk in the Danish Theatre of the Eighteenth Century”, *Ottoman Empire and European theatre I the Age of Mozart and Selim III (1756-1808)*, ed. Michael Hüttler-Hans Ernst Weidinger, Hollitzer, Wien 2013, s. 391-426.

Huss, Frank, “Auf Türkische Art Prächtigt Aufgeputzt: The Visit to Vienna by the Extraordinary Ottoman Envoy, Chaddi Mustafa Efendi, in the year 1748”, *Ottoman Empire and European theatre I the Age of Mozart and Selim III (1756-1808)*, ed. Michael Hüttler-Hans Ernst Weidinger, Hollitzer, Wien 2013, s. 277-284.

Işıkse, Güneş, “Ottoman Diplomacy”, *The Encyclopedia of Diplomacy*, ed. Gordon Martel, John Wiley & Sons, Ltd. Published, 2018, s. 1-13.

_____, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Fransa’da: Güzergâh, Toplumsal Algı, Diplomatik Pratikler ve de ‘Lale Devri’”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, sayı 85 *Metafor ve Gerçeklik Arasında Lâle Devri 1718-2018* (2018), s. 99-112.

İnalçık, Halil, “Türk Diplomasi Tarihinin Sorunları”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, haz. İ. Soysal, Ankara 1999, s. XV-XVIII.

_____, “Yaş Muahedesinden Sonra Osmanlı-Rus Münasebetleri (Rasih Efendi ve General Kutuzof’un Elçilikleri)”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IV/2 (1946), s. 195-203.

İlgürel, Mücteba, “Vakanüvis Ahmed Vâsif Efendi’nin İspanya Elçiliği ve Götürdüğü Hediyeler”, *Tarih Dergisi*, sayı 46 (2007), s. 27-35.

İpşirli, Mehmet, “Elçi”, *DİA*, XI, s. 3-15.

İrtem, Süleyman Kâni, “Derviş Mehmet Efendi Petersburg’da”, *Akşam*, 15 Haziran 1942.

Jurado Aceituno, Antonio, “18. Yüzyılda Bir Osmanlı Elçisinin İspanya’yı Ziyareti”, *Tarih ve Toplum*, sayı 214 (2001), s. 33-38.

Karaca, Zeynep, “Osmanlı-Avusturya Sefâretnâmelerinin Osmanlı Diplomasisi ve Modernleşme Süreci Üzerine Etkileri”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (EFAD)*, I/1 (2018), s. 9-32.

Kappert, Petra, “Muhibb Efendis Paris-Bericht, Die Französische Revolution aus der Sicht eines osmanischen Diplomaten”, *Der Islam*, LV/1 (1978), s. 93-98.

Karaçay Türkal, Nazire, “Ahmed Azmi Efendi’nin Fas Elçiliği”, *Mavi Atlas*, sayı 4 (2015), s. 26-37.

Karaer, Nihat, “Abdürrahim Muhib Efendi’nin Paris Büyükelçiliği (1806-1811) ve Döneminde Osmanlı-Fransız Diplomasi İlişkileri”, *OTAM*, sayı 30 (2011), s. 1-26.

_____, “Fransa’da İlk İkamet Elçiliğinin Kurulması Çalışmaları ve İlk İkamet Elçimiz Seyyid Ali Efendi’nin Paris Büyükelçiliği (1797-1802) Sürecinde Osmanlı-Fransız Diplomasi İlişkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXI/51 (2012), s. 63-92.

Karamuk, Gümeç, “Hacı Zağanos’un Elçilik Raporu”, *Belleten*, LVI/216 (1992), s. 391-406.

Karakartal, Oğuz-Baki Asiltürk, “Sadık Rıfat Paşa ve İtalya Seyahatnâmesi”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, s. 319-330.

Kaşıkcı, Rıdvan, “Ali Nizami Paşa’nın (1821-1893) Askeri ve Diplomatik Görevleri ve Osmanlı Siyasetindeki Yeri”, *FSM İlmî Araştırmalar*, sayı 20 (2023), s. 73-103.

Kaşıyugun, Ali, “Savaş Giriş Sürecinde Osmanlı Sefirlerinin Gönderdikleri Raporlar ve Tarafsızlık Meselesi”, *Savaşan Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 12-15 Kasım 2014, “Through the Eyes of the Warring Countries Historians” The First World War Centenary International Symposium*, I, Antalya 2018, s. 77-102.

Kefeli, Emel, “Kültürlerarası İlişkiler Açısından Seyahatler, Fransa Sefâretnâmesi”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, XXXII/2 (2006), s. 185-196.

Kılıç, Musa, “Osmanlı Hâriciyesi’nin Ermeni Elçi ve Maslahatgüzarları”, *Yeni Türkiye*, LX/1 (2014), s. 687-696.

_____, “Osmanlı Brüksel Elçiliği ve Elçileri”, *CIÉPO-22 Sempozyum 4-8 Ekim 2016 Trabzon*, ed. Kenan İnan-Miraç Tosun-Deniz Çolak, Trabzon 2018, s. 441-453.

_____, “Osmanlı Devleti’nde Şebenderlik Kurumu”, *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yay.,

Ankara 2018, s. 95-118.

_____, “İlk İkamet Elçilerinin Halefleri Rum Maslahatgüzarlar (1800-1821)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVIII/65 (2019), s. 251-278.

_____, “II. Abdülhamid Döneminin Londra Büyükelçileri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, III, ed. Melek Özyetkin vd., Yıldız Teknik Üniversitesi Yay. İstanbul 2022, s. 113-130.

Kılıç, Selda, “Osmanlı Devleti’nin İlk Bükreş Sefiri Süleyman Hurşid Bey (1846-1885)”, *Kerkük Çok Irak Değil: Prof. Dr. Eşref Buharalı’ya Armağan: Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ankara 2017, s. 121-132.

Kılınç, Berna, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi’s Travelogue and the Wonders that Make a Scientific Centre”, *Travels of Learning: A Geography of Science in Europe*, ed. Ana Simoes-Ana Carneiro-Maria Paula Diogo, Springer Dordrecht 2003, s. 77-100.

Klein, Denise, “The Sultan’s Envoys Speak: The Ego in 18th Century Sefâretnâmes on Russia”, *Many Ways of Speaking About the Self, Middle Eastern Ego-Documents in Arabic, Persian, and Turkish (14th-20th Century)*, ed. Ralf Elger-Yavuz Köse, Harrassovitz Verlag, Harrassovitz 2010, s. 89-102.

Kodaman, Bayram, “Mustafa Reşit Efendi’nin Paris Sefirlik Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası”, *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, (Ankara, 13-14 Mart 1984)*, Ankara 1987, s. 71-75.

Kołodziejczyk, Dariusz, “The Ottoman diplomats on eighteenth-century Poland, Contempt or discouragement?”, *The Ottoman Empire in the eighteenth century, Oriente Moderno, Nuova Serie* (18/1), ed. Kate Fleet, Roma 1999, s. 97-100.

Koloğlu, Orhan, “Yüzünü Batı’ya Dönen Osmanlı’nın Avrupa Elçileri”, *Popüler Tarih*, sayı 2 (2002), s. 26-31.

Korkmaz, Arif, “Mehmed Said Paşa Sefâretnâmesi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 32 (2011), s. 201-236.

Korkut, Hasan, “Osmanlı Sefâretnâmeleri Hakkında Yapılan Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2 (2003), s. 491-512.

Köhbach, Marcus, “Die osmanische Gesandtschaft nach Spanien in den Jahren 1787/8”, *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789, Konflikt, Entspannung und Austausch*, ed. Gernont Heiss-Grete Klingenstein, München 1983, s. 143-152.

_____, “Der anonyme Bericht über die Gesandtschaft İbrahim Paşas nach Wien 1719/20”, *I. Uluslararası Seyahatnâmelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri*, 28. X.-1. XI. 1985, ed. Z. C. Arda, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 1987, s. 133-160; Türkçesi, s. 161-172.

Köksal, Osman, “Elçiye Zeval Olmaz; Osmanlı Devleti’nin Romanya’da Diplomatik Misyon Tesisi ve Örgütü (1878-1900), No Harm for Ambassador: Organization and Mission Establishment of Ottoman State in Romania (1878-1900)”, *Türkiye-Romanya İlişkileri: Geçmiş ve Günümüz Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, 04-06 Ekim 2017, Köstence, *International Symposium on Turkey-Romania Relations: Past and Present Papers*, 04-06 October 2017, I, Constanta, Ankara 2019, s. 81-118.

von Kraelitz, Greifenhorst Friedrich, “Bericht über den Zug des Grosbotschafters, İbrahim Paşa nach Wien in Jahre 1719”, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, III/159 (1907), s. 1-65.

Krafft, Albrect, “Ewropa Risalesi. Abhandlung über Europa, von Sami Beg, gedruckt in der Druckerey der kaiserl. Staatszeitung zu Constantinopel, Anfangs des Dschemasiulewwel 1256 (July 1840)”, *Ottoman ambassadors to Persia and to Europe and their reports. Texts and studies*, collected and reprinted by Fuat Sezgin, Institut for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt 2008, s. 217-223.

Kuneralp, Sinan, “İlk Daimî Türk Sefiri Yusuf Ağâh Efendi”, *Hayat Tarih Mecmuası*, II/9 (1968), s. 9-11.

_____, “Les Ottomans à la découverte de l’Europe. Récits de voyageurs de la fin de l’Empire”, *Voyageurs et diplomates Ottomans*, ed. F. Georgeon, EHESS, Paris 1995, s. 51-58.

_____, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, 15-17 Ekim 1997, TTK Yay., Ankara 1999, s. 113-126.

_____-Frederic Hitzel, *Ambassadeurs, ministres, chargés d’affaires et envoyés en mission spéciale de la Porte Ottomane et de la République de Turquie auprès de la France de 1483 à 1991. Représentants permanents de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991). Recueil publié à l’occasion du quatre cent cinquante-cinquième anniversaire de l’établissement des relations diplomatiques permanentes entre la France et la Turquie*, ed. J.-L. Bacqué-Grammont-S. Kuneralp-F. Hitzel, ISIS, Istanbul 1991, s. 107-166.

Kuran, Ercümen, “Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa (1807-

1857)”, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, ed. M. Türköne, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1994, s. 135-140.

_____, “Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü”, *VI. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1967, s. 489-496.

_____, “Osmanlı Daimî Elçisi Ali Aziz Efendi Berlin’de, Alman Şarkiyatçısı Friedrich von Diez ile Berlin’de İlmî ve Felsefî Muhaberatı 1797”, *Belleten*, XXVII/105 (1963), s. 45-53.

_____, “Mehmed Sidki Efendi, Chargé d'affaires Ottoman á Londres”, *Etudes Turques*, sayı 1 (1976), s. 83-88.

_____, “Osmanlı Devleti'nin Londra Maslahatgüzarı Mehmed Sıdkı Efendi, 1803-1811”, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1975, s. 39-43.

_____, “1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerin Diplomatik Faaliyetleri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç: Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 55-59.

Kutlu, Mehmet Necati, “İspanyol Belgelerine Göre İspanya Nezdinde Görevlendirilen (Eyüp'te Medfun) İlk Osmanlı Elçisi Ahmet Vâsıf Efendi”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IV. Eyüpsultan Sempozyumu: Tebliğler (5-7 Mayıs 2000)*, Eyüp Belediyesi Yay. İstanbul 2000, s. 106-111.

Küçük, Evren, “İsveç'te Bir Osmanlı Elçisi: Mehmed Said Efendi”, *Bilge Strateji*, X/19 (2018), s. 67-84.

Kürkçüoğlu, Ömer, “The Adoption and Use of Permanent Diplomacy”, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, ed. Nuri Yurdusev, Palgrave, New York 2004, s. 131-150.

McCluskey, Phil, “An Ottoman envoy in Paris: Süleyman Ağa's mission to the court of Louis XIV”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLVIII (2016), s. 337-355.

Menchinger, Ethan L. “The Sefâretnâme of Ahmet Vasıf Efendi to Spain”, *History Studies – International Journal of History*, II/3 (2010), s. 351-367.

de Meynard, Barbier, A.C., “Ambassade de l'historien turc Vaçif-Efendi en Espagne (1787-1788) Traduit sur la relation originale”, *Journal Asiatique*, V/19 (1862), s. 505-523.

Minaoglou, Charalampos A., “Harassing the enemy's diplomats. The embassy of Azmi

Effendi travelling through the Austrian-occupied Balkans and Habsburg lands during the Austro-Ottoman war (1787-1791)", *Forschungswerkstatt: Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. Research workshop: The Habsburg monarchy in the 18th century, Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts*, ed. G. Barth-Scalmani-J. Bürgschwentner-M. König-S. Conermann, XXVI, Winkler, Bochum 2012, s. 15-26.

_____, "Entertainment instead of negotiations? The Ottoman embassy in Berlin (1791)", *Politische Kommunikation zwischen Imperien, Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa*, ed. G. Barth, Scalmani, H. Rudolph, S. Conermann, c. XXIX, StudienVerlag, Innsbruck 2013, s. 275-288.

Miroğlu, İsmet, "Hindistan Hakkında XVIII. Yüzyılda Yazılmış Küçük Bir Eser", *Tarih Dergisi*, sayı 34 (1984), s. 539-554.

Morkva, Valeriy, "18. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı-Rus Diplomatik İlişkileri: Bab-ı Âli'nin Rusya'ya Fevkalade Elçisi Mustafa Rasih Paşa", *Türk Tarihçiliğine Katkılar Mustafa Kafalı Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2013, s. 143-151.

Naff, Thomas, "Reform and the conduct of Ottoman diplomacy in the reign of Selim III, 1789- 1807", *Journal of the American Oriental Society*, LXXXIII/3 (1963), s. 295-315.

Namal, Arın-Polatçı Türkan, "Das Paris-Sefäretnâme (1721) des 28 Çelebi Mehmed Efendi als Grundlage der Idee der Verwestlichung im Osmanischen Reich", *Erkunden, Sammeln, Notieren und Vermitteln, Wissenschaft im Gepäck von Handelsleuten, Diplomaten und Missionaren*, ed. I. Kästner-J. Kiefer-M. Kiehn- J. Seidl, Shaker, Aachen 2014, s. 205-232.

Nazır, Bayram, "Londra Sefiri Mehmed Emin Paşa'nın Felemenk (Hollanda) İzlenimleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/11 (2010), s. 438-444.

Neumann, Christoph K., "The Russian experience. Necati Efendi in captivity", *Südost-Forschungen*, sayı 71 (2012), s. 19-33.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, I, Murat Belge-Fahri Aral, İletişim Yay., İstanbul 1985, I, s. 284.

Ökstüz, Melek, "Osmanlı-İspanya Diplomatik İlişkileri ve Bunu Aydınlatan Bir Belge: Ahmed Vasıf Efendi'nin İspanya Sefaretnamesi (1787-1788)", *Osmanlı Devleti'nin Diploması Tarihi: Makaleler-1*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2020, s. 209-257.

Ölmez, Adem, “Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinlerinde ‘Batı Bilgisi’nin Yorumlanması”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, VI/11 (2020), s. 170-183.

Önalp, Ertuğrul, “La crónica de Ahmet Vasıf Efendi, primer embajador turco en la corte española (1787-1788)”, *OTAM*, sayı 10 (1999), s. 175-191.

Özgen, Evşen, “An Architectural Reading of the Embassy Accounts of Yirmisekiz Mehmed Çelebi and the Possible Effect of French Architecture on Sa’dâbâd Palace”, *TÜBA-KED*, sayı 8 (2010), s. 221-238.

Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Prusya (Almanya)da Osmanlı Elçileri ve Bu Elçilerin Sefâret-Nâmelerine Göre Almanya”, *I. Uluslararası Seyahatnâmelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri*, 28. X.-1. XI. 1985, ed. Z. C. Arda, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 1987, s. 263-276.

Öztuna, Yılmaz, “İstanbul’da Bir Fransız, Paris’te Bir Türk Büyükelçisi, Naintel Markisi ve Süleyman Ağa”, *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 7 (1975), s. 8-13.

Öztürk, Banu, “Hüseyin Kâzım’ın Londra, Viyana ve Almanya Seyahatnâmeleri. Protokol İlişkilerinde Hediyein Rolü”, *Toplumsal Tarih*, sayı 149 (2006), s. 76-82.

Özyurt Ulutaş, Selcen-Gaye Yavuzcan, “Amerika’da Gönüllü Bir Osmanlı Elçisi General Lew Wallace”, *Bilig*, sayı 100 (2022), s. 211-245.

Parmaksızoğlu, İsmet, “Bir Türk Diplomatının XVIII. Yüzyıl Sonunda Devletlerarası İlişkilere Dair Görüşleri”, *Belleten*, XLVII/186 (1983), s. 528-535.

Pedani, Maria Pia, “Ottoman Diplomats in the West: The Sultans Ambassadors to the Republic of Venice”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 11 (1996), s. 188-202.

Peker, Ali Uzun, “The assessment of European architecture by Ottoman ambassadors of the eighteenth century”, *Europa und die Türkei im 18. Jahrhundert. Europe and Turkey in the 18th century*, ed. B. Schmidt-Haberkamp, V&R unipress, Göttingen 2011, s. 489-503.

Pirali, Sadettin, “Osmanlı İmparatorluğunda İlk Londra Elçimiz Agah Efendi”, *Yeni Tarih Dünyası*, I/6 (1953), s. 257-258.

Pınar, Hayrettin, “Kostaki Musurus’un Atina Sefareti ve Osmanlı-Yunan Diplomatik Krizi”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), s. 207-238.

_____, “Ahmed Fevzi Paşa’nın Petersburg Seyahati ve Petersburg Anlaşması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 29 (2013), s. 179-189.

Polatçı, Türkan, “Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Paris Sefâretnâmesi’nin Önemi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* II/2 (2011), s. 249-263.

Rachieru, Silvana, “Ottoman Representatives in Romania: Diplomatic and Consular Network of the Sultan in a Former Vassal State”, *Power and Influence in South-Eastern Europe, 16-19th Century*, ed. Maria Baramova-Plamen Mitev-Ivan Parvev, Vania Racheva Reihe: Geschichte, Forschung und Wissenschaft 2013, s. 381-392.

Sakaoğlu, Necdet, “Elçilikler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994.

Savaş, Ali İbrahim, “Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 11 (1996), s. 111-124.

_____, “Osmanlı Elçilerinin Sefâret Güzergahları”, *Toplumsal Tarih*, V/27 (1996), s. 54-62.

_____, “Avusturya Basınında Bir Osmanlı Elçisi”, *Toplumsal Tarih*, VII/41 (1997), s. 51-55.

_____, “Osmanlı Elçisi Mustafa Hattî Efendi’nin Sefâreti ile İlgili Üç Belge”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 12 (1997), s. 125-134.

Savvides, Alexios G. C., “Notes on Zaghanos Pasha’s career”, *Journal of Oriental and African Studies*, sayı 10 (1999), s. 144-147.

Seniha Sami, “Contesse De Noailles Bir Osmanlı Elçisinin Hafidesi”, *Resimli Şark*, sayı 31 (1933), s. 5-6.

Sevengil, Refik Ahmet, “Osmanlı Elçileri ve Opera”, *Devlet Tiyatrosu*, sayı 4 (1952), s. 15-18.

Sevinç, Tahir, “İran’a Elçi Olarak Gönderilen Kesriyeli Ahmet Paşa’nın Sefâret Hazırlığı ve Yolculuğu (1746-1747)”, *Belleten*, LXXV/273 (2011), s. 407-447.

_____, “Osmanlı-Sicilya İlişkileri ve Cizye Muhasebecisi Hüseyin Efendi’nin Sicilya Elçiliği (1740-1742)”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/2 (2013), s. 411-428.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Sâdık Rıfat Paşa ve Avrupa’nın Ahvâline Dair Risâlesi”, *Liberal Düşünce*, sayı 3 (1996), s. 115-124.

Sınar, M. Fatih-Hasan Babacan, “Osmanlı Devleti’nin Bükreş Sefirleri = The Ottoman

Ambassadors to Bucharest”, *Near East Historical Review*, XI/1 (2021), s. 43-53.

Soysal, İsmail, “Umûr-ı Hariciye Nezâretinin Kurulması (1836)”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri*, İstanbul 1990, s. 71-80.

Sözen, Kemal, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Batı İlişkisinin Yazılı Vesikası: Paris Sefâretnamesi ve Batılılaşma Eğilimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII/2 (2009), s. 17-32.

Stajnova, Michaila, “Neue Richtungen im künstlerisch-literarischen Schaffen der Osmanischen Türkei zu Beginn des 18. Jahrhunderts”, *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789, Konflikt, Entspannung und Austausch*, ed. G. Heiss, G. Klingenstein, Oldenbourg, München 1983, s. 179-193.

Stein, Jashua M., “Habsburg financial institutions presented as a Model for the Ottoman Empire in the Sefâretnâme of Ebu Bekir Ratib Efendi”, *Habsburgisch-osmanische Beziehungen Relations Habsbourg-ottomanes, Wien, 26.-30. September 1983*, ed. Andreas Tietze, WZKM Wien 1985, s. 233-241.

_____, “An 18th Century Ottoman Ambassador Observes the West: Ebûbekir Râtib Efendi Reports on the Habsburg System of Roads and Posts”, *Archivum Ottomanicum*, sayı 10 (1987), s. 219-271.

Sungu, İhsan, “Mahmud Raif ve Eserleri”, *Hayat Mecmuası*, sayı 16 (1929), s. 9-12.

Suzuki, Tadashi, “System of the exchange of ambassadors between Ottoman Empire and Europe and “Sefâretnâme” in the early eighteenth century. The case of Silahdar Ibrahim Paşa: an Ottoman ambassador to Vienna”, *Toyo-bunka- Oriental Culture*, sayı 67 (1987), s. 251-279.

_____, “Fransa Sefâretnâmesi” Müellifi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Hayatına Ait Bazı Noktalar Üzerine”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 12-16 Eylül 1994*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, III, s. 1121-1124.

_____, “Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Yayılışı ve Japonya-Çin Örneğiyle Mukayesesi”, *CIEPO 19 Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, I, İstanbul 2014, s. 437-444.

Süslü, Azmi, “Un Uperçu sur les ambassadeur ottomans et leurs Sefâretnâme”, *TAD*, XIV/25 (1981), s. 233-260.

_____, “Rapports Diplomatiques Ottomano-Français 1798-1807”, *Belleten*, XLVII/185 (1983), s. 237-280.

_____, “Sefaretnâme de Seyyid Mehmed Vahid Efendi”, *Bellekten*, L/196 (1986), s. 127-172.

_____, “Fransa’ya Gönderilen Türk Elçileri ve Vahid Paşa”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI/1 (1990), s. 129-147.

_____, “Ambassadeurs Turcs envoyés en France et Vahîd Pacha, Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Elçileri ve Vahîd Paşa”, *TAD*, XXXV/60 (2016), s. 195-211.

Şahin, Enis, “Sefâretnâmeler”, *EKEV Akademisi Dergisi*, II/3 (2000), s. 139-145.

_____, “Edebî Bir Tür Olarak Klâsik Edebiyatımızda Sefâretnâmeler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XIV/33 (2007), s. 61-68.

Şirin, İbrahim, “Münif Paşa’nın Tahran’dan Gönderdiği Devlet İşleriyle İlgili Layihası ve Düşündükleri”, *Turkish Studies*, III/4 (2008), s. 759-772.

_____-Musa Kılıç, “Halil Halid Efendi ve Osmanlı Londra Sefâretine Dair Bir Layiha”, *OTAM*, sayı 18 (2005), s. 395-411.

Şimşir, Bilal N., “Washington’da Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni Bey ve Ermeni Gâilesi (1887-1896)”, *Ermeni Araştırmaları*, sayı 4 (2002), s. 32-54.

Talbot, Michael-Phil McCluskey, “Introduction: Contacts, Encounters, Practices: Ottoman-European Diplomacy”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLVIII (2016), s. 269-276.

Tanırdı, Zeren, “Osmanlı Sarayında Safevi Şehzadeler ve Elçiler, Safavid Princes and Envoys in the Ottoman Court”, *Uluslararası “Sanatta Etkileşim” Sempozyumu Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, 25-27 Kasım 1998, Ankara, Bildiriler, International “Interactions in Art” Symposium Hacettepe University, Faculty of Letters Department of Art History, 25-27 November 1998, Proceedings*, Ankara 2000, s. 236-241.

Tekin, Mehmet, “Paris’te İlk Osmanlı Elçisi: Moralı Esseyid Ali Efendi”, *Yeni İpek Yolu: Konya Ticaret Odası Dergisi*, sayı 2 (1999), s. 223-230.

Temizer, Abidin, “The Independence Process of Bulgaria and the First Ambassador of the Ottoman Empire to Sofia, Mustafa Asım Bey”, *Bellekten*, LXXXV/304 (2021), s. 1073-1104.

_____-İbrahim Serbestoğlu, “Osmanlı Devleti’nin İlk Belgrad Elçisi: Hüseyin Hüsnü Sermed Efendi ve Sırbistan’daki Faaliyetleri”, *Osmanlı İdaresinde Balkanlar II*, ed. Alaaddin Aköz vd., Palet Yay., Konya 2020, s. 337-348.

_____, “Osmanlı-Sırp Diplomatik İlişkileri ve Belgrad Sefiri Yusuf Ziya Paşa”,

Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, IX/2 (2020), s. 477-506.

Teply, Karl, “Türkische Gesandtschaften nach Wien (1488-1792)”, *Österreich in Geschichte und Literatur*, XX/1 (1976), s. 14-32.

Timur, Taner, “Binyediyüzdoksansekiz’den Günümüze Paris’te Osmanlı Elçilikleri”, *Tarih ve Toplum*, XVI/93 (1996), s. 30-33.

Topaktaş Hacer, “Diplomasinin ve Bürokrasinin Ötesinde Bir Elçi Kâtibinin Yasak Aşkısı”, *Toplumsal Tarih*, sayı 153 (2006), s. 56-61.

_____, “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Türk-Leh İlişkilerinden Bir Kesit, Kapıcıbaşı Mehmed Ağa’nın Lehistan (Polonya) Elçiliği (1757-1758)”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 29 (2007), s. 203-225.

_____, “Osmanlı’nın Süferâsı”, *Mostar*, sayı 72 (2011), s. 30-33.

_____, “Polonya’nın Türkiye’deki İlk Daimî Elçiliğinin Kurulma Süreci: Tarihsel Dinamikler”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, XI/43 (2014), s. 105-125.

_____, “Osmanlı-Kırım-Lehistan Hattında Diplomatik Bir Teşebbüs: Mahmud Ağa’nın Varşova Elçiliği (1754-1755)”, *Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu; Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler=International Symposium on the Relations Between Turkey and Ukraine: The Qazaq Period (1500-1800) Proceedings*, Sakarya, 2015, Çamlıca Yay., İstanbul 2015, s. 693-706.

_____, “Rus Çarına Livayda’da Hoş-Âmedî: Turhan Paşa’nın II. Nikolay Nezdinde Fevkalade Elçiliği (1898)”, *Osmanlı’da Siyaset ve Diplomasi*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş-Haşim Şahin-Hacer Kılıçarslan, OSARK Yay., Sakarya 2016, s. 241-266.

Topaktaş Üstüner, Hacer, “Two extraordinary legations welcoming the Tsar and Kaiser during the reign of Abdulhamid II”, *Abdülhamid II and his Legacy, Studies in Honour of F. A. K. Yasamee*, ed. Ş. Tufan Buzpınar-Gökhan Çetinsaya, ISIS, İstanbul 2019, s. 177-192.

_____, “An Ottoman Talented Diplomat of Albanian Origin: Turhan Pasha (Permeti) and Some New Information on His Diplomatic Career”, *7th IBAC Conference*, 9-10 November 2017, Prishtine, Kosovo, Istanbul University, İstanbul 2021, s. 145-161.

Toros, Taha, “Osmanlı Sefirleri ve Sefahatnâmelere Dair”, *Hayat Tarih Mecmuası*, II/7 (1969), s. 10-12.

Turan, Şerafettin, “Barak Reis’in Şehzade Cem Meselesi ile İlgili Olarak Savoi’ya Gönderilmesi”, *Belleten*, XXVI/103 (1962), s. 529-555.

Tuncer, Hüner, “Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendi’nin Ozan Yönü”, *Belleten*, XLVII/86 (1983), s. 583-586.

_____, “Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendi’nin Viyana Mektupları (1792)”, *Belleten*, XLIII/169 (1979), s. 73-105.

_____, “Viyana Sefaretnamesi, Elçi İbrahim Paşa”, *Milletlerarası Hukuk ve Özel Hukuk Bülteni*, IV/2 (1984), s. 99-105.

_____, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi (1132-1133 H.-1720-1721 M.)”, *Belleten*, LI/199 (1987), s. 131-151.

Tuncer, Hamdi Can, “Osmanlı Sefiri Şekib Efendi’nin Gözüyle 1848 Devrimi ‘Viyana Halkının Edepsizlikleri’”, *Toplumsal Tarih*, sayı 54 (1998), s. 34-35.

Turan, Namık Sinan, “Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgisinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi (18. ve 19. Yüzyıllar)”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/2 (2004), s. 57-86.

_____, “Yüzyılda Osmanlı Elçilerinin Rusya Sefâretnâmeleri ve Rusya’nın Tasviri”, *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler “Beni Asferdir Bilin Urus’un Aslı”*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012, s. 23-47.

Turna, B. Babür, “The watcher and the watched. Ottoman diplomatic visitors as spectator and ‘performer’ in eighteenth-century Europe”, *Ottoman Empire and European theatre I. The age of Mozart and Selim III (1756-1808)*, ed. M. Hüttler-H. E. Weidinger Hollitzer, Wien 2013, s. 237-261.

Türköne, Mümtazer, “The Tanzimat Charter and Mehmed Sadık Rifat Pasha”, *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, III, *Philosophy, science and institutions*, ed. Kemal Çiçek, Balkan Ciltevi, Ankara 2000, s. 99-110.

Uğurlu, Seyit Battal-Mehmet Demirtaş, “Mehmed Sadık Rifat Paşa ve Tanzimat”, *History Studies*, II/1 (2010), s. 44-64.

Unat, Faik Reşit, “Kapıcıbaşı Nişli Mehmet Ağa’nın Moskova Sefaretnamesi”, *Tarih Vesikaları*, II/10 (1942), 284-299; II/11 (1943), 352-371; II/12 (1943), 462-472.

_____, “Şehdî Osman Efendi Sefâretnâmesi”, *Tarih Vesikaları*, I/1 (1941), 66-80; I/2 (1941), 156-159; I/3 (1941), 232-240; I/4 (1941), 303-320; I/5 (1942), 390-400.

_____, “Kırım Tarihi veya Necati Efendi’nin Rusya Sefâretnâmesi”, *Tarih Vesikaları*, III/13 (1944), 60-68; III/14 (1944), 137-149; III/15 (1949), 222-229.

Uçman, Abdullah, “Bir Osmanlı Elçisi Gözüyle XVIII. Yüzyılda Avrupa”, *Kaynaklar*, c. II, (1984), s. 82-87.

_____, “III. Selim’in Viyana Elçisi Ebûbekir Râtib Efendi’nin Nemçe Sefâretnâmesi”, *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedid’e - III. Selim ve Dönemi, Selim III. and his era - from Ancien Régime to New Order*, ed. Seyfî Kenan, İSAM, İstanbul 2010, s. 625-638.

Uluskan, Murat, “Bir Osmanlı Elçisinin Yolculuk Hazırlığı: İbrahim Paşa’nın 1699 Avusturya Elçiliği”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 20 (2008), s. 251-275.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Amedî Gâlib Efendi’nin Murahhaslığı ve Paris’ten Gönderdiği Mektuplar”, *Belleten*, I/2 (1937), s. 357-448.

_____, “Tosyalı Ebûbekir Ratib Efendi”, *Belleten*, XXXIX/153 (1975), s. 49-76.

Vahdettin, Engin, “Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri”, *İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 135-162.

Vandal, Albert, *Un Ambassadeur Turc à Paris sous la Régence*, Paris t.y.

Van Dyk, Garritt, “The Embassy of Soliman Aga to Louis XIV: Diplomacy, Dress, and Diamonds”, *emaj Special Issue: Cosmopolitan Moments: Instances of Exchange in the Long Eighteenth Century*, 2017, s. 1-19. https://emajartjournal.files.wordpress.com/2017/12/van-dyk_the-embassy-of-soliman-aga-to-louis-xiv.pdf

Vatin, Nicolas, “A Propos de Voyage en France de Huseyn ambassadeur de Bajazet II ouprés de Lois XI (1483)”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 3 (1982), s. 43-54.

Volz, Gustaw Berthold, “Eine Türkische Gesandtschaft am Hofe Friedrichs des Großen im Winter 1763/64”, *Hohenzollern jahrbuch*, sayı 11 (1907), s. 17-54.

Yakıtal, Emin, “Sultan Osman III. Tahta Çıkışının Bildirilmesi İçin 1755 Yılında Lehistan Devletine Büyük Elçi Olarak Gönderilen Ali Ağa’nın Bu Göreviyle İlgili Manzum Sefâretnâme”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 15 (1981), s. 145-168.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, “Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)”, *OTAM*, V (1994), s. 385-434.

_____, “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefâretnâmelerin Kaynak Değeri”, *OTAM*, VII (1996), s. 319-338.

_____, “Osmanlı Devleti’nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkamet

Elçisinin Rolü”, *Toplumsal Tarih*, sayı 32 (1996), s. 45-53.

_____, “İsmail Ferruh Efendi’nin Londra Büyükelçiliği ve Siyasi Faaliyetleri (1797-1800)”, *Pax-Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek, Sota, Yeni Türkiye Yay., Haarlem, Ankara 2001, s. 381-407.

_____, “Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı Diplomasi Tarihi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2 (2003), s. 423-489.

_____, “The Modernisation of the Ottoman Diplomatic Representations in Europe: The Case of the Embassy of İsmail Ferruh Efendi to London (1797-1800)”, *A Bridge Between Cultures, Studies on Ottoman and Republican Turkey in Memory of Ali İhsan Bağış*, ed. Sinan Kunalalp, ISIS, İstanbul 2006, s. 51-67.

_____, “III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerinin Kurulması”, *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e - III. Selim ve dönemi. Selim III. and his era - from Ancien Régime to New Order.*”, ed. Seyfi Kenan, İSAM, İstanbul 2010, s. 593-623.

_____, “Mutual Diplomacy Between Istanbul and London: The Embassies of Sir Robert Ainslie and Yusuf Ağâh Efendi/ İstanbul-Londra Arasında Karşılıklı Diplomasi: Sir Robert Ainslie ve Yusuf Ağâh Efendi’nin Elçilikleri”, *Intersecting Worlds Ambassadors And Painters*, ed. R. Barış Kıbrıs, Pera Museum, İstanbul 2014, s. 23-34.

_____, “Osmanlı Sefaretnameleri ve Diplomasi Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yay., Ankara 2018, s. 11-39.

_____, “Türk ve Fransız Kültürlerinin Etkileşiminde Paris Elçisi Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin Rolü (1720-1721)”, *Osmanlı Devleti’nin Diplomasi Tarihi: Makaleler-1*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2020, s. 41-78.

_____, “Ottoman Ambassadorial Accounts on Ukraine in the Eighteenth Century: The Case of the Embassy of Abdülkerim Pasha to Russia (1775-1776) = 18. Yüzyılda Ukrayna Hakkındaki Osmanlı Sefâretnâmeleri: Abdülkerim Paşa’nın Rusya Elçiliği (1775-1776)”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2021), s. 28-35.

_____, “Köprülüler Çağında Bir Osmanlı Diplomatu: Müteferrika Süleyman Ağa’nın Paris Elçiliği ve Avrupa Kültürüne Etkisi”, *Osmanlı Devleti’nin Diplomasi Tarihi: Makaleler-2*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2022, s. 9-68.

Yasamee, Feros Abdullah K., “Ottoman Diplomacy in the Era of Abdülhamid II (1878-

1908)”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 223-232.

Yaycıoğlu, Ali, “Karlofça Ânı: Osmanlı İmparatorluğu 18. Yüzyıla Nasıl Başladı?”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 18 (2021), s. 8-56.

Yener, Ekrem, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Sefaretname’sinde Yer Almayan Osmanlı Arşivlerinde Bulunan Raporu”, *Toplumsal Tarih*, sayı 351 (2023), s. 70-72.

Yerasimos, Stefanos, “Les premiers témoignages ottomans sur la France post-revolutionnaire. Les rapports des ambassadeurs ottomans à Paris pendant le Directoire, le Consulat et l’Empire”, *Cahiers d’Études sur la Méditerranée Orientale et le monde turco-iranien (CEMOTI)*, 12 (1991), s. 47-57.

_____, “Le Turc à Vienne ou le regard inversé”, *Hommes et idées dans l’espace Ottoman*, ISIS, Istanbul 1997, s. 87-96.

_____, “Explorateurs de la modernité. Les ambassadeurs ottomans en Europe”, *Genèses*, 35 (1999), s. 65-82.

Yeşil, Fatih, “Looking at the French Revolution through Ottoman eyes. Ebubekir Ratib Efendi’s observations”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LXX/2 (2007), s. 283-304.

Yıldız, Aysel, “One man’s campaign: Şehdi Osman’s diplomatic mission to Russia”, *Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa, Innsbrucker Historische Studien*, ed. G. Barth-Scalmani-H. Rudolph-S. Conermann, XXIX, Studien Verlag, Innsbruck 2013, s. 155-178.

Yıldız, Aytaç, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Paris’e Neden Gitti?”, *Toplumsal Tarih*, sayı 307 (2019), s. 78-83.

_____, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Paris’e Neden Gitti? Türk Tarih yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, sayı 85 *Metafor ve Gerçeklik Arasında Lâle Devri 1718-2018* (2018), s. 113-123.

Yıldız, Gültekin, “Osmanlı Dış Askeri İstihbaratında Formelleşme Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askeri Ataşe Raporları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, sayı 17 (2012), s. 239-265.

Yöntem, Ali Canip, “Rami Mehmed Paşa ve Sulhnamesi”, *IV. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yay.*, Ankara 1948, s. 346-353.

Yurdusev, A. Nuri, “The Ottoman Attitude Toward Diplomacy”, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, ed. Nuri Yurdusev, Palgrave, New York 2004, s. 5-35.

Tezler

Acar, Ahmet, *Osmanlı-İran Diplomatik İlişkilerinde Sürekli Diplomasiye Geçiş ve Tahran Sefâreti'nin Kuruluşu*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Tokat 2020.

Acar, Cansu, *Ahmed Azmi Efendi'nin H. 1205/M. 1790-91 Tarihli Sefâretnâmesi ile Seyyid Mehmed Vahid Efendi'nin H. 1221/M. 1806-07 Tarihli Sefâretnâmesinin Karşılaştırması ve Değerlendirilmesi*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2019.

Afyoncu, Erhan, *Tarih-i Kırım (Rusya Sefâretnâmesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

Akdemir, Şükriye, *el-Enveri Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi (1259-1262 / 1843-1846) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Akpınar, Mahmut, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Sivas 2011.

Alioğlu, Öznur, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi Süleymaniye Kütüphanesi Zühtü Bey Koleksiyonu Nüshası İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Düzce 2020.

Altan, İdris, *Ahmed Fethi Paşa'nın Hayatı ve Sefâretleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul 1941.

Arıkan, Ayşe, *1774 Tarihli Elçilik Hatıratı ve XV. -XVIII. yy. Osmanlı-Rus İlişkileri*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 2012.

Babatutmaz, Merve, *Osman Nizami Paşa'nın Elçilikleri*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2021.

Barçın, Melih, *Sârım İbrahim Paşa'nın Devlet Hayatı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2017.

Baş, İbrahim, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-İsveç İlişkileri ve Mehmed Said Efendi'nin İsveç Elçiliği (1732-1733)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2004.

Bayram, Fatih, *Ebubekir Ratib Efendi as an Ottoman envoy of knowledge between the East and the West*, Bilkent University, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.

Bektaş, Ayda, *On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Diplomatlarının Prosopografik Analizi*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2023.

Bişgin, Osman Nihat, *Seyyid Ali Efendi'nin Fransa Sefâreti (1797-1802)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

Birbenli, Safinaz, *Ahmed Resmi Efendi ve Sefâretnâmeleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

Budak, Adnan, *Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1999.

Budak, Ebru, *Bir diplomat olarak Galip Kemali Söylemezoğlu (1873-1960)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

Bulduk, Nazmiye, *Mustafa Sami Efendi ve Sadık Rıfat Paşa'nın Avrupa Ahvaline Dair Risaleleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996.

Cebesoy, Tuğba Sağlam, *Osmanlı Diplomasisinde Madrid Sefâreti*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Çankırı 2022.

Çağlar, Erol, *Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefâreti ve İngiltere ile Yapılan Görüşmelere Dair Takriri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, İstanbul 2002.

Çeviker, Razi, *İbrahim Sarim Efendi'nin Sefâretleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul 1975.

Çınar, Ali Osman, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 1999.

Çıtlak, Ayşegül, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Fransız İlişkileri Müteferrika*

Süleyman Ağa'nın Fransa Elçiliği (1669-1670), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2005.

Demir, Aydoğan, “Kara Mehmet Paşa, Hayatı, Sefâreti ve Sefâretnâmesi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul 1960.

Demir, Betül, *II. Mahmud Devrinde Berlin Sefârethanesi'nin Yeniden Açılması ve Elçi Olarak Atanan Kamil Paşa'nın Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

Demir, Hatice, *Ottoman Diplomatic Relations during the Reign of Mahmud I*, Fatih University, Institute of Social Sciences, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Deniz, İbrahim, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Sefirlerinin Tercüme-i Hali*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2021.

Dormin, Mehmet, *Reisü'l Küttap Mustafa Hattî Efendi: Hayatı ve Nemçe Sefâretnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul 1974.

Dönmez, Ahmet, *Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi 1832-1841*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.

Erdem, Gökhan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasi'ye Geçiş Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2008.

Erdoğan, Muhammed, *Sultan I. Mahmud Dönemindeki Sefâretnâmelerin Osmanlı Modernleşmesi ve Diplomasisi Üzerindeki Etkileri*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2019.

Erencan, Cahit, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Sefâretnâmelerin Tavsifi*, İstanbul Üniversitesi Türkoloji Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul 1939.

Erol, Yasemin Zahide, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik ve Paris-Londra Örnekleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

Erten, Fatma, *Bir Tanzimat Dönemi Bürokrati Ahmed Kemal Paşa'nın Osmanlı Devleti Dış Politikasındaki Rolü*, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Karabük 2022.

Güney, Filiz, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2005.

Güngör, Mertcan, *Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin İran Sefâretnâmeleri (Transkripsiyon-İnceleme)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2019.

Helmschrott, Simone, *In Europa lässt man den Wind nicht wehen. "Die ersten osmanischen Botschafter in Frankreich als Beobachter und Mittler europäischer Fremdkultur – osmanische Identität zwischen Tradition und Reform, 1797–1811*, Tübingen Univ, Unpubl. MA thesis, Tübingen 2012.

İlikmen, Aslı, *Sefâret-nâme-i Abdülkerim Paşa*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2001.

İyüğünlü, Uğur, *Mustafa Rasih Efendi'nin Rusya Sefâreti ve Seferatnâmesi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 1998.

Jobst, Wolfgang, *Der Aesandtschaftsbericht des Zül-Fiqar Efendi über die Friedensverhandlungen in Wien 1689*, Philosophischen Fakultät der Universität Wien, Doktora Tezi, Viyana 1980.

Karaçay Türkal, Nazire, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Fas İlişkileri: Seyyid İsmail ve Ahmed Azmi Efendilerin Fas Elçilikleri (1785-1788)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2004.

Karakaya, Adile, *Osmanlı Devleti İle İran Arasındaki Diplomatik İlişkilerde Görev Yapan Âlim Diplomatlar (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Karakaya, Yılmaz, *Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

Kavak, Gülnur, *Yasincizâde Abdülvehhâb Efendi ve Musavver İran Sefâretnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

Koç, İnanç Meriç, *Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid Dönemi İngiltere ile İlişkileri İçerisinde Londra Elçileri*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü

Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010.

Koyuncu, Gülizar, *Ahmet Vefik Paşa'nın Diplomatik Görev ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Köçen, Muhammed, *Osmanlı Hariciyesinde Bir Asker Sefir: Hüseyin Hüsnü Paşa (1839-1916)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2019.

Kurt, Tülay, *Zülfikar Paşa'nın Viyana Elçiliği*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul 1973.

Kuyucu, Bahadır, *Osmanlı Sefirlerinin Gözünden 18. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya Münasebetleri*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

Kürelî, İbrahim, *Abdurrahim Muhib Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi (Küçük Sefâretnâme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.

Kütgöl, Ahmet Sait, *Ali Galib Bey'in Hayatı ve Diplomatik Yazışmaları (Metin-Değerlendirme)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Mertayak, Aydın, *Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya Sefâreti ve Sefâretnâmesi (1722-1723)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2005.

Orhan, İsmail Hakkı, *Mehmed Salim Efendi'nin Hind Elçiliği Meselesi (XVII. Yüzyılda)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul 1972.

Ödemiş, İsmail, *Mustafa Efendi'nin Viyana Sefâreti ve Sefâretnâmesi (Istılah-ı Nemçe) (1730)*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 2013.

Öksüz, Melek, *Türk İspanyol İlişkileri Çerçevesinde Ahmed Vasıf Efendi'nin İspanya Elçiliği: 1787-1788*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1998.

Özel, M. Nureddin, *Ambassadors, spies, captives, merchants and travelers: Ottoman information networks in the east, 1736-1747*, İstanbul Şehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Polatçı, Türkan, *Osmanlı Devleti'nde Sefâret Tercümanları*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Samsun 2009.

Salın, Çağdaş Taylan, *Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920 - 10 Mayıs 1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

Sanaç, Fuat, *Der Gesandtschaftsbericht des Mustafa Efendis über seine Gesandtschaftsreise nach Wien im Jahre 1730/31*, Doktora Tezi, Wien 1992.

Sazak, Samet, *Sefâretnâmeler Işığında Osmanlı-Rus Münasebetleri (1792-1812)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

Savaş, Ali İbrahim, *Der Gesandtschaftsbericht des Mustafa Hatti Efendi über die Gesandtschaft Sreise Nach Wien*, Doktora Tezi, Wien 1989.

Sert, Zeynep Ebrar, *II. Abdülhamid Döneminde Bir Diplomat: Salih Münir Paşa*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2022.

Sonay, Özlem, *Mehmed Nuri Efendi'nin Londra (1834-1836) ve Paris (1836-1837/1839-1841) Elçilikleri*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2018.

Süslü, Azmi, *Relations entre l'Empire Ottoman et la France à travers l'ambassade de Vahid Paşa. 1806-1807*, Doktora Tezi, Paris 1979.

Şafak, Nurdan, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2006.

Şahin, Dilek, *Tahran Sefiri Ali Galib Bey'in Merkezle Muhâberât Evrakı'nın (1893-1895) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bölümü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Şahinkaya, Güler, *Mustafa Efendi'nin (Reisülküttab) Hayatı ve Nemçe Sefâretnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul 1973.

Şen, Sabriye, *Ahmed Vâsıf Efendi'nin İspanya Sefâreti ve Sefâretnâmesi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 1997.

Taçcı, Kağan, *Paris'te Bir Osmanlı Sefiri Salih Münir Paşa: Diplomatik Faaliyetleri*

ve *Fikirleri (1896-1908)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

Toğaç, Süleyman, *Kırımlı Mustafa Rahmi Efendi'nin İran Sefâretnâmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.

Tokmak, Ayşegül, *Mehmed Said Galib Efendi'nin Diploması Kariyeri (1802-1812)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2019.

Topaktaş, Hacer, *Osmanlı Sefâretnâmeleri Işığında 1730-1763 Yıllarında Osmanlı Devleti ile Lehistan/Polonya Arasında Diplomatik İlişkiler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2005.

Topatan, Zekai, *İsmail Ferruh Efendi'nin Londra Büyükelçiliği (1797-1800)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1971.

Tuncay, Hidayet, *Sefâretnâmeler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul 1939.

Ürkündağ, Ayhan, *Ahmed Dürri Efendi'nin İran Sefâretnâmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006.

Yaşar, Beyzanur, *İngiltere'de İlk Daimi Osmanlı Sefiri Yusuf Âgâh Efendi'nin Muhiti ve Osmanlı Bürokrasisindeki Yeri (1744-1824)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2023.

Yavuz, Mehmet Faik, *19.yyda Gayrimüslim Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus'un (Paşa) 1850 Yılına Kadar Diplomatik Faaliyetleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004.

Yeşilyurt, Esra, *Osmanlı Sefirlerinin Gözünden Rusya*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2017.

Yiğit, Melih, *Ali Ferruh Bey'in Washington Elçilik Yılları (1898-1901)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2009.

Yosuntaş, Burcu, *Kars Şehbenderliği (1878-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Cumhuriyetin İlk 100 Yılında Türkiye’de Bizans Tarihi Çalışmalarında İstanbul Üniversitesi’nin Yeri ve Önemi (1923-2023)

Istanbul University’s Role and Significance Regarding Byzantine History Studies in Türkiye During the First 100 Years of the Republic (1923-2023)

Ebru Altan*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: E.A. 0000-0003-4246-7672

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ebru Altan,
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: ealtan@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.09.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
26.09.2023

Kabul/Accepted: 27.09.2023

Atıf/Citation:

Altan, Ebru. "Cumhuriyetin İlk 100 Yılında Türkiye’de Bizans Tarihi Çalışmalarında İstanbul Üniversitesi’nin Yeri ve Önemi (1923-2023)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 287-307.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238108>

Öz

Türkiye’de XIX. yüzyıl sonlarında başlayan Bizans tarihi çalışmalarının Cumhuriyet döneminde sistematik bir hâle gelmesi uzun yıllar alsa da söz konusu alanda İstanbul Üniversitesi öncü vazifesi görmüştür. Bizans İmparatorluğu, modern Türkiye’nin kültürel mirasının önemli parçalarından birisidir. Devraldığımız Bizans mirasının Türkiye Cumhuriyeti için taşıdığı önem ve bu devletin tarihinin Türk tarihiyle alakası göz önüne alındığında ülkemizde söz konusu alandaki tetkiklerin geç başlaması ve uzun yıllar sonra bir ivme kazanması önemli bir eksikliklerdir. Gerek ön yargılar gerekse bu alanda akademik çalışma yapmanın arz ettiği zorluklar, Türkiye’de uzun yıllar Bizans tarihi alanındaki çalışmaların geri planda kalmasına sebep olmuştur. Bizans tarihini Ortaçağ dersleri içinde ele alma geleneği Cumhuriyet’in ilk 20 yılında da devam etmiş, İstanbul Üniversitesi’nde 1943 senesinden itibaren müstakil olan dersler günümüze kadar sürdürülmüştür. Adı geçen kurumda Bizans tarihçiliği konusunda 1955 yılına kadar olan süreçte belli bir gelenek ve birikim oluşmuş ve sonraki kuşaklar tarafından devam ettirilmiştir. Türkiye’de 1990’lara kadar bu çalışmalar yalnızca İstanbul ile Ankara Üniversitelerinde yürütülmüştür. Bizans tarihi tetkikleri ağırlıklı olarak Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda devam ederken Bizans sanatı tarihi çalışmaları İstanbul Üniversitesi’nde kurumsallaşmış ve ayrı bir kürsü hâline gelmiştir. Bu makalede ülkemizde 1923’ten 2023’e Bizans tarihi alanındaki çalışmalarının gelişiminde İstanbul Üniversitesi’nin oynadığı rol ve önemi üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Üniversitesi, Bizans, Cumhuriyet, İstanbul

ABSTRACT

Byzantine history studies in Türkiye began in the late 19th century but only became systematic many years later during the Republic period and İstanbul University played a pioneering role in this field. The Byzantine Empire is an important part of modern Türkiye’s cultural heritage. When considering the significance of the Byzantine legacy the Republic of Türkiye inherited and its historical connection to Turkish history, the delayed start and subsequent acceleration of research in this field were notable shortcomings. The prejudices and challenges associated with conducting academic work in this

field had caused Byzantine history studies to lag in Türkiye for many years. The tradition of teaching Byzantine history within medieval studies continued for the first 20 years of the Republic, with independent courses being offered at İstanbul University starting in 1943. During this period, a certain tradition and expertise in Byzantine history had been established at the institution and has since been carried on by subsequent generations. Until the 1990s, these studies were primarily conducted at İstanbul and Ankara Universities in Türkiye. While Byzantine history studies were mainly pursued within the Department of Medieval History, the study of Byzantine art history became institutionalized and established as a separate department at İstanbul University. This article focuses on the role and importance of İstanbul University in the development of Byzantine history studies in Türkiye from 1923 to 2023.

Keywords: İstanbul University, Byzantine, Republic, İstanbul

Extended Abstract

The empire commonly referred to as the Byzantine these days existed between 330-1453 CE in the regions of the Balkans, Anatolia, Syria, Palestine, and Egypt following the administrative division of the Roman Empire in 395. The Byzantines did not use this term for themselves during the entire existence of the empire. They referred to themselves as Romans (*Romaioi*) and to their state as the Roman Empire (*Imperium Romanorum*). The term Byzantine was first used in the 16th century to describe this state, and this term became more popular after the 19th century.

Although the empire had been divided into Eastern and Western parts after the death of Emperor Theodosius I in 395 CE, the idea of unifying the empire was not abandoned, and this division was considered a quasi-partition. After the Germanic tribes sacked the Western half in 476 CE, all power became concentrated in the hands of the Eastern Roman Emperor. However, the legal situation changed when Charlemagne, the King of the Franks, was crowned as the Holy Roman Emperor by the Pope in Rome in 800 CE. Byzantine emperors continued to claim the title of the universal empire and the sole heir of Rome until the fall of the empire. While the term Greek was used politically after 800 CE, the Byzantine rulers always felt uncomfortable being referred to in this way and never gave up their claim that the title of Holy Roman Emperor belonged exclusively to them.

Byzantium was portrayed by the Western world during the Age of Enlightenment as Eastern, scheming, and oppressive; however, certain political powers in subsequent centuries began to present themselves as the rightful heirs of Byzantium's legacy to legitimize their policies. Therefore, Byzantine history was generally associated with Greek or Russian history, especially in the early years of the Republic of Türkiye. Until the 1980s, the history of the Byzantine Empire was taught under the name of the Medieval Greek Empire. In reality, Byzantium had created its own identity and civilization during this long period. With its

capital in Istanbul, its official religion being Orthodox Christianity, and its language shifting from Latin to Greek starting in the 7th century, this civilization continued the tradition of the Roman state while also interacting with the local cultures in the regions it ruled in the East. Furthermore, addressing the political and cultural presence of the Eastern Roman (i.e., Byzantine Empire) becomes inevitable when addressing the history of the Middle Ages in Europe and the Middle East. Therefore, Byzantine history also holds a significant place in Turkish and Islamic history. Throughout the Middle Ages, Byzantium was in constant contact with the Turks regarding political, military, cultural, and commercial aspects, and Turks were a recurring theme in Byzantine sources. Byzantium struggled with Turks for centuries, and they also played an important role in the ethnic mosaic of the empire. The Byzantine Empire forms one of the important components of the cultural heritage of modern Türkiye. The delay in starting research in this field in Türkiye, as well as the lack of progress in this area for many years, marks a significant deficiency when considering the importance the inherited Byzantine heritage has for the Republic of Türkiye. Both the prejudices and the difficulties of conducting academic work in this field caused Byzantine history studies to remain in the background in Türkiye for many years.

The Byzantine studies Ottoman intellectuals had initiated in the second half of the 19th century were limited in number and lacked a specific discipline. When arriving at the One-Party period, although no separate courses were found on Byzantine history in the curriculum of the Istanbul Darülfünun Faculty of Literature before 1933, courses on Byzantine history had been included in Medieval history courses. The first scientific study in Türkiye based on modern scientific methods in the field of Byzantine studies was conducted by M. Fuad Köprülü, a professor at Darülfünun and a statesman. The tradition of addressing the Byzantine Empire within the framework of Medieval history courses continued for the first 20 years of the Republic. Istanbul University's Department of History began offering courses on Byzantine history independently in 1943. During World War II, British Byzantinist Steven Runciman came to Türkiye and taught courses on Byzantine history and art at Istanbul University Faculty of Literature from 1943 to 1945. Afterward, the German-born Prof. Philippe Schweinfurth, who'd taken refuge in Switzerland from Berlin during World War II, joined the faculty as a Professor of Byzantine Art History at the invitation of Istanbul University. After Schweinfurth, his assistant Semavi Eyice took over, and courses on Byzantine history at the Department of History were eventually transferred to Fikret İşıltan, a student of Mükrimin Halil Yinanç. In the mid-20th century, significant developments occurred in Byzantine history research in Türkiye, and the first international conference on this topic was held there under the auspices of Istanbul University between September 15-21, 1955. While Byzantine history studies continued mainly in the Department of Medieval History, various other departments at Istanbul University also contributed to Byzantine history studies based on various perspectives. Many years had to pass for the

Byzantine history studies that had started in Türkiye in the late 19th century to become systematic, and Istanbul University played a pioneering role in this field. Until the 1990s, these studies in Türkiye were conducted only at Istanbul and Ankara Universities. While Byzantine history research predominantly continued in the Department of Medieval History, Byzantine art history studies had been institutionalized at Istanbul University and became a separate department. Nevertheless, research on Byzantine history and culture in Türkiye has recently gained momentum, especially over the last 20-30 years. This article focuses on the role and importance Istanbul University has had in the development of Byzantine history studies in Türkiye from 1923 to 2023.

Giriş: Bizans Devleti ve Uygarlığına Dair

Günümüzde yaygın olarak *Bizans* ismiyle anılan devlet, 395 yılında idarî açıdan ikiye ayrılan Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak 330-1453 seneleri arasında Balkanlar, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'da hüküm sürmüş bir imparatorluktur. Esasında Bizanslılar, imparatorluğun varlığı devam ettiği süre boyunca kendileri için bu tabiri kullanmamışlardır. Kendilerini *Romalılar* (*Romaioi*), devletlerini de *Roma İmparatorluğu* (*Imperium Romanorum*) olarak tanımlamışlardır. İmparator Büyük Konstantinos (306-337), tahta çıktıktan sonra daha güvenli bir merkez arayışına girmiş ve neticede *Byzantium* olarak anılan yerde yeni başkentini kurulmasına karar vermişti. Böylece 324 yılında başlayan ve Roma şehri örnek alınarak gerçekleştirilen büyük bir imar faaliyetinin ardından 11 Mayıs 330 tarihinde resmî açılışı yapılan şehir, bunu takiben *Yeni Roma*, *İkinci Roma* ya da kurucusuna izafeten *Konstantinopolis* adıyla anılmıştır. 395 yılında I. Theodosios'un ölümünün ardından imparatorluk iki oğlu arasında Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmış olsa da devletin bütünlüğü düşüncesinden vazgeçilmemiş, bu ayrılık yönetimi kolaylaştırmak için yapılan sözde bir bölünme (*quasi partitio*) olmuştur. İmparatorluğun Batı kısmının 476'da Cermenler tarafından yıkılmasından sonra Doğu Roma imparatorunun şahsında bütün yetkiler tek elde toplanmıştır. Ancak 800 yılında Frank Kralı Şarلمان'ın (Charlemagne, 768-814) papa tarafından Roma'da taçlandırılarak Batı Roma İmparatoru ilan edilmesi üzerine hukukî açıdan durum yine değişmiştir. Böylece Doğu Roma ve Batı Roma şeklinde iki ayrı devlet teşekkül etmiş ve bu iki devlet arasındaki rekabet Ortaçağ boyunca sürüp gitmiştir. Bizans imparatorları Roma'nın halefi ve tek vârisi olan evrensel imparatorluk iddialarını devletin yıkılışına kadar devam ettirmişlerdir.

Devletin yeni başkentinin inşa edildiği günümüzdeki Sarayburnu civarında milattan önceki dönemlerde *Byzantion* adını taşıyan bir Antik Yunan kolonisi kurulmuştu. Bu sebeple nadiren de olsa İstanbul için *Byzantion*, halkı içinde *Byzantios* (İstanbullu) ifadeleri kullanılmıştı. Fakat Doğu Roma İmparatorluğu'nun tarihçiler tarafından Bizans olarak anılması, XIX. yüzyıldan itibaren benimsenmiştir. Bizans tabiri ilk kez XVI. yüzyılda Alman tarihçi Hieronymus Wolf (ö. 1580) tarafından kullanılmış olsa da onun *Corpus Historiae Byzantine* adlı eserini yayımlamasından (1557) çok uzun süre sonra akademik anlamda Bizans tabiri yaygınlaşmıştır. Türkler ve Araplar ise *Romalı* anlamında *Rum* kelimesini kullanmışlardır. Selçuklular, Anadolu'yu *Dişâr-ı Rum* olarak tanımlarken, Osmanlılar da Balkanları *Rumeli* olarak adlandırmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu kendi tebaası olan Bizanslıları yine *Romalı* anlamında *Rum* şeklinde ifade etmiş, Fatih Sultan Mehmet de fetihten sonra *Kayser-i Rûm* unvanını almıştır.

Bizans kaynakları hiçbir zaman kendilerinden Yunan diye bahsetmedikleri halde Batı dillerindeki eserlerde Bizanslılar, genelde Yunan diye zikredildiği için bu eserlerin Türkçe

çevirileri veya yapılan alıntılarda bu ifade aynen tekrarlanmıştır. Halbuki M.Ö. 197 senesinde bugünkü Yunanistan topraklarının büyük bir kısmına hâkim olan Romalılar bu coğrafyada ikamet eden insanlar için *Latinlerin hizmetkârı*, *kölesi* manasında *Grek* kelimesini kullanmışlardı. Bu yüzden Kutsal Roma-Cermen İmparatoru Şarlman, VII. yüzyıldan beri resmî dili Yunanca olan Bizans Devleti hükümdarının sadece “*Greklerin Kralı*” (*Rex Graecorum*) unvanını taşıyabileceğini ileri sürerken, onları küçümseyip kendisinin *meşru Roma İmparatoru* olduğunu vurgulamıştı. Böylece 800 yılından itibaren Grek tabiri siyasî anlamda kullanılırken Bizans hükümdarları kendilerinin bu şekilde adlandırılmasından daima rahatsızlık duymuş ve Roma imparatoru unvanının sadece kendilerine ait olduğu iddiasından hiç vazgeçmemiştir.

Asırlarca Avrupa ve Yakındoğu'nun en güçlü ve zengin devleti olan Bizans, Batı dünyası tarafından Aydınlanma Çağı'nda (XVII-XVIII. asırlar) *doğulu*, *entrikacı*, *baskıcı* ve *hizipçi* olarak tasvir edilmişti; ama ilerleyen yüzyıllarda bazı siyasî güçler politikalarına meşruiyet kazandırmak için kendilerini Bizans'ın yasal mirasçısı olarak göstermeye başlamışlardı. Mesela siyasî anlamda hiçbir zaman imparatorluğun bir parçası olmayan, ama kiliseleri İstanbul patriğine bağlı olan Ruslar, 1453'ten sonra Moskova Knezliği'ni *Üçüncü Roma* ilân edip kültürel yönden Bizans'ın mirasında hak iddia etmişlerdi. 1547'de çarlık tacını giyen *Korkunç* lakaplı IV. Ivan, Rus Ortodoks Kilisesi tarafından resmen imparator ilân edilmişti. Diğer yandan özellikle Yunanlar XIX. asırdan itibaren *megali idea* ülküsünde bu teze önemli ölçüde yer vermiştir. Bu yüzden özellikle Cumhuriyet'in ilk senelerinde Bizans tarihi, genelde Yunan veyahut Rusya tarihiyle ilişkilendirilmiştir. 1980'lere kadar ders kitaplarında Bizans İmparatorluğu Tarihi “*Ortaçağ Yunan İmparatorluğu*” adıyla okutulmuştur. Oysa Yunanistan'ın *megali ideasına* tarihsel dayanak olarak Bizans'ı yerleştirmesi yukarıda da bahsedildiği gibi gerçekçi değildir. Esasında Bizans, söz konusu uzun zaman diliminde kendine özgü bir kimlik ve uygarlık yaratmıştır. Başkenti İstanbul, resmî dini Ortodoks Hıristiyanlık, dili VII. yüzyıldan itibaren Latince yerine Grekçe olan ve Roma devlet geleneğini devam ettiren bu uygarlık, Roma'nın antik kültürünün yanı sıra doğuda hüküm sürdüğü coğrafyadaki yerel kültürlerle de etkileşim içinde olmuştur.

Öte yandan Ortaçağ Avrupa ve Yakındoğu tarihi söz konusu olduğundan Doğu Roma / Bizans Devleti'nin siyasî ve kültürel varlığı kaçınılmaz bir şekilde ortadadır. Bu sebeple Bizans'ın tarihi Türk ve İslâm tarihi içinde de geniş bir yer tutar. Bizans'a komşu topraklarda doğan İslâm fetihleri karşısında Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'yı kaybeden Bizans 1071'den sonraki dönemde de çekirdek arazisi Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethine engel olamadı. Anadolu'yu geri alma hayalinden 1176 yılına kadar hiç vazgeçmeyen imparatorluk, Haçlı Seferlerinin yarattığı fırsattan istifade edip Batı Anadolu'da kısmen genişleme imkânı buldu. Fakat ilk sefer sırasında Doğu'da kurulan Latin devletleri Bizans'ın doğu politikasında çok uzun yıllar boyunca yeni sorunlara yol açtı. Daha da kötüsü, XIII.

yüzyılın başında en büyük darbeyi Haçlılardan yiyerek parçalanan ve 1261’de tekrar İstanbul’a yerleşen Bizans, son döneminde zayıf bir devlet olarak varlığını sürdürdü. Nihayet Osmanlı ilerleyişi karşısında XV. yüzyılın ortalarına doğru Anadolu ve Balkanların tamamını kaybettikten sonra 1453 senesine kadar küçük bir şehir devleti olarak hüküm sürdü¹.

Ortaçağ’ın bu büyük gücü kuruluşundan yıkılışına kadar 11 asır boyunca siyasî, askerî, kültürel, ticarî anlamda Türklerle sürekli temas hâlinde olmuştur. Bu yüzden, Bizans’ın tarihi aynı zamanda Türk tarihinin de bir parçasıdır. Bu sebeple hemen her Bizans kaynağında Türk ulusları hakkında bir bahis bulunmaktadır. Bu kaynaklar Hunlar, Sabirler, Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Oğuzlar (Uzlar), Kumanlar, Selçuklular, Osmanlılar hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eder. Çünkü Bizans’ın asırlar boyunca mücadele hâlinde olduğu Türkler, aynı zamanda imparatorluğun etnik mozaigi içinde önemli yer tutuyordu. XI. yüzyıl ortalarında Türkler Anadolu’ya yerleşmeye başlayınca, iki taraf aynı zamanda sınır komşusu oldu ve bu yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk içindeki Türklerin sayısı belirgin şekilde arttı. Gönüllü olarak gelenlerin yanı sıra savaşlarda esir alınan Türkler de askerî hizmette kullanılmak üzere imparatorluğun bünyesine dâhil ediliyorlardı. Bunlar arasında çocuk yaşta esir düşüp Bizans sarayında terbiye edilen, daha sonra sarayda ve devlet idaresinde yüksek mevkilere ulaşanlar da bulunmaktaydı. Mesela XII. yüzyılda Tatikios ve Aksukhos gibi sadakatine güvenilen Türk asıllı kumandanlar, imparatorların en yakın adamları olmuşlardı². İki taraf arasında Türklerin Anadolu’ya gelişinden itibaren 400 sene boyunca ekonomik ve kültürel ilişkiler de söz konusu oldu. Yerli halk Türklerle iş birliği yaparken iki toplum birbirinin yaşam tarzını, giyim kuşamını, sanatını, dilini etkiledi. Daha XII. asırda Bizans sarayında Selçuklu kültür ve sanatının izleri kendini gösteriyordu³.

Bizans İmparatorluğu, modern Türkiye’nin de kültürel mirasının önemli parçalarından birisidir. Devraldığımız Bizans mirasının Türkiye Cumhuriyeti için taşıdığı önem ve bu devletin tarihinin Türk tarihiyle alakası göz önüne alındığında ülkemizde bu alandaki araştırmaların geç başlaması ve uzun yıllar sonra ivme kazanması önemli bir eksiklikler. Gerek ön yargılar gerekse bu alanda akademik çalışma yapmanın arz ettiği zorluklar Türkiye’de uzun yıllar Bizans tarihi alanındaki tetkiklerin geri planda kalmasına sebep olmuştur.

- 1 Bizans Devleti ve uygarlığı hakkında geniş bilgi için bkz. Cyril Mango, *Byzantium, The Empire of New Rome*, New York 1980; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1981; Robert Browning, *The Byzantine Empire*, Washington D.C. 1992; Fikret Işıltan, “Bizans Tarihini Nasıl Algılamalıyız?”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 277-284; Işın Demirkent, “Bizans”, *DİA*, VI, 230-244.
- 2 Işın Demirkent, “Komnenos Hanedanı’nın Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı İoannes Aksukhos”, *Belleten*, LX/227 (1996), s. 59-72; ayn.mlf., “Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)”, *Belleten*, LXVII/248 (2003), s. 93-110.
- 3 Işın Demirkent, “Haçlı Seferleri Döneminde Yakındoğu Kültürünün Batı’ya Taşınması ve Bunun Avrupa Toplumuna Etkileri Üzerine”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, *Prof. Dr. Coşkun Alptekin’e Armağan*, sayı 12 (2002), s. 209-218.

1923-1955 Döneminde İstanbul Üniversitesi'nde Bizans Tarihi Çalışmaları

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı aydınları tarafından başlatılan Bizans araştırmaları sınırlı sayıda olup muayyen bir disiplinden yoksundu. İlk çalışmalar daha ziyade Batılı tarihçilerin eserlerinin Türkçeye tercümesi şeklinde kendini gösterdiği için tek taraflı bir bakış açısı ihtiva ediyordu. Bu bakımdan özellikle Bizans ile Türk ve İslâm dünyası arasındaki ilişkilerin seyrini ortaya koymak açısından kifayetsizdi. Cumhuriyet dönemine geldiğimizde 1933 yılından önceki adıyla İstanbul Dârülfünun Edebiyat Fakültesi müfredatında, Bizans tarihi üzerine dersler müstakil olmasa da Ortaçağ tarihi içinde yer bulmuştu. Nitekim Ali Reşat ve Yusuf Behçet tarafından verilen derslerde Bizans tarihi Türk ve İslâm tarihi ekseninde ele alınmıştır⁴. Yine bu zaman zarfında Dârülfünun müderrisi ve müverrih Ahmed Refik (Altınay, 1880-1937), İslâm, Bizans ve Osmanlı uygarlıkları arasında bir bağ olduğunu vurgulayıp Osmanlı kimliğinin bir parçası olarak gördüğü Bizans mirasına sahip çıkılmasını gerektiğini savunmuştu⁵.

Türkiye'de Bizans alanında modern bilimsel metotlara dayalı ilk bilimsel çalışma yazar, siyaset ve devlet adamı Prof. Dr. M. Fuad Köprülü (1890-1966)⁶ tarafından gerçekleştirilmiştir. 1924'te Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde dekanlığa atanan merhum Köprülü, 1933 reformundan sonra ordinaryüs unvanını da alarak uzun yıllar İstanbul Üniversitesi'nde ders vermeye devam ederken, Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde de Orta Zaman Türk Tarihi derslerini üstlendi. 1935 yılında Atatürk'ün isteğiyle siyasete girmesini takiben 1941 yılına kadar üniversite hocalığı ve milletvekilliği görevini birlikte yürüttü. Tarihi meselelerin bilimsel yöntemlerle analizi hususunda Türkiye'de öncü oldu. 1931'de kurucusu olduğu *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nda yayınlanan "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar" adlı makalesi Türkiye'de Bizans tarihi araştırmaları için önemli ve çığır açan bir adım olarak Türk tarihçiliğinin Bizans'a bakış

4 Dârülfünun Edebiyat Fakültesi, 1900 yılında eğitim öğretime başlamış, II. Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde önemli değişimler geçirdikten sonra kurumsal yapısını tamamlamış bir şekilde Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, I-IV, İstanbul 2009-2010.

5 Türkiye'de eski tarihçiliğin son, modern tarihçiliğin ilk temsilcisi kabul edilen Ahmet Refik'in konuya dair iki ünlü eseri: *Bizans İmparatorçeleri* (1915) ve *Bizans Karşısında Türkler* (İstanbul 1927, Osmanlı Türkçesi), yay. haz. Fahameddin Başar, İstanbul 2005. Müellifin hayatı ve eserleri hakkında bkz. İbrahim Caner Türk, "Osmanlı Son Dönem Tarihçi-Eğitimcisi Ahmed Refik (Altınay) ve Tarih Eğitimi", *History Studies*, sayı 3 (2011), s. 351-362; Abdülkadir Özcan, "Ahmet Refik Altınay", *DİA*, II, 120-121.

6 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Fahameddin Başar, "Hocalarımız: Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü", *İstanbul Üniversitesi Bilim Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı 7 (2011), s. 84-93; Ömer Faruk Aktün, "Mehmed Fuad Köprülü", *DİA*, XXVIII, 471-486.

açısını etkiledi⁷. Bununla beraber, erken Cumhuriyet döneminde Fuad Köprülü gibi Mükrimin Halil Yinanç, İbrahim Kafesoğlu (Ankara’da Akdes Nimet Kurat, Şerif Baştav) gibi alana yön veren kıymetli Ortaçağ tarihçileri Bizans tarihini üniversitelerde bağımsız bir dal olarak geliştirme çabası içinde bulunmadılar ve konuyu genelde Ortaçağ Tarihi içinde ele aldılar.

Bizans İmparatorluğu’nu Ortaçağ tarihi dersleri içinde ele alma geleneği Cumhuriyetin ilk 20 yılında da devam etmiştir. Türkiye’de bu konuda öncülük eden İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü’nde Bizans tarihi konusundaki dersler 1943’ten itibaren müstakil olarak günümüze kadar sürdürülmüştür. II. Dünya Savaşı yıllarında, biraz da Alman nüfuzunu kırmak niyetinde olan İngiliz Kültür Heyeti’nin (*British Council*) tavsiyesiyle Türkiye’ye gelen İngiliz Bizantolog Sir Steven Runciman (ö. 2000), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde 1943-1945 yıllarında Bizans tarihi ve sanatı üzerine dersler vermiştir⁸. Runciman Türkçe konuşmakla birlikte derslerini İngilizce olarak vermiş, Arkeoloji Enstitüsü’nde asistan (1941’den 1948’e kadar) olan Münire Karacalarlı isimli çevirmen kendisine tercümanlık yapmıştır. Bu sırada İstanbul Üniversitesi’nde Türkiye için akademik anlamda bir ilk daha gerçekleşmişti. Fakülte bünyesinde Bizans sanatı dersleri o zamanlar Arif Müfit Mansel⁹ başkanlığındaki Arkeoloji Kürsüsü tarafından veriliyordu. Mart 1942’de ise Prof. Dr. Ernst Diez başkanlığında Edebiyat Fakültesi’nde Bizans Sanatı Sertifika Programı açıldı ve Runciman bu programı yürütmekle görevlendirildi. Ancak Runciman’ın kısa süre sonra (1945) rahatsızlığı sebebiyle Türkiye’den ayrılması üzerine Türk ve İslâm sanatları Profesörü Ernst Diez, Bizans Sanatı Tarihi dersinin devamını sağladı. Tarih Bölümü öğretim üyesi Oktay Kazanlı da 1945-1946 yıllarında Tarih Bölümü’ndeki Bizans tarihi derslerini yürüttü. Müteakiben 1946 Üniversiteler Kanunu’yla birlikte kürsü sistemine geçilmesi üzerine Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Kürsüsü’nün ilk başkanı olan ve 1957’de ordinaryüs pâyesini alan Prof. Mükrimin Halil Yinanç (ö. 1961)¹⁰ sonra da Prof. Zeki Velidi Togan (ö. 1970) sayesinde Bizans’la ilgili dersler devam ettirildi¹¹.

7 Bu çalışmada Osmanlı müesseselerinin Bizans müesseselerinin bir taklidi olmadığını kendi gelenekleri içinde geliştiğini ispatlamaya çalışan Köprülü, Türklerin göçebe bir kavim olarak Osmanlı gibi bir imparatorluğu kuramayacağını, Osmanlı Devleti’nin Bizans’ın mirası olan kurum ve kültür üzerine inşa edildiğini savunan oryantalistlere itiraz etmiştir. 1934’te Osmanlı Devleti’nin kuruluşu meselesine dair Sorbonne Üniversitesi’nde verdiği üç konferansın metinleri de 1935’te *Les Origines de l’Empire Ottoman* (1935) adıyla yayımlanmıştır.

8 Runciman’ın İstanbul Üniversitesi’ndeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Verda Bingöl-Zeynep Kuban, “Sir Steven Runciman at Istanbul University: How British Wartime Politics Led to the Establishment of the Byzantine Art History Chair”, *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, sayı 31 (2022), s. 109-128.

9 Türk arkeolojisinin öncülerinden Arif Müfid Mansel, 1935 yılında Eskiçağ Tarihi Kürsüsü’nde ders vermeye başlamış, 1946’da Profesör olarak Arkeoloji Müzesi’ndeki görevinden ayrılıp İstanbul Üniversitesi’nde Klasik Arkeoloji Bölümü’nü kurmuş, 1954-1956 senelerinde Edebiyat Fakültesi Dekanı olarak görev yapmış, A. A. Vasiliev’in 2 ciltlik *Bizans İmparatorluğu Tarihi* adlı eserinin birinci cildini de Türkçeye çevirmiştir (1943).

10 Fahameddin Başar, “Mükrimin Halil Yinanç”, *DİA*, XLIII, 550.

11 Semavi Eyice, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, Türkiye’de Bizans Sanatı Araştırmaları ve İstanbul Üniversitesi’nde Bizans Sanatı*, İstanbul 1973, s. 408 vd. İstanbul Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı tarihçesi için bkz. Fahameddin Başar, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Tarihçesi”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri Bildiriler*, İstanbul 2004, s. 253-284.

Müteakiben II. Dünya Savaşı sırasında Berlin’den İsviçre’ye iltica eden Alman asıllı Prof. Philippe Schweinfurth (1887-1954), İstanbul Üniversitesi’nin daveti üzerine Türkiye’ye gelip Bizans Sanatı Tarihi Profesörü olarak fakülte kadrosuna dâhil oldu. 28 Kasım 1950 tarihinde açılış dersini veren Alman profesör, 1951 yılında Edebiyat Fakültesi Tarih ve Sanat Tarihi bölümlerinde Bizans’a dair dersler vermeye başladı. 26 Haziran 1954 tarihinde kalp krizi sebebiyle vefatına kadar buradaki vazifesine devam eden Schweinfurth, bu süreçte *Belleten ve Tarih Dergisi*’nde Bizans ikona ve mozaikleri üzerine çeşitli makaleler yayımladı. 1953 yılında İstanbul’un fethinin 500. yılı kutlanırken o sırada görevli olduğu Edebiyat Fakültesi’nde düzenlenen seminerde Bizans’ın 1453’teki durumu hakkında Almanca bir konferans verdi (2 Haziran)¹². O zaman Semavi Eyice tarafından Türkçeye çevrilmiş olan mezkûr konuşma yıllar sonra yayımlandı. Schweinfurth’un ardından, asistanı Semavi Eyice, bu kürsüdeki dersleri devraldı. Tarih Bölümü’nde ise Bizans tarihine dair dersler Mükrimin Halil Yinanç tarafından bir süre sonra talebesi (o zamanlar Doç. Dr.) Fikret Işıltan’a devredildi¹³.

Bu arada XX. yüzyılın ortalarında Türkiye’de Bizans tarihi araştırmaları adına önemli bir gelişme yaşandı. Nitekim 15-21 Eylül 1955 tarihlerinde ülkemizde bu konuda düzenlenen ilk uluslararası toplantı İstanbul Üniversitesi’nin ev sahipliğinde gerçekleşti. Dünyada bu alandaki en önemli bilimsel etkinlik olup 1924’ten beri beş yılda bir düzenlenen *Uluslararası Bizans Çalışmaları Kongresi*’nin onuncusu olan bu programın hazırlık çalışmaları Prof. Dr. Arif Müfid Mansel başkanlığındaki komite tarafından titizlikle yürütüldü. Kongreye resmî olarak 21 ülkeden yaklaşık 220 delege katılması bekleniyordu. Fakat 50 kişilik Yunan delegasyonu Kıbrıs meselesi yüzünden 6-7 Eylül 1955’te İstanbul’da cereyan eden istenmeyen hadiseler sebebiyle kongreden çekildi. Her şeye rağmen Rus delegasyonunun da ilk kez yer aldığı çok sayıda bilim insanının katılımıyla Fen Fakültesi Konferans Salonu’nda açılış töreni gerçekleştirildi. Toplam 115 bildirin sunulduğu kongrede, Feridun Dirimtekin, Zeki Velidi Togan, Halil İnalçık, Şerif Başstav ve Semavi Eyice’nin de aralarında olduğu Türk delegasyonu 15 bildiri sundu. Kongre kapsamında birçok gezi ve sergi düzenlendi. Dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın himayesinde gerçekleştirilen kongrenin açılış resepsiyonu Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. M. Fuad Köprülü tarafından Taksim Belediye Salonu’nda verilirken, kapanış resepsiyonu da İstanbul Üniversitesi’nde Prof. Dr. Fehim Fırat ve Prof. Dr. Arif Müfid Mansel tarafından düzenlendi. Söz konusu kongre sağladığı prestijini yanı

12 Konferans metni için bkz. Semavi Eyice, “Philipp Schweinfurth ve Fethin 500. Yılı Nedeniyle İstanbul Üniversitesi’nde Verdiği Konferans”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sayı 14 (2003), s. 185-193.

13 Semavi Eyice, “Prof. Dr. Philipp Schweinfurth (1887-1954)”, *Belleten*, XVIII/70 (1954), s. 231-252; Işın Demirkent, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde Bizans Devleti Tarihi Dersleri”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri (16-17 Aralık 2003)*, *Bildiriler*, İstanbul 2004, s. 48 vd.

sıra İstanbul'daki Bizans yapılarının restorasyonunun başlamasına da vesile oldu¹⁴. İstanbul Üniversitesi'nde Bizans konusunda düzenlenecek olan uluslararası başka bir toplantı bu tarihten uzun yıllar sonra üniversitenin 550. yıl etkinlikleri kapsamında gerçekleştirildi¹⁵.

1955'ten 2023'e Geleneğin Devamı

Bu dönemde İstanbul Üniversitesi geleneğinin sembol isimlerinden olan Fikret Işıltan ile öğrencisi Işın Demirkent, sanat tarihi alanında da Semavi Eyice yeni bir dönemin temsilcileri oldular. Fikret Işıltan (1915-1997), 1933 yılında Kabataş Lisesi'nden mezun olduktan sonra açılan sınavı kazanarak aynı yılın sonunda yükseköğrenim için devlet tarafından Almanya'ya gönderildi. Berlin ve Leipzig üniversitelerinde Ortaçağ tarihi, Arapça, Farsça ve Türkoloji dersleri aldı; Haziran 1940'da doktorasını¹⁶ tamamladıktan sonra geri döndü. Temmuz 1944'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nde asistan olarak göreve başladı ve hocası Mükrimin Halil Yinanç'ın isteği doğrultusunda İslâm tarihi üzerine çalışmalarını sürdürdü. 1953'te *Urfa Bölgesi Tarihi* başlıklı teziyle doçent unvanı alıp 1962'de profesörlüğe yükseldi.

Yurt dışında yüksek öğrenim gördüğü yıllarda modern tarih anlayışıyla tanışma imkânı bulan Fikret Işıltan, Türkiye'ye döndükten sonra bu yeni tarih anlayışını ve metodlarını öğrencilerine aktarmak için büyük çaba sarf etti. Yukarıda bahsedildiği gibi, 1951-1954 yıllarında aynı kürsüde Bizans tarihi dersleri Philippe Schweinfurth tarafından veriliyordu; Işıltan onun derslerini ve yazdığı birçok makaleyi¹⁷ Türkçeye çevirdi. 1958 yılından itibaren “İslâm-Bizans Münasebetleri” adıyla bir ders vermeye başladı. “*Antik kültürün Ortaçağ içinde süregelen yegane temsilcisi*” Bizans Devleti tarihinin öğrenilmesi gereğine vurgu yaparak 1960 yılından itibaren Ortaçağ Tarihi Sertifikasına haiz olmak isteyen öğrencilerin 2., 3. ve 4. sınıf ders programında üç yıl boyunca zorunlu statüde bu dersi almalarını sağladı. 1967'den itibaren de talebesi Işın Demirkent'i Bizans tarihi derslerini vermeye yönlendirdi¹⁸. Bu arada Haçlı Seferleri ve Avrupa Ortaçağ tarihi derslerini de yürüten Işıltan her biri kendi

14 Eyice, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, s. 412. Kongrede sunulan bildirimler: *X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi Tebliğleri İstanbul 15-21 Eylül 1955*, İstanbul 1957. Geniş bilgi için bkz. Buket Kitapoğlu Bayrı, “The 10th International Congress of Byzantine Studies, İstanbul, September 15–21, 1955”, *YILLIK: Annual of Istanbul Studies*, 1 (2019), s. 123-144. Bundan 66 yıl sonra 2021 yılında İstanbul bir kez daha bu kongreye ev sahipliği yapacaktı. Merhume Prof. Dr. Melek Delilbaşı'nın başkanlığındaki Milli Komite'nin hazırlık çalışmaları epey ilerlemişken beklenmeyen gelişmeler oldu. *24. Uluslararası Bizans Çalışmaları Kongresi*, 2020'de Covid-19 pandemisi nedeniyle önce 2022 yılına ertelendi; sonra da çeşitli sebeplerle Venedik/Padova'da yapıldı.

15 *İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl)*, 30-31 Mayıs 2003, ed. Sümer Atasoy, İstanbul 2004.

16 H. Wilhelm Duda'nın kontrolünde, Kerimüddin Aksarâyî'nin Anadolu Selçukluları tarihinin en önemli kaynaklarından olan *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr (Tezkire-i Aksarâyî)* adlı eserine dair hazırladığı doktora tezi: *Die Seltshuken Geschichte des Aşserâyî*, Leipzig 1943.

17 Mesela “İstanbul Suru ve Yıldızlı Kapı”, *Belleten*, XVI/62 (1952), s. 261-267.

18 Demirkent, “Tarih Bölümü'nde Bizans Devleti Tarihi Dersleri”, s. 49 vd.

alanında birer otorite olacak birçok akademisyen yetiştirdi. Daha sonra aynı kürsüde görev yapacak olan sırasıyla Hakkı Dursun Yıldız, Erdoğan Merçil, Işın Demirkent ve Abdülkerim Özyaydın'ın doktora tezlerini yönetti. Hocası Mükrimin Halil Yinanç'ın vefatının ardından Ortaçağ Tarihi Kürsüsü Başkanlığı görevini üstlenen Prof. Dr. Fikret Işıltan, 1970'te Türk Tarih Kurumu aslî üyesi, 1976'da İstanbul Üniversitesi senato üyesi, 1982'de ise Tarih Bölümü Başkanı olarak görev yapmaya başladı. 1983 senesinin sonunda emekliye ayrılan Işıltan, 24 Eylül 1997 tarihinde İstanbul'da vefat etti.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 40 yıla yakın görev yapan merhum Prof. Dr. Fikret Işıltan Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça ve Latince biliyordu; telif çalışmalarının yanı sıra üslup ve ifade bakımından övgüyle anılan birçok çeviri yaparak söz konusu alandaki çalışmalara önemli katkılar sağladı. Özellikle Almancadan yaptığı çevirilerle Alman meslektaşlarının tarih anlayışı ve metotlarını Türk bilim dünyasına aktarma amacına hizmet ettiği gibi yeni bir sentez oluşturma gayreti içinde bulundu. Çalışmaları ağırlıklı olarak İslâm tarihi üzerine olmakla beraber o yıllarda literatürümüzde eksikliği ziyadesiyle hissedilen Bizans ve Haçlı Seferleri tarihine özel bir önem atfederek hem verdiği dersler hem de yaptığı çevirilerle yol gösterici olmuş ve bu konulara ilginin atmasını sağlamıştır. Nitekim kendisi tarafından titiz çalışmalar neticesinde dilimize kazandırılan E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (İstanbul 1970); Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Ankara 1981); Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* (I-III, Ankara 1986-1987) ve XII-XIII. yüzyıl Türk-Bizans ilişkileri açısından çok kıymetli bilgiler ihtiva eden *Niketas Khoniates'in Historia'sı, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri* (Ankara 1995) ülkemiz adına son derece önemli kazanımlar olup bu alandaki birçok araştırmaya zemin hazırlamıştır¹⁹. Ayrıca "Bizans Tarihini Nasıl Algılamalıyız?" (*Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 277-284) adını taşıyan makalesi devletin etnik kimliğine dair bazı iddialara cevap niteliğindedir.

Prof. Dr. Fikret Işıltan'ın ardından öğrencisi Prof. Dr. Işın Demirkent (1938-2006), İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Bizans tarihi çalışmaları hususunda oluşan geleneği devam ettirdi. 18 Ocak 1938 tarihinde İzmir'de doğan Demirkent, Kandilli Kız Lisesi'nden mezun olduktan sonra 1961 yılında İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek öğrenime başladı. Talebeliği esnasında hocası Fikret Işıltan'ın yönlendirmesi üzerine Arapça öğrenmek için Yardımcı Sertifika derslerini fakültemizin Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden aldı²⁰. 1965 senesinde Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nden mezun olduktan sonra 1967 yılında asistanlık kadrosuna atandı. Bu dönemde hocasıyla birlikte bütün derslere giren Demirkent, o yıllarda Sanat Tarihi Bölümü'nde Bizans Sanatı dersi vermekte olan Semavi Eyice'nin derslerini de hiç kaçırmadan takip eder muntazam notlar alırdı.

19 Bkz. Işın Demirkent, "Prof. Dr. Fikret Işıltan'ın Hayatı ve Eserleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 11-16; Erdoğan Merçil, "Fikret Işıltan (1915-1997)", *DİA*, Ek-1, 578-579.

20 O yıllarda geçerli olan sertifika usulüne göre öğrenci, bölümden mezun olabilmek için dört sertifika almak zorundaydı; kendi bilim dalı dışında fakülteadaki diğer bölümlerden de sertifika alma imkânı sağlanmıştı. Daha sonra bu sistem terk edilerek kredi usulüne geçilmiştir.

Işın Demirkent, Fikret Işıltan'ın danışmanlığında hazırlamış olduğu *Urfa Haçlı Kontluğu (1098-1118)* adlı tezini tamamlayarak 1972 senesinde Doktor unvanını aldı. Demirkent'in Doktora tezi, ülkemizde Haçlı Seferleri tarihi konusundaki ilk müstakil çalışma oldu. Ardından 1975-1976 öğretim yılında Almanya'ya giden Demirkent, Frankfurt Üniversitesi'nde Ortaçağ Avrupa tarihiyle ilgili ders ve seminerlere katıldı. Bu arada ikinci yabancı dil olarak Almancayı öğrendi. Bunu takip eden süreçte, *Urfa Haçlı Kontluğu (1118-1146)* adlı çalışmasıyla 1981 yılında Doçent, 1988'de ise Profesör unvanını aldı. 1994 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürüten rahmetli hocam, kürsüde Bizans Tarihi, Haçlı Seferleri Tarihi, Haçlı Devletleri Tarihi ve Ortaçağ Avrupa Tarihi konularında lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde dersler verdi, bu konularda literatürümüze çok değerli eserler kazandırırken, birçok araştırmacı da yetiştirdi. Muhtelif zamanlarda yurt içi ve yurt dışında düzenlenen bilimsel toplantılara katılarak fikirlerini bilim dünyasıyla paylaştı. Profesör unvanına sahip olduktan sonra da Latince ve Grekçe çalışmalarına devam etti.

Bu arada hemen her sene tatil dönemlerinde iki kez Almanya'ya giderek Frankfurt Üniversitesi'nde bazen de Amerika'da çalışmalarını yürüttü, ülkemizde bulunmayan eserleri satın almak veya bizzat fotokopilerini çekmek suretiyle temin etti. Bu şekilde yıllar sonra Bizans ve Haçlı Seferleri tarihinde çok zengin bir ihtisas kütüphanesine sahip oldu. Hocası Prof. Dr. Fikret Işıltan'ın vasiyeti üzerine vefatından sonra kütüphanesi de kendisine teslim edildi. Böylece Prof. Dr. Işın Demirkent bilgi teknolojileri ve bilgiye ulaşımın günümüzdeki kadar kolay olmadığı yıllarda Türkiye'de, özellikle bu alanda çalışanlar için en büyük engellerden birinin aşılması hususunda akademisyen meslektaşlarına, öğrencilerine önemli ölçüde destek sağladı.

1983'te Türk Tarih Kurumu asli üyesi olan Demirkent, 2001 yılında Uluslararası Bizans Çalışmaları Cemiyeti'nin ülkesel kolu olarak Türk Tarih Kurumu'nun bünyesinde kurulmuş olan Bizans/Doğu Roma İncelemeleri Türkiye Milli Komitesi'nin Başkanlığına seçildi²¹. Ayrıca, Haçlı Seferleri ve Latin Doğu Çalışmaları Cemiyeti (*Society for the Study of the Crusades and the Latin East*) adlı uluslararası kuruluşun da üyesi olarak görev yaptı. 1994 senesinden itibaren Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürüttükten sonra 18 Ocak 2005'te emekliye ayrıldı. Bunu takiben sağlık problemlerine rağmen azimle çalışmalarını sürdüren pek kıymetli Hocam, 3 Şubat 2006 tarihinde vefat etti²².

21 Türkiye'de yapılan Bizans çalışmalarını koordine ve Uluslararası Bizans Çalışmaları Kongresi'nde Türkiye'yi temsil etmek amacıyla, Başbakanlık kararıyla oluşturulan Milli Komite'nin kurucu başkanlığına İlber Ortaylı tayin edilmiş, Semavi Eyice, Işın Demirkent, Nevra Necipoğlu, İlber Ortaylı, Yıldız Ötügen, Ebru Parman ve Melek Delilbaşı komite üyeleri; Semavi Eyice onursal başkan; Nevra Necipoğlu ise genel sekreter seçilmişti. Bizans/Doğu Roma İncelemeleri Türkiye Milli Komitesi'nin Başkanı olarak görevlendirilen Işın Demirkent'in vefatından (2006) sonra Melek Delilbaşı bu görevi yürüttü.

22 Işın Demirkent'in hayatı ve eserleri hakkında bkz. Semavi Eyice, "Vefatı Münasebetiyle Prof. Dr. Işın Demirkent", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sayı 20 (2006), s. 327-331; Abdülkerim Özaydın, "Hocamızın Ardından", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 1-2; Fahameddin Başar, "Prof. Dr. Işın Demirkent'in Hayatı ve Eserleri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 3-24.

Prof. Dr. Işın Demirkent, Anadolu Türk tarihinin tam olarak anlaşılması için bütün Ortaçağ boyunca hüküm sürmüş olan ve 400 yıl komşuluk münasebetinde bulunduğumuz Bizans İmparatorluğu tarihinin bilinmesi gerektiğini her fırsatta vurgulayıp Haçlı Seferleri tarihine dair tetkiklerinin yanı sıra bu konuda da çeşitli yazılar kaleme aldı, çeviriler yaptı. Bir zamanlar kimileri dar görüşlü bir yaklaşımla Bizans tarihi alanındaki çalışmalarını *'Müslüman mahallesinde salyangoz satmak'* olarak değerlendirirken, kendisi ısrarla Bizans tarihinin ülkemize yabancı bir tarih olmadığını, atalarımızın asırlarca aynı coğrafyada iç içe yaşarken birbirinden etkilendiğini ve kültürel mirasını devraldığımız Bizans'ın tarihinin mutlaka öğrenilmesi gerektiğini vurguladı.

Prof. Dr. Işın Demirkent, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'*nde (DİA) yayımlanan ve içerik olarak bir ansiklopedi maddesinin sınırlarını aşan *"Bizans"* yazısında imparatorluğun tarihini etraflıca ele almıştır. Mezkûr madde dışında Demirkent'in Bizans İmparatorluğu hakkında kaleme almış olduğu yazıların bir kısmı vefatından kısa bir süre önce tek kitapta yayımlanmıştır²³. Her fırsatta Bizans tarih kaynaklarının aynı zamanda Türk ve İslâm tarihi için çok kıymetli bilgiler ihtiva ettiğinin ve Anadolu Türk tarihine Bizans kaynaklarından da bakılması gerektiğinin altını çizen hocamın en büyük arzusu Bizans kaynaklarının dilimize kazandırılması olmuştur. Bu sebeple bir yandan Haçlı Seferleri dönemiyle ilgili çalışmalarına devam ederken, diğer yandan da Bizans kaynaklarını dilimize kazandırma projesini gerçekleştirmek için büyük gayret sarf etmişti. Zira bu alanda ülkemizde yapılacak araştırmaların bir ivme kazanması için konuyla ilgili ana kaynakların dilimize kazandırılmasının gerekli olduğunu düşünüyordu. Bu amaçla, Anadolu Türk tarihi, Türk-Bizans-Haçlı ilişkileri hakkında kıymetli bilgiler veren özellikle XI-XIII. yüzyıla ait çağdaş Bizans tarihçileri Psellos²⁴, Kinnamos²⁵ ve Niketas'ın²⁶ eserlerini, tarihimiz açısından tamamlayıcı zengin notlar ekleyerek Türkçeye kazandırması ilgili literatürümüz adına çok önemli kazançlar olmuştur. Niketas'ın eserinin 1180-1195 yılları arasını kapsayan kısmını da notlandırarak lisanımıza kazandıran Demirkent, ciddi sağlık sorunlarına rağmen, ömrünün son günlerine kadar gayretle bu kitabı üzerinde çalışmıştır. Ancak bu eseri tamamlama aşamasındayken kendisi vefat etmiş, akabinde çalışması Fahameddin Başar ve Bedia Demiriş tarafından eksikleri tamamlanarak yayımlanmıştır²⁷.

23 Işın Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları: Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, İstanbul 2005. Haçlı Seferleri tarihine dair bazı seçme yazıları da kendi arzusuna uygun şekilde vefatından sonra tarafımca hazırlanıp yayımlanmıştır: Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi. Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, ed. Ebru Altan, İstanbul 2007.

24 *Mikhaıl Psellos'un Khronographia'sı*, trc. Işın Demirkent, Ankara 1992.

25 1118-1176 yıllarını konu alan XII. yüzyıl Anadolu Türk tarihi açısından vazgeçilmez bir kaynak: *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, trc. Işın Demirkent, Ankara 2001.

26 İstanbul'un Latinler tarafından işgalinin görgü tanığı olan Niketas Khoniates'in eserinin bu süreçteki olayları ihtiva eden son kısmı, Demirkent tarafından IV. Haçlı Seferi'nin 800. yılı münasebetiyle 2004 yılında tercüme edilmişti: *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206): İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, İstanbul 2004.

27 *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1190): Komnenes Hanedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, trc. Işın Demirkent, haz. Fahameddin Başar-Bedia Demiriş, İstanbul 2006.

Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda uzun yıllar görev yapan Fahameddin Başar ise Osmanlı-Bizans münasebetleri üzerine yoğunlaşan çalışmalarıyla bu alana katkı sağladı. 1980 yılında İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun olduktan sonra aynı kürsüde Araştırma Görevlisi oldu (1981). *Osmanlı-Bizans Münasebetlerini* konu alan Doktora tezini tamamladıktan (1991) sonra kürsüde bu konuda dersler vermeye başladı. 1999'da Doçent, 2006 yılında Profesör unvanını alan Başar, Ortaçağ Türkiye tarihi ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemini konu alan çok sayıda çalışmaya imza atarken XIV-XV. asırdaki Osmanlı-Bizans münasebetleri ve fetih konulu araştırmalarıyla öne çıktı. Prof. Dr. Fahameddin Başar 2011'de emekliye ayrılmış olup hâlen Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi ve idareci olarak faaliyetlerine devam etmektedir.

İstanbul Üniversitesi'nde Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı geçmişte olduğu gibi günümüzde de İslâm tarihi ve Selçuklu tarihiyle beraber Bizans / Haçlı tarihi çalışmalarının oluşturduğu üç önemli sacayağına dayalı olarak faaliyetlerini yürütmektedir. Prof. Dr. Işın Demirkent'in ardından kürsüde oluşan geleneğe uygun olarak Bizans tarihi konusundaki lisans ve lisansüstü düzeydeki çeşitli dersler ve çalışmalar günümüze kadar devam ettirilmiştir. Tıpkı hocam Işın Demirkent gibi şahsımın asıl uzmanlık alanı Haçlı Seferleri tarihi olmakla beraber 2000 senesinde doktoramı tamamladıktan sonra özellikle XI-XIII. yüzyıl Türk-Bizans-Haçlı üçgeni içinde çalışmalarına devam ettim. Aynı kürsüde Selçuklu tarihi uzmanı olan Prof. Dr. Muharrem Kesik de Anadolu'da Bizans'la ilişkiler bağlamında konuyla ilgilenirken, Doç. Dr. Murat Öztürk'ün Türk ve İslâm devletlerinin Bizans ile denizlerde yaptıkları mücadeleleri ele alan çalışmaları önemlidir. Bu vesileyle Prof. Dr. Işın Demirkent'in yanı sıra anabilim dalında bugün görev yapmakta olan akademik kadronun yetişmesinde büyük emekleri olan iki kıymetli hocamız Prof. Dr. Erdoğan Merçil ile Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'ı da burada minnet ve şükranla anmak isterim. Bu yıllarda kaynak dillerine vakıf olmanın önemini her fırsatta vurgulayan hocalarımızın yönlendirmesiyle fakültemizdeki Doğu Dilleri ve Edebiyatı ve Klasik Filoloji bölümlerinden dersler alma fırsatı büyük bir şanstı. Türkiye'de hâlen hiçbir üniversitede Ortaçağ Latince ve Grekçesi öğreten kürsü yoktur. Bu bakımdan özellikle Prof. Dr. Bedia Demiriş'in 1990'lı yıllardan beri Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'na sağladığı destek ve yardımların bu alandaki çalışmaların gelişimi için çok anlamlı ve kıymetli olduğunu ifade etmek gerekir.

Bilvesile ifade etmek gerekir ki ülkemizde Bizans tarihi alanında bilimsel anlamda çalışma yürütmenin önündeki en büyük engellerden biri klasik dilleri öğrenme meselesidir. Türkiye'de Klasik Filoloji'nin bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkışı 1933 reformunun ardından Ankara Üniversitesi'nde gerçekleşmiştir. İstanbul Üniversitesi'nde ise 1933-1942 döneminde Romanoloji disiplinine bağlı olarak Grekçe ve Latince dersler verilmiş,

1940'lı yılların başlarında da Klasik Filoloji bağımsız bir kürsü hâline gelmiştir²⁸. Burada adı geçen bölüme uzun yıllar emek vermiş olan Prof. Dr. Zafer Taşlıkloğlu²⁹, Prof. Kenan Yonarsoy, Prof. Vedat Çelgin ile Prof. Dr. Güler Çelgin'i de anmak gerekir. Günümüzde İstanbul Üniversitesi'nde Prof. Çiğdem Dürüşken'in başkanlığındaki Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı ile Eski Yunan Dili ve Edebiyatı anabilim dalları faaliyetlerine devam ederek öğrencilerimizin yetişmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü Çağdaş Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Prof. Dr. Esin Ozansoy Bizans Grekçesine hâkimiyeti sayesinde fakültemiz için başka bir zenginlik kaynağı teşkil etmiş, alanla ilgili orijinal kaynaklara dayalı birçok çalışma yürütülmüştür.

Öte yandan Tarih Bölümü'nde Ortaçağ Tarihi dışında başka anabilim dalları da çeşitli açılardan Bizans tarihi çalışmalarında varlık gösterdiler. Mesela Eskiçağ Tarihi Kürsüsü'nden Afif Erzen, 1955 yılında "İstanbul Şehri'nin Kuruluşu ve İsimleri"³⁰ adlı takdim teziyle Profesör unvanını almıştır. Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda uzun yıllar görev yaptıktan sonra emekliye ayrılıp hâlen 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde dekan olarak görev yapmakta olan Prof. Dr. Feridun Emecen, İstanbul'un fethini konu alan çalışmalar bakımından en seçkin bilim insanları arasındadır³¹. Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, 1997 senesinde *Avrupa Hun İmparatorluğu* adlı teziyle doktor unvanını aldıktan sonra erken dönem Türk-Bizans ilişkileri konusunda çeşitli çalışmalara imza atmıştır. 1991'de Eskiçağ Tarihi alanında doktorasını tamamlayan ve 2017 yılından itibaren de Koç Üniversitesi bünyesinde AKMED Direktörü olarak faaliyetlerine devam eden Prof. Dr. Oğuz Tekin ise Bizans sikkesi ve ağırlıklar konusunda alana önemli katkı sağlamıştır³². Yine Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Geç Antik Çağ dönem Bizans çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Mustafa Hamdi Sayar, 1978 senesinde İstanbul Üniversitesi Klasik Diller ve Edebiyatları Bölümü'nden mezun olup Viyana Üniversitesi'nde doktorasını tamamladıktan (1989) sonra 2003 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi kadrosuna dâhil olarak Anadolu ile Balkanların tarihî coğrafyasıyla ilgili çalışmalarına burada devam etmektedir.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü ise Runciman'ın ayrılışından sonra Semavi Eyice'nin (1922-2018) çabaları sayesinde müstakil bir anabilim dalı hâline gelmişti. 1945'te İstanbul Edebiyat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra aynı yıl

28 İstanbul Üniversitesi'nde Klasik Filoloji'nin kuruluşu ve gelişim serüveni hakkında bkz. Bedia Demirş, "İstanbul Üniversitesi'nde Klasik Filoloji", *Sosyoloji Dergisi*, sayı 19 (2009/2), s. 273-283.

29 Z. Taşlıkloğlu, yaptığı epigrafi çalışmaları sırasında Bizans devrine ait bazı kitabeleri de yayımlamıştır: *Trakya'da Epigrafi Araştırmaları*, I-II, İstanbul 1961-1971.

30 *Bellekten*, XVIII/70 (1954), s. 131-158.

31 Feridun M. Emecen, *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*, İstanbul 2003; ayn.mlf., *Fetih ve Kıyamet: 1453*, İstanbul 2017.

32 Oğuz Tekin, *Yapı Kredi Koleksiyonu Bizans Sikkeleri*, İstanbul 1999.

Sanat Tarihi Bölümü'ne asistan olarak atanan Semavi Eyice, 1948 yılından itibaren hocası Prof. Diez'in danışmanlığında İstanbul'un Bizans çağına ait yapıları hakkında bir pro-seminer dersi yürüttü. Semavi Eyice 1949 senesinde Diez'in ayrılmasından sonra 1950 yılında göreve başlayan Schweinfurt'a da asistanlık yaparak onun Bizans sanatı konusunda verdiği dersleri tercüme etti. Alman âlimin vefatını takiben dersler Dr. Semavi Eyice tarafından bir süre daha konferans şeklinde yürütüldü. Eyice, askerlik görevini ifâ ettikten sonra 1956'da Bizans Sanatı Sertifikası'nın idaresini üzerine aldı. 1950 öncesinde temelleri atılan Bizans sanatı eğitimi Schweinfurt'un üniversitede göreve başlamasıyla kurumsallaşmış ve nihayet 1964 yılında müstakil bir Bizans Sanatı Kürsüsü kurularak idaresi Semavi Eyice'ye teslim edilmiştir. 1955 yılında Doçent, 1964'te ise Profesör unvanlarını alan ülkemizdeki ilk Bizantolog, kendi deyimıyla “*ilk diplomalı Bizans Sanatı Tarihçisi*” olarak bu alandaki en yetkin kişi olmuş ve bir *İstanbul aşığı* olarak anılmıştır. Galatasaray Lisesi'nden mezun olduktan sonra II. Dünya Savaşı yıllarında Viyana ve Berlin'de Bizans tarihi okuyan Eyice, Türkiye'de Bizans sanatının tanınması ve bunun Osmanlı sanatıyla karşılaştırılması yolunda büyük çaba sarf ederek Bizans İstanbul'u ve semt monografileriyle ilgili çok sayıda çalışmaya imza atmak suretiyle alana yön vermiştir. Öyle ki 1963-1990 yılları arasında Türkiye'de üretilmiş olan Bizans çalışmalarının yüzde dokuzu Eyice tarafından yayımlanmıştır³³. Eyice, 1971-1973 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi'nde de Bizans sanatı dersleri vermiş, onun yetiştirdiği öğrenciler sayesinde bu dersler İstanbul dışında da kalıcı hâle gelmiştir. 1982'de Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölüm Başkanı olarak 1990'da emekliye ayrıldıktan sonra yaklaşık 30.000 kitaptan oluşan kitaplığını Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'ne bağışlayan Eyice 2018 yılında vefat etti³⁴.

Semavi Eyice'nin ardından Bizans Sanatı Anabilim Dalı'nda dersler öğrencisi M. İhsan Tunay (emekli olduğu 1999 yılına kadar), ardından da Engin Akyürek tarafından yürütüldü. 1995 yılında *Kariye Parekklesionu* üzerine doktorasını İstanbul Üniversitesi'nde tamamlayan Prof. Dr. Engin Akyürek, 1998-2014 yıllarında bu kurumda öğretim üyesi olarak görev yaptıktan sonra akademik hayatına Koç Üniversitesi'nde devam etmiş olup hâlen GABAM direktörüdür. İstanbul Üniversitesi'nde Sanat Tarihi Bölümü Bizans Sanatı Anabilim Dalı günümüzde Prof. Dr. Asnu Bilban Yalçın'ın başkanlığında faaliyetlerini başarıyla sürdürmektedir. 1986 yılında Roma 'La Sapienza' Üniversitesi Edebiyat ve Felsefe Fakültesi Bizans Sanatı Bölümü'nden mezun olduktan sonra İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Bizans Sanatı Anabilim Dalında göreve başlayan Yalçın, 2000 yılında *Bizans Büyük Saray Yapıları ve Kurumları* başlıklı teziyle Doktor unvanını aldı. Ayasofya konusundaki çalışmalarının yanı sıra Beykoz / Yoros Kalesi kazılarında başkanlık yapmış,

33 *Türkiye'de Bizans Çalışmaları: Bir Bibliyografya (19. yüzyıl-2020)*, ed. Şahin Kılıç-Buket Kitapçı Bayrı, İstanbul 2021, s. 49.

34 Semavi Eyice'nin hayatı ve eserleri için bkz. Mahmut Şakiroğlu, *Prof. Dr. Semavi Eyice Bibliyografyası*, Ankara 1991; *Semavi Eyice Armağanı: İstanbul Yazıları*, İstanbul 1992; Yasemin Akçaoğlu-Sema Doğan, *Semavi Eyice Kaynakçası 86 Yıla Armağan*, İstanbul 2009.

İstanbul ve kültürel varlıkları üzerine Türkçe ve yabancı dilde birçok eser yayımlamıştır. Aynı kürsüde ayrıca Doç. Dr. Ayça Tiryaki Türkmenoğlu; Doç. Dr. Özgü Çömezoğlu Uzbek, Doç. Dr. Ü. Melda Ermiş, Doç. Dr. Belgin Demirsar Arlı da Bizans sanatı konusunda çeşitli dersler ve bilimsel çalışmalarıyla alana katkı sağlamaya devam etmektedirler³⁵.

Sonuç olarak Cumhuriyet döneminde İstanbul Üniversitesi'nin öncülük ettiği Bizans tarihçiliği konusunda 1955 yılına kadar olan süreçte belli bir gelenek ve birikim oluşmakla beraber oldukça yavaş ilerleyen çalışmalar yeterli ve istenilen düzeye ulaşmamıştır. Nitekim Türkiye'de 1990'lara kadar Bizans tarihi ve uygarlığını konu alan çalışmalar sadece İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde yürütülmüştür. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Prof. Dr. Şerif Baştav ve Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'ın ardından onların öğrencisi Prof. Dr. Melek Delilbaşı (ö. 2022) sayesinde bu üniversitenin Bizans çalışmaları geleneği devam etmiştir. Rahmetli Delilbaşı Bizans, erken Osmanlı ve Balkan tarihi konularında Prof. Dr. Murat Keçiş, Prof. Dr. Levent Kayapınar, Prof. Dr. Hatice Oruç, Doç. Dr. Şahin Kılıç gibi birçok akademisyen yetiştirmiştir³⁶.

Öte yandan İstanbul Üniversitesi'nde Bizans tarihi çalışmaları müstakil bir kürsü olmaksızın günümüze kadar Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı içinde devam ederken Semavi Eyice döneminde yine aynı üniversitede kurumsallaşan Bizans sanatı çalışmaları da uzun yıllar başka üniversitede görülmedi. Ancak Yıldız Ötügen (1975 yılında), Ebru Parman'ın (1982'de) göreve başlamasıyla Bizans sanatı tarihi çalışmalarında Hacettepe ekolü oluştu ve zamanla buradan Türkiye'deki diğer üniversitelere yayıldı. 1990'lı senelerde Milli Eğitim Bakanlığı veya YÖK burslarıyla yurt dışında doktora eğitimlerini tamamlayan bazı akademisyenler Türkiye'deki diğer üniversitelerde göreve başladılar. Boğaziçi Üniversitesi'nde de Ortaçağ tarihi ve Bizans çalışmaları bu tarihlerde kendini gösterdi. 1990'dan itibaren Tarih Bölümü'nde Nevra Necipoğlu Bizans tarihi dersleri ve çalışmalarını yürütmeye başladı. 1999 yılından itibaren kendisinin öğrencisi Koray Durak da kadroya dâhil oldu. 2015'te Boğaziçi'nde Nevra Necipoğlu'nun yönetiminde Bizans Araştırmaları Çalışma Merkezi kurulurken aynı yıl içinde (Ocak 2015) Koç Üniversitesi bünyesinde de Geç Antik Çağ ve Bizans Araştırmaları Merkezi vücut buldu³⁷. 2005 yılında tesis edilen Suna-İnan Kıraç Vakfı *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü* de Bizans çalışmaları açısından önemli mecralardan biri oldu.

Daha önce anılmış olan isimlerden başka Türkiye genelinde Prof. Dr. Mustafa Daş, Osmanlı-Bizans ilişkileri; Prof. Dr. Turhan Kaçar, Geç Antik Çağ Bizans dönemi; Prof. Dr.

35 Türkiye'de Bizans sanatı ve arkeolojisiyle ilgili çalışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Eyice, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, s. 407-428; Engin Akyürek, "1950'lerden Günümüze Türkiye'de Bizans Sanatı Tarihi", *Yitik İmparatorluğu Resmetmek: İtalyan Merceğinden Anadolu'daki Bizans Sanatı, 1960-2000*, İstanbul 2018, s. 49-65.

36 Hatice Oruç, "Prof. Dr. Melek Delilbaşı (1947-2022)", *OTAM*, sayı 53 (2023), s. 251-259.

37 2023 yılında enstitü "Koç Üniversitesi Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Merkezi" adını almıştır.

Mehmet Çelik, din ve devlet ilişkileri; Prof. Dr. Yusuf Ayönü, Selçuklu-Bizans ilişkileri; Prof. Dr. Aydın Usta, Haçlı Seferleri; Doç. Dr. Nilgün Elam, Bizans-Osmanlı ilişkileri; Dr. Öğr. Üyesi Kutlu Akalın, Geç Antik Çağ bağlamında alana önemli katkılar sunarken sayıları gittikçe artan daha birçok genç akademisyen tarafından Bizans tarihini çeşitli yönleriyle inceleyen umut verici çalışmalar yürütülmekte ve bu arada geleceğin Bizantologları da yetiştirilmektedir.

Türkiye'deki Bizans çalışmalarının gelişiminde uzunca bir süre büyük engel teşkil eden ön yargılar kısmen aşılmış, klasik filolojiden yetişen genç akademisyenlerin de katkısıyla çevrimiçi veya fizikî ortamlarda gerekli özveri ve sabır gösterildiği takdirde kaynak dillerine belli bir ölçüde vakıf olma fırsatları doğmuş, kütüphane imkânları ve bilgiye erişim büyük ölçüde kolaylaşmış ve böylece Bizans tarihi alanına duyulan alâka ülkemizde gün geçtikçe artmıştır. Öte yandan Türk üniversitelerinde Bizans Sanatı Anabilim Dalı dışında müstakil bir Bizans tarihi anabilim dalı mevcut olmayıp bu konudaki faaliyetler hâlen Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı bünyesinde yürütülmektedir. Türkiye merkezli olup bu alandaki tetkiklere tahsis edilmiş bilimsel bir dergi de yoktur. Orijinal kaynakların büyük kısmının hâlen Türkçeye kazandırılmamış olması da en önemli meselelerden biridir. Her şeye rağmen ülkemizde Bizans tarihi ve kültürüyle ilgili araştırmaların özellikle son 20-30 sene içinde ivme kazanarak büyük artış gösterdiğini söyleyebilmek sevindiricidir³⁸.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Akçaoğlu, Yasemin-Sema Doğan, *Semavi Eyice Kaynakçası 86 Yıla Armağan*, İstanbul 2009.

Akün, Ömer Faruk, "Mehmed Fuad Köprülü", *DİA*, XXVIII, 471-486.

Akyürek, Engin, "1950'lerden Günümüze Türkiye'de Bizans Sanatı Tarihi", *Yitik İmparatorluğu Resmetmek: İtalyan Merceğinden Anadolu'daki Bizans Sanatı, 1960-2000*, İstanbul 2018, s. 49-65.

38 Türkiye'de Bizans tarihi çalışmalarının seyri hakkında iki güncel çalışma için bkz. *Türkiye'de Bizans Çalışmaları: Bir Bibliyografya (19. yüzyıl-2020)*, ed. Şahin Kılıç-Buket Kitapçı Bayrı, İstanbul 2021; Koray Durak, *Türkiye'de Bizans Çalışmalarının Serüveni*, ed. Koray Durak-Merve Özkılıç, İstanbul 2023. Ayrıca bkz. Nevra Necipoğlu, "Türkiye'de Bizans Tarihçiliğinin Dünü, Bugünü ve Sorunları", *Toplumsal Tarih*, sayı 112 (2003), s. 72-77; Melek Delilbaşı, "The Present and Future of Byzantine Studies in Turkey", *Κληρόπιον in Memory of Nikos Oikonomides*, ed. F. Evangelatou-Notara - T. Maniati-Kokkini, Atina 2005, s. 63-72.

- Başar, Fahameddin, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Tarihçesi", *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri Bildiriler*, İstanbul 2004, s. 253-284.
- Başar, Fahameddin, "Prof. Dr. Işın Demirkent'in Hayatı ve Eserleri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 3-24.
- _____, "Hocalarımız: Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü", *İstanbul Üniversitesi Bilim Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı 7 (2011), s. 84-93.
- _____, "Mükrimin Halil Yinanç", *DİA*, XLIII, 550.
- Bingöl, Verda-Zeynep Kuban, "Sir Steven Runciman at Istanbul University: How British Wartime Politics Led to the Establishment of the Byzantine Art History Chair", *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, sayı 31 (2022), s. 109-128.
- Browning, Robert, *The Byzantine Empire*, Washington D.C. 1992.
- Delilbaşı, Melek "The Present and Future of Byzantine Studies in Turkey", *Κλητόριον in Memory of Nikos Oikonomides*, ed. F. Evangelatou-Notara - T. Maniati-Kokkini, Atina 2005, s. 63-72.
- Demiriş, Bedia, "İstanbul Üniversitesi'nde Klasik Filoloji", *Sosyoloji Dergisi*, sayı 19 (2009/2), s. 273-283.
- Demirkent, Işın, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Ankara 1992.
- _____, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001.
- _____, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206): İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, İstanbul 2004.
- _____, *Bizans Tarihi Yazıları: Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, İstanbul 2005.
- _____, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1190): Komnenes Hanedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, haz. Fahameddin Başar-Bedia Demiriş, İstanbul 2006.
- _____, *Haçlı Seferleri Tarihi. Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, ed. Ebru Altan, İstanbul 2007.
- _____, "Prof. Dr. Fikret Işıltan'ın Hayatı ve Eserleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 11-16.
- _____, "Komnenos Hanedanı'nın Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", *Belleten*, LX/227 (1996), s. 59-72.
- _____, "Haçlı Seferleri Döneminde Yakındoğu Kültürünün Batı'ya Taşınması ve Bunun Avrupa Toplumuna Etkileri Üzerine", *Türklük Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan*, sayı 12 (2002), s. 209-218.
- _____, "Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)", *Belleten*, LXVII/248 (2003), s. 93-110.
- _____, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Bizans Devleti Tarihi Dersleri", *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri (16-17 Aralık 2003), Bildiriler*, İstanbul 2004, s. 46-63.
- Dölen, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi*, I-IV, İstanbul 2009-2010.
- Durak, Koray, *Türkiye'de Bizans Çalışmalarının Serüveni*, ed. Koray Durak-Merve Özkılıç, İstanbul 2023.
- Emecen, Feridun M., *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*, İstanbul 2003.
- _____, *Fetih ve Kıyamet: 1453*, İstanbul 2017.
- Eyice, Semavi, "Prof. Dr. Philipp Schweinfurth (1887-1954)", *Belleten*, XVIII/70 (1954), s. 231-252.

- _____, “Philipp Schweinfurth ve Fethin 500. Yılı Nedeniyle İstanbul Üniversitesi’nde Verdiği Konferans”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sayı 14 (2003), s. 185-193.
- _____, “Vefatı Münasebetiyle Prof. Dr. Işın Demirkent”, *Divân: İlmî Araştırmalar*, sayı 20 (2006), s. 327-331.
- _____, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, Türkiye’de Bizans Sanatı Araştırmaları ve İstanbul Üniversitesi’nde Bizans Sanatı*, İstanbul 1973.
- İşiltan, Fikret (çev.), “İstanbul Suru ve Yıldızlı Kapı”, *Bellekten*, XVI/62 (1952), s. 261-267.
- İşiltan, Fikret, “Bizans Tarihini Nasıl Algılamalıyız?”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 277-284.
- İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl), 30-31 Mayıs 2003*, ed. Sümer Atasoy, İstanbul 2004.
- Kitapçı Bayrı, Buket, “The 10th International Congress of Byzantine Studies, İstanbul, September 15-21, 1955”, *YILLIK: Annual of İstanbul Studies*, 1 (2019), s. 123-144.
- Mango, Cyril, *Byzantium, The Empire of New Rome*, New York 1980.
- Merçil, Erdoğan, “Fikret İşiltan (1915-1997)”, *DİA*, Ek-1, 578-579.
- Necipoglu, Nevra, “Türkiye’de Bizans Tarihçiliğinin Dünü, Bugünü ve Sorunları” *Toplumsal Tarih*, sayı 112 (2003), s. 72-77.
- Oruç, Hatice, “Prof. Dr. Melek Delilbaşı (1947-2022)”, *OTAM*, sayı 53 (2023), s. 251-259.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşiltan, Ankara 1981.
- Özaydın, Abdülkerim, “Hocamızın Ardından”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 1-2.
- Özcan, Abdülkadir, “Ahmet Refik Altınay”, *DİA*, II, 120-121.
- Semavi Eyice Armağanı: İstanbul Yazıları*, İstanbul 1992.
- Şakiroğlu, Mahmut, *Prof. Dr. Semavi Eyice Bibliyografyası*, Ankara 1991.
- Taşlıklioğlu, Zafer, *Trakya’da Epigrafi Araştırmaları*, I-II, İstanbul 1961-1971.
- Tekin, Oğuz, *Yapı Kredi Koleksiyonu Bizans Sikkeleri*, İstanbul 1999.
- Türk, İbrahim Caner, “Osmanlı Son Dönem Tarihçi-Eğitimcisi Ahmed Refik (Altınay) ve Tarih Eğitimi”, *History Studies*, sayı 3 (2011), s. 351-362.
- Türkiye’de Bizans Çalışmaları: Bir Bibliyografya (19. yüzyıl-2020)*, ed. Şahin Kılıç-Buket Kitapçı Bayrı, I-II, İstanbul 2021.
- X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi Tebliğleri İstanbul 15-21 Eylül 1955*, İstanbul 1957.

Türk Tarih Yazımında Haçlı Seferleri

The Crusades in Turkish Historical Writing

Aydın Usta*

*Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye

ORCID: A.U. 0000-0002-6639-5880

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Aydın Usta,
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye
E-posta/E-mail: aydin.usta@msgsu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 08.09.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
20.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
25.09.2023

Kabul/Accepted: 22.10.2023

Atfif/Citation:

Usta, Aydın. "Türk Tarih Yazımında Haçlı Seferleri."
Tarih Dergisi - Turkish Journal of History, 81 (2023):
309-336.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238109>

öz

İnsanlık tarihinin en uzun soluklu mücadelelerinden biri durumundaki *Haçlı Seferleri* ifade ettiği anlam olarak da geniş bir çerçeve içermektedir. Nitekim Endülüs Müslümanlarına karşı yapılan, Doğuda Levant'a karşı gerçekleştirilen, Osmanlı'nın Balkanlarda ve Avrupa'da ilerlemesine duyulan tepkide kendisini gösterdiği gibi günümüzde dahi farklı şekillerde dillendirilebilmektedir. XVIII. yy.da başlatılan çalışmaların bir sonucu olarak dünya üzerinde bu konuyla ilgili yoğun bir faaliyet ve ortaya çıkarılan yüzlerce eser mevcuttur. Ancak ülkemizde durum biraz farklıdır. Türklerin bu seferler silsilesinin her safhasında üstlendikleri başrole karşın Türkiye'de Haçlı Seferleri ile alakalı çalışmalar dünya geneline nispetle çok daha geç başlamıştır. Öte yandan ilk müstakil çalışmaları yapan değerli hocamız Prof. Dr. Işın Demirkent'in 1962'de bir doktora tezi ile açtığı bu yol, ilerleyen süreç içerisinde giderek gelişmiştir. Sonuçta bugüne gelindiğinde ülkemizde oldukça kapsamlı bir eserler silsilesi oluşturulabilmiştir. Müstakil çalışmalar, yüksek lisans ve doktora tezleri, farklı dillerden yapılan tercümelemlerle genişlemeye devam etmektedir. Bu makalede ülkemizdeki Haçlı Seferleri ile alakalı faaliyetlerin durumu, nasıl başlayıp geliştiği sahayla ilgili eksiklikler değerlendirilmeye gayret edilmiştir. Ayrıca son kısımda bu konuda eserler kaleme almış bazı akademisyenlerin çalışmalarının kaynakçası verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haçlı Seferleri, Prof. Dr. Işın Demirkent, Levant, Türkiye, Tarih Yazımı

ABSTRACT

As one of the longest-running struggles in human history, the Crusades have taken on a wide range of meaning. As a matter of fact, it this meaning can be expressed in different ways even today, as it manifests itself in the reactions against the Muslims of Andalusia, against the Levant in the East, and against the progress of the Ottoman Empire in the Balkans and Europe. As a result of the studies started in the 18th century, intensive activity has occurred with hundreds of works on this subject being found in the world. However, the situation is slightly different in Türkiye. Given the leading role Turks have played in every phase of these series of campaigns. This vein of study was started by Prof. Dr. Işın Demirkent (1962), who carried out the first independent studies; with a her doctoral dissertation and has gradually developed over time. As a result, a very comprehensive range of works has been created in Türkiye today. And continues to expand with independent studies, master's theses and doctoral dissertations, and translations from different languages. This article, attempt to evaluate the status of activities

related to the Crusades in Türkiye, in term of how they started and developed, as well as any deficiencies related to the field. Additionally, the last section of the article provides a bibliography of the works some academicians have written on this subject.

Keywords: Crusades, Prof. Dr. Isın Demirkent, Levant, Türkiye, historiography

Extended Abstract

As one of the longest-running struggles in human history, the Crusades have taken on a wide range of meaning. As a matter of fact, this meaning can be expressed in different ways even today, as it manifests itself in the reactions against the Muslim Andalusia, against the Levant in the East, and against the preogress of the Ottoman Empire in the Balkans and Europe. As a result of the studies started in the 18th. century, intense activity occurred with hundreds of works on this subject found in the world. Full and partial translations of sources related to the history of expeditions were made. As a result of activities that took place in scientific circles, especially in France. These sources in France can be considered to have come from the Franks, an important ethnic element of the history of the Crusades.

However, the situation is slightly different in Türkiye. Given the leading role Turks have played in every phase of the Crusades. In fact, Türkiye's geography is located on the transit route of the Crusades, and Türkiye's has political, sociocultural and historical ties with the Middle East (Levant) region, which hosted the rival Muslim and Christian sides during the campaigns for 200 years. However, the dating of studies directly or indirectly related to the Crusades can only be dated back to the second half of the 20th. century in Türkiye.

Prof. Dr. Isın Demirkent (1962) carried out the first independent study on the Crusades, with her doctoral dissertation, and these studies have gradually developed over time. As a result, a very comprehensive range of works has been created in Türkiye. In addition to the studies cProf. Dr. Demirkent's students such as Prof. Dr. Ebru Altan and by myself later conducted other academicians from different universities in Türkiye have also written works on various subjects about the history of the Crusades. These have continued to expand with independent studies, master's theses and doctoral dissertations, and translations from different languages. Moreover attention needs to be drawn language problem that manifests itself in studies on the history of the Crusades.

One of the most important articles on the Crusades is Isın Demirkent's "1101 Yılı Haçlı Seferleri (The Crusade Campaigns of 1101" published in the book *Memorial to Prof. Dr. Fikret Isultan on his 80th Birthday* (İstanbul University 1995. pp.17-56) The campaigns of 1101 were carried out by three seperate armies moving in successsion; and was one of the

most important moves of the Europeans in terms of occupying in the Levant and Anatolian geography, At the same time, it was also one of the most serious disappointments and was Therefore not mentioned much in sources from the period apart from Albert of Aix. More importantly, even modern Western researchers have not shown interest in these expeditions, despite how they directly affected the fate of the Crusades. So little interest has been shown that, J.L. Cate's article "The Crusade of 1101", in Volume I of *A History of the Crusades* (Setton 1969, pp. 343-367), under no other tangible study on is found on this subject in Europe. However, the victories the Turkish Seljuk Sultan Kılıc Arslan I, won in Anatolia against these three separate armies of hundreds of thousands in a month showed how the Crusader movement was unable to succeded from the very beginning and reinforcing the gains of the Manzikert Victory and emphasizing Anatolia was a Turkish homeland. Prof. Dr. Işın Demirkent also made Turk academia understand the importance of the success that had been achieved with her article. A project has been newly initiated to identify the battlefields of Crusade Campaigns of the 1101 Merzifon and Konya Ereğli with support of Konya Metropolitan Municipality, İstanbul University, Mimar Sinan Fine Arts University and the other institutions and academicians including Prof. Dr. Ebru Altan and myself. Prof. Dr. Işın Demirkent has written many valuable works related to the history of the Crusades, and the last sections of the study will present these and their imprints they have made.

I should emphasize here once again that although difficulties do occur in learning the source languages as some are dead languages not it use today, learninh them is necessary in terms of mastering the field of the Crusades and arriving at accurate information. Having young acedemicians prioritize language in their studies is especially essential fort he history of these expeditions. Otherwise studies quite obviously will be unable escape a vicious circle. This article, marks an attempt to evaluate the status of the activities related to the Crusades in Türkiye and how they started and developed, as well as the deficiencies related to the field. Additionally, the last section of this article provides a bibliography of the works some academicians have written works on this subject.

Doğuya karşı gerçekleştirilen Haçlı Seferleri, Ortaçağ tarihi yazımı içerisinde dönemsel anlamdaki uzunluğu yanında konu (siyasî-askerî tarih, kültür tarihi, sosyoekonomik tarih, bilim tarihi, dinler-mezhepler tarihi) ve buna bağlı olarak kaynak açısından çeşitliliği ile araştırmacılarına oldukça geniş yelpazeli bir ilgi alanı sunmaktadır. Elbette ki sahaya ilgili olumlu manada zikrettiğimiz bu hususiyetler aynı zamanda bir takım zorlayıcı öğeler de barındırmaktadır. Zira her ne kadar Haçlı Seferleri içerisinde mücadele eden tarafları Müslüman-Hıristiyan şeklinde genel bir ayrıma tabi tutmak mümkün olsa da bahsi geçen tarafların da kendi içerisinde mezhepsel ve etnik kimlik açısından bir hayli çok renklilik ve çok seslilik içerdiğini unutmamak gerekir.

Dönemin genişliğini de hesaba katarak bütün bunları belli ölçek ve kıstaslar (seferler, olaylar, kişiler, devletler, kurumlar, ilişkilerin sosyal, ticarî boyutları gibi) üzerinden bölerek aşmak elbette ki mümkündür. Zaten dünyada ve ülkemizde yazılan genel birtakım eserler dışında Haçlı seferleri ile alakalı çalışmalarda takip edilen çalışma tarzı bu şekildedir. Diğer taraftan konuyu daraltarak daha tafsilatlı ve ayrıntılı şekilde çalışmak problemin çözümü gibi görünse de tarihin yazımının bütün dönemlerinde olduğu gibi burada da araştırmacıyı zorlayan birtakım problemler söz konusudur. *Kaynak dili bilmek* söz konusu sıkıntıların belki de en başında gelmektedir.

Öyle ki saha üzerinde çalışma yapacaklar için Arapça ve Latince'nin dışında Grekçe, Süryanice, Ermenice, İbranice ayrıca konuyla ilgili araştırmalardan istifade etmek üzere İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca gibi dillere belli ölçüde vukûfiyet gerektirmektedir. Elbette ki zikredilen dillerin tek bir kişi tarafından bilinip anlaşılması mümkün değildir. Dolayısıyla tarih sahasında çalışacak olan bir öğrencinin eğitiminin başlangıcında hocalarından aldığı ilk öğüt genelde *bir kaynak dil ve bir batı dilini öğrenmek* olmaktadır. İşte bu noktada ihtiyacı gidermek üzere işin içine döneme ait kaynak eserlerin farklı dillere yapılmış çevirilerinin kullanımı girmektedir ki tercümelemin önemi, gereklilik ve yeterliliği yazının ilerleyen safhalarında daha tafsilatlı bir şekilde ele alınacaktır.

Ülkemizde, Haçlı Seferleri ile alakalı yapılan çalışmaların nasıl başladığına geçmeden evvel bu konuda nerede olduğumuzun ve ne kadar mesafe katettiğimizin anlaşılması adına Batıdaki çalışmaların nasıl ve ne zaman ortaya çıktığının açıklanması elzemdir. Bunun miladı XVIII. yüzyıldır. Saint Maur adlı dinî bir derneğin üyelerinin Doğuya karşı yapılan Haçlı Seferlerine ait Latin kroniklerini tercüme etmesiyle, sonrasında ortaya çıkacak *Recueil des Historiens des Croisades* adındaki külliyyatın da başlangıcı teşkil edilmiştir. Bahse konu çalışmalar Georges-François Berthereau (ö.1794) eliyle yine bu döneme ait Arap kaynaklarının kısmî tercümeleminin yapılmasıyla daha da ilerletilmiştir. Ancak 1789 Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı sosyopolitik karmaşanın sebebiyet verdiği olumsuzluklar ile akabindeki siyasî-askerî gelişmeler külliyyat çalışmalarını da sekteye uğratmıştır. Her şeye rağmen ilerleyen süreçte J. H. Michaud, M. Hase, M. Alexandre, E. Marcus Quatremere,

Joseph-Toussaint Reinaud, Barbier de Meynard, G. de Slane, C. François Defremery gibi alimlerin gayretleri külliyyatın neşri için yeni bir soluk olmuştur. Neticede *Recueil des Historiens des Croisades* içerisinde 1841-1906 yılları arasında beş ayrı bölüm (kanunlar, batılı tarihçiler, doğulu tarihçiler, Bizanslı tarihçiler ve Ermeni vesikalari) 16 büyük cilt halinde yayınlanmıştır¹. Böylece oluşturulan altyapı Batıda modern dönemde Haçlı Seferleri konusunda birçok araştırmacıya kaynaklık edip ilham vermiş ve saha içerisindeki farklı konularla alakalı çok geniş bir telif, tercüme eserler (kaynaklar ve yapılan araştırmaların farklı dillerdeki çevirileri) silsilesi ortaya çıkarılmıştır.

Tarihî bağlar dolayısıyla Fransızların öncülük ettiği Haçlı Seferi çalışmaları benzer birtakım sebeplerle Avrupa'nın diğer ülkelerinde de kendisini göstermiştir. Örneğin Rusların, Haçlı Seferleri tarihine olan ilgisinin temelinde Osmanlı Devleti ile aralarındaki siyasî münasebetlerin, Doğu Sorunu'nun, Bizans'ın mirası üzerindeki hak taleplerinin izlerini açık bir şekilde görmek mümkündür². Rusya'da (1917 Bolşevik İhtilali sonrasında SSCB) ise Haçlı Seferi çalışmalarının başlangıcı XIX. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. P. Medovikov, V. A. Bilbasov, M. M. Stasyuleviç ve T. N. Granovskiy gibi alimlerin çalışmalarıyla başlayan süreç F. İ. Uspenskiy ve M. Z. Zabarov ile sürdürülmüştür.

Venedik, Cenova ve Pisa gibi denizci şehir devletlerinin Haçlı seferleri döneminde Levant'taki ticarî faaliyetleri de İtalyan araştırmacıları bu alana yönlendiren en önemli etken olmuştur. Öyle ki adı geçen unsurlar seferlerin başından sonuna kadar aynı maksatlarla bölgede varlık göstermeyi sürdürmüşler ve hatta akabinde faaliyet sahalarını Ege ve Karadeniz'e kaydırmışlardır. Bu cumhuriyetlerin ticarî, siyasî ve diplomatik faaliyetleriyle alakalı tuttıkları tafsilatlı yıllıklar ile notlar, İtalya'daki Haçlı Seferleri tarihi araştırmaları için temel oluşturmuştur. Amerika'da da evvelinde yapılmış bireysel çalışmaların dışında 1969'da Kenneth Meyer Setton'un genel editörlüğünde *A History of the Crusades* adlı altı ciltlik tafsilatlı bir külliyyat toplanmıştır. Sonrasında yine Setton'un editörlüğünde 1976-1984 yılları arasında *The Papacy and the Levant (1204-1571)* adlı dört ciltlik kapsamlı bir eser ortaya çıkarılmıştır. Benjamin S. Kedar, Jonathan Riley-Smith ve Hellen Nicholson'un editörlüğünde 2002'de başlayıp 2022'de 21. cildi çıkan *Crusades* adlı seri ile Christopher T. Maier'in editörlüğündeki 15 ciltlik *Crusades-Subsidia*'yı da bu tarz çalışmalara ekleyebiliriz. Elbette ki bu saydıklarımızın dışında Batı Dünyasında Haçlı seferleri konusunda birbirinden farklı konularda eserler veren birçok değerli tarihçi vardır. Görüleceği üzere Batı Dünyası geçmişten gelen siyasî, sosyokültürel, askerî bağlar üzerinden erken dönemden itibaren Haçlı

1 Bununla alakalı tafsilatlı bilgi için bkz. Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyyatı, *Recueil des Historiens des Croisades*, I, Doğulu Tarihçiler", *Bellesten*, LIV/210 (1990), s. 863-867; aynı mlf., "Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyyatı, *Recueil des Historiens des Croisades*, II, Bizanslı Tarihçiler", *Bellesten*, LXV/244 (2001), s. 921-923.

2 Konuyla alakalı tafsilatlı bilgi için bkz. Mualla Uydu Yücel, "Rusya İmparatorluğu Dönemi Tarih Yazımında Haçlı Seferleri", *Tarih Dergisi*, sayı 66 (2017/2), s. 15-34.

seferleri sahasıyla ilgilenmiş ve günümüze kadar gelen süreçte bu konuda tercüme ya da telif yüzlerce eser kaleme alınmıştır.

Türkiye'ye baktığımızda ise daha farklı bir durum ile karşılaşılmaktadır. Nitekim ülkemizde Haçlı Seferleri konusunda müstakil çalışmaların başlangıcı ancak XX. yüzyılın ikinci yarısından sonrasına tarihlenebilmektedir. Halbuki Türkler, Haçlı hareketinin oluşmasındaki ana faktör olup bu süreçteki gelişmelerde de her daim başrolü üstlenmişlerdir. Nitekim Türklerin, 1071'de kazandıkları Malazgirt Zaferi'ni müteakip Bizans'ın aleyhine Anadolu'da ilerlemesinin Avrupa için ortaya çıkardığı tehdit algısı ve Kudüs'ün Müslümanların elinden kurtarılması Doğuya karşı başlatılan Haçlı Seferlerinin ana motivasyon unsurunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte söz konusu gerekçelerin Avrupa'daki sosyopolitik, askerî, ekonomik anlamda ortaya çıkan sıkıntıları örtmek ve insanları harekete geçirmek için kullanıldığı günümüzde kabullenilmiş bir durumdur.

Öte yandan gerçek anlamda bir Haçlı hareketinin izlerini Avrupalıların, Osmanlı Devleti'ne karşı yaptıkları savaşlarda görmek mümkündür. Zira Osmanlıların önce Rumeli ve akabinde Balkanlarda ilerlemesi Hıristiyanlık hamuru ile yoğrulmuş Avrupa adına gerçek manada bir tehdit içerdiği için duruma reaksiyon göstermekte gecikmemişlerdir. Bu ise Hıristiyan devletler arasında dönemsel birtakım ittifaklar kurmalarına ve Osmanlıyı durdurmak adına Haçlı seferleri tertip etmelerine yol açmıştır. İşte onların bu fiilleri Haçlı kelimesinin manasına çok daha fazla uygun düşmektedir. Öyle ki 1683'teki başarısız II. Viyana Kuşatması'nın sonrasında Osmanlıya karşı Venedik, Avusturya ve Lehistan'ın bir araya getirmiş olduğu birliğin Kutsal İttifak olarak adlandırılması bunu ispata kâfi gelecek önemli bir örnektir.

Diğer taraftan olayı Doğu'ya karşı yapılan Haçlı Seferleri özelinde değerlendirip tafsilata girdiğimizde tablo daha da netleşmektedir. Nitekim bugün üzerinde yaşadığımız Türkiye coğrafyası bu hareketin ana yol güzergâhı içerisinde bulunmaktaydı. Ayrıca Levant (Ortadoğu) ile olan siyasî, dinî, sosyokültürel bağlarımızın günümüzde bile devam ettiğini unutmamak gerekir. Bir başka deyişle Türkler bahsi geçen coğrafyalarda her daim etkin bir güç olmuşlardır. Ortaçağ Latin kaynaklarının Haçlıların bölgedeki muhataplarını Türk/Türkler şeklinde genellemeleri de bunun bir göstergesidir. Dolayısıyla Türkiye'de Haçlı Seferleri ile alakalı çalışmaların erken başlaması beklenen bir durum olsa da söylendiği üzere manzara tamamıyla farklıdır.

Türkiye'de 1960'lı yılların sonuna kadar Haçlı Seferleriyle alakalı doğrudan bir çalışma görülmez. Öyle ki konuya karşı ilgi lise ders kitaplarındaki beş sayfalık kısa anlatımlar ile yazılan diğer bazı eserlerin içerisindeki dolaylı anlatımlar şeklinde kalmıştır. Nitekim 1931 yılında Maarif Vekaleti eliyle basılan *Lise II Tarih Kitabı*, *Orta Zamanlar*'da Haçlı Seferleri 225. ve 230. sayfalar arasında ele alınmıştır³.

3 Komisyon, *Tarih II, Orta Zamanlar*, İstanbul 1931.

Ali Emiri tarafından 1331 (1915-1916)'de *Mardin Müluk-ı Artukiyye tarihi ve kitabeleri ve sair vesaik-i mühimme* adıyla neşredilen⁴ Kâtip Ferdi'nin 1537'de kaleme aldığı 72 sayfalık kısa eserinin içerisinde Artukluların, Haçlılar ile olan münasebetleriyle alakalı kısa bilgiler mevcuttur. Bu kitap Mardin Halkevi Neşriyatı tarafından 1939'da *Mardin Artukluları Tarihi* adıyla yeniden yayınlanmıştır. Yine Joseph François Michaud'un (ö.1869) *Historie des Croisades* adlı çalışmasının *Emrü'l-acib fi tarih-i ehli'l-salib* adıyla Osmanlı Devleti zamanında Ali Fuad, Edhem Süreyya, Ahmed Arif tarafından Osmanlı Türkçesiyle yapılan bir tercümesi mevcuttur. Bu eser *Haçlı Seferlerinin İlginç Olayları* adıyla günümüz Türkçesiyle de yayınlanmıştır. İbrahim Artuk'un 1944'te yayınladığı *Artukoğulları Tarihi* kitabı ile *Belleten*'de (XI/41 (Ocak 1947), s. 127-135) çıkan "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı" adlı makalesinde Haçlılardan da kısa bahisler vardır. Ömer Rıza Doğrul tarafından İngilizcesinden erken dönemde Türkçeye çevrilen *Abu'l-Farac (Bar Habreaus) Tarihi* de Haçlı Seferleri ile alakalı kayıtlar içermektedir (Ankara 1945). Bunların dışında Türkiye'de bu konuyla alakalı erken dönem çalışmaları içerisinde ele alınabilecek Hrand der Andreasyan'ın (1892-1978) Haçlı Seferleri döneminin yerli Hıristiyan kaynaklarıyla alakalı Ermeniceden yapmış olduğu tercümeleme mevcuttur. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136)* ve *Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)* ilk olarak 1962'de Ankara'da Türk Tarih Kurumu'nda basılmıştır. Yine Andresyan tarafından yapılan Süryani Mikhael'in *Vekayinamesi*'nin tercümesi de halen yayınlanmamış olup TTK Kütüphanesi'nde tutulmaktadır.

İlgisizlikle geçilen ilk dönemin sonrasında Türkiye'de Haçlı Seferleri özelindeki asıl faaliyetler İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün Ortaçağ Tarihi Kürsüsünde Prof. Dr. Fikret Işıltan'ın yaptırmış olduğu doktora ve doçentlik tezleri ile başlatılmıştır. Prof. Dr. Işıltan'ın kendisi de Bizans tarihi ile alakalı çalışmalarının dışında tercüme ettiği eserlerle sahasında Türk tarihçiliğine değerli katkılar sağlamıştır. Haçlı Seferlerinin görgü tanıklarından Bizanslı tarihçi Niketas Khoniates'in *Historia*'sının Ioannes ve Manuel Komnenos devirleri kısmının tercümesi (Ankara 1995) daha sonrasında öğrencisi Prof. Dr. Işın Demirkent'in yaptığı iki ayrı tercüme ile büyük ölçüde tamamlanmıştır. Georg Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi* adlı kitabının tercümesi ise ülkemizdeki Bizans tarihi çalışmaları için temel başvuru kaynaklarından biri durumundadır. Prof. Dr. Işıltan'ın Türkiye'deki Haçlı Seferleri Tarihi konusundaki çalışmalarına yaptığı en önemli katkı ise Steven Runciman'ın üç ciltlik *Haçlı Seferleri Tarihi* kitabının tercümesi ve bunun 1986-1987 senelerinde TTK bünyesinde yayınlanmasıdır. Böylece Türk akademisi bu konuyla alakalı geneli kapsayan Türkçe ilk esere kavuşmuş ve önemli bir boşluk doldurulmuştur⁵.

4 Bu çalışma Y. Metin Yardımcı tarafından hazırlanıp *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi* adıyla 2006 senesinde İstanbul'da yeniden yayınlanmıştır.

5 Ebru Altan, "Cumhuriyet Dönemi'nde İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Haçlı Seferleri Tarihi Çalışmaları ve Öğretimi", *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri, 16-17 Aralık 2003, Bildiriler*, İstanbul 2004, s. 66-67.

Haçlı Seferleri konusunda Türk akademisindeki ilk orijinal çalışma ise değerli hocamız rahmetli Prof. Dr. Işın Demirkent'e aittir. Kendisinin Prof. Dr. Fikret Işıltan yönetiminde tamamladığı *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)* adlı doktora tezi evvela 1974'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları arasında basılmıştır. Sonrasında ise yapılan eklemeler ile 1990 yılında TTK tarafından yayınlanmıştır. Söz konusu doktora tezinin bir devamı niteliğinde 1980'de doçentlik tezi olarak hazırlanan *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)* de yine Türk Tarih Kurumu yayınları arasında 1987'de basılmıştır. Prof. Dr. Demirkent ayrıca *Haçlı Seferleri* (İstanbul 1997) adıyla genel bir eser de kaleme almıştır.

Onun, Haçlı Seferleri konusundaki en önemli yazılarından biri de *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı* (İstanbul 1995) adlı kitapta çıkan "1101 Haçlı Seferleri" (s. 17-56) makalesidir. Birbiri ardına hareket eden üç ayrı ordu tarafından gerçekleştirilen 1101 Yılı Seferleri; Avrupalıların, Levant'ı, Anadolu coğrafyasını işgal etmek anlamındaki en önemli hamlelerinden ve aynı zamanda en ciddi hayal kırıklıklarından biridir. Dolayısıyla da Albertus Aquensis'in dışında dönem kaynaklarında çok fazla dillendirilmemiştir. Daha da önemlisi modern dönem Batılı araştırmacılar dahi Haçlı hareketinin kaderine doğrudan etki eden bu seferlerle ilgilenmemişlerdir. Öyle ki J. L. Cate tarafından K. M. Setton'un genel editörlüğündeki *A History of Crusades*'in (Londra 1969) I. cildinde s. 343-367 arasında "The Crusade of 1101", adıyla çıkan makalenin dışında Avrupa'da konuyla alakalı elle tutulur başka bir çalışma yoktur. Oysaki Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın bir ay içerisinde yüzer binlik üç ayrı orduya karşı Anadolu'da bir ay içerisinde kazandığı zaferler Haçlı hareketinin daha en başından başarıya ulaşamayacağını göstermiş ve Malazgirt Zaferi'nin kazanımlarını pekiştirerek Anadolu'nun bir Türk yurdu olduğunu vurgulanmasını sağlamıştır. Prof. Dr. Işın Demirkent de bahse konu makalesiyle kazanılan başarının öneminin Türk akademisi tarafından anlaşılmasını sağlamıştır. Bugün 1101 Yılı Haçlı Seferlerinin mücadele sahalarını (Merzifon ve Konya Ereğli) tespit etmek üzere hocanın değerli öğrencisi Prof. Dr. Ebru Altan ve şahsımın da içinde yer aldığı Konya Büyükşehir Belediyesi, İstanbul Üniversitesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi ve daha başka kurumlar tarafından da desteklenen bir proje başlatılmış durumdadır. Prof. Dr. Işın Demirkent'in Haçlı Seferleri tarihi ile alakalı pek çok değerli çalışması olup bunlar çalışmamızın sonunda künyeleriyle birlikte verilecektir.

Türk akademisinin Haçlı seferleri konusundaki tartışmasız bu en büyük ismi, kaleme aldığı ve tercüme ettiği eserlerin yanı sıra ortaya koyduğu fikirlerle de birtakım basmakalıp düşüncelerin değişmesini sağlamıştır. Öyle ki kendisi, Batılıların hareketin temelinde ağırlıklı olarak dinî motiflerin yattığı şeklindeki dayatmalarının aksine arka plandaki siyasi argümanlara işaret ederek bu dönemle alakalı önemli bir algının yıkılmasına öncülük etmiştir. Böylece Haçlı ruhunun bugün bile Doğu-Batı ilişkilerine yansıyan yüzünü görmemize yardımcı olmuştur⁶.

6 Altan, a.g.m., s. 68.

Prof. Dr. Işın Demirkent'ten aldığı bayrağı başarıyla taşıyan öğrencisi Prof. Dr. Ebru Altan da bu saha ile alakalı önemli eserler vermiştir. Aynı zamanda doktora tezi olan *II. Haçlı Seferi* (Ankara 2003) ve *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi, Kuruluş Devri (1098-1112)* (Ankara 2018) bunlardan başlıcalarıdır. Onun Haçlı Seferleri ile alakalı diğer çalışmaları da künyeleriyle birlikte verilecektir.

Prof. Dr. Fikret Işıltan tarafından yapılan Steven Runciman'ın *Haçlı Seferleri Tarihi* çevirisini okumamın akabinde ben de bu konuyla ilgilenmeye başlamıştım. Sonrasında üniversite yıllarında Haçlı Seferleri tarihinin önemli kaynaklarından biri olan Willermus Tyrensis'i kullanmak ihtiyacı hasıl olmuştu. Bunun için de Prof. Dr. Işın Demirkent'e gittiğimde kitabı fotokopi için veremeyeceğini; ancak Dünya Gazetesi'nin üst katındaki kütüphanesine gittiğim takdirde eserden faydalanabileceğimi söylemişti. Hoca ile günü kararlaştırıp Dünya Gazetesi'ne gittiğimde kütüphanesinin büyüklüğü beni şaşırtmış ve heyecanlandırmıştı. Willermus ile diğer kaynakları tarayıp notlar çıkardıktan sonra çay ve tost eşliğinde yaptığımız sohbet beni Haçlı Seferleri konusunda çalışmak hususunda daha da cesaretlendirmişti. Böylece hocanın teşviki ile bu sahadaki ilk çalışmam ve aynı zamanda doçentlik takdim tezi (kitabı) olan *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri, Müslüman-Haçlı Siyasi İttifakları*'nı (İstanbul 2008) kaleme almıştım. Kendisini bir kere daha rahmet ve minnetle anıyorum... Konuyla alakalı tarafımdan kaleme alınan *Haçlı Seferlerinde Kuşatma* (İstanbul 2015), *Haçlı Hikayeleri* (İstanbul 2017) kitapları ile seferler tarihiyle alakalı çeşitli konularda yazılmış makaleler de mevcuttur. Bunlar da çalışmanın sonunda aktarılacaktır.

Türkiye'de Haçlı Seferleri konusunda çalışan bir diğer akademisyen Prof. Dr. Birsal Küçüksipahioğlu'dur. Kendisinin Prof. Dr. Işın Demirkent ile yaptığı doktora tez çalışması olan *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi* (İstanbul 2007) adlı sonrasında basılmış bir kitabı ile daha başka makaleleri bulunmaktadır. Doktoralı Öğretim Üyesi Sevtap Gölgesiz Karaca'nın 2012'de yaptığı doktora çalışması *Kudüs Haçlı Krallığı (1099-1187)*, 2020 senesinde Türk Tarih Kurumu'nda *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasi Tarihi (1099-1187)* adıyla yayınlanmıştır. Kendisinin konuyla alakalı diğer çalışmaları ayrıca son kısımda aktarılacaktır.

Türkiye'de doğrudan Haçlı Seferleri ile alakalı doktora ve yüksek lisans düzeyinde çeşitli tezler de yapılmıştır. Doktora çalışmalarından bazıları şunlardır: Prof. Dr. Güray Kırpık'ın 2005 yılında Prof. Dr. Refik Turan yönetiminde hazırladığı doktora çalışması *Haçlılar 1095-1120*; Doç. Dr. Sayime Durmaz'ın, Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak yönetiminde kaleme alıp 2004 senesinde bitirdiği doktora çalışması *Haçlılar ve Doğu Hıristiyanlığı (XI. ve XIII. yüzyıllar)*; Doç. Dr. Selim Tezcan'ın Yrd. Doç. Dr. Paul Latimer yönetiminde 2013'te tamamladığı doktora çalışması *Jihad in a context of shifting alliances and enmities: A Study on the relations of the early Artukids and Crusaders as reflected in contemporary Muslim and Christian Historiography 1098-1124*; Dr. Serdar Çavuşdere'nin 2015 yılında Prof. Dr. Melek Delilbaşı yönetiminde tamamladığı *Marino Sanudo Torsello'nun gözünden*

XIV. Yüzyılın birinci yarısında Ege'de Egemenlik Mücadelesi 1291-1353: Latinler, Denizci Türkmen Beylikleri ve Haçlılar; Emrullah Kaleli'nin 2011 senesinde Doç. Dr. Behset Karaca yönetiminde yaptığı *Haçlı Seferleri Döneminde Bizans-Batılılar (1096-1204)*; Sebahattin Çelik'in 2018 yılında Prof. Dr. Aydın Çelik yönetiminde tamamladığı *V. Haçlı Seferi (1217-1221)*; Murat Çaylı'nın 2021 senesinde Prof. Dr. Pinar Ülgen ile tamamladığı *Philippe de Meizeres'in Hayatı ve Gerçekleşmeyen Rüyası: Türklere Karşı Haçlı Seferi Projesi*; Doç. Dr. Ziya Polat'ın, Prof. Dr. Ahmet Ağırakça ile 2015 yılında hazırladığı *Salahaddin Eyyubi'nin Haçlı Siyaseti ve Kudüs Haçlı Krallığı ile Yaptığı Anlaşmalar*; Alpaslan Pata'nın Prof. Dr. Mehmet Çoğ yönetiminde 2018 yılında hazırladığı *Yahudi Kroniklerinde Haçlılar*; Serkan Özer'in 2015 senesinde hazırladığı *Fatımi-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*; Dr. Muhittin Çeken'in, 2018'de Prof. Dr. Mehmet Çelik ile tamamladığı *Tapınak Şövalyeleri (Kuruluşu, Yükselişi, Kurumsal Yapısı ve Düşüşü)*; Doç. Dr. İbrahim Ethem Polat'ın 2004 yılında Prof. Dr. Faruk Toprak ile bitirdiği *Arap Edebiyatında Haçlı Seferleri...*

Elbette ki yukarıda zikredilenlerin dışında Haçlı Seferleri ile bağlantılı konularda önemli eserler verilmiştir. Söz konusu çalışmalar sayesinde seferler tarihini çok yönlü bir şekilde ele almak ve farklı bakış açılarıyla takip etmek de mümkün olabilmektedir. Bu minvalde Haçlı Seferleri tarihi çalışmalarına en çok katkı veren akademisyen ise değerli hocam Prof. Dr. Ramazan Şeşen'dir. Kendisinin 1983'te doçentlik takdim tezi olarak hazırladığı *Salâhaddin Devrinde Eyyubiler Devleti (hicri 569-589/miladi 1174-1193)* (İstanbul 1983) ülkemizde Haçlı Seferleri döneminin en büyük Türk-İslâm kahramanlarından biri olan Kudüs Fatihi Sultan Salâhaddin Eyyûbi'ye dair en yetkin ve kapsamlı çalışmadır. Bu eser sonrasında *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri* adıyla defalarca basılmıştır. Prof. Dr. Ramazan Şeşen'in ayrıca *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler Memluklar (1193-1260)* (İstanbul 2007), *Sultan Baybars ve Devri (1260-1277)* (İstanbul 2009), *Haçlılar Önünde Sultan Baybars* (İstanbul 2013), *Kudüs Fatihi, Selahaddin Eyyubi* (İstanbul 2013), *Sultan Kalavun ve Oğlu el-Melik el-Eşref Devri* (İstanbul 2018) adlı kitapları da Haçlı Seferleri tarihi açısından önemlidir.

Levant bölgesinde yerleşen Haçlılarla mücadele konusunda yoğun faaliyetlerine şahit olunan Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın biyografisini içeren ve Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın tarafından kaleme alınan *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)* (Ankara 1990) adlı çalışmanın içerisinde onun, Haçlılar ile mücadelesine geniş yer verilmiştir. Yine Prof. Dr. Mehmet Ersan'ın doktora tezi olup sonradan Türk Tarih Kurumu'nda yayınlanan *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler* (Ankara 2007) adlı çalışması Türkler-Ermeniler-Haçlılar üçgeninde yaşananların anlaşılması adına önem arz etmektedir. Hocanın ayrıca Haçlılar ile alakalı çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Yine Haçlılar ile mücadelenin sembol isimlerinden biri olan Nüreddin Mahmûd Zengî ile alakalı Dr. Abdülkadir Turan'ın, Prof. Dr. Haşim Şahin yönetiminde 2018 senesinde hazırladığı doktora tezi *Nureddin Mahmud b. Zengi ve Devri* de sonrasında kitap olarak

basılmıştır (İstanbul 2020).

Haçlı Seferleri konusunda aktarılanların dışında akademik anlamda Prof. Dr. Muharrrem Kesik'in *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı* (İstanbul 2018), Prof. Dr. Altan Çetin'in *Haçlı Seferleri* (İstanbul 2021), Prof. Dr. Fatih Erkoçoğlu'nun, *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları* (Konya 2018), Prof. Dr. Cüneyt Kanat ve Devrim Burçak'ın *Sorularla Haçlı Seferleri* (İstanbul 2018), Doç. Dr. Murat Tural'ın *Selçuklular Franklar, Ortaçağda İslam'ın Kılıcı Hristiyanlığın Çekici* (İstanbul 2020), Doç. Dr. Nadir Karakuş'un *Haçlı Seferlerinde Casusluk ve İstihbarat* (2023), *Haçlı Seferlerinde Av ve Avcı* (Konya 2020), *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler* (İstanbul 2018) adlı kitapları bulunmaktadır.

Ortaçağ Tarihi çalışmalarındaki temel problemlerin başında *kaynak dil bilmek* sıkıntısı gelmektedir. Bu durumun Haçlı Seferleri tarihi çalışmaları üzerinde de ciddi bir etkisi bulunmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere bahse konu dönemin genişliği, birbirleriyle etkileşimde bulunan etnik ve dinî kimliklerin fazlalığı dil konusundaki çoğulculuğu da beraberinde getirmektedir. Bahse konu yoğunlukta ön plana çıkan iki dil ise Latince ve Arapça'dır. Yine Grekçe, Ermenice, Süryanice, İbranice kaynaklar da azımsanmayacak ölçüdedir. Türkiye'deki Ortaçağ tarihçiliğinde söz konusu dillerin yeterli derecede öğrenimi konusundaki sıkıntı ve zorluklar bilinmektedir. Her şeye rağmen üniversitelerin tarih bölümlerinde ya da ilgili dil konusunda eğitim veren bölümlerde açılan lisan derslerinin olumlu etkisini de zikretmek gerekmektedir. Buralarda derslere devam eden öğrenciler tabii ki biraz gayret ile çalışmalarında kullanmak üzere yeterli bir birikime sahip olabilmektedir. Sonraki süreçte Erasmus vb. yurtdışı bursları sayesinde hem kaynak toplamak hem de dil hususundaki etkinliğini geliştirmek imkanları da mevcuttur.

Aslında Haçlı Seferi tarihi çalışanlar için Latince ve Yerli Hıristiyan kaynakların İngilizce ile diğer yabancı dillere yapılmış çevirilerinin Türkçe'ye kazandırılmasıyla kaynak probleminin büyük ölçüde çözüldüğü düşünülebilir. Mamafih burada mütercim tarih bilgisi, eserde geçen ıstılahların doğru bir şekilde aktarılması, tercüme edilen eserin edisyon kritiğinin, notlandırılmasının iyi bir şekilde yapılması gibi durumlar için içine girmektedir. Öyle ki bahsedilen hususlarda gösterilecek özensizlik, tercüme ve kullanıcısı açısından ciddi sıkıntılara yol açabilmektedir.

Günümüzde Haçlı Seferleri ile alakalı Latince kaynakların büyük bir kısmının ağırlıklı İngilizce buna nispeten daha az olmak üzere Latince aslından çevirileri yapılmış durumdadır. Aslından yapılan tercüme arasında Ahmet Deniz Altunbaş'ın *Haçlı Seferleri Tarihi, Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi* (İstanbul 2019) adıyla Ernoul Kroniği; Caner Toygaç'ın II. Haçlı Seferi'nin en önemli tanıklarından Odo of Deuil'ün Kroniğinin çevirilerini saymak mümkündür. Yakın zamanda Konya Büyükşehir Belediyesi'nin desteği ile Türkiye Selçuklu tarihinin kaynaklarının bir külliyyat içerisinde toplanması için geniş bir tercüme faaliyeti

başlatılmıştır. Bu çerçevede hepsi Latince aslından olmak üzere başta I. Haçlı Seferleri dönemi kroniklerinin tam çevirilerinin yine sonraki dönemlere ait bazı kroniklerin de tam ya da kısmî tercümelerinin yapılması planlanmıştır.

Latince'den yapılan çevirilerin dışında İlcan Bihter Barlas, Fulcherius Carnotensis'in eserini *Kutsal Toprakları Kurtarmak, Kudüs Seferi* (İstanbul 2009) adıyla yine Süleyman Genç, Raimundus Aguilers'in eserini *Haçlılar Kudüs'te Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi* başlığı ile Petrus Tudebodus'u *da Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi, Kudüs'e Yolculuk* adıyla İngilizce üzerinden tercüme etmişlerdir. Adı geçen eserlerin hepsi I. Haçlı Seferi'nin Latin kronikleridir. Prof. Dr. Ergin Ayan da I. Haçlı Seferi'nin anonim kroniği *Gesta Francorum*'u *Anonim Haçlı Tarihi* adıyla çevirmiştir (İstanbul 2013). Prof. Dr. Ayan ayrıca Haçlı Seferlerinin Levant menşeli en önemli Latin tarihçisi Willermus Tyrensis'in kroniğini üç ayrı kitapta Almanca'dan Türkçe'ye kazandırmıştır.

IV. Haçlı Seferini ve İstanbul'un Latinler tarafından işgalini anlatan Geoffroi de Villehardouin ile Henri de Valenciennes'in kronikleri Ali Berktaş tarafından Fransızca'dan tercüme edilip *IV. Haçlı Seferi Kronikleri* adıyla İş Bankası Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi içerisinde yayımlanmıştır (İstanbul 2008). IV. seferin kroniklerinden Robert de Clari'nin eseri de Prof. Dr. Beynun Akyavaş tarafından *İstanbul'un Zaptı (1204)* (Ankara 1994) adıyla çevrilmiştir. VII. Haçlı Seferi'ne Fransa Kralı IX. Louis'in maiyetinde bizzat katılan Jean de Joinville'nin anıları ise Cüneyt Kanat tarafından *Bir Haçlının Hatıraları* adıyla İngilizce'den Türkçe'ye kazandırılmıştır (İstanbul 2014). Son olarak yakın zamanda Özge Bozkurtoglu tarafından 2022'de yapılan Leontios Makharias'ın kroniğinin tercümesini de burada zikretmek gerekir.

Haçlı Seferleri sahasındaki Arapça tercümelere aktarmadan evvel değerli hocam Prof. Dr. Ramazan Şeşen'in doktora çalışması olarak neşrettiği Nüreddin Mahmûd b. Zengî ve Salâhaddîn Eyyûbî dönemlerinin ünlü kâtibi İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî'nin günümüze sadece III. ve V. ciltleri ulaşan *el-Bark eş-Şâmi*'sinin V. cildi (İstanbul 1979) ile aslında yedi cilt olan bu eserin muhtasarını içeren Bündârî'nin *Senâ'l-Barki 'ş-Şâmi*'sinin (İstanbul 2004) tahkikli neşrini vermek gerekmektedir.

Sonrasında Arapça tercüme hususunda burada aktarılması gereken ilk eser Ortaçağ İslam tarih yazımının zirvesini temsil eden İzzeddin İbn el-Esîr'in genel bir İslâm tarihi olan *el-Kâmil fi'l-Târih*'inin tercümesidir (İstanbul 1987). 12 cilt halinde Türkçeleştirilen bu önemli eserin X.-XII. ciltlerinde Haçlı Seferlerindeki gelişmelerle alakalı tafsilatlı bilgiler yer alır. Değerli hocamız Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın bu eserin bahse konu ciltlerinin tercümesini bizzat yapmıştır. Sadece XII. cilt Prof. Dr. Ahmet Ağırakça ile çevrilmiştir. Kendisi *el-Kâmil'de Haçlılar* adıyla bu ciltlerdeki Haçlılar ile alakalı bahislerin yeni bir düzenlemesini hazırlamış olup çalışma yakın zamanda yayımlanacaktır.

Bunun dışında Prof. Dr. Ali Sevim'in Selçuklu tarihi ile alakalı yaptığı kısmi tercümelerinde de Haçlılar ile alakalı bahisler yer almaktadır. *Azîmî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)* (Ankara 1988), *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)* (Ankara 2014), *TTK Belgeler Dergisi*'nde (XXIX/33 (2008), s. 1-42) yayınlanan "İbnü'l-Kalânisi'nin Zeylû Târîh-i Dımaşk adlı Eserinde Selçuklular ile İlgili Bilgiler, I, (H.436-500=1044/45-1106/07)" Haçlılarla alakalı bilgiler içermektedir.

Dönemin Suriyeli tarihçilerinden biri olan İbn el-Kalânisi'nin *Târîhü Dımaşk* adlı eserinin Onur Özatağ tarafından yapılmış bir tercümesi mevcuttur (İstanbul 2015). Mamafih mütercimim, eseri Arapça'dan tercüme ettiği ifadesine karşın baş kısmından yaklaşık 200 sayfalık bir eksiklik dikkate çarpmaktadır. Nitekim eserin aslı 360/970-971 yılı olayları ile başlarken tercüme Haçlıların geldiği dönemlere denk düşecek şekilde 490/1096-1097 senesi ile başlamaktadır. Ayrıca yine tercüme içerisinde Haçlı Seferleri ile alakalı olmayan yerlerin bulunmayışı da aslında F. Gabrieli'nin İngilizce *Arab Historians of the Crusades* ya da H.A.R. Gibb'in *The Damascus Chronicle of the Crusades* adlı çalışmalarından çevrildiği izlenimini vermektedir. İbn el-Kalânisi'nin eserinin Hasan Aydın tarafından yüksek lisans tezi olarak yapılan ve 450/1058-1059 yılından başlayan eksik bir tercümesi daha bulunmaktadır. Yine Makrizî'nin *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk* adlı eserinin ilk iki cildinin Zakir Kadiri Ugan tarafından yapılmış ancak yayınlanmamış Arapça tercümesi Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bunların yanı sıra İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı genel İslâm tarihinin de Mehmet Keskin tarafından tercümesi yapılmış olup ilgili yerlerinde Haçlı Seferlerine ait olaylar aktarılmaktadır.

Bunların dışında akademi içerisinde döneme ait Arapça bazı kaynakların tercümesi de tarafımdan yapılmıştır. Söz konusu eserlerden Bahâeddîn b. Şeddâd'ın Sultan Salâhaddîn Eyyübî dönemini anlattığı *en-Nevâdirü's-Sultâniyye fi mehâsini'l-Yûsufiyye*'si (İstanbul 2021) ve İbn Abdüzzâhir'in Haçlılar ve Moğollara karşı mücadelenin en büyük kahramanlarından olan Sultan Baybars'ın hayatını ele aldığı *Râvzü'z-Zâhir fi sîret el-Melik ez-Zâhir* (İstanbul 2021) basılmıştır. Yine öğrencim Dr. Yunus Emre Aydın ile ortaklaşa çevirdiğimiz İbn el-Adîm'in *Zübdetü'l-Haleb fi târihi Haleb* adlı üç ciltlik eseri, şahsımın tercüme ettiği İbn el-Esir'in *et-Târîh el-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye*'si ve İbn el-Kalânisi'nin *Târîhü Dımaşk* adlı eseri de yakın zamanda yukarıda zikredilen Konya Büyükşehir Belediyesi'nin desteklediği külliyyatta basılacaktır. Aynı külliyyat içerisinde yine döneme ait İbn Asâkir, Sıbt b. el-Cevzî, İbn Vâsıl, Ebû Şâme, İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî gibi Arapça kaynak eserlerin ilgili kısımlarının da tercümelerinin yapılması planlanmıştır.

Yusuf Ziya Cömert tarafından yapılan Üsâme b. Munkiz'in *Kitâbü'l-İtibâr*'ının tercümesi (İstanbul 1992) birtakım eksikliklerine karşın Haçlı seferlerinin sosyokültürel yönünün ortaya koyulması açısından önemlidir. Dönemin bir diğer Müslüman seyyahı İbn Cübeyr'in eserinin

İsmail Güler tarafından *Endülüsten Kutsal Topraklara, Seyahatname* (İstanbul 2008) adıyla ayrıca hocam Prof. Dr. Ramazan Şeşen tarafından *İbn Cübeyr Seyahatnamesi* (İstanbul 2020) olarak çevrilen iki ayrı neşri mevcuttur. Burada da Akkâ ve Sûr şehirleri özelinde Haçlılar ile alakalı dikkat çekici bilgiler mevcuttur.

XI. yüzyılın sonlarında Avrupa'dan Levant'a doğru başlatılan Haçlı Seferlerinin sürekli muhataplarından biri de Bizans İmparatorluğu olmuştur. Dolayısıyla döneme ait Bizans kaynaklarının aktarımları saha ile alakalı önemli bir boşluğu doldurmaktadır. İmparator Aleksios Komnenos'un kızı Anna tarafından babasının hatirasını yaşatmak üzere kaleme alınan eserinin Bilge Umar tarafından *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası* (İstanbul 1996) adlı tercümesi içindeki eksikliklere karşın Haçlıların I. sefer esnasında İstanbul'a gelişleri ile burada yaşananlar açısından son derece önemli tespit ve aktarımlar içermektedir. Anna Komnena'nın eserinin önümüzdeki dönem içerisinde Prof. Dr. Murat Keçiş tarafından Grekçe aslından çevrilmesi planlanmıştır.

Yine yukarıda zikrettiğimiz Fikret Işıltan tarafından yapılan Niketas Khoniates'in kısmî tercümesinin dışında aynı müellifin eserinin büyük kısmı Prof. Dr. Işın Demirkent tarafından *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195) Komnenos Hanedanı'nın Sonu ve II. Isakios Angelos Devri* (İstanbul 2006) ve *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206) İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması* (İstanbul 2004) adlarıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır. Eserin kalan kısmının ise Prof. Dr. Ebru Altan tarafından çevrilmesi düşünülmektedir. Prof. Dr. Işın Demirkent ayrıca bu dönemin müelliflerinden Ioannes Kinnamos'un eserini *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)* (Ankara 2001) adıyla Türkçeye kazandırmıştır.

Çalışmanın başında bahsedilen Urfalı Mateos, Abu'l-Farac (Bar Habreaus) ve Süryanî Mikhael'in dışında Haçlı Seferleriyle alakalı bilgi veren Yerli Hıristiyan kaynaklarından *Anonim Süryanî Vekayinamesi*'nin de Vedii İlmen tarafından *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi* adıyla Türkçe çevirisi yapılmıştır (İstanbul 2005). Aynı eserin İlhan Aslan tarafından yapılan bir tercümesi daha mevcuttur (İstanbul 2019). Nuh Arslantaş'ın *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri* (İstanbul 2001) adıyla tercüme ettiği dönem seyyahlarından Tuledalı Benjamin'in kitabı sosyoekonomik ve sosyokültürel açıdan değerli bilgiler içermektedir. Yukarıda doktora tezleri bölümünde verildiği üzere *Yahudi Kroniklerinde Haçlılar* adıyla bir çalışma da mevcuttur.

Ülkemizde son dönemde Haçlı Seferleri konusunda birçok yabancı araştırmacı ve akademisyenin eserleri İngilizce, Almanca ya da Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Mamafih burada mütercimlerin tarih formasyonunun olmayışı yapılan tercümelerin sıhhati konusunda birtakım şüphelere sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla bu eksikliğin giderilmesi adına mutlaka konu hakkında uzman bir tarihçinin editörlüğüne başvurulması gerekmektedir.

Türkiye’de çığır açan ve Haçlı Seferleri tarihi ile alakalı önemli bir boşluğu dolduran ilk çeviri yukarıda belirtildiği gibi Prof. Dr. Fikret Işıltan’ın eliyle yapılan Steven Runciman’ın *Haçlı Seferleri Tarihi*’dir. Bu eserin Türkçe’ye kazandırılması ülkemizde bahse konu dönemin anlaşılması anlamında ciddi bir adımdır. Sonrasında ifade edildiği üzere ağırlığı yakın dönemde olmak üzere konuyla ilgili geniş bir çeviri faaliyeti göze çarpmaktadır. Söz konusu tercümelere öne çıkan bazıları şunlardır: Berna Kılıçer tarafından Jonathan Riley-Smith’in, *Haçlılar Kimlerdi? (What were the Crusades)* (İstanbul 2005), Ekin Duru tarafından Thomas Asbridge’nin *Haçlı Seferleri (The Crusades: The War for the Holy Land)* (İstanbul 2014), Özden Arıkan’ın tercümesiyle P. M. Holt’un *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517’ye Yakınoğu (The Age of Crusades, The Near East from the Eleventh Century to 1517)* (İstanbul 1986), Özge Özdemir tarafından Jean Richard’ın *Haçlı Seferleri Tarihi (The Crusades c.1071-c.1291)* (İstanbul 2022), Prof. Dr. Mustafa Daş’ın çevirisi ile Claude Cahen’in *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı (Orient et Occident au temps des Croisades)* (İstanbul 2010), Nurettin Elhüseyni tarafından Carole Hillenbrand’in *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri (The Crusades Islamic Perspectives)* (İstanbul 2012), Doğan Mert Demir’in tercümesiyle Malcolm Barber’in *Haçlı Devletleri Tarihi, (The Crusader States)* (İstanbul 2021), Murat Çaylı tarafından Christopher Tyerman’ın *Bir Haçlı Seferi Nasıl Planlanır? Yüksek Ortaçağ’da Akıl ve Dini Savaş (How to Plan a Crusade Reason and Religious War in the High Middle Ages)* (İstanbul 2021); Kelly Devries’in de içinde yer aldığı bir komisyon tarafından hazırlanan Dünya Savaşları Tarihi’nin beşinci cildi Haçlı Seferleri 1097-1444 başlıklı olup 2012 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Bunların dışında Osprey Serisinden Haçlı Seferleri ile alakalı olarak L. Ece Sakar’ın çevirileriyle David Nicolle tarafından kaleme alınan *Birinci Haçlı Seferi 1096-99* (İstanbul 2011), *İkinci Haçlı Seferi 1148* (İstanbul 2011), *Üçüncü Haçlı Seferi 1191* (İstanbul 2011), Gürkan Ergin’in tercümesiyle *Dördüncü Haçlı Seferi 1202-04* (İstanbul 2013), yine aynı seri ve aynı yazarın eserlerinden *Haçlılar Çağı’nda İslam Orduları 1071-1300* (İstanbul 2020) Kahraman Şakul’un çevirisiyle, *Haçlılar Çağı’nda Bizans, Balkan ve Macar Orduları 1100-1568* (İstanbul 2013) Emin Yener’in tercümesiyle yayınlanmıştır. Ayrıca bir edebiyatçı olmasına karşın Amin Maalouf’un *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri* adlı eseri de dönemin kaynaklarından istifade edilerek hazırlanmıştır. Bu kitap Ali Berktaş’ın çevirisiyle Türkçe’ye kazandırılmıştır. Enver Ziya Karal tarafından aslı dört cilt olup kısmi şekilde Türkçe’ye çevrilen W. Heyd’in *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*’nin içerisinde Haçlı Seferleri dönemindeki ticarî faaliyetlere dair geniş bir bölüm yer almaktadır.

Türkiye’de Haçlı Seferleri konusunda geniş katılımlı sempozyumlar da düzenlenmiştir. Bunlardan biri 23-25 Haziran 1997’de yapılan Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu’dur. Bahse konu toplantıda sunulan bildiriler daha sonrasında 1999’da Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. 8-10 Nisan 2016’da Konya’da yapılan III. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Selçuklular ve Haçlılar Sempozyumu, yine Eskişehir’de Anadolu Üniversitesi tarafından 21 Ekim 2022’de 14. Yüzyılda Haçlı Seferleri ve Türkler

Sempozyumu doğrudan konu çerçevesinde düzenlenmiştir. Ayrıca 26-27 Mayıs 1997’de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi tarafından Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri yapılmış ve konuşmacıların sunumları 1998 yılı içerisinde basılmıştır. Ülkemizde son zamanlarda gelişim gösteren savaş yeri arkeolojisi ile alakalı olmak üzere de 28 Kasım 2022 tarihinde Konya’da Uluslararası Savaş Yeri ve Arkeolojisi Sempozyumu tertip edilmiştir.

Türkiye’deki üniversitelerde bazı istisnalar dışında Haçlı Seferleri ile alakalı dersler ağırlıklı seçmeli statüsünde olup iki krediliktir. Bunun dışında Selçuklu Tarihi, Türkiye Selçuklu Tarihi, Bizans Tarihi ve Ortaçağ Avrupa tarihi derslerinde de akış içerisinde Haçlı Seferleri konularına değinilmektedir. Bu dersler için seferler tarihiyle alakalı resim, harita vb. malzemeler de fazlasıyla tedarik edilebilecek durumdadır. Ayrıca yukarıdan beri aktarıldığı üzere Türkçe’ye çevrilen kaynak ve araştırma eserlerinin fazlalığı da lisans öğrencilerinin okumaları adına geniş bir yelpaze sunabilmektedir. Üniversitelerdeki lisans düzeyindeki derslerin dışında Yüksek Lisans ve Doktora derslerinde de ilgili hocaların uzmanlığı çerçevesinde seferler tarihiyle alakalı daha spesifik konularda dersler işlenebilmektedir. Buna bir örnek vermek gerekirse Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi’ne bağlı Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Ortaçağ Programı’nda Güz Döneminde “Haçlılar Çağında Doğu ve Batı Etkileşimi” adlı ders yıllardır tarafımdan verilmektedir. Yine İstanbul Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Tezli Yüksek Lisans Programı’nda Prof. Dr. Ebru Altan tarafından verilen “Haçlı Seferleri ve Mısır” ve doktora programında “Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları” adlı dersler mevcuttur. Aynı şekilde Trakya Üniversitesi’nde Doktora Öğretim Üyesi Sevtap Gölgesiz Karaca tarafından Ortaçağ Tarihi Yüksek Lisans Programı’nda “Haçlı Seferleri Tarihi” dersi iki sömestr de verilmektedir.

Sonuç olarak bakıldığında Türkiye’de doğrudan bu saha ile alakalı çalışmalar geç başlamış olsa da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi kürsüsünde Prof. Dr. Fikret Işıltan yönetiminde konuyla alakalı ilk müstakil çalışmayı yapan değerli hocamız rahmetli Prof. Dr. Işın Demirkent’in açtığı vizyon ile Türkiye’de Haçlı Seferleri tarihine eğilimin her geçen gün arttığı aşikardır. Ancak artan ilgiye rağmen kaynak dil konusundaki sıkıntılarının bu sahada çalışmak isteyen yeni akademisyenlerin özveri ve çabasıyla aşılması gerekmektedir. Zira orijinal ve kaliteli çalışmaların özünde kaynak dili öğrenmenin ne kadar önemli olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Bütün bunlar Malazgirt sonrasında bu coğrafyayı tam manasıyla Türkiye yapmak üzere verilen uzun soluklu mücadelelerin ve günümüz Ortadoğu’sundaki gelişmelerin daha rahat anlaşılması için de gereklidir.

Haçlı Seferleri Konusunda Müstakil Eser ve Makale Kaleme Alan Akademisyenlerin Bibliyografyası

Prof. Dr. Işın DEMİRKENT (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü)

Kitap ve Kitapta Bölüm

- *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997.
- *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990.
- *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118- 1146)*, II, Ankara 1987.
- *Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996.
- *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001.
- *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195) Komnenos Hanedanı'nın Sonu ve II. Isakios Angelos Devri*, İstanbul 2006.
- *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206) İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, İstanbul 2004.
- "1101 Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.
- "Haçlı Seferleri ve Türkler", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 651-668.
- "Ortaçağ'da Urfa (III. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Kadar)", *Uygurluklar Kapısı Urfa*, İstanbul 2002, s. 47-67.

Makale

- "Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı Savar", *Bellekten*, XLVIII/191-192 (1984), s. 453-480.
- "Hittin Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi'nin Batıdaki Akisleri", *Bellekten*, LII/205 (1988), s. 1547-1556; "Der Sieg von Hittin und die Eroberung Jerusalems durch die Moslems in Spigel der Westlichen Darstellung", *Bellekten*, LII/205 (1988), s. 1557-1566.
- "Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış (1098-1146)", *Bellekten*, LII/206 (1988), s. 167-174.

- “Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyyatı, *Recueil des Historiens des Croisades*, I, Doğulu Tarihçiler”, *Belleten*, LIV/210 (1990), s. 863-867.
- “Haçlı Seferi Dönemi Kalelerinden Ravendan”, *Belleten*, LVI/216 (1992), s. 371-389.
- “Jews in Christian Europe During the Crusades”, *Fokus on Türkiye*, no. 31 (Winter 1992), s. 35-37.
- “Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri”, *Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, sayı 35 (1994), s. 65-78.
- “Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyyatı, *Recueil des Historiens des Croisades*, II, Bizanslı Tarihçiler”, *Belleten*, LXV/244 (2001), s. 921-923.
- “Haçlı Seferleri Döneminde Yakındoğu Kültürünün Batıya Taşınması ve Bunun Avrupa Toplumuna Etkileri Üzerine”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (2002), s. 562-563.
- “II. Haçlı Seferi Günleri”, *Popüler Tarih*, sayı 18 (Şubat 2002), s. 22-27.
- “Dördüncü Haçlı Seferi Günleri: İstanbul’un Latinler Tarafından Zapt ve Yağmalanması”, *Popüler Tarih*, sayı 20 (Nisan 2002), s. 14-20.
- “Birinci Haçlı Seferinin Sonunda Kudüs’ün Zaptı”, *Popüler Tarih*, sayı 23 (Temmuz 2002), s. 16-22.
- “Yakındoğu’nun Avrupa’ya Öğrettikleri”, *Popüler Tarih*, sayı 32 (Nisan 2003), s. 24-29.
- “Konstantinapolis’te Haçlılar”, *Toplumsal Tarih*, sayı 112 (Nisan 2003), s. 82-85.
- “Haçlılar, İstanbul’u Nasıl Yaktı”, *Popüler Tarih*, sayı 40 (Aralık 2003), s. 32-37.
- “Anadolu’nun Türkleşmesinde Haçlı Seferlerinin Rolü”, *İÜ Sosyoloji Yıllığı Kitap 15: Süha Göney ve Sabahattin Güllülü’ye Saygı*, ed. E. Eğribel-U. Özcan, İstanbul 2006, s. 566-482.
- *Haçlı Seferleri Tarihi, Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, ed. E. Altan, İstanbul 2007.

Ansiklopedi Maddesi

- “Haçlılar”, *DİA*, XIV, 525-546.
- “Hassan b. Gümüştegin”, *DİA*, XVI, 396-397.

- “Kudüs”, *DİA*, XXVI, 329-332.
- “Kürboğa”, *DİA*, XXVI, 562-563.
- “Kılıç Arslan I”, *DİA*, XXIII, 396-399.
- “Haçlılar”, *İstanbul Ansiklopedisi*, III, Fasikül 26, s. 483-489.

Sempozyum ve Kongre

- “Antakya Prinkepsi Bohemund’un Esir Alınması, Niksar’da Hapsedilmesi ve Serbest Bırakılması (1100-1103)”, *Niksar’ın Fethi ve Danişmentliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, Niksar 1996, s. 3-7.
- “Haçlı Seferlerinin Başlaması ve Mahiyeti”, *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri, 26-27 Mayıs 1997*, İstanbul 1998, s. 1-14.
- “1101 Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu’da Takip Ettiği Yollar Hakkında”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu İstanbul 23-25 Haziran 1997*, TTK, Ankara 1999, s. 115-122.
- “1101 Haçlı Ordularına Karşı Mücadelede Selçuklu-Danişmentli İşbirliği”, *Niksar’ın Fethi ve Danişmentliler Döneminde Niksar’da Tıp, Tarih ve Kültür Sempozyumu 6-8 Ekim 2000, Bildiriler*, Niksar 2003, s. 79-89.
- “İznik’in Haçlılar Tarafından Kuşatılması, 6 Mayıs-19 Haziran 1097”, *Tarih Boyunca İznik, İznik Eğitim ve Öğretim Vakfı I. Uluslararası İznik Sempozyumu (1-4 Kasım 2000)*, Ankara 2004, s. 121-130.
- “Haçlı Seferleri Döneminde Doğu Akdeniz’de Deniz Hâkimiyeti”, *Tarih Boyunca Dünyada ve Türklerde Denizcilik Semineri 17-18 Mayıs 2004, Bildiriler*, İstanbul 2005, s. 49-70.
- “Kudüs Haçlı Krallığı’nda Devlet İdaresi”, *Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı Semineri 23 Mayıs 2005, Bildiriler*, İstanbul 2006, s. 53-61.

Prof. Dr. Ebru ALTAN (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü)

Kitap ve Kitapta Bölümler

- *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, TTK Yay., Ankara 2003.
- *Son Dönem Bizans İmparatorluğu Tarihi Bibliyografyası (1261-1453)*, (I. Demirkent,

- F. Başar, M. Kesik ve H. Kortel ile), İstanbul 2003.
- *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi, Kuruluş Dönemi (1098-1112)*, TTK, Ankara 2018.
 - *Haçlı Seferleri Tarihi*, İstanbul Üniversitesi, AUZEF, İstanbul 2022.
 - “Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşı’nın Anadolu Türk Tarihindeki Yeri”, *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 630-634.
 - “İkinci Haçlı Seferi ve Selçuklular”, *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 681-686.
 - “Kıbrıs Haçlı Krallığı”, *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 695-700.
 - “Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) ve Anadolu”, *Sosyoloji Yıllığı-Kitap 12, Semavi Eyice’ye Saygı. Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, İstanbul 2005, s. 298-305.
 - “Haçlı Seferleri Tarihinin Başlıca Ana Kaynakları”, *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, ed. A. Çetin, İstanbul 2008, s. 157-172.
 - “Venedik’in Haçlı Seferi (1122-1124)”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan*, İstanbul 2013, s. 299-307.
 - “Bizans’a Karşı İlk Haçlı Seferi Girişimi ve 1108 Devol Anlaşması”, *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, I, İstanbul 2013, s. 107-117.
 - “Haçlılara Karşı Mücadelenin Önde Gelen Liderlerinden Nûreddin Mahmud b. Zengî (1146-1174)”, *Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı*, İstanbul 2017, s. 225-244.
 - “Nûreddin Mahmud b. Zengî, Musul-Halep Atabegi (1146-1174)”, *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2022, s. 137-169.
 - “Selçuklu-Haçlı İlişkileri”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, X Selçuklular, İstanbul 2018, s. 291-316.
 - “Haçlı Seferleri Tarihinin Süryânî Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Prof. Dr. Abdülkerim Özeydin’a Armağan*, İstanbul 2020, s. 44-56.
 - “Bizans ve Haçlılar Çağı (1081-1204)”, *Bizans Tarihi*, (Anadolu Üni. AÖF, VI. Bölüm, baskıda).
 - “İkinci Haçlı Seferi’nin Başlaması ve Haçlı Ordularının İstanbul’a Gelişi”, “İkinci

Haçlı Seferi'nin Sonuçları”, *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı, Sultan Mesud* cildi (baskıda).

- “Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192)”, *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı, II. Kılıç Arslan* cildi (baskıda).

Makaleler

- “Haçlı Ordularının Anadolu’da Geçtiği Yollar”, *Belleten*, LXV/243 (2001), s. 571-582.
- “Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu”, *Belleten*, LXVI/245 (2002), s. 87-94.
- “Birinci Haçlı Seferi nin Bir Görgü Tanığı: Fuchorius Carnotensis”, *Tarih Dergisi*, sayı 37 (2002), s. 45-49.
- “Çocukların Haçlı Seferi (1212)”, *Popüler Tarih*, sayı 40 (Aralık 2003), s. 38-41.
- “Tapınak Şövalyeleri Neden Yakıldılar?”, *Popüler Tarih*, sayı 48 (Ağustos 2004), s. 33-39.
- “Bazı Kesitlerle Doğu’da Haçlı Terörü”, *Popüler Tarih*, sayı 54 (Şubat 2005), s. 24-29.
- “Haçlılara Karşı Mücadelede Türk Sultanı I. Baybars”, *Popüler Tarih*, sayı 57 (Mayıs 2005), s. 20-25.
- “Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân Yaşatılacak”, *Popüler Tarih*, sayı 74 (Ekim 2006), s. 14-17.
- “Anatolia After the Fourth Crusade”, *Tarih Dergisi, Prof. Dr. Işın Demirkent Hatıra Sayısı*, sayı 42 (2007), s. 75-84.
- “Anadolu’da Haçlılara Karşı Savaş (1097-1190)”, *Tarih Dergisi, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Hatıra Sayısı*, sayı 47 (2008), s. 75-104.
- “Renaud de Châtillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)”, *Tarih Dergisi*, sayı 55 (2012/1), s. 1-28.
- “Haçlı Seferleri ve Doğu Hristiyanları”, *Sosyologca*, sayı 3 (2012), s. 63-71.
- “Haçlı Seferleri ve Anadolu”, *Osmanlı Mecmuası*, sayı 4 (Ocak 2013), s. 24-31.
- “Nur al-Din Mahmud b. Zangi (1146-1174): One of the Prominent Leaders of the

Struggle against the Crusaders”, *Tarih Dergisi*, sayı 59 (2014/1), s. 63-87.

- “Suriye Selçuklu Meliklerinin Haçlılarla İlişkileri”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi. Osman Turan ve Selçuklular*, sayı 12 (2014), s. 51-63.
- “Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis’in (1130-1185) *Historiası* ve Zeyilleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı 27 (2015-2), s. 85-94.
- “Haçlı Ordularının Anadolu’da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich Barbarossa’nın Haçlı Seferi (1189-1190)”, *Tarih Dergisi*, sayı 68 (2018/2), s. 15-30.
- “Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi”, *Selçuk Üni. Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Ramazan Şeşen Özel Sayısı*, sayı 12 (2020), s. 35-50.
- “Haçlı Devletlerinde (*Outremer*) Kullanılan Unvanlara Dair”, *Tarih Dergisi*, sayı 71 (2020/1), s. 67-81.
- “Bizans’ın Bulgaristan’ı İlhakı (976-1018) Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Legends Journal of European History Studies*, sayı 1 (2020), s. 1-10.
- “Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi”, *USAD, Prof. Ramazan Şeşen Armağanı*, sayı 12 (2020), s. 35-50.
- “Sicilya Kralı II. Roger’nin Bizans’a Taarruzu ve Bizans-Norman Savaşları (1147-1149)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 37 (2021), s. 45-57.
- “Yakındoğu Tarihi Yazımında Eşsiz Bir Kaynak: Albertus Aquensis’in *Historia*’sı”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı 41 (2022), s. 85-97.
- “IV. Haçlı Seferi’nin Ardından Bizans ve Anadolu”, *Derin Tarih*, sayı 121 (Nisan 2022), s. 58-64.

Ansiklopedi Maddeleri

- “Savar”, *DİA*, XXXVI, 188-189.
- “Sûr”, *DİA*, XXXVII, 535-537.
- “Yafa”, *DİA*, XLIII, 171-174.
- “Yağısıyan”, *DİA*, XLIII, 177-179.
- “Haçlı Seferleri”, *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, 2022, II, 114.

Sempozyum Bildirileri

- “Cumhuriyet Döneminde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde Haçlı Seferleri Tarihi Çalışmaları ve Öğretimi”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri, 16-17 Aralık 2003, Bildiriler*, İstanbul 2004, s. 65-76.
- “Haçlılara Karşı Mücadelenin Önde Gelen Liderlerinden Nüreddin Mahmud b. Zengî (1146-1174)”, *Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*, ed. A. Arslan, İstanbul 2014, s. 33-44.
- “1101 Yılı Haçlı Seferleri’nde Merzifon-Konya-Ereğli Savaşlarının Yerlerine Dair Tespitler”, *Uluslararası Savaş yeri Arkeolojisi Sempozyumu, 28 Kasım 2022, Konya, Bildiriler* (baskıda).

Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir)

Kitap ve Kitapta Bölüm

- *Kilikya Ermeni Krallığı*, İstanbul 2000.
- *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, Ankara 2007.
- “Bizans İmparatorluğu ve Antakya Haçlı Prinkepsliği Siyasi İlişkilerine Bir Bakış”, *Prof. Dr. İşın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 335-346.
- “Ermenilerin Nazarında Haçlılar”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, ed. M. Metin Hülagu, Ankara 2014, s. 203-210.
- “A hostile and aggressive stance of the West towards Turkey based on othering and a double standard –a view from Turkey”, *Controversial Histories – Current Views on the Crusades, Engaging the Crusades*, III, Ashgate 2020, s. 47-50.

Makale

- “Rupenliler Döneminde Kilikya Ermeni Krallığı ile Antakya Haçlı Prenslüğünün Çukurova’da Hakimiyet Mücadelesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII/1 (1998), s. 83-95.
- “Birinci Haçlı Seferine Katılan Asiller Arasında Cereyan Eden Mücadeleler”, *Türk İncelemeleri Dergisi*, sayı 2 (2000), s. 23-40.

Sempozyum ve Seminer

- “I. Haçlı Seferinde Kilikya’nın Haçlıların Eline Geçmesi”, *Haçlı Seferleri ve XI. yüzyıldan Günümüze Haçlı Ruhü Semineri (26-27 Mayıs 1997)*, İstanbul 1998, s. 65-73.

Prof. Dr. Aydın USTA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul)

Kitap ve Kitapta Bölüm

- “Artukoğlu Belek Gazi’nin Siyasî Faaliyetleri”, *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İRCİCA İSAR Vakfı yay., İstanbul 2006, s. 355-367.
- “Haçlı Seferleri Döneminde Suriye ve Filistin’de Meydana Gelen Doğal Afetler”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, İstanbul 2008, s. 343-365.
- “Haçlı Seferlerinde Kadın”, *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 383-323.
- “Haçlı Seferlerinin Hazırlayıcısı Olarak Malazgirt Savaşı”, *Alp Arslan ve Malazgirt*, İstanbul 2014, s. 135-151.
- “Zorunlu Bir Birliktelik Bizans-Haçlı Kardeşliği Üzerine”, *Münir Atalar Armağanı, Ortaçağ Tarihi Yazıları*, ed. Pınar Ülgen-Alpaslan Demir-Murat Serdar, İstanbul 2015, s. 327-337.
- “Kudüs Haçlı Krallığı’nda Kilise-Devlet İlişkisi (1099-1187)”, *Orta Çağ’da Din ve Devlet Doğu ve Batı Ekseninde*, ed. Ayşe Atıcı Arayancan, İstanbul 2018, s. 113-134.
- “Haçlı Seferleri”, *Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimine İnsanlığın Serüveni*, ed. Ahmet Taşağıl-Aykut Kar, İstanbul 2018, s. 327-344.
- “I. Krallık Döneminde İbelin Ailesi”, *Abdülkadir Özcan’a Armağan, Tarihin Peşinde Bir Ömür*, İstanbul 2018, s. 743-762.
- “Antakya’nın Haçlı Hakimeleri (Alice ve Constance)”, *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber, İstanbul 2019, s. 341-356.
- “Büyük Selçuklular ve Haçlılar”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Konya 2020, s. 53-64.
- “Haçlı Seferlerinde Mucizeler, Kehanetler ve Alametler (I. ve II. Haçlı Seferleri

Arasındaki Dönem (1096-1148)”, *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen, Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan*, ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, İstanbul 2020, s. 742-751.

- *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri, Müslüman-Haçlı İttifakları*, İstanbul 2021 (3. Baskı).
- *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, İstanbul 2021 (2. Baskı).
- “Haçlı Seferlerinin Başlamasında Malazgirt Savaşı'nın Rolü”, *950. Yılında Malazgirt Zaferi ve Sultan Alp Arslan*, İstanbul 2021, s. 53-62.
- *Haçlı Hikayeleri*, İstanbul 2023 (2. Baskı).
- “Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadar Haçlı Düşüncesindeki Süreklilik ve Dönüşüm”, *14. Yüzyılda Haçlılar ve Türkler*, ed. Altan Çetin, İstanbul 2023, s. 15-24.
- “Ortaçağ Latin Kaynaklarında Konya” teslim edildi.
- “Türkiye Selçukluları Devrinde Konya Kuşatmaları”, teslim edildi.
- “Haçlı Seferleri Tarihi (1095-1291)”, teslim edildi.
- “Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın Ortadoğulu Haçlılar ve Eyyübilerle Münasebetleri”, Selçuklu Sultanları Külliyyatı baskıda.
- “İslam Kaynaklarında Haçlı “Frenk” İmajı”, teslim edildi.

Makaleler

- “Artuklular ve Haçlılar, Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in Ölümüne Kadar (1098-1124)”, *Tarih Dergisi, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı*, sayı 37 (2002), s. 357-374.
- “Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşîşîler”, *Tarih Dergisi*, sayı 44 (2007), s. 1-23.
- “Haçlı Seferleri Döneminde Din Değiştirme Vakaları”, *Belleten*, LXXXV/274 (2011), s. 691-717.
- “Haçlılar ve Doğu Hıristiyanları Arasındaki İlişkiler”, *Belleten*, LXXVII/279 (2013), s. 691-717.
- “Türkiye Selçukluları Haçlılar Karşısında İslam'a Kalkan Oldular”, *Derin Tarih*, sayı 12 (Eylül 2018), s. 106-111.

- “Haçlı Seferleri Döneminde Sur Şehri”, *Belleten*, LXXXIII/297 (2019), s. 439-468.
- “III. Haçlı Seferinin Öncesinde Diploması ve Alman Ordusunun Balkanlardaki Yolculuğu”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 36 (2021), s. 36-57.
- “İkinci Krallık Döneminin Gerçek Mimarı: Konrad de Montferrat (ö.1192)”, *The Legends, Journal of European History Studies, Avrupa Tarihi Çalışmaları Dergisi*, sayı 2 (2021), s. 1-22.
- “Selçuklular ve Haçlılar”, *Muht, Malazgirt Zaferi'nin 950. Yılında Selçuklular*, sayı 20 (Ağustos 2021), s. 23-26.
- “İstanbul'da Latin İşgali / 1204”, *Derin Tarih*, sayı 121 (Nisan 2022), s. 46-53.

Bilimsel Toplantılarda Yayınlanan Bildiriler

- “Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hıristiyan Kaynaklarında Artuklular”, ed. İbrahim Özcoşar, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu (25-27 Ekim 2007 Mardin) Bildirileri*, Mardin 2008, s. 57-71.
- “Selçuklu Sultanlarının Gözüyle Haçlılar”, *Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, 26-30 Eylül 2010, Kayseri, TTK, Ankara 2014.
- “Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Türkmenler/Oğuzlar”, *Oğuzlar, Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, V. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Mayıs 2014, Bildiri Kitabı*, ed. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara 2015, s. 127-132.
- “Müslüman Haçlı İttifakının Halep Kuşatması (1124)”, *III. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti, “Selçuklular ve Haçlılar”*, 8-10 Nisan 2016, Konya.
- “Haçlılar ve Müslümanlar”, “Türkiye Selçukluları ve Haçlı Seferlerinde Anadolu Müdafaası”, *I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarih Kongresi*, 5 Mayıs 2017, İstanbul.
- “Haçlılar ve Urfa'daki Yerli Hıristiyanlar”, *I. Uluslararası Harran ve Çevresi, Tarih ve Arkeoloji Sempozyumu*, Urfa 2017.
- “Ortadoğu'da Kirli Siyaset; Kudüs'ün İşgali Çerçevesinde Fatımi-Haçlı İlişkileri”, *Uluslararası Kudüs ve Mescid-i Aksa Sempozyumu*, 6-8 Ekim 2017, Mardin.
- “Haçlı Seferlerine Giden Süreçte Malazgirt Savaşı”, *Malazgirt Meydan Muharebesi ve Sultan Alp Arslan Uluslararası Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2018, Muş.
- “Haçlılara Karşı Mücadele veren bir Selçuklu Mümessili: İmadeddin Zengi”, *I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu*, 25-27 Ekim 2019, Konya.

- “Büyük Selçuklular ve Haçlılar”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu*, 4-6 Nisan Konya 2019, s. 53-64.
- “1101 Yılı Haçlı Seferleri ve Önemi”, *Uluslararası Savaş Yeri ve Arkeolojisi Sempozyumu*, 28 Kasım 2022, Konya.

Doç. Dr. Sayime DURMAZ (Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çankırı)

Kitap ve Kitapta Bölüm

- “Haçlılar, Bizans ve Selçuklular”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 37-55.

Makale

- “Haçlıların Çankırı Yürüyüşü”, *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, yıl 7, sayı 10 (2012/2), s. 131-143.

Sempozyum ve Bildiriler

- “Haçlı Ordularının Balkanlardan Geçışı”, *Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri*, 5-7 Ekim 2012, ed. Süleyman Seydi-Vedat Kartalcık-Murat Kılıç, Isparta 2013, s. 493-511.
- “Kuruluş Sürecinden Malta Kuşatmasına Hospitalier Şövalye Tarikatı”, 2. *Uluslararası Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 1-4 Kasım 2013, Turgutreis-Bodrum 2015, I, s. 464-488.
- “Blois Kontu Etienne’in Haçlı Seferi”, *Selçuklular ve Haçlılar Sempozyumu, Konya 8-10 Nisan 2016*, ed. Mustafa Demirci, İstanbul 2000, s. 807-828.

Doktoralı Öğretim Üyesi Sevtap Gölgesiz KARACA (Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne)

Kitap ve Kitapta Bölüm

- *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*, TTK, Ankara 2020¹, Ankara 2022².
- “Ekkehardus Uraugiensis’in Hierosolimita’sı ve 1101 Yılı Haçlı Seferleriyle İlgili Çeşitli Değerlendirmeler”, *Akademik Bakışla Haçlılar, Prof. Dr. Işın Demirkent’in Vefatının 15. Yılı Anısına*, ed. B. Küçüksipahioğlu-C. Avcı, İstanbul 2021, s. 283-313.

- “Haçlı Ordularının Geçiş Güzergâhında Bir Kent: Adrianopolis (Edirne)”, *Tarih Öncesinden Cumhuriyete Edirne Üzerine Araştırmalar*, ed. E. Karaca, Edirne 2021, s. 97-117.
- “Malazgirt’in Yankıları: 1095 Clermont Konsili’nde Haçlı Seferi Çağrısı”, *950. Yılında Malazgirt Zaferi*, ed. B. Küçüksipahioğlu-C. Yakupoğlu, İstanbul 2022, s. 253-267.
- “Sultan I. Kılıç Arslan Döneminde Anadolu’da İlk Türk-Haçlı Mücadelesi”, *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı*, 2023.

Makale

- “I. Haçlı Seferi (1096) Öncesinde Bizans İmparatorluğu’nun Siyasî Durumuna Bakış”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/4 (2012), s. 141-153.
- “Norveç Kralı I. Sigurd (Sigurðr)’un XII. Yüzyılda Kudüs’e Seferi”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XV/1 (2013), s. 331-344.
- “Kutsal Topraklarda Kurulan Bir Haçlı Devleti: Regnum Ierusalem-Kudüs Krallığı”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi: İsrail*, yıl 7, sayı 21 (2017), s. 65-75.
- “Birinci Haçlı Seferi’nin Türk-Haçlı İlişkileriyle İlgili Batılı Kaynakları”, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Cihannüma Dergisi*, IV/1 (Temmuz 2018), s. 61-92.
- “Latince Kaynaklar Işığında Birinci Haçlı Seferi Ana Ordusunun Maraş Şehri’nden Geçişi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII/63 (2018), s. 171-198.
- Haçlı Kaynaklarında Türk İmajı (Gesta, Raimundus, Fulcherius Örneği ve Değerlendirme), *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII/2 (2020), s. 468-484.
- “Kudüs Krallık Sikkeleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı 43 (2023) (baskıda).

Sempozyum, Kongre

- “Orta Çağ Avrupası’nda Çocuk Hareketi: Fransız ve Alman Çocukların Haçlı Seferi”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, II, ed. Osman Köse, Samsun 2016, s. 925-933.
- “Ruhban Sınıfından Olmayan Cenovalı Bir Yazarın Gözünden Haçlı Seferleri”, *XIX. TTK Kongresi*, Ankara 2022.
- “1502 Castle Spaces, III: Networks of Conquest - Understanding the Significance of Crusader Castles”, *The Fortresses of the Crusades Period in Turkey*, *International Medieval Congress 2023, Networks & Entanglements*, 3-6 July 2023.

Cumhuriyetimizin 100. Yılında Türkiye’de Selçuklu Tarihi Çalışmaları*

Studies on Seljuk History on the 100th Anniversary of Republic of Turkey

Muharrem Kesik**

*Bu makalede Selçuklu Tarihçisini tanımlamak için ilgili tarihinin doktora tezinin Selçuklular Tarihi alanında olması belirleyici bir kriter olarak kullanılmıştır. Örnek gösterilen eserlerde ise söz konusu kitap ya da çalışmanın doğrudan Selçuklu tarihi ile ilgili ve bilimsel bir yaygın ya da tez olması dikkate alınmıştır.

**Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.K. 0000-0003-3143-8622

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Muharrem Kesik,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail:
muhamrem.kesik@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 29.08.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
21.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
25.09.2023

Kabul/Accepted: 28.09.2023

Atıf/Citation:

Kesik, Muharrem. "Cumhuriyetimizin 100. Yılında Türkiye’de Selçuklu Tarihi Çalışmaları." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 337-366.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238110>

ÖZ

Selçuklular tarihi, Türk Tarihi içinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu önemine karşın Selçuklu tarihine yönelim ve bu alanın araştırılması ve tanıtılması dair çalışmalara çok geç başlanılmıştır. Alanla ilgili en önemli problemlerden biri, yeterli sayıda ve aynı zamanda kalifiye Selçuklu tarihi uzmanı yetiştirilememesidir. Son yıllarda Selçuklu tarihine artan alâkayla birlikte bu alanda yayımlanan kitap sayısında ciddi bir artış gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra seminer, sempozyum, sergi, proje, kazı çalışması, belgesel film, sinema filmi ve dizi film vb. faaliyetler de artmıştır. Selçuklu tarihi araştırmaları Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 100. yılında arzu edilen seviyeye ulaşamamış olsa bile son 15-20 yılda çok ciddi bir atılım göstermiştir. Bu çalışmada konu ile ilgili faaliyetlerin ayrıntıları ve listeleri yer alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Selçuklu Tarihiçisi, Cumhuriyet, Türkiye, Bilimsel Çalışma, 100. yıl

ABSTRACT

Seljuk history occupies a significant place in Turkish history. Despite its importance, research and efforts to promote and study this field started relatively recently. One of the greatest challenges in this field was the historical inability to train a sufficient number of qualified experts on Seljuk history. However, in recent years, the growing interest in Seljuk history has led to a significant increase in the number of books published in the field. In addition, activities such as seminars, symposiums, exhibitions, projects, archaeological excavations, documentaries, feature films, and television series on Seljuk history have also been multiplied. Even though Seljuk history studies could not reach the desired level by the 100th anniversary of the establishment of the Republic of Turkey, it has nevertheless made a very significant breakthrough in the past 15–20 years. In this study, the details and lists of activities related to the subject will be included.

Keywords: Seljuks, Seljuk Historian, Republic, Turkey, Scientific Study, 100th Anniversary

Extended Abstract

The Seljuks established their first state in the Khorasan region in 1040 and subsequently formed various political entities, including the Seljuk Emirate of Kerman (1048), the Great Seljuk Empire of Turkey (1078), the Seljuk Emirate of Syria (1079), and the Seljuk Sultanate of Iraq (1119). In addition, the Seljuk dynasty played a role, directly or indirectly, in the establishment of small and large emirates, states, and *atabegliks* in regions such as Syria, Iraq, Azerbaijan, and Anatolia. From the middle of the tenth century to the late fourteenth century, the Seljuks played a prominent role in Turkish history. They managed to extend their success in the political sphere to various aspects of society, including organization (administrative, military, economic, and social), trade, literature, art, architecture, and social and religious life.

The history of the Seljuks started to become known gradually in academic circles and public awareness through the efforts of various scholars shortly after the establishment of the Republic of Turkey. The initial examples of Seljuk historiography during the Republican era were produced by Prof. Dr. M. Fuad Köprülü and Prof. Dr. M. Halil Yinanç. These historians were followed by esteemed scholars including Prof. Dr. Osman Turan, Prof. Dr. M. Altay Köymen, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, and Prof. Dr. Faruk Sümer, who all made significant contributions to the field of Seljuk studies. The aforementioned historians have made remarkable and influential contributions to the field of Seljuk history both in Turkey and worldwide. Their research and authored works have advanced the study of Seljuk history significantly. The generation following these scholars, including Prof. Dr. Ali Sevim and Prof. Dr. Erdoğan Merçil, continued their endeavors in Seljuk history with unwavering dedication. While the former focused predominantly on the publication and translation of historical sources, the latter explored the most original aspects of Seljuk history effectively, thereby setting an example for future generations. In the footsteps of these historians, Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın has also produced highly valuable works, contributing in filling the numerous gaps in the field.

Seljuk history in Turkey has only witnessed significant interest and engagement from the general public, particularly among young individuals, over the past 20 years. This crucial development has led to the proliferation of works in Seljuk history, translation of sources, creation of documentaries, increase in excavation and project activities, along with that the expansion of exhibitions, museums, scientific meetings, seminars, panels, and conferences. During this period, some of the most productive historians have included scholars such as Prof. Dr. Muharrem Kesik, Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu, and Prof. Dr. Erkan Göksu, who have contributed significantly to the field through their research and writings.

Moreover, a common issue in Seljuk symposiums organized in Turkey is the lack of adherence to scientific standards. Inviting experts and scholars who have dedicated

themselves to the field to participate in these symposiums is essential not only to maintain scientific integrity but also to uphold ethical principles and ensure that those who have contributed to the field are respected. Another significant concern is the nonpublication or delayed publication of symposium proceedings, which has been observed in many cases.

Archaeological excavations in the field of the Seljuks are of great importance for Turkish history, as they not only lead to the discovery of new information and documents but also serve to validate the records found in written sources. In recent times, some successful excavation projects have brought us considerable satisfaction. Examples include the Kayseri Seljuk Palace, Gavele Castle (Konya), İznik, Ani (Kars), the Kubâdâbâd Seljuk Palace, Hasankeyf, Diyarbakır Artukid Castle, Ahlat Castle and Cemetery, and Divriği Castle. These excavations stand as excellent examples of this progress and achievement.

In recent times, it is unfortunate to note that the portrayal of Seljuk history and culture has not been well presented in television series centered on the Seljuks. This has led to a distorted understanding of Seljuk history in the minds of the public. Regrettably, the Seljuk culture has been portrayed erroneously due to the involvement of individuals who lack expertise in these productions. Inaccuracies in the representation of history can too readily stem from inadequate understanding and knowledge.

Another significant concern is the projects that have been developed and transformed into media content regarding Seljuk history. A considerable portion of these projects has been assigned to individuals who are not direct experts in the field. This situation can too easily contribute to projects not meeting their intended objectives and misrepresenting historical facts.

Oğuz Bey’in soyundan gelen ve aslen Türkmen olan Selçuklular, Selçuk b. Dukak Bey’in liderliğinde Seyhun kıyılarından göç etmek suretiyle Cend’e gelmişler, Mâverâünnehr, Hârezm ve Horasan gibi bölgelerde faaliyet gösterdikten sonra 1040 yılında Horasan bölgesinde ilk devletlerini kurmuşlar ve sonrasında ise sırasıyla Kirmân Selçuklu Melikliği (1048), Türkiye Selçuklu Devleti (1078), Suriye Selçuklu Melikliği (1079), Irak Selçuklu Devleti (1119) gibi siyasî yapıları teşkil etmişlerdir. Bu devletlerle de yetinmeyen Selçuklular hânedanı Suriye, Irak, Azerbaycan ve Anadolu gibi bölgelerde irili ufaklı beylikler, devletler ve atabeglikler kurulmasına doğrudan ya da dolaylı olarak öncülük ettiler.

Türk Tarihinin çok önemli bir dönemini oluşturan Selçuklular Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan bir müddet sonra çeşitli akademisyenlerin çalışmaları ile yavaş yavaş ilim âlemine ve kamuoyuna duyurulmaya başlamıştır. Cumhuriyet devrinde Selçuklu tarihçiliğinin ilk örnekleri Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü ve Ord. Prof. Dr. M. Halil Yinanç tarafından verilmiştir¹.

Bu kıymetli tarihçilerimizi Prof. Dr. Osman Turan, Prof. Dr. M. Altay Köymen, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Dr. Faruk Sümer gibi çok değerli ilim adamları takip etmişlerdir. İsmi geçen hocalarımız Türkiye’de Selçuklu Tarihi adına ses getiren ve ilgi çeken çok kıymetli çalışmalara imza atmışlardır. Selçuklu Tarihçiliği onların araştırmaları ve yazmış oldukları eserlerle büyük bir gelişme kaydetmiştir². Prof. Dr. Fikret Işıltan doktora tez çalışmasını³ Selçuklular alanında yapmış olduğu halde sonradan Bizans ve Haçlı çalışmalarına yönelmiş, bu alanda yaptığı tercümelere yoğunlaşmıştır.

Selçuklu Tarihi alanındaki çalışmaları bu tarihçilerden sonra ise Prof. Dr. Ali Sevim⁴, çok kıymetli hocam Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak⁵, Prof. Dr. Coşkun

1 Erdoğan Merçil, “Selçuklular Dönemi ile İlgili Türkiye’deki Kaynak ve Araştırmalar”, *Selçuklular, Makaleler*, İstanbul 2011, s. 42-43.

2 Merçil, a.g.e., s. 42-44.

3 *Die Seltshuken-Geschichte des Akserāyī*, zugl Dissertation Universität Breslau, Gräfenheinichen, Leipzig 1943.

4 *Suriye Selçukluları Tarihi*, Ankara 1965; *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983; *Malazgirt Meydan Muharebesi*, Ankara 1971; *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983; *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi, Başlangıçtan 1086 Sonuna Kadar*, Ankara 1988; *Büyük Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990; *Anadolu Fatihisi Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara 1990; *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995; *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Meydan Savaşı, Metinler ve Çeviriler*, (Faruk Sümer ile), Ankara 1961.

5 *Selçuklular Osmanlılar ve İslam Tespitler, Problemler, Öneriler*, İstanbul 2017; *Babailer İsyanı*, İstanbul 2020; *Ortaçağ Anadolu’sunda İki Büyük Yerleşimci/Kolonizatör Derviş Dede Garkın ve Emirci Sultan*, İstanbul 2021; *Sarı Saltık Popüler İslamın Balkanlar’daki Destani Öncüsü*, İstanbul 2022; *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 2016.

Alptekin⁶, Prof. Dr. Nejat Kaymaz⁷, Prof. Dr. Tuncer Baykara⁸, Prof. Dr. Mikâil Bayram⁹ gibi akademisyenler devam ettirdiler. Ancak hemen önemle vurgulayalım ki bu grubun içinde en verimli ve en değerli çalışmaları sevgili hocam Prof. Dr. Erdoğan Merçil yapmıştır. Merçil hocamız aynı zamanda Selçuklu Tarihinin en özgün konularına temas etmiştir¹⁰.

Bu gruptan sonra da Prof. Dr. Salim Koca¹¹, Prof. Dr. Ali Öngül¹², Prof. Dr. Feda Şamil Arık¹³ ve akademik hayatımı derinden etkileyen, Selçuklu tarihçisi olmamda doğrudan etkili olan aynı zamanda tezlerimin de danışmanlığını yapmış olan çok kıymetli hocam Prof. Dr.

-
- 6 Hayatı ve eserleri için bk. M. Said Polat, “Coşkun Alptekin Hayatı ve Eserleri”, *MÜTAD*, sayı 12 (2002), s. 9-20; *Selçuklu Paraları*, Ankara 1971; *Selçuklular ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2021; “Büyük Selçuklular”, *DGBİT*, VII, 95-213; “Irak Selçukluları”, *DGBİT*, VII, 291-337; “Türkiye Selçukluları”, *DGBİT*, VIII, 209-382.
- 7 *Pervâne Mu’îmüd-dîn Süleyman*, Ankara 1970; *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü’l-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009; *Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü*, Ankara 2011; A. K. S. Lambton, “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, çev. Nejat Kaymaz, *Belleten*, XXXVII/147 (1973), 365-394.
- 8 *Türkiye Selçuklularında Vilayet (Teşkilat ve İskân)*, Ankara 1978; *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985; I. *Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, Ankara 1997; *Anadolu’nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1990; *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004; *Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli*, İstanbul 2007; “Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu”, *Belleten*, LX/229 (1995), 681-694; “Türkiye Selçuklularında İdari Birim ve Bununla İlgili Meseleler”, *Vakıflar Dergisi*, XIX (1985), 49-60; “Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri”, I. *Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, I, Konya 2001, 149-155; “Selçuklu Kervansarayları Üzerine Notlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 13 (1998), s. 1-4; “Türkiye Selçuklularında Bazı Vergilere Dair”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1981, 687-695; “Honaz Şehri ve Selçuklular Dönemindeki Önemi”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII, İstanbul 1979, 207-210; “Türkiye Selçukluları Döneminde Toplum ve Ekonomi”, *Türkler*, VII, 223-257.
- 9 *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya 2003; *Selçuklular Zamanında Konya’da Dinî ve Fikrî Hareketler*, Konya 2007; *Danışmend Oğulları Devleti’nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Konya 2009.
- 10 Emine Uyumaz, “Prof. Dr. Erdoğan Merçil’in Hayatı ve Eserleri”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan*, İstanbul 2013, s. 9-24.
- 11 *Dandanakan’dan Malazgirt’e*, Giresun 1997; *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997; *Türkiye Selçukluları Tarihi Malazgirt’ten Miryokefalon’a (1071-1176)*, Çorum 2003; *Selçuklulara Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005.
- 12 Münecimbaşı, *Câmi’ud-Düvel*, çev. Ali Öngül, *Câmi’ud-Düvel Selçuklular Tarihi, I-II*, İstanbul 2017; *Büyük Selçuklular*, İstanbul 2017; *Anadolu Selçukluları*, İstanbul 2017; *Irak Selçukluları*, İstanbul 2018; *Kirman Selçukluları*, İstanbul 2018; *Suriye Selçukluları*, İstanbul 2018; *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 2018.
- 13 *Türkiye Selçuklularında Sultanın Kazai Yetkileri ve Kullanılışı (1075-1243)*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1986; *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları*, Ankara 1994; “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Müsadere”, *Beşinci Uluslararası Türkoloji Kongresi (23- 28 Eylül 1985)*, İstanbul 1985, I, s. 47-62; “Selçuklular Zamanında Türkiye’de Çıkarılan Kolektif af’lar (1075-1243)”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, (Alâeddin Keykubat Özel Sayısı)*, III/1 (1988), s. 19-30; “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (Ankara 1991), s. 27-57; “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Meydana Gelen Depremler” *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI/27 (1992), s. 13-32; “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Siyaseten Katl (1075-1243)”, *Belleten*, LXIII/236 (Nisan 1999), s. 43-94. Feda Şamil Arık’ın hayatı ve eserleri için bk. Ayşe Atıcı Arayançan, “Prof. Dr. Feda Şamil Arık’ın Hayatı ve Eserleri”, *Selçuklu Tarihinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık’a Armağan*, ed. Alparslan Demir-Tuba Tombuloğlu-Eralp Erdoğan-Ömer Düzbakar, Ankara 2018, s. 19-24.

Abdülkerim Özyayın¹⁴ ile Prof. Dr. Refik Turan¹⁵ gelir.

Bunları Doç. Dr. Sadi Süleyman Kucur¹⁶, Prof. Dr. Süleyman Özbek¹⁷, Prof. Dr. Mehmet Ersan¹⁸, Prof. Dr. İlhan Erdem¹⁹, H. Hüseyin Adaloğlu²⁰, Prof. Dr. Seyfullah Kara²¹ izler.

- 14 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, çev. Abdülkerim Özyayın, *el-Kâmil'de Selçuklular*, İstanbul 2022; *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990; *Sultan Berkayruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001; "Sultan Berkayruk Devrinde (1092-1104) Bâtınilerle Yapılan Mücadeleler", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 177-187; "İbnü'l-Esîr'e Göre Selçuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışları", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 187-215; "Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent'e Armağan*, İstanbul 2008, s. 421-433; "Büyük Selçuklularda Ulema/Sûfî Devlet İlişkileri", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı II*, İstanbul 2013, s. 335-345; "Selçuklularda Reislik Müessesesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 112-130; "Selçuklularda Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", *Prof. Dr. İsmail Erünsal'a Armağan*, İstanbul 2014, s. 477-505; "Arslan b. Selçuk", *DİA*, III, 402-403; "Berkayruk", *DİA*, V, 514-516; "Dukak b. Tutuş", *DİA*, EK-1, 342-343; "Enüşîrvân b. Hâlid", *DİA*, XI, 256-257; "Fâhrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk", *DİA*, XII, 99-100; "Kılcarslan II", *DİA*, XXV, 398-402; "Kündürî", *DİA*, XXVI, 554-555; "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXVII, 170-171; "Melikşah", *DİA*, XXIX, 54-57; "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX, 576-578; "Müeyyidülmülk", *DİA*, XXXI, 488-489; "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, 188-191; "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 194-196; "Rebîbüddevl", *DİA*, XXXIV, 501; "Selçuk Bey", *DİA*, XXXVI, 364-365; "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 386; "Sencer", *DİA*, XXXVI, 507-511; "Tâcülmülk", *DİA*, XXXIX, 359-360; "Tutuş", *DİA*, XLI, 446-449. Hocamızın hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen Prof. Dr. Abdülkerim Özyayın'a Armağan*, ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, İstanbul 2020, s. 15-28.
- 15 *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezir ve Divân)*, Ankara 2020.
- 16 *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları: Vakfiyelere Göre*, Marmara Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993; "İlk Selçuklu Sikkesi Arslan Yabgu'nun 415 (1025) Yılında Kermine'de Bastırıldığı Dirhem", *II. Uluslararası Nümismatik Sempozyumu*, İstanbul 2008, I, 10; "Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ile Emîr-i Dâd Örneği", *Türkîk Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (2002), s. 41-72; "Vekîl-i hässlık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-dârılık", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 14 (2006), s. 1-10; "Selçuklu Sikkelerinde Ok ve Yay Figürü", *XVI. Türk Tarih Kongresi*, I, Ankara 2010, s. 100; "A Study on the Coins of Tughril Beg the Sultan of the Great Seljuqs", *XIII Congreso Internacional de Numismática*, Madrid 2003, II, s. 1599-1608.
- 17 *Selçuklu-Eyyubî İlişkileri*, Ankara 2019; "Türkiye Selçukluları-Memluk Münasebetleri 1250-1277)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I/2 (Mayıs 1999), s. 43-61; "Türkiye Selçuklularında Kültürel Hayat (Mevlana'nın Fihi Mafih ve Mesnevi'sine Göre)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/1 (Haziran 2001), s. 41-58; "Siyasetnâme Özellikleri Açısından Rahatu's-Sudur'un Değerlendirmesi", *Kâzım Yaşar Koprıman Armağanı*, yay. haz. E. Semih Yalçın, Ankara 2003, s. 499-515.
- 18 *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2000; *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010.
- 19 *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.
- 20 *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996; Zencânî, *Kitâbu'l letâifi'l' Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye*, haz. H. Hüseyin Adaloğlu, *Kitâbu'l letâifi'l' Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbad'a Sunulan Siyasetnâme*, İstanbul 2019.
- 21 *Selçukluların Dini Serüveni Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı*, İstanbul 2006; *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul 2007; *Anadolu Selçuklularında Din ve Medeniyet*, Karabük 2018; "Türkiye Selçuklularının Entelektüel Sultanı: II. Rükneddin Süleymanşah", *Prof. Dr. Ali Aktan Armağanı*, ed. Özen Tok-Muhittin Kapanşahin, Kimlik Yayınları, Kayseri 2019, s. 557-564.

Sonraki grupta ise Dr. Emine Uyumaz²², Prof. Dr. M. Said Polat²³, Prof. Dr. Muharrem Kesik²⁴, Prof. Dr. Ahmet Ocak²⁵, Prof. Dr. M. Ali Hacıgökmen²⁶, Prof. Dr. Ergin Ayan²⁷, Prof. Dr. Erkan Göksu²⁸, Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu²⁹, Prof. Dr. Abdullah Kaya³⁰, Prof. Dr. Yusuf

- 22 *I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003; *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, İstanbul 2011.
- 23 *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İçtimai ve İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997; *Selçuklu Göçlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, İstanbul 2004; "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret", *Türkler*, VII, Ankara 2002, s. 375-385.
- 24 *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi*, Ankara 2003; *At Üstünde Selçuklular*, İstanbul 2011; *1071 Malazgirt Zaferine Giden Yol*, İstanbul 2013; *Türkiye Selçukluları Makaleler*, İstanbul 2015; *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, İstanbul 2018; *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, İstanbul 2021; *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, İstanbul 2021; *Tematik Selçuklu Tarihi*, İstanbul 2020; *Malazgirt'in Kahraman Kumandanı Sultan Alp Arslan*, İstanbul 2021; Cenâbi, *el-Aylemü 'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Evâi'l ve'l-Evâhir*, çev. Muharrem Kesik, *Cenâbi'ye Göre Türkiye Selçukluları*, İstanbul 2023; *Çivril'de Kazanılan Büyük Zafer Myriokephalon 1176 Türkiye Selçuklu-Bizans İlişkileri 1071-1180*, İstanbul 2023; "Türkiye Selçukluları ile Dânişmendliler Arasındaki İlişkiler", *Türkler*, Ankara 2002, VI, 537-546; "Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri", *Türkler*, Ankara 2002, VI, 547-565; "Selçuklular Zamanında Anadolu", *Coğrafya*, İstanbul 2004, s. 144-151; "Malazgirt Zaferi Sonrasında Anadolu'nun Fethi ve İlk Beyliklerin Kurucuları", *Alp Arslan ve Malazgirt*, ed. Erdoğan Merçil, İstanbul 2014, s. 153-194; "Kösedağ Hezimetinin Başlıca Etkenlerinden Biri: Sa'deddin Köpek Olayı", *1243 Türk'ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası Kösedag Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, Sivas 2018, s. 315-324; "Dönemin Tarihine Bakış: Sultan I. Alaeddin Keykubad Dönemi ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler", *Emir Celâleddin Karatay ve Karatay Medresesi*, Konya 2019, s. 21-55; "Türkiye Selçukluları Döneminde Konya ve Çevresinde Göç Hareketleri", *Konya Kitabı XVII Geçmişten Günümüze Göçler*, Konya 2019, s. 139-150; "Selçukluların Hâkimiyet Sahasında Bulunan Madenler", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen Prof. Dr. Abdülkerim Özyayın'a Armağan*, ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, İstanbul 2020, s. 369-386; "Selçuklularda Yönetim ve Meclis Kurumu (Dîvân-ı Â'la)", *Türk Tarihinde Meclis TBMM'nin Açılışının 100. Yılı Anısına*, ed. Abdülkadir Donuk-Ahmet Yaşar, İstanbul 2021, s. 67-98.
- 25 *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002; *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017.
- 26 *Ahiler Şehri Ankara XIII-XIV-XV. Yüzyıllarda Ankara'da Ahilik ve Ahiler*, Konya 2011; *Türkiye Selçuklularında Avcılık*, Konya 2012; *Selçuklu Hanımları Kira Hatun ve Raziye Devlet Hatun*, Konya 2017; *Türkiye Selçuklu Devlet Adamları*, Konya 2018; *Türkiye Selçuklu Başkentleri İznik ve Konya*, Konya 2019.
- 27 Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıç'tan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2016; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007; Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği II Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine Kadar (1099-1143)*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2018; Willermus Tyrensis, *Haçlılar Karşısında Türkler Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III (1143-1184)*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2019; *Sultan Tuğrul Bey Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu*, İstanbul 2021; "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vakıf Müessesesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 131-146.
- 28 Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, trc. Erkan Göksu, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, Ankara 2015; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, (trc. Erkan Göksu), *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, İstanbul 2015; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü'l-Tevârih*, trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Selçuklular Câmi'ü'l-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçuk)*, İstanbul 2020; *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010; *Türk Kültüründe Silah*, Ankara 2019.
- 29 *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012; *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2021; *Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, İstanbul 2019.
- 30 *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2006.

Ayönü³¹, Doç. Dr. Sefer Solmaz³², Doç. Dr. İbrahim Balık³³, Doç. Dr. Hüseyin Kayhan³⁴ ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Akşit³⁵ gibi tarihçiler yer almaktadır.

Bu grubu da aşağıdaki akademisyenler takip etmektedir: Prof. Dr. Tülay Metin³⁶, Prof. Dr. Mehmet Suat Bal³⁷, Doç. Dr. Selim Kaya³⁸, Doç. Dr. Yaşar Bedirhan³⁹, Doç. Dr. Sara Nur Yıldız⁴⁰, Doç. Dr. Zehra Odabaşı⁴¹, Doç. Dr. Pınar Kaya Tan⁴², Dr. Öğr. Üyesi Rıfat İlhan Çelik⁴³, Dr. Öğr. Üyesi Kemal Taşçı⁴⁴.

Son grubumuz ise Doç. Dr. Sezgin Güçlüay⁴⁵, Doç. Dr. Seyfettin Kaya⁴⁶, Dr. Öğr.

-
- 31 *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2021.
- 32 *Danışmendiler Devleti ve Kültürel Mirasları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2001.
- 33 *Anadolu Selçuklularında Eğitim (Vakfiyeler Çerçevesinde)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2001.
- 34 *Irak Selçukluları*, Konya 2001.
- 35 *Türkiye Selçukluları Devrinde Kayseri Şehri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1996; *Selçuklular Devrinde Niğde Şehri*, Konya 2012.
- 36 *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya 2013; *Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağda Türk Şehri*, İstanbul 2020.
- 37 *II. İzzeddin Keykavus Dönemi (1246-1262)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004; “Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemseddin İsfahâni”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 19 (Bahar 2006), s. 265-294; “Anadolu’dan Balkanlara Yapılan İlk Müslüman Türk Göçü ve İskânı (H.662/M.1263-64)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 175 (2008), s. 137-170; “Türkiye Selçukluları Zamanında Kervansarayların Kale ve Savunma Yapısı Olarak Kullanılması”, *Turkish Studies*, XV/3 (Eylül 2020), s. 831-849.
- 38 *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006.
- 39 *Selçuklu Çağında Türkiye’de İç ve Dış Ticaret*, Konya 2023; *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi*, Konya 2022; *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya 2019.
- 40 A. C. S. Peacock-Sara Nur Yıldız, *The Seljuks of Anatolia: Court and Society In The Medieval Middle East*, New York 2005; *Mongol Rule in Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History-writing 1243-1282*, Brill 2011; A. C. S. Peacock-Sara Nur Yıldız, *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu’nda Saray ve Toplum*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2017; *Mongol Rule in Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History-writing, 1243-1282*, Brill 2009.
- 41 *Selçuklu Emiri Celaleddin Karatay ve Vakıf Eserleri*, Konya 2019; *Selçuklunun Son Veziri Sahib Ata Fahreddin Ali ve Vakıfları*, İstanbul 2019.
- 42 *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- 43 *Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu’da Ahilik Müessesesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.
- 44 *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.
- 45 *Selçuklular Döneminde Ortadoğu’da Ticaret (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2019.
- 46 *Orta Çağ İslam Dünyasında Astronomi, Astroloji ve Gözlemleri*, İstanbul 2021; *Ortaçağ İslâm Dünyasında Rasathaneler*, İstanbul 2020; “Batlamyus’un Astronomi Anlayışına İslam Dünyasından ve Selçuklulardan Eleştiriler ve Düzeltmeler”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı, Bingöl 2019, s. 19-42; “İsfahan (Melikşah) Gözlemevi Bilim İnsanı: Ebü’l Abbâs el-Levkerî”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı 45 (2020), s. 902-917; “İsfahan (Melikşah) Gözlemevi’nin mekanik bilimcisi: Ebü Hâtim Muzaffer B. İsmâil el İsfizârî”, *Turkish Studies - Historical Analysis*, XV/1 (2020), s. 150-160; “Ortaçağ’da Moğollarda Astronomi ve Moğol Astronomisinin Türkiye Selçuklu Astronomisine Etkisi”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, sayı 67 (2018), s. 389-397.

Üyesi Rauf Kahraman Ürkmez⁴⁷, Dr. Öğr. Üyesi Hasan Yenidoğan⁴⁸, Dr. Öğr. Üyesi Nazlı Altınsoy⁴⁹, Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Delibalta⁵⁰, Dr. Öğr. Üyesi Efe Yeşildurak⁵¹, Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Duman⁵², Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Bayındır⁵³ ve Dr. Öğr. Üyesi Nilay Ağırnaslı⁵⁴ gibi öğretim üyelerinden oluşmaktadır.

Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, Selçuklu Tarihi'nin çeşitli konularına dair çok önemli kitap ve makaleler kaleme aldı⁵⁵. Onun özellikle "Anadolu Selçuklular Tarihi'nin Yerli Kaynakları" adlı⁵⁶ uzun soluklu makalesi kıymetlidir.

Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç hocanın ise *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi* adlı⁵⁷ çalışması mühimdir.

Köprülü'nün talebelerinden Prof. Dr. Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye*⁵⁸, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*⁵⁹, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*⁶⁰, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri"⁶¹ gibi çalışmaları Selçuklular Tarihine ışık tutan çok kıymetli çalışmalar olmuştur. Turan'ın yine çok sayıda özgün makalesi de bulunmaktadır⁶².

Köprülü'nün bir diğer talebesi M. Altay Köymen'in⁶³ ise özellikle Büyük Selçuklular Tarihi'ne yönelik araştırmaları kıymetlidir. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş*

47 *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufî Zümreler*, Konya 2019.

48 *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, Ankara 2022.

49 *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*, Ankara 2021.

50 *Selçuklularda İstihbarat*, İstanbul 2018.

51 *Büyük Selçuklular devrinde Horasan'da İlmî Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2022.

52 *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, İstanbul 2020.

53 *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, İstanbul 2020.

54 *Büyük Selçuklu Devleti'nin Mısır ve Anadolu Politikaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.

55 M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2016, s. 239-280; *Anadolu'da İslamiyet*, İstanbul 2017, s. 28-82; *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976; *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1991, s. 16-64 (Burada Selçuklu Anadolu'sunun siyasî, sosyal ve dinî durumu hakkında bilgi verilmiştir); *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, ilk baskı İstanbul 1981, İstanbul 2023; "Türk ve Moğol Süلالelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti", *THTD*, I, Ankara 1944, s. 1-9; "Selçukiler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti", aktaran Tülay Metin, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/1 (Haziran 2011), s. 201-233 (makale ilk olarak *Millî Tettebular Mecmuası*, II/5 (1331), 193-232'de yayınlanmıştır).

56 "Anadolu Selçuklular Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27 (1943), s. 379-521.

57 *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.

58 *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.

59 *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.

60 *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 2014.

61 "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AÜDTCFD*, IX/4 (1951), s. 147-157.

62 Selçuklu tarihi ile ilgili makaleleri için bk. *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Ankara 2014.

63 M. Altay Köymen'in hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Uçan, "Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in Hayatı ve Eserleri", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Konya 2011, s. 1-40.

*Devri*⁶⁴, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*⁶⁵, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı* adlı⁶⁶ eserleri alanımız için çok önemli çalışmalardır.

Prof. Dr. Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*⁶⁷, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*⁶⁸, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*⁶⁹ gibi eserleri ve “Anadolu’da Moğollar”⁷⁰ adlı makalesi ile dikkat çekmiştir.

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* adlı⁷¹ eseriyle Büyük Selçuklu Tarihi alanına katkı sağlarken birbirinden kıymetli çok sayıda özgün makaleye de imza atmıştır⁷².

Prof. Dr. Ali Sevim⁷³, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* adlı⁷⁴ eseri, çok sayıda makale, madde ve tebliğ metni dışında özellikle Selçuklu Tarihinin kaynaklarından İbnü'l-Adîm'in⁷⁵, Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin⁷⁶, İbnü'l-Cevzi'nin⁷⁷ ve İbnü'l-Kalânisi'nin⁷⁸ tercümelerini de yaparak katkı sağlamıştır⁷⁹.

Kıymetli hocam Prof. Dr. Erdoğan Merçil⁸⁰, Selçuklu Tarihi alanında en çok eser veren ilim adamı olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. *Kirmân Selçukluları, Fars Atabegleri Salgurlular, Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri, Türkiye Selçuklularında Meslekler, Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı, Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları), Selçuklularda Vergiler* gibi çok sayıda önemli esere imza atmıştır.

64 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, Ankara 2021, I.

65 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991, V.

66 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, III.

67 *Yabanlu Pazarı*, İstanbul 1985.

68 *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara 1967.

69 *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I-II, İstanbul 1999.

70 “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 1 (1970), s. 1-147; *Anadolu’da Moğollar*, Ankara 2023.

71 *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 2023.

72 İbrahim Kafesoğlu'nun makaleleri için bk. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2021.

73 Hayatı ve eserleri hakkında ayrıca bk. *Prof. Dr. Ali Sevim Anısına*, ed. Mustafa Uyar-Halil İbrahim Gökbörü, Ankara 2022.

74 *Suriye ve Filistin Selçukluları*, Ankara 1983.

75 *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, trc. Ali Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521 = 1055-1127)*, Ankara 2014; *Bugyetü'l-Taleb fî Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Buğyetü'l-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara 1982.

76 *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân*, trc. Ali Sevim, *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Ankara 2011.

77 “İbnü'l-Cevzi'nin “El-Muntazam” Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485/1038-1092)”, *Belgeler*, XXVI/30 (2005), s. 1-84.

78 “İbnü'l-Kalânisi'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I (H. 436-500=1044/45-1106/07)”, *Belgeler*, XXIX/33 (2008), s. 1-42.

79 Ali Sevim'in bütün makaleleri için bk. Ali Sevim, *Makaleler*, Ankara 2005, I-II-III.

80 Prof. Dr. Erdoğan Merçil'in hayatı ve eserleri hakkında bk. Uyumaz, a.g.m., s. 9-24.

Öte yandan hocamız, Ahmed b. Mahmud'un *Selçuknâme'sini*⁸¹ kaynak literatürüne kazandırmıştır. Merçil hocamız aynı zamanda hâlen tarih yazım hayatını sürdürmekte ve yeni eserler üretmeye devam etmektedir.

Türkiye'de son 10-15 yıl içerisinde Selçuklu Tarihine olan ilgi ve alaka arttı. Bu gelişmeden dolayı da biz Selçuklu tarihçileri büyük bir memnuniyet duymaktayız. Ancak bu büyük ilgi, üzerimizdeki iş yükünün artmasına sebebiyet verdi. Selçuklu Tarihine ilgi duyan meraklılar çoğaldıkça okuma ihtiyacı da arttı. Selçuklu Tarihi alanında yeterli sayıda uzmanın bulunmaması, az sayıdaki uzman tarihçiyi ihtiyaca cevap veremez hale getirdi. Özel ve resmî yayın kurumlarının kitap taleplerini karşılamakta Selçuklu tarihçileri olarak bizler çok zorlandık. Bu yayınları yetiştirebilmek için büyük bir özveriyle çalıştık. Sonrasında Selçuklu Tarihine yönelik çok sayıda kitap ortaya çıkmış oldu.

Bu süreçte hem tarihî diziler hem belgesel yayınları hem de canlı ya da banttan yayınlanan Selçuklu Tarihinin çeşitli konu başlıklarına yönelik TV programları artış gösterdi.

Burada özellikle Selçuklu Tarihine yönelik hazırlanan dizilerde Selçukoğullarının ve Selçuklu Devleti ile kültürünün pek de iyi tanıtılmadığını halkımızın zihninde yanlış bir Selçuklu algısı oluşturulduğunu da esefle belirtmek gerekir. Bunun da başlıca nedeni ehil olmayan kimselerin bu işlerde ön ayak olmasıdır. Belgesellerde pek çok acemilik sergilenirken bu programlar yine konunun uzmanı olmayan tarihçi, talebe ya da öğretmenlere çekirildiğinden ortaya kalitesi tartışılır ürünler çıkmıştır.

Bir diğer önemli husus da Selçuklu Tarihine yönelik hazırlanan ve yayıma dönüştürülen projelerdir. Bu projelerin önemli bir bölümünün yine konunun doğrudan uzmanı olmayan kişilere tevdi edildiği gözlemlenmiştir. Burada bilimsel kriterler proje yürütücünün uzmanlığı ve hakkaniyet dikkate alınmak yerine daha çok karşılıklı çıkar ilişkileri, eş-dost tanıdık ilişkileri ve yayınevi sahibinin kendi yazarını parlatma çabaları gibi sebepler projelerin layığı veçhile hazırlanmasına engel teşkil etmiştir. Her şeye rağmen haksızca ya da intihal yoluyla kazanılan bazı projelerde konunun asıl uzmanları yerine uzman olmayan akademisyenlerin sadece tanıdık, eş-dost ilişkilerine dayanılarak ya da aynı siyasî düşünce ve dünya görüşü esas alınarak bilimselliğin ilkeleri zedelenmek suretiyle yapılan çalışmalar hedefin on ikiden vurulmasına engel olmuştur.

81 *Selçuk-nâme*, İstanbul 1997, I-II.

Öğretim Üyesi Olarak Görevli Olmayan Doktorlu Selçuklu Tarihçileri

Bülent Kaçın⁸², İ. Burak Batır⁸³, Murat Akbaş⁸⁴, Mahmut Demir⁸⁵

Yüksek Lisans Tezleri Yayımlananlar

Adem Tülüce⁸⁶, Burak N. Sarıncı⁸⁷, Nurullah Turan⁸⁸, Hasan Kutlutaş⁸⁹

Doktorası Selçuklu Alanı üzerine olmayan fakat makale, tebliğ, ansiklopedi maddesi vb. yazan tarihçiler

Prof. Dr. Işın Demirkent⁹⁰, Prof. Dr. Aydın Taneri⁹¹, Prof. Dr. Ramazan Şeşen⁹², Prof. Dr. Caner Arabacı⁹³, Prof. Dr. Ebru Altan⁹⁴, Prof. Dr. Adnan Eskinur⁹⁵, Prof. Dr. Gülay Öğün Bezer⁹⁶, Prof. Dr. Aydın Usta⁹⁷, Prof. Dr. Osman Gazi Özgüdenli⁹⁸, Prof. Dr. Haşim Şahin⁹⁹,

82 *Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasi Evlilikleri*, İstanbul 2017.

83 *Orta Çağ'ın Unutulan Coğrafyası Büveyhiler ve Selçuklular Döneminde Huzistan*, İstanbul 2023.

84 *Selçuklulardan Moğol İstilasına Kadar Bağdat'ta İlmi Kurumlar*, İstanbul 2022.

85 *II. Gıyâseddin Keyhüsrev Dönemi Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi (1237-1246)*, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2022.

86 *Bizans Tarih Yazımında Öteki Selçuklu Kimliği*, İstanbul 2011.

87 *I. Kılıç Arslan Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı*, İstanbul 2022.

88 *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, Ankara 2019.

89 *Alparslan Dönemi Selçuklular'da Eğitim Politikaları ve Kurumları*, Ankara 2019.

90 *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996; "Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri Durumu", *TD*, sayı 33 (1982), s. 133-146.

91 "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri", *TAD*, sayı 6-7 (1966), s. 127-171; "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *DTCFTAD*, V/8-9 (1967), s. 174-175; *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menakibü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi)*, Ankara 2021.

92 "Alp Arslan'ın Hayatı İle İlgili Araçça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası*, XVII (1972), s. 101-112; "Selçuklu-Eyyübi İlişkilerinden Bahseden Kaynaklar ve Çalışmalar", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya 1995, s. 111-120; "Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Mevlâna Kongresi*, 5-8 Mayıs 2003, Konya 2004, s. 233-244.

93 Yusuf Küçükdağ-Caner Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, Konya 1994.

94 "Myriokephalon (Karamikbeli) Savaşı'nın Anadolu Türk Tarihindeki Yeri", *Türkler*, Ankara 2002, VI, 630-634; "Haçlı Ordularının Anadolu'da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", *Tarih Dergisi*, sayı 68 (2018), s. 15-30.

95 "Üçüncü Haçlı Seferi Döneminde Türkiye Selçukluları ve Roma-Germen İmparatorluğu'nun Diplomatik Münasebetleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 53 (2021), s. 451-467; "Myriokephalon Savaşı'na Dair Kronikler ve Modern Çalışmalar", *USAD*, sayı 6 (Konya 2017), s. 65-94; "Ortaçağ Kroniklerine Göre 17 Eylül 1176 Myriokephalon Zaferi (Bağırsak Boğazı-Konya)", *USAD*, sayı 7 (Konya 2017), s. 74-98.

96 "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği: Çubukoğulları", *Belleten*, LXI/230 (1997), s. 67-92.

97 *Sorularla Selçuklu Tarihi*, İstanbul 2020; *Doğunun ve Batının Hakimleri Selçuklular*, İstanbul 2019; *Selçuklu Sultanları*, İstanbul 2020.

98 *Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, I, İstanbul 2022.

99 *Dervişler, Fakihler, Gaziler Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler (1300-1400)*, İstanbul 2022.

Prof. Dr. Ayşe Dudu Kuşçu¹⁰⁰, Prof. Dr. Mustafa Alican¹⁰¹, Prof. Dr. Halil İbrahim Gök¹⁰², Doç. Dr. Murat Tural¹⁰³, Doç. Dr. Murat Öztürk¹⁰⁴, Doç. Dr. Hasan Taşkıran¹⁰⁵, Doç. Dr. Ahmet N. Özdal¹⁰⁶, Doç. Dr. Mustafa Akkuş¹⁰⁷, Doç. Dr. Ayşe Atıcı Arayancan¹⁰⁸, Doç. Dr. Resul Ay¹⁰⁹, Doç. Dr. Ahmet Kütük¹¹⁰, Doç. Dr. Savaş Eğilmez¹¹¹.

Selçuklu Kültür-Medeniyeti ve Teşkilatı'na Dair Çalışmalar

Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, I-II, Ankara 2006.

Ak, Ahmet, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, İstanbul 2019.

Aykut, Şevki Nezihi, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri I, I. Mesud'dan I. Keykubad'a kadar (510-616 / 1116-1220)*, İstanbul 2000.

Akçay, Filiz, *Selçuklu Kentleri Türkiye Selçukluları*, Ankara 2023.

Armutlu, Sadık, *Büyük Selçuklu Şiiri*, İstanbul 2021.

Bekmez, Ayşegül, *Anadolu Selçuklu Çağı Mimarisinde Moğol İstilasası Sonrası Değişim Dönüşümü ve Süreklilik*, Ankara 2022.

-
- 100 “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 27 (2010), s. 637-664; “Dânişmendli Yağıbasanoğulları ve Selçuklu Devleti Siyasetindeki Roller”, *Cappadocia Journal of History and Social Science*, XI (2018), s. 98-107; “Selçuklu'dan Osmanlı'ya Anadolu'dan Balkanlara Bir Gönül Köprüsü: Sarı Saltuk”, *Anadolu'nun İrfan Çağı (XIII-XIV. Yüzyıllar)*, Konya 2022, s. 211-220; “Selçuklular Döneminde Konya'da Hatun/Kadın Vakıfları”, *Konya Kitabı XVIII: Konya Vakıfları*, Konya 2021, s. 201-221.
- 101 *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012.
- 102 “Türklerin Suriye'ye İlk Girişi; Süleymanşah ve Türbe Meselesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 36 (2014), s. 217-251; “İbn Hallikân'da Selçuklu Biyografileri-I”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 15 (2006), s. 79-96; “İbn Hallikân'da Selçuklu Biyografileri-II”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 16 (2006), s. 49-58.
- 103 *Orta Çağ'da İslam'ın Kılıcı ve Hristiyanlığın Çekici Selçuklular ve Franklar*, İstanbul 2020.
- 104 *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul 2019; “Selçuklu Emiri Hasbeg b. Belengir”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 463-473.
- 105 *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, İstanbul 2015; *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgular*, İstanbul 2016.
- 106 *Türklerin Savaş Sanatı*, İstanbul 2019.
- 107 “Nizamü'l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 8 (2018), s. 165-186; “Tuğrul Bey'in Mutasavvıflarla İlişkileri”, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, IV/1 (2020), s. 29-42.
- 108 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtını Hareketi: Hasan Sabbah ile ilk halefleri ve İran Nizari İsmailileri 1090-1157*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005; *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2020; “Nizamü' Mülk Suikasti, Hasan Sabbah ve Nizari İsmailiğin Selçuklulara Karşı Mücadelesi”, *Tarihte Müslümanlar III*, Ankara 2020, s. 671-673; “Halep Selçuklu Meliki Rıdvân B. Tutuş Döneminde Nizârî İsmâilî Propagandası”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 17 (2023), s. 57-70.
- 109 *Anadolu'da Derviş ve Toplum 13-15. Yüzyıllar*, İstanbul 2014.
- 110 *Tuğrul ve Çağrı Saltanat ve Sadakat*, İstanbul 2020.
- 111 *İbrahim Ynal (Selçukluların Kudretli Komutanı ve Üvey Evladı)*, Erzurum 2022.

Bodak, Fatma Şeyma, *Türk Cilt Sanatında Mücellid Mühürleri (Selçuklu ve Beylikleri Dönemi)*, Konya 2023.

Çaycı, Ahmet, *Anadolu Selçuklu Sanatının Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Konya 2019.

Demireşik, Ömer Faruk, *Selçuklu Müfessirleri (XI.-XIV. yy)*, İstanbul 2023.

İzmirlier, Yılmaz, *Anadolu Selçuklu Paraları*, İstanbul 2010.

Kesik, Muharrem, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, İstanbul 2021.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir*, İstanbul 1945.

_____, *Alanya: Alaiye*, İstanbul 1946.

_____, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.

_____, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964.

_____, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi, Ermenek ve Mut Âbideleri*, İstanbul 1967.

_____, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, İstanbul 1968.

_____, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğli'si Tarihi*, İstanbul 1970.

_____, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Şereflikoçhisar Tarihi*, İstanbul 1971.

_____, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, I-III, İstanbul 1974-1975.

_____, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, I-II, İstanbul 1976-1977.

_____, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Beyşehir Tarihi*, Erzurum 1991.

Menekşe, Ömer, *Selçuklu İslam Hukuku (Yükseliş Devri 1063-1092)*, İstanbul 2021.

Ögel, Semra, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul 1986.

Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, I-II, İstanbul 1345-47/1927-29.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.

_____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988.

Ünver, A. Süheyl, *Selçuk Tababeti: XI-XIV. Asırlar*, Ankara 1940; Ankara 2014.

Mimari/Selçuklu Sanatı

Anadolu Selçuklu Çağı Taç Kapıları, I-III, Ankara 2022.

Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, ed. Hakkı Acun, Ankara 2007.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı I-II*, İstanbul 1984.

Bekmez, Ayşegül, *Anadolu Selçuklu Çağı Mimarisinde Moğol İstilasası Sonrası Değişim Dönüşüm ve Süreklilik*, Ankara 2022.

Bektaş, Cengiz, *Selçuklu Kervansarayları*, İstanbul 1999.

Cantay, Gönül, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 1992.

Çaycı, Ahmet, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İstanbul 2008.

_____, *Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen Burç Tasvirleri*, Konya 2019.

Durukan Aynur-Mehlika Sultan Ünal, *Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası*, Ankara 1994.

Duran, Remzi, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri*, Ankara 2001.

Karpuz, Haşim, *Anadolu Selçuklu Mimarisi*, Konya 2001.

Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969.

Ögel, Semra, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul 1986.

_____, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Ankara 1987.

_____, *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul 1994.

Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara 1978.

Önkal, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996.

Sarre, Friedrich, *Konya Köşkü*, çev. Şahabeddin Uzluk, Ankara 1989.

Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, ed. Doğan Kuban, İstanbul 2002.

Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler, Konya 2021.

Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri*, I-II, İstanbul 1970-72.

Yavaş, Alptekin, *Anadolu Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri*,

Ankara 2015.

Yetkin, Şerare, *Anadolu’da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1986.

_____, “Anadolu’da Selçuklu Şifahaneleri”, TK, I/10 (1963), s. 23-31.

_____, “Anadolu Selçuklularının Mimari Süslemelerinde Büyük Selçuklulardan Gelen Etkiler”, STY, II (1966-68), s. 36-48.

Selçuklu Dönemi Saraylar Ve Köşkler, İstanbul 2021, I-II.

Selçuklu Tarihi alanında son zamanlarda külliyyat tarzındaki projeler de dikkati çekmektedir. Bunlar arasında *Büyük Selçuklu Mirası Külliyyatı* (Konya) ve *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı* (Konya) zikredilebilir.

Kaynak Neşir ve Tercümelere/Çevirileri

Abû Bakr İbn Al-Zakî, *Ravzat Al-Kuttab va Hadikat Al-Albab*, yay. Ali Sevim, Ankara 1972.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 2011.

Aksarâyî, Kerîmüddîn Mahmud, *Müsâmeretü’l-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi)*, nşr. Osman Turan, Ankara 1944.

_____, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Anevî, Kadı Burhâneddîn, *Enîsu’l- Kulûb*, kısmi trc. Mehmed Fuad Köprülü, “*Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları I: Anîs al-Kulûb*”, *Belleten*, VII/27 (1943), s. 459-522.

Anonim Selçuknâme, nşr. ve trc. Feridun Nâfiz Uzluk, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Ankara 1952.

_____, *Tarih-i Al-i Selçuk Anonim Selçuknâme*, derleyen Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Ankara 2014.

Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430- 538 = 1038 /39 - 1143/ 44)*, nşr. ve trc. Ali Sevim, Ankara 1988.

Bundârî, *Zübdetü’n-Nusra ve Nuhbetü’l-usra*, trc. Kıvâmeddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.

Cenâbî, *el-Aylemü’z-Zâhir fî Ahvâli’l-Evâi’l ve’l-Evâhir*, çev. Muharrem Kesik, *Cenâbî’ye Göre Türkiye Selçukluları*, İstanbul 2023.

el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî-Selçuklular*, trc. Erkan Göksu, Tokat 2011.

_____, *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, trc. Erkan Göksu, Ankara 2015.

Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul 2006.

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1999.

İbn Bibî, *Tevârîh-i Âl-i Selcûk Muhtaşar-ı Selcûknâme*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1902; çev. M. Nuri Gençosman, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi (İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden)*, Ankara 1941.

_____, *Selçuknâme*, trc. Mükrimin Halil Yinanç, İstanbul 2010.

_____, *el-Evamirü'l-Ala'yye fi'l-Umuri'l-Ala'yye*, tıpkı basıma haz. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956.

_____, *el-Evamirü'l-Ala'yye fi'l-Umuri'l-Ala'yye Selçukname*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2020.

İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-taleb fi tarihi Haleb*, nşr. Ali Sevim, *Buğyat At - Talab Fî Târîh Halab, Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, Ankara 1976.

_____, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521=1055-1127)*, seçme, tercüme, değerlendirme, Ali Sevim, Ankara 2017.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, trc. Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Kısımlar (h.430-485-1038-1092)", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XXVI/30 (Ankara 2005), s. 1-84.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, çev. Abdülkerim Özeydin, *el-Kâmil'de Selçuklular*, İstanbul 2022.

İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, trc. Mustafa Alican, İstanbul 2017.

Hamdullah Müstevfî Kazvini, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, trc. Erkan Göksu, İstanbul 2015.

Hüseyni, *Ahbârüd-Devleti's-Selçukiyye*, trc. Necati Lugal, Ankara 1943.

Minhâc-ı Sirâc el Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, terc. ve notlar Erkan Göksu, Ankara 2015.

Mirhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiya ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, terc. ve notlar Erkan Göksu, Ankara 2018.

Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, nşr. ve trc. Ali Öngül, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, I-II, İzmir 2001.

Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, Ankara 2013.

Niğdeli Kadı Ahmet, *Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hafidü'l-Halik'*, inceleme ve terc. Ali Ertuğrul, I-II, Ankara 2015.

Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, trc. M. Altay Köymen, Ankara 1999.

_____, *Siyasetnâme*, trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 2017.

Râvendî, *Râhat-üs- Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1943.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'üt-Tevârih*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*, İstanbul 2010.

Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman Fî-Tarihi'l-Âyan*, nşr. Ali Sevim, *Belgeler*, XIV/18 (1992), s. 1-260.

_____, *Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, seçme, terc. ve değerlendirme, Ali Sevim, Ankara 2011.

Simon De Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Alanya 2006.

Süryani Mikhail, *Khronik*, nşr. ve trc. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d'Antioche (1116-99)*, Paris 1899-1924, trc. Hrant D. Andreasyan, *Suryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi 1042-1195*, Ankara 1994, II. TTK'da henüz yayımlanmamış tercüme.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme - Selçuklu Tarihi]: Giriş-Metin-Dizin*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009.

Yezdî, Muhammed El-Hüseyini, *Selçukluların Hikayesi*, çev. Mehmet Çalışkan, İstanbul 2020.

Zahirüddin Nişaburi, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul 2018.

Zencânî, *Kitabu'l Letaifi'l Alaiyye Fi'l-Fedaili's-Seniyye*, haz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, *Alaeddin Keykubat'a Sunulan Siyasetname*, İstanbul 2005.

Modern Çalışmaların Çevirileri

Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, trc. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002.

_____, *Selçuklular*, trc. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2006.

Beihammer, Alexander Daniel, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, çev. Tarık Özbek, İstanbul 2022.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2014.

_____, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1994.

_____, *Türkiye'nin Doğuşu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. Yüzyıldan 14. Yüzyıla*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2022.

Freely, John, *At Üstünde Fırtına, Anadolu Selçukluları*, çev. Neşenur Domaniç, İstanbul 2008.

Gordlevskiy, Vladimir, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988.

_____, *Küçük Asya'da Selçuklular*, trc. Abdülkadir İnan, Ankara 2015.

Klausner, Carla L., *Selçuklularda Vezirlik Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma (1055-1194)*, çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarıfci, İstanbul 2019.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.

Mecit, Songül, *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2017.

Peacock, A. C. S., *Moğol Anadolu'sunda İslam, Edebiyat ve Toplum*, çev. Renan Akman, İstanbul 2023.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2020.

_____, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Yeni Bir Yorum)*, çev. Zeynep Rona, İstanbul 2016.

_____, -Sheila R. Canby-Deniz Bayazıt-Martina Rugiadi, *Saray ve Kozmos Selçukluların Muhteşem Çağı*, çev. Erdem Gökyaran, İstanbul 2022.

Rice, Tamara Talbot, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çev. Tuna Kaan Taştan, Ankara 2015.

Scott Redford, *Anadolu Selçuklu Bahçeleri*, çev. Serdar Alper, İstanbul 2008.

_____, *İktidar İmgeleri Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, çev. Barış Cezar, İstanbul 2014.

Sallabi, Ali Muhammed, *Selçuklular Batını Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu*, çev. Şerafettin Şenaslan-NecmeddinSalihoğlu, İstanbul 2013.

Vryonis, Speros, *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*, çev. İdem Erman, İstanbul 2020.

Seminerler

Antalya 1. Selçuklu Eserleri Semineri: 22-23 Mayıs 1986, Antalya 1986.

Antalya 2. Selçuklu Eserleri Semineri: 26-27 Aralık 1987, Antalya 1988.

Antalya 3. Selçuklu Eserleri Semineri Bildirileri: 10-11 Şubat 1989, İstanbul 1989.

Antalya 4. Selçuklu Eserleri Semineri Bildirileri: 13-14 Mart 1992, Antalya 1993.

I-II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1993.

III. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (20-22 Mayıs 1993), Konya 1994.

IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994), Konya 1995.

V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995), Konya 1996.

VI. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (16-17 Mayıs 1996), Konya 1997.

VII. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri (II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı-Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 30 Nisan - 02 Mayıs 1998), Konya 1998.

Eskişehir 1. Selçuklu Eserleri Semineri Bildirileri: 17-18 Ağustos 1989, Eskişehir 1990.

Eskişehir 2. Selçuklu Eserleri Semineri Bildirileri: 23-24 Temmuz 1990, Eskişehir 1990.

Kongreler

- 1937 II. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 3 bildiri)
 1943 III. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 4 bildiri)
 1956 V. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 1 bildiri)
 1961 VI. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 3 bildiri)
 1970 VII. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 5 bildiri)
 1976 VIII. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 5 bildiri)
 1981 IX. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 4 bildiri)
 1986 X. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 4 bildiri)
 1990 XI. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 3 bildiri)
 1994 XII. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 3 bildiri)
 2002 XIV. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 7 bildiri)
 2006 XV. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 3 bildiri)
 2010 XVI. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 5 bildiri)
 2014 XVII. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 2 bildiri)
 2018 XVIII. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 11 bildiri)
 2022 XIX. Türk Tarih Kongresi (Selçuklu ile ilgili 4 bildiri)
 2000 I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (Konya)

Sempozyumlar

- 1971 Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü'nün Sempozyumu
 1997 Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu (İstanbul)
 2002 Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (Konya)
 2003 Son Bin Yılda Selçuklu Antalya Sempozyumu (Antalya)

- 2005 Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu (Sivas)
- 2007 Selçuklu Çağında Mimarlık Sempozyumu (Konya)
- 2008 Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu (Konya)
- 2010 I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu (Kayseri)
- 2011 II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu (Konya)
- 2014 Uluslararası Malazgirt'ten Osmanlıya Selçuklu Sempozyumu (Kastamonu)
- 2014 Isparta Bölgesinin Tarihi Coğrafyası ve Miryokephalon Savaşı Sempozyumu (Isparta)
- 2015 Selçuklu Kaleleri ve Savunma Yapıları Sempozyumu (Sinop)
- 2016 Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu (Kahramanmaraş)
- 2016 III. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Selçuklular ve Haçlılar Sempozyumu (Konya)
- 2016 Miryokephalon Zafer Sempozyumu (Konya)
- 2017 1243 Köseadağ Savaşı Uluslararası Sempozyumu (Sivas)
- 2017 841. Yıldönümü Miryokephalon Zaferi Sempozyumu (Konya)
- 2019 Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu (Konya)
- 2019 I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu (Konya)
- 2019 Selçuklu Dönemi Sarayları ve Köşklere Sempozyumu (Konya)
- 2021 800. Fetih Yılı'nın Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Alaaddin Keykubat Sempozyumu (Antalya)
- 2021 Uluslararası Silvan ve Sultan I. Kılıçarslan Sempozyumu (Diyarbakır)
- 2022 II. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu (Konya)

Türkiye'de düzenlenen sempozyumlarda genel problem, sempozyumun bilimsel kurallarının işletilmemesi sorunudur. Sempozyum düzenlenirken daha bilim ve hakem heyeti kurullarının oluşturulmasında belli bir çevrenin, arkadaş grubunun, siyasi ilişkilerin vs. sebeplerin etkili olduğunu anlıyoruz. Aynı gerekçe ve oluşumların tebliğ sunmak üzere

kabul alanlar arasında da geçerli olduğu dikkat çekmektedir. Oysa ki sempozyum ana başlık konusu çerçevesinde ciddi uzmanlığı bulunan her akademisyen, araştırmacı ve tarihçinin özgün bir tebliğ ile bu toplantıya kabul alması; hakem kurullarının o konuda uzman ve tecrübeli öğretim üyeleri tarafından kurgulanması; sempozyum tebliğlerinin de bu şekilde dizayn edilmiş hakem kurulu tarafından titizlikle incelenmiş tebliğlerden seçilmiş olması gerekir. Tecrübeli, kendini ispat etmiş uzman akademisyenler yanında gelecek vadeden ve henüz yolun başında bulunan Arş. Gör. ya da Dr. Öğretim Üyesi unvanlı araştırmacılara da şans verilmesi temel kuralımız olmalıdır. Sempozyumlarda konunun uzmanı olan ve alana emek vermiş akademisyenlerin davet edilmesi hem bilimsel adaletin sağlanmasını, hem etik ilkelerin işletilmesini ve hem de alanda emek harcamış bilim adamlarının gücendirilmemesini sağlayacaktır. Bir önemli konu da sempozyum kitaplarının ya hiç yayımlanmaması ya da çok geç yayımlanması meselesidir. Burada sorun çoğu zaman ciddiyetten uzak akademisyenlerin bir türlü tebliğinin tam metnini göndermemesi ya da sempozyumu düzenleyen heyetin maddi imkansızlıklar ile boğuşmasıdır. Bazı akademisyenler de tebliğ özetini gönderip sempozyuma katılmamayı âdet haline getirmişlerdir. Bu kimselere de bir sonraki sempozyumda fırsat verilmemelidir. Çok mücbir ve geçerli bir neden olmadıkça akademisyenin sempozyuma katılması icap eder. Cumhuriyetimizin son yüzyılına damgasını vuran en önemli Selçuklu Sempozyumları bana göre;

2003 Son Bin Yılda Selçuklu Antalya Sempozyumu (Antalya)

2005 Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu (Sivas)

2010 I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu (Kayseri)

2019 Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu (Konya) adlı sempozyumlardır.

Konya, Sivas, Antalya ve Kayseri gibi Selçuklu şehirlerinde tertip edilen bu sempozyumları düzenleyen idarecileri, akademisyenleri, sponsor olanları, emek verenleri, katılım sağlayanları yürekte tebrik ederim. Adı geçen sempozyumların tamamı kitaplaştırılmıştır. Bu dört sempozyum içerisinde de özellikle 2019 Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu (Konya) adlı toplantıyı fevkalade başarılı bulduğumu belirtmek isterim.

Kazılar

Selçuklular sahasındaki kazı çalışmaları yeni bilgi ve belgelere ulaşmamız ve yazılı kaynaklardaki kayıtların teyidi açısından büyük öneme hâizdir. Son dönemlerde bizi de oldukça sevindiren başarılı kazı çalışmaları mevcuttur. Kayseri Selçuklu Sarayı¹¹², Gavele

112 Ali Baş, "Keykubadiye Sarayı", *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*, İstanbul 2021, I, 302-348.

Kalesi (Konya)¹¹³, İznik¹¹⁴, Ani (Kars)¹¹⁵, Kubâdâbâd Selçuklu Sarayı¹¹⁶, Hasankeyf¹¹⁷, Diyarbakır Artuklu Kalesi¹¹⁸, Ahlat Kalesi ve Mezarlığı¹¹⁹, Divriği Kalesi¹²⁰ gibi kazılar bunlara en güzel örnekleri teşkil etmektedir.

Arkeolojik kazılarda en büyük eksikliklerden biri de *Savaş Yeri Arkeolojisi*’dir. Dünyada savaş arkeolojisi konusunda ilk çalışmalar 1980’li yıllarda İngiltere’de başlamış 2000’li yıllarda ise bu alanda çok sayıda proje gerçekleştirilmiştir. Bu disiplin ile ilgili Avrupa’da Glasgow Üniversitesi başta olmak üzere farklı enstitülerde lisansüstü düzeyinde dersler verilmekte ve bilim dünyasına yeni uzmanlar kazandırılmaktadır. Savaş Arkeolojisi projelerinde Arkeoloji, Tarih, Sanat Tarihi, Coğrafya, Antropoloji, Jeoloji, Zooloji ve Epigrafi gibi alanların uzmanları projelerde yer alırlar. Bu alanın bilgi kaynaklarını tarihi metinler, askeri belge, harita ve fotoğraflar, sözlü tarih, yüzey araştırmaları, arkeolojik kazılar, sikkeler, mozaikler, kabartma ve duvar resimleri oluşturur.

Anadolu’da tarihin seyrini değiştiren çok önemli savaşlar yaşanmıştır. Bu savaşların hemen hemen hepsinin meydana geldiği yerler tartışmalıdır. Buna rağmen ülkemizde *Savaş Yeri Arkeolojisi* alanında herhangi bir ciddi gelişme henüz bulunmamaktadır.

Savaş yeri arama ve tespitleri daha çok araştırmacı yazarların eline bırakıldığından bilimsel olmayan bir yığın veri ve görüş ile bu alanda akademik çalışma yapacakların ve kamuoyunun kafası da karıştırılmıştır.

Bilimsel tartışma kültürüne ve etiğine sahip olmayan çoğu yerel araştırmacının ciddi bilimsel toplantılara kabul ve onay alması, alanda çalışma yapacak akademisyenlerin de şevkini, heyecanını yitirmesine neden olmuştur.

Belgeseller

Anadolu’da Selçuklu (TRT Avaz)

-
- 113 Ahmet Çaycı-Zekeriya Şimşir, “Gavele Kalesi 2018 Yılı Kazı Çalışmaları”, *41. Kazı Sonuçları Toplantısı 17-21 Haziran Haziran 2019 Diyarbakır*; Ankara 2020, s. 67-77.
- 114 Oktay Aslanapa-Şerare Yetkin-Ara Altun, *The Iznik Tile Kiln excavations (The Second Season, 1981-1988)*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1989.
- 115 Muhammet Aslan, *Anadolu’da İlk Selçuklu Mimarisi*, Konya 2021.
- 116 M. Oluş Arık, “Türk Kültürüne Yönelik Arkeolojik Araştırmalar ve Kubad Abad Kazısı”, *Profesör Remzi Oğuz Arık Armağanı*, ed. H. Rıdvan Çongur, Ankara 1987, s. 71-98; Muharrem Çeken, “Kubadabad Saray Külliyesi”, *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*, İstanbul 2021, II, 64-101.
- 117 Oluş Arık, “Hasankeyf Kazısı”, *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*, İstanbul 2021, s. 192-217.
- 118 İrfan Yıldız, “Diyarbakır Artuklu Sarayı”, *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*, İstanbul 2021, s. 20-61.
- 119 Haluk Karamağaralı, “Ahlat Kazıları (1967-1991)”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu 04-07 Eylül 2006*, ed. Oktay Belli, Ankara 2007, s. 83-96; Mehmet Kulaz-İlter İgit, *Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı’nda Tarihin Görgü Tanıkları Ayağa Kalkıyor*, Ankara 2022.
- 120 Erdal Eser, “Divriği Kalesi Kazısı”, *XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-20 Ekim 2012*, Sivas 2014, s. 405-420.

- Büyük Selçuklu Devleti Kuruluş Dönemi (Vav TV)
- Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu'nun Fethi (Vav TV)
- Kervan: Kadim Medeniyetin Yol Hikayesi (TRT Avaz)
- Savaşın Efsaneleri: Malazgirt Savaşı (TRT Belgesel)
- Savaşın Efsaneleri: Dandanakan Savaşı (TRT Belgesel)
- Savaşın Efsaneleri: Myriocephalon Savaşı (TRT Belgesel)
- Selçukluların Tarih Sahnesine Çıkışı (Vav TV)
- Selçuklu'nun Kadim Şehri: Konya (Vav TV)
- Sultan Melikşah Sonrası Selçuklu Devleti (Vav TV)
- Tarih Söyleşileri: Malazgirt (TRT2)
- Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Vav TV)
- Türkiye Selçukluları (Vav TV)
- Türlere Anadolu'yu Yurt Eden Komutan: Sultan Alp Arslan (Vav TV)
- Van Gölü Havzasında Selçuklu İzleri (TRT Belgesel)

Kataloglar

1971 *Takvim-i Meskukat-i Selçukiyye* (Selçuklu Paraları Kataloğu).

2007 *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu*.

2016 *İhtişamlı Bir İmparatorluk Görkemli Bir Miras "Selçuklular" Kataloğu*

İsmail Gâlip, *Takvim-i Meskûkât-i Selçukiyye*, Ankara 1971.

İbrahim-Cevriye Artuk, Selçuklu Sikkeleri Kataloğu.

Yapı Kredi Kültür Merkezi/Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri, *Doğu-Batı Arası Bir Gökkuşaklı Selçuklu Sikkeleri*, haz. Şennur Aydın, II, İstanbul 1994.

Sergiler

2022 Dârülmülk Konya Selçuklu Sarayları Sergisi (İstanbul)

- 2022 Anadolu Selçukluları İzinde Sergisi (İstanbul)
- 2021 Mirasın İzinde: Selçuklu Eserleri Sergisi (İstanbul)
- 2021 Châdü'l Ekber Dânişmendliler ve Bir Zamanlar Selçuklu Sergisi (Amasya)
- 2021 Bir Zamanlar Selçuklu Sergisi (Bayburt)
- 2021 Bir Zamanlar Selçuklu Sergisi (Bartın)
- 2021 Anadolu Selçuklu Sikkeleri Sergisi ve Hatıra Para Köşesi (Alanya)
- 2021 Selçuklu'dan Günümüze Zanaatkârlar Sergisi (Alanya)
- 2021 Alanya Kalesi ve Selçuklu Çini Sergisi (Alanya)
- 2021 Selçuklu'dan Günümüze Tezhip ve Minyatür Sergisi (İstanbul)
- 2019 Bir Zamanlar Selçuklu Sergisi (Kayseri)
- 2019 Bir Zamanlar Selçuklu Sergisi (Ankara)
- 2019 Selçuklu Medeniyetinin Anadolu'daki İzleri Sergisi (Sivas)
- 2019 Selçuklu Yıldızları Minyatür Sergisi (Sakarya)
- 2019 Anadolu Selçuklu Sikkeleri Sergisi (Antalya)
- 2019 "Selçuklu'dan İzler" Plastik Sanatlar Sergisi (Konya)
- 2018 Bir Zamanlar Selçuklu Sergisi (Adana)
- 2018 Bir Zamanlar Selçuklu Sergisi (Gaziantep)
- 2018 Selçuklu'dan Osmanlı'ya 2018 Yıl Sonu Sergisi (Sakarya)
- 2018 Anadolu Selçuklu Mimarisinde İzler Sergisi (Konya)
- 2017 Endülüs'ten Selçuklu'ya Sergisi (Konya)
- 2017 1071 Malazgirt'ten 1299 Söğüt'e Anadolu Selçuklu Koleksiyonu Sergisi (Samsun)
- 2017 Selçuklu Medeniyetinin Anadolu'daki İzleri (Sivas)
- 2016 Selçuklu'dan Osmanlı'ya İz Düşümleri Sergisi (Konya)
- 2015 Selçuklular Sergisi (İstanbul)

2015 Kayseri’de Ticaret I Kültepe’den Selçuklu’ya Sergisi (Kayseri)

2014 Yaşayan Mirasımız Selçuklu Sergisi (İstanbul)

Müzeler

Selçuklu Uygarlığı Müzesi (Kayseri)

Selçuklu Müze ve Sergi Salonu (Ankara)

Ahlat Müzesi (Bitlis)

Ahlat Selçuklu Mezarlığı (Bitlis)

Diyarbakır Arkeoloji Müzesi (Diyarbakır)

Eti Arkeoloji Müzesi (Eskişehir)

Gümüşhane Müzesi (Gümüşhane)

Hatay Arkeoloji Müzesi (Hatay)

Türk İslam Eserleri Müzesi (İstanbul)

Taş ve Ahşap Eserler (İnce Minare) Müzesi (Konya)

Karatay Müzesi (Konya)

Kütahya Müzesi (Kütahya)

Mardin Müzesi (Mardin)

Malazgirt Müzesi (Muş)

Muş Müzesi (Muş)

Akmedrese Niğde Müzesi (Niğde)

Tokat Müzesi (Tokat)

Çat Belediyesi İslam Eserleri Müzesi (Erzurum)

Enstitü ve Araştırma Merkezleri

Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü/Selçuk Üniversitesi (Konya)

Anadolu Selçukluları Uygulama ve Araştırma Merkezi/Cumhuriyet Üniversitesi (Sivas)

Selçuklu Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi/Akdeniz Üniversitesi (Antalya)

Selçuklu Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi/Eren Üniversitesi (Bitlis)

Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi/Necmettin Erbakan Üniversitesi (Konya)

Selçuklu ve Malazgirt Araştırma ve Uygulama Merkezi/Alparslan Üniversitesi (Muş)

Danışmendliler Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi/Gaziosman Paşa Üniversitesi (Tokat)

Yurdumuzdaki üniversitelere bağlı Araştırma Merkezleri'nin başına bir müdür ataması yapılmasına rağmen bu tarz merkezlerin çalışanı, sekreteri, asistanı kısacası kadrosu bulunmamaktadır, üstelik bir bütçesi de yoktur. Bazı merkezlerin başına üniversitede Selçuklu tarihi uzmanı bulunmadığından uzman olmayan kimselerin de atandığını görüyoruz. Durum böyle olunca bu merkezlerin çalışması, proje üretmesi, bilimsel toplantılar yapması uzman tarihçileri konuk edip ağırlaması da beklenemez. Nitekim Selçuklu şehirlerinde kurulan üniversitelerde bulunan merkezlerin hemen hemen büyük bir kısmı bu durumdadır. Bunlar içinde özellikle Konya Selçuk Üniversitesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi'ni ayrı tutmak gerekir. Özellikle de Konya Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi yoğun çalışmalarının semeresini görerek Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü aşamasına yükselmiştir. Özellikle kıymetli meslektaşımız Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen'in ve ekibinin gayretleri sonucunda son yıllarda çok önemli toplantılara ve projelere imza atılmıştır. Bu enstitünün çalışmalarına Selçuk Üniversitesi Rektörlüğü, Konya Büyükşehir Belediyesi ve Konya ilçe belediyeleri önemli katkılar sunmaktadır. Prof. Dr. Hacıgökmen, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*'ni de 2016 tarihinden beri düzenli olarak yayına hazırlamaktadır. Enstitü bünyesinde bir de Selçuklu Araştırmaları Kütüphanesi bulunmaktadır. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nin Anadolu Selçukluları Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde ise Prof. Dr. Abdullah Kaya'nın gayretleriyle Köseadağ Savaşı konulu bir sempozyum düzenlenmiş ve bu sempozyuma sunulan bildiriler daha sonra kitaplaştırılmıştır. Gazi Osman Paşa Üniversitesi'nin bünyesinde yer alan merkezlerden Danışmendliler Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ise geçtiğimiz yıllarda Danışmendliler Tarihi, teşkilatı, kültürü ve sanatına yönelik çeşitli toplantılar düzenlediler. Birine bizim de konuk olduğumuz bu toplantılar herhalde merkezin bir bütçesinin olmayışı sebebiyle ve yakın zamanda yaşanan pandemi nedeniyle internet üzerinden çevrimiçi olarak gerçekleştirildi. Merkez müdürü Murat Hanılçe, Tokat'ta düzenlenen bir televizyon programında Tokat ve Danışmendliler Tarihi hakkında bilgi verdi.

Sonuç

Selçuklular 10. yüzyılın ortalarından 14. yüzyılın sonlarına kadar Türk Tarihinde etkin rol oynadılar. Siyasî alandaki başarılarını, teşkilât, ticaret, edebiyat, sanat, mimarî, sosyal ve dîni hayata da yaymayı başardılar.

Selçuklular Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan bir müddet sonra çeşitli akademisyenlerin çalışmaları ile yavaş yavaş ilim âlemine ve kamuoyuna duyurulmaya başlamıştır. Cumhuriyet devrinde Selçuklu tarihçiliğinin ilk örnekleri Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü ve Ord. Prof. Dr. M. Halil Yananç tarafından verilmiştir. Adı geçen tarihçileri Prof. Dr. Osman Turan, Prof. Dr. M. Altay Köymen, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Dr. Faruk Sümer gibi çok değerli ilim adamları takip etmişlerdir. İsimlerini saydığımız bu son tarihçiler Türkiye’de ve dünyada Selçuklu Tarihi adına ses getiren ve ilgi çeken çok kıymetli çalışmalara imza atmışlardır. Selçuklu Tarihçiliği, onların araştırmaları ve yazmış oldukları eserlerle önemli bir gelişme kaydetmiştir.

Selçuklu Tarihi, Türkiye’de halktan ve özellikle gençlerden beklediği ilgi ve alakayı ancak son 20 yılda yoğun olarak görebilmiştir. Bu son derece önemli gelişme Selçuklular Tarihi alanında çok sayıda eser üretilmesine, kaynakların tercüme edilmesine, belgeselerin çekilmesine, kazı ve proje faaliyetlerinin artmasına, sergilerin, müzelerin, bilimsel toplantıların, seminer, panel ve konferansların çoğalmasına neden olmuştur. Yazım ve yayım hayatı hızla ilerlerken nicelik yönünden yaşanan sevindirici gelişmeye karşın üretilen bilimsel çalışmalarda nitelik yönünden de ciddi bir zafiyet yaşandığı gerçeğini göz ardı etmemeliyiz. 2000 yılından sonraki dönemde Selçuklular alanında düzenlenen sempozyumlarda ciddi bir artış söz konusudur. Ancak burada da yine bir kalite ve özgünlük problemi karşımıza çıkmaktadır. Alanımızda en önemli eksikliklerden biri de kazı çalışmalarıydı. Yine 2000 yılı sonrasında bu konuda da çok ciddi gelişmeler oldu. Son yıllarda Selçuklular Tarihi ve kültürünü ilgilendiren başarılı kazı faaliyetleri bizleri memnun etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Bayram, Mikail, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya 2003.

Kesik, Muharrem, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, İstanbul 2021.

_____, *Türkiye Selçukluları Makaleler*, İstanbul 2015.

Merçil, Erdoğan, “Selçuklular Dönemi ile İlgili Türkiye'deki Kaynak ve Araştırmalar”, *Selçuklular; Makaleler*, İstanbul 2011, s. 33-48.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Selçuklular Osmanlılar ve İslam Tespitler, Problemler, Öneriler*, İstanbul 2017.

_____, *Babailer İsyanı*, İstanbul 2020.

Polat, M. Said, “Coşkun Alptekin Hayatı ve Eserleri”, *MÜTAD*, sayı 12 (2002), s. 9-20.

Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen Prof. Dr. Abdülkerim Özeydin'a Armağan, ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, İstanbul 2020, s. 15-28.

Prof. Dr. Ali Sevim Anısına, ed. Mustafa Uyar-Halil İbrahim Gökbörü, Ankara 2022.

Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995.

Prof. Dr. Işın Demirkent'e Armağan, İstanbul 2008.

Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı I-II, İstanbul 2013.

Sevim, Ali, *Makaleler*, I-II-III, Ankara 2005.

Uçan, Mustafa, “Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in Hayatı ve Eserleri”, *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Konya 2011, s. 1-40.

Uyumaz, Emine, “Prof. Dr. Erdoğan Merçil'in Hayatı ve Eserleri”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 9-24.

Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye’de Ortaçağ Türk ve İslâm Denizcilik Tarihi Çalışmaları

Studies on Medieval Turkish and Islamic Naval History in Türkiye on the 100th Anniversary of The Turkish Republic

Murat Öztürk*

*Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.Ö. 0000-0002-5633-9578

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Öztürk,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: ozturkmm@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 28.08.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
18.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
12.10.2023

Kabul/Accepted: 13.10.2023

Atıf/Citation:

Ozturk, Murat. "Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye’de Ortaçağ Türk Ve İslâm Denizcilik Tarihi Çalışmaları." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 367-412.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238111>

Öz

Kimi tarihçiler tarafından Roma İmparatorluğu’nun Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldığı 395 yılında başlayıp İstanbul’un 29 Mayıs 1453 tarihinde fethiyle nihayete erdiği düşünülen Ortaçağ’daki Türk denizciliğine dair tetkikler Cumhuriyet dönemiyle başlamış ve zaman içerisinde peyderpey hem Türk hem de İslâm denizciliği hususundaki çalışmalar artarak devam etmiştir. Ancak bu alanda akademik araştırma yapmanın arz ettiği zorluklar sebebiyle Ortaçağ denizcilik tarihi hakkındaki bilimsel incelemeler maalesef henüz istenilen düzeye ulaşamamıştır. Bu makalede Ortaçağ’daki Türk ve İslâm devletlerinin siyasi, askerî ve ekonomik bağlamda ehemmiyet arz eden denizcilik faaliyetleri ve denizlerde meydana gelen hadiseler ele alınıp değerlendirildikten sonra Cumhuriyet’in ilân edildiği 1923’ten 2023’e kadar olan 100 yıllık dönemde Türkiye’de söz konusu alana katkı sağlayan çalışmalar ile tercümelere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, denizcilik, Ortaçağ, Türkler, Müslüman devletler

ABSTRACT

The study of Turkish maritime history in the Middle Ages, which is thought by some historians to have begun in 395 when the Roman Empire was divided into East and West and ended with the conquest of Constantinople on May 29, 1453, began in the republican era and the number of studies on both Turkish and Islamic maritime history has continued to increase gradually over time. However, unfortunately, due to the difficulties of conducting academic research in this field, there is a paucity of scientific studies on medieval maritime history. In this article, the maritime activities of the Turkish and Islamic states in the Middle Ages, which are important in political, military, and economic contexts, and the events that took place at sea are discussed and evaluated, and the studies and translations that contributed to the field in Türkiye in the 100 years, namely from 1923 to 2023, are included.

Keywords: Türkiye, maritime, Middle Ages, Turks, Muslim states

Extended Abstract

History shows us that any state with ambitions to establish global dominance attached importance to maritime activities. Maritime activities, which contribute to the economic structure of a state and are undeniably important in defense, have been part of every era and will continue to be so in the future. Indeed, ships once sought out new routes, and these routes led to further discoveries. Thus, a comprehensive perception of the world as a whole geography became possible due to maritime activities.

Engaging with maritime history involves examining the interaction of humans with the seas and the activities taking place on them. This field of study focuses on understanding the overseas voyages conducted by humanity and the various interactions with the world's main seaways. After all, maritime topics encompass a multitude of subjects: Political struggles over water geographies, naval battles, naval organization and crew, shipyards, weaponry and equipment, ship design and construction, types of vessels, explorations in overseas regions, maritime trade, coastal settlements, lighthouses, the social history of passengers and communities related to the sea, and cartography are all areas of study under the umbrella of maritime history.

The Mediterranean Sea is connected to the Atlantic Ocean, with the continents of Europe to the north, Africa to the south, and Asia to the east, separated from the Atlantic Ocean by Gibraltar, from the Sea of Marmara by the Dardanelles, and from the Red Sea by the Suez Canal. The Aegean Sea connects to the Mediterranean Sea between the Balkan and Anatolian peninsulas and is known as the Sea of Islands. The Red Sea is an extension of the Indian Ocean located between the Arabian Peninsula and Africa. The Caspian Sea is the largest inland water basin, also described as the world's largest lake. Finally, the Black Sea extends from the Balkan and Anatolian peninsulas to the Caucasus and also witnessed political, military, and commercial activities.

Among them, the Mediterranean Sea stands out as the primary maritime region where Turkic and Islamic states asserted their influence and engaged in various commercial activities. This body of water, with an area exceeding 2.5 million square kilometers, is the largest inland sea in the world, and no other sea can extend as widely between land masses. On that note, this study focuses on the maritime activities during the medieval Mediterranean era, particularly after the emergence of Islam, in the period of the Raşhīdūn Caliphate and subsequently, when Muslim states were established in the Near East, al-Maghrib, and the Iberian Peninsula.

When the Muslim Arabs successively conquered the coastal cities of the Mediterranean, they progressed step by step in the field of navigation by taking advantage of and imitating

the naval officers in the places they conquered. In this way, they improved the Byzantine navy and its strength in the Mediterranean significantly. By using the best shipyards, shipbuilding materials, and non-Muslims with naval knowledge in the lands they conquered, Muslim rulers quickly created a successful naval force. However, the success of the Muslims in the early period was more than the achievements of a well-grounded institutional structure; it was the result of the Muslim conquerors' desire to preserve the lands they subjugated on the one hand and to wage *djihad* with the Islamic faith on the other. Indeed, Muslim states in the abovementioned areas established and expanded a vast trade network in parts of Asia, Africa, and Europe. Especially between the eighth and thirteenth centuries, maritime trade connected many territories from the Mediterranean to the Indian Ocean. Islamic geography and navigation sciences also developed considerably during this period.

The following can be said regarding the commencement and evolution of Turkic maritime activity. It is an established historical fact that the Turks, who engaged in animal husbandry and accepted nomadism as a way of life, stayed away from the seas for centuries. The Turks, who lived their lives on the banks of rivers and lakes in the steppes, only encountered the seas in the post-Islamic era. It should not be forgotten that this was a relatively new experience in the long history of the Turkish nation. Therefore, seafaring may have been the last qualification of the Turks in the arena of nations. The Turks felt the necessity to engage in marine operations as soon as they began to settle in Anatolian territories bordered by the seas on three sides, and thus, the process of developing Turkish seafaring began. The first known admiral of the Turks of Asia Minor was Çaka (Chaka/Tzachas) Beg. His activities on the seas are covered more extensively in works that were published in Türkiye. The naval activities of the Salđjuks of Rüm (Türkiye) are studied more thoroughly in Türkiye than the nautical operations of other Muslim states during the Middle Ages. With the loss of 'Akkā in 1291, the political end of Crusader control in the Near East in the late thirteenth century resulted in a resurgence of Muslim influence in the eastern Mediterranean and the Aegean. Throughout the fourteenth century, Europeans sent new Crusader fleets to Anatolian and Egyptian coasts in the Aegean and Mediterranean waters. In such a period, the Anatolian principalities acted according to the geographical conditions of their regions, and the principalities located by the sea were particularly closely involved in maritime activities and built fleets. Given the possibility of being attacked not just from land but also from the sea, these principalities worked hard to build a strong navy.

Therefore, there is an evident need for well-equipped and diligent young researchers to conduct scientific studies in almost every field of maritime studies, including the raw materials used in shipbuilding, shipyards, ship types, equipment used in naval battles, ports, tactics used in warfare, trade on the seas, routes in water geography, fleet ceremonies, and dominance in islands. This situation will be more clearly understood when we look at

the number of states or emirates established in the Near East, the al-Maghrib, the Iberian Peninsula, and the Mediterranean basin, and engaged in maritime activities.

Finally, in the framework of those that could be identified, the books, theses, articles, and translated works concerning the maritime history of Turkish and Islamic states related to the Middle Ages that appeared within the borders of Türkiye from October 29, 1923, when the Republic was proclaimed, to 2023 are listed in this study.

Giriş

Denizcilik faaliyetlerinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu söylemek mümkündür. Çok eski dönemlerden itibaren insanoğlunun iptidai deniz vasıtalarıyla bir yerden başka bir yere gidip geldiği bilinmektedir. Başlangıçta denizlerden yiyecek ve ticarî amaçlarla faydalanan toplumlar bu vesile ile ticaret gemilerinin oluşması ve gelişmesine katkı sunarlarken, askerî amaçla gemi inşâsının tekâmülü de zaman içinde şekillenmeye başlamıştır.

Denizcilik tarihiyle ilgili konularda çalışmak, bir anlamda insanların denizlerle olan etkileşiminin ve denizlerdeki faaliyetlerinin incelenmesi demektir. Nitekim bu saha, insanoğlunun gerçekleştirdiği deniz aşırı seferler ve dünyanın başlıca su yollarıyla olan çeşitli ilişkilerini anlamayı gerektirir. Zira su coğrafyasındaki siyasî mücadeleler, deniz muharebeleri, donanma teşkilâtı ve mürettebatı, tersaneler, kullanılan silâhlar ve teçhizat, uygulanan harp taktikleri, gemi tasarımı ve inşâsı, gemi çeşitleri, deniz aşırı bölgelerde gerçekleştirilen keşifler, ticaret, sahil beldeleri, deniz fenerleri, seyahatler ve denizle ilgili toplulukların sosyal tarihi yanında kartografya da denizcilik tarihinin çalışma alanı içinde yer almaktadır.

Ortaçağ'da Türk ve İslâm devletleri; Atlas Okyanusu'na bağlı olan ve kuzeyinde Avrupa, güneyinde Afrika, doğusunda Asya kıtaları bulunan, Cebelitârik ile Atlas Okyanusu'ndan, Çanakkale Boğazı ile Marmara Denizi'nden, Süveyş Kanalı ile Kızıldeniz'den ayrılan *Akdeniz*; Adalar Denizi olarak bilinen Balkan ve Anadolu yarımadaları arasında Akdeniz'e bağlı *Ege*; Hint Okyanusu'nun bir uzantısı olup Arabistan Yarımadası ile Afrika kıtası arasında bulunan *Kızıldeniz*¹; dünyanın en büyük gölü veya eksiksiz bir deniz olarak tavsif

1 Klasik Batı kaynaklarında Grekçe *Erythra thalassa* ve Latince *Erythraeum / Rubrum mare* [*kırmızı deniz*] şeklinde geçen ve İngilizceye *Red Sea*, Arapçaya *el-Bahru'l-Ahmer* olarak tercüme edilen Kızıldeniz, adını kıyılarındaki kiremit rengi topraklarla kırmızı mercan kayalarının yansıması sebebiyle suyunun kızıla yakın görünmesinden alır. Ayrıca Süveyş Körfezi'nin kuzey ucundaki Kulzüm şehriden dolayı *Bahri'l-Kulzüm* ve halk arasında şap denilen mercan kayalıklarının bulunması sebebiyle de *Şap Denizi* adlarıyla tanınır. Kızıldeniz'in tarihten bugüne uzanan önemi, hac yolları ve Avrupa-Hindistan-Uzakdoğu ticaret yolu üzerinde olmasındandır. Süveyş Kanalı açılmadan önce Hint Okyanusu'ndan gelen gemiler Aden'den sonra Cidde, Yenbu' (Câr), Hudeyde ve Masavva' gibi limanlara uğrar, daha sonra da Süveyş veya Akabe körfezlerine yönelirlerdi; Akdeniz limanlarına ulaşacak mallar ise kervanlarla buralara taşınırdı. Vasco da Gama'nın 1497'de Afrika'nın güneyinden dolaşarak Hindistan'a ulaşması, Kızıldeniz hâkimiyetinin ve dolayısıyla pek çok şeyin değişmesine yol açtı. Tafsilatlı malumat için bkz. Mustafa Bilge, "Kızıldeniz", *DİA*, XXV, 557-558.

edilen en büyük iç su havzası *Bahrü'l-Hazar*² ile Balkan ve Anadolu yarımadalarıyla Kafkasya'ya kadar uzanan *Karadeniz*'de³ siyasi, askerî ve ticarî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ortaçağ'da ticaret, hâkimiyet mücadelesi ve seyahatlerin gerçekleştirildiği diğer su alanları ise okyanuslar⁴, körfezler⁵, nehirler⁶ ve göller idi.

Türk ve İslâm devletlerinin en çok mücadele verdikleri ve muhtelif ticarî faaliyetler gerçekleştirdikleri su havzası hiç şüphesiz Akdeniz'dir. Dünyanın en büyük iç denizi olan ve yüzölçümü 2,5 milyon km²'yi geçen mezkûr su havzası kadar yeryüzünde karalar arasında sokulabilen başka bir deniz yoktur. Akdeniz'in bazı İslâm tarih ve coğrafya kaynaklarında, Batı dillerinde kullanılan Latince *Mediterraneum Mare* (karalar arasındaki deniz) ve

- 2 Müslümanlar İran'ı fethetmeden önce mezkûr su coğrafyasının etrafında oturan iki kavmin ülkelerinden dolayı Kaspia [Caspia] veya Hyrcania [Hyrcanium] adı verilen Hazar Denizi [Caspia Mare / Hyrcanium Mare] hakkında pek az şey biliyorlardı; Grekler ise Hazar Denizi'nin varlığından Karadeniz kolonilerinde bulunan tacirler vasıtasıyla haberdar oldular. VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Hazar Denizi, Müslüman devletlerin kuzey sınırının bir bölümünü oluşturuyordu. Bu dönemde Hazar Denizi'ndeki limanlardan gerçekleştirilen ticarî faaliyetlerde büyük bir canlılık yaşandı. Moğol istilâsı ve Altın Orda Devleti'nin İslâmiyet'i kabul etmesiyle deniz ticaretinde önemli bir büyüme yaşayan Hazar bölgesi ve denizi Avrupa'nın Karadeniz üzerinden Orta Asya'ya ve Hindistan'a giden büyük ticaret hattının mühim bir bağlantısı hâline geldi. Altın Orda'nın Aşağı Volga üzerindeki başşehirine atfla bu denize Saray veya Bakü denildiği de bilinmektedir. Timur'un 798'de (1395-1396) Astarhan ve Saray'ı ele geçirmesi ise Hazar deniz ticaretine ağır bir darbe vurmuştur. Geniş bilgi için bkz. Xavier de Planhol, "Hazar (Tarih)", *DİA*, XVII, 109-111.
- 3 Eskiçağ'da *Pontos Euxeinos* [*Misafirperver / Konusever deniz*] olarak bilinen söz konusu su coğrafyası Anadolu'daki Türk hâkimiyetinden itibaren Karadeniz adıyla anılmaya başlanmıştır. Bu isim kara kelimesinin "siyah" anlamında tercüme edilmesiyle İngilizcede Black Sea, Arapçada ise el-Bahrü'l-esved şekillerinde yer almıştır. Orijinalinde adın başındaki kara kelimesi, eski Türk dilinde renklerin aynı zamanda yön ifade etmeleri sebebiyle "kuzey" anlamındadır. 370'lerden itibaren Hun Türkleri Kuzey Karadeniz bozkırlarına yerleştiler. VI. yüzyılın sonlarında ise Slavlar Karadeniz kıyılarına ulaştılar. Aynı sırada bu bozkırlarda Avarlar da etkili oldular. Karadeniz'in güney sahilleri Bizans İmparatorluğu'nun idaresi altında iken VI-X. yüzyıllarda Hazarlar, Kırım'dan Kafkasya'ya kadar olan kesimi ellerinde bulundurdular. Bu dönemde Karadeniz, ticarî münasebetler ağı içerisinde Baltık sahilleriyle Akdeniz dünyasını irtibatlandıran önemli bir mevki kazandı. Bu ticarî canlılık içinde Bizans İmparatorluğu'nun başşehri olan İstanbul (Konstantinopolis), Karadeniz'in Akdeniz'e açılan kesiminde ana antrepo hâline geldi. XI. yüzyıldan sonra ve özellikle XII. [hatta XIII.] yüzyılda Karadeniz hem kuzeyden hem de güneyden gelen çeşitli Türk kavimlerinin yerleştiği bir saha oldu. 1260'lı yıllardan itibaren Latin tacirler, özellikle Cenovalılar [daha sonra da Venedikliler] Karadeniz'de ön plana çıktılar. XIV. yüzyılın sonlarında Timur, 1241'de tesis edilen Altın Orda Devleti'ne son verip Karadeniz'in kuzey kesimlerine hâkim olduğu gibi Osmanlıları da mağlûp ederek Karadeniz sahillerindeki Türk beylerini kendisine tâbi kıldı. Geniş bilgi için bkz. Metin Tuncel, "Karadeniz", *DİA*, XXIV, 385-386; "Karadeniz (Tarih)", (heyet), *DİA*, XXIV, 386-388.
- 4 Bilhassa Hint Okyanusu. Hint Okyanusu kuzeyde Asya, batıda Afrika ve Arabistan Yarımadası, doğuda Malay Yarımadası, Sunda Adaları ve Okyanusya ile çevrili Pasifik (Büyük) ve Atlas Okyanusu'ndan sonra dünyanın üçüncü büyük okyanusudur. Genel olarak İslâmiyet ile birlikte Müslümanlar Hint Okyanusu ile uzun ve geleneksel bir ilişki içinde olmuşlardır. Tarihi kayıtlarda açıkça tacir olarak görülen Müslümanlar, mezkûr su coğrafyasıyla kültürel etkileşimde bulunmuşlar ve ticaret yapmışlardır. Ortaçağ'ın en büyük seyyahlarından İbn Battûta'nın (ö. 770/1368-1369) kayıtları bu noktada okuyucuları oldukça aydınlatmaktadır.
- 5 Özellikle Arabistan Yarımadası'nın doğusu ile İran'ın güneybatı arasında kalan Hint Okyanusu'na bağlı Basra Körfezi. Araplar tarafından bu yer *el-Halîcü'l-Arabî*, İranlılar tarafından *Halîc-i Fârisî* ve bölgede bir dönem hâkimiyet tesis eden Osmanlılar ise bu körfezi Basra olarak adlandırmıştır.
- 6 Hususiyetle Mısır'ın hayat kaynağı olan ve hatta büyüklüğü sebebiyle deniz olarak da adlandırılan Nil, Türkiye topraklarından doğup Irak'ta Dicle ile birleştikten sonra denize vasıl olan Fırat ve yine Türkiye topraklarından doğup Irak'ta denize ulaşan Dicle nehirleri.

Internum Mare (iç deniz) adlarıyla aynı manaya gelen *el-Bahrü'l-mutavassıt* ve *el-Bahrü'd-dâhilî* gibi isimlerle zikredilmiş olduğu görülmekte ise de bu tabirlerin yerleşmediği anlaşılmaktadır. Bugünkü Arapçada *el-Bahrü'l-ebıyaz el-mutavassıt* denilen Akdeniz, tarih boyunca Müslümanlar tarafından daha çok *Bahrü'r-Rûm* (*Romalılar Denizi*) ve kıyısında yer alan kara parçalarına nisbetle de *Bahrü'l-Endelüs*, *Bahrü'l-Mağrib*, *Bahrü'l-İfrıkiyye*, *Bahrü'l-İskenderiyye*, *Bahrü'ş-Şam*, *Bahrü'l-Kostantiniyye* ve *Bahrü'l-İfrec* gibi adlarla anılmıştır⁷.

Bu çalışmada İslâmiyet'in zuhurundan sonra, Hulefâ-yi Râşidîn devrinde ve akabinde Yakın Doğu, Mağrib ve İber Yarımadası'nda kurulan Müslüman devletlerin hüküm sürdüğü dönemlerde, Ortaçağ Akdenizi'nde yürütülen bahri faaliyetler ile denizciliğe dair birtakım hususlar ele alındıktan sonra Türk devlet ve beyliklerinin ilgili havzada düzenlediği seferler ve harekâtlar yanında *karalar arasındaki denizde* gerçekleştirilen ticaret hakkındaki en temel noktalar değerlendirilecektir.

1) Yakın Doğu, Mağrib, İber Yarımadası ve Akdeniz'deki Adalarda Hüküm Süren İslâm Devletleri & Emîrliklerinin Denizcilik Faaliyetleri

Kadim zamanlardan beri etrafında en fazla devletin kurulduğu su coğrafyalarından biri Akdeniz'di ve İslâmiyet'in doğuşu esnasında söz konusu havzada üstünlük sağlamış en büyük kuvvet Bizans İmparatorluğu'ydu. Müslümanların VII. asrın ortalarına doğru Suriye ve Filistin topraklarını ele geçirmesi ve Amr b. Âs'ın (ö. 43/664) Mısır'ı fethi gibi hadiseler üzerine İslâm dünyası ilk defa Akdeniz ile karşılaşmış oldu. Nitekim İslâm denizciliğinin başlamasıyla iç havzada yaşananları beş döneme ayırmak mümkün görünmektedir:

- 1) 641-752: Müslüman Akınları
- 2) 752-827: Bizans Hâkimiyeti
- 3) 827-960: İslâm Hâkimiyeti
- 4) 960-1043: Dönüşüm Çağı
- 5) 1043-1100: Batı'nın Hâkimiyeti

Hız. Osman (23-35/644-656) devrinde Kıbrıs, Sicilya, Rodos, Ervâd'a (Cyzikus) başarılı harekâtlar düzenlendi. Yine aynı halife döneminde Mısır Valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh (ö. 36/656-657) kumandasındaki İslâm donanması bu defa Fenike/Finike açıklarında Zâtüssavârî (*Direkler Savaşı*) adı verilen muharebede Bizans donanmasını hezimete uğrattı (34/654-655).

7 Metin Tuncel, "Akdeniz (Coğrafya)", *DİA*, II, 229; İdris Bostan, "Akdeniz (Tarih)", *DİA*, II, 231.

Emevîler Devleti’nin (41-132/661-750) ilk halifesi Muâviye (40-60/661-680) zamanında 49’da (669) karadan ve denizden İstanbul kuşatması gerçekleştirildi. Daha sonra yine aynı dönemde Kyzikos (Kapıdağ) Yarımadası’ndan başlatılan akınlarla İstanbul dört yıl süreyle abluka altına alındı (54-58/674-678). Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) devrinde ise donanma daha da güçlü hâle geldi. Emevî Halifesi, o sırada Kuzey Afrika ve Mağrib Valisi olan Mûsâ b. Nusayr’a (ö. 98/717) Mısırlı 1.000 gemi ustası göndererek bir deniz üssü kurmasını emretti. Mûsâ b. Nusayr donanma üssü olarak Kartaca yerine Tunus Gölü kıyısındaki Tunus şehrini tercih etti. Daha güvenli bir bölgede olduğunu düşünen Mûsâ b. Nusayr yeni tersanede 100 savaş gemisi inşa etmek üzere derhâl harekete geçti. 84 (703-704) yılında bu yeni donanma Akdeniz’de zaten aktif durumda bulunan Emevî filosuna dâhil oldu. Böylece Kuzey Afrika üçüncü bir donanma merkezi olarak, daha eski Arap filo üsleri olan Suriye ve Mısır donanma merkezlerine katıldı.

Mûsâ b. Nusayr büyük bir Arap-Berberî kuvveti ile Cebelitârik Boğazı’na geldiği zaman, karşısında Afrika’dan denizle ayrılan İspanya’yı buldu. Zayıf durumdaki Vizigotların elinde bulunan İber Yarımadası, bir komutan için fethi kolay bir bölge olmasına rağmen Mûsâ b. Nusayr önce tereddüt etti. Zira filosu o sırada Sardinya ile Sicilya’daki Bizanslılara karşı teyakkuz hâlindeydi. Eldeki gemilerin sayısı yalnızca dördtü ve bunlar daha sonra Müslümanların eline geçen Sebte Valisi Kont Julianus’a (Julian)⁸ ait gemilerdi. Mûsâ’nın yaverlerinden biri olan Târik b. Ziyâd (ö. 102/720) burada kritik bir karar alarak kalan bu dört gemiyle dar boğazı geçip, daha sonraları kendi ismiyle adlandırılan Cebelitârik (*Calpe/Gibraltar*) eteklerine ayak bastı. Onun bu hızlı geçişi ise Mûsâ’nın 5.000 kişilik ek kuvvet göndermesini sağladı. Mûsâ b. Nusayr esas ordusu ile boğazı geçerken Târik b. Ziyâd’ın zaferlerinin haberi kendisine ulaştı. Bu noktadan sonra, İber Yarımadası’ndaki ilerleyiş tamamen Mısır ve Suriye fetihlerinde olduğu gibi geleneksel bir kara operasyonu idi (92/711).

98 (717) yılı itibarıyla, Araplar yalnızca bütün İspanya’yı fethetmiş değillerdi, aynı zamanda Pirene Dağlarının öteki tarafına geçip Vizigotlara ait Arbûne’yi (Narbonne) de topraklarına katmışlardı. Sicilya’nın karşısındaki Kuzey Afrika bölgesini muhafaza eden filonun dolaylı yardımı dışında, İspanya’nın ele geçirilmesi Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd tarafından herhangi bir donanma kuvvetinden istifade edilmeksizin gerçekleştirilmişti. Bu fetih Müslümanlar için inanılmaz derecede önemliydi. Zira Müslüman Araplar iç karışıklıklarla mücadele eden Bizans’ın filo hatlarını yıkarak Kuzey Afrika savunmalarını aşip İspanya’dan Güney Fransa’ya geçebilmişlerdi. İslâm artık Rhône Nehri’nden İfrîkiye sahillerine, oradan da Doğu Akdeniz kıyısındaki Kilikya’ya kadar Akdeniz’in üçte ikisinde bir hilâl şeklinde yerleşmişti. Nitekim VIII. asrın başında İspanya’ya geçen İslâm orduları Akdeniz’in doğu ve güneyini ellerinde tuttıkları gibi kuzeyinde de faaliyet göstermeye

8 İsmail Hakkı Atçeken, “Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs’ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI/16 (2003), s. 29-51.

başladılar. Böylece Akdeniz'in kuzeybatısına ulaşan İslâm kuvvetleri dolayısıyla bölgede siyasi-askeri denge tamamen değişmiş oldu.

Emevî tahtına geçen Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) devrinde ise sabık halifenin gerçekleştiremediği İstanbul seferi, bir hedef olarak hâlen büyük önem arz ediyordu. Bu arzu doğrultusunda Ömer b. Hübeire (ö. 110/728) kumandasındaki İslâm donanması ile Mesleme b. Abdülmelik (ö. 121/739 [?]) kumandasındaki kara ordusu İstanbul'u karadan ve denizden abluka altına almasına rağmen Bizans İmparatorluğu Emevî filosunu bir kere daha başarısızlığa uğrattı (99/717).

130 (747) yılında son Emevî Halifesi II. Mervân b. Muhammed (127-132/744-750) döneminde Kıbrıs'ın Kerameia Limanı açıklarında Bizans ve Emevî donanmaları arasında büyük bir deniz savaşı meydana geldi ve bu harp, Akdeniz'deki Emevî-Bizans rekabetine son verdi. Nitekim 1.000 gemiden müteşekkil Bizans filosu dönemin en tesirli silâhlarından biri olan Grek Ateşi'ni de kullanarak Emevî filosunu ağır bir yenilgiye uğrattı.

Emevîler devrinin başlangıcından inkırazına kadar geçen süre zarfında, Bizans donanmasının Akdeniz'in doğu havzasındaki zayıflığından istifade eden Müslümanların İstanbul'a ve stratejik öneme sahip Ege ve Akdeniz'deki adalara bir dizi deniz harekâtı düzenlediğini, bununla birlikte İslâm filosunun ortaya çıkmasından sonra Akdeniz'in Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında paylaşılmayan bir deniz olarak kaldığını ve iki tarafın da bu denize *Mare Nostrum* (*Bizim Denizimiz*) olarak bakmadıklarını ifade etmek gerekir.

Emevî Devleti'nin yıkılışından sonra İslâm dünyasındaki liderlik, Akdeniz'in kıyısındaki Suriye ve Mısır'dan Batı Asya'nın iç kesimlerine doğru geçmeye başlamıştı. Akdeniz'e ve batıya yönelmektense Asya ve Hint Okyanusu'na bakan İran felsefesi ve kültürünün etkisindeki Abbâsî Hilâfeti'ne (132-656/750-1258) karşı Bizans İmparatorluğu, hemen hemen yarım asır boyunca, bütün Akdeniz'de tek etkili donanma gücü olacaktı. Zira Mısır ve Kuzey Afrika'daki bahrî güçler de bu yarım yüzyıllık dönem içerisinde yalnızca zayıf deniz kuvvetleri olarak varlığını sürdürmüştü. Sicilya, Girit, Sardinya, Kıbrıs ve hatta Balear Adalarını muhafaza etmek Bizans İmparatorluğu açısından Doğu-Batı ticaret noktasındaki çok önemli stratejik boğazları korumak adına ehemmiyet arz ediyordu. Bizans filo gücünün bulunmadığı iki bölge vardı: Suriye ve Endülüs. Bu iki bölgede ise deniz güçleri sadece yerel alanlarda organize olabiliyorlardı.

Bizanslılar için Orta ve Doğu Akdeniz'deki üstünlük IX. yüzyıl ile beraber sona ermiş görünmektedir. İç çekişmeler sebebiyle imparatorluğun Sicilya'daki ve Ege'deki bölgesel donanma kuvvetinin ciddi anlamda zayıfladığı bir zamanda Müslümanların lehine Akdeniz'de iki gelişme oldu:

a) 198 (814) senesinde Endülüs'te 10.000 kadar Endülüslü Müslüman muhacirden oluşan bir grup, Endülüs hükümdarı I. Hakem (180-206/796-822) tarafından Kurtuba'da

ayaklandıkları için sürülünce kendilerine yer bulmak için denize açılmışlardı. Mısır'a vardıklarında ise ne Bizans ne de Abbâsiler onlar açısından bir engel teşkil etti. Ancak daha sonra mezkûr grup bu defa Abbâsiler tarafından İskenderiye'den de sürülünce Bizans'ın içinde bulunduğu güçsüz durumdan faydalanarak Ebû Hafs Ömer b. Şuayb el-Bellûtî (ö. 240-241/855) kumandasında 212 (827)⁹ yılında Girit'e çıkarma gerçekleştirildi. Bizans'a ait bu stratejik ada hızlıca ele geçirilip Kandiye (*Rabazulhandak*) şehri kuruldu ve burada önemli bir tersane inşâ edildi. Merkezi burası olmak kaydıyla Endülüslü Müslümanlar neredeyse 150 yıl boyunca Ege'de çeşitli korsanlık faaliyetlerinde bulundular.

b) Akdeniz'in batısında ise bir başka mühim hadise tarihteki yerini alıyordu. Kuzey Afrika'da buldukları bölgenin çevresinde etkin faaliyet gösteren Ağlebîler (184-297/800-909) I. Ziyâdetullah (201-223/817-838) devrinde Esed b. Furât (ö. 213/828) komutasında Akdeniz'in en büyük adası Sicilya'ya bir harekât başlattılar (212/827). Ağlebîler öncelikle Sicilya'nın güneyindeki Mâzer'e hâkim olup buradan başkent Sarakûse üzerine yürüdüler ve adanın fethine giriştiler. Bizans İmparatorluğu her ne kadar bazı önemli deniz kuvveti merkezlerini kontrolü altında tutmaya devam edip hem Doğu hem de Batı'da Müslüman düşmanlarına karşı yaptığı mücadeleyi sürdürse de Ağlebîlerin Sicilya'yı fethini ancak 289 (902) yılına kadar geciktirebildi.

Bu dönemde yukarıda zikredilen iki adanın kaybı Bizans'ın Akdeniz'deki hâkimiyetine son verdiği gibi Müslümanların *Orta Deniz*'deki yeni egemenliği başlamıştı.

Endülüs Emevîlerinin denizcilik yönünden zayıflığı ise IX. yüzyılda gerçekleşen Norman akınlarına karşı İber Yarımadası'nın hazırlıksızlığında en iyi şekilde görülebilir. Bu süreçte Vikingler önce 54 gemiyle Lizbon'a (Üşbüne) hücum ettiler; daha sonra 26 başka geminin eklenmesiyle Sevilla (İşbiliye) ve Nakûr'u 229 (844) yılında talan ettiler. 245'te (859) ise tekrar Vikingler tarafından Endülüs'e daha da büyük bir saldırı düzenlendi. Vikinglerin gemileri aynı sene yine Endülüs'te görünmüştü, dehşet verici bir hücumla Cezîretülhadrâ (Algeciras) ve Nakûr'u talan ettikten sonra Vikingler yeniden Akdeniz'e doğru yelken açtılar. Bu büyük saldırı Endülüs hükümdarlarını bir süreliğine tedirgin etmiş olabilir; ancak bu hücumların, kendilerine ait organize olmuş bir donanma gücü kurulmasıyla sonuçlanmamış¹⁰ olduğunu görmek gerçekten de ilginçtir. Yine de bu dönemde Endülüs deniz gücü her nasılsa Mayorka Adası'nı ve Balear Adalarını ele geçirmiş; Güney Fransa sahillerine, Sardinya ve Korsika'ya seferler düzenlemiştir.

Batı'da bütün bu gelişmeler yaşanırken diğer yandan Mısır ve Suriye'de hüküm süren ilk Türk-İslâm hânedanı Tolunoğullarının (254-292/868-905) müessisi ve hatta ülkesinin sınırlarını Hicaz'a kadar genişleten Buhara asıllı bir Türk'ün oğlu Ahmed b. Tolun (254-

9 Tarih konusunda ihtilâf bulunmaktadır.

10 Vikingler İber Yarımadası'na Endülüs Emevî Devleti'nin halifeleri III. Abdurrahman devrinde 333'te (944) ve II. Hakem (350-366/961-976) zamanında 355 (966) ve 360 (970) yıllarında yeniden hücum etmişlerdir.

270/868-884) kumandasında Mısır filosu yeniden güçlendirildi, Müslümanlara ait tersanelerden en gelişmiş Fustat Tersanesi tekrar inşâ edildi ve Tarsus'ta büyük bir donanma oluşturuldu. Ancak Müslümanlara ait Kilikya bölgesi üzerinde belli aralıklarla hâkimiyet kuran Tolunoğulları Devleti, kıskırtmaların etkisi altında kalan Halife Müktefi-Billâh (289-295/902-908) döneminde inkıza uğradı. Netice itibarıyla Tolunoğulları Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla Mısır ve Suriye bir kere daha Abbâsilerin hâkimiyetine geçti. Böylece hilâfet yeniden Akdeniz'e komşu oldu.

Tolunoğulları Devleti'ne son verilmesiyle hem Tarsus hem de Suriye kıyılarının denizcilik gücü tekrar bütünleşti. O sıralarda Mısır'dan, Trablus'tan ve Suriye'nin diğer kıyı kentlerinden müteşkil birliklerle harekete geçen Trabluslu Leo (*Gulâm Zîrâfe*) Bizans İmparatorluğu'nun ikinci şehri olan Selânik'e büyük bir saldırı gerçekleştirdi. Sefer tam anlamıyla başarılı oldu ve şehrin yerlilerinden 22.000 kişi esir olarak İslâm topraklarına götürüldü (291/904).

Yaşanan gelişmeler gösteriyor ki IX. yüzyılda Bizanslılar ile İslâm devletleri arasındaki dengeler değişmiş, Müslüman Arapların denizlerdeki başarıları hatırı sayılır bir anlam ifade etmeye başlamış ve gittikçe kara savaşlarıyla mukayese edilebilecek bir düzeye gelmiştir. Bununla birlikte X. asrın başından itibaren Fâtımî Devleti'nin (297-567/909-1171) ortaya çıkması ile Müslümanların deniz gücü düşmanları nezdinde ciddi bir tehdit oluşturacak boyutta ilerlemiştir.

Kuzey Afrika'ya hâkim olan Fâtımîler, Akdeniz'deki mücadelede denizciliğin önemini kavrayarak müstahkem limanlar inşâ ettiler ve bu maksatla kurdukları Mehdiye şehrini de bir deniz üssü hâline getirip Sardinya ve Korsika üzerine düzenledikleri başarılı seferlerle bilhassa Batı Akdeniz'de hâkimiyeti ellerine geçirdiler. Sicilya Adası ise Fâtımî Hilâfeti zamanında özellikle Güney İtalya topraklarına yapılan akınlarda bir deniz üssü olarak kullanıldı.

Şîi Fâtımîlerin hemen karşısında, Kurtuba'da Endülüs Emevî Devleti'nin tahtına 21 yaşında çıkan III. Abdurrahman döneminde (300-350/912-961) Endülüs'ün denizcilik alanında gelişmesinin sebebi III. Abdurrahman'ın Kuzey Afrika'daki Fâtımîlerin, Endülüs Emevîleri hakkında müspet bir kanaate sahip olmadıklarından katî surette emin olmasıydı. III. Abdurrahman'a göre bâtil olan Şîi inançları ile Fâtımîler, İspanya'daki Endülüs Emevî hânedanının güvenliği için bir tehditti. Bu endişeler doğrultusunda III. Abdurrahman, ilk önce Cezîretülhadrâ'ya bizzat gitti (302/914-915). Burada filosunu takviye etmek, İspanya'nın güney kıyıları boyunca savunma hattını düzenlemek için çeşitli tedbirler aldığı gibi yeni gemilerin inşâ edilmesi emrini verdi. 314'te (926-927) bir Endülüs filosu Melile'ye çıktı ve buradaki küçük liman bir deniz üssüne dönüştürüldü. 2 Zilhicce 316 (16 Ocak 929) tarihinde ise III. Abdurrahman olağanüstü bir hamle yaptı. *Nâsır-Lidinillâh* ve *Emîrü'l-Mü'minîn*

unvanlarını alarak kendisini halife ilân etti. Böylece İslâm dünyasında üç tane hilâfet ortaya çıkmış oldu:

- a) Bağdat'ta Abbâsî Hilâfeti,
- b) Kuzey Afrika'da Fâtımî Hilâfeti,
- c) İspanya'da Endülüs Emevî Hilâfeti.

Bu yeni durum tüm İslâm dünyasını etkileyebilecek bir adım olmakla beraber hem halifelik kavramını zayıflatmış hem de o dönemde teoride de olsa ümmet anlayışına zarar vermiştir. Ayrıca böylesine bir vaziyetin denizcilik bağlamında da Akdeniz'deki faaliyetleri olumsuz etkilediğini söylemek mümkündür. Zira bu süreç boyunca Akdeniz'deki İslâmî gücün üç ayrı deniz merkezi mevcuttu; bunlardan Endülüs Batı'da, Şîî Fâtımîler İfrîkiye'de ve Abbâsîler ise Doğu'da bulunmaktaydı ve bu üç deniz filosu birbirlerine karşı düşmanca saldırılar gerçekleştirmekteydi.

Nitekim Bizans'ın Yakın Doğu'daki Girit'i yaklaşık 150 yıl sonra ele geçirmesi özellikle Mısır'da ve tüm İslâm dünyasında yankı uyandırdı. Fergana hükümdar ailesine mensup olan Muhammed b. Tuğç'un (323-334/935-946) dedesinin Türk olmasından mütevellit Mısır'daki ikinci Türk-İslâm hânedanı addedilen; Mısır, Suriye ve Filistin'de hüküm süren İhşîdîlerin (323-358/935-969) o sıradaki valisi Ebü'l-Misk Kâfûr (ö. 357/968), yeni ilâve çalışmalarla deniz kuvvetlerini güçlendirmek istedi. Ancak alelacele yapılmış yeni Mısır gemileri denizlerde muzaffer olamadı ve filonun yeniden inşâ edilme teşebbüsünün başarısızlıkla neticelenmesinden Hristiyanları mesul tutan Müslüman halk gayrimüslimleri katletmeye başladı. Feremâ'da ortaya çıkan bir Bizans donanması ise Mısırlıların korkularına yenisini ekledi. 354 (965) yılında Tarsus ve 355'te (965-966) Kıbrıs'ı ele geçiren Bizans İmparatoru II. Nikephoros Phokas (963-970) Mısırlıları yine haklı çıkardı. 36 yelkenli gemiyi Kıbrıs'ta bulunduran Mısır donanması adadan tardedildi ve böylece Kıbrıs da Bizans hâkimiyetine geçti. İhşîdî filosu ise bu karşı ve kuvvetli hamlelerle yok olup Akdeniz'deki gücünü yitirdi. 10 yıl içinde Yakın Doğu'daki Müslümanların Girit, Tarsus, Mısır ile Suriye kıyılarındaki deniz kuvveti kaybolurken Batı Akdeniz'deki Fâtımîler, sanki Girit'in ve diğer yaşanan hezimetlerin intikamını alırcasına, Sicilya ve Güney İtalya'da ardı ardına Bizans İmparatorluğu'na karşı muzaffer oldular. Nitekim kazanılan zaferler sonrasında atalarından miras kalmış olan düşüncüyü gerçekleştirme arzusundaki Muiz-Lidîmillâh'ın (341-365/953-975) tek hedefi *Nil'in hediyesi olan bölgeye hâkim olma*tı!

Düzenlenen üç başarısız harekâtın akabinde 353 (969) senesinde Mısır coğrafyası Fâtımîler tarafından ele geçirildi. Hilâfet merkezinin buraya intikalinden sonra Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz'deki faaliyetlerinin önlenmesi gayesiyle Fâtımîler Kahire, Dimyat ve İskenderiye gibi şehirlerdeki tersaneleri geliştirerek güçlü bir donanma meydana getirdiler.

Kuzey Afrika'da Şî Fâtımîler adına hüküm süren Zirîler (361-543/972-1148) ise çok kuvvetli bir filo oluşturamadılar. Bunun yanı sıra Fâtımîlerin Doğu'ya gelmesinden sonra Endülüs Emevî donanması da zayıfladı. XI. yüzyılın sonlarına doğru Batı Avrupalılar, Batı Akdeniz'in büyük kısmına hâkim olup Sicilya, Malta, Korsika, Sardinya adalarında ve Güney İtalya'da kalıcı bir şekilde yerleştiler. Ayrıca Balear Adalarına önemli ölçüde baskı uygulayacak durumdaydılar. Donanmaları Müslüman Afrika ve İspanya kıyılarına harekâtlar düzenliyordu. Franklar (*Haçlılar*) sayesinde Suriye-Filistin sahillerinde de aynı derecede etkindiler. Nitekim Venedik üzerinden Ege Denizi'ndeki, Yunanistan kıyılarındaki ve Güney Küçük Asya'daki Bizans sularının pek çoğu kontrol altında tutuluyordu. Akdeniz'deki önemli güzergâhlar da onların elindeydi ve stratejik bölgeleri kontrol ediyorlardı. Öyle ki Bizans İmparatorluğu ve İslâm devletlerinin çok uzun zamandır ellerinde tuttukları Akdeniz'deki uluslararası yollara egemen olmuşlardı. Özellikle Normanların Malta, Sicilya ve Güney İtalya'yı işgâl etmeleri sebebiyle Batılılar, Doğu ve Batı Akdeniz'de güven içerisinde seyrüsefer ediyorlardı. Norman, Venedikli, Pisalı, Cenovalı ve Fransız şövalyeler ile maceracılar, göçebe baskısından dolayı büyük oranda zayıflamış olan bölgelere ve halklara saldırıyorlardı. Dolayısıyla Batı Avrupa'nın I. Haçlı Seferi sebebiyle Akdeniz'e hâkim olduğu düşüncesi kifayetsizdir, çünkü dengelerin bu ölçüde değişmesi yalnızca uzun bir sürecin neticesinde mümkün olabilirdi. Nihayetinde Haçlı Seferlerinin başlamasıyla Filistin ve Suriye sahillerindeki Müslüman hâkimiyetine son verilirken, Batı'da ise Normanlar, Sicilya'dan sonra *Orta Deniz*'deki yakın diğer adaları da zapt ederek İfrîkiye sahillerine kadar uzandılar.

Fâtımîlerin son dönemlerine doğru donanması iyice zayıflamış, 10 savaş gemisine kadar düşmüştü. Şî Fâtımîlerden sonra Mısır'da kurulan Eyyûbîlerin (567-648/1171-1250) ilk hükümdarı Selâhaddin Eyyûbî (567-589/1171-1193) çok zayıf bir deniz gücü devralmıştı. Mısır gibi bir ülkede deniz kuvveti olmadan var olunamayacağını idrak eden Selâhaddin Eyyûbî; Kahire, İskenderiye ve Dimyat'taki tersaneleri yeniden işler hâle getirdi. İtalyan şehir devletleriyle yaptığı ticaret anlaşmalarında onların kendisine demir, zift ve kereste temin etmelerini şart koştu. 572'de (1176-1177) donanma ile ilgilenecek bir kurum olarak *Dîvânü'l-üstûl*'ü kurdu. 577 (1181-1182) senesinde bir ferman yayımlayarak valilere amiralin isteklerini yerine getirmelerini, filo için istediği personeli seçmesinde kendisine yardımcı olmalarını emretti. Nitekim bu dönemde Amiral Hüsâmeddin Lü'lü' kumandasındaki bir Eyyûbî filosu 578 (1182-1183) yılında Renaud de Chatillon'un Kızıldeniz'de giriştiği askerî harekâtı etkisiz bırakarak düşmanı bozguna uğrattı. Ancak sonraki süreçte Selâhaddin'in vefatı ve ölümünü müteakip mevcut iç karışıklıklar filonun ihmal edilmesine sebep oldu. Öyle ki V. Haçlı Seferi (1217-1221) ve VII. Frank Seferi (1248-1254) sırasında yalnızca geçici donanmadan istifade edildi; hatta filo mensuplarına hor gözle bakılır oldu.

Diğer yandan Mısır'da Eyyûbî ordusundaki azat edilmiş Türk asıllı emîrlere tarafından tesis edilen ve dönemin tarihçilerinin Türk Devleti (*ed-Devletü'l-Turkiyye*) olarak adlandırdığı

Memlûkler, Eyyübîlerin inkıza uğramasından Osmanlıların bölgede hâkimiyet kurduğu 1517 yılına kadar takriben üç asır Mısır ve Suriye’de hüküm sürmüş bir devlettir. Mezkûr bölgeler önce Bahrî Memlûkler (648-923/1250-1382), sonrasında ise Burcî Memlûkler (784-923/1382-1517) tarafından idare edilmişti. Bahrî Memlûklerin kökenleri dolayısıyla yöneticiler daha çok Türklerden oluşurken, Burcî Memlûkler zamanında Çerkesler devletin asıl unsurları hâline gelmişlerdir.

Eyyübîlerin son dönemleriyle Memlûklerin (648-923/1250-1517) ilk seneleri denizciliğin gerilediği yıllar olmuştu. *Dîvânü’l-üstûl* ilgâ edildiği gibi önceden *üstûlî (bahriyeli)* olmak bir iftihar vesilesi iken bu dönemde denizcilik hicap duyulacak bir vazife addedilmeye başlandı. Bu durum Memlûklerden el-Melikü’z-Zâhir Baybars’ın (658-676/1260-1277) tahta çıkışına kadar devam etti. Baybars bahriyeye ehemmiyet kazandırmaya çalıştı. Onun zamanında 669’da (1270) Filistin ve Suriye’de Haçlılara ait son kaleler ve şehirler zapt edilirken, Kıbrıs üzerine 17 gemiden oluşan bir filo gönderildi, fakat çıkan fırtına sebebiyle bu hareket başarısızlıkla neticelendi. Kendisinden sonra gelen hükümdarlar ise denizciliğe el-Melikü’z-Zâhir Baybars kadar önem vermediler. Bununla birlikte Doğu Akdeniz limanlarının art arda geri alınmasında, 690 (1291) yılında Akkâ’nın fethi ve Frankların bölgede son tutunma noktası olan Ervâd’dan tardedilmelerinde donanma büyük görevler üstlendi.

el-Melikü’l-Eşref Seyfeddin Barsbay (825-841/1422-1438) zamanında Kıbrıs Adası fethedilirken, el-Melikü’z-Zâhir Çakmak (842-857/1438-1453) devrinde Rodos’a seferler düzenlendi ve Doğu Akdeniz’de 12 Ada içindeki Meis alındı. Bütün bunlara rağmen ne Eyyübîler ne de Memlûkler Akdeniz’de Haçlılarla rekabet edebilecek büyük bir donanma meydana getirebildiler. Mısır ve Doğu Akdeniz’deki limanlar bu sebepten mütevellit denizden gerçekleştirilebilecek düşman hücumlarına mütemadiyen açık hâldeydi. Selâhaddin Eyyübî ve I. Baybars gibi güçlü hükümdarlar dahi Filistin ve Suriye sahil şehirlerindeki kaleleri düşmanların eline geçmemesi amacıyla tahrip ettirdiler.

Memlûk filosu Kızıldeniz ve Hint Okyanusu’nda da faaliyet gösterdi. Denizciliğe dair birçok eser vermiş olan büyük denizci İbn Mâcid’in (ö. XV. yüzyılın başları) vefat ettiği vakitte Vasco da Gama’nın (ö. 1524) Güney Afrika Cumhuriyeti’ndeki Cape Yarımadası’nın güneydeki uç noktası Ümitburnu Yolu’nu keşfetmesi Portekiz filolarının Müslüman gemi ve limanlarına hücum etmesine sebebiyet verdi.

Batı Akdeniz’de ise Endülüs Emevî Devleti’nin yıkılmasından sonra Berberî hânedanı Murâbitlar Devleti (448-541/1056-1147) Hristiyanlara karşı Kuzey Afrika, Endülüs ve Balear Adalarında hüküm sürdü. Murâbitlardan sonra ise Batı Akdeniz’in iki yakasına hâkim olan Muvahhidler (524-668/1130-1269) hânedanı Mağrib, İfrîkiye, Endülüs ve Balear Adalarını ele geçirdiler. Muvahhidlerin Endülüs’teki gücü kırıldığı zaman Batı Akdeniz’deki adalar da Hristiyanların eline geçti. Merînîler (592-869/1196-1465) zamanında ise bir dönem

Müslümanların deniz gücü Hristiyanlarınkine denk iken sonrasında bu denge İslâm devleti aleyhine bozuldu¹¹.

2) İslâm Denizciliğinin Kurumsallaşması

Bilâdü’ş-Şâm, Mısır, Mağrib, Endülüs ve *Orta Deniz*’deki bazı adalarda hüküm süren Müslüman devletlerin donanma yapısı ve denizciliğin kurumsallaşma süreci hakkında şunları söylemek mümkündür.

İlk dönemlerde İslâm devletinin nasıl organize edildiği, denizcilik icraatları için nasıl istihdam sağlandığı ve tersanelerin nasıl donatıldığını söylemek güçtür. Başlangıçta filo personelinin oluşturulan gemi ustalarının, seyir hususunda uzman kişilerin, mürettebatın büyük çoğunluğunu yerli Suriye-Filistin Rumları ve Mısır Kıptîlerinin oluşturduğu düşünülmektedir. İslâmiyetin yayılması en hızlı ve etkili genişlemelerden biri olmasına rağmen, Emevîler düzenli ve güçlü bir devletin kurulmasının; fethedilen bölgelerdeki Rum, Kıptî ve Fars asıllı memurların yönetime iştirakini sağlayıp önceki idarî sistemi korumakla mümkün olduğunu fark etmişlerdi. Nitekim Akdeniz sahilleri boyunca eski Bizans bölgelerindeki gemi sahipleri, gemi inşâ eden ustalar ve denizciler genelde kendi denizcilik miraslarını muhafaza etmiş Hristiyanlardan oluşuyordu.

Akdeniz’in yeni sakinleri gemi yapılan yerlere *dârü’s-sinâa* adını verdiler. Türkçeye *tersane* şeklinde geçen kelime Batı dillerine de *darsena*, *arsenale*, *tarzna*, *darsnale*, *arsenale*, *arsenal* gibi şekillerde intikal etti. İslâm’ın Doğu’da ve Batı’da intişarıyla Akdeniz’deki donanmaların Müslüman kurucuları, eski Bizans denizcilik tesislerini yalnız miras kabul edip kullanmamış, aynı zamanda Bizans’ın donanma idare sistemi, kuralları ve stratejilerini

11 Murat Öztürk, *Fâtımîler’in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 15-47, 60-195. Akdeniz’de Ortaçağ’da meydana gelen hareket ve hadiseler konusunda ayrıca bkz. John H. Pryor, *Akdeniz’de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş. Araplar-Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, Türkçe trc. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, İstanbul 2004; Doğan Mert Demir, *Salâhaddîn’in Gemileri Salâhaddîn Devride Akdeniz’de Eyyübî Deniz Kuvvetleri*, İstanbul 2019; Burak Arslan, *Müslüman Girit Emîrlîği (824-5/961)*, Ankara 2020; Burak Gani Erol, *Memlûk Deniz Kuvvetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012; Mevlüt Poyraz, *Sicilya Adası ve Güney İtalya’nın Müslümanlar Tarafından Fethi (31-296/652-909)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015; Zeki Can Hırçın, *Sicilya Normanları’nın Kuzey Afrika’ya Düzenlediği Deniz Aşırı Seferler ve Deniz Gücü (483-548/1091-1154)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019; Işın Demirkent, “Haçlı Seferleri Döneminde Doğu-Akdeniz’de Deniz Hakimiyeti”, *Tarih Boyunca Dünyada ve Türklerde Denizcilik Semineri 17-18 Mayıs 2004*, İstanbul 2005, s. 49-70; Ali Dadan, “Tarihte İslâm Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları”, *İSTEM*, sayı 25 (2015), s. 111-124; Bostan, “Akdeniz (Tarih)”, *DİA*, II, 231-234; Nebi Bozkurt, “Bahriye”, *DİA*, IV, 496-501. Bahsedilen mevzular hakkında ayrıca yabancı lisanda yazılmış şu çalışmalara bakılabilir: ‘Aly Mohamed Fahmy, *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D. (Studies in Naval Organisation)*, London 1950; Archibald Rose Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean A. D. 500-1100*, Princeton-New Jersey 1951; Syed Sulaimân Nadvî, *The Arab Navigation*, İngilizce trc. Syed Şabâhuddîn ‘Abdur Raḥmân, Lahore 1966; John H. Pryor-Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of APOMΩN, The Byzantine Navy ca 500-1204*, Brill-Leiden/Boston 2006.

de kendi birimlerine uyarlamışlardır. Bununla birlikte Müslüman yöneticiler tüm tersaneleri, deniz üslerini ve eski Bizans sistemlerini koruyarak zaman içerisinde yeni denizcilik üsleri, merkezleri ve silâh depoları tesis ettiler. Nitekim tersane giderlerinin devlet bütçesinden karşılandığı Emevîler döneminde donanma harcamaları için özel fonlar oluşturuldu. Fâtımîler ve Eyyübîler devrinde de filo ve tersanelerin faaliyetlerinden, harcamalarından, mürettebatından sorumlu divânlar bulunmaktaydı.

Bizans deniz gücüyle baş edebilecek bir donanmanın bulunmaması, kara savaşı kültürüyle yetişmiş Müslüman mücahitlerin deniz muharebesi tecrübesine sahip olmamaları ve İslâm devletlerinin elinde Bizans deniz gücüyle mücadele edecek güçteki bir filonun eksikliği dikkate alındığında, kıyı bölgelerindeki Müslüman kumandanların ve yöneticilerin savunma pozisyonuna geçmeleri bir mecburiyetti. Bu da sahil boyunca *ribât* ve *mihras* (gözetleme kulesi) inşâ edilmesi anlamına geliyordu ki buna benzer yapılar Roma-Bizans dünyasında yaygındı. Bu maksatla Müslüman Araplar zaman içerisinde İskenderiye Feneri'nden Atlantik Okyanusu'na kadar sıra sıra savunma kuleleri yani ribâtlar inşâ etmişlerdi. Ribâtta görev alan ve *murâbitûn* olarak isimlendirilen askerler kıyıya yaklaşan herhangi bir gemiyi izleme görevini yürütüyorlardı. Ribâtların bir sahil uyarı sistemi olarak işlevini yerine getirdiği aşîkârdır. Fas'ın Sebte bölgesinden gönderilen bir mesaj ya da haber, bu iki şehir birbirine çok uzak olmasına rağmen, bir gece içerisinde İskenderiye'ye ulaşırdı. Bu sistemin amacı düşmanların hatta korsan gemilerinin hareket yönlerini takip etmek ve böylece bunların askerî niyetlerinden haberdar olmaktı. Müslümanlar bu sinyalleri vermek için duman ve ateş yanında davul ile trompet kullanırlardı. Ribât kulelerine ek olarak Araplar, Bizanslılarda olduğu gibi limanlarını muhafaza etmek adına zincirlerden de yararlandılar.

Müslüman Araplar *gemi* kelimesi için yaygın olarak *binit*, *taşıyıcı* anlamındaki *merke* ve *sefine* kelimelerini kullanmışlardır. *Emîrû 'l-mâ* (Amiral) veya *Emîrû 'l-bahr* adıyla anılan donanma komutanı deniz işlerinde dirâyet ve tecrübe sahibi mâhir kişiler arasından seçiliyor, belli bir nüfuz ve itibara sahip olmasına özen gösteriliyordu. Emîrû 'l-bahr, deniz sınırlarının ve deniz güçlerinin komutanı olduğundan gemi yapımından, mürettebatın ve uygun malzemelerin seçilmesinden -kereste, döşeme, direkler, avlular, kürekler, üstüpü, palamarlar, zift ve katran yanında ilgili hususlar- sorumluydu.

Bir başka açıdan değerlendirildiğinde; Müslüman Arapların, işaretler bulunmadığı için gökyüzünün kılavuzluğunu deve sırtında öğrendiklerini söylemek de mümkündür. Zaman içinde Abbâsî Hilâfeti'nin yönetimi altında Bağdat, Dımaşk ve başka şehirlerde rasathaneler kuruldu. Müslüman denizciler astronomiyi, enlem ve boylam bilimini, rüzgârların doğasını ve yönlerini, mevsimleri, kıyı bilgilerini ve konumlarını, tehlikeli kayalıkları, dar deniz rotalarını, yeryüzüne ait farklı unsurların kullanımını, güneş aylarını ve günleri hesaplama sanatını geliştirdiler. Lâtin yelkeni ve usturlab gibi ileri denizcilik araçlarının Müslüman Araplar tarafından yayılması dışında var olan teknoloji Haçlı Seferlerinin başlamasına kadar

hemen hemen değişmeden kaldı.

Gemi yapımı için gereken malzemelerin tedarik edilmesi noktasında Müslüman idarecilerin endişeleri sürekli vardı. Hiç şüphesiz, en önemli madde yüksek kaliteli kereste idi. Bunun yanında donanım için halatlar, çiviler, çapalar ve zincirler; radansalar (*halkalar*) için demir de zaruruydu. Batıda bu anlamda hiçbir problem yoktu; zira İspanya, Sicilya ve Mağrib'de kereste boldu ve bu bölgelerin hepsinde demir madenleri de bulunmaktaydı.

Harp zamanlarındaki donanma düzenine bakıldığında herhangi bir deniz savaşı öncesinde İslâm ve Bizans filolarının genel olarak iki biçimde şekil aldıkları görülmektedir. Bunlardan ilki ve yaygın olanı *iç bükey hilâl (yarım ay) düzeni* ve ikincisi ise *aynı hıza (kol nizamı) düzeni* idi. Gemiler birbirlerine yaklaştıkları zaman denizcilerin birbirlerine farklı tür taşlar, ağır demirler, fişekle veya *sunî* ateşle doldurulmuş toprak kaplar, alevli oklar fırlattıkları ve eş zamanlı olarak *Grek Ateşi* püskürterek birbirlerinin güvertelerini yağmalamaya çalıştıkları bilinmektedir. İlk karşılaşmada hiçbir gemi zarar görmediyse mahmuzların kullanıldığı ve bu da işe yaramazsa iki geminin birbirlerine daha da yakınlaştığı (*rampa ettiğini*), hatta bazen birbirine bağlanarak, göğüs göğüse çarpışmaya devam ettikleri de olmuştur.

Hem Müslümanların hem Bizanslıların savaş öncesinde morali artırmak için dinî unsur ve motifleri kullanmaya özel bir gayret sarf ettikleri ve her iki tarafta da bazı ritüellerin öne çıktığı görülmektedir. Zâtü's-Savârî Savaşı bu duruma örnek olarak verilebilir. Muharebe öncesinde Bizanslı askerler aralıksız olarak çanlarını çalarken, Müslümanların da tüm geceyi Kur'ân okuyarak geçirdikleri zikredilir. Dinî uygulamalar haricinde savaşlarda çeşitli psikolojik unsurlar da kullanılmaktaydı; nitekim Trabluslu Leo'nun 291'de (904) Selânik'e hücum ettiğinde Bizanslıları ürkütmek amacıyla gemilerin pruvasında Sudanlı (*siyahî*) askerlerini kasıtlı olarak teşhir ettiği bilinmektedir. Ortaçağ'da deniz muharebeleri öncesinde klâsikleşmiş olan uygulamalardan biri, hasmı psikolojik olarak yıldırmak ve düşmana gözdağı vermek amacıyla iki tarafın yüksek ve korkutucu sesler çıkarmasıydı.

Belirtmek gerekir ki Müslüman piyadeleri gibi denizciler de deniz ganimetlerinin yasal dağıtımından pay alıyorlardı. Deniz ganimetlerinde alışılmamış derecede zengin kazanımın en çarpıcı örneği Trabluslu Leo'nun Selânik'e karşı düzenlediği sefere katılanlardan her birinin aldığı 1.000 dinarlık ödülüdür¹². Elde edilen ganimetlerin de denizcilere maddî olarak moral ve motivasyon sağladığı aşikârdır.

Müslüman Araplar Akdeniz'in sahil şehirlerini art arda ele geçirdikleri zaman fethettikleri yerlerdeki bahriyelilerden istifade ederek ve onları taklit ederek denizcilik alanında adım adım ilerlediler. Bu sayede Akdeniz'de Bizans donanmasını ve kuvvetini önemli oranda etkilediler. Suriye'de Muâviye b. Ebû Süfyan, Mısır'da Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh,

12 Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, s. 47-59. İslâm denizciliğinin gelişmesi ve kurumsallaşması hakkında referans olarak verilen çalışmanın ilgili sayfalarındaki dipnotlara bakılabilir.

Kuzey Afrika'da Mûsâ b. Nusayr gibi ileri görüşlü bazı idarecilerin icraatları, güçlü bir Müslüman filusunun ortaya çıkmasında etkili olmuş ve böylece Akdeniz'de Bizans'a meydan okunmuştu. Müslüman yöneticiler, ele geçirmiş oldukları topraklardaki tersane, gemi yapımı için gerekli olan malzemeler ve zımmî durumdaki donanma bilgisine sahip gayrimüslimlerden en iyi şekilde faydalanarak kısa zamanda gayet başarılı bir deniz kuvveti organizasyonunu meydana getirmişlerdi. Ancak Müslümanların ilk dönemdeki başarıları iyi şekilde temellendirilmiş bir kurumsal yapının kazanımlarından öte, Müslüman fatihlerin bir yandan fethettikleri toprakları muhafaza etme gayesiyle hareket etmesi bir yandan da İslâm inancıyla beraber cihad etme yönündeki isteklerinin neticesiydi.

Nitekim mezkûr coğrafyalardaki Müslüman devletler Asya, Afrika ve Avrupa'nın bazı bölgelerinde geniş bir ticaret ağı oluşturmuşlardı. Bilhassa VIII.-XIII. yüzyıllar arasında deniz ticareti, Akdeniz'den Hint Okyanusu'na kadar geniş toprakları birbirine bağlamak maksadıyla kullanıldı. İslâm coğrafyası ve seyir bilimleri de bu dönemde ziyadesiyle gelişti.

Netice itibariyle şunları söylemek mümkündür; denizcilik faaliyetlerinin bu kadar önem arz etmesine rağmen üç tarafı denizlerle çevrili olan Türkiye'de üzüntüyle ifade etmek gerekir ki Ortaçağ Müslüman-Türk devletlerinin denizciliğine dair çalışmalar yok denecek kadar azdır. Son zamanlarda bu sahaya ilgi duyan araştırmacıların çalışmaları umut vaat etse de kaynak eserlerin genellikle Arapça, Grekçe ve Lâtince olması ve bilgilerin daha ziyade satır aralarında bulunması sahanın kendine has zorluklarını artırmaktadır. Bu alanda çalışma yapmak isteyenlerin incelemelerini yavaşlatan, kısıtlayan ve ağırlaştıran başka sebepler de vardır. Söz konusu sahaya ilgili tahkik edilen birincil kaynak ve Arapça matbu eserlerin indekslerinin olmaması araştırmacılar açısından problem teşkil etmekte ve tetkiklerin yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca Müslüman devletlerin tarihine getirdiği yenilikler ve yaklaşımlar için Arapça kaynaklarda cümleler arasında saklı ifadeleri bulabilmek adına bu sahada uzmanlaşmayı arzu eden talebelere bilhassa klâsik filoloji eğitimi verilmesi elzemdir. Bu sebeple Türkiye'de söz konusu sahaya ilgili kaleme alınan yüksek lisans ve doktora tezlerine bakıldığında bu çalışmaların nitelik ve nicelik açısından daha iyi seviyedeki araştırmalarla devam ettirilmesi gerektiğini belirtmeliyiz.

Binâenaleyh gemi yapımında kullanılan malzemelerden tersanelere, gemi çeşitlerinden deniz savaşlarında kullanılan teçhizata, limanlardan harp sırasında uygulanan taktiklere, deniz ticaretinden su coğrafyasındaki güzergâhlara, filo törenlerinden adalardaki hâkimiyete kadar hemen hemen denizciliğin her alanında bilimsel çalışma yapacak donanımlı ve gayretli araştırmacılara ihtiyaç duyulduğu izahtan varestedir. Yakın Doğu, Mağrib, İber Yarımadası ve Akdeniz havzasında kurulmuş ve denizcilik faaliyetleriyle uğraşan devlet veyahut emîrliklerin sayısına bakıldığı zaman bu durum daha sarıh bir şekilde anlaşılacaktır. Söz konusu husus yalnızca Akdeniz için geçerli değildir, Kızıldeniz, Bahrü'l-Hazar, Karadeniz, Hint Okyanusu ve Basra Körfezi ile ilgili çalışmaların da aynı kapsamda değerlendirilmesi icap eder.

Başta TÜBİTAK ve üniversiteler olmak üzere Deniz Ticaret Odaları ile bilimsel araştırmaları destekleyen resmî ve özel kurum ya da kuruluşların araştırmacıları maddî ve manevî açıdan desteklemelerini beklediğimizi ifade etmek isterim.

3) Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Döneminde Denizcilik Faaliyetleri

26 Ağustos 1071 tarihindeki Malazgirt Zaferi ile Anadolu'nun Türkleşmeye başlaması, kısa bir zaman zarfında yarımadanın fatihlerini su coğrafyasıyla buluşturmuştu. Bu minvalde 1080-1097 seneleri arasında kıyılardaki Türk beyleri, inşâ ettikleri deniz güçleri sayesinde Ege ile Marmara'da varlık göstererek kısa süreliğine de olsa Bizans İmparatorluğu'na ciddi surette bir tehdit unsuru olmayı başarmışlardır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin (467-708/1075-1308) müessisi Kutalmışoğlu Süleymanşah (467-479/1075-1086), Bizans'ın elinde bulunan İznik'i (Nicaea) ele geçirerek askerî birlikleriyle Marmara kıyılarına ulaşmış ve böylece Türkiye Selçuklu Devleti'nin denizlerle tanışması gerçekleşmiştir. Özellikle Bizans'ın elinde bulunan İznik ve çevresini zapt eden Kutalmışoğlu Süleymanşah, Türkleri Marmara sahillerine ulaştırmış ve İznik'i de başkent yapmıştı. Yerine vekil olarak bıraktığı Ebü'l-Kâsım ise, İznik Kalesi'ni geri almak isteyen Bizans'a mukavemet ettiği gibi, İstanbul'u ve Marmara kıyıları ile adaları ele geçirmek için kuvvetli bir deniz gücüne ihtiyaç duyarak Bizans'ın elinde bulunan Gemlik kasabasını fethedip burada ilk tersaneyi kurmayı başardı. Fakat Bizans'ın kara ve deniz kuvvetleri Gemlik'i muhasara edip yeni inşâ edilen Türk tersanesi ve gemilerini yakmışlardı. Buna rağmen İznik şehri Bizans'ın merkezine doğrudan yapılacak hücumlar için ileri bir üs olarak Türklerin elinde kaldı.

Bu sıralarda İzmir ve çevresini ele geçirerek orada ilk Türk donanmasının teşekkülünü sağlayan Selçuklu emirlerinden Çaka Bey (ö. 1095 [?]), gittikçe güçlenerek Bizans'ı açıkça tehdit etmeye başladı. Nitekim o, 40 parça gemi ile Ege'nin kıyı kentlerini ve adalarını sistemli bir şekilde fethetmeye girişti. Türklerin Ege ve Marmara Denizi sahillerine dayanmaları, özellikle Çaka Bey'in İzmir'de bir Türk filosu oluşturması, Bizans'ı ilk defa sadece karadan değil, denizden de bir Türk tehdidi ile karşı karşıya bırakıyordu. Bizans, kuzeyden Peçenek Türkleri, güneyden Selçuklu Türkleri ve Çanakkale Boğazı yoluyla gelen Çaka'nın deniz kuvvetleriyle tam bir kısıkaç içine alınmıştı. Ancak İmparator I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) ileri görüşlülüğü sayesinde Peçenek tehlikesi bertaraf edildiği gibi, Çaka Bey ile damadı I. Kılıç Arslan'ın (485-500/1092-1107) arasının açılması da sağlandı. Bizans donanması tarafından yapılan başarılı bir harekât neticesinde Çaka Bey, Çanakkale Boğazı'ndan tardedildi. Böylece Ege kıyı ve adaları tekrar Bizans'ın eline geçmeye başladı. Bilhassa Çaka Bey'in İznik'te bulunduğu bir davet esnasında damadı I. Kılıç Arslan tarafından katledilmesiyle Türklerin Ege'de başlattıkları denizcilik faaliyetleri geneleği sona erdi.

Çaka Bey'in tarih sahnesinden çekilmesinden birkaç yıl sonra Anadolu Türklüğünü ve dolayısıyla İslâm'ı hedef alan Haçlı Seferlerinin başlaması (1096), Türkleri sahillerden Anadolu'nun iç kısımlarına çekilmeye mecbur bıraktı. Öyle ki bu durum, Türkiye Selçuklu Devleti başkentinin İznik'ten Konya'ya nakledilmesine sebep olduğu gibi, ayrıca Türk denizciliğini bir asır kadar kesintiye uğrattı. Bu yüzden Türkler, XIII. yüzyılın başlarına kadar denizle hiçbir şekilde ilgilenemediler.

Nitekim Türkiye Selçuklu Sultanları I. Gıyâseddin Keyhüsrev (588-593/1192-1196; 601-608/1205-1211), I. İzzeddin Keykâvus (608-616/1211-1220) ve özellikle I. Alâeddin Keykubad (616-634/1220-1237) zamanlarında Türk denizciliği yeniden gelişme gösterdi. I. Gıyâseddin Keyhüsrev, 603 (1207) yılında Antalya'yı fethederek Selçuklulara tekrar denizcilik kapısını açtı. Oğlu I. İzzeddin Keykâvus, 611'de (1214) Sinop'u alarak Karadeniz'de bir Türk filosunun kurulmasına imkân hazırladı. *İki denizin sultanı* unvanını alan I. Alâeddin Keykubad kendi adını verdiği Alâiye Tersanesi'ni kurdu. Daha sonra Sinop'ta ikinci bir tersane daha tesis edilip burada hazırlanarak Hüsameddin Çoban'ın emrine verilen bir filo, Kırım (Suğdak) Seferi'ne çıktı (624-625/1227). Bu çıkarmanın hedefi, Rusların baskısı altında bulunan Kıpçakların kurtarılması idi.

Öte yandan denizin ehemmiyetini anlayan Selçukluların, devlet teşkilâtında deniz ümerâsı önemli bir yer edinmişti. Zira XIII. yüzyılda *emîrû's-sevâhil* unvanlı bir memuriyet devlet ricâli arasında mühim bir mevki işgal etmekteydi.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti sonlandıktan sonra Batı Anadolu'da kurulan Türk Beylikleri, Selçuklu Devleti'nin denizcilik geleneğini devam ettirmişlerdi. Özellikle XIV. yüzyıl başında Büyük Menderes'ten itibaren Tire, Ayasuluk ve Birgi bölgesinde kurulan Aydınoğulları bu harekette başı çekti. Hatta Aydınoğlu Umur Bey (ö. 748/1348), Çaka Bey'den 200 yıl sonra Türk denizciliğini Ege sahillerinde tekrar başlattı. Bizans ve Ceneviz deniz kuvvetleriyle mücadeleye girerek önce Kadifekale'yi daha sonra İzmir'i zapt eden Umur Bey, Bizans ile antlaşmalar yapmakla kalmadı, ayrıca karadan ve denizden onlara zaman zaman yardımda bulundu.

Fakat Umur Bey'in denizlerdeki faaliyetleri karşısında Bizans ve Batı devletleri, papanın teşvikiyle bir Haçlı donanması teşkil ederek 1344 yılında İzmir'e çıkarma yaptı; Kadifekale'yi ele geçirip müstahkem bir kale inşâ ettiler. Umur Bey, bu kaleyi yeniden fethetmek üzere giriştiği mücadele sırasında şehit düştü. Onun şehâdetiyle Batı Anadolu'daki Türk denizcilik geleneği Osmanlı dönemine kadar eski gücüne ulaşamadı.

Aydınoğullarından başka XIII. yüzyılın sonu ile XIV. asrın ilk yarısında Kuzeybatı Anadolu'da hüküm süren Türk Beyliği Karesioğulları, XIII. yüzyılın sonlarından XIV. asrın başlarına kadar Manisa ve yöresine hâkim olan Saruhanoğulları, XIII. yüzyılın sonlarında

Güneybatı Anadolu’da tesis edilen Mentешеoğulları ile XIV. asrın başlarında Kastamonu ve Sinop civarında kurulan Candaroğulları beyliklerinin küçük de olsa deniz güçleri mevcuttu. Ayrıca Akdeniz kıyılarında merkezi Antalya olan Tekeoğullarının (1321-1423) ve XIII. yüzyılın sonlarından 1471 senesine kadar hüküm süren Alâiye (Alanya) Beyliği’nin deniz kuvvetleri de Kıbrıs ve Rodos’u hedef alan birçok sefer teşebbüsünde bulunmuşlardı. Hatta 1362 yılında Tekeoğullarından Mehmet Reis, Kıbrıs’ın Pendaiye bölgesine asker dahi çıkartmıştı.

Daha sonraki yıllarda Ege sahillerine yerleşmiş olan Türkler korsanlık faaliyetlerini devam ettirmişlerdi. Diğer taraftan denizcilikte ön plana çıkan Anadolu Beyliklerine nazaran bir kara devleti şeklinde tezahür eden Osmanlı Devleti’nin, Marmara Denizi’ne doğru genişlemesi, Rumeli’ye geçişi ve oralara yerleşme gayesi, bu devleti bahriyeye yönelen bir politika takip etmeye mecbur bırakmıştı¹³.

Türklerdeki denizcilik faaliyetlerinin başlangıcı ve gelişimi hakkında şunları söylemek mümkündür. Hayvancılık ile uğraşan ve göçebeliliği bir yaşam tarzı olarak kabul etmiş olan Türklerin uzun asırlar denizlerden uzak kaldıkları herkesçe bilinen tarihî bir hakikattir. Steplerdeki nehir ve göl kenarlarında hayatlarını idame ettiren Türkler, İslâmî devirde denizlerle tanışmıştır. Bu tanışmanın Türk milletinin uzun mazisi içinde hayli yeni bir tecrübe olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla denizcilik Türklerin belki de milletler arenasında kazandığı son vasıflardan biri olabilir. Türkler, üç tarafı denizlerle çevrili Anadolu topraklarına yerleşmeye başladıkları andan itibaren denizcilik faaliyetleriyle ilgilenme ihtiyacı duymuş ve böylece Türk denizciliğinin gelişim sürecini başlatmışlardır. Küçük Asya Türklerinin bilinen ilk amirali Çaka Bey’dir. Türkiye’de kaleme alınan çalışmalarda Çaka Bey ve onun denizlerde yürüttüğü faaliyetler daha geniş bir şekilde yer bulmaktadır.

Türkiye Selçukluları zamanındaki bahrî faaliyetler, doğal olarak Ortaçağ’daki diğer İslâm devletlerinin denizlerde gösterdikleri icraatlara göre Türkiye’de daha fazla tetkik

13 Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beylikleri dönemindeki denizcilik faaliyetleri hakkında tafsilatlı malumat için bkz. Pryor, *Akdeniz’de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş*; Muharrem Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, İstanbul 2018; Nihat Engin, *Osmanlılarda İlk Denizcilik Faaliyetleri ve Tuna Donanmasının Kurulması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1984; Burak Gani Erol, *Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004; Umut Bayar, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi Batı Anadolu’da Türk Denizcilik Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019; Murat Altuntaş, *XI.-XIV. Yüzyıllarda Anadolu’da Deniz Üsleri ve Tersaneler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2020; Uğur Vardarlı, *Türkiye Selçuklularının Deniz Gücü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021; Murat Öztürk, “Yeni Verilerin Işığında Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Rükneddin Süleymanşah Dönemlerinde Türkiye Selçuklu Devleti Denizciliği”, *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı*, [Baskıda]; ayn.mlf., “Yeni Verilerin Işığında 1211’den II. Gıyâseddin Mesud Devri’nin (1302-1308) Sonuna Kadar Türkiye Selçuklu Devleti’nde Denizcilik Faaliyetleri”, *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı*, [Baskıda]; Ali İhsan Gencer, “Bahriye (Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Dönemi)”, *DİA*, IV, 501-502.

edilmektedir. Selçukluların denizlerde etkin olma teşebbüsleri, devletin ilk devirlerine, Süleymanşah'ın naibi Ebü'l-Kâsım'a kadar uzanmaktadır. Zira kendisi bir deniz gücü teşkili için ilk aşamada tersane inşâsına başlamıştı. Hâl böyle iken Türkiye Selçuklu Devleti'nin, bu zaman zarfına kadar hükmü altına aldığı coğrafyaya bakıldığında, bir kara devleti hüviyetinde kaldığı ve 550-588 (1155-1192) yılları arasında hüküm süren II. Kılıç Arslan'dan sonra tahta çıkan hükümdarların ticaret güzergâhları üzerinde bulunan vilayetleri ve limanları fethetmek suretiyle devletin gelir kaynaklarını artırdıkları görülmektedir. Bununla birlikte Selçuklu Sultanları umumiyetle dünya ticaret yollarının önemini kavramış ve dolayısıyla deniz ticareti maksadıyla Akdeniz'e kıyısı olan Antalya'yı, Karadeniz sahilindeki Sinop'u fethetmişler ve Trabzon Rum Devleti ile mücadele etmişlerdi. Diğer yandan İtalyan şehir devletleriyle ticaret antlaşmaları yapan Türkiye Selçukluları, devlet ekonomisinin gelişmesini de sağlamışlardı. Denizcilik bağlamında Türkiye Selçuklu Devleti'ne en parlak zamanlarını yaşatan Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın döneminde deniz aşırı seferler, Karadeniz'in diğer yakasındaki Kırım'a kadar uzanmış ve Suğdak fethedilmiştir. Nitekim yürüttükleri denizcilik faaliyetleriyle Selçuklu Türkleri, bu uzak coğrafyada ezan seslerinin yükselmesine vesile olmuşlardır.

XIII. yüzyılın sonlarında 1291'de Akkâ'nın kaybıyla Yakın Doğu'da siyasî olarak Haçlı hâkimiyetinin noktalanması, Doğu Akdeniz ve Ege'de Müslüman nüfuzunun yeniden bir canlanma sürecine girmesine sağladı. XIV. asır boyunca Avrupalılar, Ege ve Akdeniz sularında hem Anadolu hem Mısır kıyılarına yeni Haçlı donanmaları sevk edeceklerdi. İşte böyle bir devirde Anadolu Beylikleri buldukları bölgelerin coğrafi koşullarına göre hareket etmiş, bilhassa deniz kenarında bulunan beylikler denizcilikle yakından ilgilenmiş ve filolar inşâ etmişlerdi. Bu beylikler yalnızca karadan değil aynı zamanda denizden de hücumlara maruz kalabileceklerini düşünerek güçlü bir donanmaya sahip olmak için çalışmışlardı.

İfade etmek gerekir ki ülkemizde Türkiye Selçukluları ve Anadolu Türk Beylikleri denizciliğine dair çalışmalar Bilâdü's-Şâm, Mısır, Mağrib ve Endülüs coğrafyasındaki Ortaçağ İslâm denizcilik faaliyetlerinden daha fazla olmakla birlikte hâl-i hazırda bu alandaki çalışmaların da nitelik itibariyle daha bilimsel olmasını beklediğimizi ifade etmeliyim.

4) Ortaçağ Türk ve İslâm Denizciliği Hususunda Türkiye'de Yapılan Çalışmalar ve Tercümelemler¹⁴

A) Kitaplar

14 Makalenin telifi sırasında Ortaçağ'daki Türk ve İslâm devletlerinin denizlerdeki faaliyetleri, Akdeniz ve bu havzadaki adalar, Ege Denizi, Kızıldeniz, Hazar Denizi, Hint Okyanusu, Basra Körfezi'yle alakalı araştırmalar ve Ortaçağ dönemindeki denizciliğe dair çalışmalar listeye dâhil edilmiştir. Bununla birlikte yeterli doküman olmadığı için Anadolu Beylikleri hakkındaki birkaç kitap ya da tez dışında müstakil eserlerdeki denizciliğe dair kısa malumat içeren bölümlere ve ansiklopedi maddelerine makalede yer verilmemiştir.

Adak, Mutlu, *Çaka Bey ve Emirliği: Coğrafi İmkanlar ve Siyasi Hayatın Dinamik Unsurları*, İstanbul 2022.

Alanya Gemileri/Ships: Ortaçağ Kalesinde Gemi Graffitiileri = Ship Graffiti in the Medieval Castle, haz. Tufan Karusu, Antalya 2005.

Arıkan, Muzaffer-Paulino Toledo, *XIV.-XVI. Yüzyıllarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik Tarihimize İlgili İspanyol Belgeleri*, Ankara 1995.

Arslan, Burak, *Müslüman Girit Emirliği (824-5/961)*, Ankara 2020.

Aslan, İlhan, *Ortaçağ'da Karadeniz ve Türkler: Kelkit Havzası 1018-1228*, İstanbul 2018.

Baykara, Tuncer, *Aydinoğlu Gazi Umur Paşa: (1309-1348)*, Ankara 1990.

Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Çağında Türkiye'de İç ve Dış Ticaret*, Ankara 2023.

Bostan, İdris-Salih Özbaran, *Türk Denizcilik Tarihi*, I-II, İstanbul 2009.

Ceran, İsmail, *Ortaçağ'da Fransa ve Çevresinde İslâm (VII.-XI. Yüzyıllar)*, Ağustos 2020.

Çavuşdere, Serdar, *Avrupa'nın Türk Sorunu*, İstanbul 2016.

_____, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*, İstanbul 2017.

Daver, Abidin, *Türk Denizciliği*, İstanbul 1947.

Demir, Doğan Mert, *Salâhaddîn'in Gemileri Salâhaddîn Devride Akdeniz'de Eyyûbî Deniz Kuvvetleri*, İstanbul 2019.

Demir, Necati, *Taceddinoğulları Beyliği*, Ankara 2017.

Günel, Zerrin, *Karasi Beyliği*, Ankara 1999.

Hatipoğlu, Halil N., *Orta Çağ'da Akdeniz'de Deniz Güçlerinin İncelenmesi: Anadolu'da İlk Türk Denizciliği (Umur Bey'in Epir Harekatı)*, Ankara 2005.

Kaymakçı, Emre, *Ege Adaları'nda Hâkimiyet Mücadelesi Bizans ve Venediklilerin Türkleri Durdurma Teşebbüsleri (XI.-XV. Yüzyıllar)*, İstanbul 2021.

Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970.

Kesik, Muharrem, *Anadolu Türk Beylikleri*, İstanbul 2018.

Kırpık, Güray, *Belgelerle Çaka Bey*, Ankara 2018.

Korkmaz, Mehmet, *Çaka Bey'den Cumhuriyete Türk Denizcilik Tarihi*, İstanbul 2022.

Kurat, Akdes Nimet, *Çaka-Ortazamanda İzmir ve Yakınındaki Adaların Türk Hakimi*, İstanbul 1936.

_____, *Çaka Bey: İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M.S. 1081-1096*, Ankara 1966.

Kurtoğlu, Fevzi, *Türklerin Deniz Muharebeleri*, İstanbul 1935.

_____-Ali Haydar Alpagut, *Türklerin Deniz Harp San'atine Hizmetleri*, İstanbul 1936.

Sezgin, Fuat, *İslam Uygarlığında Astronomi Coğrafya ve Denizcilik*, I-V, İstanbul 2009.

Taneri, Aydın, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri, Kuruluş Devri*, Ankara 1981.

Tellioğlu, İbrahim, *Tarih Boyunca Karadeniz*, Trabzon 2015.

Tezel, Hayati, *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi*, I, İstanbul 1973.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958.

Turan, Şerafettin, *Türkiye İtalya İlişkileri I-Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, İstanbul 1990.

Türk Denizcilik Tarihi: Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar, ed. İdris Bostan-Salih Özbaran, I-II, Ankara 2009.

Usta, Ahmet, *Slavery in Fourteenth Century Famagusta; the Evidence of the Genoese and Venetian Notarial Acts*, Saarbrücken, Haziran 2012.

_____, *Hilal ile Haç Arasında Hayatlar: Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar (1260-1291)*, İstanbul 2022.

Utku, Nihal Şahin, *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir*, İstanbul 2017.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, (Osmanlı Devri Erken Dönem Denizcilik Faaliyetleri Hakkında).

Yıldırım, Taner, *Ticaret'in Altın Çağı*, Elazığ 2022.

Yücel, Yaşar, *XIII. ve XV. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri*, Ankara 1980.

B) Çeviri Kitaplar

Abulafia, David, *Büyük Deniz*, Türkçe trc. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2012.

Bradford, Ernle, *Akdeniz: Bir Denizin Portresi*, Türkçe trc. Ahmet Fethi, İstanbul 2004.

Braudel, Fernand, *Akdeniz: Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*, Türkçe trc. Necati Erkurt, İstanbul 2015.

Carretto, Giacomo E., *Akdeniz'de Türkler*, Türkçe trc. Gülbende Kuray-Durdu Kundakçı, Ankara 1992.

Dünya Savaş Tarihi: Ortaçağ Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler 500-1500, haz. Bennett, Matthew ve dğr., Türkçe trc. Özgür Kolçak, I, İstanbul 2011.

Heyd, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe trc. Enver Ziya Karal, Ankara 2000.

İşipek, Ali Rıza, *Türklerin İlk Amiralî Çaka Bey ve Dönemin Deniz Savaşları*, Türkçe trc. Cengiz Aydemir, İstanbul 2013.

King, Charles, *Karadeniz*, Türkçe trc. Zülâl Kılıç, İstanbul 2015.

O'Shea, Stephen, *İnanç Denizi: Ortaçağ Akdenizinde İslâm ve Hıristiyanlık*, Türkçe trc. Egemen Demircioğlu, İstanbul 2011.

Pryor, John H., *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş: Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, Türkçe trc. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, İstanbul 2004.

Tarihte Akdeniz (Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları), haz. David Abulafia, Türkçe trc. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2005.

Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği*, Türkçe trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944.

C) Tezler

Aksoy, Fatih, *Osmanlı Öncesi Dönemde Trabzon Şehri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009.

Altuntaş, Murat, *XI.-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Deniz Üsleri ve Tersaneler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2020.

Arapoğlu, Murat, *İslâm Mimarisinde Ribatlar*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020.

Arı, Alperen, *Menteşeoğulları Beyliği, Akdeniz Dünyası ve Osmanlı Beyliği*:

Devletlerarası İlişkilerin Gelişimi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2021.

Ayan, Necmettin, *Haçlı Seferleri'nde Kıbrıs'ın Rolü (1191-1310)*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

_____, *Kıbrıs'ın Lusignan Haçlı Krallığı'ndan Venedik Hâkimiyetine Geçiş Süreci (1473-1489)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

Ayhün, Erşahin Ahmet, *İslâmın İlk Yıllarından Emevilerin Sonuna Kadar Deniz Seferleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

Babiker, Ahmed Khider Elzain, *Abbasi Döneminde Hint Okyanusu Ticareti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020, (Arapça).

Bayar, Umut, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi Batı Anadolu'da Türk Denizcilik Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

Berberoğlu, Muhammet, *Beylikler Döneminde Sinop*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2010.

Bozkuş, Mehmet Ali, *Ortaçağ'da Alâiyye (Alanya) ve Alâiyye Beyliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

Canbey, Özcan, *Emeviler Dönemi'nde İslâm Donanması*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1986.

Canik, Gülmis Vesile, *Sicilya'da Müslümanlar (827-1243)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.

Çalışkan, Hilal, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2018.

Çavuşdere, Serdar, *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone da canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007.

Çeler, Şahin, *Rodos Şövalyeleri*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2018.

Çetinkaya, Bülent, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Ribât (VII-XIII. Asırlar Arası)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003.

Çiftci, Mehmet, *Endülüs Emevî Devletinde Donanma (711-1031)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

Demir, Mahmut, *13. Yüzyıl Doğu Akdenizi'nin (Antalya-Alanya-Misis-Tarsus-Anazarba-Lazkiye-Süveydiye) Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2017.

Engin, Nihat, *Osmanlılarda İlk Denizcilik Faaliyetleri ve Tuna Donanmasının Kurulması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1984.

Erol, Burak Gani, *Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

_____, *Memlûk Deniz Kuvvetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

Fırat, Oytun Ayberk, *Aydinoğulları ve Sırplar: 1313-1402*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Göktepe, Bedia, *XI-XIII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de Haçlılar ile Müslümanlar Arasında Sosyo-Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

Gülmez, Bengü, *Lusignan Hanedanlığı Döneminde Kıbrıs (XIII.-XV. yüzyıl)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 2022.

Güngörmez, Zeynep, *Haçlıların Doğu Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu'daki Faaliyetleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2010.

_____, *XI-XIII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de Ticaret*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2014.

Günter, Gül, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu Akdeniz'de İtalyan Cumhuriyetleri'nin Faaliyetleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2022.

Hakalmaz, Turaç, *The Teutonic Order in Cyprus, ca. 1197-1250*, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.

Hırçın, Zeki Can, *Sicilya Normanları'nın Kuzey Afrika'ya Düzenlediği Deniz Aşırı Seferler ve Deniz Gücü (483-548/1091-1154)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Kahraman, Ali Doruk, *Tarihte Rum Ateşi: Kökenleri, Bileşimi, Gelişimi ve Kullanımı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.

Karaduman, İrem, *Hedefteki Kent Mehdiye: Kuruluşu ve Şehre Yapılan Haçlı Saldırıları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2023.

Karagöz, Merve, *İtalya'da Müslüman Fetihleri*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2023.

Karagöz, Selim, *Vikingler ve Viking İstila Çağı (M.S. 793-1066)*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2014.

Kaya, Semra, *Ağlebi Devleti ve Akdeniz'deki Faaliyetleri (800-909)*, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2019.

Kaymakçı, Emre, *Ege Adalarında Hâkimiyet Mücadelesi (Bizanslılar, Venedikliler, Türkler)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.

Kılınç, Hakan, *Ortaçağ Akdenizi'nde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur'un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2014.

_____, *Ramon Muntaner Kroniği: XIII-XIV. Yüzyıllarda Akdeniz'de Katalan Yayılması ve Büyük Katalan Kumpanyası*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2021.

Kıran, Minel, *Akdeniz Havzası'nda Anadolu Selçuklu Devleti ile İtalyan Şehir Devletleri Arasındaki Ticari İlişkiler*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2019.

Kısa, Arif Selçuk, *Selçukluların Anadolu ve Doğu Akdeniz Siyaseti (1018-1243)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2019.

Musul, Gizem, *Norman İdareci II. Roger Yönetiminde Sicilya Adası (1095-1154)*, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2017.

Odabaş, Mustafa, *Solomon Dov Goitein'e Göre Ortaçağ Müslüman Akdenizi'nde Deniz Ticareti (XI-XIII. Yüzyıl)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017.

Oflaz, Mustafa, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Türk Denizciliği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.

Özbek, Arzu, *Batı Karadeniz Bölgesi'nde Selçuklu Hâkimiyeti*, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2019.

Özbey, Muhammet Talha, *Geç Dönem Ortaçağ'da (1300-1500) Akdeniz Gemicilik Geleneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.

Özcan, Özge Bozkurtoğlu, *Lusignanlar Döneminde Kıbrıs-Antalya İlişkileri (1192-1489)*, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2017.

Özkaya, Hakan, *Kıbrıs'ta Hakimiyet Mücadelesi: 648-1571*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Öztürk, Abdülaziz, *İbn Cübeyr ve İbn Battûta'ya Göre Orta Çağ'da Akdeniz*, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2019.

Öztürk, Murat, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

Peker, Rumeysa, *Fâtımîler Dönemi İçin Yeni Bir Kaynak: Meraklar Kitabı'na Göre Okyanuslar, Denizler, Nehirler ve Göller*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2022.

Pelindağ, Mert, *Ortaçağ Türk Denizciliği ve Ege-Akdeniz Adalarının Fethi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2000.

Poyraz, Mevlüt, *Sicilya Adası ve Güney İtalya'nın Müslümanlar Tarafından Fethi (31-296/652-909)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.

Sarıkaya, Fatih, *Abbasilerde Denizcilik (750-1258)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2008.

Solak, Emin, *Candarogulları Beyliği Döneminde Sinop*, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2017.

Solak, Kürşat, *Memlük Devletinin Anadolu Beylikleri ile Münasebetleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2011.

Şahin, Seyhun, *VI. ve VII. Yüzyıllarda Kıbrıs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2006.

_____, *Normanlar Döneminde Sicilya Adası (11-12. yüzyıllar)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012.

Şen, Fatih, *Normanların Güney İtalya ve Sicilya'yı Fetihleri, 1059-1130*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2015.

Şimşek, Cansu, *XIII. Yüzyılda Selçukluların Antalya ve Alanya Yöresindeki Siyasi ve Ticari Faaliyetleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2019.

Tilki, Güneş, *Kıbrıs Haçlı Krallığı'nın Kuruluşu (1191-1205)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Topçular, Ercan, *İbn Battûta'nın Eserinde Okyanuslar, Denizler, Nehirler ve Denizciliğe Dâir Hususlar*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2023.

Uçar, Gülnur, *The Crusader Castles of Cyprus and Their Place with in the Crusading History*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

Uyar, Ebru, *Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi'nde Antalya'nın Siyasi ve Tarihi Coğrafyası*, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2022.

Ünal, Banu, *Orta Çağ'da Kıbrıs'ın Siyasi, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapısı*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2017.

Üstün, Ergun, *Lusignanlar Döneminde Kıbrıs Adası (1192-1489)*, Nevşehir Hacı Bektaş

Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2017.

_____, *Sicilya'da Hohenstaufen Hanedanı ile Papalık Arasındaki Hâkimiyet Mücadelesi (1194-1268)*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Nevşehir 2021.

Vardarlı, Uğur, *Türkiye Selçuklularının Deniz Gücü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Yıldırım, Taner, *VI.-IX. Yüzyıllarda Basra Körfezi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.

Yiğit, Rıdvan, *Normanların Sicilya'yı İşgali (1060-1091)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2023.

D) Makaleler

Ağır, Mesut-Kürşat Solak, "Memlük Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki Önemli Siyasi Faaliyetleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, sayı 14 (2013), s. 107-130.

Akgün, Adnan, "Türkiye Selçukluları Zamanında Denizcilik Faaliyetleri ve Deniz Ticareti Antlaşmaları", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 5 (2020), s. 135-159.

Algül, Hüseyin, "Türkiye Selçukluları Devrinde Akdeniz Siyasetine Genel Bir Bakış", *Türkler*, VI, Ankara 2002, 645-650.

Altan, Ebru, "Kıbrıs Haçlı Krallığı 1191-1489", *Türkler*, VI, Ankara 2002, 695-700.

_____, "Çaka Bey'in Peçeneklerle Beraber İstanbul'u Kuşatma Girişimi", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 299-309.

Altuntaş, Murat, "Anadolu Selçuklularında Denizcilik Faaliyetleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2 (Ekim 2020), s. 262-285.

Arslan, Burak, "Girit Emîrliği (824/825-961) (IX. Yüzyıl)", *Tarihte Müslümanlar*, ed. Mehmet Özdemir-Mustafa Necati Barış, II, Ankara 2020, 52-54.

_____, "Girit Emîrliği (824/825-961) (X. Yüzyıl)", *Tarihte Müslümanlar*, ed. Mehmet Özdemir-Mustafa Necati Barış, II, Ankara 2020, 401-403.

_____, "Sicilya Müslümanları Tarihi (Başlangıcından Norman İstilasına Kadar)", *Günümüz Avrupasında Müslüman Azınlıklar*, ed. İrfan Aycan, Ankara 2021, s. 37-63.

_____, “Geography of Sicily in the Kitab Nuzhat al-Mustaq fi ihtiraq al-afak by al-Idrisi / el-İdrîsî’nin Kitâbü Nüzheti’l-müştâk fi ihtirâkı’l-âfâk’ında Sicilya Coğrafyası”, *Journal of Islamic Research*, XXXII/3 (Ankara 2021), s. 835-866.

Aslanapa, Oktay, “Türk Denizciliği ve Selçuklu Tersâneleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 146 (Aralık 1974), s. 5-13.

Atçeken, İsmail Hakkı, “Târik b. Ziyâd Endülüs’ün Fethi Öncesinde Gemileri Yaktı mı?”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, I/3 (2002), s. 31-41.

Ayönü, Yusuf, “İzmir’de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1 (İzmir 2009), s. 1-8.

Bakır, Abdulhalik-Seyhun Şahin, “Ortaçağ Akdeniz’inde Bir İslam Başkenti: Palermo”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, sayı 15 (2020), s. 55-100.

Bedirhan, Yaşar, “Selçuklu Türkiye’sinde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri”, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, XI/11 (Summer 2016), s. 13-28.

Bozkuş, Mehmet Ali, “Ortaçağ Alanya’sında Ticaret ve Ticari Yollar”, *Phaselis II*, 2016, s. 209-223.

Budak, Muhammed Ali, “İbn Battuta ve El-Ömeri’nin Anlatımıyla Geç Ortaçağ’da Antalya ile Alanya”, *CEDRUS*, IV, 2016, s. 353-372.

Buharalı, Eşref, “Kıbrıs’ta İlk Türkler veya Kıbrıs’ın Memlûk Hakimiyetine Girişi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 95 (İstanbul 1995), s. 82-120.

Çağlayan, Yegane, “Orta Çağ’da Basra Körfezi ve Hint Okyanusu Ticaretine Tarihsel Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı 54 (Ekim 2021), s. 3124-3141.

Çavuşdere, Serdar, “Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı 4 (2009), s. 53-75.

_____, “Marino Sanudo Torsello’nun Mektuplarında Türk Karşısı İttifak Söylemleri (1311-1334) ve Haçlı Donanma İttifakının Edremit Baskını (1334)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, sayı 33 (Mart 2018), s. 145-187.

_____, “Türlere Karşı Haçlı Donanma İttifakı Teşebbüsü ve İzmir Haçlı Seferi: 1341-1351”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı 21 (Mart 2015), s. 1-58.

Çetin, Altan, “Akdeniz Ticaretinde Memlûklar Devri Mısır Anadolu Mal Mübadelesi”,

Adalya, XI, 2008, s. 359-371.

_____, “Memlûklerin Kıbrıs ile İlişkileri”, *Adalya*, XIV, 2011, s. 327-344.

Çetin, Altan-Alyagout Yousif Hassan Ahmed, “Memlûkler Döneminde Yıkılışına Kadar Orta Çağ’da İskenderiye Feneri”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı 43 (2023), s. 23-54.

Çiftçi, Mehmet, “Akdeniz’den Alp Dağlarına Fraxinetium: IX. ve X. Asırlarda Güney Fransa’da Müslüman Bir Deniz Üssü”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VII/1 (Mart 2021), s. 383-400.

Çiftçioğlu, İsmail, “Siyasi Gelişmeler Ekseninde Karamanlı-Kıbrıs ve Venedik Ticari İlişkileri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 32 (2007), s. 142-155.

Dadan, Ali, “Tarihte İslâm Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları”, *İSTEM*, sayı 25 (2015), s. 111-124.

Dağgülü, İbrahim Başak, “Selçuklularda Gemi Yapımı 13. Yüzyılda Alanya Tersanesi”, *Toplumsal Tarih*, sayı 127 (Temmuz 2004), s. 58-63.

Daş, Mustafa, “Türklerin Bizans ve Venedik’le Denizlerdeki İlişki ve Mücadeleleri”, *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. İdris Bostan-Salih Özbaran, İstanbul 2009, s. 49-61.

_____, “Aydınöğulları Beyliğinde Denizcilik Faaliyetleri”, *Batı Anadolu Türk Denizciliği*, ed. Mustafa Özerler-Ender Asyalı, İzmir 2009, s. 15-28.

Delilbaşı, Melek, “Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Batı ile Ticari İlişkilere Genel Bir Bakış”, *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara 1987, s. 481-489.

Demir, Doğan Mert, “İslâm Akdenizi’nde Sahil Muhafaza Sistemleri: Eyyûbî Devri Örneği”, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Sahil Güvenlik*, ed. İsmail H. Demircioğlu-Yücel Yiğit-Amet Özcan-Ebru Demircioğlu-Cengiz Ünver-G. Salik Karabacak, Ankara 2020, s. 71-98.

Demir, Mahmut, “Antalya’nın Türkiye Selçukluları Tarafından Fethi”, *CEDRUS*, sayı 6 (2018), s. 555-571.

_____, “Türkiye Selçukluları’nın Denizcilik Faaliyetlerinde Antalya’nın Rolü (1220-1262)”, *Antalya’nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*, ed. Fatma Şimşek, İstanbul 2022, s. 141-156.

Demirkent, Işın, “Haçlı Seferleri Döneminde Doğu Akdeniz’de Deniz Hâkimiyeti”, *Haçlı Seferleri Tarihi*, ed. Ebru Altan, İstanbul 2012, s. 221-247.

Ekinci, Abdullah, “Türkiye Selçuklularının Akdeniz Politikası ve Doğu Akdeniz’de Hâkimiyetin Tesisi”, *Doğu Batı Dergisi (Akdeniz)*, sayı 34 (2005), s. 247-267.

_____, “Türkiye Selçuklu Devleti’nin Deniz Hâkimiyetinin Tesisi ve Denizcilikte Kurumsallaşma Çabaları”, *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, sayı 155 (2005), s. 99-110.

Ekinci, Abdullah-Büşra Baran, “Orta Çağ Akdeniz’inde Beyrut Limanı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VII/3 (Eylül 2021), s. 620-632.

Eravşar, Osman, “Askeri Bir Tahkimat Olarak Alanya Kalesi ve Tersanesi”, *Kalon Oros/Alanya Ortaçağ Arkeolojisi*, ed. Sema Doğan-Enes Öztürk, Gaziantep 2022, s. 29-73.

Erol, Burak Gani, “Osmanlı Öncesi Türk Denizcilik Faaliyetleri”, *Hunlardan Günümüze Türk Askerî Kültürü Tarih, Strateji, İstihbarat, Teşkilat, Teknoloji*, ed. A. Sefa Özkaya, İstanbul 2019, s. 314-332.

_____, “Memlûkler Zamanında Kullanılan Gemiler”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, III/6 (Aralık 2012), s. 175-195.

_____, “Çaka Bey”, *Türk Komutanlar: Mete’den Atatürk’e Tarihe Yön Verenler*, ed. A. Sefa Özkaya, İstanbul 2022, s. 190-210.

Eskikurt, Adnan, “XIII. Yüzyıl Başlarında Akdeniz Bölgesi Sahillerinde Yaşanan Gelişmeler ve Selçukluların Alanya’yı Fethi”, *Tarihin Peşinde*, sayı 29 (2023), s. 10-23.

Geyikoğlu, Hasan, “Selçuklular’ın Deniz Politikası ve Denizcilik Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, X/22 (2003), s. 251-267.

Gül, Mustafa-Mustafa Balcıoğlu, “Anadolu Selçuklularında Denizcilik Faaliyetleri”, *Öndokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, V/1 (1990), s. 61-68.

Günel, Zerrin, “Anadolu Beyliklerinde Ordu ve Donanma”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi (Sosyal ve Siyasi Yapı)*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, I, Ankara 2006, s. 229-240.

Güngörmez, Zeynep, “Anadolu Selçuklu Devletinin Akdeniz Hakimiyeti ve Korsan Faaliyetlerine Karşı Alınan Tedbirler”, *Capadocia Journal of History and Social Sciences*, 7 (2016), s. 280-296.

_____, “Ortaçağ’da Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, II/4 (2017), s. 87-105.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, “Selçuklular Döneminde Alanya”, *Alâiye’den Alanya’ya*, ed. Ekrem Kalan-Mahmut Demir, Alanya 2021, s. 1-42.

Hatipoğlu, Halil N., “Orta Çağ’da Akdeniz’de Deniz Güçlerinin İncelenmesi: Anadolu’da İlk Türk Denizciliği (Umur Bey’in Epir Harekâtı)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/1 (2007), s. 261-263.

Haykıran, Kemal Ramazan, “Aydın Eli’nde Haçlı Seferleri: Aydınolu Gazi Umur Bey’in Haçlılar ile Mücadelesi”, *Yeni Fikir*, sayı 20 (2018), s. 25-34.

İlgürel, Mücteba, “Türklerin Batı Anadolu Sahil Güvenliğine Verdikleri Önem”, *TKA, Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran’a Armağan*, XXVII/2 (1989), s. 11-124.

_____, “Osmanlı Denizciliğinin İlk Devirleri”, *Belleten*, LXV/243 (2001), s. 637-654.

İnalçık, Halil, “The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades”, *Byzantinische Forschungen*, IX, Amsterdam 1985, s. 179-216.

İnce, Fatma, “Bizans Sarayında Yetişen Bir Türk Beyi: Çaka Bey”, *Istanbul International Modern Scientific Research Congress*, ed. Vedat Akman-Radhika Arora, İstanbul 2021, s. 745-752.

Kaçar, Turhan, “Deniz Kana Boyandı: Finike Savaşında Müslümanlar ve Bizanslılar, MS 655”, *Antalya’nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*, ed. Fatma Şimşek, İstanbul 2022, s. 109-124.

Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi’nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?”, *Tarih Dergisi*, sayı 34 (1984), s. 55-60.

Kanat, Cüneyt, “Memlük Sultanı Melik ez-Zahir Seyfeddin Çakmak’ın Rodos Seferleri (1440-1443-1444)”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 392-406.

Kara, Mustafa, “Ribât Teşkilâtı”, *Fikir ve Sanatta Hareket Aylık Dergi*, sayı 87 (Mart 1973), s. 27-32.

Kaya, Selim, “Selçuklularda Askerî Teşkilat ve Donanma”, *Türkler ve Askerlik*, ed. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 71-125.

_____, “Anadolu Selçuklularının Kıbrıs ile Münasebetleri Çerçevesinde Ticaret ve Nüfus Mücadelesi”, *Kıbrıs’ta Osmanlı Öncesi Türkler Sempozyumu*, ed. Zeki Akçam, İstanbul 2020, s. 87-95.

Kayhan, Hüseyin, “Osmanlı Öncesi Akdeniz ve Çevresinde Türk Korsanları”, *Doğu Batı Dergisi (Akdeniz)*, sayı 34 (2005), s. 267-287.

_____, “Aydinoğlu Hızır Bey”, *Turkish Studies*, IV/8 (2009), s. 1674-1690.

_____, “İslâm Dinine Girerken Türk Dünyasında Denizciliğin Gelişimi Hakkında”, *Yeni Türkiye İslam Dünyası Özel Sayısı*, IV/98 (2017), s. 502-511.

Keçiş, Murat, “XIV. Yüzyılda Ege Denizi’nde Marino Sanudo Torsello, Ticaret ve Haçlılar”, *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen: Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın’a Armağan*, ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, İstanbul 2020, s. 360-368.

Kerestecioğlu, S. Funda-Cenk Hamamcıoğlu, “Akdeniz’de Topoğrafyasını Koruyan Ortaçağ Limanları ve Turizmin Çevresel Etkileri: Alanya Hisariçi Mahallesi, Antalya İçkale Mahallesi, Girne Tarihi Liman Mahallesi”, *MEGARON*, II/2 (2007), s. 108-132.

Kesik, Muharrem, “Antalya’ya Yapılan İlk Akınlar ve Şehrin Selçuklu Hâkimiyeti Altına Girmesi”, *Türkiye Selçukluları -Makaleler-*, İstanbul 2015, s. 123-132.

_____, “I. Gıyâseddîn Keyhüsrev ve I. İzzeddîn Keykâvus Dönemlerinde Antalya ve Selçuklu Denizciliği (1207-1220)”, *Antalya’nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*, ed. Fatma Şimşek, İstanbul 2022, s. 125-140.

Kılıç, Orhan, “Orta ve Yeniçağda Van Gölü’nde Gemi Yapımı, Taşımacılık ve Ticaret”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, V/2 (Aralık 2019), s. 1-24.

Kıbar, Berkay, “Erken Dönem Osmanlı ve Batı Anadolu Beylikleri ile Venedikliler Arasındaki Siyasi ve Ticari İlişkiler”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/1 (2022), s. 137-182.

Köprülü, Fuad, “Ribât”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 2 (1942), s. 267-278.

Köymen, Mehmet Altay, “Türkler’in Anadolu’da Denize İlk Ulaşmaları ve Türk Dehâsının Jeopolitikten Faydalanarak Medeniyet Kurmada Gösterdiği Üstünlük 1”, *Toplu Makaleler II. Cilt, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*, ed. Sinan Tarıfci-Sinan Köksal Kaya, Ankara 2018, s. 389-394.

_____, “Türkler’in Anadolu’da Denize İlk Ulaşmaları ve Türk Dehâsının Jeopolitikten Faydalanarak Medeniyet Kurmada Gösterdiği Üstünlük 2”, *Toplu Makaleler II. Cilt, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*, ed. Sinan Tarıfci-Sinan Köksal Kaya, Ankara 2018, s. 395-400.

_____, “Türkiye Selçuklu Devletinde Ekonomik Hayat”, *Toplu Makaleler II. Cilt, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*, ed. Sinan Tarıfci-Sinan Köksal Kaya, Ankara 2018, s. 447-466.

Kuşçu, Erdem-Ayşe Dudu, “Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma”, *Türkler*, VII, Ankara 2002, 176-188.

Merçil, Erdoğan, “Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri”, *Türk Denizcilik Tarihi 1-Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar*, ed. İdris Bostan-Salih Özbaran, İstanbul 2009, s. 21-29.

Metin, Tülay, “Türkiye Selçuklu Devleti’nin Karadeniz’deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, III/2 (2008), s. 13-26.

_____, “Ortaçağ Akdenizinde Menteşe Beyliğinin İktisadî Faaliyetleri ve At Ticareti”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 173 (2014), s. 255-272.

_____, “Selçuklular ve Beylikler Döneminde Donanma ve Sahil Güvenliği”, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Sahil Güvenlik*, ed. İsmail H. Demircioğlu-Yücel Yiğit-Ahmet Özcan-Ebru Demircioğlu-Cengiz Ünver-G. Salik Karabacak, Ankara 2020, s. 99-138.

Nemlioğlu Koca, Yasemin, “Doğu-Batı İlişkilerinde Türk Denizciliği: Anadolu Jeopolitiği”, *CEDRUS*, IV (2016), s. 411-424.

Özbey, Muhammet Talha, “Geç Dönem Ortaçağ’dan Altın Yelken Çağının Başlangıcına, Akdeniz’de Gemi İnşa ve Dizaynına Dair Yazılı Tezler (İS. 1300-1650)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, XVII/26 (Nisan 2019), s. 255-271.

Özcan, Koray, “Anadolu’da Ortaçağ Lojistik Merkezleri Selçuklu Liman Kentleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 53 (2017), s. 137-151.

Özdal, Ahmet Nurullah, “Hazar Denizi Ticaret Havzası (IX-XIII. Yüzyıllar)”, *History Studies*, X/1 (2018), s. 175-195.

Özdemir, Mehmet Nadir, “Akdeniz Ticareti ve İslâm Dünyasına Etkileri (H. III-IV. /M. IX-X. Yüzyıllar) = The Impact of Mediterranean Trade and the Muslim World (III-IV/IX-X. Century)”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Divinity Studies*, sayı 9 (2018), s. 1-28.

Özkaya, Hakan, “İlk İslâm Donanması ve Hz. Osman’ın Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 69 (2020), s. 485-498.

Özkul, A. E., “Doğu Akdeniz’in Anahtarı Kıbrıs Adası”, *Doğu Batı Dergisi (Akdeniz)*, sayı 34 (2005), s. 89-117.

Özkuyumcu, Nadir, “İslâm’ın İlk Dönemlerinde Müslümanların Denizciliğe Bakışları ve Kıbrıs”, *Türk Yurdu*, XXIII/186 (2003), s. 34-37.

Özmenli, Mehmet, “Kıbrıs’ın Stratejik Önemi (I. Haçlı Seferi Esnasında Doğu Akdeniz Liman Kentleri ile Olan İlişkileri)”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/15 (2016), s. 17-31.

Öztürk, Murat, “Müslüman Araplar ve Korsanlık”, *Aktüel Arkeoloji*, sayı 24 (İstanbul 2011), s. 124-127.

_____, “A Glimpse on the Use of the Harraqas in the Red Sea and on the Nile from the Fātimīd till the End of Mamluk Periods”, *Tarih Dergisi*, sayı 61 (2015/1), s. 97-116.

_____, “Sicilya Normanlarının Doğu Akdeniz’deki Bahrî Faaliyetleri 549-584 (1154-1189)”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 14 (2019), s. 195-228.

_____, “Bar Hebraeus’un Kronografyası’nda Denizler Bahsi”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XIV/II (2019), s. 605-622.

_____, “Abdüllatif el-Bağdâdî’nin *Kitâb el-İfâde ve ’l-İ’tibâr* İsimli Eserinde Gemiler, Nil Nehri ve Nilometre Hakkında Verdiği Bilgilere Dair”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (2020), s. 117-142.

_____, “İtalyanların Mehdiye Kuşatması (480/1087)”, *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın’a Armağan*, ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, İstanbul 2020, s. 672-691.

_____, “‘İhtiyat mı? Korku mu?’ Hz. Ömer’in (13-23/634-644) Deniz ve Denizciliğe Bakışı”, *Tarih Dergisi*, sayı 72 (2020), s. 21-43.

_____, “Yahyâ b. Saïd el-Antâkî’nin *Târih*’inde Bahrî Seferler, Denizcilik ve Nil Nehri”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı 39 (2021), s. 183-202.

_____, “Müslüman Arapların Selânik Kuşatması ve Zaptı (904)”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 37 (2021), s. 17-44.

_____, “Hz. Osmân (23-35/644-656) Döneminde Denizcilik Faâliyetleri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 18 (2021), s. 195-230.

_____, “Ushârî Vessels and Their Use by the Fātimids on the Nile”, *Graeco-Arabica XIII*, Atina 2022, s. 121-136.

_____, “Emevîler (41-132/661-750) Döneminden 353 (965) Yılına Kadar İslâm Donanmasının Kıbrıs’a Düzenlediği Seferler ve Adadaki Müşterek Hâkimiyete Dâir Bâzı Tespitler”, *Fethinin 450. Yılında Kıbrıs Adası*, ed. Zeki Akçam, İstanbul 2022, s. 17-46.

_____, “Bizans İmparatorluğu ve İslâm Hilâfeti Arasında Paylaşılmayan Ada: Kıbrıs (28-353/648-965)”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı 41 (2022), s. 267-304.

_____, “XIV. Yüzyılda Doğu Akdeniz’deki Memlûk-Haçlı Mücadelesinde Kullanılan Gemiler”, *14. Yüzyılda Haçlılar ve Türkler*, ed. Altan Çetin, İstanbul 2023, s. 419-448.

_____, “Yeni Verilerin Işığında Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Rükneddin Süleymanşah Dönemlerinde Türkiye Selçuklu Devleti Denizciliği”, *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı*, [Baskıda]

_____, “Yeni Verilerin Işığında 1211’den II. Gıyâseddin Mesud Devri’nin (1302-1308) Sonuna Kadar Türkiye Selçuklu Devleti’nde Denizcilik Faaliyetleri”, *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı*, [Baskıda]

_____, “VI. Leon’un *Taktika* İsimli Eserindeki *Deniz Harbine Dair* Bölümünün Tercümesi, Notlandırılması ve Değerlendirilmesi”, [Baskıda]

_____-Zeki Can Hırçın, “Sicilya Normanlarının Kuzey Afrika’daki Son Kalesi Mehdiye’den Tardedilmeleri (555/1160): Bir Deniz Zaferi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VII/1 (2020), s. 26-50.

_____-İsmail Koçuk, “Zâtü’s-Savârî Deniz Muharebesi (34/654-655)”, *Tarihe Yön Veren Savaşlar*, ed. Osman Özgüdenli, [Baskıda]

_____-Rumeysa Peker, “*Meraklar Kitabı*’na Göre Akdeniz’de Fâtımîlerin Stratejik Havzasında Bulunan İki Ada: Sicilya ve Kıbrıs”, [Baskıda]

Peker, Rumeysa, “Fâtımî Bir Entelektüelin Gözünden Hint Okyanusu”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı 43 (2023), s. 281-297.

Sivrioğlu, Ulaş Töre, “Sāsâniler Dönemi İran’ında Limanlar ve Deniz Ticareti”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı 22 (2015), s. 39-62.

Şahin, Seyhun, “Abbasiler Dönemine Kadar Doğu Akdeniz’de İslâm-Bizans Mücadelesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 219 (Aralık 2015), s. 27-48.

Taneri, Aydın, “Anadolu Selçuklularının Bilinçli Denizcilik Politikası”, *Derya Dergisi*, sayı 88 (1975), s. 6-7.

_____, “Selçuklulardan Aydınoğullarına ve Osmanlılara Geçen Denizcilik Kültürü”, *Derya Dergisi*, sayı 90 (1975), s. 3-4.

Taşkıran, Hasan, “Karamanoğullarının Deniz Politikası ve Denizcilik Faaliyetleri

Üzerine”, *ASOS Journal*, sayı 43 (2017), s. 187-212.

Tekindağ, M. C. Şehabeddin, “Karamanlılar’ın Gorigos Seferi (1367)”, *Tarih Dergisi*, sayı 6 (1954), s. 161-174.

Terzi, Mustafa Zeki, “Emeviler ve Abbasiler Döneminde Suriye-Filistin Doğu Akdeniz Kıyılarında Gemi Tersaneleri ve Deniz Harekât Üsleri”, *İslami İlimler Dergisi*, XVI/1 (Mart 2021), s. 7-29.

Turan, Osman, “Ortaçağlarda Türkiye Kıbrıs Münasebetleri”, *Bellekten*, XXVIII/110 (Nisan 1964), s. 209-227.

Uçar, Şahin, “Müslümanların İstanbul’u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, sayı 1 (1986), s. 65-83.

Usta, Ahmet, “Maritime Slave Trading in Fourteenth-Century Famagusta”, *Famagusta Maritima Mariners, Merchants, Pilgrims and Mercenaries*, Leiden 2019, s. 170-183.

_____, “Doğu Akdeniz’de Esaret: Ortaçağ Kıbrıs’ında Uzun Mesafeli Köle Ticareti ve Türk Köleler”, *Toplumsal Tarih*, sayı 256 (2020), s. 78-82.

Utku, Nihal Şahin, “Akdeniz ve Hint Okyanusu Gemicilik Geleneklerinin Genel Bir Mukayesesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/1 (Mart 2013), s. 135-144.

Ülgen, Pınar-Murat Çaylı, “Eski Bir Şövalyenin Gözünden XIV. Yüzyılda Ege Adaları: Bizans İmparatorluğu, Haçlılar ve Türkler”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, sayı 14 (Nisan 2020), s. 93-102.

Ülkütaşır, Mehmet Şakir, “Anadolu Selçukluları Tarafından Sinop’un Muhasara ve Zaptı”, *Türk Kültürü*, sayı 106 (1971), s. 814-819.

Üstün, Ergün, “Memlûk Devleti’nin Kıbrıs’ı Hâkimiyet Altına Alması”, *Ortaçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/1 (Aralık 2018), s. 26-42.

Yıldırım, Taner, “Abbasilerin Kuruluşundan Fatımilere Doğu Ticaretinde Basra Körfezi ile Kızıl Deniz Arasındaki Rekabet”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VIII/1 (2012), s. 121-145.

Yiğit, İsmail, “Emeviler Zamanında Gerçekleştirilen İstanbul Seferleri”, *II. Uluslararası İstanbul’un Fethi Sempozyumu*, İstanbul 1997, s. 45-61.

E) Çeviri Makaleler

Ayalon, David, “Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri: İslâm Âlemi ile Hıristiyan Avrupa Arasındaki Mücadelenin Bir Safhası”, Türkçe trc. Salih Özbaran, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı 25 (1971), s. 39-51.

Bryer, A., “Trabzon İmparatorluğu’nda Gemicilik”, Türkçe trc. Tuğçe Müge Sakarya, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX/48 (2010), s. 167-178.

Canard, Marius, “Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri”, Türkçe trc. İsmail Hami Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sayı 2 (1956), s. 213-259.

Duggan, T. M. P., “XIII ve XIV. Yüzyıllarda Antalya Limanı”, Türkçe trc. Burcu Ceylan, *Antalya’nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*, ed. Fatma Şimşek, İstanbul 2022, s. 157-182.

Fleet, Kate, “Osmanlı Devleti’nin Erken Döneminde Doğu Akdeniz ve Karadeniz’de Denizcilik Faaliyetleri”, Türkçe trc. Sedat İşçi, *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. İdris Bostan-Salih Özbaran, I, İstanbul 2009, s. 63-73.

Hopwood, Keith, “Türklerin Anadolu’nun Batı Kıyılarını Fethi ve Katalan Kumpanyası”, Türkçe trc. Serdar Çavuşdere, *Tarih Okulu*, sayı 2 (2009), s. 127-136.

Laiou, A. E., “Marino Sanudo Torsello, Bizans ve Türkler: Türkler’e Karşı İttifâkın Perde Arkası 1332-1334”, Türkçe trc. Murat Keçiş, *AÜDTCFD*, XXII/34 (2003), s. 183-205.

Lewis, Bernard, “Fatımiler ve Hindistan Yolu”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4 (1949-1950), s. 355-359.

Mez, Adam, “Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Deniz Nakliyatı”, Türkçe trc. Cemal Köprülü, *Ülkü Dergisi*, XI/61 (1938), s. 10-20.

Peacock, Andrew-Charles Spencer, “Kırım’a Karşı Selçuklu Seferi ve Alaaddin Keykubad’ın Hakimiyetinin İlk Yıllarındaki Genişleme Politikası”, Türkçe trc. Murat Keçiş-Ali Mıynat, *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX/47 (2010), s. 243-265.

Serhan, Muhyî Hilâl, “Ribâtlar; Tanımı, Tarihçesi ve Sınır Savunmasındaki Rolü”, Türkçe trc. Aydın Çelik, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 144 (2003), s. 161-182.

Yakubovski, Aleksandr, “İbn-i Bibi’nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi (Kıpçak Sahrasında Cereyan Eden Ticari Hayattan Bazı Safhalar)”, Türkçe trc. İsmail Kaynak, *AÜDTCF Dergisi*, XII/1-2 (Ankara 1954), s. 207-226.

Zachariadou, Elizabeth, “Atina Katalanları ve Ege Bölgesinde Türk Yayılmasının

Başlaması”, Türkçe trc. Serdar Çavuşdere, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/45 (2009), s. 235-254.

F) Sempozyum/Bildiri

Arıkan, Zeki, “Beylikler Döneminde Antalya Limanı”, *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu III, Mersin ve Doğu Akdeniz, Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2011, s. 105-114.

Ayönü, Yusuf, “Saruhanogullarının Adalar Denizi ve Balkanlardaki Faaliyetleri”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-IV, Saruhanogulları Beyliği Bildiriler*, ed. Mehmet Ersan-Cüneyt Kanat-Mehmet Şeker-Muzaffer Tepekaya, Ankara 2021, s. 343-350.

Baykara, Tuncer, “Alâiye Tersanesi”, *Altıncı Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri*, Alanya 1996, s. 183-185.

Daş, Mustafa, “Çaka Bey ve Koyun Adaları Muharebesi”, *3ncü Deniz Harp Tarihi Semineri Gölçük/Kocaeli 19-21 Nisan 2006*, Ankara 2006, s. 2: 5-14.

_____, “Aydinoğlu Umur Bey’in Tartışılan Epir ve Tuna Seferi”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I: Aydınoğulları Tarihi, 4 Kasım 2010*, haz. Cüneyt Kanat-Mehmet Ersan-Mehmet Şeker, Ankara 2013, s. 73-82.

Demir, Mustafa, “Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu”, *Anadolu’da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri 21 Mayıs 2001, Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 15-24.

Döğüş, Selahattin, “Batı Anadolu Sahillerinde Türk Korsanları: Deniz Gazileri”, *II. Turgut Reis Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu*, ed. Cihan Yemişçi vd., I, Bodrum 2015, s. 564-596.

_____, “Beylikler Dönemi Türk Denizciliği ve Gazi Umur Bey Efsanesi”, *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu 26-29 Eylül 2013*, III, Ankara 2014, s. 15-48.

Ekinci, Abdullah, “Akdeniz Havzasında Bir Liman Kenti ve Selçuklu Merkezi Alanya”, *Alanya XII. Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Antalya 2012, s. 235-250.

Erdem, İlhan, “XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Akdeniz Ticaretinde Selçuk”, *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu İzmir 4-6 Eylül 1997*, İzmir 1998, s. 283-288.

_____, “Ortaçağ Sonlarında Likya Levant Ticareti ve Türkmenler (12.-15. yy.)”, *III. Likya Sempozyumu, Antalya 7-10 Kasım 2005*, Antalya 2006, s. 243-251.

Erol, Burak Gani, “Türkiye Selçukluları Zamanında Denizcilik”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu 27- 30 Eylül 2010*, Ankara 2014, s. 183-201.

İnalçık, Halil, “Batı Anadolu’da Yükselen Denizci Gâzi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu 23-25 Haziran 1997*, Ankara 1999, s. 173-185.

Kadıoğlu, Muhsin, “Anadolu Selçuklularda ve Anadolu Türk Beyliklerinde Denizcilik Faaliyetleri”, *3ncü Deniz Harp Tarihi Semineri Gölcük/Kocaeli 19-21 Nisan 2006*, Ankara 2006, s. 223-237.

Kandilli, Ali, “Anadolu Türk Denizciliğinin Başlangıcı”, *Uluslararası Piri Reis Sempozyumu Tebliğler Kitabı 27-29 Eylül 2004*, İstanbul 2004, s. 4-18.

Kaya, Selim, “Türk Denizcilik Tarihinin Askeri ve Siyasi Yönü Türkiye Selçuklu Sultanlarının Karadeniz Politikasının İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri”, *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu 26-29 Eylül 2013*, III, Ankara 2014, s. 1-13.

Kaya, Selim-Arda Deniz, “Saruhanogulları’nın Ceneviz ve Venedikliler ile Para ve Köle Ticareti”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-IV, Saruhanogulları Beyliği Bildiriler*, ed. Mehmet Ersan-Cüneyt Kanat-Mehmet Şeker-Muzaffer Tepekaya, Ankara 2021, s. 361-378.

Kayaoğlu, İsmet, “Anadolu Selçuklu Devrinde Ticari Hayat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 24, Ankara 1981, s. 359-373.

Kayhan, Hüseyin, “Beylikler Dönemi Türk Denizciliği ve Amiral Karamürsel Alp”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II, 3-5 Nisan 2015*, I, Kocaeli-İzmit 2015, s. 255-265.

Keleş, Bahattin, “Anadolu’da Gelişen Bazı Önemli Ticaret Merkezleri (Antalya-Kayseri-Sivas ve Sinop)”, *Anadolu’da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri 21 Mayıs 2001, Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 37-48.

Kuru, Alev Çakmakoğlu, “Ortaçağ’da Sinop Şehri ve Tersanesi”, *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu 19-20 Nisan 2001*, ed. Sema Alparslan, Ankara 2001, s. 161-178.

Kuşçu, Ayşe Dudu, “Selçuklu Deniz Ticaretinin Anadolu Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Entegrasyonundaki Rolü”, *International Conference on Eurasian Economies, Kaposvár-Hungary 29-31 August 2016*, s. 330-336.

Küçükkaşçı, Mustafa Sabri, “Müslümanların Akdeniz’i Keşfine Dair”, *Proceedings of the International Conference on Islamic Civilisation in the Mediterranean Nicosia 1-4 December*

2010 = *Akdeniz'de İslâm Medeniyeti Milletlerarası Konferans Tebliğleri Lefkoşa 1-4 Aralık 2010*, ed. Halit Eren, İstanbul 2013, s. 185-196.

Maden, Fahri, “Sinop'ta Pervâneoğulları Beyliği (1277-1322)”, *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler; Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları, Kastamonu-Sinop-Çankırı 3-8 Ekim 2011*, ed. Halil Çetin, Ankara 2012, s. 517-545.

Merçil, Erdoğan, “Büyük Selçuklu Devletinde Deniz ve Denizcilik Üzerine Notlar”, *3ncü Deniz Harp Tarihi Semineri Gölcük/Kocaeli 19-21 Nisan 2006*, Ankara 2006, s. 215-222.

Öztürk, Murat, “Makedonya Hânedanı Döneminde (867-1056) Akdeniz'deki Bizans Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme”, *Üsküp-İstanbul Kentsel Kültürel Kimlikler 13-14 Kasım 2019, Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı, Üsküp 2020*, s. 145-167.

Runciman, Steven, “Deniz Kuvvetinin Ortaçağ Tarihindeki Rolü”, *III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943*, Ankara 1948, s. 156-164.

Safran, Mustafa, “XII ve XIV. yüzyıllarda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 459-462.

Turan, Refik, “Selçukluların Karadeniz Siyaseti”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988*, Samsun 1990, s. 178-184.

Turan, Şerafettin, “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988*, Samsun 1990, s. 147- 158.

Tütüncü, Mehmet, “Sultanü'l-Bahreyn İki Denizin Hâkimi: Selçuklular Zamanında Sinop ve Sinop-Alanya Ticaret Yolu”, *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler; Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları, Kastamonu-Sinop-Çankırı 3-8 Ekim 2011*, ed. Halil Çetin, Ankara 2012, s. 99-121.

Usta, Ahmet, “Latin and “Mediterranean” Tradition in Medieval Cyprus”, 5th International Conference of Mediterranean Worlds: Light Colour Line-Perceiving the Mediterranean: Conflicting Narratives and Ritual Dynamics Bern (Switzerland), September 9-11, 2013, *Light Colour Line-Perceiving the Mediterranean*, ed. Thomas Dittelbach-Ágnes Sebestyén, Weidmann, Zurich 2016, s. 111-120.

Utku, Nihal Şahin, “Ortaçağ'da Hint Okyanusu'nda Doğu-Batı Etkileşiminde Müslüman Tüccarın Rolü”, *4. Uluslararası Dinî Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu: Doğu-Batı Medeniyetlerinin İnşasında Tarih, Kültür, Sanat, Felsefe ve Din Kazakistan 10-14 Nisan 2018*, Konya 2019, s. 307-326.

Ünlü, Rasim, “Stratejisi Yarım Kalan Askerî Deha: İzmir Fatihî Emir Çaka Bey”, *On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri (İstanbul 2009)*, I, Ankara 2009, s. 125-147.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Altuntaş, Murat, *XI.-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Deniz Üsleri ve Tersaneler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2020.
- Arslan, Burak, *Müslüman Girit Emirliği (824-5/961)*, Ankara 2020.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs’ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI/16 (2003), s. 29-51.
- Bayar, Umut, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi Batı Anadolu'da Türk Denizcilik Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.
- Bilge, Mustafa, “Kızıldeniz”, *DİA*, XXV, 557-558.
- Bostan, İdris, “Akdeniz (Tarih)”, *DİA*, II, 231-234.
- Bozkurt, Nebi, “Bahriye”, *DİA*, IV, 496-501.
- Dadan, Ali, “Tarihte İslâm Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları”, *İSTEM*, sayı 25 (2015), s. 111-124.
- Demir, Doğan Mert, *Salâhaddîn'in Gemileri Salâhaddîn Devride Akdeniz'de Eyyübî Deniz Kuvvetleri*, İstanbul 2019.
- Demirkent, Işın, “Haçlı Seferleri Döneminde Doğu-Akdeniz'de Deniz Hakimiyeti”, *Tarih Boyunca Dünyada ve Türklerde Denizcilik Semineri 17-18 Mayıs 2004, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul 2005, s. 49-70.
- Engin, Nihat, *Osmanlılarda İlk Denizcilik Faaliyetleri ve Tuna Donanmasının Kurulması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1984.
- Erol, Burak Gani, *Memlük Deniz Kuvvetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.
- _____, *Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.
- Fahmy, 'Aly Mohamed, *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D. (Studies in Naval Organisation)*, London 1950.
- Gencer, Ali İhsan, “Bahriye (Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Dönemi)”, *DİA*, IV, 501-502.
- Hırçın, Zeki Can, *Sicilya Normanları'nın Kuzey Afrika'ya Düzenlediği Deniz Aşırı Seferler ve Deniz Gücü*

- (483-548/1091-1154), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- “Karadeniz (Tarih)”, (heyet), *DİA*, XXIV, 386-388.
- Kesik, Muharrem, *Anadolu Türk Beylikleri*, İstanbul 2018.
- Lewis, Archibald Rose, *Naval Power and Trade in the Mediterranean A. D. 500-1100*, Princeton-New Jersey 1951.
- Nadvî, Syed Sulaimân, *The Arab Navigation*, İngilizce trc. Syed Şabâhuddîn 'Abdur Raḥmân, Lahore 1966.
- Öztürk, Murat, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- _____, “Yeni Verilerin Işığında Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Rükneddin Süleymanşah Dönemlerinde Türkiye Selçuklu Devleti Denizciliği”, *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı*, [Baskıda]
- _____, “Yeni Verilerin Işığında 1211'den II. Gıyâseddin Mesud Devri'nin (1302-1308) Sonuna Kadar Türkiye Selçuklu Devleti'nde Denizcilik Faaliyetleri”, *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı*, [Baskıda]
- Planbol, Xavier de, “Hazar (Tarih)”, *DİA*, XVII, 109-111.
- Poyraz, Mevlüt, *Sicilya Adası ve Güney İtalya'nın Müslümanlar Tarafından Fethi (31-296/652-909)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.
- Pryor, John H., *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş, Araplar-Bizanslılar, Batlılar ve Türkler*, Türkçe trc. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, İstanbul 2004.
- _____-Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of ΔΡΟΜΩΝ, The Byzantine Navy ca 500-1204*, Brill-Leiden/Boston 2006.
- Vardarlı, Uğur, *Türkiye Selçuklularının Deniz Gücü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.
- Tuncel, Metin, “Akdeniz (Coğrafya)”, *DİA*, II, 229-231.
- _____, “Karadeniz”, *DİA*, XXIV, 385-386.

Hun, Gök Türk, Uygur Araştırmalarının Tarihi Gelişimi

Historical Development of Hun, Gok Turk, and Uyghur Studies

Ahmet Taşağıl*

öz

Bilindiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısı, dünyanın Orta Asya'yı keşif çalışmalarını yoğunlaştırdığı bir dönemdir. Sömürgeciliğin zirve yaptığı bu dönemde batılı araştırmacılar, yarış halinde Orta Asya'nın gizemlerini çözmeye çalıştılar. Söz konusu çalışmalar her ne kadar sömürgecilğe hizmet etse de Türk kültürünün eski ve derin taraflarını ortaya çıkaran araştırma sonuçları Türk tarihi hakkında bilinenleri farklı noktalara taşımıştır. Dolayısıyla gelişen Türkoloji altın çağını yaşarken tarih çalışmaları da birer birer meyvelerini veriyordu. Genel olarak Orta Asya tarihinin her dönemi ile ilgili değerli eserler yazıldı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının ilk yıllarında Türk tarihinin eski dönemleri üzerine araştırmalara ilgi duyulmuş ve açılan kurumlarla sağlam temellere oturtulmaya çalışılmıştır. Bunlardan ilki İstanbul Üniversitesi bünyesinde 12 Kasım 1924 tarihinde kurulan Türkiyat Enstitüsü, Ankara'da 1931'de kurulan Türk Tarih Kurumu'dur. Daha sonra üniversite reformu ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümleri açılınca akademik çalışmalar daha da yaygınlaşmıştır. Ankara Üniversitesi Tarih Bölümündeki Genel Türk Tarihi, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümünde ise Umumi Türk ve Asya Tarihi kürsüleri, Türkiye dışında yaşayan Türklerin ve Eski Türk Tarihini incelemek üzere kurulmuşlardı. Daha sonraki dönemlerde başka üniversitelerin açılmasıyla sayı çoğalmış ve de yaygınlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hunlar, Gök Türkler, Uygurlar, İslam Öncesi Türk tarihi, Şarkiyat, Orta Asya

ABSTRACT

As is known, the world's exploration efforts in Central Asia intensified in the second half of the 19th century. During this period when colonialism was at its peak, Western researchers raced in their attempt to solve the mysteries of Central Asia. Although these studies served colonialism, research results that reveal the deep old aspects of Turkish culture have brought what is known about Turkish history to different points. Therefore, while the developing Turkology was experiencing its golden age, historical studies were bearing fruit one at a time, with valuable works in general being written about every period of Central Asian history.

In the first years of the proclamation of the Republic of Türkiye, interest occurred in research on the old periods of Turkish history, and efforts were made to establish it on solid foundations through the institutions that were opened. The first of these was the Turkic Studies Institute, established within

*Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.T. 0000-0002-1435-8877

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ahmet Taşağıl,
Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

Başvuru/Submitted: 12.09.2023

Kabul/Accepted: 12.10.2023

Atf/Citation:

Tasagil, Ahmet. "Hun, Gök Türk, Uygur Araştırmalarının Tarihi Gelişimi". *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 413-440. <https://doi.org/10.26650/iutd.20238112>

Istanbul University on November 12, 1924 and followed by the Turkish Historical Society, which was established in Ankara in 1931. With the subsequent university reform, academic studies became more widespread once the Istanbul University's Faculty of Letters and History Department were opened, as well as Ankara University's Faculty of Language, History, and Geography and its History Departments. The Departments of General Turkish History in the History Department of Ankara University and the Departments of General Turkish and Asian History in the History Department of Istanbul University were established to study the history of Turks living outside of Türkiye as well as the history of ancient Turks. With the opening of other universities in later periods, the number of studies increased and became widespread.

Keywords: Huns, Central Asia, Turk Khaganate, Uighurs, pre-Islamic times, Orientalism

Extended Abstract

The history of the Turks over a wide area extending from Korea to Central Europe and the Balkans comes to mind when mentioning pre-Islamic Turkish history before they converted to Islam. The beginning of Turkish history has some problems, just like the history of every nation on earth. Historical material is known to decrease as one goes deeper into the past due to a lack of sources. When looking at ancient times from a chronological perspective, conducting research that can yield definitive results becomes difficult due to the scarcity of sources. This difficult situation specific to the region has been reflected in historiography as an obstacle to the researcher of pre-Islamic Turkish history. Runic inscriptions can be found everywhere over a wide area, extending from Manchuria to Hungary. Unfortunately, written sources remain insufficient at shedding light on the inner world of the steppes. The harsh geographical conditions of the steppes always force the communities that live on them to struggle for survival. While the inhabitants of Central Asia had struggled with all kinds of difficulties to survive, living a rich life was possible in neighboring China with products obtained from fertile lands in temperate climates. Due to the harshness of the climate and the difficulties of the region, the ancient Turks produced little written material. Despite this, they had numerous inscriptions and areas decorated with extremely interesting rock paintings. However, they still could not satisfactorily reflect their inner world and history in these sources. When they went to areas where life was easier (e.g., China, Transoxiana, East Turkestan, Iran, the Middle East, Anatolia, and the Balkans), they started to write more and produce many products, just like their neighbors.

As is known, the second half of the 19th century was a period when the world intensified its exploration efforts in Central Asia. During this period when colonialism was at its peak, Western researchers raced in their attempts to solve the mysteries of Central Asia. Although these studies served colonialism, the research results that revealed the deep old aspects of Turkish culture have brought what is known about Turkish history to different points. Therefore, while the developing Turkology was experiencing its golden age, historical

studies were bearing fruit one at a time. In general, valuable works were written about every period of Central Asian history.

Although Turkish historical research in the West is known to date back to the time of the Crusades, Eastern Studies (Orientalism) gained momentum once colonialism, which had started as a result of geographical discoveries, and its colonialist policies ruled the world. In parallel with this, many books began to be published, especially in Western Europe, as a result of the efforts to learn about Africa and Asia, the information brought by travelers, and the translations of documents in the sources. One who went to East Asia and was introduced to Chinese sources had achieved their aim to learn about this country.

In the first years of the proclamation of the Republic of Türkiye, interest occurred in research on the old periods of Turkish history and efforts were made to establish it on solid foundations with the institutions that had been opened. The first of these was the Turkic Studies Institute, established within Istanbul University on November 12, 1924, followed by the Turkish Historical Society that was established in Ankara in 1931. With the subsequent university reform, academic studies became more widespread with the opening of Istanbul University's Faculty of Letters and History Department and Ankara University's Faculty of Language, History, and Geography and its History Departments. The Department of General Turkish History under the History Department of Ankara University and the Department of General Turkish and Asian History under the History Department of Istanbul University were established to study the History of Turks living outside of Türkiye as well as the history of ancient Turks. With the opening of other universities in later periods, the number of studies increased and became widespread.

The Asian Huns appeared as the first model political organization of the Asian steppes and their rule has been recorded with legendary records starting from 2255 BC. They continued to rule until the mid-5th century CE. Between 318 BC-439 CE, evidence is found for the existence of states bearing the name Hun (also Khan). Almost all written sources about the Asian Huns are in Chinese. The Asian Hun Empire, which is seen to have gained an institutional character during the particular time of Mo-tu (also Modu/Bagatur/Bahadır; 209-174 BC), forms the basis of Central Asian and Turkish history in every aspect. Hun history and Chinese history should be emphasized here as being chronologically parallel. Therefore, by following the history of one side, a person will learn the history of the other.

Gök Turk's political rule involved the institutional continuation of the Huns in every aspect and manifested itself between 552-745 CE. However, according to Chinese texts, these Turks were around for about 400 years between 542-941 CE. They had established their independent khanate in 552 CE. In 582 CE, they split into two: East and West. While the Western Turks maintained their existence until 659 CE, the Eastern Turks lost their

independence in 630 CE. In 682 CE, they emerged as the second Gök Turk Khaganate and continued their political rule until 745 CE. With the discovery of inscriptions erected and written during the second Khaganate dynasty in particular, the opportunity to learn about the inner world of the Turks had arisen. In a sense, the history of ancient Turks began being understood through Turkish. By comparing Chinese and Turkish sources, a model has been obtained through which one can learn the entire history of the Turkic World. Therefore, Gök Turks (also Kök Turks/Turkish Khaganate) have a special place in the general structure of Turkish history.

The Great Uyghur Khaganate was another khanate the Turks established in the steppe geography, centered in Mongolia (also called the Otukan region). This state was a continuation of the Gök Turk Khaganate in every aspect and managed to survive for nearly a century. It left deep traces in history. In ancient times, they were also representatives of steppe culture. Although some khans and rulers had adopted the Manichean religion for a while, they continued their lives in the steppe lifestyle until their final moments. Uyghurs, who lived as a tribe for centuries, acted together with other Turkish tribes, the Basmil and Karluks after the Gök Turks had collapsed in the mid-8th century. They had the opportunity to definitively put an end to Gök Turk rule, gain their independence, and form their state.

This khanate was destroyed by the Kyrgyz after having been maintained for about a century with their capital in Orkhan, an aimag of Mongolia. As a result, the Uyghurs also split into two groups, one going to the Kansu-Ordos region in Northwest China and the other going to the Jimsar region in Xinjiang. Over the following centuries, both groups changed their lifestyle in the region they lived and switched to a settled culture. When the influences of Manichaeism, Buddhism, and Islam were added to this, a different aspect of the ancient Turks had the opportunity to emerge. Therefore, the settled lifestyle they lived allowed them to create unique works of art, unlike other communities of Turkish origin that have survived to this day. As a result, the Uyghurs gained a special place for themselves because they formed a very different aspect of Turkish history in terms of artistic and material cultural products compared to the steppe culture. The cities and similar architectural ruins they created are remarkable, especially in the regions of Mongolia and Siberia.

Cumhuriyetimizin 100. yılını kutladığımız bugünlerde İslam Öncesi Türk tarihi ile ilgili araştırmalarda çok önemli bir seviyeye gelindiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Buna rağmen bazı problemlerin hâlâ devam ettiğini görmek mümkündür. Batıda Türk tarihi araştırmalarının Haçlı Seferleri zamanına kadar gittiği bilirse de coğrafi keşifler sonucu başlayan sömürgecilik ve buna dayalı politikalar dünyaya hâkim olunca Doğu Araştırmaları (Şarkiyat/Orientalizm) hız kazanmıştır. Buna paralel olarak Afrika ve Asya'yı öğrenme çalışmaları seyyahların getirdiği bilgiler ve kaynaklardaki belgelerin tercümesi sonucu özellikle Avrupa'nın batısında çok sayıda kitap yayınlanmaya başlamıştır. Asya'nın doğusuna gidildiğinde Çince kaynaklarla tanışılınca bu ülkeyi öğrenme gayreti hedefe ulaşmıştır. Bununla birlikte Çince metinlerde geçen yabancı kavimlerin belgelerindeki bilgiler de dikkat çekmiştir. Nihayet, Türklerin ilk ataları ile ilgili metinler incelenmiş ve 1756-1758'de yayınlanmıştır¹. Büyük ilgi çeken bu eser, 1851'lere kadar önemini sürdürmüştür. Yakineff Biçurin'in bu yılda Rusça yayınladığı eser Avrupa'daki âlimlerin de dikkatini çekmiştir². Ondan etkilenen Stanislas Julien 1864 ve 1877'de Fransa'da iki araştırma yayınlamıştır³. Rusya'nın Türk illerinde yayılması ile Wilhelm Radloff'un hem bölge gezilerinde yaptığı gözlemleri kâğıda dökmesi, hem de kaynak araştırmaları Türk dili ve tarihi incelemelerinde çok özel yer tutar⁴. Aslında W. Radloff, Rusların sömürge politikalarına hizmet etmiştir. Orta Asya Türk tarihinin anlaşılmasında W. Barthold'un 1893'te yayınladığı *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*⁵ adlı eseri önemli bir rol üstlenmiştir.

Bilindiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısı, dünyanın Orta Asya'yı keşif çalışmalarını yoğunlaştırdığı bir dönemdir. Sömürgeciliğin zirve yaptığı bu dönemde batılı araştırmacılar, yarış halinde Orta Asya'nın gizemlerini çözmeye çalıştılar. Söz konusu çalışmalar her ne kadar sömürgecilğe hizmet etse de Türk kültürünün eski ve derin taraflarını ortaya çıkaran araştırma sonuçları Türk tarihi hakkında bilinenleri farklı noktalara taşımıştır. Dolayısıyla gelişen Türkoloji altın çağını yaşarken, tarih çalışmaları da birer birer meyvelerini veriyordu. Genel olarak Orta Asya tarihinin her dönemi ile ilgili değerli eserler yazıldı.

Danimarkalı dil bilgini W. Thomsen'in 1893 yılının Kasım ayında Orhun Yazıtları'nı okumayı başarması Türkoloji alanında gerçek bir devrimdir⁶. Daha sonra Radloff'un da katkılarıyla⁷ birçok yazıt okunmuş, çok sayıda Türkçe kelimenin açığa çıkmasıyla Eski

1 J. De Guignes, *Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongols et des Occidentaux*, Paris 1756-58 (Türkçe tec. Hüseyin Cahit Yalçın İstanbul 1325h). Ayrıca bkz. J. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumi*, İstanbul 2019.

2 *Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v drevnaya vremena*, Sanktpeterburg 1851, 2. Baskı 1950.

3 "Documents Historique sur les Tou-kioe Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par", *Journal Asiatique*, 1864; *Documents Sur les Tou-kioe (Turcs)*, Paris 1877.

4 *Aus Sibirien*, I-II, Leipzig 1884 (Türkçe terc. Ahmet Temir, *Sibirya'dan*, Ankara 1976).

5 *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, terc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981.

6 "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees", *Mémoire de la Société Finno-ougrienne*, V, Helsinki 1896.

7 *Alltürkische Inschriften der Mongolei*, Peterburg 1897.

Türk tarihi özellikle Gök Türkler ve Uygurlar ile ilgili bilgiler sağlam temellere oturmuştur. Ardından binlerce Uygurca yazmanın da ele geçmesiyle Türk Dilinin temelleri öğrenilmiş ve bunun tarihe katkısı olmuştur. Bu arada 1903 yılında Edeoard Chavannes'in Batı Gök Türkleri'ne dair belgeleri yayınlaması ile Eski Türk tarihi daha da aydınlanmıştır⁸. Çince belgelere dayalı olarak Parker'ın eseri de 1895'te Shang-hai'da basılmıştı⁹.

Türkiye'de ise Osmanlı'nın son dönemlerinde J. De Guignes'in eseri Hüseyin Cahit Yalçın tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Orhun Yazıtları ise Necip Asım Yazıksız tarafından Türkçe'ye aktararak tanıtılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının ilk yıllarında Türk tarihinin eski dönemleri üzerine araştırmalara ilgi duyulmuş ve açılan kurumlarla sağlam temellere oturtulmaya çalışılmıştır. Bunlardan ilki İstanbul Üniversitesi bünyesinde 12 Kasım 1924 tarihinde kurulan Türkiyat Enstitüsü, diğeri Ankara'da 1931'de kurulan Türk Tarih Kurumu'dur. Daha sonra üniversite reformu ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümleri açılınca akademik çalışmalar daha da yaygınlaşmıştır. Ankara Üniversitesi Tarih Bölümündeki Genel Türk Tarihi, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümünde ise Umumî Türk ve Asya Tarihi kürsüleri, Türkiye dışında yaşayan Türklerin ve Eski Türk Tarihini incelemek üzere kurulmuşlardı. Daha sonraki dönemlerde başka üniversitelerin açılmasıyla sayı çoğalmış ve de yaygınlaşmıştır.

Hunlarla İlgili

Asya bozkırlarının ilk model siyasi kuruluşu olarak karşımıza çıkan Asya Hunlarının hâkimiyet süresi efsanevi kayıtlarla birlikte M.Ö. 2255'lerden başlayarak M.S. 5. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. M.Ö. 318-M.S. 439 arasında ise kesin olarak Hun adını taşıyan devletlerin varlığı görülür. Asya Hunlarıyla ilgili yazılı kaynakların neredeyse tamamı Çince'dir¹⁰. Özellikle Mo-tu (Modu/Bagatur/Bahadır-Mete) zamanında (M.Ö. 209-174) kurumsal bir nitelik kazandığını gördüğümüz Asya Hun İmparatorluğu, her yönüyle Orta Asya ve Türk tarihinin temelini oluşturur. Burada vurgulamak gerekir ki, Hun tarihi ve Çin tarihi kronolojik anlamda paralellik gösterir. Dolayısıyla her iki tarafın biri takip edilirse, aslında diğeri tarafın tarihi de öğrenilmiş olur.

M.Ö. 2700'lerden itibaren efsanevi bilgiler de olsa Çinliler, Kuzeyli komşularını kaydetmeye başladılar. Kendi sınırları içlerine girenleri daha çok tanıdıkları için daha fazla

8 *Documents sur les Tou-kiuoe Occidentaux*, Petersbourg 1903; *Notes Additionnelles Documents sur les Tou-kiuoe Occidentaux*, Petersbourg 1906.

9 *A Thousand Years of the Tartars*, Shang-hai 1895.

10 Hunlar hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının başında Shih-chi史記 (110. bölüm); Han Shu 94漢書 A, B; Hou Han Shu後漢書 (89. bölüm); Chin Shu晉書 (97. bölüm); Tzu-chih T'ung-chien資治通鑑; T'ung Tien通典 ve Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜 gibi kaynak eserler gelmektedir.

anlatmaları normal bir durumdur. Bundan dolayı Hunların ilk yurdu Kuzey Çin gösterilse de kesinlikle doğru değildir. Ama her fırsatta bozkırların Çin içlerine girdikleri, Kuzey Çin’de ve daha iç bölgelerinde kendilerine yaşam alanları yarattıkları da doğrudur. Bu yüzden M.Ö. 221’den ya da M.Ö. 214 Çin ordusunun seferinden sonra Hunların esas yurtlarından çıkarıldıkları görüşü gerçeği ifade etmez. Sadece Sarı Irmak’ın güneyini terk etmişlerdir. Nitekim Hunlara ait Buryatya (Ulan Ude), Moğolistan ve İç Moğolistan arkeolojik malzemeleri aksine işaret etmektedir¹¹.

Bozkır kökenli olduğu çok açık bir şekilde anlaşılan Kuzey Çin’deki Chou hanedanı, Çin kültürünü değiştirmeyi, üstelik kalıplaştırmayı başarmıştır. O ortamda yetişenler daha sonra Savaşan Devletler çağında ve İlkbahar-Sonbahar dönemlerinde Çin kültürünün temellerini atmışlardır. Gerçek anlamda Çinliliği temsil eden Han hanedanı M.Ö. 206’dan sonra bahsettiğimiz temeller üzerinde yükselmiştir¹².

Tarih sahnesinde T’ou-man’ın adı bilinen ilk Hun hükümdarı olarak görüldüğünde yıl M.Ö. 221’dir. O esnada Hunların idari merkezi Çin topraklarının epey iç taraflarında bulunuyordu. Bu durum bütün Hunların o bölgede yaşadıkları sonucunu ifade etmez. Söz konusu devirde Moğolistan ve kuzey bozkırlarını terk ederek Kuzey Çin’de yoğunlaşma gerçekleştirmişlerdir. Sonraki devirlerde de ekonomik sıkıntı ile boğuşmak durumunda kalan Hun kitlelerinin defalarca Çin’in kuzeyindeki alanlara yerleştiğini görürüz. Aslında Hunlar, söz ettiğimiz tarihten 7 yıl sonra yenilgiye uğrayarak bozkırlara çekileceklerdir. Nitekim

-
- 11 Moğol arkeologlar tarafından ortaklaşa Moğolistan topraklarında keşfedilen arkeolojik eserler ve buluntular üzerine bir atlas yayınlanmıştır. Bunların bazıları için bkz. *Treasures of the Xiongnu*, ed. Gelegdorj Eregzen, Ulaanbaatar 2011; D. Tseveendorj, *İstoriya Drevnego İssskustva Mongolii*, Ulaan Baatar 2012; E.A. Novgorodova, *Drevniyaya Mongolia*, Moskva 1989; ayn.mlf., *Naseleniye gornogo Mongolia v epohu rannego jelezno veka kak etnokulturniy fenomen, proishojdeniye genezis istoričeskiye sudbi*, Novosibirsk 2003; Baykal’ın doğusundaki Hun arkeolojik kalıntılar için bkz. L.V. Lbova, *Paleolit Severnoy zonu zapadnogo zabaykalya*, Ulan Ude 2000; Nyam-Osorin Tsultem, *İskkusstvo Mongolii*, Moskva 1984.
- Altay bölgesi maddi Hun kalıntıları için bkz. S.V. Kiselev, *Drevniyaya İstoriya Ujynoy Sibiri*, Moskva 1950, s. 307-486; G.V. Kubarev, *Kultura Drevnih Tyurok Altaya, Po Materialam Pogrebalnih pomyatnikov*, Novosibirsk 2005. *Naseleniye Gornogo Altaya v Epohu Rannego Jeleznogo Veka Kak Etnokulturniy Fenomen: Proishojdeniye, genezis, İstoričeskiye Sudbi*, (komisyon), Novosibirsk 2003; Ç. Amartuvşin-N. Batbold-G. Eregzen-B. Batdalay, *Çandman Har Uulun Arheologiyın Dursgal*, I, Ulaanbaatar 2015; Çimiddorjiyn Eröl-Erdene, *Hunnugiyn Yazguurtın Orşuulgın Dursgalın Sudalгаа*, Ulaanbaatar 2015; Ts. Törbat, *Mongol Ba Bus Nutgiyn Bugan Höşöönii Soyol*, I-II, Ulaanbaatar 2018.
- 12 Günümüze kadar dünyada Asya Hunları hakkında yapılan çalışmaların çoğu ağırlıklı olarak Mo-tu ile (M.Ö. 209) başlamaktadır. Bunlardan bazıları için bkz. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin-Leipzig 1921, s. 38; L. Ligeti, “Asya Hunları”, *Attila ve Hunları*, derleyen Gyula Németh, çev. Şerif Başstav, İstanbul 1962, s. 28; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s. 58; Yü Ying-shih, “Hsiung-nu (şyung-nu)”, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, Türkçe terc. S. Esenbel, İstanbul 2000, s. 170 vd.; P. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 46 vd.; Thomas Barfield, *The Perilous Frontier*, Blackwell, Massachusetes 1989, s. 32 vd.; Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford University Press, Boston 1992, s. 452-463, 480-483; D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Blackwell Publishers, Oxford 1998, s. 185 vd.; Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen yay., Konya 2012, s. 39-41; Kao Chien-ch’ün, *Tzuei-hou İ-ke Hsiung-nu*, Pei-ching 2009; Chang Chin-k’uei, *Hsiung-nu Ti-kuo*, Pei-ching 2009; Ahmet Taşagül, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, İstanbul 2020.

Türk-Hun tarihinin en büyük ve muhteşem hükümdarlarından Mo-tu burada tarih sahnesinde yer alacaktır.

Tasarladığı ihtilali başarılı bir şekilde uygulama safhasına koyarak tahtı ele geçiren Mo-tu, 35 sene Hun İmparatorluğu'nu yönetti. Çin'i baskı altına alarak tarihi korku yaşatması ve hafızalara kazıtması çok dikkat çekicidir. Ancak, onun en önemli başarısı Orta Asya bozkırlarındaki bütün boy ve toplulukları bir idare bütünlüğünde toplamasıdır. Kısacası Orta Asya'da yaşayan bütün bozkır halklarını bir birlik haline getirmeyi başarmıştır.

Hunların zaman paralelinde M.Ö. 206 yılında kurulan Han hanedanı da çok önemlidir. Gerçek anlamda Çinliliğin temelini atmıştır. Nitekim günümüzde dahi gerçek Çinlilere Han derler.

Çince yazılı orijinal kaynaklara bakılarak Hunların ve diğer toplulukların tarihlerine dair Batı dillerinde eserler meydana getirilmeye başlanmıştır. E. H. Parker'ın çalışması bunlardan biridir¹³ ve J. De Groot'un 1921 yılında yazmış olduğu eser¹⁴ Hunların tarihini açığa çıkarmıştır. Mc Govern¹⁵ ve diğerlerinin eserleri bilgileri daha da genişletirken, Otto Franke'nin üç ciltlik Çin Tarihi incelemesi¹⁶ Hun tarihine katkıda bulunmuştur. Zaten siyasi ve kültürel gelişmelerinin gelişimine bakıldığında Hunlarsız Çin tarihini yazmanın mümkün olmadığı anlaşılır.

Ülkemizde Sinoloji'nin öncülerinden W. Eberhard, Hunlar ve Batı Türkistan halkları hakkında yazdığı makalelerde bilgi verdi. Ayrıca *Çin Tarihi* adlı eserde de Hunları tanıtan malumatı değerlendirerek Türkçe'ye kazandırdı (1942). Aynı yazarın Hunlar ve Hun döneminde Orta Asya'da yaşayan kavimler hakkında da makaleleri vardır¹⁷. *Çin'in Şimal Komşuları* adlı eseri ile Kore'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan uçsuz bucaksız bozkırlarda yaşayan irili-ufaklı boyları incelemiştir. Yine Türklerden Muhaddere Özerdim'in çalışmaları¹⁸ ilk yayınlar olarak dikkati çeker. İslam Öncesi Türk Tarihinin en büyük âlimlerinden Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu* adlı iki ciltlik geniş bir eser yazdı. Ögel, yine

13 *A Thousand Years of the Tartars*, Shang-hai 1895.

14 *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin-Leipzig 1921.

15 *The Early Empires of Central Asia*, Newyork 1939.

16 *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, Berlin 1930.

17 *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942; "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1942), s. 125-191; "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri", *Ülkü*, sayı 92 (1940), s. 161-172; "Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor", *Ülkü*, sayı 87 (1940), s. 204-215; *Çin Tarihi*, Ankara 1987; "Muahhar Han Devrinde (M.S. 25-M.S. 220), Hun Tarihinin Kronolojik Bakış", *Belleten*, IV/16 (1940), s. 337-385; "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/4 (1943), s. 19-29.

18 "Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten*, XXVII/105 (1963), s. 1-23.

başka makaleleri ile konuya açıklık getirmeye çalıştı¹⁹. Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, Han Shu'nun Hunlarla ilgili bölümünü kritik ederek Türkçe'ye tercüme ettiler²⁰. Onat, ayrıca Batı bölgeleri ile ilgili metinleri de Türkçe'ye çevirdi ve çok sayıda makale yazdı²¹. Bu arada Tilla Deniz Baykuzu çok değerli bir monografya yayınladı²². Baykuzu, ayrıca yüksek lisans ve doktora tezlerinde Kuzey Çin'de kurulan Hun devletlerini araştırmıştı²³. Gökçe Balcı ise Tabgaçları değerlendiren bir doktora çalışması gerçekleştirdi²⁴. Merhum Pulat Utkan'ın Shih Chi'nin Hunlar bölümü için hazırladığı metinleri Giray Fidan tamamlayarak yayınladı²⁵. Kürşat Yıldırım ise Çin kaynaklarına göre Doğu Türkistan'ın şehirlerini araştırdı, Hun tarihi üzerine makaleler çıkardı²⁶. Bu eserin yayına hazırlandığı günlerde Konuralp Ercilasun da müstakil bir Hun tarihi yayınladı²⁷. Cevat Türkeli, Hunların atalarına dair son derece orijinal bir doktora tezi hazırlamıştı²⁸. Gelinen noktada ülkemizde Hun tarihi ile ilgili yayınların memnuniyet verici olduğunu söyleyebiliriz. Hunların dili ile ilgili de Talat Tekin'in bir çalışması yayınlanmıştır²⁹.

Biz de yaklaşık 30 yıldan beri araştırıp okuttuğumuz Hun tarihi ile ilgili değerlendirmelerimizi okuyucuya sunmak amacıyla yola çıktık. Daha önce yapılmış kaynaklara dayalı araştırmaların hepsini dikkate alarak konuya başladık. Hem Shih Chi, Han Shu, Hou Han Shu gibi kaynaklardaki belgeleri inceledik, hem de daha önceki eserlerde pek de yer verilmeyen T'ung Tien, Tsu-chih T'ung-chien ile Ts'e-fu Yuan-kuei'deki belgeleri taradık³⁰.

-
- 19 “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *DTCF Dergisi*, VI/4 (1948), s. 259-278; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962; *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, 2. Baskı Ankara 2015; “İlktöles Boyları”, *Belleten*, XII/48 (1948), s. 795-831.
- 20 *Han Hendenliği Tarihi Hsiung-nu Monografisi*, Ankara 2006.
- 21 “Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, *Belleten*, LIV/212 (1990), s. 913-920; “Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI/26 (1992), s. 63-71; *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara 2012; “Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi”, *DTCF Dergisi*, XXXI/1-2 (1987), s. 383-395; “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S.220)”, *Belleten*, LV/200 (1987), s. 611-624; “Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme”, *Belleten*, LV/212 (1991), s. 71-78.
- 22 *Asya Hun İmparatorluğu*, Konya 2012.
- 23 *Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997; “V. Yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti: Kuzey Liang”, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 758-762.
- 24 *Tabgaçlar*, İstanbul 2018.
- 25 *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul 2018.
- 26 *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 2016; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul 2013; “Hunlar ve Gansu Bölgesi”, *Atsız Armağanı*, II, haz. Saadettin Y. Gömeç, Ankara 2017, s. 187-200; “Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XVI/2 (2016), s. 197-209; “Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang □ □ Şehri Üzerine Bazı Notlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 39 (2016), s. 61-69. Yazar *Çin Tarihi* (İstanbul 2021) adlı kitabında da Hun, Gök Türk ve Uygur dönemleri hakkında bilgiler vermiştir.
- 27 *Türk Tarihinde Asya Hunları*, Ankara 2020.
- 28 *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.
- 29 *Hunların Dili*, Ankara 1993.
- 30 Hunlar hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının başında Shih-chi史記 (110. bölüm); Han Shu 94漢書 A, B; Hou Han Shu後漢書 (89. bölüm); Chin Shu晉書 (97.bölüm); Tzu-chih T'ung-chien資治通鑑; T'ung Tien通典 ve Ts'e-fu Yuan-kuei 冊府元龜 gibi kaynak eserlerden faydalanarak *Bozkırların İlk imparatorluğu Hunlar* kitabımızı yazdık.

Bulduğumuz bilgileri değerlendirerek, Shih Chi ve Han Shu'dakilere ilave ettik. Kronolojik bir bilgi gövdesi oluşturmaya gayret ederek Hun tarihini yazmaya çalıştık. Kaynaklarca ifade edilen sosyal hayat ve devlet teşkilatı ile ilgili konuları yeri geldiğinde ele aldık. Böylece konu bütünlüğü sağlanması mümkün oldu. Arkasına da son yıllarda özellikle Moğolistan, Kuzey Çin ve Sibirya'da yapmış olduğumuz saha araştırmaları gezilerinde ulaştığımız bilgilere ve Moğol ile diğer ülke arkeologlarının gerçekleştirdiği kazıların sonuçlarına göre maddi kültür miraslarını koyduk. Her yıl çok sayıda arkeolojik keşfin meydana geldiği Hun topraklarında gelecekte çok daha önemli bilimsel sonuçlara ulaşılacağı açıktır. Biz bu çalışmada, şimdilik mevcut buluntulara göre yorumlama gayreti gösterdik³¹.

Gök Türkler

Her yönüyle Hunların kurumsal devamı olan Gök Türk siyasi hâkimiyeti 552-745 yılları arasındaki dönemde kendini gösterdi. Ancak, biz Çince metinlere göre onları 542-941 arası gibi yaklaşık 400 yıl takip ederiz. 552'de bağımsız kağanlıklarını kurdular. 582'de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldılar. Batı kanadı 659'a kadar bir şekilde varlığını korurken, Doğu tarafı 630'da bağımsızlığını kaybetti. 682'de II. Gök Türk Kağanlığı olarak ortaya çıkıp 745 yılına kadar siyasi hakimiyetini sürdürdü. Özellikle II. Kağanlık zamanında dikilen ve yazılan yazıtların keşfedilmesiyle birlikte Türklerin iç dünyasını öğrenme fırsatı doğdu. Bir anlamda Eski Türk tarihi Türkçe üzerinden anlaşılmaya başlandı. Çince ve Türkçe kaynakların karşılaştırılmasıyla bütün Türk Dünyası tarihini öğrenebileceğimiz bir modele kavuşmuş olduk. Bu yüzden Türk tarihinin genel yapısı içinde Gök Türkler (Kök Türkler/ Türk Kağanlığı) özel bir yere sahiptir.

Yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi Batı ilim âleminde her zaman ilgiyle takip edilen şarkiyat araştırmaları, coğrafi keşiflerin yapılması, ilim ve teknikte ilerleme neticesinde XVIII. yüzyıldan itibaren büyük bir hız kazanmıştır. Yeni bulunan yerler, Uzak Doğu, Hindistan ve Orta Doğu milletleri üzerine araştırmalar sürerken dikkatler Orta Asya Türk tarihine çekilmeye başlamıştır. Çin yıllıklarındaki bilgiler bu hususta başı çekerken, eski Grek ve Latin kaynakları, daha sonra Arapça ve Farsça eserler bunları takip ediyordu. Şarkiyatçılar (Orientalist) büyük bir hızla bunları incelemeye koyulmuşlardı.

Gök Türk tarihi ile ilgili Çin kaynaklarına dayalı ilk araştırmanın yine 1756-58 yıllarında, J. De Guignes tarafından Fransa'da yapıldığını söylemeliyiz (*Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux*, Paris 1756-58, I-V; Türkçe terc. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1325h). Zamanının şartlarında oldukça iyi sayılan bu eser çok geçmeden ilmi değerini yitirmiştir. Sinoloji alanındaki gelişmeler ve diğer araştırmalar, De Guignes'in vardığı neticelerin hatalı olduğunu, Çince isimlerin yanlış okunduğunu göstermiştir.

31 Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, İstanbul 2020.

Kaynaklara dayanılarak Gök Türk tarihi üzerine batıda yapılan ikinci büyük çalışma, N. Yakinef Biçurin'in *Sobreniye Svediy o Narodah Obtitavşih v Sredney Azii v Drevneya Vremena* (Sanktpeterburg 1851; 2. baskı Moskova-Leningrad 1950) adlı eseridir. Daha çok yıllık ve ansiklopedilerdeki Gök Türk bölümlerine dayalı olarak yapılan 12. yüzyıla kadar Orta Asya ile ilgili çalışmada Çince okuma hatalarının yanında Batı Gök Türk kaganı Tardu'yu 480'li yıllarda yaşamış göstermek gibi birçok hataya düşülmüştür.

Ansiklopedik eserlere dayalı çalışmalara bir misal de St. Julien'in eseri (*Documents sur les Tou-kioue (Turcs)*, JA 1864 ve de kitap olarak Paris 1877)'dir. Yakinef ile istişare halinde, 1726 yılında meydana getirilmiş olan Pien-i-tien adlı ansiklopediye bağlı olarak, yıllıklardan iktibaslarla Gök Türklerle ilgili bilgileri tercüme ederek yayınlamıştır. Bu eserde de tercüme, filoloji ve tarihle ilgili birçok hataya rastlanmaktadır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya'ya karşı şarkiyatçılar ve diğer ilim adamları arasındaki ilginin arttığı görülmektedir. Bu sıralarda Orta Asya'nın iç kesimlerine kazı ve benzeri araştırma gezileri tertip edilirken, ilim dünyası bir büyük keşfe daha sahne oldu. 1728 yılında İsveçli subay Strachlanberg tarafından ilim âlemine ihbar edilen Orhun Abidelerinin okunması 1893 yılında vuku bulmuştur (W. Thomsen, "L'Inscriptions de l'Orkhon dechiffreé", *MSFOu*, V, 1896).

Türk ve Türk tarihinin en önemli yazıtları olan bu kitabelerin okunması Gök Türk araştırmalarında yeni bir çığır açmıştır. Yazıtlardaki özel isimlerin okunup, açığa çıkmasıyla, birçok Çince ismin, unvanın Türkçe karşılığını tesbit etmek mümkün olmuştur. Ayrıca II. Gök Türk Devleti dönemiyle ilgili teferruatlı malumat elde edilmiştir. Bundan birkaç yıl sonra Gök Türk (Kök Türk) deyiimi ilk defa kullanılmıştır³². Aslında kitabelerin okunması gibi önemli bir gelişme Türkologların çoğunu Gök Türkler üzerine araştırma yapmaya sevk etmiştir. Bu zamana kadar sadece sinologlar tarafından yapılan araştırmalar ön planda iken artık Gök Türklerin kendi dilleriyle yazdıkları kitabeler önem kazanmıştır.

Ancak kitabeler taşıdıkları bütün bu kıymetlerine rağmen yine de Gök Türk tarihi için yetersiz kalmaktadır. Özellikle 542-630 arasındaki devreye ait kayıtlar son derece azdır. Bunu kitabelerin okunmasının ardından E. Chavannes tarafından yazılan *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, (Petersburg 1903, 2. baskı Paris 1941) adlı eserden anlamak mümkündür. Chavannes, *Batı Gök Türkleri Hakkında Vesikalar* adlı bu eserinde ağırlığını 627 yılından sonraya vermek üzere yıllıklardaki Batı Gök Türklerine ve Türkistan'ın küçük şehir devletlerine ait metinlerin tercümesini vermiştir. Chavannes'in eseri her bakımdan Gök Türk tarihini De Guignes, Yakinef ve Julien'in araştırmalarından daha doğru ve sağlam temellere oturtmuştur. Diğer taraftan Grek kaynaklarındaki Gök Türkler hakkındaki bilgilerle mukayese etmiş olması esere ayrı bir değer katmaktadır.

32 W. Bang, *Über die Köktürkische Inscript auf der Süd Seite des Kül Tegin Denkmals*, Leipzig 1896.

Fakat Batı Gök Türkleriyle ilgili vesikalar muhtevalı bu eserde 618 yılı öncesine ait eksik vesikalar vardır. Özellikle Batı Gök Türk ülkesine gitmiş veya alakalı şahsiyetlerin biyografilerinin tercüme edilmemesi eksikliklerdir (Pei Chü, Ts'ui P'eng, Wei Chie ve benzeri). Bunun yanında kendisinin esas kabul ettiği Chiu T'ang Shu ve Hsin T'ang Shu'dan çok önce yazılmış olan T'ung Tien gibi çok önemli bir eseri tercüme etmemiştir. Kronolojik vesika bakımından en zengin eser Tsu-chih T'ung chien'deki bilgilerin de tercümesini yapmamıştır. Ancak, Chavannes'ın kendisi de yıllıklardaki vesikaların eksik olduklarını görmüş ve daha sonra Ts'e-fu Yüan-kui'e dayalı olarak *Notes Additionelles sur les Tou-kioue Occidentaux* (Petersburg 1903) adlı eseriyle telafi etmeye çalışmıştır. Burada da 618 yılı öncesi eksiktir. Bu tarihten önceki vesikalar tercüme edilmemiştir. Bununla birlikte bazı isimlerin hatalı okunmuş olmasına rağmen yukarıda söylediğimiz gibi Gök Türk tarihi hakkında o zamana kadar yapılmış en iyi çalışmadır.

1915 yılında yine Fransız Paul Pelliot, Türk ismi hakkında üç sayfalık bir makale yayınlamıştır³³. Gök Türk tarihi hakkında fazla bir şey getirmeyen bu makale, daha çok Türk isminin Çincesi ve fonetiği üzerinedir.

Gök Türk tarihi hakkında Çin kaynaklarına bağlı olarak yapılan en hacimli araştırma Liu Mao-tsai'in eseridir³⁴. Yıllıklardaki Gök Türklerle ilgili bütün metinlerin tercümesi esas alınmış ve Almanca'ya çevrilmiştir. Bu konuda yazılanların en mükemmeli olarak kabul edilen bu eserde vesika eksiklikleri göze çarpmaktadır. Her şeyden önce Sui Shu'da kayıtlı birçok biyografi tercüme edilmemiştir. Fakat bu biyografilerin bazı hadiseleri aydınlatmakta anahtar vazifesi gördüğünü müşahede etmekteyiz. Dolayısıyla bu biyografilerdeki vesikalar başka hiç bir yerde yoktur ve çok önemlidir. Bundan başka Tsu-chih T'ung-chien'de yıllıklarda olmayan birçok vesika vardır. T'ung Tien özellikle unvan bakımından çok zengindir. Büyük bir ansiklopedi olan Ts'e-fu Yüan-kui de yıllıklardan daha zengin malzemeye sahiptir. Bu metinlerin tercümesi yapılmamıştır.

Bunu takiben 1960 yılında René Giraud, Orhun Abidelerine dayalı olarak II. Gök Türk devletini siyasi ve teşkilat yönünden incelemiştir³⁵.

1968 yılında Macaristan'da H. Ecsedy, kaynaklara dayalı makalesiyle 545-589 yılları arasındaki Gök Türk-Çin ticari ilişkilerini tetkik etmiştir³⁶. Sadece yıllıklardaki Gök Türk bölümleri ve Tsu-chih T'ung-chien'deki bilgiler esas alındığı, biyografiler kullanılmadığı için yetersiz olduğu noktalar bulunmaktadır. Gök Türk dönemi hanedan yıllıkları olan Chou Shu, Sui Shu, Hsin T'ang Shu'daki bilgiler, Liu İ-t'ang tarafından *Pien-cheng Yen chiou Suo*

33 "L'Origine de Tou-kioue, Nom Chinois de Turc", *T'oung Pao*, Second Series, XVI/5 (1915), s. 687-689.

34 *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I-II, Wiesbaden 1958.

35 *L'Empire de Turc Célestes*, Paris 1960.

36 "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second half of the VIth Century", *Acta Orientalia*, XXI, Budapest 1968, s. 131-180.

dergisinin 12. sayısında (Taipei 1981) açıklanmaya çalışılmıştır. Bu müellif Sui ve Hsin T'ang Shu'daki Batı Gök Türk bölümlerinin açıklamalarını aynı derginin 14. sayısında yapmıştır (1983). Uygurca ve Moğolca isimlerle Gök Türk isimlerinin Çincelerini mukayese ederek neticeye varmak istemiş ise de başarılı olduğu kabul edilemez; çünkü Uygurca'da kullanılan (Beşir, Hasan gibi) Arapça isimlerle karşılaştırma yaparken, fonetik benzerliklerden çözüm yolları ararken pek çok hataya düşmüştür.

Taiwan'da yapılan bir diğer araştırma Liu En-hsien'in *T'u-chüe Yen-chiou* (T'ai-pei 1987) adlı eseridir. Liu Mao-tsai'in eserinden sonra en hacimli eser sayılabilir. Ancak yazar, bölümlere ayırdığı konu başlıklarında sık sık aynı bilgi ve konuları tekrar etmektedir. Bunun yanında yıllıklardaki Gök Türk bölümlerine bağlı kalmış ve biyografilere, imparatorlar bölümlerine oldukça az müracaat etmiştir. Ayrıca yaptığı soy kütüğü listesinde eksikler vardır.

Gök Türklerle ilgili Çin kaynaklarına dayalı son araştırma Japon T. Hayashi tarafından yayınlanmıştır³⁷. 618 yılı sonrasını incelemeyi hedefleyen bu makalede, aslında Gök Türk-Çin ticaret ilişkileri ele alınmaya çalışılmıştır. Ancak, Çin kaynaklarında geçen Sui imparatorluğunun sonunda isyanlar çıkması (616-617) ve bazı asi Çinli devlet adamlarının Gök Türklerle bağlanması olaylarını, Gök Türklerin kuvvetlenmesinde asıl sebep olarak göstermektedir. Halbuki Çin yıllıkları dahi bu sırada kuzeye çıkan Çinli asi devlet adamlarına kaganın bizzat asker verdiği, Gök Türklerle teslim olan halkın ise dağların, vadilerin arasında yaşadığı ve hiç bir askeri faaliyet göstermediklerini anlatmaktadır.

Ülkemizde Gök Türkler hakkında ilk ilmi çalışma A.M.V. Gabain tarafından yayınlanmıştır³⁸. Daha ziyade kitabelere bağlı olarak II. Gök Türk devletinin ele alınmaya çalışıldığı bu makalede I. Gök Türk devleti dönemine ait çok kısa malumat vardır. Buna rağmen Gök Türklerin Çin'le ilk siyasi temas kurmasını 556 yılına koymak gibi büyük karışıklıklar yapılmıştır. Biçurin'in eserindeki hataların tekrar edildiği anlaşılmaktadır.

Rus Yakinef ve Fransız Julien'in eserlerine ve arkeolojik kazılara dayalı çalışmalardan faydalanmak suretiyle A. N. Kurat, bir makale yayınlamıştır³⁹. Bizzat Çince metinlerden faydalanmadığı anlaşılan Kurat, eserlerini kullandığı Julien ve Yakinef'in hatalarını tekrar etmiştir. Mesela 545 yılı, 535 olarak gösterilmiş; Tardu 480'li yıllarda yaşamış gibi bariz karışıklıklar tekrar edilmiştir. Ayrıca I. Gök Türk devleti 552-582 yılları arasında varlığını sürdürdükten sonra Doğu Gök Türkleri anlatılırken Tou-lan Kagan ile Ch'i-min Kagan aynı şahıs olarak belirtilmiştir. Kao-ch'ang'lılar da yine Yakineff'ten iktibaslı ve hatalı olarak Uygurlar şeklinde izah edilmiştir. Bunlar gibi birçok yanlış tarihlere ve isimlerin karıştırılmasına tesadüf edilmektedir.

37 "Development of a Nomadic Empire", *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, Tokyo 1990.

38 "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", çev. Saadet Ş. Çağatay, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/5 (1944), s. 685-696; VIII/3 (1950), s. 373-379.

39 "Göktürk Kağanlığı", *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X/1-2 (1952), s. 1-56.

Ülkemizde Çince metinlere dayalı ilk Gök Türk tarihi çalışması B. Ögel tarafından yayınlanmıştır⁴⁰. Chou Shu ve Sui Shu'daki Gök Türk bölümlerinin menşeyle ilgili kısımlarındaki efsanevi rivayetler bunun zamanına kadar tercüme edilerek açıklanmıştır. Çok iyi izahatların yapıldığı bu makalede diğer Türk boyları, Moğol kabileleri ve Hun'larla olan ortak noktalar mukayese edilerek tesbit edilmiştir. Ögel'in meseleye vakıf olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Ancak Chou Shu 50'deki ilk satırda A-shih-na kabilesini ilk yenen devletin adı belirtilmeyerek komşu devlet (Lin-kuo) ifadesi kullanılmıştır. Ögel, burada komşu anlamına gelen Lin karakterini devlet adı olarak düşünmüş sonra yerini aramış ve bulamadığını belirtmiştir.

Liu Mao-tsai'ın bu geniş tercümesinin eksiklerini fark eden Ögel, doktora öğrencisi Chang Jen-t'ang'a, Tsu-chih T'ung-chien ve Ts'e-fu Yüan-kui'deki bilgilerin tercümesini yaptırmıştır⁴¹ (*Doğu Göktürkleri*, doktora tezi, özel baskı Taipei 1968). Chang Jen-t'ang, 618-742 yılları arasında tekabül eden devrede ağırlığı Tsu-chih T'ung-chien olmak üzere bazen Ts'e-fu Yüan-kui'deki belgeleri kullanmak suretiyle Türkçe'ye tercüme etmiştir. Burada 542-618 yılları arasında dokunulmamıştır. Tang hanedanı resmen 618 yılında kurulmuştur; fakat bunun isyan hareketi bir-iki yıl önce başlamıştı. Bu yüzden, 616 yılından itibaren tercümelere başlamış olması konu bütünlüğü açısından iyi olacaktır. Çünkü bu devrede Gök Türklerin Çin'e yardımları vardır. T'ang hanedanı, daha kurulduğu sırada yok olmaktan bir Gök Türk tegini Ta-nai sayesinde kurtulmuştur. Bunlara ait malumat bulunmamaktadır. Diğer taraftan 618 sonrasına ait Ts'e-fu Yüan-kui'deki belgelerin hepsinin tercümesi yoktur. Üstelik Gök Türklerin askeri ve siyasi alanda üstün oldukları döneme ait vesikaların verilmemesi de dikkat çekicidir.

Çince yazılmış tarihi kaynaklarda Gök Türklerle ilgili çok fazla bilgi kapsayan belgeler mevcuttur⁴². Ahmet Taşağıl tarafından Çin Kaynaklarına dayalı dört ayrı kitap yazılmıştır⁴³. Kaynaklardaki bütün belgeler taranarak Gök Türklerle ve o dönemde yaşamış olan boylarla ilgili metinler Türkçe'ye tercüme edilerek ve değerlendirilerek kitap haline getirilmiştir.

40 "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar Notlar", *Belleten*, XXI/81 (1957), s. 81-137.

41 *Doğu Göktürkleri*, Doktora Tezi, özel baskı Taipei 1968.

42 Gök Türkler ile ilgili bilgi veren orijinal Çin kaynakları Chou Shu周書 50, s. 909; Pei Shih 北史 99, s. 3285; Sui Shu隋書; T'ung Tien通典 197, 1067 c; Ts'e-fu Yüan-kuei册府元龟 958, 23a; T'ung Chih通志 636, 1c; Tsu-chih T'ung-chien資治通鑑; Wen-hsien T'ung-k'ao文獻通考 343, 2687 a; *Chiou T'ang Shu* 舊唐書 198. Bölüm; Hsin T'ang Shu新唐書 (Ou Yang-hsiou/ 1060). Yazdığımız konuyla ilgili eserlerde söz konusu kaynakların tanıtımı detaylı bir şekilde yapılmıştır.

43 "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *MSÜ Fen-Edeb. Fak. Dergisi*, sayı 1 (1992), s. 121-134; "Kaghan Kağan (692-716)", *Belleten*, LVII/218 (1993), s. 51-70; "Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, LXIII/236 (1999), s. 23-42; *Gök Türkler I*, Ankara 1995; "Kaghan Kağan Devrinde Gök Türk-Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 65 (1991), s. 307-320; *Gök Türkler II*, Ankara 1998; "Gök Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", *Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Tarih Boyunca Türklerde İnsan Hakları Kitabı*, I, İstanbul 1992, s. 93-116; *Gök Türkler III*, Ankara 2004; *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.

Yazıtların bulunup okunması 1893 sonrası Türkoloji'de çığır açılmasına sebep olmuştur. Dünyanın birçok ülkesinde ve ülkemizde Gök Türk yazıtlarıyla ilgili çok sayıda kitap ve makale yazılmıştır⁴⁴. Aradan geçen sürede yeni birçok yazıtın keşfi Eski Türk tarihi araştırmalarına büyük katkı sağlamıştır. Bir unvan ve adın Türkçe karşılıklarının öğrenilmesi sonucu Gök Türk tarihi daha da aydınlanmıştır.

Uygurlar

Türklerin bozkır coğrafyasında Moğolistan, hatta Ötüken bölgesi merkezli çıkardıkları bir başka kağanlık Büyük Uygur Kağanlığı'dır. Her yönüyle Gök Türk Kağanlığı'nın devamı olan bu devlet, yaklaşık yüzyıl ayakta kalmayı başararak tarihte derin izler bırakabilmiştir. Eski devirlerde onlar da bozkır kültürünün temsilcisidirler. Her ne kadar bir vakit Mani dinini benimseyen kağan ve yöneticiler olsa da son ana kadar bozkır hayat tarzında ömürlerini sürdürmüşlerdir. Yüzyıllarca bir boy halinde yaşayan Uygurlar VIII. yüzyılın ortasında Gök Türklerin çöküşe gitmesi üzerine diğer Türk boyları Basmıl ve Karluklar ile birlikte hareket ettiler. Gök Türk hâkimiyetine kesin bir şekilde son vererek bağımsızlıklarını kazanıp kendi devletlerini oluşturma fırsatını buldular.

Bu kağanlık Orhun/Ötüken merkezli halde yaklaşık yüz yıl devam ettikten sonra Kırgızlar tarafından yıkıldı. Sonuçta ikiye ayrılan Uygurların bir kitlesi Kuzeybatı Çin'de Kansu-Ordos bölgesine, diğer bir kitlesi ise Beşbalık bölgesine geldiler. Takip eden asırlar içinde her iki grup da yaşadığı bölgede hayat tarzını değiştirerek yerleşik kültüre geçti. Maniheizm, Budizm ve İslam dinlerinin de etkisi buna katılınca Eski Türklerin farklı bir yönleri ortaya çıkma imkânı elde etti. Bundan dolayı geçtikleri yerleşik hayat tarzı onlara günümüze kadar gelen diğer Türk kökenli topluluklardan farklı olarak eşsiz sanat eserleri meydana getirme fırsatı tanıdı. Sonuçta Uygurlar, Türk tarihinin bozkır kültürüne göre daha sanatsal ve maddi kültür ürünleri açısından çok farklı bir cephesini oluşturdukları için kendilerine özel bir yer edindiler. Özellikle Moğolistan ve Sibiry coğrafyaları başta olmak üzere onların ortaya koydukları şehir ve benzeri mimari kalıntıları dikkat çekicidir.

Uygur adı Çin kaynaklarında Huei-ho, Wei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er gibi şekillerde transkribe edilmiştir. Uygur adına 945 yılında yazılan Chiou Wu Tai Shih (Eski Beş Hanedan Tarihi) adlı Çin kaynağında şahin gibi dolaşan hücum eden anlamı verilmektedir. Yine uy (akraba, müttefik)dan geldiği ve On Uygur adının 10 müttefik (kabile) anlamında olduğu da

44 Bunlardan bazıları için bkz. H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, İstanbul 2003; Karcaubay Sartkojauli, *Orhun Yazıtları Tolik Atlası*, Astana 2002; Osman Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012; Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2012; Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2009; ayn.mlf., *Kül Tigin Yazıtı Notları*, İstanbul 2015; Eski Türk yazıtları üzerine yapılan yerli ve yabancı çalışmalar için ayrıca bkz. Erhan Aydın, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul 2017.

bildirilmiştir. Bu isme daha başka anlamların verildiğine de rastlanması Uygur adının tarih boyunca kazandığı şöhretten kaynaklanmış olmalıdır⁴⁵.

Orta Asya’da Gök Türk hâkimiyetinin sona ermesiyle doğan siyasi boşluktan faydalanarak kendi devletlerini kuran Uygurlar, aslında Töles boylarının arasında, hatta daha öncesinde IV ve V. yüzyıllarda Kao-ch’e (Kanglı) boylarının arasında bir kabile olarak görünmektedirler. 603 yılını takiben Gök Türklere karşı isyan eden Töles boylarının arasında da kesin bir şekilde adlarından bahsedilir. Bu arada 627-646 yılları arasında güçlü bağımsız bir şekilde varlığını korumayı başarabilen Sir Tarduş siyasi birliğinin içinde yer aldılar. Onların bahsedilen tarihte yıkılması üzerine, yani daha sonra 648 yılında Çin’e bağlandılar. 682’de II. Gök Türk Devleti kurulunca Dokuz Oğuzlarla birlikte bu devlete itaat etmek zorunda kaldılar. Bu arada Dokuz Oğuz boyları şu kabilelerden oluşuyordu: *Bugu (Pu-ku)*, *Hun*, *Bayırku*, *Tongra (T’ung-lo)*, *Ss-chie (İzgil)*, *Ch’i-pi*, *A-pu-sse*, *Ku-lun-wu-ku*, *A-tie (Ediz)*. Dokuz Oğuzlara Uygurlar da katılınca On Uygur adıyla anılmaya başladılar.

740 yılından sonra II. Gök Türk Devleti iç karışıklığa sürüklenince Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar ittifak yaparak ayaklandılar. Mağlup ettikleri Gök Türklerin hâkimiyetine karşı önce Basmılların kağanlığını kurarak ona katıldılar. Uygurlar doğu, Karluklar ülkenin batı kanatlarının idarelerini yani yabguluklarını aldılar. Ancak, Basmıl Kağanlığı daha fazla yaşama fırsatı bulamadı. Çünkü Uygurlar 744 yılında Basmılları bozguna uğratarak tarihçiler tarafından Ötüken Büyük Uygur Kağanlığı adı verilen devletlerini oluşturdular. Bundan sonra yaklaşık Orhun-Selenga ağırlık merkezli olmak üzere Moğolistan coğrafyasında Büyük Uygur Kağanlığı’nın hâkimiyeti söz konusudur. Bu esnada Uygurların kendileri de alt boy gruplarına ayrılıyorlardı. Bu alt boy grubu da yani bir tür küçük kabile birliklerinin adları Yaglakar, Hu-tu-ku, Hu (Chiou-lo-wu = Kürebir), Küremür, Mo-ko-hsi-chi (Bagasıgır), A-wu-ch’e (Ebirçeg veya Abırçak), Hu-wu-su, Yo-wu-ku (Yagmurkar), Hsi-ye-wu (Ayavire/Ayabire=Ayamur/Aymur) idi. Bahsettiğimiz noktada Uygurların kendilerinin de dokuz kabileden oluştuğunu ve bunun dikkat çekici bir durum olduğunu belirtmek gerekir.

Ülkemizde ve dünyada Uygur araştırmaları Gök Türk çalışmalarıyla beraber yürümüştür denilebilir. Merhum Bahaeddin Ögel’in makale çalışmaları bu alanda da önde gelir⁴⁶. Gök Türk dönemi orijinal kaynaklarının neredeyse tamamının Uygur tarihi için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Hocam Gülçin Çandarlıoğlu da doktora ve doçentlik çalışmalarında Uygurlarla

45 Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Uygurlar*, İstanbul 2020, s. 26 vd.

46 “Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler Uygurların Menşesi Efsanesi”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/1-2 (1947), s. 17-26; “İlk Töles Boyları”, *Bellekten*, XII/48 (1948), s. 795-831; “Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi Kutluk Bilge Kül Kagan, Moyunçur”, *Bellekten*, XV/59 (1951), s. 361-379; “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, *Bellekten*, XIX/75 (1955), s. 331-376; *Sino-Turcica*, Tai-pei 1964; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.

ilgili orijinal kaynakların üzerinde çalışmıştır⁴⁷. Özkan İzgi ise hem bir seyahatname hem de hukuk ve kültür tarihi ile ilgili iki kitap yayınladı⁴⁸. Kürşat Yıldırım Uygur Kağanlığı üzerine bir monografi ve makaleler çıkardı⁴⁹. Yine Uygurların toprak hukuku ile belgelerin değerlendirilmesi Melek Özyetgin tarafından gerçekleştirildi⁵⁰. Emel Esin'in kültür tarihi ile ilgili eserinde de Uygur kültürüyle ilgili detaylı bilgiler bulunur⁵¹. Buna benzer malumatı Yaşar Çoruhlu'nun araştırmasında da görürüz⁵².

Uygur Kağanlığı'nın bu döneminde meydana getirilmiş eşsiz hazine değerinde yazıtların varlığı söz konusudur. Eğer Böğü Kağan Mani dinine meyletmemiş olsa yazıtların sayısı artarak devam ederdi ve biz Eski Türk kültür tarihine dair çok fazla şey öğrenme imkânı bulurduk. Yine de Bayan Çor Kağan zamanında dikilen Tes, Taryat ve Şine Us gibi yazıtlardaki bilgilerden faydalanabiliriz⁵³. Gök Türk dönemi tarihinin öğrenilmesinde olduğu gibi Uygur Kağanlığı için de Çin kaynakları çok önemlidir. Bu yüzden konuyla ilgili bütün Çin kaynaklarına baktık. Ülkemizde Uygur tarihinin Çince metinleri üzerinde ilk çalışma Hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu tarafından yapılmıştır. Kendisinden çok şey öğrendiğim gibi eserinden de fazlasıyla faydalandım. Bilindiği gibi dünyada da Uygurlar hakkında çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda Colin Mackerras'ın Avusturalya'da yayınladığı Çince metinler üzerine eseri⁵⁴ de çok değerlidir. Yine Bahaeddin Ögel'in Uygur tarihinin problemlerine dair yayınladığı makaleleri göz ardı edilemez kanaatindeyiz. Bunun yanında Bahaeddin Ögel Hoca'nın yönetiminde yapılan doktora tezleri de Uygur tarihi araştırmalarına katkı sağlamıştır⁵⁵.

Uygurların ilk dönemlerinde Gök Türklerin yaptığı gibi oyma yazıyı kullanarak yazıtlar oluşturduklarını görüyoruz. Yine Uygurların Mani ve Buda dinlerine girdikten sonra Soğd alfabesini alarak geliştirdikleri ve bu alanda binlerce belge meydana getirdikleri bilinmektedir⁵⁶. Müller'in çalışmalarından başlayarak Uygurca metinler üzerinde çok sayıda bilimsel incelemenin yapıldığını görmek memnuniyet vericidir.

47 *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, Tai-pei 1967; *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, İ.Ü., Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1972; *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004.

48 *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987; *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, Ankara 1987.

49 Kürşat Yıldırım, *Uygur Kağanlığı 774-840*, İstanbul 2021; "Uygur Kağanlığı'nın Tarihi Coğrafyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 236 (2018), s. 91-112; "Uygur Kağanlığı Tarihinin Yazımında Yazıtların Öneminde Dair Bazı Örnekler", *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, ed. Ş. Doğan, İzmir 2022, s. 310-334.

50 *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul 2014.

51 *İslamiyeten Önce Türk Kültürü ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

52 *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul 2013.

53 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994; Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, İstanbul 2018; Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2013; Osman Mert, *Ötüken Uygur Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara 2009; Hatice Şirin, *Köktürk ve Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara 2016.

54 Colin Mackerras, *The Uighur Empire, 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1968.

55 Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Tai-pei 1967.

56 F.W.K. Müller, *Uigurica II*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1911.

Açıklamaya çalıştığımız yukarıdaki eserlerin yanında konuyu bütün halinde ele alan eserler de vardır. Bizce bunların en önemlisi, İbrahim Kafesoğlu tarafından yazılan *Türk Milli Kültürü* adlı eserdir⁵⁷. Sağlam bir yöntemle İslam Öncesi Türk tarihini sağlam bir çerçeveye oturtmuştur. Kültür, medeniyet tanımlarından başlayarak siyasi tarih ve kültürel yapı konularına da açıklık getirmiştir. Bu özelliğiyle Eski Türk tarihi için temel başvuru kitabı sayılabilir.

İslam Öncesi Türk tarihi denince hiç şüphesiz Türklerin İslâmiyet'e girmeden önceki devirlerde Kore'den Orta Avrupa ve Balkanlara kadar uzanan geniş sahadaki tarihleri akla gelmektedir. Türk tarihinin başlangıcı da yeryüzünde yaşayan her milletin tarihinde olduğu gibi bazı problemlere sahiptir. Kaynak yetersizliği sebebiyle geçmişin derinliklerine gidildikçe tarihsel malzemenin azaldığı bilinen bir gerçektir. Nitekim kronolojik bakış açısıyla eski devirlere göz atıldığında kaynak azlığı yüzünden kesin sonuç elde edilebilecek araştırmalar yapmak zorlaşmaktadır. Bölgeye özgü bu zorlu tablo, İslam Öncesi Türk tarihini araştırmacısının karşısına çıkan bir engel olarak yansımıştır. Aslında Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan geniş bir alanda runik harfli yazıtlar her tarafta görülmektedir. Henüz bozkırların iç dünyasını aydınlatmaya imkân verecek miktarda kendi yazılı kaynakları maalesef yeterli değildir. Bozkırların sahip olduğu sert coğrafi koşullar, üzerinde yaşayan toplulukları daima hayatta kalma mücadelesinde zorlamıştır. Orta Asya sakinleri hayatta kalmak için her türlü zorlukla boğuşurken, komşu Çin'de ılıman iklimlerde verimli topraklardan elde edilen ürünlerle refah içinde zengin bir ömür sürmek mümkün oluyordu. İklimlerin sertliğinden ve yaşanılan bölgenin zorluklarından kaynaklanan sebeplerden dolayı Eski Türkler az yazılı malzeme ürettiler. Buna rağmen sayısız yazıta ve son derece ilgi çekici kaya resimleriyle süslenmiş alanlara sahiptiler. Ama yine de kendi iç dünyalarını, tarihlerini doyurucu bir şekilde kaynaklara yansıtamadılar. Hayatın daha kolay olduğu alanlara (Çin, Maveraünehir, Doğu Türkistan, İran, Orta Doğu, Anadolu ve Balkanlar) gittikleri zaman tıpkı komşuları gibi onlar da daha fazla yazmaya başladılar ve çok sayıda ürünler verdiler.

Belge azlığının yanı sıra ulaşılan kaynakların çok farklı dillerde yazılmış olması, araştırmacıları daima komşu milletlerin tarih kaynaklarına bakmaya sevk etmiştir. Bu nedenle yukarıda da çok açıkça belirtildiği üzere Türklerin kendi dillerinde meydana getirdikleri kaynakların azlığı İslam öncesi Türk tarihini araştırmayı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla niteliğini belirtmeye çalıştığımız İslam öncesi Türk tarihine ilişkin Orta Asya araştırmalarının olmazsa olmazı Çin kaynakları ve araştırmacıların Çince bilmesidir. Araştırmaların bu yönü tamamlanmadığında yapılan çalışmalar hiç bir şekilde sağlam gövdeye oturmamaktadır. Aslına bakılırsa sadece Çin kaynakları değil M.S. IV. yüzyıldan itibaren Bizans (Grek) ve Latin dillerinde yazılmış kaynaklar, M.S. VII. yüzyıldan başlayarak ise İslam kaynakları (Arap ve Fars) önem kazanmaktadır. Bu arada Soğdça, Toharca, Tibetçe, Sanskritçe gibi

57 Eser ilk önce 1977 yılında yayınlanmış, daha sonra defalarca tekrar basılmıştır.

diğer dillerde az da olsa bilgi veren kaynaklar mevcuttur. Rusça ise X. yüzyıldan sonra değer kazanmaktadır.

Batılı araştırmacıların Türk tarihi açısından çok faydalı olan incelemelerinde bazen bilgi eksikliği veya bilimsel hatalarla karşılaşılır. Konuya ve olaylara bilimsel açıdan bakıldığında bu çeşit hatalar normal karşılanabilir. Ancak, maalesef iki önemli noktaya bakış açısında hatalı davranıldığı söylenebilir. Birincisi barbar kelimesinin kullanımında karşımıza çıkar. Çinliler kendilerinden olmayan yabancı kavimleri özel adlarının yanında kuzeyli yabancılar, güneyli, batılı, doğulu yabancılar şeklinde genel adlarla zikretmişlerdir. Kelimenin aslı Çinli olmayan kuzeyli, güneyli yahut batılı yabancılar (özellikle genel altında toplanan gruplara işaret edilir) iken Batılı araştırmacılar tarafından bunun yerine eski barbar tanımlaması konmuş ve bilim dünyasına bu şekilde yerleştirilmiştir. Aslında Çinliler kendilerinden olmayan kavimlere barbar dememişti. İkinci konu Çinlilerin olayları taraflı kaydettiğinin göz ardı edilmesidir. Çinliler yabancıları özellikle Türkleri asi, her zaman Çin'e vassal olması gereken bir millet gözüyle yazmışlardır. Çünkü kendi imparatorlarını "gögün oğlu", "Tanrının yeryüzündeki temsilcisi" olarak görüyorlardı. Zaten Çinlilerin kendi geleneklerinde "Çin" dünyanın merkezi kabul ediliyordu. Bunun sonucunda kendi başarılarını yüceltiyor, Türklerin başarılarını küçümsüyorlardı. Bu yaklaşım da kaynaklara aynen yansımış, Batılı araştırmacılar bunun üzerinde durmamışlardır. Zamanımıza kadar yapılan araştırmalarda dikkati çekici bir diğer özellik ise, bilim adamlarının incelenen konuyla ilgili tek metne bağlı kalmaları diğerlerini göz ardı etmeleridir. Oysa birbirinden ayrı Çince metinlerde aynı konu ile ilgili farklı ve zengin malumat bulunabilmektedir. Ancak, Eski Çince metinleri anlamamanın getirdiği aşırı zorluk araştırmacıları tek metne bağlı kalmaya sevk etmiş olmalıdır.

Batılıların sinoloji ile uğraşmaya başlamalarından bu yana Çince isimlerin Latin harfleriyle yazımı konusunda tam bir sistem oturtulamamıştır. Bunun sebebi Çincenin çok farklı bir ses yapısına sahip olması ve her araştırmacının da bu seslere kendi ülke diline göre karşılık bulmaya çalışmasıdır. Neticede Çincenin diğer dillerde ortaya değişik çeviri yazımları çıkmıştır. Bu durum ülkemizde Çince bilmeyen araştırmacılar açısından problemler yaratmaktadır. 880'lerde Sir Thomas Wade, bir transkripsiyon sistemi geliştirmiş, 1912'de H. A. Giles onun sistemini daha da ileriye götürmüştür. 1930'lara doğru Wade-Giles transkripsiyon sistemi adıyla bütün dünyada yayılma imkânı bulmuştur. Ancak çok geçmeden bu sistemin eksikliklerinin olduğu anlaşıldığı için birçok sinolog bunu kullanmaktan vazgeçmiştir. Günümüzde araştırmacıların kendi dillerine göre transkribe ettikleri görülmektedir. Ülkemizde W. Eberhard'ın öncülüğünde Sinoloji araştırmaları başlayıp gelişirken Eberhard ve B. Ögel tarafından Wade-Giles sistemi kullanılmıştır. Bunun yanında her iki bilgin Türkçe okunduğu gibi yazma girişimlerinde de bulunmuştur.

Şahıs isimlerinin Türkçe karşılığının bulunabilmesi karşılaşılan en büyük problemlerden biridir. İsimlerin tam olarak Türkçesi anlaşılamadığı için Çince metindeki özgün kullanımları

transkribe edilmektedir. Bu da yapılan araştırmaları Çince bilmeyen okuyucular açısından sevimsiz kılmaktadır.

670’i takip eden yıllarda İslâm ordularının Horasan üzerinden Maverâünnehir’e ulaşması ve Türk boylarıyla temas etmesi sonrasında İslam kaynaklarında Türklerle ilgili bilgiler birden geniş yer tutmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu da doğudaki Çin kaynakları ile batıdaki İslam kaynaklarının karşılaştırılmasını sağlamıştır. Bu girişimler özellikle Türgişler, Karluklar ve Uygurlar hakkındaki bilgilerin daha rahat anlaşılabilmesi açısından oldukça olumlu neticeler vermiştir.

Benzer bir zorluk Türkçe unvanlar için de geçerlidir. Bununla birlikte bu unvanların işlevlerinin öğrenilmesi bunların anlaşılmasını biraz olsun kolaylaştırmaktadır.

Çin dışında Orta Asya’daki yer isimlerinin Çince yazılışlarının karşılığını bulmak da önemli bir problemdir. Çinliler kendi ülkelerindeki yer isimlerinin sözlüğünü hazırlamışlardır. Ancak, Orta Asya’daki yer isimleri konusunda herhangi bir sözlük yapılmamıştır. Bilim adamları muhtelif incelemelerinde son derece kıymetli tesbitler yaparak çoğu yer isminin aslını bulmayı başarmışlardır. Ancak eski devirler için özellikle kuzey Orta Asya’da geçen yer isimlerinin karşılığı hala belirlenememiştir. Bazen tahminler yapılırsa da kesin neticelere varmak çok zordur.

Yer isimleri konusunda bir diğer zorluk da aynı yerin Çin kaynaklarında farklı devirlerde değişik isimlerle anılmasıdır. Bazen değişik yerlere aynı ismin verildiği de görülür. Çinliler yabancı yer isimlerini kendi ses sistemlerine göre karşılık vererek kaydetmişlerdir. Dolayısıyla değerlendirme yaparken hangi yer adının hangi devirde kullanıldığını da bilmek gerekir. Mesela İslam öncesi devirlerde Taşkent’e taş ülkesi anlamına gelen Shih-kuo denirken, sonraki yüzyıllarda ismin Çince transkripsiyonu için Taşkent sözünün ses değerine yakın Ta-shih-kan kelimesi kullanılmıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Çinliler metinleri taraflı bir şekilde kaleme almışlardır. Resmi tarihlerde bu taraflılık daha çok ön plana çıkmaktadır. Savaşlarda Türklerin kazandığı zaferler küçümsenmiş, Çinlilerin başarıları yüceltilmiştir. Olayların çarpıtılması verilen rakamlara da yansımıştır. Çin’e hücum eden Türklerle asi, yağmacı gibi isimler takılırken, barış zamanında da vassal lakabıyla tanımlanmışlardır. Türklerin Çin’e gönderdikleri hediyeler vergi (haraç) olarak adlandırılırken, Çinlilerin ödediği vergiler hediye şeklinde kaydedilmiştir.

Diplomatik ilişkilerde Çinliler Türk hükümdarlarına ve ileri gelen devlet adamlarına bazen ünvanlar sunmuşlardır. Bu ünvan sonuçlarında Türkler o sırada Çin’den güçlü olsa dahi bağışlanma şeklinde kaydedilmiştir.

Özel okunuşlar da ayrı bir sorun alanı olarak karşımıza çıkar. Yüe-chih’ler, T’u-yü-hun’lar, Ta-yüan (Fergana) bunlara en iyi örnektir. Yüe-chih ismindeki Chih (c1) karakteri

aslında Shih (şı) şeklinde seslendirilmektedir. Sadece Yüe-chih kavmini belirtmek için shih karakteri burada Chih okunmuştur. T'u-yü-hun ismindeki Yü'nün asıl okunuşu ku (vadi)'dir. Burada T'u-yü-hun kavmini belirtmek için Yü şekliyle kaydedilmiştir. Ta-yüan ismindeki Yüan'in asıl okunuşu Wan'dır. Ancak, Fergana'nın Çincesi yazılırken Wan ismi özel olarak burada Yüan şeklinde belirtilmiştir.

Ülkemizde Tanzimat'tan sonra değişen tarihi anlayışı sonucu İslam Öncesi Türk Tarihine az da olsa ilgi duyulmasına rağmen esas değişim Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte gerçekleşti. Henüz devletin kuruluş aşamasında tesis edilen Türkiyat Enstitüsü ile daha sonra açılan Türk Tarih Kurumu'nun başlıca görevleri arasında Eski Türk tarihini araştırıp gün yüzüne çıkarmak vardı. Ne var ki, aradan geçen 70-80 sene gibi uzun bir sürede düşünölen hedeflere ulaşıldığı söylenemez. Zaten İslam Öncesi Türk tarihine bilimsel açıdan Üniversitelerin tarih bölümlerinde araştırmaların zorluğundan dolayı olsa gerek, çok az ilgi gösterilmiştir.

Uzun süre Batı emperyalizminin etkisinde gelişen İslam Öncesi Türk Tarihi çalışmaları, Batı'da Avrupa eksenli bir bakış açısıyla değerlendirilmiş ve Türk kökenli topluluklar için kökü Eskiçağ'da Roma devrine dayanan barbar tanımı yayınların çoğunda kullanılır olmuştur. Belki de bu korkunun temeli Attila ve Avrupa Hunlarının yaptığı etkidir. Çünkü Attila ve Hunların Avrupa toplumları hafızalarındaki etkisi II. Dünya Savaşı'na kadar kıta boyunca söylenegelmiştir. Dolayısıyla Asya'dan gelen her topluluk Avrupalılar için barbar diye nitelendirilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra araştırmaların derinleştirilmesi sonucunda durumun biraz değiştiğini söylemek mümkündür. Belki yüzyıllardır süren emperyalizmin artık etkisini yitirmeye başlaması bu değişime katkı sağlamış olabilir. Artık, Eski Türkleri biraz daha yakından tanıyan bilim adamları, onların kendilerine özgü bir kültürleri ve hayat tarzları olduğunu keşfederek, eski küçümseyen tavırlarından vazgeçmeye başlamışlardır.

Bu arada Avrasya coğrafyasında özellikle Güney Sibiry'a'daki Yenisey Irmağı havzasında Altay Dağları'nda çok sayıda yazıt daha bulunmuştur. Yazıtların Rus bilim adamları tarafından okunması Eski Türk tarihine çok önemli katkı sağlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda Avrasya bozkırlarında yaşayan halkın sosyal yapısının anlaşılması da barbar yaftasının kalkmasında etkili oldu. Zaten günümüzde Kuzey Çin'de Kırgızistan, Kazakistan, Moğolistan, Güney Sibiry'a'nın geniş alanlarında yeni bulunan yazıtların sayısı günden güne artmaktadır.

Türkiye'ye gelince; Türkiye'de W. Eberhard ve B. Ögel gibi bilim adamları bu konulara önemli başlangıçlar yapsalar da zamanımızda yeterli araştırmanın gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Her şeyden önce Osmanlı Tarihi araştırmalarının arşiv belgeleri sayesinde kolay yürütölməsi, araştırmacıların çoğunu bu alana yöneltmektedir. Yine Cumhuriyet tarihi ve diğer yakın devirler de araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Açıkça vurguladığımız gibi, İslam Öncesini araştırmak zor ve yöntemi de farklıdır. Ülkemizde biraz da bahsetmiş

olduğumuz bu zorlukların sonucunda karşılaşılan tablo, maalesef batı dillerinde yazılmış eserlerin etkisinde fazlaca kalınmasıdır. İngilizce öğrenmenin daha kolay olması nedeniyle ve bu dilde öğretim yapan üniversitelerde tarih çalışmaları araştırmacılıktan çok tercüme ya da sadece İngilizce yazılmış eserleri okumak şekliyle yürütülmektedir. Bunun sonucu yüzeysellik ve bilinenlerin tekrarı söz konusudur. Dolayısıyla Avrupa'da XIX. yüzyılda yoğunlaşmaya başlayan sömürgecilik etkisindeki Avrasya ve İslam Öncesi Türk araştırmaları ülkemizde hâlâ ancak, bazı üniversitelerde kendisine yer bulabilmektedir. Buna göre Eski Türkler, göçebe, kültürsüz, geri bir toplumdur. Aslında özgün kaynakların asılları doğrudan okunduğunda Türklerin eski çağlarında kendilerine özgü sağlam bir toplum yapısı ve siyasal sisteme sahip oldukları anlaşılır. Dünya görüşlerinin de farklı olduğu, tabiatı kendilerine özgü bir şekilde algıladıkları ve özgün bir yaşam biçimlerinin varlığı açıkça fark edilir.

Peki sorunlarından bahsettiğimiz İslam Öncesi Türk Tarihi araştırmalarının sağlıklı sağlam bir temele oturmuş bir şekilde yürütülmesi için izlenmesi gereken yol nedir?

Öncelikle çözülmesi gereken, İslam Öncesi Türk tarihinin gövdesinin oluşturulması problemi. Yazının başında belirttiğimiz gibi oluşturulacak söz konusu sağlam gövdenin kuvvetli kaynak bilgisiyle donatılması mecburiyeti vardır. Bu yönde yapılması gereken ilk iş, Türk tarihinin nereden başlatılacağını tesbit etmektir. Bu çerçevede Türk kelimesinin anlamı, ne zaman ortaya çıktığı, en eski Türk anayurdunun neresi olduğu açığa kavuşturulmalıdır. İkinci olarak, Türk göçleri bütün boyutlarıyla ele alınmalıdır. Göçlerin sebepleri, sonuçları tarihte oynadıkları rol açık anlaşılır bir şekilde analiz edilmelidir. Üçüncü olarak, Türklerin boy sistemi çok dikkatli araştırılarak sistematik bir şekilde analiz edilmelidir. Özellikle Eski Türk Sosyal yapısı içinde üstlendiği işlevler mutlaka ortaya konulmalıdır. Dördüncüsü Türk tarihi araştırmalarının yürütülebilmesi için gereken ana gövdenin inşası için bir model devletin belirlenmesidir. Bu devlet de hiç şüphesiz Gök-Türk (Türk) Kağanlığı'dır. Bilindiği gibi Gök-Türk devletinin asıl adı Türk devletidir. Türk adı resmi devlet adı olarak kullanıldığı gibi örgütlenme ve sosyal sistem açısından kendisinden öncekilerin somut bir devamı ve sonraki bütün Türk devletlerinin özeti gibidir. Avrasya coğrafyasında kurulmuş olan bütün irili ufaklı tüm Türk devletlerinde Gök-Türk tarihinin izleri bulunur. Beşinci yani son adım İslamiyet'i kabul etmelerinden önce Türklerin Avrasya bozkırlarında yaşadıkları esnada komşu yerleşik kavimlerle ne tür temasları içinde olduklarını belirlemektir. Buna bağlı olarak yapılmış temasların sonucunda ortaya çıkan değişimler analiz edilmelidir. Türklerin yaşam biçimleri bu temaslardan nasıl etkilenmiştir? Ya da Türkler komşu kavimleri nasıl etkilemiştir ve sonucu ne olmuştur?

Eski Türk tarihini araştırmak isteyenlerin her şeyden önce en az bir kaynak dili bilmesi gerekmektedir. Bildikleri dilin üzerinde birkaç Batı dili öğrenmeleri faydalı olacaktır. Bunun dışında çok sağlam coğrafi bilgi ile kendilerini donatmaları ihtiyacı söz konusudur. Mekan problemini kavramsal anlamda çözememek, yapılan çalışmaların sağlıklı bir biçimde

yorumlanmasını engelleyecektir. Mmkün olduğu oranda sık sık olayların geçtiği alanlara geziler yaparak, doğal yapıyı analiz etmenin faydası açıktır. Arkeoloji alanında yapılan çalışmalar da İslam Öncesi Türk Tarihine önemli katkı sağlamaktadır. Özellikle yazılı kaynakların kıt bulunduğu alanlarda değerlendirmeleri arkeolojik malzemeye göre yapabilmek mümkündür. Bütün bunların yanı sıra temel bir nokta da sadece bilinen kaynakların etkisinde kalmamak için konuyla ilgili diğer bütün kaynak ve yayınların izlenmesi ve karşılaştırmalı analitik okumaların yapılmasıdır.

Tüm bunların yanı sıra Eski Türk tarihini merak eden gruplar da yanlış bilgiler içeren yazılar üretmekte ve kaynak yetersizliğini kendilerine göre değerlendirip abartmaktadırlar. Böylece olmamış olaylar olmuş gibi gösterilmekte, ya da bazı olaylar olduğundan farklı şekillerde değerlendirilip ortaya sunulmaktadır. Her ne kadar iyi niyetle yaklaşılsa yaklaşılsın aşırı abartı, yanlış bilgi ve hatalı yorumlar aslında Türk tarihine zarar verme önünde engel oluşturmaktadır. Çünkü ortaya çıkan bilgi kirliliği kısa sürede toplumun hafızasından silinmemektedir. Sonuçta İslam Öncesi Türk tarihi araştırmalarının en büyük problemlerinden biri bilgi kirliliğidir. Yaratılan bilgi kirliliğinden kurtulmak yapılacak en önemli işlerden biridir.

Bilim ve teknolojinin hızla geliştiği çağımızda ortaya çıkan yeni imkânlardan faydalanılmalıdır. Son yıllarda yaptığımız saha gezilerindeki gözlemlerde açıkça fark ediyoruz ki yeni gelişen bilim alanlarından faydalanmalıyız. Özellikle yazılı kaynakların yetersiz olduğu alanlarda osteoloji (kemik bilimi), klimatoloji (iklim bilimi), bitki bilimi, paleantoloji, genetik gibi bilim dalları ön plana çıkmaktadır. Bu alanları bilen tarih uzmanları yetiştirmek İslam Öncesi Türk tarihine büyük katkı sağlayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Çin Kaynakları

Shih-chi史記, 110. bölüm.

Han Shu漢書, 94. bölüm

Hou Han Shu後漢書, 89. bölüm.

Chin Shu 晉書, 97. bölüm.

Tzu-chih T'ung-chien 資治通鑑

T'ung Tien 通典

Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜.

Chou Shu 周書, 50. bölüm.

Pei Shih 北史, 99. bölüm.

Suei Shu 隋書

T'ung Tien 通典, 197. bölüm.

Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜, 958. bölüm.

T'ung Chih 通志, 636. bölüm.

Tsu-chih T'ung-chien 資治通鑑

Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻通考, 343. bölüm.

Chiou T'ang Shu 舊唐書, 198. bölüm.

Hsin T'ang Shu 新唐書.

Araştırma Eserleri

Amartuvşin, Ç.-N. Batbold-G. Eregzen-B. Batdalay, *Çandman Har Uulın Arheologiyın Dursgal*, I, Ulaanbaatar 2015.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012.

_____, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul 2017.

_____, *Uygur Yazıtları*, İstanbul 2018.

Balcı, Gökçe, *Tabgaçlar*, İstanbul 2018.

Bang, W., *Über die Köktürkische Inschrift auf der Süd Seite des Kül Tegin Denkmals*, Leipzig 1896.

Barfield, Thomas, *The Perilous Frontier*, Blackwell, Massachusetts 1989.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, terc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981.

Baykuzu, Tilla Deniz, "V. Yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti: Kuzey Liang", *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 758-762.

_____, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yay., Konya 2012.

_____, *Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

Biçurin, N. Yakinef, *Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v drevnaya vremena*, Sanktpeterburg 1851, 2. baskı 1950.

Chavannes, Edeoard, *Documents sur les Tou-kiuo Occidentaux*, Petersbourg 1903.

_____, *Notes Additionnelles Documents sur les Tou-kiuo Occidentaux*, Petersbourg 1906.

Chien-ch'ün, Kao, *Tzuei-hou I-ke Hsiung-nu*, Pei-ching 2009.

Chin-k'uei, Chang, *Hsiung-nu Ti-kuo*, Pei-ching 2009.

Christian, D., *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Blackwell Publishers, Oxford 1998.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Ötügen Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış

- Doçentlik Tezi, İstanbul 1972.
- _____, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, Tai-pei 1967.
- _____, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004.
- Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul 2013.
- Eberhard, W., “Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya’da At Cinsleri”, *Ülkü*, sayı 92 (1940), s. 161-172.
- _____, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1942), s. 125-191.
- _____, “Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor”, *Ülkü*, sayı 87 (1940), s. 204-215.
- _____, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/4 (1943), s. 19-29.
- _____, “Muahhar Han Devrinde (M.S. 25-M.S. 220), Hun Tarihine Kronolojik Bakış”, *Belleten*, IV/16 (1940), s. 337-385.
- _____, *Çin Tarihi*, Ankara 1987.
- _____, *Çin’in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
- Ecsedy, H., “Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second half of the VIth Century”, *Acta Orientalia*, XXI, Budapest 1968, s. 131-180.
- Ercilasun, Konuralp, *Türk Tarihinde Asya Hunları*, Ankara 2020.
- Erööl-Erdene, Çimiddorjiyn, *Hunnugiyn Yazguurtmı Orşuulğın Dursgalın Sudalгаа*, Ulaanbaatar 2015.
- Esin, Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültürü ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.
- Franko, Otto, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, Berlin 1930.
- Gabain, A.M.V., “Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış”, çev. Saadet Ş. Çağatay, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/5 (1944), s. 685-696; VIII/3 (1950), s. 373-379.
- Giraud, René, *L’Empire de Turc Celéste*, Paris 1960.
- Golden, P., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002.
- de Groot, M., *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin-Leipzig 1921.
- de Guignes, J., *Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongols et des Occidentaux*, Paris 1756-58 (Türkçe trc. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1325h).
- _____, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 2019.
- Hayashi, T., “Development of a Nomadic Empire”, *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, Tokyo 1990.
- İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987.
- _____, *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, Ankara 1987.
- Jen-t’ang, Chang, *Doğu Göktürkleri*, Doktora Tezi, özel baskı Taipei 1968.
- Julien, Stanislas, “Documents Historique sur les Tou-kioüe Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par”, *Journal Asiatique*, 1864.
- _____, *Documents Sur Les Tou-kioüe (Turcs)*, Paris 1877.
- Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987.
- Kiselev, S. V., *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva 1950.
- Kubarev, G. V., *Kultura Drevnih Tyurok Altaya, Po Materialam Pogrebalnih Pomyatnikov*, Novosibirsk 2005.

- Kurat, A. N., “Göktürk Kağanlığı”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X/1-2 (1952), s. 1-56.
- Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford University Press, Boston 1992.
- Lbova, L. V., *Paleolit Severnoy zoni zapadnogo zabaykalya*, Ulan Ude 2000.
- Ligeti, L., “Asya Hunları”, *Attila ve Hunları*, derleyen Gyula Németh, çev. Şerif Baştav, İstanbul 1962, s. 27-56.
- Mackerras, Colin, *The Uighur Empire, 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1968.
- Mao-tsai, Liu, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I-II, Wiesbaden 1958.
- McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, Newyork 1939.
- Mert, Osman, *Ötüken Uygur Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara 2009.
- Müller, F.W.K., *Uigurica II*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1911.
- Naseleniye Gornogo Altaya v Epohu Rannego Jeleznogo Veka Kak Etnokulturniy Fenomen: Proishojdeniye, genezis, İstoriçeskiye Sudbt*, (komisyon), Novosibirsk 2003.
- Novgorodova, E. A., *Drevniyaya Mongolia*, Moskva 1989.
- _____, *Naseleniye gornogo Mongolia v epohu rannego jeleznege veka kak etnokulturniy fenomen, proishojdeniye genezis istoriçeskiye sudbt*, Novosibirsk 2003.
- Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara 2012.
- _____, “Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, *Belleten*, LIV/211 (1990), s. 913-920.
- _____, “Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme”, *Belleten*, LV/212 (1991), s. 71-78.
- _____, “Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (1992), s. 63-71.
- _____, “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220)”, *Belleten*, LI/200 (1987), s. 611-624.
- _____, “Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi (MS. 25-46)”, *DTCF Dergisi*, XXXI/1-2 (1987), s. 383-395.
- _____-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *Han Hendenlığı Tarihi Hsiung-nu Monografisi*, Ankara 2006.
- Orkun, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; Ankara 1994.
- Otkan, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul 2018.
- Ögel, Bahaeddin, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *DTCF Dergisi*, VI/4 (1948), s. 259-278.
- _____, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar Notlar”, *Belleten*, XXI/81 (1957), s. 81-137.
- _____, “İlk Töles Boyları”, *Belleten* XII/48 (1948), s. 795-831.
- _____, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.
- _____, *Sino-Turcica*, Tai-pei 1964.
- _____, “Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi Kutluk Bilge Kül Kagan, Moyunçur”, *Belleten*, XV/59 (1951), s. 361-379.

- _____, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, *Belleten*, XIX/75 (1955), s. 331-376.
- _____, “Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler Uygurların Menşe Efsanesi”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/1-2 (1948), s. 17-26.
- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, 2. Baskı Ankara 2015.
- Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2012.
- Özerdim, Muhaddere N., “Chou’lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini”, *Belleten*, XXVII/105 (1963), s. 1-23.
- Özyetgin, Melek, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul 2014.
- Parker, E. G., *A Thousand Years of the Tartars*, Shang-hai 1895.
- Pelliot, Paul, “L’Origine de Tou-kioue, Nom Chinois de Turc”, *T’oung Pao*, Second Series, XVI/5 (1915), s. 687-689.
- Radloff, Wilhelm, *Alttürkische Inschriften der Mongolei*, Peterburg 1897.
- _____, *Aus Sibirien*, I-II, Leipzig 1884 (Türkçe terc. Ahmet Temir, *Sibirya’dan*, Ankara 1976).
- Sartkojaulı, Karcaubay, *Orhun Yazıtları Tolık Atlası*, Astana 2002.
- Sertkaya, Osman, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995.
- Taşağul, Ahmet, “552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış”, *MSÜ Fen-Edeb. Fak. Dergisi*, sayı 1 (1992), s. 121-134.
- _____, “Gök Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, *Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Tarih Boyunca Türklerde İnsan Hakları Kitabı*, I, İstanbul 1992, s. 93-116.
- _____, “Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri”, *Belleten*, LXIII/236 (1999), s. 23-42.
- _____, “Kapgan Kağan Devrinde Gök Türk-Çin Münasebetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 65 (1991), s. 307-320.
- _____, “Kapgan Kağan (692-716)”, *Belleten*, LVII/218 (1993), s. 51-70.
- _____, *Bozkarların İlk İmparatorluğu Hunlar*, İstanbul 2020.
- _____, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.
- _____, *Gök Türkler I*, Ankara 1995.
- _____, *Gök Türkler II*, Ankara 1998.
- _____, *Gök Türkler III*, Ankara 2004.
- _____, *Uygurlar*, İstanbul 2020.
- Tekin, Talat, *Hunların Dili*, Ankara 1993.
- _____, *Orhon Yazıtları*, İstanbul 2003.
- Thomsen, V., “Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées”, *Mémoire de la Société Finno-ougrienne*, V, Helsinki 1896.
- Törbat, Ts., *Mongol Ba Bus Nutgiyn Bugan Höşööniy Soyol*, I-II, Ulaanbaatar 2018.
- Treasures of the Xiongnu*, ed. Gelegdorj Eregzen, Ulaanbaatar 2011.
- Tseveendorj, D., *İstoriya Drevnego İssskustva Mongolii*, Ulaan Baatar 2012.
- Tsultem, Nyam-Osorin, *İskkusstvo Mongolii*, Moskva 1984.
- Türkeli, Cevat, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi,

İstanbul 1990.

User, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2009.

_____, *Köktürk ve Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara 2016.

_____, *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul 2015.

Wen-shen, Tsai, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, Tai-pei 1967.

Yıldırım, Kürşat, *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 2016.

_____, *Uygur Kağanlığı 744-840*, İstanbul 2021.

_____, *Çin Tarihi*, İstanbul 2021.

_____, "Hunlar ve Gansu Bölgesi", *Atsız Armağanı*, II, haz. Saadettin Y. Gömeç, Ankara 2017, s. 187-200.

_____, "Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XVI/2 (2016), s. 197-209.

_____, "Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 39 (2016), s. 61-69.

_____, "Uygur Kağanlığı'nın Tarihi Coğrafyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 236 (2018), s. 91-112.

_____, "Uygur Kağanlığı Tarihinin Yazımında Yazıtların Öneme Dair Bazı Örnekler", *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, ed. Ş. Doğan, İzmir 2022, s. 310-334.

_____, (haz.), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013.

Yü, Ying-shih, "Hsiung-nu (şyung-nu)", *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, Türkçe terc. S. Esenbel, İstanbul 2000, s. 167-208.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Yüzüncü Yılı Anısına Cumhuriyet Dönemi Genel Türk Tarihi Araştırmaları: Orta ve Batı Asya 13-16. Asırlar Sınırlar, Şahıslar, Temalar

In Memory of the Centennial Anniversary of the Republic of Türkiye, Research on "General Turkish History": Studies from the Republican Period on 13th through 16th Century Borders, Persons, and Themes in Central and West Asia

Hayrunnisa Alan*

*Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye

ORCID: H.A. 0000-0002-9836-7614

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hayrunnisa Alan,
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: hayrunnisa.alan@medeniyet.
edu.tr

Başvuru/Submitted: 29.09.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.10.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
15.10.2023

Kabul/Accepted: 03.11.2023

Atıf/Citation:

Alan, Hayrunnisa. "Türkiye Cumhuriyeti'nin
Yüzüncü Yılı Anısına Cumhuriyet Dönemi Genel
Türk Tarihi Araştırmaları: Orta ve Batı Asya 13-16.
Asırlar Sınırlar, Şahıslar, Temalar." *Tarih Dergisi -
Turkish Journal of History*, 81 (2023): 441-464.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238113>

öz

Bu yazıda Genel Türk Tarihi araştırmalarının bir parçası olarak Cumhuriyet döneminde 13-16. asırlarda Orta Asya tarihi çalışmaları değerlendirilmeye çalışılacaktır. Önce Orta Asya, Türkistan kavramlarının kapsamı ve kullanımı, sonra bu alanda çalışan ilk ve ikinci kuşak tarihçilerden bahsedilecektir. Daha sonra dünyadaki gelişmeler ve Türkiye'deki koşulların tarih araştırmalarına etkisi üzerinde durulacak ve araştırma konularındaki genişlemeye işaret edilecektir. Çalışmamızda bu sahada kaleme alınan araştırmaların bir bibliyografyasını oluşturmayı amaçlamadık. Yazının sonunda YÖKTEZ sisteminden derlediğimiz 13-16. asırlar hakkında Türkiye'de yapılan doktora tezlerinin listesini ek olarak verdik. Böylece alan ile ilgili hangi konularda çalışmalar yapıldığını yansıtmayı istedik.

Anahtar Kelimeler: Tarih yazımı, Orta Asya, Genel Türk Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti

ABSTRACT

This article will evaluate Central Asian history studies on the 13th-16th centuries during the republican period as part of General Turkish History research. The study will first address the scope and use of the concepts of Central Asia and Turkestan and then mention the first and second generation of historians who've worked in this field. The study will then emphasize the effects the developments in the world and the conditions in Türkiye had on historical research and point out how research topics had expanded. This study does not aim to create a bibliography of the research in this field. The list of doctoral theses written in Türkiye about the 13th through 16th centuries have been compiled from YÖKTEZ (i.e., the Council of Higher Education's thesis and dissertation categorization system) and been given as an annex at the end of the article with the intent of reflecting the topics of study in the field.

Keywords: Historiography, Central Asia, General Turkish History, Republic of Türkiye

Extended Abstract

Historiography has been shaped based on societal interests, their access to information and how it is used, both in the modern and pre-modern periods. Societies record the information they have acquired, starting from those close to them (adjacent to their living spaces) and those far away, and benefit from this information in various ways. Realizing these historical expansions, contractions, and new formations will facilitate understanding the scope of the concepts encountered in the literature, such as the Turkish World, Turkestan, Central Asia, Asia-i Vusta, and Central Asia. The framework Togan¹ and Bregel² have drawn in relatively modern periods for this field seems compatible. While accepting this framework, this study has chosen to use the term Central and West Asia by taking into account the narrative of primary historical sources.

The idea of a holistic Turkish history, including pre-Islamic periods, started with the discovery of the Orkhon Monuments and Turkology studies in the West. World history began to be taught in modern schools apart from Islamic history. Ahmet Zeki Velidi Togan's lecture under the title of General Turkish History at the Istanbul Darülfünun Literature Branch marked an important turning point. However, systematic research has taken place with the formation of higher education in the European style and *universitization*. In this process, Istanbul University and Ankara University became pioneers for other institutions in Türkiye in the field of history and practically every other subject, as well as the institutions that nourished them with the scientists they had trained. The history of the areas within the scope of concepts such as the Turkish World, Turkestan, Central Asia, Middle Asia, and Asia-i Vusta are generally studied in history departments in Türkiye under the umbrella of General Turkish History, and based on the chronology, it is sometimes studied in the 13th-16th centuries in medieval history programs.

This research evaluates studies conducted over four generations during the republican period regarding the history of Central and Western Asia between the 13th-16th centuries. The first generation of these studies can be said to be the founding generation (e.g., Zeki Velidi Togan, Akdes Nimet Kurat, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, and Mükrimin Halil Yınanç). This generation had historians who'd experienced two world wars, some of whom were never able to see their homeland again. Despite all the difficulties they faced, they wrote works using solid methods and very good primary sources. They played a founding role through their experience of modernization. The second generation they raised (e.g., Faruk Sümer, Mustafa Kafalı, İsmail Aka, Gülçin Çandarlıoğlu, İsenbike Togan, and Abdülkadir Yuvalı) studied

1 Ahmet Zeki Velidi, "Türkistan" İsmi, Hududu ve Mesahası Hakkında, separate edition from issues 5-6 of *Yeni Türkistan Mecmuası*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1927.

2 Yuri Bregel, *Bibliography of Islamic Central Asia*, I, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1995, p. VIII.

the outlines the first generation had put forward in depth based on primary sources. When paying attention to the biographies of the second generation, they are seen to have developed strong ties with international academicians and to have considered their working conditions and experiences abroad. However, this second generation largely experienced the migrations in Türkiye going from villages to large cities in order to study. After receiving an education, they also had to work in newly established universities in other cities. This study believes that the events in the social and political life of Türkiye (e.g., war, crises, revolutions) had affected academic life just as it had in every other field and had been reflected in academic performance. Despite their difficulties, the second generation of historians monitored the developments in the world, worked in new fields, and produced texts based on primary sources. This study evaluates those who received undergraduate education in the 1980s as the third generation and considers those after the 2000s as the fourth generation of historians. Each generation was mentioned above to have been affected by the conditions of its own period. Those who started their undergraduate education in the 1980s received education in a more disciplined environment and did not suffer from unrest and life safety concerns such as boycotts, protests, and forced termination of classes. This situation was positive for the students and the teachers. Still, the transition from the certificate system to the class system, the crowded classes, the increased number of exams, and the excessive workload during those times and their effects on professors' academic studies are issues not frequently emphasized. The 1980s were when the Cold War ended, the 1990s when the Soviet Union collapsed, and the 2000s when digital opportunities developed and became widespread in Türkiye. These are reflected in historical research as thematic diversification. The increase in people learning Russian after the dissolution of the Soviet Union can be said to have provided a revival in Central Asian studies. Again, access to literature, the development and widespread use of technology, and the increase in travel opportunities have affected the increase in the number of researchers based on the developments in the world. An increase has also occurred in the number of academic publications, and outlets have emerged where academicians can publish their research outside of universities. In all these developments, digitalization of archives and manuscript libraries can be said to have had positive effects. The development of archive librarianship services and increased access to materials have positively affected research. In this way, studies have been able to be carried out on various issues related to the Caucasus, the Black Sea and its surroundings, Iran, and Central Asia.

Dynastic histories, ruler monographs, tribal histories, and military and administrative organizations have been the main subjects to be studied. In addition to these, studies on such subjects as trade, economic life, and city history, and text publications and translations into Turkish have also been studied as thesis topics. Under the influence of historical trends in the world, issues such as legitimacy, gender, religious/Sufistic communities, and administrative structure have additionally been studied recently. Within the Middle Ages, Seljuk-focused

studies can be said to have shifted toward such dynasties as the Mongolian, Ilkhanid, Timurid, Safavid, and Uzbek. Among the researchers who carry out these studies and in addition to the researchers from Turkish Republics, students from Mongolia who've received their postgraduate education in Türkiye are important. Turkish students can be said to more easily be able to go to the geographies where they study history and to establish contact with the scientific world there compared to the first and second generations of historians.

Despite the expanded opportunities, situations such as ethical violations, superficiality in copyrighted works, and sometimes repetitive publications can be detected. This study is of the opinion that writing qualified copyrighted works is possible with a broader scientific knowledge beyond just the field of expertise. Writing qualified copyrighted works in the field of history is only possible with historians' knowledge, the sophistication of their mental world, their mastery of materials, and their ability to personally evaluate primary sources. The up-to-date and dynamic functioning of the YÖKTEZ system and the ease with which publications can be accessed have also increased transparency in academic studies.

As a result, and on the centenary of the founding of the Republic of Türkiye, studies on the field of Central and Western Asia within Turkish historiography as a whole can be said to have developed considerably under the influence of world trends and the opportunities and approaches in Türkiye. This can be determined through the prepared doctoral dissertations, written books, and published articles.

Sınırlar

Tarih ve kültür araştırmaları toplumların kendi yaşadıkları coğrafya ve sahip oldukları kimlik algısına göre biimlenmekte, bu bakış açısı zaman içinde erişilen bilgi birikimi, bakış açılarındaki değişiklik ve ihtiyaçlara göre çeşitlenip genişleme ve daralmalara uğramaktadır. Tarih yazımı hem modern hem de modern öncesi dönemde bu Şekilde toplumların ilgileri, bilgiye erişim ve kullanma biçimlerine bağlı olarak biçimlenmiştir. Toplumlar kendilerine yakın, temasta olduklarından (yaşam alanlarına mücavir olandan) başlayıp uzakta olanlara doğru edindikleri bilgileri kayıt altına almışlar, bu bilgilerden çeşitli Şekillerde istifade etmişlerdir. Bu tarihî genişleme, daralma ve yeni biçimlenmeleri fark etmek Türk Dünyası, Türkistan, Orta Asya, Asya-i Vusta, Merkezi Asya Şeklinde metinlerde karşımıza çıkan kavramların kapsamlarını anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Kadim kullanımı olan ve Rusya'nın Asya'yı ele geçirmesi ve takip eden süreçte kapsamı değişen "Türkistan"¹ terimini Zeki Velidi Togan (1890-1970), Hazar Denizinden ve aşağı İdil'den Çin Seddine kadar uzanan teknil Doğu Türkleri manasında kullandığını ve Türkili kelimesinin bunun muadili olarak önerildiğini belirtmektedir². Sovyetlerin dağılmasından sonra daha yoğun olarak gündemimize giren, Türk Dnyası³ ile Orta Asya kavramları Z. V. Togan'ın "tekmil Doğu Türkleri" (Batı Türkleri Osmanlı sahasındakilerdi) için kullandığı Türkili'nden biraz daha geniş alanı yansıtır ama ağırlık merkezi yine Türkistan sahasıdır. "Müslüman Orta Asya Bibliyofyası" (*Bibliography of İslamic Central Asia*)⁴ başlıklı eserinin girişinde Yuri Bregel (d.1925-.2016) Orta Asya kavramı ve sınırları üzerinde durur. Dünyanın değişik yerlerinde muhtelif araştırmacıların bu sahayı farklı tarif ettiklerine dikkat çeker, Rusların "Sredniya Aziia" ile "Sentralnaia Aziia" ayırımına işaret eder. İngilizcede "Central Asia" Hazar Denizinden batıda Mançurya'ya kadar olan alanı kapsamakla birlikte daha çok bunun batı kısmı için kullanıldığını, bu tanıma (Orta Asya) son yıllarda Volga sahası ile Kafkasların da eklendiğini belirtir. Y. Bregel, fiziki coğrafya terimleriyle veya günümüzün Asya siyasi haritası temelinde aıklamıyorsak, pek çok kişinin "Orta Asya" ifadesini "belirsiz, net olmayan" bir Şekilde görmesinde haklılık payı olduğu kanaatindedir. Kültür ve tarihi olarak bakıldığında bu sınırların genişleme göstermesini kanaatimizce belirsizlik olarak görmek biraz kolayla kaçmak olacaktır. Bregel coğrafî hattı, Zeki Velidi Togan'ın çizdiği

1 Ahmet Zeki Velidi, "Türkistan" İsmi, Hududu ve Mesahası Hakkında, *Yeni Türkistan Mecmuası*'nın 5-6. sayılarından ayrı basım, Resimli Ay Matbaası İstanbul 1927. Bu yazıda Türkistan isminin kullanımı ve tarihi süreci ile birlikte Rus idaresi devrinde yapılan değişiklikler ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* (Enderun Yayınevi, İstanbul 1981) isimli eserinde daha ayrıntılı olarak, coğrafî, nüfus, idarî durumu üzerinde durmuştur. Coğrafî durumu için bk. s. 1-22, ahali ve idari durumu için s. 23-85.

2 Togan, *Türkili Türkistan*, s. V.

3 Fahri Solak, *Türkistan ve Kafkasya Bibliyografyası Tezler Kitaplar Makaleler*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2007.

4 Yuri Bregel, *Bibliography of İslamic Central Asia*, I-III, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1995.

alan ile uyumlu bir şekilde Hazar Denizi ve Ural Nehri havzasından doğuda Altay Dağları ve Turfan vahasına, kuzeyde İç Asya bozkır kuşağının sınırlarından güneyde Hindukuş ve Kopet Dağ olarak tanımlar. “*Bu alan MS 8. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş İslam dünyası ile bütünleşmiştir. İslam dünyasının bir parçası olarak, güney ve batıdaki İslam komşularıyla birçok kültürel özelliği paylaşmakla birlikte, İç Asya göçebelerinin dünyasıyla paylaştığı özelliklerle bunları kendine özgü bir karışımında birleştirir.*”⁵

Dünya literatüründe Orta Asya, Türkistan gibi kavramlarla tarif edilen sahaların tarihi ve kültürü ile ilgili metinler Modern öncesi dönem ile keşifler, sömürgelerin oluşumu, hedef coğrafyaların kültür ve tarihiyle birlikte bilinme isteği, dünya savaşları sonrası özellikle II. Dünya Savaşı sonrası oluşan siyasi yapı ve algılara bağlı olarak bir gelişme, çeşitlenme gösterdi. Dolayısıyla bunu belirsizlik olarak değil, yaşananlar ve elde edilen bilgiler ve bakış açılarını yansıtan çeşitlilik olarak takip etmek daha isabetli olacaktır. İngiltere’de Kraliyet, Rusya’da Çarlık himayesinde kurulan Coğrafya, Tarih toplulukları zaman içinde Şarkiyat Araştırmalarına dönüştü. Toplu olarak şarkiyat çatısı altında çalışma evresinden Türkoloji, Sinoloji gibi ulus merkezli alan çalışmalarına ve buradan coğrafya temelli Orta Asya, Ön Asya, Uzak Doğu, Güney Amerika, Orta Doğu ve Kuzey Afrika Araştırmaları gibi isimler altında alan çalışmalarına dönüşen bir akış olduğunu görmek mümkündür. Bunu yayınların başlıklarında, süreli yayınların isimlerinde, üniversitelerde bu sahalara yönelik çalışmaların yapıldığı birimlerin isimlerinde açık bir biçimde görebiliriz. Modern bakış açılarımıza ve meraklarımıza göre yukarıda sıraladığımız alan çalışmalarının yanı sıra tematik çeşitlenmeler ve başlıklara doğru bir genişlemenin olduğunu da gözlemlemek mümkün. Günümüzde Dünyada Orta Asya çalışmaları Tarih, Kimlik ve Milliyetçilik, İslam, Yönetim ve Devlet, Resmi Olmayan Kurumlar⁶, Çekişmeli Siyaset, Toplumsal Cinsiyet, Günlük Yaşam, Bölgesel ve Küresel Yaklaşımlar (Central Asia History, Identity and nationalism, İslam, Governing and state, Informal institutions, Contentious politics, Gender, Every day life, Regional and global perspectives) gibi başlıklar altında yürütülmektedir. Dünyadaki bütün bu gelişmeler ve eğilimlerin yansımalarını Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan hemen önce ve sonra Türkiye’deki araştırmacıların çalışmalarında da görmekteyiz. Hem bu tematik çeşitlenme hem de bunların çalışıldığı kurumsal çeşitlilik Türkiye’de de karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’de Orta Asya çalışmaları tarih merkezli olarak Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı içinde yapılmaktadır. Bunun yanı sıra Türkiyat Araştırma Merkezleri, Asya Araştırmaları, Avrasya Araştırma Merkezi gibi başlıklar altındaki akademik birimlerde lisansüstü programlar yürütülmekte ve tezler kaleme alınmaktadır. Bunların dışında Türk Dünyası ile ilgilenen yarı resmi, resmi statüde kurulan kurumlar bünyesinde yayınlar yapıldığını

5 Bregel, *a.g.e.*, s. VIII.

6 Informal institution ifadesini Resmi olmayan kurumlar olarak çevirmeyi tercih ettik, Sivil Toplum Kuruluşları buldukları yerlerde yasal tanımlı alanda faaliyet gösterirler dolayısıyla resmi tanınırlığı olan yapılardır.

görebiliriz⁷. Bu coğrafyanın güncel meseleleri bölge uzmanlıkları, siyasi tarih, uluslararası ilişkiler bağlamında Siyasal Bilgiler Fakültelerinde ihtisas alanıdır. Orta Asya sahasının kültür ve tarihi İlahiyat Fakülteleri bünyesinde İslam Tarih Kültür ve Medeniyeti sahası kapsamında çalışılmaktadır. Çağdaş Türk Lehçeleri, Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde⁸ Eski Türk Dili ve Edebiyatı, Sanat Tarihi bölümlerinde Türk-İslam Sanatları Anabilim Dalları bünyesinde yapılan çalışmalarda Orta Asya sahası kültür ve medeniyeti bağlamında kıymetli katkılar sunan çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu alanlardaki araştırmacıların yetkinliği ve çalışmaların kalitesi onların malzemeye erişimlerine bağlı olarak artmaktadır.

Türkiye’de üniversitemizde Osmanlı sahası dışındaki Türklerin tarihlerinin araştırıldığı, lisans ve lisansüstü düzeylerde dersler verilen Ana Bilim Dalının, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı olduğunu yukarıda söylemiştik. Umumi Türk Tarihi daha sonraki adı ile Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı’nın temelleri, bilindiği üzere İstanbul’da Darülfünun Edebiyat Şubesinde Ahmet Zeki Velidi’nin Umum Türk Tarihi isimli ders vermesi ile atılmıştı⁹. Darülfünun’dan Üniversiteye geçiş ile 1933 yılında Umumi Türk Tarihi Kürsüsü’nün kurulması¹⁰, müteakiben Ankara’da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin kuruluşu, burada da Genel Türk Tarihi Kürsüsü’nün tesisi ile başlamış ve daha sonra yeni açılan üniversitemizde benzeri şekilde biçimlenmiştir. Dolayısıyla İstanbul ve Ankara’daki üniversitelerin her bakımdan öncü kurumlar olduğunu ifade etmemiz gerekir. Bu iki üniversite daha sonra kurulacak olan üniversitelerin yapılanmalarında model olduğu gibi bu iki kurumda yetişen akademisyenlerin ve araştırmacıların diğer üniversitelerin

-
- 7 Türk Dünyası ile ilgili faaliyet gösteren kurumlar ile ilgili olarak bk. Ainur Yerbolayeva, *Türkiye’de Orta Asya ile İlgili Araştırma Yapan Kurumlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, YL Tezi, İstanbul 2009.
- 8 Türkistan sahasının tarihi kültürü, medeniyeti konusunda Türk Dili ve Edebiyatına ait metinler üzerinden yapılan çalışmalar son derece kıymetlidir ve tarih araştırmalarını da önemli ölçüde beslemektedir. Bunlar Türkoloji, Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde ve daha çok dilbilim yöntemleri ile çalışılmaktadır bu nedenle biz bu vadede yapılan çalışmaları değerlendirme gayretine girmedik. Cumhuriyetin 100. Yılında Türkoloji hakkında alanın uzmanlarının genel değerlendirmeleri için bk. *Türk Yurdu*, sayı 249 (Mayıs 2023).
- 9 Z. Velidi Togan’dan öncekiler ve 1990’a kadar gelen değerlendirme için bk. Ahmet Kanlıdere, “Türkiye’de Eski Türk tarihi ve Orta Asya Araştırmaları”, *Bozkardan Batıya Prof. Dr. Hüseyin Salman’a Armağan*, İstanbul 2017, s. 96-97.
- 10 Kürsünün bir çırpıda kurulup aynı şekilde devam etmediği, zaman içinde gelişme gösterdiği ancak biçimlenmesinde karşılaştığı bütün güçlüklerle rağmen Zeki Velidi Togan’ın ilmi ve idari teşebbüslerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kemal Özcan, “Üniversite Tarih Eğitiminde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı’nın Yeri”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri, 16-17 Aralık 2003 Bildiriler*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2004, s. 129-145. Zeki Velidi Togan, 31 Ağustos 1939 tarihinde “Umumi Türk Tarihi Profesörü” olarak Edebiyat Fakültesi’nde görevlendirilmiştir. Ancak “Umumi Türk Tarihi Kürsüsü” ifadesinin geçtiği resmi ulaşılan en eski belge 1948 tarihli ve yine Zeki Velidi Togan’ın atamasına dair belgededir (s. 131). Umumi Türk Tarihi Sertifikalı eğitimin 1955-56 yılında başladığı bu tarihe kadar diğer sertifikalarda yer alan dersler okutulduğu, müstakil talebe alma sürecinin 1955 yılında başladığı anlaşılmaktadır (s. 137). Kürsünün adı yine Z. V. Togan’ın çabasıyla “Umum Türk ve Asya Tarihi Kürsüsü” olmuştur. Togan, 1964 yılında ders içeriklerini belirterek kürsü adının “Umum Türk ve Asya Tarihi Kürsüsü” olması gerektiğini ifade etmiş ve bu talebi olumlu görülerek 1967-68 yılı talebe kılavuzunda bu şekilde yer almıştır (s. 140).

kuruluş ve gelişmesinde sağladıkları katkı ile Türk akademisinin biçimlendiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu genel durum Tarih bölümleri ve elbette konumuz olan Genel Türk Tarihi için de geçerlidir. Yapılan bir çalışmada 2017 yılı itibarıyla Türkiye’de bulunan 90 devlet üniversitesinden 48’inde Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı’nda eğitim verebilecek öğretim üyesi mevcuttu¹¹.

Bir noktayı biraz daha açıklığa kavuşturmak gerekir; yukarıda Orta Asya veya Türkistan’ın kapsamını ifade etmiş ve buraların tarih ve kültürü ile ilgili araştırmaların Türkiye’de ağırlıklı olarak Genel Türk Tarihi alanı içinde çalışıldığını belirtmiştik. Genel Türk Tarihi tanımının neleri kapsadığı da zaman zaman üzerinde durulan bir konudur¹². Geldiğimiz noktada Genel Türk Tarihi sahası coğrafi olarak Adriyatik’ten Çin Seddi’ne kadar olan yerlerde Osmanlı sahası dışında kalan Türklerin tarihini kapsamaktadır. Bu saha kürsünün kurucusu Zeki Velidi Togan’ın çizdiği “Doğu Türklüğü”nün yaşadığı sahayı tarif eden “Türkilî”/Türkistan sahası ile büyük oranda uyumludur. Karadeniz’in kuzey sahasındaki Türk boylarının tarih ve kültürü de Genel Türk Tarihi sahasına dahil edilmiştir. Selçuklu ve Osmanlı devrine ait çalışmaların Genel Türk Tarihi dışında bırakılması tematik değil tamamen pratik nedenlerden dolayıdır. Selçuklu ve ardıllarının Arapça ve Farsça ağırlıklı kaynak yelpazesıyla Orta Çağ kürsülerinde çalışılması bir gelenek olmuştur. Osmanlı devrinin kendine ait kuvvetli arşivi ve yazma eserlerden oluşan büyük malzeme kümesi ile Yeni Çağ, Yakın Çağ ve Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti kürsülerinde çalışılması anlaşılabilir bir durumdur. Başka bir ifade ile Türk ve Dünya tarihinin en önemli hanedanlarından biri olan Osmanlı sahası Türk tarihinin elbette önemli bir parçasıdır; ancak tamamen pratik bir nedenle Genel Türk Tarihi Anabilim dallarında (birkaç istisna dışında) çalışılmaz. Bu Ana Bilim Dallarındaki çalışmalara baktığımızda coğrafi olarak Adriyatik’ten Çin Seddine kadar olan sahayı kapsadığını görürüz. Bu geniş coğrafyada yaşamış ve yaşayan Türk topluluklarının tarih ve kültürünü araştıran eserler ortaya konmuştur. Dolayısıyla alan geniş bir zaman aralığını ve büyük bir coğrafyayı kapsamaktadır. Zaman içinde akademik çalışmaların ve yayınların artması ve derinleşmesi ile coğrafya ve kronolojiyi dikkate alarak, birincil kaynakların yazıldığı dilleri de göz önünde bulundurarak Genel Türk Tarihi çalışmalarını alt alanlara ayırmak geleneği oluşmuştur. Eski Türkçe, Çince, Rusça, Farsça, Grekçe, Latince başta olmak üzere Genel Türk Tarihi alanında çalışan araştırmacılar farklı dillerde yazılmış malzemeleri kullanmaktadırlar. Umumi Türk Tarihi kürsüsünün kuruluşundan günümüze kadar tarih alanında yapılan çalışmalar, oluşan

11 2017 yılı itibarıyla 90 üniversitenin Tarih Bölümleri üzerinde yapılan çalışmada bunların 48’inde Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı’nın kurulmuş olduğu tespit edilmiştir. Ancak kurulmuş olan Anabilim Dallarında kadrosunda Genel Türk tarihi alanı dışında çalışan akademisyenler olduğu gibi, hiç öğretim üyesi olmayanlar da vardır. Murat Özkan, “Genel Türk Tarihinin Akademik Kadro Problematiği Üzerine Analitik Bir Yaklaşım”, *Genel Türk Tarihi Çalıştayı, Tespitler- Sorunlar-Çözüm Önerileri*, ed. M. Alpargu-F. Ünal vd., İstanbul 2018, s. 199-215. Devlet üniversiteleri merkezli yapılan bu çalışmada 90 üniversitenin %56,6’sında Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı’nın mevcut olduğu, %34’ünde ise olmadığı tespit edilmiştir.

12 Bu konuda aslında bir belirsizlik yoktur; ancak üniversitelerdeki kadro atamaları ve doçentlik başvurularında karşılaşılan problemleri aşmak için yapılan geniş yorumlama çabası olduğu görülmeye değer.

bilgi birikimi, dünyadaki gelişmeler, malzemeye erişim imkânlarının artmasına bağlı olarak bir hayli genişlemiş ve gelişmiştir. Bu genişleme ve çeşitlenme Karadeniz'in Kuzeyi, Orta Asya, Çin Türkistanı/Doğu Türkistan, İran ve Orta Doğu, Doğu Avrupa gibi başlıklarla karşımıza çıkabildiği gibi bu sahada kurulmuş olan hanedanların adı ile de görülebilmektedir. Bu ikili durum yani hem hanedan isimleri üzerinden çalışmaları yürütmek hem de coğrafi bölgelere göre çalışmayı bir yandan tarih yazımı geleneğimizi sürdürmenin yansıması bir yandan da modern yaklaşımların tesiri olarak görmek mümkündür. Hanedan ve hükümdar merkezli tarih yazımı modern öncesi dönemin en yaygın tarih yazım tarzı idi. İster doğu isterse batıda olsun en yaygın biçim buydu. Bu tarz tarih yazımını bir kusur veya eksiklik olarak görmek dönemin ruhu, bilginin işlevi ve kullanımı gibi hususları göz ardı etmek olacağından bunu isabetli bir yorum olarak göremeyiz. Modern dönemde daha çok tematik çalışmalar yapsak da “modern vak’anüvislik”¹³ tarzı yazılara hala ihtiyacımız olduğunu da göz ardı etmemek gerekiyor. Öte yandan hanedan isimlendirmesi etnisite, coğrafya ve zaman gibi birbirinden farklı noktaları ön plana çıkaran tanımlamaların hepsini kapsayan bir tanımlamadır. Mesela İlhanlı tarihi coğrafya odaklı bakarsak İran, etnik merkezli bakarsak Türk, Tacik ve Moğol, kronolojiyi esas alırsak Geç Orta Çağ'ın bir parçasıdır. Bunlardan birini merkeze almakta bir sakınca olmamakla birlikte diğerlerini dikkatlerden uzaklaştırmak hakikati tam yansıtmayacaktır. Bu nedenle hanedan isimleri adeta çeşitli bakış açılarının hepsinin keşişme kümesidir. Tarih yazımında hanedan, hükümdar isimleri üzerinden çalışmaları modası geçmiş olarak görmüyor tam tersine kapsayıcılığı bakımından daha gerçekçi yansıtıcı buluyoruz.

Yazımızın başlığında olduğu üzere, Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılında yaklaşık aynı ömre sahip olan, yukarıda gelişim ve çeşitlenme serüvenini özetlediğimiz Genel Türk Tarihi alanında yetişen tarihçilerimiz ve yapılan çalışmalara bakmak Cumhuriyet dönemi Türk tarihçiliğini anlamamızı sağlayacaktır. Yukarıda Genel Türk Tarihi alanının kronolojik ve coğrafi genişliğine dikkat çekmiştik. Bu nedenle biz bu yazımızda Orta ve Batı Asya sahasında Cengiz Han'ın devletini kurmasından bu geleneği kıırarak yeni bir hanedan tesis eden Timurlu sonuna kadar yani 16. asra kadar olan zaman dilimi tarihi hakkında yapılan çalışmaların üzerinde durmak istiyoruz.

13 M. Altay Köymen, “Türk Tarihinde Araştırma Metodu”, *Milli Kültür*, sayı 81 (Ankara 1991), s. 17. Türk Tarihini bir bütünlük içinde araştırmanın gerekliliğini ve Fuat Köprülü'nün ekolünün bunu sağladığını belirten Köymen, Mükrimin Halil Yınaç ve onu takip edenleri “modern vak’anüvis”ler” olarak görmektedir. Köymen'in ekol farkını göstermesini kıymetli bulmakla birlikte vak'anüvislik olarak betimleyip değersiz görmesine katılmamız pek mümkün değildir. Her iki tarzın işlevi ve doldurduğu boşlukların farklı olduğunu dolayısıyla ikisine de ihtiyacımız olduğunu gözden kaçırmamak gerekiyor. Son yıllarda modern tarih çalışmaları içinde siyasi tarih çalışmalarının çok ihmal edildiği ve bunun göz ardı edilmemesi gerektiği tarihçiler arasında konuşulmaktadır. Olay örgüsünü, vak'ayı doğru tespit etmeden olguya geçmenin yaratacağı sorunları gözlemliyoruz.

Şahıslar-Kuşaklar

Zeki Velidi Togan'ın Darülfünun ve daha sonra İstanbul Üniversitesi'nde verdiği dersler Türkiye Cumhuriyeti bünyesinde modern dönem Asya çalışmalarının başlangıcı olmuştur. Burada okuttuğu dersler, yetiştirdiği talebeler, kaleme aldığı eserler¹⁴ ile Zeki Velidi Togan'a sahanın kurucusu diyebiliriz. Yukarıda İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin akademik hayatta lokomotif işlevi gördüğünü işaret etmiştik. Üniversitede verdikleri dersler dışında yayınları ile Moğol sonrası Orta ve Batı Asya sahası tarihi ile ilgili çalışmaları nedeniyle anmamız gereken isimlerden biri İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1888-1977), diğeri ise Mükrimin Halil Yinanç'tır (1898-1961)¹⁵. Birincisi Osmanlı Tarihi alanının en önemli tarihçisi, ikincisi ise Orta Çağ kürsüsünde Harezmsahlar, Selçuklu ve erken Osmanlı devirleri ile ilgili çalışmaları ile meşhur bir tarihçimizdir. İ. H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal* adlı eseri ile *Anadolu Beylikleri Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri* başlıklı kitabı alandaki ilklerdendir. Özellikle *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* kitabı kanaatimizce hala başvuru eseri durumunu korumaktadır. *Osmanlı Tarihi* isimli eseri Osmanlı ile doğudaki hanedanlar arasındaki savaşlar, münasebetler bağlamında elbette önemlidir; yukarıdaki iki eser ise, doğrudan konumuz olan Moğol sonrası Orta ve Batı Asya için önemlidir. Bu eserlerin ana kaynaklara dayanılarak kaleme alınması ve konu ettiği hususlar bakımından öncü metinler olduğunu zikretmek gerekir. Mükrimin Halil Yinanç'ın *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı, Akkoyunlu, Cihanşah, Baysungur, Bayezid maddeleri bu yazının konusu kapsamında anılması gereken çalışmalardır. Ana kaynaklara vukufiyeti ve kullanımı ile sadece içerik değil yöntem bakımından da örnek metinler olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye Cumhuriyeti dönemi üniversitelerin kuruluşu ile yetişen ilk nesil tarihçilerimizden Prof. Dr. Faruk Sümer¹⁶ zikretmemiz gereken bir diğer isimdir. Uluslararası tanınırlığı olan¹⁷ Faruk Sümer, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra yetişen ilk nesil temsil eden bir tarihçimizdir. 1924 yılında Konya'nın Bozkır ilçesinde dünyaya gelmiş, ailenin İstanbul'a göçmesi ile eğitim hayatını İstanbul'da sürdürmüştür. 1947 yılında Mükrimin Halil Yinanç'ın başkanı olduğu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Kürsüsü'nden "Anadolu Türk Boy ve Oymakları (XVI-XVII. Asırlar)" başlıklı tezi ile mezun olmuştur. Kadro olmaması nedeniyle Milli Eğitim Bakanlığı bursu ile Ankara Üniversitesi

14 Z. V. Togan hayatı ve eserleri hakkında bk. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989; Ahat Salihov, "Ahmet Zeki Velidi Togan Bibliyografyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 93 (1994), s. 209-230; *Zeki Velidi Togan, İlmî Hayatı, Eserleri, Siyasî Faaliyetleri Hatıralar*, ed. Serkan Acar, Akçağ Yayınları, Ankara 2017; Ahmet Kanlıdere, "Türkiyede Genel Türk Tarihçiliği ve Zeki Velidi Togan", *Türk Tarihçileri*, ed. Ahmet Şimşek, Ankara 2016, s. 103-125.

15 Hakkı Dursun Yıldız, "Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç ve Eserleri", *Tarih Dergisi*, sayı 25 (1971), s. 189-190.

16 Hayatı ve eserlerinin listesi için bk. Feda Şamil Arık, "Prof. Dr. Faruk Sümer Hayatı ve Eserleri (Ölümünün 3. Yıldönümü Dolayısıyla)", *Bellekten*, LXII/235 (1998), s. 935-967.

17 Bk. Arık, a.g.m., s. 938. İngiltere, Fransa, Almanya, Amerika, Hindistan, İran, Türkmenistan'da ders ve konferanslar vermek üzere bulunmuştur.

Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde doktora çalışmasına başlamış (1948) "XVI-XVII. Yüzyıllarda Anadolu-Suriye ve El-Cezire'de Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller" başlıklı tezi ile doktorasını tamamlamıştır (1950). 1953 yılında Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Orta Çağ kürsüsüne asistan olmuş ve 1982 yılında 58 yaşında kendi isteği ile emekliye ayrılmış, İstanbul'da hayatını sürdürerek ilmi çalışmalarına devam etmiştir. 1995 yılında vefat eden Sümer İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsça bilmekteydi. Hayatı ve eserlerinin listesini hazırlayan F. Şamil Arık onun 350'nin üstünde basılmış ve basılmamış çalışması (tez, kitap, metin neşri, tenkit, konuşma, çeviri vb.) olduğunu belirtir¹⁸. Oğuzlar denince akla gelen ilk isimdir. Akkoyunlular, Karakoyunlular, Moğollar ve Anadolu, Safeviler, Eski Türklerde Şehircilik, Türklerde Atçılık ve Binicilik, Destanlar, Halk Edebiyatı ve Folklor sahaslarında kalem oynatmış ve muhtelif akademik ve popüler dergilerde yazılar yayınlamıştır. Türk tarihini bir bütün olarak düşündüğü çalışmalarında görülen Faruk Sümer; Kanglı-Kıpçak, Eski Türkler, Yörükler, Türkmenler, muhtelif Oğuz Boyları, İran'da yaşayan boylar ve hanedanlar hakkında kıymetli çalışmalara imza atmıştır. Yine yetiştirdiği talebeleri ile Türk tarihçiliğine katkı sağlamıştır. İsmail Aka, Reşat Genç, Kazım Yaşar Koprıman, Refik Turan, onun katkı verdiği tarihçilerimiz arasındadır¹⁹. Reşat Genç'in belirttiğine göre tarihçiler arasında yazma eserleri kullanmak dışında saha çalışması yapmak bakımından Faruk Sümer ilkti²⁰.

Faruk Sümer'den yaklaşık on yıl sonra dünyaya gelen Mustafa Kafalı (1934-2019)²¹, Genel Türk Tarihi araştırmaları içinde Moğol Sonrası Avrasya sahası araştırmalarında anmamız gereken bir tarihçimizdir. O, Faruk Sümer'in aksine lisans eğitimini Ankara'da tamamlayıp doktora çalışması için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne gelmiştir. Kafalı burada Z. V. Togan'ın danışmanlığında doktora çalışması olarak "Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu" ve doçentlik taktim tezi olarak "Altın Orda Hanlığı'nda Sayın Han Sülalesi Devri" başlıklı çalışmalarını kaleme aldı. Bu sonuncu çalışma *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976) başlığı ile yayınlandı. Deşt-i Kıpçak sahası ile ilgili çalışmalar bu yazımın kapsamı dışında kalmakla birlikte M. Kafalı'nın profesörlük takdim tezi bizim için önemlidir. *Çağatay Hanlığı (1227-1345)* başlığını taşıyan bu eser 1981'de kaleme alınmış; ancak 2005'te basılmıştır ve diğer eserleri gibi konusunda ilkler arasında yer almaktadır. Kafalı'nın makaleleri arasında *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Timur" ve "Toktamış" maddeleri de konumuz bakımından

18 Arık, a.g.m., s. 940.

19 Hakan Daştan, *Prof. Dr. Faruk Sümer; Hayatı, Tarihçiliği ve Eserleri*, MSGSÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış YL Tezi, İstanbul 2016. Tez bünyesinde İsmail Aka dışındaki hocalarımızla Faruk Sümer hakkında yapılan mülakat metinleri de yer almaktadır.

20 Daştan, a.g.t., s. 155.

21 Mustafa Kafalı yetiştirdiği talebeler ve eserleri ile etkili olmuş bir tarihçimizdir. Onun anısına armağan kitaplar çıkmıştır. *Türk tarihçiliğine katkılar: Mustafa Kafalı Armağanı*, ed. Üçler Bulduk-Abdullah Üstün, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013; *İnsan ona derler ki yaşar hatıralarla: Prof. Dr. Mustafa Kafalı'ya vefa*, ed. Harun Maral, Buğra Yayınevi, Konya 2016; Kenan Erzurumlu, *Mustafa Kafalı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2000.

zikredilmeye değer. Yazma eserlerdeki bilgileri yetkin şekilde kullanmasının yanı sıra nümizmatik verileri, siyasi tarihi inşa için yetkin bir biçimde kullanmıştır. Çalışmaları ifade kabiliyeti, berrak anlatımı ve malzemeyi yorumlaması ile de örnek teşkil etmektedir. İngilizce, Rusça, Farsça ve Arapça bilen Kafalı 1971-1972 yılında İngiltere’de, 1975-1977 yılları arasında Bağdat’ta misafir öğretim üyesi olarak bulunmuş ve Bağdat Üniversitesi’nde ders vermiştir. 1982 yılında Konya Selçuk Üniversitesi’ne geçmiş, burada üniversitenin kuruluş sürecine katkıda bulunmuş Fen-Edebiyat Fakültesi dekanlığını yürütmüştür. Yazdığı bir yazı gerekçe gösterilerek Sıkı Yönetim Komutanlığı’nın Konya dışına çıkarılması kararıyla YÖK başkanının desteği ile Ankara Üniversitesi’ne geçmiş ve 2001 yılında buradan emekli olmuştur²². İslam Öncesinden günümüze Türk Tarihini bir bütün olarak görmüş ve her dönemi ile ilgili tezler yaptırmıştır.

Çalışmalarını Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı çatısı altında yapmış olan Prof. Dr. İsmail Aka’nın Moğol sonrası Orta ve Ön Asya çalışmalarında ayrıcalıklı bir yeri vardır. Çalışmaları kronolojik bakıldığında Orta Çağ, tematik bakıldığında Genel Türk Tarihi kapsamında olan İsmail Aka, gerçek bir öncü araştırmacıdır. Kendisi doktora tezinden başlayarak bütün mesaisini bu döneme hasretmesinin ötesinde yaptığı çalışmaları ile kendisinden sonraki kuşak için hem yöntem hem malzeme bakımından yol açıcı bir tarihçi olmuştur. Telif ve kaynak metin çevirisi çalışmaları ve yetiştirdiği talebeleri ile Türk akademik birikimine çok kıymetli katkıları olmuştur. Kendisi 1942 İzmir Kemalpaşa ilçesi Ulucak nahiyesinde dünyaya geldi. 1961’de Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü’ne kayıt yaptırdı. Aynı kürsüde görev yapan Faruk Sümer, Akdes Nimet Kurat, Osman Turan gibi hocalardan ilmi ve fikri olarak etkilendi. Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat’ın yönlendirmesiyle İran ve Türkistan tarihine yöneldi. Faruk Sümer’in rehberliği ve İran hükümeti bursu ile İran ve Afganistan’da bulundu (1968-1970). “Timur’un Ölümünden Sonra Hakimiyet Mücadeleleri” başlıklı doktora tezini tamamladı (1971). 1974’te Almanya (Goethe Enstitüsü dil kursu) ve 1975-76’da Viyana’da (yazma eserler üzerinde incelemeler yapmak üzere) bulundu. “Mirza Şahrüh Zamanında Timurlu İmparatorluğu” başlıklı tezi ile doçent oldu (1978). O dönemki üniversite kanunu gereğince profesör olabilmek için üniversite değiştirme mecburiyetinden dolayı Ankara Üniversitesi’nden ayrıldı ve 30 Ekim 1986’da profesör olarak Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne atandı. Burada lisans ve lisansüstü dersler vermenin ve öğrenci yetiştirmenin yanı sıra bölüm başkanlığı (Tarih ve Türk Dili Edebiyatı Bölümü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü), Enstitü müdürlüğü, Senato üyeliği, merkez müdürlüğü (TÖMER, Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Araştırma Uygulama Merkezi) gibi çok sayıda ve çeşitli düzeylerde idari görevler de üstlendi. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu (Yayın Kurulu, Yürütme Kurulu üyeliği), Societas Iranologica Europaea üyesidir²³. 2009 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden emekli

22 Muammer Meşe, *Prof. Dr. Mustafa Kafalı’nın Hayatı ve Eserleri*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.

23 *Prof. Dr. İsmail Aka Makaleler 1*, ed. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 1-6.

oldu. Farsça ve Almancayı çok iyi düzeyde, Arapça ve İngilizceyi araştırmalarını yürütecek düzeyde bilmektedir²⁴. Aka, halen İzmir’de yaşamaktadır. Telif ve çeviri kitapları dışında muhtelif yerlerde yayınlanan çalışmaları (makale, bildiri, ansiklopedi maddesi vb.) üç cilt halinde toplu olarak yayınlanmıştır²⁵.

İsmail Aka’nın 1986 yılında intisap ettiği Ege Üniversitesi, Türkiye’nin dördüncü üniversitesi olarak 1955 yılında Tıp ve Ziraat fakülteleri merkezli tesis edilmiş, 1976 yılında Sosyal Bilimler Fakültesi adı ile kurulan fakülte 1982 yılında Edebiyat Fakültesi adını almıştı. Bölgenin ilk üniversitesi olması hasebiyle, daha sonra bölgede kurulan Dokuz Eylül, Afyon Kocatepe, Pamukkale, Celal Bayar, Adnan Menderes üniversitelerinin teşkiline katkı sağlamıştı²⁶. İsmail Aka, Ege Üniversitesi’nin genç fakültesinde idari vazifelerine rağmen lisans ve lisansüstü dersler, danışmanlıklar (11 doktora olma üzere 26 lisansüstü tez danışmanlığı²⁷), *Tarih İncelemeleri Dergisi*’nin düzenli yayınlanması gibi akademik faaliyetleri yürüttü.

Moğol sonrası Orta Asya ve İran çalışmaları konusunda zikredilmesi gereken bir başka isim Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı’dır. 1948 Malatya/Darende doğumlu olan Yuvalı, önce Hukuk Fakültesi’ne başlar ancak derslere devam etme ve çalışma mecburiyetleri onu gece eğitimi de bulunan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü’ne geçmeye sevk eder. Böylece gündüz çalışıp gece derslere katılması mümkün olacaktır. 1967-1971 tarihleri arasında lisans eğitimini tamamlar ve Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun olur. Öğrenciliği sırasında Millî Eğitim Bakanlığı’nda memur olarak işe başlamış, Farsça ve Fransızca kurslarına devam etmiştir. Prof. Dr. Bahaddin Ögel danışmanlığında yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamlayan Yuvalı, 1981 yılında Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü’ne intisap eder. Akademik çalışma yapmak üzere 1986-1987’de Paris’te bulunur. Burada bir toplantıda yaşanan tartışmanın da etkisi ile Louis Bazin’i Elazığ’a davet eder. Fırat Üniversitesi’nde çeşitli idari görevlerde bulunur. 1990’da Kayseri Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne katılır. Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Rektör Yardımcısı (Türk Tarafı Rektörü) olarak 1999-2004 yılları arasında Kazakistan’da görev yapar. Dönüşünde Kayseri’de görevine devam eder ve 2015 yılında emekli olur²⁸. Abdülkadir Yuvalı’nın *İlhanlılar I Kuruluş Devri* başlıklı çalışması²⁹ bu alanda

24 Hasan Mert, “Prof. Dr. İsmail Aka’nın Hayatı”, *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür*, 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan, ed. Musa Şamil Yüksel, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2017, s. 5. İsmail Aka Hoca’nın hayatı hakkında ayrıca bk. Hasan Mert, “Prof. Dr. İsmail Aka ile Mülakat”, *Tarih Okulu*, sayı V (2009), s. 3-29; Mehmet Ersan, “Prof. Dr. İsmail Aka’nın Hayatı ve Eserleri”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. IX-XX.

25 *Prof. Dr. İsmail Aka Makaleler*, I-III, ed. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan Yay., Ankara 2005.

26 <https://edebiyat.ege.edu.tr/tr-1407/tarihce.html> Erişim tarihi 24.09.2023.

27 <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> Erişim tarihi 24.09.2023.

28 *Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı Armağanı I*, ed. M. Öztürk-Ş. Batmaz-E. Yoska, Kayseri 2015, s. 13-39.

29 Özgeçmiş bilgilerinde ve YÖKTEZ sisteminde sayın Yuvalı’nın tez başlığını tespit edemedik. Ancak *İlhanlılar I Kuruluş Devri* başlığı ile kitaplaşan çalışma, içerik ve şekil bakımından doktora tez çalışması olduğu hissinde vermektedir.

literatürdeki ilklerdendir. Yuvalı, İlhanlı hanedanı başta olmak üzere Cengiz Han, Berke Han, Anadolu'nun Türkleşmesinde Moğolların etkisi gibi bu yazının kapsamı içinde olan yazılar yanında Türk tarihini bir bütünlük içinde değerlendiren başka çalışmalar da kaleme almıştır³⁰.

Prof. Dr. Mustafa Kafalı, Prof. Dr. Faruk Sümer, Prof. Dr. İsmail Aka, Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı hocaları Cumhuriyetimizin yetiştirdiği ikinci kuşak tarihçiler olarak da niteleyebiliriz. Birinci kuşak ise iki dünya savaşı görmüş, pek çok güçlüğü yaşamış ve bu koşullarda kurumsal yapıların inşasında katkı sunmuş ve ikinci kuşak olarak nitelediğimiz isimleri yetiştirmiş olan Z. V. Togan (1890-1970), Akdes Nimet Kurat (1903-1971), Bahaddin Ögel (1923-1989) gibi isimlerle örneklendirilebilir. Moğol sonrası Orta ve Batı Asya sahası araştırmaları bağlamında ikinci kuşak tarihçiler arasında Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu (1942) ve Prof. Dr. İsenbike Togan (1940) isimlerini zikretmemiz gerekir. Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu Çin kaynakları temelinde Uygurlar üzerine çalışmalarını yürütmüştür. Onun “Orta Asya’da Timuriler-Çin’de Ming Münasebetleri” başlığı ile hazırladığı profesörlük takdim tezi konumuz bakımından önemlidir. Çandarlıoğlu lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü’nde tamamlamıştır. O dönemde mezun olabilmek için öğrencilerin ikisi tarihten olmak şartı ile 4 sertifika yapmaları gerekiyordu. Gülçin Çandarlıoğlu Tarih’ten asıl sertifika olarak Umumi Türk Tarihi, Yeniçağ Tarihi, yardımcı sertifika olarak ise Arap Dili ve Edebiyatı ile Fars Dili Edebiyatı olmak üzere dört sertifikayı tamamlamıştır. Yine o dönem Üniversite sisteminde zorunlu olan hazırlandıktan sonra üç hocanın huzurunda savunularak kabul veya red edilen mezuniyet tezini “Kubilay Han” başlığı ile tamamlayarak mezun olmuştur (1964). Bu dönemde Tarih Bölümü bünyesinde Wang Zin-shan’ın ve Polat Turfani’nin yürüttüğü Çince derslerine devam eder. Kazan Tatarı ve tabip olan Mahmut Alukay’ın verdiği Rusça derslerine de katılmıştır. 1968-1970 arasında Taiwan (Milliyetçi Çin) ve Japonya, 1975, 1980, 1981 yıllarında İngiltere ve Almanya’da dil ve araştırma için bulunur. 1982 yılında ikinci batı dili (birincisi İngilizce idi) Almancadan geçerek ve “Orta Asya’da Timuriler, Çin’de Ming Münasebetleri Ch’eng Elçilik Raporu” başlıklı takdim tezi ile Profesör oldu. Bu dönemde yeni bir yasa çıkmış profesör unvanını kullanabilmek için başka bir üniversitede görev yapmak şartı getirilmiştir. İkinci kuşakta yer alan tarihçilerin yaşadığı bu süreci Çandarlıoğlu da yaşadı ve akademiden üniversiteye geçiş sürecinde Mimar Sinan Üniversitesi’nde Tarih Bölümünü kurarak, iki dönem dekanlık yaptı. Hoca Ahmet Yesevi (Kazakistan) ve Manas Üniversitelerinde (Kırgızistan) hoca ve idareci olarak görev yaptı. Bir kısmı kendi danışmanlığında bir kısmı başka hocaların resmi danışmanlığında ancak onun yönlendirmesiyle Türk tarihinin farklı devirlerini çalışan talebeler yetiştirmesi onun alana katkılarından³¹.

30 Yayınların listesi için bk. *Yuvalı Armağanı*, s. 22-34.

31 Cumhuriyet dönemi ikinci kuşak tarihçilerin ortamlarını tespit etmek bakımından iyi bir örneklik teşkil eden ve İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü’nde ilk bayan asistan olan Gülçin Çandarlıoğlu hakkında bk. Hayrunnisa Alan, “Eski Türk Tarihinde Hocaların Hocası Gülçin Çandarlıoğlu”, *Yaşayan Türk Tarihçileri*, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Yayınları, İstanbul 2017, s. 25-36. İkinci kuşak tarihçiler, birinci kuşak tarihçiler gibi dünya savaşlarını görmediler, ancak onlar da yaşadıkları dönemin şartları içinde farklı zorluklarla karşılaştılar ve bu koşullarda Türk akademisinin gelişmesine katkı sağladılar.

Asya araştırmaları denince dünya çapında bir tarihçi olarak Prof. Dr. İsenbike Togan mutlaka zikretmemiz gereken bir isimdir. Moğollar, Moğol öncesi ve sonrası Orta Asya, boy-devlet ilişkisi, kadın tarihi temaları üzerinde alışan Prof. Dr. İsenbike Togan, 7. asırdan 20. asra kadar Çin'den Anadoluya uzanan alanlar hakkında çalışmalarıyla mmمتاز bir yere sahiptir. İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yukarıda zikrettiğimiz sertifika sistemi ile ve Tarih bölümündeki dil derslerini takip etmiş olarak lisans eğitimini tamamlayan (1964) İsenbike Togan, Tayvan'da bulunmuş, klasik Çince çalışmış ve doktorasını Harvard Üniversitesi'nde yapmıştır (1968-1973). Akademik kariyeri boyunca Türkiye, Tayvan, Amerika, Sudan, Çin gibi ülkelerde talebe, hoca, araştırmacı olarak uzun süre bulunmuştur. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden emekli olduktan sonra bir süre Boğaziçi Üniversitesi'nde lisansüstü düzeyde dersler vermiştir. Türkçe ve İngilizce³² yayınlanmış çok sayıda çalışmasıyla dünya çapında Sinolog ve tarihçi olarak kendini kabul ettirmiştir. Türklerin tarihini Çin, Moğol, İnan tarihi ile birlikte geniş bakış açısıyla çalışması örneklik teşkil etmektedir.

İkinci kuşak hocaların yetiştirdiği tarihçiler şu günlerde akademide görev yapmaya devam etmektedir. Bizim de içinde olduğumuz bu jenerasyona Cumhuriyet dönemi akademideki üçüncü kuşak diyebiliriz. 80'lerde lisans eğitiminde olan ve yeni mevzuatla yüksek öğretim gören kuşak olarak da bakabiliriz. 2000'li yıllarda yetişenleri dördüncü kuşak olarak değerlendirmek mümkündür. Bunların biyografilerine girmeden isimlerini ve tez başlıklarını barındıran bir liste yazımızın sonunda yer almaktadır. Yazımız boyunca sık sık işaret ettiğimiz üzere bu yazıda Moğol sonrası Orta ve Batı Asya sahasında tarih bölümleri merkezli çalışan araştırmacılara yer vermeye gayret ettik. Tarih alanı merkezimiz olmakla beraber sanat tarihi ve Türkoloji³³ sahasında yapılan çalışmaların özellikle kültür tarihi bakımından çok kıymetli olduğunu da hatırlatmak isteriz.

Koşullar ve Temalar

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecine tanıklık eden kuşak I. ve II. Dünya savaşlarını yaşamış, bir kısmı doğduğu toprakları bir daha görme imkânı bulamamış, muhtelif güçlüklere göğüs germek zorunda kalmış bir nesildi. Bu koşullar içinde devam eden modernleşme abalaları içinde yeni kurumların tesisi dikkat çeken noktalardı. Sınırlı imkanlar içinde ancak birincil malzemeleri kullanma yetkinliğı ile bu kuşak, öncü çalışmalar ortaya koydu. Adeta akademik camiada çalışılacak konuları bu kuşak oluşturmuş oldu. Bu durum sadece Genel Türk Tarihi bağlamında değil diğere bütün alanlarda benzer şekilde gelişti diyebiliriz. Z. V. Togan'ın, Akdes Nimet Kurat'ın yazdığı kitap ve makaleler, okuttukları dersler birer araştırma alanına

32 Türkçe makaleleri *Tarih ve Kurgu* (İş Bankası Yayınları, İstanbul 2022) başlığı ile toplu olarak yayınlanmıştır. Yayınları için bk. *Horizons of the World: Festschrift for İsenbike Togan Hudüdü'l-Âlem: İsenbike Togan'a Armağan*, ed. İlker Evrim Binbaş-Nurten Kılıç-Schubel, İthaki Yayınevi, İstanbul 2011, s. 17-28.

33 Bir örnek olarak bk. Osman Fikri Sertkaya, "Türkiye'de Uygur Türkçesi Araştırmaları Tarihine Bir Bakış ve Eski Uygur Türkçesi Üzerine Türkiye'de Yapılan Son alışmalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, sayı 43 (1995), s. 411-431.

dönüştü ve bu vadide araştırmacılar yetişti. Mesela Z. V. Togan'ın ders olarak okuttuğu Karahanlılar, Timur ve Oğulları, Cengizhan ve Oğulları dersi birer alan olarak belirlenmiş oldu. Karahanlılar hususunda Reşat Genç'in, Timurlu sahasında İsmail Aka'nın, Moğollar sahasında İsenbike Togan'ın yetişmesi birinci kuşağın açtığı yoldan ikinci kuşağın genişleyen ve derinleşen çalışmalar yapması olarak değerlendirilebilir. Çalışılan konular veya temalar hususunda dikkat çeken bir başka nokta, Türk Tarihinin bir bütün olarak görülmesi, İslam öncesinden modern zamanlara doğru bir akış içinde çalışılmasıdır. Bu yaklaşım sadece ulus devlet hassasiyeti olarak mütalaa edilemez. Ekspedisyonlar ile gün ışığına çıkan kitabeler, yazmalar ve bu yeni buluntuların yarattığı hava, modernleşme çabalarının getirdiği ortam ile birleşmiş ve Eski Türk tarihine olan ilgi artmıştır. Bunun yansımaları bizde de kendini göstermiştir. Orta Asya sahası özelinde benzeri bir durumun 1990'lardan sonra yaşandığını söyleyebiliriz. Sovyetlerin dağılmasına kadar Genel Türk Tarihi çerçevesinde Çin kaynakları ve Orhun abideleri merkezli İslam Öncesi Türk tarihi araştırmaları yaygınken bu tarihten sonra Moğollar³⁴, Kazak, Özbek, Hanlıklar, tarihi coğrafya, şehir tarihi gibi çalışmalar artmıştır. Bunu malzemeye erişim ve yeni şartların yarattığı merak ile açıklamak mümkündür. Malzemeye erişim mümkün olmasaydı meraklarımız nitelikli araştırmalara dönüşemeyecekti kanaatindeyiz. Burada İslam Öncesi çalışmaların yapılmadığını söyleyemiyoruz, ancak yoğunluğun nerede olduğuna işaret etmek istiyoruz. Araştırma konularına baktığımızda İslam Öncesinden günümüze doğru gelindiği gibi coğrafi olarak da Asya'nın doğusundan batısına doğru kaydığımızı görebiliriz. Bu hareketliliğin yaşanmasına bizim Türk tarihini algılama biçimimiz yanında yaşananların da etkisi olduğunu düşünmek mümkündür. 2004'e kadar İran sahası ile ilgili tezleri hazırlayanların çoğunluğunun İran asıllı kişiler olması³⁵ durumunu, İran'da yaşanan sosyal-siyasi değişim ve nüfus hareketinden ayrı düşünmek mümkün müdür? Yeni malzeme, yeni koşullar beraberinde yeni temaları gündeme getiriyor diyebiliriz. Türk tarihine bütüncül bakma fikrine sahip olmakla birlikte Türkiye ve Dünya'daki koşullar da çalışmalarımızı biçimlendirmektedir.

Cumhuriyet dönemi ikinci kuşak tarihçiler kendi dönemlerinin güçlüklerini yaşadılar. İlmi gelişmelerde çok önemli bir faktör olan istikrar ve imkânlar bakımından çok rahat bir ortamda çalıştıklarını söylemek güçtür. Sosyolojik değişiklikler (yukarıda biyografilerinden söz ettiğimiz tarihçilerin doğum yerleri ve kariyerlerine mekân olarak bakılırsa bu görülecektir) yanında genç Cumhuriyetin ihtiyacı olan okullaşma çabaları içinde yeni kurulan üniversitelere

34 Osman G. Özgüdenli. "Türkiye'de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2017), s. 463-512.

35 2015 yılında yaptığımız 15 günlük İran gezisi sonrası Tarih Bölümü öğretim üyelerine yaptığımız sunum için YÖKTEZ sisteminden bir tarama yapmıştık. İran anahtar kelimesi ile yaptığımız bu tarama sonucunda 1995-2015 tarihleri arasında yapılan tarih doktora tezlerinin 26'sının Selçuklu, 4'ünün Safevi, 7'sinin İlhanlı ve 4'ünün Timurlu tarihi alanında olduğunu, 2010-2014 arasında tamamlanan 34 tezin 20'sinin İran asıllı talebelere yapıldığını tespit etmiştik. Bu sayılar sadece tarih alanı ile ilgili olmayıp uluslararası ilişkiler ve diğer alanları da kapsamaktadır. Bu yazımızın konusu Türkiye'de İran araştırmaları olmadığı için bu konuyu güncel olarak incelemedik.

gitmek zarureti onları adeta birinci kuşağın karşılaştığı inşa sürecini tekrar yaşamak zorunda bıraktı. Bunu bir eleştiri bağlamında ifade etmiyoruz, devrin koşulları³⁶ bunu gerektiriyordu, eğitilmiş kalifiye elemana ihtiyacımız vardı ve bunun yolu yeni üniversiteler açmaktan geçiyordu. Dikkat çekmek istediğimiz husus Türk akademisi (aslında her alanda aynı şeyi söylemek mümkün) hakkında bir değerlendirme ve dünyadaki durum ile bir mukayese yaparken içinde bulunduğu koşulları göz ardı etmemek gerekliliğidir. Dünyadaki gelişmeleri, yayınları rahat takip edebilme imkânı veren bir alt yapı olmadan zor koşullarda yurtdışına gidilmesi ve elde edilen malzeme ile akademik faaliyetlere devam edilmesi, sistematik bir yapıdan ziyade bireysel çabalar ile problemlerin üstesinden gelinmeye çalışıldığını gösteriyor. Tam olarak ifade etmek istediğimiz şey dünyanın neresinde olursa olsun talep ettiğiniz kitabı iki hafta içinde masanıza getiren ve üç ay okumanıza sunan bir sistemin olduğu yerde yapılan ilim ile bunun olmadığı yerde yapılan ilmin aynı olamayacağıdır. Dördüncü kuşak tarihçiler için dijital imkânlar bilgiye erişimi bir hayli rahatlatmasına rağmen bu meselenin olması gerektiği düzeye ulaştığını söylemek mümkün değildir. Üniversitelerin kütüphane bütçelerine bakılması durumu anlamak için kâfidir. Üçüncü ve dördüncü kuşak tarihçiler için (aslında bütün akademisyenler için) bir başka güçlük kariyer süreçlerindeki sürekli değişimin yarattığı güvensizlik ortamıdır. Eğitim öğretim süreleri, atama yükseltme kriterleri belirli bir kaliteyi yakalamak amaçlı olarak değiştirilmiş gibi görünse de temelde hiçbir araştırmacı bu yolu hangi koşullarda yürüyeceğini bilmeden yola çıkmış gibidir.

Bu güçlüklerle rağmen yeni üniversitelerin açılması ve akademisyen sayısının artması çalışılan konularda çeşitlenme ve genişlemeye fırsat vermiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Demirperde ülkelerine giriş çıkış yolunun açılması, ulaşım imkânlarındaki gelişmeler çalışmaları olumlu yönde etkilemiştir. İnsan hareketliliğinin artması dil öğrenme ve malzemeye erişim imkânlarını da artırmıştır. Devletlerarası yapılan anlaşmalarla ve uluslararası öğrenci değişim programları sayesinde artan öğrenci hareketliliği olumlu sonuçlar vermiş ve dördüncü kuşak akademisyenler arasında kaynak dili bilme ve yayınları etkin takip etme oranı yükselmiş görülmektedir. Oysa seksenlerde yetişenler için bunlar önemli problemler idi. Bu gelişmeler ile birlikte üniversite sayısının artması yerel tarih çalışmalarını tetikledi ve yakın coğrafya çalışmalarına da geçildi. Bunda Osmanlı Arşivlerinin tasnifi, yazma kütüphanelerdeki malzemeye erişim imkânlarının gelişmesinin de etkili olduğunu belirtmekte yarar vardır. Kafkaslar, Karadeniz ve çevresi, İran, Orta Asya sahası eski devirlerden Çağdaş Türk Dünyasına kadar çalışılmaktadır. Araştırmacı sayısının artması ve tezlerde yenilik ve özgünlük aranması bu çeşitlenmeyi mümkün kılmıştır diye

36 Türk Eğitim tarihimize bakılırsa benzeri durumların farklı düzeylerde yaşandığını görebiliriz. Medreseden mektebe geçiş sürecinde medrese hocalarının, yeterli olmayan durumlarda ise bürokraside görev alan eğitilmiş insanların mekteplerde ders vermesi, Cumhuriyet sonrası okullaşma sürecinde lise mezunlarının ilköğretim kademelerine öğretmen atanması, üniversite mezunlarının lise ve yüksekokullarda hoca olması veya bürokraside iş bulmaları örnekleri dikkate alınırsa güçlüklerin sadece üniversiteleşme sürecinde yaşanmadığı görülebilir.

düşünüyoruz. Artan tercüme faaliyetleri ile kaynak metinlere Türkçe ulaşma olanağı da artmıştır ve akademik atama-yükseltmelerde tercümeğe değer verilmese de alanın ihtiyacı olan bu tür faaliyetleri tarihçiler yapmaktadırlar. Tercüme çalışmalarının bilimsel çalışmalar için bir altyapı oluşturmak bakımından da önemli bir birikim olduğu düşünüldüğünde teşvik edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Özellikle birincil kaynakların edisyon kritik yöntemlerine uygun olarak çalışılması teşvik edilebilir.

Bütün bu gelişmelere rağmen Türk okurunun ilgi ve merakını tam anlamı ile doyuracak metinleri üretilmediği iddia edilemez. Türk tarihinin çeşitli dönemleri ve konuları ile ilgili çok sayıda yayın batı dillerinden Türkçeye tercüme edilmektedir. Bu yayınlar tarihçilerin konulara yaklaşım ve çalışma yöntemlerini de etkilemektedir. Dünyadaki değişimler ve gelişmelere bağlı olarak Genel Türk Tarihi kapsamında çalıştığımız konulardaki çeşitlenmeyi yukarıda ifade etmiştik. Siyasi tarih hakkında yeterli bilgi birikimi oluştukça kültür tarihine, teşkilat, şehir tarihi ve sosyoekonomik konulara doğru da bir çeşitlenme ve genişleme olduğunu özellikle doktora tez başlıklarına baktığımızda görebiliyoruz.

Sonuç

Cumhuriyetin kuruluşuna ve Darülfünun'dan üniversiteye geçiş sürecine tanıklık eden kuşağı birinci kuşak olarak alırsak Türk tarihçiliğinde dördüncü kuşağa ulaştığımızı söyleyebiliriz. Hemen her kuşak kendi dönemindeki koşullar içinde akademik hayatımızın inşa sürecine katkı vermiştir. Son yüz yılda Türk ve dünya tarihinde meydana gelen değişimleri takip etmiş, bunlardan etkilenmiştir. Buna bağlı olarak çalışılan konular, yazma tarzları bakımından Türk tarihçiliği gelişmeye devam etmektedir. Siyasi tarih, kültür tarihi, idari ve askeri yapı, sosyal hayat gibi farklı temalar (aşağıdaki tez listesinde de görüleceği üzere) çalışılmış, eserler kaleme alınmıştır. Öte yandan üniversite sayısının artması ve buna bağlı olarak daha çok araştırmacının yetişmesi memnuniyet vericidir. Üniversiteler bünyesinde süreli yayınların yayın hayatına başlaması ve karşılaşılan çeşitli güçlük ve imkânsızlıklara rağmen istikrarlı devam eden nitelikli dergilerin olması gurur vericidir. Dünyadaki teknolojik gelişmeler ve sınırların açılması bilgiye erişimi nispeten (dijital teknolojiye erişim imkânlarıyla alakalı problemlere rağmen) kolaylaştırmış, bu ise çalışmaları olumlu yönde geliştirmiştir. Matbu ve dijital yayın mecralarının gelişmesi tarihe olan ilgiyi su yüzüne çıkarmış bu da alanda bir canlılık sağlamıştır. İmkânların genişlemesine rağmen zaman zaman etik ihlaller, telif çalışmalarındaki yüzeysellik, bazen tekrara düşen yayınların yapılması gibi durumları da tespit etmek mümkündür. Nitelikli telif eser kaleme alınmasının sadece kalem oynatılan alanın ötesinde daha geniş ilmi birikim ile mümkün olduğunu düşünüyoruz. Tarih alanında nitelikli telif eserler kaleme alınması; tarihçinin bilgi ve zihin dünyasının gelişmişliği, malzeme hakimiyeti ve birincil kaynakları bizzat değerlendirebilme yetkinliği ile mümkündür. Akademik çalışmalarda YÖKTEZ sisteminin güncel ve dinamik şekilde işlemesi ile yayınlara erişimin kolaylaşması da şeffaflığı artırmıştır. Bütün bunlar bizi tarih araştırmalarında daha iyi noktalara taşıyacak ümidindeyiz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ahmet Zeki Velidi, “*Türkistan*” İsmi, *Hududu ve Mesahası Hakkında, Yeni Türkistan Mecmuası*’nın 5-6. sayılarından ayrı basım, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1927.
- Alan, Hayrunnisa, “Eski Türk Tarihinde Hocaların Hocası Gülçin Çandarlıoğlu”, *Yaşayan Türk Tarihçileri*, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Yayınları, İstanbul 2017, s. 25-36.
- Arık, Feda Şamil, “Prof. Dr. Faruk Sümer Hayatı ve Eserleri (Ölümünün 3. Yıldönümü Dolayısıyla)”, *Bellekten*, LXII/235 (1998), s. 935-967.
- Baykara, Tuncer, *Zeki Velidi Togan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Bregel, *Yuri Bibliography of Islamic Central Asia*, I-III, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1995.
- Türk Yurdu, Cumhuriyetin 100. Yılında Türkoloji Özel Sayısı*, sayı 249 (Mayıs 2023).
- Daştan, Hakan, *Prof. Dr. Faruk Sümer; Hayatı, Tarihçiliği ve Eserleri*, MSGSÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış YL Tezi, İstanbul 2016.
- Ersan, Mehmet, “Prof. Dr. İsmail Aka’nın Hayatı ve Eserleri”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. IX-XX.
- Horizons of the World: Festschrift for İsenbike Togan Hudüdü’l-Âlem: İsenbike Togan’a Armağan*, ed. İlker Evrim Binbaş-Nurten Kılıç-Schubel, İthaki Yayınevi, İstanbul 2011.
- İnsan ona derler ki yaşar hatıralarla: Prof. Dr. Mustafa Kafalı’ya vefa*, ed. Harun Maral, Buğra Yayınevi, Konya 2016.
- Kanlıdere, Ahmet, “Türkiye’de Eski Türk Tarihi ve Orta Asya Araştırmaları”, *Bozkırdan Batıya Prof. Dr. Hüseyin Salman’a Armağan*, İstanbul 2017, s. 95-112.
- _____, “Türkiyede Genel Türk Tarihçiliği ve Zeki Velidi Togan”, *Türk Tarihçileri*, ed. Ahmet Şimşek, Ankara 2016, s. 103-125.
- Köymen, M. Altay, “Türk Tarihinde Araştırma Metodu”, *Milli Kültür*, sayı 81 (1991), s. 12-22.
- Mert, Hasan, “Prof. Dr. İsmail Aka’nın Hayatı”, *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür, 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan*, ed. Musa Şamil Yüksel, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2017, s. 1-6.
- Mert, Hasan, “Prof. Dr. İsmail Aka ile Mülakat”, *Tarih Okulu*, sayı V (2009), s. 3-29.
- Meşe, Muammer, *Prof. Dr. Mustafa Kafalı’nın Hayatı ve Eserleri*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.

- Özcan, Kemal, “Üniversite Tarih Eğitiminde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı’nın Yeri”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri, 16-17 Aralık 2003 Bildiriler*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2004, s. 129-145.
- Özgüdenli, Osman G., “Türkiye’de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2017), s. 463-512.
- Özkan, Murat, “Genel Türk Tarihinin Akademik Kadro Problematiği Üzerine Analitik Bir Yaklaşım”, *Genel Türk Tarihi Çalıştayı, Tespitler- Sorunlar-Çözüm Önerileri*, ed. M. Alparğu-F. Ünal vd., İstanbul 2018, s. 199-215.
- Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı Armağanı I*, ed. M. Öztürk-Ş. Batmaz-E. Yoska, Kayseri 2015.
- Prof. Dr. İsmail Aka Makaleler*, I-III, ed. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan Yay., Ankara 2005.
- Salihov, Ahat, “Ahmet Zeki Velidi Togan Bibliyografyası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 93 (1994), s. 209-230.
- Sertkaya, Osman Fikri, “Türkiye’de Uygur Türkçesi Araştırmaları Tarihine Bir Bakış ve Eski Uygur Türkçesi Üzerine Türkiye’de Yapılan Son Çalışmalar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, sayı 43 (1995), s. 411-431.
- Solak, Fahri, *Türkistan ve Kafkasya Bibliyografyası Tezler Kitaplar Makaleler*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2007.
- Togan, İsenbike, *Tarih ve Kurgu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2022.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1981.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ord. Prof. Mükrimin Halil Yınanç ve Eserleri”, *Tarih Dergisi*, sayı 25 (1971), s. 189-190.
- Yerbolayeva, Ainur, *Türkiye’de Orta Asya ile İlgili Araştırma Yapan Kurumlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, YL Tezi, İstanbul 2009.
- Zeki Velidi Togan, İlmî Hayatı, Eserleri, Siyasî Faaliyetleri Hatıralar*, ed. Serkan Acar, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.
- <https://edebiyat.ege.edu.tr/tr-1407/tarihce.html> Erişim tarihi 24.09.2023.
- <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> Erşim tarihi 24.09.2023.

Ek

Moğol İstilası Sonrası Orta Asya ve İran Sahası Hakkında Yapılan Tarih Doktora Tezleri Listesi*

1. Samad Kalantari, *Zubdat al-Tavarih-i Baysunguri Hafız-i Abru: İnceleme-Metin*, 1993.
2. Cüneyt Kanat, *Memlük-Timurlu Münasebetleri: 1382-1447*, 1996.
3. Hayrunnisa Alan, *Sultan Ebu Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469)*, 1996.
4. H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülagu Dönemleri) (616-656/1219-1258)*, 1997.
5. Recep Uslu, *Horasan Tarihi*, 1997.
6. Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, 1999.
7. Osman Özkuzugüdenli, *Gazan Han ve Reformları (694/1295-703/1304)*, 2000.
8. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, 2001.
9. Mukadder Güneri, *Babur'un Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hizmetleri (1483-1530)*, 2001.
10. Bülent Yılmaz, *Celayirliler Kabile Devlet*, 2002.
11. Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı*, 2003.
12. Gülnisa Aynakulova, *Fergana Vadisi'nin Türk Kültür Tarihindeki Yeri (IX-XIII. Yy. Arası)*, 2004.
13. Cem Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, 2004.

* Bu liste YÖKTEZ sisteminden Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Dr sekmeleri işaretlenerek süzülen listeden tarafımızca ayıklanarak oluşturulmuştur. Mutlak bir liste olma iddiasında değildir, ancak çalıştığımız konular hakkında fikir vermek için iyi bir veri oluşturmaktadır. 2017'den önceki künyeler daha önce yaptığımız çalışmadan alınmış, 2017-2023 arasındaki künyeler Ağustos 2023'te yapılan taramadan elde edilmiştir. YÖKTEZ sisteminde 1984 yılından sonra tamamlanan tezlerin kaydı daha sistemli olarak tutulmuştur. Listeyi oluştururken tezlerin tamamlandığı yılı esas alarak düzenledik. Böylece zamanla çalışılan konulardaki çeşitlenmeyi daha iyi tespit edebiliriz. 1984-1990 arasında tamamlanan tezlerin İslam Öncesi Türk tarihi ile ilgili olduğu görülmektedir. 1990'lardan itibaren tamamlanan tezlerde 13., 16. asırlar Orta ve Batı Asya çalışmalarının arttığı anlaşılıyor. Tamamlanan tez sayısında artış görüldüğü gibi tematik olarak çeşitlenme olduğu da anlaşılmaktadır.

14. Halil Çetin, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, 2005.
15. Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, 2007.
16. Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, 2007.
17. Babak Javanshîr, *İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi I. Şah Tahmasb Hâkimiyetinin Sonuna Kadar/1576)*, 2007.
18. Nilgün Dalkesen, *Onüçüncü ve Onaltıncı Yüzyıllar Arasında Orta Asya ve Anadolu'da Kadın-Erkek Roller ve Kadınların Statüsü*, 2007.
19. Rıza Yıldırım, *İki İmparatorluk Arasında Türkmenler: Anadolu'da Kızılbaş Kimliğinin Kökenleri (1447-1514)*, 2008.
20. Yunus Akyürek, *Fergana Bölgesinin İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi (VIII.-XIII. Yüzyıllar Arası)*, 2008.
21. Ayşe Atıcı Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din-Kültür) 1438-1467*, 2010.
22. Kader Polat, *V. ve XV. Yüzyıllarda Tebriz*, 2010.
23. Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyasetleri*, 2011.
24. Kansu Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtü ve Zamanı*, 2012.
25. Ganbat Lkhundev, *XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Türk-Moğol Halklarının Sosyo-Kültürel Tarihi*, 2013.
26. Mustafa Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-1507)*, 2013.
27. Ahmad Hesamipour Khelejani, *İlhanlılar ile Altın Ordu Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, 2013.
28. Mir Hedayat Seyyed Marandı, *İlhanlıların İran'da Olan Siyasi ve Ekonomik Etkileri ve İran Azerbaycanında Kalan Eserleri*, 2014.
29. Züriye Çelik, *Moğol İstilas ve Türkiye Selçuklu Devleti*, 2014.
30. Ali Rıza Yağlı, *Timurlu Devletinde Vezirler ve Vezirlik Kurumu*, 2014.
31. Kemal Ramazan Haykıran, *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, 2015.

32. Akif Rençber, *Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392*, 2015.
33. Murat Tural, *Seyahatnamelere Göre Moğollar ve Katolik Dünyası: Dini İdealler ve Politik Kaygılar*, 2015.
34. Ali İhsan Çağlar, *15. Yüzyılda Mâverâünnehr 'de Nakşiliğın Sosyo-Ekonomik Yapısı: Hâce Ahrar ve Dönemi (1450-1490)*, 2015.
35. Tuba Kalkan, *Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şahruh Dönemi)*, 2016.
36. Dilber Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, 2016.
37. Derya Coşkun, *Serbedârî Devleti 'nin Siyasî, İçtimaî ve İktisadî Tarihi (1336-1382)*, 2016.
38. Ankhbayar Danuu, *İlhanlı Devleti 'nde Vezaret*, 2016.
39. Habip Demir, *Horasan 'da Şiilik*, 2016.
40. Ensar Macit, *Timurlular Zamanında Azerbaycan*, 2017.
41. Erol Keleş, *İlhanlılar Döneminde Van Gölü Havzası*, 2017.
42. Mustafa Aylar, *İlhanlılar Döneminde Bağdad (1258-1335)*, 2018.
43. Mohsen Leisi, *Câmi 'û 't-Tevârih-i Hasanî Adlı Farsça Eserin Moğollar ile İlgili Kısmının Tahlil-Tenkid ve Değerlendirmesi*, 2018.
44. Hamidreza Sohrabiabad, *Safevi İdaresinde Toplumsal Dönüşüm*, 2018.
45. Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1335)*, 2019.
46. Orhan Çınar, *Çağatay Devleti Zamanında Türkistan 'ın Siyasi, Askeri ve Sosyal Durumu*, 2019.
47. Meryem Doygun, *Hârezmşahlar-Moğol Münasebetleri ve Hârezmşahlar Devletinin İnkırazı*, 2019.
48. Muhammed Ali Budak, *Ortaçağ Seyahatnamelerinde Türkler ve Moğolların Sosyo-Ekonomik Durumları (X.-XV. Yüzyıllar)*, 2020.
49. Ochirpurev Duger, *Tevârih-I Güzide-Nusret Nâme 'nin Türk-Moğol Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, 2021.
50. İbrahim Güneş, *Abâkâ Hân Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-680/1265-1282)*,

2021.

51. Firdevs Özen, *İlhanlı Devleti'nin Yıkılışı (1335-1350)*, 2021.
52. Çetin Kaya, *Çağatay Hanlığı ile Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (1227-1318)*, 2021.
53. Abdul Metin Çelikkilek, *Çingiz-namelere Göre Moğol Toplum Yapısı*, 2022.
54. Nagehan Küçükyıldız, *Timurlular Döneminde Kadın*, 2022.
55. Özden Erdoğan, *Sultan Hüseyin Baykara Döneminde Hâkimiyet Telakkisi ve Timurlu Kültürel Kazanımları*, 2023.
56. Kurban Durmuşoğlu, *İlhanlılar Döneminde Horasan (1256-1335)*, 2023.
57. Nebil Karaduman, *Çin Salırları Tarihi ve Kültürü*, 2023.
58. Galip Bingöl, *Moğol-İlhanlı Hâkimiyeti Altındaki Anadolu'da Çıkan İsyenlar (1243-1335)*, 2023.
59. Dilara Altaş, *13. ve 14. Yüzyıllarda Merağa (İlmî Faaliyetler)*, 2023.

Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye’de Doğu Avrupa Türk Tarihi Çalışmaları

On the Centennial of the Republic: Turkish Studies on Eastern European Turkish History in Türkiye

Muallâ Uydu Yücel*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.U.Y. 0000-0002-1595-2016

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Muallâ Uydu Yücel,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: muallauyduyucel@gmail.com

Başvuru/Submitted: 15.08.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
31.10.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
01.11.2023

Kabul/Accepted: 01.11.2023

Atıf/Citation:

Uydu Yücel, Muallâ. "Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye’de Doğu Avrupa Türk Tarihi Çalışmaları." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 465-491.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238114>

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu andan itibaren Türk tarihinin araştırılmasına, eğitime ve öğretimine çok önem verdi ve bu alanda birçok bilimsel araştırma ve çalışmanın yapılmasına imkân sağladı. Aslında tarihsel süreç içerisinde bu araştırma ve çalışmaların Osmanlı Devleti’nden itibaren başladığını söyleyebiliriz. Nitekim 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıl boyunca Osmanlı aydınları arasında millî bilincin uyandırılmasına yönelik bilimsel çalışmalar az da olsa yapılmaya başlandı ve bu, semeresini 20. yüzyılın başından itibaren verdi. Çalışmamızda önce bu tarihsel süreç hakkında kısaca bilgi verilecek sonrasında Cumhuriyet dönemindeki Doğu Avrupa Türk tarihinde gelinen noktayı ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Doğu Avrupa, Türkler, tarihyazımı, araştırma

ABSTRACT

The Republic of Türkiye has attached great importance to research, education, and training regarding Turkish history since its establishment and provided the opportunity for much scientific research and many studies in this field. Throughout the historical process, these studies and research are known to have in fact started during the Ottoman Empire. At the end of the 18th century and throughout the 19th century, scientific studies on raising national consciousness among Ottoman intellectuals actually began being carried out, albeit to a lesser extent, and this yielded its results at the beginning of the 20th century. The study will first provide some brief information about this historical process and then attempt to reveal the point reached regarding Turkish history in Eastern Europe during the One-Party period (i.e., Republican era).

Keywords: Eastern Europe, Turks, historiography, research

Extended Abstract

The Republic of Türkiye has placed significant importance on research, education, and training regarding Turkish history since its establishment and provided the opportunity for much scientific research and numerous studies in this field. These studies and research are in fact known to have had their origins during the Ottoman Empire. After the proclamation of the Second Constitutional Period (*II. Meşrutiyet*), the Turkish nationalist movement and the ideology of nationalism were given prominence, leading to the establishment of the *Târih-i Osmânî Encümeni* [Council of Ottoman History] on November 27, 1909 for scientific research. Furthermore, the journal *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* [Magazine of the Council of Ottoman History] (TOEM) was published under its auspices. The establishment of the *Türk Ocakları* [Turkish Hearths] in 1912 facilitated various studies related to ancient Turkish history. The Turkish Hearths published the journal *Türk Yurdu* [Turk Country], within which notable figures such as Ahmet Ağaoğlu, Hamdullah Suphi, Mehmed Fuad Köprülü, Yusuf Akçura, and Ziya Gökalp authored articles.

After the proclamation of the Republic of Türkiye, the Council of Ottoman History was renamed *Türk Tarih Encümeni* [Council of Turkish History]. The name of the journal was also changed to *Türk Tarih Encümeni Dergisi* [Journal of the Council of Turkish History] (TTEM). From the inception of the Republic until the present, the core of the approach to researching and teaching Turkish history has been formed by the Turkish history thesis, which was initially highly influential and later only partially so. Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Republic of Türkiye, took significant steps based on the conviction that the Turkish people should be knowledgeable about their history and culture. In 1931, he founded the *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* [Society for Turkish Historical Research]. Additionally, the Turkish Studies Institute was established in 1924 under Istanbul University's Faculty of Literature, followed by the establishment of General Turkish History Chairs in both Istanbul and Ankara.

In contemporary times, the scope of the General Turkish History Department's research has been primarily approached through geography. While various opinions exist about the homeland, the widely accepted view is that Turks are from Inner Asia (Turkestan/Central Asia). The nomadic culture experienced on the steppes and the subsequent forced migrations compelled Turkish history to unfold in two main geographical regions, thus necessitating research on these areas. When looked at from a geographical standpoint, the pre-Islamic Turkish history was consequently experienced in two areas: Inner Asia (i.e., Turkestan) and Eastern Europe.

Furthermore, the approach to researching and teaching Turkish history within its own trajectory gave rise to investigating religion as another avenue. As a result, a distinction was

made between the pre- and post-Islamic periods largely based on Islam, which is widely embraced by the majority of Turks. Today, research and education are still conducted through these two main geographical regions and the pre- and post-acceptance of Islam. In conclusion, research in the context of general Turkish history is conducted through two main categories: Pre-Islamic Turkish History in Inner Asia/Turkestan (Central Asia) and Post-Islamic Turkish History in Turkestan.

Eastern European Turkish History (EETH) began being studied through three geographical regions: 1) Turkish history north of the Black Sea, 2) Eastern European history, and 3) Turkish history in the Balkans. In the Turkestan region, the migrations that started both in ancient and later periods formed a route from the Aral Sea, traversing the north of the Caspian Sea and the northern shores of the Black Sea.

These original works also featured contributions from scholars who later played a role in the development of EETH in Türkiye. During the early years of the Republic, many scholars who'd contributed to constructing the ideological framework of the Turkish identity and delving into the ancient history of the Turks (i.e., the field of general Turkish history) were Turkologists of Turkish origin who'd fled the destructive practices of the Russian Empire and the Soviet Union and sought refuge in Türkiye. Notable figures include Ahmet Ağaoğlu from Baku, Yusuf Akçura from Crimea, Ahmed Zeki Velidî Togan from Bashkirdistan. Togan's (1932) *Ancient History of the Bulgarian Turks* and the writings of Tatar Turk Prof. Dr. Sadri Maksudî Arsal, including the 1934 work *Scythians, Saka, Asian Huns, Yuechis, European Huns, and Central Asian Turkish States*, are among the pioneering works in this field. Subsequent works were authored by Hüseyin Namık Orkun, who carried out independent research on the Huns, Avars, Pechenegs, and Kuman/Kipchak tribes. His works include *Avars, Pechenegs, Kipchaks* (1932), which is a draft of *The Main Outlines of Turkish History* and was later published as a separate book in 1946, *Attila and His Sons* (1933), and *Pechenegs* (1933), marking the first substantial studies on these tribes within EETH. Subsequently, research continued to be conducted in the form of both books and articles on these khaganates and tribes.

The first independent study in Türkiye regarding the field of EETH and comprehensively addressing EETH in a single work is A. N. Kurat's (1972) posthumous work *Turkish Tribes and States in the Northern Black Sea Region in the 4th-18th Centuries*. Another significant work that followed was *Eastern Europe Turkish History* (2013), by O. Karatay and S. Acar. Lastly is the work *Turks in the North of the Black Sea and the Balkans from a Political and Socio-Economic Perspective (4th-10th Centuries)*, prepared as Öner Tolun's doctoral thesis and later published as a book in 2023.

a) Osmanlı Döneminde Yapılan Çalışmalar

Bilindiği üzere Osmanlı döneminde tarihçilikte genel olarak İslâm dünyasına yönelik çalışmaların merkeze alındığı bir anlayış hâkimdi. Özellikle Osmanlı devletinde sahip olunan ümmet anlayışı fikri bunun uygulanmasını sağladı. Bu durum 18. yüzyılın sonunda ortaya çıkan ve bütün dünyayı saran milliyetçilik akımından Osmanlı aydınlarının da 19. yüzyılda etkilenmelerine kadar devam etti. Bu aydınlar arasında Türklerin eski tarihi, özellikle de Osmanlı öncesi tarihine karşı bir ilgi ve araştırma isteği ortaya çıktı. Bu istek bazı eserlerin yazılmasını da beraberinde getirdi ki Müşir Süleyman Paşa tarafından yazılan *Tarih-i Âlem* adlı eser ilk çalışma oldu. Sonrasında Ahmet Vefik Paşa, Ebûlgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkiye* adlı eserini tercüme etti ve bir kısmını bastırdı. Ancak ilk derli toplu çalışma Necip Asım Bey tarafından 1900 yılında basılan *Türk Tarihi* adlı eserdir¹. Bütün bu çalışmalara rağmen milliyetçilik akımından etkilenen tarihçilerin millî vurguları, devrin hükümdarı II. Abdülhamit tarafından zararlı görüldü ve bu tür daha fazla tarih eserlerinin yayımlanmasına izin verilmedi².

II. Meşrutiyetin ilanından sonra, Türkçülük akımı ve milliyetçilik anlayışına iktidarda yer verilmesi, arkasından özellikle düşünce ve kültür sahasına ilişkin millî bir sürecin başlamasını da beraberinde getirdi. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde kurulan *Târih-i Osmânî Encümeni* (27 Kasım 1909) ile bilimsel çalışmaların yapılması amaçlandı ve bu amaca destek vermek gayesi ile de “*Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM)*” adlı altında bir dergi çıkarılması sağlandı. Cumhuriyet döneminde bu kurumun adı 1923'te *Türk Tarihi Tetkik Encümeni* olarak değiştirildi. Bu arada milliyetçiliğin ağır bastığı 20. yüzyılın başlarında 1908 yılında *Türk Derneği*, devamında *Türk Bilgi Derneği* ve akabinde 1912'de *Türk Ocakları*'nın kurulması eski Türk tarihi ile ilgili çeşitli araştırmaların yapılmasını sağladı³. Türk Ocakları gibi Türk Derneği de Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İslâmiyet Öncesi Türk Tarihi'ne dair araştırmaların yapıldığı bir yer haline geldi. Ancak bir süre sonra Türk Ocağı ile birleşerek çalışmalarına bu ocağın çatısı altında devam etti. Türk Ocağı “*Türk Yurdu*” adında bir dergi çıkardı ve bu dergide Ahmet Ağaoğlu, Hamdullah Suphi, Mehmed Fuad Köprülü, Halim Sabit Şibay, Celal Sahir, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp gibi isimler makaleler yazdılar. Bu arada Rıza Nur, Necip Asım ve Mehmet Şemseddin Günaltay gibi isimler eserlerinde İslâmiyet Öncesi Türk Tarihi hakkındaki bilgilere yer vermeye başladılar. Yine gazetelerde de özellikle Balkan topraklarındaki Türk varlığına vurgular yapıldı ve tarihleri hakkında kısa bilgiler verildi. Bu konuda M. F. Köprülü başı çekti. Nitekim *İkdam Gazetesi*'nde 4 ve 10 Şubat'ta “Trakya'da Kuman Türkleri” başlığı altında iki makale yazarak, Kuman/Kıpçaklar hakkında bilgiler verdi⁴.

1 Mükrimin Halil Yinanç, “Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik”, *Milli Tarihin İnşası*, ed. A. Şimşek-A. Satan, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2011, s. 79-80.

2 Yinanç, a.g.m., s. 20.

3 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu 1923-1938* (3. Kitap), Bilgi Yayınevi, Ankara 2010, s. 92-93.

4 Muallâ Uydu Yücel, “Mehmet Fuad Köprülü'nün Kaleminden Trakya'daki Kuman/Kıpçak Türkleri”, *Ölümünün 50. Yıl Anısına Uluslararası M. Fuad Köprülü Türkoloji ve Beşeri Bilimler Sempozyumu Bildirileri*, ed. F. Turan-E. Temel-H. Korkmaz, İstanbul 2017, s. 515-524.

b) Cumhuriyet Dönemi Türk Tarihi Çalışmaları

Cumhuriyetin ilanından sonra Târîh-i Osmanî Encümeni'nin adı değişti ve Şubat 1924 yılında yeniden etkin hale getirildi. Kurum daha önceleri Sadaret'e yani Başbakanlığa bağlıyken Cumhuriyetle birlikte Maarif Vekâleti yani Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlandı. Yeni ismi de "Türk Tarih Encümeni", derginin adı da "Türk Tarih Encümeni Dergisi (TTEM)" oldu⁵.

Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne önceleri çok etkili sonraları ise kısmen etkili olan Türk tarihini araştırma ve öğretme anlayışının temelini Türk Tarih Tezi oluşturdu ve bu tez İslâmiyet Öncesi Türk Tarihi araştırmalarında da önemli bir yer tuttu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk milletinin kendi tarihini ve kültürünü bilmesi gerektiği inancı ile önemli adımlar attı ve 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasını sağladı⁶. Cemiyetten, daha önce özellikle Batılılar tarafından Türk Tarihi ile ilgili ortaya atılan yalan ve yanlış bilgilere cevap vererek, Türk Tarih Tezi'nin mümkün olduğunca tarafsız ve bilimsel temellere dayandırılmasını istedi⁷. Bu arada 1930 yılında *Türk Tarihinin Ana Hatları (TTAH)* isimli bir eser yazıldı; ancak bu kitap Mustafa Kemal tarafından beğenilmedi. Bir süre sonra buna ek olarak toplam 74 sayfalık bir kitapçık hazırlandı ve *Türk Tarihinin Ana Hatları Medhal Kısmı* adı verilerek okullara dağıtılması sağlandı ki bu kitapçıktaki *Orta Asya Türk Tarihine Methal* adlı başlıkta Türk tarihinin başlangıcına ve İslâm öncesi dönemine ait bilgiler de bulunuyordu. Bu kitapçık *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabının kısa bir özeti mahiyetinde olsa da ondan tamamen ayrı bir eserdir⁸. İlerleyen süreçte Türk Tarihinin Ana Hatları isimli kitabın yeniden yazılması gündeme gelse de hayata geçirilemedi.

Türk Tarih Tezi'nde, Türklerin İslâm öncesi tarihlerinin hem kapsam hem de içerik bakımından daha detaylı ele alınması sağlanmaya çalışıldı. Özellikle millî kimliğin inşası, Türklerin medeniyet sahibi kadim bir uygarlığın mirasçısı oldukları tezi ile Türkistan (Orta Asya)'ın anayurt olma meselesi bu durumun gelişmesine katkı sundu. Ayrıca yapılan devrimlerin tarihe dayandırılmak ve kaynak olarak gösterilmek istenmesi de Türk Tarih Tezi'nde Türklerin İslâmiyet'ten önceki dönemleri üzerinde durulmasında etkili oldu.

5 Abdülkadir Özcan, "Târîh-i Osmânî Encümeni", *DİA*, XL, s. 83-86.

6 Yücel Kabapınar, "Başlangıcından Günümüze Türk Tarih Tezi ve Lise Tarih Kitaplarına Etkisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (1992), s. 143-144.

7 Nevzat Köken, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014; Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'ndeki Türk Tarih heyeti 16 kişiden oluşuyordu. İlk toplantılarını 6 Haziran 1930 tarihinde gerçekleştirdiler. Yapılan yönetim kurulu seçiminde Tevfik Bıyıklıoğlu (Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri), Samih Rifat, Dr. Reşit Galip ve Yusuf Akçura başkan yardımcıları olarak seçildiler. Heyetin diğer üyeleri ise; Mükrimin Halil Yinanç, Afet İnan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Sakri Maksudi Arsal, Vasıf Çınar, Yusuf Ziya Özer, Halil Edhem Eldem, Reşit Safvet Atabinen, Mesaroş, Ragıp Hulusi Özdem, Hamit Zübeyr Koşay, Zakir Kadiri Ugan'dan oluşuyordu. İlerleyen süreçte birçok defa toplanan kurul 15 Nisan 1931 tarihinde tüzel bir kişilik kazandı. Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 241-244.

8 Semavi Eyice, "Türk Tarihinin Ana Hatları", *Bellekten*, XXXII/128 (1968), s. 511.

Türklerin eski çağını, İslâmiyet öncesini, Genel Türk Tarihini o günkü adlandırması ile Umûmî Türk Tarihi'ni araştırmaya yönelik gayretlerden biri de *Türkiyat Enstitüsü* kurma fikridir. Bu fikir, daha önce Türkçü tarihçiler tarafından Osmanlı Devleti'ndeki İttihad ve Terakki döneminde Darülfünun içerisinde Türkoloji Enstitüsü kurma düşüncesi olarak gündeme getirildi ise de sonuçsuz kalmıştı⁹. Bu düşüncüyü hayata geçiren yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devleti oldu. Türkiyat Enstitüsü'nü 1924 yılında İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak kurdu. Enstitünün amacı hem Türklüğe ve Türk tarihine dair araştırmalarda bulunmak hem de Türkiye dışındaki kendisi gibi benzer kurumlarla iletişime geçerek, uluslararası bir nitelik kazanmaktı. Müdürlüğüne M. Fuad Köprülü atandı¹⁰. Nitekim Enstitüsü kuruluşunun hemen sonrasında amacına uygun etkinliklerde bulundu ve Türk tarihi alanında çalışma yapanları Türkiye'ye davet ederek bir taraftan araştırmalarda bulunmalarını diğer taraftan da konferanslar vermelerini sağladı¹¹. Yine *Türkiyat Mecmuası* adı altında bir dergi çıkardı. Bu dergi gerek yerli gerekse yabancı bilim insanlarının çalışmaları ile Türkoloji alanında çıkan kitapların tanıtımını yaptı, bu alandaki haberleri yayımlayarak önemli bir boşluğu doldurdu¹².

Bu dönemde Türk tarihine ve Türk dünyasına yönelik gayretlerin bir safhasını da üniversiteler teşkil etti. Üniversitelerde İslâm öncesi Türk tarihine dair çalışmalar yapmak üzere o dönemin ifadesine göre ilk kürsü İstanbul Üniversitesi'nde açıldı. 20 Mayıs 1925 yılında Mehmet Fuad Köprülü ve Millî Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi'nin daveti ile Türkiye'ye gelen Ahmet Zeki Velidî Togan, İstanbul Üniversitesi'nde Türk Tarihi Muavinliği'ne getirildi ve Ocak 1927 tarihinde görevine başladı ancak 1932 yılında muavinlikten ayrılıp doktora eğitimi için Viyana'ya gitti ve 1939 yılında geri döndü¹³. Kısa bir süre sonra da Umûmî Türk ve Asya Tarihi Kürsüsü'nü kurdu. Kürsünün kuruluş amacı, çok geniş bir coğrafyada ve uzun bir zaman diliminde hâkimiyet kuran Türk topluluklarının tarihlerinin, dil ve kültürlerinin daha kapsamlı ele alınmasını ve eski Türk tarihinin zaman ve mekânda yerinin tespit edilmesini sağlamaktı. Kürsünün adı 1981 yılında Yüksek Öğretim Kurulu'nun (YÖK)

9 Hasan Albayrak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı*, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 287.

10 Fuat Köprülü, bu sırada yapmakta olduğu maarif müsteşarlığı görevinden Türkiyat Enstitüsü'nün resmi kuruluş tarihi olan 12 Kasım 1924'te istifa etti. Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 125.

11 Bu kişilerden en önemlisi Rus bilim insanı V.V. Barthold'dur. Barthold'u Türkiye'ye Türk hükümeti davet etti. Bu davet üzerine Türkiye'ye gelen Barthold, beş aydan daha uzun bir süre Türkiye'de kaldı. Türkiyat Enstitüsü'nün de yeni kurulduğu bu dönemde, kuruluş çalışmalarına da katıldı. Darülfünun'da dersler, Enstitü'de konferanslar vererek kütüphanelerde el yazmalarını inceledi. Barthold'un 1927 yılında verdiği konferansları daha sonra *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* adı ile yayımlandı. Ayrıca Barthold'un 1918 yılında Rusça olarak yayımladığı eseri, F. Köprülü Türkçe'ye çevirtti. Bazı eklemeler yapıldıktan sonra *İslam Medeniyeti Tarihi* adı ile 1940 yılında yayımlandı. Uluskan, *a.g.e.*, s. 183-185.

12 Uluskan, *a.g.e.*, s. 183-185.

13 Kemal Özcan, "Üniversite Tarih Eğitiminde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü/Anabilim Dalı'nın Yeri", *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri, 16-17 Aralık 2003, Bildiriler*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2002, s. 122.

kurulmasından sonra Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı olarak değiştirildi. Togan'dan sonra bu anabilim dalını ve konularını şekillendiren ise Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu oldu.

İkinci üniversite Ankara'da kuruldu. Gazi Mustafa Kemal, yine yapılan tarih araştırmalarında yeni ve bilimsel yöntemlerin kullanılması amacıyla Ankara'da Ankara Üniversitesi'ne bağlı Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni 1935 yılında kurdurdu. Ayrıca Türk tarihi ile ilgili dillerin öğretilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle bu fakültede bu dillerle ilgili birçok kürsü kurdurarak başkanlıklarına dünyaca ünlü bilim insanlarının getirilmesini sağladı¹⁴. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulması sadece Türk Tarihi Araştırmaları için değil aynı zamanda filoloji, arkeoloji ve müzecilik açısından da son derece önemlidir¹⁵. Bu üniversitede 1946 yılında Tarih Bölümü ve onun içinde de Umûmî Türk Tarihi Kürsüsü kuruldu. Bu arada şunu da ifade edelim ki buradaki tarih kürsüsünden eğitim alarak öğretim üyesi olan, sadece İslâm Öncesi Türk tarihi değil, Osmanlı tarihi alanında çalışma yapan tarihçilerin neredeyse hepsi Türk Tarih Tezi'nden etkilendiler.

Kurumsallaşmanın bir dereceye kadar sağlanmasından sonra ikinci aşama bu konuları detaylı bir şekilde ele alacak bir kongrenin toplanmasına karar verilmesi oldu ve Türk Tarih Kurumu tarafından 2-11 Temmuz 1932 tarihinde Ankara'da Birinci Türk Tarih Kongresi düzenlendi. Kongrenin toplanma amacı; henüz tasarı halinde bulunan Türk Tarih Tezi'ni değerlendirmeye açmak ve elde edilen belge ve malzemelerle temelini daha da sağlamlaştırmaktı. Bu açıdan değerlendirildiğinde de Birinci Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Tezi'ne akademik bir değer katmak isteyen ilk yer oldu¹⁶. Bu kongrede alınan karar gereğince beş yıl sonra ikinci kongre 20-25 Eylül 1937 tarihinde toplandı. İkinci Türk Tarih Kongresi ile Türk Tarih Tezi'nin millî sınırların dışında anlatılması ve uluslararası camiaya tanıtılması hedeflendi¹⁷.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında İslâmiyet Öncesi Türk tarihinin araştırılması yanında nasıl öğretilmesi gerektiği de uzun süre tartışıldı. Bu tartışmalar sırasında dünyada tarihin kolay öğrenilmesi amacı ile ilk defa 17. yüzyılda Alman tarihçi Ch. Cellariu tarafından ortaya atılan, tarihi bölümlere ve kronolojik dilimler ile çağlara bölerek sınıflandıran “Çağ” sistemi Türkiye’de de kabul edildi. Cellarius çağ sistemindeki öğretimde tarihi dünyayı etkileyen olaylara özellikle de Avrupa tarihine dikkat ederek ilkçağ, ortaçağ ve yeniçağ olarak ayırmıştı. Bu ayırım Avrupa tarihine uygundu ancak Avrupa dışında kalan milletlerin tarihine uymadığı

14 Bu kürsüler; Latince, Sümerce, Çince, Etice, Macarca, Arapça, Farsça ve Sanskritçe'dir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulması sadece Türk Tarihi Araştırmaları için değil aynı zamanda filoloji, arkeoloji ve müzecilik açısından da büyük rol oynamıştır. Köken, *a.g.e.*, s. 148.

15 Köken, *a.g.e.*, s. 148.

16 Köken, *a.g.e.*, s. 127-128.

17 Mustafa Oral, *Türkiye’de Romantik Tarihçilik 1910-1940*, Asil Yayıncılık, Ankara 2006, s. 323.

için eleştiriyi alıyordu¹⁸. Türk tarihçiliğinde bu çağ sistemine bilimsel açıdan ilk karşı çıkan Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan oldu ve bu çağ sisteminin Türk tarihine uygun olmadığını ifade ederek, “Umumî Türk Tarihine Giriş” adlı eserinde Umumî Türk Tarihini genel olarak, 1) İslâmiyet’ten Önce Türk Tarihi, 2) İslâmiyet’ten Sonra Türk Tarihi, 3) 20. Yüzyıl Yükseliş Devri olarak üç ayrı döneme ayırdı. Bununla birlikte ayrıca İslâmiyet Dönemi Türk Tarihini de 16. Yüzyıldan Önceki Yükseliş ve 16. Yüzyıldan Sonraki Alçalış olarak ikiye ayırmamız gerektiğini önerdi¹⁹. Togan’dan sonra bir diğer teklif Rıza Nur’dan geldi. O, Türk tarihini; 1) Eski Türk Tarihi, 2) Yeni Türk Tarihi, 3) Taze Türk Tarihi olarak üç ana bölüme ayırdı. Ancak her iki tarihinin önerileri kabul görmedi²⁰. İlerleyen dönemde Togan’ın Umumî Türk Tarihi Kürsüsü’ne aldığı Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu da bu çağ öğretimine karşı çıktı. Kafesoğlu’ndan sonra Anabilim Dalında görev alan Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu, Prof. Dr. Abdülkadir Donuk ve yetiştirdikleri de bu çağ öğretimine karşı çıktılar ve halen de çıkmaya devam etmektedirler²¹.

Günümüzde bu konuda çözüm kesin olarak bulunamasa da Prof. Dr. M. Fuad Köprülü’nün öne sürdüğü tasnif genel kabul gördü ki bu tasnif şu şekildedir: 1) İslâmiyet’ten Önce Türk Tarihi, 2) İslâmî Dönem Türk Tarihi, 3) Selçuklu Tarihi, 4) Osmanlı Tarihi, 5) Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, 6) Türk Dünyası ve Dış Türkler Tarihi.

18 İsmail Özçelik, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2010, s. 26, 27.

19 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 3.

20 Togan, *a.g.e.*, s. 27.

21 İ. Kafesoğlu’nun bu konu hakkındaki görüşü şu şekildedir: “Çağ taksiminin Türk tarihinin özelliği dolayısıyla, yalnız lüzumsuz değil aynı zamanda zararlı olduğunu da işaret etmek isteriz. Türk tarihinin en büyük hususiyetini coğrafi yaygınlık, hatta dağınıklık teşkil eder. Başka milletlerin tarihi muayyen ve değişmez bir bölge içinde oluşurken, Türk tarihi aynı asırlar içinde çeşitli iklimlerde gelişme göstermiştir. Doğulu ve Batılı milletlerde tek metropol fikri ve tek yurt coğrafyası mevcut olmasına karşılık, Türk milletinin çeşitli yurtları ve imparatorlukları olmuştur. İşte bu müstesna durum Türk tarihinin çağları arasında araştırılması ve öğretilmesini fevkalade zorlaştırmaktadır. Türk boyları muhtelif yurtlardan başka, başka coğrafi şartlar, çeşitli iktisadi ve kültürel imkânlar dolayısıyla birbirlerinden farklı gelişmeler kaydetmişlerdir. Bunları çağ taksiminin belirli sınırları içerisinde ele almak doğru değildir. Bilhassa coğrafi dağınıklığa bir de zaman bakımından dağınıklık ilave edilir ve her Türk boyunun kısa devir çerçevesinde dahi birbirinden uzak memleketlerde, buraların hususi şartları yüzünden bazen birbirinden büsbütün ayrı gelişmeler gösterdiği hesaba katılırsa, Türk tarihinin çağ taksimi ile bağdaştırmamızın imkânsızlığı ortaya çıkar. Buna mukabil her Türk boyu için belirli mekân içinde bir gelişme kabul ederek çağların, onlara ayrı ayrı tatbik cihetine gitmek, Orta Asya Türklüğü için başka, Hindistan, Rusya, Balkanlar, Avrupa, İran, Mısır Türkleri için başka, Osmanlı İmparatorluğu için de başka çağ sınırları tespitine çalışmakta doğru olmaz. Bu her ülkedeki Türk boyunu ayrı millet saymak manasına gelir ki, hakikate ve ilme aykırıdır. Çünkü çeşitli ülkelerde görülen Türkler aynı milletin kollar halinde devamından ibaretti. Kendi tarihimizin ise çağlarını tasnif etmiş değiliz. Türk tarihin eski çağları nasıl başlar, ne zaman sona erer bunları tam olarak bilemiyoruz. Hatta Ortaçağda kesin olarak belirlenmiş değildir”. Devamında: “Bugün üniversitemizde Türk tarihine uygulanan çağ taksimatı, batıdan aktardığımız çağların zaman devrelerine Türk tarihinin zoraki bir şekilde sıkıştırılmasından ibarettir ve Türkiye’de İlkçağın doğrudan doğruya Batı Eskiçağına inhisar etmesi de bunun sonucudur”. Ali Ahmetbeyoğlu, “İslamiyet Öncesi Türk Tarihçiliğinin Problemleri”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 295-296; Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 21.

İslâm Öncesi Türk Tarihi adı altında araştırılan alan, Türklerin tarihte var oldukları andan itibaren İslâm dinini kabul ettikleri tarihe kadar geçen süreyi kapsamaktadır. İskit, Hun, Tabgaç, Kök-Türk, Türgiş, Uygur, Oğuz, Bulgar, Sabar, Avar, Hazar, Peçenek, Uz ve Kuman/Kıpçak²² gibi Türk boylarının siyasi tarihleri başta olmak üzere kültürleri, Türk adının anlamı, yaşadıkları coğrafyalar, anayurtlarının neresi olduğu gibi konular bu alanın konusuna girmektedir. Bilindiği üzere tarihte kronolojik olarak geriye doğru gidildikçe kaynakların azlığı çalışmaları zorlaştırmaktadır. Bu durumdan İslâmiyet Öncesi Türk tarihi de üzerine düşeni almıştır; zira bu alanı çalışmak diğer alanlara göre başta kapsamını belirlemek, kaynakların kullanımı, çevirisi, alan araştırması olmak üzere pek çok sorunu ve sıkıntıyı da beraberinde getirmektedir. Bu da bu alanı çalışmayı tercih edenlerin sayısının az olmasına sebep olmaktadır²³. Alanın yakın dönem uzmanlarından Prof. Dr. Özkan İzgi'ye göre bu zorlukların yanı sıra bu alanı olumsuz etkileyen hatta ihmal edilmesine sebep olan bir diğer sebep de bu alanın İslâm öncesi ve İslâm sonrası olarak ikiye ayrılmasıdır. Ona göre bu alana Avrupalı tarihçilerin gözü ile bakılması da bir diğer yanışıktır²⁴.

Günümüzde Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nın çalışma sahası daha çok coğrafya üzerinden araştırılmaktadır. Anayurt'un neresi olduğuna dair çeşitli farklı görüşler ileri sürülse de genel kabul gören görüş İç Asya (Türkistan/Orta Asya) olduğudur. Yaşanan bozkır kültürü, devamında gelen zorunlu göç Türk tarihinin iki ana coğrafyada yaşanmasını zorunlu kıldı ve bu da tarihin araştırılmasının bu coğrafyalar üzerinden yapılmasına neden oldu. Bu yüzden coğrafya olarak bakıldığında İslâm Öncesi Türk Tarihi; 1) İç Asya yani Türkistan 2) Doğu Avrupa'da yaşandı. Yine Türk tarihinin kendi seyri içerisinde araştırılması ve öğretilmesi anlayışı da coğrafyadan sonra din üzerinden araştırılması düşüncesini ortaya çıkardı. Nitekim Türklerin büyük çoğunluğunun kabul ettiği İslâm dini üzerinden İslâmiyet Öncesi ve İslâmiyet Sonrası ayırımına gidildi. Bugün araştırmalar ve eğitim hem bu iki ana coğrafya hem de İslâm dinini kabul öncesi ve sonrası üzerinden yapılmaktadır. Sonuç olarak Genel Türk Tarihinde, İslâmiyet'ten önce İç Asya/Türkistan (Orta Asya) Türk Tarihi ve İslâmiyet'ten sonra Türkistan Türk Tarihi olmak üzere iki temel ana başlık üzerinden araştırmalar yapılmaktadır.

Bu iki ana başlık kendi içerisinde de alt çalışma alanlarına göre başlıklara ayrılmaktadır. Türkistan Türk Tarihi 2000'li yıllara kadar üç ana bölüme ayrılarak araştırılıyordu; 1) İslâm Öncesi Türk Tarihi, 2) 13.-19. Yüzyıllar Arası Türkistan Türk Tarihi, 3) 19. Yüzyıldan Günümüze Türk Dünyası Tarihi. Günümüzde ise buna Doğu Avrupa Türk Tarihi eklendi. Böylece dört ana başlığa ayrılmış oldu. Bu alt başlıklar da kendi içerisinde yine başka alt başlıklara ayrılmaktadır. Burada konumuz Doğu Avrupa Türk Tarihi olduğu için biz onu ele almaya çalışacağız.

22 *Orta Asya Türk Tarihi*, ed. Ahmet Kanlıdere, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013, s. VIII.

23 Ahmet Özcan, Genel Türk Tarihi alanında çalışanların sayısının Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine göre oldukça az olduğunu eserinde grafiklerle net bir şekilde ortaya koymuştur. *A.g.e.*, s. 385-386.

24 Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, TTK, Ankara 2014, s. 197.

Doğu Avrupa Türk Tarihi (Kısaca DATT) ise 1) Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Tarihi, 2) Doğu Avrupa Tarihi, 3) Balkanlar’daki Türk Tarihi olarak üç coğrafya üzerinden araştırılmaya başlandı.

c) Doğu Avrupa Türk Tarihi Çalışmaları

Türkistan coğrafyasında ortaya konulan güçlü tarih Doğu Avrupa coğrafyasında da ortaya konuldu ancak ne yazık ki bu tarihe dair günümüze kadar yapılan araştırmalar ve çalışmalarda Türkistan Türk tarihi kadar yeterince yer bulamadı. Biz de bu çalışmamızda Cumhuriyetimizin yüzüncü yılını kutladığımız bu yılda DATT üzerine yapılan çalışmalardan ve karşılaşılan sorunlardan bahsetmeye çalışacağız. Öncelikli olarak Doğu Avrupa’nın coğrafi sınırlarını çizmemiz gerekiyor ancak burada söylememiz gereken, günümüzde bu coğrafyanın sınırlarını çizmede zorlanıyor olmamızdır, zira siyasî sebeplerle sınırlar günün şartlarına bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir. Genel kabul gören sınır güneyde Hazar Denizi, Kafkas Dağları, Karadeniz, Tuna, Balkan Dağları ve Dinar Alpleri, kuzeyde uzun bozkır kuşağına paralel uzanan orman bölgesi, doğuda İtil Nehri ve batıda Avusturya Alpleri’dir. Görüldüğü üzere bu coğrafyada genel olarak Kafkaslar, Karadeniz’in kuzeyi ve Balkanlar yer almaktadır. Geçmişten günümüze pek çok milletin göç güzergâhı üzerinde yer alan ve pek çok kültürün ortaya çıkmasına yol açan bu coğrafyanın tarih boyunca dört önemli ev sahibi olmuştur: Türk, Pers/Sâsânî, Roma ve Slav/Rus.

Türkistan coğrafyasında hem MÖ hem de MS başlayan göçlerin bir güzergâhını da Aral’dan hareketle, Hazar Denizi’nin kuzeyinden Karadeniz’in kuzeyi oluşturdu. Bu bölgeye gelen Türk boyları bir süre burada kaldılar, daha sonra Tuna’yı aşarak Balkanlar’a indiler ve Balkan Türklüğü’nü oluşturdular. Bu Türk boyları kronolojik olarak şunlardır: İskit, Avrupa Hun, Sabar/Sabir/Suvar, Avar, Ogurlar, Bulgar (Büyük Bulgar, Tuna Bulgar, İtil Bulgar), Hazar, Peçenek, Uz/Oğuzlar, Kuman/Kıpçaklar. Ayrıca zaman içerisinde bu bölgelerde özellikle İslâmiyet’ten sonra güçlü bir siyasî yapı oluşturan Altın Orda Devleti, Kırım, Kazan, Kasım, Astarhan ve Sibir Hanlıkları üzerine de çalışılmaktadır; ama genelde DATT dendiğinde ilk akla gelen İslâm Öncesi dönemdir. Ayrıca son dönemlerde Kimmer, Sarmat, Alan, Onogur ve Macarların bir Türk boyu olduğu düşüncesi bazı bilim insanları tarafından da dile getirilmekte ve bu konular üzerinde gittikçe artan araştırmalar yapılmaktadır.

Bu kısa bilgilerden sonra yavaş yavaş uzmanlık bilinci ve buna bağlı olarak alanı yeni oluşmaya başlayan Doğu Avrupa Türk Tarihi çalışmalarında geldiğimiz seviye hakkında bilgi vermeye çalışalım. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Cumhuriyet’in kurulmasından Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümüne yani 1938 yılına kadar yapılan ve yayınlanan çalışmaların fikri yapısı Türk Tarih Tezi’ni güçlendirmek üzerine kuruldu ve bu amaçla çeşitli metinler ile telif/araştırma eserler üretildi. Bu metinlerin bir kısmı *Türk Tarihinin Ana Hatları*’nda veya Tarih Kurumu’nun yayın organı olan *Bellekten*’de yayınlananlardan ayrı basım olup daha önce

neşredilmiş metinlerdi. Bu telif eserler arasında ileride Türkiye'deki DATT'ın gelişimine katkı sunan bilim insanları ile çalışmaları da yer aldı. Bu arada Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de Türklüğün ideolojik yapısını inşa eden ve Türklerin eski çağını yani Genel Türk Tarihi'nin çalışma alanlarını çalışan bilim insanlarının birçoğu Rusya İmparatorluğu'nun ve Sovyetler Birliği'nin yok edici uygulamaları sonucunda vatanlarını terk ederek Türkiye'ye gelen Türk asıllı Türkologlar tarafından yapıldı. Örneğin Bakülü Ahmet Ağaoğlu, Kırmılı Yusuf Akçura, Başkurdistanlı Ahmed Zeki Velidî Togan ve Hamit Zübeyir Koşay gibi. Nitekim telif eser yazan bilim insanlarımız arasında önderliği Başkurt Türk'ü Hamit Zübeyir Koşay yaptı. Onun tarafından 1932 yılında yazılan *Bulgar Türklerinin Eski Tarihi* ile Tatar Türk'ü Prof. Dr. Sadri Maksudî Arsal'ın 1934 yılında yazdığı *İskitler, Sakalar, Asya Hunları, Yüçiler, Avrupa Hunları ve Orta Asya Türk Devletleri* adlı eserler bu alanda ilk sırada geldiler. Bir sonraki çalışmalar Hüseyin Namık Orkun'a aittir. Yazdığı; *Avarlar, Peçenekler, Kumanlar* (1932, bu çalışma Türk Tarihi'nin Ana Hatları Eserinin müsveddesidir ve 1946 yılında ayrı bir kitap olarak basılmıştır), *Attila ve Oğulları* (1933), *Peçenekler* (1933) gibi eserlerle DATT'da Hun, Avar, Peçenek, Kuman/Kıpçak boylarına ait müstakil ilk çalışmaları yaptı²⁵. Daha sonra bunu Kara Şemsi Reşit Saffet'in, *Hazar Türkleri Avrupa Devleti (VI-XII asır)* adlı eseri takip etti²⁶. Yine bu dönemde bir Tatar Türk'ü olan Akdes Nimet Kurat önce 1935 yılında Türkiyat Mecmuası'nda "Peçeneklere Dair Araştırmalar" adı altında bir makale yayımladı ve bir yıl sonra yani 1937'de bu çalışmasını da içeren *Peçenek Tarihi* adlı eserini yayımlayarak, bu alandaki boşluğu doldurdu. Bu eserlerin tamamı Devlet matbaası tarafından neşredildi. Macar bilim insanı László Rásonyi'nin İkinci Tarih Kongresi'nde sunduğu "Ortaçağ'da Erdel'de Türklüğün İzleri" (1937) adlı bildiri; Ankara Halkevinde verdiği bir konferansın basımı olan *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar* (1938) adlı eseri de yine bu alanın ilk çalışmaları arasında yerini aldı. Bu arada İslâm Öncesi Türk tarihi açısından önemli bir kaynak olan Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* adlı eseri de 1937 yılında basılarak Türk bilim dünyasının hizmetine sunuldu²⁷. Yine Remzi Özdem, *Belleten*'de yayınlanan "Almanlarda Türk Kanı" makalesinde Avrupa Hunlarının Almanları hem kültür hem de kan yönünden etkilediği üzerinde durdu²⁸. Bu dönemde yine DATT ile ilgili dünyada özellikle de Avrupa ve Rusya'da yazılan eserlerin Türkçe'ye tercüme edilmesine başlandı. Örneğin Gy. Moravcsik'in eseri *Bizans Kaynaklarında Türkler* adıyla H. Namık Orkun tarafından Türkçe'ye tercüme edildi.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra yani 1939 yılından itibaren Türk Tarih Tezi önemini kaybetmeye başladı ve bu durum 1950 yılına kadar sürdü. Bu dönem

25 Hüseyin Namık Orkun'un eserlerinin tam listesi için bkz. Sabriye Gülay Çimen, *Hüseyin Namık Orkun'un Hayatı ve Eserleri*, Ankara 2011.

26 Kara Şemsi Reşit Saffet, *Hazar Türkleri Avrupa Devleti (VI-XII asır)*, Kaatçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul 1934.

27 Bahsi geçen eserlerin künyeleri için bkz. Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası 1789-1955*, İstanbul 1959, s. 336 vd.

28 Remzi Özdem, "Almanlarda Türk Kanı", *Belleten*, III/10 (1939), s. 357-361.

ortaya konan tarihyazımını doktora tezinde C. T. Esmen kendi bakış açısından şöyle yorumlamaktadır:

“Bu süreçte Türk tarihçiliğini; Türkçü-Milliyetçi tarih yazımı, Anadolu ve Helenizm’e yaklaşan bir tarih yazımı ve 1943 yılında ki üçüncü tarih kongresinde izleri görülebilecek olan Türk Tarih Tezi temelli bir tarih yazımı bileşenleri oluşturmuştur. Aynı süreçte üniversite çevreleri de etkinliklerini arttırmış, bilimsel kriterlere haiz çalışmalar üretmişlerdir. Türk Tarih Kurumu da çıkarttığı monografiler ile Anahatları tasarısı yerine konuları daha detaylı inceleyen ve bütüncül bir yapıyı meydana getirecek tuğlaları oluşturmuştur”.²⁹

Bu dönemde DATT ile ilgili ilk çalışma Şerif Baştav tarafından 1941 yılında yazılan “Sabir Türkleri” adlı makaledir. Bu çalışma günümüzde dahi bilimsel özgünlüğünü koruyan bir çalışma olma özelliğini korumaktadır. Dönemin en önemli bir diğer çalışması, Zeki Velidi Togan’ın, 1946 yılında İstanbul’da yayınladığı *Umûmî Türk Tarihine Giriş* adlı eseridir. Bu çalışma kendisinden sonra gelen bu alandaki tarihçilerin Türk tarihine bakışlarını ve ele alış tarzlarını etkileyen ve katkı sunan alanın en önemli çalışması olarak kabul edilmektedir. Eserde Türk tarihi bir bütün olarak ele alınmıştır. Bu arada şunu da ifade edelim ki bu yıllarda DATT özel olarak çalışılan bir alan olma özelliğini kazanmadığı için bilim insanları yazdıkları eserlerde bu tarihe ait bilgilere de yer vermişlerdir. Togan’dan sonra İbrahim Kafesoğlu’nun yazdığı *Türk Millî Kültürü* (1977) adlı eser, Türklerin tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren varlık gösterdikleri her coğrafyadaki tarihlerini, adlarının anlamlarını, soylarını, anayurtlarını, hangi kültüre ait olduklarını kısacası Türk’ü her yönüyle inceleyen ve döneminde bu konuda yazılmış kaynakları kullanan bir eser olarak önemli bir boşluğu doldurdu. Bu eser günümüzde Üniversitelerin bütün Tarih Bölümlerinde ders kitabı mahiyetinde okutulan bir kaynak olma özelliğine de sahiptir. Bu alanın bir diğer bilim insanı da Baheddin Ögel’dir. Ögel, genelde kültür tarihine dair çalışmalar yaparak bu konudaki bilgilerin çoğalmasına önemli katkı sunmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında İskitlerin Türklüğüne dair bir görüş bilim dünyasında etkili olmadığı için DATT’ı oluşturan Türk boylarının bu coğrafyadaki varlıklarının ilk güçlü siyasî yapısının Avrupa Hunları olarak kabul edildiğini görüyoruz. Nitekim bu kağıtlığa ait ilk çalışma, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin üyelerinin ortak çalışmalarıyla hazırlanan *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı kitaptaki “Avrupa’da Hun İmparatorluğu” isimli alt başlıktır³⁰. Bu arada ders kitapları da basıldı ve bu ders kitapları serisinin ikincisi *Tarih II Orta Zamanlar* adını taşıdı. Bu ders kitabında isminden de anlaşılacağı üzere orta zamanlar tarihi ele alındı. Burada “Avrupa’da Türk-Hun İmparatorluğu”, “Türk-Alanlar”, “Avrupa’yı İstilaları”, “Kumanlar” gibi çoğunlukla çeşitli Türk kağanlıkları ile Türk boylarına yer verildi. Özellikle “Avrupa’da

29 C. T. Esmen, *1928-1950 Yılları Arasında Türkiye’de Avrupa Hun Tarih Yazımı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2015, s. 80. Bu tez daha sonra *Tek Parti Dönemi Tarihçiliğinde Avrupa Hunları* adı altında 2017’de kitap olarak basıldı.

30 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 375-378.

Türk-Hun İmparatorluğu” bölümü de TTAH’daki bölümle büyük oranda benzerlik gösterdi³¹. Bundan sonraki Reşat Ekrem Koçuy’un çocuklar için kaleme aldığı *Attila ve Hunlar* adlı monografisidir³². Diğer çalışmalar yukarıda isimlerini verdiğimiz Hüseyin Namık Orkun ve László Rásonyi’ye ait çalışmalarıdır. Yine Şükrü Akkaya’nın, “Eski Alman Destanlarında Attila’nın Akisleri” (1944) makalesi de ilk çalışmalar arasında önemlidir.

Bu eserlerden sonra DATT alanına dair Türkiye’de ilk müstakil çalışma ve DATT’ı tek bir eserde bütüncül olarak ele alan Akdes Nimet Kurat’ın *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (ölümünden sonra 1972’de yayımlandı) çalışmasıdır. Bu eserde Kurat bu coğrafyada hâkimiyet süren bütün Türk boyları hakkında bilgiler vermektedir³³. Kurat, yine daha önce yazsa da 1976 yılında yayınlanan Türk Dünyası El Kitabı’nda “Doğu Avrupa Türk Kavimleri ve Devletleri” adlı makaleyi kaleme alarak alana katkı sağlamıştır. Bir diğer çalışma ilerleyen süreçte editörlüğünü Osman Karatay ile Serkan Acar’ın yaptığı ve alanın uzmanlarının katkı sunduğu *Doğu Avrupa Türk Tarihi* (2013) adlı çalışmadır. Bu eserin sonunda alanla ilgili oldukça fazla kaynakça verilmektedir. Ayrıca bu eser, alanda en fazla baskıyı yapan bir çalışma olma özelliğine de sahiptir. Bu çalışmaların yanı sıra Osman Karatay’ın yazdığı “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları-Altın Orda Öncesi Dönem-” adlı oldukça geniş makalesidir³⁴. En son Öner Tolan’ın doktora tezi olarak hazırladığı ve daha sonra kitaplaştırdığı *Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Açısından Karadeniz’in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türkler (IV.-X. Yüzyıl)* (2023) adlı çalışma gelmektedir³⁵. Bu arada DATT içerisinde yer alan Balkanlara dair de çeşitli çalışmalar yapıldı. Bunlar arasında Osman Karatay ve Bilgehan Atsız Gökdağ’ın editörlüğünü yaptığı *Balkanlar El Kitabı*³⁶ ile yine editörlüğünü Zeynep İskefiyeli, Muhammed Bilal Çelik ve Serkan Yazıcı’nın yaptığı *Türk Tarihinde Balkanlar*³⁷ adlı çalışmaları sayabiliriz. Balkanlar El Kitabı’nın 3. cildinin yarısı Türkçe Balkan Kaynakçasına ayrılarak, araştırmacılara bu alanla ilgili çok önemli bir katkı sunulmakta ve kolaylık sağlanarak önemli bir boşluk doldurulmaktadır.

YÖK’ün kurulmasından sonra üniversitelerde doktora tezlerinin bu alana yöneliminde yavaş da olsa belirgin bir artış olmaya başladı. Bu çalışmalarda öncülüğü İstanbul, Ankara ve İzmir’deki üniversiteler yaptılar ve yapmaya da devam etmektedirler. Özellikle İstanbul

31 *Tarih II Orta Zamanlar*, Maarif Vekâleti, İstanbul 1931, s. 20.

32 Reşat Ekrem, *Attila ve Hunlar*, İstanbul 1933, s. 3.

33 Mahmut Şakiroğlu, “Akdes Nimet Kurat,” *DİA*, XXVI, s. 430; Can Tankut Esmen, “Cumhuriyet Döneminde Eski Türk Tarihçiliği” *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, IV/1 (2022), s. 125.

34 Osman Karatay, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları -Altın Orda Öncesi Dönem-”, *KARAM*, sayı 3 (2004), s. 1-70.

35 Ukraynalı tarihçi O. Pristak’ın 2002 yılında Türkler Ansiklopedisi’nde yazdığı “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebelere” adlı yazısı Türkiye’de bu alandaki çalışmalara farklı bir bakış açısı katan ilk çalışmalar arasında yer almaktadır.

36 *Balkanlar El Kitabı*, ed. O. Karatay-B. Atsız Gökdağ, I-III, KaraM-Vadi Yayınları, Çorum 2006.

37 *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed. Z. İskefiyeli-M.B. Çelik-S. Yazıcı, I-II, SÜ. Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013.

Üniversitesi'nde 1990 yılından sonra yapılan Yüksek Lisans ve Doktoraların nerede ise yarısını DATT'a ait konular oluşturmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'de DATT'da ilk kağanlığı kuran İskitlerle ilgili ilk doktora çalışması Gazi Üniversitesi'nde İlhami Durmuş tarafından yapılan *İskitler* (1992) adlı doktora tezidir. Bu tez, İskitlere dair ilk bireysel çalışmadır ve basılmıştır. Bu coğrafyanın ikinci sırada gelen güçlü kağanlığı Avrupa Hunları tarafından kurulmuştur ve onlara dair ilk doktora tezi de İstanbul Üniversitesi'nde *Avrupa Hun İmparatorluğu* (1996) adlı çalışması ile Ali Ahmetbeyoğlu'na aittir³⁸. Bir diğer doktora tezi Abdullah Üstün'ün *Geç Roma Tarihyazımında Batı Hunları ve Avrasya'da Erken Türk Varlığı*'dır (2013). En son çalışma ise F. Aysel Dıngıl Ilgın tarafından yapılan *Türk Tarihinde Bizans Kaynakları ve Byzantinoturcica Işığında Avrupa Hunları* (2018) adlı tezdur.

YÖK tezleri taradığımızda 1981 yılından itibaren bu alanla ilgili İskitler 10 (d: 3- yıl: 7)³⁹, Avrupa Hunları 7 (d: 3-yıl: 4), Hazarlar 9 (d: 2- yıl: 7) Bulgarlar 9 (d: 4-yıl: 5) Kuman/Kıpçaklar 13 (d: 5-yıl: 8) üzerine yapıldığı gibi hem ana kaynakların tercümesi 6 (d: 1-yıl: 12) hem de coğrafya 23 (d: 13-yıl: 12) üzerine 55 yüksek lisans, 31 doktora toplam 86 tezin yapıldığını görüyoruz. Kanaatimiz bu sayıların daha fazla olduğu yönündedir. Zira bizzat tarafımızdan yapılan ve yaptırılan tezlerin burada olmadığını tespit etmemiz bizi böyle bir düşünceye götürmüştür. Bu yüksek lisans tezlerinin bir kısmı yukarıda ifade ettiğimiz gibi ana kaynak tercümeleri bir kısmı da ana kaynaklar üzerinden yapılan araştırma tezleridir. Doktora tezlerinde ise genelde ana kaynaklar kullanılarak özgün çalışmalar ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Doktora tezlerinin bir kısmının kitap olarak basılması daha fazla okuyucuya ulaşılmasına da olanak sağlamaktadır.

Doğu Avrupa coğrafyasında varlık gösteren Türk boy ve kağanlıklarına dair Türk tarihçileri tarafından son yıllarda gittikçe artan özgün bireysel araştırma eserleri yayınlanmaya başlandı. Tespit edebildiğimiz kadarı ile kronolojik olarak bu eserler şu şekildedir:

İskitler: Ekrem Memiş, *Atlı Kavimler Medeniyeti İskitlerin Tarihi*, Altın Post Yayınları, Ankara 1987; İ. Durmuş, *Sarmatlar*, Ankara 1997; İ. Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012; M. Dikici, *Sakalar*, Alter Yayıncılık, 2014; E. S. Özcan, *Kültür Tarihi Açısından İskit-Türk Aynılığı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016; İ. Çeşmeli, *İskitler, Hunlar ve Göktürkler'de Din ve Sanat*, Cinius Yayınları, 2017; A. E. Rıdvanoğlu, *Sakalar, İskitler, Amazonlar*, Yüzleşme Yayınları, İstanbul 2019; B. Aydın, *İskitler/Sakalar, Gizlenen Kök Atalarımız*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2021.

Avrupa Hunları: H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933; N. Kotan, *Attila*, Kemal Matbaası, Adana 1976; A. Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler, Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016; A. Ahmetbeyoğlu,

38 Bu tez daha sonra Türk Tarih Kurumu tarafından basıldı. Türkiye'de Avrupa Hunları ile ilgili yapılan çalışmaları C. Tankut Esmen'in eserinde detaylı olarak bulunmaktadır. Bkz. *Tek Parti Dönemi Tarihçiliğinde Avrupa Hunları*, Berikan Yayınları, Ankara 2017.

39 d: doktora, yıl: yüksek lisans.

Avrupa Hunları, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017; E. Hacıfazlıoğlu, *Avrupa Hun Türk İmparatorluğu*, Altınordu Yayınları, Ankara 2019; U. Üren, *Avrupa Hunları, Tarih ve Destan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

Sabarlar: F. Şengül, *Sabir, Sekel, Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.

Avarlar: Z. Şakir, *Avarlar*, der. Ece Serrican Kabalcı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2023; F. A. Ilgın, *Avarlar, Avrupa'da 250 Yıllık Hâkimiyet*, İdeal Yayınları, İstanbul 2023.

Oğurlar: Osman Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu, Balkan Kimliğinde Türk Damgası*, Kripto Kitaplar, Ankara 2016.

Oğuzlar: F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Tarihleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1985; Osman Karatay, *İlk Oğuzlar, Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Bulgarlar (Büyük Bulgarya, Tuna ve İtil Bulgarları): İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985; T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987; M. T. Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988; İ. Alp, *Bulgar Türk Devleti, Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987; O. Karatay, *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018; Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021; A. Kazdal, *Bizans'ı Titreten Güç: Kağan Simeon*, İdeal Yayınları, İstanbul 2023.

Hazarlar: Kara Şemsi Reşit Saffet, *Hazar Türkleri Avrupa Devleti (VI-XII asır)*, Kaatçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul 1934; Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985; O. Türkddoğan, *Günümüzde Karaman ve Hazar Türkleri*, IQ Yayıncılık, 2009; P. Özgün, *Hazarlar, Kayıp Kavim*, Cinius Yayınları, İstanbul 2013; Zekeriya Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet, Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar ve Başkurtlar ve Harzem Türkleri*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2013; A. T. Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019; O. Karatay, *Hazarlar, Yahudi Türkler, Türk Yahudileri ve Ötekiler*, Kripto Yayınları, Ankara 2019; T. Demirtaş, *Tarihte Bıraktığı İzlerle Hazar Devleti*, Karakum Yayınları, Ankara 2019; A. C. Erman, *Hazar Kağanlığı, Selçuklu Devlet'inin Kuruluşuna Kadar Otuz Oğuzlar*, Sarmal Kitabevi Yayınları, 2021; A. T. Özcan, *Hazarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Peçenekler: H. N. Orkun, *Peçenekler*, İstanbul 1933; A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937; M. Uydu Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2020.

Kuman/Kıpçaklar: M. F. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 1992; M. Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/*

Kıpçaklarda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993; A. Gökbel, *Kıpçaklar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000; İ. Alp, *Pomak Türkleri, Kumanlar-Kıpçaklar*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2008; G. Güner, *Kuman Bilmeceleri Üzerine Notlar*, Kesit Yayınları, 2016; A. Çandarlı Şahin, *Maddî Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Akademi, İstanbul 2019; M. Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013; E. Çoban, *Ortaçağ'da Kumanlar ve Macarlar*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015; A. Korkmaz, *Kuman/Kıpçaklar; Ortaçağ Avrupası'nın Güçlü Cengâverleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019; F. Rodoplu, *Bulgaristan'da Kuman Hanlar Dönemi, II. Bulgar Devletinin Kuruluşu ve Bulgar Tarih Yazımında Kuman/Kıpçaklar*, Gazi Kitabevi, Ankara 2021; B. Başak, *Kumanlar Macaristan'da, Ortaçağ Macaristan'ında Bir Türk Boyu*, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul 2022; G. Öztürk, *500 Yıllık Kıpçak Türk Destanı: Edige Batır*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2023; H. Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, TTK. Yayınları, Ankara 2021; E. Ateş, *XII-XIII. Yüzyıllarda güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2022; H. Sarıcı Hocayev, *Tarihi Süreçte Kıpçaklar ve Arpalı Oymağı*, Umuttepe Yayınları 2019; M. Kıldıroğlu, *Kuman/Kıpçaklar*, Berikan Yayınevi, Ankara 2023.

Altın Orda: M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976; M. Kafalı, *Ötemiş Havı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, Ankara 2009; İ. Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul 2009; İ. Kemaloğlu-M. Özyetgin, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, TTK Yayınları, Ankara 2017; T. Akhun Korkmaz, *Altın Orda Devletinde Din*, Berikan Yayınları, Ankara 2019; F. Ünal, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266)*, Efeakademi Yayınları, 2021.

Kırım Hanlığı: H. Ortegin, *Kırım Hanlarının Seciresi*, İstanbul 1938; Ö. Gökbilgin, *1532-1557 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, Ankara 1973; M. Ülküsalim, *Kırım Türk Tatarları*, İstanbul 1980; M. Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara 1989; H. İnalçık, *Kırım Tarihi Üzerine Araştırmalar (1440-1774)*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2017; H. Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler*, TTK Yayınları, Ankara 2010; K. Özcan, *Kırım Dramı, Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Babıalı Yayıncılık, İstanbul 2010; K. Gurulkan-D. Kandıra, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013; S. Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları (1787-1792)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013; Ö. Bıyık, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014; A. A. Erşahin, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014; *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015; N. Kavak, *Osmanlı Bürokrasisinde Görev Almış Kırım Kökenli Devlet Adamları*, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2017; M. Erendol, *Kırım Türkleri, İlkçağlardan Günümüze*,

Kamer Yayınları, 2020; A. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara 2022; T. Giray, *Kırım Türkleri, Ötüken'den Kırım'a Kırım'dan Anadolu'ya Varolma Savaşı*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2020; H. Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar, Kırım Hanlık Hanedanının Osmanlı Devletindeki Hikâyesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

Kazan Hanlığı: A. N. Kurat, *Kazan Hanlığını Kuran Uluğ Muhammed Hanın Yarlığı*, İstanbul 1937; A. Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966; S. Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Kasım Hanlığı: S. Acar, *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, İstanbul 2008.

Çevrilen Ana Kaynak Eserler

K. Aytaç, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, KB Yayınları, Ankara 1992; A. Ahmetbeyoğlu, *Greks Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, TDAV Yayınları, İstanbul 1995; R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998; Y. Z. Yörükân, *Müslüman Coğrafyacılarına Göre Ortaçağda Türkler*, İstanbul 2004; Turhan Kaçar, "Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarların Görünüşü: Ammianus Marcellinus'da Hunlar", *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, TTK, Ankara 2006, I, s. 83-95; M. Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007; Abdullah Üstün, *Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De Origine Actibusque Getarum*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2007; İ. Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2009; M. Attalıate, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010; N. Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010; G. Akropolites, *Vakiyanâme*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010; I. Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010; H. Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813*, Kronik Yay., İstanbul 2021; Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2020; Myriane Agathias, *Agathias Kroniği, 552-559*, çev. H. Uçar, Timaş Yayınları, İstanbul 2023.

Bütün bu eserlerin yanı sıra makalelerde de Bizans kaynaklarından bazılarında geçen Türklerle ilgili bilgiler çevrilmiştir.

Çevrilen Araştırma Eserleri

A. Koestler, *Onüçüncü Kabile, Hazar İmparatorluğu ve Mirası*, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, Say Yayınları, İstanbul 1984; M. Adji, *Kıpçaklar, Büyük Bozkırın Kadim Tarihi*, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara 2002; M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004; Hadi Atlasî, *Kazan Hanlığı'nın Çöküşü ve Süyüm Bike*, çev. Hakan Çoşkunarslan, Kömen Yayınları, Konya 2004; P. B. Golden-C. Zuckerman-A.

Zajaczkowski, *Hazarlar ve Musevilik*, haz. O. Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2005; K. A. Brook, *Bir Türk İmparatorluğu, Hazar Yahudileri*, Nokta Kitap, İstanbul 2005; L. Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, çev. Y. Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006; Z. Hasanov, *Çar İskitler*, aktaran İ. Topsakal, TDAV Yayınları, İstanbul 2009; A. Ahmerov, *Kazan Tarihi*, haz. F. Ünal, Karadeniz Dergisi Yayınları, Ankara 2009; S. A. Ahincanov, *Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010; Peter Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2013; S. A. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Selenge Yayınları, İstanbul 2013; Ayaz İshakî, *İdil-Ural Devleti*, çev. ve haz. Bayram Kodaman, TTK Yayınları, Ankara 2014; İ. Vasary, *Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler, Kumanlar ve Tatarlar (1185-1365)*, YKY, İstanbul 2015; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2016; M. Adji, *Avrupa Türkler ve Büyük Bozkır Kıpçaklar*, çev. Z. B. Özen, Doğu Kitabevi, İstanbul 2016; Abdullah bin Rıdvan, *Tevarih-i Deşt- Kıpçak*, yay. haz. R. Selçuk Uysal, Post Yayınevi, İstanbul 2016; A. A. Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara Kuzey Kafkasya*, çev. O. Uravelli, Kafdav Yayıncılık, Ankara 2017; B. N. Grakov, *İskitler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019; M. Ajdi, *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, çev. Z. B. Özden, Doğu Kitabevi, İstanbul 2019; M. İ. Artamonov, *Kimmerler ve İskitler, Başlangıcından MÖ. IV. Yüzyıla Kadar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020; T. Günaydın, *Bizans ve Balkanlar, 976-1076*, Post Yayınları, İstanbul 2020; M. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshakî, haz. İ. Kemaloğlu, TTK Yayınları, Ankara 2022; H. Parzinger, *İskitler, Kökenleri, Kültürleri ve Mirasları*, çev. E. Ayan, Runik Kitap, İstanbul 2023.

Bu arada bu dönemle ilgili tarihi romanlarda yazılmaya başlanmıştır. Bu konuda Feridun Dingeç, *Son Avarlı*, Fener Yayınları, İstanbul 2012; Nadir Doğan, *Altın Bozkırlar, Hazarın Yıkılışı*, Kripto Basın Yayın, 2019; Atilla Dirim, *Altın Orda Kartalı Edigey*, Kitap Yayınları, Ankara 2004; Peyami Safa, *Attila*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018'i sayabiliriz.

Seyahat notlarını akademik bilgiler ile birleştirip bilim dünyasının hizmetine sunan Ramazan Demir ile Özcan Divan'ın kaleme aldığı *İtil-Ural Türkleri, Millî Uyanışın Bayraklaştığı Coğrafya*, Palme Yayınları (İstanbul 2021) adlı çalışma da coğrafyanın bugünkü kültürel dokusu hakkında güzel bilgiler vermektedir.

Bunların yanı sıra bölgenin yetiştirdiği bilim insanlarının hayatlarına dair de çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Ahmet Kanlıdere, *Doğu ve Batı Arasında Bir Tatar Mollası, Zahir Big'nin Hayatı, Romanları ve Seyahatnamesi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2021; Ahmet Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Ayaz İshaki*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019.

Doğu Avrupa Türk Tarihinde öne çıkan liderlerin başında Attila gelmektedir. Tarih yazımında ona dair oldukça fazla kitap ve makale yazıldı ve yazılmaya devam edilmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: H. N. Orkun'un *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933;

“Attila”, *Türk Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, IV, Ankara 1950, s. 191-202; H. C. Çambel, *Attila’dan Atatürk’e*, Varoğlu Yayınevi, İstanbul 1948; Ş. Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015; Ş. Baştav, “Attila’nın Hayatı ve Ölümü”, *Türk Kültürü*, sayı 1 (1962), s. 33-38; F. Sümer, “Avrupa Titreten Türkler (Hunlar ve Attila)”, *Resimli Tarih Mecmuası*, II/19 (1956), s. 810; M. Çağatay Uluçay, *Attila*, Özyürek Yayınevi, İstanbul 1956; E. Demirutku, “Attila’nın Son Gecesi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 23 (1988), s. 49-54; F. Çapan, “Avrupa Hun Devleti’nin Büyük Hükümdarı Attila’ya Suikast Girişimi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 217 (2015), s. 41-52.

Attila’dan sonra haklarında çalışma yapılanlar arasında İskitler’de Tomris Hatun⁴⁰, Avarlarda Bayan Kağan⁴¹, Sabarlar’da Boğarık Hatun⁴², Büyük Bulgarlar’da Kubrat Han ile Tuna Bulgarları’nda Kurum, Tervel ve Omurtag’ı sayabiliriz⁴³.

Görüldüğü üzere İslâm Öncesine dair yapılan çalışmalar sınırlı kalmakla birlikte en fazla ilginin İskitler, Hazarlar ve Kuman/Kıpçaklar üzerine olduğu görülmektedir. İslâm sonrasında ise Kırım Hanlığı ve Kırım Türkleri dikkatleri çekmektedir. Bunun da sebebi bu tür eserleri yazan bilim insanlarının büyük bir kısmının göçler veya sürgünler sonucu Türkiye’ye gelen ailelere mensûp olmalarıdır.

Bu arada çalışmamızda çok fazla bir yer tutacağını düşündüğümüz için bu alanda yazılan makalelere yer veremedik. Ancak genel olarak değerlendirdiğimizde DATT’da varlık gösteren bütün Türk boylarına ait çalışmaların yapıldığını söyleyebiliriz. Bu çalışmaların büyük bir kısmı siyasî tarihlerini içermekle birlikte kültür tarihlerine dair de özgün çalışmalar ortaya konulmaktadır.

d) DATT Araştırmalarında Karşılaşılan Sorunlar, Tespitler ve Öneriler

Türkiye’de Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı’nda son yıllarda gözle görülebilir bir gelişme oldu ve bu DATT’ın da ayrı bir uzmanlık alanı olarak ele alınmasını beraberinde getirdi. Bu yüzden artık yeni yeni DATT Tarihçiliğinden bahsetmeye başlandı. Bu alanı çalışırken

40 M. Uydu Yücel, “Tomris Hatun”, *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü, Devlet Adamları 2*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, V, İstanbul 2022, s. 508-523; G. Hoştaş, “Tomris Hatun”, *Tarihte İz Bırakan Kadınlarımız*, ed. F. Aysel Ilgın, İdeal Yayınları, İstanbul 2022, s. 11-32.

41 İ. Mangaltepe, “Ava Hakanı Bayan ve Dönemi”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu Armağanı*, ed. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 167-178.

42 F. Aysel Ilgın, “Boğarık Hatun”, *Tarihte İz Bırakan Kadınlarımız*, ed. F. Aysel Ilgın, İdeal Yayınları, İstanbul 2022, s. 33-46.

43 Ali Ahmetbeyoğlu, “Krum Han”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 25 (1989), s. 44-48; ayn.mlf., “Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti’nin Kuruluşu”, *KaraM*, sayı 13 (2007), s. 35-42; ayn.mlf., “Tervel Han (702-718)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Basımevi, İstanbul 1991, s. 563-568; ayn.mlf., “Omurtag Han (814-831)”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 34 (1989), s. 42-46; M. Uydu Yücel, “Omurtag Han”, *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü, Devlet Adamları 2*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, V, İstanbul 2022, s. 170-201.

tıpkı Genel Türk Tarihi (GTT) alanında olduğu gibi pek çok zorlukla da karşılaşmaktadır. Bu zorluklara değinecek olursak;

1. DATT’ın çalışma alanının sınırlarının tam olarak çizilememesi. GTT gibi İslâm Öncesi ve Sonrası kabul edilmekte ve alan Kafkaslar, Karadeniz ve Balkanlar olarak üç ana bölgeye ayrılarak çalışılmaktadır. Bu da her coğrafya ile ilgili uzmanların yetişmesi anlamına gelmektedir. Ülkemizde alan uzmanlığı yeni yeni oluşmaya başladığı için bu noktada tarih eğitiminde bu bilincin verilmesi, her tarihinin bütün tarihi bilemeyeceğinin vurgusu sık sık yapılmalıdır.

2. DATT’a ait kaynaklara ulaşmada sıkıntıların yaşanması. Gerek yurtiçinde gerek yurt dışında yayınlanan ana kaynak, araştırma eserleri (ki günceller de olmalı) ve tezlerin büyük bir çoğunluğu maalesef kütüphanelerimizde bulunmamaktadır. Ödenek olmadığı için bu tür eserlerin alınmaması son derece üzücüdür. Sevindiren taraf ise son yıllarda teknolojinin getirdiği yeniliklerden bilim dünyasının da yararlanması ve araştırmacıların dijital ortamda kullanıma açılan kaynaklar sayesinde bunlara erişimin kolay hale gelmesinden faydalanmalarıdır. Yine gerek üniversiteler gerekse araştırma merkezleri yeterli olmasa da hem kütüphaneler hem de diğer üniversitelerle (yurtiçi/dışı) ikili anlaşmalar yaparak veri tabanlarının kullanımını araştırmacıların hizmetine sunmaktadırlar.

3. DATT alanında Latin, Grek, Macar, Romen, Slav, Rus vb. dillerde yazılan hem ana kaynak hem de en önemli araştırma eserlerinin bir kısmının Türkçe’ye kazandırılmaması olması da karşılaşılan sorunlardan biridir. Ülkemizde bu alana dair ana kaynakların çevirisi ya üniversitelerde yapılan lisansüstü tezlerde ya da araştırmacıların bireysel çabaları ile olmaktadır. Bunlar biraz mesafe alınmasını sağlasa da yeterli değildir. Bu arada kaynak dillerin öğrenilmesinde karşılaşılan zorluklar, maalesef ana kaynağın bilinen bir batı diline çevrilen çevirisinden Türkçe’ye çevrilmesi gibi bir durumu da beraberinde getirmektedir. Bu çevirilere sağlıklı bir çeviri olup olmamaları noktasında tereddütle bakılması gerekmektedir; zira biliyoruz ki çeviri sırasında anlam o dile en yakın kelime ve cümlelerle verilmektedir. O yüzden çevirinin ana kaynak dilinden yapılması her zaman tercih edilmelidir. Çözüm ana kaynakların tez ya da bireysel çeviriler çerçevesinden çıkarılarak, bir kurumun başkanlığında ana kaynak dillerine vakıf bilim insanları tarafından oluşturulacak bir kurul tarafından yapılmasıdır.

4. Ana kaynakları Türkçe’ye çevirirken kullanılacak ortak bir transkripsiyonun olmaması çevirilerde ortak bir yazım birliğinin olmamasını da beraberinde getirmektedir. Örneğin Rus dili ile yazılan bir ana kaynağın çevirisi maalesef çoğu çalışmada İngiliz transkripsiyonuna göre yapılmaktadır.

5. Ortak bir Türk tarih terminolojisinin hâlâ oluşturulamaması da sorunlardan biridir. Başka dillerden alınan kavramların Türkçe karşılıkları kullanılması tercih edilmelidir. Yine

topografik isimlendirmelerde de Türkçe adlar tercih edilmelidir. Örneğin Volga yerine İtil, Don yerine Ten, Dinyeper yerine Özi kullanılmalıdır. Keza idarî ve askerî unvanlar ile siyasi terimlerde de Türkçe karşılıkları kullanılmalıdır. Örneğin İmparator yerine Kağan/Hakan, Meclis yerine Toy/Kengeş, Fetih/Hakimiyet kurdu gibi.

6. Kaynaklarda geçen yer, şahıs, unvanların yazımında ve okunmasında çeşitli zorluklarla karşılaşılması. Bu noktada dilcilerin çalışmaları bizim için son derece önem kazanmakta ve onların bu alana yönlendirilmesi sağlanmalıdır.

7. Coğrafya üzerinde hem arkeolojik hem de etnoğrafik alan çalışmalarının nerede ise yok denecek kadar az olması. DATT'a yönelen akademisyenlere ve gençlere yeterince devlet desteğinin verilmemesi, saha çalışmalarının önünü tıkamaktadır. Bu noktada TÜBİTAK ve TTK'nın destek vermesi en büyük beklentimizdir.

8. Türkiye'de DATT'la ilgili çalışmaların geneli siyasi yaşam üzerinedir. Kültür hayatlarına dair bilgiler kısıtlıdır. Bunda 7. maddede verdiğimiz arkeolojik verilere yeterince sahip olunamamasının katkısı büyüktür.

9. DATT'a yönelen gençlere daha önce de belirttiğimiz gibi yeterince devlet desteğinin verilmemesi, gençlerin kendi imkânları ile ana kaynak dili ve bir batı dilini öğrenme zorunluluğu ile karşı karşıya kalması alana ilgiyi ötelemektedir. İlginin artması için daha fazla destek verilmelidir.

10. Bu coğrafyada varlık gösteren Türk boy ve kağanlıklarının siyasi sınırlarını gösteren derli toplu haritalar bugüne kadar yapılamamıştı; ancak Cumhuriyetimizin 100. Yılına ithafen Türk Kültürüne Hizmet Vakfı tarafından *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası* adı ile yayınlanan eser bu konudaki boşluğu doldurmuş olmakla birlikte nehir adlarının Türkçe verilmemesi üzüntü duymamıza sebep olmuştur.

11. DATT üzerine çalışma yapan hem Türk dünyasındaki üniversiteler hem de dünyadaki üniversiteler ile karşılıklı anlaşmalar yapılarak öğrenci ve akademisyen değiş-tokuş programının (Erasmus) daha fazla uygulanmasına çalışılmalı, devlet-özel sektör kurum ve kuruluşlarından sağlanacak burslar ile lisansüstü eğitim yapan gençlerin bölgeye gönderilmesi sağlanarak sahayı yakından tanımalarının önü açılmalıdır.

12. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi DATT, Balkan ve Kafkasya tarihine ait yurtiçi ve dışı çalışmaların 2013 yılına kadarki kaynakçaları yapıldı. Bu araştırmacılara zamandan tasarruf sağlamaktadır. Bu tarihten sonraki kaynakçaların da tespit edilerek araştırmacıların hizmetine sunulması en büyük temennimizdir.

13. ilişki kuran başta Doğu ve Batı Roma olmak üzere, Got, Sâsânî, Slav/Rus, Macar vb. devletlerin tarihlerini de çok iyi bilmeleri gerektiği bilinci verilmelidir.

e) Günümüzde GTT ve DATT’ı Kurumsallaştırmaya Yönelik Çalışmalar

İstanbul ve Ankara üniversitelerinde yetişen alan uzmanları Türkiye Cumhuriyeti’nin pek çok üniversitesinde görev aldılar ve Türk tarihini bir bütün ve süreklilik içerisinde ele alan çalışmalarda bulunarak bu Anabilim Dalı’nın üniversitelerde kurulmasına öncülük ettiler. Yine 2000’li yıllardan itibaren alana duyulan ilginin artması ve bu alanda oldukça fazla herkesin okuyabileceği akademik olmayan (popüler) yayınların çıkarılması da, alana olan ilgiyi ve merakı arttırdı. Bu da çeşitli üniversitelerde GTT Anabilim Dalı’nın açılmasına katkı sağladı. Bu arada zaman ilerledikçe bu alanda çalışanlar hem bilimsel hem de metodolojik olarak karşılaştıkları sorunlara çözüm üretilmesi gerektiği zorunluluğunun ortaya çıktığını gördüler. Gerçi çeşitli üniversitelerde bulunan akademisyenler yerel olarak bir araya gelip bu sorunları konuşuyorlardı; ama tüm Türkiye’de alanın uzmanları bir araya gelerek bunları konuşup tartışmıyorlardı. Bunun gerekli olduğu düşüncesinden hareketle Sakarya Üniversitesi’nden Prof. Dr. Mehmet Alparğu’nun önderliğinde 2017 yılında Genel Türk Tarihi Çalıştay adı altında bir bilimsel toplantı düzenlenmesine karar verildi. İlk çalıştay 13 Mayıs 2017 tarihinde Tuzla Belediyesi’nin ev sahipliğinde Tuzla’da yapıldı. Bu Çalıştay Türkiye’de bir anabilim dalındaki uzmanların büyük bir kısmını bir araya getiren ilk çalıştay olma özelliğine sahip olarak dikkatleri çekti. Çalıştay anabilim dalının sorunlarını konuşan, tartışan, çözümler üreten, yeni plan ve projelerin hayata geçirilmesini hedefleyen bir anlayışla yapıldı ve her yıl imkânlar dâhilinde düzenlenmesine karar verildi. Bu karara istinaden ikincisi 28 Mayıs 2018’de İnönü Üniversitesi’nin ev sahipliğinde Malatya’da; üçüncüsü 27-28 Nisan 2019’da Ordu Üniversitesi’nin ev sahipliğinde Ordu’da; dördüncüsü ise 22 Ekim 2022 tarihinde Sütçü İmam Üniversitesi’nin ev sahipliğinde Kahramanmaraş’ta gerçekleştirildi (3 yıl ara verilmesinin sebebi Covid-19 salgınıdır).

DATT, Ülkemizde pek çok üniversitede *Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, *Balkan Araştırma Enstitüsü* ile *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Merkezi* adları altında kurulan enstitü ve merkezlerde yapılan çalışmalarla da ele alınmakta ve bu merkezler ulusal ve uluslararası boyutta araştırmalar yaparak, çeşitli sempozyumlar düzenlemektedirler. Yine gerek üniversiteler gerekse çeşitli vakıflar tarafından kurulan *Karadeniz Araştırmaları ve Uygulama Merkezleri* ile *Kafkasya Araştırmalar* veya *Kafkasya Stratejik Araştırmalar Merkezleri* de geçmişten günümüze bu coğrafyanın tarihine ve kültürüne yönelik araştırmalar ve çalışmalar yapmaktadırlar.

Bu alana dair bir diğer yapılanma da Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Platformu (PIESS)’dur. 2017 yılında Sakarya Üniversitesi’nden Prof. Dr. Yücel Öztürk’ün öncülüğünde kurulan PIEES, geçmişten günümüze bu coğrafyada varlık gösteren milletlerin tarihine dair her yıl uluslararası sempozyumlar yaparak, bu sempozyumlarda sunulan bildirimleri *Bildiri*

Kitabı olarak yayınlamakta, *Journal of International Eastern European Studies (JİESS)* adında bir dergi çıkarmakta ve güncel konuları yakından takip ederek bilimin hizmetine sunmaya çalışmaktadır.

DATT'ın konularını da içeren bilimsel makaleler Genel Türk Tarihinin bir parçası olması itibarı ile günümüze kadar tarih alanında çıkan çeşitli dergilerde yayınlandı ve yayınlanmaya da devam etmektedir. Ancak Genel Türk Tarihçileri bir süre sonra sadece GTT'nin konularını ihtiva eden bir derginin eksikliğini hissederek, bunu gidermek amacıyla 2015 yılında *Türk Tarihi Araştırmaları* dergisini Ordu Üniversitesi'nden Prof. Dr. Fatih Ünal, Doç. Dr. Murat Özkan ve Doç. Dr. Mesut Karakulak'ın editörlüğünde çıkarmaya başladılar. Daha sonra editörlüğünü Prof. Dr. Mustafa Gökçe ve Doç. Dr. Hasan Işık'ın yaptığı *Genel Türk Tarihi Dergisi* (2019) de yayınlanmaya başladı. Her iki dergi de ULAKBİM TR Dizin'de taranmakta ve anabilim dalına dair özgün çalışmalar yayınlayarak alanın özelleşmesine katkı sunmaktadırlar. Ayrıca İstanbul Üniversitesi *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* de (1972) genelde bu alana katkı sunan makaleleri yayınlamaktadır. DATT'ın konularını içeren çeşitli makaleler yukarıda isimlerini saydığımız dergilerin dışında *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, *Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* (KaraM) gibi dergilerde de yayınlanmaktadır.

DATT'ın Üniversitelerde öğretimi, ya GTT ya da Balkan Tarihi (İslâm öncesi ve sonrası) alanı içerisinde yer almaktadır. Özellikle lisansta DATT'a ait derslerin ortak olduğunu görüyoruz ki bu dersler “Doğu Avrupa Türk Tarihi”, “Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Devletleri ve Boyları” ile “Balkan Tarihi”dir. Lisansüstünde de genel olarak bu adlar adı altında görülmekle birlikte daha özele de inilerek *Avrupa Hunları, Avarlar, Hazarlar, Peçenek* ve *Kuman/Kıpçaklar* gibi ayrıntılı dersler de vardır. Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora dersleri bu alanda uzmanlaşan akademisyenler tarafından verildiği gibi çalışma alanı GTT olmayan öğretim üyelerinin de verdiği bizzat tarafımızdan I. Genel Türk Tarihi Çalıştayı’nda sunulan ve yayınlanan “*Lisans ve Lisansüstü Eğitiminde Dersler ve Materyaller*” çalışmamızda ortaya konulmuştur⁴⁴. Bu çalışmada Türkiye’deki bütün üniversitelerde GTT alanındaki lisans ve lisansüstü dersler taranmış ve derslerin çok azının alan uzmanları tarafından verildiği sonucu ortaya çıkmıştır. Buradaki en büyük sıkıntı tarih eğitim ve öğretiminde GTT alanının tabiri caizse bir joker rolünü oynaması, eski, orta, yeni, yakınçağ ve cumhuriyet dönemi çalışan akademisyenlerin GTT kadrosuna atamalarının yapılmasıdır.

Doğu Avrupa Türk tarihçiliği günümüzde hem ana kaynaklara dayanarak verilen özgün bilgilerden oluşan bilimsel çalışmalardan hem de akademik olmayan dergilerde yazılan popüler düzeydeki yazılardan oluşmakta ve bu alanda ilerlemeler kaydedilmektedir. Özellikle popüler eserler alana olan ilgiyi arttırmaktadır. Bu arada *Selenga, Kronik, Bilge*

44 Mualla Uydu Yücel, “Lisans ve Lisansüstü Eğitiminde Dersler ve Materyaller”, *Genel Türk Tarihi Çalıştayı I*, ed. M. Alpargu-F. Ünal vd., İstanbul 2018, s. 45-72.

Kültür, Yeditepe, Doğu Kütüphanesi gibi bazı özel yayınevleri de yaptıkları çalışmalar ile bu dönemin ana kaynaklarının ve seyahatnamelerinin çevirisini yaparak eksikliği gidermeye çalışmaktadırlar.

Günümüze kadar gerek GTT gerekse DATT'ın tarihyazımı üzerine bir doktora üç yüksek lisans tezi yazıldı. Bunlar Yusuf Akbaba, *Türkiye'de Eski Türk Tarihçiliği*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul 2016); Can Tankut Esmen, *1928-1950 Arası Türkiye'de Avrupa Hun Tarih Yazımı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Edirne 2015)⁴⁵; Can Tankut Esmen, *Türkiye'deki Tarihyazımında İdeolojik Tarih Pratikleri ve Eski Türk Tarihçiliği*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Edirne 2020)⁴⁶ ve Yavuz Selim Barhan, *Türkiye'de Erken Dönem Doğu Avrupa Türk Tarihi Araştırmaları (Hun-Hazar Dönemleri Arası)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Manisa 2019)'dir⁴⁷.

Son olarak Türkiye'de yaptıkları bireysel çalışmalar ile İslâm Öncesi DATT'da öne çıkan bilim insanlarımız arasında Mustafa Safran, İlhami Durmuş, Ali Ahmetbeyoğlu, Muallâ Uydu Yücel, Osman Karatay, Altay Tayfun Özcan, Ahmet Taşağıl, Y. Sadettin Gömeç, Dinçer Koç, İlyas Kemaloğlu, İlyas Topsakal, Zekeriya Kitapçı, Serkan Acar, Yusuf Gedikli, Meryem Gürbüz, Abdullah Üstün, F. Aysel Dıngıl Ilgın, Kamelya Tekne, Sezgin Güçlüay, Umut Üren, Ahmet Yılmaz, Cengiz Oğuzhan, Tunç Türel, Hacı Çoban, Cihan Yalvar, Haşim Özel, Fatma Rodoplu Yıldırım, Aslı Çandarlı Şahin, Asım Korkmaz, Ayşe Kazdal, Meltem Akıncı, Öner Tolan, Ahmet Karadeniz, Yusuf Acar, Cüneyt Güneş, Ayşe Ayçiçek gibi isimleri sayabiliriz. Diğer taraftan ilahiyatçı akademisyenler arasında Şaban Kuzgun, Harun Güngör ve Ahmet Gökbel de yaptıkları çalışmalar ile bu alana katkı sağlamışlardır.

Çalışmamızda 100 yıl boyunca Türkiye'de DATT üzerine yapılan çalışmaların genel mahiyeti hakkında bilgi vermeye çalıştık ve ayrı bir konu olduğu için de DATT'ın tarihyazımına değinmedik.

45 Bu tez *Tek Parti Dönemi Tarihçiliğinde Avrupa Hunları* (Berikan Yayınları, Ankara 2017) adıyla kitap olarak basılmıştır.

46 Bu tez, *Tarihyazımında İdeoloji ve Pratikleri* (Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2021) adıyla kitap olarak yayınlanmıştır.

47 Tezlerde genel olarak Eski Türk tarihi üzerine çalışmalarını gerçekleştiren bilim insanlarından, onların yöntem anlayışlarından, tarihe ve eski Türk tarihçiliğinin sorunlarına ve bunlara karşı bakışlarına cevap bulunmaya çalışılmaktadır. Esmen, Türkiye'de eski Türk tarihçiliğini üç ana evreye bölerek incelemektedir. Her evre içerisinde; dönemin hâkim tarih görüşü ekseninde şekillenmiş olan merkez anlatılar ve çeşitli itirazlar vasıtasıyla bunların karşılıklarına konumlanan çevre anlatılara yer vermektedir. Birinci evrede belirleyici olan devletin bizzat kendisi iken, ikinci evrede bunun yerini siyasî ideolojilerin aldığı, üçüncü evrede ise niteliğin yerine öncelenen niceliğin bir sonucu olarak yaygınlaşan üniversiteler ve çevre anlatıların (şimdilik) ortadan kalkışı arasındaki bağın ortaya konduğunu ileri sürmektedir. Esmen, a.g.m., s. 113.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında başlayan Türk tarihine ilgi ve bunun yazıma dökülmesi, Cumhuriyetin kurulmasından sonra artarak devletin resmî tezi haline geldi ve yeni cumhuriyetin köklerini araştırma, tanıma ve gelecek kuşaklara tanıtmaya ve aktarmaya önceliğine sahip olmasını sağladı. O yıllarda yok denecek kadar az olan özgün çalışmalar yıllar içerisinde bir nebze de olsun giderilebildi ve Genel Türk Tarihi alanı İslâm Öncesi dönem Türkistan/İç Asya ve Doğu Avrupa Tarihi olarak iki ana coğrafya üzerinden araştırılmaya ve yazılmaya başlandı. Her iki coğrafyanın araştırılmasında karşılaşılan en büyük sorun ana kaynakların çevirisinin yapıp araştırmacıların hizmetine sokulmamasıdır. Gerçi son yıllarda gerek araştırmacıların bireysel çalışmalarını özel yayınevleri kendi gayretleri ile gerekse Türk Tarih Kurumu basarak boşluğu doldurmaya çalışsalar da yeterli değildir. Yine kaynaklara ulaşmada büyük sıkıntılar yaşanmasının yanı sıra bu alanı çalışacakların başta bilimsel yöntem ve metodolojik olarak herkesin uyacağı yöntemlerinin hâlâ belirlenememiş olması da yine karşılaşılan zorluklardan birisidir.

Bugün Türkiye'deki tarihyazımında Genel Türk Tarihi içerisinde Doğu Avrupa Türk Tarihi özel bir alan olarak yerini yeni yeni almaya başladı ve bu alana yönelik çalışmalar da hız kazandı. Tüm temennimiz Cumhuriyetimizin ikinci yüzyılını yaşayacağı bu yüzyılda bu alanın kaynakların sayfaları arasında kalan bilgilerinin gün ışığına çıkarılarak bilimin hizmetine sunulmasıdır. Bu vesile ile Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere Türk milletinin kendisini tanımaya, tarihini bilmesine fikirleri ve kalemleri ile katkı sunan ve hizmet eden bütün bilim insanlarımızı rahmetle, minnetle ve şükranla anıyorum.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Ahmetbeyoğlu, A., "İslamiyet Öncesi Türk Tarihçiliğinin Problemleri", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 293-300.

_____, "Krum Han", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 25 (1989), s. 44-48.

_____, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karam*, sayı 13 (2007), s. 35-42.

- _____, “Tervel Han (702-718)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Basımevi, İstanbul 1991, s. 563-568.
- _____, “Omurtak Han (814-831)”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 34 (1989), s. 42-46.
- Albayrak, Hasan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı*, Kitabevi, İstanbul 2012.
- Atsız, Hüseyin Nihal, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Balkanlar El Kitabı*, ed. O. Karatay-B. Atsız Gökdağ, I-III, KaraM-Vadi Yayınları, Çorum 2006.
- Çimen, Sabriye Gülay, *Hüseyin Namık Orkun'un Hayatı ve Eserleri*, Ankara 2011.
- Ekrem, Reşat, *Attila ve Hunlar*, İstanbul 1933.
- Esmen, C. T., *1928-1950 Arası Türkiye'de Avrupa Hun Tarih Yazımı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2015.
- _____, *Tek Parti Dönemi Tarihçiliğinde Avrupa Hunları*, Berikan Yayınları, Ankara 2017.
- _____, *Tarihyazımında İdeoloji ve Pratikleri*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2021.
- _____, “Cumhuriyet Döneminde Eski Türk Tarihçiliği”, *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, IV/1 (2022), s. 113-141.
- Eyice, Semavi, “Türk Tarihinin Ana Hatları”, *Belleten*, XXXII/128 (1968), s. 509-526.
- Hoştaş, G., “Tomris Hatun”, *Tarihte İz Bırakan Kadınlarımız*, ed. F. Aysel Ilgın, İdeal Yayınları, İstanbul 2022, s. 11-32.
- Ilgın, F. Aysel, “Boğark Hatun”, *Tarihte İz Bırakan Kadınlarımız*, ed. F. Aysel Ilgın, İdeal Yayınları, İstanbul 2022, s. 33-46.
- İzgi, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, TTK, Ankara 2014.
- Kabapınar, Yücel, “Başlangıcından Günümüze Türk Tarih Tezi ve Lise Tarih Kitaplarına Etkisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/2 (1992), s. 143-178.
- Karatay O., “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları (Altınorda Dönemi Öncesi Dönem)”, *KARAM*, s. 1-70.
- Koray, Enver, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası 1789-1955*, İstanbul 1959.
- Köken, Nevzat, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.
- Mangaltepe, İ., “Ava Hakanı Bayan ve Dönemi”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu Armağanı*, ed. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 167-178.
- Orta Asya Türk Tarihi*, ed. Ahmet Kanlıdere, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013.
- Oral, Mustafa, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik 1910-1940*, Asil Yayıncılık, Ankara 2006.
- Özcan, Abdülkadir, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *DİA*, XL, s. 83-86.
- Özcan, Ahmet, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, TTK, Ankara 2011.
- Özcan, Kemal, “Üniversite Tarih Eğitiminde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü/Anabilim Dalı'nın Yeri”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri, 16-17 Aralık 2003, Bildiriler*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2002, s. 129-149.
- Özçelik, İsmail, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2010.
- Özdem, Remzi, “Almanlarda Türk Kanı”, *Belleten*, III/10 (1939), s. 357-361.

Reşat Ekrem, *Attila ve Hunlar*, İstanbul 1933.

Şakiroğlu, Mahmut, “Akdes Nimet Kurat”, *DİA*, XXVI, s. 430-431.

Tarih II Orta Zamanlar, Maarif Vekâleti, İstanbul 1931.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu 1923-1938* (3. Kitap), Bilgi Yayınevi, Ankara 2010.

Türk Tarihinde Balkanlar, ed. Z. İskefiyeli-M.B. Çelik-S.Yazıcı, I-II, S.Ü. Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013.

Türk Tarihinin Ana Hatları, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

Uluskan Bayındır, Seda, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.

Uydu Yücel, Muallâ, “Lisans ve Lisansüstü Eğitiminde Dersler ve Materyaller”, *Genel Türk Tarihi Çalıştayı I*, ed. M. Alparğu-F. Ünal vd., İstanbul 2018, s. 45-72.

_____, “Mehmet Fuad Köprülü'nün Kaleminden Trakya'daki Kuman/Kıpçak Türkleri”, *Ölümünün 50. Yıl Anısına Uluslararası M. Fuad Köprülü Türkoloji ve Beşeri Bilimler Sempozyumu Bildirileri*, ed. F. Turan-E. Temel-H. Korkmaz, İstanbul 2017, s. 515-524.

_____, “Omurtag Han”, *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü, Devlet Adamları 2*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, V, İstanbul 2022, s. 170-201.

_____, “Tomris Hatun”, *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü, Devlet Adamları 2*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, V, İstanbul 2022, s. 508-523.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik”, *Millî Tarihin İnşası*, ed. A. Şimşek-A. Satan, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2011, s. 59-96.

15-20. Yüzyıllar Arasında Kuzey Türkistan Tarihi Üzerine Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmalara Dair Kısa Bir Değerlendirme

A Brief Overview of Academic Studies on “The History of North Turkestan Between the 15th And 20th Centuries” in Turkey

Diñçer Koç*

öz

Bu makalede Altın Orda Devleti’nin 15. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan taht kavgaları ve siyasî istikrarsızlık sebebiyle parçalanmasıyla Kuzey Türkistan dediğimiz bugünkü Rusya Federasyonu ve kısmen Ukrayna topraklarında ortaya çıkan Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı, Kasım Hanlığı, Astarhan Hanlığı, Nogay Ordası ve Sibir Hanlığı gibi Türk-Tatar Devletleri’nin tarihleri hakkında Cumhuriyet dönemi boyunca yapılan başlıca akademik çalışmaların neler olduğuna odaklanılmıştır. Bunun yanı sıra bahsi geçen hanlıkların 16. yüzyılın ortalarından itibaren Ruslar tarafından işgal edilmelerinin ardından Kuzey Türkistan Türklerinin 20. yüzyıla kadar Rus hâkimiyeti altındaki tarihleri üzerine yapılan başlıca akademik çalışmalara da değinilerek Cumhuriyet dönemi boyunca bu hususlarda ortaya çıkan literatürün verilmesine gayret edilmiştir. Böylece İdil-Ural Türkleri (Kazan Tatarları, Astarhan Tatarları, Başkurtlar ve Çuvaşlar), Kırım Tatarları, Nogay Türkleri ve Sibirya Türkleri hakkında Türkiye’de yapılan akademik araştırmaların ulaştığı boyut ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tatarlar, Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı, İdil-Ural Türkleri, Nogaylar, Tarih Araştırmaları

ABSTRACT

The Golden Horde State disintegrated in the first half of the 15th century due to disputes over the throne and political instability. Consequently, Turko-Tatar states, including the Khanate of Crimea, the Khanate of Kazan, the Khanate of Qasim, the Khanate of Astrakhan, the Nogay Orda and the Siberian Khanate, emerged in the territory now encompassing the Russian Federation and Ukraine, collectively referred to as North Turkestan. This article provides an overview of the primary academic studies on the history of these states within the Republic of Turkey. Furthermore, it assesses academic research concerning the history of the Turks of North Turkestan under Russian rule until the 20th century, following the occupation of the aforementioned Khanates by the Russians in the middle of the 16th century. This comprehensive review, coupled with the literature emerging in the Republic of Turkey, highlights the extent of academic research on Idyl-Ural Turks (Kazan and Astrakhan Tatars, Bashkirs and Chuvash), Crimean Tatars, Nogai Turks and Siberian Turks in Turkey.

Keywords: Tatars, Khanate of Crimea, Khanate of Kazan, Idyl-Ural Turks, Nogai, Historiography

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: D.K. 0000-0003-1261-2197

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Diñçer Koç,

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: dincerkoc@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 09.10.2023

Kabul/Accepted: 03.11.023

Atıf/Citation:

Koç, Diñçer. "15-20. Yüzyıllar Arasında Kuzey Türkistan Tarihi Üzerine Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmalara Dair Kısa Bir Değerlendirme." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 493-523.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238115>

Extended Abstract

This work delves into the history of Kuzey Turkestan’s Turkish base, which holds a significant place in Turkish history following the establishment of the Republic of Türkiye. It evaluates the scope of academic research conducted by Turkish historians concerning states and sub-ethnic categories. While Turkish-Tatar states that emerged in the first half of the 15th century with the disintegration of Altın Orda State have been explored by foreign scholars as part of Russian history, today, the regions of Siberia, Deşt-i Kıpçak, and İdil-Ural constitute Northern Turkestan - ancient Turkish land pre-dating Russian dominance. This region encompasses the territories of Kazakhstan, the Russian Federation and Ukraine, making it an integral part of Turkish history. Despite the continuous waves of immigration during Russian rule, the enduring Turkish presence in this geography remains a clear indicator of its historic significance.

During the early years of the Republic, particularly during the foundation of the Soviet Union in Russia, Turkish intellectuals who emigrated from Russia made valuable contributions to the first academic studies aimed at enlightening the history of Northern Turkestan’s Turkish base in the post-Altın Orda State period. Notable historians, including In the academic studies regarding the Kazan Khanate, Crimean Khanate, Kasım Khanate, A. Zeki Velidi Togan, Abdullah Battal-Taymas, Akdes Nimet Kurat and Reşid Rahmeti Arat have played a prominent role in academic studies related to the Astrakhan Khanate, Sibir Khanate and Nogay Orda - collectively referred to as Turkish-Tatar States. A significant of their prominence is their command of the Russian language. Therefore, except few Russian-speaking historians, little progress was made in the literature regarding the histories of Turkish populations in the İdil-Ural region and beyond, except the Crimean Khanate, until the collapse of the Soviet Union’s collapse in 1991.

Nevertheless, some important works have been written that shed light on the history of Turkish-Tatar khaganates. One notable example is “Turkish People and States in the North of Black Sea in IV-XVIII. Centuries” written by Akdes Nimet Kurat, which provides comprehensive coverage of the Crimean Khaganate and the Kazan Khaganate. After a significant interval, another work that prominence is a doctoral thesis by Serkan Acar about the history of the Kazan Khaganate, titled “Political Relations of the Kazan Khaganate-Moscow Knez (1437-1552)”, published by the Turkish Historical Society. The same scholar authored a master’s thesis titled “The Kasım Khaganate (1445-1681)”, which remains the only publication related to the history of Kâsım Khaganate during the Republican era. Similarly, works on the history of Nogay Orda during the Republic era are accepted by historians as one of the state foundations emerging after the Altın Orda’s disintegration, but have not been sufficient. Notably, “Nogays”, penned by our historian Mehmet Alpargu, holds particular importance in this context.

The Astrakhan Khaganate, in contrast to other Turkish-Tatar states, remains a subject that

has not received significant scholarly attention in Turkey. Notably, this state has attracted the attention of Turkish historians like Halil İnalçık and Akdes Nimet Kurat, largely due to the Ottoman Empire's Astrakhan campaign and the Channel Project. While numerous academic works have delved into the history of Astrakhan Khaganate, they are primarily found in the form of articles, book chapters, and encyclopedia articles. Reşid Rahmeti Arat, Fatih Ünal, Serkan Acar and Dinçer Koç are prominent Turkish historians who have contributed to this field.

Regarding the Başkurt Turks, who constitute the most populous Turkish people in the region of İdil-Ural after the Kazan Tatars, the only comprehensive work belongs to A. Zeki Velidî Togan, himself a Başkurt Turk. Similarly, there has been limited academic research on the history of Çuvaş Turks, with only one publication on this topic. The work, authored by Durmuş Arık, bears the title of "Christianised Turks: Çuvaş".

During the Republic era in Türkiye, academic explorations of the Sibir Khaganate and the aftermath of Siberian Turks remained limited until the 2010s. Nevertheless, the most notable academic work titled "The History of Siberia – from the Beginning to 1917" was published in 2020 by İlyas Topsakal. This work offers a comprehensive examination of the history of Siberia, spanning from ancient times to the early 20th century. Additionally, an academic council comprising Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever and Harun Arslantürk played a significant role by translating the chronicles of the Sibir Khaganate (3 volumes) from old Russian to Turkish.

The Crimean Khaganate stands out for its long-lasting presence, largely due to its protection under the Ottoman Empire from its early era after emerging following the disintegration of Altın Orda state in the 15th century. As a result, the Crimean Khaganate is the most studied Turkish-Tatar state in Türkiye. The earliest academic works on this subject, dating back to the Republic era, were authored by scholars such as Hamdi Giray, Cafer Kırimer, Hasan Ortekin, Fevzi Kurdoğlu, Halil İnalçık and Akdes Nimet Kurat. Historians like Ahmed Süha Arslanğiray, Muzaffer Ürekli and Özalp Gökbilgin have also made significant contributions, covering the foundation of the Crimean Khaganate, Ottoman patronage, and its early history.

Despite academic works being produced throughout the Republic era to shed light on the histories of Turkish-Tatar states and their people, these efforts have not matched the level of research conducted in countries like Russia and the USA. This discrepancy becomes even more apparent in the context of the Republic era history studies concerning the Northern Turkestan's Turkish base, which came under Russian rule starting in the middle of the 16th century and continued until the first quarter of the 20th century. Notably, the book written by the late Nadir Devlet in the 1980s, "History of National Struggle of Turks in Russia (1905-1917)" drew attention considerably.

Following the dissolution of the Soviet Union and with support in the form of state-sponsored scholarships, Turkish historians began visiting Russia, learning the language, and conducting research. Notable research studies started to emerge regarding the history of Northern Turkestan's Turkish base in the post-Altın Orda State. Turkish historians like İsmail Türkoğlu, İlyas Topsakal, İlyas Kemalöğlu and Serkan Acar have primarily focused on the İdil-Ural region. These historians have made valuable contributions, especially through their studies of community affairs leaders of Kazan Tatars on the cusp of the 19th and 20th centuries and their significance in the national struggles of Turks in Russia from 1905 to 1917. In Türkiye, the history of Crimean Tatars in the post-Khaganate period has been evaluated in the context of immigration and activities of İsmail Gaspralı.

In recent years, there has been a noticeable increase in interest and research into the history of Northern Turkestan's Turkish base within Turkish academia. Nevertheless, there remains a need for more academic research on certain topics, such as the Kasım Khanate, Astrakhan Khanate, Baskurts, Çuvaşs, and Nogay Orda, to reach the desired level and quantity of scholarship. The growing interest in the history of Siberia is a promising development.

Giriş

Ülkemizde tarih biliminin en mühim alanlarından biri olan Umumi Türk Tarihi ya da daha çok bilinen adıyla Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı merhum hocamız A. Zeki Velidî Togan'ın ilmi faaliyetleriyle İslâmiyet öncesi Türk tarihinin ve Türkiye dışındaki Türk soydaşlarımızın tarihinin araştırılması maksadıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kurulmuş ve daha sonra diğer üniversitelerdeki Tarih bölümlerinde yaygınlaşmıştır. A. Zeki Velidî Togan'ın sınırlarını belirlediği ve öncelikle İslâmiyet öncesi Türk tarihi üzerine yoğunlaşan Genel Türk Tarihi Bilim Dalının mühim araştırma alanlarından biri de Türk-Tatar hanlıkları ve bunların yıkılmasının ardından Rus hâkimiyetine giren Kuzey Türklerinin tarihidir.

Altın Orda'nın hâkimiyet kurduğu tarih kaynaklarının Deşt-i Kıpçak olarak adlandırdığı bölgede doğuda İrtiş Nehri'nden başlayarak Kazakistan'ın kuzeyinden Urallara ve oradan da İdil boyu üzerinden Kırım yarımadasına ulaşarak batıda Macaristan ovalarına kadar yayılan bozkır kuşağında 15. yüzyılın ortalarına doğru yaşanan taht kavgaları neticesinde Türk-Tatar devletleri olarak da adlandırdığımız, Kazan Hanlığı, Sibir Hanlığı, Nogay Ordası, Astarhan Hanlığı, Kırım Hanlığı ve Kâsım Hanlığı gibi siyasî teşekküller ortaya çıkmaya başlamıştır. Cumhuriyet devrinde uzun bir süre boyunca Türk-Tatar devletlerinin tarihini çoğunlukla Bolşevik İhtilali'nden sonra gerçekleşen siyasî ve askerî mücadelelerin ardından Türkiye'ye göç etmiş Türk kökenli A. Zeki Velidî Togan, Abdullah Battal-Taymas, Reşid Rahmeti Aras, Akdes Nimet Kurat gibi tarihçilerin çalışmaları vesilesiyle öğrenme imkânı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte son yıllarda bilhassa Rusça öğrenen Türk akademisyenlerin katkısıyla Kuzey Türklerinin tarihlerini irdeleyen önemli eserler ortaya çıkmıştır. Söz konusu çalışmaları coğrafya ve alt etnik soylar özelinde aşağıdaki başlıklar halinde tasnif etmemiz mümkündür.

İdil-Ural Türkleri

1. Kazan Tatarları

A. Zeki Velidî Togan henüz 1912 yılında Kazan'da *Türk ve Tatar Tarihi* adlı bir eser kaleme alarak Altın Orda ve sonrasında Tatar Türklerinin tarihini yazmışsa da Osmanlı alfabesiyle Kazan'da yayınlanan bu eseri Türkiye'ye geldikten sonra bir daha neşretmemiştir¹. Bu yüzden Türk araştırmacılarının esere ulaşımı sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte Togan, 1966 yılında Kazan Hanlığı'nda İdil Bulgarlarından başlayarak İslâmiyet'in kökenini ve Tatar Türklerinin kültüründe elde ettiği yüksek mevkii ele aldığı bir makale yayınlamıştır². Cumhuriyet döneminde İdil boyu Türklerinin tarihi hakkında ilk önemli çalışmalardan birini Abdullah Battal-Taymas yapmıştır. O 1922-1923 yıllarında Finlandiya'nın başkenti

1 A. Zeki Velidî Togan, *Türk ve Tatar Tarihi*, Elektro-Tipografya Millet, Kazan 1912.

2 "Kazan Hanlığında İslâm Türk Kültürü", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4 (1966), s. 179-204.

Helsinki’de yaşadığı günlerde kaleme aldığı ve *Kazan Türkleri* adını verdiği eserini 1925 yılında İstanbul’da Osmanlıca alfabeyle neşretmiştir³. Bu eser kısaca Kazan Hanlığı tarihini ele almasının yanı sıra 1552 yılından sonra İdil boyunda yaşayan Kazan Türkleri ve Başkurt Türklerinin 20. yüzyılın başına kadar olan tarihlerini ve Rus misyonerliğine karşı var olma mücadelelerini millî bir bakış açısıyla ele alması bakımından tarihçiler için büyük öneme haiz olmakta ve bu alanda bir başvuru kaynağı niteliğinde güncelliğini muhafaza etmektedir. Abdullah Battal-Taymas’ın ardından Reşid Rahmeti Arat’ın MEB İslâm Ansiklopedisi için kaleme aldığı “Kazan” maddesi de adeta Kazan Türklerinin tarihinin bir özeti şeklindedir ve bu alanda yapılan çalışmaların ilk başvuru kaynakları arasındadır⁴.

Merhum tarihçimiz Akdes Nimet Kurat vazife gördüğü Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi’nin Dergisinde 1954 yılında Kazan Hanlığı’nın tarihini anlatan bir makale yayınlamıştır⁵. Bununla birlikte Kazan Hanlığı hakkında Türkiye’de yazılan en kıymetli eserlerden biri hiç kuşkusuz yine onun tarafından kaleme alınan *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı kitapta yer alan “Kazan Hanlığı” bölümüdür. Nitekim bu kapsamlı eserde Kırım Hanlığı’ndan sonra en hacimli bölüm Kazan Hanlığı’na aittir⁶. Eserde Kazan Hanlığı’nın siyasî tarihinin yanı sıra idarî, askerî, iktisadî, kültürel ve sosyal yapısı da ele alınmıştır. Akdes Nimet Kurat’ın bunların haricinde 1552 yılında Kazan Hanlığı’nın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Tatar Türklerinin Rus hâkimiyeti altındaki durumları üzerine genel bir değerlendirme niteliğinde kaleme aldığı bir makalesi de bulunmaktadır⁷.

Akdes Nimet Kurat’ın ardından Kazan Hanlığını ele alan kısa bir madde Ahmet Temir tarafından 1976 yılında ilk baskısı yapılan *Türk Dünyası El Kitabı* adlı ansiklopedik eserin ilk cildinde yayınlanmıştır⁸. Nadir Devlet’in 1989 yılında yayınlanan “Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi” başlıklı proje için kaleme aldığı “Kazan Hanlığı” bölümü de bir ansiklopedi maddesi niteliğindedir⁹.

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından birçok Türk tarihçinin eskiye kıyasla çok daha kolay bir şekilde Rusya Federasyonu ve Türk Cumhuriyetlerine giderek hem Rusça öğrenme hem de araştırma yapma imkânına sahip olmalarıyla birlikte Kazan Hanlığı ve sonrasında İdil boyu Tatar Türklerinin tarihi üzerine yapılan yayınlar 2000’li yıllardan itibaren hissedilir derecede artmıştır. Bu durum hem tercüme hem de telif eserlerde gözlemlenmiştir.

3 Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, İstanbul 1925. Bu eser daha sonra Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından 1966 ve 1968 yıllarında Ankara’da Latin harfleriyle iki kez daha yayınlanmıştır.

4 “Kazan”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 505-522.

5 “Kazan Hanlığı”, *DTCF Dergisi*, XII/3-4 (1954), s. 227-247.

6 *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972.

7 “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, *DTCF Dergisi*, XXIII/3-4 (1968), s. 91-99.

8 “Kazan Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1982, s. 409-414.

9 “Kazan Hanlığı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, İstanbul 1989, s. 344-350.

Nitekim 2002 yılında yayınlanan *Türkler* adlı ansiklopedik eserde Kazan Hanlığı tarihini ilgilendiren bazı maddeler yer almıştır¹⁰. İlyas Kemaloğlu 2003 yılında meşhur Tatar alim Rızaeddin Fahreddin'in *Altın Orda ve Kazan Hanları* adlı eserini neşretmiştir¹¹. 2005 yılında Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından Osmanlı Arşivi'nde bulunan Kazan'la ilgili belgeler latin alfabesine aktarılarak neşredilmiştir¹². 2007 yılında İlyas Kemaloğlu tarafından yayınlanan *Avrasya Fatihî Tatarlar* adlı derleme eserde Kazan Hanlığı hakkında Rusçadan Türkçeye tercüme edilen bir bölüm yer almıştır¹³. 2008 yılında ünlü Tatar tarihçi Şehabeddin Mercanî'nin eseri Türkiye Türkçesine aktarılarak neşredilmiştir¹⁴. 2009 yılında Kazan Hanlığı tarihine dair üç önemli yayın yapılmıştır. Bunlardan ikisi tercüme eserlerdir. Nitekim Fatih Ünal Kazanlı tarihçi Ayneddin Ahmerov'un *Kazan Tarihi* adlı eserini Türkiye Türkçesine aktararak 2009 yılında yayınlamıştır¹⁵. Kazan Hanlığı tarihi üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma hiç kuşkusuz Mihaıl Hudyakov'un Rusça yayınladığı eseridir. Ünlü Tatar şair ve 20. yüzyılın başlarında Kazan Tatarları arasında oldukça etkili olmuş toplumsal faaliyet adamı Ayaz İshaki'nin Rusçadan tercüme ettiği bu mühim eser tarihçimiz İlyas Kemaloğlu'nun çabasıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır¹⁶. İlyas Kemaloğlu'nun bahsi geçen neşrinin haricinde Kazan Hanlığı'nın yıkılmasında Ruslarla işbirliği yapan Ermeni tüccarların faaliyetlerini ele alan bir orijinal makalesi ve Kazan Hanlığı'nın son hanbikesi Süyünbike'yi konu edinen bir kitap bölümü de bulunmaktadır¹⁷.

Kazan Hanlığı tarihine dair Türkiye'de yapılan en ciddi akademik çalışmalardan biri de Serkan Acar'a aittir. Doktora tezi olarak 2009 yılında tamamlanan bu eser Rus kroniklerinden detaylı bir şekilde istifade ederek Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği siyasi ilişkilerini ele alması bakımından alana önemli katkı sağlamıştır¹⁸. Serkan Acar aynı zamanda Kazan

10 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 441-453; Donald Ostrovski, "Kazan Hanlığı'nda İdari Yapı", *Türkler*, VIII, s. 453-460.

11 Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, yay. haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

12 *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2005.

13 S. H. Alişev, "Kazan Hanlığı: Kuruluşu ve Gelişmesi", çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 117-151.

14 Şehabeddin Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, yay. haz. E. N. Hayrullin, Türkiye Türkçesi'ne Akt. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008.

15 *Ayneddin Ahmerov'un Kazan Tarihi*, haz. Fatih Ünal, Karadeniz Dergisi Yayınları, Ankara 2009.

16 Mihaıl Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshaki, haz. İlyas Kemaloğlu, TTK Yayınları, Ankara 2009.

17 "Kazan Hanlığı'nın Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği", *Bilig*, sayı 58 (2011), s. 203-210; "Süyün Bike: Tatarların Son Hanbikesi", *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü*, ed. Vahit Türk, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 252-267.

18 *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Hanlığını konu alan bazı makale ve kitap bölümleri yazmıştır¹⁹. Dinçer Koç tarafından Türkçeye tercüme edilerek bir kitap bölümü olarak yayınlanan Avusturyalı diplomat S. Herberstein’in notları 16. yüzyılda Kazan ve diğer bölgelerde yaşayan Tatar Türklerinin siyasî, iktisadî ve kültürel durumları hakkında önemli bilgiler veren bir ana kaynak çevirisi olması bakımından ehemmiyet arz etmektedir²⁰.

Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan İslâm Ansiklopedisi’nin 25. cildinde İsmail Türkoğlu tarafından yazılan “Kazan Hanlığı” maddesi bu hususta önemli yayınlardandır²¹. Kazan Hanlığı dâhil Türk-Tatar devletlerinin tümünün tarihi *Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar* başlıklı eserde özet olarak Dinçer Koç tarafından kaleme alınmıştır²². Son olarak İlyas Kemaloğlu *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası* adlı eserde Kazan Hanlığı’nın tarihi coğrafyasını esas olmak suretiyle haritasını çıkararak önemli katkıda bulunmuştur²³.

Kazan Hanlığı’nın 1552 yılında düşmesinden sonra İdil boyu Tatar Türklerinin Rus hâkimiyetine girmesi üzerine Çarlık yönetimi tarafından maruz bırakıldığı zorla Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı millî varlığını korumak için yüzyıllarca verdiği mücadeleler son yıllarda önemli araştırmaların konusu olmuştur. Bu minvalde Saime Selenga Gökğöz ve İlyas Topsakal doktora seviyesinde önemli akademik çalışmalara imza atmışlardır²⁴. Bu hususta önemli bir tercüme bölüm de *Avrasya Fatihî Tatarlar* adlı eserde bulunmaktadır²⁵.

II. Katerina döneminde bir takım siyasî, kültürel ve ekonomik haklar elde eden İdil boyu Tatar Türkleri arasında ticaretin gelişmesine muvazi olarak ortaya çıkan burjuvazi sınıfının tesiriyle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ş. Mercanî, M. Carullah, A. İbrahimov vb. şahsiyetlerin öncülüğünde yenileşme ve aydınlanma hareketi başladı. 1905

19 “Kazan Adının Kökeni”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 26 (2010), s. 27-33; “XVI. Yüzyıl Türk-Tatar Tarihinin Mühim Bir Kaynağı: Kazanskaya İstoriya”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 33 (2012), s. 35-42; “Kazan Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 248-284; “Kazan Hanlığı”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 629-664; “Altın Orda’nın Mirasçıları: Türk-Tatar Hanlıkları”, *Ötügen’den Kırım’a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 293-318.

20 “Avusturyalı Diplomat Sigismund Von Herberstein’in Müslüman Tatar Türklerine Dair Bazı Tespitleri”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnâmeler*, ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 49-77.

21 “Kazan Hanlığı”, *DİA*, XXV, s. 136-138.

22 Ali Ahmetbeyoğlu vd., *Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 317-374.

23 “Kazan Hanlığı (1437-1552)”, *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 383-386.

24 Saime Selenga Gökğöz, *Yevfimiy Aleksandroviç Malov: İdil-Ural’da İslâm Karşıtı Misyon Siyaseti*, Köksav Yayınevi, Ankara 2007; İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018.

25 D. M. Makarov, “Çarlık Rusyası’nın Kazan Halklarını Hristiyanlaştırma Politikası”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 153-192.

yılında Rus İmparatorluğu'nun doğuda hiç beklenmedik şekilde Japonya'ya mağlup olması İmparator II. Nikolay'ı reform yapmaya zorladı ve böylece Rusya'da meşrutiyet yönetimine geçilerek devlet duması açıldı. 1917 Bolşevik devrimine kadar olan süreçte Kıvrımlı İsmail Gaspıralı'nın önderliğini yaptığı ceditçilik hareketi bu dönemde İdil boyunda oldukça etkili oldu. "Türkçülük" düşüncesinin itici gücüyle Rusya Türkleri ya da Rusya Müslümanları denilen İmparatorluk Rusyası hâkimiyetindeki tüm soydaş halklar başını Y. Akçura, A. İbrahimov, S. Maksudi Arsal gibi İdil boyu Tatar aydınlarının çektiği liderlerin çabalarıyla tertip edilen bütün Rusya Müslümanları kongreleri aracılığıyla ortak hareket etme iradesi ve sorunları birlikte çözme çabası içerisine girdi. Bunun için gazetecilik başta olmak üzere önemli basın faaliyetleri icra ettiler. Neticede 1917 Bolşevik Devriminden sonra gelişen olaylar neticesinde ortaya çıkan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içerisinde İdil Boyunda özerk Tataristan, Çuvaşistan ve Başkurdistan cumhuriyetleri kuruldu. Bunlar 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya Federasyonu'na bağlandılar. Bugün İdil-Ural Türkleri olarak adlandırdığımız soydaşlarımızın ana hatlarıyla belirlediğimiz Kazan Hanlığı sonrası bilhassa 20. yüzyılın başlarındaki tarihleri Genel Türk Tarihi alanının önemli bir alanı olarak araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu hususta ilk mühim akademik çalışma merhum tarihçimiz Nadir Devlet'e aittir. O 1976 yılında İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalında merhum hocamız İbrahim Kafesoğlu'nun danışmanlığında başladığı *Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)* başlıklı doktora tezini 1982 yılında tamamlamıştır²⁶. Kazan Tatarlarının öncülüğünde Rusya Türklerinin 20. yüzyılın başındaki siyasî ve kültürel faaliyetlerini ele alan bu önemli eser önce Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü daha sonra da Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanarak bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur²⁷. Nadir Devlet'in ardından merhum Necip Hablemitoğlu tarafından çok değerli bir çalışma daha yapılmıştır. O, *Çarlık Rusyası'nda Müslüman Kongreleri (1905-1917) ve Türk İnkılabına Etkileri* başlıklı doktora tezini 1988 yılında Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde tamamlamıştır. Çalışmalarını devam ettiren Necip Hablemitoğlu daha sonra birinci el kaynakları incelenmesi neticesinde hazırladığı eserini 1997 yılında yayınlamıştır²⁸. Rusya Türklerinin Tatarlar öncülüğünde 1905 yılında başlayan siyasî hareketleri Giray Saynur Bozkurt tarafından da ele alınmıştır²⁹. İdil boyu Tatar Türkleri arasında aydınlanma hareketleri ve bunlara öncülük eden lider şahsiyetler

26 İsmail Türkoğlu, "Prof. Dr. Nadir Devlet (15 Temmuz 1944-30 Nisan 2021)", *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2021), s. 99.

27 Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985; aynı.mlf., *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

28 *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997.

29 *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasî Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008.

üzerine ise son yıllarda Türk akademisyenler Mehmet Görmez³⁰, İsmail Türkoğlu³¹, Ahmet Kanlıdere³², İbrahim Maraş³³, Alper Alp³⁴, Emre Özsoy³⁵ önemli eserler kaleme almışlardır. Henüz hakkında detaylı bir akademik araştırma yapılmamış Rusya Türklerinin 1905-1920 yıllarındaki en mühim liderlerinden Sadri Maksudi Arsal’ın kısa biyografisi kızı Adile Ayda tarafından yazılmıştır³⁶.

Sovyetler Birliği’nin teşekkülünün ardından İdil boyunda Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır. Aydın, tüccar, zanaatkâr, köylü vb. tüm milliyetçi şahsiyetlerin büyük baskı altına alındığı hatta sürgünlerde ortadan kaldırıldığı 1925’ten 1930’lu yılların sonlarına kadar devam eden süreç tarihçiler için oldukça ilgi çekicidir. Hiç kuşkusuz, Tataristan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve Stalin döneminde uygulanan baskı siyaseti hususlarında kaleme alınan en mühim çalışmalardan biri, Tatar aydını Timurbek Devletşin’in *Sovyet Tataristan’ı* adlı eseridir. Sovyetler Birliği’nde uzun yıllar boyunca yasaklanan bu eser 1981 yılında Türkçeye tercüme edilerek Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır³⁷. Böylece bu alanda önemli bir boşluk doldurulmuştur. Onun ardından Tataristan’da Sovyet döneminin ilk yıllarında yaşanan açlık hususunda Tatar tarihçi İ. R. Tagirov’un bir yazısı İlyas Kemaloğlu tarafından Rusçadan Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır³⁸.

30 *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

31 *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Diyanet Vakfı, Ankara 1997; *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000. Prof. Dr. İsmail Türkoğlu’nun bunların dışında 19-20. yüzyıllarda İdil-Ural sahasına yönelik onlarca makale, kitap bölümü, ansiklopedi maddesi ve basılmış bildirisi vardır.

32 *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005; *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki (1878-1954)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019. Yazarın Türkiye Türkçesine aktararak yayına hazırladığı bazı mühim eserleri şunlardır: Muhammed Zâhir Bigi, *Mâverâünnehir’de Seyahat*, haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2005; Yusuf Akçura, *Damolla Âlimcan el-Barudi: Tercüme-i Hâli*, Âlimcan Barudi Biyografisi Ekleyerek Tatar Türkçesinden Aktaran Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019. Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere’nin bunların dışında 19-20. yüzyıllarda İdil-Ural sahasına yönelik birçok makale, kitap bölümü, ansiklopedi maddesi ve basılmış bildirisi vardır.

33 *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2002. Prof. Dr. İbrahim Maraş’ın bu eserinin dışında İdil boyu Tatar Türklerinin 19-20. yüzyıllardaki dedidizm başta olmak üzere dini ve sosyal hareketlerine yönelik birçok makale, kitap bölümü, ansiklopedi maddesi ve basılmış bildirisi vardır.

34 *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı*, Berikan Yayınları, Ankara 2011. 20. yüzyılın başlarında Kazan Türklerinin siyasî sosyal yapısına yönelik değerli yayınları bulunan Doç. Dr. Alper Alp, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı’nda “Kazan Tatarları’nın Siyasî Konum ve Yükselişleri” başlıklı doktora tezini 2010 yılında tamamlamıştır. Kazan Tatarlarının 1917 devrimine kadar olan tarihlerini arşiv vesikaları başta olmak üzere birinci el kaynaklarla bütünlük içerisinde inceleyerek 20. yüzyılın ilk 16 yılındaki sosyal meselelere ve kurumlara yoğunlaşan bu değerli tez yazar tarafından yayına hazırlanmaktadır.

35 *Stalin’in Darağacında Bir Tatar Aydınının Portresi Muhammed Fatih Kerimi ve Ceditçilik Hareketi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.

36 Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

37 Timurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan’ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

38 İ. R. Tagirov, “Tataristan’da Açlık Yılları”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatih Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 193-212.

Sovyet Dönemi Tataristan'ın ilk yıllarında lider şahsiyetlerin başında Mirsaid Sultangaliyev gelmektedir. Onun biyografisi hakkında Mehmet Aça tarafından yayınlanan eser oldukça günceldir³⁹. Burada zikre değer önemli bir tercüme eser de Azade-Ayşe Rorlich'e ait *Volga Tatarları*'dir. 1986 yılında Amerika'da İngilizce olarak yayınlanan bu eser Mehmet Süreyya Er tarafından Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır⁴⁰. Alanında uzman bir akademisyen tarafından kaleme alınan bu eser Tatar Türklerinin tarihini geçmişten 20. yüzyıla kadar getiren bütüncül bir çalışma olması bakımından ehemmiyetlidir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu'na bağlı olarak ortaya çıkan Tataristan Cumhuriyeti'nin yakın tarihiyle ilgili olarak İlyas Kemaloğlu'nun önemli bir yazısı 2020 yılında yayınlanmıştır ve bu hususta başlıca kaynak olarak dikkat çekmektedir⁴¹.

2. Başkurtlar

İdil-Ural bölgesinin Tatarların ardından en kalabalık Türk topluluğu olan Başkurt Türkleri hakkında Cumhuriyet dönemi boyunca telif eser seviyesinde yapılan yegâne çalışma kendisi de Başkurt Türkü olan A. Zeki Velidi Togan'a aittir⁴². Onun ders notlarından derlenen ve vefatından sonra yayınlanan bu kitapta başlangıçtan Sovyetler Birliği'nin teşekkülüne kadar olan uzun süreçte Başkurtların tarihi ele alınmaktadır. Bununla birlikte eser, Başkurtlar konusunda ilk başvuru kaynağı olarak büyük kıymete haizdir. Togan'ın eserinin ardından Rusya'da yayınlanmış Başkurtların tarihini ele alan birkaç mühim çalışma da Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır⁴³. Böylece Başkurtların tarihiyle ilgili literatürde 2000'li yıllarda bir nebze de olsa artış sağlanmıştır.

3. Çuvaşlar

Türkiye'de Çuvaş Türkleri ile ilgili akademik araştırmalar birçoğu son yıllarda yapılmak kaydıyla bilhassa dil ve edebiyat üzerine gerçekleştirilmiştir. Çuvaş Türklerinin tarihi ise

-
- 39 Mehmet Aça, *Sosyalist Turancı Bir Türk Mirsaid Sultangaliyev*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2023.
- 40 Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- 41 "İdil-Ural (Tataristan, Çuvaşistan, Başkurdistan)", *Çağdaş Türk Dünyası*, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s. 207-223.
- 42 Zeki Velidi Togan, *Başkurtların Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara 2003. Bu eser daha sonra yeniden gözden geçirilerek İş Bankası Yayınları tarafından yeniden bastırılmıştır. A. Zeki Velidi Togan, *Başkurtların Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020. Ayrıca bkz. İlyas Kemaloğlu, "Başkurtların Tarihi", *Zeki Velidi Togan: İltimi Hayatı, Eserleri, Siyasî Faaliyetleri, Hatıralar*, ed. Serkan Acar, Akçağ Yayınları, İstanbul 2017, s. 239-247.
- 43 S. İ. Rudenko, *Başkurtlar*, çev. Roza-İklil Kurban, Kömen Yayınevi, Konya 2001; R. G. Kuzeyev, *İdil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2005; M. Nadırgulov-A. Salihov, *Başkurt Seçereleri*, Türksoy Yayınları, Ankara 2009; Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi*, haz. Zafer Sever, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022. Ayrıca 2008 yılında Melek Özyetkin, İlyas Kemaloğlu ve A. Merthan Dündar'ın editörlüğünde Başkurtların dili, tarihi ve kültürünü ele alan bir ortak yazarlı eser yayınlanmıştır: *Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

bugüne kadar tarihçilerimizin pek ilgisini çekmemiştir. Bu yüzden Nuri Yüce’nin Diyanet İslâm Ansiklopedisi için kaleme aldığı ve 1993 yılında yayınlanan “Çuvaşlar” maddesi ehemmiyet arz etmektedir⁴⁴. Türkler Ansiklopedisi’nde Çuvaşların etnik oluşumları üzerinde duran bir bölüm de Çuvaşların tarihinin öğrenilmesinde mühim bir Türkçe başvuru maddesidir⁴⁵. Bu hususta yazılan yegâne akademik kitap ise Durmuş Arık’a aittir⁴⁶ ve Çuvaş Türklerinin tarihlerinin öğrenilmesinde başlıca Türkçe kaynaktır. Cemaleddin Yavuz tarafından yeni neşredilen bir eser de Türkiye’de Çuvaşların tarihinin ve kültürünün öğrenilmesine katkı sunmuştur. Bu eser Çuvaşların 20. yüzyılım başında kültürel durumlarını ve yaşayışlarını bir Tatar aydınının gözüyle irdeleyen güncel bir çalışma olması bakımından dikkat çekicidir⁴⁷.

4. Astarhan Hanlığı

Altın Orda’nın dağılmasından sonra İdil boyunda ortaya çıkan Türk-Tatar devletlerinden biri de Astarhan Hanlığı idi. Bu devlet hakkında Türkiye’de Cumhuriyet dönemi boyunca sınırlı sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanlarından biri Akdes Nimet Kurat’a aittir⁴⁸. Bu hususta Reşid Rahmeti Arat’ın İslâm Ansiklopedisi’nde yer alan kısa “Astarhan” maddesi de önemini halen muhafaza etmektedir⁴⁹. Türk Dünyası El Kitabı’nda yayınlanan “Astarhan Hanlığı” maddesi de aynı müellife ait olmakla birlikte İslâm Ansiklopedisi’ndeki maddenin oldukça kısa bir özeti niteliğindedir⁵⁰. Aslında Astarhan Türk tarihçilerinin dikkatini daha çok Osmanlı ordusunun 1569 yılında düzenlediği Astarhan/Ejderhan seferi sebebiyle çekmiştir. Bu meseleyle ilgili olarak Halil İnalıcık ve Akdes Nimet Kurat gibi önemli tarihçilerimiz tarafından çeşitli yayımlar yapılarak konu detaylı bir şekilde incelenmiştir⁵¹. 1999 yılında yayınlanan Osmanlı Arşivi’ndeki “7 Numaralı Mühimme Defteri” de Astarhan Seferi hakkında en önemli tarih kaynaklarından biridir⁵². Astarhan Seferi ile alakalı Rus elçilik raporları ise İlyas Kemaloğlu tarafından Rusçadan Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır⁵³. Tüm bunlarla birlikte Astarhan Hanlığı’nın tarihi Fatih Ünal ve

44 “Çuvaşlar”, *DİA*, VIII, s. 388-392.

45 Yakov Kuzmin-Yumanadi-Pavel V. Kulerbov, “Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları”, *Türkler*, I, s. 491-496.

46 *Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.

47 *Zafır Beşiri ve Çuvaşlar: Bir Tatar Aydınının Gözünden 20. Yüzyılın Başında Çuvaş Yaşayışı ve Kültürü*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2023.

48 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 274-280.

49 “Astarhan”, *İslâm Ansiklopedisi*, I, s. 680-682.

50 “Astarhan Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1982, s. 415-416.

51 Halil İnalıcık, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Belleten*, XII/46 (1948), s. 349-402; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, DTCF Yayınları, Ankara 1966.

52 *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>*, I-III, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

53 *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011.

Dinçer Koç'un uzun makalelerinde ele alınmıştır⁵⁴. Astarhan Hanlığı'nın tarihi hususunda önemli bir yayın da Serkan Acar'a ait *Doğu Avrupa Türk Tarihi* adlı eserdeki bölümdür⁵⁵. Serkan Acar aynı zamanda "Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası"nda tarihi verilere göre Astarhan Hanlığı'nın haritasını oluşturmuştur⁵⁶. Aynı müellif içeriğinde Astarhan Hanlığı'nın erken dönemine ait bilgiler bulunan 15. yüzyıl kaynağı Afanisy Nikitin'in seyahatnâmesini de eski Rusçadan Türkçeye tercüme ederek yayınlamıştır⁵⁷. Ayrıca Rus tarihçi İlya V. Zaitsev'in Astarhan şehrinin adlandırılmasıyla alakalı bir makalesini Türkçeye tercüme etmiştir⁵⁸. Bunların dışında "Türkler" Ansiklopedisi'nde Rus araştırmacı İlya. V. Zaitsev'e ait oldukça özgün bir madde bulunmaktadır⁵⁹. Yine aynı müellifin *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* başlıklı eserde Astarhan Hanlığını anlattığı bir kitap bölümü mevcuttur⁶⁰. Zafer Sever'in Astarhan bölgesinin 18. yüzyılın sonlarındaki durumunu ele alan makalesi de burada zikre değerlidir⁶¹.

Kâsım Hanlığı

Altın Orda Devleti'nin parçalanmasından sonra ortaya çıkan Türk-Tatar devletleri arasında Türkiye'de hakkında en az akademik inceleme yapılanı hiç kuşkusuz Kâsım Hanlığı'dır. Kâsım Hanlığı ile ilgili olarak Cumhuriyet dönemi boyunca başlıca başvuru kaynağı olarak MEB İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan Reşid Rahmeti Arat'ın maddesi uzun bir süre boyunca yegâne çalışma olarak dikkat çekmiştir⁶². Bu hususta Ahmet Temir'in Türk Dünyası El Kitabı adlı eserde çok kısa bir bölümü de vardır⁶³. Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Kâsım Hanlığı" maddesi ise Ahmet Taşağıl'a aittir⁶⁴. Bunların yanı sıra 2002 yılında yayınlanan "Türkler" Ansiklopedisi'ne Rus tarihçisi İlya V. Zaitsev tarafından Kâsım Hanlığı maddesi yazılmıştır⁶⁵. Oldukça sınırlı bilgi veren bu çalışmaların ardından nihayet tarihçimiz Serkan Acar, Rusya'da yapmış olduğu araştırmalar neticesinde Kâsım Hanlığı'nın tarihini ele alan

54 Fatih Ünal, "Geçmişten Günümüze Astarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXVIII (2012), s. 227-252; Dinçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (2012), s. 455-494.

55 "Astarhan Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 703-714.

56 "Astarhan Hanlığı (1502-1556)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 386-388.

57 Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, çev. ve yay. haz. Serkan Acar, TTK Yayınları, Ankara 2013.

58 İlya V. Zaitsev, "Ortaçağ Kaynaklarında Astarhan Şehrinin Adlandırılması Sorununa Dair", çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/1 (2011), s. 607-638.

59 "Astarhan Hanlığı", çev. Zh. Zardukhn, *Türkler*, VIII, s. 460-466.

60 "Astarhan Hanlığı", çev. İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 373-387.

61 "Yan Pototski'nin Seyahat Notlarına Göre Astarhan ve Çevresi (1797)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 58 (2023), s. 281-300.

62 "Kasım Hanlığı", *DİA*, VI, s. 380-386.

63 "Kasım Hanlığı", *TDEK*, s. 417-419.

64 "Kasım Hanlığı", *DİA*, XXIV, s. 543-544.

65 "Kasım Hanlığı", çev. Özgür Çınarlı, *Türkler*, VIII, s. 466-471.

bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Rus kaynaklarından geniş bir şekilde istifade edilerek hazırlanan bu tez 2008 yılında kitap olarak yayınlanmıştır⁶⁶. Böylece Kâsım Hanlığı ile ilgili ülkemizde yayınlanan en kapsamlı ve yegâne eser ortaya çıkmıştır. Serkan Acar bu eserin dışında Kâsım Hanlığı’nın tarihini ele alan çeşitli yazılar da kaleme almıştır⁶⁷. Aynı zamanda tarih kaynaklarının analizine dayanarak Kâsım Hanlığı’nın haritasını ortaya çıkarmıştır⁶⁸. Son olarak *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* başlıklı eserde Bulat Rahimzyanov tarafından kaleme alınan “Kâsım Hanlığı” bölümü burada zikre değer yayınlardan biridir⁶⁹.

Sibir Hanlığı

Cumhuriyet döneminde Türkiye’de Sibir Hanlığı ve sonrasında Sibirya Türkleri üzerine yapılan akademik araştırmalar 2000’li yıllara kadar oldukça sınırlı kalmıştır. Bu manada A. Zeki Velidi Togan meşhur eseri *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*’nde Sibir Hanlığı’nın tarihine de değinmiştir⁷⁰. 1969 yılında Abdülkadir İnan tarafından yayınlanan “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı” başlıklı makale bu bölgenin tarihinde bir din olarak İslâm’ın oynadığı mühim rolü ortaya koyması bakımından büyük öneme haizdir⁷¹. Bunların dışında Türkiye’de Sibir Hanlığı çalışmaları uzun bir süre birkaç ansiklopedi maddesi ile sınırlı kalmıştır⁷². Sibirya Türklerinin tarihi bilhassa 2010’lu yıllardan itibaren Türk araştırmacılarının dikkatini çekmeye başlamıştır. Nitekim İlyas Topsakal 2011 yılında Sibir Hanlığını konu edinen iki makale yayınlamıştır⁷³. Aynı sene Serkan Acar Amerikalı tarihçi Peter B. Golden’in bir makalesini⁷⁴, 2012 yılında da İlyas V. Zaytsev’in Osmanlı kroniği Defterdâr Seyfi Çelebi’nin eserinde Sibir Hanlığı ile ilgili verdiği bilgileri değerlendirdiği bir makalesini Türkçeye çevirmiştir⁷⁵. Serkan Acar daha sonra Defterdâr Seyfi Çelebi’nin

66 *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

67 “Kasım Hanlığı”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s. 665-702; “Kâsım Hanlığı (1445-1681)’nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43 (2008), s. 119-130.

68 “Kasım Hanlığı (1445-1681)”, *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 386-388.

69 “Kasım Hanlığı”, çev. Abdurasul İsakov, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 285-319.

70 A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 135-137; 159-163.

71 Abdülkadir İnan, “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı”, *Necati Lugal Armağanı*, Ayrı Basım, TTK Yayınları, Ankara 1969. Ayrıca bkz. Abdülkadir İnan, “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı”, *Makaleler ve İncelemeler*, II, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 273-279.

72 Reşid Rahmeti Arat, “Küçüm Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 1071-1074; Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, “Sibir (Sibirya Hanlığı)”, *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara 2001, s. 586-604 (1976, s. 957-968); İlyas V. Zaitsev, “Sibir Hanlığı”, çev. Zh. Zardukhn, *Türkler*, VIII, s. 472-480; Orhan Doğan, “Küçüm Han”, *DİA*, XXVI, s. 532-533.

73 “Türk Tarihi Açısından Sibirya’nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar)”, *Turkish Studies*, VI/1 (2011), s. 1863-1883; “Batı ve Orta Sibirya’nın İşgali”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 191 (2011), s. 37-52.

74 Peter B. Golden, “Sibir”, çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/1 (2011), s. 181-184.

75 İlyas V. Zaytsev, “Defterdar Seyfi Çelebi’nin Kozmografyasında Sibir Hanlığı’nın Tasviri (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (2012), s. 495-502.

eserini neşretmiştir⁷⁶. Bununla birlikte Sibir Hanlığı üzerine akademik çalışmalarını sürdüren Serkan Acar bu hususta iki ayrı kitap bölümünün de müellifidir⁷⁷. Aynı müellifin Sibir Hanlığı ile ilgili önemli bir çalışması da tarihi verilerden yararlanmak suretiyle bu devletin haritasını çıkarmasıdır⁷⁸.

Çarlık döneminde Rusların Sibiryaya'ya verdikleri ehemmiyeti ve buna binaen bu alanda Ruslar tarafından yapılan araştırmaları ortaya koyan bir makale Fatih Ünal tarafından kaleme alınmıştır⁷⁹. Sibiryaya Tarihi hakkında Rusya'da yazılmış en önemli eserlerden biri Tatar tarihçi Hadi Atlası'ye aittir. Onun *Sibir Tarihi* adını verdiği bu eseri 2016 yılında Türkiye Türkçesine aktararak Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır⁸⁰. Mesut Karakulak Sibiryaya'nın işgalini ele alan makalesini 2019 yılında neşrederek bu alana katkıda bulunmuştur⁸¹. Aynı yıl Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin ek cildinde İlyas Kemaloğlu tarafından kaleme alınan "Sibir Hanlığı" maddesi yer almıştır⁸². 2020, Türkiye'de Sibiryaya tarihi araştırmalarının yayın olarak meyvelerini verdiği en verimli yıl olarak dikkat çekmiştir. Sırasıyla İlyas Topsakal en erken devirlerden 20. yüzyılın başına kadar uzun bir süreçte Sibiryaya tarihini ele aldığı eserini yayınlamıştır⁸³. Onun bu çalışması Sibiryaya tarihi üzerine Türkiye'de yazılan en kapsamlı eser olarak bir başvuru kaynağı haline gelmiştir. Aynı müellifin Küçüm Han'ın Rus işgaline karşı mücadelesini konu aldığı ortak yazarlı makalesi 2021 yılında yayınlanmıştır⁸⁴. İlyas Topsakal'ın ardından Ordu Üniversitesi'nden Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever ve Harun Arslantürk'ten oluşan akademik kurul Sibir Hanlığı kroniklerini (3 cilt) eski Rusçadan Türkçeye tercüme etmişlerdir⁸⁵. Böylece Sibir Hanlığı tarihinin en önemli kaynakları niteliğindeki Rus kronikleri Türkçeye kazandırılmıştır. Murat Özkan Sibiryaya tarihi araştırmaları açısından bir kültür hazinesi niteliğinde olan 19. yüzyılda yayınlanan Rus mecmuası "Sibirsikiy

76 Defterdâr Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, yay. haz. ve notlandıran Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

77 "Sibir Hanlığı (1464-1598)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s. 715-730; "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, s. 388-406.

78 "Sibir Hanlığı (1464-1598)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 396-397.

79 "Çarlık Döneminde Rusların Sibiryaya Araştırmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/41 (2015), s. 613-647.

80 Hadi Atlası, *Sibir Tarihi*, çev. E. Havare, TTK Yayınları, Ankara 2016.

81 "Haydut ve Devlet: Yermak'ın Batı Sibiryaya Seferi", *Çanakakale Araştırmaları Türk Yılığ*, XVII/27 (2019), s. 273-296.

82 "Sibir Hanlığı", *DİA*, Ek-2, s. 505-506.

83 *Sibiryaya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar*-, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020.

84 İlyas Topsakal-Mecnun Tarık Yılmaz, "Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han", *Tarih Dergisi*, sayı 75 (2021), s. 17-31.

85 *Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, tercüme ve notlandırma Fatih Ünal-Murat Özkan-Mesut Karakulak vd., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020; *Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, tercüme ve notlandırma Fatih Ünal-Murat Özkan-Mesut Karakulak vd., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020; *Sibir Hanlığı Kronikleri III, Remezov Kroniği*, tercüme ve notlandırma Fatih Ünal-Murat Özkan-Mesut Karakulak vd., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020.

Vestnik”i detaylı olarak analiz ettiği önemli bir makale yayınlamıştır⁸⁶. Türkiye’de Sibir Hanlığı tarihi çalışmalarında son yıllarda genç akademisyen Zafer Sever dikkat çekmiştir. Rusların Sibirya’yı işgalinde önemli vazife gören “Stroganov Ailesi”ni incelediği doktora tezini⁸⁷ 2020 yılında tamamlayan Zafer Sever’in bu husustaki çalışmaları daha sonra da devam etmiştir⁸⁸. Zafer Sever’in dışında Sibirya tarihiyle ilgili olarak Emine Uslu⁸⁹, Ayten Çelebi⁹⁰, Mecnun Tarık Yılmaz⁹¹ ve Yusuf Kılıçarslan⁹²’ın da tez çalışmaları vardır.

Nogaylar

Türkiye’de günümüze kadar Nogay Türklerinin tarihiyle ilgili yapılan ilmî çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Bu konuda Akdes Nimet Kurat’ın *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı eserinde yer alan Nogaylar başlıklı bölüm uzun bir süre en değerli başvuru kaynağı olmuştur⁹³. Bu eserin ardından önemli bir akademik çalışma olarak M. Kemal Özergin tarafından Nogayları konu edinen bir makale kaleme alınmıştır⁹⁴. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde Nogay Türklerinin tarihi üzerine yazılan en kapsamlı ilmî eser Mehmet Alpargu’ya aittir⁹⁵. Aynı müellifin Nogaylar hakkında kaleme aldığı birkaç makalesi, kitap bölümü ve ansiklopedi maddesi de bulunmaktadır⁹⁶. Dolayısıyla bugüne kadar Türkiye’de Nogay tarihi araştırmalarına en büyük katkıyı sunan tarihçi Mehmet Alpargu olmuştur. Onun ardından Nogaylarla ilgili bir eser de Sami Nogay tarafından kaleme alınmıştır⁹⁷. 15-16. yüzyıllarda Nogay Ordasını meydana getiren ana unsur olan Mangıt kabilesi üzerine Türkiye’de yapılan araştırmalar ise iki ansiklopedi maddesinden öteye gitmemiştir⁹⁸.

-
- 86 Murat Özkan, “Sibir Araştırmalarına Dair Bir Rus Mecmuasının Tetkiki: Sibirskiy Vestnik”, *SUTAD*, sayı 45 (2018), s. 307-332.
- 87 *Rus Kaynaklarına Göre Stroganov Ailesi ve Sibirya’da Rus Hâkimiyeti*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ordu 2020.
- 88 “Sibir Hanlığı ve İslâmiyet”, *History Studies*, XII/6 (2020), s. 3293-3305; “Sibirya’da Ruslar: Rus İşgalinin Katalizatörü Olarak Stroganov Ailesi”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1 (2021), s. 91-109.
- 89 *Sibir Hanlığı’nın Kuruluşu, Gelişimi ve Yıkılışı*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2011.
- 90 *Sibir Hanlığı (1464-1598)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- 91 *Yermak Timofeyeviç ve Kazakların Sibirya Seferi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.
- 92 *Rus Ortodoks Misyoner Kaynaklarına Göre Yakut Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2023.
- 93 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 281-289.
- 94 “Nogaylar”, *Millî Eğitim ve Kültür*, VII/31 (1995), s. 64-80.
- 95 *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.
- 96 “Nogayların Tarihine ve Bugünkü Problemlerine Genel Bir Bakış”, *Askeri Tarih Bülteni*, XVII/33 (1992), s. 11-16; “Dünden Bugüne Kafkasya’da Nogaylar”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul 1996, s. 193-207; “XVI. Yüzyılım Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları”, *Emel*, sayı 215 (1996), s. 28-43; “Nogaylar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s. 731-750; “Nogaylar”, *DİA*, XXXIII, s. 202-204.
- 97 *Nogay Türkleri*, Ankara 2007.
- 98 W. Barthold, “Mangıt”, *İslâm Ansiklopedisi*, VII, s. 284-285; Hayrunnisa Alan, “Mangıtlar”, *DİA*, XXVII, s. 57-571.

Nogaylar hakkında araştırmalarıyla dikkat çeken bir tarihçimiz de Derya Derin Paşaoğlu'dur. Onun Nogay Ordası ve Nogay Türkleri hakkında çeşitli dergilerde yayınlanmış değerli makaleleri vardır⁹⁹.

Muhammed Bilal Çelik tarafından Nogay Ordasını meydana getiren göçer kabilelerin yurtlandıkları coğrafyanın haritası çıkarılmıştır¹⁰⁰. Son olarak Nogay Türklerinin tarihleri üzerine yapılan en güncel araştırma Nicolas Witsen'in notlarını yayınlayan Zafer Sever'e aittir¹⁰¹.

Kırım Hanlığı

Altın Orda Devleti'nin 15. yüzyılda parçalanmasının ardından ortaya çıkan ve erken dönemden itibaren Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesi sebebiyle diğerlerine kıyasla oldukça uzun bir süre varlığını muhafaza eden Türk-Tatar devleti olarak Kırım Hanlığı dikkat çekicidir. Bu yüzden Türkiye'de üzerine en çok araştırma yapılan Türk-Tatar devleti de Kırım Hanlığı olmuştur. Nitekim bu hususta Cumhuriyet döneminde yazılan ilk eserler Hamdi Giray¹⁰², Cafer Kırimer¹⁰³ ve Hasan Ortekin¹⁰⁴'e aittir. 1937 yılında *Belleten*'de yayınlanan Fevzi Kurtoğlu'nun ilk Kırım hanlarının mektuplarını konu alan makalesi Kırım Hanlığı tarihinin erken dönemini aydınlatan önemli bir kaynak neşri olarak dikkat çekmiştir¹⁰⁵. Akdes Nimet Kurat'ın Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde elde ettiği Kırım Hanlarına ait yarlıkları ve bitikleri içeren 1940 yılında neşrettiği eser de bu minvaldedir¹⁰⁶.

Yaptığı pek çok mühim ve özgün akademik çalışmalarıyla ve yetkin hocalığıyla Türkiye'de "Tarihçiliğin Kutbu" olarak kabul edilmiş merhum Halil İnalçık'ın Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesi meselesi üzerine pek çok farklı dilden kaynakların ve arşiv vesikalarının analizine dayalı olarak kaleme aldığı ve 1944 yılında *Belleten*'de yayınladığı

-
- 99 Derya Derin Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusundaki Yeri", *Crimean Historical Review*, sayı 1 (2016), s. 28-64; "Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXV/60 (2016), s. 277-289. Aynı müellifin Kırım ve Kafkasya taraflarından Türkiye'ye göç eden Nogay Türklerinin iskanlarıyla alakalı çeşitli makaleleri de bulunmaktadır.
- 100 "Nogay Ordası (1398-1642)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 398-400.
- 101 "Nicolas Witsen'in Kuzey ve Doğu Tartaria Adlı Eseri ve Nogay, Kırgız, Başkurlara Dair Notlar", *Turcology Research*, sayı 77 (2023), s. 198-204.
- 102 *Türk-Moğol İmparatorluğu'nun Müstakil Bir Ülkesi Olan Altın-Ordu Devletinin Tarihçesi ve Bu Devletin Bir Ülkesi Olan Kırım*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1926.
- 103 "Kırım ve Kırım Türkleri", *Türk Yılı*, İstanbul 1928, s. 553-574. Aynı müellifin 1930'lu yıllarda Emel Mecmuası'nda yayınladığı Kırım'm istiklali üzerine birkaç makalesi daha vardır.
- 104 *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul 1938.
- 105 "İlk Kırım Hanlarının Mektupları", *Belleten*, I/3-4 (1937), s. 641-655.
- 106 Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Altın-Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Âit Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940. Kırım hanlarına ait yarlıklar ve mektuplar Türk Dil Kurumu tarafından 2018 yılında bir kez daha yayınlanmıştır: *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarına Dair Bolğan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar)*, haz. Faysal Okan Atasoy, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

makalesi¹⁰⁷ bugüne kadar bu hususta yapılan en mühim akademik çalışma olması ve konuyu aydınlığa kavuşturması özelliklerini muhafaza etmektedir. Bu cihetten en önemli başvuru kaynağıdır. Halil İnalıcık’ın bu makalesinin haricinde Kırım Hanlığı’nın tarihi üzerine başka yayınları da vardır¹⁰⁸.

Ahmed Süha Arslangiray¹⁰⁹, Muzaffer Ürekli¹¹⁰ ve Özalp Gökbilgin¹¹¹ Kırım Hanlığı’nın kuruluşu, Osmanlı himayesine girmesi ve erken dönem tarihi üzerine önemli eserler veren tarihçilerimizdendir. Akdes Nimet Kurat, meşhur eseri *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*’nde en uzun bölümü Kırım Hanlığı’na ayırmıştır¹¹². A. Nimet Kurat aynı zamanda bu eserin ekler bölümünde Kırım Hanlığı tarihini ilgilendiren bazı önemli arşiv vesikalarını ve çeşitli tarih kaynaklarının ilgili bölümlerini günümüz Türkçesine aktararak neşretmiştir¹¹³.

Kırım tarihine dair önemli bir eser de Müstecib Ülküsal’a aittir. Onun Kırım Tatarlarının hanlık hâkimiyeti ve sonrasındaki tarihleri üzerinde duran çalışması Kırım Türkleri Yardımlaşma Derneği tarafından 1980 yılında yayınlanmıştır¹¹⁴. Kırım Hanlığı tarihine ışık tutan zikre değer bir eser de Yücel Öztürk’ün doktora tezi olarak hazırlayıp yayınladığı *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*’dir¹¹⁵.

Son yıllarda Kırım Hanlığı tarihine dair yapılan akademik çalışmalardan bazıları şöyledir: Serhat Kuzucu, Osmanlı-Rus savaşlarında Kırım Hanlığı’nın oynadığı role odaklanan çalışmasını 2013 yılında neşretmiştir¹¹⁶. Onun ardından 2014 yılında Ömer Bıyık’ın Kırım Hanlığının sosyo-ekonomik yapısı üzerinde duran eseri yayınlanmıştır¹¹⁷. Bu hususta yazılan ilk müstakil eser olması bakımından onun çalışması dikkat çekicidir. Kırım Hanlığı hakkındaki dikkat çekici bir eser de akademisyen Erşahin Ahmet Ayhün’e aittir¹¹⁸.

107 “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, VIII/30 (1944), s. 185-189.

108 “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı”, *Emel Mecmuası*, sayı 135 (1983), s. 51-73; “Giray”, *İslâm Ansiklopedisi*, IV, s. 783-789; “Kırım Hanlığı”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 746-756; “Giray”, *DİA*, XIV, s. 76-78; “Kırım Hanlığı (1441-1783)”, *DİA*, XXV, s. 449-457; “Kırım Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 943-954; *Kırım Hanlığı Üzerine Araştırmalar (1441-1700)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

109 *Kırım Hanlığı: Menşei, Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğuna Bağlanması*, Kırım Türk Kültür Derneği Neşriyatı, İstanbul 1959.

110 *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.

111 *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı’nın Siyasî Durumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973.

112 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 203-273.

113 *A.g.e.*, s. 379-443.

114 *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 1980.

115 *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

116 *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

117 *Kırım’ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014.

118 *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Eğitim Yayınevi, İstanbul 2014.

Türkiye'de Kırım Hanlığı'nın tarihi hakkında neşredilen kitapların dışında çeşitli kitap bölümleri de bulunmaktadır¹¹⁹. Hiç kuşkusuz bunlar da Kırım Hanlığı'nın tarihini özet halinde veren akademik çalışmalar olarak ehemmiyet arz etmektedir.

Son yıllarda Kırım Hanlığı'nın sosyo-ekonomik ve idarî yapısıyla alakalı olarak Serkan Acar tarafından ilgi çekici makaleler yazılmıştır¹²⁰. İlyas Kemaloğlu tarihi veriler ışığında Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet kurduğu bölgenin haritasını belirlemiştir¹²¹.

Cumhuriyet döneminde Kırım Hanlığı tarihinin önemli vakayinamelerinden bazıları da günümüz Türkçesine aktararak neşredilmiştir¹²². Bunun dışında tarihçi Derya Derin Paşaoğlu 2003 yılında Abdülğaffar Kırımî'nin eseri *Umdet'ül-Ahbar*'a göre Kırım Tarihini inceleyen bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır¹²³.

Kırım Hanlığı'nın Rus İmparatorluğu tarafından işgal süreci ve sonrasında oradan Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yapılan Tatar göçleri de Türk tarihçilerinin dikkatini çekmiş ve bu hususlarda çeşitli eserler yazılmıştır¹²⁴. Nitekim Kırım Tatarlarının tarihleri açısından önemli dönüm noktalarından biri olan 1853-1856 Kırım Savaşı ile alakalı arşiv belgeleri Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından neşredilmiştir¹²⁵.

-
- 119 Yücel Öztürk "Kırım Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s. 575-628; Giray Saynur Derman, "Kırım Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 320-372; Alper Başer, "Kırım Hanlığı", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 319-340.
- 120 "Kırım Hanı Devlet Giray'ın 1571 Rusya Seferi ve Moskova Yangını", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 39 (2013), s. 95-110; "XV. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta İktidar Mücadelesi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (2017), s. 22-34; "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 8 (2021), s. 463-466; "Savga: Kırım Hanlarının Yağmadan Aldığı Pay ve Tarihî Kökeni", *Belleten*, LXXXVI/307 (2022), s. 861-894.
- 121 "Kırım Hanlığı (1441-1783)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 390-393.
- 122 Remmal Hoca, *Târîh-i Sâhib Giray Hân*, nşr. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973; Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir (Tatar Hanı, Dağıstan, Moskov ve Kıpçak Ovası Ülkelerinin Tarihleridir)*, yay. haz. İsmail Otar, İsmail Otar Kültür Serisi Yayınları, Eskişehir 2005; Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'an Hutta-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadim ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, haz. M. Akif Erdoğan-Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2012; Abdullah bin Rıdvan Osmânî'l-Kırımî, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, yay. haz. Rasih Selçuk Uysal, Post Yayınları, İstanbul 2016; Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, haz. Yavuz Söylemez, TTK Yayınları, Ankara 2020; *Tevârih-i Güzide-Nusret-Nâme: Metin-Aktarım-Dizin*, haz. Harun Kaya, TTK Yayınları, Ankara 2022.
- 123 *Abdülğaffar Kırımî'nin Umdet'ül-Ağbarı'na (Umdet'üt-Tevârih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.
- 124 Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım-Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri-Coğrafi, Tarihî, Harsî, İktisadî ve Siyasî*, Yakıt Matbaası, İstanbul 1948; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 1997; Ahmed Özenbaşlı, *Çarlık Hâkimiyetinde Kırım Faciası*, Türkiye Türkçesine Aktaran İsmail Otrar, İstanbul 2004; Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, TTK Yayınları, Ankara 2006; Mehmet Maksudoğlu, *Kırım Türkleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010; Emine Altunay Şam, *Kırım Savaşı'ndan Sonra Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Amasya'da İskan Edilenler*, Pegem Yayınları, Ankara 2011; Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- 125 *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2006.

19. yüzyılın sonları ile 1917'ye kadar olan süreçte Türk Dünyasında eğitimde yenileşme hareketi olarak ceditçiliğin mimarı ve bilhassa “dilde, fikirde ve işte birlik” şiarını ortaya koyarak Rusya hâkimiyetindeki Türk dünyasının birliği üzerine entelektüel ve siyasî faaliyetler yürüten ve bu amaçla “Tercüman” gazetesini yayımlayan Kırımlı İsmail Gaspıralı ve onun faaliyetleri Cumhuriyet döneminde tarihçilerimizin büyük ilgisini çekmiştir¹²⁶. Bu minvalde Kırım Tatarlarının 1905-1917 yılları arasında Rusya hâkimiyetindeki diğer Türk topluluklarıyla bağlantılı olarak millî mücadeleleri hususunda Türkiye’de yazılan en kapsamlı akademik eser Hakan Kırımlı’ya aittir¹²⁷. Uzun bir süredir Kırım Tatarlarının siyasî liderlerinden biri olarak aktif faaliyet yürüten Mustafa Abdülcemil Kırimoğlu da Kırım Tatarlarının millî mücadelelerinin kısa bir tarihçesini kaleme almıştır¹²⁸. Kırım Tatarlarının millî mücadelelerinin liderlerinden Cafer Seydahmet Kırimer’in biyografisi ise Ömer Özcan tarafından yazılmıştır¹²⁹.

Türkiye’de Kırım Tatarları hakkında araştırmacıların ilgisini çeken önemli hususlardan biri de Sovyetler Birliği döneminde Stalin’in emriyle 1944 Mayıs’ında gerçekleştirilen

- 126 İsmail Gaspıralı ve faaliyetleri ile alakalı olarak Türkiye’de yapılan akademik yayınların bazıları şunlardır: Hakan Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2001; *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. Hakan Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2004; *Yüz Yılda Gaspıralı’nın İdealleri*, yay. haz. İsmail Türkoğlu-Cezmi Bayram-Filiz Baloğlu, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2002. Cafer Seydahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul 1934; Fatih Kerimî, *Kırım’a Seyahat*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004; Necip Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, Bir Harf Yayınları, İstanbul 2006; *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı’nın İdealleri*, yay. haz. Sabri Arıkan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2006; Nadir Devlet, *İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslâmci, Modernist*, İstanbul 2011; Nazmi Eroğlu, *Ütopyalar Işığında Gaspıralı’nın Darürrahat Müslümanları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013; Ertuğrul Yaman, *Gaspıralı İsmail ve Türkçede Birlik*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015; Abid Tahiri, *İsmail Gaspıralı Dünyası. İsmail Gaspıralı Dehası*, İleri Yayınları, İstanbul 2014; *Tercüman: Vefatının 100. Yılında Gaspıralı İsmail Bey’e Vefa*, yay. haz. Mehmet Yalçın Yılmaz, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2014; Cafer Seydahmet Kırimer, *İsmail Bey Gaspıralı*, yay. haz. Cezmi Bayram, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2015; Yavuz Akpınar, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları (Usul-i Cedit Eğitim Hakkındaki Yazıları, Eserleri)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017; Ahmet Kolbaşı, *Araftakilerin Umudu: Usul-i Cedit 19. Yüzyıl Sonlarında Rusya Türkleri’nde Yenileşme Hareketleri*, Minel Yayın, Ankara 2018.
- 127 *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, TTK Yayınları, Ankara 2010. Bu eser aynı müellifin E. J. Brill Yayınevi tarafından 1996’da Leiden’de yayınlanmış olan “National Movements and National Identity among the Crimean Tatars (1905-1916)” başlıklı kitabının tekrar gözden geçirilmiş Türkçe versiyonudur.
- 128 *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2004.
- 129 *Kırım Türklerinin Siyasî Önderi: Cafer Seydahmet Kırimer Hayatı ve Eserleri*, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara 2008.

sürgün ve büyük soykırım hadisesidir¹³⁰.

Tüm bunların dışında Kırım'ın mimarî yapısı ve bazı yerleşimlerindeki sosyo-ekonomik hayat hususlarında da önemli eserler kaleme alınmıştır¹³¹. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasının ardından Kırım Tatarlarının vatanlarına dönüşleri meselesi ortaya çıkmıştır. Bu husus da bazı araştırmacıların dikkatini çekmiştir¹³².

Cumhuriyet döneminde Kırım Hanlığı ve Kırım Tatarları hakkında yabancı müellifler tarafından yazılan bazı önemli eserler de Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır¹³³.

Sonuç

Görüldüğü üzere Cumhuriyet döneminde uzunca bir süre Türk-Tatar devletleri ve sonrasında Kuzey Türklüğünün tarihi üzerine yapılan akademik çalışmalar genellikle bu bölgelerden Türkiye'ye göç etmiş birkaç Türk kökenli tarihçinin eserleri ve makaleleri temelinde oluşturulmuştur. Bazı çeviri eserler de buna ilavedir. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılına kadar da çoğunlukla bu şekilde devam etmiştir. Rusya Federasyonu'nun kurulmasından

- 130 Bu hususta yapılan başlıca yayımlar şunlardır: Edige Kırmal, *Kırım'da Türk Katliamı (Kırım'da Türklere Yapılan Korkunç Zülmün Hazîn Hikâyesi)*, Toprak Yayınları, İstanbul 1962; Necip Hablmitoğlu, *Yüzbinlerin Sürgünü: Türksüz Kırım*, İstanbul 1974; ayn.mlf., *Kırım'da Türk Soykırımı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003; ayn.mlf., *Yüzbinlerin Sürgünü Kırım'da Türk Soykırımı*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2019; Mustafa Nuretinoğlu, *Kırım Faciası ve Mustafa Cemiloğlu*, Bedir Matbaası, İstanbul 1976; Kemal Çapraz, *Sürgünde Yeşeren Vatan Kırım*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995; Kemal Özcan, *Vatana Dönüş Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi (1944-1991)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002; ayn.mlf., *Sovyet Belgelerinde Kırım Dramı*, İstanbul Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 2007; ayn.mlf., *Kırım Dramı: Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2010; Sabri Arıkan, *Kırım'daki Soykırımı Unutmayınız*, İstanbul 2004; Ayşe Buket Coşkuner, *Sibirya'dan Nazi Kamplarına*, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul 2007.
- 131 Oktay Aslanapa, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, Fethiş Cemiyeti, İstanbul 1979; Hakan Kırımlı-Vatslavovna, *Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım*, TTK Yayınları, Ankara 2006; Hakan Kırımlı-Nicole Kaňal-Ferrari-Gökçe Günel vd., *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimarî Yadigarları*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016; Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, TTK Yayınları, Ankara 2010; Nuri Kavak, *Karasu Kazası (683-1744) Kırım Hanlığı'nda Bir Yerleşme Örneği*, On-Mat Öner Matbaacılık, Bursa 2014.
- 132 Ayşegül Aydıngün-İsmail Aydıngün, *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü (Kimlik ve Kültürel Canlanma)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- 133 Martin Bronevskiy, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ege Matbaası, Ankara 1970; V. E. Sroekovsk, *Muhammed Geray Han ve Vassalları: Kırım Tarihi*, çev. Kemal Ortaylı, Su Yayınları, Ankara 1979; Alan W. Fisher, *Kırım Tatarları*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2009; A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devleti'nin Tatarlarla Mücadelesi*, çev. Kemal Ortaylı, yay haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2011; Orlando Figes, *Kırım Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012; Joseph von Hammer-Purgstall, *Kırım Hanlığı Tarihi*, çev. Seyfi Say, İnsan Yayınları, İstanbul 2013; Baronne L. Dr. Wrangell, *Kırım'ın Çehreleri*, çev. Mesut Tufan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014; Alan Palmer, *Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, TTK Yayınları, Ankara 2014; Vasilij D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016; Paul Robert Magocsi, *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları*, çev. Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

sonra Türkiye vatandaşlarının eskiye kıyasla bu ülkeye gitmesinin kolaylaşmasına muvazi olarak Rusça öğrenen akademisyenlerin sayısı da artmıştır. Böylece bu alana ilgi duyan Türk akademisyenlerin Rusça kaynaklara ulaşmalarının neticesinde 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'de yayınlanan Türk-Tatar tarihiyle alakalı yayınların sayısı da belirgin bir şekilde artış göstermiştir. Bunda bilhassa 2000'li yıllardan itibaren devletin teşvikiyle yurtdışı burslarının ihdas edilmesi, birçok yeni üniversitenin açılmasıyla istihdam edilen araştırmacıların sayısının çoğalması, üniversitelerde yüksek lisans ve doktora programlarının kontenjanlarının artması da etkili olmuştur. Ne var ki, araştırmacıların birçoğunun ilgisini özellikle Kazan Hanlığı ve İdil-Ural Türkleri ve Kırım Hanlığı ve sonrasında Kırım Tatarları çekmiştir. Kâsım Hanlığı ve Nogay Ordası ile ilgili olarak günümüze değin ciddi akademik eser niteliğinde sadece birer çalışmanın yapılması, Astarhan Hanlığı hakkında henüz geniş çaplı bir müstakil eser ortaya koyulamamış olunması büyük eksiklik arz etmekle beraber bu görüşümüzü desteklemektedir. Bununla birlikte son yıllarda akademik alanda Sibir Hanlığı ve Sibiryaya tarihi üzerine ilginin artması sevindiricidir.

Burada son olarak ülkemizde Bolşevik ihtilalinin başarıya ulaşmasından sonra Rusya'da yaşayan Türk-Tatar halklarının ve Tataristan, Çuvaşistan, Başkurdistan gibi özerk cumhuriyetlerin Sovyetler Birliği'nin tesisinden 1991 yılına kadar olan tarihleriyle alakalı akademik çalışmaların oldukça az olduğu tespitini yapmakta fayda vardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Kitaplar/Books

7 Numaralı Mühime Defteri (975-976 / 1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>, I-III, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Acar, Serkan, *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

_____, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasî İlişkileri (1437-1552)*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Aça, Mehmet, *Sosyalist Turancı Bir Türk Mirsaid Sultangaliyev*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2023.

Akçura, Yusuf, *Damolla Âlimcan el-Barudi: Tercüme-i Hâli*, çev. Ahmet Kanlıdere, Ötüken Neşriyat, İstanbul

2019.

- Akpınar, Yavuz, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları (Usûl-i Cedit Eğitim Hakkındaki Yazıları, Eserleri)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Alp, Alper, *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı*, Berikan Yayınları, Ankara 2011.
- Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Arik, Durmuş, *Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.
- Arikan, Sabri, *Kırım'daki Soykırımı Unutmayınız*, İstanbul 2004.
- Arslangiray, Ahmed Süha, *Kırım Hanlığı: Menşei, Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğuna Bağlanması*, Kırım Türk Kültür Derneği Neşriyatı, İstanbul 1959.
- Aslanapa, Oktay, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, Fetih Cemiyeti, İstanbul 1979.
- Atlası, Hadi, *Sibir Tarihi*, çev. E. Havare, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- Ayda, Adile, *Sadri Maksudi Arsal*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Aydingün, Ayşegül-İsmail Aydingün, *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü (Kimlik ve Kültürel Canlanma)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Ayhün, Erşahin Ahmet, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Eğitim Yayınevi, İstanbul 2014.
- Ayneddin Ahmerov'un Kazan Tarihi*, haz. Fatih Ünal, Karadeniz Dergisi Yayınları, Ankara 2009.
- Bıyık, Ömer, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Bigi, Muhammed Zâhir, *Mâverâünnehir'de Seyahat*, haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2005.
- Bozkurt, Giray Saynur, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasî Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Bronevskiy, Martin, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ege Matbaası, Ankara 1970.
- Coşkuner, Ayşe Buket, *Sibirya'dan Nazi Kamplarına*, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Çapraz, Kemal, *Sürgünde Yeşeren Vatan Kırım*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Çelebi, Defterdâr Seyfî, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, yay. haz. ve notlandıran Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Devlet, Nadir, *İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslâmcı, Modernist*, İstanbul 2011.
- _____, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.
- _____, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Devletşin, Tamurbek, *Sovyet Tataristan'ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Eroğlu, Nazmî, *Ütopiyalar Işığında Gaspıralı'nın Darürrahat Müslümanları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Fahredden, Rizaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, yay. haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Figes, Orlando, *Kırım Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Fisher, Alan W., *Kırım Tatarları*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- Gökbilgin, Özalp, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Atatürk Üniversitesi

- Yayınları, Ankara 1973.
- Gökgöz, Saime Selenga, *Yevfîmiy Aleksandroviç Malov: İdil-Ural'da İslâm Karşıtı Misyon Siyaseti*, Köksav Yayınevi, Ankara 2007.
- Görmez, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- Gözyayın, Ethem Feyzi, *Kırım-Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri-Coğrafi, Tarihi, Harsi, İktisadi ve Siyasi*, Yakıt Matbaası, İstanbul 1948.
- Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997.
- _____, *Gaspıralı İsmail*, Bir Harf Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, *Kırım'da Türk Soykırımı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.
- _____, *Yüzbinlerin Sürgünü Kırım'da Türk Soykırımı*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2019.
- _____, *Yüzbinlerin Sürgünü: Türksüz Kırım*, İstanbul 1974.
- Hammer Purgstall, Joseph von, *Kırım Hanlığı Tarihi*, çev. Seyfi Say, İnsan Yayınları, İstanbul 2013.
- Hoca, Remmal, *Târih-i Sâhib Giray Hân*, Nşr. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973.
- Hudyakov, Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshaki, haz. İlyas Kemaloğlu, TTK Yayınları, Ankara 2009.
- İnalçık, Halil, *Kırım Hanlığı Üzerine Araştırmalar (1441-1700)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- İnan, Abdülkadir, "Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı", *Necati Lugal Armağanı*, Ayrı Basım, TTK Yayınları, Ankara 1969.
- İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. Hakan Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2004.
- Kanlıdere, Ahmet, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî (1878-1954)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Kavak, Nuri, *Karasu Kazası (683-1744) Kırım Hanlığı'nda Bir Yerleşme Örneği*, On-Mat Öner Matbaacılık, Bursa 2014.
- Kefeli İbrahim Efendi, *Tevarih-i Tatar Han ve Dağistan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininidir (Tatar Hanı, Dağistan, Moskof ve Kıpçak Ovası Ülkelerinin Tarihleridir)*, yay. haz. İsmail Otar, İsmail Otar Kültür Serisi Yayınları, Eskişehir 2005.
- Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri*, yay. haz. Sabri Arıkan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- Kerimî, Fatih, *Kırım'a Seyahat*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar)*, haz. Faysal Okan Atasoy, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Kırımlı, Edige, *Kırında Türk Katliamı (Kırında Türklere Yapılan Korkunç Zülmün Hazîn Hikâyesi)*, Toprak Yayınları, İstanbul 1962.
- Kırimer, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul 1934.
- _____, *İsmail Bey Gaspıralı*, yay. haz. Cezmi Bayram, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul

2015.

- Kırımlı, Hakan, *İsmail Bey Gaspıralı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2001.
- _____, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- _____-Vatslavovna, *Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- _____-Nicole Kançal Ferrari-Gökçe Günel vd., *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimari Yadigârları*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.
- Kırımoğlu, Mustafa Abdülcemil, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2004.
- Kolbaşı, Ahmet, *Araftakilerin Umudu: Usul-i Cedit 19. Yüzyıl Sonlarında Rusya Türkleri'nde Yenileşme Hareketleri*, Minel Yayın, Ankara 2018.
- Köse, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972; Ankara 2019.
- _____, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Altın-Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Âit Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.
- _____, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, DTCF Yayınları, Ankara 1966.
- Kuzeyev, R. G., *İdil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- Kuzucu, Serhat, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Magocsi, Paul Robert, *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları*, çev. Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Maksudoğlu, Mehmet, *Kırım Türkleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- Maraş, İbrahim, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Mercanî, Şehabeddin, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, yay. haz. E. N. Hayrullin, Türkiye Türkçesi'ne Akt. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008.
- Molla Münir Hادیev, *Başkurt Tarihi*, haz. Zafer Sever, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.
- Nadırgulov, M.-A. Salihov, *Başkurt Şeceresi*, Türksoy Yayınları, Ankara 2009.
- Nikitin, Afanasiy, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, çev. ve yay. haz. Serkan Acar, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Nogay, Sami, *Nogay Türkleri*, Ankara 2007.
- Novoselyskiy, A. A., *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devleti'nin Tatarlarla Mücadelesi*, çev. Kemal Ortaylı, yay. haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Nurettinoğlu, Mustafa, *Kırım Faciası ve Mustafa Cemiloğlu*, Bedir Matbaası, İstanbul 1976.
- Ortekin, Hasan, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul 1938.
- Osmanlı Belgelerinde Kazan*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2005.
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2006.

- Özcan, Kemal, *Kırım Dramı: Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2010.
- _____, *Sovyet Belgelerinde Kırım Dramı*, İstanbul Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *Vatana Dönüş Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi (1944-1991)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Özcan, Ömer, *Kırım Türklerinin Siyasî Önderi: Cafer Seydahmet Kırimer Hayatı ve Eserleri*, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara 2008.
- Özdem, Zeynep, *Kırım Karasubazar 'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- Özenbaşlı, Ahmed, *Çarlık Hâkimiyetinde Kırım Faciası*, Türkiye Türkçesine Aktaran İsmail Otrar, İstanbul 2004.
- Özsoy, Emre, *Stalin'in Darağacında Bir Tatar Aydınının Portresi Muhammed Fatih Kerimi ve Cedüçilik Hareketi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.
- Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Palmer, Alan, *Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.
- Rıdvan, Abdullah bin Osmânü'l-Kırımî, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, yay. haz. Rasih Selçuk Uysal, Post Yayınları, İstanbul 2016.
- Rıdvan, Abdullah İbn, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'an Hitta-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, haz. M. Akif Erdoğan-Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2012.
- Rızâ, Seyyid Mehmed, *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, haz. Yavuz Söylemez, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- Rorlich, Azade-Ayşe, *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Rudenko, S. İ., *Başkurtlar*, çev. Roza-İklil Kurban, Kömen Yayınevi, Konya 2001.
- Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği, II Stroganov Kroniği, III Remezov Kroniği*, tercüme ve notlandırma Fatih Ünal-Murat Özkan-Mesut Karakulak vd., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Smirmov, Vasiliy D., *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.
- Şam, Emine Altunay, *Kırım Savaşı'ndan Sonra Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Amasya'da İskan Edilenler*, Pegem Yayınları, Ankara 2011.
- Tahirli, Abid, *İsmail Gaspıralı Dünyası. İsmail Gaspıralı Dehası*, İleri Yayınları, İstanbul 2014.
- Tercüman: Vefatının 100. Yılında Gaspıralı İsmail Bey'e Vefa*, yay. haz. Mehmet Yağcı Yılmaz, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2014.
- Taymas, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, İstanbul 1925.
- Tevârih-i Güzide-Nusret-Nâme: Metin-Aktarım-Dizin*, haz. Harun Kaya, TTK Yayınları, Ankara 2022.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Başkurtların Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020.

- _____, *Bugünkü Türki (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- _____, *Türk ve Tatar Tarihi*, Elektro-Tipografya Millet, Kazan 1912.
- _____, *Başkurtların Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara 2003.
- Topsakal, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- _____, *Sibiryalı Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar-*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Türkoğlu, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.
- _____, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Diyanet Vakfı, Ankara 1997.
- Ülküsal, Müstecib, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 1980.
- Ürekli, Muzaffer, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.
- Wrangell, Baronne L. Dr., *Kırım'ın Çehreleri*, çev. Mesut Tufan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Yaman, Ertuğrul, *Gaspıralı İsmail ve Türkçede Birlik*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- Yavuz, Cemaleddin, *Zafır Beşiri ve Çuvaşlar: Bir Tatar Aydınının Gözünden 20. Yüzyılın Başında Çuvaş Yaşayışı ve Kültürü*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2023.
- Yüz Yılda Gaspıralı'nın İdealleri*, yay. haz. İsmail Türkoğlu-Cezmi Bayram-Filiz Baloğlu, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul, 2002.

Kitap Bölümleri/Book Chapter

- Acar, Serkan, "Altın Orda'nın Mirasçıları: Türk-Tatar Hanlıkları", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 293-318.
- _____, "Astarhan Hanlığı (1502-1556)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 386-388.
- _____, "Astarhan Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 703-714.
- _____, "Kasım Hanlığı (1445-1681)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 386-388.
- _____, "Kasım Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 665-702.
- _____, "Kazan Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 248-284.
- _____, "Kazan Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 629-664.
- _____, "Sibir Hanlığı (1464-1598)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 715-730.
- _____, "Sibir Hanlığı (1464-1598)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 396-397.
- _____, "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu,

- Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 388-406.
- Ahmetbeyoğlu, Ali vd., *Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 317-374.
- Alişev, S. H., “Kazan Hanlığı: Kuruluşu ve Gelişmesi”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 117-151.
- Alpargu, Mehmet, “Dünden Bugüne Kafkasya’da Nogaylar”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul 1996, s. 193-207.
- _____, “Nogaylar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 731-750.
- Arat, Reşid Rahmeti, “Astırhan Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1982, s. 415-416.
- Başer, Alper, “Kırım Hanlığı”, *Ötügen’den Kırım’a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 319-340.
- Çelik, Muhammed Bilal, “Nogay Ordası (1398-1642)”, *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 398-400.
- Derman, Giray Saynur, “Kırım Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 320-372.
- Devlet, Nadir, “Kazan Hanlığı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, İstanbul 1989, s. 344-350.
- İnalçık, Halil, “Kırım Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1982, s. 943-954.
- Kemaloğlu, İlyas, “Başkurtların Tarihi”, *Zeki Velidi Togan: İlmi Hayatı, Eserleri, Siyasî Faaliyetleri, Hatıralar*, ed. Serkan Acar, Akçağ Yayınları, İstanbul 2017, s. 239-247.
- _____, “İdil-Ural (Tataristan, Çuvaşistan, Başkurdistan)”, *Çağdaş Türk Dünyası*, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayınevi, İstanbul 2020, s. 207-223.
- _____, “Kazan Hanlığı (1437-1552)”, *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2022, s. 383-386.
- _____, “Kırım Hanlığı (1441-1783)”, *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2022, s. 390-393.
- _____, “Süyük Bike: Tatarların Son Hanbikesi”, *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü*, ed. Vahit Türk, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 252-267.
- Koç, Dinçer, “Avusturyalı Diplomat Sigismund Von Herberstein’in Müslüman Tatar Türklerine Dair Bazı Tespitleri”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnâmeler*, ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 49-77.
- Makarov, D. M., “Çarlık Rusyası’nın Kazan Halklarını Hristiyanlaştırma Politikası”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 153-192.
- Öztürk, Yücel, “Kırım Hanlığı”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 575-628.
- Rahimzyanov, Bulat, “Kasım Hanlığı”, çev. Abdurasul İsakov, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 285-319.
- Tagirov, İ. R., “Tataristan’da Açlık Yılları”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 193-212.

Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler, ed. Melek Özyetkin-İlyas Kemaloğlu-A. Merthan Dünder, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

Temir, Ahmet, “Kazan Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1982, s. 409-414.
Zaytsev, İlyas V., “Astarhan Hanlığı”, çev. İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 373-387.

Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri / Articles and Encyclopedia Articles

Acar, Serkan, “Kâsım Hanlığı (1445-1681)'nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43 (2008), s. 119-130.

_____, “Kazan Adının Kökeni”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 26 (2010), s. 27-33.

_____, “Kırım Hanı Devlet Giray'ın 1571 Rusya Seferi ve Moskova Yangını”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 39 (2013), s. 95-110.

_____, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 8 (2021), s. 463-466.

_____, “Savga: Kırım Hanlarının Yağmadan Aldığı Pay ve Tarihi Kökeni”, *Belleten*, LXXXVI/307 (2022) s. 861-894.

_____, “XV. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta İktidar Mücadelesi”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (2017), s. 22-34.

_____, “XVI. Yüzyıl Türk-Tatar Tarihinin Mühim Bir Kaynağı: Kazanskaya İstoriya”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 33 (2012), s. 35-42.

Alan, Hayrunnisa, “Mangıtlar”, *DİA*, XXVII, s. 57-571.

Alpargu, Mehmet, “Nogaylar”, *DİA*, XXXIII, s. 202-204.

_____, “Nogayların Tarihine ve Bugünkü Problemlerine Genel Bir Bakış”, *Askeri Tarih Bülteni*, XVII/33 (1992), s. 11-16.

_____, “XVI. Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları”, *Emel*, sayı 215 (1996), s. 28-43.

Aras, Reşid Rahmeti, “Kazan”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 505-522.

_____, “Astarhan”, *İslâm Ansiklopedisi*, I, s. 680-682.

_____, “Kasım Hanlığı”, *DİA*, VI, s. 380-386.

_____, “Küçüm Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 1071-1074.

Barthold, W., “Mangıt”, *İslâm Ansiklopedisi*, VII, s. 284-285.

Doğan, Orhan, “Küçüm Han”, *DİA*, XXVI, s. 532-533.

Golden, Peter B., “Sibir”, çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/1 (2011), s. 181-184.

İnalçık, Halil, “Kırım Hanlığı (1441-1783)”, *DİA*, XXV, s. 449-457.

_____, “Giray”, *DİA*, XIV, s. 76-78.

_____, “Giray”, *İslâm Ansiklopedisi*, IV, s. 783-789.

_____, “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı”, *Emel Mecmuası*, sayı 135 (1983), s. 51-73.

_____, “Kırım Hanlığı”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 746-756.

_____, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Belleten*, XII/46

- (1948), s. 349-402.
- _____, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, VIII/30 (1944), s. 185-189.
- İnan, Abdülkadir, “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı”, *Makaleler ve İncelemeler*, II, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 273-279.
- Karakulak, Mesut, “Haydut ve Devlet: Yermak’ın Batı Sibirya Seferi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, XVII/27 (2019), s. 273-296.
- Kemaloğlu, İlyas, “Kazan Hanlığı’nın Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği”, *Bilig*, sayı 58 (2011), s. 203-210.
- _____, “Sibir Hanlığı”, *DİA*, Ek-2, s. 505-506.
- Koç, Dinçer, “Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan Hanlığı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (2012), s. 455-494.
- Kurat, Akdes Nimet, “Kazan Hanlığı (1437-1556)”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 441-453.
- _____, “Kazan Hanlığı”, *DTCF Dergisi*, XII/3-4 (1954), s. 227-247.
- _____, “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, *DTCF Dergisi*, XXIII/3-4 (1968), s. 91-99.
- Kurtoğlu, Fevzi, “İlk Kırım Hanlarının Mektupları”, *Belleten*, I/3-4 (1937), s. 641-655.
- Ostrovski, Donald, “Kazan Hanlığı’nda İdarî Yapı”, *Türkler*, VIII, s. 453-460.
- Özergin, M. Kemal, “Nogaylar”, *Millî Eğitim ve Kültür*, VII/31 (1995), s. 64-80.
- Özkan, Murat, “Sibir Araştırmalarına Dair Bir Rus Mecmuasının Tetkiki: Sibirskiy Vestnik”, *SUTAD*, sayı 45 (2018), s. 307-332.
- Paşaoğlu, Derya Derin, “Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusundaki Yeri”, *Crimean Historical Review*, sayı 1 (2016), s. 28-64.
- _____, “Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXV/60 (2016), s. 277-289.
- Sever, Zafer, “Nicolas Witsen’in Kuzey ve Doğu Tartaria Adlı Eseri ve Nogay, Kırgız, Başkurlara Dair Notlar”, *Turcology Research*, sayı 77 (2023), s. 198-204.
- _____, “Sibir Hanlığı ve İslâmiyet”, *History Studies*, XII/6 (2020), s. 3293-3305.
- _____, “Sibirya’da Ruslar: Rus İşgalinin Katalizatörü Olarak Stroganov Ailesi”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1 (2021), s. 91-109.
- _____, “Yan Pototski’nin Seyahat Notlarına Göre Astarhan ve Çevresi (1797)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 58 (2023), s. 281-300.
- Seydahmet, Cafer (Kırimer), “Kırım ve Kırım Türkleri”, *Türk Yılı*, İstanbul 1928, s. 553-574.
- Taşgılı, Ahmet, “Kasım Hanlığı”, *DİA*, XXIV, s. 543-544.
- Temir, Ahmet, “Kasım Hanlığı”, *TDEK*, s. 417-419.
- Togan, A. Zeki Velidi, “Kazan Hanlığında İslâm Türk Kültürü”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4 (1966), s. 179-204.
- Topsakal, İlyas, “Batı ve Orta Sibirya’nın İşgali”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 191 (2011), s. 37-52.
- _____, “Türk Tarihi Açısından Sibirya’nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar)”, *Turkish*

Studies, VI/1 (2011), s. 1863-1883.

_____ - Mecnun Tarık Yılmaz, “Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han”, *Tarih Dergisi*, sayı 75 (2021), s. 17-31.

Türkoğlu, İsmail, “Kazan Hanlığı”, *DİA*, XXV, s. 136-138.

_____, “Prof. Dr. Nadir Devlet (15 Temmuz 1944-30 Nisan 2021)”, *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2021), s. 97-101.

Ünal, Fatih, “Çarlık Döneminde Rusların Sibiryaya Araştırmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/41 (2015), s. 613-647.

_____, “Geçmişten Günümüze Astarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXVIII (2012) s. 227-252.

Yumanadi, Yakov Kuzmin-Pavel V. Kulerbov, “Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları”, *Türkler*, I, s. 491-496.

Yüce, Nuri, “Çuvaşlar”, *DİA*, VIII, s. 388-392.

Zaitsev, İlya V., “Astarhan Hanlığı”, çev. Zh. Zardukhn, *Türkler*, VIII, s. 460-466.

_____, “Kasım Hanlığı”, çev. Özgür Çınarlı, *Türkler*, VIII, s. 466-471.

_____, “Sibir Hanlığı”, çev. Zh. Zardukhn, *Türkler*, VIII, s. 472-480

_____, “Defterdar Seyfi Çelebi'nin Kozmografyasında Sibir Hanlığı'nın Tasviri (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (2012), s. 495-502.

_____, “Ortaçağ Kaynaklarında Astarhan Şehrinin Adlandırılması Sorununa Dair”, çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/1 (2011), s. 607-638.

Tezler/Theses

Çelebi, Ayten, *Sibir Hanlığı (1464-1598)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Derin, Derya, *Abdülğaffar Kırımı'nın Ümdet'ül-Ağbarı'na (Ümdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.

Giray, Hamdi, *Türk-Moğol İmparatorluğu'nun Müstakil Bir Ülkesi Olan Altın-Ordu Devletinin Tarihçesi ve Bu Devletin Bir Ülkesi Olan Kırım*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1926.

Kılıçarslan, Yusuf, *Rus Ortodoks Misyoner Kaynaklarına Göre Yakut Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2023.

Sever, Zafer, *Rus Kaynaklarına Göre Stroganov Ailesi ve Sibiryada Rus Hâkimiyeti*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ordu 2020.

Uslu, Emine, *Sibir Hanlığı'nın Kuruluşu, Gelişimi ve Yıkılışı*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2011.

Yılmaz, Mecnun Tarık, *Yermak Timofeyeviç ve Kazakların Sibiryaya Seferi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

Türkiye’de Moğol Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair Bir Değerlendirme

An Evaluation of Studies on Mongolian History in Türkiye

Kürşat Yıldırım*

Öz

Türkiye’de Moğol tarihi üzerine çalışmalar, modern metodlarla yapılan Türk tarihi çalışmalarının bir parçası olarak XIX. yüzyılda başladı. Bu dönemden önceki tarih metinleri, esasen vaka zaptı mahiyetinde ve bazen de hikâyeci tarzda olup Moğollara çok az yer veriyor ve Türkiye’deki varlığımızın teşekkülünün tarihiyle alakalı olduğu ölçüde zikrediyordu. Öte yandan Selçuklu ve Osmanlı kaynaklarında Moğollar, Cengiz Han vb. hakkında birer cümle de olsa bahis bulunuyordu. Türklerin umumi tarihi üzerine ilgiler arttıkça Moğolların tarihi de araştırılır oldu. Bilhassa XX. yüzyılın başlarından itibaren çoğunlukla Moğollar ve Cengiz Han Türk olarak değerlendirildi, Türkçülük fikrinin de etkisiyle Moğol tarihi hakkında bilgi veren yazılar yazıldı. Cumhuriyetimiz kurulduktan sonra, tarih tezlerinde Moğollara da yer verildi. Az sayıdaki bazı çalışmalar istisna olmak üzere, modern tarihçiliğin ürünü olan ve Moğol tarihine dair ideolojik kaygılardan uzak tahliller yapan araştırmalar esasen 1940’ların başından itibaren görülmeye başlandı. Bugünlere kadar Türkiye’de Moğol tarihi üzerine, bilhassa İlhanlı tarihi bakımından ciddi bir birikim sağlandı. Makalemden Moğol tarihi araştırmalarını Cumhuriyet öncesi, Cumhuriyetin ilk yılları ve 1940’lardan sonraki dönem olmak üzere üç aşamada ve konularına göre çeşitli kategorilerde incelemeye çalıştım.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Türkler, Tarih Araştırmaları, Tarihçilik, Türkiye

ABSTRACT

Studies on Mongolian history in Türkiye started in the 19th century as a part of Turkish history studies with modern methods. Historical texts prior to this period were mainly case reports and sometimes narrative in style. These texts gave very little reference to the Mongols and mentioned them in so far as they were relevant to the history of the formation of the Turkish presence in Türkiye. On the other hand, in the Seljuk and Ottoman sources, there were mentions of the Mongols and Genghis Khan, albeit in a sentence. As interest in the general history of the Turks increased, the history of the Mongols began to be researched. Especially since the beginning of the 20th century, the Mongols and Genghis Khan were mostly considered Turks. With the influence of the idea of Turkism, articles were written giving information about Mongolian history. After the establishment of the Turkish Republic, the Mongols were also included in historical studies and ideas. Except for a few studies, studies that are the product of modern historiography and

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: K.Y. 0000-0002-8418-6871

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Kürşat Yıldırım,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: kursat.yildirim@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.10.2023

Kabul/Accepted: 03.11.2023

Atıf/Citation:

Yıldırım, Kürşat. "Türkiye’de Moğol Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair Bir Değerlendirme." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 525-595.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238116>

that analyze Mongolian history away from ideological concerns began to be seen mainly from the beginning of the 1940s. Until today, a significant accumulation has been achieved in studies on Mongolian history, especially in terms of Ilkhanid history in Türkiye. In this article, I attempt to analyze Mongolian historical studies over three stages (i.e., the pre-Republican period, the first years of the Republic, and post-1940s period) under various categories according to their subjects.

Keywords: Mongols, Turks, History Studies, Historiography, Türkiye

Extended Abstract

Studies on Mongolian history in Türkiye started in the 19th century as a part of Turkish history studies using modern methods. Historical texts prior to this period mainly involved case reports and were sometimes narrative in style. These texts gave very little reference to the Mongols and mentioned them in so far as how they were relevant to the history of the formation of the Turkish presence in Türkiye. On the other hand, the Seljuk and Ottoman sources make mention of the Mongols and Genghis Khan, albeit as a sentence. The history of the Mongols began being researched as interest in the general history of the Turks increased. Since the beginning of the 20th century in particular, the Mongols and Genghis Khan have been mainly considered to be Turks. With the influence of the idea of Turkish nationalism, articles were written informing about Mongolian history. After the establishment of the Turkish Republic, Mongols were also included in historical studies and ideas. Apart from a few, studies that have analyzed Mongolian history removed from ideological concerns that are the product of modern historiography mainly began being seen at the beginning of the 1940s. Currently, a significant accumulation has been achieved in studies on Mongolian history, especially in terms of the Ilkhanid history in Türkiye.

Throughout the Ottoman Empire, historical records were kept, and many works on history were written. However, obtaining concise information about the Mongols in these works is very difficult. The understanding of history at that time fell within the framework of classical Islamic history. These texts did not contain much information about the ancient history of Turks or Mongols.

Firstly, early modern Turkish historians had equated Turks and Mongols, emphasizing their unity of history and culture. According to these historians, Turks and Mongols are not separate races in terms of ethnography; Genghis Khan was a Turk who united all Turks, and the empire of Genghis was the Turkish-Mongol Empire. Genghis Khan was also mentioned among the founders of *Turan* in the first years of the Turkish Republic founded in 1923. At that time, great importance was given to the Mongols.

A new era can be said to have begun in Mongolian studies in Türkiye in the early 1940s. A period was entered in which research on Mongolian history was being written in more scholarly ways based on main sources, without considering ideological motives and avoiding romantic interpretations. Accordingly, the Mongol Empire, which Genghis Khan founded, was accepted unanimously as the most important turning point in Mongolian history. The Mongols had established a great state based on the nomadic traditions of the Huns, Xianbei, Tuoba (Tabgach), Rouran (Juan-juan), Turks, and Uighurs.

Secondly, Genghis Khan and the Mongol Empire were among the first subjects of interest for modern Turkish historiography, which had begun in the 19th century. Early Turkish nationalists and romantic historians regarded the Mongols as one with the Turks and Genghis as a Turkic khan. These views were voiced or contested on various occasions until the 1930s; since the 1940s however, very few researchers were found who persisted in relying on main sources and modern historical methods.

Thirdly, many studies have been carried out in China and the world on the Yuan Dynasty the Mongols had established in China. Almost all historical sources from this period are far from the field of view of Turkish historiography. Yuan went down to the southern coasts of China and sent *darugas* to rule these places. Therefore, the history of the Yuan Dynasty is that of the entire Chinese history of that period, and in order to understand this period, one must also know China's geography, society, culture, and general history. However, Türkiye has few experts on Chinese history. As such, knowing Chinese was not enough at this time.

Fourthly, Mongolian studies in Türkiye were mostly conducted on the Ilkhanate period. This was not only due to the Ilkhanid being a part of Türkiye's history. At the same time, learning Persian, which is the first main source language required for Ilkhanid studies, also played a role, as well as the fact that Persian historical texts are easy to access compared to languages such as Chinese.

Fifthly, the Golden Horde State was established by the Jochid ulus. Transformations occurred through Berke, who ascended to the throne in 1257. He became a Muslim, and Islam became the official religion during the reign of Uzbek Khan. This state became Turkic in time and was literally a Turko-Mongol state. From this point of view, Golden Horde studies have great importance in terms of both Turkish and Mongolian history. Moreover, the relations between the Ottoman Empire and the Golden Horde and any relevant documents are being questioned, with many studies found on this subject.

Sixthly, the Chagatai Khanate ruled mainly in the cities of Turkestan. The power of the Khanate was mainly in East Turkestan and Transoxiana, and Chagatai Khan Tarmashirin (1326-1334) accepted Islam. This was very important in terms of urban culture and literature, and a few studies are found on that period.

Seventhly, studies are found on the period after the collapse of the Yuan Dynasty in 1368. This dynasty was the direct successor of the Great Mongol Empire, which meant that the legacy of the great Mongol Empire had completely dissolved.

The Golden Horde State was founded by Jochi Ulus, who was Turkish and soon became Muslim. The Islamized Ilkhanate State founded by the Hulagu nation in Iran ended in 1353, and the Chagatai nation, which was Turkic and had become Islamized, ended in 1370. After the disintegration of the Yuan, Dynasty the period of small khanates began in the Turkestan area. Relatively small Mongolian khans began to rule. After the Mongol Empire, the most powerful structure established by the Mongols was the Dzungar Khanate. In Türkiye, research has been done on the post-Yuan Mongols, mainly on Mongolian tribes and the Dzungars.

Studies providing information on such things as Mongols' culture, religion, and social life in Türkiye were mainly carried out in connection with the culture, religion, and social life of the Turks. Very few studies are found to have focused directly and exclusively on Mongolian culture, with hardly any cultural studies based on field work found directly on Mongols.

Turkish historians have also mentioned Mongols in studies on general Turkish history and in their various research. The history of the Turks is factually intertwined with the Mongols. For the Mongols, meeting Turks was inevitable in terms of both their homeland and national history. Information on Mongolian history seems to have increased alongside the Mongol Empire, Ilkhanate, Golden Horde, and Chagatai and Timur states as the sources get closer to Anatolia.

Giriş

Türkiye’de Moğol tarihi üzerine çalışmalar, modern metotlarla yapılan Türk tarihi çalışmalarının bir parçası olarak XIX. yüzyılda başladı. Bu dönemden önceki tarih metinleri, esasen vaka zaptı mahiyetinde ve bazen de hikâyeci tarzda olup Moğollara çok az yer veriyor ve Türkiye’deki varlığımızın teşekkülünün tarihiyle alakalı olduğu ölçüde zikrediyordu. Öte yandan Selçuklu ve Osmanlı kaynaklarında Moğollar, Cengiz Han vb. hakkında birer cümle de olsa bahis bulunuyordu. Türklerin umumi tarihi üzerine ilgiler arttıkça Moğolların tarihi de araştırılır oldu. Bilhassa XX. yüzyılın başlarından itibaren çoğunlukla Moğollar ve Cengiz Han Türk olarak değerlendirildi, Türkçülük fikrinin de etkisiyle Moğol tarihi hakkında bilgi veren yazılar yazıldı. Cumhuriyetimiz kurulduktan sonra, tarih tezlerinde Moğollara da yer verildi. Az sayıdaki bazı çalışmalar istisna olmak üzere, modern tarihçiliğin ürünü olan ve Moğol tarihine dair ideolojik kaygılardan uzak tahliller yapan araştırmalar esasen 1940’ların başından itibaren görülmeye başlandı. Bugünlere kadar Türkiye’de Moğol tarihi üzerine, bilhassa İlhanlı tarihi bakımından ciddi bir birikim sağlandı. Moğol tarihi araştırmalarının doğuşu, gelişimi ve bugünkü durumu üzerine hazırladığım bu yazıda konunun daha iyi anlaşılması adına araştırmaları; cumhuriyetten önce, cumhuriyetin ilk dönemleri ve 1940’tan sonraki dönem olmak üç aşamaya ayırdım. Modern tarihçiliğimizdeki Moğol tarihi araştırmalarını şu kategorilerde inceledim: Moğol imparatorluğu öncesine dair çalışmalar, Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu’na dair çalışmalar, Yuan İmparatorluğu’na dair çalışmalar, İlhanlı Devleti’ne dair çalışmalar, Altın Orda Devleti’ne dair çalışmalar, Çağatay Hanlığı’na dair çalışmalar, Yuan Hanedanlığı’nın yıkılışından sonraki döneme dair çalışmalar, Moğol kültürü hakkında bilgi veren çalışmalar, ana konusu başka olup Moğollar hakkında bilgiler içeren araştırmalar, umumi Moğol tarihi üzerine çalışmalar, Moğol Tarihi üzerine araştırmaları inceleyen çalışmalar, Türk araştırmacıların Moğol tarihi üzerine düzenledikleri ilmi toplantılar.

1. Cumhuriyetten Önce

Osmanlı Devleti zamanında tarih kayıtları tutulmuş, tarih üzerine çok sayıda eser kaleme alınmış olsa da bunlarda Moğollara ait derli toplu bilgilerin elde edilmesi çok zordur. O devirlerdeki tarih anlayışı klasik İslam tarihi çerçevesindeydi. Bu metinler Türklerin ve Moğolların eski tarihi hakkında da pek bir bilgi içermiyordu. Mesela 1299-1525 yıllarını kapsayan erken kaynaklardan *Anonim Osmanlı Kroniği* birkaç cümleyle “zulmeden Cingiz Han”dan, bir kelimeyle “Moğol”dan¹; 1608’de tamamlanan *Hâb-nâme-i Veysî* Bağdat’a giren “Tatar”lardan (Moğollar kastediliyor) ve Hülâgu Han’dan²; XVIII. sonlarına ait Ahmet Vâsif Efendi’nin *Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakâikü’l-Ahbâr*’ı ise tek sözle *Selâtin-i Cengiziyye* yani “Cengiz Hanedanı”ndan bahsetmektedir. Üstelik bu kaynaklar bir vaka zaptı kabilinden olup modern tarihçiliğin kaygı ve usullerini taşımamaktadır.

1 *Anonim Osmanlı Kroniği*, haz. Necdet Öztürk, Türk Dünyası Araştırmaları Yay., İstanbul 2000, s. 90.

2 *Hâb-nâme-i Veysî*, haz. Mustafa Altun, MTV Yay., İstanbul 2011, s. 101.

XIX. yüzyıla geldiğinde ise esasen Batıdaki modern tarihçiliğin ürünü olan araştırmalara dayanarak yazılan kitaplar neşredilmeye başlandı. Bunlardan ilk bilinenler Leh asıllı Mustafa Celaleddin Paşa’nın *Les Turcs Anciens et Modernes*’ı (“Eski ve Modern Türkler”, İstanbul 1869), Ahmet Vefik Paşa *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*’si (İstanbul 1869) ve Süleyman Hüsnü Paşa’nın *Tarih-i Âlem*’idir (İstanbul 1876). Türkiye’de eski Türk tarihi hakkında bilgiler de içeren ilk kitap olarak değerlendirilen Mustafa Celaleddin Paşa’nın eserinde Orta Asya ve kuzeyinde İndo-Germen ırkın kalıntıları dışında günümüzde olduğu gibi, önceki on yedi yüzyıl boyunca, sadece Türk, Moğol ve Tunguz-Mançu olmak üzere üç insan topluluğunun görüldüğü kaydedilmektedir. Yazar sadece birkaç yerde Cengiz Han’dan bahsetmekte, Haçlı Seferleri’ni henüz atlatan Türklerin bu kez felaketlerin en korkuncu olan Cengiz Han’ın Moğol istilasına maruz kaldığını söylemektedir³. Türkiye’de Osmanlı tarihinin okutulması için sahasında hazırlanan ilk ders kitabı olarak kabul edilen *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*’de (ilk iki baskıda adı *Tarih-i Osmanî* idi) Ahmet Vefik Paşa, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundaki Moğol faktörünü anlatmaktadır. Buna göre hicretin yedinci asrında Moğolların Ceyhun’un batısına doğru ilerlemeleriyle Türk beylerinden Süleyman Kayaalp, Horasan’dan göçmüş, onun evladından Ertuğrul adlı bahadır savaflara girip dört yüz kadar oba halkıyla Domaniç’i yaylak, Söğüt ve Eskişehir ovalarını kışlak yapmıştı⁴. *Tarih-i Âlem*’inin üçüncü bölümünü Türklere ayıran Süleyman Hüsnü Paşa ise “Moğol Hanları’nın zikri”, “Oğuz Han” gibi bahisler altında 2600 yıl önceden beri Türklerin, Moğolların, Tatarların kalabalık kitleler hâlinde Çin’in kuzeyinde yaşadığını; hicretten 574 yıl önce halkın Hunlar veya Türkler, Moğollar ve diğer Tatarlar olmak üzere ikiye ayrıldığını, birinin Kuzey Hunlarını diğerinin ise Güney Hunlarını meydana getirdiğini; Moğolların atası “Kıyan” ile “Alıkuva” arasında yüzyıllar olduğu, Alıkuva’nın asrı saadet vakitlerine denk geldiğini; hicretten 74 yıl sonra halkın Moğol ve Tatar olarak ikiye ayrıldığını zikretmektedir⁵. Moğollarla ilgili bu ilk bilgiler ise çoğunlukla Fransız şarkiyatçı Joseph de Guignes’in 1757’de yayınladığı *Histoire generale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux* adlı esere dayanmaktadır. Namık Kemal ise 1887 yılının Kasım ayında yayınladığı *Osmanlı Tarihi*’nde Cengiz ve Hülagü saldırılarının ardından İslam’ın geriye düşüşünü, İlhanlı Hanı Gazan’ın adil idaresi ile Tatarların İslam’ı kabul etmesinin dahi önleyemediğini söylemektedir. Ona göre Asya’da Tatarların Müslüman olması yalnız inanışta kalmış, başların kan dökücülüğü, halkın kayıtsız boyun eğmesinden yine eskisi gibi devam etmiş, Cengiz Yasası böylece yürürlükte kalmıştı. İşte “Osmanlı Devleti” böyle bir ortamda doğmuştu⁶. Namık Kemal burada klasik İslam tarihçiliği çerçevesinde Cengiz’i ve Moğolları kötülemlerle birlikte Moğolların tam olarak kim olduklarına dair bir fikir sahibi olmadığı anlaşılmalı, Tatar umumi adıyla bütün Türkistan ahalisi tavsif etmektedir. Şemseddin Sami ise 1889’da neşrettiği *Kâmûsu’l-*

3 Mustafa Celâlettin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, çev. G. Beker, Kaynak Yay., İstanbul 2014, s. 45-46, 77.

4 Ahmet Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, haz. Ş. Babacan, Boğaziçi Yay., İstanbul 2011, s. 56-57.

5 Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Âlem*, İstanbul 1293, s. 386-387, 389, 398, 403, 430.

6 Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2005, s. 85-86.

Âlâm'ında 1200'lü yıllarda Cengiz Han ve Moğolların istilaları sonucunda Maveraünnehir'in tamamen tahrip edildiğini kaydetmektedir⁷. Tarih metinlerinde Moğollara ilginin, onlarla ilgili olumlu düşüncelerin artması büyük ihtimalle Türkçülük fikrinin yoğunlaşmasıyla ilgilidir. Doğrudan Moğol tarihine temas eden ilk yazılardan bazıları, Necip Asım ve Yusuf Akçura tarafından kaleme alınmıştır. Bu metinler Türkçülüğün tarihî zeminleri için mühim malzemeler içeriyordu. Necip Asım, 1900'de yazdığı *Türk Tarihi* adlı kitabında artık Türkleri ve Moğolları bir tutmaktadır. Sürekli tarih ve kültür birliğini vurgulamaktadır. Ona göre Türkler ve Moğollar etnografya bakımından ayrı ırk olmayıp aynı cinstendirler, İran ve Çin medeniyetleri arasında yayılıp büyük medeniyetler meydana getirmişlerdir. Hicretten iki yüz yıl öncesinden dokuz yüz yıl sonrasına kadar bu iki millet Batının ve Doğunun düşünce ve medeniyetini birbirlerine aktarmıştır. Onlar istila ettikleri yerlerin halkı üzerinde büyük tesirler meydana getirmişlerdir. Oğuz Han'ın yaptığı ilk işlerden birisi, Moğol ve Tatar topraklarını tamamen birleştirmek olmuştur. Moğolların atası Alango'nun babasız doğurduğu bir bebek, Cengiz Han'ın atasıydı ve böylece Türklerin karındaşları olan Moğollar Alango'nun neslinden geliyordu. Esasen Léon Cahun'dan etkilenen Necip Asım'ın anlayışında Cengiz, Türkleri ve Moğolları birleştiren ulu bir şahsiyettir⁸. Cengiz'in Türkçüler arasında yüceltilmesi en çok Yusuf Akçura'da kendisini gösterir. Onun tarafından kaleme alınan yazılar, Türkçülüğün ilk yayın organı *Türk Yurdu*'nun Aralık 1911-Nisan 1912 arasında yayınlanan ilk 11 sayısında "Müverrih Léon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han" başlığıyla seri hâlinde çıkmıştır. Akçura'ya göre Cengiz Han bütün Türkleri birleştiren tarihî bir şahsiyettir. Osmanlı merkezli tarih anlayışına karşı olan yazar, Moğolları büyük Türk ırkının bir kolu ve Türklerin amcazadeleri olarak değerlendirmekte ve Cengiz Han'ın ise Moğol değil Türk olduğunu söylemektedir. Ona göre Cengiz "mâzi-i millîmizin en yüksek siması" ve onun imparatorluğu ise "Türk-Moğol İmparatorluğu" idi. Doğudaki Türkleri birleştiren Cengiz, batıdakileri de tek devlet çatısı altında toplamak gayretinde olmuştu⁹. Aynı dergide 1912'de "Cengiz Han'a Dair" başlıklı bir makale çıkaran M. Nermi ise eski Türk tarihinin ihmal edildiğini söyleyip Cengiz Han'ı övmüştür¹⁰. Türkçülük düşüncesinin bütün hızıyla yeşerdiği bir çevrede Moğollar üzerine değerlendirmeler yapan bir başka yazar Rıdvan Nafiz idi. 1913'te yayınladığı *Küçük Türk Tarihi*'nde aktardığı Oğuz Han anlatısına göre bütün Türklerin babası "Türk" adında biriydi. Türk Issık Göl yakınına yerleşmiş ve orada onun oğulları ve torunları hüküm sürmüştür. Türk'ün oğullarından Alınça Han'ın Tatar ve Moğol adlı iki oğlu vardır. Rıdvan Nafiz, on bölümlük küçük kitabının iki bölümünü doğrudan Cengiz Han'a ve Moğollara ayırmıştır. Ona göre Cengiz'in babası bir Türk beyiydi ve kendisi dağınık Türkleri toplayacak biri olarak doğmuştu. Üstelik Harezmi Padişahı Muhammed

7 Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Âlâm*, İstanbul 1889, s. 4140.

8 Necip Asım, *Türk Tarihi*, İstanbul 1316, s. 1, 24, 37, 39, 60, 67, 100.

9 Yusuf Akçura, *Müverrih Léon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han*, haz. M. Kaan Çalen, Ötügen Yay., İstanbul 2018, s. 17, 20-22, 25.

10 M. Nermi, "Cengiz Han'a Dair", *Türk Yurdu*, II/15 (1328), s. 460-461.

Alaaddin oldukça kibirli ve ahlaksızdı, dolayısıyla Cengiz’in harekâtı tamamen meşruydu. Yazar öyle ki, Cengiz’in Çin’de ve İran’da kimliklerini kaybeden evladı için “Türklüklerini unuttular” demektedir¹¹. Türkçülüğün canlandığı yıllardan Cumhuriyete kadar olan dönemde tarihçiliğimizin Moğollara bakışı Türklük zaviyesinden olmuştur. Moğollar ile Türklerin köklü kardeşlikleri ve kader birlikleri vurgulanmıştır. Devletin zor yıllarında romantik bir üslupla ulu ve kudretli geçmişi hatırlayıp moral bulmak ve ruh inşa etmek üzere bilhassa Cengiz Han yüceltilmiştir. Buna karşılık Türkçülerin Moğol ve Cengiz sevgisi, Türklerin ve Moğolların ortak tarihi ve kültürüne yapılan vurgu, İslamcı kalemlerin tepkisini çekmiştir. Bu çerçevede birkaç yazı da yayınlanmıştır. Süleyman Nazif, 1913’te *İctihâd* dergisinde yayınladığı “Cengiz Hastalığı” başlıklı yazıda Balkan devletlerinin saldırdığı bir anda bazı gençlerin “Yetiş, ey ulü hakanım Cengiz” deme garabetini gösterdiklerini söyler. Ona göre Cengiz’in efalinde ne din gayreti vardır ne de medeniyet derdi. Onun yalnız kan dökmek zevki, memleket yakmak eğlencesiydi. Cengiz olmasaydı, Rusya kuzeyden, İngiltere güneyden Asya’yı zapt etmezdi. Moğollarla dilimiz, milliyetimiz tamamen ayrıdır¹². Babanzâde Ahmed Naim, *Sebilürreşad Mecmuası*’nda yayınladığı “İslam’da Dava-yı Kavmiyet” adlı makalesinde ise Türkçülerin Cengiz’in yasasından, İlhan’ın yurdundan, Altun Ordu’dan bahis açmasını eleştirmekte, bu tavrı “İslâmiyetle alakalı fikirlerden vazgeçme” olarak değerlendirmektedir¹³. Bir diğer ağır hücum, Tâhirü’l-Mevlevî tarafından aynı mecmuada çıkarılan üç bölümlük “Şeyh Sa’di’nin Acıklı Bir Mersiyesi ve Onu Yazdıran Fecayi” başlıklı yazı ile yapılmıştır. Yazar “ifrat-perver” olarak tanımladığı Türkçü yazarları Cengiz Yasası’na yemin etmek, Cengiz’in mezaliminden bahsetmemek, Moğol vahşeti sırasında tutulmuş kayıtlara itimat etmemek ile itham etmektedir¹⁴. Yazar bu yazılarını daha sonra 1916’da *Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi* başlığı altında bir kitap olarak çıkarmış, çeşitli İslâm tarihi kaynaklarından istifade ederek Moğolların İslam âlemine büyük bir darbe vurduğunu, Cengiz ve evladının büyük katliamlarla İslam medeniyetini gerilettiklerini anlatmıştır¹⁵. Bu çalışma Türkiye’de doğrudan Moğol tarihi üzerine yazılmış ilk müstakil kitap olmalıdır. Moğol istilasından haber veren İslam kaynakları kullanıldığı gibi Batılı modern araştırmacıların eserindeki yorumlardan da istifade edilmiştir. Eser Cengiz Han’ın hayatı, yükselişi, ordusu, Moğol toplumu, batıya Moğol seferleri hakkında derli toplu bilgiler sunmaktadır. Aynı yıllarda Süleyman Nazif’ten başka İslamcı yazarların Cengiz ve Moğollara hücum eden başka yazıları da olmuştur. Ancak bu yazıların ekserisi ideolojik bir çatışmanın

11 Rıdvan Nafiz, *Küçük Türk Tarihi*, haz. Cem Sili, Ötüken Yay., İstanbul 2019.

12 Süleyman Nazif, “Cengiz Hastalığı”, *İctihâd*, No: 72, 18 Temmuz 1329, s. 1573-1574’ten aktaran *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik*, haz. M. K. Çalen-H. Kayıcı, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2014, s. 283-284.

13 *Babanzâde Ahmet Naim Hayatı Eserleri Fikirleri*, ed. M. C. Kaya-İ. Kara, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2018, s. 202.

14 H. Ahmet Özdemir, “Tâhirü’l-Mevlevî ve Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 11 (2005), s. 144.

15 Tâhirü’l-Mevlevî, *Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi*, haz. T. G. Seratlı, Kardelen Yayınları, Konya 2011.

mahsulüdür ve Tâhirü'l-Mevlevî'nin eseri dışındakiler tarih ilminin esasları çerçevesinde değildir. Öte yandan İslamcılık düşüncesi dışından bir kişi, Mustafa Celaleddin Paşa'nın oğlu emekli Erkân-ı Harbiye Feriki Enver (Hasan Enver Paşa namıyla da bilinir) ise *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda 1917 yılından itibaren yayınladığı bir dizi yazıyla Türk-Moğol birliğine ve Cengiz'in Türk olarak sayılmasına karşı çıkmıştır. Ona göre simaları az çok bozuk olan Moğollar ile Tatarların ataları eski Türkler ise de Türklerin ataları Moğollar değildir¹⁶. Türkiye'nin zorlu yıllarında, 1919'da *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar* kitabını yayınlayan Fuad Köprülü¹⁷, mutasavvıfların Anadolu'da yığılmalarını Moğol istilasına bağlayan değerlendirmeler yaptı. Buna göre Cengiz istilası batıya sel gibi aktığı esnada, Anadolu'daki Türklere eski anavatanlarından birçok şey geldi. XIII. yüzyılda Anadolu birçok mutasavvıf için yerleşecek yer oldu. Cengiz istilasından sonra Türkistan ve İran'dan, Harezm'den çok sayıda mutasavvıf ve âlim Anadolu'ya geldi, Selçuklu hükümdarları ise onları samimiyetle kabul ettiler¹⁸. Öte yandan Köprülü'ye göre daha XIV. yüzyıl ortasında, Anadolu ve Azerbaycan müstesna olmak üzere, Türk âleminin diğer alanlarında umumi bir edebiyat dilinin meydana gelerek az zamanda gelişmesi, Asya'da büyük göçler doğuran, çeşitli alanlardaki Türkleri aynı devlet altında birleştiren ve aralarında daimî bağlar tesis eden Cengiz istilasının bir neticesidir¹⁹. Son olarak Cumhuriyetimizin ilânından hemen önce Mehmed Hilmî, *Dergâh*'ta neşrettiği “Türkler ve Moğollar” başlıklı üç bölümlük yazıda, Türklerin ve Moğolların ne dil ne tarih ne de destan bakımından ortaklığa sahip olduklarını vurgulamaktadır²⁰.

2. Cumhuriyetin İlk Dönemleri

Cumhuriyetimizin ilân edildiği yıl olan 1923'te *Türkçülüğün Esasları*'nı yayınlayan Ziya Gökalp, biraz ihtiyatlı bir dille, Türklerin Moğollarla tek bağının, zamanında Doğu Asya medeniyetinde müşterek bulunmalarından ve uzun müddet onları siyasi hâkimiyeti altında yaşatmasından ibaret olduğunu söylemektedir. Bununla beraber bir başka yerde ise Turan'ı kuranlar arasında Cengiz Han'ı da zikretmektedir²¹. Gökalp aynı yıl çıkardığı *Türk Tôresi* adlı kitabında ise “Tatar” adının, “cahil yani töresiz olan” Moğollara isnat edildiğini, Oğuz Destanı'nda geçen “Moğol Han”ın şimdiki Moğolların değil Oğuzların atası olduğunu,

16 Müttekâid Erkân-ı Harbiye Feriki Enver, “Türkler'in Aslı”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, II/31 (1336), s. 80'den aktaran Ayşegül Kösa, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası İnceleme, Tahlîlî Fihrist, Seçilmiş Metinler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2003, s. 212-218.

17 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Matba'a-i Âmire, İstanbul 1919.

18 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, haz. O. F. Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1976, s. 57, 200.

19 Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s. 175, dpt. 15.

20 Mehmed Hilmî, “Türkler ve Moğollar”, *Dergâh*, II/20-22 (1922); *Dergâh*, c. II, haz. A. Tekin-A. Z. İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 461-463, 539-541, 602-605.

21 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s. 25, 52.

Moğolların kendilerini halis Oğuz addediklerini yazmaktadır²². Gökalp, Moğolların eski kültürü ve dini hakkında Türklerle ortaklığı ölçüsünde değerlendirmeler yapmaktadır. Bu bakımdan Moğol kültürü hakkında Cumhuriyetteki ilk tahlillerin Gökalp tarafından gerçekleştirildiği söylenebilir.

Cumhuriyetimizin Moğol tarihi hakkında derli toplu bilgi veren ilk eseri, Rıza Nur tarafından ilk iki cildi 1924’te çıkarılan *Türk Tarihi*’dir²³. Yazar Oğuz Kağan Destanı ve Ergenekon Destanı’ndan hareketle Türklerin ve Moğolların ortak tarihini ve kültürünü öne çıkarmakta, “Türk ve Moğol ayrıdır” diyenlere her iki milletin Bozkurttan gelme şecereleriyle cevap vermektedir. Ona göre Oğuz, Moğol’dandır. Türkler de hep Oğuz’dandır. Demek ki Türk ve Moğol birdir. Moğolları Türk “uruk”larından biri olarak saymakta, onların asıl Türk uruklarıyla Tonguzların birleşmesinden meydana geldiğini söylemektedir²⁴. *Türk Tarihi*’nin ikinci cildinde ise “Cengiz İmparatorluğu” alt başlığı altında Cengiz Han ve dönemi, Moğol devleti ve toplumu, Cengiz’in oğulları dönemi ve imparatorluğun sonu, Altın Ordu Devleti, Çağataylılar, İlhanlılar hakkında bütünlüğe sahip tafsilatlı değerlendirmeler yapmıştır²⁵. Hilmi Ziyâ ise 1924’te yayınladığı makalesinde Türklerin ve Moğolların dil, ırk ve tarih cihetinde farklı olduğunu belirtip “o hâlde nasıl olur da memlekette bir zümre türüyor ki, şiarı Türk-Moğol kardeşliğinin ezeli olduğunu iddia etmektedir?” diye sormaktadır²⁶. Yine Sadri Maksudî’nin Moğol istilas ve Oğuz boyları üzerinde durduğu kısa yazısı 1927’de *Türk Yurdu*’nda yayımlandı²⁷.

Moğollardaki Şaman kültüründen haber veren ilk çalışmalardan biri 1929’da Fuad Köprülü tarafından yayımlandı. Köprülü, Moğol istilasının İslâm dünyasındaki tesirlerini, başka bir yönden ele alarak İslâm tarikatları üzerinden incelemektedir. Esasen İlhanlı dönemi kaynaklarına dayanarak sarayda ve orduda hâlâ Şamanların bulunduğunu, Şamanlığın bilhassa Türk muhitlerinde yayılan Kalenderî, Haydarî, Bektaşî gibi tarikatları etkilediğini söylemektedir²⁸.

Türkiye’de gerçek anlamda ilk Türk Millî Tarihi, Mustafa Kemal Atatürk’ün teşvikleri ve devletin desteğiyle yazılmıştı. Atatürk’ün Türk milletini tarihte hak ettiği yerde görmeye arzusu, kendisinin tarihe olan ilgisiyle birleşince kurulan muhtelif heyetlerle çalışmalar yapılmıştı. Bu ilk çalışmalarda en göze çarpan husus, dünyadaki medeniyetlerin kökünde Türklük arama gayretiydi. Bu çerçevede ilk milli tarih denemesi olarak Türk Ocağı’nın

22 Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 21, 41, 100.

23 Rıza Nur, *Türk Tarihi*, c. I-II, Matbaa-i Amire, İstanbul 1342 (1924).

24 Rıza Nur, *Türk Tarihi*, c. I, haz. Y. Toker-H. Tuncay-A. Özdemir, Toker Yay., İstanbul 1994, s. 39-42, 47-48.

25 Rıza Nur, *Türk Tarihi*, c. II, haz. Y. Toker-H. Tuncay-A. Özdemir, Toker Yay., İstanbul 1994, s. 255-409.

26 Hilmi Ziyâ, “Türkler ve Moğollar”, *Anadolu Mecmuası*, sayı 5 (1924), *Anadolu Mecmuası*, haz. A. Tekin-A. Z. İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011, s. 186-192.

27 Sadri Maksudî, “Moğollarla Oğuzlar”, *Türk Yurdu*, sayı 2 (1927), s. 37-38.

28 Köprülüzade Mehmet Fuad, *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres Mystiques Musulmans*, İstanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü Muhtıraları, İstanbul 1929.

“Türk Tarihi Heyeti”, 1930’da *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı eseri yayınladı. Ertesi yıl, yani 1931’de Türk Tarih Kurumu’nun bazı üyeleri tarafından okullarda okutulmak üzere 4 ciltlik *Tarih* adlı bir başka eser çıkarıldı. *Türk Tarihinin Ana Hatları* ve *Tarih* artık Türkiye Cumhuriyeti’nin tarih görüşüydü. 2 Temmuz 1932’de başlayan I. Türk Tarih Kongresi çoğunlukla bu görüşü dünyaya ilân etmek maksadına yoğunlaştı. “*Ana Hatlar*”a göre Moğolca Türkçeden, Çince, Tibetçeden alınmış birtakım kelimelerin Moğollara has bir tarzda birleştirilmesinden teşekkül etmiştir²⁹. Bu bakımdan kitapta Moğollar ve Moğolca kendine has yapısında incelenmemiş, hatta Cengiz Han dönemi, “Çin Siyasi Tarihi” başlığı altında ele alınmıştır. Üstelik kitap, “Moğol istilası” tabirine de katılmaz. Buna göre Cengiz askerlerinin ve büyük komutanların belki yüzde doksanı Türk’tür, bu yüzden bu devreyi “Türk-Moğol istilası” şeklinde ifade etmek ve Cengiz İmparatorluğu’nu hakiki bir Türk İmparatorluğu saymak doğru olur. Kitapta Cengiz Han ve Çin’deki Yuan Hanedanlığı dönemi kısaca işlenmiştir. Çin’de Liao Hanedanlığı’nı kuran Moğol kökenli Kitanlar hakkında da bilgi verilmiş ve onlar Türk olarak tanımlanmıştır. İlhanlılar hakkında ise oldukça olumsuz değerlendirmeler yapılmış, bu sırada Moğolların Anadolu’yu sömürge gibi idare ettiği, daha çok para toplayabilmek için ahaliyi ezdiği dile getirilmiştir. Moğol İmparatorluğu için ayrı bir alt başlık açılmış, ayrıntılı değerlendirmeler yapılmıştır. Burada Moğollar Türklerin tesiri altındaki bir millet olarak değerlendirilmiş ve hatta 1206’da Onon Irmağı’nda toplanan büyük kurultayda Timuçin’in “Türk ve Moğollar” tarafından “Cengiz” ilân edildiği kaydedilmiştir. Cengiz genellikle övülmekle birlikte onun şiddetli yıkıcılıkta şöhret yaptığı, Türkler arasında da büyük katliamlara giriştiği vurgulanmıştır. Ardından Altın Orda, Çağatay ve İlhanlı devletleri hakkında bilgiler verilmiştir³⁰. Modern tarihçilik teknikleriyle yazılmış *Ana Hatlar*, bazı yanlış bilgiler içerse de Rıza Nur’un ardından ama ondan daha düzenli, sistemli ve açık bir şekilde Moğol tarihi hakkında bilgiler veren Cumhuriyetin ilk eserlerindedir. *Tarih*’in 2. cildinde ise “Türk-Moğol İmparatorluğu” başlığı altında Cengiz ve imparatorluğu, Altın Orda, Çağatay, İlhanlı devletleri incelenmiştir³¹. I. Türk Tarih Kongresi’nde de Moğollarla ilgili benzer görüşler dile getirildi. Mesela Afet Hanım uzun bildirisinin bir yerinde Moğol adının Cengiz ile birlikte duyulduğunu, onun “Burçikin” kabilesinden olduğunu, bunların Tunguzlardan geldiğini, Türk ırkının Moğol ırkıyla aynı sayılamayacağını, Moğol adını almış olan küçük “Burçikin” kabilesinin dahi büyük Türk kitlesi içinde Türklerle karıştığını, Cengiz’in anası “Ulun Eke”nin bir Türk kadını olduğunu söylemiştir³².

Atatürk döneminde ilk tarih çalışmalarının esas amacı, asırlarca iftiraya uğramış, ilk medeniyetlerin kuruluşundaki hizmet ve emekleri inkâr edilmiş Türk milletine tarihi

29 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 36.

30 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 119-124, 499-501, 513-527.

31 *Tarih*, c. II, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 239-247.

32 *I. Türk Tarih Kongresi*, Maarif Vekaleti Yayınları, Ankara 1932, s. 31-32.

gerçeklere dayanan şerefli mazisini hatırlatmakta³³. Bununla birlikte milli kimlik inşasında bazı tarihi hakikatler gözden kaçırılmış, tarih kaynaklarında var olmayan hususlara dayanarak yorumlarda bulunulmuştur. Buna karşı bazı itirazlar da yapılmıştır. Zeki Velidi Togan, I. Türk Tarih Kongresi’nde çok açık olarak “ben dört ciltlik *Tarih*’i tenkit vaziyetindeyim” demiştir. O, bundan sonra çok hücumu uğramıştır. Zeki Velidi, bilhassa ilk tarih görüşlerinin üzerine kurulduğu “iç deniz” ve “kuraklık” tezleri üzerine Reşit Galip, Sadri Maksudî, Şemsettin’in sert eleştirilerine karşılık doğru bildiklerini söylemekten çekinmemiştir. Zamanla ilk tarih görüşlerinin önemli bir kısmından vazgeçildiği anlaşılmaktadır. *Türk Tarihinin Ana Hatları* ve *Tarih*’teki bazı görüşlerden vazgeçildiği; 1931’de pek yakında basılacağı haber verilen ve ilk tarih görüşlerinin en ayrıntılı bir şekilde sunulacağı *Umumi Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı eserin yayınlanmamasında da anlaşılmaktadır. Yine de *Tarih*, bir müddet daha liselerde okutulmuştur. Bununla birlikte 1937’de toplanan *II. Türk Tarih Kongresi*’nde, ilk tarih görüşlerinden çok az bahsedilmiştir. Yurtdışından birçok bilim adamı Grek, Roma, Etrüks, Ön Asya, Anadolu vb. üzerine kendi görüşlerini dile getirmişlerdir. Mesela ilk Türk Tarih Kongresi’nde, tarihçiliği bile olmayan 23 yaşındaki Afet Hanım ilk oturumda onlarca sayfa tutan konferansında ilk tarih görüşlerini ayrıntılarıyla anlatırken, beş yıl sonraki konferansında bu görüşleri birkaç “silik” paragrafla geçiştirip Anadolu’da yapılan arkeolojik kazılar hakkında teknik bilgiler vermekle yetinmiştir.

Bu gelişmelerin ardından Osmanlı’nın son dönemlerinden 1930’ların başına kadarki Moğollara dair tarih çalışmaları da yeni bir döneme girmiştir. Başlarda çoğu kez Batıdaki görüşlerin bir tür tercümesi olan, esasen Türkçülük cereyanı çerçevesindeki romantik Moğol tarihi yorumları, kimlik inşası çabaları güden ve Batıdaki yorumlara anti-tez üretmekle meşgul olan Cumhuriyeteki ilk tarih görüşlerinde de büyük oranda devam etti. Köprülü’nün yayımları ile birlikte dönemin istisnalarından birisi Zeki Velidi’nin çalışmalarıdır. 1931’de yayınladığı “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti” başlıklı makalesi bu minvaldedir. Esasen İlhanlı kaynaklarına dayanan bu eseri yazan Togan, I. Türk Tarih Kongresi’nde ilk tarih görüşlerine çeşitli itirazlar yapınca hücumu uğradığı için üniversiteden ayrılmak durumunda kalarak yurtdışına çıkmıştır. Moğollar üzerine Türkiye’de bir sonraki yayını ise ancak 1939’da olacaktır. Türkiye’de 1940’lara kadar olan dönemde bir durgunluk meydana geldi. Bu ara dönemin bir başka istisnası Hüseyin Nihal Atsız idi. Bir Türkçü olmasına karşılık, *Atsız Mecmua*, *Orhun* gibi dergilerde yazdığı eski Türk tarihi makalelerinde ve bunların toplanmış hâli olan 1935’te neşrettiği *Türk Tarihi Üzerine Toplamalar* adlı eserinde sadece Türklerle Moğollar arasındaki bağlara temas etmiş, önceki Türkçülerin yaptığı romantik değerlendirmelerin hiçbirine yer vermemiştir³⁴.

33 Bununla ilgili bir yazı için bkz. Kürşat Yıldırım, “Atatürk Dönemindeki İlk Tarih Görüşleri Hakkında”, *Milli Mecmua*, sayı 18 (2021), s. 22-38.

34 Atsız, *Türk Tarihi Üzerine Toplamalar, Birinci Bölüm, En Eski Zamanlardan Apar Sülalesinin Düşmesi Tarihi Olan Milâdî 552’ye Kadar*, İstanbul 1935.

3. Moğol Tarihi Araştırmalarında Yeni Dönem

1940'ların başından itibaren Türkiye'deki Moğol araştırmalarında yeni bir dönem başlamıştır denebilir. Moğol tarihini ilgilendiren araştırmaların daha ilmi usullerle, ana kaynaklara dayalı olarak, ideolojik saikler gözetilmeden ve romantik yorumlardan kaçınılarak yazıldığı bir sürece girilmiştir. Günümüze kadar fasıllarla devam eden bu çalışmalarını kategorilere ayırarak değerlendirmek daha faydalı olacaktır.

a. Moğol İmparatorluğu Öncesine Dair Çalışmalar

Cengiz Han tarafından kurulan Moğol İmparatorluğu'nun Moğol tarihinde en önemli dönüm noktası olduğu ittifakla kabul edilir. Moğollar Hun, Xianbei, Tabgaç, Rouran (Juanjuan), Gök-Türk, Uygurların konar-göçer geleneklerini esas alan büyük bir devlet kurdular. Moğol İmparatorluğu Türk tarihinde olduğu gibi dünya tarihinde de büyük dönüşümlere sebep oldu. Bundan önce Moğol boyları ve siyasi yapıları, başta Türklerin kurduğu olmak üzere, çeşitli devletlerdeki Moğol varlığı oldukça önemliydi. Türkiye'de bu döneme dair Moğol tarihini doğrudan ele alan çalışmalar Fuad Köprülü, Wolfram Eberhard, Bahaeddin Ögel, Türükoğlu Gökalp, Özkan İzgi, Pulat Otkan, Reha Oğuz Türkkkan, Ahmet Taşağıl, Saadetin Yağmur Gömeç, Osman G. Özgüdenli, Enkhbat Avirmed ve Kürşat Yıldırım tarafından yapılmıştır.

1940'lardan önce, çeşitli şekillerde ifade edilen, "eski Moğol" veya "proto-Moğol" adı verilen, bu döneme dair bazı fikirler dile getirilmişti; ancak artık doğrudan ve ana kaynaklarıyla tahliller yapan, ideolojik ve romantik saiklerden önemli ölçüde sıyrılmış araştırmalar başlamıştı. Eski Moğolları ana konu olarak alan ilk çalışmalar ise Fuad Köprülü'nün, W. Bang- J. Marquart tarafından neşredilen *Osttürkische Dialektstudien* (Berlin 1914) adlı eserde Marquart'ın Kumanlara dair tahlilinde *Kay* kabilesinin, Osmanlıların mensup olduğu *Kayı*'dan başkası olmadığına, *Kay*'ların ise esasen Türk değil Moğol olduğuna ve bu yüzden *Kayı*'ları da Türkleşmiş bir Moğol kabilesi saymak lazım geldiğine dair görüşüne itiraz etmek üzere 1943'te yazdığı "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri" başlıklı uzun yazısıyla başladı. Köprülü XI. yüzyılda Türk Dünyasının doğu uçlarında bulunan *Kay*'ların esasen Türk olmamakla birlikte, Türklerle yakın ilişkileri sebebiyle dil bakımından Türkleştiklerini ve bu halk ile Mahmud Kaşgarlı'nın Oğuz boyları arasında zikrettiği *Kayı*'nın birbirine karıştırılmaması gerektiğini, Marquart'ın bu iki ayrı kabileyi bir sayarak tamamıyla yanıldığını dile getirdi³⁵. Köprülü birçok taraftar toplayan Osmanlıların Moğol aslından geldiğine dair bu görüşe karşı ertesini yıl "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar" adıyla bir makale daha kaleme aldı. Bu görüşü destekleyen bir başka tarihçi Zeki Velid Togan'ın³⁶ ise "hayali nazariye" kurduğunu, mesela *Kuşkaki*'nin Horasan Oğuzlarının isyanı sebebiyle

35 Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, VII/28 (1943), s. 219-313.

36 Zeki Velidi Togan, *Moğollar, Cengiz ve Türklük*, Arkadaş Matbaası, İstanbul 1941, s. 10-11.

yazdığı manzumede adı geçen Kay’ları tamamen ters anladığını söyledi³⁷. Köprülü’nün ikinci yazısının çıktığı *Belleten*’in bir sonraki sayısında ise Türkiye’ye birkaç yıl önce gelmiş olan Wolfram Eberhard, “Kay’lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar” başlıklı incelemesini çıkardı. O’na göre ise Çin kaynakları Kayı’lara “Ch’i-yen-t’e” ve Kay’lara ise “Hsi” diyerek bu iki halkı birbirinden ayırıyordu. Böylece Eberhard, esasen “hanedan tarihleri”ne dayanarak Hsi halkının uzun yüzyıllara dayanan izlerini sürerek Köprülü’nün İslam kaynaklarına ilave yapmış ve şu sonuca varmıştı: “Kudretli Türk kabilesinin, köleleşmiş Kay’lardan neşet etmiş olması kolay kolay tasavvur edilemez”³⁸. Bütün bu itirazlara rağmen Togan, 1946’da yazdığı *Umumî Türk Tarihine Giriş*’inde milattan sonra Hunların esas kuvvetlerinin batıya kaydığını, bunların doğuda kalanlarının birinin ise Kay adını taşımaya devam ettiğini öne sürmekte ısrar etti³⁹. Bu yazıdan sonra doğrudan eski Moğollar üzerine ancak 20 yıl sonra bir araştırma yayınlanacaktı. Türükoğlu Gökalp tarafından savunulan *Göktürk Devleti’nin Kuruluşundan Çingiz’in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan’da Kabileler*⁴⁰ başlıklı doktora tezi, Türkiye’de eski Moğollar üzerine ilk müstakil araştırma idi. Gökalp yaklaşık beş yıl sonra verdiği doçentlik tezinde ise yine doğrudan bir Moğol boyu olan Shiwei’leri araştırdı⁴¹. 1973 yılında kitap olarak neşredilen bu iki eser, Çin hanedan tarihlerindeki eski Moğollar üzerine müstakil kayıtların tercümesi ve yorumunu içeriyordu. Türkiye’de ilk kez bu kaynaklar Türkçeye çevrilmişti. 1972’de yayınladığı bir makalede ise yine ülkemizde ilk kez Moğolların ana yurduna dair Çin kaynaklarındaki bilgileri, Shiwei’ler merkezli olmak üzere değerlendirmişti⁴². Gökalp, bu yazısında ayrıca Togan’ın Moğol-Türk eşleştirmesine karşı çıkmış, Moğolların anayurdunun Türklerinkinden çok farklı olduğu üzerinde durmuştu. Gökalp’ten sonra Sinolog Pulat Otkan, 1973’te tamamladığı doktora tezinde IV. yüzyılda Kuzey Çin bölgelerine inen Moğol, Türk ve Tunguz boylarını ve 1980’deki doçentlik tezinde ise Tabgaçları inceledi. Bilhassa Wuhuan, Xianbei, Tabgaç boyları ve bunların coğrafyaları üzerine tespitler yaptı⁴³. Eski Moğollar üzerine yapılacak çalışmalar eski Çince ile kaynak, tarih ve coğrafya bilgisi gerektirdiğinden bir süre gelişmedi. Özkan İzgi 1977’de bir başka Moğol boyu olan Kitanların Türklerle ilişkileri üzerine kısa bir yazı yayınladı. Reha Oğuz Türkkan içeriği genel bir makaleyle Türklerle Moğolları birbirinden ayırmanın zorluğundan bahsetti. Saadetin Yağmur Gömeç Ergenekon Destanı’nın Moğollara uyarlanmış şeklinde Nirunlar (“Börülür”) ve Dürülgünler (“Arslanlar”) diye iki aile çıktığını, Türkler’de ise bunun Aşına (“Börülüler”) ve Ashite (“Arslanlar”) olduğunu yazdı⁴⁴. Osman Gazi Özgüdenli ise

37 Fuad Köprülü, “Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar”, *Belleten*, VIII/31 (1944), s. 433.

38 Wolfram Eberhard, “Kay’lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar”, *Belleten*, VIII/32 (1944), s. 568, 583.

39 Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş, I, En Eski Devirlerden XVI. Asra Kadar*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 45-46.

40 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1964.

41 *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1969.

42 “Çin Kaynaklarına Göre Moğollar’ın Ana Yurdu”, *Töre*, IV/17 (1972), s. 36-42.

43 *T’opa Wei Döneminde Toplum ve Ekonomi*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1980.

44 “Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVI/42 (2007), s. 3-4.

daha çok İslam kaynaklarına göre Türkistan'a giren Moğol kökenli Karahıtayları ele aldı. 2000'lerden sonra doğrudan eski Moğollar üzerine Çin kaynaklarına dayalı çalışmalar çoğaldıysa da toplamda üç kişiyle sınırlı kaldı: Ahmet Taşağıl, Enkhbat Avirmed ve Kürşat Yıldırım. Doktora çalışmasını Türkiye'de tamamlayan Moğol araştırmacı Avirmed, Moğol araştırmacıların bakış açılarını da katarak eski Moğol boyları üzerine yorumlar yaptı. Taşağıl, VI.-IX. yüzyıllarda yaşayan Xi, Kitan, Kumoxi, Shiwei gibi Moğol boylarına dair hanedan tarihlerindeki bilgileri değerlendirdi. Rouranlar üzerine makaleler yazan ve bu konuda Türkiye'deki ilk müstakil kitabı⁴⁵ yayımlayan Yıldırım ise eski Moğol boyları, Moğol kültürü ve coğrafyası, Türk-Moğol etnik ve kültürel ilişkileri üzerine araştırmalar neşretti. Moğol İmparatorluğu'ndan önceki döneme dair çalışmaların az olmasının temel sebebi, eski Çince ana kaynak okuyan Türk araştırmacıların az olmasıdır. Öte yandan konar-göçer bir dünyayı anlayabilmek için Moğol boylarının yayıldıkları coğrafyalarda saha araştırmaları yapmak gerekmektedir ki bu da oldukça zahmetli ve maliyetli bir iştir. Bir başka zorluk ise bu dönemde bazen Moğollar ve Türkler arasındaki ayırım yapmanın zor olmasıdır; mesela Xianbei boylarının kimisi Türk ve kimisi Moğol idi. Bir de Rouran gibi boyların kökenleri üzerine görüş birliği yoktur. Türkiye'de Yıldırım, onların Türklükleri üzerinde durmaktadır. Ayrıca bu döneme dair araştırmalar Moğolcaya ve Moğol kültürüne vakıf olmayı gerektirmektedir.

b. Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu Dönemine Dair Çalışmalar

Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu, XIX. yüzyılda başlayan modern Türk tarihçiliğinin ilk ilgi duyduğu konulardandı. İlk Türkçü ve romantik tarihçiler ise Moğolları Türklerle bir addediyor, Cengiz'i ise bir Türk hanı olarak kabul ediyorlardı. Bu görüşler 1930'lara kadar çeşitli vesilelerle dile getirildi veya itiraza muhatap oldu, ancak 1940'lardan itibaren ana kaynaklara ve modern tarih metodlarına dayanarak ısrarcı olan çok az sayıda araştırmacı kaldı ki onlardan önde geleni Zeki Velidi Togan idi. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sırasıyla Ziya Gökalp, Rıza Nur, Hilmi Ziya, Sadrî Maksudî, Hüseyin Nihal Atsız gibi araştırmacılar ile *Türk Tarihinin Ana Hatları*, *Tarih* gibi kolektif eserlerin dağılık yorumlarından sonra, 1940'larda girilen yeni dönemden itibaren Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu üzerine doğrudan çalışmalar sırasıyla Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Ahmet Temir, Bahaeddin Ögel, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Celaleddin Wang Zin-şan, Mustafa Kafalı, Ch'i T'ang, Lin Chen-nan, Özkan İzgi, İsenbike Togan, Mustafa Kafalı, Abdülkadir Yuvalı, Fikret Türkmen, Saadettin Yağmur Gömeç, Osman Gazi Özgüdenli, Ergin Ayan, Sebahattin Ağaladağ, Hacı Ahmet Özdemir, Tuncer Gülensoy, Enver Konukçu, Nadir Devlet, Mustafa Uyar, Altay Tayfun Özcan, İlyas Kemaloğlu, Neslihan Durak, Ekrem Kalan, Mehmet Emin Şen, Abdrasul Isakov, Arzu Erdem, Umur Yölsever-Kemal Özcan, Ali Ahmetbeyoğlu, Gülşah Hasgüçmen, Bilen Yılmaz, Burak Çelik, Mürsel Doğrul, Fadime Öksüz Koçak, Mehmet Tuğrul-Cem Korkut, Kubilay Atik, Fatih Çiftçi, Anıl Yasin Oğuz, Yaşar Söyüt ve İbrahim Tellioglu tarafından yapılmıştır.

45 *Bozkırın Yitik Çocukları: Juan-juan'lar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

Zeki Velidi Togan, Cumhuriyet devrinde İslam kaynaklarını esas almak üzere Cengiz Han’ın Türklüğünü tarih ilmi metotlarıyla dile getiren ilk tarihçimizdir. Onun fikirlerine göre Cengiz sülalesi, eski Açına, Çin kaynaklarında yazıldığı şekliyle Aşına, Bozkurt efsanesine merbut teğinler ve hakanlar neslinden geliyordu. Bu sülaleye ait bu gibi rivayetler daha Cengiz, han olmadan önce de sülale efradında dolaşıyordu. Oğuz efsanelerinde hakanlık *Kay* nesline ait deniliyorsa ve Cengiz de *Kıyat* yani *Kıy*’lardan çıkıyorsa bu, eski Şato hanları sülalesinin Moğol hanları arasında yaşayarak Moğollaşan bir kısımdan başkası değildi. Bu sülale bir Oğuz olmayıp hem Gök-Türk (Şato) hem Oğuz ve hem de Moğollar arasında eskiden beri yaşayan hâkim unsurdan ibaretti⁴⁶. Esasında Togan, Türkçü saiklerinden öte Cengiz’i Türkleri “bağlayıcı bir şahsiyet”⁴⁷ olarak görüyor, bunun koparılması gerektiğini düşünüyordu. *Çengiz Han (1155-1127)* başlıklı ders notuyla bu konudaki ilk monografiyi yazan Togan’a göre Cengiz “yepyeni bir nizam ve dünya düzeni” meydana getirmişti, bu arada yıkılan sülaleler çok geçmeden Cengizlilere yanaştılar ve yarım yüzyıl sonra ilişkiler normale döndü. Bu arada ise büyük çatışmalar oldu. Cengiz’in tarihi bu büyük değişmelerin tarihiydi⁴⁸. Ayrıca Togan’a göre Moğollar çağında Azerbaycan ve Anadolu nihai olarak Türkleşti⁴⁹. Cengiz ile ilgili Cumhuriyetimizin ilk ilmî yazılarından bir diğeri Fuad Köprülü’nün W. Barthold’un İslam Ansiklopedisi’ne yazdığı “Cengiz Han” maddesine yaptığı yaklaşık iki sayfalık ilaveydi; Köprülü burada daha çok ansiklopedinin Leiden baskısının neşrinden sonra çıkan yeni kaynaklara yer verdi⁵⁰. Cengiz Han ve Moğollarla ilgili diğer yazılar yine İdil-Ural Türk’ü kökenli araştırmacılarından geldi. Abdülkadir İnan⁵¹ ve Ahmet Temir⁵² Moğol boyları, Moğolların sosyal ve askerî teşkilatı ve Cengiz Han konuları etrafında çalışmalar yaptılar. Bu arada Osman Turan 1941’de “Çingiz Adı” hakkında bir yazı yazdı. Ona göre bu ad *Tingiz*’in “damaklaştırılmış” bir şeklinden başka bir şey değildi. Bu belki deniz veya göl ile ilgiliydi⁵³. Togan, İnan ve Temir gibi Altın Orda bakiyesi olan İdil-Ural Türklerinin Cengiz Han’a ve Moğollara ilgisi belki de sadece ilmî meraklarından kaynaklanmıyordu. Cengizoğullarına dair kadim bölge gelenekleri ve inançları ile Türkiye’ye gelmeden önce beslendikleri edebiyat da onların düşüncelerini şekillendiriyor olmalıydı. Bu ilk ilmî görüşlere ilk kapsamlı itirazlardan biri İbrahim Kafesoğlu tarafından “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi” makalesiyle yapıldı⁵⁴. Esas itibarıyla Togan’ın 1946’da neşrettiği *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı kitabına eleştiri olan bu uzun yazı, öncelikle 382

46 *Moğollar; Cengiz ve Türklük*, Arkadaş Matbaası, İstanbul 1941, s. 19-21.

47 “Cengiz Han Türktür”, *Büyük Türkeli*, sayı 2 (1962), s. 4.

48 *Çengiz Han (1155-1127)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü 1969-70 Kış Söemstresi Ders Notları, İstanbul 1970, s. 4.

49 Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 251 vd.

50 Fuad Köprülü, “Cengiz Han”, *İA*, III, s. 98-100.

51 “Ongutların Menşei Meselesi”, *Belleten*, VIII/31 (1944), s. 453-456.

52 “Die Sozial-militärische Organisation der Mongolen um 1200 n. Chr.”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVIII/3-4 (1960), s. 221-225.

53 Osman Turan, “Çingiz Adı Hakkında”, *Belleten*, V/19-20 (1941), s. 271-272.

54 *Tarih Dergisi*, V/8 (1953), s. 105-136.

sayfalık kitabın üçte ikisinin Moğollar, Cengiz ve Cengiz evladına ayrılmasını ve Türk tarihine yeterince yer vermemesini eleştirmişti. Bunun ardından ırk ve dil bakımından Türklerin ve Moğolların farklı olduklarını izaha devam etmiş ve nihayetinde Cengiz'in Türklüğüne itiraz eden bir bapla yazıyı tamamlamıştı. Kafesoğlu'na göre Cengiz'i Türk hakanları nesline bağlamak için ilmî deliller yoktur, Şato hanları Gök-Türklerden değildi ve üstelik Togan Cihângüşâ'da geçen bir kaydı yanlış anlayarak Cengiz'in Türkçe bildiğini öne sürüyordu ki bunun temeli de bulunmuyordu. Togan'ın yakın muhitinde bulunan Çinli Müslümanlardan Celaledin Wang-zin-şan ise Kafesoğlu'nun makalesine karşı 1958'de yazdığı tenkit yazısında Togan'ın cevap olarak yazdığı iki yazının neşredilmediğini öne sürdü⁵⁵. Meşhur Çinli âlim Wang Guowei'yin öğrencilerinden olan yazar, Cengiz'in mensup olduğu Börçegin sülalesi mensuplarının Türkçe ve Moğolca olmak üzere iki dil konuştuklarını öne sürdü⁵⁶. Bu tartışmalar kısa bir süre sonra kesilmiş ve bugünlere kadar aynı mikyasta ve derinlikte sürdürülmemiştir. Ya Kafesoğlu'nun hükümleri ağır basmıştır ya Togan'ın edebiyatı ve metoduyla bu mevzuyu ele alabilecek bir araştırmacı çıkmamıştır ya da konuyla ilgili yeni belgelerin çıkması beklenmektedir.

Moğol İmparatorluğu dönemine ait bir diğer çalışma Bahaeddin Ögel tarafından, Yuan Shi'daki biyografilere dayanarak 1964'te yazılan *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri* adlı eserdir. Esasen imparatorlukta yüksek makamlara gelmiş şahısların biyografi tercümelemleri olan bu eserden sonra Togan konuyla ilgili Taiwanlı öğrencisi Ch'i T'ang'a 1970'te *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler* başlıklı daha kapsamlı ve ayrıntılı bir doktora tezi yaptırdı. Aynı yıl Özkan İzgi'nin Otrar Hadisesi'ne dair yayımlanan kısa yazısından sonra yaklaşık 30 yıl, İzgi'nin Moğol istilasını, İsenbike Togan'ın Moğollar devrinde Çin'de ticaret üzerine iki kısa makalesi, Mustafa Kafalı'nın *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*'nde 1993'te yazdığı toplam üç sayfalık "Cengiz Han" ve "Cuci Han" maddeleri dışında doğrudan bu dönemi konu alan araştırma görülmedi. Üstelik bu maddeler, önceki *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Cengiz Han" gibi maddelere göre çok zayıf kaldı. Bir de 1976'da İstanbul Üniversitesi'nde Lin Chen-nan tarafından *Ch'ang Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224)* başlıklı doktora tezi savunuldu⁵⁷. Bu ara dönemin sonlarında çalışmalar yapan bir diğer araştırmacı Abdülkadir Yuvalı oldu. İlhanlı çalışmaları yanında Cengiz ve dönemine de yönelen Yuvalı, Moğol İmparatorluğu'nun Horasan ve İran'a harekâtı üzerine 1988'de iki yazı neşretti⁵⁸. 2000'lerden sonra İsenbike Togan'ın Cengiz ve evladı, Cengiz'in yarattığı

55 Celaledin Wang Zin-şan, "İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarihinde Moğollar ve Çinniz Meselesi", (Tarih Dergisi, c. V. N. 8), İstanbul, 1958", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/2-4 (1958), s. 264.

56 *A.e.*, s. 266.

57 İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1976.

58 "Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü (Ögeday, Güyük, Mengü)", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, II/1 (1988), s. 227-236; "Moğollar'ın Yakınoğu Politikası ve İsmâililer'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler", *Erdem*, IV/11 (1988), s. 525-540.

dönüşümler gibi konular üzerine kitap bölümleri çıktı⁵⁹. Bu arada halkbilimci Fikret Türkmen, bir Oğuzname yazmasında Cengiz Han üzerine rivayetleri derledi. 2007’den itibaren kendi tabiriyle “Çingizli Devleti” üzerine makaleler yazan Saadettin Yağmur Gömeç bunları *Türk Tarihinde Çingizliler* başlıklı bir kitap içinde topladı. Daha çok *Cengiznâme*, *Şeybaninâme*, *Moğolların Gizli Tarihi*, *Altan Topçi*, *Şecere-i Türk* gibi kaynaklara dayanan yazara göre bu devlet, bir “Türk-Moğol Devleti” idi, kurucusundan ötürü bazen “Çingiz” ve bazen ise “Moğol” devleti deniliyordu. Devlette komutanların üçte ikisi ve halkın yüzde doksanı Türk idi. Devlet kurulduktan sonra Moğol toplumunda yüksek Türk kültürü hâkim oldu⁶⁰. Esasen İslam kaynaklarına dayanarak çalışmalarını yürüten Osman Gazi Özgüdenli “Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu” gibi kitap bölümleri ve “Ögedey Han”, “Karakorum” gibi ansiklopedi maddeleri kaleme aldı. Hacı Ahmet Özdemir, 2000’lerden sonra İslam kaynaklarına ve bir yerde ise 1259’da Mengü Han tarafından halifeye gönderilen Çinli elçinin kayıtları olan *Xi Shi Ji*’nin İngilizce tercümesine göre Moğol istilasını ve halifeliğin çöküşünü konu edinen tez ve makaleler neşretti. Tuncer Gülensoy’un Cengiz’in soy kütüğü, Enver Konukçu’nun Moğol Noyanı Çormahan biyografisi, Mustafa Uyar’ın Moğol imparatorluğu askeriyesi üzerine yazıları, Altay Tayfun Özcan’ın *Chronica Maiora* gibi Latince kaynaklardan yaptığı tercümelemler döneme dair katkılar sağladı. Özcan ayrıca *Moğollar Avrupa’da*, *Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*⁶¹ gibi çalışmalarıyla Türkiye’de Moğol tarihinin Latince kaynakları üzerine değerlendirmeler yaptı. Mehmet Emin Şen bir Cengiz Han portresi denemesi yaptı. Moğolca bilen Ekrem Kalan ise Cuci üzerine ve Cengiz’in dünya tasavvuru hakkında iki makale yazdı. 2010’ların ortalarında artık çoğunlukla genç kuşak araştırmacıların çalışmaları görülmektedir. Abdrasul İsakov, XIII. yüzyılda Kırgız-Moğol ilişkileri üzerinde durdu. Neslihan Durak İdil-Ural’a ve Umut Yolsever-Kemal Özcan ise Rus knezliklerine doğru yapılan ilk Moğol seferlerini inceledi. İlyas Kemaloğlu Moğol İmparatorluğu, Ali Ahmetbeyoğlu Cengiz’in ortaya çıktığı çağda Moğolların etrafındaki halklar üzerine kitap bölümleri kaleme aldı. Bilen Yılmaz Moğolların Türkistan’a ilerlemeleri üzerine doktora tezini savundu. 2020’lerde ise Kubilay Atık, Burak Çelik, Fadime Öksüz Koçak, Yaşar Söyüt, Gülşah Hasgüçmen, Fatih Çiftçi, Mürsel Doğrul, C. Korkut, Anıl Yasin Oğuz, İbrahim Tellioglu gibi araştırmacılar kaynaklarda Cengiz ve Moğol imajı, Pervan Savaşı, Toluy, Moğol valileri, Töregene Hatun, imparatorlukta barut kullanımı, Daocu bir keşişin notları, Zhang Dehui adlı bir Çinlinin Kubilay’a seyahati gibi Türkiye’de döneme dair az incelenen konuları ele aldılar. Türkiye’de Cengiz Han’a dair ise bugüne kadar, biri Zeki Velidi Togan’ın *Çengiz Han (1155-1127)* başlıklı ders notunun ardından sadece iki tarih kitabı neşredildi: Nadir Devlet’in *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*⁶² ve Abdülkadir Yuvalı’nın

59 Mesela “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 235-255.

60 *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yay., Ankara 2017, s. 7, 146.

61 Kronik Yay., İstanbul 2020.

62 Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2010.

*Cengiz Han*⁶³. Bu dönemi çalışmak için Çince, Farsça, Latince, Moğolca gibi dilleri bilmek icap ettiğinden çalışmalar genelde kısmi tercümelemler üzerinden yapılmaktadır. Hâlâ büyük bir ana kaynak tercümesi eksikliği vardır. Mesela Çin'deki Moğol Hanedanlığı'nın resmî tarihi *Yuan Shi*'daki "Cengiz Han Biyografisi" hâlâ tercüme edilmemiştir. Yazılan mevcut iki Cengiz Han kitabı ise çevirilere ve araştırma eserlerine dayanmaktadır. Moğol İmparatorluğu dönemi üzerine çalışanlarda Çince bilgisi dışında Moğolca da elzemdir. Türkiye'de Moğolca bilen tarihçi sayısı çok azdır. İngilizce ve Rusça çevirilerden yapılan ve ana kaynaklardan yapılmış gibi gösterilen Türkçeye çeviriler ve buna dayalı yorumlar ise Batı yorumlarından ayrılamamakta, orijinal görüşlere engel olmakta, tarihçiliğimizi ileri götürmekte yetersiz kalmaktadır. Elimizde bir Türk araştırmacının yazdığı Cengiz dönemi "Moğol İmparatorluğu" monografisi ise hâlâ yoktur.

c. Yuan Hanedanlığı Dönemine Dair Çalışmalar

Moğolların Çin'de kurdukları Yuan Hanedanlığı dönemi üzerine Çin'de ve dünyada çok sayıda çalışma yapılmıştır. Tarihçiliğimizin görüş alanının çok uzağında ve üstelik Çin coğrafyasında ve kültür çevresinde cereyan eden bu dönemin tarih kaynaklarının tamamına yakını Çince'dir. Yuan, kendisinden önce Çin'de hanedanlık kuran Türk, Moğol ve Tunguz kökenli diğer hanedanlıklarından farklı olarak Çin'in güney kıyılarına kadar inmiş, buraları idare etmek üzere *darugalar* göndermiştir. Dolayısıyla Yuan Hanedanlığı tarihi, o dönemin bütün Çin tarihidir ve bu dönemi anlayabilmek için Çin'in coğrafyasını, toplumunu, kültürünü ve umumi tarihini iyi bilmek lazımdır. Ayrıca Moğolların önemli bir kısmının Çinleştiği bilinmektedir. Türkiye'de ise Çin tarihi uzmanı birkaç kişidir. Yani bu kez Çinceyi bilmek kâfi gelmemektedir. Bu hanedanlık Moğollar tarafından kurulmuş olsa da bir müddet sonra, tıpkı daha önceki diğer yabancı hanedanlıklar gibi, Çin kaidelerine göre işlemek zorunda kalmıştır. Bir de hanedanlığı Çin'de kuran Kubilay Han'ın yaptırdığı *Phagspa* yazısıyla yazılmış metinler vardır; ama Türkiye'de bu yazıyı bilen bir tarihçi yoktur. Tez, makale, ansiklopedi maddesi ve kitap olarak Yuan Hanedanlığı üzerine Wang Chuan Tao, Gülçin Çandarlıoğlu, Roxann Prazniak-Osman Gazi Özgüdenli, Huriye Şen, Gökay Kocal, Burak Çelik, Gaye Yavuzcan, Kubilay Atik ve Kürşat Yıldırım çalışmıştır.

Yuan dönemindeki askeriye üzerine ülkemizdeki ilk çalışma Çinli Wang Chuan Tao tarafından 1983'te doktora tezi olarak yapılmıştır⁶⁴. Yuan kaynaklarındaki bilgilerin bir araya getirildiği bu eserden sonra aynı konuda ikinci bir çalışma bugüne kadar gerçekleşmemiştir. Yuan'a dair ikinci bir çalışma ancak 2013'te Gülçin Çandarlıoğlu tarafından kaleme alınmış ve "Kubilay Kaan ve Ulçay Timur Kaan'ın Şahsiyetleri ve Devirleri Medeniyeti" başlığıyla konu oldukça uzun bir zaman dilimini kapsamasına karşın kısa ve genel olarak anlatılmıştır.

63 Atayurt Yay., Ankara 2021.

64 *Çin'deki Moğol Devletinde Ordu ve Savaş Düzeni*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1983.

Üçüncü çalışma Prazniak-Özgüdenli tarafından 2019’da *DİA*’daki yazılan “Kubilay Kağan” maddesidir ki ansiklopedinin formatı sebebiyle çok özet bilgiler verilmiştir. Çalışmalarını ikinci el kaynaklara göre yürüten Huriye Şen, Yuan-Japon ilişkileri üzerine doktora tezi ve Kubilay’ın Güney Çin’e seferi üzerine bir makale yazmıştır. Burak Çelik, Çabi Hatun üzerine bir portre denemesi yapmıştır. Çince ve Japonca bilen Kubilay Atik Moğolların Güney Doğu Asya seferleri üzerine iki makale çıkarmıştır. Gaye Yavuzcan ise Kubilay Han üzerine Türkiye’deki ilk tarih kitabını yazmıştır⁶⁵. Yavuzcan’ın Çince ana kaynakları kullanamadığı, daha çok araştırma eserlerine dayandığı görülmektedir. Kürşat Yıldırım, Çin’de periyodik olarak düzenlenen “Yuan Tarihi Araştırmaları” toplantılarının 2023’te Tianjin’deki Nankai Üniversitesi’nde yapılan kongresinde “Some Evaluations of Sources on the History of the Relations between the Yuan Dynasty and the Golden Horde” başlıklı araştırmasını sunmuştur. Türkiye’de Moğol tarihi araştırmalarında en zayıf dönemlerden birinin Yuan olduğu anlaşılmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bugüne kadar ancak iki tez, bir kitap (sadece Kubilay ile ilgilidir), beş makale, bir ansiklopedi maddesi ve bir bildiri yazılmıştır. Üstelik bunlar birbirini tamamlamayan çalışmalardır.

d. İlhanlı Devleti Dönemine Dair Çalışmalar

Ülkemizde Moğol araştırmaları en çok İlhanlı Devleti dönemi için yapılmıştır. Bu durum sadece İlhanlıların Türkiye tarihinin bir parçası olmalarından, Anadolu’nun çoğunun bir dönem İlhanlı hâkimiyeti altında bulunmasından kaynaklanmamaktadır; aynı zamanda İlhanlı çalışmaları için gerekli ilk ana kaynak dili Farsçanın öğrenilmesinin ve Farsça tarih metinlerine ulaşılmasının Çince gibi dillere nispetle kolay olmasının da bunda rolü vardır. Farsça kaynakların önemli bir kısmına Türkiye’deki muhtelif kütüphanelerden ulaşmak mümkündür. Farsça öğrenmek Türkler için kolaydır, İran’a gidip gelmenin büyük zorlukları yoktur. Bir başka konu ise Selçuklu ve İlhanlılardan haber veren tarih kaynakları vesilesiyle Moğol tarihinin diğer dönemlerine göre hem Türk hem de Moğol tarihinin bu dönemdeki kaynakların bolluğudur. Türkiye’de doğrudan İlhanlı tarihi üzerine çalışmalar sırasıyla; Zeki Velidi Togan, Fuad Köprülü, Ahmet Temir, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Bahaeddin Ögel, Osman Turan, Aydın Sayılı, Faruk Sümer, Nejat Kaymaz, Hüseyin Peyrovî Milânî, Muhammed Takî İmâmî, Ebu’l-Fazl Nebe’î, Abdulkadir Yuvalı, İsmet Kayaoğlu, Kemal Göde, Ali Aktan, Süleyman Özbek, İlhan Erdem, İsmail Aka, Mehmet Demirci, Cüneyt Kanat, Bülent Yılmaz, Ergin Ayan, İlyas Kemaloğlu, Osman Gazi Özgüdenli, Kazım Paydaş, Ş. Cem Tuysuz, Mustafa Uyar, Erkan Göksu, Firdes Özen, Muammer Gül, Kansu Ekici, Ahmad Hesamipour Khelejani, Mir Hedayat Seyyed Marandı, Züriye Çelik, Filiz Ayşe Yalçın-Arda Deniz, Kemal Ramazan Haykıran, Ankhbayar Danuu, Mustafa Alican, Ahmet Sağlam, Hayrunnisa Alan, Nilgün Dalkesen, Muhammed Said Güler, Tuğba Eroğlu, Gamze Karaosman, Alican Kirişoğlu, Meryem Tekin, Gonca Sutay, Rüya Bingöl ve Yusuf Ziya Karaaslan tarafından yapılmıştır.

65 *Kubilay Han & Nesillerin Atası*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Cumhuriyetimizde doğrudan İlhanlılar üzerine ilk araştırmalar Zeki Velidi Togan tarafından başlatılmıştır. Onun “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti” yazısı alanında ilk çalışmalardandı. Togan öncelikle İlhanlı maliyesini incelemiş, maksadını en başta şöyle ifade etmişti: “Moğol devletinin malî sistemini izaha yarayacak malûmat mevcut ise de, bugüne kadar işlenmemiş ve pek karışık bir halde bulunmaktadır”; “İlhanîlerde sikkelerin ve kıymetin geçirdiği tahavvüllerin tarihi ve tahavvüllerde altının rolü meselesi daha dokunulmamış bir sahedir”⁶⁶. Togan’ın bu yazıdaki en önemli tespitlerinden birisi ise İlhanlılarda mali sistem, sikke, kredi, vergi ve devlet ticareti işlerinin İslam milletlerinden ve Araplardan ziyade muasır Avrupa sistemine benzediği idi⁶⁷. Tarihî coğrafyayı çok iyi bilen Togan, İlhanlı dönemindeki haritacılık üzerine iki kısa yazı yazmıştır⁶⁸. Yine Reşîdu’l-dîn Fazlullâh ile çok ilgilenmiş, bunu merkez alan çalışmalar yapmıştı. Türkiye’de İlhanlı araştırmalarının Togan ile birlikte yükseldiği söylenebilir. Nitekim O, 1946’da yayınladığı *Umumî Türk Tarihine Giriş*’inin yaklaşık 100 sayfasını, ki eserin beşte biridir, İlhanlılara ayırmıştı. Tarihimizin farklı sahalarında üretken bir âlim olan Köprülü ise doğrudan İlhanlılar üzerine sadece “XIII. Asırda Marâğa Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar” başlıklı bir makale neşretti⁶⁹. Togan’dan sonra 1970’lere kadar İlhanlılar sahasında az sayıda, birbiriyle bütünlük arz etmeyen ve farklı konularda araştırmalar çıktı. Bunlar arasında bilim tarihçisi Aydın Sayılı’nın Gâzân Han Rasathanesi⁷⁰; Türkolog Ahmet Temir’in İlhanlı Valisi Samagar Noyan ve Anadolu’da İlhanlılar idaresi⁷¹; Osmanlı tarihçisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş⁷² üzerine araştırmaları zikredilebilir. Bu arada Nejat Göyünç Almanya’da İmâd es-Serâvî’nin *Câmiu’l-hisâb* başlıklı, İlhanlı Devleti’ne ait yazma bir muhasebe defterini 1962’de Almanya’da doktora tezi olarak savundu⁷³. Böylece 1970’lerin başına kadar İlhanlı araştırmalarının çok gelişmediği görülmektedir. Bu tarihten sonra ise asıl gelişmenin İran vatandaşları Hüseyin Peyrovî Milânî⁷⁴, Muhammed Takî İmâmî⁷⁵ ve Nebe’î ve Ebu’l-Fazl’in⁷⁶ 1971 ve 1972’de Ankara Üniversitesi’nde doğrudan İlhanlılar üzerine hazırladıkları üç doktora teziyle başladığı söylenebilir. Bu dönemde Türkiye ile İran arasındaki yakın ilişkiler de Farsça öğreniminin kolay ilerlemesine ve İlhanlı sahasına dair çalışmaların artmasına tesir etmiş olmalıdır. Togan’dan sonra Türkiye Türklerinden İlhanlı

66 *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 1, 9.

67 *A.e.*, s. 14.

68 *Kopuz*, sayı 5 (1939), s. 164-169; *Türk Yurdu*, XXVI/2 (1942), s. 45-48.

69 *Bellekten*, VI/23-24 (1942), s. 207-227.

70 *Bellekten*, XI/40 (1946), s. 624-640.

71 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 495-500; *Türk Kültürü*, sayı 445 (2000), s. 276-281.

72 *Bellekten*, XXXI/124 (1967), s. 601-646.

73 *Das sogenannte Gâme’o’l-Hesâb des ‘Emâd as-Sarâvî. Ein Leitfaden des Staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, Doktora Tezi, Göttingen 1962.

74 *Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971.

75 *İran Moğolları’nın Devlet Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971.

76 *İlhanlılar Tarihinde Çobanlılar*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1972.

araştırmalarını dönüştüren ikinci kuşak Faruk Sümer⁷⁷ ve Osman Turan’dır⁷⁸. Bilhassa Faruk Sümer’in “Anadolu’da Moğollar” başlıklı kitap hacmindeki uzun makalesi büyük bir etki yarattı ve galiba bu konu üzerine ayrıntılı bilgileri ve kapsamıyla hâlâ başta gelmektedir. Onun en mühim tespitlerinden biri şöyle oldu, ki bu bakımdan Togan’a iştirak ettiği anlaşılmaktadır: “Moğollar *Yakın Doğu veya Ön Asya Türklüğünü* maddeten ve manen güçlendirmişlerdir. Moğol istilasından önce *Sir Derya (Seyhun), Mâverau’n-nehr, Harizm, Horasan ve Âzerbaycan*’da yaşayan kalabalık *Türkmen* toplulukları, bu istilânın önünden kaçarak *Anadolu*’ya geldiler. Bunların gelişi *Anadolu Türklüğünü* her bakımdan kuvvetlendirdi. Öyle ki, ülkenin kavmî çehresi ve manevî havası *Türklük* lehine kat’î şeklini aldı”⁷⁹. Nejat Kaymaz aynı yıl “Anadolu’da Moğollar Adlı Bir Yazı Dolayısıyla”⁸⁰ adlı yazısında ise Sümer’in bazı görüşlerini eleştirdi ve Anadolu’daki Moğol boylarına dikkat çekti. İlhanlı tarihi çalışmalarında üçüncü kuşağı Abdulkadir Yuvalı ve Kemal Göde temsil eder. Yuvalı’nın *İlhanlı Devleti’nin Kuruluşu: Hülâgü Han ve Zamanı*⁸¹ başlıklı doktora tezi, Hülâgü üzerine ilk müstakil araştırmadır. O’nun sonraki yıllarda muhtelif dergilerdeki makale ve bildirileri birbirini tamamlayan ve alandaki boşlukları dolduran çabalar oldu. Nihayetinde birkaç yıl önce yayınladığı *İlhanlı Tarihi*, Türkiye’de ilk monografidir. Göde ise Anadolu’da Moğol hâkimiyeti üzerine makaleler ve İlhanlı valisi Timurtaş’a hizmet eden Alaeddin Eretne tarafından kurulan *Eratneoğulları Beyliği* üzerine bir kitap⁸² yazdı. 1990’ların başında ise Ali Aktan ve Süleyman Özbek, Memlûk ordusu ile İlhanlılar arasında geçen kritik Aynu-Calut savaşı üzerine iki makale yayınladılar. İsmail Aka ise Eflâkî’nin *Menâkıbu’l-Ârifîn*’indeki Moğollarla ilgili kayıtları değerlendirdi. 1990’ların ortalarında İlhanlı araştırmalarında dördüncü kuşak İlhan Erdem ile başladı. Erdem 1995’te savunduğu *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*⁸³ başlıklı doktora tezinin ardından Ahmed Teküder ve Olcâyâtü Han üzerine makalelerini neşretti. Erdem’in temas ettiği bir başka alan Togan’ın da uzun mesaisini alan İlhanlı dönemi Anadolu iktisadı oldu⁸⁴. 2000’lerin başında esasında Memlûk Devleti üzerine çalışan Cüney Kanat, Memlûk-İlhanlı münasebetlerini farklı açılardan değerlendiren üç makale neşretti ve ilişkileri Aynu-Calut savaşı çerçevesinden çıkardı. Bu yıllarda bir başka katkı, Bülent Yılmaz tarafından hazırlanan *Celayirliler: Kabile-Devlet*⁸⁵ başlıklı doktora teziyle oldu. 2000’lerin başında İlhanlı araştırmalarının beşinci

77 “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c. I (1970), s. 1-147.

78 “Rashid üd-dîn et l’histoire des Turcs”, *Mecmû’a-yi hitâbehâ-yi tahkiki derbâre-yi Reşîdu’d-dîn Fazlullâh-i Hemedânî*, Tahran 1350/1971, s. 68-80.

79 “Anadolu’da Moğollar”, s. 145.

80 *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXVI/3-4 (1970), s. 135-155.

81 Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1979.

82 *Eratnalılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994.

83 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

84 “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI/33 (2003), s. 49-67; “İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/38 (2005), s. 1-10.

85 Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.

kuşağı Osman Gazi Özgüdenli tarafından başlatıldı. *Gâzân Hân ve Reformları (694/1395-703/1304)*⁸⁶ başlıklı doktora tezinde Özgüdenli, İslâmiyet'in İlhanlıların resmî dini olmasını sağlayan Gazan Han'ın devlette yarattığı dönüşüm üzerine ulaşabildiği bütün belgeleri değerlendirerek bu dönemi bir bütün olarak değerlendiren ilk monografiyi yazdı. Yazarın bir başka özelliği “XIV. Yüzyılda Tebriz’de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)”, “Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab’-i Reşîdî’de Meslekler, Görevliler ve Ücretler” gibi makaleleriyle İlhanlıların sosyal ve iktisadi tarihi üzerine eğilmesidir. Aynı zamanda tıpkı Togan gibi yeni İlhanlı kaynakları üzerinde de çalıştı⁸⁷. 2000’lerde Kazım Paydaş’ın Güneydoğu Anadolu’ya gelen Harezmîler ve Erkan Göksoy’un Köseadağ Savaşı üzerine makaleleri ile Ş. Cem Tuysuz’un 2004’te savunduğu *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduşlar)*⁸⁸ başlıklı doktora tezi göze çarpmaktadır. 2000’lerin sonuna doğru ise Mustafa Uyar’ın çalışmalarıyla altıncı kuşak başladı. *İlhanlı Devleti’nin Askerî Teşkilâtı*⁸⁹ başlıklı doktora teziyle yeni bir alan açan Uyar, sonraki birkaç yılda aynı konuya yeni katkılar sağlayan makalelerini yayınladı. Oldukça üretken olan araştırmacı, İlhanlı devleti askerî tarihi dışında dinî ve idarî-kültürel tarihi üzerine de araştırmalar yaptı. 2007’de Ramazan Kemal Haykıran Ebu Sa’id Bahadır Han dönemindeki Doğu Anadolu üzerine yüksek lisans tezini savundu. 2010’ların başında Kansu Ekici Geyhâtû dönemi; Ahmad Hesamipour Khelejani İlhanlı-Altın Orda ilişkileri; Mir Hedayat Seyyed Marandı İran’da İlhanlı etkileri; Züriye Çelik ise Moğol istilasını ve Selçuklular üzerine doktora tezlerini savundular. 2010’ların ortalarından itibaren ise Farsçayı iyi bilen Moğol araştırmacı Ankhbayar Danuu’nun *İlhanlı Devleti’nde Vezaret*⁹⁰ başlıklı doktora tezi ve yine İlhanlı vezirliği üzerine iki kitap bölümü öne çıktı. Aynı yıllarda Mustafa Alican Moğolların batıya gelişleri ve Anadolu’ya girişleri üzerine *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*⁹¹ başlığıyla bir kitap yayınladı. Yazar, Togan ve Sümer’in Anadolu için çizdiği çerçevenin dışında “karanlık bir dönem” vurgusunu yaptı. Esasında Togan’ın yaklaşık 60 yıl önceki “bu feodallerin kendi tarihçileri de vardı. İşte Çengiz’in tarihini gerçek yerine oturtmak bu bakımdan zordur. Zira bu müellifler, kendi hükümdarlarının Çengiz tarafından ortadan kaldırılmasını, cihanın en büyük felaketi olarak gösterirler”⁹² şeklindeki uyarısı, Alican’ın çalışmasında aksini buldu. Bu kitap hakkında Kemal Ramazan Haykıran’ın aynı yıl çıkan övücü bir tanıtma yazısına⁹³ karşılık Altay Tayfun Özcan, Alican’a klasik İslam tarihi çerçevesinde hareket ettiği, Moğolları sadece yağmacı akıncılar olarak değerlendirdiği, Moğol tarihine işgal yıllarının hatıraları üzerinden yaklaştığı

86 Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

87 Mesela bkz. “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: *Târîh-i Vassâf*’ın Müellif Nüshası”, *Belleten*, LXX/258 (2006), s. 28-52.

88 Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004.

89 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

90 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.

91 Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

92 Togan, *Çengiz Han (1155-1227)*, s. 6.

93 Kemal Ramazan Haykıran, “Mustafa Alican, Tarihin Kara Yazısı Moğollar”, *Tarih Okulu*, sayı 26 (2016), s. 751-754.

gibi eleştiriler yöneltti⁹⁴. 2010’ların sonuna doğru Ahmet Sağlam, tıpkı Cüneyt Kanat gibi Memlûk tarihi penceresinden İlhanlılar üzerine iki makale yazdı. Timurlular üzerine çalışmalar yapan Hayrunnisa Alan ise 2017’de “İlhanlılar” başlıklı bir kitap bölümü kaleme aldı. Aynı yıllarda Nilgün Dalkesen İlhanlı valisi Timurtaş ve İlhanlılarda vezirlik üzerine iki makale neşretti. Yine Tuğba Eroğlu, İlhanlı çağında Anadolu şehirleri; Muhammed Said Güler, Aynu-Calut savaşı; Gamze Karaosman, Olcaytu Han; Meryem Tekin, İlhanlıların Anadolu beyliklerine etkileri; Bingöl Rüya ise Abaka Han üzerine yüksek lisans tezlerini savundular. Bu arada Gonca Sutay, Moğol istilasının başlarındaki Erzurum üzerine kitabını yayınladı. İlhanlı çalışmalarına en son katkı Yusuf Ziya Karaaslan’ın 2022’de verdiği *İlhanlı Hükümdarı Abaka Han ve Etrafındaki Dünya (1265-1282)*⁹⁵ başlıklı doktora teziyle oldu. Bütün bu eserlerden anlaşılacağı gibi Türkiye’de Moğol tarihi araştırmaları en çok İlhanlı tarihi alanında yapılmıştır, hatta İlhanlı alanında dünyada Türk tarihçilerin birikimi öndedir denebilir. Bunda büyük tarihçi Zeki Velidi Togan’ın açtığı yol ise unutulmamalıdır.

e. Altın Orda Devleti Dönemine Dair Çalışmalar

Çağatay Han ve Ögeday Kağan’ın 1241’de ölümlerinin ardından Cengiz Han’ın torunlarından Batu Han öne çıktı. Böylece İrtiş’ten İdil-Ural’a kadar sahada, merkezi Saray olan Altın Orda Devleti kuruldu. Batu’nun 1255’te ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu merkezi ile Altın Orda arasındaki ilişkiler geriledi. Büyük Han Mönğke’nin derhal Batu’nun yerine atadığı iki han ardı ardına öldü. Merkez ulus, anası Harezşah prensesi olması sebebiyle Berke’ye olumlu bakmıyordu. Berke, Mönğke’ye rağmen 1257’de tahta çıktı. Müslüman olan Berke ile birlikte dönüşümler oldu, Özbek Han zamanında ise İslamiyet artık devlet dini hâline geldi. Zamanla Türkleşen bu devlet tam anlamıyla bir Türk-Moğol devleti idi. Bu açıdan Altın Orda araştırmaları hem Türk hem de Moğol tarihi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Üstelik Osmanlı Devleti ile Altın Orda ilişkileri ve buna dair belgeler söz konusudur. Türkiye’de bu alanda araştırmalar yapan tarihçiler sırasıyla Akdes Nimet Kurat, Fuad Köprülü, Mustafa Kafalı, Özalp Gökbilgin, Mehmet Saray, Tüten Özkaya, Nadir Devlet, Enver Konukçu, İlyas Kemaloğlu, Altay Tayfun Özcan, Ekrem Kalan, Kadri Kardaş, Kazım Paydaş, Fatih Bostancı, Umut Yolsever, Kürşat Yıldırım, Furkan Kutlu, Yaşar Bedirhan ve Dinçer Koç’tur.

Türkiye’de Altın Orda’ya dair ilk müstakil çalışma, kendisi de İdil-Ural Türklerinden olan Akdes Nimet Kurat tarafından *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivlerindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*⁹⁶ başlığıyla yayımlandı. Daha çok belge neşri

94 “Mustafa Alican, Tarihin Kara Yazısı Moğollar, Timaş yayınları, İstanbul 2016, 255 s.”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2018), s. 167-180.

95 Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2022.

96 İstanbul 1940.

mahiyetindeki bu çalışmadan sonra Fuad Köprülü “Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”⁹⁷ başlıklı uzun makalesini yayınladı. Devletin kuruluş ve yükselişini uzun bir girişle anlatıp konunun önemini vurgulayan Köprülü, ardından arkeolojik, nümizmatik ve diplomatik ana kaynakları ele almasını müteakip Altın Orda tarihine dair umumi eserler ve monografileri değerlendirdi. Bu yönüyle yazı, Altın Orda araştırmalarının yol ve metot gösteren, o zamana kadarki ulaşılan birikimi özetleyen ilk tarih araştırması oldu. Bu güzel başlangıca karşılık sonraki yaklaşık 25 yıl doğrudan bu alanla ilgili hiçbir çalışma yapılmadı. Nihayetinde Mustafa Kafalı, 1965 yılında *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi*⁹⁸ başlıklı doktora tezini savundu. Böylece çalışma alanı bakımından Altın Orda’yı seçen ilk tarihçi Kafalı oldu. Sonraki yıllarda “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu” gibi makaleleri ile *Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*⁹⁹ başlıklı kitabını yayınladı. Aynı yıllarda Özalp Gökbilgin, “1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti”¹⁰⁰ başlıklı makalesini çıkardı. Bunun ardından 1990’a kadar Altın Orda çalışmaları tekrar durdu. Mehmet Saray 1989’da *DİA*’da “Altın Orda Hanlığı” maddesini, Rus dili ve edebiyatı hocası Tüten Özkaya ise “Sovyetler Birliği’nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar” başlığıyla bazı Rusça araştırma eserlerinin Türkçe özetini sunduğu makalesini yayınladı. Nadir Devlet, “Altın Ordu” başlıklı genel bir yazısından sonra 1995’te “Türkiye’de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?”¹⁰¹ başlıklı yazısında bir liste çıkardı ve Türkiye için çok önemli olan Altın Orda tarihi üzerine çalışmaların oldukça yetersiz olduğunu, Tataristan ile yapılacak iş birliğiyle çalışmaların artabileceğini söyledi. 2000’li yıllarda Altın Orda üzerine bir İdil-Ural Türkü olan İlyas Kemaloğlu, önce *Moğolların Kafkasya Politikası*¹⁰² başlıklı kitabını yayınladı ardından *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda’nın Rusya’ya Etkileri (Altın Orda Devleti’nin Yıkılışı ve Çarlık Rusya’sının Kuruluş Sürecinde)*¹⁰³ başlıklı doktora tezini savundu. *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar* gibi belge neşirleri yapan ve “Rus Yıllıklarındaki Tarihî Hikâyelerde Altın Orda” gibi makaleler yazan Kemaloğlu, böylece Altın Orda çalışmalarını tekrar başlatmış oldu. 2010’larda ise yeni bir kuşak başladı. Bilhassa Rusça öğrenmenin, Rusya’ya gidip gelmenin ve Rus ve Tatar ekolünden çalışmalara ulaşmanın kolaylaşmasının bunda rolü olmuştur denebilir. Altay Tayfun Özcan, 2010’da *Moğol-Rus İlişkileri: 1223-1341*¹⁰⁴ başlıklı doktora tezini savundu ve yine Altın Orda tarihine dair bazı Latince metinleri çevirip değerlendirdi. 2010’larda yükselen Altın Orda çalışmalarını yürüten bir başka araştırmacı, Ekrem Kalan oldu. 2012’de Kazan’da *Ulus Dzhuchi (Zolotaia Orda) i*

97 *Bellesten*, V/19 (1941), s. 397-436.

98 İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1965.

99 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

100 *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, II/4 (1972), s. 1-52.

101 *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXIII/1-2 (1995), s. 47-58.

102 Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2003.

103 Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.

104 Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2010.

*strany Vostoka: torgovo-ekonomicheskie vzaimodeistviia vo vtoroi polovine XIII—XIV vv*¹⁰⁵ (“Altın Orda ve Doğu Ülkeleri: Ticarî ve Ekonomik İlişkiler XIII. Yüzyılın İkinci Yarısı-XIV. Yüzyıl”) başlıklı doktora tezini savundu. Rusça ve Moğolca bilen Kalan bundan sonra “Nüvizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)” gibi makaleler yayınladı. 2010’larda alana ilgi, Kadri Kardeş ve Umut Yolsever tarafından hazırlanan iki yüksek lisans teziyle kendisini gösterdi. 2020’lerin başında ise Berke Han üzerine üst üste araştırmalar neşredildi. Kazım Paydaş-Fatih Bostancı “Han Sultan’ın Berke Han’ın Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mutâlaalar” ve Furkan Kutlu “Berke Han Döneminde İslam Dininin Altın Orda Devleti’ne Etkisi” başlıklı makalelerini; Yaşar Bedirhan *Bozkırda İslam’ın Kılıcı Berke Han (1257-1266)*¹⁰⁶ ve Fatih Bostancı ise *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266)*¹⁰⁷ başlıklı kitaplarını yayınladılar. Bu yönüyle 1992’de Enver Konukçu’nun *DİA*’daki kısa “Berke Han”¹⁰⁸ maddesi dışında daha önce Berke’ye dair çalışma yokken iki yıl içinde iki kitap, iki makale çıkmış oldu. Son olarak Dinçer Koç ise *Altın Orda Tarihi*¹⁰⁹ başlıklı kitabını kaleme aldı. Eser müstakil ilk Altın Orda Devleti tarihi monografisidir. Bilhassa 2000’lerden sonraki genç kuşak araştırmacıların çabalarıyla Türkiye’de Altın Orda araştırmaları artmışsa da hâlâ yetersizdir.

f. Çağatay Hanlığı Dönemine Dair Çalışmalar

Adını Cengiz Han’ın oğlu Çağatay’dan alan bu hanlık, esasen Türkistan’ın şehir kuşağında hüküm sürüyordu. Çağatay’ın torunu Algu zamanında doğuda Altın Orda’ya ait olan Çu ve Yedisu ve yine güneyde Afganistan ve batıda Harezm de hanlığa katıldı. Hanlığın gücü ağırlıklı olarak Doğu Türkistan ve Maverünnehir’deydi. Çağatay Hanı Tarmaşirin (1326-1334) İslâmiyet’i kabul ederek Alaeddin adını aldı. 1370’e kadar süren, şehir kültürü ve edebiyat bakımından oldukça önemli olan, konar-göçer Moğol gelenekleriyle Türkistan’ın yerleşik ahalisinin kültürünün çatıştığı bu hanlığın tarihi üzerine Türkiye’de doğrudan araştırmalar çok geç başladı. Çağatay Hanlığı üzerine çalışmaları sırasıyla Nadir Devlet, Abdulkadir Yuvalı, Mehmet Alpargu, Mustafa Kafalı, Hayrunnisa Alan, Orhan Çınar, Fatih Orta ve Çetin Kaya yaptı.

Çağatay Hanlığı üzerine ilk müstakil araştırma Nadir Devlet tarafından 1988’de yazılan “Çağatay Devleti” başlıklı kısa bir kitap bölümüdür¹¹⁰. Bunu ertesi yıl Mehmet Alpargu’nun “Çağatay Hanlığı” makalesi takip etti. Abdulkadir Yuvalı 1993’te *DİA*’da “Çağatay Hanlığı” ve “Çağatay Han” başlıklı iki madde neşretti. Bunun ardından 2005’te Mustafa Kafalı,

105 Kazan 2012.

106 Eğitim Yayınevi, Konya 2021.

107 Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021.

108 *DİA*, V, s. 506-507.

109 Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2021.

110 Nadir Devlet, “Çağatay Devleti”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, İstanbul 1988, s. 301-310.

Çağatay Hanlığı 1227-1345 başlıklı ilk kitabı yayınladı ki bu hâlâ tektir. Hayrunnisa Alan'ın 2017'de çıkardığı “Çağatay Hanlığı” adlı genel bir kitap bölümünden başka Fatih Orta tarafından Tarmaşirin'in Müslüman olması ve bunun getirdiği değişim üzerine bir yüksek lisans tezi ile Orhan Çınar tarafından genel bir Çağatay tarihi olan doktora tezi savunuldu. Çınar'ın tezi tamamen araştırma eserlerine dayalıdır. 2021'de ise Moğolca ve Farsça bilen Çetin Kaya, hakkında az kaynak bulunan bir konuda çalıştı ve *Çağatay Hanlığı ile Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (1227-1318)* başlıklı doktora tezini savundu. Moğol ve Türk tarihi ve kültürü araştırmalarında oldukça önemli bir yere sahip Çağatay Hanlığı dönemi üzerine çalışmalar maalesef oldukça azdır ve İlhanlı araştırmalarında olduğu gibi bir sürekliliğe ve geleneğe dayanmamaktadır.

g. Yuan Hanedanlığı'nın Yıkılışından Sonraki Moğol Tarihi Üzerine Çalışmalar

1271'de Çin'de kurulan ve Cengiz'in Karakurum merkezli kurduğu Büyük Moğol İmparatorluğu'nun doğrudan devamı olan Yuan Hanedanlığı'nın 1368'de yıkılışı, esasında büyük Moğol İmparatorluğu mirasının tamamen dağılması ve kudretli Moğol günlerinin bir daha canlanmayacak şekilde geçmişte kalması demektir. Moğolların dört ulusundan Cuci ulusu kurduğu Altın Orda Devleti çok geçmeden Müslümanlaşıp Türkleşti. Hülagü ulusunun İran'da kurdukları Müslümanlaşan İlhanlı Devleti 1353'te ve Müslümanlaşıp Türkleşen Çağatay ulusu 1370'te sona erdi. Yuan'ın dağılmasından sonra Türkistan sahasında hanlıklar dönemi başladı. Yine eskisine nispetle küçük Moğol hanları hüküm sürmeye başladı. Moğol İmparatorluğu'ndan sonra bugünlere kadar Moğolların kurdukları en güçlü yapı Cungar Hanlığı idi. Batı Moğol boylarından Oyratlar tarafından 1634'te kurulan bu devlet 1755'te Çin tarafından yıkıldı. Bundan sonraki süreçte ise Moğolların batı boyları Rus ve doğu boyları Çin hâkimiyeti altına girdi. Yuan sonrası Moğollar üzerine Türkiye'de esasen Moğol boyları ve Cungarlar üzerine araştırmalar yapıldı. Bu dönemi inceleyenler sırasıyla Lin Yih-Min, Fatih Ünal, Orhan Doğan, Ekrem Kalan, Mehmet Alparğu, Osman Yorulmaz, Konural Ercilasun, Oktay Berber, Sadullah Gülten, Turan Can, Dinçer Koç, Bilen Yılmaz, Serkan Acar, Mehmet Cankara ve Kaan Akar'dır.

Yuan sonrası Moğollar üzerine doğrudan ilk araştırma, Taiwanlı Lin Yih-min tarafından 1967'de yapıldı. Bahaeddin Ögel'in nezaretinde *Ali Ekber'in Hutayname Adlı Eserinin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkid*¹¹¹ başlıklı doktora tezini savunan Lin, çalışmasının 179-326. sayfalarında Kalmuk ve Oyratlar, Tatarlar, Doğu Moğol boyları hakkında Ming Shi'daki bahislerin tercüme ve tahlilini yaptı. Böylece Türkiye'de ilk kez bu dönemdeki Moğol boyları hakkında doğrudan bir Çin hanedan tarihinden tercüme ve bilgiler sunuldu. Cumhuriyetin oldukça geç yıllarında gerçekleşen bu çalışmanın ardından 33 yıl hiçbir araştırma

111 Taipei 1967.

yayınlanmadı. Nihayetinde 1990’ların başında Sovyetler Birliği’nin dağılmasını müteakip Türk Dünyası’na giderek Rusça ve Kazak Türkçesi öğrenenlerden Fatih Ünal “Moğol-Kazak Mücadeleleri Aktaban Şubırında Hadisesi”¹¹² ve Orhan Doğan “Kazak-Kalmuk (Jungar) Savaşları”¹¹³ başlıklı makalelerini çıkardılar. Doğan’ın 2001’de savunduğu *Ebu’l Hayır Han Dönemi Kazak-Rus Münasebetleri (1718-1748)* başlıklı doktora tezi de Cungarlar hakkında epey malumat içeriyordu. Bunu müteakip Ekrem Kalan, Moğol araştırma eserlerine dayanarak Cungar Hanlığı üzerine yüksek lisans tezini savundu¹¹⁴. Mehmet Alparğu, 2007’de Nogaylar üzerine ilk monografıyı neşretti¹¹⁵ ve aynı yıl *DİA*’da Nogaylar maddesini yazdı. 1990’larda Türk Dünyası’na gidip Rusça ve Kazakça öğrenenlerden Osman Yorulmaz ve Taiwan’da Çince öğrenen Konuralp Ercilasun 2013 yılında Kalmuk göçleri üzerine bildirimlerini sundular. Türkiye’de 2010’ların ortalarına doğru Kalmuklar ve Batı Moğolları üzerine araştırmalar başladı. 2012 yılında Kalmuk adı üzerine makalesini yayınlayan Oktay Berber, 2014’te *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*¹¹⁶ başlıklı doktora tezini savundu ki bu konudaki ilk monografi oldu. Bunun ardından Kalmuklar üzerine 5 makale ve kitap bölümü ile doktora tezini ve yine bunun genel okuyucuya hitap eden hâlini olmak üzere iki kitap neşretti. Bu anlamda Berber Türkiye’de Batı Moğol boyları üzerine bir alan açtı. Esasen Osmanlı kaynaklarını kullanan Sadullah Gülten, Anadolu’daki Batı Moğol bakiyeleri üzerine bir makale yazdı. Dinçer Koç, Cengiz Han’dan sonra yaklaşık XIX. yüzyıla kadarki Moğol tarihini bir kitap bölümüyle özetledi. Bilen Yılmaz Timur dönemi Moğollarla ilişkiler, Serkan Acar hanlıkların idaresinde Moğol etkilerini inceledi. Turan Can Türkiye-Moğolistan diplomatik ilişkileri üzerine makalesini neşretti. Mehmet Cankara, Batı Moğol boyları üzerine yüksek lisans tezini savundu. Kaan Akar ise bir Rus hatratına göre yayınladığı araştırmasında Kalmuklara yer verdi.

Yuan sonrası Moğol tarihi için araştırmaların iki kulvarda ilerlediği görülmektedir: i) Cungar hanlığı ile bunun Kazaklarla ilişkileri etrafındaki araştırmalar ii) Kalmuklar ve Batı Moğol boyları. Bu alanda daha çok çalışmalara ihtiyaç vardır, mesela XIV.-XX. yüzyıl Çin kaynaklarındaki Moğol boyları üzerine devasa külliyat hâlâ işlenmeyi beklemektedir.

h. Moğol Kültürü Hakkında Bilgi Veren Çalışmalar

Türkiye’de Moğolların kültürü, dini, sosyal hayatı vb. üzerine bilgi veren araştırmalar esasen Türklerinkiyle bağlantılı olarak yapılmıştır. Doğrudan ve münhasıran Moğol kültürü üzerine yapılmış çalışmalar çok azdır. Bilhassa Moğollar arasında saha araştırmalarına dayanıp doğrudan Moğollara dair kültür çalışmaları yok gibidir. Yazılı malzemeye dayanarak

112 *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, sayı 160 (2000), s. 17-22.

113 *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 670-686.

114 Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

115 *Nogaylar*, Değişim Yay., İstanbul 2007.

116 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

yapılan araştırmalar Fuad Köprülü, Ali Rıza Seyfi, Abdülkadir İnan, Zeki Velidi Togan, Muhaddere Nabi Özerdim, Osman Turan, Özkan İzgi, Emel Esin, Nejat Diyarbekirli, Cevat İzgi, Konuralp Ercilasun, Kemal Özkurt, Saadetin Yağmur Gömeç, Hanifi Şahin, Kenneth Hayes, Mustafa Akkuş, Mustafa Uyar, İbrahim Onay, Habibe Temizsu, Süleyman Bülbül, Ganbat Lkhundev, Kemal Ramazan Haykıran, İhsan Arslan, Eyyüp Yılmaz, Kenan Temel, Oktay Berber, Özge Yazıcı, Cıbek İrimbekkızı, Sümeyye Melek Öncel, Ülkü Topçu, Yağmur Avşar, Muhammed Ali Budak, Özkul Çobanoğlu, Bilen Yılmaz, Abdullah Gündoğdu, Nilgün Dalkesen, Zeynep Atbaş, Ayşe Beyza Ercan, Ebru Kula, Ömer Subaşı, Kürşat Yıldırım, Hasan Oktay, Abdul Metin Çelikbilek ve Ozan Köklünar tarafından yapılmıştır.

Ülkemizde doğrudan Moğol kültürü ve dini üzerine ilk çalışmayı Fuad Köprülü 1929'da neşrettiği *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres Mystiques Musulmans*¹¹⁷ başlıklı kitapçığıyla yaptı. Köprülü İlhanlı dönemi kaynaklarına dayanarak sarayda ve orduda hâlâ Şamanların bulunduğunu, Şamanlığın bilhassa Türkler arasındaki tarikatlarda izlerini koruduğunu ortaya koydu. Daha 1910'larda tasavvuf çalışmalarına başlayan Köprülü'nün anlaşılması zor olan bir konuda Moğol faktörüne de yer vererek izahlar yapması oldukça mühimdir. Köprülü bunun ardından *İA*'da "Bahşı" maddesi ile "Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Âzasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti" makalesini çıkardı. Ali Rıza Seyfi, 1932'de eski Türk ve Moğol ordularındaki askeri teşkilat üzerine kısa bir yazı yazdı. Bunun ardından Abdülkadir İnan, Zeki Velidi Togan, Muhaddere Özerdim gibi tarihçiler muhtelif değerlendirmeler yaptılar. Osman Turan, oniki hayvanlı Türk takvimi üzerine doktora tezinde¹¹⁸ Türklükle bağı nispetinde Moğol kültürü hakkında bilgiler verdi. Tarihçilerin kültür çalışmaları birbirinden kopuk, parça parça ve gelenek oluşturmaktan uzak bir şekilde yürüdü. Emel Esin ve Nejat Diyarbekirli gibi sanat tarihçileri ile Özkan İzgi, Cevap İzgi gibi tarihçiler birer kısa makale yayınladılar. Konuralp Ercilasun, Mançu dönemi Moğollarının iktisadi üzerine Taipei'de yüksek lisans tezini savundu. 2005'ten itibaren on yıl içinde İlhanlı dönemi mimarisi, din siyaseti gibi konular üzerine Kemal Özyurt, Hanifi Şahin, Kenneth Hayes, Mustafa Akkuş, Süleyman Bülbül ve Kemal Ramazan Haykıran doktora tezi yazdı. Bu yönelim İlhanlı çalışmalarında yeni bir alan açma çabasıyla ilgili olmalıdır, nitekim oldukça büyük bir birikim sağlamış ve ana kaynakları büyük ölçüde bilinen İlhanlı tarihçiliğine kültür ve din tarihi bakımından katkılar kaçınılmazdı. İlhanlı çalışmalarının önde gelen isimlerinden Mustafa Uyar da 2012'den itibaren İslam ve Sufizm üzerine dört makale neşretti. Habibe Temizsu, Cengiz Yasaları üzerine yüksek lisans tezini ve Ganbat Lkhundev XIII-XV. yüzyıllar arasında Moğollarda sosyal-kültürel hayat üzerine doktora tezini savundu. Moğol olan Lkhundev'in esasen Moğol araştırma eserlerine dayanan çalışması¹¹⁹, tıpkı daha

117 İstanbul Dârü'l-Fünûnu Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1929.

118 Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1941.

119 *XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Türk-Moğol Halklarının Sosyo-Kültürel Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

önceki döneme dair Enkbat Avirmed’in yaptığı çalışma gibi, Türkiye’de Moğol tarihçilerin görüşlerinin öğrenilmesi bakımından da önemlidir. İlhanlı dönemi kültür tarihi üzerine yoğunlaşan Kemal Ramazan Haykiran eğitim, şehirleşme, din siyaseti gibi konular üzerine makaleler ve Mevlana’nın Moğollarla ilişkileri üzerine, Anadolu’daki Moğol hâkimiyetini çeşitli açılardan incelediği *Moğollar ve Mevlânâ*¹²⁰ adlı kitabını neşretti. İslamiyet, Sufilik ve Moğollar konusu üzerine Eyyüp Yılmaz, Ülkü Topçu ve Ebru Kula yüksek lisans tezleri savundular. Moğol toplumuna dair Kenan Temel Ermeni kaynaklarına ve Muhammed Ali Budak ise Orta Çağ seyyahlarına göre tezler yazdılar. Din bakımından Şamanlıkla ilgili Yağmur Avşar Şamanlık üzerine tezini savundu ve Hasan Oktay ise Hıristiyanlık ve Papalık ile ilişkilere göre bir kitap yayınladı. Oktay Berber “Budizmin Yayılışında Kalmukların Rolü Var mı?” başlıklı tebliğini sundu. Cengiz’in din algısı, tarih bilincinde Cengiz algısı, Alangoa kültü gibi konularda parça parça makaleler yanında Moğollarda kadın çalışmaları üzerine, ilgi çekici bir şekilde, ardı ardına üç müstakil araştırma yapıldı. Özge Yazıcı 2018’de ve Sümeyye Melek Öncel 2019’da Moğollarda kadın konusu hakkında yüksek lisans tezleri yaptılar. Ömer Subaşı ise 2021’de *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*¹²¹ başlıklı kitabını yayınladı. Aynı yıl Kürşat Yıldırım “Eski Moğol Kültürü Hakkında Bazı Kayıtlar (6-9. Yüzyıllar)” başlıklı yazısıyla Çin kaynaklarından örnekler verdi¹²². Yıldırım yine çeşitli kitap ve makalelerinde eski Moğol kültürü ve boyları üzerine değerlendirmeler yaptı¹²³. Moğol toplumu üzerine en son araştırma 2022’de Abdul Metin Çelikkilek tarafından *Çingiz-namelere Göre Moğol Toplum Yapısı*¹²⁴ başlığıyla doktora tezi olarak yapıldı. 2005’ten itibaren Moğol kültürü, mimarisi, dini vb. konular üzerine üniversitelerde bir ilginin doğduğu görülmektedir. Yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri alandaki boşluğun fark edilmesiyle alakalı olmalıdır. Bununla birlikte Farsça dışınca Çince, Moğolca gibi dillerdeki kaynaklara, araştırma eserlerine ve saha araştırmalarına dayanan araştırmaların noksanlığı hissedilmektedir. Moğol mitolojisi, Moğol Şamanlığı ve Budacılığı, Moğol gelenek göreneklere vb. konular hakkında hâlâ büyük bir boşluk bulunmaktadır.

i. Ana Konusu Başka Olup Moğollar Hakkında Bilgiler İçeren Araştırmalar

Türk tarihçileri kaleme aldıkları genel Türk tarihi üzerine eserlerinde, muhtelif araştırmalarında Moğollardan da bahsetmişlerdir. Türklerin tarihinin Moğollarla iç içe

120 Sentez Yayınevi, İstanbul 2015.

121 Selenge Yay., İstanbul 2021.

122 21. Yüzyılda Türkiye Moğolistan İlişkileri, ed. Ş. Doğan, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Yayınları, İzmir 2021, s. 187-191.

123 Mesela bkz. *Türk Kökenli Çin Aileleri*, Ötügen Yay., İstanbul 2017; “Erken Dönem Türk-Moğol İlişkileri”, *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, yay. haz. Kürşat Yıldırım, Türk Ocağı İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 23-27; “Doğudaki Eski Akralarımız: Tunguzlar, Koreliler Moğollar”, *Ortak Türk Tarihi*, ed. B. A. Gökdağ-S. Y. Gömeç-O. Karatay, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2019, c. I, s. 347-408.

124 Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2022.

geçtiği bir hakikattir. Moğollar için de hem vatan hem de millet tarihleri bakımından Türklere temas etmek kaçınılmazdır. Türk tarihçilerinin eserlerinde Moğol tarihine dair bilgiler Anadolu'ya yaklaştıkça Moğol İmparatorluğu, İlhanlı, Altın Orda, Çağatay, Timur devletleri vesilesiyle çoğalmış gibi görünse de daha önceki dönemlere ait Çin kayıtları gibi kaynaklarda Türk-Moğol boy ilişkileri, Hunlardan başlamak üzere X. yüzyıla kadarki Türk devletlerinin terkibindeki Moğol boyları, konar-göçer kültür vb. vesilesiyle çok daha devasa bir literatürün olduğu görülecektir. Öte yandan sadece Moğol istilasının bile umumi Türk tarihinde büyük bir dönüşüme sebep olduğu; böyle bir faktörü gereği gibi değerlendirmeden yapılacak tahlillerin eksik kalacağı aşikârdır. Ayrıca tarih boyunca aynı adı taşıyan Moğol ve Türk boylarının varlığı da sabittir. Türlü konulardaki eserlerinde Moğollara da temas eden araştırmacılar Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Wolfram Eberhard, Abdülkadir İnan, İbrahim Kafesoğlu, Ahmet Temir, Aydın Sayılı, Nejat Kaymaz, Osman Turan, Bahaeddin Ögel, Nejat Diyarbakırlı, Akdes Nimet Kurat, Faruk Sümer, Aydın Taneri, Türükoğlu Gökalp, Mahmut Arslan, Emel Esin, Baykan Sezer, Özkan İzgi, Abdülkadir Yuvalı, Ahmet Taşağıl, Hasan Oktay, Zuhâl Kargı Ölmez, Ekrem Kalan, Mustafa Kalkan, Abdülkadir Donuk, Mehmet Tezcan, Osman Karatay, Saadetin Yağmur Gömeç, Osman Yorulmaz, Kürşat Yıldırım, Yaşar Çoruhlu, Abdrasul İsakov, Murat Tural, Arif Demirer, Ömer Subaşı, Ahmet Sağlam, Kemal Ramazan Haykıran, Betül Sümeyra Tahtalı, Eda Tanuğur, Coşkun Erdoğan, Dinçer Koç ve Hakan Aydemir'dir.

İlk umumi tarihleri yazan Köprülü, dolaylı olarak Moğol istilası, İlhanlı, Altın Ordu, Çağatay vb. üzerine önemli değerlendirmeler yaptı. Çok yönlü bir tarihçi olan Köprülü'nün bu metodu kendisinden sonraki Türk tarihçilerini etkiledi. Mesela 1939'da neşrettiği, başlık itibariyle Moğollarla hiçbir ilgisi olmadığı intibamı uyandıran kitap hacmindeki "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar" başlıklı makalesinde Osmanlı'daki tımar sisteminin İlhanlılardaki örneğiyle ilişkisi, hilalin Türk-Moğol boyları arasındaki kullanımı, Altın Ordu sikkeleri vb. üzerine değerlendirmeler yaptı¹²⁵. Ülkemizde Umumi Türk Tarihi kürsüsünün kurucusu Zeki Velidi Togan, yazdığı kitaplarda, makalelerde, ansiklopedi maddelerinde Moğollara geniş yer verdi; hatta yukarıda bahsettiğimiz gibi eleştirilere konu olduğu üzere, *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı kitabının yaklaşık üçte ikisini Moğollar, Cengiz ve Cengiz evladına ayırdı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Anadolu beylikleri ve Osmanlı tarihi üzerine araştırmalarında sıklıkla İlhanlılara temas etti, üstelik *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal* kitabının beşinci bölümüne "İlhanilerde Devlet Teşkilâtı" başlığını verdi. Wolfram Eberhard Çin kaynaklarına göre yazdığı genel tarihlerde mutlaka Moğollara yer verdi. Moğollara temas edilmesi kaçınılmaz olan sadece İlhanlı gibi tarihler değildir, Harezşahlar tarihi de bu bakımdan ayrı bir alana sahiptir. Bu konuda ilk müstakil kitabı İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-*

125 *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, 1939, s. 170, 259, 296.

618/1092-1221)¹²⁶ başlığıyla neşretti. Abdülkadir İnan’ın Şamanlık ile Nejat Kaymaz ve Osman Turan’ın Selçuklu üzerine araştırmaları Moğollar hakkında hayli bilgi içermektedir. Ögel’in araştırmalarında ise Moğollara dair ayrıntılı yorumlar vardı. O bilhassa *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*¹²⁷ gibi kitaplarında Türkler ve Moğollar arasında farklılıkları ortaya koymak üzere onlarca sayfa yorumlar yaptı. Akdes Nimet Kurat, Karadeniz’in kuzeyindeki devletleri anlatırken bölgedeki erken Moğol tarihine de temas etti. Faruk Sümer’in Oğuzları anlatırken Moğollardan bahsetmesi kaçınılmazdı. Aydın Taneri, Harezşahlar ve Celaleddin üzerine doktora tezi savundu ve kitap çıkardı. Türkiye’de doğrudan Moğol tarihi üzerine ilk araştırmaları yapan Türükoğlu Gökalp’in *Sınırlandırılmış Türk Tarihi*’nde Xianbei’ler “Birinci Moğol Çağı” ve Juan-juan’lar ise “İkinci Moğol Çağı olarak adlandırıldı¹²⁸. Sosyolog olan Mahmut Arslan ile Baykan Sezer’in Asya’daki bozkırlıların sosyal yapısı üzerine araştırmaları tarihçilik metotlarından biraz farklı oldu; yazarlar kendi uzmanlıklarındaki teknikleri tatbik ettiler ve bunda elbette Moğollara da yer verdiler. Sanat tarihçisi Emel Esin, Türk kültür tarihi araştırmalarında Moğollar üzerine yorumlarda da bulundu. Özkan İzgi, Abdulkadir Yuvalı gibi tarihçiler yazdıkları kısa makale ve ansiklopedi maddelerinde bazı bilgiler verdiler. Çin kaynaklarına göre araştırmalarını yürüten Ahmet Taşağıl, Türk tarihi üzerine kitaplarında, bilhassa Gök-Türkler dönemi için, Moğol boylarından da bahsetti. Hasan Oktay, Ermeni kaynaklarında Moğollarla ilgili kayıtları neşretti. Abdülkadir Donuk, Cüveyni’nin Moğol akınları üzerine kayıtlarını değerlendirdi ve yine bir makalesinde düşünüldüğünün aksine meclis geleneğinin Türklerde ve Moğollarda farklı olduğunu vurguladı. Kırgız ve Kazak boylarını inceleyen Mustafa Kalkan ve Osman Yorulmaz Moğol boylarına da temas ettiler. Osman Karatay, *Türklerin Kökeni* adlı kitabının beşinci bölümünde Türk-Moğol ilişkilerini ele aldı. Saadettin Gömeç *Türk-Hun Tarihi*’nde Türk-Moğol-Tunguz şeklinde erken dönemlerde görülen konar-göçer boylara yer verdi, esas idarecilerin Türkler olduğu üzerinde durdu ve bazen de “Türk-Moğol” şeklinde tek bir tabir kullandı¹²⁹. Kürşat Yıldırım, araştırmalarında Moğol boy ve sülalelerini de tahlil etti, Moğol tarihini sadece Türk tarihi ile birlikte değil aynı zamanda kendi iç dinamikleriyle değerlendirmeye çalıştı. Yıldırım Çin tarihi bağlamında da Moğol tarihini inceledi¹³⁰. Yaşar Çoruhlu Türk sanat tarihi araştırmalarında Moğol sanatı ve kültürüyle benzerlikler üzerinde de durdu. Abdrasul İsakov, Kırgız-Moğol boy ilişkilerini ve Murat Tural seyahatnamelere göre Moğolların Papalık ile ilişkilerini doktora tezi olarak savundular. 2015’ten sonra Moğollar hakkında bilgiler içeren araştırmalarında çeşitlilik meydana geldi. Arif Demirer Moğol-Ermeni ve Ömer Subaşı ise Moğol-Gürcü ilişkilerini incelediler. Kemal Ramazan Haykıran esasen İlhanlı kaynaklarına dayanarak Ön Asya’daki durum üzerine yazdı. Betül Sümeyra Tahtalı savunduğu yüksek

126 Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1956.

127 C. I-II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

128 Ankara 1976, s. 117-122.

129 *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2012, s. 39, 49, 52.

130 *Çin Tarihi*, Ötügen Yay., İstanbul 2021.

lisans teziyle, Bahaeddin Ögel ve T'ang Ch'i'dan sonra Moğollar devrindeki Müslüman Türk devlet adamları üzerine incelemeler yapmaya çalıştı. Eda Tanuğur'un Tatar tarihi üzerine kaynak neşrinde, Çoşkun Erdoğan'ın Harezmsahlar kitabında ve Dinçer Koç'un İdil Bulgarları araştırmasında Moğol tarihi üzerine bilgiler bulunmaktadır. En son Türkolog Hakan Aydemir *Türk Tarihinin Kaynakları Olarak Eski Türk Boy Adları*¹³¹ başlıklı kitabında Moğol tarihi ve Moğol boyları üzerine yorumlar yaptı.

j. Umumi Moğol Tarihi Üzerine Çalışmalar

Türkiye'de bir Türk akademisyen tarafından başından sonuna bütün Moğol tarihini ele alan bir monografi yazılmamıştır. Böyle bir makale ve kitap bölümü de yoktur. Sadece Osman Gazi Özgüdenli tarafından 2020'de *DİA*'da yazılan kısa bir "Moğollar"¹³² maddesi bulunmaktadır.

k. Türkiye'de Moğol Tarihi Üzerine Araştırmaları İnceleyen Çalışmalar

Ülkemizdeki Moğol tarihi araştırmalarını değerlendiren çalışmalar azdır. Bunun en önemli nedeni elbette araştırmaların istenen seviyede olmaması ve İlhanlı araştırmaları dışında bir sürekliliğin, bütünlüğün ve geleneğin sağlanamamasıdır. Fuad Köprülü 1941'de "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar" makalesinde çıkan monografilere de temas etmişti. Nadir Devlet 1995'te Altın Orda araştırmalarını değerlendirip yetersizliği vurguladı ve Tataristanlı âlimler ile iş birliği üzerinde durdu. 2018'de ise Kürşat Yıldırım editörlüğünde neşredilen *Türk-Moğol Tarihi*¹³³ adlı kitapta Osman Gazi Özgüdenli, Ganbat Lkhundev ve Osman Yorulmaz ülkemizdeki Moğol tarihi araştırmaları üzerine üç kitap bölümü yazdılar. Bilhassa Özgüdenli'nin yazısında yaklaşık yüz yıllık dönemdeki araştırmaların doğuşu ve gelişimi üzerine ayrıntılı bilgiler ve kaynakça yer aldı. İlyas Kemoğlu Altın Orda tarihi üzerine yapılan araştırmaları değerlendirdi. Abdullah Gündoğdu makalesinde ve Sabri Sadıklar yüksek lisans tezinde tarihçiliğimizde Cengiz Han algısı üzerine değerlendirmeler yaptı. Ozan Eren Üçgül İlhanlı tarihi ve en son Oktay Berber¹³⁴ ise Batı Moğolları tarihi üzerine yapılan çalışmaları ele aldılar.

l. Türk Araştırmacıların Moğol Tarihi Üzerine Düzenledikleri İlimi Toplantılar

Moğol tarihi üzerine araştırmacılarımızın düzenlediği toplantılar çok geç tarihlerde gerçekleşti. Bunlardan ilki İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün

131 Paradigma Akademi Yay., Çanakkale 2021.

132 *DİA*, XXX, s. 225-229.

133 Yediyepe Yay., İstanbul 2018.

134 "Batı Moğolları Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir Değerlendirme", *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, ed. Kürşat Yıldırım, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2022, s. 109-136.

Sabancı Müzesi ile iş birliğiyle 2006’da düzenlediği *Cengiz Han ve Oğulları: Türk Dünyasındaki Akisler Sempozyumu* oldu. Çeşitli ülkelerden uzmanların bir araya geldiği bu toplantının bildirileri basılmadı. Yine bu faaliyet çerçevesinde aynı yıl Sabancı Müzesi’nde *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu Sergisi* açıldı. Türk ve Moğol tarihçileri bir araya getiren, doğrudan Türk-Moğol tarihi üzerine ilk toplantı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) desteğiyle İstanbul Üniversitesi ve Moğol Devlet Üniversitesi ortaklığıyla 2017’de Moğolistan’ın başkenti Ulaanbaatar’da *Gök-Türk Yazıtları Işığında Türk-Moğol Tarihi Çalıştayı* başlığıyla yapıldı¹³⁵. 2018’de ise yine TİKA’nın desteği ve İstanbul Üniversitesi ve Moğol Devlet Üniversitesi iş birliğiyle İstanbul’da *II. Türk-Moğol Tarih Çalıştayı: “Türk-Moğol Tarihçiliğinin Sorunları”* toplantısı düzenlendi. Bu çalıştayın bildirileri basıma hazırlanmaktadır. 2020 yılında Türkiye Bilimler Akademisi ve Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi tarafından *Cengiz Han ve Mirası Sempozyumu* düzenlendi¹³⁶. Aynı yıl, Türkiye-Moğolistan diplomatik ilişkilerininin 50. yılı münasebetiyle İstanbul Türk Ocağı, Bahçeşehir Üniversitesi katkılarıyla *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar* başlıklı bir toplantı tertip edildi¹³⁷. 2022’de Türk Tarih Kurumu’nun desteği ve İstanbul Üniversitesi ve Moğol Devlet Üniversitesi iş birliğiyle Ulaanbaatar’da *Türk ve Moğol Tarihçileri Çalıştayı* gerçekleştirildi¹³⁸. Bu çalıştay 2017’deki birinci ve 2018’deki ikinci çalıştayın ardından üçüncüsü oldu ve bu yönüyle Türk ve Moğol tarihi üzerine müşterek çalışmaları kurumsallaştıran bir yapıya dönüştü. 27-28 Eylül 2023 günleri ise bu toplantı serisinin sonuncusu TİKA, Beyoğlu Belediyesi ve İltiş Vakfı’nın destekleriyle “IV. Türk-Moğol Tarih Çalıştayı” başlığıyla İstanbul Üniversitesi’nde yapıldı. Son toplantıda da aynı usulle Türk ve Moğol tarihçiler bir araya gelerek ortak tarihlerini tartıştılar.

Sonuç

Türkiye’deki Moğol tarihi üzerine araştırmaları üç dönemde, mevzusu ve çalışmanın mahiyeti bakımından on iki kategoride incelemeye çalıştım ve bazı sonuçlara vardım:

- Ülkemizde Moğol tarihi araştırmalarına XIX. yüzyıldan beri ilgi ve yönelim vardır. Bazı istisnalar dışında modern tarihçilik metotlarıyla, ideolojik saiklerden arınmış araştırmaların başlaması ise 1940 yılı itibarıyledir. Ülkemizde XIX. yüzyılın ortalarından 1940’a kadar Moğol tarihi hakkında doğrudan veya dolaylı bilgi veren kitap ve makale sayısı toplamda 50 civarındayken 1940’tan 2023’e bu rakam kitap, makale, bildiri, kitap bölümü, lisansüstü tez çalışması olmak üzere toplamda 480 civarındadır. Bu ise Moğol tarihi araştırmalarında tarihçiliğimizin belli bir seviyeye geldiğini göstermektedir.

135 Bildirilerin neşredilmiş hâli: *Türk-Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018.

136 Bildirilerin neşredilmiş hâli: *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021.

137 Bildirilerin neşredilmiş hâli: *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, yay. haz. Kürşat Yıldırım, Türk Ocağı İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2020.

138 Bildirilerin neşredilmiş hâli: *Ötügen’den Anadolu’ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, ed. Kürşat Yıldırım, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2022.

- Moğol tarihinin İlhanlı Devleti gibi belli dönemleri için yüksek olan ilgi; Çağatay, Yuan gibi dönemlere gelince düşmektedir. Ayrıca belli dönemler için belli konulara alaka çoğalmaktadır. Mesela Altın Orda tarihinde Berke Han, İlhanlı tarihinde kültür ve din üzerine son birkaç yıllık zaman diliminde üst üste yayınlar çıkmıştır, diğer dönemlerde de bunun benzeri yükselişler vardır. Galiba bunun sebebi boşluk olduğu düşünülen bir alanda çıkan yayınların başka araştırmacıları da teşvik etmesidir ki bu, ilimde bir araştırmanın neticelerinden biri olması bakımından müspet bir gelişmedir. İlhanlı gibi alanlarda yoğun ilgi; doğrudan Anadolu'daki tarihimize alakalı bulunmasından başka bu dönem tarihinin kaynak dilini öğrenmedeki ve bu kaynaklara ulaşmadaki kolaylıklardan kaynaklanmış olmalıdır. Öte yandan İlhanlı tarihçiliği bir gelenek kurmuş, birbirini tamamlayan ve üst üste eklenebilen araştırmaları vücuda getirebilmiştir. Cengiz Han'dan önceki Moğolların tarihi gibi dönemlerde ise Çince gibi ana kaynak dillerini öğrenmekte ve kaynaklara ulaşmakta karşılaşılan zorluklar sebebiyle araştırmalar nispeten azdır.

- Moğol tarihi dışında kültür, din, toplum vb. üzerine araştırmalar çok azdır ve bunlar ise esasen Türk kültür tarihi gibi alanlardaki tahlillerin içinde yer alır. Doğrudan Moğol kültürü hakkında araştırmalar, birkaç istisna dışında yok denecek seviyededir.

- Ülkemizde Moğol tarihine dair ilk çabaların Türkçülük cereyanıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan belki de başka bir ülkenin milli tarih çalışmalarında nadiren görülen bir süreç yaşanmıştır. Milli şuur ve kimliğin tarih vasıtasıyla inşası çabasında, başka bir millet, yani Moğollar, Türk olarak gösterilmiş; şanlı geçmiş övgüsünde başka bir millet olan Moğolların “Türkleştirilmesi” milli ruhun yükselişinde bir “manivela” vazifesi görmüştür. Bu tutum ilmi metotlarla yürütülen tarihçilikte de, yaygın olmamakla birlikte, devam ettirilmiş, daima Türk-Moğol müşterekliği üzerinde durulmuştur. Tarihçiliğimizdeki bu tavrın çok benzer bir örneğine diğer millî tarihlerde nadiren rastlanır; çünkü onlar kimlik inşası için özlerindeki farklılıklar, kendine has yönler üzerinde durup mümkün olduğunca benzer milletlerden ve etnisitelerden kendilerini ayrı tutarlar, farklı tarihi gelişimlerini öne çıkarırlar.

- Moğol tarihi üzerinde ilk araştırma ve yorumlar, Fransız tarihçiler Joseph de Guignes ve Léon Cahun'dan büyük oranda etkilendi. Bilhassa Türkçüler için Cahun çok önemliydi. Necip Asım'ın *Türk Tarihi* onun çerçevesindeydi. Ziya Gökalp ise İstanbul'a geldiğinde ilk ona müracaat etmişti. İlk Türkçülerin araştırmalarının “yeni” tarih inşalarında Moğollara biçtikleri rolde bu bakımdan Fransız tarihçiliği öne çıktı. Dış Türklerin ülkemizdeki yazdığı yazılarda bunun yanına Rus ve Alman birikimleri de eklendi. Özellikle İdil-Ural Türklerinden tarihçilerin Moğollara dair olumlu cepheden ilmi bakış açıları, İslam tarihi çerçevesindeki geleneğin dışında Moğollar üzerine yeni tarih görüşlerinin yer edinmesine katkı sağladı.

- Türk tarihçilerin Moğol tarihi üzerine kendilerine ait görüşleri vardır. Köprülü, Togan

gibi âlimlerden başlamak üzere bugünlere kadar, bilhassa İlhanlı ve Moğol İmparatorluğu öncesi döneme, Moğol boyları ile umumi Türk tarihinde ve Asya tarihinde Moğolların yerine dair yorumlar önemli katkılardır.

- Ülkemizde Moğol tarihi üzerine ilk eserlerden bahsetmek lazım. Türkiye’de doğrudan Moğol tarihi üzerine yazılmış ilk müstakil kitap, *Cengiz ve Hülâgû Mezâlîmi* başlığıyla Tâhirü'l-Mevlevî tarafından 1916’da neşredildi. Moğol kültürü hakkında Cumhuriyet dönemindeki ilk tahliller Ziya Gökalp tarafından 1923’te çıkarılan *Türkçülüğün Esasları* ve *Türk Töresi* başlıklı kitaplarda yapıldı. Rıza Nur’un 1924’te yazdığı *Tarih*, Moğol tarihi üzerine Cumhuriyet döneminin ilk derli toplu bilgilerini veren eserd. 1930’da çıkan *Türk Tarihinin Ana Hatları*, bazı yanlış bilgiler ihtiva etse de Rıza Nur’dan sonra, ama ondan daha düzenli, sistemli ve açık bir şekilde Moğol tarihi hakkında bilgiler veren Cumhuriyetin ilk eserlerindendi. Türükoğlu Gökalp tarafından 1964’te tamamlanan *Göktürk Devleti’nin Kuruluşundan Çingiz’in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan’da Kabileler* başlıklı doktora tezi Türkiye’de eski Moğollar üzerine ilk müstakil araştırma idi. Onun yine proto-Moğol Shiwei’ler çalışması dışında 1972’de kaleme aldığı makale ülkemizde ilk kez Moğolların ana yurduna dair değerlendirmelere yer verdi. Zeki Velidi Togan, Cumhuriyet devrinde İslam kaynaklarını esas almak üzere Cengiz Han’ın Türklüğünü tarih ilmi metotlarıyla dile getiren ilk tarihçimizdi. Cengiz Han üzerine ilk monografiyi *Çengiz Han (1155-1127)* başlıklı ders notuyla ilk kez Zeki Velidi Togan yazdı. Cumhuriyetimizde doğrudan İlhanlılar üzerine ilk araştırmalar Zeki Velidi Togan tarafından başlatıldı. Abdülkadir Yuvalı’nın *İlhanlı Devleti’nin Kuruluşu: Hülâgû Han ve Zamanı* başlıklı doktora tezi, Hülâgû üzerine ilk müstakil araştırmadır. Onun *İlhanlı Tarihi*, Türkiye’de ilk monografidir. Osman Gazi Özgüdenli *Gâzân Hân ve Reformları (694/1395-703/1304)* başlıklı çalışmasıyla dönemi bir bütün olarak değerlendiren ilk monografiyi yazdı. Altın Orda’ya dair ilk müstakil çalışma Akdes Nimet Kurat tarafından *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivlerindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler* başlığıyla yayınlandı. Fuad Köprülü’nün “Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar” başlıklı makalesi Altın Orda araştırmalarının yol ve metot gösteren, o zamana kadarki ulaşılan birikimi özetleyen ilk tarih araştırması oldu. Çalışma alanı bakımından Altın Orda’yı seçen ilk tarihçi Mustafa Kafalı idi. Dinçer Koç’un *Altın Orda Tarihi*, müstakil ilk Altın Orda Devleti tarihi monografisidir. Çağatay Hanlığı üzerine ilk müstakil araştırma Nadir Devlet tarafından “Çağatay Devleti” başlıklı bir kitap bölümüdür. Çağatay Hanlığı üzerine ilk ve tek kitap, Mustafa Kafalı tarafından *Çağatay Hanlığı 1227-1345* başlığıyla yazıldı. Lin Yih-min, *Ali Ekber’in Hitayname Adlı Eserinin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkidi* adlı tezinde Türkiye’de ilk kez Moğol boyları hakkında doğrudan bir Çin hanedan tarihinden tercüme ve bilgiler verdi. Nogaylar üzerine Mehmet Alpargu; Kalmuklar hakkında Oktay Berber; Kubilay Han üzerine ilk monografiyi Gaye Yavuzcan neşretti. Moğol İmparatorluğu ve Cengiz Han hakkında ayrıntılı bilgiler bulunan Harezmsaş Devleti’nin tarihi üzerine ilk müstakil kitabı *Harezmsaşlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)* başlığıyla İbrahim Kafesoğlu yazdı.

Tarihçiliğimiz Moğol tarihi araştırmalarında belli bir seviyeye gelse de hâlâ önemli noksanlıklar vardır. Mesela Türkiye’de bir Türk akademisyen tarafından başından sonuna bütün Moğol tarihini ele alan bir monografi yazılmamıştır. Böyle bir makale ve kitap bölümü de yoktur. Cengiz dönemi Moğol İmparatorluğu veya Yuan İmparatorluğu üzerine bir monografi hâlâ bulunmamaktadır. Yeni teknolojik imkânlarla dil öğrenme ve kaynaklara ulaşmada bazı avantajlara sahip genç kuşağın bundan sonra ülkemizde Moğol tarihi üzerine çalışmalarındaki boşlukları dolduracak araştırmalar yapmaları muhtemeldir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Türkiye Cumhuriyeti’nde Moğol Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair Bir Kaynakça Denemesi¹³⁹

1. Moğol İmparatorluğu Öncesine Dair Çalışmalar

Köprülü, Fuad, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Meseleleri”, *Belleten*, VII/28 (1943), s. 219-313.

_____, “Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar”, *Belleten*, VIII/31 (1944), s. 421-452.

Eberhard, Wolfram, “Toba’lar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar”, çev. İkbâl Berk, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (1943), s. 19-30.

_____, “Kay’lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar”, *Belleten*, VIII/32 (1944), s. 567-588.

_____, “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *Belleten*, IX/35 (1945), s. 319-337.

Ögel, Bahaeddin, “Ergenekon veya Ergenekon Efsanesi”, *Türk Ansiklopedisi*, XV, 1968, s. 299-301.

139 Kaynakçayı çıkarmada elimden gelen bütün titizliği göstermeye çalıştım. Çalışmaları okuyucunun alandaki gelişmeleri takip etmesini kolaylaştırmak bakımından yayınlanma tarihine göre sıraladım. Türkiye’deki tarihçilerin birikimini ortaya koymak için tercüme çalışmalara yer vermedim. Bununla birlikte dikkatsizliğimden kaynaklanmak üzere göremediğim ve burada zikredemediğim araştırmalar olabilir. Böyle uzun bir zaman dilimi ve geniş bir konu için kaynakça hazırlama işinde küçük de olsa eksikliklerin olması pek muhtemeldir. Doğabilecek böyle bir durum için şimdiden özür diliyorum.

_____, “Türk ve Moğol İlişkileri Üzerinde Araştırmalar”, *V. Uluslararası Mongolistler Kongresi* (9-22.9.1987, Ulan Batur).

Gökalp, Türükoğlu, *Göktürk Devleti'nin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 1964 (neşredilmiş hâli: *Göktürk Devleti'nin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973).

_____, *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1969 (neşredilmiş hâli: *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973).

_____, “Çin Kaynaklarına Göre Moğollar'ın Ana Yurdu”, *Töre*, IV/17 (1972), s. 36-42.

_____, *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Ticari ve Askeri Yolları*, Ankara 1973.

Otkan, Pulat, *M.S. IV. Yüzyılda Hunların Önderliğinde Çin'de Başlayan Yabancı Kavimler Hareketinin Kültürel, Toplumsal ve Ekonomik Etkileri*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1973.

_____, *T'opa Wei Döneminde Toplum ve Ekonomi*, Doçentlik Tezi, Ankara 1980 (neşredilmiş hâli: *Tabgaçlar Toplum ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2020).

_____, “IV. Yüzyılda Kuzey Çin'deki Yabancı Halkların Yerleşim Alanları ve Nüfusu”, *Erdem*, V/15 (1989), s. 773-790.

İzgi, Özkan, “Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8 (1977), s. 7-16.

Türkkan, Reha Oğuz, “Türkler'in Ataları ve Türk Moğol İlişkileri Meselesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 48 (1987), s. 179-184.

Taşgılı, Ahmet, “Turkish-Mongolian Relations in the Early Period”, *Manas Üniversitesi Koomduk İlimder Jurnali*, sayı 13 (2005), s. 67-73.

_____, “State Idea of Early Mongol Tribes”, *Mongolica, An International Annual of Mongol Studies*, XIX/40 (2006), s. 224-232.

_____, “Ethno-Cultural Distribution of Turkic and Mongolian Tribes between the 6th and 9th Century AD”, *Current Archaeological Research in Mongolia, Bonn Contributions to*

Asian Archaeology, sayı 4 (2009), s. 385-401.

_____, “Çin Kaynaklarına Göre Juan-juanlar”, *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 2010, s. 291-296.

_____, “6.-9. Yüzyıllar Arasında Moğolistan’da Türk ve Moğol Kabilelerinin Coğrafi Dağılımı ve Kültürel İlişkileri”, *Central Eurasian Studies: Past, Present and Future*, İstanbul 2011, s. 293-308.

_____, “Gök-Türk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)”, *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 23-48.

Gömeç, Saadetin Yağmur, “Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVI/42 (2007), s. 1-7.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Sultan Sencer ve Kara-hıtâyalar -Katavân Savaşı (536/1141)*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

Avirmed, Enkhbat, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasî ve Kültürel Durumları: 6 ve 9. Yüzyıllarda*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2011 (neşredilmiş hâli: *Kök Türk ve Uygur çağındaki Moğol Asıllı Halklar*, Lap Lambert Academic Publishing, Bergisch Gladbach 2016).

_____, “Kök Türk Çağındaki Ku-mo-hi (Tatabı) Kabilesi”, *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 61-82.

_____, “Kök-Türk Dönemindeki Bazı Moğol Kabileleri”, *Ötüken’den Anadolu’ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, ed. Kürşat Yıldırım, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2022, s. 79-92.

Yıldırım, Kürşat, “Juan-juan’ların Dili Üzerine-I”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 214 (2015), s. 141-148.

_____, “Juan-juan’ların Dili Üzerine-II”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 215 (2015), s. 109-118.

_____, *Bozkırın Yitik Çocukları: Juan-juan’lar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

_____, “An Opinion on the Meaning of the Name ‘Ruanruan’”, *Central Asiatic Journal*, sayı 56 (Wiesbaden 2014), s. 35-40.

_____, “Çin Kaynaklarında Doğrudan ‘Tatar’ Olarak Okunabilecek Bazı Kelimeler İçin Okumalar, Anlamlandırmalar ve Yeniden İnşalar”, *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-*

Ural Çalıştayı-II, Bildiri Kitabı, ed. Bülent Bayram, Kırklareli 2016, s. 85-91.

_____, “Moğolistan’ın Tarihi Coğrafyası Üzerine Birkaç Not”, *Millî Mecmua*, sayı 3 (Mayıs-Haziran 2018), s. 21-24.

_____, “Erken Dönem Türk Moğol İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*, ed. Şaban Doğan, Kesit Yayınları, İstanbul 2019, s. 359-363.

_____, “Some Opinions on the Role of the Mohe 靺鞨 People in the Cultural and Ethnical Relationships between Tungusic, Turkic and Mongolian Peoples”, *Studia Uralo-altaica*, 53, ed. Chen Hao, Szeged 2019, s. 327-332.

_____, “Moğolistan’da Hunlara Dair Temel Tarih Görüşleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Armağanı*, ed. F. Turan-Ö. Tabaklar, İstanbul 2019, s. 548-555.

_____, “Xianbeiler, Wuhuanlar, Tabgaçlar, Juan-juanlar”, *Ortak Türk Tarihi*, ed. B. A. Gökdağ-S. Y. Gömeç-O. Karatay, I, Ankara 2019, s. 285-346.

_____, “Doğudaki Eski Akrabalarımız: Tunguzlar, Koreliler Moğollar”, *Ortak Türk Tarihi*, ed. B. A. Gökdağ-S. Y. Gömeç-O. Karatay, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayını, I, Ankara 2019, s. 347-408.

_____, “Erken Dönem Türk-Moğol İlişkileri”, *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, yay. haz. Kürşat Yıldırım, Türk Ocağı İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 23-27.

_____, “The Word ‘Tatar’ in Various Forms in Chinese Sources”, *Mongolica*, XXIII/2 (2020), s. 23-25.

_____, “Erken Kıpçaklar ve Tatarlar”, *Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı*, yay. haz. Sergen Çirkin, Ötüken Yay., İstanbul 2021, s. 689-718.

_____, “Eski Moğol Kültürü Hakkında Bazı Kayıtlar (6-9. Yüzyıllar)”, *21. Yüzyılda Türkiye Moğolistan İlişkileri*, ed. Şaban Doğan, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Yayınları, İzmir 2021, s. 187-191.

_____, “Xianbei’lerin Tarihi Coğrafyası”, *Ötüken’den Anadolu’ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, ed. Kürşat Yıldırım, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2022, s. 11-27.

2. Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu Dönemine Dair Çalışmalar

Togan, Zeki Velidi, “Moğollar-Çingiz ve Türkler”, *Yeni Bozkurtlar*, sayı 6 (1940), s. 130-

131.

_____, *Moğollar, Cengiz ve Türklük*, Arkadaş Matbaası, İstanbul 1941.

_____, “Cengiz Han Türktür”, *Büyük Türkeli*, sayı 2 (1962), s. 4-5.

_____, “About the Campaign of the Indian Khalach-Turks against the Keraites of Mongolia in Northern Tibet in the Year 1205-6”, *Proceedings of the Twenty-sixth International Congress of Orientalists*, II, New-Delhi 1968, s. 174-178.

_____, *Çengiz Han (1155-1227)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü 1969-70 Kış Sömestresi Ders Notları, İstanbul 1970.

_____, “Çengiz Khan”, *Urdu Encyclopaedia of Islam*, VII, s. 705-717.

_____, “Cengiz’in Soyu ve Kendisine Yakın Kabileler”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sayı 13 (1985), s. 95-104.

Köprülü, Fuad, “Cengiz Han”, *İA*, III, s. 98-100 (W. Barthold’un yazdığı maddeye ilave).

Turan, Osman, “Çingiz Adı Hakkında”, *Belleten*, V/19-20 (1941), s. 267-276.

İnan, Abdülkadir, “Ongutların Menşei Meselesi”, *Belleten*, VIII/31 (1944), s. 453-456.

_____, “Nayman Boyunun Soyu Meselesi”, *Belleten*, XXIV/91 (1960), s. 539-565.

_____, “Destân-ı Nesl-i Çengiz Han Kitabı Hakkında”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, II/25 (1934), s. 9-14.

İbrahim Kafesoğlu, “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *Tarih Dergisi*, V/8 (1953), s. 105-136.

_____, “Türkler, Moğollar ve Cengiz’in Milliyeti”, *Türk Yurdu*, sayı 252 (1956), s. 505-508.

_____, “Cengiz Türk müdür?”, *Türk Yurdu*, sayı 253 (1956), s. 583-586.

Wang Zin-şan, Celaleddin, “İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarihinde Moğollar ve Çinniz Meselesi”, (Tarih Dergisi, c. V. N. 8), İstanbul, 1958”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/2-4 (1958), s. 263-268.

Temir, Ahmet, “Die Sozial-militärische Organisation der Mongolen um 1200 n. Chr.”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVIII/3-4 (1960), s. 221-225.

_____, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât”, *Türk*

Kültürü, X/118 (1972), s. 190-207.

_____, “Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1975, s. 910-925.

_____, *Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han (Çingiz Han)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Ögel, Bahaeddin, *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri*, Taipei 1964.

_____, “Civil Administration in the Mongol Empire”, *Communications of the International Altaistic Conference* (Manchester 1967), Bloomington 1967.

T'ang, Ch'i, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1970.

İzgi, Özkan, “Hârezmşâh ve Moğollar'ın İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hâdisesi”, *Türk Kültürü*, sayı 170 (1970), s. 28-36.

_____, “Moğolların Batı İstilâsı ve Türk Tarihi Açısından Önemi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIII/1-2 (1985), s. 323-339.

Lin Chen-nan, *Ch'ang Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1976.

Togan, İsenbike, “Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve ‘Ortak’ Tüccarları”, *Toplum ve Bilim*, sayı 25-26 (1984), s. 71-90.

_____, “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 235-255.

_____, “Orta Asya'da Bir Geçiş Dönemi: 14.-15. Yüzyıllar”, *İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, İstanbul 2008, s. 289-300.

_____, “Çinggis Han ve Ahfadı Zamanında Moğol Veraset Düzeni”, *Bengü Bitig: Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 2013, s. 569-579.

_____, “Çinggis Han'ın İç Asya Halklarının Kaderine Getirdiği Değişim”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 1-20.

Yuvalı, Abdülkadir, “Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü (Ögeday,

Güyük, Mengü)", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, II/1 (1988), s. 227-236.

_____, "Moğollar'ın Yakındoğu Politikası ve İsmâîlîler'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler", *Erdem*, IV/11 (1988), s. 525-540.

_____, *Cengiz Han*, Atayurt Yay., Ankara 2021.

_____, "Cengiz Han ve Evlatları Dönemindeki Merkezileştirme Faaliyetleri", *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 62-74.

Kafalı, Mustafa, "Cengiz Han", *DİA*, VII, s. 367-369.

_____, "Cuci Han", *DİA*, VIII, s. 78-79.

Türkmen, Fikret, "Yeni Bir Oğuznâme Yazmasındaki Cengiz Han'la İlgili Rivayetler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXII/1-2 (1994), s. 343-362.

Gömeç, Saadetin Yağmur, "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türkler'den Çelme ve Subutay", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, II/2 (2007), s. 230-238.

_____, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yay., Ankara 2017.

_____, "Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri", *Bellekten*, LXXXII/294 (2018), s. 407-481.

_____, "Çingiz Han'ın Topraklarında Bölünme", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/2 (2019), s. 203-208.

_____, "Çingiz Hanlılar", *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, yay. haz. Kürşat Yıldırım, Türk Ocağı İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 49-62.

_____, "Çingiz Han ve Ortaya Çıktığı Çağın Özellikleri", *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 21-41.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Ögedey Han", *DİA*, XXXIV, s. 21-22.

_____, "Karakorum", *DİA*, EK-II, s. 22-23.

_____, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 221-244.

Ayan, Ergin, "Fransiskan Rahiplerin Moğollara Elçilik Seyahati Polonyalı Benedict'in Şifahi Raporu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 135 (2002), s. 105-110.

Ağaldağ, Sebahattin, "Moğol Devleti", *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 265-277.

Özdemir, Hacı Ahmet, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülâgû Dönemleri) (616-656/1219-1258)*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 1997 (neşredilmiş hâli: *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülâgû Dönemleri) (616-656/1219-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005).

_____, *Son Abbâsî Halîfesi Müsta'sım Billâh ve Dönemi (640-656/1242-1258)*, Hâcegân Akademi, İstanbul 2005.

_____, “Moğol İstilâsı ile İlgili Çin Kaynakları ve Sı Shi Kı’ye Göre Hülâgû’nün Batı Seferi”, *Marife*, V/1 (2005), s. 93-106.

_____, “Tâhirü'l-Mevlevî ve Cengiz ve Hülâgû Mezalimi Adlı Eseri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 11 (2005), s. 135-169.

Gülensoy, Tuncer, “Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçî, Defter-i Çingiz-Name, Cengiz-Name ve Anonim Şibani-Name’ye Göre Cengiz Han’ın Soy Kütüğü”, *Turkish Studies*, II/2 (2007), s. 257-275.

Konukçu, Enver, “Moğol Sünit Boyundan Ötegedai’li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Noyanı”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, ed. Hayrunnisa Alan-Abdulvahap Kara-Osman Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 275-288.

Devlet, Nadir, *Avrasya Fatihi Cengiz Han*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2010.

Uyar, Mustafa, “Ortaçağ Moğol Askerî Eğitiminin Teorik ve Pratik Unsurları”, *Prof. Dr. Yahya Akyüz’e Armağan*, ed. Cemil Öztürk-İlhami Fındıkçı, Ankara 2011, s. 1297-1303.

_____, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2020.

Özcan, Altay Tayfun, “Macar Papaz Julian’ın 1237 Tarihli Moğol Raporu”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX/48 (2010), s. 89-99.

_____, “Chronica Maiora’da Moğol İmajı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/2 (2012), s. 427-458.

_____, “Chronica Maiora’da Moğollara Dair Kayıtlar”, *Tarih Okulu*, sayı 16 (2013), s. 23-77.

_____, “Splitli Toma’nın Historia Salonitanorum Atque Spalatinorum Pontificium Adlı Eseri ve Moğollara İlişkin Kayıtları Üzerine”, *Genel Türk Tarihi Kaynakları*, ed. M. Alpargu-F. Ünal- M. Özkan-M. Karakulak, Ordu Belediyesi Yay., Ordu 2019, s. 257-267.

_____, *Moğollar Avrupa'da, Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, Kronik Yay., İstanbul 2020.

Şen, Mehmet Emin, “Bilim Tarihcisi Sübki’ye Göre Cengiz Han”, *Gazi Akademik Bakış*, VI/11 (2012), s. 237-265.

Kalan, Ekrem, “Tarihî Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan’a Oğul Olma Sorunsalı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVII/1 (2012), s. 119-130.

_____, “Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 42-61.

Durak, Neslihan, “Moğolların İtil ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, IX/4 (2014), s. 401-411.

İsakov, Abdrasul, “Yenisey Kırgızları ile Cengiz Oğullarının Siyasi Münasebetleri (XIII. Yüzyıl)”, *Siberian Studies*, I/3 (2013), s. 43-60.

Erdem, Arzu, *Cengiz Han ve Türk-Moğol Devleti*, Fırat Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2016.

Kemaloğlu, İlyas, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 98-149.

Yolsever, Umut -Kemal Özcan, “Moğollar Tarafından 1237-1240 Yılları Arasında İtaat Altına Alınan Rus Knezlikleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VII/5 (2018), s. 84-100.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Moğollar ve Komşuları”, *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 83-90.

Yılmaz, Bilen, “Moğolların Gizli Tarihi’nde Cengiz Han’a Atfedilen Güven ve Sadakat Vurgusu”, *Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildirileri*, I, ed. Şaban Doğan, İstanbul 2018, s. 171-180.

_____, *Moğolların Türkistan Fethi*, Astana Yay., Ankara 2020.

Tuğrul, Mehmet -Cem Korkut, “Cengiz Han’ın İktisat Düşüncesi ve Mirası”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 146-162.

Doğrul, Mürsel, “Japon Siyasi Tarihinde Cengiz Han ve Moğollar”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 202-229.

Atik, Kubilay, “Court Politics in the Mongol Empire From Ögedei until Möngke”, *Social*

Sciences Studies in Turkey, ed. E. Sarıtaş, Trafford Publishing 2018, s. 14-28.

Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı Taoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224), terc. ve notlar Gülşah Hasgüçmen, Kronik Yay., İstanbul 2019.

Çelik, Burak, "Cengiz Han Oğlu Toluy I: Ailesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 50 (2020), s. 375-393.

Koçak, Fadime Öksüz, *Moğol Vali ve Noyanları (1206-1259 Arası)*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2021.

Söyüt, Yaşar, "Moğol İmparatorluğu'nun Kadın Naibesi: Töregene Hatun", *Journal of Universal History Studies*, IV/2 (2021), s. 212-228.

Çiftçi, Fatih, "Moğol Yenilgisi-Harezmşah Zaferi 1221 Pervan Savaşı", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, V/2 (2022), s. 84-135.

Oğuz, Anıl Yasin, *Çinli Zhang Dehui'in Prens Kubilay'ın Yaz Kampına Seyahati (1247-1248): Tercüme, Notlar ve İnceleme*, İstanbul 2022.

_____, *Moğol İmparatorluğu'nda Barut: Tedariki, Kullanımı ve Avrasya Halklarına Tesirleri*, Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2023.

Tellioğlu, İbrahim, "Ermeni Kaynaklarında Moğol Tasviri", *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, ed. Kürşat Yıldırım, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2022, s. 167-186.

3. Yuan Hanedanlığı Dönemine Dair Çalışmalar

Wang Chuan Tao, *Çin'deki Moğol Devletinde Ordu ve Savaş Düzeni*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1983.

Çandarlıoğlu, Gülçin, "Kubilay Kaan ve Ulcaı Timur Kaan'ın Şahsiyetleri ve Devirleri Medeniyeti", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz vd., İstanbul 2013, s. 317-328.

Prazniak, Roxann -Osman Gazi Özgüdenli, "Kubilay Kağan", *DİA*, EK-2, s. 88-89.

Şen, Huriye, *Kubilay Döneminde Yuan Hanedanı-Japon İlişkileri*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa 2019.

_____, "Kubilay Han'ın Güney Song Seferi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, IX/27 (2021), s. 67-79.

Kocal, Gökay, *Batılı Seyyahların Gözünden Yuan Hanedanlığı*, Kırklareli Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2021.

Çelik, Burak, “Yuan Hanedanı’nın Annesi: Çabi Hatun”, *Belleten*, LXXXVI/307 (2022), s. 843-860.

Yavuzcan, Gaye, *Kubilay Han & Nesillerin Atası*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Atik, Kubilay, “Moğolların Güneydoğu Asya Devletleri ile Siyaseti”, *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, IV/7 (2021), s. 20-34.

_____, “Myanmar’a Düzenlenen Moğol Seferleri ve Sonuçları”, *Türkiye’de Myanmar, Laos ve Nepal Çalışmaları*, I, APAM Yay., Ankara 2023, s. 13-23.

Yıldırım, Kürşat, “Evaluations of Sources on the History of the Relations between the Yuan Dynasty and the Golden Horde”, *Türkoloji*, sayı 116 (2023) (baskıda).

4. İlhanlı Devleti Dönemine Dair Çalışmalar

Togan, Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), s. 1-42.

_____, “Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Meselelerine Dâir Notlar”, *Kopuz*, sayı 5 (1939), s. 164-169.

_____, “Argun Han’ın Kullandığı ‘Garb Denizi’ Haritasına Dair”, *Türk Yurdu*, XXVI/2 (1942), s. 45-48.

_____, “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (1954), s. 33-50.

_____, “The Composition of the History of the Mongols by Rashîd al-Dîn”, *Central Asiatic Journal*, VII/1 (1962), s. 60-72.

_____, “Reşîd-üd-dîn Tabîb”, *İA*, IX, s. 705-712.

_____, “Londra ve Tahran’daki Bazı Yazmalara Dair”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/1-2 (1960), s. 158-160.

_____, “İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV (1965), s. 315-322.

Köprülü, Fuad, “XIII. Asırda Marâğa Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar”, *Belleten*, VI/23-24 (1942), s. 207-227.

Sayılı, Aydın, “Gâzân Han Rasathanesi”, *Belleten*, X/40 (1946), s. 624-640.

_____, “Gâzân Han Türbesi Hakkında Bir Manzume”, *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1971, s. 383-398.

Temir, Ahmet, “Anadolu’da İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 495-500.

_____, “Anadolu’da Moğollar”, *Türk Kültürü*, sayı 445 (2000), s. 276-281.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, XXXI/124 (1967), s. 601-646.

Ögel, Bahaeddin, “Caca Bey Vakfiyesindeki Bazı Unvan ve Kişi Adları Hakkında Notlar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (1971), s. 67-74.

_____, “Alaeddin Keykubad Çağında Batı İran’da Çormahan Noyan’ın Durumu ve Statüsü”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, sayı 3 (1988), s. 13-17.

Turan, Osman, “Rashid üd-dîn et l’histoire des Turcs”, *Mecmû’a-yi hitâbehâ-yi tahkîkî derbâre-yi Reşîdu’-d-dîn Fazlullâh-i Hemedânî*, Tahran 1350/1971, s. 68-80 (Türkçesi Reşîdu’-d-dîn ve Türk Tarihi başlığıyla şurada yayımlanmıştır: *Selçuklular ve İslamiyet*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971, s. 189-196).

Sümer, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1970), s. 1-147.

_____, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir”, *Belleten*, LIII/206 (1989), s. 175-197.

_____, “Doğu Anadolu’da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihî Yapılar Hakkında Düşünceler”, *Belleten*, LIV/210 (1990), s. 631-648.

Kaymaz, Nejat, “Anadolu’da Moğollar Adlı Bir Yazı Dolayısıyla”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXVI/3-4 (1970), s. 135-155.

Göyünç, Nejat, *Das sogenante Ğâme’o’l-Hesâb des ‘Emâd as-Sarâvî. Ein Leitfaden des Staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, Doktora Tezi, Göttingen 1962 (neşredilmiş hâli: *Das sogenante Ğâme’o’l-Hesâb des ‘Emâd as-Sarâvî. Ein Leitfaden des Staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, EB-Verlag Yay., Bonn 1962).

_____, “İmad es-Serâvî ve Eseri”, *Tarih Dergisi*, XV/20 (1965), s. 73-86.

_____, “Osmanlı Maliyesinde İlhanlı Tesirleri”, *Aspect of Ottoman History, Papers*

from *CIEPO IX*, ed. A. Singer - A. Cohen, *Scripta Hierosolymitana*, 35, Jerusalem 1994, s. 162-166.

Milânî, Hüseyin Peyrovî, *Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971.

İmâmî, Muhammed Takî, *İran Moğolları'nın Devlet Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971.

Nebe'î, Ebu'l-Fazl, *İlhanlılar Tarihinde Çobanlılar*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1972.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu: Hülâgü Han ve Zamanı*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 1979 (neşredilmiş hâli: *İlhanlılar Tarihi, I, Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1994).

_____, "Moğollar'ın Ön Asya'daki İlk İlhan'ı Hakkında" *Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I/2 (1982), s. 117-127.

_____, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 38 (1985), s. 90-101.

_____, "İlhanlı Hükümdarlarının Hristiyan Dünyası ile Münasebetleri", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, II/2 (1988), s. 267-278.

_____, "İlhanlılar'ın Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, II, Ankara 1994, s. 580-600.

_____, "Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 6 (1995), s. 249-254.

_____, "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografi ve Dinî Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, IX/27 (1997), s. 1287-1293.

_____, "Anadolu'nun Demografik ve Dinî Yapısı Üzerindeki Moğol Tesirleri", *XIII.-XIV. Yüzyıllarda Kayseri'de Bilim ve Din Sempozyumu* (30-31 Mayıs 1996), Ankara 1998, s. 59-64.

_____, "İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1999, s. 545-554.

_____, "İlhanlılar", *DİA*, XXII, s. 102-105.

_____, "Gâzân Han", *DİA*, XIII, s. 429-431.

_____, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2019.

Göde, Kemal, “Çingizli/Cengizliler ve İlhanlılar’ın Anadolu’da Hâkimiyeti (1239-1318) Bibliyografyası”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (1983), s. 351-372.

_____, “Anadolu’da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1 (1995), s. 165-190.

_____, *Eratnalılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994.

Kayaoğlu, İsmet, “Mevlâna’nın Moğol Yöneticilerle Münasebetleri”, *II. Milli Mevlâna Kongresi (Konya, 03-05.05.1986)*, Konya 1987, s. 159-164.

Aktan, Ali “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X (1991), s. 181-201.

Özbek, Süleyman, “Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-Calût Savaşı ve Sonuçları”, *Askerî Tarih Bülteni*, XVI/31 (1991), s. 11-21.

Aka, İsmail, “Eflâkî’nin Menâkıbu’l-Ârifîn’inde Türkler ve Moğollar’a Dâir Bâzi Kayıtlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 100 (1996), s. 89-95.

Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları-İlhânlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

_____, “Olcâyâtü Han Devrinde Horasan’da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri”, *Pamukkale Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 3 (1997), s. 106-112.

_____, “Olcâyâtü Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılar’da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu’ya Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31 (2000), s. 1-36.

_____, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI/33 (2003), s. 49-67.

_____, “İlhanlılar’da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/33 (2004), s. 103-111.

_____, “İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/38 (2005), s. 1-10.

Demirci, Mehmet, “Moğollar ve Mevlâna”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, I/9 (1997), s. 54-57.

Kanat, Cüneyt, “Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV (2000), s. 105-120.

_____, “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI (2001), s. 31-45.

_____, “İlhanlı Hükümdarı Teküdar’ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti’ndeki Yankıları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (2002), s. 233-247.

Ayan, Ergin, “Anadolu’da Moğol Hakimiyetinin Sonu”, *Türk Kültürü*, sayı 472 (2002), s. 449-465.

Yılmaz, Bülent, *Celayirliler: Kabile-Devlet*, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.

Kemaloğlu, İlyas, “Moğol İstilas ve Anadolu Kültürüne Tesirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 140 (2002), s. 167-180.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Gâzân Hân ve Reformları (694/1395-703/1304)*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2000 (neşredilmiş hâli: *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2009).

_____, “XIV. Yüzyılda Tebrîz’de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)”, *Tarih Dergisi*, sayı 37 (2002), s. 253-289.

_____, “Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab’-i Reşîdî’de Meslekler, Görevliler ve Ücretler”, *Esnaf ve Ekonomi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Esnaf ve Ekonomi Semineri, 10-11 Mayıs 2002*, I, İstanbul 2003, s. 164-189.

_____, *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İnan Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2006.

_____, “XIV. Yüzyıl Başlarında Tebrîz’de İki Yetimhane”, *Savaş Çocukları - Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy-Naskali - Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 161-181.

_____, “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: *Târih-i Vassâf*’ın Müellif Nüshası”, *Belleten*, LXX/258 (2006), s. 28-52.

_____, “Olcaytu Han”, *DİA*, XXXIII, s. 345-347.

_____, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, XXXV, s. 19-21.

Paydaş, Kazım, “Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran’a Yerleşen Harezmliler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 150 (2004), s. 155-164.

Tuysuz, Ş. Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004.

Haykıran, Ramazan Kemal, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Bahadır Han Döneminde Doğu Anadolu (1317-1335)*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Göksu, Erkan, "Kösedağ Savaşı (1243)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, I/2 (2009), s. 1-14.

_____, "Kösedağ Savaşı ve Türkiye Selçuklu Ordusu", *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. Abdullah Kaya, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas 2018, s. 237-252.

Gül, Muammer, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2010.

Özen, Firdes, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

Ekici, Kansu, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.

Khelejani, Ahmad Hesamipour, *İlhanlılar ile Altın Ordu Devleti'nin Siyasî ve Sosyal İlişkileri*, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.

Marandı, Mir Hedayat Seyyed, *İlhanlıların İran'da Olan Siyasî ve Ekonomik Etkileri ve İran Azerbaycanında Kalan Eserleri*, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2014.

Çelik, Züriye, *Moğol İstilası ve Türkiye Selçuklu Devleti*, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2014.

Uyar, Mustafa, "İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir: Sa'duddevle", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 33 (2003), s. 125-142.

_____, "Hinduşâh Nahçivânî"ye Ait *Düstür el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib* Adlı Eserde Casusluk Anlayışı", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 38 (2005), s. 281-289.

_____, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

_____, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunun Birimleri”, *Selçukludan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat*, ed. Mustafa Demirci, Konya 2009, s. 297-306.

_____, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, LXIX/1 (2009), s. 33-48.

_____, “Jewish Vizier Sa'd al-Dawla's Centralization Reform of Ilkhānid Financial Policy and the Reaction to it”, *Jewish History Quarterly-Kwartalnik Historii Żydow*, 229 (2009), s. 5-12.

_____, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIX (2009), s. 437-447.

_____, “Gazan Han'ın İlhanlı Ordusunu Reformasyonu”, *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, Konya 2011, s. 263-288.

_____, “Ortaçağ Moğol Saraylarında ‘Cadı Avı’”, *Toplumsal Tarih*, sayı 215 (Kasım 2011), s. 60-64.

_____, “Shahnāma-i Jangizī: Rewriting of Jāmi al-Tawārīkh in Verse”, *Historical Study of Mongolia and its Sources*, Symposium jointly organized by the Institute of History, Mongolian Academy of Sciences, Institute of Mongolian Cultural Studies, Inner Mongolian Normal University and Center for Northeast Asian Studies, Tohoku University, Ulaanbaatar 20-21 September 2009, ed. Ch. Dashdavaa, Cinggeltü, Hiroki Oka, Tohoku University, Sendai 2011, s. 61-71.

_____, “İlhanlı-Memlûk Mücadelesi ve Suriye: Ekolojik Yaklaşımlar”, *Beşinci Uluslararası Ortadoğu Semineri (el-Maşrık el-Arabî ve el-Anadol fî el-Usûr el-İslâmiyye)*, 2-4 Kasım 2010, Şam-Suriye, *Bildiriler*, Elazığ 2012, s. 205-213.

_____, “La batalla de Ayn Jālūt: mamelucos contra mongoles”, *Desperta Ferro*, 12 (2012), s. 40-45.

_____, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 244-257.

_____, “Moğol İstilası Döneminde Selçuklular”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 409-438.

_____, “Bir Ortaçağ Kaynağında Yerel Yönetim ve Köy Reisliğine (Riyâset-i Dîh) İlişkin Veriler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XXI/2 (2012), s. 69-77.

_____, “İlhan Ölceytü’ye Verilen HARBende İsminin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2 (2016), s. 595-607.

_____, “Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages”, International Conference on New Silk Road and Asia-Europe Interactions, NCCU, 27 October 2015, Taipei-Taiwan, published in *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, I, 2017, s. 43-54.

_____, “Buqa Chīngsāng: Protagonist of Qubilai Khan’s Unsuccessful Coup Attempt against the Hülëgüid Dynasty”, *Belleten*, LXXXI/291 (2017), s. 373-386.

_____, “Moğol Hanlarının Müslümanlaşması”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 128-145.

_____, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2020.

Haykıran, Kemal Ramazan, *Moğollar ve Mevlânâ*, Sentez Yayınevi, İstanbul 2015.

_____, “Anadolu’da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 23 (2009), s. 161-178.

Danuu, Ankhbayar, *İlhanlı Devleti’nde Vezaret*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.

_____, “İlhanlı Veziri Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cüveyni”, *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 127-150.

_____, “İlhanlı Vezirlerinin Hayrâtı ve Kültür Faaliyetleri”, *Ötüken’den Anadolu’ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2022, s. 155-166.

Alican, Mustafa, *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

_____, “Kösedağ Bozgunu’nun Arap Kaynaklarındaki Bazı Yansımaları Üzerine”, *Tarih Okulu Dergisi*, XXXIII/11 (2018), s. 79-91.

Sağlam, Ahmet, “Memlûk Tahtında Moğol Asıllı Bir Sultan: Zeyneddin Ketboğa ve Saltanat Dönemi (694-696/1294-1296)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2016), s. 53-79.

_____, “Memlûk - İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Belleten*, LXXXII/293 (2018), s. 83-158.

Alan, Hayrunnisa, “İlhanlılar”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 150-179.

Dalkesen, Nilgün, “İlhanlı Valisi Emir Timurtaş’ın İsyanı”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, XXI/43 (2017), s. 301-324.

_____, “Türk-Moğol Tarihindeki Vezirlik Kurumunun İlhanlı Hanedanlığındaki Uygulamaları Çerçevesinde Yeniden Düşünmek”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2018), s. 148-170.

Eroğlu, Tuğba, *İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu Şehirleri*, İnönü Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2017.

Güler, Muhammed Said, *Moğol İstilas ve Aynicâlût Savaşı*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Karaosman, Gamze, *Olcaytu Han Dönemi İlhanlı Devleti Siyasi ve Sosyal Yapısı (1304-1316)*, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019.

Tekin, Meryem, *İlhanlıların Anadolu Beylikleri ve Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısına Etkileri*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

Karaaslan, Y. Z.- M. Tezcan, “Baycu Noyan’ın Anadolu’daki Faaliyetleri”, *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, *Erzincan, Türkiye, 26- 28 Eylül 2019*, I, Erzincan 2019, s. 292-313.

Sutay, Gonca, *Anadolu’da Moğol İstilasının Başlangıcı ve Kadim Şehir Erzurum*, İKSAD Yay., Ankara 2020.

Bingöl, Rüya, *İlhanlı Devleti’nde Abaka Han Dönemi (1265-1282)*, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2020.

Karaaslan, Y. Z., *İlhanlı Hükümdarı Abaka Han ve Etrafındaki Dünya (1265-1282)*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2022.

5. Altın Orda Devleti Dönemine Dair Çalışmalar

Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivlerindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.

_____, “Altın Orda Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976, s. 926-932.

Köprülü, Fuad, “Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Bellekten*, V/19 (1941), s. 397-436.

Kafalı, Mustafa, *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 1965 (neşredilmiş hâli: *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi*,

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2009).

_____, “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları”, *Tarih Dergisi*, sayı 24 (1970), s. 59-68.

_____, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *Tarih Dergisi*, sayı 25 (1971), s. 179-188.

_____, “Cuci Ulusundaki İl ve Kabilelerin Siyasî Roller ve Ehemmiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 2 (1971), s. 99-110.

_____, *Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

_____, “Batu Han”, *DİA*, V, s. 208-210.

Gökbilgin, Özalp, “1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, II/4 (1972), s. 1-52.

Saray, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, II, s. 538-540.

Özkaya, Tüten, “Sovyetler Birliği’nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar”, *Belleten*, LIV/209 (1990), s. 497-532.

Devlet, Nadir, “Altın Ordu”, *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 103-123.

_____, “Türkiye’de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXIII/1-2 (1995), s. 47-58.

Konukçu, Enver, “Berke Han”, *DİA*, V, s. 506-507.

Kemaloğlu, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2003.

_____, *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda’nın Rusya’ya Etkileri (Altın Orda Devleti’nin Yıkılışı ve Çarlık Rusya’sının Kuruluş Sürecinde)*, Mimar Sinan Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2008 (neşredilmiş hâli: *Altın Orda ve Rusya Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Yay., İstanbul 2009).

_____, “Rus Yıllıklarındaki Tarihî Hikâyelerde Altın Orda”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 190-201.

Özyetgin, A. Melek -İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2017.

Özcan, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri: 1223-1341*, Ege Üniversitesi, Doktora Tezi,

İzmir 2010 (neşredilmiş hâli: *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2017).

_____, “Korykoslu Hayton’un Flos Historiarum Terre Orientis Adlı Eserinde Altın Orda Hanlığı ile İlgili Bilgiler Üzerine”, *The Legends Journal of European History Studies*, S.1, 2020, s. 20-51.

_____, “Altın Orda Egemenliği Altında Bir Knez: Moskova Knezi Daniil Aleksandroviç ve Zamanı (1261-1303)”, *Türkiye-Rusya Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (2020), s. 1-22.

Kalan, Ekrem, *Ulus Dzhuchi (Zolotaia Orda) i strany Vostoka: torgovo-ekonomicheskie vzaimodeistviia vo vtoroi polovine XIII—XIV vv*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kazan 2012.

_____, “Nüvizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, *Karadeniz Araştırmaları*, IX/33 (2012), s. 23-34.

_____, “XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları’nın Ticaret Politikaları”, *Avrasya Etütleri*, XLV/1 (2014), s. 43-62.

Kardaş, Kadri, *Altınorda Devleti’nin Siyasi Tarihi (1241-1502)*, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015.

Yolsever, Umut, *Altın Orda Devleti’nin Dış Politikası: Batu Han Dönemi (1242-1255)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

Paydaş, Kazım -Fatih Bostancı, “Han Sultan’ın Berke Han’ın Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mutâlaalar”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VI/4 (2020), s. 1344-1355.

Yıldırım, Kürşat, “Altın Orda Tarihine Dair Çin Kaynakları Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 248 (2020), s. 115-120.

Kutlu, Furkan, “Berke Han Döneminde İslam Dininin Altın Orda Devleti’ne Etkisi”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/5 (2021), s. 37-48.

Bedirhan, Yaşar, *Bozkırda İslam’ın Kılıcı Berke Han (1257-1266)*, Eğitim Yayınevi, Konya 2021.

Bostancı, Fatih, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266) (Siyaset-Kültür-Din)*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021.

Koç, Dinçer, *Altın Orda Tarihi*, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2021.

6. Çağatay Hanlığı Dönemine Dair Çalışmalar

Devlet, Nadir, “Çağatay Devleti”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, İstanbul 1988, s. 301-310.

Alpargu, Mehmet, “Çağatay Hanlığı”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, VII/2 (1991), s. 123-149.

Yuvalı, Abdulkadir, “Çağatay Hanlığı”, *DİA*, VIII, s. 177-178.

_____, “Çağatay Han”, *DİA*, VIII, s. 176-177.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı, 1227-1345*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

Alan, Hayrunnisa, “Çağatay Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizozğulları*, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 68-97.

Çınar, Orhan, *Çağatay Devleti Zamanında Türkistan’ın Siyasi, Askeri ve Sosyal Durumu*, Yeditepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.

Orta, Fatih, *Çağatay Hanlığı’nda Gelenek ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2019.

Kaya, Çetin, *Çağatay Hanlığı ile Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (1227-1318)*, Akdeniz Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2021.

7. Yuan Hanedanlığı’nın Yıkılışından Sonraki Döneme Dair Çalışmalar

Lin Yih-Min, *Ali Ekber’in Hitayname Adlı Eserinin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkidi*, Taipei 1967.

Ünal, Fatih, “Moğol-Kazak Mücadeleleri Aktaban Şubırındı Hadisesi”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, sayı 160 (2000), s. 17-22.

Doğan, Orhan, *Ebu’l Hayır Han Dönemi Kazak-Rus Münasebetleri (1718-1748)*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2001 (geliştirilerek neşredilmiş hâli: *Kazak Hanlığı’nın Çarlık Rusya’sı ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2021).

_____, “Kazak-Kalmuk (Jungar) Savaşları”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 670-686.

Kalan, Ekrem, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005 (neşredilmiş hâli: *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006).

_____, “Against a Common Enemy: Jungar-Kazakh Political Relations and the Emergence of Kazakh Khanate (17th-18th Centuries”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXX/50 (2011), s. 137-150.

Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, Değişim Yay., İstanbul 2007.

_____, “Nogaylar”, *DİA*, XXXIII, s. 202-204.

Yorulmaz, Osman, “XVI-XVIII. Yüzyıllarda Altay’dan İdil-Ural’a Kalmuk Göçleri”, *Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu. 18-19 Mayıs 2011 İstanbul. Bildiriler Kitabı*, ed. Han Woo Choi-İlhan Şahin, İstanbul 2013, s. 151-156.

Ercilasun, Konuralp, “Kalmuk Göçlerinin Türkistan’a Etkisi Hakkında Bazı Görüşler”, *Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu. 18-19 Mayıs 2011 İstanbul. Bildiriler Kitabı*, ed. Han Woo Choi-İlhan Şahin, İstanbul 2013, s. 157-167.

Berber, Oktay, “Kalmuk Adı Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, I/2 (2012), s. 47-62.

_____, *Kalmuk İstilasası ve Türk Dünyasına Etkileri*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2014 (neşredilmiş hâli: *Kalmuk İstilasası ve Türk Dünyasına Etkileri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2021).

_____, “The Role of Kalmyks for Turkish Policy of Tsarist Russia in the Period of Peter I”, *Studia et Documenta Turcologica*, sayı 2 (2014), s. 11-22.

_____, “XVII. Yüzyılda Kalmukların İdil-Yayık Bölgesindeki Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı 18 (2014), s. 337-358.

_____, “Kafkasya’da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar”, *Yeni Türkiye (Kafkaslar Özel Sayısı)*, II/72 (2015), s. 636-377.

_____, “Çalık Yönetiminin Dış İlişkilerinde Kalmuklarla Yapılan Antlaşmaların Rolü (1655-1715)”, *Dr. Cezmi Karasu Armağanı*, ed. M. Kolutek vd., Gazi Kitabevi, Ankara 2021, s. 55-74.

_____, *Kalmuklar Cungarya’dan İdil’e Bozkırın Göçebeleri*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

_____, “Batı Moğolları Hakkında Türkiye’de Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ötügen’den Anadolu’ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, ed. Kürşat Yıldırım, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2021, s. 109-136.

Gülten, Sadullah, “XVI. Yüzyıl Anadolu’nda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar”, *History Studies*, IX/4 (2017), s. 53-61.

Can, Turan, “Diplomatik İlişkiler (1969-2019)”, *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, yay. haz. Kürşat Yıldırım, Türk Ocağı İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 77-92.

Koç, Dinçer, “Cengiz Han Sonrası Moğollar”, *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 151-168.

Acar, Serkan, “Moğolların İkinci Kuşak Halefleri: Türk-Tatar Hanlıklarında Yönetim Anlayışı”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 108-127.

Yılmaz, Bilen, “Timur Devleti’nin Doğu Politikası ve Moğollarla İlişkiler”, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/8 (2022), s. 42-56.

Cankara, Mehmet, *AKAK Belgeleri (Aktı, Sobrannıye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Kommisıyeyu) Işığında Çarlık Rusya’sının İtil Kalmuklarını Kolonileştirme Siyaseti*, Akdeniz Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2022.

Akar, Kaan, *Türkistan’dan Kaçış Kalmuklar, Kırgızlar ve Hiveliler Arasındaki Bir Rus Esirinin Türkistan Hatıraları*, Porsuk Kültür Sanat Yay., Eskişehir 2022.

8. Moğol Kültürü Hakkında Bilgi Veren Çalışmalar

Köprülü, Fuad, *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres Mystiques Musulmans*, İstanbul Dârü’l-Fünûnu Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1929.

_____, “Bahşı”, *İA*, II, s. 233-238.

_____, “Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Âzasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1944), s. 1-9.

Ali Rıza Seyfi, “Eski Türk-Moğol Ordularının Harp Teşkilâtı ve Usûlleri”, *Resimli Şark*, sayı 20 (1932), s. 7-9.

Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1941.

İnan, Abdülkadir, “Doğu Türk ve Moğol Folklorundaki ‘Edrene’ Kelimesine Dair”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/5 (1943), s. 133-135.

Özerdim, Muhaddere Nabi, “Bazı Çin Kaynaklarına Göre Bugün Çin Türkistan’ında

Yaşayan Moğolların Örf ve Âdetleri”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/3 (1951), s. 215-220.

Togan, Zeki Velidi, “Kazan Hanlığında İslâm Türk Kültürü”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4 (1966), s. 179-204.

İzgi, Ökan, “Moğollarda Evlenme Âdeti”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildiriler*, IV, Ankara 1982, s. 255-262.

Esin, Emel, “Descriptions of Turks and “Tatars” (Mongols) of the Thirteenth Century, in Some Anatolian Sources”, *Documenta Barbarorum. Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, ed. Klaus Sagaster - Michael Weiers, Wiesbaden 1983, s. 81-87.

Diyarbakirli, Nejat, “Military Architectural Constructions in Mongolia: The Watch Towers”, *Fifth International Congress of Mongolists*, III, Ulaanbaatar 1992, s. 346-350.

İzgi, Cevat, “Canibek Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı”, *Divan*, II, 1996, s. 147-172.

Ercilasun, Konuralp, *Mongolian Nomadic Economy During the Qing Era*, National Cheng Chi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Taipei 1999.

Özkurt, Kemal, *İsfahan’da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2005.

Gömeç, Saadetin Yağmur, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Turkish Studies*, I/2 (2006), s. 1-13.

Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 2008 (neşredilmiş hâli: *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Yay., İstanbul 2010).

Hayes, Kenneth, *Anadolu’nun Ahşap Sütunlu Camileri: Moğol Egemenliği Altında Cami ve Devlet İnşası*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

Akkuş, Mustafa, *İlhanlıların Anadolu’daki Dinî Siyasetleri*, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya 2011 (neşredilmiş hâli: *Moğollarda Din ve Siyaset İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*, Çizgi Yay., Konya 2020).

Uyar, Mustafa, “İlhanlı Hükümdarlarının İslâm’a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), s. 7-30.

_____, “Bir Ortaçağ Anadolu Sûfisi Hakkında Yeni Bulgular: Aybek Baba Şeyh mi, Emir mi?”, *Belleten*, LXXVIII/283 (2014), s. 879-890.

_____, “Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, *Yücel Özkaya’ya Armağan Yazılar*, ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Ankara 2015, s. 211-233.

_____, “Ulemanın Zorlu Tercihi: İslam Padişahı Gazan Han’ın Aşkı mı, Ümmetin Geleceği mi?”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 267 (2016), s. 68-72.

Onay, İbrahim, “Cengiz Han’ın Devletinde Türk Kültürünün Etkisi ve Katkısı”, *Turkish Studies*, VII/4 (2012), s. 2441-2455.

Temizsu, Habibe, *Cengiz Yasalarının Moğol Devletlerindeki Uygulanışı, Etkileri ve Değişimleri*, Mimar Sinan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

Bülbül, Süleyman, *İran İlhanlı Dönemi Mimari Süslemesi XIII-XIV. y.y.*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2012.

Lkhundev, Ganbat, *XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Türk-Moğol Halklarının Sosyo-Kültürel Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

Haykıran, Kemal Ramazan, “Moğollar’da Şehirciliğin Gelişimi ve Bir İlhanlı Şehri: Sultaniye”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, XVII/67 (2013-2014), s. 213-215.

_____, *İlhanlılar’da Kültür ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.

_____, “Mahmûdabâd Örneğinde İlhanlılarda Şehirleşme Faaliyetleri”, *Tarih Okulu*, sayı 23 (2015), s. 163-185.

_____, “İlhanlılar Devrinde Sürdürülen Eğitim Faaliyetlerine Bir Bakış ve İlhanlı Hükümdarı Olcaytû Han’ın Eğitim Politikası”, *Tarih Okulu*, sayı 26 (2016), s. 15-31.

_____, “İlhanlı Hâkimiyeti ve İmâmiye Şifleri”, *Milel ve Nihal*, XVII/1 (2020), s. 87-109.

Arslan, İhsan, “Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han’ın Din Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/38 (2015), s. 1011-1027.

Yılmaz, Eyyüp, *Tasavvuf’un Anadolu’ya Yayılmasında Moğol İstilâsı’nın Etkisi*, Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2015.

Temel, Kenan, *Ermeni Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre Cengiz Moğollarının Kültürel Yapısı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2015.

Berber, Oktay, “Budizmin Yayılışında Kalmukların Rolü Var Mı?”, *Altay Toplulukları Sempozyumu. 20-22 Temmuz 2015 Antalya. Bildiri Kitabı*, ed. İlhan Şahin, İstanbul 2017, s. 221-228.

Yazıcı, Özge, *Cengizsoğullarında Kadın*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2018.

Öncel, Sümeyye Melek, *Moğollarda Kadın*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

Topçu, Ülkü, *İslam Dininin Moğollara Etkisi*, Aksaray Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2019.

Avşar, Yağmur, *Türk ve Moğollarda Şamanist İnanç Sisteminin Mukayesesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2019.

Budak, Muhammed Ali, *Ortaçağ Seyahatnamelerinde Türkler ve Moğolların Sosyo-Ekonomik Durumları (X.-XV. Yüzyıllar)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa 2020.

Çobanoğlu, Özkul, “Türk ve Moğol Şamanizminin Ortak Yönleri Üzerine Tespitler”, *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, yay. haz. Kürşat Yıldırım, Türk Ocağı İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 135-142.

Yılmaz, Bilen, “Uygur Sivil Belgelerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi”, *Türkbilig*, sayı 40 (2020), s. 251-260.

_____, “Türk ve Moğol Kültürünün Tarihsel Paydası: Dokuz Sayısı”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, XV/40 (2022), s. 1410-1425.

Gündoğdu, Abdullah, “Türkiye ve Türk Dünyası Tarih Bilincinde Cengiz ve Halefleri Algısı”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 75-107.

Dalkesen, Nilgün, “Moğol İmparatorluk Mirasının Önemli Bir Unsuru Olarak Alangoa Kültü”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 271-288.

Atbaş, Zeynep, “Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki Sanatlı İlhanlı El Yazmaları”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021, s. 335-366.

Ercan, Ayşe Beyza, “Yuan Hanedanlığı’nda Bilim ve Kültür”, *Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi*, V/2 (2021), s. 97-110.

Kula, Ebru, *Büyük Hanlar Döneminde Moğollar Arasında İslâmiyet*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2021.

Subaşı, Ömer, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Oktaç, Hasan, *Moğollar Ermeniler ve Papalık*, Hitabevi Yay., Ankara 2022.

Çelikkbilek, Abdul Metin, *Çingiz-namelelere Göre Moğol Toplum Yapısı*, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

Köklünar, Ozan, *Moğollarda Psikolojik Harp ve İşkence Teknikleri*, Kabalcı Yay., İstanbul 2023.

9. Ana Konusu Başka Olup Moğollar Hakkında Bilgiler İçeren Araştırmalar

Köprülü, Fuad, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II (1939), s. 165-313.

_____, “Orta zaman Türk-İslâm Feodalizmi”, *Bellekten*, V/19 (1941), s. 319-334.

_____, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Bellekten*, VII/27 (1943), s. 379-521.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1959.

Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, Kahire 1940 (sonraki baskısı: *Bugünkü Türki İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1942-47).

_____, *Umumi Türk Tarihine Giriş, I, En Eski Devirlerden XVI. Asra Kadar*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

_____, “Azerbaycan”, *İA*, II, s. 91-118.

_____, “Ebuülğazi Bahadır Han”, *İA*, IV, s. 79-83.

_____, “Hârezmşâhlar”, *İA*, V/1, s. 265-296.

_____, “Herât”, *İA*, V/1, s. 429-442.

_____, *Asya Tarihi, 1968-1969 Ders Notları*, İstanbul 1969 (kitap hâli: *Asya Tarihi*, haz. İ. Togan, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2021).

_____, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1972.

_____, “Karahanlılar (932-1212)”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi*

Araştırma Dergisi, sayı 13 (1985), s. 71-94.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1937.

_____, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1941.

_____, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1947.

Temir, Ahmet, “Tatar”, *İA*, XII/1, s. 56-58.

Eberhard, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları: Bir Kaynak Kitabı*, çev. N. Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1942.

_____, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1947.

_____, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1957.

İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1954.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlara Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1956.

_____, “Selçuklular”, *İA*, X, s. 353-416.

_____, *Türk Millî Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1977.

Temir, Ahmet, “Sulduz”, *İA*, XI, s. 9-11.

Sayılı, Aydın, “Hâce Nasîr-i Tûsî ve Rasadhâne-yi Merâğa”, *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât*, III/4 (Tahran 1335/1956), s. 58-72.

_____, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1960.

Kaymaz, Nejat *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 1958 (neşredilmiş hâli: *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014).

_____, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1970.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma

Enstitüsü Yay., Ankara 1965.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasî Tarih, Alp Aslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Ögel, Bahaeddin, "Tatar", *İA*, XII/1, s. 50-56.

_____, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1962.

_____, *Türk Mitolojisi*, I-II, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1971 (genişletilmiş bir sonraki baskı: *Türk Mitolojisi*, I, Türk Tarih Kurum Yay., Ankara 1989; *Türk Mitolojisi*, II, Türk Tarih Kurum Yay., Ankara 1995).

_____, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I-II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

_____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I-II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

_____, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982.

_____, "Studies and Researches on the Turkish-Mongols Relations in the Universities of Turkey", *Fifth International Congress of Mongolists*, III, Ulaanbaatar 1992, s. 352-356.

Diyarbakirli, Nejat, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1972.

İslâmiyetten Önce Türk Sanatı: Hunlar-Göktürkler-Uygurlar, Yaykur, Ankara 1977.

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1972.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1967.

_____, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., I-II, İstanbul 1999.

Taneri, Aydın, *Celâleddin Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 1967 (neşredilmiş hâli: *Celâleddin Hârizmşâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977).

_____, *Harezmsahlılar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

Gökalp, Türtükoğlu, *Sınırlandırılmış Türk Tarihi*, Ankara 1976.

Arslan, Mahmut, *Göçebelere Sosyal ve Siyasî Kuruluş*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 1977 (neşredilmiş hâli: *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984).

Esin, Emel, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

_____, *Türk Kültür Tarihi, İç-Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1985.

_____, *A History of Pre-Islamic and Early Islamic Turkish Culture*, ed. Halil İnalcık, Ünal Matbaası, İstanbul 1980.

_____, *Türkler'de Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

Sezer, Baykan, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979.

İzgi, Özkan, "Tatar Adı Hakkında", *Emel*, sayı 147 (1985), s. 11-20.

Yuvalı, Abdülkadir, "XIII. Yüzyılda Önasya'daki Siyasî Bloklaşma", *Türk Kültürü*, XXXIII/262 (1985), s. 114-121.

_____, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 233-240.

Taşgıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995; *Gök-Türkler*, II, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999; *Gök-Türkler*, III, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2004.

_____, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2004.

Oktay, Hasan, "Ermeni-Moğol İlişkileri ve Moğollar ile İlgili Ermeni Kaynakları Hakkında Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 138 (2002), s. 197-217.

_____, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007.

Kargı Ölmez, Zuhâl, *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, Sanat Kitabevi, İstanbul 2003.

Donuk, Abdülkadir, "Cüveynî ve Moğol Mezalimi", *Tarih Dergisi*, sayı 47 (2008), s. 47-57.

_____, "Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği", *Tarih Dergisi*, sayı 52 (2010),

s. 1-12.

Tezcan, Mehmet, “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1 (2009), s. 151-194.

Kalkan, Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yay., İstanbul 2006.

Kalan, Ekrem, “A Mongol Sultan in Egypt: al-Malik al-Adil Zeyneddin Ketbugha al-Mansurî (1294-1296)”, *Mongolica: An International Annual of Mongol Studies*, XVIII/39 (2006), s. 424-430.

_____, “Moğollar Devrinde İpek Yolu”, *İpek Yolu*, ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 2015, s. 93-108.

Karatay, Osman, *Türklerin Kökeni*, Kripto Yay., Ankara 2011.

_____, “Moğolların Türklüğü Meselesi”, *Zeki Velidi Togan*, yay. Serkan Acar, Ankara 2017, s. 59-68.

Gömeç, Saadetin Yağmur, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2012.

Yorulmaz, Osman, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2012.

Yıldırım, Kürşat, “Erken Tabgaç (T’o-Pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu’nun İlk Bölümüne Göre)”, *Turkish Studies*, VII/3 (2012), s. 2711-2738.

_____, “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, XXII/2 (2012), s. 171-190.

_____, “The Twelve Families of the Töles”, *Central Asiatic Journal*, 60, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2017, s. 265-272.

_____, *Bir Zamanlar Türk İdiler Türk Kökenli Çin Aileleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2017.

_____, “Tarihi Tatar Kimliği Üzerine Üç Görüş”, *Avrasya Dosyası*, XII/1 (2021), s. 30-39.

_____, *Çin Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul 2021.

Çoruhlu, Yaşar, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yay., Konya 2014.

İsakov, Abdrasul, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. yy.)*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2014 (neşredilmiş hâli: *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. yy.)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2017).

Tural, Murat, *Seyahatnamelere Göre Moğollar ve Katolik Dünyası: Dinî İdealler ve Politik Kaygılar*, Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.

Demirer, Arif, “İdari ve Mali Alanda Ermeni-Moğol Münasebetleri”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2015), s. 65-75.

_____, *Ortaçağ'da Moğollar İle Ermeniler Arasındaki İlişkiler*, Niğde Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2015.

Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkileri -Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015.

Sağlam, Ahmet, “Memlûk Tahtında Moğol Asıllı Bir Sultan: Zeyneddin Ketboğa ve Saltanat Dönemi (694-696/1294-1296)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2016), s. 53-79.

Haykıran, Kemal Ramazan, *Moğollar Zamanında Yakınoğu*, Ötüken Yay., İstanbul 2016.

Tahtalı, Betül Sümeýra, *Moğol Devletlerinde Müslüman ve Türk Devlet Adamları*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

Tanuğur, Eda, *Kazan, Bulgar ve Tatar Tarihi Telfikü'l-Ahbâr Ve Telkîhü'l-Âsâr Fî Vakāyî'i Kazan ve Bulgār Ve Mülûki'î-Tatar Adlı Eserin Latinizesi*, Ötüken Yay., İstanbul 2020.

Erdoğan, Coşkun, *Harezşahlar*, Selenge Yay., İstanbul 2020.

Koç, Dinçer, *İdil Bulgarları*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Aydemiri Hakan, *Türk Tarihinin Kaynakları Olarak Eski Türk Boy Adları*, Paradigma Akademi Yay., Çanakkale 2021.

10. Umumi Moğol Tarihi Üzerine Çalışmalar

Özgüdenli, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA*, XXX, s. 225-229.

11. Türkiye’de Moğol Tarihi Üzerine Araştırmaları İnceleyen Çalışmalar

Devlet, Nadir, “Türkiye’de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXIII/1-2 (1995), s. 47-58.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Türkiye’de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)”, *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 169-248.

Lkhundev, Ganbat, “Türkiye’de Moğol İmparatorluğu Tarihi Üzerine Araştırmalar”, *Türk*

Moğol Tarihi, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 249-266.

Yorulmaz, Osman, “Cumhuriyet Devri Türk Tarihçiliğinde Cengiz Han”, *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 267-280.

Gündoğdu, Abdullah, “Milli Türk Tarihçiliğinde Cengiz Sorunu”, *Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz Armağanı*, Ankara 2018, s. 185-202.

Üçgül, Ozan Eren, “Türkiye’de İlhanlı Tarihi Çalışmalarına Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/3 (2019), s. 123-142.

Kemaloğlu, İlyas, “Türkiye’de Altın Orda Araştırmalarının Tarihi (1923-2019)”, *Prof. Dr. Mehmet Alparğu’ya Armağan*, ed. Z. İskifiyeli-M. B. Çelik, Nobel Yay., Ankara 2020, s. 685-703.

Sadıklar, Sabri, *Türk Tarihçiliğinde Cengiz Han ve Moğollar Sorunu*, Ordu Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2021.

Berber, Oktay, “Batı Moğolları Üzerine Türkiye’de Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ötügen’den Anadolu’ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, ed. Kürşat Yıldırım, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2022, s. 109-136.

12. Türk Araştırmacıların Moğol Tarihi Üzerine Düzenledikleri İlmî Toplantılar

Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu Sergisi, 7 Aralık 2006-8 Nisan 2007, Sabancı Müzesi, İstanbul¹⁴⁰.

Cengiz Han ve Oğulları: Türk Dünyasındaki Akisler Sempozyumu, 7-8 Aralık 2006, İstanbul (bildiriler basılmadı).

Gök-Türk Yazıtları Işığında Türk Moğol Tarihi Çalıştayı, 14-15 Haziran 2017, Ulaanbaatar¹⁴¹.

II. *Türk-Moğol Tarih Çalıştayı: “Türk-Moğol Tarihçiliğinin Sorunları”*, 16-17 Mayıs 2018, İstanbul (bildiriler baskıda).

Cengiz Han ve Mirası Sempozyumu, 15 Eylül 2020, Antalya¹⁴².

Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar, 18 Kasım 2019, İstanbul¹⁴³.

140 Sergilenen eserler şu kitapta yayımlandı: *Cengiz Han ve Mirasçıları. Büyük Moğol İmparatorluğu*, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul 2006.

141 Bildirilerin neşredilmiş hâli: *Türk-Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018.

142 Bildirilerin neşredilmiş hâli: *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, TÜBA Yay., Ankara 2021.

143 Bildirilerin neşredilmiş hâli: *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, yay. haz. Kürşat Yıldırım, Türk Ocağı İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2020.

Türk ve Moğol Tarihçileri Çalıştayı, 20-21 Temmuz 2022, Ulaanbaatar¹⁴⁴.

IV. Türk-Moğol Tarihi Çalıştayı, 27-28 Eylül 2023, İstanbul (bildiriler baskıda).

144 Bildirilerin neşredilmiş hâli: *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, ed. Kürşat Yıldırım, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2022.

Türkiye’de Moğol Tarihi Çalışmalarının Gelişimi (Cengiz Han ve Ardılları Zamanında Büyük Hanlık ile Altın Orda Hanlığı)

The Development of the Mongol History Studies in Türkiye (Genghis Khan and his Successors in the Time of the Mongol Great Khanate and the Golden Horde Khanate)

Altay Tayfun Özcan*

*Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya,
Türkiye

ORCID: A.T.Ö. 0000-0002-6409-9711

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Altay Tayfun Özcan,
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya, Türkiye
E-posta/E-mail: altayfun@gmail.com

Başvuru/Submitted: 21.09.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
09.10.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
29.10.2023
Kabul/Accepted: 31.10.2023

Atıf/Citation:
Özcan, Altay Tayfun. "Türkiye’de Moğol Tarihi Çalışmalarının Gelişimi (Cengiz Han ve Ardılları Zamanında Büyük Hanlık ile Altın Orda Hanlığı)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 597-666.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238117>

ÖZ

Türkiye’de tarih araştırmalarının önemli sahalarından birisi de Moğolların tarihi üzerine yapılan çalışmalardır. Bilhassa son yıllarda Moğol tarihine ilişkin araştırmaların önemli bir seviyeye yükseldiği bir gerçektir. Bu gelişmenin birkaç tane nedeni var. Moğol tarihiyle alakalı ülkemiz insanının merakı giderek artıyor ve bu da Moğol tarihi araştırmalarına yönelen insanların sayısını artırdığı gibi onların çalışmalarını teşvik de ediyor. Böylece süreç kendi kendini besliyor ve Moğol incelemelerinin Türk tarihçiliğindeki yeri her geçen gün daha da sağlamlaşıyor. Bu araştırmamda, Moğol tarihi incelemelerinin Cumhuriyetin kurulmasından sonraki seyrini ele alacağım. Daha önceki yıllarda, Moğol tarihi ile ilgili olarak Türkiye’de kaleme alınmış yayınların neler olduğuna yönelik bazı çalışmalar neşredilmiştir. Ancak aradan geçen zamanda yayımlanan yeni incelemeler, bu husustaki listenin güncellenmesini gerektirdi. Ayrıca burada konu, tematik bir sınıflandırma ile ele alındı. Ülkemizde tamamlanan yüksek lisans tezleri ve doktora tezlerini bir liste halinde sunmak bu çalışmanın bir konusu değildir. Bu türden araştırmalar, bitirilmelerinden sonraki yıllarda kitap veya makale olarak neşredilmeleriyle bu çalışmaya dahil edildi. Bunun haricinde Türkiye’deki Moğol tarihi araştırmalarına ciddi katkılar sunan bazı tezler de yeri geldikçe değinildi.

Anahtar Kelimeler: Moğol İmparatorluğu, Altın Orda Hanlığı, Türkiye Cumhuriyeti, Türk Tarihçiliği

ABSTRACT

The study of Mongol history is one of the most important fields of historical research in Türkiye. It is a fact that research on Mongol history has risen to an important level, especially in recent years. There are several reasons for this development. The curiosity of Turkish people about Mongol history is growing, which not only increases the number of people who are interested in Mongol historical research, but also encourages their work. In this way, the process is self-perpetuating and the place of Mongol studies in Turkish historiography is becoming more and more consolidated. In this study, I will discuss the course of historical research on Mongol history after the establishment of the Republic of Türkiye. In recent years, several studies have

been published on Mongol studies in Türkiye, however, it has become necessary to update this list of studies due to new work published in the meantime. Additionally, the subject was discussed here with a thematic classification. It is not the purpose of this study to provide a list of master's theses and doctoral dissertations completed in Türkiye. Such research was included in this study because it was published as books or articles in the years following its completion. In addition, some dissertations that have made serious contributions to the study of Mongol history research in Türkiye have been mentioned as well.

Keywords: Mongol Empire, Golden Horde Khanate, Republic of Türkiye, Turkish Historiography

Extended Abstract

As we approach into the 100th anniversary of the Republic of Türkiye in 2023, we also celebrate the 100th anniversary of the new generation of historians of the new republic. Although the roots of this new period of historiography go back to the historical works written during the Ottoman Empire, the historiography of the republican period shows that it was a period in which history was viewed from a different perspective. One of the areas of research where we can clearly see the difference in perspective is the study of Mongol history. Mongol history in the late Ottoman Empire was an area of political polarization among intellectuals. However, today Turkish historians who is specializing in Mongol history approach the Mongol past only as a field of scientific research. For this reason, the number of qualified researches on Mongol history is increasing day by day in Türkiye.

Mongol history research in Türkiye developed in several periods. The first of these was the period from the establishment of the republic until the 1970s. In this period, names such as Zeki Velidi Togan, Akdes Nimet Kurat, Ahmet Temir, Bahaeddin Ögel, Abdülkadir İnan and Osman Turan came to the fore. The period from 1970 to the 2000s was a period of transition. In these years, the publications of Akdes Nimet Kurat, Bahaeddin Ögel and Ahmet Temir, who had worked in the previous period up to 1970, contributed to a new generation of researchers. Mustafa Kafalı, Özalp Gökbilgin, Tuncer Gülensoy, Özkan İzgi, Faruk Sümer, Abdülkadir Yuvalı, İlhan Erdem and others contributed to Mongol studies in this period. From 2000, the study of Mongol history in Türkiye entered a very different phase. The main reason for this was that Mongol history was researched by a generation of historians who worked directly on Mongol history and had prepared their doctoral theses on Mongolian history in Türkiye. Because of this, there has been a significant increase in the quality and quantity of studies. At the same time, their diversity also increased. Within the scope of this study, namely the study of the Great Khanate of the Mongols and the Golden Horde, Turkish scholars researching Mongol history have been examining the political history of the Mongols not only from their early history to Genghis Khan and his successors, but also from their history in the Balkans to their campaigns in Japan, and from their relations with the Mamluks to the politics they pursued over various states in the Far East. Studies are also written on issues such as state organization, culture, art and how they are reflected in the

present day. Today, historians who are working on Mongol history in Türkiye have become into a crowded community to the extent of organizing a symposium to be attended only by scholars who have written doctoral dissertations in this field.

The present study examines thematically the studies written in Türkiye on the Great Khanate of the Mongols and the Golden Horde Khanate from the foundation of the Republic of Türkiye until today. The research of foreign scholars who conducted their graduate studies in Türkiye or wrote while they were at Turkish universities was also included in this review. There has been a significant increase in the number of graduate studies on Mongol history in Türkiye in recent years. It was not possible to evaluate all of them in this review, and perhaps this can be determined as the subject of another study. In this review, among the master's and doctoral theses, only those that were published as books or articles or that attracted attention in their subjects were included.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılına adım attığımız bugünlerde Türk tarihçiliğinin aşama kaydettiği alanlardan birisi de Moğol tarihi incelemeleridir. Araştırmacıların bu konuya yakın alaka göstermeleri, en temelde Moğol tarihi ile Türk tarihinin birbirinden ayrılmaz bir bütün içerisinde olmasından ileri geliyor. Gerçekten de aynı bozkır üzerinde yaşamalarından ötürü dinden hukuka, geleneklerden devlet ananelerine varıncaya kadar etkileşime dayalı olarak benzer kültür dokusuna dayanan Türk ve Moğol geçmişini birbirinden ayırmak mümkün değildir. İşte bu tarihi miras, Türkiye'de, ihtisaslarını İslam Öncesi Türk Tarihi üzerine yapmış pek çok tarihçiyi Moğol tarihini araştırmaya sevk etti. Zeki Velidi Togan'dan (1890-1970), Akdes Nimet Kurat'a (1903-1971), Bahaeddin Ögel'e (1923-1989) ve Özkan İzgi'ye (1940-2011) varıncaya kadar pek çok araştırmacı incelemelerini Moğol tarihine yöneltti. Bu araştırma sahası, Moğolların 1230'lu yıllardan itibaren Anadolu siyasetinin gündeminde olmasından ve 1243'te ülkenin, Köseadağ Muharebesi ile Moğol egemenliği altına girmesinden ötürü Selçuklu tarihçilerinin de katkı verdiği bir bilimsel alan oldu. Osman Turan (1914-1978) ve Faruk Sümer (1924-1995) gibi isimler Moğol tarihini detaylı şekilde ele alan kimseler oldular. Tarih araştırmalarının bazen sınırları olmuyor. Türk ve Moğol tarihinin birbirinin içine geçmiş, bütünleşmiş hâli de böyle bir araştırma kültürünü beraberinde getiriyor. Bu değerli bilim insanları arkalarında çok değerli bir araştırma geçmişi bıraktılar ve birikimleri, sonraki dönemde, araştırmalarını doğrudan Moğol tarihine yöneltmiş araştırmacılara bir bilimsel zemin sağladı. Geldiğimiz noktada Moğol tarihi araştırmaları Türkiye'de belirli bir konum elde etmiş bulunuyor. Bu konuda çalışmalar yapan araştırmacıların incelemeleri ülkemizde beğeni ve takdir toplamakla kalmıyor, ülkemizin önemli kurumlarınca ödüllere de layık görülüyor. Tarih bölümlerinde tahsillerini sürdüren gençler arasında Moğol tarihi üzerine çalışma yapmayı düşünenlerin sayısı her geçen gün artıyor. Tüm bunlar Moğol araştırmalarının geleceği ile ilgili ümit vaat eden gelişmelerdir.

Moğolların Büyük Hanlığı ve Altın Orda Hanlığı tarihi üzerine Türkiye'de kaleme alınan araştırmalara yönelik genel bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bilhassa Osman Gazi Özgüdenli'nin Moğol tarihine yönelik incelemeleri bir bütün hâlinde değerlendirdiği yetkin araştırması¹ yanında Serkan Şavk², Nadir Devlet (1944-2021)³ ve İlyas Kemaloğlu⁴ da Moğol tarihi ve Altın Orda tarihine yönelik araştırmaları mütalaa ettiler. Önemli bir kısmı okumakta olduğunuz araştırmanın kapsamı dışında kalsa da Kemal Göde de Anadolu'daki Moğol

1 “Türkiye’de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2017), s. 463-512.

2 “Bibliography of Mongolian Researches in Turkey”, *The Mongols History and Culture*, ed. Bülent Arı-Selim Aslantaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 261-307.

3 “Türkiye’de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, XIII/1-2 (1995), s. 47-58.

4 “İssledovaniya o Zolotoy Orde v Turtsii”, *Zolotoordinskoe Nasledie: Materialy Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Kazan 2009, s. 295-304; “Türkiye’de Altın Orda Araştırmalarının Tarihi”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde: Prof.Dr. Mehmet Alpargu’ya Armağan*, I, ed. Z. İskefiyeli-M.B. Çelik, Nobel Kitap, Ankara 2020, s. 685-703.

egemenliğine ilişkin incelemeleri ele aldığı bir bibliyografya hazırlamıştır⁵. Bu çalışma ise, Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne değin Moğolların Büyük Hanlığı ve onun bir şube devleti olan Altın Orda Hanlığı üzerine ülkemizde yapılmış çalışmaları tematik olarak ele almaktadır. Lisansüstü tezlerini Türkiye’de yapan veya Türk Üniversitelerinde buldukları sırada eser veren yabancı ülke vatandaşlarının neşriyatı da bu incelemeye dahil edildi. Türkiye’de Moğol tarihine ilişkin son yıllarda sayısı müthiş bir artış kaydetmiş lisansüstü çalışma vardır. Bunların hepsini bu araştırma kapsamında değerlendirmek, listeleyebilmek metnin kelime sınırları veya incelemenin süresi ile ilgili hususlardan ötürü mümkün olmadı. Bunlardan ancak kitap olarak neşredilenler ile Moğol tarihi incelemelerine ciddi düzeyde katkı sağlayanlara burada yer verildi. Belki ileride bu konudaki gayretleri ayrıca değerlendirmek mümkün olabilir.

Moğol Tarihinin Erken Dönemleri ve Türklerle İlişkilerine Dair Araştırmalar

Türkiye’de Moğol tarihi araştırmalarının köklü bir geçmişi bulunuyor. Cumhuriyetin kuruluşu sırasında bile çeşitli yazarlar Moğol tarihi ile alakadar olmuşlardı. Mesela Mehmed Hilmi⁶, Hilmi Ziya⁷, Mehmed Şerefeddin⁸ bu hususta bazı yazılar yazmış ve bu, sonrasında Sadri Maksudi (1878-1957)⁹ gibi isimlerce devam ettirilmiştir. Bu konuda ciddi bir teşebbüs Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti’nden gelmiş ve *Türk Tarihinin Ana Hatları* başlıklı kitapta XI. bölüm başlığı Cengiz Devri, *Büyük Türk-Moğol İmparatorluğu* şeklinde tespit edilmiştir. Ancak bu geçmişin kronolojik takibini bırakıp Moğol tarihi incelemelerini tematik olarak sınıflandırarak ele almak istiyorum.

Moğol tarihine yönelik Türkiye’de yapılan incelemelerin temelinde Moğolların kökenleri ile erken dönem tarihlerinin araştırılması ve Türk boylarıyla ilişkileri gelmektedir. Bir dönem Ankara Üniversitesi’nde çalışmalarını sürdüren Wolfram Eberhard (1909-1989), 1940 ve 1950’lerde “Kaylar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar”¹⁰, “Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar”¹¹, *Çin Tarihi*¹², *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*¹³ ve *Çin’in Şimal Komşuları*¹⁴ başlıklı makale ve kitaplarında

5 “Çingizli/Cengizliler ve İlhanlıların Anadolu’da Hâkimiyeti (1239-1318) Bibliyografyası”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (1983), s. 351-372.

6 “Türkler ve Moğollar I-II”, *Dergah*, II/21 (1922), s. 138-139; II/ 22 (1922), s. 154-155.

7 “Türkler ve Moğollar”, *Anadolu Mecmuası*, I/5 (1924), s. 169-175.

8 “Cengiz Han İb, Arab Şah’dan Mütercim”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IV/1 (1925), s. 12-44.

9 “Çinliler ve Moğolların Huvey-Hu ve Uygurlarıyla Orhun Türk Kitabelerindeki Oğuzların Ayniyeti”, *Türk Yurdu*, sayı 1 (1925), s. 42-47; “Moğollarla Oğuzlar”, *Türk Yurdu*, sayı 2 (1927), s. 37-38.

10 *Bellekten*, VIII/32 (1944), s. 567-588.

11 Çev. İkbâl Berk, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/2 (1943), s. 19-30.

12 Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1947.

13 Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957.

14 Çev. N. Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1942.

Moğol boylarının erken tarihlerine ilişkin bazı hususları ortaya koymuştur. Abdülkadir İnan da bu konu üzerine eğilmiş ve “Ongutların Menşei Meselesi”¹⁵ ile “Nayman Boyunun Menşei Meselesi”¹⁶ gibi incelemelerde bulunmuştur. 1960’larda Moğol boylarına ilişkin araştırmalar Cevdet Gökalp’in (1922-1994) incelemeleriyle derinleştirilmiştir. 1964’te hazırladığı doktora tezi *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Cengiz’in Zuhuruna Kadar Altaylardaki ve İç Moğolistan’daki Kabileler*’de¹⁷ Moğol boylarının erken dönemi ile ilgili genel bir çerçeve çizen araştırmacı, takip eden dönemde incelemelerini “Çin Kaynaklarına Göre Moğolların Anayurdu” makalesi¹⁸ ile *Çin Kaynaklarına Göre Shi-wei Kabileleri (Proto Moğollar Üzerine bir Etüd İncelemesi)* başlıklı kitabı¹⁹ ile sürdürmüştür. Bahaeddin Ögel (1923-1989) de çalışmalarında Moğol boyları üzerinde yetkinlikle durmuş ve bu konudaki bilimsel çabalara önemli katkı sağlamıştır²⁰.

Moğol tarihinin erken dönemi ve Türk boyları ile Moğol boyları arasındaki ilişkilere dair araştırmalar 2000’li yıllara gelindiğinde daha da derinleşti. Bu konuda Ahmet Taşağul’un katkıları önemlidir. Araştırmacı, “6-9. Yüzyıllar Arasında Moğolistan’da Türk ve Moğol Kabilelerin Coğrafi Dağılımı ve Kültürel İlişkileri”²¹ ve “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar”²² başlıklı kitap bölümlerinin yanı sıra Moğol boylarının erken dönemlerde Türk boyları ile ilişkilerini de konu ettiği “Göktürk Dönemi Türk-Moğol Boy İlişkileri (542-745)”²³, “Turkish-Mongolian Relations in the Early Period”²⁴ ile “Ethno-Cultural Distribution of Turkic and Mongolian Tribes between the 6th and 9th Century AD”²⁵, “Göktürk Dönemi Türk-Moğol Boy İlişkileri (542-745)”²⁶ başlıklı araştırmaları ile Moğol tarihinin erken dönemlerine ilişkin bilgilere yenilerini ekledi ve yorumları zenginleştirdi. Bu konuda değerli bir katkı da Kubilay Atik’e aittir. Araştırmacı “Erken Dönem Moğol Tarihi’nin Çince Kaynakları” başlıklı makalesinde Moğol tarihinin erken dönemlerine inerek bu hususta bilgi veren Çince kaynakları ele almıştır²⁷. “Türklerin ve Moğolların

15 *Bellekten*, VIII/31 (1944), s. 453-456.

16 *Bellekten*, XXIV/96 (1960), s. 539-565.

17 Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1964.

18 *Töre*, IV/17 (1972), s. 36-42.

19 Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.

20 Bk. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981. Bahaeddin Ögel ayrıca 1987’de Ulan Batır’da toplanan V. Mongolistler Kongresi’nde de “Türk Moğol İlişkileri Üzerine Araştırmalar” başlıklı bir tebliğ sunmuştur. Ancak bu tebliğin neşredilip neşredilmediği bilgisine ulaşamadım.

21 *Central Asian Studies: Past, Present and Future*, ed. H. Komatsu-Ş. Karasar-T. Dadabaev-G. Kurmangaliyeva Ercilasun, Maltepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 293-308.

22 *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 11-28.

23 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten*, LIX/1 (2011), s. 81-104.

24 *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/13 (2005), s. 67-73.

25 *Ulken Altay Elemi*, I/2 (2015), s. 177-190.

26 *Türk-Moğol Tarihi*, ed. K. Yıldırım, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 23-48 (Bu çalışmanın 23. dipnotunda zikredilen çalışma ile aynı başlığı taşımakla birlikte aynı çalışma olup olmadığını kontrol edemedim).

27 *Şarkiyat Mecmuası*, sayı 40 (2022), s. 101-115.

Tarihi İki Boyu” başlıklı makalesi²⁸ ile Moğol tarihinin erken dönemlerine eğilen bir diğer araştırmacı ise Saadetin Yağmur Gömeç’tir. Enkhbat Avirmed’in Ankara Üniversitesi’nde yaptığı doktora tez çalışması *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları: 6 ve 9. Yüzyıllarda*²⁹, Moğol halklarının erken dönemi ile ilgili kuşatıcı bir incelemedir. Aynı araştırmacının Moğol tarihinin erken dönemlerini alakadar eden daha başka çalışmaları da vardır³⁰. A. İsakov da *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıl)* başlıklı tezinde³¹ iki halk arasındaki ilişkilerin erken dönemlerini ele almış ve sonrasındaki temasları da Moğol tarihi içerisinde Kırgızları odağa alarak sürdürmüştür. Yine Kürşat Yıldırım’ın “Erken Dönem Türk Moğol İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”³² ile Haşim Özel’in “Kimek-Kıpçak Etnik Oluşumunda Moğol Kökenli Unsurlar” başlıklı makaleleri bu konudaki araştırmalara katkı sağlamıştır³³. Cihat Cihan’ın “Türkler ile Moğolların İrkî Münasebetleri”³⁴ de bu bağlamda değerlendirilebilir. İki toplum arasındaki kültürel etkileşim Hasan Eren³⁵ (1919-2007), Ahmet Temir³⁶ (1912-2003), Ahmet Caferoğlu³⁷ (1899-1975), Osman Nedim Tuna³⁸ (1923-2001), Tuncer Gülensoy³⁹ (1939-2022), Zeynep Korkmaz⁴⁰,

28 *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVI/42 (2007), s. 1-7.

29 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

30 “Juan-juanların Çöküşü ve Dağılışı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, XVIII/2 (2011), s. 240-245; “Kök Türk Çağındaki Shih-weiler”, *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*, ed. B. Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2012, s. 81-92.

31 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2014. Bu tez daha sonra kitap olarak da yayımlanmıştır: A. İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

32 *Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*, ed. Ş. Doğan, İstanbul 2019, s. 359-363.

33 *Karadeniz Araştırmaları*, XIX/76 (2022), s. 1097-1108.

34 *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 278-286.

35 “Sibirya Türk Dillerinde Moğol Unsurları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sayı 14-15 (1950), s. 35-44.

36 “Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler”, *DTCF Dergisi*, XIII/1-2 (1955), s. 1-25; “Moğolca ile Türkçe İlişkileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sayı 37 (1989), s. 259-300.

37 “Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarındaki Moğolca Unsurlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sayı 2 (1954), s. 1-10.

38 “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, XVII (1972), s. 209-250; “Osmanlıcada Moğolca Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, XVIII (1973-1975), s. 281-314.

39 “Moğolların Gizli Tarihindeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme”, *Türkoloji Dergisi*, V/1 (1973), s. 93-135; “Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar”, *Türkoloji Dergisi*, VI (1974), s. 235-259; “Divanü Lügati-t Türk ve Kutadgu Bilig’deki Moğolca Kelimeler Üzerine”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, sayı 22 (1984), s. 90-103.

40 “Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sayı 34 (1986), s. 43-52.

Özkan İzgi⁴¹, Bülent Gül⁴², Mustafa Uyar⁴³, Mustafa Kalkan⁴⁴, Nilgün Dalkesen⁴⁵ ve Zahide Ay⁴⁶ tarafından kaleme alınan incelemelerle daha da iyi bir şekilde anlaşıldı. Bu incelemelere katkı veren bir diğer isim de *Türk Mitolojisi* başlıklı eseriyle Bahaeddin Ögel’dir⁴⁷. Türkler ve Moğollar arasındaki ilişkilerin edebi boyutuyla ilgili F. Gülay Mirzaoğlu-Sıvacı’nın Dede Korkut Kitabı ve Moğolların Gizli Tarihi’ni karşılaştırdığı incelemesi⁴⁸ ile Ferruh Ağca ve Bülent Gül’ün ortaklaşa kaleme aldıkları makale⁴⁹ ile S. Erdem Çiçek⁵⁰ ve Z. Tuğuz’un⁵¹ çalışmaları dikkat çekicidir.

Cengiz Han ve Ardılları Döneminde Büyük Hanlık Üzerine Çalışmalar

Türkiye’de Moğol tarihinin geneline ilişkin bir başvuru eseri olarak uzun yıllar kullanılan eser Zeki Velidi Togan’ın *Umumî Türk Tarihine Giriş I En Eski Devirlerden XVI. Yüzyıla Kadar* başlıklı kitabı⁵² oldu. Ahmet Temir de 1970’lerde Moğol tarihi ile ilgili oldukça genel kitap bölümleri kaleme aldı⁵³; ancak bunlar o günün şartlarında umumî bilgiler vermekle ilgili pratik amaçlara hizmet eden çalışmalardı. 2000’li yıllardan sonra ise Moğol tarihinin genelini alakadar eden çok daha geniş kapsamlı araştırmalar neşredilmeye başlandı. 2002’de *Yeni Türkiye Yayınları* tarafından yayımlanan *Türkler* içerisinde Moğol tarihi ile ilgili nitelikli makaleler bir anda Moğol tarihi literatüründe büyük bir boşluğu doldurdu⁵⁴. Burada

-
- 41 “Kuruluş Devirlerinde Uygurların Kıtanelere Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kıtaneler Arasındaki Münasebetler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8 (1977), s. 7-16.
- 42 “Uygurlarda ve Moğollarda Evlatlık Uygulamaları”, *Ayagka Tegimlig Bahşi: Festschrift in Honor of Marcel Erdal*, ed. C. Kafadar-G.A. Tekin, *Journal of Turkish Studies*, Special Edition, vol. 1 (2021), 129-140; “Türkçe ve Moğolca İlişkisi Üzerine”, *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, yay. haz. K. Yıldırım, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul 2020, s. 119-134.
- 43 “Proto-moğol ve Türk İlişkileri”, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 17-24.
- 44 “Türk-Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-etnik Erime Seyirleri”, *Bilgi*, sayı 57 (2011), s. 83-114.
- 45 “İslam Öncesi Devirlerde Orta Asya’da Değişen Kadın Erkek İlişkilerinde Töre”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/2 (2008), s. 441-449.
- 46 “Orta Asya’da Cengizli Hanedanların Devletleşme Sürecinde Eski İnanç Unsurlarının Rolü”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 10 (2019), s. 269-286.
- 47 Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1971, I-II.
- 48 “Dede Korkut Kitabı ve Manghol-un Niuça Tobça’an (İki Metnin Benzerlikleri Üzerine bir İnceleme)”, *Türkbilgi*, sayı 11 (2006), s. 149-163.
- 49 “Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanının Geçen Moğolca Sözcükler”, *Türkbilgi*, sayı 36 (2018), s. 47-62.
- 50 “Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar”, *Türk Dili Araştırmaları-Belleten*, LXIII/1 (2015), s. 49-98.
- 51 “Oğuz Kağan Destanı ve Moğolların Gizli Tarihi’ndeki Ortak Tip ve Motifler”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, X/30 (2022), s. 323-336.
- 52 İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.
- 53 “Türk Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilat”, *Türk Kültürü*, X/118 (1972), s. 190-207; “Türk Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1975, s. 910-925.
- 54 Bir tanıklık olarak, dördüncü sınıfta bulunduğum sırada *Türkler* yayımlandığında bu ciltte neşredilen makaleleri gördüğümde büyük bir heyecan duyduğumu hatırlıyorum.

Ahmet Temir⁵⁵, İsenbike Togan⁵⁶, Mustafa Kafalı (1934-2019)⁵⁷, Sebahattin Ağaldağ⁵⁸, Sabri Hizmetli⁵⁹ gibi isimlerin çalışmaları bulunmaktadır. 2006’da Bülent Arı ve Selim Aslantaş’ın editörlüğünde yayımlanan *The Mongols History and Culture* da önemli bir yayın olarak dikkat çekicidir. Bu konuda kaleme alınan bazı makalelerin İngilizceye tercümesi olarak yayımlanan eserde Moğol İmparatorluğu İsenbike Togan⁶⁰ ve Ahmet Temir⁶¹ tarafından iki ayrı çalışmada ele alınırken Çağatay Hanlığı ise Mustafa Kafalı⁶² tarafından yazılmış, böylelikle Moğol İmparatorluğu bu üç makalede işlenmiştir. Bunu, Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu’nun editörlüğünde çok yazarlı bir kitap olarak hazırlanan *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* başlıklı çalışma takip etti. Cengiz öncesi Moğol boylarının tarihinden Türkistan’daki son Cengizli devletlerine kadar 750’lerden 1800’lere uzanan tarihin ele alındığı bu eserde Moğol İmparatorluğu ve Altın Orda Hanlığı kısımlarını İlyas Kemaloğlu kaleme almış⁶³, İlhanlılar ve Çağatay Hanlığı kısımları ise Hayrunnisa Alan tarafından hazırlanmıştır⁶⁴. Saadetin Gömeç de *Türk Tarihinde Çingizliler*⁶⁵ başlıklı eseri ile Moğol tarihinin geneli hakkında bir çalışma gerçekleştirdi. Cengiz Han ile ilgili olarak 15 Eylül 2020’de *Türkiye Bilimler Akademisi* tarafından tertip edilen *Cengiz Han ve Mirası* başlıklı çalışmaya da burada değinmek gerekir. Moğol tarihinin geneline ilişkin bilgilere katkı sağlayan bu çalışmada sunulan bilgiler 2021’de Türkiye Bilimler Akademisi tarafından kitap bütünlüğünde neşredilmiştir. Burada yayımlanan tebliğlere yeri geldiğinde değinilecektir.

Türkiye’de Cengiz Han üzerine yapılan incelemelere bakıldığında, ilk çalışmaların Cengiz’in kimliği üzerinden şekillendiği görülmektedir. 1910’lu yıllarda Türkçü aydınlar ile diğer kesimler arasında yaşanan ateşli tartışmaların bir devamı olacak şekilde Cengiz Han, Türk olup olmadığı meselesi üzerinden Zeki Velidi Togan ile İbrahim Kafesoğlu (1914-1984) arasında -ileride değinilecek olan- bir tartışmaya konu olmuştur. Ancak Cengiz Han’ın hayatına dair genel bir çerçeve çizilen ilk çalışma çok geç bir tarihte, Ahmet Temir tarafından *Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han* başlığı altında 1989’da kaleme alındı. 2010’da ise Nadir Devlet, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*⁶⁶ başlıklı eserini neşretti. 2021’de de

55 “Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 256-264.

56 “Çinggis Han ve Moğollar”, *aynı eser*, s. 235-255.

57 “Altın Orda Hanlığı”, *aynı eser*, s. 397-411.

58 “Moğol Devleti”, *aynı eser*, s. 265-277.

59 “Çağatay Devleti”, *aynı eser*, s. 355-358.

60 “Chinggis Khan and the Mongols”, *The Mongols History and Culture*, ed. Bülent Arı-Selim Aslantaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 1-58.

61 “Mongolian (or Turco-Mongolian) Khanate”, *aynı eser*, s. 59-84.

62 “The Chagatay Khanate”, *aynı eser*, s. 85-116.

63 “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 29-66; Altın Orda Devleti”, *aynı eser*, s. 98-149.

64 “Çağatay Hanlığı”, *aynı eser*, s. 68-97; “İlhanlılar”, *aynı eser*, s. 150-179.

65 Berikan Yayınları, Ankara 2017.

66 Başlık Yayın Grubu Yayınları, İstanbul 2010.

Abdülkadir Yuvalı *Cengiz Han*⁶⁷ başlığı ile Moğol İmparatorluğu’nun kurucusunun hayatını konu alan bir eser yayımladı. İsenbike Togan’ın “Çinggis Han ve Moğollar”⁶⁸ ile Osman Gazi Özgüdenli’nin “Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu”⁶⁹ bu konuda araştırmacıların istifadesine sunulmuş değerli tetkiklerdir. Saadettin Gömeç’in “Çingiz Han ve Ortaya Çıktığı Çağın Özellikleri” başlıklı makalesi de dikkat çekicidir⁷⁰.

Cengiz’in soyu ile ilgili olarak iki çalışma, Saadettin Yağmur Gömeç’in “Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han’ın Soyu ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri”⁷¹ ile Tuncer Gülensoy’un “Moğolların Gizli Tarihi’ne ve Altan Tobçi’ye Göre Çinggis-Han’ın Şeceresi”⁷² başlıklı incelemeler mühimdir. Cengiz’in Moğol, Türk ve diğer halkların tarihlerine etkileri ile dünya çapındaki tesirleri konusu da Türk bilim insanlarının dikkatini çekmiştir. İsenbike Togan’ın “Çinggis Han’ın İç Asya Halklarının Kaderine Getirdiği Değişim”⁷³, Ekrem Kalan’ın “Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru”⁷⁴, Abdülkadir Yuvalı’nın “Cengiz Han ve Evlatları Dönemindeki Merkezileştirme Faaliyetleri”⁷⁵ ile daha başka incelemeler bu sınıfta yer almaktadır. Türk araştırmacılar Cengiz Han’ın kaynaklardaki imajına ilişkin de tetkiklerde bulundular. Burcu Karaaslan’ın *Perception of Chinggis Khan: A Comparison of Medieval Mongolian, Persian and Chinese Historical Sources* başlıklı yüksek lisans tezi dikkat çekici bir çalışmadır⁷⁶. Mehmet Kaan Çalen Türkiye’de Cengiz Han ve Moğol tarihine yönelik algının gelişimine ilişkin yetkin incelemeler kaleme almış⁷⁷, Abdullah Gündoğdu “Türkiye ve Türk Dünyası Tarih Bilincinde Cengiz ve Halefleri Algısı” başlıklı makalesinde Cengiz’in günümüzde değerlendirilme tarzları üzerinde durmuş⁷⁸, Mürsel Doğrul ise Cengiz Han’ın Japon siyasetindeki yansımalarını ele almıştır⁷⁹. Murat Tural da “Moğol Toplum Hayatında Ölümünden sonra Cengiz Han”⁸⁰ başlıklı yazısında 1227 sonrasında Cengiz’in

67 Atayurt Yayınları, Ankara 2021.

68 *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 235-255 (Bu çalışma daha önce İngilizce olarak neşredilmiştir: “Chinggis Khan and the Mongols”, *The Mongols History and Culture*, ed. Bülent Arı-Selim Aslantaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 1-58).

69 *Orta Asya Türk Tarihi*, ed. A. Ahmetbeyoğlu, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2016, s. 72-93 (Yeni baskısı: *Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 221-244).

70 *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, s. 23-42.

71 *Bellefen*, LXXXII/294 (2018), s. 407-481.

72 *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8 (1967), s. 189-191.

73 *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, s. 2-20.

74 *Aynı eser*, s. 44-62.

75 *Aynı eser*, s. 64-76.

76 Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2022.

77 “Yusuf Akçura’nın Cengiz Han’ı yahut II. Meşrutiyet Döneminde İki Farklı Cengiz Han Tasavvuru”, *Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar: Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 117-150; *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2013, s. 292-297.

78 *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, s. 78-110.

79 “Japon Siyasi Tarihinde Cengiz Han ve Moğollar”, *aynı eser*, s. 206-232.

80 *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XII/2 (2018), s. 197-210.

Moğol devletine etkisini ele almıştır. Mehmet Tuğrul ve Cem Korkut ise “Cengiz Han’ın İktisat Düşüncesi ve Mirası”⁸¹ başlığını taşıyan incelemesi ile bu araştırmalara katkı vermişlerdir. Murat Tural’ın “Cengiz Han Tanrı’nın Oğlu mu? Zalim bir Deccal mi?”, başlıklı çalışması⁸² da bu bağlamda zikredilmelidir.

Cengiz Han’ın ardılları Ögedey, Güyük ve Möngke kağanlar bir biyografi çalışmasına konu olmamışlardır. Buna mukabil Gaye Yavuzcan, Kubilay Kağan dönemini genel olarak ele alan bir kitap neşretmiştir⁸³. Huriye Şen ise Kubilay dönemi Moğol-Japonya İlişkileri hakkında bir doktora tezi hazırlamış⁸⁴ ve Kubilay’ın Çin seferi ve Japonlarla mücadelesi hakkında iki ayrı makale kaleme almıştır⁸⁵. Çetin Kaya da Kubilay ve ardılları döneminde Büyük Hanlık ile Çağatay Hanlığı arasındaki ilişkileri konu alan bir doktora tezi hazırlamıştır⁸⁶. Dinçer Koç ise “Cengiz Han Sonrasında Moğollar”⁸⁷ başlıklı kitap bölümünde Cengiz sonrası gelişmeleri değerlendirmiştir.

Moğol hükümdarlarının eşleri veya anneleri ile ilgili olarak ise Neslihan Durak’ın Ögedey’in eşi Töregene Hatun’u⁸⁸, Tuluy’un eşi Sorkaktani Beki’yi⁸⁹, Hülegü’nün eşi Dokuz Hatun’u⁹⁰ incelediği çalışmaları Moğol tarihi araştırmalarına katkı sağlamıştır. Töregene Hatun ayrıca Ayşe Arayıcı Arayancan’ın da bir araştırmasına konu olmuştur⁹¹. Burak Çelik ise Kubilay Kağan’ın eşi Çabi Hatun hakkında bir inceleme gerçekleştirmiştir⁹². Kurban Durmuşoğlu Töregene döneminin etkili kadınlarından Fatıma üzerine bir makale kaleme

-
- 81 *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, s. 150-168.
- 82 *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, sayı 11 (2018), s. 288-305.
- 83 *Kubilay Han, Nesillerin Atası*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- 84 *Kubilay Döneminde Yuan Hanedanı-Japon İlişkileri*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Manisa 2019.
- 85 “Kubilay Han’ın Güney Song Seferi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, IX/27 (2021), s. 67-79; “Kubilay Han’ın Ordusu Karşısında Shikken (Naip) Hojo Tokimune”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VIII/4 (2022), s. 983-995. Burak Çınar da Moğolların Japonya seferinin bir kısmını alakadar eden bir çalışma yapmıştır. Bk. “Moğolların İkinci Japonya Seferi: Kyushu 1281”, *Türkiyat Araştırmaları*, sayı 10 (2009), s. 37-55. Benzer husus Ayşe Beyza Ercan’ın şu makalesi için de geçerlidir: “Yuan Hanedanlığı’nda Bilim ve Kültür”, *Alnteri Sosyal Bilimler Dergisi*, V/2 (2021), s. 97-110.
- 86 *Çağatay Hanlığı ile Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (1227-1318)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Antalya 2020.
- 87 *Türk Moğol Tarihi*, ed. K. Yıldırım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 151-167.
- 88 “Çingizli Hatunları II: Töregene Hatun”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, I/2 (2001), s. 117-126. Bu konuda kaleme alınmış bir çalışma daha vardır, ancak katkısı zayıftır: Y. Söyüt, “Moğol İmparatorluğu’nun Kadın Naibesi: Töregene Hatun”, *Journal of Universal History Studies*, IV/2 (2021), s. 212-228.
- 89 “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, *Turkish Studies*, III/1 (2008), s. 251-258.
- 90 “Çingizli Hatunları III: Dokuz Hatun”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, II/1 (2002), s. 125-137.
- 91 “Moğol Sarayında İlk Naibe: Töregene Hatun”, *Türklerde Kadın*, ed. A. Demir-T. Tombuloğlu-O. Polatel, Konya 2020, s. 9-19.
- 92 “Yuan Hanedanı’nın Annesi: Çabi Hatun”, *Belleten*, LXXXVI/307 (2022), s. 843-860.

almıştır⁹³. Çetin Kaya Cengiz Han'ın kızlarının evlilikleri üzerinde dururken⁹⁴, Ömer Subaşı Moğollarda kadın konusunu çok yönlü bir şekilde ele almış ve hanedan kadınlarından Moğol toplumundaki kadına uzanan yelpazede titiz bir inceleme ortaya koymuştur⁹⁵.

Türk araştırmacılar Moğol tarihinde öne çıkan bazı şahsiyetler üzerinde de çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. B. Ögel'in "Alaaddin Keykubad Çağında Batı İran'da Çormahan Noyan'ın Durumu ve Statüsü"⁹⁶, E. Konukçu'nun (1944-2022) "Moğol Sünit Boyundan Ötegedai'li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Noyanı"⁹⁷, Saadetin Gömeç'in "Çingizli Devletin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay"⁹⁸, Burak Çelik'in "Esirlikten Aristokrasiye Şigi Kutuku Noyan'ın Hayatı ve Faaliyetleri"⁹⁹, Altay Tayfun Özcan'ın Moğolistan'dan Avrupa'ya bir Moğol Komutanı: Burulday Noyan"¹⁰⁰ makaleleri öne çıkmaktadır. Yine Ergin Ayan'ın¹⁰¹ Carmagun Noyan, Neslihan Durak'ın Cengiz ve Ögedey zamanının önemli devlet adamlarından Ye-liu Çu-Tsay¹⁰², Özkan Dayı'nın Mahmut Yalavaç¹⁰³, yine aynı yazarın Özgür Tokan ile birlikte kaleme aldıkları Körgüz¹⁰⁴, Mustafa Şahin'in Uygur asıllı bir devlet adamı olan Harlıg¹⁰⁵ ve Mecneddin-i Kalyonî ile oğlu Şemseddin Muhammed-i Kalyonî¹⁰⁶, Mustafa Uyar'ın

93 "Moğol Tarihini Etkileyen Önemli bir Kadın: Naibe Töregene'nin Musâhibesi Fatıma Hatun", *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyum Bildiri Kitabı*, ed. Ö. Subaşı, Erzurum 2022, s. 106-114.

94 "Cengiz Han'ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XI/22 (2021), s. 189-199.

95 *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021. Araştırmacının bir diğer incelemesi ise bu kitabının paralelinde kaleme alınmıştır: "Siyasi Evlilikler Bağlamında Moğol Dış Politikası ve Kadın", *Anasay*, sayı 21 (2022), s. 3-49.

96 *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (1988), s. 13-17.

97 *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof.Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, ed. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 275-287.

98 *Turkish Studies*, II/2 (2007), s. 230-238.

99 *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVII/2 (2022), s. 457-471.

100 *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde: Prof.Dr. Mehmet Alparğu'ya Armağan*, ed. Z. İskefiyeli-M.B. Çelik, Nobel Kitap, Ankara 2020, s. 133-145.

101 "Moğolların Ortadoğu'daki İlk Noyanı Curmagun", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XIII/2 (2018), s. 179-196.

102 "Çingiz Han'ın Başveziri Ye-liu Çu-tsay (1189-1243)", *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı "Tarih Uğrunda Bir Ömür"*, ed. İ. E. Atnur, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 273-290.

103 "Mahmut Yalavaç'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri", *Current Research in Social Sciences*, I/3 (2015), s. 63-68.

104 "Moğol Dönemi İran'ında Uygur Kökenli bir Vali: Körgöz", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII/1 (2020), s. 110-121.

105 "Ögedey Kağan'ın Herât Emiri Uygur Türk'ü Harlıg", *Bilgi*, sayı 84 (2018), s. 23-43.

106 "Moğol Döneminin Yöneticilerinden Melik Mecneddin-i Kalyonî ve Oğlu Şemseddin Muhammed-i Kalyonî", *Tarih Okulu Dergisi*, XVII (2014), s. 155-163.

Buga Çingsang¹⁰⁷, Çetin Kaya'nın Çağatay Noyan¹⁰⁸, Dilber Usul'un T'a-Ta Tonga¹⁰⁹ hakkında incelemeleri bulunmaktadır. Burak Çelik ise Tuluy ve ailesini konu edinen, üç ayrı makaleden oluşan bir çalışma yapmıştır¹¹⁰. Ganizhamal Kushenova ise bu inceleme alanına “Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch'u-Tsai: Devlet Anlayışları ve Uygulamaları”¹¹¹ başlıklı araştırmalarla katkı sağlamıştır.

Türkiye’de Moğol tarihi araştırmalarının bir diğer cephesi ise Moğol anavatanının dışına kalan ülkelerdeki faaliyetleri ve buraları idareleri ile ilgilidir. Bilhassa Harezmi seferi ve bunu takip eden sürecin ülkemiz araştırmacılarınca çok yönlü olarak ele alındığı görülmektedir. Bu konudaki ilk ciddi girişim İbrahim Kafesoğlu tarafından *Harzemşahlar Devleti*¹¹² başlıklı eseriyle gelmiş ve süreç bu değerli eser içerisinde bir kısımda ele alınmıştır. Aydın Taneri (1932-1997) de *Harezmsahlar*¹¹³ başlıklı kitabında bu süreç üzerinde durmuştur. 2019’da ise Moğolların Harezmi seferi iki farklı doktora tezine konu olmuştur. Bunlardan birisi Bilen Yılmaz tarafından kaleme alınan *Moğolların Türkistan fethi ve sonuçlar (13-14. Yüzyıllar)*¹¹⁴ iken diğeri Meryem Doygun’un *Harezmsahlar-Moğol Münasebetleri ve Harezmsahlar Devletinin İnkırazı*¹¹⁵ başlığını taşımaktadır. Bunun yanında konu ile ilgili olarak yazılmış makaleler de vardır. Özkan İzgi'nin üç makalesi “Harezmsah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi”, “Moğolların Batı İstilasası ve Türk Tarihi Açısından Önemi” ve “Central Asia after the Mongol Invasion – Islam and Sedentary Life as a Consequence”¹¹⁶ önemli çalışmalar olarak kendisini göstermektedir. M.A. Çakmak ise “Moğol İstilasası ve Harezmsahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı” başlıklı makalesinde¹¹⁷ Harezmsah Sultanlığı'nın

-
- 107 “Buqa Chingsang: Protagonist of Qubilai Khan’s Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty”, *Bellefen*, LXXXI/291 (2017), s. 373-386. (Bu makale daha sonra Erhan Ateş tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir: “Kubilay Han'ın Hülegü Hanedanlığı'na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buka Çingsang”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2020), s. 217-227.
- 108 “Sönid Boyu Noyanlarından Çağatay (Sönitey)”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XV/2 (2020), s. 374-379.
- 109 “T'a-Ta Tonga'nın Etnik Kökeni ve Moğol Devlet İdaresindeki Rolü”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, sayı 21 (2023), s. 38-49.
- 110 “Cengiz Han Oğlu Toluy I: Ailesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 50 (2020), s. 375-393; “Cengiz Han Oğlu Toluy II: Askeri Yaşamı”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı 5 (2020), s. 77-96; “Cengiz Han Oğlu Toluy III: Otçiginlik ve İktidar Hakkı”, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, IV/2 (2020), s. 176-185.
- 111 *Bilig*, sayı 42 (2007), s. 229-242.
- 112 Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- 113 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- 114 Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019. Bu tez daha sonra yayımlanmıştır: B. Yılmaz, *Moğolların Türkistan Fethi*, Astana Yayınları, Ankara 2020.
- 115 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2019. Araştırmacı bu çalışmasının bir kısmını daha sonra yeniden ele alıp bir makale olarak neşretmiştir: “Hocend Müdafası ve bir Direniş Örneği: Timur Melik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 40 (2021), s. 170-189.
- 116 *Hacettepe Bulletin of Social Sciences and Humanities*, V/1 (1973), s. 43-56. Bu makale daha sonra ayrıca şurada neşredilmiştir: *The Mongols History and Culture*, ed. Bülent Arı-Selim Aslantaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 163-184.
- 117 *Türkler*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 904-916.

sonunu ele almıştır¹¹⁸. Neslihan Durak ise bu sefer sonrasında Moğolların Afganistan üzerine seferi ve buradaki egemenliklerini konu edinen bir makale kaleme almıştır¹¹⁹. Bu kaotik dönem ile ilgili olarak Aydın Taneri'nin de *Celeddin Harezmsah ve Zamanı*¹²⁰ başlıklı bir incelemesi bulunmaktadır. Harezim'in Büyük Hanlık idaresi altındaki dönemi ile ilgili olarak ise Aykut Özbayraktar'ın "Mahmut Tarabi İsyamı (1238)"¹²¹ başlıklı bir incelemesi bulunmaktadır. Horasan ve Harezim'in Moğollar tarafından idaresi ile ilgili olarak Abdülkadir Yuvalı¹²², Ganizhamal Kushenova¹²³, Kadir Şahin¹²⁴, Kurban Durmuşoğlu¹²⁵ da araştırmalar yapmışlardır. Coşkun Erdoğan "Hârezmsah Devleti ve İsmâîliler Arasındaki İlişkiler"¹²⁶ başlıklı çalışmasında bu ilişkiler ağında Moğolları da konu eder.

İlhanlıların kurulmasına kadar Moğolların Ortadoğu ve Kafkaslar ile Anadolu'daki faaliyetleri de Türk araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Moğollarla Halifelik arasındaki ilişkiler Ahmet Özdemir tarafından önce doktora tezinde¹²⁷ ve ardından doçentlik tezinde¹²⁸ ele alınmıştır. Araştırmacı 2011'de doktora tezini *Moğol İstilas ve Cengiz ve Hülagu Dönemleri*¹²⁹ başlığı altında neşretmiştir¹³⁰. Abdülkadir Yuvalı'nın "Moğolların Yakınoğu Politikası ve İsmâîlilerin Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler"¹³¹, Muammer Gül'ün *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti*¹³², gibi çalışmalar da Moğolların Ortadoğu'daki faaliyetlerine hasredilmiş incelemelerdir. Moğolların Türkiye Selçuklu Sultanlığı ile ilişkilerinin İlhanlıların kuruluşuna kadarki evresi ise, öncelikle Selçuklu uzmanları tarafından işlenmiştir. Bilhassa Osman Turan'ın (1914-1978) *Selçuklular ve Türkiye: Siyasi Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*¹³³ ile

-
- 118 Bu konuda kaleme alınmış daha başka çalışmalar da vardır: N. Güler, "Cengiz Han'ın Mâverâünnehir'i Zaptı (1220)", *Anasay*, I/1 (2017), s. 15-36; M. Köksal, "Harezmsahları Yıkıma Götüren Olay: Otrar Faciası (1218)", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XI/1 (2021), s. 171-188.
- 119 "Afganistan'da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğu'na Armağan*, ed. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 253-273.
- 120 Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- 121 *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 84 (2017), s. 211-227.
- 122 "Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü (Ögedey, Göyük, Mengü)", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, II/1 (1988), s. 227-236.
- 123 *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraünnehir (1229-1241)*, IQ Yayınları, İstanbul 2013; "Ögedey Kaan Devrinde Türkistan'da Teşkilat Yapısı", *Bilgi*, sayı 38 (2006), s. 185-194.
- 124 "Cend Şehri ve Moğol Hâkimiyeti", *Anasay*, sayı 8 (2019), s. 43-72.
- 125 "Moğol Sivil Valileri Döneminde Horasan (1233-1256)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/10 (2023), s. 475-492.
- 126 *Türkiyat Mecmuası*, XXX/1 (2020), s. 97-128.
- 127 *Moğol İstilas ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülegü Dönemleri) (616-656/ 1219-1258)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.
- 128 *Son Abbasi Halifesi Müsta'sım Billâh ve Dönemi (640-656/ 1242-1258)*, Haccagan Akademi Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2005.
- 129 İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- 130 Yazarın ayrıca: "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 489-520.
- 131 *Erdem*, IV/11 (1988), s. 525-540 (Ayrıca: *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, X/58 (1989), s. 89-102).
- 132 Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- 133 Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Emine Uyumaz'ın *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*¹³⁴ başlıklı eseri başta olmak üzere, tarihçiler Alaeddin Keykubad'ın huzuruna çıkan Moğol elçilerinden Köseadağ Muharebesine ve sonrasındaki sürece uzanan süreci ele aldılar. Ancak Selçuklu tarihçileri için Moğolların Selçuklu siyasi tarihinin merkezine yerleştirildiği ilk hacimli çalışma Faruk Sümer (1924-1995) tarafından “Anadolu’da Moğollar” başlıklı bir makedir¹³⁵. Bu hacimli makale 2022’de kitap olarak neşredilmiştir¹³⁶. Moğolların Anadolu’daki egemenliği Sara Nur Yıldız tarafından yetkinlikle ele alınmıştır¹³⁷. Bu konu Züriye Çelik tarafından *Moğol İstilas ve Türkiye Selçuklu Devleti* başlıklı doktora tezinde¹³⁸ de ele alınmıştır.

Moğol-Türkiye Selçuklu Sultanlığı ilişkilerinin ilk dönemi ile ilgili daha spesifik incelemelere de konu oldu. Salim Koca¹³⁹ (1952-2020), Erkan Göksu¹⁴⁰, Mustafa Uyar¹⁴¹, Süleyman Özbek¹⁴² ve Osman Çetin’in¹⁴³ makaleleri bu bağlamda dikkat çekici incelemelerdir. Mustafa Şahin ve Mert Demir de “Moğolların Meyyâfârikîn Kuşatması” başlıklı bir makale yayımlamışlardır¹⁴⁴. Köseadağ Muharebesi sonrası Türkiye Selçuklularının Moğol egemenliği altına alınmasından İlhanlıların kuruluşuna kadarki dönemde kendisini gösteren iktisadî meseleler de İlhan Erdem’in bir makalesine konu olmuştur¹⁴⁵. Moğol-Bizans İlişkileri ise Mehmet Yağcı ve Hüseyin Şen tarafından III. Ioannes Vatatzes dönemindeki ilişkilere odaklanan bir makale ile ele alınmıştır¹⁴⁶. Tuncer Gülensoy¹⁴⁷, Abdülkadir Yuvalı¹⁴⁸, Mustafa

134 Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

135 *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1970), s. 1-147.

136 Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.

137 *Mongol Rule in Thirteenth Century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing 1243-1282*, Ph. D. Dissertation, The University of Chicago 2006 .

138 Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2014.

139 “Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alaeddin Keykubad’ın Güvenlik Politikası”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, sayı 5 (2009), s. 187-216; “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışı Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 37 (2015), s. 35-84.

140 “Erzurum’un Sonbaharı”, *Turkish Studies*, IV/8 (2009), s. 1286-1297; “Köseadağ Savaşı (1243)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 2 (2019), s. 1-14.

141 “Moğollar Anadolu’da”, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 63-89.

142 “Türkiye Selçuklularının Çöküşünde Sebep Sonuç İlişkisi Yassıçemen’den Köseadağ’a”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, V/1 (2018), s. 2-17.

143 “Sultan I. Alâeddin Keykubad ve Selçuklu-Moğol Münasebetleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/4 (1992), s. 109-115.

144 *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI/1 (2021), s. 381-406.

145 “İlk Dönem Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadî Boyutu (1243-1258)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/38 (2005), s. 1-10.

146 “Moğol İstilas Karşısında İznik Rum İmparatorluğu: III. Ioannes Vatatzes Dönemi”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/1 (2021), s. 94-121.

147 “Anadolu’da Moğolca Yer Adları ve Rumeli’deki İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, XI/2 (1981), s. 126-131.

148 “Anadolu’nun Türkleşmesi ve Moğollar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 38 (1985), s. 90-101; “Anadolu’nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Moğol Tesirleri”, *XIII ve XIV. Yüzyıllarda Kayseri’de Bilim ve Din Sempozyumu*, Ankara 1996, s. 59-64.

Uyar¹⁴⁹, İlyas Kemaloğlu¹⁵⁰, Hayrettin İhsan Erkoç¹⁵¹, Muammer Gül¹⁵², Bülent Gül¹⁵³, Erol Keleş¹⁵⁴ de Anadolu’daki Moğol etkilerini konu alan incelemelerde bulunmuşlardır. Abdülkadir Yuvalı¹⁵⁵, Sadullah Gülten¹⁵⁶ ile Murat Serdar ve Murat Hanar¹⁵⁷ da Moğolların Anadolu’daki bakiyelerini inceleyen çalışmalara imza attılar.

Türk araştırmacılar Moğolların egemenlik alanı içerisinde kalan halklara ilişkin de araştırmalar yaptılar. Osman Yorulmaz Moğol egemenliği altında Kanglıları 2007’de kaleme aldığı “Moğol İstilasası Sonrası Kanglılar/Kanklılar” başlıklı makaleyle¹⁵⁸ ve 2012’de *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri* başlıklı eseriyle¹⁵⁹ ele almıştır. Altay Tayfun Özcan¹⁶⁰ ve Varis Çakan¹⁶¹ ise Moğol egemenliğinde Uygurları konu edinen makaleler neşretmişlerdir. Abdul Metin Çelikbilek ise Moğolların Ormanlı boylarla ilişkilerini ele almıştır¹⁶².

Moğolların Kafkasya’daki halklarla ilişkileri de Türk araştırmacıların ilgi alanında olmuştur. Bilhassa Ömer Subaşı’nın Moğolların Gürcülerle ilişkileri ve Gürcistan ile çevresinde kurdukları egemenliği ele aldığı *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)* başlıklı inceleme değerlidir¹⁶³. Ayşe Beyza Büyükçınar (sonra “Ercan”) da Moğol-Gürcü ilişkilerini konu alan incelemelerde bulunmuştur¹⁶⁴. Moğolların Kore’deki egemenlikleri ise Huriye Şen’in “Moğol Hakimiyetinde Koryo (Kore)” başlıklı makalesine konu olmuştur¹⁶⁵. Güneydoğu Asya’ya yönelik Moğol siyaseti konusu da Kubilay Atik tarafından yetkinlikle ele

149 “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kurumları Üzerinde Moğol Etkileri”, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 91-95.

150 “Moğol İstilasası ve Anadolu Kültürüne Tesirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 140 (2001), s. 167-180.

151 “Anadolu’da Moğol Etkileri (13-15. Yüzyıllar)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, XIII/19 (2015).

152 “Anadolu’da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkılar”, *Tarih Okulu Dergisi*, IX/25 (2016), s. 455-473.

153 “Orta Asya’dan Anadolu’ya Moğol Yayılımının Dilsel Sonuçları”, *Türkbilgi*, sayı 30 (2015), s. 187-200.

154 “Moğol İşgali Sırasında Van Gölü Havzası’na Gelen Türk-Moğol Boyları”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2018), s. 186-211.

155 “Moğol Harekatının Anadolu’nun Demografik Ve Dinî Yapısı Üzerindeki Etkileri”, *Erdem*, IX/27 (1997), s. 1287-1294.

156 “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar”, *History Studies*, IX/4 (2017), s. 53-61.

157 “Kösedağ Savaşı’nın Anadolu’nun Demografik Yapısına Etkisi”, *Türk’ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası 1243 Kösedağ Savaşı ve Anadolu’nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. A. Kaya, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2018, s. 349-363.

158 *Bilgi*, sayı 40 (2007), s. 195-222.

159 Ötügen Neşriyat, İstanbul 2012.

160 “Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 34 (2013), s. 147-163.

161 “Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2019), s. 19-28.

162 “Çingiz Kagan’a Karşı İlk İsyan: 1216 Hoyin İrgen (Ormanlı Boylar) İsyanı”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/10 (2023), s. 465-474.

163 Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

164 “Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, IV/6 (2018), s. 267-282; “Moğol Tahakkümü Altında Gürcü Krallığı’nda Çıkan İsyan Hareketleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/9 (2023), s. 129-144.

165 *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VII/3 (2020), s. 1519-1541.

alınmıştır¹⁶⁶. Moğolların Rusya üzerinde kurdukları egemenlik de Türkiye’de araştırmalara konu olmuştur ki buna Altın Orda başlığı altında temas edilecektir.

Moğol-Avrupa ilişkileri son yıllarda Türk araştırmacıların giderek artan bir şekilde ilgisini çekmektedir. İlhanlıların kuruluşuna kadar bu konuda yapılan incelemeler arasında Murat Tural’ın daha sonra kitap olarak neşredilen *Seyahatnamelere Göre Moğollar ve Katolik Dünyası: Dini İdealler ve Politik Kaygılar* başlıklı 2015’te tamamladığı doktora tezi¹⁶⁷ yanında Altay Tayfun Özcan’ın da çalışmaları bulunmaktadır¹⁶⁸. Alican Kirişoğlu’nun nitelikli bir yüksek lisans tezi olan *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, her ne kadar İlhanlıların merkezde olduğu bir inceleme olsa da Büyük Hanlığın Avrupalılarla temasına değinen tarafları bulunmaktadır¹⁶⁹. Araştırmacının ayrıca Rabban Sauma’nın elçiliğini konu edindiği bir makalesi de bulunmaktadır (Kansu Ekici ile birlikte)¹⁷⁰. Son olarak Murat Çaylı “XIV. Yüzyıl Sonlarında Fransa Sarayı’nda Moğollara Dair Kısa bir Anlatı” başlıklı bir makale neşretmiştir¹⁷¹. Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu’nun “Orta Çağ Avrupası’nda Çizilen Dünya Haritalarında Ye’cüc ve Me’cüc (Gog ve Mogog) Halkının/ Ülkesinin Tasviri” başlıklı makalesi¹⁷² de Avrupa’daki Moğol imgelemesiyle ilgili hususları ihtiva etmektedir. Bunun yanında Moğolların Avrupalılarla ilişkilerine ilişkin daha başka incelemeler de bulunmaktadır¹⁷³.

Moğol devletinin teşkilatı ve yapısının genel hatları Ahmet Temir’in “Türk Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilat”¹⁷⁴, İsenbike Togan’ın “Çinggis Han

-
- 166 “Moğolların Güneydoğu Asya Devletleri ile Siyaseti”, *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, IV/7 (2021), s. 20-34.
- 167 *Asya’ya Yolculuklar Hıristiyan Dünyası ve Moğollar Dini İdealler ve Politik Kaygılar*, Timaş Yayınları İstanbul 2021.
- 168 “Chronica Maiora’da Moğol İmajı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/2 (2012), s. 427-458; “Hülegü’nün Ortadoğu Seferinde Kudüs ve Kentin Moğol-Haçlı İlişkilerinin Dönüşümündeki Yeri”, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, sayı 9 (2021), s. 1-19.
- 169 Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2018.
- 170 “Avrupa’da bir İlhanlı Elçisi: Rabban Bar Sauma, Marko Polo’nun İzinde Doğu’dan Batı’ya Seyahat”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VIII/2 (2022), s. 323-381.
- 171 *Belleten*, LXXXVII/309 (2023), s. 473-487.
- 172 *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2021), s. 1-44.
- 173 Ö. Türker-S. S. Ükten, “Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu’da Haçlı-Moğol Münasebetleri”, *DTCF Dergisi*, LIV/1 (2014), s. 319-344; Ö. Türker-R. Karaduman, “XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Sauma’nın Elçilik Misyonu”, *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Fedâ Şamil Arık’a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar III*, ed. Alparslan Demir vd., Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2018, s. 723-743; U. Yolsever, “Moğolların Avrupa Seferi (1241-1242)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, I/1 (2018), s. 64-77; E. Keleş, “Avrupa ile Yapılan İttifakın İlhanlı Hükümdarlarının Dinî Tercihî ve Dâhili Siyaseti Üzerindeki Tesiri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXI/239 (2019), s. 345-364; B. Çelik, “Moğolların Rus Knezlikleri ile Doğu ve Orta Avrupa Topraklarını İstilasî”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 16 (2022), s. 125-144.
- 174 *Türk Kültürü*, X/118 (1972), s. 190-207. Ayrıca: “Die Sozial-militarische Organisation der Mongolen um 1200 n. Chr”, *DTCF Dergisi*, XVIII/3-4 (1960), s. 221-225.

Devleti’nin Kuruluş Safhaları ve Devlet Geleneği”¹⁷⁵ ve “Çinggis Han ve Ahvadı Zamanında Moğol Veraset Düzeni”¹⁷⁶, “Boy Devlet İlişkileri ve Buluo (Bölük) Meselesi”¹⁷⁷ ile *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Cinggis Khan*¹⁷⁸, Kubilay Atik’in “Court Politics in the Mongol Empire from Ögedei until Möngke”¹⁷⁹ gibi çalışmalarında ele alınmıştır. Çetin Kaya’nın hanedan değişimlerinin Moğol devetine yansımalarını konu edindiği “Büyük Moğol Ulusu’nda Hanedan Değişim Süreci ve Siyasi Etkileri”¹⁸⁰ ile hükümdar unvanlarını ele aldığı “XIII. Yüzyıl Büyük Moğol Ulusunda Kağan ve Han Unvanının Kullanımına Dair bir İnceleme”¹⁸¹ ve yaş büyüklüğünün hükümdarlığa seçimdeki rolünü işlediği “XIII. Yüzyıl Büyük Moğol Ulusu’na Kağan Tayininde Akalığın Yeri”¹⁸² gibi çalışmalar da bu konuya katkı sunmuştur. Murat Tural’ın Moğol devlet teşkilatında gelenekçi yönleri işaret ettiği “Moğol Toplum Hayatında Ölümünden Sonra Cengiz Han”¹⁸³, Oktay Berber’in “XIII. Yüzyılda Moğolların Diploması Anlayışı Üzerine Bazı Notlar”¹⁸⁴, Yavuz Delibalta’nın “Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri”¹⁸⁵ gibi çalışmaları da dikkat çekmektedir. Özkan Dayı’nın *Moğolların Teşkilat ve İdari Tarihi, İran Moğolları 1220-1295* başlıklı eserinde de İlhanlılar merkeze konmakla birlikte klasik Moğol devlet yapısıyla ilgili de bilgiler bulunmaktadır.¹⁸⁶ Aynı araştırmacının bu hususta “Camiü’t-Tevarih’te Kubilay Han’ın Çin’deki İdari Teşkilatı ve Bayındırlık Faaliyetleri” başlıklı bir makalesi de bulunmaktadır.¹⁸⁷

Türk araştırmacılar Moğol devletinin kökenlerinin Türk devlet teşkilatı ile ilişkisi üzerinde de durdular. Abdülkadir Donuk’un “Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği”¹⁸⁸ ile Altay Tayfun Özcan’ın “Türk Devlet Teşkilatının Moğol Hanlığı ve Şube Devletleri Üzerindeki Tesirlerine Dair Bazı Tespitler”¹⁸⁹ gibi incelemeleri bu hususta genel bir çerçeve çizmektedir. Bahaeddin Ögel ise *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin’deki Hanedanın Türk Müşavirleri*¹⁹⁰ başlıklı kitabında Türk halklarından gelen bürokratların Moğol İmparatorluğu’nda üstlendikleri vazifeleri ele alarak bu devlette Türk idare kültürünün izlerini aramıştır. Mustafa

175 *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1987, s. 529-541 (Yeni baskısı: İsenbige Togan, *Tarih ve Kurgu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 122-135).

176 *Bengü Bitig: Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 2013, s. 569-579.

177 *Halil İnalçık Armağanı*, ed. T. Takış, I, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s. 43-86.

178 Brill Publishing, Leiden 1998.

179 *Social Sciences Studies in Turkey*, Trafford Publishing, Bloomington 2018, s. 14-28.

180 *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, IX/27 (2021), s. 37-54.

181 *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, VIII/21 (2020), s. 290-297.

182 *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/2 (2022), s. 254-261.

183 *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XII/2 (2018), s. 197-210.

184 *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIX/2 (2018), s. 83-102.

185 *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/25 (2021), s. 788-800.

186 Altınordu Yayınları, Ankara 2020.

187 *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 55 (2015), s. 239-255.

188 *Tarih Dergisi*, sayı 52 (2010), s. 1-12.

189 *Birinci Ermenek Tarih-Toplum-Devlet Çalıştayı*, Keskin Color Matbaası, İstanbul 2019, s. 139-153.

190 Taipei 1964 (Yeni baskısı: IQ Yayınları, İstanbul 2002).

Uyar'ın “Moğol İmparatorluğu Bürokrasisinde ve Ekonomisinde Türkler”¹⁹¹ ve Mağrifet Kemal Yunusoğlu'nun “Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler”¹⁹² başlıklı yazıları bu çalışmaya bir katkı sağlamıştır. Coşkun Erdoğan da bu etkileşime “Moğollarda Kullanılan Beki/ Begi Unvanı Üzerine Notlar”¹⁹³ başlıklı makalesiyle bir unvan üzerinden yaklaşmıştır ki bu hususta benzer araştırmalar için ilham verebilir.

Moğol hukuku ile ilgili Türkiye'deki incelemelerin sınırlı olduğu görülmektedir. Her ne kadar bu konudaki çalışmalar 1940'lı yılları takiben kendisini göstermişse de¹⁹⁴ Türk araştırmacılar için bu konuda özel incelemeler ancak yakın zamanlarda yapılmaya başlandı. Son olarak Habibe Temizsu, Cengiz Yasası olarak bilinen Moğol ceza kanununu *Yasak, Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim* başlığı altında incelemiştir¹⁹⁵. Bu hususta tamamlayıcı bir çalışma Saadettin Gömeç'in Cengiz Yasası'nın temellerini Türk tarihinde aradığı “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları” başlıklı makalesidir¹⁹⁶. Meryem Doygun ise Moğol ceza sisteminin Büyük Hanlık ve İlhanlı tarihindeki örneklerini detaylı bir şekilde değerlendirdiği bir kitap kaleme almıştır¹⁹⁷. Moğol askeri yaşamına ilişkin çalışmaların da pek az incelendiği görülmektedir. Moğol askeri teşkilatı ve yaşamı ile ilgili Yavuz Delibalta'nın *XIII. Yüzyılda Moğol Ordularının Harp Teknikleri* başlıklı doktora tezi¹⁹⁸ dikkati çekmektedir. Anıl Yasin Oğuz'un *Moğol İmparatorluğu'nda Barut: Tedariki, Kullanımı ve Avrasya Halklarına Tesiri* başlıklı yüksek lisans tezi¹⁹⁹ ise orijinal bir konu olduğu kadar nitelikli bir şekilde işlenmiş bir çalışma olarak kendisini göstermektedir. Mustafa Uyar'ın 2007'de tamamladığı doktora tezi *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı'nda*²⁰⁰ Moğol askeri teşkilatı hakkında genel bir çerçeve çizmiştir. Bu önemli çalışma 2020'de kitap olarak neşredilmiştir²⁰¹. Aynı yazarın “Vahşi Hayvanlar Üzerinde Savaş Pratiği: Ortaçağ Moğol Ordularının Sürek Avları”²⁰² başlıklı bir makalesi de vardır. Bülent Gül ve Uğur Şahin ise “Arap Harfli Çok Dilli Sözlüklerde Moğolca Askerî Terminoloji” başlıklı makale²⁰³ ile bu alana katkı sunmuşlardır.

191 *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 35-38.

192 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sayı 68 (2019), s. 7-21.

193 *Mavi Atlas*, VII/1 (2019), s. 255-273.

194 Mesela: Necmeddin Sadak, “Cengiz Han'ın Yasası”, *Tarihten Sesler*, I/4 (1944), s. 27-37.

195 *Yasak, Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

196 *Türk Kültürü*, XLIV/521-522 (2006), s. 15-26.

197 *Moğollarda Ceza ve İşkence (Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar)*, Nobel Akademi Yayınları, İstanbul 2022.

198 Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2022.

199 Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2023.

200 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

201 *İlhanlı (Iran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

202 *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür, 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, ed. Musa Şamil Yüksel, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s. 77-83.

203 *Turkologia*, IV/122 (2022), s. 30-41.

Moğol İmparatorluğu'nun ekonomik tarihi ile ilgili olarak İsenbike Togan'ın "Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve Ortak Tüccarları"²⁰⁴, Şirinay Aziz'in "Moğol İmparatorluğu'nda Ortak Tüccarlar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişi"²⁰⁵, Mustafa Uyar'ın "Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East During the Middle Ages"²⁰⁶, Abdülkadir Yuvalı'nın "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti"²⁰⁷, Ekrem Kalan'ın "Moğollar Devrinde İpek Yolu"²⁰⁸ ve "Ortaçağ'ın Büyük İpek Yolu: Doğu Avrupa'yı Asya'ya Bağlayan Ana Ticaret Yolu"²⁰⁹, Derya Coşkun ve Anıl Yasin Oğuz'un birlikte kaleme aldıkları "Moğol İmparatorluğunda Tekstil Üretim Merkezleri"²¹⁰ ve "Moğol İmparatorluğu'nda İpeğin Kullanım Alanları Hakkında"²¹¹, Erol Keleş'in "Moğol Dönemi Ticaretin Gelişmesinde Doğu Anadolu Kervan Yollarının Yeri"²¹² başlıklı çalışmalar dikkati çeken incelemelerdir. Arda Karadavut'un bir makalesi de bu noktada değerlendirilebilir²¹³. Sikkeler üzerinden yapılan araştırmaların ise oldukça az olduğu gözlemlenmektedir. Bunlar arasında Tuncay Aykut ve Şennur Aydın'ın hazırladıkları *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*²¹⁴ başlıklı kitap ile M. İ. Targaç'ın "Koleksiyonumdaki Çok Nadir bir Turakine Hatun Sikkesinin Anımsattıkları"²¹⁵ başlıklı makale kendisini göstermektedir.

Moğol tarihinin kültür, edebiyat, şehirleşme gibi konularıyla ilgili olarak ise Özkan İzgi'nin²¹⁶, Ekrem Kalan'ın²¹⁷, Neslihan Durak'ın²¹⁸, Nilgün Dalkesen'in²¹⁹, Abdrasul

204 *Toplum ve Bilim*, sayı 25/26 (1984), s. 71-90 (Yeni baskısı: İ. Togan, *Tarih ve Kurgu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 77-98).

205 *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni*, II/2 (2022), s. 54-73.

206 *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, Vol. 1 (2017), s. 43-54.

207 *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi*, Samsun 1990, s. 233-240.

208 *İpek Yolu*, ed. A. Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, s. 93-108.

209 *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XVIII/1 (2018), s. 143-152.

210 *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, V/2 (2022), s. 317-326.

211 *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/8 (2022), s. 533-546.

212 *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XLI/72 (2022), s. 139-161.

213 "Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Geçen Onluk Yüzlük Sözcükleri Üzerine", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 47 (2019), s. 115-126.

214 Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.

215 *Türk Numizmatik Derneği*, No. 41 (2009), s. 8-12.

216 "Moğollarda Evlenme Adeti", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildiriler*, IV, Ankara 1982, s. 255-262.

217 "Moğollarda Yazılı Geleniğin Kökenleri ve Cengiz Taşı", *Türkbilgi*, sayı 35 (2018), s. 1-16.

218 "Otağdan Saraya Karakurum", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde: Prof. Dr. Mehmet Alparğu'ya Armağan*, I, ed. Z. İskefiyeli-M.B. Çelik, Nobel Kitap, Ankara 2020, s. 125-132.

219 "Alan-Goa Kültü ve Moğol Hanedanlıklarında Kadının Özgün Konumu", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, V/10 (2017), s. 191-201; "New Interpretation of Alan-gho'a in Akbar-name", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, XIV/27 (2019), s. 165-180; "Moğol İmparatorluk Mirasının Önemli Bir Unsuru Olarak Alangua Kültü", *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, s. 275-292.

İsakov'un²²⁰, Bilen Yılmaz'ın²²¹, Recep Yaşa'nın²²², Ahmet Kütük'ün²²³ çalışmaları vardır. Moğol bozkır yaşamına dair Mahmut Arslan'ın 1977'de bir doktora tezi olarak sunduğu *Göçebelerde Sosyal ve Siyasal Kuruluş* başlıklı araştırması²²⁴ dikkat çekicidir. Bu çalışması daha sonra bir kitap olarak da neşredilmiştir²²⁵. Altansukh Ganbat'ın *XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Konar-Göçerlerin İktimai Yapısı*²²⁶ başlıklı tezi de bu konuya katkı sunmuştur. Ayrıca İbrahim Güneş'in²²⁷ ve Kaan Akar ve Özlem Özanlı'nın²²⁸ çalışmaları da bu alana katkı sunmuştur.

Türk araştırmacıları ayrıca Moğol tarihinin bazı meseleleri üzerinde de incelemeler yaptılar. A. İnan'ın²²⁹, Osman Turan'ın²³⁰, Çetin Kaya'nın²³¹, Saadetin Gömeç'in²³², Fatih Yüksel'in²³³, Murat Tural'ın²³⁴ bu kapsamda değerlendirilebilecek çalışmaları bulunmaktadır. Moğol tarihine ilişkin çeşitli başlıklar Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi ile Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde bulunmaktadır. Moğollar²³⁵, Tatarlar²³⁶, Karahıtaylar²³⁷,

-
- 220 “Kırgızlarda ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim (VI-XV. Yüzyıllar Arası)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III/6 (2013), s. 161-172.
- 221 “Moğolların İnanç Sistemindeki Dişil Özellikler ve Kadına Dair Bazı Tespitler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXVII/250 (2021), s. 67-82.
- 222 “Moğollarda Kemik (İskelet) Yakmanın İnanç Boyutu ve Etkileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXVIII/253 (2021), s. 309-322.
- 223 “Türk/ Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler ve Uygulama Esasları”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/7 (2022), s. 43-56.
- 224 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1977.
- 225 *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasal Yapı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- 226 Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.
- 227 “13. Yüzyıl Moğol Yaşamında At ve Atçılık”, *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, sayı 1 (2022), s. 62-75.
- 228 “Moğol Sosyal Hayatındaki Bazı Terimler Hakkında bir İnceleme: Obog-Bogol-Tarhan-Küriyen-agil-Noyan-Nöker”, *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, sayı 2 (2023), s. 112-126.
- 229 “Doğu Türk ve Moğol Folklorunda Erdene Kelimesine Dair”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/5 (1943), s. 133-135.
- 230 “Çingiz Adı Hakkında”, *Belleten*, V/19 (1941), s. 267-276.
- 231 “Büyük Moğol Ulusu'nda İlk Velihaht Tayini Hususuna Dair Bir İnceleme”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 14 (2021), s. 23-34; “Moğol Tarihinde Temüğe Otçigin'e Dair Notlar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, sayı 37 (2022), s. 299-312.
- 232 “Cengiz Han'ın Topraklarında Bölünme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/2 (2019), s. 203-208.
- 233 “Moğol İstilasında Halife Nâsir İ-Dinillah'ın Rolü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, IV/1 (2015), s. 142-158.
- 234 “Hülegü Han'ın Bağdat'ı İstilas ve Tahribe Teşvik Meselesi”, *Tarih Okulu*, XXX (2017), s. 21-50.
- 235 Osman Gazi Özgüdenli, *DİA*, XXX, s. 225-229.
- 236 Bahaeddin Ögel-Ahmet Temir-Faruk Sümer, *İA*, XII/I, s. 50-61; Faruk Sümer, *DİA*, XL, s. 168-170.
- 237 Ahmet Taşağul, *DİA*, XXIV, s. 415-416.

Cengiz Han²³⁸, Ögedey²³⁹, Kubilay Kağan²⁴⁰, Kurultay²⁴¹, İncü²⁴², Yarlık²⁴³, Daruga²⁴⁴, Yasa²⁴⁵, Nöker²⁴⁶, Tümen²⁴⁷, Moğolistan²⁴⁸, Karakorum²⁴⁹, Hanbalık²⁵⁰ gibi maddeler bunlardır.

Altın Orda Hanlığı Üzerine Araştırmalar

Türkiye’de Altın Orda Hanlığı ilk dikkati çeken devletlerden birisi oldu. Akdes Nimet Kurat’ın “Batu Han ve Fütuhâtı”²⁵¹, Abdullah Zihni Soysal’ın “Altın Ordu İmparatorluğunda Kırım” başlıklı *Yeni Türkiye* dergisinde 1940-1941 yılları arasında yedi sayıda tefrika edilen çalışması veya A. Z. Hızaloğlu’nun “Altınordu Devleti Zamanında (1225-1481) Türk Moskof Münasebetlerine Kısa Bir Bakış” başlıklı 1948’de *Davran Türkçü* dergisinde dört sayıda tefrika edilen çalışması ilk incelemeler olarak kendisini göstermektedir. Yeri geldiğinde ifade edileceği üzere A. Yalkın’ın Altın Orda kentlerini ele aldığı makalesi, Fevzi Kurtoğlu’nun Altın Orda’dan Osmanlılara gönderilen bir mektubu konu ettiği incelemesi, Abdülkadir İnan’ın çeşitli tetkikleri ile Fuad Köprülü’nün “Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar” başlıklı makalesi de yine 1930-1940’lı yıllara ait araştırmalarındandır.

Türkiye’de 1970’li yılların başlarının Altın Orda çalışmalarının Türk tarihçiliğinin gözlerini Deşt-i Kıpçak’a çevirmelerine neden olduğu söylenebilir. Yeri geldiğinde ifade edildiği üzere 1965’te Ötemiş Hacı tarafından kaleme alınan Cengiznâme’yi merkeze alarak Türkiye’de Altın Orda Hanlığı üzerine yazılan ilk doktora tezinin sahibi olan Mustafa Kafalı 1970’lerin başında birbiri peşine makalelerini neşretti. Türkiye’de Altın Orda tarihine ilişkin bilinenlerin oldukça yüzeysel kaldığı yıllarda Mustafa Kafalı’nın çalışmalarının çığır açan bir nitelik arz ettiğini vurgulamak gerekiyor. “Cuci Ulusu ve Şubeler”²⁵², “Cuci Ulusu ve Ak Orda (Altın Orda), Gök Orda Hanlıkları”²⁵³, “Cuci Ulusu’ndaki İl ve Kabilelerin Siyasî Roller ve Ehemmiyeti”²⁵⁴; “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”²⁵⁵ başlıklı makalelerinden sonra

238 Fuad Köprülü, *İA*, III, s. 91-100; Mustafa Kafalı, *DİA*, VII, s. 367-369.

239 Osman Gazi Özgüdenli, *DİA*, XXXIV, s. 21-22.

240 R.R. Arat, *İA*, VI, s. 948-949; Osman Gazi Özgüdenli-Roxann Prazniak, *DİA*, Ek 2, s. 88-89.

241 Ahmet Taşağul, *DİA*, Ek 2, s. 94-95.

242 Osman Gazi Özgüdenli, *DİA*, XXII, s. 281.

243 İlyas Kemaloğlu, *DİA*, XLIII, s. 334-335.

244 Fuat Köprülü, *İA*, III, s. 486-489; Abdülkadir Yuvalı, *DİA*, VIII, s. 505-506.

245 Fethi Gedikli, *DİA*, XLIII, s. 336-340.

246 Zerrin Günel, *DİA*, XXXIII, s. 216-217.

247 Osman Gazi Özgüdenli, *DİA*, XLI, s. 461-462.

248 Osman Gazi Özgüdenli, *DİA*, Ek 2, s. 278-280.

249 Osman Gazi Özgüdenli, *DİA*, Ek 2, s. 22-23.

250 Ahmet Taşağul, *DİA*, XV, s. 524-525.

251 *Yeni Türkiye*, I/32 (1935), s. 2033-2042.

252 *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 1 (1970), s. 103-120.

253 *Tarih Dergisi*, sayı 24 (1970), s. 59-68.

254 *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 2 (1971), s. 99-110.

255 *Tarih Dergisi*, sayı 25 (1971), s. 179-188.

Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığında Sayın Han Sülalesi* başlıklı doçentlik tezini²⁵⁶ kaleme aldı ve bunu, birkaç yıl sonra *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*²⁵⁷ başlıklı kitabı takip etti. 1969'da Türkkaya Ataöv "Rusya'da Moğol İstilas ve Etkileri"²⁵⁸ konulu makalesini neşrederken aynı sırada Ankara'da Altın Orda üzerine mesai sarf eden bir başka kişi daha bulunuyordu.

Akdes Nimet Kurat (1903-1971), Altın Orda Hanlığı tarihine önemli bir yer ayırdığı *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*²⁵⁹ başlıklı eseri ile Hanlığın tarihini çok genel bir şekilde ele alan "Altın Orda Hanlığı" başlıklı bir kitap bölümü²⁶⁰ kaleme aldı. Ancak her ikisi de ölümünden sonra neşredilebildi. Bunlardan ilki, Altın Orda Hanlığı'na ayrılmış hacimli bir kısma sahip olmaktan başka bu devleti alakadar eden bazı metinlerin tercümelerine de sahiptir. 1972'de ise Özalp Gökbilgin, "1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti" başlıklı hacimli makalesini yayımladı²⁶¹. 1970 yılı bu incelemelerle ve yeri geldiğinde ifade edilecek siyasi tarih dışında kalan diğer incelemelerle Türkiye'de Altın Orda incelemelerinin belirli bir seviye bulmakta olduğunu gösteriyordu. Bununla birlikte Akdes Nimet Kurat'ın zamansız ölümü, Mustafa Kafalı ve Özalp Gökbilgin'in ise çalışmalarını derinleştirmeyerek yoğunluklarını Türk tarihinin daha başka meselelerine yöneltmeleri, bir fırsatın kaçmasına neden oldu.

1980 ve 1990'lı yıllarda Altın Orda Hanlığı siyasi tarihine ilişkin incelemeler devletin tarihinin genel olarak değerlendirildiği çalışmalardan öteye gitmedi²⁶². Bununla birlikte 2000'li yıllarla birlikte bu alan yeniden dikkatleri üzerine çeken bir inceleme sahası hâline geldi. Bu yeni dönemde ilk inceleme İlyas Kemaloğlu'nun 2003'te bir yüksek lisans tezi olarak kaleme aldığı ve sonrasında *Moğolların Kafkasya Politikası* başlığı altında bir kitap olarak neşrettiği çalışmaydı²⁶³. Yazar aynı yıl "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-

256 Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1972.

257 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

258 *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXIV/2 (1969), s. 1-8.

259 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972 (Bu kitap 2015'te Rusçaya tercüme edilmiştir: *Sobranie Soçineniy. Kniga II, Tyurskie Plemena i Gosudartsva v Polvolje i Severnom Priçernomora v IV-XVIII vv.*, Perevod s Turetskogo Yu.N. Karimova, L.B. Baltaeva, M.R. İsmagilova, İnstitut İstorii Akademi Nauk RT, Kazan 2015).

260 "Altın Orda Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s. 926-932.

261 *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, sayı 4 (1972), s. 1-52. Bu çalışmanın yazarın 1959'da lisans bitirme tezi olarak hazırladığı *Altın Ordu Devleti (Özbek ve Canibek Han Devirleri)*, başlıklı 3432 numaralı tezin aynısı mı yoksa geliştirilmiş hâli mi olduğu tetkike muhtaçtır.

262 N. Binark, "Altın Ordu Kağanlığı", *Kazan*, XXIII (1980), s. 27-52; N. Devlet, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 103-123.

263 *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003. Bu kitap 2007'de Rusça olarak da neşredilmiştir: *Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Hulagidami*, Kazan 2007.

1453)"²⁶⁴, 2007'de "Osmanlı Öncesi Avrupa'daki Türk Hâkimiyeti: Altın Orda"²⁶⁵, 2008'de ise İlnur Mirgaleev ile birlikte "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri"²⁶⁶ ile "Altın Orda Bulgar Knezliği Münasebetleri"²⁶⁷ başlıklı makalelerini yayımladı. 2010'da ise Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)* başlıklı doktora tezini tamamladı. Altın Orda Hanlığı siyasi tarihine yönelik şu zamana kadarki en detaylı araştırma olan bu çalışma 2017'de kitap olarak neşredildi²⁶⁸ ve 2018'de Türkiye Bilimler Akademisi tarafından *Telif Eser Ödülü* ile taltif edildi. 2010'da Dinçer Koç tarafından hazırlanan *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti* başlıklı tez de her ne kadar İtil Bulgar Hanlığı'nı konu edinse de siyasi tarihinin son kısmında Moğolların Bulgar topraklarına düzenledikleri saldırıyı ele almasıyla Altın Orda siyasi tarihini alakadar eden bir çalışmadır²⁶⁹. 2011'de ise İlyas Kemaloğlu Altın Orda Hanlığı'nın Bulgar Knezliği ile ilişkilerini ele aldı²⁷⁰.

2010'dan itibaren Altın Orda Hanlığı siyasi tarihi konusunda yapılan çalışmaların sayısının ciddi bir şekilde arttığı görülmektedir. Bunun en temel nedeni şüphesiz ki Altın Orda Hanlığı üzerinde çalışan araştırmacıların sayısındaki artışı. Diğer taraftan daha başka konularda uzmanlık sahibi olan bilim insanları da Altın Orda Hanlığı siyasi tarihi konusunda değerli araştırmalar ortaya koydular. Bunlar arasında Altın Orda Hanlığı ile Memluk Sultanlığı arasındaki ilişkilere dair Fatma Akkuş Yiğit'in "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler"²⁷¹, Kazım Uzun'un "Başlangıcından Sultan En-Nâsir Muhammed'in Üçüncü Saltanatına Kadar Memlûk-Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri"²⁷² ve "Sultan en-Nâsir Muhammed'in Üçüncü Cülûsundan Sonra Memlûk-Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri" başlıklı makaleleri²⁷³ dikkat çekicidir. Kazım Uzun'un "Memlûk-Çağataylı İlişkilerine Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler" başlıklı makalesi²⁷⁴ de yine Altın Orda Hanlığı tarihini alakadar eden bir incelemedir. Altın Orda Hanlığı'nın

264 "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, IV/4 (2005), s. 3-20. Ayrıca şurada: "Otnoşeniya Zolotoy Ordu s Vizantıey (1261-1453)", *Zolotoordinskoe Nasledie: Materialı Vtoroy Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Kazan 2011, s. 33-38.

265 *Avrasya Fatihî Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 79-100.

266 "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri", *Gazi Akademik Bakış*, II/3 (2008), s. 187-198. Bu çalışma aynı yıl şurada da yayımlanmıştır: İ. Kamalov-İ. Mirgaleev, "K Voprosu o Vzaimootnoşeniya Zolotoj Ordı s Osmanskoj İmperıey", *Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya*, I/1 (2008), s. 87-94. Ayrıca: D. İshakov-İ. Mirgaleev-İ. Kemaloğlu, "Vzaimootnoşeniya Zolotoy Ordı i Osmanskoj İmperıı", *Osmanskoe Gosudarstvo: İstoriya, İnstituti i Vıdayuşiesya Liçnosti*, ed. A. Zabiroy, Kazan 2021, s. 684-714.

267 *Rumeli Kültürü*, sayı 19 (2008), s. 36-43.

268 *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017. Bu eserin güncel baskısı: *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

269 Bu tez daha sonra neşredilmiştir: D. Koç, *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

270 "Otnoşeniya Zolotoy Ordu s Bolgarskim Knyajestvom", *Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya, Sbornik Statey*, No. 4, Kazan 2011, s. 35-39.

271 *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 49 (2016), s. 103-120.

272 *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVI/2 (2021), s. 735-765.

273 *Tarih Dergisi*, sayı 77 (2022), s. 15-52.

274 *Türk Dünyası İncelemesi Dergisi*, XXIII/1 (2023), s. 41-57.

İlhanlılarla münasebetleri ile ilgili olarak ise Ahmet Özturhan²⁷⁵, İbrahim Güneş²⁷⁶, Suat Bal²⁷⁷ ve Mustafa Akkuş²⁷⁸ da çeşitli incelemelerde bulundular. Bu bağlamda zikredilmesi gereken bir çalışma da 2013'te Ahmad Hesamipour Khelejani tarafından tamamlanan doktora tezidir²⁷⁹. Altın Orda Hanlığı siyasi tarihi ile ilgili olarak, bu çalışmaların yanında daha başka araştırmalar da vardır²⁸⁰.

Altın Orda Hanlığı'nın siyasi tarihini alakadar eden bir diğer araştırma sahası da biyografi çalışmaları oldu. Bu konuda iki yüksek lisans tezi dikkat çekicidir. Bunlardan ilki Selim Çolak'ın titiz bir incelemenin eseri olan *Emir Nogay ve Deşt-i Kıpçak'ta Hâkimiyet Mücadelesi* başlıklı yüksek lisans tezidir²⁸¹. Diğer bir çalışma ise Fatih Bostancı tarafından 2020'de kaleme alınan *Gelenekten Değişime Altın Orda Devleti'nde Berke Han Dönemi (Siyaset-Kültür-Din)* başlıklı yüksek lisans tezidir ki bu çalışma daha sonra bir kitap olarak neşredilmiştir²⁸². Altay Tayfun Özcan'ın Sartak üzerine yazdığı makalesi²⁸³ yanında Moskova knezlerinden Daniil'i konu edindiği çalışması²⁸⁴ da Altın Orda egemenliği altındaki bir knezin faaliyetlerini konu edinmesiyle Altın Orda incelemeleri içerisinde değerlendirilebilir. .

Altın Orda Hanlığı'nın çözülmesi sonrasındaki vaziyet ile ilgili İsenbike Togan'ın "Altın Orda Çözülürken Kırım'a Giderken Yol"²⁸⁵ ve Serkan Acar'ın "XV. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta İktidar Mücadelesi"²⁸⁶ ile İlyas Kemaloğlu'nun "Toktamış Han ve Altın Orda'nın

275 "Özbek Han Dönemi Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/2 (2022), s. 430-439.

276 "İlk Dönem İlhanlı-Altın Orda Düşmanlığının Sebepleri Hakkında bir Değerlendirme", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/7 (2022), s. 69-78.

277 "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 17 (2005), s. 295-310.

278 "Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü", *Turkish Studies*, XI/21 (2016), s. 1-12.

279 *İlhanlılar ile Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.

280 Mesela: N. Durak, "Moğolların İtil ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, IX/4 (2014), s. 401-411; U. Yolsever-K. Özcan, "Moğollar Tarafından 1237-1240 Yılları Arasında İtaat Altına Alınan Rus Knezlikleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VII/5 (2018), s. 84-100; Ö. Güler, "Osmanlı Öncesinde Altın Orda Devleti Dış İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, sayı 37 (2018), s. 99-111; S. Gül, "Kalka Muharebesi", *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1 (2019), s. 242-251.

281 İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021. Nogay ile ilgili oldukça genel bir çerçeve çizen bir çalışma da Merve Sürücü tarafından yapılmıştır: M. Sürücü, "Altın Orda Devleti'nde Bir Dönüm Noktası: Emir Nogay", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 69 (2022), s. 1-8.

282 *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266)*, Efe Akademi Yayınları, Ankara 2021.

283 "Sartak Han", *Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*, TKAE Yayınları, Ankara 2014, s. 172-190.

284 "Altın Orda Egemenliği Altında Bir Knez: Moskova Knezi Daniil Aleksandroviç ve Zamani (1261-1303)", *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (2020), s. 1-22.

285 *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 291-324 (Yeni baskısı: İ. Togan, *Tarih ve Kurgu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 77-98).

286 *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2017), s. 22-34.

Parçalanmasındaki İlk Adımlar²⁸⁷ başlıklı incelemeleri bulunmaktadır. Hayrunnisa Alan ise Timur'un seferinin Altın Orda'nın yıkılışına neden olduğuna ilişkin iddiaları ele alan bir makale kaleme almıştır²⁸⁸. Siyasi tarih çalışmalarının yanında Altın Orda Hanlığı'na ilişkin genel bilgi veren yazılar da yazılmıştır ki Mustafa Kafalı²⁸⁹ ve İlyas Kemaloğlu'nun çalışmaları²⁹⁰ zikredilebilir.

Türk bilim insanlarının Altın Orda Hanlığı'na dair bir diğer araştırma sahası ise devlet teşkilatına yönelik olmuştur. Abdülkadir İnan²⁹¹, Mustafa Kafalı²⁹², Hayrunnisa Alan²⁹³, Derya Derin Paşaoğlu²⁹⁴, Melek Özyetgin²⁹⁵ bu konuda çalışmaları bulunan bilim insanlarıdır. İlyas Kemaloğlu ise Altın Orda Hanlığı'nın Rusya üzerindeki tesirleri konusunda 2008'de tamamladığı *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri* başlıklı bir doktora tezi kaleme almış ve bunu 2009'da bir kitap olarak neşretmiştir²⁹⁶. 2011'de Türk Tarih Kurumu tarafından Teşvik Ödülü ile 2019'da İlim Yayma Sosyal Bilimler Ödülü ile taltif edilen bu eser ayrıca 2016'da *Zolotaya Orda i Russkiy Ulus (Tatarskoye Vliyaniye na Rossiyu)* başlığı ile Rusça olarak da yayımlanmıştır²⁹⁷. İlyas Kemaloğlu'nun bu hususta iki makalesi daha bulunmaktadır²⁹⁸.

Altın Orda ekonomisi ayrıca iki doktora tezine konu olmuştur. Bunlardan ilki Ekrem Kalan tarafından kaleme alınan *Ulus Cuçi (Zolotoya Orda) i Stranı Vostoka: Torgovo-Ekonomičeskie Vzaimootnoşeniya vo Vtoroy Polovine XIII–XIV vv.* başlıklı çalışmadır²⁹⁹ ki 2012'de neşredilmiştir. Altın Orda Hanlığı'nın Doğu ülkeleriyle ticaretini konu edinen bu

287 *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 101-116.

288 "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, sayı 27 (2003), s. 117-156.

289 "Altın Orda Hanlığı", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 397-411.

290 "Altın Orda Devleti", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay-S. Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2018, s. 577-624; "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 98-149; "Altın Orda Devleti", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Tarihi*, haz. A. Kanlıdere-İ. Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 273-291.

291 "Cuci Ulusunda Kullanılan Bayza ve Baysa Kelimeleri Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, IV (1934), s. 305-306.

292 "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 2 (1971), s. 99-110.

293 "Altın Orda Hanlığı'nda Hâkimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerinin Ortaya Çıkışı", *Tarih Dergisi*, sayı 54 (2012), s. 1-20.

294 "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIII/56 (2014), s. 147-190.

295 "Altın Orda Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 11-36; "Altın Orda Devlet Teşkilatında Elçilik Terminolojisi", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005; "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri", *International Journal of Central Asian Studies*, XIII (2009), s. 441-458.

296 *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

297 Kazan 2016.

298 "Türk ve Rus Devlet İnşa Süreçlerinde Bizans ve Altın Orda Devletlerinin Çok Boyutlu Etkileri ve Tarihsel Miras", *Türkiye Cumhuriyeti Rusya Federasyonu İlişkileri*, ed. H. Çakmak-M.S. Erol, Barış Kitap Yayınları, Ankara 2013, s. 11-21; "Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri", *Yeni Türkiye Dergisi*, sayı 53 (2013), s. 334-335.

299 İntitüt İstorii im. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2012.

araştırmayı ise Emel Kılıç'ın 2017'deki doktora tezi tamamlamıştır. *Altın Orda Devletinin İktisadî Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*³⁰⁰ başlıklı bu tez İtalyanca ve Latince belgeleri de ihtiva eden bir incelemedir, ancak henüz basılmamıştır. Altın Orda ekonomisi ayrıca Mehmet Tezcan³⁰¹, Ekrem Kalan³⁰², İlyas Kemalöğlü³⁰³, Altay Tayfun Özcan³⁰⁴, Meltem Akıncı³⁰⁵. Melek Özyetgin³⁰⁶ tarafından çeşitli yönleri ile ele alınmıştır. Altın Orda nüvizmatığı ile ilgili çalışmaların oldukça eksik olduğu görülmektedir. Bu noktada yegâne inceleme N. Ağat'ın *Altınordu (Cuçioğulları) Paraları Katoloğu (1250-1502)*³⁰⁷ başlıklı kitabıdır.

Altın Orda Hanlığı'nda İslamiyet başta olmak üzere dinlerle münasebetleri de araştırmalara konu olmuştur. İsenbike Togan'ın “Second Wave of Islam and Özbek Khan: Strategies for Conflict Resolution”³⁰⁸ başlıklı makalesinin yanında Altın Orda Hanlığı'nda İslamlaşma Abdullah Gündoğdu tarafından da ele alınmıştır. Araştırmacının bu konuda iki ayrı çalışma yaptığı görülmektedir³⁰⁹. Telli Akhun Korkmaz da Altın Orda'da İslamlaşma meselesinin üzerine eğilerek bir kitap ve bir makale yazmıştır³¹⁰. Münteha Arabalı Tatar ve Nuran Kara Pilehvarian'ın kaleme aldıkları “İdil-Ural'da Altın Orda Dönemi Camileri”³¹¹ başlıklı makale de mimarlık tarihi yanında Altın Orda'da İslamiyet'in vaziyetini konu eden bir incelemedir. Coşkun Erdoğan ve Merve Sürücü'nün yazdıkları “Altın Orda-İlhanlı-Memlûk Devletleri İlişkilerinde Dini-Siyasi Münasebetler”³¹² başlıklı çalışma da bu bağlamda değerlendirilebilir. Mustafa Uyar'ın “Moğol Hanlarının Müslümanlaşması” başlıklı incelemesi de kısmen

300 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

301 “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1 (2009), s. 151-194.

302 “XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikaları”, *Avrasya Etüdləri*, XLV/1 (2014), s. 43-62; “Vliyanie Torgovo-Ekonomičeskih Svyazey na Politiki Mejdu Zolotoy Ordoj i Gosudarstvom İl'hanov”, *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*, ed. B. Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2012.

303 “Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu ile Bağlantılı Ticaret Yolları”, *İpek*, ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, s. 363-377.

304 “Altın Orda Hanlığı Zamanında Karadeniz'in Kafkasya Sahillerinde Cenovalı Tüccarlar, Kolonileri ve Ticari Yaşam”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2020), s. 91-105.

305 “Altın Orda'nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el Cedid Örneğiyle)”, çev. M. Akıncı, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/2 (2020), s. 459-473.

306 *Eski Türk Vergi Terimleri*, Köksav Yayınları, Ankara 2004.

307 Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

308 *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Volga-Ural Region*, İstanbul 2004, s. 15-33.

309 “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, *Proceeding of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in Volga-Ural Region*, Ircica, Kazan 2005, s. 233-248; “Altın Orda ve Osmanlı Devleti'nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yeseviliğin Rolü Üzerine Bazı Düşünceler”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2016, s. 31-48.

310 *Altın Orda Devleti'nde Din*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018; “Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Aksarayî ve Kalendernâme Adlı Eseri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, sayı 16 (2018), s. 205-219.

311 *Yeni Türkiye*, XXIX/131 (2023), s. 33-56.

312 *IVth International Piri Reis Language, History, Geography Congress*, Proceeding Book, Ankara 2021, s. 1-14.

Altın Orda Hanlığı'nı alakadar etmektedir³¹³. Alihan Büyükçolak'ın “Altın Orda Tarihi Çalışmalarında Bir Kaynak Olarak Ordalı Petro Hagiografyası (Tahlil-Tercüme)”si³¹⁴ ise Altın Orda'da ve hanedanda Hıristiyanlığın konumunu ele alan bir çalışmadır.

Altın Orda Hanlığı'nın kültür tarihinin çeşitli cepheleri Ekrem Kalan'ın³¹⁵, İlyas Kemaloğlu'nun³¹⁶, Ergin Ayan'ın³¹⁷, Derya Derin Paşaoğlu'nun³¹⁸, Fatih Bostancı'nın³¹⁹ çalışmalarına konu oldu. Altın Orda şehirciliğine ilişkin ise araştırmaların azlığı dikkat çekicidir. Türkiye'de 1935 gibi erken bir tarihte A. Yalkın “Altın Ordunun Payitahtı Saray Şehirleri”³²⁰ başlıklı bir makale kaleme alınmışsa da Türk araştırmacılar uzun yıllar bu konuda bir inceleme ortaya koymadılar. Bu konuda Ekrem Kalan³²¹ ve Fatih Bostancı'nın³²² makaleleri vardır; ancak daha ayrıntılı incelemelerin yapılması ihtiyacı kendisini göstermektedir. Altın Orda mimarisine ilişkin ise değerli çalışmalar yapılmıştır. Nicole Ferrari Kançal'ın “Kırım'daki Türk-İslam Mimari Mirasına Kısa Bir Bakış”³²³, “Contextualising the Decorum of Golden Horde Period Mosques in Crimea Artistic Interactions as Reflected in Patronage and Material Culture”³²⁴, Bozkurt Ersoy ile Aygül Uçar'ın “Eski Kırım (Solhat) Camisi ve Medresesi”³²⁵, Münteha Arabalı Tatar ve Nuran Kara Pilehvarian'ın “İdil-Ural'da Altın Orda Dönemi Camileri”³²⁶ başlıklı makaleler mühim incelemelerdir. Türk araştırmacılar Altın Orda kentlerinde yapılmış bilimsel araştırmalar üzerine çalışmalar da yaptılar. Cevat İzgi'nin (1955-1995) “Canıbek Devrinde (1342-1357) Altınordu hanlığında Bilim Hayatı”³²⁷ ile İhsan Fazlıoğlu'nun “Altın Orda Ülkesi'nde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser (et-Tuhfe fi ilmil hisab)”³²⁸ başlıklı makaleleri önemlidir.

313 *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, s. 132-148.

314 “Altın Orda Tarihi Çalışmalarında Bir Kaynak Olarak Ordalı Petro Hagiografyası (Tahlil-Tercüme)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2022), s. 154-171.

315 “Moğolların Gizli Tarihi”ne Göre Moğollarda Kız İsteme ve Evliliğe Dair Bazı Deyimler ve Gelenekler”, *Yalın Kaya Bitig Osman Fikri Serikaya Armağanı*, ed. Hatice Şirin User-Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2013, s. 373-382.

316 “Altın Orda Hanlığında Hanedan Kadınlar”, *Ortaçağda Kadın*, haz. Ç. Altan, Lotus Yayınları, Ankara 2011, s. 593-604.

317 “Altın Orda ve Ardılı Devletlerde Hatunlar”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/2 (2022), s. 1-11.

318 “Altın Orda Hanlığı'nda Kadın (Ailede, Toplumda ve Yönetimde)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 23 (2023), s. 371-400.

319 “Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/6 (2021), s. 229-240.

320 *Yeni Türk Mecmuası*, I/30 (1975), s. 1880-1888.

321 “Altın Orda'nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el-Cedid Örneğiyle)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/2 (2020), s. 469-473.

322 “Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/6 (2021), s. 229-240.

323 *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi, Kırım*, ed. Ö. Yücel, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2015, s. 217-238.

324 *Revue des Mondes Musulmans et de la mediterranee*, sayı 143 (2018), s. 191-214.

325 *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, sayı 10 (2012), s. 61-79.

326 *Yeni Türkiye*, XXIX/131 (2023), s. 33-56.

327 *Divan*, sayı 2 (1996), s. 147-172.

328 *Teoman Duralı'ya Armağan*, İstanbul 2008, s. 224-259.

Altın Orda Hanlığı tarihinin bazı meseleleri üzerine Hayrunnisa Alan'ın³²⁹, Özkan İzgi'nin³³⁰, Osman Gazi Özgüdenli'nin Göksel Öztürk ve Aylin Koç ile birlikte kaleme aldıkları makale³³¹ ile Ekrem Kalan'ın³³², İlyas Kemaloğlu'nun³³³, Kazım Paydaş ve Fatih Bostancı'nın³³⁴ incelemeleri bulunmaktadır³³⁵. Altın Orda'nın mirası konusunda ise Rauf Mustafaoğlu'nun makalesi³³⁶, Mustafa Can Teziç'in *Boyunduruk, Rus Kimliğinin İnşasında Moğol Tatar Boyunduruğu ve Tarih Ders Kitaplarında Konar Göçer Ötekinin İnşası*³³⁷ başlıklı eseri dikkat çekicidir.

Altın Orda Hanlığı tarihine ilişkin çeşitli başlıklar Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi ile Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde bulunmaktadır. Altın Orda Hanlığı³³⁸, Gök Orda Hanlığı³³⁹, Cuci Han³⁴⁰, Batu Han³⁴¹, Berke Han³⁴², Özbek Han³⁴³, Toktamış³⁴⁴, Saray³⁴⁵, Özbek Han Camii³⁴⁶ bunlardandır.

Kaynak Çalışmaları

Türkiye'deki Moğol tarihi araştırmalarının bir diğer yönü kaynak metin tercümelemleri ile ilgilidir. Moğol tarihinin kaynaklarına ilişkin bilgiler, bu konuda kaleme alınmış çeşitli eserler içerisinde zikredilmektedir. Ancak özel olarak yapılan bazı çalışmalar da vardır. İlyas Kemaloğlu'nun İnur Mirgaleev ile birlikte hazırladıkları bir kitap bölümü³⁴⁷ ile Altay Tayfun Özcan'ın Moğol tarihinin Latince kaynaklarını tanıttığı makalesi öne çıkmaktadır³⁴⁸.

-
- 329 “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda’nın Yıkılması Meselesi”, *Bilig*, sayı 27 (2003), s. 117-156.
- 330 “Tatar Adı Hakkında”, *Emel*, sayı 147 (1985), s. 11-20.
- 331 “Toktamış Adı Hakkında”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV (2004), s. 321-332.
- 332 “Tarihi Kaynaklara Göre Cüci Adının Kökeni ve Cengiz Kağan’a Oğul Olma Sorunsalı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1 (2012), s. 119-130.
- 333 “Altın Ordu Devleti’nin Adı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 141 (2002), s. 115-120.
- 334 “Han Sultan’ın Berke Han’ın Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mütalalar”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VI/4 (2020), s. 1344-1355.
- 335 Derya Derin Paşaoğlu'nun Altın Orda Hanlığı'nın Harezmi Egemenliğini konu ettiği bir incelemesi bulunmaktadır: “Altın Orda Hanlığı’nda Harezmi’nin Yeri”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, IX/18 (2023), s. 135-148.
- 336 “Rus Atasözlerinde Tatar İmgesi”, *Türkiyat Mecmuası*, XXX/1 (2020), s. 195-210.
- 337 Grafiker Yayınları, Ankara 2022.
- 338 Mehmet Saray, *DİA*, II, s. 538-540.
- 339 Muzaffer Ürekli, *DİA*, XIV, s. 123-124.
- 340 Mustafa Kafalı, *DİA*, VIII, s. 78-79.
- 341 Mustafa Kafalı, *DİA*, V, s. 208-210.
- 342 Enver Konukçu, *DİA*, V, s. 506-507.
- 343 Mustafa Kafalı, *DİA*, XXXIV, 107-109.
- 344 Mustafa Kafalı, *İA*, XII, s. 412-420.
- 345 İlyas Kamalov, *DİA*, XXXVI, s. 121-122.
- 346 Nicole Ferrari Kançal, *DİA*, XXXIV, s. 109-110.
- 347 “Altın Orda Devleti Tarihi Kaynakları”, *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, ed. Altan Çetin, Kriter Yayınları, İstanbul 2008, s. 24-29.
- 348 “Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine”, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/4 (2020), s. 42-62.

Moğol kaynakları arasında şüphesiz ki en özel eser Cengiz'in yaşamını bizzat Moğol tanıklıklarına dayalı olarak anlatan *Moğolların Gizli Tarihi*'dir. Bu eser önce Ahmet Temir tarafından, ardından da bizzat Moğolca orijinalinden Levent Kaya tarafından tercüme edildi³⁴⁹. Bir diğer Moğol kaynağı, XVII. yüzyıl kaynak yazarlarından Sagan Seçen'in eseri ise önce Tuncer Gülensoy tarafından üç ayrı makalede ele alınmış³⁵⁰, ardından Gandjидmaa Chimeddorj tarafından bir tez kapsamında tercüme edilmiştir³⁵¹. Altın Orda Hanlığı'ndan kalan bazı belgeler, ardıllarından kalanlarla birlikte Akdes Nimet Kurat tarafından *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*³⁵² başlıklı eserinde neşredilmiştir. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kemaloğlu ise *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar* başlığı altında yayımladıkları eserde Altın Orda merkezinde hazırlanmış çeşitli yarlık ve namerleri Türkçeye kazandırdılar³⁵³. Ötemiş Hacı'nın Cengiznamesi ise iki farklı nüsha üzerinden Mustafa Kafalı, İlyas Kemaloğlu ve Tuncer Gülensoy tarafından ele alınmıştır³⁵⁴.

Moğol tarihinin Farsça kaynaklarından Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin *Tarih-i Cihangüşa* adlı eseri Mürsel Öztürk tarafından³⁵⁵, Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî'nin *Tabakât-ı Nâsirî* adlı eserinin Moğol tarihini alakadar eden kısımları Mustafa Uyar³⁵⁶ tarafından tercüme edilmiştir. Daha geç döneme ait olmakla birlikte içerisinde Moğolların Büyük Hanlığı'nı ve Altın Orda Hanlığı'nı alakadar eden bilgiler bulunan Mu'ineddîn Natanzî'nin *Müntehabü't-Tevârih-i Mu'înî* adlı eseri de Ahmet Özturhan, Ahmet Korkmaz ve Fatih Bostancı'dan müteşekkil bir kadro ile Türkçeye çevrilmiştir³⁵⁷. Arapça kaynaklardan İbnü'l Esir'in eserinin

349 *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995; *Moğolların Gizli Tarihiçesi*, çev. M. L. Kaya, Kabalci Yayınları, İstanbul 2011.

350 "Altan Topçı", *Bellekten*, XXXVIII/152 (1974), s. 597-634; "Altan Topçı II.", *Bellekten*, L/196 (1986), s. 9-72; "Altan Topçı III.", *Bellekten*, LI/199 (1987), s. 19-66.

351 *17. Yüzyıl Moğol Müverrihi Sagan Seçen'in Haad-un Ündüsün-ü Erdeni-yin Tobçı (Hanların Menşei Hakkında Hazinelelerin Tarihi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

352 DTCF Yayınları, Ankara 1940 (Bu eser 2014'te Rusçaya tercüme edilmiştir: *Sobranie Soçineniy Kniga I: Yarlıki i Bitiki Hanov Zolotoy Ordı, Krıma i Turkestana v Arhive Muzeye Dvortsa Topkapı*, Perevod s Turetskogo R.R. Galeeva, İnstitut İstorii Akademii Nauk RT, Kazan 2014).

353 Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

354 M. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 1965 (Bu çalışma daha sonra aynı adla neşredilmiştir: M. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2009); Ötemiş Hacı, *Cengizname*, haz. İ. Kamalov, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009; Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Çağatay Türkçesinden Aktaran ve yayıma hazırlayan Tuncer Gülensoy, Kültür Ajans Yayınları, Ankara 2009.

355 Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988. Tercümenin son baskısı Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir.

356 Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çeviri ve notlar M. Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.

357 Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2023.

Moğol tarihini alakadar eden kısmı Abdülkerim Özaydın tarafından³⁵⁸, el Ömeri'nin eseri³⁵⁹ ile İbn Tagrıberdi'nin eseri³⁶⁰ ise Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrilmiştir. İbn Battuta seyahatnamesi ise A. S. Aykut tarafından tercüme edilmiştir³⁶¹.

Moğol tarihinin Latince kaynaklarından Saint Quentinli Simon'un eseri Erendiz Özbayoğlu³⁶², Korykoslu Hayton'un ve Plano Carpinili Johannes'in eserleri Altay Tayfun Özcan tarafından tercüme edilmiştir³⁶³. Yine Macar Papaz Julian'ın seyahati ile ilgili raporlar³⁶⁴, Splitli Toma'nın eserinde Moğollarla ilgili kısımlar³⁶⁵ ve Roger'in *Carmen Miserabile* adlı eseri³⁶⁶ Altay Tayfun Özcan'ın çevirisi ile Moğollar Avrupa'da başlıklı kitap çatısı altında toplanmıştır. Parisli Matthew'ın Büyük Yıllığı'nda Moğol bahisleri de yine Altay Tayfun Özcan'ın gayretleri ile Türkçeye çevrilmiştir³⁶⁷. Monte Crucisli Riccoldus'un eseri Ahmet Deniz Altunbaş tarafından tercüme edilirken³⁶⁸ Latin kaynaklarından biri olan Marco Polo'nun eseri ise I. Ergüden ve Z.Z. İlkelen'in gayretleri ile dilimize kazandırılmıştır³⁶⁹. Bu çevirilerin yanında doğrudan ana dilinden yapılmayan daha başka tercümelemeler de bulunmaktadır³⁷⁰.

Türk araştırmacılar Moğol tarihi ile ilgili Rusça kaynakların tercümelemeleri üzerine de eğilmişlerdir. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*³⁷¹ başlıklı eserinin ekler kısmında Moğolların 1238'deki Rusya

358 İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi* (El Kâmil fi't-Tarih Tercümesi), çev. A. Ağırakça-A. Özaydın, XII, İstanbul 1987.

359 El-Ömeri, *Mesâlikü'l-İbsâr fî Memâlikü'l-emsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

360 İbni Tagrıberdi, *En-Nücümü'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Arapçadan çeviri D.A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

361 İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, I, çev. A.S. Aykut, YKY Yayınları, İstanbul 2004.

362 Simon de Saint Quentin, *Bir Keşifin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. E. Özbayoğlu, Dakta Yayınları, Antalya 2006.

363 Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latinceden çeviren ve notlandıran A. T. Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015 (Güncel baskısı: Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latinceden çeviren ve notlandıran A. T. Özcan, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul 2023); Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, Latince aslından çeviren ve notlandıran A. T. Özcan, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2022.

364 "Dominiken Misyoner Julian'ın Seyahati ile İlgili Metinler", *Moğollar Avrupa'da*, haz. çev. ve notlandıran A.T. Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 51-85.

365 Splitli Toma, "Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *aynı eser*, s. 89-131.

366 Torre Maggioreli Üstat Roger, "Macaristan Krallığının Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt", *aynı eser*, s. 135-218.

367 A.T. Özcan, "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar", *Tarih Okulu*, XVI (2013), s. 23-77.

368 Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, Latince aslından çev. A.D. Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

369 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, I, çev. I. Ergüden, II, çev. Z.Z. İlkelen, İthaki Yayınları, İstanbul 2003.

370 Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, tercüme ve notlar E. Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2018; Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, tercüme ve notlar E. Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

371 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972 (Bu kitap 2015'te Rusçaya tercüme edilmiştir: *Sobranie Soçineniy, Kniga II, Tyurskie Plemena i Gosudartsva v Polvolje i Severnom Priçernomere v IV-XVIII vv.*, Perekov s Turetskogo Yu.N. Karimova, L.B. Baltaeva, M.R. İsmagilova, İnstitut İstorii Akademii Nauk RT, Kazan 2015).

seferini alakadar eden bir kısmı Nikon kroniğindeki metni esas alarak tercüme etmiş, Mualla Uydu Yücel de *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler* başlıklı eserinde Moğolların 1223'te Kalka muharebesiyle neticelenen seferlerini alakadar eden Rusça metinleri Türkçeye çevirmiştir³⁷². A. Aykut³⁷³ “Batu Han’ın Rusya Seferi ile İlgili ‘Ryazan’ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikâyesi” başlıklı makalesinde Ryazan’ın Mahvı Hikayesi başlıklı Rusça anlatıyı Türkçeye kazandırırken Mualla Uydu Yücel³⁷⁴, İlyas Kemaloğlu³⁷⁵ ve Alihan Büyükçolak³⁷⁶ da daha başka anlatıları ele almışlardır. Rus kaynaklarında Moğollarla ilgili anlatılar İlyas Kemaloğlu’nun bir tebliğine de konu olmuştur³⁷⁷.

Moğol tarihinin çok önemli kaynaklarını ihtiva etmesine karşın Ermenice ve Çince olarak kaleme alınmış kaynakların tercümelerinin henüz yeteri seviyede bulunmadığı görülmektedir. Ermeniceden Türkçeye iki eser, Aknerli Grigor³⁷⁸ ile Vardan’ın³⁷⁹ eserleri tercüme edilirken diğer kaynakların daha başka dillere yapılan çevirilerin tercümesi üzerinden takip edildiği görülmektedir³⁸⁰. Çin kaynaklarından ise sadece bir eser orijinal dilinden Türkçeye tercüme edilmiştir. Anıl Yasin Oğuz tarafından çevrilen eser *Çinli Zhang Dehui’in Prens Kubilay’ın Yaz Kampına Yolculuğu (1247-1248)* başlığını taşımaktadır³⁸¹. Ch’i Tang ise Zeki Velidi Togan’ın danışmanlığında kaleme aldığı doktora tezi *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*’de³⁸², Yuan hanedanı yıllığı Yuan shi’de ve (aslında bir kaynak değeri bulunmayan) Xin Yuan Shi’de bulunan bazı biyografilerin tercümelerini vermiştir. Bu çalışmaların yanında doğrudan Çince den yapılmayan tercüme

372 Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

373 *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXI/1-2 (1987), s. 1-23.

374 “1224 Kalka Meydan Muharebesinin Rövanşı: 1380 Kulikovo Meydan Muharebesi ve bu Muharebenin Rus Tarihi Açısından Önemi”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, ed. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 219-251; (Ainagul Saginaveya ile birlikte) “Altın Orda-Rus Mücadelesinin Edebiyata Yansması: Zadoşına Destanı”, *Bilig*, sayı 93 (2020), s. 149-179.

375 “Pyana Nehri Savaşı Hakkında Hikâye (Giriş, Tercüme ve Değerlendirme)”, *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan*, ed. T. Eray Biber, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 357-364.

376 “Altın Orda Tarihi Çalışmalarında Bir Kaynak Olarak Ordalı Petro Hagiografyası (Tahlil-Tercüme)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2022), s. 154-171.

377 “Rus Yıllıklarındaki Tarihî Hikayelerde Altın Orda”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, s. 194-204.

378 Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

379 Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, çev. H. Andreasyan, haz. İ. Aslan, Post Yayınevi, İstanbul 2017.

380 Bu kaynakların yanında Ermeniceden yapılmayıp, Ermeniceden daha başka dillere yapılan tercümelemlerden aktarımlar da vardır. Bu konuda kapsamlı bir kaynak çeşitliliği sunan bir çalışma: H. Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007. Diğer kaynaklar: Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, çev. Edvar Dulaurier, haz. G. Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009. Türk bir bilim insanı tarafından hazırlanmadığı için bu çalışmanın dışında kalsa da şu tercüme, pek çok Ermenice kaynağını içermesinden ötürü Ermenice kaynakları takip etmek isteyen araştırmacıların sıklıkla başvurduğu bir eserdir: A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, haz. ve çev. İ. Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

381 Kitabevi Yayınları, İstanbul 2022.

382 İstanbul 1970.

de bulunmaktadır³⁸³. Yine Moğol tarihini alakadar eden, ancak orijinal dilinden tercüme edilmeyen daha başka kaynak çevirileri de vardır³⁸⁴.

Moğol tarihi ile ilgili kaynak incelemelerinin bir diğer yönü ise bu kaynakların içerikleri, tarihi değeri gibi konularla ilgilidir. Moğol tarihinin yerel kaynakları ile ilgili araştırmalar arasında Abdülkadir İnan'ın, “Destan-ı Nesl-i Çengiz Han Kitabı Hakkında I”³⁸⁵, Saadettin Yağmur Gömeç'in “Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri”³⁸⁶, Tuncer Gülensoy'un “Moğolların Gizli Tarihi'ne ve Altan Tobçı'ye Göre Çinggis-Han'ın Şeceresi”³⁸⁷ ile “Moğolların Gizli Tarihi ve Altan Topçı'nın Türk Dili ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”³⁸⁸, Zühal Ölmez'in “Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları”³⁸⁹, Abdül Melik Çelikkbilek'in *Çingiz-nâmelere Göre Moğol Toplum Yapısı* başlıklı doktora tezi³⁹⁰ zikredilebilir. F. Türkmen'in “Yeni Bir Oğuzname Yazmasındaki Cengiz Han'la İlgili Rivayetler”³⁹¹, F. Kurtoğlu'nun “Son Altın Ordu Hükümdarının Osmanlı Hükümdarı Mehmet II'ye Bir Mektubu”³⁹², A. Melek Özyetgin'in “Altın Orda Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı”³⁹³ bu konuda dikkat çekicidir. Melek Özyetgin *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Uslup İncelemesi* başlıklı çalışması ile değerli bir katkı sunmuştur³⁹⁴. Aysu Ata ise *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi: Harezmi-Altın Ordu Türkçesi* başlıklı eseri³⁹⁵ ile, Yaşar Şimşek ise “Altın Ordu Sahasında Yazılan Türkçe Eserler” makalesi ile bu konudaki araştırmalara destek vermiştir³⁹⁶. N. Yıldız ise Nogay Türklerinin Kahramanlık Destanı: Edige başlıklı çalışmasını 2016'da neşretti³⁹⁷. Tuncer Gülensoy'un “Anadolu'da Moğollar ve Samager Noyan Hakkında Yeni bir Efsane” başlıklı tebliği de ilgi çekicidir³⁹⁸. Bu husus, Emel Esin'in Anadolu menşeli kaynakları ele alan “Descriptions of Turks and Tatars of the

383 Peng Da Ya- Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta Pei Lu ve Hei Ta Shi Lu*, çev. A. Danuu, yay. haz. M. Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 97-165; Shao Hung, “Meng Ta Pei Lu” (Moğol Tatarlarının Umumi Tarihi), *aynı eser*, s. 39-93. Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı*, Tercüme ve Notlar G. Hasgüçmen, Kronik kitap yayınları, İstanbul 2019

384 Gregory Abul Farac (Bar Habraeus), *Abul Farac Tarihi*, II, İngilizceye çev. E.A.W. Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

385 *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, III, İstanbul 1934, s. 9-14, 131-135.

386 *Belleten*, LXXXII/294 (2018), s. 407-481.

387 *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8 (1967), s. 189-191.

388 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sayı 34 (1986), s. 25-30.

389 *Kebikeç Yayınları*, Ankara 2003.

390 Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2022.

391 *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXII/1-2 (1994), s. 343-362.

392 *Belleten*, II/5-6 (1938), s. 247-250.

393 *Türkoloji Dergisi*, XIII/1 (2000), s. 167-192.

394 *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara 1996.

395 *Kitap Matbaası*, İstanbul 2002 (Yeni baskısı: Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara 2014).

396 *Yeni Türkiye*, XXIX/131 (2023), s. 16-32.

397 (Giriş, Metin-Aktarma-Grammatikal Dizin), Kömen Yayınları, Konya 2016.

398 *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 661-666.

Thirteenth Century in Some Anatolian Sources"³⁹⁹, Duger Ochirpurev'in *Tevârih-i Güzide-Nusret nâme'nin Türk Moğol Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* başlıklı doktora tezi⁴⁰⁰, Hayrunnisa Alan'ın "Nesebname-i Mülük (Moğol Kısmı) ve Muizzü'l-Ensab'ın Biçim ve İçerik Açısından Mükayesesi"⁴⁰¹ başlıklı çalışmaları için de geçerlidir. Öte yandan Altay Tayfun Özcan⁴⁰², Murat Çaylı⁴⁰³, Kubilay Atık⁴⁰⁴, Mehmet Emin Şen⁴⁰⁵, Galip Güner⁴⁰⁶, Eyyüp Yılmaz⁴⁰⁷, B. Yılmaz⁴⁰⁸, Metehan Aydın⁴⁰⁹, Kürşat Yıldırım⁴¹⁰, Rakkuş Karaduman⁴¹¹ ve Ö. Türker (R. Karaduman ile birlikte)⁴¹² de bu konuda çalışmalar yapmışlardır.

Sempozyumlar

Türkiye'de 2000'li yıllarla birlikte Moğol tarihi araştırmalarının aldığı olumlu ivme bu konuda gerçekleştirilen bilimsel çalışmalara da yansdı. 22-24 Nisan 2005'te Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, *Altın Orda ve Varisleri İkinci Uluslararası Konferansı*'nı⁴¹³ tertip etti ve bunu, bir yıl sonra 11-12 Kasım 2006'da Kütahya Belediyesi'nin ev sahipliğinde Kültür Araştırmaları Derneği ve Dünya Tatarlar Birliği tarafından *İdil Ural Araştırmaları Sempozyumu*'nun düzenlenmesi takip etti. 7 Aralık 2006'da Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ile Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı'nın himayelerinde Moğol

- 399 *Documenta Barbarorum Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, ed. K. Sagaster-M. Weiers, Weisbaden 1983, s. 81-87. H. Ahmet Özdemir'in bu konuda kaleme aldığı bir inceleme vardır; ancak kullanması gereken pek çok kaynağı görmemiş olması gibi hususlar dikkate alındığında katkısı sınırlıdır. Bk. "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Yükseliş Dönemi'nde Anadolu'da Moğol Algısı", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 30 (2010), s. 21-35.
- 400 Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2021.
- 401 *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, s. 234-260.
- 402 "Macar Papaz Julian'ın 1237 Tarihli Moğol Raporu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX/48 (2010), s. 90-99; "Korykoslu Hayton'un Flos Historiarum Terre Orientis Adlı Eserinde Altın Orda Hanlığı ile İlgili Bilgiler Üzerine", *The Legends Journal of European History Studies*, sayı 1 (2020), s. 11-19.
- 403 "XIV. Yüzyıl Sonlarında Fransa Sarayı'nda Moğollara Dair Kısa Bir Anlatı", *Bellefen*, LXXXVII/309 (2023), s. 473-487.
- 404 "Çin Kaynaklarında Altın Orda Hanlığı ve Cuçi Ulusu", *Crimean Historical Review*, Vol. 1 (2016), s. 8-14.
- 405 "Bilim Tarihçisi Sübki'ye Göre Cengiz Han", *Akademik Bakış*, VI/1 (2012), s. 237-265.
- 406 "Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım", *Gazi Türkiyat Dergisi*, sayı 20 (2017), s. 9-24.
- 407 "Moğol İstilasına Dair İki Farklı Aktarım Biçimi: Tarihi Kaynaklar ve Menakıpnameler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 98 (2021), s. 41-64.
- 408 "Uygur Sivil Belgelerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", *Türkbilgi*, sayı 40 (2020), s. 251-260.
- 409 Hatıralarda Kalan Soydaşları Aramak: Macar Rahip Julianus'un Büyük Macaristan Yolculuğu", *İdil Ural Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2021), s. 1-26.
- 410 "Altın Orda Tarihine Dair Çin Kaynakları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXVI/248 (2020), s. 115-120.
- 411 "Neseb-nâme-i Mülük (Şuâb-ı Pencgane) ve Muizzü'l-ensâb Adlı Eserlere Göre Ögedey Han ve Çağatay Han'ın Hatunları", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/8 (2022), s. 565-576.
- 412 "XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Sauma'nın Elçilik Misyonu", *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Feda Şamil Arık'a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar III*, ed. Alparslan Demir vd., Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2018, s. 723-743.
- 413 Bu konferansın ilkinin nerede ve ne zaman gerçekleştirildiğini tespit edemedim.

İmparatorluğu'nun kuruluşunun 800. yıldönümü vesilesi ile *Cengiz Han ve Mirasçıları* başlıklı bir sergi gerçekleştirildi. Bir sonraki gün ise program, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile Sakıp Sabancı Müzesi işbirliği ile gerçekleştirilen *Cengiz Han ve Oğulları: Türk Dünyasındaki Akisler* başlıklı sempozyum ile devam etti⁴¹⁴. 2015'ten sonra bu konuda çok daha dikkat çekici toplantıların gerçekleştirildiği görülmektedir. Bunlar: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün 11 Kasım 2014'te tertip ettiği *Tarihsel Süreçte Türk Moğol İlişkileri Uluslararası Çalıştayı*, 14-15 Haziran 2017'de İstanbul Üniversitesi Moğol Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ile Moğol Milli Üniversitesi Moğol Araştırmaları Enstitüsü'nün düzenlediği *I. Moğol Çalışmaları Çalıştayı*⁴¹⁵, 16-17 Mayıs 2018'de İstanbul Üniversitesi Moğol Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ile Moğol Milli Üniversitesi Moğol Araştırmaları Enstitüsü'nün tertip ettiği *II. Türk-Moğol Tarih Çalıştayı*, 12-16 Haziran 2019'da Türk Tarih Kurumu ve Tataristan Bilimler Akademisi tarafından düzenlenen *I. Uluslararası Altın Orda ve Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Katip Çelebi Üniversitesi ev sahipliğinde 4-6 Ekim 2019'da düzenlenen *Geçmişten Günümüze Türk Moğol İlişkileri Uluslararası Çalıştayı*⁴¹⁶, 25-26 Kasım 2019'da İstanbul Üniversitesi'nin ev sahipliğinde gerçekleştirilen *Uluslararası Altın Orda ve Mirası Sempozyumu*, 15 Eylül 2020'de ise Türkiye Bilimler Akademisi tarafından düzenlenen *Cengiz Han ve Mirası Çalıştayı*, 6-7 Temmuz 2021'de Türk Dünyası Belediyeler Birliği tarafından düzenlenen *Uluslararası Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri Sempozyumu*, 28-29 Kasım 2022'de İstanbul Üniversitesi Moğol Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin tertip ettiği *Türkçe ve Moğolca Çalışmaları Sempozyumu*'dur.

Tanıtlar ve Tenkitler

Türk araştırmacılar, Moğol tarihine ilişkin yeni eserlerin tanıtımına yönelik de yayımlar yaptılar. Fuat Köprülü'nün “Altın Orda'ya Ait Yeni Araştırmalar”⁴¹⁷, Mustafa Kafalı'nın “Altın Orda Tarihi Hakkında Bibliyografya Tenkidi”⁴¹⁸, Tüten Özkaya'nın “Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar”⁴¹⁹ başlıklı makaleleri bu hususta genel bilgiler veren ve aynı zamanda konuya ilişkin yurt dışında yapılan incelemelere ilişkin bilgi edinilebilecek çalışmalardı. İlyas Kemaloğlu'nun “Sovyet Tarih Yazımında Altın Orda”⁴²⁰ başlıklı yazısı da bu konuda zikredilebilir. Yine yabancı dilde kaleme alınmış bazı çalışmalar da tanıtılmıştır. Altay Tayfun Özcan'ın, Ekrem Kalan'ın *Cuçi Ulus ve Doğu Ülkeleri:*

414 Neşredilmiştir: *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul 2006.

415 Neşredilmiştir: *Türk Moğol Tarihi*, ed. K. Yıldırım, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

416 Neşredilmiştir: *Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*, ed. Ş. Doğan, Kesit Yayınları, İstanbul 2020.

417 *Bellekten*, V/19 (1941), s. 397-436.

418 *Türk Kültürü*, sayı 11 (1962).

419 *Bellekten*, LIV/209 (1990), s. 497-532.

420 *Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri*, ed. Abdülvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 181-187.

XIII. Yüzyılın İkinci Yarısı-XIV. Yüzyıllarda Ticari Ekonomik İlişkiler (Rusça)⁴²¹, Osman Yurdakal'ın R.Yu. Poçekaev'in *Altın Orda Hukuku* (Rusça)⁴²², Seher Karadağ'ın A.C.S. Peacock'un *Moğol Anadolusu'nda İslam, Edebiyat ve Toplum* (İngilizce)⁴²³ hakkında kaleme aldıkları tanıtımlar ve diğerleri bu hususta örnek olarak verilebilir.

Diğer taraftan Türk araştırmacılar, Moğol tarihi ile ilgili çeşitli çalışmalara yönelik olumsuz eleştiri yazıları da yayımlamışlardır. Bu konuda Sadri Maksudi Arsal'ın *Türk Yurdu*'nun Nisan 1925 tarihli sayısında neşredilen “Çinliler ve Moğolların Hüvey-Hu ve Uyurlarıyla Orhun Türk Kitabelerindeki Oğuzların Ayniyeti” başlıklı makalesi⁴²⁴, Fuad Köprülü tarafından kısa süre içerisinde ağır bir eleştiri ile karşılandı. Ağustos 1925'te yayımlanan bu yazı “Sadri Maksudof -Çinlilerle Moğolların Houei-Houları ve Orhun Türk Kitabelerinin Oğuzları” başlığını taşıyordu⁴²⁵. Sadri Maksudi de buna cevap olarak bir makale kaleme almış ve aynı yıl neşretmiştir⁴²⁶. Ancak bu konudaki en meşhur tenkit, Zeki Velidi Togan'ın “Moğollar, Cengiz ve Türklük”⁴²⁷ başlıklı yazısı, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*⁴²⁸ ile *Umumî Türk Tarihine Giriş* kitaplarında ele aldığı Cengiz'in Türk soylu olduğuna ilişkin değerlendirmeleri münasebetiyle İbrahim Kafesoğlu'ndan geldi⁴²⁹. Zeki Velidi Togan bu eleştiriye cevap yazısı mahiyetinde bir çalışma yapmışsa da bu, yayımlanmadan kaldı. Ancak bu yazı bir şekilde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki pek çok kişinin eline ulaştı⁴³⁰. Bu kimselerden birisi olan ve aynı zamanda Zeki Velidi Togan'ın doktora talebesi olan Celaleddin Wang-zin-şan, İbrahim Kafesoğlu'nun eleştirilerine altı yıl sonra bir cevap yazısı kaleme aldı⁴³¹. İbrahim Kafesoğlu'nun bu çalışmaya yönelik bir karşı cevap vermediği ve böylece bu ilmi tartışmanın kapandığı görülmektedir. Moğol tarihi ile ilgili diğer tenkitler arasında Nejat Kaymaz'ın, Faruk Sümer'in “Anadolu'da Moğollar” başlıklı makalesi hakkında yazdığı yazı⁴³² ile Altay Tayfun Özcan'ın Mustafa Alican'ın *Tarihin Kara Yazısı Moğollar* kitabına yönelik değerlendirmesi⁴³³ dikkat çekmektedir.

421 *Bellefen*, LXXXI/290 (2017), s. 281-283.

422 *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2021), s. 297-299.

423 *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/10 (2023), s. 887-890.

424 *Türk Yurdu*, II/10 (1925), s. 42-47.

425 *Türkiyat Mecmuası*, sayı 1 (1925), s. 24-28.

426 “Çinlilerin Hüvey-Hu Dedikleri Halkın Orhun Kitabelerindeki Doğuz Oğuzların Aynı Olduğuna Dair İzahat (Köprülüzade Mehmed Fuad Bey'in Tenkitlerine Cevap)”, *Türk Yurdu*, III/14 (1925), s. 218-231. Bu tartışma ile ilgili olarak ayrıca bk. A. Birinci, “Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudi'nin Hayat Hikayesi ve Eserleri”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, LXXV (2017), s. 101, 95. dn.

427 *Bozkurt*, sayı 6 (1940), s. 130-131.

428 Bozkurt Yayınları, İstanbul 1941.

429 “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *Tarih Dergisi*, V/8 (1953), s. 105-136.

430 Bu yazı ile ilgili bilgilerim hocalarım Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu ve Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya dayanmaktadır.

431 “İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/2-4 (1960), s. 263-268.

432 “Anadolu'da Moğollar Adlı bir Yazı Dolayısıyla”, *DTCF Dergisi*, XXVI/3-4 (1968), s. 135-155.

433 *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2018), s. 167-180.

Moğolların Büyük Hanlığı ve Altın Orda Hanlığı Tarihi Üzerine Türkiye’de Yapılan Araştırmalar

Acar, S., “XV. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak’ta İktidar Mücadelesi”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2017), s. 22-34.

Ağaldağ, S., “Moğol Devleti”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 265-277.

Ağat, N., *Altınordu (Cuçioğulları) Paraları Katoloğu (1250-1502)*, Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1976.

Ağca, F.-B. Gül, “Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanının Geçen Moğolca Sözcükler”, *Türkbilig*, sayı 36 (2018), s. 47-62.

Akar, K.-Ö. Özanlı, “Moğol Sosyal Hayatındaki Bazı Terimler Hakkında Bir İnceleme: Obog-Bogol-Tarhan-Küriyen-agil-Noyan-Nöker”, *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, sayı 2 (2023), s. 112-126.

Akkuş, M., “Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü”, *Turkish Studies*, C. XI/11, 2016, s.1-12.

Akkuş Yiğit, F., “İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 49 (2016), s. 103-120.

Alan, H., “Altın Orda Hanlığı’nda Hâkimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerinin Ortaya Çıkışı”, *Tarih Dergisi*, sayı 54 (2012), s. 1-20.

_____, “Çağatay Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 68-97.

_____, “İlhanlılar”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 150-179.

_____, “Nesebname-i Müluk (Moğol Kısmı) ve Muizzü’l-Ensab’ın Biçim ve İçerik Açısından Mükayesesi”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 234-260.

_____, “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda’nın Yıkılması Meselesi”, *Bilig*, sayı 27 (2003), s. 117-156.

Aliyazıcıoğlu, Z. İ., “Orta Çağ Avrupası’nda Çizilen Dünya Haritalarında Ye’cüc ve Me’cüc (Gog ve Mogog) Halkının/Ülkesinin Tasviri”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2021), s. 1-44.

Arat, R. R., “Kubilay Kağan”, *İA*, VI, s. 948-949.

Arayancan, A. A., “Moğol Sarayında İlk Naibe: Töregene Hatun”, *Türklerde Kadın*, ed. A. Demir-T. Tombuloğlu-O. Polatel, Konya 2020, s. 9-19.

Arslan, M., *Göçebelerde Sosyal ve Siyasi Kuruluş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.

_____, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984.

Ata, A., *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi: Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Kitap Matbaası, İstanbul 2002.

Ataöv, T., “Rusya’da Moğol İstilas ve Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXIV/2 (1969), s. 1-8.

Atik, K., “Court Politics in the Mongol Empire from Ögedei until Möngke”, *Social Sciences Studies in Turkey*, Trafford Publishing, Bloomington 2018, s. 14-28.

_____, “Çin Kaynaklarında Altın Ordu Hanlığı ve Cuçi Ulusu”, *Crimean Historical Review*, I (2016), s. 8-14.

_____, “Erken Dönem Moğol Tarihi’nin Çince Kaynakları”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı 40 (2022), s. 101-115.

_____, “Moğolların Güneydoğu Asya Devletleri ile Siyaseti”, *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, IV/7 (2021), s. 20-34.

Avirmed, E., “Juan-juanların Çöküşü ve Dağılışı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, XVIII/2 (2011), s. 240-245.

_____, “Kök Türk Çağındaki Shih-weiler”, *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*, ed. B. Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2012, s. 81-92.

_____, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları: 6ve9. Yüzyıllarda*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

Ay, Z., “Orta Asya’da Cengizli Hanedanların Devletleşme Sürecinde Eski İnanç Unsurlarının Rolü”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 10 (2019), s. 269-286.

Ayan, E., “Altın Orda ve Ardılı Devletlerde Hatunlar”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*,

VII/2 (2022), s. 1-11.

_____, “Moğolların Ortadoğu’daki İlk Noyanı Curmagun”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XIII/2 (2018), s. 179-196.

Aydın, M., “Hatıralarda Kalan Soydaşları Aramak: Macar Rahip Julianus’un Büyük Macaristan Yolculuğu”, *İdil Ural Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2021), s. 1-26.

Aykut, A., “Batu Han’ın Rusya Seferi ile İlgili ‘Ryazan’ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikâyesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXI/1-2 (1987), s. 1-23.

Aykut, T.-Ş. Aydın, *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992.

Aziz, Ş., “Moğol İmparatorluğu’nda Ortak Tüccarlar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişi”, *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni*, II/2 (2022), s. 54-73.

Bal, S., “Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devleti’nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 17 (2005), s. 295-310.

Berber, O., “XIII. Yüzyılda Moğolların Diploması Anlayışı Üzerine Bazı Notlar”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIX/2 (2018), s. 83-102.

Binark, N., “Altın Ordu Kağanlığı”, *Kazan*, XXIII (1980), s. 27-52.

Bostancı, F., “Altın Orda Devleti’nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/6 (2021), s. 229-240.

_____, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266)*, Efe Akademi Yay., Ankara 2021.

Büyükcınar, A. B., “Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, IV/6 (2018), s. 267-282.

Büyüçolak, A., “Altın Orda Tarihi Çalışmalarında Bir Kaynak Olarak Ordalı Petro Hagiografyası (Tahlil-Tercüme)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2022), s. 154-171.

Caferoğlu, A., “Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarındaki Moğolca Unsurlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sayı 2 (1954), s. 1-10.

Ch’i Tang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul 1970.

Chimeddorj, G., *17. Yüzyıl Moğol Müverrihi Sagan Seçen'in Haad-un Ündüsün-ü Erdeni-yin Tobçı (Hanların Menşei Hakkında Hazinelerin Tarihi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

Cihan, C., “Türkler ile Moğolların İrkî Münasebetleri”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 278-286.

Coşkun, D.-A. Y. Oğuz, “Moğol İmparatorluğu’nda İpeğin Kullanım Alanları Hakkında”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/8 (2022), s. 533-546.

Coşkun, D.-A. Y. Oğuz, “Moğol İmparatorluğunda Tekstil Üretim Merkezleri”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, V/2 (2022), s. 317-326.

Çakan, V., “Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2019), s. 19-28.

Çakmak, M. A., “Moğol İstilas ve Harezmsâhlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı”, *Türkler*, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 904-916.

Çalen, M. K., “Yusuf Akçura’nın Cengiz Han’ı yahut II. Meşrutiyet Döneminde İki Farklı Cengiz Han Tasavvuru”, *Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 117-150.

_____, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

Çaylı, M., “XIV. Yüzyıl Sonlarında Fransa Sarayı’nda Moğollara Dair Kısa bir Anlatı”, *Bellekten*, LXXXVII/309 (2023), s. 473-487.

Çelik, B., “Cengiz Han Oğlu Toluy I: Ailesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 50 (2020), s. 375-393.

_____, “Cengiz Han Oğlu Toluy II: Askeri Yaşamı”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı 5 (2020), s. 77-96.

_____, “Cengiz Han Oğlu Toluy III: Otçiginlik ve İktidar Hakkı”, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, IV/2 (2020), s. 176-185.

_____, “Esirlikten Aristokrasiye Şigi Kutuku Noyan’ın Hayatı ve Faaliyetleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVII/2 (2022), s. 457-471.

_____, “Moğolların Rus Knezlikleri ile Doğu ve Orta Avrupa Topraklarını İstilas”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 16 (2022), s. 125-144.

_____, “Yuan Hanedanı’nın Annesi: Çabi Hatun”, *Belleten*, LXXXVI/307 (2022), s. 843-860.

Çelik, Z., *Moğol İstilası ve Türkiye Selçuklu Devleti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2014.

Çelikbilek, A. M., “Çingiz Kagan’a Karşı İlk İsyân: 1216 Hoyin İrgen (Ormanlı Boylar) İsyanı”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/10 (2023), s. 465-474.

_____, *Çingiz-nâmelere Göre Moğol Toplum Yapısı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2022.

Çetin, O., “Sultan I. Alâaddin Keykubâd ve Selçuklu-Moğol Münasebetleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/4 (1992), s. 109-115.

Çınar, B., “Moğolların İkinci Japonya Seferi: Kyushu 1281”, *Türkiyat Araştırmaları*, X (2009), s. 37-55.

Çiçek, S. E., “Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar”, *Türk Dili Araştırmaları-Belleten*, LXIII/1 (2015), s. 49-98.

Çolak, S., *Emir Nogay ve Deşt-i Kıpçak’ta Hâkimiyet Mücadelesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Dalkesen, N., “Alan-Goa Kültü ve Moğol Hanedanlıklarında Kadının Özgün Konumu”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, V/10 (2017), s. 191-201.

_____, “İslam Öncesi Devirlerde Orta Asya’da Değişen Kadın Erkek İlişkilerinde Töre”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/2 (2008), s. 441-449.

_____, “Moğol İmparatorluk Mirasının Önemli Bir Unsuru Olarak Alangua Kültü”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 275-292.

_____, “New Interpretation of Alan-gho’a in Akbar-name”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, XIV/27 (2019), s. 165-180.

Dayı, Ö., “Camiü’t-Tevarih’te Kubilay Han’ın Çin’deki İdari Teşkilatı ve Bayındırlık Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 55 (2015), s. 239-255.

_____, “Mahmut Yalavac’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, *Current Research in Social Sciences*, I/3 (2015), s. 63-68.

_____, *Moğolların Teşkilat ve İdari Tarihi, İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu

Yay., Ankara 2020.

_____-Ö. Tokan, “Moğol Dönemi İran’ında Uygur Kökenli bir Vali: Körgöz”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII/1 (2020), s. 110-121.

Delibalta, Y., “Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/25 (2021), s. 788-800.

_____, *XIII. Yüzyılda Moğol Ordularının Harp Teknikleri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2022.

Devlet, N., “Altın Ordu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IX, Çağ Yay., İstanbul 1992, s. 103-123.

_____, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, Başlık Yayın Grubu Yay., İstanbul 2010.

Doğrul, M., “Japon Siyasi Tarihinde Cengiz Han ve Moğollar”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 206-232.

Donuk, A., “Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği”, *Tarih Dergisi*, sayı 52 (2010), s. 1-12.

Doygun, M., “Hocend Müdafaası ve bir Direniş Örneği: Timur Melik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XL (2021), s. 170-189.

_____, *Harezmsahlar-Moğol Münasebetleri ve Harezmsahlar Devletinin İnkırazı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.

_____, *Moğollarda Ceza ve İşkence (Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar)*, Nobel Akademi Yay., İstanbul 2022.

Durak, N., “Afganistan’da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, ed. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 253-273.

_____, “Çingiz Han’ın Başveziri Ye-liu Çu-tsay (1189-1243)”, *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı “Tarih Uğrunda Bir Ömür”*, ed. İ.E. Atnur, Berikan Yay., Ankara 2012, s. 273-290.

_____, “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, *Turkish Studies*, III/1 (2008), s. 251-258.

_____, “Çingizli Hatunları II: Töregene Hatun”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, I/2 (2001), s. 117-126.

_____, “Çingizli Hatunları III: Dokuz Hatun”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, II/1 (2002), s. 125-137.

_____, “Moğolların İtil ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, IX/4 (2014), s. 401-411.

_____, “Otağdan Saraya Karakurum”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde: Prof. Dr. Mehmet Alpagu’ya Armağan*, I, ed. Z. İskefiyeli-M.B. Çelik, Nobel Kitap, Ankara 2020, s. 125-132.

Durmuşoğlu, K., “Moğol Sivil Valileri Döneminde Horasan (1233-1256)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/10 (2023), s. 475-492.

_____, “Moğol Tarihini Etkileyen Önemli bir Kadın: Naibe Töregene’nin Musâhibesi Fatıma Hatun”, *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyum Bildiri Kitabı*, ed. Ö. Subaşı, Erzurum 2022, s. 106-114.

Eberhard, W., “Kaylar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülahazalar”, *Belleten*, VIII/32 (1944), s. 567-588.

_____, “Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (1943), s. 19-30.

_____, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1947.

_____, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1942.

_____, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1957.

Ercan, A. B., “Moğol Tahakkümü Altında Gürcü Krallığı’nda Çıkan İsyân Hareketleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/9 (2023), s. 129-144.

_____, “Yuan Hanedanlığı’nda Bilim ve Kültür”, *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, V/2 (2021), s. 97-110.

Erdem, İ., “İlk Dönem Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadî Boyutu (1243-1258)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/38 (2005), s. 1-10.

Erdoğan, C., “Hârezşâh Devleti ve İsmâîliler Arasındaki İlişkiler”, *Türkiyat Mecmuası*, XXX/1 (2020), s. 97-128.

_____, “Moğollarda Kullanılan Beki/ Begi Unvanı Üzerine Notlar”, *Mavi Atlas*,

VII/1 (2019), s. 255-273.

_____-M. Sürücü, “Altın Orda-İlhanlı-Memlûk Devletleri İlişkilerinde Dini-Siyasi Münasebetler”, *IVth International Piri Reis Language, History, Geography Congress, Proceeding Book*, Ankara 2021, s. 1-14.

Eren, H., “Sibirya Türk Dillerinde Moğol Unsurları”, *Türk Dili Belleten*, sayı 14-15 (1944), s. 35-44.

Erkoç, H. İ., “Anadolu’da Moğol Etkileri (13-15. Yüzyıllar)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, XIII/19 (2015).

Ersoy, B.-A. Uçar, “Eski Kırım (Solhat) Camisi ve Medresesi”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, sayı 10 (2012), s. 61-79.

Esin, E., “Descriptions of Turks and Tatars of the Thirteenth Century in Some Anatolian Sources”, *Documenta Barbarorum Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, ed. K. Sagaster-M. Weiers, Weisbaden 1983, s. 81-87.

Fazlıoğlu, İ., “Altın Orda Ülkesi’nde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser (et-Tuhfe fi ilmil hisab)”, *Teoman Durulu’ya Armağan*, İstanbul 2008, s. 224-259.

Ganbat, A., *XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Konar-Göçerlerin İçtimai Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.

Gedikli, F., “Yasa”, *DİA*, XLIII, s. 336-340.

Gökalp, C., “Çin Kaynaklarına Göre Moğolların Anayurdu”, *Töre*, IV/17 (1972), s. 36-42.

_____, *Çin Kaynaklarına Göre Shi-wei Kabileleri (Proto Moğollar Üzerine bir Etüd İncelemesi)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Ankara 1973.

_____, *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Cengiz’in Zuhuruna Kadar Altaylardaki ve İç Moğolistan’daki Kabileler*, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1964.

Gökbilgin, Ö., “1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, sayı 4 (1972), s. 1-52.

Göksu, E., “Erzurum’un Sonbaharı”, *Turkish Studies*, IV/8 (2009), s. 1286-1297.

_____, “Kösedağ Savaşı (1243)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 2 (2019), s. 1-14.

Gömeç, S. Y., “Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVI/42 (2007), s. 1-7.

_____, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Türk Kültürü*, XLIV/521-522 (2006), s. 15-26.

_____, “Cengiz Han’ın Topraklarında Bölünme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/2 (2019), s. 203-208.

_____, “Çingiz Han ve Ortaya Çıktığı Çağın Özellikleri”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 23-42.

_____, “Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han’ın Soy ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri”, *Belleten*, LXXXII/294 (2018), s. 407-481.

_____, “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, *Turkish Studies*, II/2 (2007), s. 230-238.

_____, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yay., Ankara 2017.

Gül, B., “Orta Asya’dan Anadolu’ya Moğol Yayılmının Dilsel Sonuçları”, *Türkbilgi*, sayı 30 (2015), s. 187-200.

_____, “Türkçe ve Moğolca İlişkisi Üzerine”, *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, yay. haz. K. Yıldırım, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul 2020, s. 119-134.

_____, “Uygurlarda ve Moğollarda Evlatlık Uygulamaları”, *Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal*, ed. C. Kafadar-G. A. Tekin, *Journal of Turkish Studies*, Special Edition, I (2021), s. 129-140.

_____-U. Şahin, “Arap Harfli Çok Dilli Sözlüklerde Moğolca Askerî Terminoloji”, *Turkologia*, IV/122 (2022), s. 30-41.

Gül, M., “Anadolu’da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkılar”, *Tarih Okulu Dergisi*, IX/25 (2016), s. 455-473.

_____, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

Gül, S., “Kalka Muharebesi”, *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1 (2019), s. 242-251.

Gülensoy, T., “Altan Topçı”, *Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s. 597-634.

- _____, “Altan Topçü II.”, *Belleten*, L/196 (1986), s. 9-72.
- _____, “Altan Topçü III.”, *Belleten*, LI/199 (1987), s. 19-66.
- _____, “Anadolu’da Moğolca Yer Adları ve Rumeli’deki İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, XI/2 (1981), s. 126-131.
- _____, “Anadolu’da Moğollar ve Samager Noyan Hakkında Yeni Bir Efsane”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 661-666.
- _____, “Divanü Lügati-t Türk ve Kutadgu Bilig’deki Moğolca Kelimeler Üzerine”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, sayı 22 (1984), s. 90-103.
- _____, “Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar”, *Türkoloji Dergisi*, VI (1974), s. 235-259.
- _____, “Moğolların Gizli Tarihi ve Altan Topçü’nin Türk Dili ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, XXXIV (1986), s. 25-30.
- _____, “Moğolların Gizli Tarihi’ne ve Altan Topçü’ye Göre Çinggis-Han’ın Şeceresi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8 (1967), s. 189-191.
- _____, “Moğolların Gizli Tarihindeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme”, *Türkoloji Dergisi*, V/1 (1973), s. 93-135.
- Güler, N., “Cengiz Han’ın Mâverâünnehir’i Zaptı (1220)”, *Anasay*, I/1 (2017), s. 15-36.
- Güler, Ö., “Osmanlı Öncesinde Altın Orda Devleti Dış İlişkileri Üzerine bir Değerlendirme”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, sayı 37 (2018), s. 99-111.
- Gülten, S., “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar”, *History Studies*, IX/4 (2017), s. 53-61.
- Günel, Z., “Nöker”, *DİA*, XXXIII, s. 216-217.
- Gündoğdu, A., “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, *Proceeding of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in Volga-Ural Region*, İrcica, Kazan 2005, s. 233-248.
- _____, “Altın Orda ve Osmanlı Devleti’nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yeseviliğin Rolü Üzerine Bazı Düşünceler”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2016, s. 31-48.

_____, “Türkiye ve Türk Dünyası Tarih Bilincinde Cengiz ve Halefleri Algısı”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 78-110.

Güner, G., “Codex Cumanicus’ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, sayı 20 (2017), s. 9-24.

Güneş, İ., “13. Yüzyıl Moğol Yaşamında At ve Atçılık”, *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, sayı 1 (2022), s. 62-75.

_____, “İlk Dönem İlhanlı-Altın Orda Düşmanlığının Sebepleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/7 (2022), s. 69-78.

Hilmi Ziya, “Türkler ve Moğollar”, *Anadolu Mecmuası*, I/5 (1924), s. 169-175.

Hizmetli, S., “Çağatay Devleti”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 355-358.

İnan, A., “Cuci Ulusunda Kullanılan Bayza ve Baysa Kelimeleri Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, IV (1934), s. 305-306.

_____, “Destan-ı Nesl-i Çengiz Han Kitabı Hakkında I”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, III, sayı 25 (İstanbul 1934), s. 9-14; sayı 28 (İstanbul 1934), s. 131-133.

_____, “Doğu Türk ve Moğol Folklorunda Erdene Kelimesine Dair”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/5 (1943), s. 133-135.

_____, “Nayman Boyunun Menşei Meselesi”, *Belleten*, XXIV/96 (1960), s. 539-565.

_____, “Ongutların Menşei Meselesi”, *Belleten*, VIII/31 (1944), s. 453-456.

İsakov, A., “Kırgızlarda ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim (VI-XV. Yüzyıllar Arası)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III/6 (2013), s. 161-172.

_____, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2017.

İzgi, C., “Canıbek Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı”, *Divan*, sayı 2 (1996), s. 147-172.

İzgi, Ö., “Central Asia after the Mongol Invasion-Islam and Sedentary Life as a Consequence”, *Hacettepe Bulletin of Social Sciences and Humanities*, V/1 (1973), s. 43-56.

_____, “Harezmsah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi”, *Türk Kültür Dergisi*, sayı 170 (1976), s. 92-99.

_____, “Kuruluş Devirlerinde Uygurların Kıtanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kıtanlar Arasındaki Münasebetler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8 (1977), s. 7-16.

_____, “Moğollarda Evlenme Adeti”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildiriler*, IV, Ankara 1982, s. 255-262.

_____, “Moğolların Batı İstilasası ve Türk Tarihi Açısından Önemi”, *Türk Kültür Araştırmaları*, XXIII/1-2 (1985), s. 323-339.

_____, “Tatar Adı Hakkında”, *Emel*, sayı 147 (1985), s. 11-20.

Kafalı, M., “Altın Orda Hanlığı”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 397-411.

_____, “Altın Orda Tarihi Hakkında Bibliyografya Tenkidi”, *Türk Kültürü*, sayı 11 (1962).

_____, “Batu Han”, *DİA*, V, s. 208-210.

_____, “Cengiz Han”, *DİA*, VII, s. 367-369.

_____, “Cuci Han”, *DİA*, VIII, s. 78-79.

_____, “Cuci Ulusu ve Ak Orda (Altın Orda), Gök Orda Hanlıkları”, *Tarih Dergisi*, sayı 24 (1970), s. 59-68.

_____, “Cuci Ulusu ve Şubeler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 1 (1970), s. 103-120.

_____, “Cuci Ulusu’ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Rollerini ve Ehemmiyetleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 2 (1971), s. 99-110.

_____, “Cuci Ulusu’ndaki İl ve Kabilelerin Siyasî Rollerini ve Ehemmiyeti”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 2 (1971), s. 99-110.

_____, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *Tarih Dergisi*, sayı 25 (1971), s. 179-188.

_____, “Özbek Han”, *DİA*, XXXIV, s. 107-109.

_____, “The Chagatay Khanate”, *The Mongols History and Culture*, ed. Bülent Arıselim Aslantaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2006, s. 85-116.

_____, “Toktamış”, *İA*, XII, s. 412-420.

_____, *Altın Orda Hanlığında Sayın Han Sülalesi*, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1972.

_____, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1976.

_____, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1965.

_____, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2009.

Kafesoğlu, İ., “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *Tarih Dergisi*, V/8 (1953), s. 105-136.

_____, *Harzemşahlar Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.

Kalan, E., “Altın Orda'nın Ticari- Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el Cedid Örneğiyle)”, çev. M. Akıncı, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/2 (2020), s. 459-473.

Kalan, E., “Nüvizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227–1357)”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.33/2012, s.23-34.

_____, “Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 44-62.

_____, “Moğollar Devrinde İpek Yolu”, *İpek Yolu*, ed. A. Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, s. 93-108.

_____, “Moğollarda Yazılı Geleneğin Kökenleri ve Cengiz Taşı”, *Türkbilig*, sayı 35 (2018), s. 1-16.

_____, “Moğolların Gizli Tarihçesi'ne Göre Moğollarda Kız İsteme ve Evliliğe Dair Bazı Deyimler ve Gelenekler”, *Yalın Kaya Bitig Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, ed. Hatice Şirin User-Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2013, s. 373-382.

_____, “Ortaçağ'ın Büyük İpek Yolu: Doğu Avrupa'yı Asya'ya Bağlayan Ana Ticaret Yolu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XVIII/1 (2018), s. 143-152.

_____, “Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1 (2012), s. 119-130.

_____, “Vliyanie Torgovo-Ekonomičeskih Svyazey na Politiki Mejdu Zolotoy Ordoy i Gosudarstvom İl'hanov”, *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*, ed. B. Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2012.

_____, “XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikaları”, *Avrasya Etüdüleri*, XLV/1 (2014), s. 43-62.

_____, *Ulus Cuçi (Zolotoya Orda) i Stranı Vostoka: Torgovo-Ekonomiçeskie Vzaimootnoşeniya vo Vtoroy Polovine XIII–XIV vv.*, İstitut İstorii im. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2012.

Kalkan, M., “Türk-Moğol Kavimleri arasında Kırgızların Demografik-etnik Erime Seyirleri”, *Bilgi*, sayı 57 (2011), s. 83-114.

Kamalov, İ., “Altın Orda Devleti”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay-S. Acar, Kitabevi Yay., İstanbul 2018, s. 577-624.

_____, “Altın Orda Hanlığında Hanedan Kadınlar”, *Ortaçağda Kadın*, haz. Ç. Altan, Lotus Yay., Ankara 2011, s. 593-604.

_____, “Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)”, *Karadeniz Araştırmaları*, IV/4 (2005), s. 3-20.

_____, “Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri”, *Yeni Türkiye Dergisi*, sayı 53 (2013), s. 334-335.

_____, “Altın Ordu Devleti'nin Adı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 141 (2002), s. 115-120.

_____, “İssledovaniya o Zolotoy Orde v Turtsii”, *Zolotoordinskoe Nasledie: Materiali Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Kazan 2009, s. 295-304.

_____, “Moğol İstilas ve Anadolu Kültürüne Tesirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 140 (2001), s. 167-180.

_____, “Osmanlı Öncesi Avrupa'daki Türk Hâkimiyeti: Altın Orda”, *Avrasya Fatih Tatarlar*, Kaknüs Yay., İstanbul 2007, s. 79-100.

_____, “Otnoşeniya Zolotoy Ordu s Bolgarskim Knyajestvom”, *Zolotoordinskaya Tsvivilizatsiya, Sbornik Statey*, No. 4, Kazan 2011, s. 35-39.

_____, “Otnoşeniya Zolotoy Ordu s Vizantitey (1261-1453)”, *Zolotoordinskoe Nasledie: Materiali Vtoroy Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Kazan 2011, s. 33-38.

_____, “Saray”, *DİA*, XXXVI, s. 121-122.

_____, “Toktamış Han ve Altın Orda'nın Parçalanmasındaki İlk Adımlar”, *Avrasya Fatih Tatarlar*, Kaknüs Yay., İstanbul 2007, s. 101-116.

_____, “Türk ve Rus Devlet İnşa Süreçlerinde Bizans ve Altın Orda Devletlerinin Çok Boyutlu Etkileri ve Tarihsel Miras”, *Türkiye Cumhuriyeti Rusya Federasyonu İlişkileri*, ed. H. Çakmak-M.S. Erol, Barış Kitap Yay., Ankara 2013, s. 11-21.

_____, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009 (Rusça tercümesi: *Zolotaya Orda i Russkiy Ulus (Tatarskoye Vliyaniye na Rossiya)*, Kazan 2016).

_____, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yay., İstanbul 2003.

_____, *Omoşeniya Zolotoy Ordı s Hulagidami*, Kazan 2007.

_____-İ. Mirgaleev, “K Voprosu o Vzaimootnoşeniya Zolotoy Ordı s Osmanskoy İmperiyey”, *Zolotoordinskaya Tsiviliatsiya*, I/1 (2008), s. 87-94.

_____-İ. Mirgaleev, “Altın Orda Bulgar Knezliği Münasebetleri”, *Rumeli Kültürü*, sayı 19 (2008), s. 36-43.

_____-İ. Mirgaleev, “Altın Orda Devleti Tarihi Kaynakları”, *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, ed. Altan Çetin, Kriter Yay., İstanbul 2008, s. 24-29.

_____-İ. Mirgaleev, “Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, II/3 (2008), s. 187-198.

Kançal, N. F., “Contextualising the Decorum of Golden Horde Period Mosques in Crimea Artistic Interactions as Reflected in Patronage and Material Culture”, *Revue des Mondes Musulmans et de la mediterranee*, CXLIII (2018), s. 191-214.

_____, “Kırım’daki Türk-İslam Mimari Mirasına Kısa Bir Bakış”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi, Kırım*, ed. Ö. Yücel, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2015, s. 217-238.

_____, “Özbek Han Camii”, *DİA*, XXXIV, s. 109-110.

Karaaslan, B., *Perception of Chinggis Khan: A Comparison of Medieval Mongolian, Persian and Chinese Historical Sources*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2022.

Karadağ, S., “A.C.S. Peacock Moğol Anadolu’sunda İslam, Edebiyat ve Toplum”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/10 (2023), s. 887-890.

Karadavut, A., “Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Geçen Onluk Yüzlük Sözcükleri Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 47 (2019), s. 115-126.

Karaduman, R., “Neseb-nâme-i Mülük (Şuâb-ı Pencgane) ve Muizü’l-ensâb adlı Eserlere

Göre Ögedey Han ve Çağatay Han'ın Hatunları”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/8 (2022), s. 565-576.

Kaya, Ç., “Büyük Moğol Ulusu’nda Hanedan Değişim Süreci ve Siyasi Etkileri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, IX/27 (2021), s. 37-54.

_____, “Büyük Moğol Ulusu’nda İlk Veliht Tayini Hususuna Dair bir İnceleme”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 14 (2021), s. 23-34.

_____, “Cengiz Han’ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XI/22 (2021), s. 189-199.

_____, “Moğol Tarihinde Temüğe Otçigin’e Dair Notlar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, sayı 37 (2022), s. 299-312.

_____, “Sönid Boyu Noyanlarından Çağatay (Sönitey)”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XV/2 (2020), s. 374-379.

_____, “XIII. Yüzyıl Büyük Moğol Ulusu’na Kağan Tayininde Akalığın Yeri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/2 (2022), s. 254-261.

_____, “XIII. Yüzyıl Büyük Moğol Ulusunda Kağan ve Han Unvanının Kullanımına Dair Bir İnceleme”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, VIII/21 (2020), s. 290-297.

_____, *Çağatay Hanlığı ile Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (1227-1318)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Antalya 2020.

Kaymaz, N., “Anadolu’da Moğollar Adlı bir Yazı Dolayısıyla”, *DTCF Dergisi*, XXVI/3-4 (1968), s. 135-155.

Keleş, E., “Avrupa ile Yapılan İttifakın İlhanlı Hükümdarlarının Dinî Tercihi ve Dâhili Siyaseti Üzerindeki Tesiri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXI/239 (2019), s. 345-364.

_____, “Moğol Dönemi Ticaretin Gelişmesinde Doğu Anadolu Kervan Yollarının Yeri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XLI/72 (2022), s. 139-161.

_____, “Moğol İşgali Sırasında Van Gölü Havzası’na Gelen Türk-Moğol Boyları”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2018), s. 186-211.

Kemaloğlu, İ., “Altın Orda Devleti”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 98-149.

_____, “Altın Orda Devleti”, *Ötüken’den Kırım’a Türk Dünyası Tarihi*, haz. A.

Kanlıdere-İ. Kemalöglü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 273-291.

_____, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemalöglü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 29-66.

_____, “Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu ile Bağlantılı Ticaret Yolları”, *İpek*, ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, s. 363-377.

_____, “Pyana Nehri Savaşı Hakkında Hikâye (Giriş, Tercüme ve Değerlendirme)”, *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, ed. T. Eray Biber, Yeditepe Yay., İstanbul 2019, s. 357-364.

_____, “Rus Yıllıklarındaki Tarihî Hikayelerde Altın Orda”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 194-204.

_____, “Sovyet Tarih Yazımında Altın Orda”, *Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri*, ed. Abdülvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yay., İstanbul 2016, s. 181-187.

_____, “Yarlık”, *DİA*, XLIII, s. 334-335.

Khelejani, A. H., *İlhanlılar ile Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.

Kılıç, E., *Altın Orda Devletinin İktisadî Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

Kirişoğlu, A.-K. Ekici, “Avrupa'da Bir İlhanlı Elçisi: Rabban Bar Sauma, Marko Polo'nun İzinde Doğu'dan Batı'ya Seyahat”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VIII/2 (2022), s. 323-381.

Kirişoğlu, A., *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2018.

Koca, S., “Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, sayı 5 (2009), s. 187-216.

_____, “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 37 (2015), s. 35-84.

Koç, D., “Cengiz Han Sonrasında Moğollar”, *Türk Moğol Tarihi*, ed. K. Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 151-167.

_____, *İdil Bulgarları*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Konukçu, E., “Berke Han”, *DİA*, V, s. 506-507.

_____, “Moğol Sünit Boyundan Ötegedai’li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Noyanı”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, ed. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 275-287.

Korkmaz, T. A., “Altın Orda Devleti’nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Aksarayî ve Kalendernâme Adlı Eseri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, XVI (2018), s. 205-219.

_____, *Altın Orda Devleti’nde Din*, Berikan Yay., Ankara 2018.

Korkmaz, Z., “Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sayı 34 (1986), s. 43-52.

Köklünar, O., *Moğollarda Psikolojik Harp ve İşkençe Teknikleri*, Kabalcı Yay., İstanbul 2023.

Köksal, M., “Harezmsahları Yıkıma Götüren Olay: Otrar Faciası (1218)”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XI/1 (2021), s. 171-188.

Köprülü, F., “Altın Orda’ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Belleten*, V/19 (1941), s. 397-436.

_____, “Cengiz Han”, *İA*, III, s. 91-100.

_____, “Daruga”, *İA*, III, s. 486-489.

_____, “Sadri Maksudof -Çinlilerle Moğolların Houei-Houları ve Orhun Türk Kitabelerinin Oğuzları”, *Türkiyat Mecmuası*, I (1925), s. 24-28.

Kurat, A. N., “Altın Orda Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1976, s. 926-932.

_____, “Batu Han ve Fütuhâtı”, *Yeni Türkiye*, I/32 (1935), s. 2033-2042.

_____, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1972 (Rusça tercümesi: *Sobranie Soçineniy, Kniga II, Tyurskie Plemena i Gosudartsva v Polvolje i Severnom Priçernomore v IV-XVIII vv.*, Pervod s Turetskogo Yu.N. Karimova, L.B. Baltaeva, M.R. İsmagilova, İstitut İstorii Akademi Nauk RT, Kazan 2015).

_____, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına*

Ait Yarlık ve Bitikler, DTCF Yay., Ankara 1940 (Rusça tercümesi: *Sobranie Soçineniy Kniga I: Yarlık i Bitiki Hanov Zolotoy Ordı, Krıma i Turkeстана v Arhive Muzeje Dvortsa Topkapı*, Pervod s Turetskogo R.R. Galeeva, İstitut İstorii Akademii Nauk RT, Kazan 2014).

Kurtoğlu, F., “Son Altın Ordu Hükümdarının Osmanlı Hükümdarı Mehmet II’ye bir Mektubu”, *Bellekten*, II/5-6 (1938), s. 247-250.

Kushenova, G., “Cengiz Han’ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch’u-Tsai: Devlet Anlayışları ve Uygulamaları”, *Bilig*, sayı 42 (2007), s. 229-242.

_____, “Ögedey Kaan Devrinde Türkistan’da Teşkilat Yapısı”, *Bilig*, sayı 38 (2006), s. 185-194.

_____, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraiünnehir (1229-1241)*, IQ Yay., İstanbul 2013.

Kütük, A., “Türk/ Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler ve Uygulama Esasları”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/7 (2022), s. 43-56.

Mehmed Hilmi, “Türkler ve Moğollar I-II”, *Dergah*, II/21 (1922), s. 138-139; II/ 22 (1922), s. 154-155.

Mehmed Şerefeddin, “Cengiz Han İb, Arab Şah’dan Mütercim”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IV/1 (1925), s. 12-44.

Mirzaoğlu-Sıvacı, F. G., “Dede Korkut Kitabı ve Manghol-un Niuça Tobça’an (İki Metnin Benzerlikleri Üzerine Bir İnceleme)”, *Türkbilig*, sayı 11 (2006), s. 149-163.

Mustafaoğlu, R., “Rus Atasözlerinde Tatar İmgesi”, *Türkiyat Mecmuası*, XXX/1 (2020), s. 195-210.

Ochirpurev, D., *Tevârih-i Güzide-Nusret nâme’nin Türk Moğol Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2021.

Oğuz, A. Y., *Moğol İmparatorluğu’nda Barut: Tedariki, Kullanımı ve Avrasya Halklarına Tesiri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2023.

Oktay, H., *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007.

_____, *Moğollar Ermeniler Papalık*, Hitabevi Yay., Ankara 2022.

Ögel, B., “Alaaddin Keykubad Çağında Batı İran’da Çormahan Noyan’ın Durumu ve

Statüsü”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (1988), s. 13-17.

_____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

_____, *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri*, Taipei 1964.

_____, *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002.

_____, *Türk Mitolojisi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1971.

_____-A. Temir-F. Sümer, “Tatarlar”, *İA*, XII/1, s. 50-61.

Ölmez, Z., *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, Kebikeç Yay., Ankara 2003.

Özbayraktar, A., “Mahmut Tarabi İsyanı (1238)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, sayı 84 (2017), s. 211-227.

Özbek, S., “Türkiye Selçuklularının Çöküşünde Sebep Sonuç İlişkisi Yassıçemen'den Köseadağ'a”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, V/1 (2018), s. 2-17.

Özcan, A. T., “Altın Orda Egemenliği Altında Bir Knez: Moskova Knezi Daniil Aleksandroviç ve Zamanı (1261-1303)”, *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (2020), s. 1-22.

_____, “Altın Orda Hanlığı Zamanında Karadeniz'in Kafkasya Sahillerinde Cenovalı Tüccarlar, Kolonileri ve Ticari Yaşam”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2020), s. 91-105.

_____, “Chronica Maiora'da Moğol İmajı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/2 (2012), s. 427-458.

_____, “Ekrem Kalan, Cuçi Ulus ve Doğu Ülkeleri: XIII. Yüzyılın İkinci Yarısı-XIV. Yüzyıllarda Ticari Ekonomik İlişkiler”, *Bellekten*, LXXXI/290 (2017), s. 281-283.

_____, “Hülegü'nün Ortadoğu Seferinde Kudüs ve Kentin Moğol-Haçlı İlişkilerinin Dönüşümündeki Yeri”, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, IX (2021), s. 1-19.

_____, “Korykoslu Hayton'un Flos Historiarum Terre Orientis Adlı Eserinde Altın Orda Hanlığı ile İlgili Bilgiler Üzerine”, *The Legends Journal of European History Studies*, sayı 1 (2020), s. 11-19.

_____, “Macar Papaz Julian'ın 1237 Tarihli Moğol Raporu”, *Tarih Araştırmaları*

Dergisi, XXIX/48 (2010), s. 90-99.

_____, “Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 34 (2013), s. 147-163.

_____, “Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine”, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/4 (2020), s. 42-62.

_____, “Moğolistan’dan Avrupa’ya bir Moğol Komutanı: Burulday Noyan”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde: Prof. Dr. Mehmet Alpargu’ya Armağan*, ed. Z. İskefiyeli-M.B. Çelik, Nobel Kitap, Ankara 2020, s. 133-145.

_____, “Mustafa Alican, Tarihin Kara Yazısı Moğollar, Timaş Yay., İstanbul 2016”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2018), s. 167-180.

_____, “Sartak Han”, *Tarihin ve Tarihinin İzinden Kazım Yaşar Kopraman Armağanı*, TKAE Yay., Ankara 2014, s. 172-190.

_____, “Türk Devlet Teşkilatının Moğol Hanlığı ve Şube Devletleri Üzerindeki Tesirlerine Dair Bazı Tespitler”, *Birinci Ermenek Tarih-Toplum-Devlet Çalıştayı*, Keskin Color Matbaası, İstanbul 2019, s. 139-153.

_____, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2017 (Bu eserin güncel baskısı: *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2022).

_____, “Chronica Maiora’da Moğollara Dair Kayıtlar”, *Tarih Okulu*, XVI (2013), s. 23-77.

Özdemir, A., “Moğol İstilasının Sebepleri”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 489-520.

_____, *Moğol İstilas ve Abbasi Devleti’nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülegü Dönemleri) (616-656/ 1219-1258)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

_____, *Moğol İstilas ve Cengiz ve Hülagu Dönemleri*, İz Yay., İstanbul 2011.

_____, *Son Abbasi Halifesi Müsta’sım Billâh ve Dönemi (640-656/ 1242-1258)*, Hacegan Akademi Kitaplığı Yay., İstanbul 2005.

_____, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş ve Yükseliş Dönemi’nde Anadolu’da Moğol Algısı”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXX (2010), s. 21-35.

Özel, H., “Kimek-Kıpçak Etnik Oluşumunda Moğol Kökenli Unsurlar”, *Karadeniz Araştırmaları*, XIX/76 (2022), s. 1097-1108.

Özgüdenli, O. G., “Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu”, *Orta Asya Türk Tarihi*, ed. A. Ahmetbeyoğlu, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2016, s. 72-93.

_____, “İncü”, *DİA*, XXII, s. 281.

_____, “Karakorum”, *DİA*, Ek 2, s. 22-23.

_____, “Moğolistan”, *DİA*, Ek 2, s. 278-280.

_____, “Moğollar”, *DİA*, XXX, s. 225-229.

_____, “Ögedey”, *DİA*, XXXIV, s. 21-22.

_____, “Tümen”, *DİA*, XLI, s. 461-462.

_____, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 221-244.

_____-R.Prazniak, “Kubilay Kağan”, *DİA*, Ek 2, s. 88-89.

_____-G. Öztürk-A. Koç, “Toktamış Adı Hakkında”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV (2004), s. 321-332.

Özkaya, T., “Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar”, *Belleten*, LIV/209 (1990), s. 497-532.

Özturhan, A., “Özbek Han Dönemi Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/2 (2022), s. 430-439.

Özyetgin, A. M., “Altın Orda Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarığı”, *Türkoloji Dergisi*, XIII/1 (2000), s. 167-192.

_____, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Uslup İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996.

_____, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, *International Journal of Central Asian Studies*, XIII (2009), s.441-458.

_____, “Altın Orda Devlet Teşkilatında Elçilik Terminolojisi”, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 193-208.

_____, “Altın Orda Hanlığı'nın Resmi Yazışma Geleneği”, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 11-36.

_____, *Eski Türk Vergi Terimleri*, Köksav Yay., Ankara 2004.

_____, -İ. Kemalöğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018.

Paşaoğlu, D. D., “Altın Orda Hanlığı’nda Harezmi’nin Yeri”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, IX/18 (2023), s. 135-148.

_____, “Altın Orda Hanlığı’nda Kadın (Ailede, Toplumda ve Yönetimde)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 23 (2023), s. 371-400.

_____, “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIII/56 (2014), s. 147-190.

Paydaş, K.-F. Bostancı, “Han Sultan’ın Berke Han’ın Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mütalalar”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VI/4 (2020), s. 1344-1355.

Sadak, N., “Cengiz Han’ın Yasası”, *Tarihten Sesler*, I/4 (1944), s. 27-37.

Sadri Maksudi, “Çinliler ve Moğolların Hüvey-Hu ve Uygurlarıyla Orhun Türk Kitabelerindeki Oğuzların Ayniyeti”, *Türk Yurdu*, sayı 1 (1925), s. 42-47.

_____, “Çinlilerin Hüvey-Hu Dedikleri Halkın Orhun Kitabelerindeki Doğuz Oğuzların Aynı Olduğuna Dair İzahat (Köprülüzade Mehmed Fuad Bey’in Tenkitlerine Cevap)”, *Türk Yurdu*, III/14 (1925), s. 218-231.

_____, “Moğollarla Oğuzlar”, *Türk Yurdu*, sayı 2 (1927), s. 37-38.

Saray, M., “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, II, s. 538-540.

Serdar, M.-M. Hanar, “Kösedağ Savaşı’nın Anadolu’nun Demografik Yapısına Etkisi”, *Türk’ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası 1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu’nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. A. Kaya, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas 2018, s. 349-363.

Söyüt, Y., “Moğol İmparatorluğu’nun Kadın Naibesi: Töregene Hatun”, *Journal of Universal History Studies*, IV/2 (2021), s. 212-228.

Subaşı, Ö., “Siyasi Evlilikler Bağlamında Moğol Dış Politikası ve Kadın”, *Anasay*, sayı 21 (2022), s. 3-49.

_____, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015.

_____, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Sümer, F., “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 1 (1970), s. 1-147.

_____, “Tatarlar”, *DİA*, XL, s. 168-170.

_____, *Anadolu’da Moğollar*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2022.

Sürücü, M., “Altın Orda Devleti’nde Bir Dönüm Noktası: Emir Nogay”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 69 (2022), s. 1-8.

Şahin, K., “Cend Şehri ve Moğol Hâkimiyeti”, *Anasay*, sayı 8 (2019), s. 43-72.

Şahin, M., “Moğol Döneminin Yöneticilerinden Melik Mecneddîn-i Kalyonî ve Oğlu Şemseddîn Muhammed-i Kalyonî”, *Tarih Okulu*, VII/17 (2014), s. 155-163.

_____, “Ögedey Kağan’ın Herât Emîri Uygur Türk’ü Harlığı”, *Bilig*, sayı 84 (2018), s. 23-43.

_____-M. Demir, “Moğolların Meyyâfârikîn Kuşatması”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI/1 (2021), s. 381-406.

Şen, H., “Kubilay Han’ın Güney Song Seferi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, IX/27 (2021), s. 67-79.

_____, “Kubilay Han’ın Ordusu Karşısında Shikken (Naip) Hojo Tokimune”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VIII/4 (2022), s. 983-995.

_____, “Moğol Hakimiyetinde Koryo (Kore)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VII/3 (2020), s. 1519-1541.

_____, *Kubilay Döneminde Yuan Hanedanı-Japon İlişkileri*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Manisa 2019.

Şen, M. E., “Bilim Tarihçisi Sübki’ye Göre Cengiz Han”, *Akademik Bakış*, VI/11 (2012), s. 237-265.

Şimşek, Y., “Altın Ordu Sahasında Yazılan Türkçe Eserler”, *Yeni Türkiye*, XXIX/131 (2023), s. 16-32.

Taneri, A., *Celaleddin Harezşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977.

_____, *Harezşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993.

Targaç, M. İ., “Koleksiyonumdaki Çok Nadir bir Turakine Hatun Sikkesinin Anımsattıkları”, *Türk Numizmatik Derneği*, Bülten No. 41 (2009), s. 8-12.

Taşagül, A., “6-9. Yüzyıllar Arasında Moğolistan’da Türk ve Moğol Kabilelerin Coğrafi Dağılımı ve Kültürel İlişkileri”, *Central Asian Studies: Past, Present and Future*, ed. H. Komatsu-Ş. Karasar-T. Dadabaev-G. Kurmangaliyeva Ercilasun, Maltepe Üniversitesi Yay., İstanbul 2011, s. 293-308.

_____, “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 11-28.

_____, “Etno-Cultural Distribution of Turkic and Mongolian Tribes between the 6th and 9th Century AD”, *Ulken Altay Elemei*, I/2 (2015), s. 177-190.

_____, “Göktürk Dönemi Türk-Moğol Boy İlişkileri (542-745)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, LIX/1 (2011), s. 81-104.

_____, “Göktürk Dönemi Türk-Moğol Boy İlişkileri (542-745)”, *Türk-Moğol Tarihi*, ed. K. Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2021, s. 23-48.

_____, “Hanbalık”, *DİA*, XV, s. 524-525.

_____, “Karahıtaylar”, *DİA*, XXIV, s. 415-416.

_____, “Kurultay”, *DİA*, Ek2, s. 94-95.

_____, “Turkish-Mongolian Relations in the Early Period”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/13 (2005), s. 67-73.

Tatar, M. A.-N. K. Pilehvarian, “İdil-Ural’da Altın Orda Dönemi Camileri”, *Yeni Türkiye*, XXIX/131 (2023), s. 33-56.

Temir, A., “Die Sozial-militarische Organisation der Mongolen um 1200 n. Chr”, *DTCF Dergisi*, XVIII/3-4 (1960), s. 221-225.

_____, “Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 256-264.

_____, “Mongolian (or Turco-Mongolian) Khanate”, *The Mongols History and Culture*, ed. Bülent Arı-Selim Aslantaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2006, s. 59-84.

_____, “Türk Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilat”, *Türk Kültürü*, X/118 (1972), s. 190-207.

_____, “Türk Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1975, s. 910-925.

_____, “Moğolca ile Türkçe İlişkileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sayı 37 (1989), s. 259-300.

_____, “Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler”, *DTCF Dergisi*, XIII/1-2 (1955), s. 1-25.

Temizsu, H., *Yasak, Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

Tezcan, M., “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1 (2009), s. 151-194.

Teziç, M. C., *Boyunduruk, Rus Kimliğinin İnşasında Moğol Tatar Boyunduruğu ve Tarih Ders Kitaplarında Konar Göçer Ötekinin İnşası*, Grafiker Yay., Ankara 2022.

Togan, İ., “Altın Orda Çözülürken Kırım’a Giderken Yol”, *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 291-324.

_____, “Boy Devlet İlişkileri ve Buluo (Bölük) Meselesi”, *Halil İnalcık Armağanı*, ed. T. Takış, I, Doğu Batı Yay., Ankara 2009, s. 43-86.

_____, “Chinggis Khan and the Mongols”, *The Mongols History and Culture*, ed. Bülent Arı-Selim Aslantaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2006, s. 1-58.

_____, “Çinggis Han Devleti’nin Kuruluş Safhaları ve Devlet Geleneği”, *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1987, s. 529-541.

_____, “Çinggis Han ve Ahvadı Zamanında Moğol Veraset Düzeni”, *Bengü Bitig: Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 2013, s. 569-579.

_____, “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 235-255.

_____, “Çinggis Han’ın İç Asya Halklarının Kaderine Getirdiği Değişim”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 2-20.

_____, “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret ve Ortak Tüccarları”, *Toplum ve Bilim*, sayı 25/26 (1984), s. 71-90.

_____, “Second Wave of Islam and Özbek Khan: Strategies for Conflict Resolution”, *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Volga-Ural Region*, İstanbul 2004, s. 15-33.

_____, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Cinggis Khan*, Brill Publishing, Leiden 1998.

Togan, Z. V., Moğollar, Cengiz ve Türklük”, *Bozkurt*, sayı 6 (1940), s. 130-131.

_____, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, Bozkurt Yay., İstanbul 1941.

_____, *Umumî Türk Tarihine Giriş I En Eski Devirlerden XVI. Yüzyıla Kadar*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

Tuğrul, M.-C. Korkut, “Cengiz Han’ın İktisat Düşüncesi ve Mirası”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 150-168.

Tuğuz, Z., “Oğuz Kağan Destanı ve Moğolların Gizli Tarihi’ndeki Ortak Tip ve Motifler”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, X/30 (2022), s. 323-336.

Tuna, O. N., “Osmanlıcada Moğolca Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, XVIII (1973-1975), s. 281-314.

_____, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, XVII (1972), s. 209-250.

Tural, M., “Cengiz Han Tanrı’nın Oğlu mu? Zalim Bir Deccal mi?”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, XI (2018), s. 288-305.

_____, “Hülegü Han’ın Bağdat’ı İstilas ve Tahribe Teşvik Meselesi”, *Tarih Okulu*, sayı 30 (2017), s. 21-50.

_____, “Moğol Toplum Hayatında ‘Ölümünden sonra Cengiz Han’”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XII/2 (2018), s. 197-210.

_____, *Asya’ya Yolculuklar Hıristiyan Dünyası ve Moğollar Dini İdealler ve Politik Kaygılar*, Timaş Yay., İstanbul 2021.

Turan, O., “Çingiz Adı Hakkında”, *Belleten*, V/19 (1941), s. 267-276.

_____, *Selçuklular ve Türkiye: Siyasi Tarih, Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1318)*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Türker, Ö.-R. Karaduman, “XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Sauma’nın Elçilik Misyonu”, *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Feda Şamil Arık’a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar III*, ed. Alparslan Demir vd., Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2018, s. 723-743.

Türker, Ö.-S. S. Ükten, “Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu’da Haçlı-Moğol Münasebetleri”, *DTCF Dergisi*, LIV/1 (2014), s. 319-344.

Türkmen, F., “Yeni bir Oğuzname Yazmasındaki Cengiz Han’la İlgili Rivayetler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXII/1-2 (1994), s. 343-362.

Usul, D., “T’a-Ta Tonga’nın Etnik Kökeni ve Moğol Devlet İdaresindeki Rolü”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, sayı 21 (2023), s. 38-49.

Uyar, M., “Buqa Chingsang: Protagonist of Qubilai Khan’s Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty”, *Belleten*, LXXXI/291 (2017), s. 373-386.

_____, “Kubilay Han’ın Hülegü Hanedanlığı’na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buka Chingsang”, çev. E. Ateş, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2020), s. 217-227.

_____, “Moğol Hanlarının Müslümanlaşması”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 132-148.

_____, “Moğol İmparatorluğu Bürokrasisinde ve Ekonomisinde Türkler”, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 35-38.

_____, “Moğollar Anadolu’da”, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 63-89.

_____, “Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East During the Middle Ages”, *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, C. I, 2017, s.43-54.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kurumları Üzerinde Moğol Etkileri”, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 91-95.

_____, “Proto-moğol ve Türk İlişkileri”, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 17-24.

_____, “Vahşi Hayvanlar Üzerinde Savaş Pratiği: Ortaçağ Moğol Ordularının Sürek Avları”, *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür, 75. Doğum Yılında Prof.Dr. İsmail Aka’ya Armağan*, ed. Musa Şamil Yüksel, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2017, s. 77-83.

_____, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2020.

Uyumaz, E., *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi*

(1220-1237), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003.

Uzun, K., “Başlangıcından Sultan En-Nâsır Muhammed’in Üçüncü Saltanatına Kadar Memlûk-Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVI/2 (2021), s. 735-765.

_____, “Memlûk-Çağataylı İlişkilerine Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, *Türk Dünyası İncelemesi Dergisi*, XXIII/1 (2023), s. 41-57.

_____, “Sultan en-Nâsır Muhammed’in Üçüncü Cülûsundan Sonra Memlûk-Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri”, *Tarih Dergisi*, sayı 77 (2022), s. 15-52.

Ürekli, M., “Gök Orda Hanlığı”, *DİA*, XIV, s. 123-124.

Wang-zin-şan, C., “İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/2-4 (1960), s. 263-268.

Yağcı, M.-H. Şen, “Moğol İstilasına Karşısında İznik Rum İmparatorluğu: III. İoannes Vatatzes Dönemi”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/1 (2021), s. 94-121.

Yalkın, A., “Altın Ordunun Payitahtı Saray Şehirleri”, *Yeni Türk Mecmuası*, I/30 (1975), s. 1880-1888.

Yaşa, R., “Moğollarda Kemik (İskelet) Yakmanın İnanç Boyutu ve Etkileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXVIII/253 (2021), s. 309-322.

Yavuzcan, G., *Kubilay Han, Nesillerin Atası*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Yıldırım, K., “Altın Orda Tarihine Dair Çin Kaynakları Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXVI/248 (2020), s. 115-120.

_____, “Erken Dönem Türk Moğol İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*, ed. Ş. Doğan, İstanbul 2019, s. 359-363.

Yıldız, M., *Nogay Türklerinin Kahramanlık Destanı: Edige (Giriş, Metin-Aktarma-Grammatikal Dizin)*, Kömen Yay., Konya 2016.

Yıldız, S. N., *Mongol Rule in Thirteenth Century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing 1243-1282*, Ph. D. Dissertation, The University of Chicago 2006 .

Yılmaz, B., “Moğolların İnanç Sistemindeki Dişil Özellikler ve Kadına Dair Bazı Tespitler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXVII/250 (2021), s. 67-82.

_____, “Uygur Sivil Belgelerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi”, *Türkbilgi*,

sayı 40 (2020), s. 251-260.

_____, *Moğolların Türkistan Fethi*, Astana Yay., Ankara 2020.

Yılmaz, E., “Moğol İstilasına Dair İki Farklı Aktarım Biçimi: Tarihi Kaynaklar ve Menakıbnameler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 98 (2021), s. 41-64.

Yolsever, U., “Moğolların Avrupa Seferi (1241-1242)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, I/1 (2018), s. 64-77.

_____-K. Özcan, “Moğollar Tarafından 1237-1240 Yılları Arasında İtaat Altına Alınan Rus Knezlikleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VII/5 (2018), s. 84-100.

Yorulmaz, O., “Moğol İstilasından Sonrası Kanklılar/Kanklılar”, *Bilgi*, sayı 40 (2007), s. 195-222.

_____, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

Yunusoğlu, M. K., “Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sayı 68 (2019), s. 7-21.

Yurdakal, O., “R.Yu. Poçekaev, Altın Orda Hukuku”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2021), s. 297-299.

Yuvalı, A., “Anadolu'nun Demografik ve Dinî Yapısı Üzerindeki Moğol Tesirleri”, *XIII ve XIV. Yüzyıllarda Kayseri'de Bilim ve Din Sempozyumu*, Ankara 1996, s. 59-64.

_____, “Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, XXXVIII (1985), s. 90-101.

_____, “Cengiz Han ve Evlatları Dönemindeki Merkezileştirme Faaliyetleri”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. C. Korkut-M. Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021, s. 64-76.

_____, “Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü (Ögedey, Göyük, Mengü)”, *Fırat Üniversitesi Dergisi*, II/1 (1988), s. 227-236.

_____, “Daruga”, *DİA*, VIII, s. 505-506.

_____, “Moğol Harekatının Anadolu'nun Demografik Ve Dinî Yapısı Üzerindeki Etkileri”, *Erdem*, IX/27 (1997), s. 1287-1294.

_____, “Moğolların Yakındoğu Politikası ve İsmâîlîlerin Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler”, *Erdem*, IV11 (1988), s. 525-540.

_____, “XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi*, Samsun 1990, s. 233-240.

_____, *Cengiz Han*, Atayurt Yay., Ankara 2021.

Yücel, M. U., “1224 Kalka Meydan Muharebesinin Rövanşı: 1380 Kulikovo Meydan Muharebesi ve bu Muharebenin Rus Tarihi Açısından Önemi”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, ed. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 219-251.

_____, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2007.

_____-A. Saginayeva, “Altın Orda-Rus Mücadelesinin Edebiyata Yansıması: Zadoşına Destanı”, *Bilig*, sayı 93 (2020), s. 149-179.

Yüksel, F., “Moğol İstilasında Halife Nâsır li-Dinillah'ın Rolü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, IV/1 (2015), s. 142-158.

Moğolların Büyük Hanlığı ve Altın Orda Hanlığı Tarihi Kaynaklarının Türkiye’de Yapılan Tercümeleri

Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1988.

Ch’ang Ch’un, *Cengiz Han’ın Ölümsüzlük Arayışı*, tercüme ve notlar G. Hasgüçmen, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Çinli Zhang Dehui’in *Prens Kubilay’ın Yaz Kampına Yolculuğu (1247-1248)*, çeviren ve notlandıran A. Y. Oğuz, Kitabevi Yay., İstanbul 2022.

“Dominiken Misyoner Julian’ın Seyahati ile İlgili Metinler”, *Moğollar Avrupa’da*, hazırlayan çeviren ve notlandıran A. T. Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 51-85.

el-Cüzcânî, Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çeviri ve notlar M. Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

El-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi Memâlikü'l-emsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.

Gregory Abul Farac (Bar Habraeus), *Abul Farac Tarihi*, II, İngilizceye çev. E.A.W. Budge, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, I, çev. A. S. Aykut, YKY Yay., İstanbul 2004.

İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu 'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Arapçadan çeviri D. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.

İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi* (El Kâmil fi't-Tarih Tercümesi), çev. A. Ağırakça-A. Özaydın, XII, İstanbul 1987.

Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den çeviren ve notlandıran A. T. Özcan, Selenge Yay., İstanbul 2015 (Güncel baskısı: Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den çeviren ve notlandıran A. T. Özcan, Kronik Kitap Yay., İstanbul 2023).

Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, I, çev. I. Ergüden, II, çev. Z.Z. İlkelen, İthaki Yay., İstanbul 2003.

Moğolların Gizli Tarihçesi, çev. M. L. Kaya, Kabalcı Yay., İstanbul 2011.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. A. Temir, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995.

Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, müt. Edvar Dulaurier, haz. G. Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, çev. H. Andreasyan, haz. İ. Aslan, Post Yay., İstanbul 2017.

Natanzi, Mu'ineddîn, *Müntehabü't-Tevârih-i Mu'îni*, çev. A. Özturhan-A. Korkmaz-F. Bostancı, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2023.

Ötemiş Hacı, *Cengizname*, haz. İ. Kamalov, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2009.

_____, *Çengiz-Nâme*, Çağatay Türkçesinden aktaran ve yayıma hazırlayan Tuncer Gülensoy, Kültür Ajans Yay., Ankara 2009.

Peng Da Ya- Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta Pei Lu ve Hei Ta Shi Lu*, çev. A. Danuu, yay. haz. M. Uyar, Ötüken Yay., İstanbul 2012, s. 97-165.

Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, tercüme ve notlar E. Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, Latince aslından çeviren ve notlandıran A. T. Özcan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, Latince aslından çeviren A. D. Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Shao Hung, “Meng Ta Pei Lu” (Moğol Tatarlarının Umumi Tarihi), *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta Pei Lu ve Hei Ta Shi Lu*, çev. A. Danuu, yay. haz. M. Uyar, Ötüken Yay., İstanbul 2012, s. 39-93.

Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. E. Özbayoğlu, Daktav Yay., Antalya 2006.

Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa’da*, hazırlayan, çeviren ve notlandıran A. T. Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 89-131.

Torre Maggioreli Üstat Roger, “Macaristan Krallığının Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt”, *Moğollar Avrupa’da*, hazırlayan, çeviren ve notlandıran A. T. Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 135-218.

Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat*, tercüme ve notlar E. Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Birinci, A., “Türk Hukuk Tarihcisi Sadri Maksudî’nin Hayat Hikayesi ve Eserleri”, *İstanbul Hukuk Mecmuası, Ord. Prof. Sadri Maksudî Arsal’a Armağan Özel Sayısı*, LXXV (2017), s. 75-122.

Devlet, N., “Türkiye’de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, XIII/1-2 (1995), s. 47-58.

Göde, K., “Çingizli/Cengizliler ve İlhanlıların Anadolu’da Hâkimiyeti (1239-1318) Bibliyografyası”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (1983), s. 351-372.

Kemaloğlu, İ., “Türkiye’de Altın Orda Araştırmalarının Tarihi”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde: Prof. Dr. Mehmet Alparğu’ya Armağan*, I, ed. Z. İskefiyeli-M.B. Çelik, Nobel Kitap, Ankara 2020, s.

685-703.

Özgüdenli, O. G., “Türkiye’de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2017), s. 463-512.

Şavk, S., “Bibliography of Mongolian Researches in Turkey”, *The Mongols History and Culture*, ed. Bülent Arı-Selim Aslantaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2006, s. 261-307.

Tarih-Edebiyat İlişkileri Bağlamında Yeni Türk Edebiyatında Tarih Temi (Şiir ve Roman)

In The Context of History-Literature Relations The Theme of History in New Turkish Literature (Poetry and Novel)

Mehmet Samsakçı*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.S. 0000-0002-7855-6557

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Samsakçı,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: samsakci@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 31.07.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
09.10.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
09.10.2023

Kabul/Accepted: 10.10.2023

Atıf/Citation:

Samsakçı, Mehmet. "Tarih-Edebiyat İlişkileri Bağlamında Yeni Türk Edebiyatında Tarih Temi (Şiir ve Roman)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 667-667.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238118>

öz

Tarih, sanatın ve edebiyatın daima en verimli ve elverişli konularından birisi olmuştur. İnsanı, toplumu ve geçmişten günümüze beşeriyetin dünya üzerindeki macerasını anlamak, tahlil etmek ve bunu estetik plânda ifade etmek demek olan sanat, kendisine hazır malzeme sunan tarihi zengin bir maden gibi irdelemiş ve işlemiştir. Farklı dönem ve dönemeçlerde farklı tarih telâkkileri söz konusu olmuşsa da günümüze kadar tarih, edebiyatın en çok başvurulan, tercih edilen ve zengin malzeme veren bir alanı olmaya devam etmiştir. Çalışmada Tanzimat'tan günümüze Türk şiir ve romanında tarih teminin işleniş biçimleri panoramik olarak ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Tarih, edebiyat, Modern Türk Edebiyatı, tarihî roman

ABSTRACT

History has always been one of the most productive and captivating subjects within the realm of art and literature. Art, as a means of comprehending, analyzing, and expressing the human experience, society, and the adventure of humanity throughout the ages, has examined and processed history as a rich source of ready-made materials. Despite the evolving conceptions of history in various eras, history has continued to remain the most sought-after, favored, and abundant source of inspiration in literature to this day. This study offers a panoramic exploration of how history has been approached in Turkish poetry and novels from the Tanzimat to the present.

Keywords: History, literature, Modern Turkish Literature, historical novel

Extended Abstract

While the term “literature” once denoted “knowledge that teaches manners, gives manners, and makes one with manners along with works containing that knowledge”, literature has distanced itself from moral considerations, both conceptually and terminologically. In the perception of modern and postmodern times, literature no longer bears any obligation to domains like morality and belief, and it lacks the mission or motivation to represent such areas. Across the globe, contemporary literature has proudly asserted its autonomy. It signifies a blending of all techniques, and an increase in the fluidity between forms, in other words, the definition of forms has become vague, and the boundaries between genres have blurred. It has evolved into an art form that enjoys the freedom to express anything in any manner, language, or style. History, like all other themes that literature has employed for centuries according to the thoughts and beliefs of the present era, remains a wellspring of inspiration for literature in various ways.

The theme of history is a phenomenon that has been explored and examined in world literature and the entire history of art. Art, which serves as a medium for a nation and its individuals to express themselves within an aesthetic framework, regards history as a vibrant and productive resource, a repository of knowledge and memories that transcends individual memory to encompass the collective memory of humanity. It offers indispensable opportunities for artists to shape and construct historical figures, periods, events, realms, and structures in the manner they envisage.

Namık Kemal, one of the most charismatic and influential figures of the initial generation of the Tanzimat, held a profound appreciation for history, aligning with the sentiments of romantic poets and writers in global literature. Through his novels, plays, and historical biographies, Namık Kemal delved into the lives, victories, and struggles of the great Islamic commanders. On the other hand, “Hürriyet Ode” serves as a manifestation of the aspiration to embrace the future while drawing inspiration from the past, crafted within the framework of a romantic understanding of history.

Ziya Pasha, another luminary poet from the same period, with his translations titled *History of Inquisition* and *History of Andalusia*, with examples from medieval history, endeavored to infuse religious and national consciousness into the Ottoman society, which grappled with a sense of inferiority in the face of Western civilization.

In the subsequent generation following this initial one, history did not captivate the same fervor, but Abdülhâk Hâmid emerged as a notable exception. He displayed a keen interest in the history of Andalusia and published works that were widely read in his period, notably the plays belonging to the collapse of the Andalusian Umayyad State. Hâmid’s poems “The

Visit to the Grave of Fatih” and “The Visit to the Grave of Selim the First” are the first great examples of the integration of history into poetry.

The poets affiliated with Servet-i Fünun, whose primary activities spanned from 1896 to 1901, initially showed little inclination toward history or national life. However, the backdrop of the 1897 Turkish-Greek War during this period fostered a great affinity towards history. Mehmet Emin Bey’s Turkish Poems serve as a representative embodiment of this historical resurgence.

It is evident that new historical theses and nationalist ideas gained prominence under the influence of the leaders of the Committee of Union and Progress, who held power during the Second Constitutional Monarchy. In this Pan-Turkist atmosphere, poets and writers such as Ziya Gökalp, Mehmet Emin, Halide Edip, Müfide Ferif Hanım, and Ahmet Hikmet (Müftüoğlu) turned their attention to Central Asian Turkish history. They explored numerous real or imaginary people and events from pre-Islamic Turkish history. However, there was a lack of such motivation in Mehmet Âkif and Yahya Kemal, who were active during these periods. Âkif displayed a keener interest in Islamic history, while Yahya Kemal was developing a theory of real nationalism based on history and land and also a focus on Anatolia, Istanbul, and Rumelia.

During the period of the National Struggle (1919-1922), literary works in the form of poetry and novels were created to evoke historical memories and periods that would raise the spirits of the society (The articles of Yakup Kadri collected in his book *Ergenekon*, which is the title of a Turkish epic, is a typical example of this trend.)

The representation of history in the poetry, novel, story, and play of the Republican period diverges within the framework of social, political, and cultural transformations. In the initial phase spanning from 1923 and 1940, literary works were dominated by a reaction to the Ottoman State and its institutions. This period saw a greater focus on pre-Islamic Turkish history, with considerable criticism and irony directed at the social structure and management style of the Ottoman period. In this period, the literature was centered around the National Struggle and Atatürk.

Post-1940s, especially after 1950 when the multi-party political life in Turkey began, there was a growing sympathy for Ottoman history. Notable works, such as Kemal Tahir’s novel “The Mother State”, Tarık Buğra’s novel *Osmancık*, and Mustafa Necati Sepetçioğlu’s novels series are successful works about the Turkification of Anatolia and the establishment processes of the Ottoman Empire. Additionally, critical texts of Kemal Tahir and Tarık Buğra regarding the early Republic’s history (*Yol Ayrımı -the Parting of the Ways-*, *Yağmuru Beklerken -Waiting For the Rain*) remain memorable.

The Turkish War of Independence continued to serve as an inspiring subject for writers and a popular theme in novels throughout the 1980s and beyond. In the 1970s, discussions on Ottoman history and the War of Independence were sometimes discussed under the influence of ideological conditioning.

It is undeniable that, especially after the 1980s and more so after the 2000s when the impact of postmodernism became more evident, history, like all subjects in literature and art, lost some of its solemnity and was often used to add flavor and vibrancy to novels. Authors such as Orhan Pamuk and especially İhsan Oktay Anar, have employed history as a tool to enhance the intrigue and liveliness of their novels.

Türk Edebiyatında Tarih Temi

Osmanlı asırlarındaki mutlak otorite sürecinde, yani Klâsik Türk Edebiyatı'nda tarih yok değildir. Şüphesiz Osmanlı tarih yazıcılığı gibi, Osmanlı şairinin veya münşisinin tarihe ilgi göstermediği, tarihî hadise veya şahsiyetleri eserine kabul etmediği iddia edilemez¹. Bununla birlikte Divan şairi, çok defa kendi dönemine ait hadiseleri zafername, sefername gibi türlerde, yine döneminin padişahlarının başarılarını anlattıkları Selimname, Süleymanname gibi eserlerle geleceğe taşımışlar, zaman zaman da kendi asırlarından önce yaşamış ve büyük zaferler kazanmış hükümdarlar hakkında eserler kaleme almışlardır. Fakat bu şiir geleneği hiçbir zaman -Romantik evrede göreceğimiz gibi- tarihi, kitleyi bir mefkûre, bir ideal veya şuur etrafında toplama aracı olarak görmediğinden, tarihî olay ve kişilikler de daha çok şahsî plânda kalmıştır. Yani bir hükümdarın kendisi veya mensup olduğu hanedana ya da devlet ricaline dair övgüler plânında ifadesini bulmuştur.

Ömer Faruk Akün, konu hakkında şunları söylemektedir:

“Türk şiirinde bir duygu konusu olarak tarih temi XIX. yüzyılın yarımından sonraki devrede görülür. Bundan evvelki devrelerde şiirde muhteva olarak tarih, ancak fetih, sefer gibi askerî mahiyette hareketler ve şairin kendi zamanında idrak ettiği bazı vakalar etrafında vardır. Bu konular, aslında tarihî olmadıkları hâlde, yazıldıkları devirler üstünden geçen zaman dolayısıyla tarihî bir hüviyet gösterirler. Divan şiirinde herhangi bir fetih veya bir mimarî inşa hakkında söylenilmiş bir manzume, esasında devri içinde alındığı takdirde, bir tarih duygusunu değil, ya o anda içinde bulunulan yahut da ona yakın bulunan bir hal'in tespitini ifade eder.”²

Şu da dikkatten kaçmamalıdır ki bazı Doğu-İslâm edebiyatlarının müşterek mevzuu olan kişiler ve hadiseler de vardır ve bunlar da tercüme veya telif yoluyla Türkçe'de ifadesini bulur. Firdevsî'nin, 11. yüzyılın hemen başlarında tamamladığı *Şehname* Fars tarih ve medeniyetinin yarı tarihî-yarı mitolojik kahramanlarının hikâye edildiği, efsane ve tarihin iç içe geçtiği bir metindir ve Türkçeye pek çok defa tercüme edilmiştir. Türk ve Fars edebiyatlarında çeşitli şairler (örn. Firdevsî, Nizamî-i Gencevî, Hüsrev-i Dehlevî, Ahmedî) tarafından kaleme alınan, *Kur'an-ı Kerim*'de ismi geçen Zülkarneyn ile Makedonyalı Büyük İskender'in (çeşitli sebeplerle iç içe geçmiş şahsiyetlerdir) hayat ve zaferlerinin anlatıldığı *İskendernameler*³ de tarihle edebiyatın buluştuğu türlerin tipik örneklerindedir.

1699 Karlofça Antlaşması ve onu takip eden Lâle Devri'nden (1718-1730) itibaren her alanda Batı dünyası ile sıkı bir ilişki içerisine giren Osmanlı Devleti'nin, askeriyeden

1 O kadar ki Âgah Sırrı Levent, *Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Meşhumlar* başlıklı eserinin hemen başında Klâsik şiirin ve şairin dört temel kaynağından birisinin “tarih ve esatir” olduğunu belirtir (Enderun Kitabevi, 4. bs., İstanbul 1984, s. 9).

2 “Abdülhâk Hâmid'in ‘Merkad-i Fâtilh'i Ziyaret’ Manzumesi ve İçindeki Görüşler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, VII/1-2 (Şubat 1956), s. 61.

3 İsmail Ünver, “İskender-Edebiyat”, *DİA*, XXII, s. 557 vd.

başlayarak bütün kurumlarında görülen değişim ve dönüşüm, ilk dönemde yavaş ve temkinli de olsa kayıplar arttıkça ivme kazanmış, zamanla edebiyat da bu dönüşümden etkilenmiştir. Mevcut şiir diliyle ve mazmunlar / teşbihler sistemiyle tatmin olmayan, “*Bir başka lügat tekellüm*” ederek farklı bir dil ve ifade arayışına giren fakat form ve teknik itibarıyla şüphesiz Klâsik şiirin esaslarına bağlı kalan Şeyh Gâlib, *Hüsn ü Aşk*’ıyla bir anlamda, oturmuş bir medeniyetin estetik ifadesi olan bu büyük şiir geleneğine bir hâtime çeker. Şüphesiz Klâsik Şiir, Şeyh Gâlib’le bitmiş değildir; fakat değişen bir dünya ve bir devlet yapısı, insan algısına da tesir edecek ve “teceddüt” asırlarında edebiyat doğal olarak bu yeni rüzgârlardan etkilenecektir. Tarih temi de bu yeni edebiyat telâkkileri çerçevesinde farklı bir mevzu ve kaynak hâlini almıştır.

19. yüzyıl, imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan gayr-i Müslim ve gayr-i Türk unsurları makul ve tutarlı bir politika güdülerek devlette tutmanın ümitlerinin söz konusu olduğu bir sürecin adıdır. Babası II. Mahmud’un vefatıyla henüz 16 yaşında tahta çıkan, Büyük Reşid Paşa başta olmak üzere Batıcı bir perspektife sahip olan yani devletin bekâsının Avrupa ile sağlam ve iyi münasebetlerle mümkün olabileceğini düşünen bürokratların yönlendirmesiyle Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı, 1839) ve Islahat Fermanı (1856)’nı ilân eden Sultan Abdülmecid’den sonra tahta çıkan Abdülaziz döneminde yenilik hamleleri devam etmiştir. Zira Tanzimat yıllarında dünyaya gelen ve bu havayla yetişen, daha da mühimi Fransızca’yı erken yaşlarda öğrenip çeşitli şekillerde Avrupa’yı gören neslin mensupları, Fransız İhtilâli’nin getirdiği fikirlerden etkilenmişler, böylesi bir reform hareketinin Osmanlı Devleti’nde de mümkün olabileceğini düşünmüşler; edebiyatı, o zamana kadar hiç bilinmedik, görülmedik kavramlarla tanıştırmışlardır. Medeniyet, beşeriyet, adalet, kanun, hukuk ve vatan gibi mefhumlar bunların en önemlileridir. Şüphesiz adalet, vatan, kanun gibi kelimeler o zaman uydurulmuş sözler değildir fakat bunların kavramsallaşması, siyasal bir anlama bürünmesi hatta bir mücadelenin sloganları hâline gelişi doğrudan Tanzimat sonrası edebiyatta karşımıza çıkar.

Yeni Türk Edebiyatı veya Modern Türk Edebiyatı gibi başlıklar altında da işlenen Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatının asıl büyük yol açıcısı, önderi Şinasi’dir. Fransa’ya, hâmisî Reşid Paşa tarafından maliye tahsili için giden fakat asıl çalışmalarını dil, leksikoloji ve genel olarak matbuat ve edebiyat sahalarına hasreden İbrahim Şinasi’nin, konusunu doğrudan tarihten alan manzum veya mensur bir eseri söz konusu değildir. Kaldı ki Şinasi, en büyük tilmizi Namık Kemal gibi bir romantik de değildir. Reşid Paşa vasfında yazdığı kasidelerinde her ne kadar hak, hukuk, kanun, medeniyet gibi yeni kavramları kullandıysa da şiiri ve edebiyatı doğrudan bir mücadele aracı olarak kullanmamıştır⁴.

4 Şinasi’nin methiyelerinde kullandığı yeni lügat ve kavramlar hakkında bkz. Mehmet Kaplan, “Şinasi’nin Türk Şiirinde Yaptığı Yenilik”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, Dergâh Yay., 5. bs., İstanbul 1999, s. 253-274.

Edebiyata klâsik zevk ve estetiğin içerisinde girmiş olan, henüz 17 yaşında bir divan teşkil edecek kadar -eski şiir vadisinde- manzume kaleme alan Namık Kemal, Şinasî'nin eseri ve kendisiyle tanıştıktan sonra tek kelimeyle “fikirlerin dünyasına” girer. Şinasî'nin tek başına çıkardığı *Tasvir-i Efkar*'a dâhil olan, kitleyle -hem de günü gününe- buluşmanın, kalabalığa hitap etmenin değer ve önemini tadan Kemal, üstadının Avrupa'ya ikinci gidişinde gazeteyi devralmış, giderek hükümeti eleştiren yazılar yazmaya başlamış, bu yüzden zaman zaman ciddi baskılarla karşı karşıya kalmıştır. Avrupa'ya kaçan, bilâhare yurda dönen, döndükten sonra da mücadelesine devam ettiği için Magosa'ya sürülen Namık Kemal, Abdülaziz'in hal'inden sonra ise İstanbul'a dönebilmiş, V. Murad'ın hal'i ve Abdülhamid'in cülûsu sonrası Kanun-ı Esasî çalışmalarına dâhil olmuş, hayatının son evresinde de Midilli, Rodos ve nihayet Sakız'da mutasarrıflıklar yapmıştır. Namık Kemal, dağılmakta olan bir imparatorluğun uyanık ve mücadelecî bir münevverî olarak kendisini vakfettiği milleti harekete geçirmek ve bir şuur etrafında toplamak için hayatı boyunca yazmış, hatta yazdırmıştır.

Namık Kemal'in edebiyatında ve külliyatında en çok yer tutan, edebî eserlerinin çıkış noktası olarak seçtiği tem ise “tarih”tir. Türkçe'nin ilk tarihî romanı olan, İslâm birliği idealini işlediği *Cezmî*'si, Moğol-Harzemşahlar mücadelesini anlattığı *Celâleddin-i Harzemşah* isimli tiyatrosu, *Devr-i İstîlâ*, *Bârîka-yı Zafer* gibi risaleleri, *Evrak-ı Perişan* başlığı altında topladığı tarihî biyografileri (Emir Nevruz, Selâhaddin-i Eyyûbî, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim), *Osmanlı Tarihi* gibi eserleri ile Namık Kemal, tarih teminin Türk edebiyatındaki ilk ve en büyük kalemlerinden birisidir. Kemal'in, tam adı “Besalet-i Osmaniye ve Hamiyet-i İnsaniye” olan, daha çok “Hürriyet Kasidesi” olarak bilinen meşhur şiirindeki

*Biz ol nesl-i kerîm-i düde-i Osmaniyanız kim
Muhammedir serâpâ mâyemiz hûn-ı hamiyetten*

*Biz ol âl-i himem erbâb-ı cidd ü içtîhâdız kim
Cihangirâne bir devlet çıkardık bir aşiretten*

şeklindeki mısraları ise millî-romantik tarih anlayışının net ifadeleridir.

Tanzimat'ın ilk neslinin diğer mühim şahsiyeti olan Ziya Paşa da tarihe ilgi duyan yazarlardandır. Ziya Paşa, “*İbrâhim Edhem Paşa'nın Viardot'dan tercüme etmeye başladığı, ancak tamamlayamadığı*”, *Engizisyon Tarihi*'ni “*Mâbeyn-i Hümâyün'a girdikten sonra edebî bir dille yeni baştan tercüme*”⁵ eder. Théophile Lavallée ile Chérueil'den çevirdiği *Engizisyon Tarihi* ise ortaçağ Avrupa'sındaki kilise zulmünü söz konusu eden, Paşa'nın tarihe ilgisini ispatlayan çalışmalardandır. Net olarak görüldüğü üzere Ziya Paşa'nın bu çevirileri, Osmanlı ve İslâm dünyası üzerinde bir hegemonya kurmak isteyen ve medeniyet noktasında kendisini tek temsilci konumunda gösteren Batı dünyasının tarihini Osmanlı cemiyetine tanıtmaktır.

5 Abdullah Uçman, “Ziyâ Paşa”, *DİA*, XLIV, s. 478.

Kısaca ifade etmek gerekirse tarih, Batı tarihi Ziya Paşa'nın, bir toplumun bireylerini gözü kapalı hayranlık ve komplekslerden kurtarmak motivasyonunun bir aracı konumundadır.

Tanzimat'ın ikinci neslinin önde gelen üç büyük şahsiyeti Recaiizâde Mahmud Ekrem, Abdülhâk Hâmid ve Muallim Naci'de, ilk neslin mensuplarında görülen mücadeleci tavır söz konusu değildir. Sultan II. Abdülhamid döneminin dışa dönük ve aksiyoner bir sanat-edebiyata müsaade etmeyişi bir yana bu şairlerin ferdi hayatlarındaki kayıp ve ıstıraplar da (Ekrem'in üç çocuğunu kendi elleriyle gömüştü, Hâmid'in, eşi Fâtıma Hanım'ı çok genç yaşta vefatı vs.) böylesi bir asosyal içeriği doğurur. Bununla beraber, Abdülhâk Hâmid'in Türk tarihinin iki büyük hükümdarının isim ve şahsiyetleri etrafında kaleme alınmış olan "Merkad-ı Fâtih'i Ziyaret" ve "Kabr-i Selim-i Evvel'i Ziyaret" başlıklı manzumeleri, Müslüman-Türk milletinin vaktiyle büyük zaferlere imza attığını örnekleyen, aynı zamanda bir milletin fertlerini, geçmişini hatırlatmak suretiyle aktüel zamanın kasvetinden kurtarma çabasının ürünleridir. Hamid'in, konusunu Asur tarihinden alan *Sardanapa*'ı, Endülüs tarihine uzandığı *Nazife*, *Abdullahüssagîr*, *Târık*, *İbni Mûsâ*, *Tezer* gibi piyesleri, yine Türk tarihini söz konusu ettiği *İlhan* ve *Turan* başlıklı tiyatroları, onun tarihten nasıl ilham aldığını gösterir diğer örneklerdir.

Bu neslin diğer mühim şahsiyeti, Muallim Naci'nin tarihle ilgisi biraz daha farklı boyuttadır. Genel olarak manzumelerinde tarihe çok yer vermeyen Naci, diğer çalışmalarında da tarihi belli başlı bir tem olarak seçmez. Fakat 1891 yılında tamamlayıp II. Abdülhamid'e sunduğu "Gazi Ertuğrul Bey" isimli manzumesi dolayısıyla sultan tarafından kendisine "Tarih-i nüvis-i Selâtin-i Âl-i Osman" sıfatı verilen Naci, manzum bir Osmanlı hanedanı tarihi yazmaya başladıysa da buna ömrü vefa etmemiş, söz konusu sıfat da kendisinden sonra hiç kimseye verilmemiştir⁶.

Türk Edebiyatı tarihinde 1884-85 yılları ile Servet-i Fünun'un başlangıç tarihi olan 1896 arasında eser vermiş ve Prof. Dr. Mehmet Kaplan tarafından "Ara Nesilciler" olarak adlandırılmış bir şair-yazarlar zümresi söz konusudur. Fransızca'yı eski nesillere göre çok daha küçük yaşlarda öğrenen, Batı'nın romantiklerinden ziyade realist ve parnasyen şahsiyetlerini okuyarak yetişen, gazeteden çok dergiciliğe önem veren, edebiyatın özerkliği ve bireyselleşmesi konularında ciddi bir pay sahibi olan bu genç zümrenin de yerli ve yabancı, yakın veya uzak tarihle sıkı bir bağı olmamıştır. Zaten romantik, millî-vatanî bir heyecana sahip olmayan bu devre edebiyatçılarından Ahmet Rasim ise, 4 ciltlik *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, *Tarih-i Muhtasar-ı Beşer*, *Terakkiyât-ı İlmîyye ve Medeniyye*, dinî / tarihî içerikli *Menâkıb-ı İslâm* gibi eserlerinde tarihe yönelmiştir (Mehmed Celâl'in de Naci gibi, manzum bir hanedan tarihi yazma girişimi söz konusu olmuşsa da eser tamamlanmamıştır).

6 Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Kayahan Özgül, *Şiirin Hazanında Gazel Dökenler-V: Muallim Naci Efendi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2016, s. 44-46.

1896-1901 yılları arasında faaliyet gösteren, nazımda Tevfik Fikret ve Cenab Şehabeddin, hikâye ve romanda ise Halid Ziya ile Mehmed Rauf'un başını çektiği Servet-i Fünun edebiyatı, kendilerine kadar gelen edebiyatta eski-yeni kavgasının, yenilik lehine sonuçlandığı bir evrenin adıdır. Bu ekolün mensuplarının eserlerinde, en azından 1896-1901 arası evrede neşredilmiş metinlerinde tarih söz konusu değildir. Tamamen içe kapanmış, ciddi bir melankolinin ve santimentalizmin hâkim olduğu bu zümre mensuplarında millî-vatanî bir duyuş tarzı söz konusu değildir. Bununla beraber 1897 Türk-Yunan Savaşı'nın verdiği heyecanın ifadesi olan *Türkçe Şiirler*'iyle Mehmet Emin, söz konusu dönemde ayrı bir ses olarak dikkati çeker:

*Yaradan'ın Kitâb'ını kaldırtmam,
Osman'cığın bayrağını aldirtmam,
Düşmanımı vatanıma saldırtmam,
Tanrı evi viran olmaz; giderim!*

gibi mısralarıyla şair, millî tarihten büsbütün uzaklaşıldığı bir dönemin içinde çok farklı bir yerde durur. Mamafih II. Meşrutiyet'in ilânıyla beraber, özellikle Tevfik Fikret'in dışadönük ve aksiyoner bir tavra büründüğü, devrin lügatiyle "Hürriyet" demek olan Meşrutiyet'i, devlet ve millet için bir kurtuluş kapısı olarak gördüğü, fakat İttihat ve Terakki hükümetlerinin uygulamaları dolayısıyla hürriyet hatta Tanrı inancını tamamen yitirdiği görülür. Henüz Abdülhamid'in saltanatı yıllarında (1905) kaleme aldığı "Tarih-i Kadim"i, Mehmed Âkif'e cevaben yazdığı "Tarih-i Kadim'e Zeyl"i ile Fikret, tarihi bir sömürenler-sömürülenler, kâtiler-maktuller manzumesi olarak okumuştur. "Halûk'un Âmentüsü"nde yer alan

*Ebnâ-yi beşer birbirinin kardeşi... Hülya!
Olsun, ben o hülyaya da bin canla inandım*

*İnsân eti yenmez; bu teselliye içimden
-Bir ân için ecdadımı nisyânla- inandım*

şeklindeki mısralar Fikret'in dine, tarihe ve insana olan inancının tamamen kaybolduğunu örnekler. Fikret, "Aydınlanma" düşüncesine bağlı olan⁷, Comte pozitivistizminden çok fazla etkilenen, dolayısıyla "tarih"i değil, "şimdi"yi ve geleceği önceleyen bir şairdir.

Meşrutiyet Dönemi

1908 Meşrutiyet'i, birkaç neslin yürüttüğü bir değişim mücadelesinin, parlamenter sistem idealinin zâhiren gerçekleştiği fakat hürriyet ülküsünün çok çabuk söndüğü bir dönemin adıdır. Dış siyasette İslâmcı bir vizyonu benimseyen Abdülhamid'in aksine, biraz

7 Ekrem Güzel, "Tevfik Fikret Şiirinde Aydınlanmanın Vokabüleri", *Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature*, IX/1 (Ocak 2023), s. 103-121.

da dünyadaki gidişatın tesiriyle Türkçü bir tutuma sahip olan, dahası Pantürkist olan İttihat ve Terakki lider ve ideologları, Türkçü bir edebiyatın da doğmasına sebebiyet vermişlerdir. İttihat ve Terakki Fırkası'nın Genel Sekreteri Ziya (Gökalp) Bey ve Ömer Seyfettin başta olmak üzere bu dönemin pek çok aydını bu rüzgârdan etkilenmiştir. Türkiye'de Milli(yetçi) Edebiyatın asıl müessisleri olan bu iki şahsiyetin öncülüğünde çıkan *Genç Kalemler*'de yayımlanan "Yeni Lisan" makalesinde ileri sürülen görüşler, hemen tamamı millî ve yerli bir edebiyata duyulan ihtiyacın ifadesidir. Ziya Gökalp'ın eski Türk destan ve efsanelerinden yararlanarak sade dille yazdığı manzumeleri (*Turan, Kızıl Elma, Alageyik, Altın Destan*) bu dönemin tarih algısını en iyi örnekleyen metinlerdendir⁸.

Türk okuyucusunun karşısına yine bu dönemde, Meşrutiyet'ten sonra çıkan Mehmet Âkif, Yahya Kemal ve Ahmet Haşim'de ise Turancılık gibi fikir veya idealler söz konusu değildir. 7 ciltlik *Safahat*'ının ilk kitaplarında daha çok sosyal sorunlara değinen, aktüel meseleleri bazen İslâm tarihinden aldığı şahsiyet ve hadiselerle irdeleyen Âkif'te hiçbir zaman İttihat ve Terakki mensup ve sempatanlarının anladıkları mânâda bir Türkçü tutum olmamıştır; fakat Balkan Harbi, 1. Dünya Savaşı, Mütareke ve Millî Mücadele yıllarında Âkif'in de mücadeleci bir tavra büründüğü ve halka bir inanç aşlamak için manzumelerinde tarihe sık sık başvurduğu göze çarpar. Hatta tarih konusunda yerleşik kanaatleri sarsacak mısralar kaleme alır:

*Geçmişten adam hisse kaparmış... Ne masal şey!
Beş bin senelik kıssa, yarım hisse mi verdi?
"Târîh"i "tekerrür" diye ta'rif ediyorlar;
Hiç ibret alınsaydı, tekerrür mü ederdi?*

9 yıllık Paris tecrübesinden çok farklı ve Türkiye için yeni bir tarih, milliyet ve vatan anlayışı ile dönen Yahya Kemal, İstanbul'daki ilk yıllarında daha çok birtakım yazıları, sohbetleri ve Lâle Devri Gazelleri diye anılan neo-klâsik şiirleriyle ismini duyurmuş, Mütareke Dönemi ve Cumhuriyet yıllarında ise en olgun eserlerini vermiştir. Yahya Kemal'in tarih görüşü ve felsefesi, dönemi için oldukça yeni ve tazedir. İttihat ve Terakki lider ve mensuplarının Turancı görüşlerine karşılık Yahya Kemal daha temkinli, realist ve daha uygulanabilir bir milliyetçilik ve vatan telâkkisine sahiptir. Camille Jullian'ın "*Fransız milletini on asırda Fransız toprağı yarattı*" görüşünden hareketle Yahya Kemal de tarih içerisinde ve vatan coğrafyası üzerinde teessüs etmiş bir milliyet nazariyesine kavuşmuş, Malazgirt yani Anadolu'ya girişi bir milât olarak kabul etmiş, daha eski asırları Türklük için "kable't-tarih" saymıştır. Ziya Gökalp'la girdiği bir fikir münakaşası içerisinde

8 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet C. Doğan, "Modern Türk Edebiyatında Mitoloji", *Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları*, ed. Ömür Ceylan-Âdem Koç, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir 2011, s. 224 vd.

*Ne harâbî ne harâbâtıyım
Kökü mazide olan âtiyim*

diyerek geçmişe sahip çıkan fakat gelecek ufkunu kaybetmeyen birisi olan Yahya Kemal, “imtidat” yani süreklilik esaslı bir tarih ve medeniyet görüşünü savunmuş, yenilik hamlelerinin maziden gelen ve canlı biçimde yaşayan kültür kod ve unsurlarından bağımsız olamayacağını ileri sürmüştür. O’nun tarih, medeniyet, milliyet ve vatan nazariyelerinin etkisi günümüze kadar gelmiştir⁹.

Mütareke Dönemi (1918-1922), Türk Edebiyatı ve edebiyatçısının tarihe yönelişi noktasında ayrıcalıklı bir yer işgal eder. Meşrutiyet’in ilânından sonraki askerî, sosyo-politik gelişmeler, özellikle Balkan bozgunu ve Dünya Savaşı’nın çeşitli cephelelerindeki kayıplar Orta Asya Türk topluluklarıyla birleşme ideallerinin akamete uğrayışı, devlet adamları ve aydınların ister-istemez daha reel, daha uygulanabilir bir devlet, milliyet ve vatan düşüncesine varmaları sonucunu doğurmuş, bu itibarla Yahya Kemal’in Anadolu ve İstanbul merkezli tarih ve medeniyet tasavvuru karşılığını bulmuştur.

İşgal altındaki İstanbul’da kalan veya Ankara’ya geçip mücadeleye katılan pek çok şair ve yazar, geçmiş asırların değer ve şahsiyetleri üzerinden, sosyal ve siyasî hayattaki olumsuzlukların verdiği ıstırapların yıkıcı etkilerinden kurtulma çareleri aramışlardır. Yahya Kemal’in, bugün *Aziz İstanbul ve Eğil Dağlar*’da neşredilen bazı makaleleri, Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rıfkı gibi, Cumhuriyet döneminde asıl mühim eserlerini verecek genç edebiyatçıların yazı ve kitapları, yine Türk Edebiyatı tarihine “Beş Hececiler” olarak geçecek olan Faruk Nafiz, Enis Behiç, Halit Fahri, Yusuf Ziya, Orhan Seyfi gibi şairlerin millî vezin olarak telâkki ettikleri hece ile yazdıkları millet ve vatan merkezli şiirleri çeşitli doz ve şekillerde tarihe yönelişlerin, tarihi bir ilham ve güç kaynağı olarak ele alışın örnekleriyle doludur. Zira şehirleri işgal edilmiş, yaşanan maddî sıkıntılar (cephane, yiyecek, kıyafet vs.) yüzünden mücadele azmi kırılmış bir milletin ve ordunun fertlerine, tarih içerisinde vuku bulmuş büyük zafer ve kahramanlıkların hatırlatılması moral bakımından büyük önem ve değer taşımaktadır. *İstiklâl Marşı*’nda geçen

“Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım”, “Sen şehîd oğlusun, incitme, yazıktır atanı”, “Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki fedâ? / Şühedâ fişkırarak, toprağı sıksan şühedâ!” gibi mısralar, aktüel zamana ve insanlarına tarihten, mâziden getirilen, hatırlatılan kıymetleri ifade eder.

Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri ve Edebiyatında Tarih

Balkan ve 1. Dünya Savaşları’nın ardından Osmanlı Devleti’ne dayatılan ve millî gururu çok ciddî biçimde zedeleyen; Yahya Kemal’in, içerdiği çok ağır şartlar dolayısıyla

9 Yahya Kemal’in tarihle ilişkisi hakkında bkz. Sema Uğurcan, “Yahya Kemal’in Tarihi Dünyası”, *Yahya Kemal Beyathı*, ed. Kâzım Yetiş, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul 2008, s. 210-223.

“*insanoğluna bir şeyn*” olarak nitelediği Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanmasından çok kısa bir süre sonra vatanın çeşitli bölgelerinde işgal edilen şehirler, işgal ordularının halk üzerindeki çeşitli zulüm ve baskıları, büyük ve şerefli bir direniş ve mücadelenin fitilini yakmış, Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün liderliğinde yürütülen mücadele Büyük Taarruz’un ardından ve İzmir’in kurtarılmasından sonra hemen hemen nihayete ermiştir. İzmir’in işgali haberinin ardından İstanbul’dan vapura binen, 19 Mayıs 1919 itibariyle çalışmasına başlayan, çok zor şartlar altında Millî Mücadelenin komutanlığını üstlenen, nihayet Yunan işgal ordularının İzmir, Bursa ve Trakya’dan tardıyla orduyu nihai zafere ulaştıran, zaten mücadelenin henüz başında Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni açarak savaşı millet iradesiyle yürütmeyi seçen Mustafa Kemal Paşa, 29 Ekim 1923’te de Cumhuriyet’i ilân etmiştir. Böylece sadece Türkiye için değil Türk Edebiyatı için de yeni bir devre açılmıştır. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında da tarih temi, yaşanan sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik gelişmeler muvacehesinde farklı biçimlerde edebî ifadesini bulmuştur.

Tanzimat ve Servet-i Fünun dönemlerinden Cumhuriyet’e uzanan şairler arasında Abdülhâk Hâmid, Cenab Şehabeddin, Süleyman Nazif, Fâik Ali, Rıza Tevfik, Ali Ekrem Bolayır gibi şairler, bu yeni dönemde de eser vermişler fakat eski şöhretlerini devam ettirememişlerdir.

Yukarıda belirtildiği gibi 19. asrın son çeyreğinde doğan, edebiyat ve matbuat hayatına II. Meşrutiyet veya biraz sonrasında dâhil olan Mehmet Âkif, Yahya Kemal, Ahmet Haşim gibi şairler Cumhuriyet devrinde de yazı faaliyetlerine devam etmişlerdir. 1924’te *Âsım*’ı neşreden ve kısa süre sonra Mısır’a giden Âkif 1933’te, Kahire’de *Safahat*’ın son kitabı *Gölgeler*’i çıkarır. Fakat Mütareke ve Millî Mücadele yıllarının aktif ve velût şairi, her şeyden önemlisi Türk İstiklâl Marşı’nın mübdiî Mehmet Âkif, Cumhuriyet döneminde kamuoyunun ilgisinden uzaktır. Ahmet Haşim ikinci şiir kitabı *Piyâle*’yi 1926’da, Türk nesrinde başlı başına bir değer olan denemelerini (*Bize Göre*, *Gurebâhane-i Laklakân*, *Frankfurt Seyahatnamesi*) de 1928-1933 arasında neşretmiştir. Fakat Ahmet Haşim’in şiirleri veya nesirlerinde herhangi bir tarih perspektifi söz konusu değildir.

Yahya Kemal, 1958’de, 74 yaşında vefat ettiğinde arkasında bir kitap bırakmamış, fakat vefatından sonra adına kurulan Enstitü, şairin şiir ve nesirlerinden oluşan toplam 12 ciltlik bir külliyat neşretmiştir. Yahya Kemal, elçilik ve milletvekilliği gibi görevleri arasında, 1913-1923 arasında neşrettiği onlarca deneme, makale, musâhabelere devam etmemiş, sağlığında neşretmemiş olsa da hatıra ve portre yazıları kaleme almış; fakat şiir çalışmalarına hiç ara vermemiştir. Onun şiirlerinde şüphesiz tarih ve Müslüman Türklerin, özellikle Osmanlı Türklerinin kurdukları medeniyet ve medenî değerler ifadesini bulmuştur. Yahya Kemal’in bu tarih sevgisi ve şuuru, modernleşmeci şair ve eleştirmenler tarafından zaman zaman tenkit edilse de Türk edebiyat ve düşünce kamuoyu O’nun tarihle ilgili dikkatlerinden daima istifade etmiştir.

Türk Tarih Tezi

Cumhuriyet, Türkiye için yeni bir hamlenin, vizyonun ve mefkûrenin ifadesidir. Her ne kadar bu yeni devlet, şehirleri, kurumları ve insanlarıyla Osmanlı Devleti'nin bir devamı gibi görülse de bu yeni oluşum yeni bir milliyet düşüncesinin, bir kültür hamlesinin, tek kelimeyle yeni bir insan algısının dışavurumudur. Dolayısıyla bu genç devletin aydın ve edebiyatçıları çok farklı bir “tarih” tezini benimsemişler, eserlerini bu yeni tezin açtığı ufka göre kaleme almışlardır¹⁰.

Erken Cumhuriyet döneminde, yeni devleti ve bu devletin kurumlarını, değerlerini topluma benimsetebilmek, önceki dönem ve asırların üst üste yığılmış hatıraları yerine yeni normları kabul ettirmek için bizzat devletin desteği ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün teşvik ve tavsiyeleriyle bir tarih tezi oluşturulmuş, bu teze göre Türklüğün İslâm öncesi vatanları, dilleri, kültürleri gün yüzüne çıkarılmış veya zaman zaman sun'î içerikler üretilmiştir. Eski destan ve efsanelerden ilham alınarak veya bunlar model ittihaz edilerek Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsı ve Millî Mücadele etrafında mitler üretilmiştir. Buna göre İstiklâl Harbi “Ergenekon”a ve Atatürk pek çok şiir, hikâye ve tiyatrodaki Bozkurt'a benzetilmiştir. Sâmih Rifat'ın “Türk Ocağı Gençlerine”, Halid Fahri'nin “Vatan Destanı”, Enis Behiç'in “Millî Neşîde” isimli şiirleri millî inkılâp edebiyatının ilk örnekleridir¹¹.

Atsız Mecmua, *Orkun* gibi dergiler başta olmak üzere bu yıllarda çıkarılan dergiler de bu yeni tarih tezinin yerleşmesi sürecinde hatırlanması gereken hamlelerdir. *Ülkü*, *Hayat*, *Halkevi Mecmuası*, *Türk Yurdu*, *Serdengeçti* gibi mecmualar da bu dönemde hızlanan Türkçü ideolojinin ve Cumhuriyet inkılâplarının mühim yayın organlarıdır.

Metafizik ve Marksist Duyarlılıkta Tarih

Şiire asıl mânâsıyla 1. Dünya Savaşı yıllarında başlayan Necip Fazıl Kısakürek, *Örümcek Ağtı* (1928) ve *Kaldırımlar* (1932) ile erken Cumhuriyet'te çok dikkat çekici çıkışlar yapar. Darülfünun Felsefe şubesine kaydolan, burayı tamamlamadan devlet bursuyla Fransa'ya -yine felsefe tahsili için- giden Necip Fazıl 1934'ten sonra yaşadığı derin itikadî, fikrî, dolayısıyla estetik dönüşümün ardından farklı bir tarih perspektifini benimsemiştir. Düşünce ve sanat doktrinini “Büyük Doğu” kavramı etrafında kristalleştiren Necip Fazıl, İslâm tarihini -ilmî disiplinin esasları çerçevesinde ve belirli bir metottan yoksun olarak da olsa- ciddî ve inanç sahibi bir şairin dikkatleri ve sezgi kudretiyle incelemiş, bu arada yakın tarihin mühim şahsiyet ve hadiselerine dair ilgi çekici kitaplar neşretmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse Necip Fazıl'ın tarih algısı ve şuuru, Türk-İslâm tarihini ve medeniyetini sahiplenici hatta bunun için mücadele ve mücahededen çekinmeyen bir bağlılığın oluşturduğu bir motivasyondur.

10 “Türk Tarih Tezi” hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Karaca, “Türk Tarih Tezinin Kaynakları ve Tezin Mahiyeti”, *Türk Tarih Tezi ve Tarihî Roman*, Sahhaflar Kitap Sarayı Yay., İstanbul 2014, s. 23-32.

11 Doğan, *a.g.e.*, s. 240.

“Büyük Doğu Marşı”nda yer alan
 Yürü altın nesli, o tunç Oğuz'un!
 Adet küçük, zaman çabuk, yol uzun.
 Nur yolu izinden git, KILAVUZ'un!
 Fethine çık, doğru, güzel, sonsuzun!

şeklindeki mısralar, şairin inanç ve tarih algısının nasıl birlikte oluştuğuna dair en net örnektir.

Necip Fazıl, şiir dışı formlardaki bazı eserlerini de tarihe ve tarihî şahsiyetlere ayırmıştır (*Yeniçeri*, *Ulu Hakan İkinci Abdülhamid Han* vs.).

Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri içerisinde kendisine has bir ses oluşturan şairlerden Âsâf Hâlet Çelebi de Necip Fazıl gibi metafizik yönü güçlü bir şahsiyettir. Çelebi'nin şiiri, çok farklı ve uzak zamanlara, coğrafyalara uzanır (Hind, Arap, Fars, Türk). Şair, bu Doğu ve İslâm medeniyet ve kültürlerinin temel kaynaklarını ciddi bir merakla okumuş, zaman zaman şiirine mevzu etmiş, ayrıca klâsik Türk ve Doğu-İslâm şair ve tarihçileriyle ilgili bazı eserler kaleme almıştır¹². Fakat “Şair” Âsâf Hâlet'in tarih görüşü sistematik değil, daha çok mistik ve egzotiktir.

Şiir ve edebiyat kariyeri hemen hemen Necip Fazıl'la beraber yürüyen fakat aradaki ideolojik, epistemolojik ve estetik farklılıklar yüzünden çok defa Necip Fazıl'ın bir “kontra”sı veya rakibi olarak görülen Nazım Hikmet, her ne kadar gençlik yıllarında yazdığı şiirlerde

İşte o gündün beri Türkün malı İstanbul
Başkasının olursa yıkılmalı İstanbul

gibi mısralarla millî tarihe bir bağlılık gösterse de hayatının belirli bir evresinden sonra materyalizmi ve fütürizmi benimseyerek tarihle hemen hemen bağını koparmıştır. O, tarihe ancak sömürenler / sömürülenler veya ezenler / ezilenler perspektifinden bakar (msl. “Piyer Loti”, *Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedrettin Destanı*). Tam bağımsızlık ideali ve anti-emperyalist tutumu ve Anadolu sevgisi Nazım Hikmet'e yakın tarihe dair de bir eser kaleme aldırıştır: *Kuva-yı Milliye Destanı*. Nihayet *Memleketimden İnsan Manzaraları* da, 1908-1940 arası Türkiye'nin sosyo-kültürel ve sosyo-politik bir tarihi olarak okunabilir.

Savaş Dönemi Şiiri

1930'lar ve 40'larda şiir neşreden fakat herhangi tarihî, siyasî veya ideolojik tutumu benimsemeyen şairler zümresinin (Yedi Meşaleciler, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Muhip Dranas, Cahit Sıtkı Tarancı, Behçet Necatigil vs.) yanında şiiri ve estetiği için yabancı kök

12 Bilâl Kıvrımlı, *Âsâf Hâlet Çelebi (Hayatı, Eserleri, Sanatı ve Fikirleri)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, danışman Prof. Dr. Orhan Okay, Erzurum 1995, s. 98-106.

ve kaynaklara bağlananlar söz konusu olmuştur. Antik Yunan'a ve mitolojisine bağlılığı ile tanınan Salih Zeki Aktay, bunların ilk akla gelenlerindedir. 1941 yılında ortaklaşa neşrettikleri *Garip* isimli kitapla, edebiyat kamuoyunda çok çarpıcı bir etki yapan Orhan Veli, Oktay Rifat ve Melih Cevdet üçlüsünde de herhangi bir tarih sahiplenışı söz konusu değildir. Bilâkis, eserin ön sözünde ısrarla vurguladıkları gibi tarihe ve geleneğe karşı ciddi bir antipatileri söz konusudur¹³. Kaldı ki *Garip* şiiri, II. Dünya Savaşı'nın tam ortasında çıkmış, hayatta olmayı en büyük bir değer ve zenginlik sayan ve hiçbir felsefe, ideoloji, doktrine inanmayan; tarihle olan bağımlı yitirmiş, herhangi bir gelecek ufku da taşımayan, ân'ın kıymetine odaklanan bir düşüncenin dışavurumu, bir hayat tarzının ifadesidir (Nitekim bu şairlerin etkilendikleri Avrupa kıtasında da durum farklı değildir). Orhan Veli'nin vefatından sonra Oktay Rifat, İkinci Yeni'yi haber veren bir şiir anlayışına, Melih Cevdet de bütün insanlığın yeryüzündeki macerasına yönelmiştir.

Şiirde *Garip*'in etkileri azalarak devam ederken 1950'lilerin ortasında Türk Edebiyatında çok ciddi bir kırılma söz konusu olur: İkinci Yeni. İlhan Berk, Ece Ayhan, Turgut Uyar, Cemal Süreya, Edip Cansever, Ülkü Tamer ve zihniyet ve tefekkür bakımından bu şairlerden çok farklı bir yerde duran, sadece şiir tekniği ve dili yönüyle benzerlik gösteren Sezai Karakoç'un teşkil ettikleri bu şiir hareketinde de tarih belli başlı bir içerik oluşturmaz. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi, büyük savaşların getirdiği yıkımların doktrin, felsefe ve ideolojileri iflâs ettirdiği, beşeriyetin düşünsel birikim ve miraslarına güvenin kaybedildiği, "aydınlanma" projesinin akamete uğradığının kesin olarak anlaşıldığı 1950'lerin edebiyatında artık tarih bir kaynak olmaktan çıkmıştır. Bununla beraber bu "kalkışma"nın mensuplarından İlhan Berk ve Ece Ayhan'ın tarihe ciddi bir ilgileri söz konusudur. İlhan Berk'in, *Galile Denizi*, *Çivi Yazısı* ve *Otağ*'da kadim zamanlara ve geniş Doğu coğrafyalarına, Ece Ayhan'ınsa *Kınar Hanımın Denizleri*'nde Meşrutiyet dönemine bir bakış gerçekleştirdiğini biliyoruz¹⁴. Ece Ayhan düzyazıları ve röportajlarında da daima tarihe, özellikle Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerine ilişkin sıra dışı yorumlar, saptamalar yapmıştır.

Felsefesini ve düşüncesini "Diriliş" kavramı etrafında toplayan Sezai Karakoç'ta ise İslâm'ın tarihi ve kaynakları çok belirgindir. İslâm Medeniyetine mensup millet ve kültürlerin mirası, Karakoç için önemli ve değerlidir. O'na göre bütün mesele bu kaynakları, günün ve çağın diline taşıyabilmektir:

*"Karakoç, tarihi özellikle köklü bir geçmişe sahip ülke insanları için, hayatı anlamlandıran vazgeçilmez bir unsur olarak görür. Ona göre tarih bir kültür ve medeniyet dinamiğidir. Peygamberleri, kahramanları, bilginleri, hükümdarları ve şairleriyle, insanlığın bütün geçmişini bireyde yaşatan bir olgudur."*¹⁵

13 Hakan Sazyek, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Garip Hareketi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1996, s. 83 vd.

14 Alâattin Karaca, "Şiir ve Tarih", *İkinci Yeni Poetikası*, Hece Yay., 2. bs., Ankara 2010, s. 420.

15 Münire Kevser Baş, *Sezai Karakoç'un Düşünce ve Sanatında Temel Kavramlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Türk İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, danışman Prof. Dr. Ali Yılmaz, Ankara 2005, s. 140.

Yahya Kemal, Mehmet Âkif ve Necip Fazıl'dan tarihle bağ kurma noktasında çok şey öğrenen Karakoç, bu şairlerle, bir sonraki neslin aynı endişedeki genç mensupları arasında bir ittisal noktasıdır. M. Âkif İnan, Cahit Koytak, Ârif Ay, Hüseyin Atlansoy gibi şairler, Sezai Karakoç'un açtığı ufukta ilerleyen şairlerdir. Tarih ve gelenekten beslenme noktasında *Mavera* dergisinde yazan şairlerin de Sezai Karakoç'tan etkilendikleri açıktır.

İkinci Yeni ve Sonrasında Tarih

İkinci Yeni hareketinin edebiyat arenasındaki çok ciddî ve sağlam biçimde yer tuttuğu 50'ler, 60'lar periyodunda, klâsik ve geleneksel değerlere sarılan, mâziden kopmaksızın, tutarlı ve temkinli bir yeniliğin peşinde olan Hisar Grubu şairlerinde ise tarihin hadise ve şahsiyetleri, Anadolu insanının kıymetleri ön plândadır. Kısacası bu yıllarda insanın yalnızlaşmasını, köksüzleşmesini, bütün değer ve meta-anlatılara yabancılaşmasını bir "çılgılık" hâlinde haykıran, insanı çırılçıplak, sahipsiz, Tanrı'sız ve tarihsiz bir mahlûk olarak gören İkinci Yeni şairleriyle, hâlâ bugüne ışık tutan, ilham ve cesaret veren bir tarihe inanan Hisarcılar ve genel olarak milliyetçi-muhafazakâr şairler arasında ciddî bir rekabet söz konusudur. Bu dönemde insanlığın, özeldede İslâm'ın ve Türklüğün tarihî birikimine sahip çıkan, geleneği pek çok değeri ile şiirinin merkezine oturtan, birbiriyle hoca-öğrenci ilişkisi içinde bulunan Behçet Necatigil ve Hilmi Yavuz'u anmak gerekir.

Türkiye'nin 1960-1980 arası çalkantılı döneminde yani ideolojik kamplaşmaların hızlandığı periyotta varlık gösteren Marksist şairlerde de tarih, özellikle de "millî tarih" elbette söz konusu değildir. Bu şairlerde genellikle tarih, sınıflar arası mücadelenin ve sömürenler-sömürülenler arası ilişkilerin bir ifadesi olarak yer alır metinlerde.

1980 Sonrası Türk Şiiri ise, 12 Eylül askerî darbesinden sonra politik ve ideolojik keskinliklerin yitirildiği, kamplaşma ve kutuplaşmaların yavaş yavaş da olsa azaldığı, ideolojilerin birbirlerini anlamaya başladığı bir dönemdir ve "tarih" konusu günümüze gelen çizgide, herhangi bir dünya görüşü ve politik angajmanın, herhangi bir komplekse girmeden kullanıldığı, ortak bir alan hâline gelir. Biraz da küresel ölçekteki gelişmeler, artık hiçbir felsefe, doktrin, ideoloji ve düşünce sisteminin kavgasının yapılmadığı; türler, formlar ve içerikler arası çizgilerin görünmeyecek düzeyde silikleştiği postmodernist evrede tarih de eski ciddiyetini yitirmiştir. Fakat tarih, bütün dünya şiiri ve sanatında olduğu gibi Türk şiirinde de daima prestijli yerini muhafaza etmektedir. Günümüz şairinin de tarih gibi verimli, zengin ve renkli bir "yaşanmışlıklar bütünü"ne uzun süre bigâne kalması mümkün görünmemektedir.

Tanzimat, Meşrutiyet ve Mütareke Romanlarında Tarih

Yukarıda, Türk edebiyatında tarih konusunun ilk işlendiği romanın Namık Kemal'in *Cezmi*'si olduğunu, Türk-İran münasebetlerinin anlatıldığı bu eserin İslâm birliği ideali doğrultusunda kaleme alındığını belirtmiştik.

Dönemin en velût yazarı olan ve eserlerinde Osmanlı toplumunu ilgilendiren farklı konularda eser neşreden Ahmet Midhat Efendi tarih konusunu da işlemiştir. Daha 1870'te kaleme aldığı *Yeniçeriler*, *Ahmet Metin* ve *Şirzat Yahut Roman İçinde Roman*'ı, *Süleyman Musli*, *Arnavutlar-Solyotlar* gibi eserler, Efendi'nin okuyucuları için meraklı, maceralı yolculuklar, hadiseler içerir (Görüldüğü gibi tarih, her yazarın, kendi amacı, öncelikleri ve tarzına göre kullandığı bir temdir ve bu değişkenlik, bütün dönemlerde kendisini gösterir.).

Servet-i Fünun romancılarının -en azından bu ekolün asıl faaliyet zamanı olan 1896-1901 arasında- tarihle ilgilenmedikleri görülmektedir (Mehmed Rauf, 1929'da, bir Kurtuluş Savaşı romanı olan *Halâs*'ı neşredecektir ki eserin yayımlandığı yıl nazar-ı itibare alındığında vak'a zamanı yakın tarih mânâsına gelir.).

Yukarıda, şiir bahsinde de vurguladığımız üzere yeni bir milliyet ve vatan telâkkisinin, dolayısıyla yeni bir tarih anlayışının geçerli olduğu Meşrutiyet yıllarında Müfide Ferit, Halide Edip gibi kadın yazarların kaleme aldıkları *Aydemir*, *Yeni Turan* gibi romanlar, farklı Türk coğrafyaları ve tarihlerinin, hatıralarının söz konusu edildiği metinlerdir ki bu eserlerin müellifleri, dönemin İslâm öncesi Türk tarihi ve Orta Asya yönelişlerine ayak uydururlar. Halide Edip, 1911'de neşrettiği *Harap Mâbetler* ve kitaplarına girmemiş bazı deneme ve hikâyelerinin yer aldığı *Kubbeye Kalan Hoş Sada* isimli eserlerinde yer alan bazı hikâyelerinde ise Osmanlı tarihine yönelir.

Hikâye formunda olmakla beraber Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun kaleme aldığı *Çağlayanlar*'da yer alan "Alparslan Masalı" ve "Altın Ordu" hikâyeleri Meşrutiyet sonrası dönemin zikre değer eserlerindedir. Müftüoğlu, 1920'de *Tasvir-i Efkâr*'da tefrika ettirdiği *Gönül Hanım*'da¹⁶ ise Turancı fikir ve ideallerini bir kez daha dile getirecektir.

Ömer Seyfettin'in "Eski Kahramanlar" üst başlığı altındaki hikâyeleri (*Ferman*, *Kütük*, *Vire*, *Kızılelma Neresi?*, *Pembe İncili Kaftan* vs.) tamamen tarih konuludur. Yazar bu hikâyeleriyle geçmiş asırların kahramanlık ve yüksek ahlâkını söz konusu eder ve savaşlardaki kayıplarla millî ve dinî onuru zedelenmiş bir milletin mensuplarına cesaret ve metanet aşılama yoluna gider¹⁷.

Erken Cumhuriyet'te Tarihî Roman

Bu ilk dönemde (1923-1940), hemen her alanda (siyaset, dil, ahlâk, hukuk, estetik vs.) benimsenen Türkçülük çerçevesinde "tarih" konusu eserlerde ifadesini bulur. Şiir gibi romanda da söz konusu eski Türk tarihine yöneliş dikkati çeker. Apdullah Ziya Kozanoğlu'nun *Kızıltuğ* (1923), *Atlı Han* (1924), *Gültekin* (1928) isimli romanlarıyla Faruk Nafiz'in *Akın*

16 Âlim Kahraman, "Müftüoğlu Ahmed Hikmet", *DİA*, XXXI, s. 508.

17 Hülya Argunşah, "Millî Edebiyat Hareketinde Hikâye ve Roman", *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı*, ed. Nâzım Hikmet Polat-Soner Akpınar, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir 2009, s. 157.

(1932), *Özyurt* (1932), *Kahraman* (1933); Yaşar Nabi Nayır'ın *Mete* (1933), Behçet Kemal Çağlar'ın *Ergenekon* (1933), *Çoban* (1933) ve *Attila* (1935) başlıklı manzum piyesleri devrin şair ve yazarlarının okur kitlesi üzerinde ve genel olarak toplum nezdinde ne tür bir tarih düşüncesi yerleştirmeye çalıştıklarını ortaya koymuştur. Peyami Safa da bu furyaya *Attılâ* isimli romanıyla iştirak eder¹⁸.

Erken Cumhuriyet'te tarih konusunun bir taraftan "popüler" mahiyet kazandığı gözlemlenmektedir. O kadar ki 1930'larda yayımlanan hemen bütün büyük ve yüksek tiraj sahibi gazetelerde bir tarihî roman tefrikası söz konusudur. Bu tefrikalar veya kitap hâlinde neşredilen tarihî romanların vakaları genellikle eski Türk tarihi ile Osmanlı akıncıları, denizcileri, sultan ve şehzadeleri, saray entrikaları ekseninde döner. Dönemin maceraya düşkün, "meraklı" okuru için derin tarihî sorgulamaların, yorumların söz konusu olmadığı bu romanlar elbette çok caziptir.

Bu yılların önemli popüler tarihî romancıları içerisinde Turhan Tan *Timurlenk*, *Akından Akına*, *Hurrem Sultan*, *Cengiz Han*, *Safiye Sultan* gibi romanlarıyla öne çıkar. Bu yılların diğer bir popüler tarihî romancısı da *Kıvrıkcık Paşa*, *Pembe Maşlahlı Hanım* gibi eserlerin sahibi Sermet Muhtar Alus'tur. Aptullah Ziya Kozanoğlu, Enver Behnan Şapolyo, İskender Fahrettin Sertelli, Feridun Fâzıl Tülbentçi dönemin en velut popüler tarihî romancılarıdır¹⁹. Bu son iki yazarın romanları da merak ve macera yüklü, dönemin ve okuyucu kitlesinin beklentilerine cevap veren eserlerdir. Bir daha vurgulayalım ki Osmanlı, çıktığı medenî seviye ve dönemlerinin / şahsiyetlerinin faziletleriyle değil, fantastik, egzotik ve oryantalist çizgilerle anlatılmıştır bu romanlarda.

Türk Dili Tetkik Cemiyeti ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kurulması, yeni Türklük ve tarih perspektiflerinin oluşturulmasına öncülük eden kurumlardır. Bu yıllarda, tıpkı şiir ve tiyatrodaki (Musahipzade Celâl'in konusunu Osmanlı tarihinden alan piyesleri bunların ilk akla gelenleridir) olduğu gibi roman ve hikâyede de Osmanlı tarihi, kurumları ve şahsiyetlerinin geri plâna atıldığı göze çarpar. Şiiri, musikisi, mimarisi, müesseseleri ile Osmanlı medeniyeti bu dönemde ya tek taraflı eleştirinin veya nostaljinin nesnesi hâline gelir. Daha Meşrutiyet yıllarından itibaren mizahî, ironik ve natüralist bir dil ve tutumu benimseyen Hüseyin Rahmi'nin, erken Cumhuriyet'te kaleme aldığı romanlarının da hemen tamamının konusu son Osmanlı zamanlarından alınmıştır. Bu romanların hepsinde yazarın Cumhuriyet öncesi döneme dair oldukça alaycı ve pejoratif baktığı görülür. Halide Edip Adıvar'ın, Türkçe'nin en çok okunan eserlerinden olan *Sinekli Bakkal*'ı da bir yakın tarih eleştirisidir. Her ne kadar yazar bu romanda bir doğu-batı sentezinin şart ve imkânlarını ararsa da eser, Abdülhamid devrinin ciddî bir eleştirisi olarak okunmaya müsaittir. Kaldı ki bu dönem romanlarında II.

18 Bu romanların tahlili için bkz. Karaca, *a.g.e.*, s. 239-598.

19 Cumhuriyet'in ilk yıllarının popüler tarihî roman ve romancıları hakkında bkz. İsmail Uygun, *Cumhuriyet Dönemi Tarihî Romanları (1923-1946) "Eski" Kahramanların Yeni Söylemleri*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Abdülhamid ve dönemi popüler bir konu olarak karşımızdadır. Elbette bu eserlerin hepsinde sultanın kendisi, sarayı ve idaresi kıyasıya tenkit edilir. Bu sayede Cumhuriyet'in faziletleri vurgulanmış olur. Nahid Sırrı Örik'in 1947 neşir tarihli *Sultan Hamid Düşerken*'i bu eserlerin en çok okunanlarındandır. Yakup Kadri'nin *Bir Sürgün* romanı da aynı dönemin olay ve insanlarına odaklanır. Esasen II. Abdülhamid; Yakup Kadri, Nahid Sırrı, Midhat Cemal, Celâl Nuri gibi romancılardan günümüz yazarları olan Ahmet Altan ve Zülfü Livaneli'ye uzanan bir çizgide daima Türk romancısı için elverişli bir mevzu olmuştur²⁰.

Erken Cumhuriyet devri romanlarında Abdülhamit yanında, Meşrutiyet devrinin de ciddi ölçüde tenkit edildiği gözlemlenmektedir. Yakup Kadri'nin *Hüküm Gecesi* romanı (1927), İttihat ve Terakki-Hürriyet ve İtilâf fırkaları arasındaki kısır mücadeleyle bunların devlet ve millet nezdindeki tahripkâr etkisini söz konusu eder. Burhan Cahit Morkaya'nın 1934 neşir tarihli *Düğümlerin Romanı* isimli eseri de -adından da anlaşılacağı üzere- Cumhuriyet öncesi devrin tenkidi maksadıyla yazılmıştır. Midhat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul*'u (1938), Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinin eleştirisidir.

1950'ye kadarki yılların en başarılı yazarlarından birisi olan fakat edebiyat tarihi ve tenkidinin gerçek değerini takdir etmekten hâlâ çok uzak olduğu Safiye Erol'un *Ciğerdelen* (1947) isimli romanı, bir yandan klâsik Osmanlı asırlarındaki serhat boylarına uzanırken, diğer yandan günümüze döner. Kurgu iki vak'alı ve iki zamanlıdır (Bu teknik yapısıyla *Ciğerdelen*, Nedim Gürsel'in *Boğazkesen* ve Ahmet Ümit'in *Sultanı Öldürmek* başlıklı romanlarının erken örneklerindedir.). Bu dönem yazarları içerisinde Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu ise *Kara Davut*, *Deli Deryalılar* gibi romanlarında millî ve hamasî dozu yüksek bir üslûbu tercih etmiştir. Aynı şekilde, Türkçülük tarihinde çok önemli bir yer olan, neşrettiği dergilerle, yazı ve kitaplarıyla, sert ve tavizsiz ifadesiyle ön plâna çıkan Hüseyin Nihal Atsız'ın üç yıl arayla neşrettiği *Bozkurtların Ölümü* (1946) ve *Bozkurtlar Diriliyor* (1949) isimli romanları Göktürk Devleti tarihinin destansı hikâyesini anlatır. Yazarın *Ruh Adam*'ı da aktüel zamanda geçen fakat başkarakterin tarihle iç içe yaşaması dolayısıyla, *Ciğerdelen* gibi, bir ayağı tarihte olan bir eserdir. Atsız'ın bu romanları bir, hatta birkaç nesil üzerinde çok ciddi bir tesir bırakmıştır²¹.

Değişen Paradigma: 50 Sonrası Türk Romanında Tarihî Perspektif ve İçerik

Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan 27 yıllık tek parti yönetiminden sonra gelen çok partili siyasal hayatla beraber (Demokrat Parti) tarihe bakış noktasında da önemli değişiklikler olmuştur. Sâmîha Ayverdi'nin tabiriyle "Türk tarihinde Osmanlı asırları" yeniden ve herhangi bir ön yargı, şartlanma veya kompleksin tesirinden uzak biçimde ele alınmış, bu

20 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Soner Akpınar, *Türk Romanında II. Abdülhamit*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2015.

21 1923-1945 yılları arasında yazılmış romanlar ve içerikleri hakkında bilgi için bkz. İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yay., 3. bs., İstanbul 2002, s. 246 vd.

yeni perspektif çok kısa süre içerisinde yazılan romanlarda da kendisini göstermiştir. Benzer tesirler, 1950 sonrası şiir, hikâye ve tiyatrodaki da belirgin biçimde görünecektir.

1950 sonrasında yayımlanan tarihî romanlarda ilk dikkate değer şahıs, en büyük eseri *İstanbul Ansiklopedisi* ile tanınan Reşat Ekrem Koçu'dur. Akıcı üslûbu, tarihî şahsiyetleri roman karakteri hâline getirmekteki ustalığı ve gerçek vak'aları fiktif yapıyla bütünleştirme kabiliyeti ile Koçu, *Forsa Halil*, *Dağ Padişahları*, *Patrona Halil*, *Kabakçı Mustafa*, *Kösem Sultan* gibi romanlarıyla popüler tarihî romancılığın bu yeni dönemdeki sürdürücüsüdür. Bu yılların diğer bir popüler romancısı da *Çakırcalı Mehmet Efe*, *Osman Efe*, *Bizans Alevler İçinde*, *Battal Gazi* gibi romanlarıyla Murat Sertoğlu'dur.

Yukarıda belirtildiği gibi 1950 sonrası edebiyatta uzak veya yakın tarihi konu alan romanların pek çoğunda artık alternatif bir söylem karşımıza çıkar. Bu alternatif söylem, yerleşik bilgi ve kanaatleri sarsan, resmî tarihin verilerini ciddi oranda sorgulayan metinlerdir. Hasan İzzettin Dinamo'nun 8 ciltlik eseri *Kutsal İsyân* (1966-1967) ve 7 cilt tutarındaki *Kutsal Barış* (1971-1976) bu kontra metinlerin ilk akla gelenlerindedir. Yazar *Kutsal İsyân*'da farklı bir Millî Mücadele ve *Kutsal Barış*'ta yine çok farklı bir Cumhuriyet panoraması çizer. Fakat Dinamo'nun ısrarla kullandığı Öztürkçe kelime ve kavramlar, dahası tarihî şahsiyetleri 1930'larda üretilen / uydurulan kelimelerle konuşturması, eserin realizmine gölge düşürür. Kaldı ki yazarın bu 15 cilt tutarındaki romanları tarihle roman arası bir yerde konumlandırılabilir. Bu metinler tarihî roman olarak okunabileceği gibi romansı tarihler olarak da mütalaa edilebilir.

1910-1973 arasında yaşayan, meşhur Donanma Davası dolayısıyla 1938-1950 arası yıllarını Türkiye'nin çeşitli hapisanelerinde geçiren Kemal Tahir, Türk tarihî romancılığının en dikkate değer ve başarılı temsilcilerindedir. Marksist ideoloji ve literatürle beslenmekle birlikte oldukça yerli bir duyuş ve düşüncenin sahibi olan Kemal Tahir, ömrünü Türkiye'nin ve Anadolu'nun gerçeğini ve ruhunu anlamaya adanmıştır. Bu itibarla Osmanlı'nın 600 yıl nasıl ayakta kaldığını anlamaya ve anlatmaya çalıştığı *Devlet Ana*, yine bu devletin yıkılış ve küllerinden doğuş macerasına odaklandığı *Esir Şehrin İnsanları*, *Esir Şehrin Mahpusu*, *Yorgun Savaşçı*, Cumhuriyet kadrolarının iktidar mücadelelerini, özeldede 1926 İzmir Suikastını irdelediği *Kurt Kanunu*, Serbest Cumhuriyet Fırkası hadisesini sorguladığı *Yol Ayrımı*, Anadolu'daki eşkıyalık sorununu farklı bir tezle irdelediği Yediçınar Yaylası Üçlemesi, yazarın farklı tarih perspektifleri geliştirdiği eserleridir. Otobiyografik bir roman olan *Bir Mülkiyet Kalesi* ve vefatından sonra basılan *Hür Şehrin İnsanları* da Kemal Tahir'in, yine yakın dönem hadiselerini yorumladığı romanlarıdır. Yazarın bir de Timur'u anlattığı ve yarım kalan bir romanı söz konusudur: *Topal Kasırga*²².

22 Kemal Tahir'in tarih anlayışı, eserlerinde tercih ettiği tarih perspektifi ve hangi tarih kesitlerinin, yazarın roman külliyatında nasıl ele alındığına dair detaylı bilgi ve saptamalar için bkz. Özlem Fedai, *Kemal Tahir'in Romanlarında Tarih ve Toplum*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyat Eğitimi Anabilim Dalı, danışman Yard. Doç. Dr. Hüseyin Tuncer, İzmir 1998.

50 sonrası dönemin tarihe çok ilgi duyan yazarlarından bir diğeri de Samim Kocagöz'dür. Bir Ege ve İzmir romancısı olan, Kemal Tahir gibi Türkiye'nin ve Türk insanının şart ve realitelerini anlamaya çalışan Kocagöz de Kemal Tahir gibi yerli bir sol düşünceye sahiptir ve "tam bağımsızlık" taraftarıdır. Bu yüzden Nazım Hikmet, Kemal Tahir, Attilâ İlhan gibi şair ve yazarlarla birlikte Millî Mücadeleyi, anti-emperyalist bir halk savaşı olduğu için çok önemser. *Kalpakkıllar* ve *Doludizgin*, Kocagöz'ün İstiklâl Harbi romanlarıdır. *İzmir'in İçinde*, Kocagöz'ün Demokrat Parti iktidarı ve 27 Mayıs Darbesine eğildiği eseri *Onbinlerin Dönüşü* ise, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü mezunu olan yazarın akademi çevrelerindeki ideolojik kampaşmaları söz konusu ettiği romanıdır.

Kemal Tahir gibi, Osmanlı'nın kuruluş süreçlerini, yıkılış süreçleri kadar önemseyen, dolayısıyla birbirinden asırlarca uzakta olan bu iki dönemeci yine birbiriyle çok ilişkili gören Tarık Buğra²³, devletin kuruluş dönemini ve şartlarını *Osmancık*'ta, Millî Mücadele'yi de *Küçük Ağa*'da anlatmıştır. Tarık Buğra -yine Kemal Tahir gibi- Osmanlı'nın kuruluşu ile yıkılışı ve Millî Mücadele arası dönemlere ilgi göstermemiş ama Cumhuriyet'in ilânından sonraki yıllara eğilme gereği hissetmiştir. Millî Zafer sonrası *Küçük Ağa Ankara*'da ve *Firavun İmanı* romanlarıyla anlatmış, Kemal Tahir'in *Yol Ayrımı*'na *Yağmur Beklerken* ile cevap vermiştir. *Siyah Kehribar*, *Yalnızlar*, *İbiş'in Rüyası* gibi doğrudan tarihî bir dönemi anlatmayan romanları yanında Buğra, *Dönemeçte*'de Demokrat Parti hadisesinin Anadolu'daki akislerini söz konusu etmiş, *Gençliğim Eyvah*'ta ise 1970'ler Türkiye'sindeki anarşi ortamını irdelemiştir. Şu kadar var ki Tarık Buğra, tarihî veya politik roman kaleme alırken insan gerçeğini, ferdin dünyasını ve trajedisini göz ardı etmez. Onu karakterleri, her ne kadar sosyo-politik anafoların içerisinde iseler de canlı, kendi sesi olan "gerçek" kişilerdir.

Romanlarının büyük bir kısmı "aşk" merkezli olan fakat 1957'den itibaren tarihî romana yönelen Oğuz Özdeş, Hülya Argunşah'ın tespitine göre bu türde 14 eser vermiştir ki bunlar "macera romanı" olarak da değerlendirilebilir²⁴. *Rusya'da Bir Türk Subayı*, *Vatan Borcu*, *Tuna Nehri Akmam Diyor*, *Karapence Voyvoda'ya Karşı*, *Kıbrıs Kanı* bunlardan bazılarıdır.

İstiklâl Savaşı, tarihî romanımızın vazgeçilmez bir mevzuudur. 1926 yılında, Millî Mücadele'nin belki en kritik bir mevkiinde Polatlı'da dünyaya gelen²⁵ ve savaş hatıralarını dinleyerek büyüyen Talip Apaydın da *Toz Duman İçinde* ve onun devamı olan *Vatan*

23 Buğra, bir röportajda, kendisine yöneltilen, "Osmancık nasıl hazırlandı acaba?" sorusunu şöyle cevaplamıştır: "Osmancık ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu benim kafamda Küçük Ağa ile birlikte oluşmuştur. Kurtuluş Savaşı ile Söğüt kasabasını en büyük iki doğuş olarak gördüm. Ve bunları yazmayı romancı olarak idealim saydım." "Osmancık'ın Sırrı", *Edebiyatın Yolları Taştan: Tarık Buğra İle Söyleşiler*, haz. Mehmet Tekin, Ötügen Yay, İstanbul 2018, s. 147.

24 *Türk Edebiyatında Tarihî Roman (Türk Tarihiyle İlgili)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, danışman Prof. Dr. İnci Enginün, İstanbul 1990, s. 250.

25 "Apaydın, Talip", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, ed. Murat Yalçın, I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s. 111.

Dediler isimli romanlarıyla Kurtuluş Savaşı Edebiyatı içerisinde yerini alır. Bir köy çocuğu ve köy romancısı olan Apaydın'ın söz konusu iki romanı, mücadelenin ilk evresinde Anadolu köylüsünün hayat kavgasına odaklanır.

Genel olarak Osmanlı tarihi ve serhat boylarındaki akınlar, baskınlar ve muharebelerin de romancıların çok ilgi duyduğu mevzular olduğu gözlemlenmektedir. Bir yıl arayla neşrettiği *Köse Kadı* (1974) ve *Uçtaki Adam* (1975) başlıklı romanlarıyla Bahaettin Özkişi bu temin çok önemli romancılarındandır²⁶. Özellikle *Köse Kadı*, Türk-Macar münasebetleri noktasında kaleme alınmış sıra dışı ve polisiye kurgusu çok başarılı bir metindir.

Ortaokulda kendisine ve sınıf arkadaşlarına okutulan eski Yunan mitolojisinden ilham alarak Türk mitolojisi ve destanlarına yönelen, Türk milletinin farklı asır ve coğrafyalarda tesis ettiği medeniyetin izlerini mit, destan, efsane ve tarihlerde arayan, özellikle destanlara ve Dede Korkut Hikâyelerine ayrı bir önem veren Mustafa Necati Sepetçioğlu, Türklerin Anadolu'ya gelişleri, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu devletleri, Moğol istilâsından sonra Anadolu'da yaşanan otorite boşluğu, Beylikler Dönemi ve nihayet Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselişini anlattığı ve 1971-1980 arasında neşrettiği *Kilit, Anahtar, Kapı, Konak, Çatı, Üçler-Yediler-Kırklar, Bu Atlı Geçide Gider, Darağacı, Sabır, Ebemkuşağı, Gündönümü* başlıklı eserleriyle Düñki Türkiye serisini neşreder. Bu romanlardaki sade ve tabii üslup, söz konusu asırlar insanlarının yaşayışlarını aksettirme gücü bakımından çok başarılıdır. Yazar, Bugünkü Türkiye serisini oluşturan *Ve Çanakkale... Geldiler* (c. I), *Gördüler* (c. II), *Gittiler* (c. III) başlıklı romanlarıyla Osmanlı'nın yıkılış zamanındaki kahramanlığı işler. *Karanlıkta Mum Işığı, Cevahir ile Sadık Çavuş'un Kamyonu* ise tek parti devrinin bir tenkididir.

1971 yılı, Malazgirt Savaşı'nın 900. yıldönümü olduğundan, romancılarımızın bu büyük hadiseye dair bir heyecan içerisinde oldukları görülmektedir. Sepetçioğlu gibi Emine Işınso da yine 1971'de neşrettiği *Ak Topraklar* isimli romanıyla Malazgirt zaferini roman plânında tebcil eder.

1970'lerin en velut tarihî romancısı şüphesiz Yavuz Bahadıroğlu'dur. Yüzden fazla çocuk kitabı yazan, çeşitli tarihî biyografilere imza atan, günümüz Türkiye'si ile ilgili de 4 roman kaleme alan Bahadıroğlu, çoğu Osmanlı tarihi ile ilgili olmak üzere pek çok tarihî roman neşretmiştir. Yazar, Endülüs tarihi ve Selâhaddin-i Eyyubî'ye dair de iki roman yayımlamıştır²⁷.

26 Faruk Gezgün, Özkişi'nin bu iki romanı hakkında şu hükmü verir: "... Bu küçük kusurlarına ve Türkler lehine hissîliklerine rağmen *Köse Kadı* ve *Uçtaki Adam* romanları, sağlam Türkçeleri, fazla sayıda olayı ana vakaya ustaca bağlayan teknikleri ve akıcı, güzel üsluplarıyla Türk Edebiyatı'nın en iyi tarihî romanlarındandır.", "Bahaeddin Özkişi'nin Balkanlar ve Rumeli Üzerine Tarihî Romanları: Köse Kadı ve Uçtaki Adam", *Türkologia*, nr. 5 (97), 2019, s. 66.

27 Bahadıroğlu'nun tarihî romanları ve romancılığı bir yüksek lisans çalışmasında etraflıca irdelenmiştir: İrem Temur, *Yavuz Bahadıroğlu'nun Tarihî Romanları ve Romancılığı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, danışman Yard. Doç. Dr. Özcan Aygün, Edirne 2009.

Post-modern Romanda Tarih Temi

1980 sonrası dönem, Avrupa edebiyatlarında olduğu gibi Türk Edebiyatı'nda da postmodernizmin etkilerinin iyiden iyiye kendisini hissettirdiği bir evredir. 1950'lerde Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da baş gösteren, 1970'lerden itibaren de Türkiye'de ilk örnekleri verilen postmodernizm, sıcak savaşların verdiği "yıkıntı, bezginlik, fikrî ve estetik iflâsla tarihe duyulan güvenin sarsılışı, nihayet anlamsızlık ve gelecek ufkunu yitirmek" biçiminde tezahür eder. 12 Eylül 1980 askerî darbesi ve ardından gelen tutuklama ve işkencelerin verdiği acı ve korkular, zaten 1960'ların sonlarından beri Türkiye'yi esir alan ideolojik kampaşma ve kutuplaşmalarda yıpranmış olan toplumu ve fertleri ciddi boyutta etkilemiş; askerî darbe ve düzen, ülkede keskin bir apolitizasyon dönemi başlatmış, ideolojilerin kalın ve belirgin çizgi ve sınırları yavaş yavaş incelmeye başlamıştır. Türkiye'de siyaset, basın gibi temel alanlarda görülen bu değişimler kısa süre içerisinde edebiyatta da kendisini göstermiş, o zamana kadar ideolojik önyargı veya komplekslerin gölgesinde kalmış konular daha rahat ve doğal biçimde ele alınmaya başlamıştır. Tarih temi de söz konusu postmodern dönem veya durumun kendisini en net biçimde gösterdiği bir alan olmuştur; zira artık tarihî dönem, olay veya şahsiyetler hakkında herhangi bir ön kabulü olmayan, dahası ideolojik motivasyonunu yitirmiş, edebiyatı bir mücadelenin aracı olarak görmemeye başlamış, bilâkis romanı her türden insanın kendisini ifade edebileceği bir "oyun" alanı olarak kabul eden yazarlar için tarih, eşi bulunmaz malzemeler barındırır.

Yıldız Ecevit, Fredric Jameson'u da referans göstererek postmodernizmin tarihe yaklaşım biçimini şöyle özetler:

"Oyunsu yaklaşım postmodern edebiyatta çeşitli bağlamlarda kendini gösterir: Her şey sanatsal düzlemde oynanan bir oyundur. Yazar, etik/siyasal ya da tarihsel malzemeyi oyunlaştırır. Süskind'in "Parfüm"ünde, art arda işlenen cinayetlerin metinde etik bir yönü yoktur; cinayet nedeni sanatsaldır. Ana kişi yaratıcı düzlemde oyun oynayan bir sanatçı gibi, öldürdüğü insanların kokularıyla bir başyapıt oluşturmaya çalışmaktadır. Tarih ise, yine yazarın oyunsu bir iştahla el attığı bir alandır. Tarih de kendi gerçekliği olan bir zaman kesiti olmaktan çıkmış, Jameson'un dediği gibi "bizim söz konusu geçmişle ilgili tasarımlarımız ve stereotiplerimizin bir tür pop-tarih'e dönüştüğü" bir kurmaca oyun alanı olmuştur postmodern edebiyatta."²⁸

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreçlerini klâsik bir dille, bir aile çerçevesi içinde anlattığı *Cevdet Bey ve Oğulları* isimli romanından sonra *Beyaz Kale*, *Benim Adım Kırmızı* ve *Kırmızı Saçlı Kadın* isimli eserleriyle Orhan Pamuk, tarihin, postmodern roman kurgularında nasıl ve ne şekilde yer alabileceğini başarıyla gösterir. *Beyaz Kale*, 17. asırda bir deniz muharebesinde Türklere esir düşen Venedikli bir köle ile İstanbullu Hoca'nın etrafında döner. Yaşanan veba salgını yüzünden eve kapanan bu ikilinin içinde girdiği "efendi-köle

28 *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İletişim Yay, İstanbul 2001, s. 71-72.

diyalektiği”, bir süredir Batı özentisi içinde olan Osmanlı’nın, yükselmekte ve ilerlemekte olan dünyaya karşı durumunu verir. *Benim Adım Kırmızı* da perspektife dayalı Batılı realist resimle, tecrit esaslı Doğulu minyatür sanatlarının, ressam ve nakkaşlarının dünya ve insan algılarının mukayese edildiği, konusu 16. yüzyılın sonlarında geçen bir romandır. Yazar çoksesslilik, merkezsizlik, üstkurmaca gibi postmodern tekniklerin çoğunu kullanır bu romanında. *Kırmızı Saçlı Kadın* doğrudan bir tarihî roman olmamakla beraber Doğu’nun kadim mit ve efsanelerine yaptığı göndermelerle okuru zaman zaman bir tarihî dekorun içerisine götürür. Orhan Pamuk’un hemen bütün metinlerinde bu tarihî boyut değişen dozlarda kendisini göstermektedir. Yazarın -diğer postmodernistler gibi- tarih, Osmanlı, Batı, İslâmiyet vs. konularına dair belirgin herhangi bir tutumu söz konusu değildir, dolayısıyla eserinde Doğu veya Batı hakkında herhangi bir kanaat ön plâna çıkmaz.

1990’lardan sonra arka arkaya yayımladığı *Pushu Kıtalar Atlası*, *Kitabü’l-Hiyel*, *Efrâsiyab’ın Hikâyeleri*, *Amat*, *Suskunlar*, *Yedinci Gün* ve *Galiz Kahraman* gibi romanlarıyla İhsan Oktay Anar da postmodern tarihî romanın çok satan temsilcilerindendir. Anar’ın bu metinleri, fantastikle gerçeğin, tarihî bilgi ile muhayyilenin buluşturulduğu; metinlerarası ilişkilerin, çağrışımların, ironi ve istihzanın birlikte görüldüğü romanlardır. Yazarın tarih, özellikle ısrarla kullandığı ve eserlerinin fonu olarak seçtiği Osman tarihi veya medeniyeti hakkında herhangi bir tavrı, perspektifi, derinlemesine bir yorumu söz konusu değildir. Anar sadece bu tarihin zengin birikiminden faydalanma yolunu tercih eder.

Şüphesiz 1990 ve 2000’lerde yayımlanan tarihî romanların tümünün postmodern metinler olduğunu iddia etmek hatalı olacaktır. Günümüzde Yılmaz Karakoyunlu, Ayşe Kulin, Selim İleri, Nedim Gürsel, Reha Çamuroğlu gibi, tarihin çeşitli dönem, şahsiyet ve olaylarına klâsik tarzda ilgi duyan yazarlar da söz konusudur. Meselâ *Çanakkale Mahşeri* (1998) isimli eseriyle Mehmet Niyazi Özdemir, son yılların en nitelikli Çanakkale romanını kaleme almıştır. Son dönemin popüler polisiye romancısı olan Ahmet Ümit de *Bâb-ı Esrâr*, *Sultanı Öldürmek* gibi romanlarıyla tarihe hatta *Patasana* romanıyla Doğu’nun kadim hatta antik dönemlerine yönelmiştir.

Sonuç

Tarih, bütün dünya edebiyatlarında, daima sanat ve özelde de edebiyat için ilgi çekici, ilham verici bir tem olmuştur. Beşeriyetin ve milletin bir anlamda hafızası demek olan tarih her ne kadar modern tarihçiler tarafından bir “kurgu” olarak görülüyor, bu itibarla edebiyata mevzu olduğunda “kurgunun kurgusu” anlamına geliyorsa da edebiyat, tarihi bir fon, ilham kaynağı ve hazır malzeme olarak kullanılmaktan vazgeçmemiş ve vazgeçmeyecektir. Nitekim Türkiye gibi yaklaşık son 200 yıldır çok ciddi bir zihni ve kültürel değişim / dönüşüm sürecine giren, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde büyük toprak ve vatan parçalarını kaybeden hatta Edirne, Bursa, İzmir, İstanbul, Antep, Maraş gibi en merkezi ve hayatî şehirleri işgal edilen,

bu yüzden topyekûn bir varlık savaşına girişen bir ülkenin edebiyatı ve edebiyatçıları tarihe ilgisiz kalmamışlardır.

Özellikle Fransız İhtilâli'nden sonra, önce Avrupa'yı, ardından dünyanın farklı kıta ve bölgelerini etkisi altına milliyetçilik hareketleri, ulus-devletleşme süreçleri edebiyatlarda da kısa sürede etkisini göstermiş; yeni devlet, vatan ve milliyetçilik fikirleri şair, romancı ve tiyatrocuları tarihle ilgilenmeye itmiştir. Zira ortak bir toprak parçası üzerinde yaşayan, ortak bir geçmişten gelen, aynı dili konuşan toplulukların milletleşme süreçlerinde tarih büyük bir ittifak alanı olarak görülmüştür. Türk Edebiyatında da, özellikle Tanzimat'tan sonra yaşayıp yazan şair ve romancılar, tarihî olay, devir ve şahsiyetleri söz konusu etmek suretiyle aktüel zamana ve topluma modeller sunmuşlar, kaybedilen savaşların, yaşanan bozgunların verdiği moral çöküntüyü tarihin zaferlerle dolu sayfalarından verdikleri misallerle yenme yoluna gitmişlerdir. II. Abdülhamid döneminde romantik tarih anlayışı bir süreliğine inkıta uğramışsa da Meşrutiyet'le birlikte, yeni ve geniş ufuklu Türkçülük hareketleri etrafında farklı bir tarih ve milliyet perspektifi söz konusu olmuştur. I. Dünya Savaşı ve ardından imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra ise bu tarih algısı yerini daha reel ve esnek bir yapıya bırakır. Millî Mücadele ve ardından gelen Cumhuriyet dönemlerinde ise, çoğu kez konjonktürün istediği ve gerektirdiği tarzda tarih fikirleri geçerli olmuştur.

Erken Cumhuriyet döneminde (1923-1940), Atatürk ve Millî Mücadele etrafında bir edebiyat teşekkül etmiştir. Bunda 1920'lerin sonu ve 1930'ların başından itibaren çeşitli kurumlar (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Türk Dili Tetkik Cemiyeti) ve kişiler marifetiyle geliştirilen yeni tarih tezinin ciddi bir katkısı söz konusudur. Bu tarih tezi, tarihin Türklerle başladığı ve bütün dillerin Türkçe'den neşet ettiği savlarını içine alır. Dolayısıyla bu ilk dönem eserlerinde Osmanlı Devleti'nin kurumları ve şahsiyetlerindense İslâm öncesi Türk tarihine dair hatıra ve kişiler ön plâna çıkarılmış, yazılan roman ve tiyatrolarda Atatürk, millî destanın Bozkurt'una, Millî Mücadele de Ergenekon'a benzetilmiştir.

Atatürk'ün vefatından, özellikle 1950'de yaşanan iktidar değişiminden sonra ise Osmanlı tarihine bakışların ciddi biçimde değiştiği gözlemlenir. Şiir, roman, hikâye ve tiyatroda Selçuklu ve özellikle Osmanlı tarihlerine bakış, olumlu mânâda değişir. Yine bütün edebî türlerde Millî Mücadele bir tem ve mevzu olarak prestijini korumuştur.

Tüm bunlarla beraber 1941'de yayımlanan *Garip* kitabıyla etkili bir çıkış gerçekleştiren Orhan Veli ve arkadaşlarının mâzi ve millî tarih konusunda herhangi bir heyecanları söz konusu değildir. Aynı kuşaktan bağımsız şairlerin de (Cahit Sıtkı, Ahmet Muhip, Ziya Osman vs.) tarih karşısında özel bir motivasyonları yoktur. Bir döneminden itibaren fütürizmi benimseyen, dolayısıyla tarihle bütün bağımlı kopartan Nazım Hikmet'te ise Kuva-yı Milliye hareketi mühim bir çıkış noktası olur. Aynı motivasyon Mavi Grubu şairlerinde de söz konusudur. İkinci Yeni mensuplarının tarihe ilgi duymadıkları iddia edilemezse de, Sezai

Karakoç haricindeki İkinci Yeni'cilerin tarihle bağlarının millî-romantik duyuş tarzının çok uzağında, toplumsal eleştirinin bir aracı şeklinde tecelli ettiği görülür.

1980'lerden günümüze kadarki şiirde de tarihin, şairlerin hayat algıları, ideolojik hatta politik tutumları ile ilgili olarak değişkenlik gösterdiği bir gerçektir.

Bütün bu bilgiler ışığında şu tespiti yapmak mümkündür: Tarih, bütün dünya edebiyatları gibi Türk Edebiyatının da en vazgeçilmez temlerinden birisi olmuştur. Kaldı ki Türkiye gibi son 200 yıldır çok hızlı ve sancılı bir değişim/dönüşüm süreci yaşamış, İstiklâl Savaşı vermiş bir ülkenin edebiyatçısının tarih ve tarihte vuku bulmuş hadiselerle ilgilenmesi, hâli ve istikbâlî mazinin aynasında görüp yorumlaması şartırcı değildir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Akpınar, Soner, *Türk Romanında II. Abdülhamit*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2015.

Akün, Ömer Faruk, "Abdülhâk Hâmîd'in 'Merkad-i Fâtih'i Ziyaret' Manzumesi ve İçindeki Görüşler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, VII/1-2 (Şubat 1956), s. 61-104.

Argunşah, Hülya, *Türk Edebiyatında Tarihi Roman (Türk Tarihiyle İlgili)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, danışman Prof. Dr. İnci Enginün, İstanbul 1990.

_____, "Millî Edebiyat Hareketinde Hikâye ve Roman", *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı*, ed. Prof. Dr. Nâzım Hikmet Polat-Doç. Dr. Soner Akpınar, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir 2009.

Baş, Münire Kevser, *Sezai Karakoç'un Düşünce ve Sanatında Temel Kavramlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Türk İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, danışman Prof. Dr. Ali Yılmaz, Ankara 2005.

Doğan, Mehmet C., "Modern Türk Edebiyatında Mitoloji", *Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları*, ed. Prof. Dr. Ömür Ceylan-Âdem Koç, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir 2011.

Ecevit, Yıldız, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İletişim Yay, İstanbul 2001.

Edebiyatın Yolları Taştan: Tarık Buğra İle Söyleşiler, haz. Mehmet Tekin, Ötüken Yay, İstanbul 2018.

Enginün, İnci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yay., 3. bs., İstanbul 2002.

Fedai, Özlem, *Kemal Tahir'in Romanlarında Tarih ve Toplum*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, danışman Yard. Doç. Dr. Hüseyin Tuncer, İzmir

1998.

- Gezgin, Faruk, “Bahaeddin Özkışı'nın Balkanlar ve Rumeli Üzerine Tarihi Romanları: Köse Kadı ve Uçtaki Adam”, *Türkologia*, nr. 5 (97), 2019, s. 41-67.
- Güzel, Ekrem, “Tevfik Fikret Şiirinde Aydınlanmanın Vokabüleri”, *Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature*, IX/1 (Ocak 2023), s. 103-121.
- Kahraman, Âlim, “Müftüoğlu Ahmed Hikmet”, *DİA*, XXXI, s. 507-508.
- Kaplan, Mehmet, “Şinasi'nin Türk Şiirinde Yaptığı Yenilik”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, Dergâh Yay., İstanbul 1999, s. 253-274.
- Karaca, Alâattin, *İkinci Yeni Poetikası*, Hece Yay., 2. bs., Ankara 2010.
- Karaca, İsmail, *Türk Tarih Tezi ve Tarihi Roman*, Sahhaflar Kitap Sarayı Yay., İstanbul 2014.
- Kırımlı, Bilâl, *Âsâf Hâlet Çelebi (Hayatı, Eserleri, Sanatı ve Fikirleri)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, danışman Prof. Dr. Orhan Okay, Erzurum 1995.
- Levent, Âgah Sırrı, *Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984
- Özgül, M. Kayahan, *Şiirin Hazanında Gazel Dökenler-V: Muallim Naci Efendi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2016.
- Sazyek, Hakan, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Garip Hareketi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1996.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, haz. Abdullah Uçman, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006.
- Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, ed. Murat Yalçın, I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010.
- Temur, İrem, *Yavuz Bahadıroğlu'nun Tarihi Romanları ve Romancılığı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, danışman Yard. Doç. Dr. Özcan Aygün, Edirne 2009.
- Uçman, Abdullah, “Ziyâ Paşa”, *DİA*, XLIV, s. 475-479.
- Uğurcan, Sema, “Yahya Kemal'in Tarihi Dünyası”, *Yahya Kemal Beyatlı*, ed. Kâzım Yetiş, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul 2008, s. 210-223.
- Uygun, İsmail, *Cumhuriyet Dönemi Tarihi Romanları (1923-1946) “Eski” Kahramanların Yeni Söylemleri*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- Ünver, İsmail, “İskender-Edebiyat”, *DİA*, XXII, s. 557-559.

Türkiye’de Tarihî Coğrafyanın 100 Yılı

100 Years of Historical Geography in Turkey

Mehmet Bayartan*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Coğrafya Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.B. 0000-0001-5060-6711

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Bayartan,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya
Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: bayartan@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 12.09.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
02.10.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
01.11.2023

Kabul/Accepted: 03.11.2023

Atıf/Citation:

Bayartan, Mehmet. "Türkiye’de Tarihî Coğrafyanın
100 Yılı." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*,
81 (2023): 695-725.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238119>

öz

Tarihsel seyir içinde coğrafi algıda meydana gelen değişimler, büyük oranda birçok hususun da değişimine etki etmiştir. Bu değişimin odak noktasını oluşturan coğrafi algı, insan ve doğa arasındaki etkileşimden müteşekkildir. Tarih boyunca coğrafi düşüncenin uğramış olduğu değişiklik, dolaylı veya doğrudan coğrafyanın tanımında, içeriğinde, metodunda, tekniğinde, araç ve gereçlerinde de değişim ve dönüşümlere sebebiyet vermiştir. Tarihî coğrafya bağlamında ele aldığımız bu çalışmada, 100 yıllık süreçte neler değişti bunu sunmaya gayret göstereceğiz.

Bu çalışma, ülkemizde tarihî coğrafyanın 1923 yılından başlayıp günümüze kadar olan serüvenini, 25 yıllık periyotlarla olmak üzere toplam dört dönemden oluşan 100 yılı ele almaktadır. Bu çalışmanın ana kaynağını şüphesiz bu süre içinde tarihî coğrafya konuları dahilinde değerlendirilebilecek çalışmalar oluşturmaktadır. Bu süreci özellikle coğrafyacılar veya coğrafya camiasından olan araştırmacıların çalışmalarını dikkate alarak çalışmayı tamamladık. Türkiye’de tarihî coğrafyanın bu 100 yıllık süreci içerisinde yaptığımız değerlendirmede, sadece Türk coğrafyacılarının yapmış olduğu çalışmalar dahil edilmiştir.

Genel olarak bu türden yapılan çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmanın da birtakım kısıtları ve eksik yanları söz konusudur. Kısıtlarla ilgili hususları metin içerisinde vermeye çalıştık. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması ve içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmamızın kaynak olan çalışmalar içinde muhakkak ki eksikler ve gözden kaçanlar vardır. Bu konuda okuyucuların anlayışına sığınıyoruz. Zamanla değerlendirmeler yapıldıkça, belki de gözden kaçmış dediğimiz çok daha önemli çalışmaların da varlığından söz etmiş olacağız. Bu da açıkçası bizim çalışmamıza bir katkı olarak nitelendirilebileceğimiz bir süreç olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, 100. Yıl, tarihi coğrafya, coğrafya, tarih

ABSTRACT

The changes in geographical perception over the course of history have also affected many other issues. Geographical perception constitutes the focal point of this change and consists of the interaction between man and nature. The changes in geographical thought throughout history have indirectly and directly led to changes and transformations in the definition, content, method, technique, tools, and equipment of geography. This study will endeavor to present what has changed over the past century in the context of historical geography. This study deals with the adventure of historical geography in Türkiye, starting from 1923 to the present, over four 25-year

periods. The main source of this article is undoubtedly the studies that can be evaluated within the subjects of historical geography during this period. This process has been completed by taking into account the works of geographers and researchers from the geography community. In addition, the evaluation of this century of historical geography in Turkey only includes the works of Turkish geographers.

Keywords: republic, centennial, historical geography, geography, history

Extended Abstract

This section on the 100-year course of historical geography in Turkey has a point that needs to be explained first, because this issue is important for understanding the content of this study. The history of geography and historical geography are often confused with each other. The history of geography is a field of study that briefly investigates, analyzes, and explains the phases and all kinds of processes that a science has gone through. Undoubtedly, every scientific field has and should have a historical background. Otherwise, talking about the development of the discipline is impossible, as the more that exists about the past, the greater that discipline's strength and existence. Every historical event involves various processes such as ups and downs, strengthening, growth, weakness, and stagnation. A discipline will very likely experience any one or more of these processes. The study of all these processes and the functioning of a discipline describes the history of that discipline. Therefore, the history of geography is an issue that should be evaluated in this respect. However, historical geography is a scientific field that investigates issues such as the geographical features and conditions of a certain place at a certain time or time period in the past, the change of geographical appearance, and the reconstruction of the past. In other words, the methods of the science of geography are used to make a geographical design of the past through the data obtained from past information and documents. The historical geography study conducted by a geographer should essentially have geographical content, as constructing the spatial fiction of the period is required due to the use of historical data. In other words, historical geography involves revealing the geography of the past. In so doing so, making a geographical evaluation using a geographical perspective and a geographical evaluation would be best to the extent of the available information.

As in many studies of this kind, this study has its general shortcomings and certain limitations. One should additionally note that certain issues require clarification in terms of the methodology and sources used in the study. As is known, historical geography has been and continues to be studied by different fields of science, each with its own methods and knowledge. Historical geography has been included among the interdisciplinary studies and has not been included in this section with the idea that various studies produced in different fields of science (i.e., historical geography studies conducted by non-geographers) should be evaluated differently. For example, researchers engaged in scientific activities in different

fields such as an archaeologist, a historian, or a prehistorian researcher have used historical geography to describe some of their studies. Although historical geography is not used to describe some studies, historical geography may also be able to be characterized in terms of its content. In this case, different opinions can be produced on whether or not these studies should be included in the scope of historical geography. However, the scientific method, nature, language, accumulation, and interests of each field actually involve extremely important differences. For this reason, the historical geography studies produced by members of different disciplines will also have differences, while the data sources used may largely be the same. As explained above, however, the studies will differ due to the differences in evaluation methods and values. This is a very natural situation.

Alongside all these explanations, this work endeavors to explain the 100-year adventure of historical geography in Türkiye after explaining two issues related to the sources compiled in the study. According to the issues explained above, the research will cover the 100-year process consists of a total of four 25-year periods starting from 1923; it will take into account the works of researchers, all of whom are geographers or from the geography community.

The Historical Geography in Turkey in 25-Year Increments

When evaluating the first 25 years, very few studies can be said to have been carried out in the field of historical geography compared to other fields of geography. Despite this, finding some studies from this period, albeit only a few, is pleasing.

To reiterate, a slight increase did occur compared to the previous 25 years. Nevertheless, these works constitute an important basis for future studies.

The studies carried out in the third period saw the number of publications increase considerably compared to the first two periods and have a different worth in terms of both quality and quantity. The geographers mentioned in the previous period actively produced works in this period as well. In addition, finding authors who work directly in the field of historical geography, especially with the use of the phrase historical geography, is considered an important development in this regard. When addressing historical geography research up to the 75th year of the Republic of Türkiye, preparations for the next period in the field of historical geography can be observed to have developed in the studies conducted over these 25 years.

The fourth and final part of the study on 100 years of between 1999-2023. This period saw more studies published than in all of the first three periods and is considered the time when historical geography became a specialization.

The developments in the geography community in this period can be listed as follows:

- a) The production of master's theses and especially doctoral dissertations on historical geography.
- b) The increase in publications on historical geography methodology.
- c) Serious, albeit partial, adjustments in the content of historical geography courses offered at universities.
- d) The increase and significant diversification of historical geography studies in Turkey.

This study has performed an evaluation of historical geography in Türkiye and its situation over various periods and attempted to explain the past century. That each period has its own characteristics is indisputable, and because the characteristics of a period are reflected in every field, these have also affected science and scientific studies. Thus, evaluating and explaining each period alongside its own dynamics is important.

Giriş

Türkiye’de tarihî coğrafyanın 100 yıllık seyri hakkında öncelikli olarak izah edilmesi gereken bir husus üzerinde durmak gerekir. Zira bu, çalışmadaki içeriğin anlaşılması açısından önemlidir. Coğrafyanın tarihi ve tarihî coğrafya birbiriyle çok sık karıştırılmaktadır. Coğrafyanın tarihi kısaca bir bilimin geçirmiş olduğu evreleri, her türlü süreci araştıran, inceleyen ve izah eden bir çalışma alanıdır. Şüphesiz her bilimsel alanın bir tarihsel geçmişi vardır ve olmalıdır. Aksi takdirde disiplinin gelişmesinden bahsetmek mümkün değildir. Zira geçmişe dair ne kadar çok şey varsa o disiplinin gücü ve varlığı da o oranda vardır. Her tarihî olayda gözlemlenen inişler, çıkışlar, güçlenmeler, büyümeler, zayıflıklar, duraklamalar vs. gibi çok çeşitli süreçlerin yaşanması sözkonusudur. Bir disiplinin de bu süreçlerin herhangi birini veya birkaçını yaşaması pek muhtemeldir. Bir disipline ait bütün bu süreçlerin ve işleyişinin incelenmesi o disiplinin tarihi anlamına gelir. Dolayısıyla coğrafyanın tarihi, bu açıdan değerlendirilmesi gereken bir husustur. Oysa Tarihî coğrafya; geçmişte belli bir zamanda veya zaman diliminde, belli bir mekân üzerindeki coğrafi özellikleri ve durumu, coğrafi görünümün değişimi ve geçmişin yeniden inşası gibi konuları araştıran bir bilimsel alandır. Başka bir deyişle; coğrafya biliminin metotlarını kullanarak, geçmişe ait bilgi ve belgelerden elde edilen veriler vasıtasıyla geçmişin coğrafi tasarımını yapmaktır. Bir coğrafyacının yaptığı tarihî coğrafya çalışması esas itibarıyla coğrafi bir içeriğe sahip olmalıdır. Zira tarihî verilerin kullanılması neticesinde dönemin mekânsal kurgusunu inşa etmek gerek. Başka bir deyişle geçmişin coğrafyasını ortaya koymaktır. Bunu yaparken eldeki bilginin ölçüsünde coğrafi bir bakış açısıyla ve coğrafi bir değerlendirme yapmak en doğrusu olacaktır. Bu tanımlamanın çalışmanın anlaşılması açısından önemli bir yeri vardır.

1. Yöntem ve Kısıtlar

Genel olarak bu türde yapılan birçok çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın da eksik yanları ve birtakım kısıtları söz konusudur. Bunun yanı sıra çalışmada kullanılan yöntem ve kaynaklar açısından bazı hususların izaha muhtaç olduğunu belirtmek gerekir. Bilindiği gibi tarihî coğrafya her biri kendine has yöntemleri ve birikimiyle değerlendirmeler yapılmak suretiyle farklı bilim alanlarınca çalışılmış ve çalışılmaya devam edilmektedir. Disiplinler arası çalışmalara dahil olan tarihî coğrafya, farklı bilim alanlarında üretilen çeşitli çalışmalara, bir başka deyişle coğrafyacılar dışında yapılan tarihi coğrafya çalışmalarına, farklı bir değerlendirmenin yapılması gerektiği düşüncesiyle bu bölümde yer verilmemiştir. Örneğin bir arkeolog, bir tarihçi, bir tarihöncesi araştırmacısı gibi farklı alanlarda bilimsel faaliyetlerde bulunan araştırmacılar, yapmış oldukları çalışmalarının bir kısmında “tarihî coğrafya” adını kullanmışlardır. Bunun yanısıra bazı çalışmalarda “tarihî coğrafya” adı kullanılmamasına rağmen içeriğinde tarihî coğrafya nitelemesinin yapılması da söz konusu olabilmektedir. Bu durumda bu çalışmalar tarihî coğrafya kapsamına alınmalı mı? alınmamalı mı? bu konuda

farklı görüşler üretilebilmektedir. Fakat esas itibariyle her bir alanın bilimsel yöntemi, doğası, dili, birikimi ve ilgi alanları gibi son derece önemli hususların farklılıklar içerdiği bir gerçektir. Bu nedenle farklı disiplinlerin mensuplarınca üretilen tarihî coğrafya çalışması da farklı olacaktır. Büyük oranda kullanılan veri kaynağı aynı olabilmektedir. Fakat yukarıda da izah ettiğimiz gibi değerlendirmeler, sahip olunan değer farklılıklarından dolayı farklı olacaktır. Bu çok doğal bir durumdur. Yukarıda tanımını yapmış olduğumuz tarihî coğrafya, esasen coğrafi bir anlam taşımaktadır. Fakat bu, coğrafyacıların uhdesinde olmalıdır demek de kesinlikle doğru olmaz. Başka bilim alanlarının tarihî coğrafya konusunda üretmiş olduğu bilimsel çalışmaların oldukça başarılı örnekleri de mevcuttur. Netice itibariyle başka bilim alanlarınca üretilmiş ve tarihî coğrafya alanını ilgilendiren hususlar, bir başka çalışmanın konusu olarak değerlendirileceğinden, bu bölümde bunlara yer verilmemiştir. Ayrıca Türkiye’de tarihî coğrafyanın 100 yıllık süreciyle ilgili izahata sadece Türk coğrafyacıların yapmış oldukları çalışmalar dahil edildi. Nitekim Türkiye’de bulunmuş ve tarihî coğrafya çalışmaları yapmış olan yabancı bilim adamlarının da değerli katkıları, bir başka çalışmanın konusu olarak değerlendirilmiş (tarihî coğrafya alanına ait Türk coğrafyacılar tarafından Türkçeye çevrilmiş olanlar hariç) ve buraya dahil edilmemiştir.

Coğrafyacılar tarafından yapılmış olan tarihî coğrafya çalışmalarının adında “tarihî coğrafya” olmamasına rağmen içerik olarak kısmen veya tamamen tarihî coğrafya alanına dahil edilebilecek çalışmalara da bildiğimiz ve ulaşabildiğimiz ölçüde yer verilmeye çalışılmıştır.

Yöntemle ilgili bir başka mesele ise, geçmişe dair hususiyetlerin konu edildiği çalışmalarda hangi dönemi dikkate almak gerektiğidir. Bu konuda da değerlendirmeye nereden başlamak gerektiği tartışma konularından biridir. Farklı bilim alanlarında çeşitli bakış açılarıyla oluşturulmuş sebepler, belli bir mantık ölçüsünde değerlendirilebilir. Bu nedenle bu bölümün esasını teşkil eden *coğrafyacıların yapmış olduğu çalışmalar* işimizi kolaylaştırır da bu konuda özellikle fizikî ve beşerî alanlarda çalışmalar yapan coğrafyacıların yöntemlerinden kaynaklanan farklılıkların olması, farklı görüşlerin ve tanımlamaların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu da bu tür çalışmaların önemli müşküllerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Doğal şartlar ile beşerî şartların zaman algısında hayli büyük farklılıklar söz konusudur. Zira doğal şartların meydana geli süreçlerini ve doğada gerçekleştirdiği değişimi de dikkate alarak, konunun çeşitli kategorilerde izah edilebilmesi mümkün olabilmektedir. Doğada meydana gelen olayların yeryüzünde oluşturduğu değişimin farklı dereceleri ve buna bağlı olarak da sonuçları vardır. Dolayısıyla bu değişimlerin neden ve sonuçlarına da bakmak ve değerlendirmek gerekir. Bu hususları şu şekilde izah etmek mümkündür.

Coğrafi anlayışı farklı kılan çok önemli bir özellik vardır. Hiç şüphesiz ki bu, insan ve doğa arasındaki ilişkidir. İnsan, doğrudan veya dolaylı olarak çevresinde varlığıyla çeşitli

dönemlerde ve mekânlarda farklı şekillerde etkiler yaratarak kendi mekânını işlerken çevresine de zaman zaman artı, zaman zaman da eksi değerler katmaktadır. Dolayısıyla insanın mekânı nasıl değerlendirdiği, nasıl etkilendiği ve insanın mekân üzerindeki etkileri, doğrudan coğrafyanın merkezinde olup önemli bir yer işgal eder. İşte bu coğrafi anlayıştır. Bu nedenle insanı mekânla birlikte ilgilendiren her konu coğrafyanın da içinde bulunduğu bir ilgi yaratmaktadır. Coğrafyanın içinden insanı veya mekânı çıkarttığımızda bugün dünyanın bilimsel gelişiminde çok büyük katkısı olan birçok bilimden bahsedebiliriz. Fakat coğrafyadan bahsetmemiz söz konusu değildir. Bu haliyle, coğrafya bütündür ve bir bütün olarak kalmalıdır. Coğrafya herhangi bir şekilde parçalanırsa, bütünlüğü bozulur, zayıflar, silikleşir, söner veya mahiyet değiştirir¹.

Coğrafya, doğası gereği disiplinler arası çalışma sistematiğine sahip bir bilimdir. Bir olay ve/veya olgunun içinde coğrafi bir ilgi söz konusu ise, o olay ve olgunun ana odak noktasını oluşturan ve doğrudan bir çalışma konusunun içinde olan ilginin coğrafi hususiyetlerini ortaya koyabilmek adına olay, olgu, nesne, varlık ifadesinin adı her ne ise bu adın zaman zaman sıfatı zaman zaman da kendisiyle bağ kurulan bir alanı olur coğrafya. Bu nedenle ... coğrafyası veya ... coğrafya şeklinde ifade edilir. Örneğin; şehir coğrafyası, ekonomik coğrafya, nüfus coğrafyası, sağlık coğrafyası, ziraat coğrafyası gibi doğrudan beşerî ve uygulamalı bilimleri ilgilendiren bir coğrafi bahis söz konusu olduğu gibi yine aynı şekilde, bitki coğrafyası, toprak coğrafyası, matematik coğrafya, sular coğrafyası gibi doğal unsurları öne çıkaran doğal/fizikî hususiyetlerin araştırıldığı alanlar da vardır. Ayrıca bölgeler coğrafyası, kıtalar coğrafyası, ülkeler coğrafyası gibi konuların bölgesel coğrafyanın araştırma alanı içerisinde bulunması söz konusudur. Bütün bu hususların tarihî coğrafyanın çalışma alanı içerisinde yer alabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Fakat yukarıda da izah ettiğimiz gibi uzmanlık gerektiren coğrafyanın her bir alanı, gerek disiplinler arası iş birliği içinde olduğu bilimler ve gerekse kullandıkları yöntemler ve kaynaklar açısından farklılıklar yaratmaktadır.

Bütün bu izahlarla birlikte; çalışmada derlemiş olduğumuz kaynaklarla ilgili iki hususu da izah ettikten sonra; Türkiye’de tarihî coğrafyanın 100 yıllık serüvenini açıklamaya çalışacağız. Esas itibarıyla bir kısmını yukarıda izah ettiğimiz hususlara göre 1923 yılından başlayıp 25 yıllık periyotlarla olmak üzere toplam dört dönemden oluşan 100 yıllık süreci, tamamı coğrafyacılar veya coğrafya camiasından olan araştırmacıların yayınlarını dikkate alarak çalışmamızı tamamlamış olacağız. Burada uzmanlık alanı doğrudan tarihî coğrafya olan isimler büyük bir önem taşımakla birlikte geçmişte mekânı konu edinmeleri hasebiyle coğrafyanın farklı alanlarında araştırmalar yapmış ve yapmakta olan coğrafyacıların çalışmaları, birer katkı şeklinde değerlendirildiğinden önemli ölçüde bu bölümün kaynağını da teşkil etmiş bulunuyor. Bu kaynakları tarihsel sürece göre izah edeceğimizden, söz gelimi ilk 25 yılı kapsayan süreç içerisinde 1923 ve 1948 yılları arasını içeren yayınları ele alarak izah

1 Süha Göney, “Coğrafya”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2022, s. 215.

etmeye çalıştık. Bu noktada bazı müellifler her iki dönemde de yer alabilmektedir. Örneğin birazdan izah edeceğimiz üzere, tarihî coğrafya ile ilgili çalışmalarıyla önemli bir isim haline gelmiş olan Hamit Sadi Selen, ilk 25 yıllık anlatımda yani 1923-1948 yılları arasında yerini alırken, daha sonra izah edeceğimiz ve Cumhuriyetimizin ikinci çeyreğinin çerçevesini oluşturan 1949-1973 yılları arasında da yine Hamit Sadi Selen'in ismi çalışmalarıyla birlikte karşımıza çıkacak. Ayrıca aynı müellifin çalışmasını farklı bir dilde yayınlamasıyla doğan duplikasyonları önlemek için sadece Türkçe olanı kullandık. Bunun yanı sıra iki veya daha fazla yazarlı çalışmalarda, yine duplikasyonların olmaması adına yazarları tek bir çalışmada gösterdik.

2. Tarihi Coğrafyanın 100 Yılı

Tarihi coğrafyanın Türkiye'deki 100 yılda kat etmiş olduğu yolu, bu konuda yapılmış çalışmaların daha önce belirttiğimiz nedenlerle bir kısmını ele alarak değerlendirdiğimiz bu çalışmada, yöntem kısmında da belirttiğimiz üzere, her biri 25 yıllık periyottan oluşan toplamda dört kısımda incelemek suretiyle tamamlayacağız.

a. Cumhuriyet Devrinin/Döneminin İlk Çeyreği: 25 Yılda Tarihi Coğrafya (1923-1948)

Tüm olayların bir hazırlayıcısı veya öncesi mutlaka vardır. Türkiye'de tarihî coğrafya çalışmalarının Cumhuriyet'i milat olarak alacağımız bu yazıda coğrafi açıdan değerlendireceğimiz tarihî coğrafya çalışmalarının doğrudan 1923 yılında başladığını söylemek aykırı olacaktır. Zira biz tarihî coğrafyanın değil Cumhuriyetin 100. yılını idrak etmekteyiz ve bu sürede meydana gelen gelişmeleri ve bu konuda gelmiş olduğumuz yeri görebilmemiz açısından bir değerlendirme yapmaktayız.

Esasen İstanbul Darülfünun'unda Coğrafya Bölümünün kurulması nedeniyle 1915 önemli bir tarih olarak nitelendirilmektedir. Nitekim Türkiye'de coğrafya biliminin gelişim sürecini ele alan çalışmalarda genelde 1915 yılı Türkiye'de modern coğrafyanın başlangıcı için milat olarak seçilmiştir².

Tarihî coğrafya biliminin gelişme kaydetme sürecinde, Cumhuriyet'in ilanından önce yapılan çalışmalarla ilgili hususları, Osman Gümüşçü ve İlker Yiğit dile getirmişlerdir³. Bununla birlikte Cumhuriyet'in ilanına kadar olan ve yakın tarihte yaşanan süreçlerin

2 Sırrı Erineç, "Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Coğrafyası", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1973, s. 113-168; Osman Gümüşçü-Nazan Karakaş Özü, "Türkiye'de Modern Coğrafyanın Kuruluşu ve Örgütlenmesi (1915-1941)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXII/93 (2016), s. 105-147; İlhan Kayan, "Türkiye Üniversitelerinde Coğrafya Eğitimi: Amaç, Yeni Hedefler, Sorunlar ve Öneriler", *Ege Coğrafya Dergisi*, sayı 11 (2000), s. 7-22.

3 Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul 2010; *Osmanlı Mülkünün Tarihi Coğrafyası*, yay. haz. İlker Yiğit, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

zorluğunu da ifade etmek gerek. Zira hem dünyada yaşanan krizler, sorunlar ve savaşlar ile bilhassa Anadolu topraklarında verilen büyük mücadele, bu zorluğu ifade etmeye yeter. 1915 yılından sonra tarihî coğrafya alanında yapılan ilk çalışma, Celal Nuri [İleri] tarafından 1918 yılında yayınlanan *Coğrafya-yı Târih-i Mülk-i Rum* isimli çalışmadır. Bu çalışma, tarihi coğrafya konusunda bir öncü olarak telakki edilmektedir. Kitapta, tarihi coğrafyanın tanımına ve coğrafyanın önemine vurgu yapılarak tarihi, siyasi ve ekonomik hususlara mekânsal bir yaklaşımla değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca Osmanlı ülkesinin coğrafyasını dönemi içinde ele alan değerli bir eserdir⁴. Her ne kadar Cumhuriyet dönemi öncesine ait olsa da önemli olması açısından ve burada zikretmenin faydalı olacağını düşündüğümüzden bu esere yer verdik. Çalışmamızın bu kısmından itibaren Cumhuriyet döneminde tarihi coğrafyaya ait gelişmeleri, yapılan çalışmalar üzerinden değerlendireceğiz.

Cumhuriyetin ilanından itibaren çalışmalarıyla tarihî coğrafya alanında ilk zikredilecek isim Hamit Sadi Selen (1892-1968)'dir. Hamit Sadi Selen, 1916 yılında Coğrafya Enstitüsünde asistan olmuş ve asistanlığının 4. yılında Viyana'ya gitmiştir. 1923 yılına kadar Viyana Üniversitesi Coğrafya şubesinde kalmış ve *Tarihî Belgelere Göre Anadolu'da Türklük* adlı doktora tezini tamamlamıştır. Daha sonra Türkiye'ye dönerek çalışmalarına yoğun bir şekilde devam etmiştir.

Hamit Sadi Selen'in Türkiye'de tarihî coğrafya çalışmalarında ilk isim olarak anılmasına vesile olan çalışma ise doktora çalışmasıdır. Bu noktada Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli bir tarihî coğrafya müellifi olarak değerlendirmek gerek.

İkinci çalışma ise, yine Hamit Sadi Selen'in 1926 yılında yapmış olduğu "Muhtelif Devirlerde Anadolu'nun Yolları ve Cihan Mülakatına Nazaran Vaziyeti"⁵ adlı makaledir. Esasen bu çalışma, kendisine ait değildir. Türkiye'de de çalışmalar yapmış, değerli bir şarkiyatçı olan Franz Taeschner tarafından yapılmış olup Hamit Sadi Selen Türkçeye çevirerek Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası'nda 1926 yılında Osmanlı Türkçesiyle yayınlamıştır. Hamit Sadi Selen'in tarihî coğrafya açısından değerlendirilebilecek önemli çalışmalarından bir tanesi de 1928'de yayınlamış olduğu "Anadolu'dan Geçen Kadim Transit Yolları"⁶ adlı makaledir. Osmanlı Türkçesiyle basılmış bu çalışma tarihî coğrafya araştırmaları açısından son derece önemlidir. Hamit Sadi Selen, Anadolu'dan geçen çeşitli dönemlere ait yolları burada ele alarak izah etmiştir. Geçmişte ulaşımın mekânsal analizi olarak nitelendirilebileceğimiz bu çalışma, tarihî coğrafya için değerlidir. 1930 yılına gelindiğinde Türkçeye kazandırılan iki çalışma mevcuttur. Bunlardan ilki Ali Macit Arda

4 Celal Nuri (İleri), *Osmanlı Mülkünün Tarihi Coğrafyası*, yay. haz. İlker Yiğit, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 12.

5 F. Taeschner, "Muhtelif Devirlerde Anadolu'nun Yolları ve Cihan Münakalâtına Nazaran Vaziyeti", çev. Hamit Sadi Selen, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, V/1-2 (1926), s. 96-108.

6 Hamit Sadi, "Anadolu'dan Geçen Kadim Transit Yolları", *Türk Yurdu Dergisi*, V/28 (1928), s. 360-367.

tarafından Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası’nda yayınlanmıştır. Tarihi coğrafya açısından değerlendirilebilecek nitelikteki bu çalışma, Ph. Arbos’a ait olup Türkçeye “XIX. ve XX. Asırlarda Kıtalar Arasındaki Muhaceret”⁷ şeklinde çevrilmiştir. İkincisi ise, P. Defontaines’e ait olup “Asya’nın Tarihten Evvelki Coğrafyasına Ait Malumat”⁸ adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

1936 yılında yayınlanmış olan bir diğer eser ise, Hamit Sadi Selen’e aittir. İlk çağda yaşamış ve coğrafya alanının önemli bir ismi olan Strabon’un Coğrafya (Geographica) adlı eserinden istifade ederek hazırlanmış olduğu “Strabon’a Göre Antakya”⁹ adlı çalışmasında adı geçen eserden özellikle Antakya ile ilgili olan kısmı ele alarak önemli bir tarihi coğrafya çalışmasına imza atmıştır. Selen’in Antakya ile ilgili yapmış olduğu ikinci bir çalışması “İslam Coğrafyacılarına Göre Antakya”¹⁰ ismiyle yine 1936 yılında yayınlanmıştır. Hamit Sadi Selen, Antakya’yı bu sefer orta çağ İslam coğrafyacılarının eserlerine göre değerlendirmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, bir tarihi coğrafya niteliği taşımaktadır.

Hamit Sadi Selen’in arşiv kaynaklarından istifade ederek 1937 yılında yapmış olduğu çalışmaları içinde 16. yüzyılın değerli bir Türk alimi olan ve bilinen adıyla Matrakçı Nasuh’un yani Nasuh Silâhi’nin *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i ‘Irakeyn-i Sultan Süleyman Han (Menazil)*¹¹ adlı atlasıyla ilgili yapmış olduğu değerlendirme de tarihi coğrafya açısından nitelendirilebilecek bir eserdir. Hamit Sadi Selen, yabancı çalışmalardan çok daha üstün olarak değerlendirdiği Nasuh Silâhi’nin *Menazil* adlı atlasını, aynı zamanda Pirî Reis’in *Kitab-ı Bahriye*’siyle de mukayese etmiştir.

1938 yılına gelindiğinde yine Hamit Sadi Selen karşımıza çıkıyor. *Ticaret Tarihi*¹² adı altında ticaret tarihini belki bir tarihçi, belki bir iktisat tarihçisi yazmış olsa idi, bu konuda yapılmış olan çalışmanın tarihi yönüyle veya iktisat tarihi yönüyle değerlendirilebilirdi. Fakat çalışmayı yapan müellifin bir coğrafyacı olması ve hatta Hamit Sadi Selen olması, bizim için büyük bir önem arz ediyor. Hamit Sadi Selen ticaret tarihini anlatırken burada esas itibariyle mekânsal kullanımı ve mekânsal unsurları öne çıkarmıştır. Aynı yıl fakat bu kez Niyazi Çıtakoğlu’nun bir çalışmasını görüyoruz. Niyazi Çıtakoğlu Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde görev yapmıştır. Niyazi Çıtakoğlu’nun, “Basit Ekincilik Yapan Tabiat İnsanları ve Saban Kültürünün Doğuşu”¹³ adlı çalışmasını bir tarihi coğrafya çalışması olarak

7 Ph. Arbos, “XIX. ve XX. Asırlarda Kıtalar Arasındaki Muhaceret”, çev. Ali Macit, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/3 (1930), s. 228-232.

8 P. Defontaines, “Asya’nın Tarihten Evvelki Coğrafyasına Ait Malumat”, çev. Ali Macit Arda, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/2 (1930), s. 238-340.

9 Hamit Sadi Selen, “İstrabon’a Göre Antakya” *Ülkü Dergisi*, VIII/46 (1936), s. 250-252.

10 Hamit Sadi Selen, “İslam Coğrafyacılarına Göre Antakya” *Ülkü Dergisi*, VIII/48 (1936), s. 431-433.

11 Hamit Sadi Selen, “16’ncı Asırda Yapılmış Anadolu Atlası Nasuh Salâhinin ‘Menazil’i”, *II. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Ankara 1937, s. 813-817.

12 Hamit Sadi Selen, *Ticaret Tarihi*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1938.

13 Niyazi Çıtakoğlu, “Basit Ekincilik Yapan Tabiat İnsanları ve Saban Kültürünün Doğuşu”, *CHP Konferansları Serisi: I*, sayı 5, Ankara 1938.

değerlendiriyoruz (Hemen burada şunu da ifade etmek gerekir ki bazı çalışmalar bildiri veya konferans olarak verilmiş ve bu şekilde yayınlanmıştır. Bu dönemde çalışmaların az olması nedeniyle mümkün olduğunca ve ulaşabildiğimiz kadarıyla yayınlanmış olanlarına ve tarihî coğrafya çalışması olarak nitelendirilebilecek çalışmalara örnek teşkil etmesi açısından yer vermeye çalıştık. Tüm bildiri metinlerine ulaşamadığımızı da burada belirtmek istiyorum). Niyazi Çıtakoğlu'nun yapmış olduğu bu çalışma, CHP konferansları serisinde yayınlanmıştır. Çalışma neolitik insanların saban kültürünün, bir başka deyişle ziraat hayatının ortaya çıkış sürecini izah eden bir dönem olan neolitik dönemde ziraat kültürünün ortaya çıkışına ait hususiyetlerini ele aldığı geçmişte insan-mekân etkileşiminin izah edildiği bir çalışmadır.

Türkiye'de adını tarihî coğrafya çalışmaları yapan müellifler arasında gördüğümüz önemli bir isim de Besim Darkot'tur. Özellikle Türkiye coğrafyası alanında yapmış olduğu çalışmalarıyla öne çıkan Besim Darkot'un Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı çok sayıda madde ile çeşitli dergilerde makaleleri ve kitapları yayınlanmıştır. Çalışmalarında tarihsel sürecin önemine vurgu yapan Besim Darkot, eserlerinde tarihî coğrafya ibaresini kullanmamıştır. Besim Darkot 1940'lı yıllardan itibaren hayatının son anına kadar, en çok zaman ayırdığı konu Türkiye şehirlerinin tarihî coğrafyası olmuştur. Bir Türk İlim Heyeti tarafından 1941 yılından itibaren çıkarılan İslam Ansiklopedisi'ne hem redaktör olmuş hem de 200 kadar madde yazmıştır¹⁴.

Coğrafya ilmine büyük katkılarıyla bilinen Ali Tanoğlu, eserlerinde doğrudan tarihî coğrafya ibaresi kullanmamış; fakat birçok çalışmasında toplum, mekân ilişkilerini tarihsel zemin üzerinden kurgulamış ve bunu gayet iyi bir şekilde ifade etmiştir. 1942 yılında ilk baskısını yapmış olduğu *Ziraat Hayatı*¹⁵ adlı eserinde, ziraat tarihiyle ilgili hususları, ziraatten önceki hayatı, ziraate geçiş, çapa ziraati, hayvanların evcilleştirilmesi, sapan ziraati gibi hususların yanında dünya tarihinin ortaya çıkışında önemli bir yeri olan Mezopotamya, Mısır, Orta ve Batı Asya, Anadolu, Orta Asya hakkında önemli malumatlar vererek ziraat hayatının tarihsel süreçlerini, toplum hayatı ve mekân arasındaki ilişkiye dair esasları ince bir şekilde işlemiştir. Kitabın isminde herhangi bir şekilde geçmişe bir vurgu yapılmamış olsa da eserin bir kısmında ziraat hayatının başladığı dönemlere neolitik süreci içerisinde muazzam anlatımla ele almış ve aydınlatmış olduğu tarihî coğrafya alanına katkı yapan bir değer olarak nitelendirebiliriz.

İlk 25 yıla yani ilk çeyrek yüzyıllık sürecin sonu olan 1948 yılına gelindiğinde, yeniden Hamit Sadi Selen'in çalışmalarıyla karşılaşırız. Hamit Sadi Selen'in *Ülkü* dergisinde yayınlamış olduğu “Evliya Çelebi Adana Bölgesinde”¹⁶ ve yine aynı yıl “Evliya Çelebi

14 Metin Tuncel, “Ord. Prof. Dr. Besim Darkot: Hayatı ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (1991), s. 8.

15 Ali Tanoğlu, *Ziraat Hayatı: Orta İklim Memleketlerinde Ziraat*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul 1942.

16 Hamit Sadi Selen, “Evliya Çelebi Adana Bölgesinde”, *Ülkü Dergisi*, II/17 (1948), s. 13-14.

Çukurova'da"¹⁷ adlı çalışmalarında Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden istifadeyle Adana ile Çukurova çevresiyle ilgili yapmış olduğu anlatımları coğrafi bir ustalıkla ele almıştır. Burada esas itibariyle seyahatnamelere dayalı tarihî coğrafya çalışmaları yapan kişilere aslında bir nevi yol açmış da denilebilir. Dolayısıyla Hamit Sadi Selen'in bu yazılarını Evliya Çelebi ile ilgili ya da başka seyyahlar ile ilgili yapılacak olan çalışmalar için önemli bir kaynak olarak nitelendirmekteyiz.

Hamit Sadi Selen'in yine 1948 yılında fakat bu sefer, "Strabon'a Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu"¹⁸ ve yine aynı yılda "Strabon'a Göre Eski Çağlarda Güney Anadolu Taşeli ve Çukurova" adlı çalışmalarında Akdeniz ve Doğu Anadolu bölgelerini işlemiştir. Hamit Sadi Selen, Strabon'un Coğrafya adlı eserinde geçen ilgili yerlere ait hususları izah ederken hem Anadolu'nun coğrafi hususiyetlerini hem de dönemin şartlarını gayet açıklayıcı bir şekilde izah etmiştir. Hamit Sadi Selen, daha önce zikredildiği üzere, 1936 yılında yaptığı bir çalışmasında yine Strabon'un eserinden istifade etmişti.

Hamit Sadi Selen'in bu dönemdeki son çalışması, yine 1948 yılında neşredilen "16. ve 17. Yüzyıllarda Anadolu'nun Köy ve Şehir Hayatı"¹⁹ adıyla yayınlanmıştır. Hamit Sadi Selen, tarihî coğrafya çalışmalarının önemine şu ifadelerle işaret etmiştir. "*Osmanlıların parlak devirlerde Anadolu'daki köy ve kasaba hayatını yakından tanımamız çok faydalı olur. Memleketi dolaşırken bu geçmiş günlere ait yıkık, dökük birçok eser görerek bunlar hakkında umumi bir fikir edindiğimizi sanırsınız; halbuki artık tarihe karışmış olan bu devrin maddi ve manevi müesseselerini tarih metodlarıyla araştırıp yeni baştan kurmadıkça kavramamıza imkân yoktur.*" Hamit Sadi Selen'in tarihî coğrafya açısından değerlendirdiğimiz bu çalışmaların her biri çok değerli eserlerdir. Esas itibariyle tarihi coğrafya çalışmaları yapacak kişilerin öncelikle bu eserleri okuması gerektiğini düşünüyoruz.

1948 yılında tarihi coğrafya dahilinde ele alabileceğimiz son eser Ferruh Sanır'a ait olup, *Ülkü* dergisinde "71 yıl önce Akşehir ve köyleri"²⁰, adıyla yayınlanmıştır. Bu çalışmada Ferruh Sanır, kendi dönemi olan 1948 yılına göre 71 yıl geriye giderek geçmişe ait bilgi ve belgelere dayanarak oradaki, şehir ve kır yerleşmelerini bir arada işlemiştir. Bu haliyle çalışma, coğrafi düzeyde geçmiş hususiyetleri izah ettiği için tarihi coğrafya olarak değerlendirilebilir.

Böylece ilk 25 yılın sonuna gelmiş bulunuyoruz. Yapılan değerlendirmede ilk 25 yılın aslında coğrafyanın diğer alanlarına nazaran tarihî coğrafya alanında çok az çalışma yapıldığı söylenebilir. Buna rağmen bu döneme ait olan çalışmaların olması da sevindiricidir. 25 yıllık

17 Hamit Sadi Selen, "Evliya Çelebi Çukurova'da", *Ülkü Dergisi*, II/18 (1948), s. 19-21.

18 Hamit Sadi Selen, "Strabon'a Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, III/3 (1948), s. 237-246.

19 Hamit Sadi Selen, "16 ıncı ve 17 ınci Yüzyıllarda Anadolu'nun Köy ve Şehir Hayatı", *III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Ankara 1948, s. 590-598.

20 Ferruh Sanır, "71 Yıl Önce Akşehir ve Köyleri", *Ülkü Dergisi*, II/22 (1948).

süre dahilinde toplamda değerlendirme yaptıklarımız içerisinde en fazla çalışma Hamit Sadi Selen'e ve Besim Darkot'a aittir. Daha önce de ifade edildiği gibi, Besim Darkot'un 1926-1993 yılları arasında yapmış olduğu çalışmaların içinde özellikle 1940 yılından itibaren ağırlık verdiği Türkiye şehirlerinin tarihî coğrafyası konusunda olup büyük bir kısmı ansiklopedi maddesinden müteşekkildir. Bunlar içinde tarihî coğrafya konusunda değerlendirilebilecek ve Türkiye şehirlerine ait çok sayıda madde yer almaktadır.

Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla bunların dışında da elbette daha önce de ifade edildiği gibi yabancıların veya başka disiplinlere mensup kişilerin yapmış oldukları ve tarihî coğrafya olarak değerlendirilebilecek çalışmalar da var. Örneğin Zeki Velidi Togan'ın yapmış olduğu çalışmaların bir kısmı tarihî coğrafya olarak nitelendiriliyor ki, Osman Gümüşçü de Zeki Velidi Togan'ın çalışmalarına atıfta bulunarak süreçte bir kırılma noktası olarak görmektedir²¹.

Türkiye'de tarihî coğrafyanın bu 25 yıllık sürecin içerisinde bu bölümde sadece Türk coğrafyacılarının yapmış olduğu çalışmalar değerlendirildi. Bunlar içinde muhakkak ki eksikler ve gözden kaçanlar vardır. Bu konuda okuyucuların anlayışına sığınıyoruz.

b. Cumhuriyet Devrinin İkinci Çeyreği: 50. Yılında Tarihî Coğrafya (1949-1973)

Türkiye'de Tarihî coğrafya çalışmalarında ikinci dönem olarak değerlendirdiğimiz bu kısım, 1949 ile 1973 yılları arasındaki 25 yıllık süreci kapsar. Bu dönemde, Türk coğrafyacıları tarafından üretilen tarihî coğrafya çalışmalarının sayısı önceki dönemle hemen hemen aynıdır. Bununla birlikte dönemin diğer alanlarındaki araştırma sayısı ile karşılaştırılmayacak kadar az olarak nitelendirilmektedir. Sırrı Erinç, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan* olarak yayınlanan kitapta yapmış olduğu çalışmada, Türkiye'de coğrafyanın özellikle Cumhuriyet devrinde kat etmiş olduğu yolu ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir²². Erinç, bu çalışmasında coğrafya biliminin genel karakterini ve iç yapısını resmederken aynı zamanda coğrafyanın alt çalışma alanlarına ait gerçekleşmiş olan gelişmeleri de ortaya koymaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 50 yıllık bilimsel birikimini "*Bilimin Rönesansı*" olarak değerlendiren Erinç, tarihî coğrafyayı beşerî coğrafyanın bir alt dalı olarak değerlendirmekte ve çalışmaların eksikliğinden bahsetmektedir. Sırrı Erinç, konuyu değerlendirirken bilhassa bu süreç içerisinde yapılan beşerî coğrafya çalışmalarından bahsetmiş ve kendi dönemlerini kastederek yapılan çalışmaların ancak bugüne ait olduklarını, esasen bu niteliğe ulaşmadaki tarihî süreçlerin de büyük önem arz ettiğini ve bunların yapılmamasından dolayı konunun bir bilinmezde kaldığını belirtmişlerdir.

21 Osman Gümüşçü, "Türkiye'de Tarihî Coğrafya Çalışmalarının Dünü, Bugünü ve Yarını", *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed. Ö. Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2015, s. 103.

22 Sırrı Erinç, "Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Coğrafyası", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1973, s. 113-168.

Bu durumun esas sebebinin ise, tarihî coğrafya çalışmalarının eksikliğinden kaynaklandığını ifade ederek tarihî coğrafya çalışmalarının önemine vurgu yapmıştır. Erinç, dönemin beşerî coğrafya çalışmalarını ve müelliflerini sıraladıktan sonra tarihî coğrafyanın önemine yapmış olduğu vurguyu şu sözleriyle ifade etmektedir: “...*Fakat bütün bu çalışmaların ancak bugünü niteledikleri, buna mukabil bugünkü ziraî karakterlere ve land use düzeyine nasıl bir tarihî tekâmül sonucunda ulaşıldığı, tıpkı yerleşme coğrafyasının benzer problemleri gibi meçhul kaldığı belirtilmek gerekir. Böylece bu bakımdan da tarihî coğrafya çalışmalarının eksikliği kendini bütün ağırlığı ile hissettirmektedir.*”²³ Türkiye’de yapılan birçok coğrafi çalışmaya temel teşkil edecek olanın tarihî coğrafya olduğunu bu nedenle tarihî coğrafyanın bir değer teşkil ettiğini fakat yetersiz olduğunu da şu sözleriyle ifade etmiştir: “...*fakat bütün bu çalışmaların henüz Türkiye iskân coğrafyası hakkında teferruatlı bir tablo ortaya koymağa yeterli sayıya erişmediğini belirtmek isteriz. Ayrıca, bu etütlerin hemen hepsinde araştırmaların esas hedefini bugünkü durumun belirtilmesi meydana getirmektedir. Oysa bu gibi beşerî etütlerde tarihî tekâmüle büyük bir yer ayrılması ve meselelerin aynı zamanda tarihî coğrafya metotlarına göre ve tarihî coğrafya perspektifi içinde incelenmesi gerekir. Esasen bir ihtisas dalı olarak tarihî coğrafyanın büyük ölçüde ihmal edilmiş olması, en az 6-7.000 yıldan beri meskûn olan Türkiye’de yerleşme ve topraktan faydalanma ile ilgili birçok problemlerin karanlıkta kalmasına veya etütlerin sathiliğine sebep olarak bir an önce giderilmesi gereken çok büyük bir eksiklik teşkil etmektedir. Netekim bugünkü Türkiye iskân coğrafyasının tarihî coğrafya açısından incelendiği ve bu bakımdan bütün Türkiye’yi kapsayan teferruatlı bir etüt mevcut değildir.*”²⁴ Bu suretle Sırrı Erinç, yapmış olduğu değerlendirmede coğrafyanın diğer alanlarında önemli ölçüde bilimsel üretimin gerçekleştirilmiş olmasına karşın tarihî coğrafya alanında çalışmaların hayli az olduğunu dile getirilmiştir. Özellikle de zengin bir tarihe sahip olan bu topraklarda, yapılan coğrafi çalışmaların neredeyse tamamına yakını kendi dönemine ait bir üretime sahip olması, bir başka deyişle geçmişe ait coğrafi araştırmaların olmamasını dönemin çalışmaları açısından eksik kılmıştır. Bu minvalde yapılan çalışmaların geçmişle ilişkilendirilerek ve geçmişin inşa edilmesi suretiyle üretilmesi gerektiğinin de altını çizmiştir.

Bu dönemde tarihî coğrafya açısından değerlendirilebilecek çalışmalarda yeni isimlerin yer almış olduğunu görmekteyiz. Her ne kadar tarihî coğrafyacı olmasalar da yapmış oldukları çalışmaları bu süreçte tarihî coğrafya alanına bir katkı olarak değerlendirdik.

Cumhuriyetin ikinci çeyreğini oluşturan dönemde yapılmış çalışmalara baktığımızda, tarihî coğrafya açısından değerlendirebileceğimiz ilk çalışma, Erol Tümertekin’in “Anadolu’da Demir Çağı Hakkında”²⁵ adlı makalesidir. Bu çalışmada Erol Tümertekin,

23 Erinç, *a.g.e.*, s. 161.

24 Erinç, *a.g.e.*, s. 158.

25 Erol Tümertekin, “Anadolu’da Demir Çağı Hakkında”, *Tarih Dergisi*, V/8 (1953), s. 147-152.

demir madeninin Anadolu'daki izlerini ve ilk kullanımını tarihî bilgi ve belgelere başvurarak ortaya koymuştur. Erol Tümertekin'in bu yazısı, bir tarihî coğrafya çalışması olup 1953 yılında *Tarih Dergisi*'nde yayınlanmıştır. 1954 yılında, Necdet Tunçdilek tarafından *İktisat Fakültesi Dergisi*'nde yayınlanan "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış"²⁶ adlı çalışma, yerleşme tarihi ve tarihî coğrafya açısından değerlendirilebilecek bir örnektir. 1955 yılında Hamit Sadi Selen'in "Bizans Devleti (395-1453)"²⁷ ve "Medeniyetin Yayılışı"²⁸ adında iki önemli yazısı bulunmaktadır. Hamit Sadi Selen, "Medeniyetin Yayılışı"nda, doğrudan şu ifadeleri kullanmaktadır. "...medeniyetin yayılışını incelerken üç unsur yani tabiat, beşer, tarihî gelişme beraberce ele alınmalıdır. Önce medeniyet sahası olan yeryüzünü, sonra medeniyet amili olarak topluluk halindeki insanı, nihayet medeni inkişafın tarihî seyrini ana hatlarıyla belirtmelidir." şüphesiz bu ifadeler tarihî coğrafya çalışmaları açısından önemli bir yere sahip olan insan-mekân-zaman kavramlarının bir karşılığıdır. Hamit Sadi Selen, "Bizans Devleti" adlı makalesini ise, yine geçmişte mekân anlayışının bir örneğini gördüğümüz tarihî coğrafya alanına ait bir çalışma olarak değerlendirmektedir.

1955 yılında Necdet Tunçdilek'in *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan "Orta Sakarya Vadisinin İktisadi Tarihi Hakkında"²⁹ isimli makalesi, 16. yüzyıl arşiv kayıtlarına dayalı olarak hazırladığı bir tarihî coğrafya çalışmasıdır. 1957 yılında yine Necdet Tunçdilek, "Eskişehir ve Şehrin Tekamülü"³⁰ adlı çalışmasında Eskişehir'in yerleşme tarihini, mekânsal bir görüşle ele almış, şehrin gelişimine etki eden coğrafi faktörlerin rolünü izah etmiş olmasıyla tarihî coğrafya çalışmalarına bir katkı olarak değerlendirilmektedir.

1963 yılında Ali Tanoğlu, "Türkiye'nin Coğrafi Mevkii ve Bu Mevkii ile İlgili Bazı Meseleler"³¹ başlıklı makalesinde Türkiye'nin konum özellikleri ve önemi hakkında verdiği malumatı, tarihi süreç üzerinden yaptığı değerlendirmelerini, zaman ve mekân ilişkisinde izah etmiştir. 1964 yılında üç adet çalışma yayınlanmıştır. Bunlardan ikisi Hamit Sadi Selen'e aittir. "Yazma Cihannuma'ya Göre Edirne Şehri"³² ve "Ankara'nın Başkent Oluşu"³³ adlı

26 Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Dergisi*, XV/1-4 (1954), s. 189-200.

27 Hamit Sadi Selen, "Bizans Devleti (395-1453)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, X/3 (1955), s. 64-77.

28 Hamit Sadi Selen, "Medeniyetin Yayılışı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, X/4 (1955), s. 121-133.

29 Necdet Tunçdilek, "Orta Sakarya Vadisinin İktisadi Tarihi Hakkında", *İktisat Fakültesi Dergisi*, XVII/1-4 (1956), s. 179-192.

30 Necdet Tunçdilek, "Eskişehir ve Şehrin Tekâmülü" *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, IV/8 (1957), s. 35-47.

31 Ali T. Tanoğlu, "Türkiye'nin Coğrafi Mevkii ve Bu Mevki ile İlgili Bazı Meseleler", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (1963), s. 50-63.

32 Hamit Sadi Selen, "Yazma Cihannuma'ya Göre Edirne Şehri", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1964, s. 303-309.

33 Hamit Sadi Selen, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Konferansları*, TTK Yayınları, I, Ankara 1964, s. 95-102.

yazılar önemlidir. Şüphesiz Ankara'nın başkent oluşuyla ilgili çeşitli alanlarda birçok çalışma yapılmıştır. Fakat Hamit Sadi Selen'in coğrafi anlayışla yapmış olduğu değerlendirme, tarihî coğrafya çalışmaları açısından ayrı bir öneme sahiptir. Hamit Sadi Selen bu yazıda Ankara'nın çeşitli açılardan konumunu, ulaşım durumunu, klimatolojik açıdan değeri gibi önemli hususiyetleri başkent fonksiyonuna yüklenen anlamlar açısından değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra Ankara'nın başkent olmasıyla şehir ve çevresinde meydana gelen ve gelecek olan değişimi de izah etmiştir. 1964 yılına ait diğer çalışma ise, Talip Yücel'e aittir. "Avrupa'nın Sanayi İnkılabından Önceki Çehresi ve Sanayi İnkılabı"³⁴nda Talip Yücel, Sanayi Devrimi'ne ve öncesine ait mekânsal süreçleri izah etmiştir. Dolayısıyla tarihî coğrafya açısından değerlendirilebilecek bir çalışmadır. 1965 yılında Ruhi Tufan, Mehmet Şevki ile ortak olarak Reinhard Stewig'in bir eserini İstanbul Ticaret Odası'nda *İstanbul'un Bünyesi: Doğulu Osmanlı Bünyeden Avrupalı Kozmopolit Bünyeye Geçiş*³⁵ adıyla yayınlarak Türkçe'ye kazandırmışlardır. 1966 yılında *Beşerî Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme*³⁶ adlı kitabında Ali Tanoğlu, nüfus ve yerleşme konularını izah ederken yer yer geçmişten örnekler vererek, mekânın geçmişteki tasavvurunu gözler önüne sermektedir. Bu değerli eser, tarihî coğrafya alanına katkı yapan çalışmalar arasında yer almıştır. 1967 yılında "Osmanlı Donanma ve Ticaret Filolarının İnkışafında Jeopolitik ve Ekonomik Faktörler"³⁷ adlı çalışma, Danyal Bediz tarafından yayınlanmıştır. 1968 yılında Ruhi Tufan, Reinhard Stewig ile ortak yapmış oldukları *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları*³⁸ adlı kitapta Batı Anadolu'daki kültürel gelişmeleri, zaman ve mekân bağlamında işlemişlerdir.

1970 yılında Hamit Sadi Selen, "Tarih ve Coğrafya'da Konu Birliği"³⁹ adlı yazısında, tarih ve coğrafya arasındaki değeri çeşitli açılardan izah ederek ele almıştır. Tarihî coğrafya araştırmalarının disiplinler arası tarafında önemli bir yere sahip olan bu çalışma, tarih ve coğrafya ilişkisi açısından değerlendirilmesi gereken önemli bir eserdir. Yine 1970 yılında R. Stewig tarafından yazılan kitap, Ruhi Tufan ve M. Şevki Yazman tarafından Türkçe'ye *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları*⁴⁰ adıyla çevrilmiştir. Batı Anadolu'nun kültürel gelişiminin kısmen coğrafi hususiyetlerle izah edildiği kıymetli bir eserdir. Bu

34 Talip Yücel, "Avrupa'nın Sanayi İnkılabından Önceki Çehresi ve Sanayi İnkılabı", *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı 22-23 (1964), s. 49-64.

35 Reinhard Stewig, *İstanbul'un Bünyesi Doğulu Osmanlı Bünyeden Avrupalı Kozmopolit Bünyeye Geçiş*, çev. Ruhi Tufan-M. Şevki Yazman, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 1965.

36 Ali T. Tanoğlu, *Beşerî Coğrafya Nüfus ve Yerleşme*, I, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul 1966.

37 Danyal Bediz, "Osmanlı Donanma ve Ticaret Filolarının İnkışafında Jeopolitik ve Ekonomik Faktörler", *Türk Tarih Kongresi VI (20-26 Ekim 1961)*, Ankara 1967, s. 519-522.

38 Ruhi Tufan-Reinhard Stewig, *Batı Anadolu Bölgesinin Kültürel Gelişmesini Gösteren Kartografik Bilgiler*, İstanbul Matbaa Sanat Enstitüsü, İstanbul 1968.

39 Hamit Sadi Selen, "Tarih ve Coğrafya'da Konu Birliği", *Atatürk Konferansları II (1964-1968)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1970, s. 29-37.

40 Reinhard Stewig, *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları*, çev. Ruhi Tufan-M. Şevki Yazman, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1970.

açıdan tarihî coğrafya konuları içinde zikredilebilecek bir çalışma olarak değerlendirildi. 1971 yılındaki iki çalışmadan birisi, Cemal Arif Alagöz'ün Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde yayınlanmış "Kıbrıs Tarihine Coğrafi Bakış"⁴¹ başlıklı bildirisidir. Kıbrıs'ın tarihinde coğrafi etkilerin işlendiği değerli bir çalışmadır. Aynı yıl H. Wenzel'in yazısı, "Milattan Sonraki İlk Yüzyıllarda İç Anadolu'nun Gelişmesi"⁴² adıyla Ruhi Tufan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu da tarihî coğrafya açısından değerlendirilebilecek bir çalışmadır.

25 yıllık ikinci periyodun son çalışması olarak, Süha Göney tarafından 1973 yılında *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*'nde yayınlanan "Büyük Menderes Deltası" adlı makale zikredilebilir. Süha Göney, bu yazısında doktora tez sahasından Büyük Menderes Deltası kısmını tarihî coğrafya açısından ele almıştır. Bu çalışma adında ve içeriğinde hiçbir şekilde tarihî coğrafya ibaresi geçmemesine rağmen tarihî coğrafya açısından eşsiz bir örnek olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye'de tarihî coğrafya araştırmaları açısından bir değerlendirmesini yaptığımız bu dönem içinde yapılan çalışmalar, şüphesiz ki sayıca yetersizdir. Her şeyden önce yeniden ifade etmek gerekirse önceki 25 yıl ile hemen hemen aynı sayıda çalışma yapılmıştır. Bununla birlikte bu eserler, gelecekte yapılacak çalışmalar için önemli bir temel oluşturmaktadır. Coğrafi araştırmalar içinde çeşitli konuların yer aldığı bu çalışmaların, tarihî coğrafya açısından önemli olduğu kanısındayız.

Hiç şüphesiz her çalışma, üzerinde ayrı ayrı durulmaya değerdir. Bazı çalışmalarda Tarihî coğrafya açısından kısmen değerlendirme dışında olabilecek kısımların varlığını kabul etmek gerek. Bununla birlikte, Türkiye'de tarihî coğrafya bağlamında kısmi de olsa bir yol alındığını söylemek yanlış olmayacaktır. Sırrı Erinç'in ifadesinde zikrettiği; tarihî coğrafyanın, özellikle varlığı ve içeriği hakkında bu dönem içinde bu hususun dile getirilmiş olması dahi tarihî coğrafya konusunda bilgi sahibi olduğunun açık bir ifadesi olarak değerlendirilmelidir.

c. Cumhuriyet Devrinin Üçüncü Çeyreği: 75. Yılında Tarihî Coğrafya (1974-1998)

İlk iki döneme nazaran yayın sayısının hayli arttığı üçüncü çeyrekte yapılan çalışmalar hem nitelik ve hem de nicelik açısından farklı bir değer taşımaktadır. Önceki dönemde adı anılan coğrafyacılar, bu dönemde de aktiftirler. Bunun yanı sıra çalışmalarda bilhassa tarihî coğrafya ibaresi kullanılması ile doğrudan tarihî coğrafya alanında çalışan müelliflerin olması, bu konuda önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

41 Cemal Arif Alagöz, "Kıbrıs Tarihine Coğrafi Bakış", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Tebliğler Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1971, s. 13-29.

42 H. Wenzel, "Milâddan Sonraki İlk Yüzyıllarda İç Anadolu'nun Gelişmesi", çev. Ruhi Tufan, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 309 (1971), s. 16-19.

Coğrafyanın çeşitli alanlarında araştırmalar yapan müelliflerin, bazı çalışmalarını tarihî coğrafya alanında yapmaya başlamaları yanında, uzmanlık alanlarına göre farklı yöntem, araç ve gereç kullanarak verilerini elde eden coğrafyacılar, yaptıkları çalışmaları farklı şekillerde isimlendirmişlerdir. Esasen bu tarz çalışmaların, tarihî coğrafya çatısı altında toplanması daha doğru olacaktır. Fakat bunların tarihî coğrafya olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği hususu, tarihî coğrafyacılar ile bu çalışmaları yapan müelliflerin ortak bir düşünce ve söz birliği oluşturması gerektiği kanaatini taşıdığımızdan bu yazıda yer vermedik. Bu hususun vuzuha kavuşması için daha zamana ihtiyaç var gibi görünüyor. Bunu da irdeledikten sonra dönemin gelişmeleriyle ilgili izaha devam edelim. Bu dönemi izah etmeden önce yöntemle ilgili bir hususu hemen burada belirtelim. Bu dönem için tarihsel sıralamadan ziyade müelliflere ve çalışmalara odaklanılmıştır. Dolayısıyla önceki dönemlerde yaptığımız tarihsel sürece dayalı izahı, bu dönem için daha ziyade gelişmelere dayalı olarak yapmaya çalıştık.

Bu dönem, tarihî coğrafyanın belirginleşmeye başladığı bir dönem olup sonraki aşama için önemli derecede temel teşkil etmiştir. Bu kısımda, yapılmış olan yayınların sayısı önceki iki dönemden daha fazla olmasına rağmen, yine de henüz arzu edilen düzeye geldiğini söyleyemeyiz. Bu döneme ait çalışmalarda göze çarpan üç önemli gelişme söz konusudur.

Bu döneme ait önemli isimlerden birisi Metin Tuncel’dir. Metin Tuncel⁴³, genel olarak Türkiye şehirleriyle ilgili yapmış olduğu çalışmalarda tarihsel süreci ve mekânla olan ilişkisini işlemiştir. Bununla birlikte “Bitlis Şehri (Tarihî Coğrafya Açısından Bir Yaklaşım)”⁴⁴ adıyla kaleme aldığı çalışmada, tarihî coğrafya tabirini doğrudan kullanmıştır. Bu dönem içinde Tarihî coğrafya adının doğrudan kullanıldığı bir diğer çalışma, İbrahim Güner’in “Bodrum ve Milas Çevresindeki Antik Kentlerin Tarihî Coğrafyasına Genel Bir Bakış”⁴⁵ başlıklı makalesidir. İbrahim Güner yazısında, belirlenmiş olan bölgede yer alan antik kentler, konumları, yerleşme durumları ve geçmişteki özellikleri hakkında bilgiler vermektedir. Selçuk Hayli tarafından yapılan “Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları

43 Metin Tuncel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümünde Besim Darkot’un öğrencisi olarak 1965 yılında doktorasını tamamlamıştır. Doktora çalışmasında özellikle Bergama şehri üzerinde durmuş, tarihî evreleri ve gelişimini ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. 1966 yılında Fransa Sorbon Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü ile Şehircilik Enstitüsünde bulunmuştur. 1967 yılında Akdeniz kıyısındaki şehirleri görmek için Marsilya’dan gemiyle yurda dönüş yapmıştır. Şehir coğrafyası konusuna olan merakı dolayısıyla doçentlikte uzmanlık alanı olarak şehir coğrafyasını seçmiştir. Doçentlik tezinde İzmit’in tarihinde coğrafi şartların etkisi üzerinde durmuştur. 1972 yılında Doçent olan Metin Tuncel, “Türkiye Şehirleri” konusunda dersler vermiştir. 1978 yılında Profesör olan Metin Tuncel, Türkiye’de yer değiştiren şehirler ve kent yerleşmelerinin tarihçesi konularında çalışmalarına ağırlık vermiştir (S. Doğaner, “Coğrafyada Örnek Bir İnsan: Prof. Dr. Metin Tuncel”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 10 (2002), s. 8-10). Ayrıca Metin Tuncel, Lisansüstü düzeyinde Türkiye şehirlerinin tarihî coğrafyası özelinde Tarihî Coğrafya dersleri vermek suretiyle değerli bilgi ve tecrübelerini aktarmıştır.

44 Metin Tuncel, “Bitlis Şehri (Tarihî Coğrafya Açısından Yaklaşım)”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı 4 (1996), s. 101-110.

45 İbrahim Güner, “Bodrum ve Milas Çevresindeki Antik Kentlerin Tarihi Coğrafyasına Genel Bir Bakış”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, III/2 (1995), s. 337-367.

ve Etki Sahası”⁴⁶ adlı makalede de doğrudan tarihî coğrafya tabiri kullanılmıştır.

İkinci olarak, coğrafyanın çeşitli uzmanlık alanlarına mensup coğrafyacıların çalışmalarında geçmişe dair araştırmalar artış kaydetmiştir. Bu konuda önceki dönemlerde yapılanlarda da aynı durum sözkonusu olmakla birlikte bu tarz çalışmalarda artışın olması bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Bu dönem için bu çalışmaların yoğunlukta olduğunu görüyoruz. Çalışmaları yapan coğrafyacıların bir kısmı birincil kaynaklardan istifade etmiştir; ancak ikincil kaynakların kullanıldığı çalışmaların çoğunlukta olduğunu söylemek gerekir.

Tarihî coğrafya tabirini kullanmayıp içerik açısından zengin bir tarihî coğrafya anlatımına sahip olan çalışmalar, önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de varlık göstermişlerdir. Bu konuda en iyi örneği şüphesiz bu dönemin de ilk çalışması olarak gösterebileceğimiz ve Süha Göney⁴⁷ tarafından 1975 yılında yayınlanan *Büyük Menderes Bölgesi*⁴⁸ adlı kitaptır (Daha önceki dönemde bahsi geçen “Büyük Menderes Deltası” adlı makale, bu çalışmanın bir kısmını içermektedir). İçeriğinde birçok bilim alanının istifade edebileceği, hatta ettiği hayli geniş kapsamlı bir eser olan “Büyük Menderes Bölgesi”, tarihî coğrafya çalışmaları yapan ve yapacak olanlar için eşsiz bir başucu eseridir. Aynı şekilde 1976 yılında yine Süha Göney’e ait *Adana Ovaları*⁴⁹ adlı kitap, içeriğiyle bir tarihî coğrafya çalışması olarak önemli bir yere sahiptir. Maalesef bu çalışmaların adında ve içeriğinde tarihî coğrafya ibaresinin geçmemesi, bu alanda çalışan müelliflerin gözünden kaçmasına neden olmuştur.

Önceki dönemde de geçmişe yönelik coğrafi çalışmalar yapan Ruhi Tufan’ın, bu dönemde iki yayını bulunmaktadır. Bunlardan birincisi “İbn Batuta’nın Gezileri”⁵⁰, ikincisi ise, “Anadolu’da Osmanlı Devrinde 19. Yüzyılın Ortalarına Kadar Memleketin Görünüşü”⁵¹ adlı makalelerdir. Emrullah Güney, bu dönemde tarihî coğrafya çalışmaları içinde görmüş

46 Selçuk Hayli, “Tarihî Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası”, *Dünü ve Bugünü ile Harput Sempozyumu*, II, Elazığ 1998, s. 287-305.

47 Coğrafyaya ve tarihî coğrafyaya yapmış olduğu büyük katkılarla bilinen Süha Göney, 1939 yılında İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Yükseköğrenim hayatına 1958 yılında İstanbul Üniversitesi’nde başlayan Süha Göney, 1962 yılında Coğrafya ve jeoloji eğitimini tamamlayarak bu konuda iki ayrı bitirme tezi hazırlamıştır. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Beşerî ve İktisadi Coğrafya Kürsüsünde Asistan olarak göreve başlamıştır. 1968 yılında doktorasını tamamlamış ve aynı yıl doçentlik çalışmalarına başlamıştır. Yine 1968 yılında Alexander von Humboldt Vakfı bursuyla Almanya’ya gitmiş ve çalışmalarını bir süre orada sürdürmüştür. 1971 yılında Türkiye’ye dönen Süha Göney 1972 yılında doçent ve 1981 yılında da profesör olmuştur. 1993 ve 1997 yıllarında olmak üzere iki dönem İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarında, derslerinde ve özellikle arazi çalışmalarında tarih ve coğrafya arasındaki ilişkiye bir coğrafyacı olarak bir bakış açısı getiren Süha Göney, söylemlerinde tarihî coğrafyanın gerek metodolojik gerekse araştırma ve uygulamalarda tarihî coğrafyaya ve önemine her zaman vurgu yapmıştır ve bunu gerçekten çok iyi ifade etmiştir. Sahip olduğu jeoloji bilgisi ve fiziki coğrafyaya ve tarih bilimine olan hâkimiyeti, tarihî coğrafyayı en iyi şekilde işlemesinde büyük bir etken olmuştur.

48 Süha E. Göney, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975.

49 Süha E. Göney, *Adana Ovaları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

50 Ruhi Tufan, “İbn Batuta’nın Gezileri”, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 53 (1976), s. 332.

51 Ruhi Tufan, “Anadolu’da Osmanlı Devrinde 19. Yüzyılın Ortalarına Kadar Memleketin Görünüşü”, *Mesleki ve Teknik Öğretim Dergisi*, XXVI/306 (1979), s. 55-62.

olduğumuz isimlerden biridir. Nevşehir, Ürgüp, Göreme civarına yoğunlaşan Emrullah Güney’in bu dönemde “Özkonak Yeraltı Kenti”⁵², “Ürgüp, Tarihi, Coğrafyası ve Şehirsel Gelişmesi”, “19. Yüzyılda Eğin-20. Yüzyılda Kemaliye-Ekonomik Gerilemeye Örnek Kent” ve “Nevşehir Yöresinde Yeraltı Yerleşim Birimleri”⁵³ adlı dört çalışması bulunmaktadır.

Geçmişe dair coğrafi çalışmaların içinde yine Metin Tuncel, “Türkiye’de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış”⁵⁴, “Tarih Boyunca Türkiye’de Kent Kuruluşları”⁵⁵ ve “Dünden Günümüze Ege Adaları” adlı yayınlarıyla Türkiye’de tarihi coğrafya çalışmalarına katkı yapmıştır. Ayrıca Metin Tuncel’in, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’nde yazmış olduğu şehir maddeleri de bu alana katkı olarak değerlendirilebilir⁵⁶.

Bu dönem için çalışmalarında geçmişini konu edinmiş coğrafyacılar arasında Hilmi Karaboran da yer almıştır. Geçmişte mekân konusuna örnek teşkil eden çalışması, “İslâhiye ve Hassa’nın Kuruluşundan Önce Yöredeki Yerleşme Durumu: Hatay-Maraş Çöküntü Hendeği Sahası”⁵⁷ adıyla yayımlanmıştır. Hilmi Karaboran’ın “Tarihin Diğer İlimlerle Münasebeti Çerçevesinde Tarih ve Demografya”⁵⁸ adlı makalesi de geçmişe ait nüfus verilerinin önemini izah ettiği bir çalışmadır.

Önceki dönemde ismini zikretmiş olduğumuz ve üçüncü çeyrekte de geçmişe dair yapmış olduğu çalışmasıyla karşımıza çıkan isim, Necdet Tunçdilek’tir. Necdet Tunçdilek, bu dönemde de yerleşme tarihi üzerine çalışmalarını sürdürerek *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*⁵⁹ başlıklı eseri kaleme almıştır. Ayrıca Gaye Ertin, “Yerleşim Birimlerinin Evrimi Hakkında-Gebze”⁶⁰ ve *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*⁶¹ adlı iki çalışmasıyla katkı yapmıştır. Yeniden ismini gördüğümüz İbrahim Güner, “Kafkaski Kalender Yıllığı’ndaki Iğdır’la İlgili

52 Emrullah Güney, “Öz Konak Yeraltı Kenti”, *Tabiat ve İnsan Dergisi*, XIII/1 (1979), s. 38-39.

53 Emrullah Güney, “Nevşehir Yöresinde Yeraltı Yerleşim Birimleri”, *Öğretmen Dünyası Dergisi*, XIX/218 (1998), s. 28- 30.

54 Metin Tuncel, “Türkiye’de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı (1980), s. 123-160.

55 Metin Tuncel, “Tarih Boyunca Türkiye’de Kent Kuruluşları”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981, s. 309-350.

56 Adapazarı, Artvin, Bartın, Batman, Bingöl, Bitlis, Burdur, Cizre, Çanakkale, Dicle, Doğubeyazıt, Eğridir, Ereğli, Gümüşhane, Hakkâri, Iğdır, İskenderun, Karabük, Karadeniz, Karahisar, Karaman, Pozanti.

57 Hilmi Karaboran, “İslâhiye ve Hassa’nın Kuruluşundan Önce Yöredeki Yerleşme Durumu: Hatay-Maraş Çöküntü Hendeği Sahası”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985)*, *Tebliğler*, I, İstanbul 1986, s. 303-329.

58 Hilmi Karaboran, “Tarihin Diğer İlimlerle Münasebeti Çerçevesinde Tarih ve Demografya”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V/1 (1991), s. 179-215.

59 Necdet Tunçdilek, *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul 1986.

60 Gaye Ertin, “Yerleşim Birimlerinin Evrimi Hakkında-Gebze”, *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, sayı 7 (1991), s. 137-147.

61 Gaye Ertin, *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 1994.

Nüfus Verilerine Coğrafi Bir Yaklaşım⁶² adlı bildirisinde 1910 yılına ait bir yıllığa göre nüfus verilerini coğrafi açıdan değerlendirmiştir. Kullandığı tarihî verilerle tarihî coğrafya çalışmalarına katkı yapan Ramazan Özey, bu dönem içinde “1897’de İstanbul⁶³ ve “Adalar Denizi Sahilinde Bir Osmanlı Vilayeti; 1913’de Aydın⁶⁴ adlı iki çalışma neşretmiştir. Birer çalışmayla geçmişin izlerinde coğrafi hususiyetleri arayan ve bu alana katkıda bulunanlar ise, Nuri Güldal⁶⁵, Hamdi Kara⁶⁶, Ali Özçağlar⁶⁷, Emin Baydil⁶⁸ ve Hakkı Yazıcı’dır⁶⁹.

Bu sürece dahil edilebilecek bir diğer isim de Şevket Işık’tır. Işık, yapmış olduğu bazı çalışmalarıyla tarihî coğrafya alanına katkıda bulunmuştur. Bu dönem için Şevket Işık’ın “Karaburun Yarımadası’nın Nüfus Özellikleri (1890-1990)”⁷⁰ adlı makalesi, tarihî coğrafya konusunda yapmış olduğu ilk yayındır. Yazı, salnameler (Osmanlı yıllıkları) ve çeşitli dönemlere ait yayınlardan elde edilen verilerden istifade edilmiş bir tarihî coğrafya çalışmasıdır. Esasen bu çalışma; Füsun Baykal, Lütfi İhsan Sezer ve Şevket Işık tarafından ortak olarak hazırlanan “Urla Yarımadası’nın Doğal Özellikleri, Tarihî Coğrafyası ve Turizm Potansiyeli” adlı araştırma projesinin bir bölümünü teşkil etmektedir.

Bu dönemde Türkiye’de tarihî coğrafyanın gelişimine dair üçüncü husus ise, tarihî coğrafyanın coğrafyada bir uzmanlık alanı olarak gelişme göstermesidir ki, bu son derece önemlidir. Zira bundan sonraki dönemde de görüleceği üzere tarihî coğrafya alanında çalışmalar bir hayli hız kazanmıştır. Öncelikle araştırmacıların tarihî coğrafya tabirini çalışmalarında daha sıklıkla kullanmaya başladıkları görülmektedir. Bu konuda yapılan

62 İbrahim Güner, “Kafkaski Kalender Yıllığı’ndaki İğdır’la İlgili Nüfus Verilerine Coğrafi Bir Yaklaşım”, *Tarihî Gerçekler ve Ermeniler Uluslararası Sempozyumu*, İğdır Valiliği Yayınları, İğdır 1995, s. 127-146.

63 Ramazan Özey, “1897’de İstanbul”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı 1 (1997), s. 103-122.

64 Ramazan Özey, “Adalar Denizi Sahilinde Bir Osmanlı Vilayeti; 1913’de Aydın”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı 2 (1998), s. 51-59.

65 Nuri Güldal-A. M. Deroche, “Antalya Körfezi Çevresinde Prehistorik Araştırmalar ve Jeomorfolojik Dayanağı”, *MTA Dergisi*, sayı 108 (1988), s. 135-140.

66 Hamdi Kara, “Cumhuriyete Kadar Çukurova Nüfusu”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı 1 (1989), s. 115-121.

67 Ali Özçağlar, “Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (1991), s. 61-78.

68 Emin Baydil, “Kastamonu Vilâyetinin İlk Salnâmelerindeki Beşerî Verilerin Coğrafi Açısından Bir Değerlendirmesi”, *Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI/2 (1998), s. 87-95.

69 Hakkı Yazıcı-Adem Başbüyük, “Tarihteki Önemi Kaybetmiş Yerleşmelere Bir Örnek Kemah”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 114 (1998), s. 171-192.

70 Şevket Işık, “Karaburun Yarımadası’nın Nüfus Özellikleri (1890-1990)”, *Ege Coğrafya Dergisi*, sayı 7 (1993), s. 189-219.

çalışmalar içinde Mesut Elibüyük öne çıkmaktadır. Mesut Elibüyük⁷¹, “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak Mufassal Defterler”⁷² adlı makalesiyle tarihî coğrafyada hem yöntem hem de kaynak açısından önemli bir çalışmaya imza atmıştır. Tarihî coğrafya araştırmalarında arşiv kaynaklarının kullanımıyla ilgili önemli izahlarda bulunulan değerli bir eserdir. Mesut Elibüyük’ün iki çalışması daha dikkat çekmektedir. Osmanlı klasik dönem tarihî coğrafyasıyla ilgili araştırmalar yapan Mesut Elibüyük, arşiv belgelerinden istifade ederek ve kendisi bir tarihçi olan Refet Yinanç ile birlikte *Malatya Tahrir Defterleri* ve *Maraş Tahrir Defterleri*’ni⁷³ yayınlamıştır.⁷⁴

Türkiye’de tarihî coğrafya araştırmalarının üçüncü dönemini oluşturan ve Cumhuriyet’in 75. yılına gelindiğinde 25 yılda yapılan çalışmalarda tarihî coğrafya alanında sonraki dönem için adeta bir hazırlayıcı sürecin ciddi manada geliştiğini izlemek mümkündür.

d. Cumhuriyet Devrinin Dördüncü Çeyreği: 100. Yılında Tarihi Coğrafya (1999-2023)

Türkiye’de tarihî coğrafyanın 100 yılı için yapmış olduğumuz çalışmanın dördüncü ve son bölümüne gelmiş bulunmaktayız⁷⁵. 1999-2023 yılları arasındaki 25 yılı kapsayan bu dönemde tarihî coğrafya alanında ilk üç dönemin toplamından çok daha fazla çalışmanın yayınlandığını görmekteyiz. Bu dönem, tarihî coğrafyanın tamamen bir uzmanlık alanı haline geldiği bir dönem olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, yine de hala istenilen düzeyden uzak olduğunu söylemek gerek.

71 Mesut Elibüyük, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Coğrafya Bölümünde Doktora çalışmasını tamamladığı yıl olan 1978’de tarihî coğrafya alanına yoğun bir ilgi duymaya başlamış ve o dönemde Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihî öğretim üyesi Refet Yinanç ile birlikte çalışmalarına başlamıştır. Osmanlı Türkçesini ve özellikle Osmanlı şifre yazısı siyakatı ve divani rakamları öğrenerek Refet Yinanç ile birlikte 1988-2001 yılları arasında Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivindeki Osmanlı tahrir defterleri üzerinde çalışmıştır. Tarihî coğrafya konusunda çok değerli çalışmalar yaparak bu arşivde proje yönetici ve araştırmacı olarak vazife almıştır. 1996 yılında profesör olan Mesut Elibüyük, Gazi Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi ve Fırat Üniversitesi’nde çeşitli konular yanında tarihî coğrafya konusunda dersler vermiştir ve başta Ankara Üniversitesi olmak üzere Gazi Üniversitesi ile Fırat Üniversitesi’nde 40’in üzerinde yüksek lisans, 20’nin üzerinde doktora tezi yönetmiştir (A. Özçağlar, “2010 Yılında Emekli Olan Hocamız Prof. Dr. Mesut Elibüyük”, A.Ü. DTCF *Coğrafi Bilimler Dergisi*, XIII/1 (2015), s. 62-63). Bu yönetilen tezlerin içinde günümüzde Türkiye’de tarihî coğrafya alanında önemli bir isim olan Osman Gümüşçü’nün tezi de bulunmaktadır.

72 Mesut Elibüyük, “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak Mufassal Defterler”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (1990), s. 11-42.

73 Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara 1983; *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, I-II, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Ankara 1988.

74 Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul 2010, s. 220.

75 Türkiye’de tarihî coğrafya alanında 100 yıllık süreçte meydana gelen gelişmelerin ele alındığı, kısa bir süre önce yayınlanmak üzere teslim ettiğimiz “100. Yılında Tarihi Coğrafya Çalışmaları” başlıklı yazımızda ağırlığı, günümüzde bilhassa doğrudan tarihî coğrafya alanında çalışan coğrafyacılarla ve çalışmalarına vermiş olduğumuzdan, bu bölümde sadece 100 yılın son 25 yılında tarihî coğrafya alanında meydana gelen gelişmeleri izah etmekle iktifa edeceğim.

Bu dönemde yapılan çalışmaları burada tek tek vermek hacmi arttıracığından bunu tercih etmedik. Bunun yerine daha çok bu dönemde tarihî coğrafya adına meydana gelen gelişmeleri değerlendireceğiz.

Bu dönemde coğrafya camiasında meydana gelen gelişmeleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Tarihî coğrafya konusunda yüksek lisans ve bilhassa doktora düzeyinde tezlerin üretilmesi.

b) Tarihî coğrafya metodolojisi konusunda yapılan yayınların artış kaydetmesi.

c) Üniversitelerde verilen tarihî coğrafya ders içeriklerinde kısmen de olsa düzenlemelerin ve düzeltmelerin olması.

d) Türkiye’de tarihî coğrafya çalışmalarının artması ve önemli ölçüde çeşitlilik kazanmış olması.

a) *Tarihî coğrafya konusunda yüksek lisans ve bilhassa doktora düzeyinde tezlerin üretilmesi*

Tarihî coğrafyada meydana gelen önemli gelişmeler arasında, bu dönemde doktora çalışmalarını tarihî coğrafya alanında tamamlayan akademisyenlerin olması yer almaktadır. Tarihî coğrafya konusunda üretilen yüksek lisans tezlerinden ziyade doktora düzeyinde yapılmış olan çalışmalar bu dönemin önemli bir gelişmesi olarak değerlendirilmiştir. Tarihî Coğrafya konusunda hazırlanmış bu tezler, coğrafyacılar tarafından hazırlanmıştır. Elbette burada tarihçilerin tesbit ettiği kaynakları kullanarak yaptıkları tarihî coğrafyayı alakadar eden ve hayli fazla sayıdaki yayınların giriş kısmında da belirtildiği gibi bu çalışmada yer verilmediğini tekrar hatırlatmak isterim.

Bu hususla ilgili olarak bu dönemin ilk ismi Osman Gümüşçü’dür. Gümüşçü’nün XVI. yüzyıl arşiv kaynaklarına dayanarak “*XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*” adıyla 1997 yılında tamamlamış olduğu tez, Mesut Elibüyük’ün danışmanlığında hazırlanan bir çalışmadır.

Tarihî coğrafya konusunda üretilen doktora tezleri içinde ikinci isim Mehmet Bayartan’dır. *XIX. Yüzyılda Kütahya’nın Tarihî Coğrafyası* adıyla 2003 yılında tamamlanmış olan bu tez, Süha Göney’in danışmanlığında hazırlanmıştır. Arşiv kaynaklarından temettuat defterleri esas alınarak hazırlanan tez, şehir coğrafyası odaklı bir çalışmadır.

Bir diğer doktora tezi ise, Osman Gümüşçü danışmanlığında İlker Yiğit tarafından hazırlanmıştır. *XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu’da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya*

Örneği adıyla arşiv kaynaklarına dayalı olarak hazırlanmış ve 2018 tarihinde tamamlanmıştır.

Mehmet Bayartan danışmanlığında hazırlanan doktora tezi, Didem Sevtap Kaya tarafından çalışılmıştır. *XIX. Yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası* adıyla 2019 yılında tamamlanan tez, arşiv kaynaklarından temettuat defterlerine dayalı olarak hazırlanmıştır.

Danışmanlığını Nusret Koca'nın yaptığı bir diğer doktora tezi, Hasan Hüseyin Yılmaz'a aittir. *XVI. Yy. Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Şumnu Kazasının Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası* adlı tez 2021 yılında tamamlanmış olup arşiv kaynaklarına dayalı hazırlanmış bir çalışmadır.

Doktora düzeyinde tamamlanan tezler içinde yer alan bir başka çalışma, Faruk Sarıusta tarafından yapılmıştır. Danışmanlığını Mehmet Bayartan'ın yaptığı tez, 2023 yılında *18. ve 19. Yüzyıl Seyahatnamelerine Göre İstanbul'un Tarihi Coğrafyası* adıyla tamamlanmıştır. 18. ve özellikle de 19. yüzyıllarda seyyahlar tarafından çokça tercih edilen ve seyyahların başlıca uğrak yeri olan İstanbul hakkında hazırlanmış bir çalışmadır.

2023 yılında tamamlanmış olan bir diğer doktora tezi ise, Merve Zayım tarafından hazırlanmıştır. *Antik Dönem Likya Bölgesi ve Şehirlerinin Coğrafi Açısından Değerlendirilmesi* adıyla hazırlanan tezin danışmanlığını yine Mehmet Bayartan yapmıştır. Çalışma antik kaynaklara dayalı olarak hazırlanmıştır.

b) *Tarihî coğrafya metodolojisi konusunda yapılan yayınların artış kaydetmesi*

Bu dönemde meydana gelen önemli gelişmelerden birisi, tarihi coğrafyanın metodolojisi konusunda yapılan çalışmaların ve müellif sayısının artmış olmasıdır. Bunlardan ilki Osman Gümüüşcü tarafından ilk baskısı 2010 yılında yapılan *Tarihî Coğrafya*⁷⁶ kitabıdır. Osman Gümüüşcü'nün çalışması, Türkiye'de yayınlanan ve konusunda ilk olma özelliği taşıyan bir kitap olması dolayısıyla TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) ödülü almıştır ve çalışma günümüze kadar dört baskı yapmıştır.

Bu konudaki ikinci önemli çalışma, Adnan Eskikurt tarafından Marmara Coğrafya Dergisinde 2005 yılında yayınlanan "Tarihî Coğrafya Metodolojisi"⁷⁷ adlı makaledir. Adnan Eskikurt, bu çalışmasında tarihî coğrafyanın tanımı, anlamı, amacı, önemi, metodolojisi ve kaynakları hakkında bilgiler vermektedir.

Tarihî coğrafyanın metodolojisi konusundaki bir diğer kitap, Mehmet Bayartan tarafından yayınlanmıştır. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesinde verilen tarihî coğrafya dersi için hazırlanan *Tarihî Coğrafya*⁷⁸ adındaki kitap, 2013, 2016 ve 2018

76 Osman Gümüüşcü, *Tarihî Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2016.

77 Adnan Eskikurt, "Tarihî Coğrafya Çalışmalarının Metodolojisi Konusunda Genel Bir Değerlendirme", *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı 11 (2005), 39-64.

78 Mehmet Bayartan, *Tarihî Coğrafya*, İstanbul Üniversitesi AUZEF Yayını, İstanbul 2018.

yıllarında olmak üzere üç baskı yapmıştır. Disiplinler arası çalışmaların değeri ve önemi, tarih ve coğrafya ilişkisi ile tarihî coğrafyanın coğrafi çalışmalar içindeki yeri ve önemi, tarihi coğrafyanın kaynak ve çalışma sistematığı üzerinde durulan bir çalışmadır.

Osman Gümüştü'nün editörlüğünde tarihî coğrafya konusunda çalışan coğrafyacıların bir araya geldiği *Tarihi Coğrafya*⁷⁹ başlıklı kitapla, tarihî coğrafyanın metodolojisi konusunda yapılmış değerli bir çalışma ortaya çıkarılmıştır. 2014 ve 2018 yılında iki baskı halinde yayınlanan eserde; “Tarihî Coğrafyada Temel Kavramlar ve İlgili Alanlar”, “Tarihî Coğrafyanın Doğası”, “Coğrafya ve Tarihî Coğrafya”, “Köken ve Gelişim”, “Tarihî Coğrafyanın Kaynakları”, “Tarihî Coğrafyada Mekân”, “Tarihî Coğrafyada Tarihlendirme Teknikleri” ve “Geçmiş Mekânın Yeniden İnşası” gibi konular ele alınmıştır.

Osman Gümüştü'nün editörlüğünde *Temelleri, Gelişimi ve Yapısıyla Tarihî Coğrafya*⁸⁰ adı altında üç yazarlı olarak; tarihî coğrafyada temel kavramlar ve ilgili alanlar, tarihî coğrafyanın ortaya çıkışı ve gelişimi, tarihî coğrafyanın yapısı ve tarihî coğrafyanın coğrafya içindeki yeri ve önemi konularından oluşan bir kitap çalışması da 2014 yılında yayınlanmıştır.

Osman Gümüştü tarafından yazılan “Tarih İncelemelerinde Arazi Araştırması ve Harita Kullanımı”⁸¹ adlı makale 2008 yılında yayınlanmıştır. Makalede özellikle tarihî coğrafya çalışmalarında arazi araştırmasının önemini yanı sıra harita kullanımının ve üretiminin önemine de vurgu yapılmıştır.

Osman Gümüştü ve İlker Yiğit'in ortak çalışmasıyla 2023 yılında *Mekân, Yöntem ve Teknikleriyle Tarihî Coğrafya* adlı bir kitap yayınlanmıştır⁸². Kitapta tarihî coğrafyada mekân, araştırma yöntem ve teknikleri ile ilgili konular yer almıştır.

c) *Üniversitelerde verilen tarihî coğrafya ders içeriklerinde kısmen de olsa düzenlemelerin ve düzeltmelerin olması*

Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinde daha önce verilen derslerin isimleri tarihî coğrafya olmasına rağmen konu itibariyle hayli uzak idi. Fakat gün geçtikçe özellikle de metodolojik çalışmaların üretilmesiyle gelişen süreç içerisinde kısmen de olsa metodolojiye ve tarihî coğrafyanın içerdiği anlama uygun ders konularının müfredat içerisine yerleştirilmesi bir gelişme olarak nitelendirilmektedir.

d) *Türkiye'de tarihî coğrafya çalışmaları artmış ve önemli ölçüde çeşitlilik kazanmıştır.*

79 *Tarihî Coğrafya*, ed. Osman Gümüştü, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2018.

80 Osman Gümüştü-Çetin Şenkul-Hasan Hüseyin Yılmaz, *Temelleri, Gelişimi ve Yapısıyla Tarihî Coğrafya*, ed. O. Gümüştü, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

81 Osman Gümüştü, “Tarih İncelemelerinde Arazi Araştırması ve Harita Kullanımı”, *Erdem*, sayı 51 (2008), s. 111-135.

82 Osman Gümüştü-İlker Yiğit, *Mekân, Yöntem ve Teknikleriyle Tarihî Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023.

Son 25 yılda Türkiye’de tarihî coğrafya çalışmalarının sayısı ve çeşitliliği diğer dönemlere nazaran önemli derecede artmıştır. Bunların içinde adında doğrudan tarihî coğrafya ibaresi geçen çalışmalar önceki döneme göre hayli artış kaydetmiştir⁸³.

Son olarak, 2020 yılında Türkiye’de tarihî coğrafya konusunda (küçük de olsa) bir gelişme de lisans düzeyinde Tarihi Coğrafya Kulübü adında bir öğrenci kulübünün kurulmuş olmasıdır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde ve Mehmet Bayartan danışmanlığında kurulan Tarihi Coğrafya Kulübü, 2020 yılından itibaren tarihî coğrafya konusunda davet ettiği birbirinden değerli konuşmacılarla, gerçekleştirdiği arazi çalışmalarıyla ve sosyal medyada yaptıkları paylaşımlarıyla çok renkli ve çeşitli faaliyetlerde bulunmaya devam etmektedir.

Bu suretle Türkiye Cumhuriyeti’nin 100 yıllık sürecinde tarihî coğrafya çalışmalarında son dönem olarak nitelendirdiğimiz 25 yılı, genel bir değerlendirmeye tamamlamış olduk. Şüphesiz bu konuda yazılması gereken çok şeyin olduğunu söylemek gerekir. Fakat hem bu konuda daha önce hazırladığımız bir çalışmanın olması hem de yazının hacmini arttırmamak adına sadece bu dönemde meydana gelen gelişmeleri izah etmekle iktifa ettik.

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye’de tarihî coğrafyanın çeşitli dönemlerle bir değerlendirmesi yapılarak bir asır içindeki durumu izah edilmeye çalışılmıştır. Her dönemin kendine has özelliklerinin olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Dönemin özellikleri her alana yansıdığı gibi bilime ve bilimsel çalışmalara da etki etmiştir. Bu suretle her dönemi kendi dinamikleriyle değerlendirmek ve izah etmek gerektiği önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Coğrafya disiplininin önemli bir parçası olarak nitelendirdiğimiz tarihî coğrafya alanında; Türkiye’de tarihî coğrafya çalışanların sayısı gittikçe artmasına rağmen, günümüzde hala müstakil bir bilim veya anabilim dalı olmaması bu alandaki en önemli eksikliklerdir. Bu eksikliğin giderilebilmesinin en önemli şartı, bu konuda çalışmalar yapan araştırmacıların bir araya geleceği bir platformun oluşturulmasıdır.

Özellikle Türk üniversitelerindeki coğrafya bölümlerinde önceki yıllara göre tarihî coğrafya esaslarıyla ve metotlarıyla verilen derslerde, bir artış ve düzenleme sözkonusu olmuşsa da bu kısmen gerçekleşmiştir.

Bu konuda atılması gereken en önemli adım, (birebir aynı olmayabilir ise de) tarihî coğrafyanın esasları ve metotlarına uygun ortak bir müfredat belirlenerek derslerin buna göre verilmesidir. Şartların, ortamların, şahsiyetlerin, bilgi birikim farklılıkları ve bakış açıları göz önüne alındığında bu konuda çeşitliliğin olması normaldir. Burada izah etmek istediğimiz husus, tarihî coğrafya adı altında verilen ve tarihî coğrafya ile hiçbir alakasının olmadığı bir

83 Bkz. Mehmet Bayartan, “Cumhuriyet’in 100. Yılında Tarihi Coğrafya”, *Cumhuriyet’in 100. Kuruluş Yılına Armağan: Beşeri Coğrafya*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2023.

eğitimin verilmesi tarihî coğrafya için bir tehdit potansiyeli taşımaktadır.

Bu konuda dile getirmek istediğimiz bir başka husus da maalesef coğrafyacı istihdamı Türkiye’de önemli bir problem iken tarihî coğrafya özelinde bir istihdam alanının olmaması bu konuda yönelimin az olmasına sebebiyet vermiştir. Tarihî coğrafya çalışmalarının sadece bilimsel çalışmalardan ibaret olmadığı, zaman ve mekân bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini ve bunun gerek birey gerekse toplumsal yaşamın ta kendisi olduğunu gelecek nesillere aktarmak gerekir.

Tarihî coğrafyanın disiplinler arası çalışma sistematığına sahip olması nedeniyle birçok alanda olduğu gibi bu alanda da özellikle araştırma ve eğitim-öğretim faaliyetlerinde disiplinler arası çalışmalara yönelimin çok daha elzem olduğunu idrak etmek gerekir.

Son olarak gerek bazı coğrafyacılar gerekse tarihî coğrafyacılar tarafından, Türkiye’de tarihî coğrafya çalışmalarının henüz istenilen düzeye gelmemiş olduğu hususu çok sık bir şekilde dile getirilmiştir. Şüphesiz bu görünümün ortaya çıkmasında birtakım sebepler mevcuttur. Sebepler farklı olabilir fakat tek bir çözümü vardır; o da tarihî coğrafyacıların ortak bir platformda bir araya gelmesidir. Bu husus büyük bir önem arz etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Alagöz, Cemal Arif, “Kıbrıs Tarihine Coğrafi Bakış”, *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Tebliğler Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1971, s. 13-29.
- Arbos, Ph., “XIX. ve XX. Asırlarda Kıtalar Arasındaki Muhaceret”, çev. Ali Macit, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/3 (1930), s. 228-232.
- Bayartan, Mehmet, *Tarihî Coğrafya*, İstanbul Üniversitesi AUZEF Yayını, İstanbul 2018.
- _____, “Cumhuriyet’in 100. Yılında Tarihî Coğrafya”, *Cumhuriyet’in 100. Kuruluş Yılına Armağan: Beşerî Coğrafya*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2023.
- Baydil, Emin, “Kastamonu Vilâyetinin İlk Salmâmelerindeki Beşerî Verilerin Coğrafi Açından Bir Değerlendirmesi”, *Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI/2 (1998), s. 87-95.
- Bediz, Danyal, “Osmanlı Donanma ve Ticaret Filolarının İnkişafında Jeopolitik ve Ekonomik Faktörler”, *Türk Tarih Kongresi VI (20-26 Ekim 1961)*, Ankara 1967, s. 519-522.

- Celal Nuri (İleri), *Osmanlı Mülkünün Tarihi Coğrafyası*, yay. haz. İlker Yiğit, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.
- Çıtakoğlu, Niyazi, "Basit Ekincilik Yapan Tabiat İnsanları ve Saban Kültürünün Doğuşu", *CHP Konferansları Serisi: 1*, sayı 5, Ankara 1938.
- Defontaines, P., "Asya'nın Tarihten Evvelki Coğrafyasına Ait Malumat", çev. Ali Macit Arda, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/2 (1930), s. 238-340.
- Doğaner, S., "Coğrafyada Örnek Bir İnsan: Prof. Dr. Metin Tuncel", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 10 (2002), s. 8-10.
- Elibüyük, Mesut, "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak Mufassal Defterler", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I/2 (1990), s. 11-42.
- Eriñç, Sırrı, "Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Coğrafyası", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1973, s. 113-168.
- Ertin, Gaye, "Yerleşim Birimlerinin Evrimi Hakkında-Gebze", *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, sayı 7 (1991), s. 137-147.
- _____, *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 1994.
- Eskikurt, Adnan, "Tarihî Coğrafya Çalışmalarının Metodolojisi Konusunda Genel Bir Değerlendirme", *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı 11 (2005), 39-64.
- Göney, Süha E., *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975.
- _____, *Adana Ovaları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.
- _____, "Coğrafya", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2022, s. 215.
- Güldal, Nuri-A. M. Deroche, "Antalya Körfezi Çevresinde Prehistorik Araştırmalar ve Jeomorfolojik Dayanağı", *MTA Dergisi*, sayı 108 (1988), s. 135-140.
- Gümüşçü, Osman, "Tarih İncelemelerinde Arazi Araştırması ve Harita Kullanımı", *Erdem*, sayı 51 (2008), s. 111-135.
- _____, "Türkiye'de Tarihî Coğrafya Çalışmalarının Dünü, Bugünü ve Yarını", *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed. Ö. Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2015, s. 103.
- _____, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul 2010; 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- _____-Çetin Şenkul-Hasan Hüseyin Yılmaz, *Temelleri, Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya*, ed. O. Gümüşçü, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- _____-İlker Yiğit, *Mekân, Yöntem ve Teknikleriyle Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023.
- _____-Nazan Karakaş Özü, "Türkiye'de Modern Coğrafyanın Kuruluşu ve Örgütlenmesi (1915-1941)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXII/93 (2016), s. 105-147.
- Güner, İbrahim, "Bodrum ve Milas Çevresindeki Antik Kentlerin Tarihi Coğrafyasına Genel Bir Bakış", *Doğu Coğrafya Dergisi*, III/2 (1995), s. 337-367.
- _____, "Kafkaski Kalender Yıllığı'ndaki İğdir'la İlgili Nüfus Verilerine Coğrafi Bir Yaklaşım", *Tarihî Gerçekler ve Ermeniler Uluslararası Sempozyumu*, İğdir Valiliği Yayınları, İğdir 1995, s. 127-146.
- Güney, Emrullah, "Nevşehir Yöresinde Yeraltı Yerleşim Birimleri", *Öğretmen Dünyası Dergisi*, XIX/218 (1998), s. 28- 30.
- _____, "Öz Konak Yeraltı Kenti", *Tabiat ve İnsan Dergisi*, XIII/1 (1979), s. 38-39.

- Hayli, Selçuk, “Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası”, *Dünü ve Bugünü ile Harput Sempozyumu*, II, Elazığ 1998, s. 287-305.
- Işık, Şevket, “Karaburun Yarımadası’nın Nüfus Özellikleri (1890-1990)”, *Ege Coğrafya Dergisi*, sayı 7 (1993), s. 189-219.
- Kara, Hamdi, “Cumhuriyete Kadar Çukurova Nüfusu”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı 1 (1989), s. 115-121.
- Karaboran, Hilmi, “İslâhiye ve Hassa’nın Kuruluşundan Önce Yöredeki Yerleşme Durumu: Hatay-Maraş Çöküntü Hendeği Sahası”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985), Tebliğler*, I, İstanbul 1986, s. 303-329.
- _____, “Tarihin Diğer İlimlerle Münasebeti Çerçevesinde Tarih ve Demografya”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V/1 (1991), s. 179-215.
- Kayan, İlhan, “Türkiye Üniversitelerinde Coğrafya Eğitimi: Amaç, Yeni Hedefler, Sorunlar ve Öneriler”, *Ege Coğrafya Dergisi*, sayı 11 (2000), s. 7-22.
- Özçağlar, Ali, “2010 Yılında Emekli Olan Hocamız Prof. Dr. Mesut Elibüyük”, *A.Ü. DTCF Coğrafi Bilimler Dergisi*, XIII/1 (2015), s. 62-63.
- _____, “Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (1991), s. 61-78.
- Özey, Ramazan, “1897’de İstanbul”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı 1 (1997), s. 103-122.
- _____, “Adalar Denizi Sahilinde Bir Osmanlı Vilayeti; 1913’de Aydın”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı 2 (1998), s. 51-59.
- Sanır, Ferruh, “71 Yıl Önce Akşehir ve Köyleri” *Ülkü Dergisi*, II/22 (1948).
- Selen, Hamit Sadi, “Anadolu’dan Geçen Kadim Transit Yolları”, *Türk Yurdu Dergisi*, V/28 (1928), s. 360-367.
- _____, “Ankara’nın Başkent Oluşu”, *Atatürk Konferansları*, TTK Yayınları, I, Ankara 1964, s. 95-102.
- _____, “16 ıncı ve 17 inci Yüzyıllarda Anadolu’nun Köy ve Şehir Hayatı”, *III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Ankara 1948, s. 590-598.
- _____, “16’ncı Asırda Yapılmış Anadolu Atlası Nasuh Salâhinin ‘Menazil’i”, *II. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Ankara 1937, s. 813-817.
- _____, “Bizans Devleti (395-1453)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, X/3 (1955), s. 64-77.
- _____, “Evliya Çelebi Adana Bölgesinde”, *Ülkü Dergisi*, II/17 (1948), s. 13-14.
- _____, “Evliya Çelebi Çukurova’da”, *Ülkü Dergisi*, II/18 (1948), s. 19-21.
- _____, “İstrabon’a Göre Antakya” *Ülkü Dergisi*, VIII/46 (1936), s. 250-252.
- _____, “İslam Coğrafyacılarına Göre Antakya” *Ülkü Dergisi*, VIII/48 (1936), s. 431-433.
- _____, “Medeniyetin Yayılışı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, X/4 (1955), s. 121-133.
- _____, “Strabon’a Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, III/3 (1948), s. 237-246.
- _____, “Tarih ve Coğrafya’da Konu Birliği”, *Atatürk Konferansları II (1964-1968)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1970, s. 29-37.

- _____, “Yazma Cihannuma’ya Göre Edirne Şehri”, *Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1964, s. 303-309.
- _____, *Ticaret Tarihi*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1938.
- Stewig, Reinhard, *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları*, çev. Ruhi Tufan-M. Şevki Yazman, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1970.
- _____, *İstanbul’un Bünyesi Doğulu Osmanlı Bünyeden Avrupalı Kozmopolit Bünyeye Geçiş*, çev. Ruhi Tufan-M. Şevki Yazman, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 1965.
- Taeschner, F., “Muhtelif Devirlerde Anadolu’nun Yolları ve Cihan Münakalâtına Nazaran Vaziyeti”, çev. Hamit Sadi Selen, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, V/1-2 (1926), s. 96-108.
- Tanoğlu, Ali T., “Türkiye’nin Coğrafi Mevkii ve Bu Mevki ile İlgili Bazı Meseleler”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (1963), s. 50-63.
- _____, *Beşerî Coğrafya Nüfus ve Yerleşme*, I, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul 1966.
- _____, *Ziraat Hayatı: Orta İklim Memleketlerinde Ziraat*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul 1942.
- Tarihî Coğrafya*, ed. Osman Gümüşçü, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2018.
- Tufan, Ruhi, “Anadolu’da Osmanlı Devrinde 19. Yüzyılın Ortalarına Kadar Memleketin Görünüşü”, *Mesleki ve Teknik Öğretim Dergisi*, XXVI/306 (1979), s. 55-62.
- _____, “İbn Batuta’nın Gezileri”, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 53 (1976), s. 332.
- _____-Reinhard Stewig, *Batı Anadolu Bölgesinin Kültürel Gelişmesini Gösteren Kartografik Bilgiler*, İstanbul Matbaa Sanat Enstitüsü, İstanbul 1968.
- Tuncel, Metin, “Bitlis Şehri (Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım)”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı 4 (1996), s. 101-110.
- _____, “Ord. Prof. Dr. Besim Darkot: Hayatı ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (1991), s. 8.
- _____, “Tarih Boyunca Türkiye’de Kent Kuruluşları”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981, s. 309-350.
- _____, “Türkiye’de Kent Yerleşmelerinin Tarihesine Toplu Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı (1980), s. 123-160.
- Tunçdilek, Necdet, “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”, *İktisat Fakültesi Dergisi*, XV/1-4 (1954), s. 189-200.
- _____, “Eskişehir ve Şehrin Tekâmülü” *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, IV/8 (1957), s. 35-47.
- _____, “Orta Sakarya Vadisinin İktisadi Tarihi Hakkında”, *İktisat Fakültesi Dergisi*, XVII/1-4 (1956), s. 179-192.
- _____, *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul 1986.
- Tümertekin, Erol, “Anadolu’da Demir Çağı Hakkında”, *Tarih Dergisi*, V/8 (1953), s. 147-152.
- Wenzel, H., “Milâddan Sonraki İlk Yüzyıllarda İç Anadolu’nun Gelişmesi”, çev. Ruhi Tufan, *Türkiye Turing*

ve *Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 309 (1971), s. 16-19.

Yazıcı, Hakkı-Adem Başibüyük, “Tarihteki Önemi Kaybetmiş Yerleşmelere Bir Örnek Kemah”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 114 (1998), s. 171-192.

Yinanç, Refet-Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, I-II, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Ankara 1988.

Yinanç, Refet-Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara 1983.

Yücel, Talip, “Avrupa'nın Sanayi İnkılâbından Önceki Çehresi ve Sanayi İnkılâbı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı 22-23 (1964), s. 49-64.

TANIM

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Şubat, Haziran ve Ekim aylarında olmak üzere, yılda üç sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

AMAÇ

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan nitelikli makaleler yayınlayarak, literatüre katkıda bulunmayı amaçlar.

KAPSAM

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

POLİTİKALAR

Yayın Politikası

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranın %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Açık Erişim İlkesi

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Telif Hakkında

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr> olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

ETİK

Yayın Etiği Beyanı

Tarih Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association

(OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Tarih Dergisi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür/bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler.

Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin gizli bilgi olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri

başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

HAKEM SÜRECİ

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Dergide Türkçe ve İngilizce makaleler yayınlanır. Gönderilen makalelerde makale dilinde öz, İngilizce öz olmalıdır.

Yazıların Hazırlanması ve Gönderimi

Makaleler sadece <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih> adresinde yer alan derginin online makale yükleme ve değerlendirme sistemi üzerinden gönderilebilir. Diğer mecralardan gönderilen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak Editoryal Ofis tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmamış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazarların; **Telif Hakkı Anlaşması Formu**'nu ilk gönderim sırasında online makale sistemine yüklemeleri gerekmektedir.

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde 11 punto olarak yazılmalıdır.

Türkçe hazırlanan makalelerde TDK yazım kılavuzu esas alınır.

Kapak sayfası: Gönderilen tüm makalelerle birlikte ayrı bir kapak sayfası da gönderilmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve 50 karakteri geçmeyen kısa başlığını,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını
- Finansal destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil), faks numarası ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ama yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

Öz: Özgün araştırma makalelerinde 80-100 kelime Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet bölümü alt başlık içermeyecek şekilde hazırlanmalıdır.

İngilizce genişletilmiş özet: Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atıf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 800-1000 kelimelik İngilizce geniş özet hazırlanıp sisteme yüklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Araştırma makaleleri en az 3 en fazla 6 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

Makale Türleri

Araştırma Makalesi: Ana metin, araştırmanın konusuna uygun şekilde alt başlıklara ayrılmalıdır. Alt başlıklar konusunda yazarlar serbest bırakılmışlardır.

Çeviri: Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da online makale sistemine yüklenmelidir.

Tablolar

Tablolar ana dosyaya eklenmeli, kaynak listesi sonrasında sunulmalı, ana metin içerisindeki geçiş sıralarına uygun olarak numaralandırılmazdır. Tabloların üzerinde tanımlayıcı bir başlık yer almalı ve tablo içerisinde geçen kısaltmaların açıklımları tablo altına tanımlanmalıdır. Tablolar Microsoft Office Word dosyası içinde “Tablo Ekle” komutu kullanılarak hazırlanmalı ve kolay okunabilir şekilde düzenlenmelidir. Tablolarda sunulan veriler ana metinde sunulan verilerin tekrarı olmamalı; ana metindeki verileri destekleyici nitelikte olmalıdır.

Resim ve Resim Altyazıları

Resimler, grafikler ve fotoğraflar (TIFF ya da JPEG formatında) ayrı dosyalar halinde sisteme yüklenmelidir. Görseller bir Word dosyası dokümanı ya da ana doküman içerisinde sunulmamalıdır. Alt birimlere ayrılan görseller olduğunda, alt birimler tek bir görsel içerisinde verilmemelidir. Her bir alt birim sisteme ayrı bir dosya olarak yüklenmelidir. Resimler alt birimleri belli etme amacıyla etiketlenmemelidir (a, b, c vb.). Resimlerde altyazıları desteklemek için kalın ve ince oklar, ok başları, yıldızlar, asteriksler ve benzer işaretler kullanılabilir. Makalenin geri kalanında olduğu gibi resimler de kör olmalıdır. Bu sebeple, resimlerde yer alan kişi ve kurum bilgileri de körleştirilmelidir. Görsellerin minimum çözünürlüğü 300DPI olmalıdır. Değerlendirme sürecindeki aksaklıkları önlemek için gönderilen bütün görsellerin çözünürlüğü net ve boyutu büyük (minimum boyutlar 100x100 mm) olmalıdır. Resim altyazıları ana metnin sonunda yer almalıdır.

Makale içerisinde geçen tüm kısaltmalar, ana metin ve özetinde ayrı ayrı olmak üzere ilk kez kullanıldıkları yerde tanımlanarak kısaltma tanımının ardından parantez içerisinde verilmelidir.

Tüm kaynaklar, tablolar ve resimlere ana metin içinde uygun olan yerlerde sırayla numara verilerek atf yapılmalıdır.

Revizyonlar

Yazarlar makalelerinin revizyon dosyalarını gönderirken, hakemlerin istediği düzeltmeleri ve hakemlerin sorularına yanıtlarını ana metin içerisinde renklendirerek belirtmelidir. Revize makaleler karar mektubunu takip eden 30 gün içerisinde dergiye gönderilmelidir. Makalenin revize versiyonu

belirtilen süre içerisinde yüklenmezse, revizyon seçeneği iptal olabilir. Yazarların revizyon için ek süreye ihtiyaç duymaları durumunda uzatma taleplerini ilk 30 gün sona ermeden dergiye iletmeleri gerekmektedir.

Yayına kabul edilen makaleler dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından kontrol edilir. Yayın süreci tamamlanan makaleler, yayın planına dahil edildikleri sayıyla birlikte yayınlanmadan önce erken çevrimiçi formatında dergi web sitesinde yayına alınır. Kabul edilen makalelerin baskıya hazır PDF dosyaları sorumlu yazarlara iletilir ve yayın onaylarının 2 gün içerisinde dergiye iletilmesi istenir.

Referans Stili ve Formatı

Yayınlara atıf yapılırken en son, en güncel yayınlar tercih edilmelidir. Kaynakların doğruluğundan yazar(lar) sorumludur. Referanslar dip not sistemine uygun olarak belirtilmelidir. Metin içi referansları ve kaynakça bölümü için dikkat edilmesi gereken detaylar aşağıda belirtilmiştir.

Metin içi referanslar üst simge ile 1'den başlayarak gösterilmelidir. Dipnotlar, Times New Roman yazı karakterinde, 9 punto tek aralık yazılmalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve tüm dipnotların sonuna, mutlaka nokta konulmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde yazar ismi ve kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra sadece yazar soyadı ve a.g.e., a.g.m., veya a.g.t. gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltılarak verilmelidir. Dipnotlarda makale, kitap içinde bölüm veya ansiklopedi maddesinin tamamına yönelik bir atıf mevcutsa, başlangıç ve bitiş sayfaları gösterilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 115. Sonraki atıflarda: Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 123 ya da Kütükoğlu, s. 123.

Bir yazarın birden fazla yayınına atıf yapılacak ise, ilk atıfta tam künye verilmeli; daha sonra yine kullanılacaksa nasıl kısaltılacağı parantez içerisinde gösterilmelidir:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

Eserin cildine işaret etmek için (cilt ya da c. yazılmadan) sadece Romen rakamıyla cilt sayısı yazılmalıdır:

Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâcü'l-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Çeviri eserler:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 51.

Ansiklopedi maddeleri:

Feridun M. Emecen, “Başmukataa Kalemi”, *DİA*, V, 135.

Bir yazarın iki ayrı çalışması aynı dipnotta peş peşe gösterilecekse:

Mustafa Akdağ, *Celali İsyamları, 1550-1603*, Anlara 1963, s. 110; keza büyük kaçgunluk için bk. ayn. yzr. ya da ayn.mlf., “Celâlî İsyamlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

Birden çok yazarlı bir eser kullanılacaksa:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kānūnnāme-i Sultānī Ber Mūceb-i 'Örf-i 'Osmānī, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknāme ve Kānūnnāmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 25. Aynı eser daha sonraki kullanımlarda sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Anhegger-İnalçık, a.g.e., s. 36.

Makale:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer'iyeye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 164.

Sempozyum Tebliğleri:

İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 145.

Birden çok yazarlı bir makale:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad'ın Edirne Cāmi'i-i Şerif ve Dârü'l-hadis Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, sayı 56 (2012/2), İstanbul 2013, s. 10. Aynı makalenin daha sonraki kullanımlarında sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Orbay-Oruç, a.g.m., s. 15.

Çeviri yazıları:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 295-349.

Aynı soyadlı iki yazarın makalelerinin gösterilmesi:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Daha sonraki kullanımlarda:

M. S. Kütükoğlu, a.g.m., s. 160 ya da B. Kütükoğlu, a.g.m., s. 250.

Tez atıflarında; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 146.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı:

Arşiv belgeleri dipnotta kullanılırken öncelikle arşivin adı, sonra tasnifin adı, dosya ve evrak numarasına sırasıyla yer verilecektir. Tasnif için arşivlerin kullandıkları kısaltmalar kullanılabilir. Kaynakçada bunların açılımı yapılmalıdır.

Mesela:

BOA, A.MKT, nr. 145/629.

Arşivden defter tasnifinden bir bilgi kullanılacaksa:

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece dipnotlarda kullanılan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Birden çok yazarlı bir esere yer verilecekse:

Anhegger, Robert -Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000.

Sadece editör veya yayına hazırlayanlar var ise bu isimler kitap adından sonra yer almalıdır:

Osmanlı Uygarlığı, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 20093.

Kitap içinde bölüm olarak geçen makaleler:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Çeviri eserler:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Kitabın kaçınıcı baskısı olduğunu belirtmek üzere basım tarihinin üzerine üst simge şeklinde basım sayısı yazılmalıdır:

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014².

Kaynakçada yer alan makalelerde makalenin başlangıç ve bitiş sayfalarına yer verilmelidir:

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 147-165.

Sempozyum Tebliği:

Bostan, İdris, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri*, 30-31 Mayıs 1994, İstanbul 1995, s. 143-163.

Ansiklopedi maddeleri:

Emecen, Feridun M., “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Kaynakçada teze yer verirken; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Arşiv Belgelerinin Gösterilmesi:

Kaynakçada dipnotlarda kullanılan arşiv tasnifleri açık bir şekilde yazılır, kısaltma kullanıldıysa bunlar parantez içinde belirtilir. Farklı arşivlerden kaynak çalışması var ise bu arşivler tasniflenir. Kullanılan arşiv belgelerinin numaralarına dipnotlarda yer verildiğinden kaynakçada sadece belge tasniflerine yer verilmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

Makale dipnotlarında kullanılacak kısaltmalar

Türkçe makaleler için:

çev. : çeviren

trc. : tercüme eden

yay. : yayınlayan

haz. : hazırlayan

sad. : sadeleştiren

nşr. : neşreden

ed. : editör

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m. : adı geçen makale ya da madde

a.g.t. : adı geçen tez

ayn.yzr. : aynı yazar

ayn.mlf. : aynı müellif

Yabancı Dildeki makaleler için:

id. : aynı yazar

ibid., loc.cit, op.cit. : aynı yerde

a.g.e., s. 27; a.g.m., s. 28; a.g.t., s. 29 şeklinde kullanılmalıdır.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- ✓ Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- ✓ Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- ✓ Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- ✓ İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- ✓ Referansların derginin benimsediği sistemin kurallarına uygun olarak düzenlendiği
- ✓ Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
 - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
 - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
 - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Öz: 80-100 kelime
 - ✓ Anahtar Kelimeler: 3-6 adet makale dilinde ve 3-6 adet İngilizce
 - ✓ İngilizce Genişletilmiş Özet (Extended Summary) 800-1000 kelime (İngilizce olmayan makaleler için)
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılıyla)

DESCRIPTION

Turkish Journal of History (Turk J Hist) is an international, scientific, open access periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is the official publication of İstanbul University Faculty of Letters and published three times a year on February, June and October. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history. The journal publishes original articles and translations.

AIM

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history.

SCOPE

Turkish Journal of History (Turk J Hist) publishes research articles and translations on national, regional and world history. The journal also includes book reviews and critiques.

POLICIES***Publication Policy***

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit

manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Open Access Statement

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>).

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Copyright Notice

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) which permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ETHICS

Publication Ethics and Malpractice Statement

Turkish Journal of History is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors

(WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Turkish Journal of History adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author's Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed.

Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in “conceptualization and design of the study”, “collecting the data”, “analyzing the data”, “writing the manuscript”, “reviewing the manuscript with a critical perspective” and “planning/ conducting the study of the manuscript and/or revising it”. Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author’s obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author’s side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

PEER REVIEW PROCESS

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

Extended abstract in English: In order to increase the visibility and citation rate of articles written in Turkish on the international platform, an extended abstract of 800-1000 words in English should be prepared and uploaded to the system only for research articles.

The extended abstract in English should be prepared in a way that comprehensively summarizes the hypothesis, inferences and comments of the article.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

Articles in Turkish and English are published. Submitted manuscript must include an abstract both in the article language and in English.

Manuscript Organization and Submission

Manuscripts can only be submitted through the journal's DergiPark submission system, available at <https://dergipark.org.tr/pub/iutarih> manuscripts submitted via any other medium will not be evaluated.

Manuscripts submitted to the journal will first go through a technical evaluation process where the editorial office staff will ensure that the manuscript has been prepared and submitted in accordance with the journal's guidelines. Submissions that do not conform to the journal's guidelines will be returned to the submitting author with technical correction requests.

All manuscripts submitted to the Turkish Journal of History must be written in Times New Roman font style in 10 font size using MS Word or MS Word compatible program, and must be in A4 size.

Authors are required to submit the following:

- **Copyright Agreement Form**
- **Title Page**

A separate title page should be submitted with all submissions and this page should include:

- The full title of the manuscript as well as a short title (running head) of no more than 50 characters,
- Name(s), affiliations, and highest academic degree(s) and ORCID ID(s) of the author(s),
- Grant information and detailed information on the other sources of support,
- Name, address, telephone (including the mobile phone number) and fax numbers, and email address of the corresponding author,
- Acknowledgment of the individuals who contributed to the preparation of the manuscript but who do not fulfill the authorship criteria.

Abstract: Research articles should contain an 80-100 words abstract in Turkish and English. The abstract should be prepared without any subheadings.

Keywords: Each submission must be accompanied by a minimum of three to a maximum of six keywords

for subject indexing at the end of the abstract. The keywords should be listed in full without abbreviations.

Manuscript Types

Research Articles: This is the most important type of article since it provides new information based on original research. The main text of original articles should be structured in accordance with the context of the article.

Translations: This type of manuscript should be submitted with a file that contains the original text with its full bibliographic information. A formal consent letter from the author of the original text is also required.

Tables

Tables should be included in the main document, presented after the reference list, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text. A descriptive title must be placed above the tables. Abbreviations used in the tables should be defined below the tables by footnotes (even if they are defined within the main text). Tables should be created using the “insert table” command of the word processing software and they should be arranged clearly to provide easy reading. Data presented in the tables should not be a repetition of the data presented within the main text but should be supporting the main text.

Figures and Figure Legends

Figures, graphics, and photographs should be submitted as separate files (in TIFF or JPEG format) through the submission system. The files should not be embedded in a Word document or the main document. When there are figure subunits, the subunits should not be merged to form a single image. Each subunit should be submitted separately through the submission system. Images should not be labeled (a, b, c, etc.) to indicate figure subunits. Thick and thin arrows, arrowheads, stars, asterisks, and similar marks can be used on the images to support figure legends. Like the rest of the submission, the figures too should be blind. Any information within the images that may indicate an individual or institution should be blinded. The minimum resolution of each submitted figure should be 300 DPI. To prevent delays in the evaluation process, all submitted figures should be clear in resolution and large in size (minimum dimensions: 100 × 100 mm). Figure legends should be listed at the end of the main document.

All acronyms and abbreviations used in the manuscript should be defined at first use, both in the abstract and in the main text. The abbreviation should be provided in parentheses following the definition.

All references, tables, and figures should be referred to within the main text, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text.

Limitations, drawbacks, and the shortcomings of original articles should be mentioned in the Discussion section before the conclusion paragraph.

Revisions

When submitting a revised version of a paper, changes made according to the reviewers' comments should be highlighted in the revised document. Revised manuscripts must be submitted within 30 days from the date of the decision letter. If the revised version of the manuscript is not submitted within the allocated time, the revision option may be canceled. If the submitting author(s) believe that additional time is required, they should request this extension before the initial 30-day period is over.

Accepted manuscripts are copy-edited for grammar, punctuation, and format. Once the publication process of a manuscript is completed, it is published online on the journal's webpage as an ahead-of-print publication before it is included in its scheduled issue. A PDF proof of the accepted manuscript is sent to the corresponding author and their publication approval is requested within 2 days of their receipt of the proof.

References

While citing publications, preference should be given to the latest, most up-to-date publications. Authors are responsible for the accuracy of references. References should be prepared according to the detailed information and examples provided below.

In-text references should be stated in superscripts and numbered starting from 1 as footnotes. Footnotes should be written in Times New Roman style, type size 9 with one space. All footnotes should end with a full stop. While stating references in footnotes, the title of books and journals should be in italic whereas the title of articles should be plain text font in quotation marks. In the footnotes, the author name and source must be given exactly in the first place, then only the author's surname and abbreviation *ibid* should be written. When citing different publications of the same author, last name of the author and the abbreviated title of the book or the article should be provided after the first citation of the second work. In books with multiple authors, all authors must be written in the first citation and only the surnames of the authors should be given in the following citations of the same book. While citing an article, book section or an encyclopedia item, start and end pages should be provided.

Examples:

Books with a Single Author: Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, p. 115.

For following citations:

Kütükoğlu, *ibid.*, p. 123 or Kütükoğlu, p. 123.

Different publications of the same author:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

If the same book will be cited again, the abbreviated title of it should be provided in the parenthesis as shown in the example.

To indicate the volume of the book, only the volume should be written in Roman numerals.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü ‘-tevárîh*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Book Translations:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, p. 51.

Encyclopedia items:

Feridun M. Emecen, “*Başmukataa Kalemî*”, DİA, V, 135.

Books with multiple authors:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 25.

For following citations of the same book:

Anhegger-İnalçık, *ibid*, p. 36.

Editor(s) or compiler(s) as authors:

Osmanlı Uygarlığı, eds. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 2009.

Book section:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Journal Article:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), p.149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer‘iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, issue 28-29 (1975), p. 164.

Journal article with multiple authors:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne Câmi‘-i Şerîf ve Dârü‘l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, issue 56 (2012/2), İstanbul 2013, p. 10. For the following citations of the same book: Orbay-Oruç, *ibid*, p. 15.

Journal Translations:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, tran. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, issue 53 (2011/1), İstanbul 2012, pp. 295-349.

Articles of the authors with the same surname:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue

10-11, İstanbul 1983, p. 251.

For the following citations of the same authors:

M. S. Kütükoğlu, *ibid*, p. 160 or B. Kütükoğlu, *ibid*, p. 250.

Thesis:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: In the footnotes; the name of the archive, the title of the classification, file and the document number should be stated respectively. Abbreviated classifications of the archives may be written in the footnote, however the full title of the classification should be given in the bibliography.

- BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.
- BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Bibliography

All sources that are cited in the footnotes should be stated in alphabetically by the surnames of the authors under Bibliography heading.

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa'eddin Efendi, *Tâcü'l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Translated texts:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

*The edition number of the book should be indicated as superscript.

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid'in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 20142.

Thesis: Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: Archive classifications that are stated in footnotes should be written in full in bibliography, abbreviations should be stated in parenthesis. When references are used from different archives, these archives should be classified. Since the document numbers of the archives are stated in the footnotes, only the document classifications should be stated in bibliography section.

- **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**
- Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)
- Şura-yı Devlet (ŞD.)
- **Deniz Tarihi Arşivi (DTA)**
- Bahriye Nezareti (BN.)

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- ✓ Confirm that the category of the manuscript is specified.
- ✓ Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- ✓ Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- ✓ Confirm that last control for fluent English was done.
- ✓ Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- ✓ Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, and phone number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
 - ✓ Grant support (if exists)
 - ✓ Conflict of interest (if exists)
 - ✓ Acknowledgement (if exists)
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
 - ✓ Abstract (80-100 words)
 - ✓ Key words: 3-6 words
 - ✓ Extended Abstract (800-1000 words) in English for the articles which are not in English
 - ✓ Body text sections
 - ✓ References
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Turkish Journal of History
Dergi Adı: Tarih Dergisi

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author Sorumlu Yazar	
Title of Manuscript Makalenin Başlığı	
Acceptance date Kabul Tarihi	
List of authors Yazarların Listesi	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, etc.) Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, vb.)	
--	--

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	Çalıştığı kurum	
Address	Posta adresi	
E-mail	E-posta	
Phone; mobile phone	Telefon no; GSM no	

The author(s) agrees that:

The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder

Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını, Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını, Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını, Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını, Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayımlanmasına izin verirler. Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir. Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır. Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz. Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz. Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; Sorumlu Yazar;	Signature / İmza	Date / Tarih
	